تاریخ تصوف

مسلمه قلەر نەشریاتی

تاریخی هەمەوی

مللەتلەر نەشریاتی

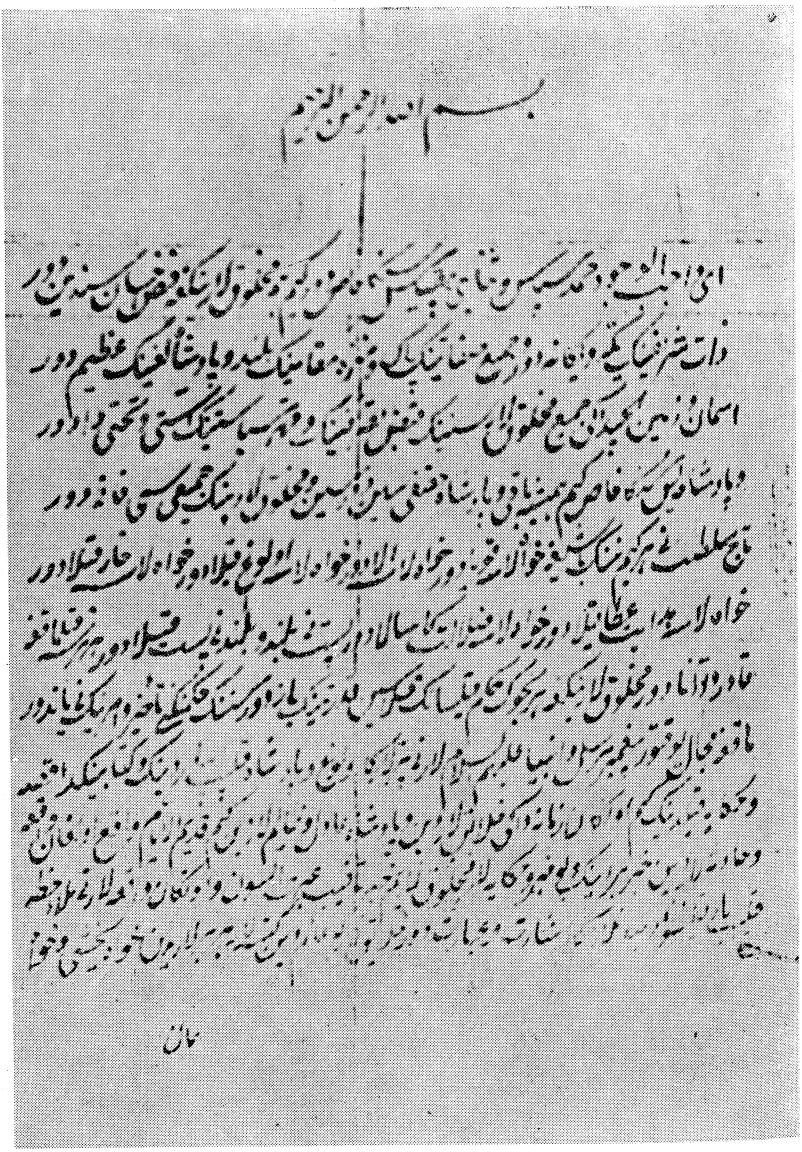
تارىخ ئىزدى

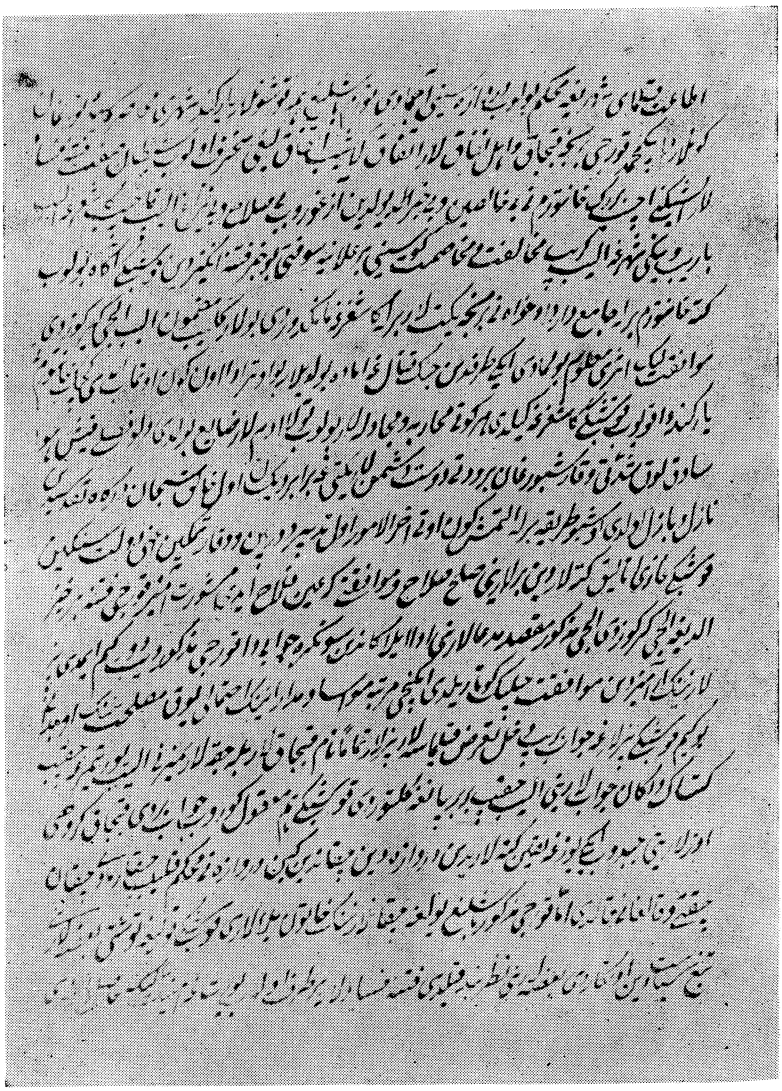
ش ئۇ ئا ر ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمقى ئەسەرلىرىنى
يىغىش، رەتلەش، ۋە نەشر قىلىشنى پىلانلاش رەھبەرلىك
گۇرۇپپىسىنىڭ باشچىلىغىدا نەشرگە تەييارلاندى

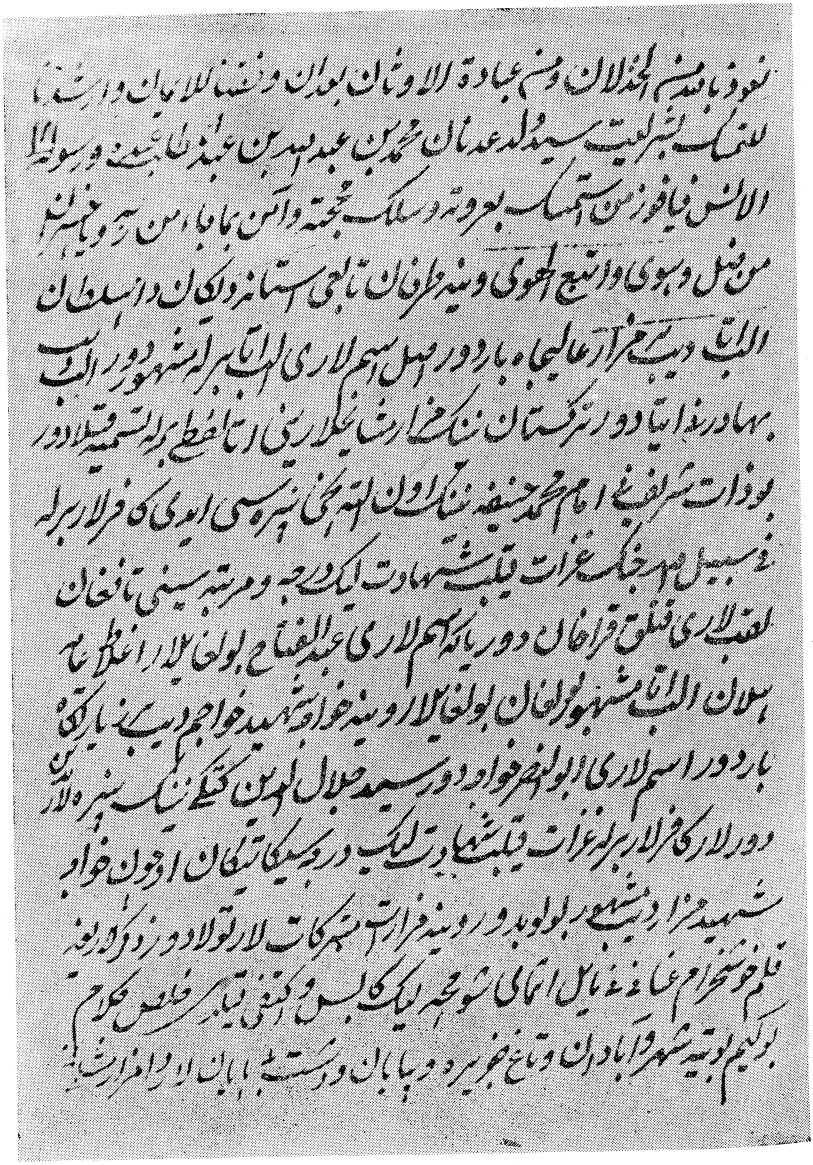
نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئەنۋەر بايتۇر

مىللەتلەر نەشرىياتى

بسم الله الرحمن الرحیم

مۇندەرىجە

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن 1
موللا مۇسا سايرامى ۋە «تارىخى ھەمدى»..... ئەنۋەر بايتۇر 3
بسم الله الرحمن الرحيم 27
مۇقەددىمە ئىپتىداسى..... ... 41

1 — 6

ئاۋالقى داستان..... 181

1 — 16

ئىككىنچى داستان..... 326

1 — 21

خاتىمە..... 636
ئىزاھاتلار..... 712

نەشرگە تەيياراتلىرىنى چۈشۈرۈش

1. بۇ ئەسەر جۇڭگو ئىجتىمائى پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەتلەر تەتقىقاتى ئىنستىتۇتى ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئاز سانلىق مىللەتلەر قەدىمقى ئەسەرلىرىنى توپلاش، رەتلەش، نەشر قىلىشنى پىلانلاش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ئىشخانىسىنىڭ مىللى كىلاسسىك ئەسەرلەرنى جىددى قۇتقۇزۇش، رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىش پىلانىغا ئاساسەن، مولا مۇسابىنىنى موللا ئەيسا خوجا سايرامىنىڭ جۇڭگو ئىجتىمائى پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەتلەر تەتقىقاتى ئىنستىتۇتىدا ساقلانغان، ھىجرى 1329 - يىلى ماھى رەجەپنىڭ 10 - كۈنى (مىلادى 1911 - يىلى 7 - ئاينىڭ 7 - كۈنى) ئۆز قەلمى بىلەن كۆچۈرۈپ تاماملىغان نۇسخىسىدىن رەتلەپ نەشرگە تەييارلاندى.

2. بۇ ئەسەرنى نەشرگە تەييارلاشتا، ئۇنىڭدىكى "قۇرئان" سۈرىلىرى، "ھەدىس" ئىبارىلىرى، شۇنداقلا سۆز ئارىسىدىكى ئەرەپچە، پارسچە ۋە باشقا تىللاردىكى ئاتالغۇلار ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا كەلتۈرۈلدى ياكى ئۇلارغا ئۆز ئۇرنىدا ئىزاھات بېرىلدى. يىل، ئاي، كۈنلەرگىمۇ ئۆز ئورنىدا ئىزاھات بېرىلدى.

3. ئەسەردىكى يەر - جاي، ئادەم ناملىرى ئاساسەن ئەسەردىكى تەلەپپۇزى بويىچە بېرىلدى. مەسىلەن، قامۇل (قۇمۇل)، تۇرفان (تۇرپان)، شەھىيار (شايار)، ئۇچتۇرفان (ئۇچتۇرپان)، كاشغەر

(قەشقەر)، يارگەند (يەگەن)، يېڭى ھسار (يېڭسار)، تۇڭگانى (تۇنگان).....

4. تىل ۋە تارىخ تەتقىقاتچىلىرىغا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، ئەسەرنىڭ تىلى، گىراممماتىكىلىق ئالاھىدىلىگى ۋە يېزىقچىلىق ئۇسۇلۇبى ئاساسەن ئۆز پېتىچە ساقلاپ قېلىندى. پەقەت بەزى مۇرەككەپ جۈملىلەرگىلا گىراممماتىكا جەھەتتىن ئايرىم ئۆزگەرتىشلەر كىرگۈزۈلدى.

5. ئەسەردە ئۇچرايدىغان تارىخىي، جۇغراپىيىلىك ئاتالغۇلارغا ئاخىرىدا ئومۇمى ئىزاھات بېرىلدى.

موللا مۇسا سايرامى ۋە «تارىخى ھەمدى»

1

موللا مۇسا سايرامى يەنى موللا مۇسابىننى موللا ئەيسا خوجا سايرامى (مىلادى 1836 — 1917 - يىللار) يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تارىخ ئالىمى ۋە شائىرى. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە بىرمۇنچە قىممەتلىك ئەسەرلەرنى يېزىپ، ئۆز دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە مۇھىم تۆھپە قوشقان. تۆۋەندە ئالىمنىڭ ھاياتى پائالىيەتلىرى ۋە مەزكۇر «تارىخى ھەمدى» ناملىق ئەسىرى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىمىز.

مىلادى 19 - ئەسىرنىڭ ئىچىدە، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت دىخان، چارۋىچى ۋە قول ھۈنەرۋەنلىرىنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ مىللى زۇلمىغا ۋە يەرلىك فېئودال‌لارنىڭ فېئودالىق ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە قارشى ئېلىپ بارغان كەڭ كۆلەملىك ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتلىرىنىڭ كەينى - كەينىدىن مەغلۇپ بولۇشى، ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك قالايمىقان ئۇرۇشلىرى ۋە بۇنىڭغا ئۇلىنىپلا كەلگەن چەت ئەل تاجاۋۇزى تۈپەيلىدىن، شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقى تەخمىنەن بىر ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت زور ئىجتىمائى داۋالغۇش دەۋرىنى باشتىن ئۆتكۈزدى.

19 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى ۋە 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، بىرمۇنچە ئۇيغۇر ئالىملىرى بۇ زور ئىجتىمائى داۋالغۇشلارنى ئەسە-

لەپ، نۇرغۇنلىغان تارىخىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يازدى. بۇ ئەسەرلەرنىڭ ئىچىدە شائىر ئارزۇ مۇھەممەت تەرىپىدىن يېزىلغان «ئىسلام نامە»، غېربىي تەرىپىدىن يېزىلغان «ئەمىر ئالى»، ئۇمىدى تەرىپىدىن يېزىلغان «جەڭ نامە»، مۇھەممەت ئەلەم تەرىپىدىن يېزىلغان «تارىخى كاشغەر»، قاسىم بەك تەرىپىدىن يېزىلغان «غولجا ۋاقىئاتلارى بايانى»، مۇھەممەت سالىخ يارکەندى تەرىپىدىن يېزىلغان «غازات ئەل مۇسلىمىن»، موللا بىلال بىننى موللا يۇسۇپ تەرىپىدىن يېزىلغان «غازات دەرمۇلكى چىن»، سەيىت مۇھەممەت تەرىپىدىن يېزىلغان «شەرھى شىكەستە نامە»، موللاشاكىر تەرىپىدىن يېزىلغان «زەفەر نامە»، ماخمۇت شېيىخ غېربىي تەرىپىدىن يېزىلغان «تارىخنامە يەئقۇبخان»، قۇربان سوفى سەفەر باي تەرىپىدىن يېزىلغان «تارىخى بەدەۋلەت»، بولۇپمۇ موللا مۇسا سايرامى تەرىپىدىن يېزىلغان «تارىخى ئەمنىيە» ۋە ئۇنىڭ تۈزىتىپ تولۇقلانغان نوسخىسى «تارىخى ھەمىدى» قاتارلىق ئەسەرلەر بار. بۇلار دەل ئەنە شۇ بىر ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئىچىدە يۈز بەرگەن زور تارىخىي ۋەقەلەرنى بايان قىلغان مۇھىم مەدەنى مىراسلار ھىساپلىنىدۇ.

موللا مۇسا سايرامىنىڭ ئۆز مەلۇماتلىرى ۋە بىزنىڭ مەخسۇس تەكشۈرۈشلىرىمىزگە ئاساسلانغاندا، ئۇ ھىجرى 1252 ـ يىلى ماھى جەمادى ئەۋۋەلنىڭ 10 ـ كۈنى (مىلادى 1836 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى) شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى باي ناھىيىسىگە قاراشلىق سايرام رايونىنىڭ ئاناقىز يېزىسىدا (ھازىرقى باي ناھىيە توخسۇن يېزىسى ئاناقىز كەنتى توغايلا مەھەللىسىدە) دۇنياغا كەلگەن. ①

① ئېزىز دامولا: «نەسەبنامەئى موللا مۇسا»، قولىيازما.

موللامۇسا سايرامىنىڭ دادىسى موللا ئەيسا خوجابىننى موللائەزىز-خان خوجا ئەينى زاماندا باي ناھىيىسى تەۋەسىگە تونۇلغان ئىلمىي ۋە دىنىي زات بولۇپ، ئوغلى مۇسانىڭ (مۇسۇر ئاخۇنىنىڭ) ئىلىم ۋە دىنىي جەھەتتىكى تەربىيىسىگە ئۇنىڭ گۈدەك ۋاقتىدىن باشلاپلا ناھايىتى ئەھمىيەت بەرگەن. شۇڭلاشقا ئۇنى يەتتە يېشىدىن باشلاپلا ئۆزى مۇدەررىسلىك قىلغان سايرام مەدرىسىسىدە ئوقۇتۇپ، باشلانغۇچ مەلۇماتقا ئىگە قىلغان ۋە ھىجرى 1263 - يىلى ماھى شەۋۋالدا (مىلادى1847 - يىلى 9 - ئايىدا) ئەينى زاماندا جەنۇبىي تىيانشان رايونى بويىچە مەشھۇر بولغان كۇچاردىكى "ساقساق" مەدرىسىسىگە ئوقۇشقا ئەۋەتكەن. بۇ مەدرىسىنىڭ ئاساسلىق مۇدەررىسى شۇ زاماندىكى ئۇيغۇر ئالىمى موللا ئوسمان ئاخۇن خەلىپەت دىگەن زات بولۇپ، ئۇ موللا مۇسانىڭ دادىسى موللا ئەيسا خوجا بىلەن ھەمسۆھبەت ئىدى. موللا مۇسا ئۆزىنىڭ تىرىشچانلىغى ۋە موللا ئوسمان ئاخۇن خەلىپەتنىڭ چوڭ غەمخورلۇغى ئاستىدا، قۇرئان، ھەدىس، تارىخ، ئەدەبىيات، تەقۋىم (كالىندارشۇناسلىق)، ئىلمى نۇجۇم، ناباتات (ئاگرو بىئولوگىيە)، جوغراپىيە، ئەرەپ ۋە پارس تىلى قاتارلىقلار-دىن ناھايىتى يۇقۇرى نەتىجە قازىنىپ، ناھايىتى تېزلا "موللامۇسا"، "بالا موللا" "موللا ئەبجەد خان" (كالىندار شۇناس) دىگەن ناملار بىلەن شۆھرەت قازانغان ئىدى. موللا مۇسا بۇ جەريانىدا موللا ئوسمان ئاخۇن خەلىپەتنىڭ ئىلمىنى ئۆگىنىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ خەلقپەرۋەرلىك، ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنىمۇ تىرىشىپ ئۆگەنگەن ئىدى. دىمەك، موللا ئوسمان ئاخۇن خەلىپەت ياش موللىنىڭ ھەممە تەرەپتىن ئەتراپلىق ئۆسۈشىگە چوڭقۇر تەسىر بەرگەن ئىدى. ھىجرى 1270 - يىلى (مىلادى 1854 - يىلى) موللا مۇسا ساق-

ساق مەدىرىسىنى ئەلا نەتىجە بىلەن تۈگىتىپ، ئۆز ئانا مەكتۈى سايرام مەدىرىسىگە كېلىپ مۇدەررىسلىك قىلغان. ئۇزۇن ئۆتىمەي ئۇنىڭ دادىسى موللا ئەيسا خوجا ۋاپات بولىدۇ. موللا مۇسا سايرام مەدىرىسىنىڭ باش مۇدەررىسى بولۇپ تەيىنلىنىش بىلەن بىلله، پۈتۈن ئائىلىسى ۋە ئۇرۇق-تۇققانلىرىنىڭ ئېغىرچىلىغى تامامەن ئۇنىڭ زىممىسىگە چۈشىدۇ. بۇ چاغدا ئۇنىڭ بىر تۇققان ئىنىلىرىدىن بولغان ئىسلام ئاخۇن، قاسىم ئاخۇن ۋە ھىلاخۇنلار تېخى گۆدەك ئىدى.

ھىجرى 1281-يىلى ماھى مۇھەررەمنىڭ 1-كۈنى (مىلادى 1864-يىلى 6-ئاينىڭ 6-كۈنى) كۈچار رايونىدا ئۇيغۇر، خۇيزۇ دىخان-لىرى بىلەن قول ھۈنەرۋەنلىرىنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ۋە يەرلىك ھېئوداللارنىڭ زۇلمىغا قارشى كەڭ كۆلەملىك ئىنقىلاۋىي قوزغىلىڭى پارتلاپ، ئەسلىدە مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىئۇللانىڭ مازىرىدا تاۋاپ قىلىپ كۈن ئۆتكۈزىدىغان ئىسلام دىنى تەرىقەت ئەھلىنىڭ قادىرىيە گۇرۇھىغا مەنسۇپ سوپىلارنىڭ پىرى راشىدىن خوجىنى خان قىلىپ سايلايدۇ. قوزغىلاڭچى قوشۇنلار تەرەپ-تە-رەپكە يۇرۇش قىلىپ، ئىنقىلاپ ئوتىنى تېخىمۇ كېڭەيتىشكە باشلايدۇ. موللا مۇسا سايرامنىڭ ئۇستازى موللا ئوسمان ئاخۇن خەلىپەت كۈچار قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرىنىڭ غەربىكە يۇرۇش قىلغان جەڭگا-ۋارلىرىنىڭ باش قازىسى بولۇپ تەيىنلىنىدۇ. قوزغىلاڭچى قوشۇنلار ئۇزۇن ئۆتمەي ئاقسۇ ۋە قەشقەر رايونىغا قاراپ يۇرۇش قىلىپ، سايرامغا يېقىن قىزىل دېگەن جايىنى ئىگەللەيدۇ. بۇ چاغدا موللا مۇسا سايرامى بۇ قوزغىلاڭنى ناھايىتى قىزغىن قوللاش بىلەن تەڭ، ئۆزىنىڭ بارلىق تالىپلىرىنى، جۈملىدىن بىرقانچە يۈز نەپەر سايرام-

لىق يىگىتلەرنى باشلاپ سايرامغا كېلىپ، يەرلىك ئەمگەكچىلەر بىلەن بىللە قوزغىلاڭچى قوشۇنلارنى قارشى ئالدۇ ھەم قوزغىلاڭچى قوشۇنلارنىڭ تەركىۋىگە قوشۇلۇپ، قىزىل، سايرام، باي، ياقېرىق، ئاراشور قاتارلىق جايلاردىكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارلىرىنى، يەرلىك فېئودالالارنى باستۇرۇش كۈرەشلىرىگە پائال قاتنىشىدۇ. موللا مۇسا سايرامىنىڭ ئۆز مەلۇماتىغا قارىغاندا، بۇ چاغدا پۈتۈن باي ناھىيىسى تەۋەسىدىن يەتتە مىڭدىن ئارتۇق دىخان ۋە قول ھۇنەرۋەن ئۆز ئىختىيارى بىلەن غەرپكە يۈرۈش قىلغان قوزغىلاڭچى قوشۇنغا قاتناشقان.①

غەرپكە يۈرۈش قىلغان قوزغىلاڭچى قوشۇنلار بىر قېتىملىق ئېغىر مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، ئاقسۇەت قارا يۇلغۇن، جام، ئاقسۇ ۋە ئۇچتۇرپان قاتارلىق جايلارنى ئىگەللەپ، قەشقەر ۋە يەركەنىنى ئېلىشقا جىددى تەييارلىق قىلدۇ. موللا مۇسا سايرامى بۇ كۈرەشلەرگە پائال قاتنىشىپ، غەرپكە يۈرۈش قىلغان قوشۇنلارنىڭ ئۇچتۇرپاندا تۇرۇشلۇق سەركەردىلىرىدىن بىرى بولغان ماخمۇدىن خوجىنىڭ مۇھۇرچىسى ۋە ئومۇمى ئىشلار باشلىغى (ئەسلىيەتتە ئىشىك ئاغىسى) بولۇش قاتارلىق مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۈتەيدۇ. بۇ چاغدا، موللا مۇسا سايرامى ئۆزىنىڭ خىزمەت جەھەتتىكى ناھايىتى زور مەسئۇلىيەتچانلىغى، بىلىم دائىرىسىنىڭ ناھايىتى چوڭقۇر ۋە كەڭلىگى، مۇئامىلە جەھەتتە ناھايىتى كەمتەرلىگى، ئەقىل جەھەتتىكى ئۈتكۈرلىگى بىلەن پۈتۈن قوزغىلاڭچى قوشۇن ھەم ئۇچتۇرپان يەرلىك خەلقىنىڭ ئىچىدە زور ئابرويغا ئىگە بولىدۇ. بۇ چاغدا، موللا مۇسا سايرامى تېخى

① «تارىخى ھەمدى»، ئۆز قولىيازمىسى.

ئەمدىلا 28 ياشتىن ھالقىغان ئىدى. مىلادى 1865 ـ يىلى مۇھەممەت ياقۇپ بەك (بەدەۋلەت) قوقان خانلىغىنىڭ ياردىمى ئاستىدا جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ غەربىي رايونلىرىدىكى تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىنى كېڭەيتىۋاتقان چاغدا، سابىق ئۇچتۇرپان ھاكىم بېگى توختى بەك قاتارلىق يەرلىك فېئودالالار بەدەۋلەتنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىغا ماسلىشىپ، تۇپىلاڭ قوزغاپ، قوزغىلاڭچى قوشۇنلارغا قارشى تۇرىدۇ. بۇ چاغدا مولا مۇسا سايرامى قوزغىلاڭچىلارنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى سۈپىتىدە توپىلاڭچىلارنىڭ ئۇۋۇسىغا كىرىپ، ئۆز ئابرويىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى پارچىلاپ، توپىلاڭنىڭ بېسىقتۇرۇلۇشى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشىدۇ.

لېكىن ھىجرى 1284 ـ يىلى ماھىي مۇھەررەمدە (مىلادى 1867 ـ يىلى 5 ـ ئايدا) بەدەۋلەت ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ قەشقەر، يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئاقسۇغا كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇم باشلايدۇ. بۇ چاغدا كۈچار قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ ئۈچتۇر ـ پاندىكى سەركەردىلىرى بەدەۋلەتكە ئۇرۇشمايلا تەسلىم بولىدۇ. چۈنكى بۇ كۈچار قوزغىلاڭچىلىرى بۇنىڭدىن ئىلگىرى بەدەۋلەتكە ئىككى قېتىم كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇم قىلىپ، ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان ۋە كۈچار قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ يۇقۇرى دەرىجىلىك رەھبەرلىرى ئىچىدە ئېغىر زىددىيەتلەر پەيدا بولغان بىر چاغ ئىدى. بۇ چاغدا موللا مۇسا سايرامى ئۇچتۇرپاندىكى تەسلىم بولغان سەركەردىلەر بىلەن بىللە ئاقسۇغا كەلتۈرۈلىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي بەدەۋلەت ھۆكۈمىتىنىڭ ئاقسۇدا تۇرۇشلۇق باش زاكاتچىسى مىرزابابا بەك ھىسارى موللا مۇسا سايرامىنىڭ ئۆتكۈر قابىلىيەتلىك ۋە ئۇستا خەتتات بىر ئادەم ئىكەنلىگىنى بىلىپ، ئۇنى ئۆزىگە مەخسۇس مىرزا قىلىپ

تەينلەيدۇ. موللا مۇسا سايرامى بۇ ۋەزىپىنى تاكى 1877 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى بەدەۋلەت ھۆكۈمىتىنى يوق قىلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىنى قايتۇرۇپ ئالغانغىچە ئۆتەيدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن موللا مۇسا سايرامى كۆچار دىخانلار قوزغىلىڭى ۋە بەدەۋلەت ھاكىمىيىتى ھەققىدە بىرەر تارىخىي ئەسەر يېزىش مەقسىدىدە، غەرپىتە قەشقەر، شەرقىتە تۇرپانغىچە بولغان جايلارنى بىر-قانچە يىل سایاھەت قىلىپ، مۇھىم تارىخىي ھۆججەتلەرنى توپلاپ، ئاخىرى يەنە ئاقسۇغا قايتىپ، يېزىقچىلىق ۋە تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن شوغۇللىنىدۇ.

موللا مۇسا سايرامى ئاقسۇدا ئومۇمەن 40 يىلغا يېقىن ۋاقىت يېزىقچىلىق ۋە تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. بۇ مەزگىل موللا مۇسا سايرامىنىڭ ھاياتىدىكى ناھايىتى ئېغىر بىر يىللار بولۇپ، ئۇ تاماممەن پېقىرلىق ـ نامراتلىق ھاياتىنى كەچۈرۈشكە مەجبۇر بولىدۇ.① ئاخىرى ھىجرى 1335 ـ يىلى ماھى جامادى ئەۋۋەل ئايلىرىدا (مىلادى 1917 ـ يىلى 3 ـ ئايدا) 81 ياشقا كىرگەن موللا مۇسا سايرامى ئېغىر كېسەلگە دۇچار بولۇپ، ئۆز يۇرتى سايرامغا قايتىشنى تەلەپ قىلىپ، تۇققانلىرىغا خەت يازىدۇ. موللا مۇسا سايرامىنىڭ چوڭ ئىنىسى ئىسلام ئاخۇنىنىڭ ئوغلى ھوشۇر ئاخۇن خەلىپەت ئۇنى ئاقسۇدىن سايرامغا ھارۋا بىلەن ئېلىپ قايتىدۇ. بۇ چاغدا موللا مۇسا سايرامى تاماممەن ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالغان ئىدى. ھىجرى 1335 ـ يىلى ماھى جامادى ئاخىردا (مىلادى 1917 ـ يىلى 4 ـ ئايدا)، بۇ ئەينى زامانىدىكى ئۇيغۇر ئالىملىرىنىڭ بىرى، تارىخ ئەھلىنىڭ

① «تارىخى ھەمدى»، قولىيازما.

مەشئەل ـ چىرىغى بولغان موللا مۇسا سايرامى مەكتۇلۇك ئۇيقۇغا سەپەر قىلىدۇ. شۇ يىلى ماھى شەۋۋالدا (مىلادى 6 ـ ئايدا)، ئۇنىڭ تۇققانلىرى ۋە يۇرتداشلىرى قەشقەرلىق مەشھۇر نەققاش ۋە تامچى يۈسۈپ ئۇستام دېگەن كىشىنى تەكلىپ قىلىپ، ھازىرقى ئاناقىز ئۆستىڭىنىڭ بويىدا موللا مۇسا سايرامىنىڭ ئىگىز گۈمبىزىنى تىكلەپ، ئۇنىڭ يېنىغا يۇز كىشىلىك بىر مەسچىت بېنا قىلىدۇ. بۇ گۈمبەز بىلەن مەسچىت ئاتالمىش «مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋى» دەۋرىدە (1967 ـ يىلى) تامامەن بۇزۇلىدۇ. ①

موللا مۇسا سايرامى ئاقسۇدا تۇرغان مەزگىلدە، بىرمۇنچە تارىخى ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ياراتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە بىرقەدەر مەشھۇر بولغانلىرى «تەزكىرە تۇل ئەۋلىيا» (تەزكىرە تۇل ئەۋلىيا فىمۇفتا ـ ھۇل ئىمان، ھىجرى 1302 ـ يىلى، يەنى مىلادى 1885 ـ يىلى يېزىلغان)، «دەر بايان ئەسھابۇل كەھەب» (تەزكىرەئى ئەسھابۇل كەھەب، ھىجرى 1316 ـ يىلى ، يەنى مىلادى 1898 ـ يىلى يېزىلغان)، «تارىخى ئەمنىيە» (ھىجرى 1321 ـ يىلى ماھى رەجەپنىڭ 11 ـ كۈنى، يەنى مىلادى 1903 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى تاماملانغان)، «دىۋان مەسنەۋى» (ھىجرى 1325 ـ يىلى، يەنى مىلادى 1907 ـ يىلى يېزىلغان)، «تارىخى ھەمىدى» (ھىجرى 1326 ـ يىلى ماھى شەۋۋالنىڭ 26 ـ كۈنى، يەنى مىلادى 1908 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى تاماملانغان)، «سالامنامە» (ھىجرى 1334 ـ يىلى ماھى زۇلقەئىدە، يەنى 1916 ـ يىلى 9 ـ ئايدا يېزىلغان) قاتارلىقلاردۇر. ھازىر ئۇنىڭ يەنە

---

① ئەنۋەر بايتۇر قاتارلىقلار: «موللا مۇسا سايرامى توغرىسىدا تەكشۈرۈش دوكلادى»، 1983 ـ يىلى.

پارىس تىلىدا يازغان بىرمۇنىچە شىئىرلىرى ساقلانماقتا. بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇ يەنە «تەزكىرەئى خوجا ئافاق» (ئاپاق خوجا تەزكىرىسى)، «فەرھاد ۋە شىرىن» ناملىق تارىخىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يازغانلىغىمۇ مەلۇم. ① بىراق، ئۇنىڭ «تارىخى ئەمنىيە» ناملىق يېرىك تارىخىي ئەسىرى مىلادى 1904 ـ يىلى روسىيەنىڭ قازان شەھىرىدە رەسمىي نەشر قىلىنغاندىن باشقا، قالغان ئەسەرلىرى تېخىچە ئاپتورنىڭ ئۆز قولىيازمىسى ياكى باشقىلارنىڭ كۆچۈرمىسى ھالىتىدە قالغان.

يۇقۇرىدا ئېيتىلغان «تەزكىرە تۇل ئەۋلىيا» بىلەن «دەرىبايان ئەسھابۇل كەھەب» ناملىق ئەسەرلەردە، ئاساسەن، قەشقەر، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ، كۇچار، كورلا ۋە تۇرپان قاتارلىق جايلاردىكى مازارـمالىرىنىڭ تارىخى قاتارلىق مەسىلەر بايان قىلىنغان. «تەزكىرە ـ تۇل ئەۋلىيا»دا، ئىلگىرى شىنجاڭ رايونىدا كەڭ تارقالغان «تەزكىرەئى سۇلتان قۇرمىش» (تەزكىرەئى ئەۋلىيا) دېگەن ئەسەردىكى ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭ رايونىغا تارقىلىشى، مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ كۇيوغلى ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ قاتارلىق جايلارغا كېلىپ غازات قىلىشى، يەنە باشقا بىرمۇنچە ئەۋلىيالارنىڭ بۇ جايدا شۆھرەت بولۇشى قاتارلىق خاتا مەزمۇنلارغا قاتتىق رەددىيە بېرىلگەن، جۈملىدىن تۇرپاندىكى ئەسھابۇل كەھەب مازىرىنىڭ تەرىقەتچىلەر تەرىپىدىن ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان بىر جاي ئىكەنلىگى بايان قىلىنغان. بۇ ئىككى ئەسەرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى «تارىخى ھەمدى»دىمۇ قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

① نىم شۆھرەت ئارمىيە: «موللا مۇسا سايرامى ھەققىدە».

«دىۋان مەسنەۋى» بىلەن «سالامنامە» بولسا، ئاپتورنىڭ ئەدىبىي ئىجادىيىتى بولۇپ، ئۇنىڭ بىرىنچىسى ئىجتىمائىي تۇرمۇش بىلەن ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ھەم كىشىلىك ئەخلاق توغرىسىدىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئاپتور بۇ ئىككى ئەسەردە بىرمۇنچە ئىلغار پەلسەپە كۆزقاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ ئىككى ئەسەرنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، بۇ ئىككى ئەسەردە يەنە، ئۇنىڭ پەلسەپە كۆزقاراشلىرىدا بىرمۇنچە يېڭى بۇرۇلۇشلارنىڭ پەيدا بولۇشقا باشلىغانلىغىمۇ كۆرۈلىدۇ. بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئىككىنچى ئەسىرىدە، يەنى 1916 ـ يىلى كۈزدە ئېغىر كېسەلگە دۇچار بولغاندا، ئۆزىنىڭ بىر تۇققان ئىنىلىرى ئىسلام ئاخۇن، قاسىم ئاخۇن ۋە ھىلاخۇنلارغا يازغان «سالامنامە»سىدە، ئۇنىڭ ھاياتىنىڭ ئاخىرقى چاغلىرىدا بىر تۇتاش ئىلغار پەلسەپە قاراشلىرىغا ۋە ئەدىبىي جەھەتتە زور ماھىرلىققا ئىگە بولغانلىغى كۆرۈلىدۇ.

2

«تارىخى ھەمىدى» موللا مۇسا سايرامنىڭ ۋەكىللىك خاراكتىردىكى مۇھىم تارىخىي ئەسىرى بولۇپ، بۇ ئەسەرنى ئۆزىنىڭ ئىلگىرى يازغان «تارىخى ئەمىنىيە» دىگەن ئەسىرى ئاساسىدا، ھىجرى 1326 ـ يىلى ماھى شەۋۋالنىڭ 26 ـ كۈنى (مىلادى 1908 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى) يېزىپ تاماملىغان. ئاپتورنىڭ ھىجرى 1326 ـ يىلى ماھى رەجەپنىڭ 10 ـ كۈنى (مىلادى 1911 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى) ئۆز قەلىمى بىلەن كۆچۈرۈپ چىقىقان بىر قولىيازمىسى ھازىر جۇڭگو ئىجتىمائى پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقاتى

ئىنسىتىتۇتىدا ساقلانماقتا. كىتاپ پاتلىق گېزىت قەغىزىگە يېزىلغان بولۇپ، ماۋزۇلىرى قىزىل سىيادا، مەزمۇنى قارا سىيادا قومۇچ قەلەم بىلەن خەتتىنۇسخەتەئەللۇق ئۇسلۇبىدا كۆچۈرۈلگەن. ئۇ جەمئى 399 بەت بولۇپ، ھەر بىر بەتنىڭ ھەجمى 16.5×21.5 سانتىمېتىر كېلىدۇ، ھەر بەتكە 15 — 19 قۇر خەت يېزىلغان، تېكىست ھەجمى 11×15.5 سانتىمېتىر. بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئاپتور بۇ ئەسەرنى ئۆز قەلىمى بىلەن بەش نۇسخە كۆچۈرۈپ تارقاتقان . ① شۇڭلاشقا، بۇ، ئاپتورنى "تېخىمۇ قېرىلىق، كېسەللىك ۋە ئاجىزلىق" ھالىتىگە چۈشۈرۈپ قويغان. ②

ئاپتور «تارىخى ھەمدى»دە بۇرۇنقى «تارىخى ئەمىنىيە»نىڭ دىباچە، بىر مۇقەددىمە، ئىككى داستان ۋە بىر خاتىمىدىن ئىبارەت ئاساسىي قۇرۇلۇشىنى ۋە ئومۇمى مەزمۇنىنى ساقلاپ قالغان. ھەتتا بۇ ئىككى ئەسەرنىڭ ماۋزۇلىرىمۇ تامامەن دېگۈدەك ئوخشاش. بىراق، مىلادى 1904 ـ يىلى «تارىخى ئەمنىيە» قازاندا نەشر قىلىنغاندىن كېيىن، ئاپتور بۇ ئەسەرنىڭ مەزمۇن جەھەتتىكى يېتەرسىزلىگى، بەزى مەسىلىلەرنىڭ خاتا بايان قىلىنغانلىغىنى ھېس قىلىپ، ئۇنى تېخىمۇ توغرىلاش ۋە تولۇقلاش مەقسىدىدە، مەزكۇر "تارىخى ھەمدى"نى يېزىپ چىققان. بۇ ئىككى ئەسەرنىڭ ئاساسىي پەرقى تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى، بۇ ئەسەردە «تارىخى ئەمنىيە»نىڭ دىباچە قىسمى ئۆز-گەرتىپ يېزىلغان. بولۇپمۇ بۇ كىتاپقا «تارىخى ھەمدى» دەپ ئات قويۇشنىڭ بىرقانچە تۈرلۈك سەۋەبلىرى ئالاھىدە بايان قىلىنـ

---

① نىم شېھىت ئارمىيە: «موللامۇسا سايرامى ھەققىدە»

② «تارىخ ھەمدى» قولىزما.

غان. شۇنداقلا «تارىخى ئەمنىيە»نىڭ 1 ـ بابى، يەنى "قىسسەئى ئادەم سانى نوھ بەننۇللادىن تا بۇدەمغىچە بۇ موغۇلستان يۇرتى ۋە يەتتە شەھەر ئەھۋالاتى ۋە ۋاقىئاتلارى ۋە قايسى تايىفە ھۆكۈمرانى ۋە تەسەللىتى ۋە موغۇلىيە تەسمىيە قىلماقىغە سەبەب ۋە بائىس ئەئىركەنى ۋە مۇسۇلمان خانلارى نەسەبى ۋە خاقانى چىنى بۇ يەتتە شەھەرغە ئىستىلا تافغانى مۇجمەلەن شەمە ۋە ئىندەكى بەيان ۋە تەقرىرى" دىگەن باب «تارىخى ھەمدى»دە ئىككى باپقا ئايرىلىپ، "ئول پادىشاھى جاھانگىر چىنگىز قائانكىم موغۇل خانلارىنىڭ سەرـ دارى، ئەرەب ۋە ئەجەم بەلكى مەشرىقەيىن ئىچىدەكى خانلار (نىڭ) خانى ئىردى ـــ ئىستىلائى ۋە تەسەللىتى ۋە ئەييامى دۆلەت ۋە كامرانى مۇددەت سەلتەنەت ۋە ھۆكۈمرانى، ئەۋلادـ ئىخفارلارى تەئەددادى، ئەمرائى ۋە نويانلارى ئىستىقلالى زىكرى ۋە ئىندەكى نەمۇنە بەيانى" دىگەن يېڭى مەزمۇن قوشۇلغان، يەنە «تارىخى ئەمنىيە» ئىككىنچى داستان قىسمىدىكى 7ـ باپ، يەنى "ئول خالىقى خەلاق لۇتفى ئىنايىتى بىرلە جانابى شەھىرى يار ئافاق ئەئىنى مۇھەممەت ياقۇب بېك غازى خوش ئەخلاق بۇ يەتتە شەھەر ـــ موغۇـ لستان يۇرتىغە ئىستىلا تافغانى ۋە ئەدەل بىساتىن يافغانى ۋە خەلـ فەئى رۇمغە ئەلچى ئىبەرىب، يارلىغ ۋە بايزەلەر ھاسىل ئەتكەنى ۋە بىرنەچە ۋاقىئە ھايلەلەر روي بەرگەنى بايانى" دىگەن باپمۇ "تارىخى ھەمدى"دە ئىككى باپقا ئايرىلىپ، ئۇنىڭغا "ئول خادەم ئەلھە رەمەـ يىن ئەشرەفىن ئەمرۇلمۇئمنىن خەلىفەروي زىمىن ئەئىنى ئابدۇلـ ئەزىزخان ئىسكەندەرۇلجانانغا ئىنابەت ۋە ئىتائەت قىلىب، ئەرىزە بىرلەئەلچى، ھەدىيە ۋە ساۋغە بىرلە بەيئەتنامە ئىبەرگەنى ۋە خەلىفەـ روي زىمىن نىڭ تەبئ ئەنۋارلارىغە مۇقبۇل تۇشۇب يارلىغ، بايزە

مەنسەب ۋە تاج ئالاھىدە ئىبەرىب ۋە بۇ يەتتە شەھەرنى ئۆز ھىمايەتـ لارىغە ئالىب، رومـغە تابىئە قىلغانلارى ۋە ۋاقىئەلەر بەيانى" دىگەن مەزمۇنلار قوشۇلغان. «تارىخى ھەمدى»نىڭ خاتىمە قىسمىغا بولسا، ئاپتورنىڭ 1898 ـ يىلى يېزىلغان «دەربايان ئەسھابۇل كەھەب» ناملىق ئەسرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى بېرىلگەن .

ئىككىنچى، «تارىخى ئەمنىيە»دىكى مۇھىم مەلۇماتلىق سانلار، بولۇپمۇ مۇھىم ۋەقەلەر يۈز بەرگەن يىللار، پەسىللەر، ئايلار ۋە كۈنلەر، مۇھىم ئۇرۇشلارغا قاتناشقان قارىمۇ ـ قارشى تەرەپ قوشۇنلىرىنىڭ سانى ۋە باشقا سانلىق مەلۇماتلار، «تارىخى ھەمدى»دە تامامەن ئۆزگەرتىپ يېزىلغان ياكى تۈزىتىپ تولۇقلانغان.

ئۇچىنچى، «تارىخى ئەمنىيە»نىڭ ماۋزۇلىرى، نۇرغۇن مەزمۇنـ لىرى تىل، يېزىق ۋە تەسۋىر جەھەتتىن «تارىخى ھەمدى»دە نۇرغۇن ئۆزگەرتىلگەن. بولۇپمۇ «تارىخى ئەمنىيە»دىكى بەزى نەزم ۋە قوشاقلار، ماقال ـ تەمسىللەر ئاساسەن ئۆزگەرتىپ يېزىلغان.

«تارىخى ھەمدى» «تارىخى ئەمنىيە»گە قارىغاندا، مەزمۇن جەھەتتىن تولۇق، ماتىريال جەھەتتىن خېلى توغرا، تىل ۋە ئۇسلۇپ جەھەتتىن خېلى گۈزەل، ھەجىم جەھەتتىن خېلى كۆپ بولسىمۇ، لېكىن ئۇ «تارىخى ئەمنىيە»گە قارىغاندا ياخشى كۆچۈرۈلگەن ئەمەس. بۇنىڭدا ئىملا جەھەتتىكى خاتالىقلار خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ، ھەتتا نۇرغۇن جايلاردا سۆز، جۈملە ۋە ئاتالغۇلار چۈشۈپ قالغان. بۇ ھال ئاپتورنىڭ بۇ چاغدا خېلى ياشىنىپ قالغانلىقى، جىسمانى جەھەتتىن ئاجىزلاشقانلىقى، شۇنداقلا ئۆز ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا بۇ ئەسەرنى تېز تۈگىتىشكە بەك ئالدىرىغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ــ ئەلۋەتتە.

«تاریخی همەمدی» دیباچه قسمیدین باشقا، "مۇقەددیمه" قسمی جەمئی ئالته باپقا بۆلۈنگەن بولۇپ، قولیازمیدا جەمئی 70 بەت. بۇنىڭدا ئاساسەن ئالەم ۋە ئادەمنىڭ پەیدا بولۇشی هەققیدىكی دینىي رىۋا- یەتلەر، قەدیمقی تۈركی قەۋملەر، موڭغۇللار ۋە میلادی 13-ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكی چىنگىزخانىنىڭ هەربىي یۈرۈشلىرى، چىنگىزخان ئەۋلاتلىرىنىڭ ئەهۋالی، موڭغۇل دوغلات قەبىلىسىنىڭ میلادی 13- ئەسىردىن 16-ئەسىرگىچه بولغان ئارىلىقتا "ماڭلاي سۇیه" (جەنۇبىي شىنجاڭ) رایونىدىكی پائالیەتلىرى، چاغاتاي ئەۋلاتلىرىدىن بولغان تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادی تەرىپىدىن قۇرۇلغان موغۇلستان خانلىغىنىڭ میلادی 14-ئەسىرنىڭ ئالدىنقی یېرىمىدىن 16-ئەسىر- نىڭ باشلىرىغىچه بولغان هۆكۈمرانلىغی، میلادی 16-ئەسىردىن 17- ئەسىرنىڭ كېیینكی یېرىمىغىچه هۆكۈم سۈرگەنلىرى یەركەن خانلىغىنىڭ ئەهۋالی، تەرىقەتچىلەرنىڭ یەركەن خانلىغی دەۋرىدىكی پائالیەت- لىری، میلادی 17-ئەسىرنىڭ 80-یىللىرىدىن كېیین تەختكه چىققان ئاپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرىنىڭ تاكى 19-ئەسىرنىڭ 60- یىللىرىغىچه بولغان تاریخی ۋەقەلىری بایان قىلىنغان.

«تاریخی همەمدی»نىڭ "ئەۋۋەلقی داستان" قسمی جەمئی 16 باپقا بۆلۈنگەن بولۇپ، ئەسلی قولیازمیدا جەمئی 75 بەت. بۇنىڭدا ئاساسەن 1864-یىلی كۆتىرىلگەن كۇچار دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ غەرپته یەركەن، قەشقەرغىچه، شىمالدا تیانشان تاغلىرىغىچه، شەرقته قۇمۇلغىچه، جەنۇپتا لوپنۇر ۋە قارا قوروم تاغلىرىغىچه بولغان جایلارنی قولغا كىرگۈزۈش جەریانی، قوزغىلاڭ رەهبەرلىرىنىڭ ئەهۋالی، قوزغىلاڭچىلارنىڭ شوئاری، مۇهىم ئۇرۇش-جەڭلىری، ئاقىۋىتی قاتارلىق ئەهۋاللار بایان قىلىنغان. شۇنداقلا شۇ یىللىری

قوزغالغان خوتەن دىخانلار قوزغىلىڭى (ھەبىبۇللاخان قوزغىلىڭى)، يەركەندىكى ئابدۇلراخمان باشچىلىغىدىكى دىخانلار قوزغىلىڭى، قەشقەر دىكى سىدىقبەك باشچىلىغىدىكى دىخان، چارۋىچىلار قوزغىلىڭى، ئۇرۇمچىدىكى داۋۇت خەلىپە (تۇدەلىك) باشچىلىغىدىكى خويزۇلار قوزغىلىڭى، ئىلى رايونىدىكى مەزمەزات باشچىلىغىدىكى دىخانلار قوزغىلىڭى قاتارلىق قوزغىلاڭلارنىڭ ئەھۋالىمۇ قىسقىچە بايان قىلىنغان. بولۇپمۇ كۇچار، يەركەن، خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ بەدەۋلەت باسقۇنچىلىغىغا قارشى كۇرەشلىرى ئالاھىدە ۋە تەپسىلى بايان قىلىنغان.

«تارىخى ھەمىدى»نىڭ «ئىككىنچى داستان» قىسمى جەمئى 20 باپقا بۆلۈنگەن بولۇپ، ئەسلى قولىيازمىدا جەمئى 172 بەت. بۇ قىسمدا ئاساسەن قوقان خانلىغىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى بەدەۋلەت (مۇھەممەت ياقۇپ بەك) ھەم ئاپاق خوجا ئەۋلادى بۇزرۇك خان خوجانىڭ قەشقەر، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ، كۇچار، كورلا، تۇرپان قاتارلىق جايلارنى بېسۇبلىشى، ئۇنىڭ قەشقەر، يەركەن، خوتەن، كۇچار، ئۇرۇمچى دىخانلار قوزغىلىڭىنى رەھىمسىز باستۇرۇشى، قوقان خانلىغى، تۇركىيە سۇلتانلىغى ۋە ئەنگلىيە، چارروسىيە قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى، ئۇنىڭ تەدبىر ۋە سىياسەتلىرى، بولۇپمۇ بەدەۋلەتنىڭ ئۆلۈمى ئالاھىدە ۋە تۇنجى قېتىم بايان قىلىنغان. بۇ قىسمدا يەنە ئاپتورنىڭ ئۆز نەسەپنامىسى، بەدەۋلەت دەۋرىدە ياشىغان ئالىم ۋە ئۆلىمالار، شۇنداقلا شەنشى، گەنسۇ خويزۇ قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى پائالىيەتلىرىمۇ بايان قىلىنغان.

«تارىخى ھەمىدى»نىڭ «خاتىمە» قىسمى ئەسلى قولىيازمىدا 73

بەت بولۇپ، ئاساسەن قەشقەر، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچار، كورلا قاتارلىق يەتتە شەھەر ۋە تۇرپان، لوپنۇر رايونىنىڭ تارىخى، ئاھالىسى، جۇغراپىيەسى، تىل ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرى قاتارلىق مەسىلىلەر بايان قىلىنغان. بولۇپمۇ تۇرپاندىكى ئەسھابۇل كەھەب مەققەدىكى بىرقانچە رىۋايەت ھەم ئاپتورنىڭ بۇ غار مەقسەدىكى بەزى قاراشلىرى بايان قىلىنغان.

ئومۇمەن، ئاپتور بۇ ئەسەرنى يازغاندا، ئاساسەن 1864 ـ يىلىدىكى كۇچار دېخانلار قوزغىلىڭى ۋە بەدەۋلەتنىڭ باسقۇنچىلىق ئۇرۇشلىرىنى بايان قىلىشنى مەقسەت قىلىپ، بۇ ھەقتە تەپسىلى ۋە كەڭ توختالغان.

3

موللا مۇسا سايرامى «تارىخى ھەمىدى»دە تارىخ ئەھلى ئۇزۇندىن بۇيان دېققەت بىلەن قاراپ كەلگەن ۋە ئۇلارنىڭ ئاساسىي تەتقىقات تېمىلىرى بولغان بىرمۇنچە مۇھىم مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بۇ مەسىلىلەر ھەققىدە خېلى ئوبېكتىپ ۋە توغرا خۇلاسىلارنى چىقارغان.

بىرىنچى، ئاپتور بۇ ئەسەردە 1864 ـ يىلىدىكى پۈتۈن شىنجاڭ رايونىنى قاپلىغان دېخانلار قوزغىلاڭلىرىنىڭ، بولۇپمۇ كۇچار دېخانلار قوزغىلىڭى، بەدەۋلەتنىڭ بۇ دېخانلار قوزغىلاڭلىرىغا قارشى جازا يۈرۈشلىرى، دېخانلار قوزغىلاڭلىرىنىڭ ئۇنىڭغا قارشى باتۇرلارچە كۈرەشلىرىنى تۇنجى قېتىم تەپسىلى، مۇكەممەل ۋە سىستېمىلىق ئوتتۇرىغا قويغان. كېيىنكى دەۋرلەردە، بۇ مەسىلىلەرنى بايان قىلىپ خەنزۇچە يېزىلغان «شىنجاڭنى تىنچىتىش خاتىرىلىرى»،

«غەربكە سەپەر قىلىش خاتىرىلىرى»، «شەنشى، شىنجاڭ مۇسۇلمان باندىتلىرىنى تىنجىتىش خاتىرىلىرى» ۋە ئۇنىڭدىنمۇ كېيىن يېزىلغان «غەربىي رايونىنى باشقۇرۇش تارىخى» قاتارلىق ئەسەرلەر، شۇنداقلا ئەنگلىيىلىك دىمىتېرى چارلىس بولجېر تەرىپىدىن يېزىلغان «ياقۇب بەك تارىخى»، روسىيەلىك كروپاتكىن تەرىپىدىن يېزىلغان «قەشقەرىيە» دېگەن كىتاپلارمۇ يوقۇرقى ۋەقەلەرنى ھېچقاچان «تارىخى ھەمدى»دەك تەپسىلى ۋە سىستېمىلىق بايان قىلمىغان. بۇ ھال موللا مۇسا سايرامىنىڭ بۇ ۋەقەلەرگە بىۋاسىتە قاتناشقانلىغى ۋە كېيىنچە بۇ ۋەقەلەر ئۈستىدە تەپسىلى، جاپالىق تەكشۈرۈش، تەتقىق قىلىش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغانلىغى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئاپتور بۇ ۋەقەلەرنى ئېنىقلاش ئۈچۈن، بىر مەزگىل ئاپاق خوجا مازىرى بىلەن ئەسھابۇل كەھەبىنىڭ داش قازانلىرىدىن ئاش يېيىشكە مەجبۇر بولغانلىغىنى يازىدۇ.① شۇڭلاشقا، بۇ ئەسەر تا بۈگۈنكى كۈنىدىمۇ مۇئەييەن ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

ئىككىنچى، ئاپتور بۇ ئەسەردە ئەينى زاماندا جۇڭگودىكى مىللەتلەر زىنداني بولغان چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەشەددى مىللى زۇلۇم سىياستى ۋە يەرلىك ئاقسۆڭەكلەرنىڭ فېئودالىق زۇلمىنى قاتتىق پاش قىلغان. ئۇ بۇ خىل زۇلۇملار ئۈستىدە توختىلىپ كېلىپ: "رەئىييەلەر ئۈستىگە ئالبان-ياساق جۇبالغە تولا بولدى، ئارامىلىق ئەنقا تۈخۈمىدەك پىنھان ئولدى ۋە تىنىچلىق سۈمۈرۈغدەك كۆۋەقاف ئىچىدە ۋەتەن تۈتتى، فۇلى بار ئادەم خىتايغا ۋە كاتتا بەگلەرغە فۇل بېرىپ ھەمايەتكە كىردى. كۇللەن يۇرتدارلىق مۇئەننىتى فۇلى يوق بىچارە غېرىپ، يېتىملەرغە قالدى. كۆتەرەلمەي يەر،

① «تارىخى ھەمدى»، قولىيازما.

سۇ، چىمارپاي ۋە ئەسباب روزگارلارى خىتايلارغا گۆرۈۋغە كەتتى. (ئۇلار) دەرگاهى ئىلاهاغا كۆز ياشلارىنى تۆھپە ئەيلەب يىغى-زارىلەرغە تۇردى" دەپ يازىدۇ. ئۇ: بەگلەر "يۇرت ياخشى فازىللارىنى كۆزىگە ئىلمادى ۋە فۇقرا-رەئىييەلەر كۆز ياشلارىدىن پەرهىز ۋە ئېهتىيات قىلمادى، ۋابال دىگەننى خاتىرىغە يول بەرمەدى، مەنسەپ ئارزۇسى ۋە بەرگەن فۇل، كۈموشلەر غېمىدىن ئۆزگە غەمىلەرىغە كەچمەدى. زاهىرەن ئۇلۇغ خانىغا خىزمەت قىلىپ، چېرىكلەرىنى باقىپ، يۇرتلارىنى ساقلادۇق دىدى، ئەمما مەئەنىنى ئۇلۇغ خانىنىڭ دۆلتى بىخ-نەبىياتلارىنى كېسىپ قۇرۇتۇشلارىغە سەئىيى سەبەبلەرنى قىلدى"① دەپ يازىدۇ. دىمەك، ئاپتور بۇ ئەسەردە چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمرانلىرى بىلەن يەرلىك فېئودالارنىڭ ئېغىز بۇرۇن يالىشىپ، يەرلىك هەر مىللەت خەلقىغە سالغان بالايى-ئاپەتلىرىنى رەهىمسىز پاش قىلغان ۋە بۇنى ئەينى زامانىدىكى شىنجاڭ جەمىيىتىنىڭ تۈپكى زىددىيەتلىرى دەپ قاراپ، ئۆزى ياشىغان زامان ۋە دەۋر هەققىدە توغرا خولاسىغا كەلگەن. شۇنداقلا ئاپتور تامامەن خەلقىپەرۋەرلىك مەيدانىدا تۇرۇپ، 1864-يىلى پۈتۈن شىنجاڭ دائىرىسىدە قوزغالغان دىخانلار قوزغىلىڭىغا يۈقۇرى باها بەرگەن. ئۇنىڭ مىللى زۇلۇم ۋە فېئودالىق زۇلۇمغا قارشى ئىجابىي تەرەپلىرىنى مەدهىيىلىگەن. ئۇ: «ئاجىز فۇقرالەرنىڭ تاقەتلەرى تاق ئولۇپ، ئول خالىقى خەلاق دەرگاهىغا كۆزلەرىدىن قەتران-قەتران بەلكى دەريا-دەريا ياشلار جان ئاچچىغى ۋە فۇل ئاچچىغىدىن رەۋانە ئەيلەدى، بۇ ئاچچىغ ياش ئەسراتى دۆلەت دەرەختلەرى يىلدىزىغە تەئەسسۇرلەر قىلىپ قۇرۇماغلىغقە سەبەب ۋە بائىس بولدى. ئاز فۇرسەتدە كۇللەن

① «تارىخى هەمدى»، قولىيازما.

خىتاي ۋە يەرلىك مەنسەپدارلارى جەمئىسى يوق بولۇپ، زىمىن بىرلە بەرابەر ۋە يەكسان بولۇپ كەتتى.»① دەپ يازىدۇ.

ئۇچىنچى، ئاپتور بۇ ئەسەردە شۇ قېتىمقى دېخانلار قوزغىلاڭلىرىنىڭ مەغلۇپ بولۇشتىكى تۆپكى سەۋەپلىرى ھەققىدە نۇرغۇن جايدا تەپسىلى توختىلىدۇ ۋە ناھايىتى ئوبېكتىپ خولاسە چىقىرىدۇ. ئۇ، بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭلارنىڭ بولۇپمۇ كۈچار قوزغىلىڭىنىڭ مەغلۇپ بولۇشتىكى سەۋەپلىرىنى بەدەۋلەتنىڭ باسقۇنچىلىق ئۇرۇشلىرى، دېخانلار قوزغىلاڭلىرىنىڭ رەھبەرلىك گۇرۇھى ئىچىدىكى ئىچكى ۋە تاشقى زىددىيەتلەر تۆپەيلىدىن بولغانلىغىنى بايان قىلىش بىلەن باراۋەر، يەنە: "كۈچاردا مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەللۇللا مازار فايزۇلـ ئەنۋارلاردا شەيىخلىق مۇقام ۋە جەرەكەلەرنى ئۆزلەرىگە سەندۈ ۋە فەخرى مۇباھاتلار بىلىپ، مازار باغىغا فاتىپ ۋە سغىب كەلگەن بۇ خوجاملار، بۇ يەتتە شەھەرغە بەلكى موغۇلستان ئۆلكەسىگە سغىمادى ۋە فاتىمادى. قارابەت ۋە ئىتتىپاقلارى مۇخالىپەت ۋە نەفاقغە مۇبەددىل ئولدى. مۇخالىپەت ۋە نەفاقلارى، مۇخاسىمەت ۋە ئاداۋەتكە يۈز قويدى، بۇ دۆلتى ئەزىمىنىڭ قەدىمى بىلىمەدى ۋە شۇكۇرانىلەرنى بەجا كەلتۈرەلمەي كوفۇرانىنېمەت قىلىپ، غەرەز ۋە غۇرۇرلۇق بىرلە مۇفەتۋەر ئىكەن-قولدىن بەردى.... مازارى شېرىف ۋەقىف-ئەۋقافىلەرنىڭ قانائەت قىلغان ۋە دېھقان-ئەشرەفلەر ئۆشرە، زاكات ۋە نەزىر سەدەقاتلەرنىڭ ھاجەت كەلتۈرگەن ۋە مازارى شېرىف ئىچىدە ۋەتەن تۇتۇب ۋە ھۇجرا ئىچرە بوريا سالىب تائەت ۋە ئىبادەت بىرلە ئۆمۈركەچۈرگەن بىر جۇۋ نان، قاق ۋە بىر تاباق گۈلە قاقىغا خۇرسەند بولۇب كەلگەنلەر، ئۇل خالىقى

① «تارىخى ھەمدى»، قولىيازما.

خەلاق ۋە فەتتاھى رەززاق لۇتفى ئىنايىتى بىرلە بىر ئاندا پادىشالىق تەختى ۋە ھۆكۈمرانلىق مەسەندىدە بىر قارار ئولدىلەر.....ئەمما بۇ خوجاملارنىڭ ھەر بىرى ئەرتە بىلەن ناشتالقغە كۈنە-كۈن ھالۋا، مۇيىز، قەندالات ۋە نەچە قىسىم مۇرابا، مەئجۇن، شەربەت، مۇفەررىھات ۋە نەمكىن فاقلان كاباپلار، خوشاڭ، تاڭ بوفا، لەزىز ۋە شىرىن بىجىنچە تائاملار، ئالۋان، ئالۋان تۇرلۇك نازى-نېئىمەت ۋە زەنان ھۆرىرى سۇفەتلەر ئالدىدا ھازىر بولغاچ، ئىلگىركى ئەھۋالاتلارنى فارامۇش ئەتتى. ئۆز كۈچىمز بىلەن ئىسلام ئاچتۇق ۋە پادىشاھلىقنى تاپتۇق ۋە كەتمەس دۆلەتكە ئۇلاندۇق دەپ، ئەترافلاردەكى پادىشاھلىق ئەلەملەرنى كۆتەرگەن پادىشاھلار بىرلە مۇئاسا ۋە مادارا قىلمادى، بەلكى كۆزىگە ئىلمەدى".① دەپ يازىدۇ. ئاپتورمانا مۇشۇ مەسىلەرنى، بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭلارنىڭ مەغلۇپ بولۇشتىكى تۈپكى سەۋىۋى دەپ قاراپ، ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى مەۋقىئەسىدىن ۋازكەچكەن، سىنىپىي مەيدان ۋە مەنپەئەتنى نەپسىگە ساتقان، كەڭ ئەمگەكچىلەرنىڭ مەنپەئەتىدىن ۋازكېچىپ، قىيىن كۈنلەردە يار يۆلەك ۋە ھەمدەمدە بولغان كەڭ ئەمگەكچىلەرنى ئايىاق ئاستى قىلغان بەزى قوزغىلاڭ رەھبەرلىرىگە قاتتىق نەپرەت بىلەن قارايدۇ. ئاپتورنىڭ ئىدىيە جەھەتتىكى بۇ خىل ئۇستۈنلىكى، ئۇنىڭ زامانداشلىرى ئارىسىدا ناھايىتى كام ئۇچرايدۇ.

تۆتىنچى، ئاپتور گەرچە بەدەۋلەت ھۆكۈمىتىنىڭ ئاساسىي ئەمەلدارلىرىدىن بىرى بولغان مىرزا بابا بەك ھىسارىنىڭ قول ئاستىدا ئون يىل مىرزا بولۇپ ئىشلىگەن بولسىمۇ، لېكىن، ئۇ بەدەۋلەت ۋە ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىغىغا خېلى نەپرەت بىلەن قاراپ، ئۇلارنى پاش

① «تارىخى ھەمدى»، قولىيازما.

قىلىدۇ. بولۇپمۇ بەدەۋلەتنىڭ ياش ۋاقتىدىن باشلاپلا ھىلە-مىكىرلىك يوللارنى ئۆگەنگەنلىگى، ئۇنىڭ ئالدامچىلىغى، ئىككى يۈزلىمىلىگى، قانخورلىغى، ئىستىبداتلىغى ئەسەرنىڭ بىرمۇنچە جايلىرىدا ئوچۇق پاش قىلىنىدۇ. بولۇپمۇ ئۇ بەدەۋلەتنىڭ دىخانلار قوزغىلاڭلىرىنى قانلىق باستۇرغانلىغىغا قاتتىق نەپرەت بىلەن قارايدۇ. ئۇنىڭ بەزى جەڭلەردە مەغلۇپ بولغانلىغىنى مەسخىرە قىلىدۇ. ئۇنىڭ تاجاۋۇز-چىلىق ھەركەتلىرىنى بولسا شىنجاڭدىكى دىخانلار قوزغىلاڭلىرىنىڭ مەغلۇپ بولۇشتىكى تۈپكى سەۋەپلىرى دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ قوقان خانلىغى، تۈركىيە سۇلتانلىغى، ئەنگلىيە، چارروسىيە مۇستەملىكىچىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ يەتتە شەھەرنى تۈركىيە سۇلتانلىغىنىڭ ھامىلىغىغا تاپشۇرغانلىغىنى پاش قىلىدۇ. ئومۇمەن، «تارىخى ھەمدى» بۇ دەۋردىكى شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن مۇھىم ئىلمىي ماتېرىيال بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

يولداش ماۋ زېدۇڭ: "قەدىمقى مەدەنىيەت مىراسلىرىنى رەتلەش جەريانىدا، ئۇنىڭ فېئودالىق شاكىلىنى چىقىرىۋېتىپ، دېموكراتىك جەۋھىرىنى قوبۇل قىلىش لازىم. بۇ مىللى مەدەنىيەتنى رېئاجلاندۇرۇپ، مىللى ئىشەنچىنى يۇقۇرى كۆتۈرىشنىڭ مۇھىم شەرتى. لېكىن زادىلا تەنقىتسىز يىغىۋېلىپ ساقلىماسلىق كېرەك." دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. «تارىخى ھەمدى» بىزنى گەرچە بىرمۇنچە مۇھىم ۋە ئىشەنچلىك تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ بىرمۇنچە پۈچەك مەزمۇنلىرىمۇ بار.

بىرىنچى، ئاپتور ئەسەردە بايان قىلىنغان بارلىق ۋەقەلەرگە باھا بېرىشتە، بولۇپمۇ بۇ تارىخىي ۋەقەلەرگە ۋەكىللىك قىلىدىغان تارىخىي شەخسلەرگە باھا بېرىشتە، ئومۇمەن ئىسلام دىنىنىڭ تۈپكى ئەقىدە-

لىرىنى ئاساسىي ئۆلچەم قىلىدۇ. مەسىلەن ، ئۇ بەدەۋلەتىنىڭ دەھشەتلىك ھۆكۈمرانلىغىنى پاش قىلىش بىلەن تەڭ، ئۇنىڭ ئىسلام دىنىنى رىۋاجلاندۇرغانلىغى، ھەر خىل مازار-ماشايىخلارنى تۇرغۇزۇش، قوغداش، ئىسلام ئەقىدىلىرىگە قاتتىق رىئايە قىلىش تەرەپلىرىنى، ھەتتا ئۇنىڭ غەيرى ئىسلام دىنىدىكى مىللەتلەرگە بولغان دىنىي ئۆچمەنلىگىنى مەدھىيىلەيدۇ. بەزى جايلاردا ئۇنىڭ بۇ خىل ھەرىكەتلىرىگە ناھايىتى يۇقۇرى باھا بېرىدۇ. بەزى ۋەقەلەرنى بايان قىلىشتا، بولۇپمۇ دىخانلار قوزغىلاڭلىرىنى بايان قىلىشتا، ئۇنىڭ تۇپكى سىنىپىي ماھىيىتىنى دىنىي پەردە بىلەن يوشۇرۇشقا ئورۇنۇپلا قالماي، بەلكى ئۇنىڭ دىنىي پەردىسىنى ئاساسىي ئورۇنغا قويۇپ تەسۋىرلەيدۇ.

ئىككىنچى، ئاپتور ئەسەرنىڭ بەزى جايلىرىدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ مىللى زۇلۇم سىياسىتىنى ئوبېكتىپ پاش قىلغان بولسىمۇ، لېكىن بەزى جايلاردا بۇ خىل زۇلۇمنى "كاپىرلارنىڭ مۇسۇلمانلارغا قىلغان زۇلمى" دەپ قاراپ، قانداقتۇر "مۇسۇلمان"لارنىڭ "كاپىر"لارغا قارشى ھەرقانداق زىددىيەت ۋە قارشىلىغىنى مەدھىيىلەيدۇ ھەم مۇئەييەنلەشتۇرىدۇ. ھەتتا بەزى جايلاردا مىللى ئۆچمەنلىكنى ئىپادىلەيدىغان جۇملىلەرنى ئىشلىتىپ، مىللى زىددىيەتلەرنى ناھايىتى كۇچەپ ۋە ھاقارەتلىك تىللار بىلەن تەسۋىرلەيدۇ. بۇ ھال ئاپتورنىڭ چوڭقۇر دىنىي ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئەسەرنىڭ ئومۇمى قىممىتىگە بەزى نۇقسانلارنى يەتكۇزىدۇ.

ئۇچىنچى، ئاپتورنىڭ قېرىنداش مىللەتلەر، بولۇپمۇ ئىچكى ئۆلكىلەردىكى خەنزۇ ۋە باشقا مىللەتلەر، جۈملىدىن ھۆكۈم سۇرگەن سۇلالىلارنىڭ تارىخى ھەققىدىكى ماتېرىيالىلارنى ئاساسەن قۇربان

ئەلى خالىد بەگنىڭ "تاۋاريخى خەمسەئى شەرقى" دېگەن ئەسەردىن ئالغان بولۇپ، بۇ ماتېرىياللار ئاساسەن رېۋايەتلەرنى ئاساس قىلغان ۋە ئىشەنچلىك ئەمەس. ئومۇمەن، «تاريخى ھەمىدى» ئۆزىنىڭ بۇ خىل نۇقسانلىرىغا قارىماي، يەنىلا مۇھىم تارىخىي قىممەتكە ئىگە بىر ئەسەر ھىساپلىنىدۇ.

ئەنۋەر بايتۇر

بسم‌الله الرحمن الرحيم

(ناهايىتى شەپقەتلىك ۋە مېھرىبان ئاللانىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن)

ئەي مەۋجۇتلۇغى زۆرۈر بولغان ئاللا! چەكسىز؛ ۋە تەڭداشسىز ھەمدۇ-سانا ساڭا خاسدۇركى، ھەممە مەخلۇقلىرىڭغا كەڭرى رىزقى ۋە ئېھسان سەندىندۇر. سېنىڭ ئۇلۇغ زاتىڭ يەككە-يېگانىدۇر. ھەممە سۈپەتلىرىڭ پاك ۋە ئەيىپسىز، مەرتىۋەڭ ئالى، پادىشالىغىڭ ئۇلۇغ بولۇپ، ئاسمان ۋە زېمىن ئىچىدىكى ھەممە مەخلۇقلار پەقەت سېنىڭ ئىلكىڭدە ۋە قەھرى سىياستىڭنىڭ ئاستىدا تۇرىدۇ. ھەقىقى پادىشالىق پەقەت ساڭلا خاسكى، سەن ھەمىشە بولغۇچى ۋە باقى پادىشادۇرسەن. ياراتقان مەخلۇقلىرىڭ بولسا ھەممىسى فانىدۇر.

ئاللا ئەگەر خالسا، سەلتەنەت تاجىسىنى ھەر بىر كىشىنىڭ بېشىغا كەيدۈرەلەيدۇ، ئەگەر خالسا، بۇ تاجىنى يەنە ئۇنىڭدىن ئالالايدۇ؛ ئەگەر خالسا ئۇنى ئۇلۇغ دەرىجىگە يەتكۈزەلەيدۇ، خالسا، ئۇنى يەنە خار قىلالايدۇ؛ ئەگەر خالسا، ئۇنى توغرا يولغا باشلىيالايدۇ، خالسا، ئۇنى يەنە توغرا يولدىن ياندۇرالايدۇ؛ ئەگەر خالسا، پەس كىشىنىڭ دەرىجىسىنى مەرتىۋىلىك قىلالايدۇ، خالسا، مەرتىۋىلىك كىشىنىڭ دەرىجىسىنى يەنە پەس قىلالايدۇ. ئۇ ھەر-قانداق ئىشنى قىلىشقا قادىر ۋە تاۋانادۇر.

ئەي قۇدرەتلىك ئاللا! ئەگەر سەن يارانقان مەخلۇقلىرىڭغا ئىمە ھۆكۈم قىلاي دىسەڭ، شۇنى قىلىشقا قۇدرىتىڭ بار. سېنىڭ ھۆكۈمىڭ كېچىكتۈرۈپ ئىجرا قىلىشقا، ئەمرىڭنى ياندۇرۇشقا بولمايدۇ. مورسەل، نەبى، ئەنبىيا، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام (ئۇلارغا خۇدانىڭ رەھمىتى بولسۇن)لەرنى بىزگە ئۇلۇغ پادىشا قىلىپ ئىبەردىڭ. ئۆز كىتاۋىڭدا (قۇرئاندا ــ ت) بۇلار ھەققىدە قىسسە ۋە ھىكايىلەرنى سۆزلىدىڭ، بۇرۇنقى زامانلاردا ئۆتكەن خالايىقلار، ئادىل ياكى زالىم پادىشالار ۋە شۇ زامانلاردا ئۆتكەن ۋەقەــھادىسىلەر ھەققىدىمۇ خەۋەر بەردىڭ. بۇ بولسا، سېنىڭ ئۆز يارانقان مەخلۇقلىرىڭغا كۆيۈنۈپ، ئۇلارنىڭ بۇ قىسسە ۋە ھىكايىلەردىن خەۋەر تېپىپ، ئۆتكەن ئىشلاردىن ئىبرەت ئالىشۇن ۋە ئۇ ۋەقەــھادىسىلەرنى مۇلاھىزە قىلىپ، ئۇلارنى ياد ئېتىپ ئەسلەپ تۇرسۇن دىگەنلىكىڭدىن ئىشارەت ۋە ئىبارەتتۇر.

بۇ ئالەمدىن كەتكەن خالايىقنىڭ ھەر بىرىدىن ياخشىلىق ياكى يامانلىقىنىڭ بىرەر ئەسەرــئالامىتى باقى ساقلىنىپ قالىدۇ. تارىخ كىتاپلىرى بولسا دەل ئەنە شۇ ئالەمدىن ئۆتكەنلەرنىڭ ۋەقەلىرىنى، ئەسەرــئالامەتلىرىنى رەتلەپ، قايتا ئىلغاپ چىقىپ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ياكى ھاياتىدىن قىسسە ۋە خەۋەر بېرىدۇ، خالاس.

سالاۋات ۋە زاكىيات (ناماز ۋە زىكىر بىلەن قىلىنىدىغان تەرىپ ــ ت) شۇ ئاخىرقى پەيغەمبەرگە بولسۇنكى، ئۇ پەيغەمبەر بۇ دۇنيا ۋە ئاخىرەت ئىككى ئالەمنىڭ ئىلغانغىنى ۋە ياخشىسىدۇر. ئاللا ئۇنى ئۆتكەن زامان ۋە كەلگۈسى دەۋرانغىچە ھۆججەت ۋە گۇۋاچى قىلىپ ئەۋەتكەن. ئۇ زاتنىڭ ئۇلۇغ مۇبارەك ئىسمى مۇھەممەت سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم[1] (ئالالانىڭ رەھمىتى ۋە سالامىرى ئۇنىڭغا

بولسۇن) بولۇپ، ئۇ ئاللانىڭ بەندىسى، پەيغەمبىرى ۋە يېقىن دوستىدۇر. ئۇنىڭ ھەسەپ ۋە نەسەپلىرى (ئۇنىڭ نەسىل بىلەن ئەمەس بەلكى شۆھرەت بىلەن يېتىدىغان نەسەپلىرى ــ ت)، ئۇلۇغلۇغى مەزرىتى ئىبراھىم خەلىلۇللاغىچە[2] مەھكەم ئۇلاشقان. ئاللا ئۇنىڭغا پادىشالىق ۋە پەيغەمبەرلىكنى، ئىنسانلار بىلەن ۋاستىچىلىق قىلىدىغان ئۇلۇغ مەرتىۋە ۋە مەقامى مەھمۇت[3] كەبى ئۇلۇغلۇق ئالى دەرىجىسنى بەردى. ئاللا بۇرۇن ئۆتكەن پەيغەمبەرلەرگە پارچە ــ پارچە قىلىپ تەقدىم قىلغان ھەممە ئۇلۇغ پەزىلەتلەرنى جەم قىلىپ، پەقەت ئۇنىڭغىلا بەردى. ئاللا ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ نامىنى ۋە ھۆكۈملىرىنى بۇ زاتنىڭ نامى ۋە ھۆكۈملىرى بىلەن بىللە قىلدى. شۇڭلاشقا ئاللانى ئەسلىگەن كىشى ھامان مۇھەممەت رەسۇلۇللانمۇ بىللە قوشۇپ ئەسلەيدۇ. مۇھەممەت رەسۇلۇللانىڭ شەرىئەتلىرى تا ھازىرقى چاغدىمۇ خۇددى ئۇنىڭ ھايات ۋاقتىدىكىدەكلا جارى قىلىنىدۇ. بۇنىڭ شەرىئەتلىرىنىمۇ ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا، ئۆزگەرتىشكە ياكى كېچىكتۈرۈپ ئىجرا قىلىشقا بولمايدۇ. چۈنكى ئۇ ئەڭ ئۇلۇغ ئەخلاق ۋە يۈكسەك مەرتىۋىنىڭ ئىگىسىدۇر.

غايەت ئۇلۇغ دۇرۇتلەر يەنە مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ بۇرادەرلىرى ــ ئەنبىيا ۋە مۇرسەلىن ئەلەيھىسسالاملارغا، مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۆز ئەھلى ــ ئەۋلاتلىرىغا، پاك رەپىقىلىرىگە، بارلىق ئۇلۇغ ساھابىلىرىگە بولسۇن. بولۇپمۇ ئەشەرەئە ــ مۇبەششەرەلەرگە[4]، بەدرە ئەھلىگە[5]، ئۇھۇد ئەھلىگە[6]، ئەقەبە ئەھلىگە[7]، سۇففە ئەھلىگە[8] ھەم بارلىق ساھابىلەرگە ۋە ئۇلارنىڭ قېرىنداشلىرى، ئەگەشكۈچىلىرى ۋە ئەگەشكۈچىلەرنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى رەزىيەللاھۇ ئەنھۇم (ئاللا ئۇلاردىن رازى بولغاي)، خەلىپىلەر، پادىشالار،

ئەمرلەر، ئۆتكەنكى سۇلتانلار، شەرىئەتشوئار ئۆلىمالار، دىندار قازى ۋە ئىمام پىشۋالار، يۇرتنىڭ ھەم ئەگىشىشكە لايىق بولغان ياخشى بەندىلەرنىڭ ھەممىسگە ئاللا رەھمەت قىلغاي ۋە ئۇلاردىن رازى بولغاي. چۇنكى بۇلارنىڭ ھەممىسلا ئاللانىڭ ئەگەشكۇچىلىرى ۋە ياخشى بەندىلىرى ئىدى. قەدىمقى زامانىدىن بۇ زامانغىچە ئۆتكەن ۋە بۇنىڭدىن كېيىن ئۆتىدىغانلارغا، ھەتتا قىيامەتكىچە يۇقۇرقىلارنىڭ يولىنى تۇتۇپ، چىن ئىخلاسى بىلەن توغرا يولدا ماڭغۇچىلارغىمۇ ئاللانىڭ رەھمىتى كۆپتىن-كۆپ، مەڭگۇدىن-مەڭگۇگە بولغاي.

ئەمما بەئدۇ (ئاللاغا ھەمدۇ-سانا، پەيغەمبەر ۋە ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى، ساھابىلىرىگە دۇرۇت — ت) دىن كېيىن، مەنكى نامسىز ۋە ئېتىۋارسىز بۇلۇڭ-پۇچقاقدىن ماكان تۇتقان، بېينىشانلىق كوچىسىدا مەستۇرە (يوشۇرۇن — ت) ياشايدىغان كەمبەغەل ۋە كەمتەر، كۆپ ئەيىپلىك موللا مۇسا ئىبنى موللا ئەيسا خوجا سايرامىنىڭ ئاجىزلىق ۋە پېقىرلىق بىلەن قىلغان ئەرزى مەلۇماتىم، شۇ جاھان پازىلىلىرى ۋە ئاقىللىرى، ساغلام تەبىئەتلىك دانىشمەنلەر، دەۋران ئالىم كاملىلىرىنىڭ قۇياش نۇرىدەك يورۇق، دىلىغا ۋە توغرا زېھنىلىرىگە يېتىپ ئاشكارا بولغايكى، بۇ موغۇلىستان يۇرتى[9] قەدىمقى زامانلاردا مۇسۇلمان خانلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىغىدىن كېيىن فەغفۇرچىنغا[10] تەۋە ۋە بوي سۇنغۇچى بولۇپ، ئارىدىن بىر يۇز يىگىرمە ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، تەقدىرى ئىلاھانىڭ ئارزۇسى، مۇتلەق ھۆكۈمى ۋە ئىرادە تەقدىرى بىلەن ئۇلۇغ ئىسلام قۇياشىنىڭ نۇرى بۇ يەتتە شەھەر — موغۇلىستان ئاھالىسىنىڭ پىشانىسگە چۇشۇپ، قاراڭغۇلۇق بۇلۇتلىرى ئاجىزلىق ۋە يوقلۇق پەردىسىنىڭ كەينىگە يوشۇرۇندى. ئالدى بىلەن كۇچار مەملىكىتىدىن راشىدىن خوجام، خوتەنىدىن

مولا هەببۇللا هاجى ۋە تۇڭگانى تائىپلىرى قاتارلىقلارنىڭ ھەر-قايسىسى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل پادىشا بولۇپ، كاپىرلار ئۇستىدىن غەلىبە قىلىپ، ئۆز ھۆكۈملىرىنى جارى قىلىپ، جەڭ ۋە غازاتقا كىرىشىپ، ئۆزئارا تالاش-تارتىش قىلىپ، دۇئا-ئىبادەت بىلەن تۇرغان بىر پەيتتە، فەرغانە ۋىلايىتىدىن مۇھەممەت ياقۇپ بەگ قۇشبېگى ناملىق تەدبىرلىك، باھادىر، ئالى دەرىجىلىك بىر كىشى بۇ زىمىنلارغا ئىستىلا قىلىپ كىرىپ، ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. ئاردىدىن ئالتە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن ئالتىنچى يىلى (مىلادى 1869-1870-يىلى ــ ت) ياقۇپ بەگنىڭ ئەقىل-ئىدرىگى ئۇنىڭ خۇلقى نەپسانىدىن غالىپ كېلىپ، ئۆزىنى ۋە يەتتە شەھەر ئاھالىسىنى زىمىن ۋە زامانىنىڭ ئۇلۇغ خەلىپىلىگى ــ بۇيۇك ئوسمانىيە دۆلىتىنىڭ[11] ھمايىسىگە شەرتسىز تاشلىدى. جۇملىدىن ئوسمانىيە دۆلىتىگە ئىتائەت ۋە ئىناۋەت قىلىشنى شۆھرەت ھىساپلاپ، پەخىر دەپ بىلىپ، قازى ياقۇبخان تۆرەم باشچىلىغىدىكى بىر ئەلچى ئۇمىگى ئارقىلىق نۇرغۇن سوغا-سالاملار بىلەن ئىتائەتنامە ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ ئوسمانىيە دۆلىتىگە بەيئەت قىلىدىغانلىغىنى بىلدۇردى. ياقۇپخان تۆرە بۇ ئىتائەتنامىنى خاقان بىننى خاقان ۋە خادىمى ھەرەمەيىن شېرىپ (ئۇلۇغ ئىككى ھەرەمنىڭ خادىمى ــ ت) ئابدۇلئەزىزخان بىننى ئابدۇلمەجىدخان[12] تۇرۇپ ئىشلەيدىغان جەنەتتەك ئالى ئىھتىرامغا ئىگە پايتەختكە[13] يەتكۈزدى. بۇ ھال جانابى پەلەك ئاشيان (يۇكسەك مەرتىۋىلىك-ت) ئابدۇلئەزىزخانىنىڭ (ئۇنىڭ ياتقان جايى جەنەتتە بولسۇن) نۇرلۇق ۋە يۇكسەك ئوي-پىكرىگە مۇۋاپىق ۋە مۇناسىپ كېلىپ، بۇ موغۇلىستان يۇرتى ۋە پۇقراسىنى ئۆزىنىڭ ئالى دۆلەت ھمايىسىگە ۋە

بېقىندىلىغغا ئېلىپ، ئۇلارنى ئۆز يولىغا باشلاپ، مۇھەممەت ياقۇپ بەگ ئاتالىق غازىغا (غازاتچىلارنىڭ ئاتىسى ــ ت) "مىراخور باشى" دىگەن ئالى مەنسەپ ئىلتىپات قىلدى ۋە ئۆزبېكنىڭ شاھانىلىق ھەم ئىنايەتلىك مەرھەمەتلىرى بىلەن، ئوسمانىيە دۆلىتىنىڭ ئۆز بېقىندىلىرىغا تەقدىم قىلىدىغان شاھلىق تاجىسىنى، ئوسمانى دۆلىتىنىڭ بايراق ـ ئەلەملىرىنى بەرگەنلىگى ھەققىدە يارلىق چۈشۈردى.

نەتىجىدە، يەتتە شەھەر ئەھلىدىن بولغان بىزدەك نەۋكەر، غۇلام، پۇقرا ـ خەلق، كەمتەرىن خىزمەتكارلار ۋە بارلىق ئامما ئوسمانىيە دۆلىتىنىڭ سايىسى ۋە ھمايىسى ئاستىدا يەتتە يىل مىقدارى خاتىرجەم ۋە تىنچ، پاراۋان تۇرمۇش كەچۈرۈپ، ئۆز ئادىتىمىز بويىچە كۈچلۈك ۋە قۇدرەتلىك ئاللاغا دۇئا ئىلتىجا قىلىپ ياشىدۇق. دەل مۇشۇنداق پەيتتە، سۇلتان بىننى سۇلتان مۇھەممەت مۇرادىخان[15] سۇلتانلىقنىڭ غەلبە تەختىگاھىغا ئورۇنلاشتى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇلۇغ ئاللانىڭ ئۈممەتلەرگە چۈشۈرگەن سايىسى، بۈيۈك رەھبەر، ئەرەپ[16]، ئەجەم[17] مۇلكىنىڭ پادىشاسى ئۇلۇغ ھەرەم خادىمى، ئۇلۇغ شۆھرەتلىك ئوسمانلار ئەۋلادىنىڭ تاجى گەۋھىرى بولغان ئابدۇلھەمىد خان[18] (خۇدا ئۇنىڭ دۆلىتىنى مەڭگۈ قىلسۇن، نۇسرەتكە يېقىن، بەخت ـ سائادەتكە دوست قىلسۇن) ئالى ئىكراملىرى غەلبە ۋە شەرەپ بىلەن خەلىپىلىك تەختىگە مۇستەھكەم ئورۇنلىشىپ، مۇستەقىل سەلتەنەت سۈرۈشكە باشلىدى. لېكىن، ئابدۇلھەمىدخان بىزدەك كەمتەر پۇقرالارغا ئۆز ئېتىۋارىنى تاشلاپ، تۇرمۇشمىزنى پاراۋانلىقتا باشلاپ، يۇرتىمىزدا تىنچلىق ۋە ئارامىلىق ھەم تېگىشلىك قائىدە ـ تۈزۈملەرنى ئورناتقىچە، مۇھەممەت ياقۇپخان غازى بۇ پانى ئالەمدىن مەڭگۈلۈك باغچىسىغا سەپەر قىلدى. دەل

مۇشۇنداق بىر پەيتتە، فەغفۇرچىنىڭ مەنسەپدارلىرى كېلىپ، بىزـ دەك باشپاناسىز ئاجىز ۋە زەئىپ ناچار ۋە جۇدەڭگۈ پۇقرالارغا ئىگىدارچىلىق قىلدى.

بۇ ۋەقەلەرنىڭ ئۆتكىنىگە تېخى ئەمدىلا ئوتتۇز ئىككى يىل بولدى. لېكىن بىرەر زامان داناسى ياكى دەۋران پازىلى، بۇ پاراـ كەندىچىلىك بىلەن ئۆتكەن دەۋر ئىچىدىكى ئەھۋالاتلارنى يېزىپ، بىزگە بىرەر نەمۇنە ياكى يادىگار قالدۇرۇشقا جۇرئەت قىلىشقانلىغىنى بىلمەيمىز. بۇنىڭدىن تۆت يۈز يىل ئىلگىرى "قىلىچ بىلەن قەلەمنى بىرلەشتۇرگەن" جانابى مىرزا ھەيدەر كوراگانى[19] بۇ موغۇلستان يۇرتىدا ھۆكۈم سۈرگەن خان ۋە پادىشالارنىڭ ئەھۋالىدىن «تارىخى رەشىدى» ناملىق بىر ئەسەر يازغاندىن باشقا، شۇ زامانلاردا بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەرنى قىسسە ۋە ھىكايە قىلىپ توپلاپ، نەمۇنە ياكى نىشان قالدۇرۇشنى مەقسەت قىلغان بىرەر زامان رىسالىچىسى ياكى داناسى ئۆتمىدى.

شۇڭلاشقا، بەزى كۆڭلى يېقىن ۋە ئىشەنچلىك دوستلار، بۇ دىياردا ئىسلام ئېچىشقا سەۋەپ بولغان كۈچارلىق خوجىلارنىڭ غازاتلىرى، ئاتالىق غازى ياقۇپ بەگ ھۆكۈمرانلىغىنىڭ باشلىنىشىدىن مۇنەرز بولغىچە بولغان ۋەقەلەرنىڭ تولۇق جەريانى ھەقىدە بىرەر تارىخ كىتابى جەملەپ يازساڭ، دەپ ئىلتىماس قىلىپ، غازات قىلىپ ئۆتكەن، سېپىتلارنىڭ غازاتلىرىنىڭ ۋەقەلىرى ۋە ئۇلارنىڭ شەھەرلەرنى قولغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن قىلغان ئۇرۇش-جەڭلىرى ئۇنتۇلۇپ قالمىسا، ئاتالىق غازىنىڭ قوشۇن باشلاپ كىرىپ، پەيدا قىلغان جەڭ-جىدەللىرى ۋە دۆلەت ھۆكۈمرانلىغى قاتارلىق مەسىلـ لەر خالايىق نەزىرىدىن مەخپى قالمىسا، بۇ ۋەقەلەرنى ئوقۇپ

بىلىگۈچىلەر، شۇ ۋەقەلەرگە گۇۋاچى بولغان سىز ۋە بىز ئۇچۇن دۇئا-تەشەككۇر قىلىشىا دەپ ئىلتىماس قىلىشتى . ئۇلار يەنە پەيغەمبەرنىڭ "ھەدىس" كىتاۋىدا "ياخشىلىققا دالالەت قىلغۇچىلار بولىسا، شۇ ياخشى ئىشنى ئۆزى قىلغانلىق بىلەن باراۋەر" دىگەن سۆزىنى نەقىل قىلىپ، "سىز يازغان بۇ ئەسەرنىڭ بەرىكەتلىرىدىن، ئوقۇغۇچىلارنىڭ سىزگە ۋە بىزدەك ئاسى گۇناكارلارغا قىلغان دۇئا-تەشەككۇرلىرى ، رەھمەتىللىك ۋە قەھرى-غەزەپلىك ئالالانىڭ گۇناھىرىمىزنى ئەپۇ قىلىپ، ئەيىۋىمىزنى كەچۇرۇشىگە سەۋەپ بولسا ئەجەپ ئەمەس"دەپ خىتاپ قىلىشتى.

لېكىن، مەندەك بىر خارۇ-زار بىچارە بۇ سىيادات پانا غازىلار-نىڭ (غەلىبىگە ئىگە غازاتچىلارنىڭ ــ ت) ئەھۋالىرى، غەلىبىلىك جەڭ-غازاتلىرى، ئاتالىق غازىنىڭ پادىشالىق شان-شەۋكەتلىرى، ھۆكۈمرانلىغى قاتارلىق مەسىلىلەرنى توپلام قىلىپ يېزىپ چىقىشقا قانداق جۇرئەت قىلالايمەن؟ بۇ دۆلەت ئىگىلىرى ھەققىدە قانداقمۇ پىتىنسىپ سۆز ئېچىش مۇمكىن؟ مەندەك نام-نىشانسىز بىچارە ئۇلارغا ئوخشاش ئورۇن ۋە مەرتىۋىسى پەلەككە يەتكەن ئالى پادىشالارنىڭ قىسسە ۋە داستانلىرىنى قانداق يول ۋە مۇناسىۋەت بىلەن توپلىيالايمەن ۋە قانداق قىلىپ ئۇلارنىڭ ئۆز مەرتىۋىسىگە لايىق تىل بىلەن قەلەم سۇرەلەيمەن؟

ئەڭ دەسلەپكى ئىسلام ئېچىلغاندىن باشلاپ بۇ كۇنگىچە قىرىق يىلدىن ئاشىتى . شۇ چاغدىكى ۋەقەلەر ئۇستىدە تۇرغان ياكى ئۇلارنى ئۆز كۆزى بىلەن ئوچۇق كۆرگەنلەرنىڭ تولىسى ئالەم باقىغا سەپەر قىلدى. بۇ چاغدا ئۆتكەن ۋەقە ۋە ھادىسىلەر ئاستىلاپ كىشىلەرنىڭ خاتىرىسىدىن كۆتىرىلىپ ئۇنتۇلۇشقا باشلىدى. شۇنىڭ

ئۇچۇن، بۇ ۋەقە ۋە ھادىسىلەرنى قايتا ئىنچىكىلەپ تەكشۈرۈپ، قايتا رەتلەپ ئەسەر يېزىشنىڭ ئۆزى مۇشكۇل ۋە قىيىن بىر ئىش. "ياخشىلاردىن سورالغان ئۆزرە-خالىق، ئەلۋەتتە يەنە شۇ ياخشىلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغۇسىدۇر." دىگەن ھىكمەتلىك سۆز بويىچە، ئېھتىرام بىلەن ئۆزرەمنى بىللە قوشۇپ، شۇ چاغدىكى ۋەقەلەر توغرىسىدا سۆز باشلىدىم. بۇ چاغدا، يەنە بىرنەچچە سەمىمى كونا دوستلىرىم كېلىپ، "كاپىرلارغا ئايىماي ئىسلام قىلىچىنى ئۇرۇپ، غازىلىق دەرىجىسى ۋە مەرتىۋىسىنى تىكلىگەنلەر، خۇدا-ۋەندەكبىرىمنىڭ رازىلىغىنى ئىزدەپ، ئەزىز جانلىرىنى پىدا قىلىپ قۇربان بولغان شەھىتلەر ھەققىدە باشلىغان يادىگار نامىڭىزنى چىڭ تۇتۇپ، ۋاقىتنى غەنىمەت بىلىپ تېز داۋاملاشتۇرغايسىز، كېيىنكى ئەۋلاتلار ئۆزىنىڭ سۆھبەت ۋە مۇزاكىرىلىرىدە ئۇلارنى ئەسكە ئېلىپ، شىرىن سۆزلەر بىلەن ماختاپ مەدھىيىلەپ، ئۇلار ئۇچۇن دۇئا-تەشەككۇرگە قول كۆتەرگەن چاغدا، سىزمۇ ئاللا ئالدىدا ئەجرى مۇكاپاتقا ئېرىشەلەيسىز، جۇملىدىن ئەھلى خالايىققىمۇ گۇزەل خاتىرىلەرنى قالدۇرالايسىز." دەپ ئىلھام ۋە مەدەت بېرىشكە باشلىدى.

بۇ دوستلىرىم يەنە "تارىخ ئىلمى ناھايىتى زۆرۈر بىر ئىلىم بولۇپ، ئۇ ھەممە پەنلەرنىڭ ئالدىنقى قاتارىدىن ئورۇن ئالالايدۇ. تارىخ ئىلمىنى ئوقۇش ۋە تارىختىن خەۋەردار بولۇش، ئىنسانغا نىسبەتەن ناھايىتى مۇھىم بىر ئىشتۇر. بۇ پەننى بىلىدىغانلار بولسا خالايىق نەزىرىدە ئۇلۇغ ھىساپلىنىپ، سۆھبەت ۋە مۇزاكىرىلەردە يۇقۇرى مەرتىۋىگە ئىگە بولالايدۇ. تارىخ ئىلمىنى بىلمەيدىغانلار، ياكى ئۇنىڭدىن بى خەۋەر كىشىلەر گەرچە قانچە يۇقۇرى كامالەتكە يەتكەن بىلەنمۇ، ئۇلار دانا ئالىملارنىڭ ئالدىدا يەنىلا نەزەر ۋە

ئېتىۋاردىن يىراقدۇر. تارىخنىڭ پايدىسى تولا، مەنپەئەتى كۆپ بىر ئىلىم. چۈنكى ئادەملەرنىڭ دەرىجە ۋە تەبەقىلىرى، ئۇلارنىڭ سەر-گۈزەشتىلىرى، تۇغۇلغان ياكى ۋاپات بولغان چاغلىرى، ئىز-ئالامەت-لىرى، خۇلقى ئەخلاقى، ياشايدىغان جاي ۋە ماكانلىرى، ئاۋات قىلغان شەھەر ۋە زېمىنلىرى قاتارلىق مەسىلىلەرنى پەقەت تارىخ ئىلمىنىڭ ياردىمى بىلەنلا بىلگىلى بولىدۇ." دېيىشتى.

ئۇلار يەنە "ئەگەر تارىخ ئىلمى بولمايدىكەن، بۇرۇنقى زامانلار-نىڭ ئۇزاق ۋە تار شارائىتلىرىدا ياشىغان خەلقنىڭ ئەھۋالىنى بىلگىلى بولمايدۇ. ھالبۇكى قەدىمقى زامانىدىكى ھەزرىتى ئادەم سەفىيۇللا[20] دىن ھەزرىتى مۇھەممەت مۇستاپا سەللەللاھۇ ئەلەي-ھىسسالامغىچە، ھەتتا شۇ زاماندىن باشلاپ بىزنىڭ دەۋرىمىزگىچە بولغان ئارىلىقتا، بىرمۇنچە ئەنبىيا، مۇرسەلىن، ئىسلام ئۆلىمالىرى ۋە ئەۋلىيالىرى، دىن يولىدا ئۆز كۈچىنى سەرپ قىلغان ئۇلۇغ ماشايىخلار، قەيسەر[21]، كىسرا[22]، فەغفۇرچىن، پىرئەۋىن[23]، نەمە-رۇد[24] قاتارلىق ئۇلۇغ مەرتىۋە ۋە يۇكسەك ئىبرەتلىك پادىشالار، بۇلاردىن باشقا يەنە ئەرەپ، ئەجەم پادىشالىرى، يۇكسەك دەرىجىلىك ئىسلام پادىشالىرى ۋە ئىسلام ئىنتىزامىغا كىر-مىگەن كاپىر زالىملار ئۆتكەن ئىدى. بۇلارنىڭ بەزىلىرى ئالەمنى ئىنتىزامغا باشلاپ، پۇقرالارنى پاراۋان تۇرمۇشقا يېتەكلىدى. ئەگەر تارىخ ئىلمى بولمايدىكەن، ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى، تۇتقان يولى ۋە شوئارلىرىنى ھەم ھەرقايسى دەۋردە ئۆتكەن ۋەقە ياكى ھادىسىلەرنى زادىلا تولۇق بىلگىلى بولمايدۇ،" دېيىشتى.

ئۇلار يەنە "ئەرەپ، ئەجەمدە ياشايدىغان بىرمۇنچە قەبىلە ۋە گۇرۇھلارنىڭ پازىللىرى، ھەر بىر زامانىدا يۈز بەرگەن ۋەقە-ھادە-

سىلەرنى توپلاپ، تەكشۈرۈپ-تەتقىق قىلىپ ، ھامان بىرمۇنچە ئەسەرلەرنى يېزىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى پەقەت ئۇزۇن ۋە چوڭ ئەسەرلەرنى يازغان بولسا، يەنە بەزىلىرى پەقەت ئۆز قەۋمى ياكى ئۆز يۇرتىدا ئۆتكەن پادىشالارنىڭ ئەھۋالىنىلا بايان قىلىپ، قىسقا ياكى تاللانما ئەسەرلەرنى يازغان ئىدى. ھالبۇكى، سىز بولسىڭىز بۇرۇنقى زامانىدىن بۇ زامانغىچە يېزىلغان تارىخ كىتابلىرىنى، بولۇپمۇ تۈرك، موغۇل (موڭغۇل ــ ت) تارىخلىرىنى كۆپ ئوقۇغان، بېشىڭىزدىن زامانىنىڭ ئىسسىق ۋە سوغاقلىرى تولا ئۆتكەن، ياخشى ۋە يامان ئىشلارنى كۆپ كۆرۈپ تەجرىبە ھاسىل قىلغان، ئەمىرا-ئىلەر، ۋەزىرائىلەر ۋە ھاكىملار بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىش-ھەرىكەتلىرى، خۇلقى-مىجەزى، تەبەقە ۋە دەرىجىلىرى قاتارلىق مەسىلىلەرنى بىلىدىغان بىر ئادەم. شۇڭلاشقا، شۇ دەۋردە يۈز بەرگەن ئاجايىپ ۋەقەلەرنى توپلاپ بىر تارىخ كىتابى يېزىپ، ئۇنى كېيىنكى ئەۋلادلارغا نىشان ۋە نەمۇنە قىلىڭىز، يېشىڭىزمۇ يەتمەشتىن ئاشتى. سىزدىن بىرەر ئەسەر-ئالامەت قالسا، دەپ ئىلتىجا ۋە ئىلتىماس قىلىشتى.

مەن بۇرادەرلىرىمنىڭ خۇددى كىتابقا تىزىلغاندەك ئۇنچە-مارجان سۆزلىرىنى رەت قىلىشنى، خارلىق تۇپرىغىغا تاشلاشنى ۋە بۇ گەپ-لەرگە ئېتىۋارسىز قاراشنى مۇناسىپ كۆرمەي، ئامالسىزلىقتىن بۇ چوڭ ئىشنى كىتاپ قىلىپ تۈزۈپ چىقىشقا، يەنى دوستلارنىڭ ئەمرىگە ئاساسەن بۇ كىتابقا تۇتۇش قىلىپ، ئۆزەمنى كىنايە ئوقلىرىنىڭ نىشانىغا قاراپ ئېتىشقا مەجبۇر بولدۇم. ئەگەر بۇ ئەسەردە بىرەر مەقسەتلىك ياكى مەقسەتسىز خاتالىقلار ياكى سەۋەنلىك سادىر بولسا، دوست-يارەنلىرىمنىڭ ئۇنى كەچۈرۈم ئېتەكلىرى بىلەن يوشۇرۇپ،

خەيرىخاھلىق قەلەمتۇراشلىرى بىلەن تۇزىتىپ، مۇۋاپىق ئۆزگەرتىسە، ئۇلار ئەلۋەتتە ئۇلۇغ ئاللانىڭ ئەجرى مۇكاپىتىغا ۋە خالايىقنىڭ رەھمەت ـ تەشەككۇرلىرىگە ئىگە بولغۇسىدۇر.

مەن بۇ كىتابنىڭ دەسلەپكى قىسمىنى پايدىلىق تارىخ كىتابلىرىنىڭ تاللانغان مەزمۇنىدىن پايدىلىنىپ يازدىم. كېيىنكى قىسمىنى بولسا شۇ ۋەقەلەرنى كۆرگەن ياكى بىلگەنلەردىن سوراپ بىلىپ، ئۇلارنى تەھرىر يېپىغا باغلاپ، بايان سەھىپىسىگە ئورنىتىپ، قىسقىچە بۇ تارىخ كىتابىغا "تارىخى ھەمدى" دەپ ئات قويىدۇم ۋە بۇنى بىر مۇقەددىمە، ئىككى داستان، بىر خاتىمە بىلەن تامامىغا يەتكۈزدۇم.

بۇ كىتابنى "تارىخ ھەمدى" دەپ ئاتاشتا مۇنداق بىرقانچە سەۋەپ بار: بۇنىڭ بىرى شۇكى، بۇ موغۇلىستان يۇرتى ۋە ئاھالىسىنىڭ ئالى ئوسمانىيە دۆلىتىنىڭ خەلىپىسى، زامان ۋە زىمىنىنىڭ خاقانى، بىننى خاقان ۋە ئۇلۇغ ھەرەمەيىننىڭ خادىمى ئابدۇلھەمىد خان بىننى ئابدۇلمەجىد خانغا بەيئەت ۋە ئىتائەت قىلىش شەرىپىگە ئىگە بولغانلىقى ۋەقەسىنى، زامانلارنىڭ ئۆتۈشى جەريانىدا يۈز بېرىدىغان پاراكەندىچىلىك ياكى داۋاملىق كېلىۋاتقان ۋەقەلەرنىڭ ئۇشتۇمتۇت ئۇزۇلۇپ قېلىشى تۇپەيلىدىن، خالايىقنىڭ خۇددى ۋەھىشىلەرنى كۆكۈلدىن يىراق قىلغاندەك، شۇ چاغدىكى ۋەقەلەرنى ئۆز كۆكۈل ئەينىگىدىن چەتتە قويماسلىقى، بەلكى بۇ ۋەقەنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنمۇ جاھان سەھىپىسىدىن تېخىمۇ ئاشكارا ئورۇن ئېلىپ، ئۇنتۇلۇپ كەتمەسلىگىنى مۇددىئا ياكى مەقسەت قىلىپ، بۇ كىتابنى "تارىخ ھەمدى" دەپ ئاتىدىم.

يەنە بىرى شۇكى، ئاۋالقى زامانداكى، يەنى تارىخ ھىجرىنىڭ

توققۇز يۈز ئەللىك ئىككىنچى يىلى (مىلادى 1545 ـ يىلى ـ ت) ئەمرلەرنىڭ ئەمرى مىرزا ھەيدەر كوراگانى بىنىنى مىرزا مۇھەممەت ھۈسەيىن كوراگانىمۇ (ئاللا ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسىنىڭ قەبرىسىنى نۇرلۇق قىلغاي) ئەينى زامانىدىكى ئاجايىپ ۋەقەلەر توغرىسىدا بىر جىلدلىق تارىخ تۈزۈپ، ئۆز زامانىنىڭ پادىشاسى سۇلتان بىنىنى سۇلتان، يەنى شىرىن سۆزلۈك، ئالى مەرتىۋىلىك ئابدۇل رەشىتخان[25] بىنىنى سۇلتان سەئىدخانىنىڭ[26] نامىغا بېغىشلاپ "تارىخى رەشىدى" دەپ ئات قويغان ئىدى. مەنمۇ بۇ دەۋرىمىزدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ تايانچىسى ۋە ھىمايىچىسى بولغان ئۇلۇغ ئوسمانىيە دۆلىتىنىڭ خەلىپىسى، سۇلتان بىنىنى سۇلتان ۋە ئۇلۇغ ھەرەمەينىنىڭ خادىمى ئابدۇل ھەمىدخان بىنىنى ئابدۇل مەجىتخان نامىغا بېغىشلاپ "تارىخى ھەمىدى" دەپ ئات قويدۇم.

يەنە بىر سەۋەپ، خۇددى "ھەدىس" كىتابىدا "ئەگەر بىرەر كىشى يەنە بىرسىدىن ئىلىم سورىسا، ئۇ كىشى ئىلىمنى بىلىپ تۇرۇپ سورىغۇچىدىن يوشۇرسا، بۇنىڭ بوينىغا ئوتتىن نوختا سېلىنىشى كېرەك." دەپ كۆرسەتكەندەك، مەنمۇ ئۆزەمنى بۇنداق قورقۇنچتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن، بىرقانچە سۆزنى ئاۋال ئۆزەم بىلىدىغان بۇرۇنقى يۇقۇرى مەرتىۋىلىك ۋە ئالىلاغا يېقىن پادىشالارنىڭ نام ـ نەسەپلىرى ھەققىدە باشلاپ، بۇنىڭغا تەكرار ـ تەكرار قەلەم سۇردۇم. چۈنكى، بۇ موغۇلىستان يۇرتى ۋە ئاھالىسى ئەل خاقان بىنىنى ئەل خاقان ئابدۇل ھەمىدخان بىنىنى ئابدۇل مەجىتخانىنىڭ ھىمايىسى ۋە ئىتائىتىگە كىرگەنلىگى، ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ ئوسمانىيە دۆلىتىنىڭ تەۋەلىگىدىكى پۇقرالار قاتارىدا ھىساپلىنىپ، كىتاپلاردىن ئورۇن ئالغانلىغى، بۇ دۇنيا ۋە ئۇ دۇنيادىن ئىبارەت ئىككى ئالەمدە

پەخىرلىنىشكە تېگىشلىك شۆھرەت بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

ئۇلۇغ «ھەدىس» كىتاۋىدا يەنە "ھەرقانداق بىر ئادەم ئۆز دەۋرىنىڭ پادىشالىرىنى بىلمىسە ياكى تونۇمىسا، ئۇنداق ئادەم جاھىللىق بىلەن ئۆلۈمگە گىرىپتار بولىدۇ." دەپ كۆرسىتىلگەن. شۇڭلاشقا، بارلىق پۇقرالار، ھەر خىل ئىنسانلار ۋە گۇرۇھلار ئۆز دەۋرىنىڭ پادىشالىرىنى ياخشى تونۇپ بىلىشى شەرت. بۇنداق قىلىش ھەتتا ئۇلارنىڭ ئاخىرەت ئازاۋىدىن قۇتۇلۇشىغىمۇ ياردەم بېرىدۇ. مەنمۇ خۇددى شۇنداق چىڭ ئەقىدە ۋە مەقسەت بىلەن بۇ ئەسەرگە «تارىخ ھەمدى» دەپ ئات قويدۇم.

توغرا يولنى تۇتقان مۇناسىۋەتلىك دوست-بۇرادەرلىرىم بۇ مەجمۇئەگە نەزەر تاشلىغاندا، مەندەك بىر خار ۋە بىئېتىۋارنى، ئۆزلىرىنىڭ ئىجابەتلىك ۋە تەسىرلىك دۇئالىرىدىن چەتتە قويماس دېگەن ئۈمىت بىلەن، ئۇلاردىن دۇئا ۋە پاتىھە تەلەپ قىلىپ، بۇ ئەسەرگە قەدەم باشلاپ، قەلەم سۈردۇم. ئاللا بۇ ئىشىمغا رەھمەت ۋە شەپقەت قىلىپ، مېنى توغرا يولغا باشلاپ، ياردەم بېرىشنى ۋە بۇ ئىشىمنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇشىغا ئۇڭايلىق تۇغدۇرۇپ بېرىشنى ئۈمىت قىلىمەن ۋە ئۇنىڭغا ئىشىنىمەن.

مۇقەددىمە ئىپتىدائى

1

موغۇلستان يۇرتى ياكى يەتتە شەھەر[27] نىڭ نوھ بىنىنى ئادەم سانى[28] دەۋرىدىن بىزنىڭ زامانىمىزغىچە بولغان ئەھۋاللىرى ھەم ۋەقەلىرى قىسسىسى، بۇ زېمىنغا قايسى تايىپىلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىغى، "موغۇللىيە"[29] دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەپلىرى، مۇسۇلمان خانلىرىنىڭ ئەسلى نەسەپلىرى، خاقانى چىنىنىڭ[30] بۇ يەتتە شەھەرنى ئۆزىگە قاراتقانلىغىنىڭ سەۋەپلىرى ۋە قىسقىچە جەرياناتلىرى ـ بايانى

ھۆرمەت ۋە ھەشەمەت ئىگىلىرىدىن بولغان يېقىن دوستىمىز ـ بۇرادەرلەرنىڭ ناھايىتى سەزگۈر قۇلاقلىرىغا يېتىپ روشەن ۋە ئاشكارا بولغايكى، قەدىمقى زامانلاردا ۋە تارىخ كىتابلىرىدا، بۇ يەتتە شەھەر "موغۇلستان" دەپ ئاتالغان. كونا ئىشەنچلىك ھۆججەتلەردىمۇ، بۇ جايىنىڭ "موغۇللىيە" تەۋەلىگىدە بولغانلىغى قەيت قىلىنغان. ئەمدى "موغۇللىيە" دىگەن سۆزنىڭ مەنىسى نىمە؟ بۇ يەتتە شەھەر دەسلەپ

قايسى دەۋردىن باشلاپ ئىسلام دىنىنىڭ دۆلەت شېرىپىگە ئىگە بولغان؟ ئۇنىڭ پادىشالىرى قايسى مەزھەپ ۋە مىللەتكە مەنسۇپ؟ خاقانى چىنىنىڭ بۇ جايغا قاچان ئىگىدارچىلىق قىلغانلىغىغا قانچە يىل بولدى؟

يۇقۇرقى مەسىلىلەرنى تەپسىلى يېشىپ بېرىش ۋە تەتقىق قىلىشتا بۇ قىسقىچە تارىخچىدا، ئالدى بىلەن بۇرۇن ئۆتكەن تارىخچىلارنىڭ ئەۋلاتلارغا تەقدىم قىلىپ قالدۇرۇپ كەتكەن ئۇلۇغ كىتاپلىرىدىكى ئىبارىلەرنى نەمۇنە ئورنىدا بايان قىلماي تۇرۇپ، ئەسلى مەقسەتكە يەتكىلى بولمايدۇ. ئەگەر سۆزلىگۈچى سۆزنىڭ ئەۋۋىلىنى باشلماي تۇرۇپ ئاخىرىغا كۆچەپ كەتسە، ئاڭلىغۇچىلار ئۇنى بېشى يوق گەپ دەپ نەزەر-ئېتىۋارغا ئالمايدۇ. شۇڭلاشقا، "رەۋزەتۇسسافا"[31] (ساپالىق باغ ـــ ت)، «مۇنتەخەبىۋتتاۋارىخ[32]» (تارىخلارنىڭ تاللانلانغىنى ـــ ت)، «تارىخى رەشىدى» ۋە باشقا تارىخ كىتاپلىرىنىڭ مەزمۇنىدىن تاللانغان بىرقانچە مەلۇمات بۇ ئەسەردە ئالدى بىلەن قىسقىچە بايان قىلىندى.

ئەلقىسسە، ئۆتكۈر كۆزلەر ئەھلى ۋە دانالارغا مەخپى قالمىغايكى، بۇ تارىخنى يېزىشتىكى ئەسلى مەقسەت بولسا، تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ئەھۋالى، پادىشا ۋە ئەمىر-ئەمىرالىرى، دۆلەتكە ھۆكۈمران بولۇپ سۆلەت ۋە سەلتەنەت تاپقانلار ۋە ئۇلارنىڭ شۆھرەت ياكى قان-قېرىنداشلىق جەھەتتىكى نامى نەسەپلىرى، ئەسلى ۋەتەنلىرى، ئورۇن مەنزىللىرى، يۇرتى، ئۇلارنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى، نىشان-ئالامەتلىرى، سۆز-ماقاللىرى قاتارلىقلارنى بايان قىلىشتىن ئىبارەت. بۇ ۋەقەلەرنى بايان قىلىش ئۈچۈن، يەنە ئالدى بىلەن نوھ بىننى ئادەم سانى (ئىككىنچى ـــ ت)نىڭ زىكرىنى ئارزۇ-تىلەك ۋە تەبرىك

بىلەن باشلىماي تۇرۇپ، بولۇپمۇ ئۇنىڭ مۆجىزىلىك ۋەقەلىرى، قەۋم گۇرۇھلىرىنىڭ ئەھۋالىدىن سۆز ئاچماي تۇرۇپ، مەقسەت ۋە مۇددىئاغا يەتكىلى بولمايدۇ.

نوھ ئەلەيھىسسالام ئەللىك يىلى كەم بىر مىڭ يىل (950 يىل — ت) پەيغەمبەرلىكتە ئولتۇرۇپ، ئۆز قەۋملىرىنى دىنغا دەۋەت قىلدى. لېكىن ئۇنىڭ قەۋملىرى ياماں بولۇپ، بۇنىڭ دەۋەتلىرىنى قوبۇل قىلمىدى ۋە توغرا يولغا كىرمىدى. «كىتابى مۇلكولئەئلام» (ئالەم ئىگىسىنىڭ كىتاۋى يەنى قۇرئان — ت) دە ۋە ئەرەپ، ئەجەم خەلقىنىڭ ئارىسىدا، خۇدا ئۆز قەھرى بىلەن ئۇلارنى ھالاك قىلىپ دوزاققا تاشلىغانلىغى ھەققىدە تەپسىلى مەلۇماتلار ۋە مەشھۇر رىۋايەتلەر ساقلانغان. شۇڭلاشقا، ئۇلار ھەققىدىكى قىسسىلەرگە ۋە نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ سام، ھام ناملىق ئىككى ئۇلۇغ ئوغلى ۋە نەۋرىلىرى توغرىسىدىكى مەسىلىلەرگە ئالاھىدە توختالمىدىم.

نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۇچىنچى ئوغلى يافەس بولۇپ، گەرچە ئۇنىڭ شەرق ۋە شىمالى تەرەپتىن ۋەتەن تۇتقان ئەۋلاتلىرى چىن، تۇرك، موغۇل قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ نەسەپلىرىنى، شۇنداقلا ئۇنىڭ بۇ جايلاردىكى باشقا قەبىلىلىرىنىڭ ھەممىسىنى تەپسىلى بايان قىلىشنى مەقسەت قىلغان بولسامۇ، لېكىن بۇلارنىڭ ھەممىسىنى تەپسىلى بايان قىلىش ئۇچۇن ئۆمرۇم يەتمەسمىكىن دېگەن خىيال - ئەندىشە بىلەن، پەقەت يافەسنىڭ بىر ئوغلى تۇرك ۋە ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى، نەۋرە - چەۋرىلىرى، قەۋمى - قېرىنداشلىرىنلا قىسقىچە بايان قىلدىم. چۇنكى، ھەر بىر ئىنسانىنىڭ ئۆمرى 80 ياشقا يېقىنلاشقاندا، ئۇنىڭ قەدەملىرى قىسقىرىپ، نۇقسانلىرى كۆپىيىدىكەن، شۇڭلاشقا، تۆۋەندە يازغانلىرىمنى تەنە - تەئەررۇز قىلماسلىغىڭلارنى

ئۇمىت قىلىمەن.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، نوھ ئەلەيھىسسالام ئاب ئازاپىدا (تۇپان سۇيى بالاسىدا ــ ت) پەرۋەردىگارنىڭ ئەمرى بويىچە بىر كېمە ياساپ، كېمىگە ھەر تۇرلۇك مەخلۇقتىن بىر جۇپ سېلىپ، ئەڭ ئاخىرى كېمىنى جۇد تېغىنىڭ[33] ئۈستىگە ئېلىپ چىقتى. ئادەم ئەلەيھىسسالام نەسلىدىن سەكسەن كىشى سالامەت چىقتى. لېكىن دەريا سۇيىنىڭ داۋاملىق ئاپەتلىرى تۈپەيلىدىن ئۇلارمۇ ھالاك بولۇپ، ئاقىۋەت نوھ ئەلەيھىسسالام ۋە ئۇنىڭ ئۇچ ئوغلى، ئۇچ ئايال جەمئى يەتتە كىشىلا سالامەت قالدى، يەر يۈزىدىكى پۈتۈن ئىنسانىيەت گۈرۈھى ياكى ئادەم جىنسى، دەل شۇ نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ بۇ ئۇچ ئوغلىدىن تارالغان ئەۋلاتلاردىن ئىبارەت. شۇ سەۋەپتىن، نوھ ئەلەيھىسسالام «ئادەم سانى» (ئىككىنچى ئادەم ئەلەيھىسسالام ــ ت) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، شۇ چاغدا يەر يۈزىدە بۇلاردىن باشقا ھايات ۋە ئىنسان قالمىغان ئىكەن.

نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ بۇ ئۇچ ئوغلىنىڭ ئۇلۇغ ئىسمى شېرىپلىرى سام، ھام ۋە يافەس ئىدى. بۇلار يەنە پەيغەمبەر مۇرسەل ئىدى دېگەن رىۋايەتلەر بار. سام نوھنىڭ باشقا ئوغۇللىرىغا قارىغاندا ئەقىللىق، دانا ۋە ساپ پاراسەتلىك ئىدى. نوھ ئەلەيھىسسالام ئەنبىيالىق ۋە ئەلچىلىكنىڭ ئىچكى سىرىنى ئۇنىڭغا تاپشۇرغان. باشقا پەرزەنتلىرىنى بولسا ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىشقا بۇيرۇغان ئىدى. ئالەمنىڭ ئەڭ ئاۋات ۋە ياخشى جايلىرىنى، بولۇپمۇ رۇبئى مەسكۇن (يەر يۈزىنىڭ ئادەملەر ياشايدىغان ئاۋات قىسمى ــ ت)نىڭ كىلىماتى مۆتىدىل، ھاۋاسى ياخشى يەرلىرىنى مەخسۇس بۇ پەرزەنتىگە تەقسىم قىلىپ بەرگەن ئىدى. شۇنىڭدەك، ئەنبىيا، ئەۋلىيا، ھۆكما (پەيلا-

سوپلار ــ ت)، سۇلتان ۋە ئەمرالارنى (ئەمرلەرنى ــ ت) سامىنىڭ نەسلىدىن بولسۇن دەپ دۇئا قىلغان ئىدى. سام بەش يۈز يىل ئۆمۈر كۆردى. ئۇنىڭدىن توققۇز پەرزەنت دۇنياغا كەلدى. بۇلار ئەرفەخشەد، كىيومەرس، ئاسۇر، يەقتن، لاۋاج، لاد، ئەيلەم، لەدىم، يۇر قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئەرفەخشەد پەيغەمبەرلەرنىڭ ئاتىسى، كىيومەرس بولسا پادىشالارنىڭ ئاتىسى ئىدى.

سام ھەر بىر پەرزەنتنى ھەرقايسى تەرەپكە بۇيرۇدى. ئۇلارنىڭ ئەۋلاتلىرى ئون توققۇز خىل تىلدا سۆزلىشىدىغان بولدى ۋە بابىل[34]، يەمەن[35]، ھەزەرمۇت[36]، ئومان[37]، ئىراقەيىن[38]، پارىس[39] قاتارلىق جايلاردا ياشايدىغان بولدى. بەزىلىرى يەنە زىمىنىنىڭ شەرق ۋە جەنۇپ تەرەپلىرىگە بېرىپ، ھام بىلەن يافەسنىڭ ئەۋلادىغا ئارىلىشىپ، نوپۇسى ناھايىتى كۆپەيىپ، شەھەرلەرنى بىنا قىلىپ ئاۋات قىلدى.

ھام جەنۇپ تەرەپكە بېرىپ، دەريا ۋادىلىرىدا ياشايدىغان بولدى، خۇداۋەندەكبىرىم ئۇنىڭغا توقۇز پەرزەنت بەردى. بۇلار ھىند، سىند، نۇبە، كەنئان، زەنج، كوش، قىبىت، بەربە (بەربەر ــ ت)، ھەبەش دەپ ئاتالدى. سۇدان يۇرتىنىڭ ئادەملىرى، زەنگبار، ھەبەش، ھىندىستان خەلقى ھامنىڭ ئەۋلادى. بۇلارنىڭ پەرزەنتلىرى ئون سەككىز خىل تىل بىلەن سۆزلىشىدىغان بولدى. ئۇلارمۇ نۇرغۇن شەھەر ۋە ئىمارەتلەرنى بىنا قىلدى.

بۇرۇن نوھ ئەلەيھىسسالام كېمىسىنى جۇد تېغىغا سۆرەپ چىقىپ، ئۆز پەرزەنتلىرىگە زىمىن ئايرىپ رۇخسەت بەرگەن چاغدا، يافەس دادىسىدىن "ماڭا دۇئا ئۇگەتسىڭىز، مەن خالىغان چاغدا دۇئا قىلىپ، يامغۇر ياغدۇرىدىغان بولسام" دەپ ئىلتىماس قىلغان ئىدى، دادىسى

بۇنى ئاللانىڭ دەرگاھىغا ئىلتىجا قىلىدى. ئالىلا ئۇنىڭ تەلىۋىنى قوبۇل قىلىپ، جەبرائىل ئەلەيھىسسالام ئارقىلىق ئىسمى ئەززەم دىگەن ئايەتنى ئەۋەتتى. جەبرائىل ئەلەيھىسسالام ئۇنى تاشقا نەقىش قىلىپ ئويۇپ بەردى. بۇ تاشنى ئەرەپچە "ھەجەرىلمەتەر" (يامغۇر ياغدۇرىدىغان تاش ــ ت) دەيدۇ. تۇركلەر "يادا تاشى" ياكى "جادا تاشى" دەپ ئاتايدۇ.

يافەس دۇنيانىڭ شەرقىي ۋە شىمالىي تەرەپلىرىدىكى ئىدىل (ۋولگا ــ ت)، ئىرتىش دەريا ۋادىلىرىغىچە بولغان جايلاردا ياشايتتى، ياخشى قائىدە ـ يوسۇنلارنى ئورناتتى ۋە دۇنيانىڭ شەرقىدىكى بېيجىڭ مەملىكىتىدە بىر شەھەر بىنا قىلدى، خۇداۋەندەكبېرىم ئۇنىڭغا ئون بىر پەرزەنت بەردى. ئۇلار چىن، ساقلاپ، گۇمادى، تۇرك، خەلەج، خەزىز، رۇس، سەدسان، غەربا، رۇج، مۇنشەج دەپ ئاتالدى. ئۇلارنىڭ ھەر بىرىگە ئۆز ئەۋلادىدىن قىز ئېلىپ بېرىپ، "يۇرتۇڭلارنى ئاۋات ۋە باي قىلىڭلار، ھەق تائالانىڭ بەندىلىرىگە ئوبدان تەربىيە بېرىڭلار، ئۇلار كۆپەيسۇن" دەپ ۋەسىيەت قىلىپ ئالەمدىن ئۆتتى.

يافەسنىڭ ئەۋلادىغا تۇرك دىگەن ئوغلى باشلىق بولدى، ئۇ ناھايىتى غەيرەتلىك، مەردانە، ھۇنەرۋەن، ئەقىللىق بالا ئىدى. ئۇ ئالەم ئەتراپىنى سەيلە قىلىپ يۇرۇپ بىر كىچىك دەريا ۋادىسىغا باردى. بۇ جاينى "سەيلۇك" دەپ ئاتايتتى. بۇ ئېقىن سۇلىرى، بۇلاقلىرى كۆپ، چىرايلىق سايرايدىغان ھەر تۈرلۈك قۇشلار ياشايدىغان خۇش ھاۋالىق بىر جاي ئىدى. تۇرك بۇ جاينى كۆڭلىگە ياقتۇرۇپ، ئۆزىگە ماكان قىلدى. ئۇ ئالدى بىلەن ئوت ـ گىيا ۋە قومۇشلاردىن ئۆي ياساپ ئولتۇردى. ئاندىن كېيىن چېدىر ـ ئۆيلەرنى پەيدا قىلدى،

چارۋا تېرىسىدىن تون، تۇماق تەييارلاپ كەيدى. ئۇنىڭغا ناھايىتى ئادىل ۋە سېخى پادىشالىق بەخشەندە قىلىنغان بولۇپ، ئۇ ھەق تائالانىڭ بەندىلىرىنى ئۆز ھىمايىسىگە ئېلىپ، ئۇلارنى قاتتىق تەربىيە ئاستىغا ئالدى، ھەم ناھايىتى ياخشى پەرزەنتلەرنى كۆردى. ئۇ ئوغۇللىرىنىڭ بىرىگە "فودەك" دەپ ئىسىم قويىدى. فودەك ئوۋ قىلىشقا ناھايىتى ئامراق ئىدى. ئۇ بىر كۈنى سەھرادا كىيىك گۆشىنى كاۋاپ قىلىپ يەپ ئولتۇرغاندا، بىر پارچە كاۋاپ قولىدىن يەرگە چۈشۈپ كەتتى. فودەك بۇنى يەردىن ئېلىپ دەرھال ئاغزىغا سالدى ۋە كاۋاپنىڭ لەززەتلىك ئىكەنلىگىنى سەزدى ـ دە، شۇنىڭدىن باشلاپ تاماقنى تۇز بىلەن يەيدىغان ئادەتنى پەيدا قىلدى. ئىنسانلار بۇنىڭدىن ئىلگىرى بۇنداق ئادەتتى بىلمەيتتى.

يافەسنىڭ ئوغلى خەزىز شىمال تەرەپتىكى مەملىكەتلەردىن سۇ بويلىرىغا كېلىپ، بۇ جايلارنى مۇناسىپ كۆرۈپ ئۆزىگە ماكان قىلدى. ئۆز پەرزەنتلىرى بىلەن بىللە تۇلكە، سۇلۇسۇن ئوۋ قىلىپ، تېرىسىنى كىيىم قىلىپ كىيىدىغان بولدى. خەزىزنىڭ ھايات ۋاقتىدا ئۇنىڭ بىر پەرزەندى دەريانا غەرق بولۇپ ئۆلۈپ كەتكەن ئىدى. خەزىز سۇنىڭ زىددى (قارىشىسى ـــ ت) ئوت ئىكەن دەپ ھىساپلاپ نۇرغۇن ئوتۇن راسلاپ ئەھلى قەۋمىنى ھازىر قىلىپ، داپ، تەمبۇر قاتارلىق چالغۇ ئەسۋاپلىرىنى تەييارلاپ، نەغمە ـ ناۋا بىلەن، ئوغلىنىڭ جەسىدىنى دەريادىن سۈزۈپ چىقىرىپ ئوتتا كۆيدۈردى، بۇنداق شۇم ۋە يامان ئادەتلەر تا ھازىرغىچە بەزى قەبىلىلەرنىڭ ئارىسىدا ساقلىنىپ كەلمەكتە. بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى يەنە تاغ غارلىرىدىن ھەسەل تېپىۋېلىپ، ھالۋا قىلىشنى پەيدا قىلغان ئىكەن.

گۈنلەرنىڭ بىرىدە يافەسىنىڭ ئوغلى رۇس خەرىزنىڭ يۇرتىغا يېقىن كۆچۈپ كېلىپ، خەرىزگە ئەلچى گىرگۈزۈپ، ئۆزىگە يېقىنراق بىر جايدىن ئورۇن بېرىشنى تەلەپ قىلغان ئىكەن. خەرىز ناھايىتى خوشال بولۇپ، ئۇنىڭغا پاكىز ۋە ھاۋالىق بىر ماكانىنى كۆرسىتىپ بەردى. ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى بۇ جايدا ئورۇنلىشىپ قالدى.

يافەسنىڭ يەنە بىر ئوغلى غەر بۇلغار دېگەن زېمىنغا كېلىپ ئورۇنلاشتى، ياخشى ئىمارەتلەرنى بىنا قىلدى. لېكىن ئۇ ناھايىتى مەككار ـ ھىلىگەر ئىدى ۋە ئۆز قېرىنداشى تۇرك بىلەن قاتتىق جەڭ ـ جىدەللەرنى قىلىپ تۇراتتى. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، بىر كۈنى يافەس بىنىنى نوھ دەريانىڭ چۈشۈپ ئۆلگەندىن كېيىن، يۇقۇ ـ رىدا بايان قىلىنغان يادا تاش غەر بىنىنى يافەسنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى. شۇ چاغدا يافەسنىڭ ھەرقايسى ئوغۇللىرى بۇ يادا تاشقا مەن ھەقلىق دەپ دەۋا قىلىشتى. غەر ھىلىگەرلىك ئىشلىتىپ، خۇددى بۇنىڭغا ئوخشاش يەنە بىر تاش تېپىپ، ئۇنىڭغىمۇ ئوخشاش قىلىپ، ئىسمى ئەزەمنى نەقىشلەپ تەييارلاپ قويىدى. ئاندىن ئۇ "چەك تاشلاپ باقساق، چەك قايسىمىزغا چىقسا يادا تاش شۇنىڭغا مەنسۇپ بولسۇن" دىدى. ئۇلار بۇنىڭغا قارار قىلىشىپ چەك تاشلاشتى. چەك تۇرك بىنىنى يافەسكە چىقتى. غەر ئىلاجسىزلىقتىن ئۆزى تەييارلىغان يالغان يادا تاشنى تۇرككە بەردى. تۇرك بۇ تاشنى ئېلىپ ھەرقانچە يامغۇر تەلەپ قىلسىمۇ، يامغۇر ياغمىدى. ئۇ يالغان يادا تاشنى ئۇقۇش ـ ماي ئېلىپ قويغانلىغىنى بىلىپ، غەرنىڭ ھىلە ـ مىكىر قىلغانلىغىنى سېزىپ، لەشكەر يىغىپ، ئۇرۇشقا تەييارلاندى ۋە يالغان يادا تاشنىڭ ئورنىغا راست يادا تاشنى بېرىشنى تەلەپ قىلدى. غەرمۇ چوڭ ئوغلى بىيۇدنى لەشكەر بىلەن جەڭگە ئەۋەتتى. ئاردا قاتتىق جەڭ بولۇپ،

بىيۇد جەڭدە ئۆلدى. تۇرك غەلبە قىلىپ قايتتى. شۇنىڭدىن باشلاپ بىر تۇققانلار ئارىسىدا جەڭ-ماجرالار باقى ئادەت بولۇپ ساقلىنىپ قالدى.

يافەسىنىڭ يەنە بىر ئوغلى ساقلاپ غەرپ تەرەپلەردە ئىمارەتلەرنى بىنا قىلىپ ئورۇنلاشقان ئىدى ۋە ئەۋلادلىرىمۇ كۆپەيگەن ئىدى. بىر ۋاقىتىدا ئۇنىڭ خوتۇنى بىر ئوغۇل تۇغۇپ، تۇغۇتتا ئۆلۈپ كەتكەن. شۇ چاغدا يەنە ئۇنىڭ بىر ئىتىمۇ توساتتىن كۇچۇكلىگەن ئىدى. ساقلاپ بۇ ئوغۇلنى ئىتقا ئېمىتىپ، پەرۋىش قىلىپ چوڭ قىلدى، بۇ بالا ئىتقا ئوخشاش ئادەملەرنىڭ يۇزىنى چىشلەيدىغان بولدى. بۇنىڭغىمۇ بىر خوتۇن ئېلىپ بەردى ۋە ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان بىر ئوغۇلغىمۇ ساقلاپ دەپ ئات قويدى. بۇ بالا بىرقانچە ۋاقىتتىن كېيىن پەرزەنتلىرى ۋە تەۋەلىگىنى باشلاپ رۇس دىيارىغا بېرىپ، ئۆزىگە لايىق بىر زېمىن بېرىشنى تەلەپ قىلغاندا، رۇس ئۇنىڭغا "بۇ زېمىن ناھايىتى تار، سىزلەرگە كەڭ بىر جاي لازىم ئىكەن" دەپ، ئۇنىڭ ئىلتىماسىنى رەت قىلدى. ساقلاپ ئۇنىڭدىن يېنىپ گۇمادى ۋە خەرىزنىڭ يېنىغا بېرىپ، يەنە شۇنداق تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويدى ۋە ئۇلاردىنمۇ ئوخشاش جاۋاپ ئالدى، نەتىجىدە ئۆزئارا جەڭ-ماجرالار پەيدا بولدى. ساقلاپ قېچىپ بىر جايغا باردى. بۇ يەر بولسا دائىرىسى ئالتىمش دەرىجىدە ۋە يەتتە ئىقلىمنىڭ سىرتىدىكى بىر جاي ئىدى. سوغاق قاتتىق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار يەر تېگىدىن ئۆي ياساپ ئولتۇراتتى.

يافەسىنىڭ گۇمادى دېگەن يەنە بىر ئوغلى ئەيشى-ئىشرەت ۋە ئۇۋچىلىققا ئامراق بىر كىشى ئىدى. ئۇ ئوۋ قىلىپ يۇرۇپ، ئۇشتۇمتۇت بۇلغارنىڭ ئەتراپىدا مۆتىدىل خۇش ھاۋالىق ۋە پاكىز بىر

جاينى تېپىپ، شۇ جايدا تىرىكچىلىك قىلىدىغان بولدى. خۇداۋەندە-كىرىم ئۇنىڭغا ئىككى پەرزەنت بەردى. ئۇنىڭ بىرىگە بۇلغار، يەنە بىرىگە بەرتاس دەپ ئات قويدى. ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسى ھەر تەرەپكە بېرىپ، ئىمارەت سېلىپ، تۇلكە، سىنجاپ (سۇلۇسۇن ــ ت)، سەمۇر (قۇندۇز ــ ت)، تاقىم (قۇش ــ ت) ئۇۋلاپ، ھايۋانلارنىڭ تېرىسىدىن كىيىم قىلىپ كىيىدىغان ئادەتنى پەيدا قىلدى. بۇ ئادەت شۇ زامانىدىن بۇ زامانغىچە جامائەت ئارىسىدا ساقلىنىپ كەلمەكتە.

يافەسنىڭ ئوغلى چىن ناھايىتى ئەقىللىق، زېرەك، ھۇشيار ۋە تەدبىرلىك كىشى ئىدى. دادىسى بىر شەھەر بىنا قىلىپ، ئۇنىمۇ ئوغلىنىڭ نامى بىلەن چىن دەپ ئاتىدى. چىن يەنە تەبىئىتى ئۇستۇن ۋە ھۈنەرۋەن كىشى ئىدى. ئۇ نەققاشچىلىق، رەسساملىق ۋە گۈللۈك كىيىم تىكىپ كىيىشنى پەيدا قىلدى. پىلىچىلىك ھۈنەر-ۋەنچىلىگىنى كەشپ قىلىپ، بۇنى ئۆز پەرزەنتلىرىگە ئۆگەتتى. بۇ ھۈنەرۋەنچىلىك ھازىرمۇ كۆپرەك بېيجىڭدا مەشھۇر. بۇ چىنىڭ پاك زېھىن-ئىدرەككە ئىگە بولغانلىغىنىڭ ئىپادىسى. بۇ چاغدا ئاللا چىنغا خۇش چىراي ۋە شوخ بىر پەرزەنت بەردى، بۇنىڭغا ماچىن دەپ ئات قويدى ۋە ئۇنى ئۆي-ئوچاقلىق قىلدى، ماچىنمۇ كۆپ پەرزەنت-لىك بولدى، بىر كۈنى ئۇ دادىسىغا مەسلىھەت سېلىپ، "مېنىڭ پەرزەنتلىرىم كۆپىيىپ كەتتى، بۇ زېمىنغا سىغمايدىغان ھالەتكە يەتتىم. ئەگەر رۇخسەت بولسا، يېقىنراق جايدا بىر شەھەر بىنا قىلىپ ئولتۇرسام" دىدى. چىن بۇنىڭ تەلىۋىگە ماقۇل بولۇپ بىر شەھەر بىنا قىلىپ، ئۇنى ماچىنىڭ نامى بىلەن ئاتايدىغان بولدى. ماچىنىڭ بالا-پەرزەنتلىرى تېخىمۇ كۆپەيدى. ئۇ بالىلىرىغا قوينىڭ يۇڭىدىن يىپ ئىگىرىپ كىيىم قىلىپ كىيىشنى، بۇركۇت بىلەن ئوۋ قىلىشنى

ئۇگەتتى. قۇش جانۋارلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ قا دىگەن ناھايىتى چىرايلىق سۈرەتتەك بىر قۇش بار ئىدى، ئۇ قۇشنىڭ قاناتلىرىنى زىننەت بۇيۇمى قاتارىدا باشلىرىغا قىستىغان بولدى. ماچىن بۇ قۇش قاناتلىرىنى جەڭ كۈنلىرىدە باتۇرلارنىڭ دەستار ـ داۋۇلغا (ئوق ئۆتمەيدىغان تۆمۈر ياكى پولاتتىن ئىشلەنگەن باش كىيىم ـــ ت) لىرىغا بېكىتىپ، ھەيۋەتلىك باتۇرانە قىياپەتكە كىرىشكە بۇيرۇق قىلدى. بۇ ئادەت مەنسەپدارلار ئارىسىدا تا ھازىرقى دەۋرگىچە ساقلانماقتا.

يەنە بىر قېتىم ماچىن ئۇۋغا چىقىپ، بىر كىيىكنى تۇتقان ئىدى، كىيىكنىڭ كىندىگىدىن بىر خىل خۇش پۇراق قان ئېقىپ چىقتى. ماچىن بۇ قاننى ئېھتىيات قىلىپ ساقلاپ قويدى. قۇرۇغانسېرى بۇ قاندىن تېخىمۇ بىر خىل خۇش پۇراق پەيدا بولدى. ماچىن شۇنىڭدىن باشلاپ "ھەرقانداق كىشى بۇ كىيىكنى ئۇۋلايدىغان بولسا، ئۇنىڭ كىندىگىنى ئېھتىيات قىلىپ ساقلىسۇن" دەپ بۇيرۇق چۈشۈردى، شۇنىڭدىن كېيىن بۇ كىيىكنى ئۇۋلايدىغانلار ئۇنىڭ كىندىگىنى ئېلىپ ساقلايدىغان بولدى. بۇ مىشكى (ئىپار ـــ ت) دەپ ئاتىلىپ، ئادەملەرنىڭ قولىدا بارغانسېرى كۆپەيدى. بۇ ھال ماچىننىڭ بالا ـ بەرزەنتلىرىگە يىلدىن ـ يىلغا بايلىق ـ بەرىكەت ئېلىپ كەلدى. چىن ۋە ماچىننىڭ ھايات ۋاقتىدىلا ئۇلارنىڭ پەرزەنت ـ ئەۋلاتلىرى ئوتتۇز ئالتە خىل تىلدا سۆزلىشەتتى.

شۇنداق قىلىپ، سام، ھام، يافەس بۇ ئۈچ قېرىنداشنىڭ پەر ـ زەنت ۋە نەۋرىلىرى يەتمىش ئىككى خىل تىل بىلەن سۆزلىشىدىغان بولدى، ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسى بىر تايىپە ياكى بىر قەبىلە بولۇپ شەكىللەندى. بۇ قەبىلىلەر بىر بىرى بىلەن تىلماچ (تەرجىمان ـــ ت)

ئارقىلىق سۆزلىشەتتى. ھەر بىر تايىپە ياكى قەبىلە ھەر تەرەپكە تارقاپ، ئۆز ئالدىغا شەھەر-ئىمارەتلەرنى بىنا قىلىپ ياشايدىغان بولدى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، يەئجۇج ۋە مەئجۇج[40] دېگەن تايىپە ۋە قەبىلىلەرمۇ يافەسنىڭ ئوغلى مىنشەجنىڭ ئەۋلادى دەپ بايان قىلىنىدۇ.

ئەگەر يافەس بىننى نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئون بىر ئوغلىنى بىر-بىرلەپ بايان قىلمىغان بولساق، گەپ ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ، بۇ قىسقىچە تارىخنىڭ يۈكى ئېغىرلايدۇ. بىز بۇنىڭ ئىچىدە پەقەت ئايرىم تۈرك ئەۋلاتلىرىنىلا تەپسىلىرەك بايان قىلىشنى مەقسەت قىلىپ، ئۇنىڭغا قەلەم سۈردۇك.

بەزى تارىخىي كىتابلاردا، تۈركنى يافەس ئوغلان دەپ ئاتايدۇ ھەم ئۇنى كيومرىس[41] بىلەن زامانداش ئىدى دەپ بايان قىلىدۇ. ئومۇمەن تۈرك، موغۇل (موڭغۇل — ت)، تاتار، قىرغىز، قىپچاق، ئۇيغۇر، مانجۇ، نايمان، چىركەس، داچىڭ، داغستان، تۈرغوۋت، نوغاي، بارلاس، جوراس، جالايىر، دۇلدۇم، جۇرجۇت، يەئجۇج — مەئجۇج قاتارلىق نەچچە مىڭ قەبىلە ۋە نەچچە مىڭ تايىپىنىڭ نەسەپلىرى تولۇق تۈرك بىننى يافەسكە بېرىتىدۇ.

يۇقۇرىدا بايان قىلىنغانىدەك، يافەس نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى بولۇپ، ئۇنىڭ ئوغلى تۈرك[42]، ئۇنىڭ ئوغلى ئەبىلغاخان، ئۇنىڭ ئوغلى زىپ باتۇيخان، ئۇنىڭ ئوغلى كۆيۈكخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئەلەنجە خان ئىدى، بۇ ئەلەنجە خاندىن قوشىگىزەك ئوغۇل دۇنياغا كەلدى، بىرسىنىڭ ئېتىنى موغۇل، يەنە بىرسىنىڭ ئېتىنى تاتار دەپ قويدى. ئەلەنجە خان بولسا ئۇلۇغ شان-شەۋكەتكە، چەكسىز بەخت-دۆلەتكە ۋە ھەددى-ھىسابسىز مال-مۈلۈككە ئىگە

بولۇپ، ئۇ ئۇزۇن زامان پادىشالىق قىلدى، شۇ سەۋەپتىن ئۇ توغرا يولدىن ئېزىپ ئۆز ئەجداتلىرى ئىچىدىكى خانلار ئارىسىدا ئەسلىدىكى دىنىي ۋە مىللى ئادەتلىرىنى تاشلاپ، يامان يولىنى باشلاپ، ھەممىدىن بۇرۇن كۇفرۇ شىرىكلىك (مۇشرىكلىك ــ ت) يولىنى تۇتقان خانلارنىڭ بىرى ئىدى. ئەلەنجە خان ھاياتىنىڭ ئاخىرىدا ئۆزىگە قاراشلىق جايلارنى ئىككى ئوغلىغا تەقسىم قىلىپ بېرىپ، ئۇلارغا چېگرا ـ پاسىل بەلگىلەپ بەردى. موغۇل خانغا تەۋە جايلارنى "موغۇلىستان"، تاتارخانغا يېقىن جايلارنى "تاتارىستان" دەپ ئاتايدىغان بولدى. موغۇل خان بىلەن تاتارخان ئۆزىگە تەۋە زېمىنلارنىڭ كاتتابېشى بولۇپ ئۆتتى ــ شۇ زامانىدىن بۇ زامانغىچە بۇ جايلار "موغۇلىستان" ۋە "تاتارىستان" دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولۇپ كەلمەكتە. موغۇلىستانىنىڭ دائىرە ۋە پاسىلى مەزكۇر كىتابنىڭ خاتىمە قىسمىدا بايان قىلىنىدۇ. ئالا ئۇنى يېزىشقا ئىمكانىيەت بەرگەي ــ ئىنشا ئاللا!

ئەلەنجە خانىنىڭ ئوغلى موغۇلخان، ئۇنىڭ ئوغلى قاراخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئوغۇزخان ئىدى، لېكىن، قاراخان ئۆز ئىسمى ـ جىسمىغا لايىق قارانىيەت، مۇشرىكلىك ۋە كاپىرلىق مەزھىبىنىڭ يولدا قەتئى تۇرىدىغان، كۆرگەنلا مۇسۇلماننى زادىلا تىرىك قويمايدىغان بىر خان ئىدى. ئىسلامغا ئاداۋەتى كۈچلۈك بۇ كاپىردىن بىر ئوغۇل دۇنياغا كەلدى. بۇ يۈزى ناھايىتى نۇرلۇق ئوغۇل ئىدى. بۇ ئوغۇل ئۈچ كۈنگىچە يا ئانىسىنى ياكى بىرەر ئايالىنىڭ سۈتىنى ئاغزىغا تەككۈزمىدى. ئانىسى بۇ ئوغلىنىڭ ئەھۋالىدىن ناھايىتى غەمكىن بولۇپ تۇرغاندا، چۈشىدە بالىسىنىڭ: "ئەي ئانا! ئەگەر مۇسۇلمان بولساڭ سۈتۈڭنى ئېمەي، مۇسۇلمان بولمىساڭ ئەممەيمەن. بۇ سىرنى

زادى كىشىگە دىمە." دىگەن سۆزى ئايان بولدى. ئۇ ئۇيغۇدىن تۇرۇپ ئسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى. بالا سۇتنى ئەمدى. ئانىسى ئېرىنىڭ خۇلقى-مىجەزىنى بىلگەچكە، بۇ ئەھۋالىنى ئۇنىڭغا دىمەي، ئۆز ئىمانىنى مەخپى ساقلىدى، موغۇللارنىڭ ئۆرپ-ئادىتى بويىچە، بالا تۇغۇلۇپ بىر ياشقا كىرگەن چاغدا، ئات، كالا، قوي ئۆلتۈرۈپ، يۇرتنىڭ چوڭ-كىچىكلىرىنى چىللاپ، ئات توي مەرىكسى قىلاتتى. شۇ پەيتتە دادىسى بىلەن ئانىسى مەرىكىگە تەرەتدۇت قىلىپ، بۇ خۇش پېئىللىك، گۈزەل ئوغلىمىزغا نىمە دەپ ئات قويىساق بولار دەپ مەسلىھەتلىشۇاتقاندا، تېخى ئەمدىلا بىر ياشقا كىرگەن بۇ زەكي بالا "مېنىڭ ئېتىم ئوغۇز بولسۇن" دەپ تىلغا كىردى. دادىسى بۇنىڭغا ھەيران بولۇپ، خوشاللىقتىن ئۇنىڭ ئېتىنى ئوغۇز قويدى.

ئوغۇز بالاغەتكە يەتكەندە، قاراخان ئۇنىڭغا ئۆز ئىنىسىنىڭ قىزىنى ئېلىپ بەردى. ئوغۇز ئۇنىڭ بىلەن بىر تەكىيگە ياتمىدى، ھەتتا ئۇنىڭغا نەزەر سېلىپمۇ قويمىدى. ئۇ بىر كۈنى ئوۋدىن يېنىپ بىر تاغىسىنىڭ ئۆيىگە چۈشكەندە، تاغىسىنىڭ قىزى "مەن سىزنىڭ خىزمىتىڭىزدە بولسام" دەپ تەلەپ قويدى. ئوغۇزخان "ئەگەر مۇسۇلمان بولسىڭىز، مەن ئەمىر-ئەقىدەمگە ئالاي" دىگەندە، ئۇ قىز مۇسۇلمان بولدى. ھەر ئىككىسى ئۆمۈرۋايەت بىللە ئۆتۈشكە ۋەدە-ئەھدە قىلىشتى. بىر كۈنى ئوغۇز بۇ سىرنى ئانىسىغا ئېيتتى. دادىسىمۇ سىرنىڭ تېگىگە يەتمەيلا ماقۇل بولۇپ، بۇ قىزنى ئېلىپ بەردى. ئۇلارنىڭ ئەر-خوتۇنلۇق مۇھەببىتى ناھايىتى چوڭقۇر ئىدى.

بىر كۈنى ئوغۇز ئوۋغا كەتكەندە، قاراخان ئوغۇزنىڭ چوڭ خوتۇنىدىن "ئوغلۇم سىزگە نىمە ئۈچۈن مۇھەببەت باغلىمىدى؟" دەپ

سورىغاندا، ئۇ "ئوغلىڭىز مۇسۇلمان دىنىغا كىرىپتۇ، ئۇنىڭ توقال خوتۇنىمۇ مۇسۇلمان بولۇپتۇ. مەن ئەجداتلىرىمنىڭ دىنىنى ۋە مىللى ئادەتلىرىدىن يانمىغانلىغىم ئۈچۈن، ئۇنىڭ مەن بىلەن كارى بولمىدى" دەپ جاۋاپ بەردى. بۇنى ئاڭلاپ قاراخانىنىڭ غەزەپ ئوتلىرى ئۆرلەپ، ئوغۇزنىڭ ئۈستىگە لەشكەر ئەۋەتمەكچى بولدى. ئوغۇزنىڭ مۇسۇلمان خوتۇنى بۇنى ئاڭلاپ ئوغۇزغا خەۋەر قىلدى. ئۇمۇ لەشكەر تۇزۇپ تەييارلاندى. ئاردا قاتتىق جەڭلەر بولۇپ، ئوغۇز غەلبە قىلىپ، دۈشمەنلىرىنى دادىسىنىڭ قارارگاھىغا يېقىن بىر جايغىچە سۈرۈپ كەلدى. بۇ چاغدا دادىسى لەشكەرگە ئۆزى قوماندانلىق قىلىپ ئۇرۇشقا چىقتى. ئۇرۇشتا دادىسى ۋە ئۇنىڭ نۇرغۇن ئادەملىرى يوق قىلىندى. نەتىجىدە ئوغۇز تامامەن غەلبە قىلىپ، دادىسىنىڭ پايتەختىنى ئىگەللەپ، ئۆزىنىڭ مۇسۇلمانلىغىنى ئاشكارا قىلىپ، يۇرت ئىچىگە ئادالەت ۋە پاراۋان تۇرمۇش تىكلىدى. ياخشى قائىدە-تۈزۈملەرنى ئورناتتى. بىر يۇز يەتمىش يىل پادىشالىق قىلىپ، ئەرەپ زىمىنلىرى ھەتتا رۇبئى مەسكۇنىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۆز قولىغا كىرگۈزۈپ، بۇ يۇرتلاردىمۇ ئاۋاتلىق ۋە مەمۇرچىلىق ئورناتتى. خۇداۋەندەكبىرىم ئۇنىڭغا ئالتە پەرزەنت بەردى. ھەر بىر پەرزەنتى يەنە تۆتتىن جەمئى يىگىرمە تۆت پەرزەنتلىك بولدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇنىڭ ئەۋلادى يىگىرمە تۆت تارماقىغا ئايرىلىپ، يىگىرمە تۆت قەبىلىنى تەشكىل قىلىپ، ھەر بىرى ئۆز ئالدىغا ئۇيغۇر، قانقلى، قاي، خەلەج دىگەنگە ئوخشاش ئايرىم-ئايرىم نام ۋەلەقەملەر بىلەن ئاتىلىدىغان بولدى.

ئوغۇزخان قوشۇن باشلاپ ئەرەبىستان تەرەپكە يۈرۈش قىلغان چاغدا، ئۇنىڭ باتۇرلىرىدىن بىرى جەڭدە ۋاپات بولدى. بۇ باتۇر-

نىڭ خوتۇنى هامىلدار بولۇپ، تۇغۇت ۋاقتى-قارارىغا توشۇپ، كىشىگە كۆرۈنمەيدىغان بىر خالى جاي تاپالماي، بىر دەرەخنىڭ كاۋىكىنى پانا قىلىپ، شۇ جايدا بىر ئوغۇل تۇغدى. ئادالەتپەرۋەر ئوغۇزخان بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇ ئايالىنى بالىسى بىلەن بىللە ھەرەمگە (ئۆز ئوردىسىغا ــ ت) ئالدۇرۇپ پەرۋىش قىلدى. بۇ بالا دەرەخ ئىچىدە تۇغۇلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا "قىپچە" دەپ ئات قويدى. چۈنكى، دەرەختىن يېگى ئۈنۈپ چىققان نوتىنى "قىپچە" دەپ ئاتايتتى. كېيىنچە سۆزلەرنىڭ ئۆزگىرىشى تۈپەيلىدىن. "قىپچە" دىگەن نام "قىپچاق" دەپ ئۆزگىرىپ مۇقىملاشتى. بۇ بالا چوڭ بولغاندا، ئوغۇزخان ئۇنى لەشكەر باشلاپ خەزەر (كاسپى كۆلى ــ ت) تەرەپكە يولغا سالدى. ئۇ شۇ جايلارنى ئىگەللەپ ماكان قىلدى. قىپچاق قەبىلىلىرى بۇ ئوغۇلنىڭ نەسلى دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ.

ئوغۇزخان يەنە بىر ئوغلى كۈن خان دىگەنىنى ئۆزىگە قايىم ماقام (مىراسخور ــ ت) قىلىپ بەلگىلىگەن ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن كۈن خانىنىڭ ئوغلى ئاي خان، ئۇنىڭ ئوغلى يۇلتۇز خان، ئۇنىڭ ئوغلى دېڭىز خان، ئۇنىڭ ئوغلى مەڭلى خان، ئۇنىڭ ئوغلى ئىل خان قاتارلىقلار كەينى-كەينىدىن پادىشا بولدى. بەزى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئىل خان بىلەن پادىشا فەرىدۇنىڭ[43] ئوغلى تۇر[44] ئارىسىدا بەزىدە قارىمۇ-قارشىلىق ئادا‌ۋەتلىرى، بەزىدە خەت-ئالاقە ۋە بېرىش-كېلىشلەر بولۇپ تۇرغان ئىكەن. بۇنىڭغا قارىغاندا، ئىل خان تۇرنىڭ دەۋرىدە ئۆتكەن ۋە ئۇنىڭ بىلەن زاماندىش بولغان.

موغۇل خانلىرىنىڭ ئەۋلاتلىرى ئىچىدە سەكىز نەپەرخان ناھايىتى شەۋكەتلىك ۋە ھەشەمەتلىك پادىشا بولۇپ ئۆتتى. ئۇلار-نىڭ توققۇزىنچىسىغا يەتكەندە، تاتارلار موغۇل خانلار ئۈستىدىن

غەلىبە قىلىپ، ھەممە موغۇللارنى قىرغىن قىلىپ، ئۇرۇق-ئەۋلادىنى يەر يۈزىدىن تامامەن يوق قىلىدى. پەقەت ئىل خانىنىڭ ئوغلى قىنانخان بىر پۈرسەت تېپىپ تاغىسىنىڭ ئوغلى تەكۈز بىلەن بىللە تاتارلارنىڭ قىرغىنچىلىغىدىن قېچىپ، خوتۇن، بالا-چاقىلىرىنى ئېلىپ، بىرمۇنچە چارۋىسىنى ھەيدەپ، بىر پىنھان تاغنىڭ ئىچىگە كىرىپ ياشايدىغان بولىدى. بۇ تاغنىڭ پەقەت بىرلا دەرۋازىسىدىن باشقا چىقىدىغان ئاغزى يوق ئىدى، ئۇلار بۇ دەرۋازىنى مەھكەم بېكىتتى ۋە بىرقانچە ئەۋلاتىقچە بولغان نەچچە مىڭ يىل ئىچىدە، ئۇلار شۇ تاغ ئارىسىدا ياشاپ كەلدى. ئەۋلاتلىرى ۋە چارۋىسىمۇ ناھايىتى كۆپەيدى. قىنانىنىڭ ئەۋلاتلىرىنى "قىيات"، تەكۈزنىڭ ئەۋلاتلىرىنى "ئۆكۈش" دەپ ئاتايدىغان بولىدى. بۇلار كېيىنچە تېخىمۇ كۆپىيىپ بىرقانچە پىرقە ۋە قەبىلىگە ئايرىلىپ تاغ ئىچىگە سىغمايدىغان ھالەتكە يەتتى. ئۇلار ئەسلىدە ئاسمانىنىڭ تېگىدە بۇ جايدىن باشقا يەنە زېمىن يوق ۋە بىزدىن باشقا ئىنسان ياكى مەخلۇقمۇ يوق دەپ ھىساپلايتتى ھەم ئۆزىنىڭ بۇ ماكانىنى "ئەرگىنەقۇن" دەپ ئاتايتتى. بىر كۈنى ئۇلار ئەجداتلىرى بېكىتىپ قويغان دەرۋازىنى كۆرۈپ، ئۇنى ئېچىپ سىرتقا چىقىشقا باشلىدى.

ئەسلىدە موغۇل خانلىرىدىن سەكسىزخان دۆلەت ۋە ئىززەت بىلەن تۇغلۇپ، ھۆكۈمەت ۋە ھەشەمەتلەر بىلەن ئۆتكەن ئىدى. توقتۇزنىچىسىغا يەتكەندە، ئۇلارنىڭ نىيىتى نابۇد بولدى. شۇڭلاشقا كېيىنكىلەر بۇ سەككىز خاننىڭ زامانىنى مۇبارەك ۋە خوشلۇق ھىساپلايدىغان، پادىشالار ئۇلۇغ شەۋكەت ۋە ئۇلۇغ مەرتىۋە ئىگىلىرى ئۆزئارا توققۇز توقتۇزدىن سوغا-سالام قىلىشىدىغان ئەھۋال ئادەت بولۇپ قالدى. لېكىن، ئۇلار بىر سەكسىزنى "بىر توقتۇز" دەپ

ئاتايىتتى. خان ۋە پادىشالار، ھەتتا پۇقرالار ئاممىسى ياكى خوتۇنلار ئۆزئارا بېرىش-كېلىشلەرنى قىلىدىغان بولسا پەقەت سەككىز نانىنى كۆتىرىپ بېرىپ، ئۇنى توققۇز دەپ ھىساپلايتتى. بۇنداق ئادەت موغۇلىستان يۇرتىدا تا ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

ئۇ چاغدا، ئىل خان ئەۋلادىدىن يۇلتۇزخان پادىشا ئىدى. ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى بولۇپ، ھەر ئىككىسىلا دادىسى ھايات ۋاقتىدا ئۆلۈپ كەتتى. ئۇلارنىڭ بىرسىدىن بىر ئوغۇل، يەنە بىرسىدىن بىر قىز دۇنياغا كەلگەن ئىدى. بۇلارنى بىر بىرىگە نىكا قىلىپ قويغان ۋە بۇلاردىن بىر ئوغۇل دۇنياغا كەلگەن ئىدى. بۇ چاغدا يۇلتۇز خانمۇ ۋاپات بولدى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇنىڭ ئوغۇل نەۋرىلىرىمۇ ۋاپات بولۇپ، پەقەت ئالانقۇۋا دېگەن بىر خوتۇنلا يالغۇز قالدى، بۇ خوتۇن يۇلتۇز خانىڭ خەلقى ۋە ئۇلۇسلىرىغا ئىگە بولدى. ئالانقۇۋا ئېرى ئۆلگەندىن كېيىن، باشقا ئەرگە تەگمىگەن ئىدى. بىر كېچىسى ئاق ئۆينىڭ تۆشۈكىدىن خۇددى ئاپتاپتەك بىر نۇر كۆرۈنگەندەك بولدى. بۇ نۇر يەنە بىر ياش يىگىت سۈرىتىگە كىرىپ ئالانقۇۋا بىلەن ھەمبەستەر (بىللە ــ ت) بولدى، ئۇنىڭدا بىر خوشالىق پەيدا بولۇپ ھاملىدار بولۇپ قالدى. دۆلەت ئەركانلىرى (ئەرباپلىرى ــ ت) بۇنى ئاڭلاپ تەئەررۇز-مەسخىرە قىلىشقا كىرىشتى. بۇ چاغدا ئالانقۇۋا "مېنىڭ ئادىتىم پاكلىق، نومۇسلۇق، راستچىللىق بولۇپ، پاھىشە ۋە يامانلىق قىلمايمەن، ئاق ئۆي تۆشۈگىدىن بىر نۇر ئۆيگە كىرىپ، ياش يىگىت سۈرىتىدە بولۇپ بىللە بولدى. ھاملىدار بولۇپ قالدىم" دەپ ھىكايە قىلدى. بەزىلەر بۇ نۇرنى ھەزرىتى ئەلى كېرەمواللا ۋەجھۇ ۋە جەبرائىل ئەلەيھىسسالام دەپ قىياس قىلىشتى. مۇنداق ئەھۋاللار خۇداۋەندەكبرىمنىڭ

كۆچ ـ قۇدرەتسىدىن بولغان. بۇۋى مەريەم رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ (ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي!) دىن ھەزرىتى ئەيسا ئەلەيھىسسالامنۇ ئاتىسىز تۇغۇلغان، بۇنداق ئاجايىپ ۋە غارايىپ ئىشلارنى خۇداۋەندە تائالا ئاسانلا پەيدا قىلالايدۇ. خالىغان نەرسىنى قىلالايدىغان ۋە ئۆز خاھىشى بويىچە ھۆكۈم قىلالايدىغان بىردىن ـ بىر سۈپەت پەقەت رەھمەتلىك ئالىلاغىلا خاس دەپ پەتىۋا قىلىشتى. بەزىلەر يەنە ئاستىرونوم ۋە پەيلاسوپلارنىڭ، ئەگەر كۈن بىلەن ئاي ھەمەل بۇرجىدا (مىلادى 3 ـ ئايىنىڭ 22 ـ كۈنىدىن 4 ـ ئايىنىڭ 22 ـ كۈنىگىچە بولغان مەزگىل ـــ ت) بىر سىزىققا توغرا كېلىپ، ئالتىنجى دەرىجىدە ئۇچراشسا، شۇنداق ۋەقەلەر پەيدا بولىدۇ دىگەن سۆزلىرىدىن دەلىل كەلتۈرۈپ، ئالانقۇۋا ھىكايىسىنىڭ راستلىغىنى ئىسپاتلاپ ۋە تەستىقلاپ، بىرقانچە سەۋەپ ۋە تەكلىپنى ئوتتۇرىغا قويىدى. "رەۋزە تۇسافا" دىگەن كىتاپتىمۇ باشقىلارنىڭ ئالانقۇۋاغا قىلغان مەسخىرە ۋە ئەيىپلەشلىرىگە قارشى بىرمۇنچە دەلىل ـ ئىسپاتلار كەلتۈرۈلگەن.

كەمىنە مەندەك كۆپ نۇقسانلىق بىر قەلەم تەۋرەتكۈچىنىڭ كۆڭلىدە، بۇ رىۋايەتلەرنىڭ ئەكسىچە بولغان مۇنداق بىر قارشى مەنىدىكى سۆز ئۆزىنىڭ نىقاپ پەردىسىنى ئېچىپ، ئاشكارا بولدى. شۇڭلاشقا، نىقاپ پەردىسىنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنۇپ، مەخپى بولۇپ كەلگەن بۇ ئاجايىپ رىۋايەتنى ئېنىقلاپ، ۋاراق سەھىپىسىگە يازدىم. مېنىڭچە، بۇ رىۋايەتنى مۇنداق بايان قىلىش كېرەك. يەنى ئالانقۇۋا نەسلىدىن مۇسۇلمانچىلىق گۈرۈھىغا كىرگەن خان، پادىشالاردىن تۇغلۇق تۆمۈرخان، ئەمىر تۆمۈر كوراگانى ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلات ـ جەمەتى ئۆزلىرىنى ئىپپەتلىك ئالانقۇۋا نەسلى ـ ئەۋلادىغا مەنسۇپ ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلايدۇ. ئۇلار يەنە ئالانقۇۋاغا ئادەم ئەۋلادى قول

تەككۇزۇپ باقمىغان. ئالانقۇۋا پەقەت نۇردىن ھامىلدار بولۇپ نەچچە ئاي ۋە نەچچە مۇددەت ئۆتكەندىن كېيىن ، بۇزەنجىرخاننى تۇققان، بىز بولساق ئەنە شۇنىڭ ئەۋلادى دەپ پەخىرلىنىدۇ ۋە ئۆزىنى شۆھرەتلىك ھىساپلايدۇ. ئۇ كۆرۈنگەن نۇرنى ھەزرىتى ئەلى كىرەمۇللا ياكى جەبرائىل ئەلەيھىسسالامنىڭ قىياپىتى دەپ، يۇقۇرىدىكى رىۋايەتكە ئەقىدە ۋە ئىخلاس قىلىدۇ.

مېنىڭ قارىشىمچە، بۇنداق پايدىسىز ئەقىدە-ئېتىقات ۋە ھىكايىلەر نەزەر ۋە ئېتىۋارغا ئالغىلى بولمايدىغان بىر خىل قۇرۇق گەپ، ھەتتا ئۇنىڭغا ئىشىنىش كاپىرلىقنىڭ بەلگىسى. چۈنكى، ھەزرىتى ئەلى كىرەمۇللا بولسا ھىجرىنىڭ قىرىقىنچى يىلى (مىلادى 660 — 661-ت) ۋاپات بولغان ئىدى. تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئالانقۇۋا دەۋرى ھەزرىتى ئەلىدىن كېيىن ئۆتكەن. شۇنىڭدەك، ئالانقۇۋا قارا شەھەر مەملىكىتى تەۋەسىدىكى ئۆز قەۋمى-مىللىتى بولغان قالماقلارنىڭ كاتتىسى بولۇپ تۇرغان ئىدى. ئۇلار ھەقىقى خۇدايىتائالانى، پەيغەمبەرلىرنى ۋە ئۇنىڭ ئۇلۇغ ساھابىلىرىنى بىلمەيتتى. بەلكى ئۇلار ئىمان كەلتۈرمىگەن، ھەتتا خۇدايىتائالا، پەيغەمبەر ۋە ساھابىلارنىڭ ئىسىم-شېرىپلىرىنى ئاڭلاپمۇ باقمىغان. بۇ ھەم ئاي ۋە كۈنگە ئىبادەت قىلىدىغان، جىن، شەيتانلارنىڭ كەينىگە كىرىپ قاراڭغۇلۇق ۋە زۇلمەتتە ياشاشنى ئادەت قىلىدىغان تايىپىلەر ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلار قانداق قىلىپ ئاللاتائالانىڭ مۇنداق نۇر ئىلھامىنىڭ بىشارىتىگە ئىگە بولالايدۇ؟

مەشھۇر تارىخ كىتابلىرى ئىنسانلارغا موغۇل تايىپىلىرىنىڭ ئىسلام شەرىپىگە ئېگە دەسلەپ ھىجرى ئالتە يۈزىنچى يىللىرىدىن (مىلادى 1203 — 1204-يىللىرى — ت) كېيىن ئىگە بولغانلىقى ھەققىدە

ئېنىق مەلۇمات بېرىدۇ. شۇنىڭدەك ئەھلى كىتاپ ئەمەس (مۇقەددەس دىنىي كىتاپ ئەۋەتىلگەن بىرەر پەيغەمبەرنىڭ قەۋمى ئەمەس ــ ت) مۇشرىك بىر خوتۇنىنىڭ نىكاسى شەرىئەتكە توغرا كەلمەيدۇ. ئەگەر ھەزرىتى ئەلى كېرەمۇللا ۋەجھۇ كارامەت بىلەن بۇ مۇشرىك خوتۇننى مۇسۇلمان قىلىپ، ئاندىن ئۇنىڭ بىلەن يېقىنلاشقانلىغى ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەس دەپ پەرەز قىلىنسا، بۇ ھەزرىتى ئەلىنىڭ پاكلىغا شەك ـ شۈبھە ۋە گۇمان كەلتۈرگەنلىك بولىدۇ. گۇمان بىلەن بىرەر نەرسىگە ھۆكۈم قىلغىلى بولمايدۇ. ھەتتا گۇمانىنىڭ ئۆزى شەرىئەتتە ھۆججەت ۋە دەلىلمۇ بولالمايدۇ.

شۇنىڭدەك، ھەزرىتى ئەلى ئىراق زېمىنىدىن باشقا ۋىلايەتلەرگە ئۆتمىگەن ئىدى. ئەگەر بۇ ئۇلۇغ زات ئۆز قەۋرىسىدىن چىقىپ نۇرغا ئايلىنىپ، ئاندىن ئىنسان سۈرىتىگە كىرىپ، بىر كاپىر خوتۇن بىلەن يېقىنلىشىپ بىر ياستۇقتا ياتىتى دەپ سۆزلەنسە، بۇ تاناسىبىيە ۋە ھۇلۇلىيە[45] تەرەپدارلىرىنىڭ كۆزقارىشى بولۇپ قالىدۇ.

موغۇللارنىڭ مەزھەپلىرى ئىنسانىنىڭ روھى ھامان ئۆز تېنىدىن ئاجراپ يەنە بىر تەنگە يۆتكىلىپ يۈرىدۇ دىگەن ئەقىدىگە ئېتىقات قىلىدىغان بىر مەزھەپ. چىن ئەھلىنىڭ بەزىلىرى ۋە بارلىق ھىندىلارمۇ شۇ مەزھەپنىڭ تەرەپدارلىرى. شىئە[46] مەزھىبىنىڭ بەزى تەرەپدارلىرى ھەم مۇتە سەۋۈىفە[47] مەزھىبىنىڭ بەزى سوپىلىرىمۇ شۇ مەزھەپكە مايىل. ھالبۇكى، بۇنداق ئەقىدە ـ ئېتىقات بولسا كاپىرلىقتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

«مىلەل ۋە نەھەل» (مىللەتلەر ۋە مەزھەپلەر) دىگەن كىتاپنىڭ مۇئەللىپى ئىمام موھەممەد بىننۇلھەزم ئەلزاھىرى[48] ۋە باشقا ئالىملار ئۆز كىتاپلىرىدا، يۇقۇرقىدەك ئەقىدىگە ناھايىتى قاتتىق رەددىيە

بەرگەن ئىدى. شۇنىڭدەك ، ئەر بىلەن يېقىنلاشمىغان خوتۇنلارنىڭ بالا-پەرزەنت تۇغۇشى مۇمكىن ئەمەس ھەم بۇ جامائەت ئىچىدە ماقۇل كۆرۈلمەيدىغان ئىشلارنىڭ بىرى. بۇنداق ھادىسە، مەريەم بىنت ئەمران رەزىيەللاھۇ ئەنھۇدىن باشقا ئايالالار تايىپسىدە سادىر بولمىغان، ھەزرىتى ئەيسا پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالاملا بۇۋى مەريەمدىن ئاتىسىز دۇنياغا كەلگەن، شۇڭلاشقا، بۇنداق مۆجىزىلىك ھادىسە پەقەت ھەزرىتى ئەيسا ئەلەيھىسسالامغىلا خاس بۇلۇپ، ئۇلاردىن باشقا ئىنسانغا رۇخسەت قىلىنمىغان ئىدى.

ئىسلام دىنىنىڭ بەزى تەتقىقاتچى ئىمامىلىرى بۇۋى مەريەمنى پەيغەمبەر ئىدى، ئەگەر ئۇ پەيغەمبەر بولمىغان تەقدىردە، ھەق تائالا ئۆزىنىڭ قەدىمقى كىتاپلىرىدا (ئىنجىل، تەۋرات ۋە قۇرئاندا-ت) بۇ ھەقتە خىتاپ قىلىپ سۆزلىمىگەن بولاتتى دەپ بايان قىلىدۇ، ھەقىقەتەنمۇ ھەزرىتى ئادەم ئەلەيھىسسالام بولسا خۇداۋەندە كېرىمنىڭ كۆچلۈك قۇدرىتى بىلەن ئاتا ۋە ئانىسى يوق يارىتىلغان مەخلۇق. ھەزرىتى ئەيسا ئەلەيھىسسالام بولسا ئانىسىدىن دادىسى يوق ۋۇجۇتقا كەلدى. بۇ ئىككىسىدىن باشقا ئىنسان ياكى باشقا ھايات ئىگىسىنىڭ ئاتا ۋە ئانىسى يوق ۋۇجۇتقا كېلىشى مۇمكىن ئەمەس، ئالەمنىڭ ھەقىقى ياراتقۇچىسى ئاللا ئۆزىنىڭ ئىلھام ۋە ئېھسانلىرى ھەم ياخشى-يامان ئىشلار يېزىلغان كىتاپلىرى ئارقىلىق، كۆچ-قۇدرىتىنى نامايان قىلىپ، ئالەمنىڭ ئىنتىزامىنى بىر رەۋىش ۋە بىر خىل يولدا ئىزچىل ئادەت قىلىپ ساقلاپ كەلدى. شۇڭلاشقا، ھەر-قانداق زامان ياكى ھەر بىر ئاۋاندا ئاللانىڭ بۇ خىل ئادەت ئۆزگەرتىلىشى ۋە نىزام-تەرتىپلىرىگە مۇۋاپىق بولمىغان ياكى تۈس-شەكلىنى ئۆزگەرتكەن بىرەر غەيرى ۋەقەلەرنىڭ يۈز بېرىشى مۇم-

كىن ئەمەس. قىسقىسى، ئالىلا تەرىپىدىن ھۆكۈم قىلىنمىغان بىرەر يېڭى ۋەقەلەرنىڭ پەيدا بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. قۇرئانى كېرىم-دىكى "ئاللانىڭ قانۇنىدىن ھېچقانداق ئۆزگىرىشنى تاپالمايسەن" دېگەن ئايەت بۇنى ئىسپاتلايدۇ. شۇنداق بولغاچقا، مەزكۇر ئالاھىدىلىكا-يىسىنىڭ شەرئىتكە خىلاپ ھالدا ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان ئاساسسىز بىر باتىل ھېكايە ئىكەنلىگىدە گۇمان يوق. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئۆز ئېتىقادىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن، بۇ ھېكايىنى رىۋايەت قىلىپ يۇرگۈچىلەر ياكى ئۇنىڭغا ئىشەنگۈچىلەر بولسا كاپىر ۋە مەلئۇندۇر. چۈنكى، ھەزرىتى جەبرائىل ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەنبىيا، مۇرسەلىنلەردىن باشقا كىشىلەرنىڭ قېشىغا چۈشۈشى مەنئى قىلىنغاندۇر. شۇنداقلا رەسۇل خاتەم مۇلنەبىن (مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام ــ ت) دىن كېيىن ھېچقانداق ئىنسان ياكى بىرەر ھايات ئىگىسى پەيغەمبەرلىك دەرىجىسىگە ئېرىشەلمەيدۇ. ئالانقۇۋانىڭ ئاق ئۆڭى تۆكلۈگىلدىن بىر نۇر پەيدا بولۇپ، مەندە بىر خوشاللىق ھاسىل بولۇپ، ھاملدار بولدۇم، نەتىجىدە بۇزەنجىر خان ۋۇجۇتقا كەلدى دېگەن سۆزلىرىنى يۇقۇرقى قاراشلار بىلەن ئىسپاتلاشنىڭ ئۆزى تامامەن ئاساسسىز، بىمەۋدە گەپ بولىدۇ.

موغۇللار زىنا قىلىشنى ئەيىپلىمەيدۇ، بەلكى ئۇنى ھالال دەپ ھىساپلايدۇ. موغۇللارنىڭ ئادىتى بويىچە، ئەرگە بەرمەكچى بولغان قىز ياكى سىكىلىڭ خوتۇنىنى ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ لاماسى يەنى نىكا قىلىدىغان موللىسى بىر كېچە خوتۇن قىلىپ، ئۆز ئىلكىدە تۇرغۇزۇپ، ئاندىن ئۇنىڭ ئۆز ئېرىگە تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ نىكا ئادەتلىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ، شۇڭلاشقا، ئۇلارنىڭ لاماسى زادىلا خوتۇن ئالمايدۇ، دېگەن مەلۇماتلار بار. تارىخ كىتاپلىرىدا

يېزىلىشچە، يەنە موغۇللار دادىسىنىڭ خوتۇنلىرىنىمۇ ئۆز ئەمىر-ئەقىدىگە ئالىۋېرىدۇ. مەسىلەن، چىنگىزخان ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ بىر خوتۇنىنى ئوغلى تولى خان ئالغان ۋە ئۇنىڭدىن ئىككى بالا تاپقان دەپ زىكىر قىلىنىدۇ. جۇملىدىن، بۇ ئالانقۇۋاغۇ زىنا بىلەن ھامىلدار بولۇپ قالغانىدا، موغۇللار بۇ ئاتىسى يوق بالىنى قانداق قىلىپ ئۇلۇغلىمىز قاتارىدا ھىساپلايمىز دەپ ئار ۋە نومۇس قىلىپ نارازى بولۇشقان. ئۇلار يەنە بۇ نارازلىقنى بېسىش ئۈچۈن، نۇرغۇن ھىلە-مىكىرلەرنى ئىشلىتىپ، يالغانچىلىق قىلىپ، دىنىي كىتاپلاردىكى ئايەتلەردىن دەلىل-ئىسپاتلارنى ئىزدەپ، ئۆزلىرىنى بۇنداق نومۇسىنى قوتقۇزماقچى بولۇشقان. ھەتتا تارىخ يازغۇچىلارمۇ ئۆز دەۋرىدىكى پادىشالارغا ۋە ئۇلۇغلىرىغا خوشامەت قىلىپ، جانا-بىگىز شۇنداق ئۇلۇغ پادىشادۇرسىزكى، ئۇلۇغ ئانىگىز نۇردىن ھامىلدار بولۇپ ۋۇجوتقا كەلگەن پادىشا ۋە خانلارنىڭ ئەۋلادىدىن-دۇرسىز، شۇڭلاشقا، ھەرقانداق غالىپ پادىشالاردىنمۇ غالىپ بولالايسىز دەپ خوشامەتچىلىك سۆزلىرىنى بايان قىلىشقان. شۇنىڭ ئۈچۈن، موغۇللار بۇنداق رىۋايەتلەرگە چوڭ دىققەت-ئېتىۋار بىلەن قاراپ، ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ غۇرۇرى دەپ پەخىرلىنىدۇ ھەم ئۆزلىرىنىڭ نىسبەت-نەسەپلىرىنى شۇلار بىلەن باغلايدۇ. بۇنىڭ راست ياكى يالغانلىغى پەقەت ھەممە ئىشنىڭ ھەقىقىتىنى بىلىدىغان ئاللاغا مەلۇم.

ئەمدى ئەسلى سۆزىمىزگە يېنىپ بىر-بىرلەپ بايان قىلايلى: ئالانقۇۋادىن ئۈچ ئوغۇل ۋۇجۇتقا كەلدى. كەنجىسىگە بۇزەنجىر دەپ ئات قويدى. ئۇ ھوشيار، دانا، ئادالەتلىك ۋە دۆلەتمەن پادىشا ئىدى. نۇرغۇن ياخشى ئىشلارنى ۋە ئوبدان قائىدە-تۈزۈملەرنى

پەيدا قىلدى. ئەمىر ئابا مۇسلىم مەرۋىزى[49] بىلەن دوستلۇق قىلاتتى دەپ بايان قىلىنىدۇ. مەلۇمكى، ئۇ ئەمىر ئابا مۇسلىم بىلەن بىر زاماندا ياشىغان. بۇزەنجىر خانىنىڭ ئوغلى بۇقا خان، ئۇنىڭ ئوغلى دومىن خان، ئۇنىڭ ئوغلى قايدۇخان، ئۇنىڭ ئوغلى بايسىنقۇرخان، ئۇنىڭ ئوغلى دۇمناي خان ئىدى. دۇمناي خاندىن قوشكېزەك ئىككى ئوغۇل تۇغۇلدى. بىرسىگە قۇبۇل خان، يەنە بىرسىگە قاچۇلى دەپ ئات قويدى. چىنگىزخانىنىڭ نەسەبى قوبۇل خان بىننى دۇمناي خانغا، ئەمىر تېمۇر كوراگانىنىڭ نەسەبى بولسا قاچۇلى بىننى دۇمناي خانغا يېتىدۇ.

قاچۇلى بىر كېچىسى مۇنداق بىر چۈش كۆرۈپ، ئۇ چۈشىنىڭ مەزمۇنىنى دادىسىغا مۇنداق بايان قىلىپتۇ: "ئاكام قوبۇل خانىنىڭ ئېتىگىدىن بىر كۈن پەيدا بولۇپ، ئاسمانىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، ھەممە ئالەمدە روشەنلىك پەيدا قىلىپ پېتىپ كەتتى، يەنە بىرقانچە كۈنمۇ كەينى-كەينىدىن چىقىپ، روشەنلىك پەيدا قىلىپ، بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى پېتىپ كەتتى. ئاخىرى يۇلتۇزغا ئوخشاش بىر روشەنلىك پەيدا بولغاندا، مېنىڭ ئېتىگىمدىنمۇ بىر كۈن چىقىپ پۈتۈن جاھانىنى يورۇتۇپ، بۇمۇ پېتىپ كەتتى. ئۇنىڭ كەينىدىن يەنە بىرنەچچە كۈن چىقىپ، ھەرقايسىسى ھەر بىر تەرەپنى يورۇتتى. بۇ ھالەتتە ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتتى. ئويغانسام چۈشۈم ئىكەن." دادىسىمۇ خۇددى شۇنداق بىر چۈش كۆرگەن ئىدى. دادىسى بۇنى ئويلاپ مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ، دۆلەت ئەركانلىرى ۋە ھەرقايسى جايلارنىڭ دانالىرىنى يىغىپ، ئوغلىنىڭ كۆرگەن چۈشىنى تولۇق بايان قىلدى. دۆلەت ئەركانلىرى پىكىر-تەپەككۇردىن كېيىن، قوبۇل خان ئەۋلادىدىن شەۋكەتلىك بىر پادىشا

چىقىپ، پۇتۇن ئالەم ئۇنىڭ ئىتائىتىگە بوي سۇنىدىكەن ۋە دۆلتى زىيادە بولىدىكەن. كېيىن چىققان كۈن بولسا، ئۇنىڭ بالا-پەرزەنتلىرىدۇر. بۇلار دۇنياغا كەلگەندىن كېيىن ھەر بىرى ھەر تەرەپكە ھۆكۈمران بولۇپ ئۆتىدىكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن، بۇ چۈشنى كۆرگەن قاچۇلى نەسلىدىن بىر ئۇلۇغ شائان پادىشا (شاھلارنىڭ شاھى—ت) دۇنياغا كېلىدىكەن. ئۇنىڭ ۋە ئەۋلاتلىرىنىڭ قەدەم بەركەتلىرىدىن ئالەم يۈزى ئاۋات ۋە مەمۇرچىلىققا توشۇپ ئۆتىدىكەن دەپ تەبىر بېرىشتى ۋە ھەممىسلا ماختاپ ئاپىرىن ئوقۇشتى. خان يارلىق قىلىپ، ئۇشبۇ مەزمۇندا بىر خەت پۇتۇشنى بۇيرۇدى. خەتكە "مەندىن كېيىن قۇبۇل خان ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقىچە خان بولۇپ ئۆتكەي، قاچۇلى ئەۋلاتلىرىمۇ تا ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقىچە ۋەزىرلىك دەرىجىسىدە تۇرۇپ، يۇرتدارچىلىقتىن خەۋەر ئالغاي" دىگەن مەزمۇندا بىرقانچە پايدىلىق سۆزلەر بىر-بىرلەپ تىزىلىپ يېزىلدى. خان باشلىق دۆلەت ئەركانلىرى ئۆز مۆھۈرىنى بېسىپ، خەتنى غەزنىدە قويدى. بۇ يارلىق خەت خانلارنىڭ غەزنىسىدە تاكى سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا(50) زامانىغىچە ساقلاندى ۋە شۇ يارلىق دەستۇرى بويىچە خەتنىڭ ھۆكۈمى ئىجرا قىلىنىپ كەلدى. بۇ خەتنى قالماق-موغۇلارنىڭ تىلىدا "فارامسن" دەپ ئاتايتتى، كېيىن قوبۇل خاندىن بەرتان خان تۇغۇلدى. ئۇنىڭ ئوغلى سېسۇ باھادۇر، ئۇنىڭ ئوغلى تېمۇچىن باھادۇر بولۇپ، بۇنىڭ لەقمى چىنگىز قائان ئىدى.

2

موغۇل خانلىرىنىڭ سەرداری، ئەرەپ، ئەجەمدىن شەرققىچە بولغان جايلاردىكى خانلارنىڭ خانى پادىشا جاھانگىر چىنگىزخاننىڭ غەلىبىلىك ئىستىلالىرى، ھۆكۈمرانلىغى، سەلتەنەت سۈرگەن ۋاقتى، ئەۋلاتلىرى، ئەمىر، نويانلىرىنىڭ ئىستىقلالى ھەققىدە قىسقىچە نەمۇنە بايانى

گۈزەل تىلىق ۋە سىلىق سۆزلۈك مۇئەررىخلەر، تالانتلىق مۇئەللىپ — ئەفزەللەر ۋە بۇلارغا ناتىقلار شۇنداق يول ۋە ئىشتىياق بىلەن بايان قىلىپدۇرلەركى، ئۇلۇغ ۋە ھەقىقى پادىشا ئاللانىڭ ئۆز ئىرادىسى ۋە خاھىشى بويىچە، بەزىدە مۇسۇلمان مۆمىن ياكى دىندارلارنى كاپىر مۇشرىكلەر ئۈستىگە غالىپ قىلغان ۋە بەزىدە كاپىر مۇشرىك ياكى دىنسىزلارنى مۇسۇلمان-مۇۋەھھىدلەر ئۈستىگە غالىپ قىلغان ۋەقەلىرىنى تاللاپ، ئۇلارنى كىشىلەرگە ئىبرەت قىلىش ئۈچۈن، ھىكايە قىلىپ، ئۆز تارىخ ۋە ئەسەرلىرىگە يازغان ئىكەن.

بۇ يازما ھۆججەتلەرنىڭ مەزمۇنىغا قارىغاندا، تارىخ ھىجرىيىنىڭ بەش يۈز قىرق توققۇزىنچى يىلى (مىلادى 1154-يىلى — ت) تېمۇچىن باھادۇر دۇنياغا كەلدى. ئون ئىككى يېشىدا دادىسى ئۇ ئالەمگە كەتتى. ئاندىن ئۇ ئانىسىنىڭ تەربىيىسىدە ئۆسۈپ، شەرق ۋە شىمال تەرەپلەردىكى جۇرجۇت، نايمان، تۇركستان ئۇلۇغلىرىدىن

ئوڭخان، تايانخان، گورخان، توقابېك مېكرىت (مېركىت ــ ت) قاتارلىق چوڭ دۆلەت ئىگىلىرىنىڭ ئۇستىگە ئىستىلا قىلىپ، قەۋم ۋە قەبىلە، يۇرت ـ ئايماقلىرىغا ئىگە بولدى. شۇ جەريانىدا تېمۇچىن باھادۇر قىرق توققۇز ياشقا كىردى. دۆلىتى ناھايىتى زىيادە بولدى. تارىخ ھجرى بەش يۈز توقسان سەككىزىنچى يىلى (مىلادى 1201 ــ 1202 ـ يىلى ــ ت) موغۇللار ئىتتىپاقلىشىپ، توققۇز پايەلىق (قەۋەت ــ ت) تەخت تەييارلاپ، تېمۇچىننى پادىشا قىلىپ ئۇستىگە چىقىرىپ، "چىنگىز قائان" دەپ لەقەپ قويدى. بۇ موغۇلچە "خانلارنىڭ خانى" ياكى "شەھنشاھ" دىگەن بولىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇ تېمۇچىن دەپ ئاتالماي، بەلكى "چىنگىز قائان" دىگەن نام بىلەن مەشھۇر بولدى. كېيىنچە "قائان" سۆزى ئادەتتە ئەسلى تىلىنى غەلىتە تەلەپپۇز قىلىدىغان ئاممىۋى تىلدا "خاقان" دىگەن سۆزگە ئۆزگىرىپ مۇقىملاشتى. ئۇنىڭ پايتەختى قاراقۇرۇم دىگەن جايدىكى كىلوران دەرياسىنىڭ بويىدا ئىدى. ھازىر بۇ جاينىڭ ئېنىق نىشان ۋە ئورنى قالماقلاردىن باشقىلارغا مەلۇم ئەمەس.

بۇ چاغدا ختاي[51] خانى ئالتانخان[52] بولۇپ، پايتەختى خانبالىق ئىدى. ختاي تىلىدا خانبالىقنى "جۇڭدۇ"[53] دەپ ئاتايتتى. خانبالىقنى پايتەخت قىلىپ، دۆلەتكە ئىگىدارچىلىق قىلىدىغان خانلارنىڭ ھەممىسلا ئالتانخان دىگەن نام بىلەن ئاتالغان ئىدى. چىنگىز قائان خانبالىقتىكى ئالتانخانىنىڭ ئۇستىگە چېرىك باشلاپ بېرىپ، نۇرغۇن شەھەرلىرىنى بېسۋېلىپ، خانىۋەيران قىلىدى. چۇنكى، ختاي خانلىرى بىلەن موغۇل خانلىرىنىڭ ئارىسىدا، قەدىمدىن بۇيانلا ئۆزئارا ئاداۋەتلىرى كۈچلۈك ئىدى. نەتىجىدە، ئالتانخان تەڭكېلەلمەي، دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ئورناتتى. ھەتتا چىنگىز قائاننىڭ

پەرمان ۋە ئىتائىتىگە بوي سۇنۇپ، ئۆز قىزىنى ئۇنىڭ ئەقىدىگە تەقدىم قىلدى. چىنگىز قائان بۇنىڭغارازى بولۇپ، ئالتان خاننىڭ قىزىنى ئۆز خوتۇنلىرىنىڭ قاتارىغا قوشۇپ، ئۇلارنىڭ يۇرتىنى تىنچلاندۇرۇپ، ئۆز يۇرتىغا يانىدى. شۇنىڭ بىلەن چىنگىز قائانغا قاراشلىق جايلارنىڭ چېگرىسى شەرقىتە خانبالىق، شىمالدا قازان شەھىرىگە تۇتاشتى.

قازان شەھىرى "تاتار" دەپمۇ ئاتىلىدۇ. چۇنكى چىنگىز قائان قازان شەھىرىنى بېسىۋالغاندا، تاتارلاردىن لەشكەر ئېلىپ، ئۇلارنى بۇ جايغا باشلاپ بارغان ۋە ئۇلارنىڭ بىر قىسمىنى شۇ جايدا قالدۇرۇپ، ئۇلارغا ۋەتەن قىلىپ بەرگەن. شۇڭلاشقا، بۇ جاي "تاتار" نامى بىلەن مەشھۇر بولغان بولسا كېرەك. كېيىنكى زامانىلاردا ئەمىر تېمۇر كوراگانى بۇ جاينى بېسىۋېلىپ، مەزكۇر تاتارلارنى زورلۇق بىلەن ئۆز يۇرتىغا كۆچۈرۈپ كەلدى دىگەن رىۋايەتلەرمۇ بار. ئومۇمەن، چىنگىز قائان غەربىي چېگرىسى مىسىر، شام (سۇرىيە ــ ت)، باغدات (ئىراق ــ ت)، رۇم (شەرقىي تەرىپى كىچىك ئاسىيا ــ ت) غىچە، جەنۇبى چېگرىسى ئەزەر بەيجان، سند دەريالىرى، تىبەت، ئۇيغۇر مەملىكىتىگىچە[54] بولغان جايلارنى قولغا كىرگۈزۈپ، يەتمىش ئۈچ يىل ئۆمۈر كۆرۈپ، يىگىرمە بەش يىلغا قەدەر يەر شارى قۇرۇقلۇغىنىڭ كۆپ قىسمىغا مۇستەقىل پادىشا بولۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

بۇ جەريانداء، چىنگىز قائاننىڭ خانىۋەيرانچىلىغى شۇنداق ئېغىر دەرىجىگە يەتتىكى، بۇنى يېزىشقا قەلەم ئاجىزلىق قىلىدۇ، سۆزلەشكە تىل يېتىشمەيدۇ. «ھەددىس شەرىف»تە بۇ ھەقىتە "خۇددى قالقانغا ئوخشاش كەڭ يۇزلۇك ۋە مەڭزىگە بىر نەرسە يېپىشتۇرۇپ قويغاندەك بىر قەۋم قىرغىنچىلىق ئۇرۇشلىرىنى قوزغاپ چىقمىغىچە قىيامەت

قايسم بولمايدۇ" دەپ ئالدىنالا كۆرسىتىلگەن ئىدى. بۇ سۆز موغۇل-تاتار تايپىسىدىن چىققان چىنگىز قائان ۋەھىلاكۇنى كۆرسەتتى. موغۇللارنىڭ ئىسلام دىيارىغا قىلغان ئىستىلاسى خەلىپە مۇستەئسىم[55] زامانىدا يەنى تارىخ ھىجرى ئالتە يۈز ئەللىك تۆتىنچى يىلى (مىلادى 1256 - يىلى — ت) تامامىلاندى. بۇ ھال چىنگىز قائانىنىڭ باش كۆتىرىپ چىقىشى، ھىلاكۇنىڭ ۋارىسلىق قىلىپ ھۇجۇم قىلىشى ۋە يەئجۇج-مەئجۇجلەرنىڭ پىتنە-غەۋغاسى قاتارلىق ئىشلارنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى. «ھەدىس شېرىف»تە يەنە "بىنىي قەنتۇرا ئەۋلادى كەلگەن چاغدا ئاخىر زامان بولىدۇ" دەپ كۆرسىتىلگەن. بىنىي قەنتۇرا بولسا تۈرك ئەۋلادىنى كۆرسىتىدۇ. قەنتۇرا بولسا تۈركلەرنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ مومىسى ھىساپلانغان بىر ئايالنىڭ نامى. «مەشكۈات شېرىف» («ياخشى ۋە ياماننى ئايرىش ئۆلچىمى» — ت) دىگەن كىتاپتا "ھىجاز تەرەپتىن بىر ئوت كۆيۈپ چىقىدۇ. شۇ ۋاقىت-سائەت ئىچىدە دۇنيانىڭ دەۋرى تۈگەپ، قىيامەت قايىم بولىدۇ" دەپ يېزىلغان. يەنە «مىرقات» («ئۆرلەش باسقۇچلىرى» — ت) دىگەن كىتاپتا "بۇ ئوت ئالتە يۈز ئەللىك تۆتىنچىدە زاھىر بولىدۇ" دەپ يېزىلغان. بۇ ھىلاكۇنىڭ ھىجرى ئالتە يۈز ئەللىك تۆتىنچى يىلى (مىلادى 1256 - يىلى — ت) ئىسلام دىيارىنى ئىستىلا قىلىدىغان-لىغىنى ئىشارەت قىلغانلىق ئىدى، يەنە "بەسرە دىگەن جايدا تۆگە بوينىغا دىگەن بىر تاغ بار. ھىجاز زىمىنىدىن ئوت چىقىپ، تۆگە بوينىغا تاغلىرى ئوچۇق كۆرۈنمىگىچە قىيامەت قايىم بولمايدۇ" دەپ ئىزاھ بېرىلگەن. بۇ چىنگىز ۋە ھىلاكۇنىڭ قىرغىنچىلىق ئۇرۇشى ئوت ئاپەتلىرىدىن كىنايە ۋە ئىشارەت ئىدى.

ئەھلى تارىخچىلار ئۆز تارىخ كىتاپلىرىدا چىنگىز قائانىنىڭ

بالايى ـ ئاپەتلىرى ۋە خانۇەيرانچىلىغى ھەزرىتى نوھ بىننى زامانـ
دىكى تۇپان بالاسىدىنمۇ ئېغىر ئىدى، دەپ يازىدۇ. چۈنكى، نوھ
دەۋرىدە دۇنيادا ئادەملەر ئاز ئىدى. بۇ دەۋرگە كەلگەندە ئادەملەر
كۆپىيىپ، ماددى مەئىشەتلەرمۇ ناھايىتى ئاشقان ئاۋات مەنزىرە
بارلىققا كەلگەن ئىدى. شۇنىڭدەك، نوھ دەۋرىدە ئادەملەرنىڭ كۆپ
قىسمى ئاللانى بىر دەپ تونۇيدىغان دىنىي ئىشەنچىدىن مەھرۇم
ئىدى. بۇ زامانغا كەلگەندە ئادەملەرنىڭ كۆپ قىسمى مۇسۇلمان
دىندار بولۇپ، دىنغا سادىق مۇجتەھىد ئۇلۇغ ئۆلىمالار، ھۆرمەتكە
سازاۋەر بولغان ماشايىخلار كۆپ ئىدى. مەسىلەن، بۇخارايى شەرىپتا
ئىمام ئەبۇ ھەنىزى كەبىرى[56] قاتارلىق بىرقانچە يۈز ئۇلۇغ مۇجتەھىد
ئالىملار بار ئىدى. خارەزىمدا شەيخ نەجمىدىن كەبىرى قاتارلىق
يېتىشكەن پىشۋالار بار ئىدى. ئۇنىڭ ئاتمىش مىڭدىن ئارتۇق
مۇرىدى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىلا ساھىبى كارامەت ۋە دالايەت
(كارامەت ۋە ھۆججەت ئىگىلىرى ـ ت) كىشىلەر ئىدى. شۇڭلاشقا،
بۇ ئۇلۇغ زاتنى "ۋەلى تاراش" (ئۇستىلار ئىگىسى ـ ت) دەپ
ئاتايتتى. بۇ زات ئۆزىنىڭ بىرقانچە شاگىرتىغا رۇخسەت بېرىپ
"سىلەر باشقا جايغا كېتىڭلار، چۈنكى شەرق تەرەپتىن بىر ئوت كۆيۈپ
كەلمەكتە. بۇ ئوت تا غەربكىچە بولغان زېمىنىنى كۆيدۈرمەكچى.
بۇ چوڭ پاراكەندىچىلىك ئاپىتىدۇر. بۇنداق چوڭ بالايى ـ ئاپەت
ئۇممەتلەرنىڭ بېشىغا يەنە قايتىپ كەلمەيدۇ" دېگەندە، بەزى
ئەزىزلەر "ئەگەر دۇئا قىلساڭلا كېلىۋاتقان بۇ ئاپەت كەينىگە
قايتىشى مۇمكىن" دەپ ئىلتىماس قىلىشتى. جانابى شەيخ "بۇ دۇئا
بىلەن قايتۇرغىلى بولمايدىغان بالايى ئاپەتتۇر" دەپ جاۋاپ بەردى.
يەنە باشقا شەھەرلەردىمۇ بۇ زاتقا ئوخشاش تەرىپ ۋە ماختاشتىن

تاشقىرى نۇرغۇن ھۇرمەتلىك ماشايىخلار، ئۇلۇغ ئۆلىمالار قاتارلىق ساھىپ دۇئالار بار ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسلا چىنگىز قائانىنىڭ قىرغىنچىلىغى تۈپەيلىدىن شېھىتلىك شەرۋەتلىرى ئىچىشكە مەجبۇر بولدى.

لېكىن، قەدىمقى زامانىنىڭ قەدىمقىسىدىكى پادىشالىق قائىدە-قانۇنلىرىنى پادىشا جەمىشت[58] بەرپا قىلغان بولسا، پەيغەمبەر (مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام) زامانىدىن كېيىن پادىشالىق رەسمىيەتلىرىنى، قائىدە، قانۇن-ياساق تۈزۈملىرىنى ئورناتقان پادىشا چىنگىز قائاندۇر. تارىخ كىتابلىرىدا ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى بۇ بىر قاتار ياساق-يوسۇنلار ۋە يارغۇ-قانۇنلارغا ئالاھىدە ئېتىۋار بېرىپ، ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك دەستۇرۇل ئەمەل (سىياسى قوللانما-ت) دەپ ھىساپلاپ، ئۇنى يۇرت سوراشنىڭ ئاساسىي ھۆججەتلىرى قىلىپ كەلگەنلىگىنى بايان قىلىدۇ. چىنگىز قائانىنىڭ ھايات ۋاقتىدىلا ئونىڭ ھۆكۈم-پەرمانلىرى بويىچە، موغۇلدىن قاراچار نويان، مۇسۇلماندىن ماھمۇدبېك يالاۋاچ[59] ئۇنىڭغا ۋەزىر بولۇپ تۇرغان ئىدى.

چىنگىز قائاندىن جۇجىخان، چاغاتايخان، ئوكتايخان، تولۇيخان دېگەن تۆت ئوغۇل قالدى. چىنگىز ھايات ۋاقتىدا، مەملىكەتنى بۇ تۆت ئوغلىغا تەقسىم قىلىپ بەردى. جۇجىخان چىنگىز خاندىن ئالتە ئاي بۇرۇن بۇ جاھان بىلەن خوشلاشتى. ئۇنىڭدىن ئون سەككىز ئوغۇل يادىكار قالدى. پۈتۈن تۈركىستان، دەشتى قىپچاق جۇجىخانغا تەئەللۇق بولدى. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى بەركە خان دادىسىغا ۋاكالىتەن ھۆكۈم سۈرۈپ تۇرغان ئىدى. چىنگىز قائان ئىراق تەرەپتىن ئۆز يۇرتىغا قايتقان چاغدا، جۇجىخان باشقا سوغا-سالاملاردىن بۆلەك يەنە يۈز مىڭ ئات تارتۇق قىلدى. ھەر ئون

مىڭ ئات بىر خىل رەڭدە ئىدى، چىنگىز قائان ئۇچىنچى ئوغلى ئوكتايخانىنى ئۆزىنىڭ ۋارىسى قىلىپ بەلگىلىدى، بارلىق ئوغۇل نەۋرىلىرىنى ئۇنىڭ ئەمر-ئىتائىتىگە تاپشۇردى. ئەجدات — ئاتا-بوۋىلىرىدىن قالغان تەۋەرۈك يارلىق-فارامىن ۋە دەستۇرۇل ئەمەل خەتلىرىنى ھەم قاراچار نويانىنى، ئالاھىدە ئەھدە-فەيمان (توختام — ت) ۋە قائىدە-يوسۇنلار ئارقىلىق چاغاتايخانىغا تاپشۇردى.

تولۇيخاندىنمۇ مەنگۇ قائان، قۇبلايخان، ھىلاكۇخان، ئارتىق بوكاخان دەپ تۆت ئوغۇل قالغان ئىدى. ئوكتاي قائان بۇ پايانسىز جاھان بىلەن خوشلاشقاندىن كېيىن، چىنگىز قائانىنىڭ پايتەختى مەنگۇ قائاننىڭ قولىغا ئۆتتى. ئۇ ھەر ئون كىشىنىڭ ئىچىدىن ئىككى كىشىنى لەشكەرلىككە ئېلىپ، بىر يۈز يىگىرمە مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەييارلاپ، ئۇلارغا قۇبلايخاننى قوماندان قىلىپ، شەرق تەرەپتىكى ئالتانخان ئۇستىگە يۈرۈش قىلىشقا يارلىق قىلدى. قۇبلايخان بۇ زور قوشۇننى باشلاپ، ئالتانخاننىڭ ئۇستىگە باستۇرۇپ كىردى ۋە بەزىدە غەلىبە قىلىپ، بەزىدە مەغلۇپ بولۇپ، ئاخىرى تامامەن غەلىبە قىلدى.

خاقانى چىنىنىڭ «كاڭجاڭ» دېگەن بىر تارىخ كىتابى بولۇپ، بۇ "خانلارنىڭ تارىخى" دېگەن سۆز بولىدىكەن. خىتايلار ئەھلى تارىخنى فۇڭ ئەۋلادىدىن باشلايدۇ. فۇڭ ئەۋلادىدىن "تەيخۇفۇس" دېگەن بىر كىشى بار ئىدى، بۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقتى ھەزرىتى ئادەم ئەلەيھىسسالامدىن ئىككى مىڭ يەتتە يۈز يىل كېيىن ۋە پەيغەمبەرنىڭ ھىجرەت يىلىدىن (مىلادى 622-يىلى-ت) ئىلگىرى مىڭ تۆت يۈز يىل ئاۋالقى دەۋرگە توغرا كېلىدۇ. فۇڭ دېگەن ئادەم بولسا بىزنىڭ تارىخىمىزدىكى فودەك دېگەن ئادەم بولسا كېرەك. بىزنىڭ تارىخى-

مىزدا فودەك تۇركنىڭ ئوغلى، تۇرك بولسا يافەسىنىڭ ئوغلى دەپ بايان قىلىنىدۇ. شۇڭلاشقا، فۇڭ بىلەن فودەك بىر ئادەمنىڭ ئوخشىمىغان تىللاردىكى ئىككى خىل نامى بولسا كېرەك.

خىتايلار تارىخىنىڭ ئەڭ ئىپتىداسى دەل مۇشۇ تەيخۇفۇس ــ فودەك ئەۋلادىدىن باشلانغان دىگەن گەپلەر بار. ئۇلارنىڭ خانلىقلىرى بىر قەبىلىدىن يەنە بىر قەبىلىگە يۆتكىلىپ، جەمئى يىگىرمە بەش نەسىلنىڭ قولىدا بولۇپ كەلگەن. ھالبۇكى بۇ يىلىقى ھىجرى بىر مىڭ ئۇچ يۈز يىگىرمە بەشىنچى يىلغىچە (مىلادى 1907 ـ يىلغىچە ــ ت) بولغان ئارىلىقتا، ئۇلارنىڭ ئىچىدىن جەمئى ئىككى يۈز ئەللىك تۆت ئادەم خانلىق قىلىپ، تۆت مىڭ سەككىز يۈز نەچچە يىل ھۆكۈم سۈرۈپتۇ. يەنە ئۇلارنىڭ تارىخي كىتاپلىرىدا ھەزرىتى نوھ ئەلەيھىسسالامنى "لوۋاڭ" دەپ يازىدۇ ۋە "ھازىر خىتاي ئەھلى لوۋاڭنىڭ دىن شەرئىتىگە ئېتىقات قىلمىز، باشقا دىنلارنى قوبۇل قىلمىغان" دەپ ئۆز ئېتىقادىدا چىڭ تۇرىدۇ. ئۇلار تەيخۇفۇس دەپ ئېھتىمال يافەس بىننى نوھ نەبىئۇللانى دىمەكچى بولسا كېرەك. شۇڭلاشقا، ئۇلار تەيخۇفۇسنى فۇۋاڭ دەپ ئاتايدۇ ۋە ئۆز تارىخىنى شۇنىڭدىن باشلاپ، يىگىرمە بەش سۇلالىگە تەقسىم قىلىپتۇ. ھەر سۇلالىدىن يەنى ھەر بىر ئەۋلاتتىن يىگىرمە ـ ئوتتۇز نەپەر، بەزىدە بەش ـ ئالتە نەپەر كىشى خانلىق قىلىپ ئۆتۈپتۇ. ھەر بىر قەبىلىنىڭ بەزىلىرى بولسا يەتتە ـ سەككىز، بەزىلىرى ئىككى ـ ئۈچ يۈز يىل، بەزىلىرى يىگىرمە ـ ئوتتۇز يىل ئەتراپىدا ھۆكۈم سۈرۈپتۇ. مەسىلەن، يىگىرمە ئىككىنچى سۇلالىدىن زۇڭ سالىس (زۇڭ ئۇچىنچى ــ ت) ئەۋلادى پادىشا تەيزۇ شېڭدى بولسا ئون يەتتە يىل خانلىق قىلدى. بۇ ئاببا سىيە خەلپىلىگى خەلىپە قادىر بىللا[60] بىلەن زامانداش ئىدى. بۇ ئەۋلاتتىن ئون

سەككىز نەپەر كىشى ئۈچ يۈز يىگىرمە بىر يىل خانلىق قىلدى. ئەڭ ئاخىرى جۇۋادى شېڭدى خۇاڭدى تەختكە چىقىپ ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، موغۇل خانلىرىدىن قۇبلايخان بىنىي تولۇيخان بىنىي چىنگىزخان زور قوشۇن باشلاپ، بېيجىڭغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇ جاينى تامامەن غەلىبىلىك بېسۋالدى. پادىشا جۇۋادى شېڭدى قۇبلايخانغا تەڭ كېلەلمەي بىر جايغا يوشۇرۇندى. كېيىنچە ئۆزىنى يوق قىلدى.

بىجىن ئەھلى قۇبلايخاننى "ئەيۋاڭ" دەپ ئاتىدى. بۇ يىگىرمە ئۇچىنچى سۇلالىنى تەشكىللەپ، بىجىنىنى پايتەخت قىلىپ ئولتۇرۇپ، ئون بەش يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، ئادالەتلىك ئىشلارنى قىلدى ۋە بارلىق چىن ئۆلكىلىرىنى زەبىت قىلىپ قولغا كىرگۈزۈپ، بۇ جايلاردا ئۆز ھۆكۈمرانلىغىنى يولغا قويدى. ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى «ئەيۋاڭ ئەۋلادى» دەپ ئاتالدى. شۇنداق قىلىپ، ئەيۋاڭ ئەۋلادىدىن توققۇز كىشى سەكسەن سەككىز يىل خان بولۇپ ئۆتتى.

يىگىرمە تۆتىنچى سۇلالىگە كەلگەندە، مىڭ ئەۋلادى تەيي زۇڭ خۇاڭدى باش كۆتىرىپ خان بولدى. بۇ خانىنىڭ ناھايىتى كۆچەيگەن ۋاقتى، ئەمىر تېمۇر كوراگانى دۆلىتىنىڭ ئوتتۇرا چاغلىرىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ ئۇرۇقدىن ئون يەتتە نەپەر كىشى ئىككى يۈز يەتمىش يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. لېكىن، ئۇلار موغۇل خانلىرىغا باش ئېگىپ خىزمەت قىلاتتى. ئاخىرى موغۇللار بىلەن تاتارلار ئىتتىپاقلىشىپ، بىجىن شەھرىنى بېسۋېلىپ، موغۇل ئەۋلادى ۋە مانجۇ نەسلىدىن بولغان شۇنجىر بىنىي تەيي زۇڭ دېگەن كىشىگە تاج سەلتەنەت كىيدۈرۈپ، بىجىندە تەختكە ئولتۇرغۇزدى. تا ھازىرغىچە بولغان خانلارنىڭ ھەممىسى بۇ ئۇرۇقتا مەنسۇپ. بۇ

تايپه "داچك" دەپ ئاتالدى. خىتايلارنىڭ «كاك جاڭ» دىگەن خانلار تارىخىدا، يىگىرمە بەشىنچى سۇلالىنى تەشكىل قىلغان داچىڭ ئەۋلادى شۇنجىردىن باشلاپ، ھازىرقى ئەسىردىكى كاڭشۇي خانغىچە بولغان ئارىلىقتا، توققۇز نەپەر كىشى ئىكىكى يۈز ئاتمىش ئىككى يىل خانلىق قىلغانلىغى مەلۇماتلار بار. چۆچەكلىك موللا قۇربان ئەلى ھاجى ئەپەندى بۇ خانلارنىڭ تارىخى ۋە ئۇلارنىڭ قايسى مىللەتكە، قايسى مەزھەپكە مەنسۇپ ئىكەنلىگىنى خىتاي تارىخىنى ياخشى بىلىدىغان دانىشمەن خىتاي موللىلىرىدىن سوراپ تەرجىمە قىلىپ، لوۋاڭ يەنى ھەزرەت بىنىنى نوھ زامانىدىن بۇ زامانغىچە ئۆتكەن نامىلىرىنى، ھۆكۈم سۈرگەن دۆلەتلىرىنى بايان قىلىپ، بۇ يىگىرمە بەش سۇلالىنىڭ ھەر بىرىدە قانچە كىشى، قانچە ۋاقىت ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىغىنى، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىغى قاچان باشلىنىپ، قاچان ئاياقلاشقانلىغىنى، ئۇلارنىڭ ھوكۇمرانلىغى ئادەم ئەلەيھىسسالامدىن نەچچە مىڭ يىل كېيىن ئۆتكەنلىگى، مۇھەممەت مۇستاپانىڭ ھىجرەتلىرىدىن نەچچە مىڭ يىل ئىلگىرى ياكى كېيىن ئۆتكەنلىگى، دۇنياغا ئەۋەتىلگەن پەيغەمبەرلەرنىڭ قايسىبىرى قانداق نامىلىق خانلار بىلەن زامانداش ۋە يانداش ئۆتكەنلىگى، قايسى پادىشا قاچان ۋە قايسى خانىنىڭ ۋاقتىغا توغرا كەلگەنلىگىنى تەكشۈرۈپ، بېيجىڭ تارىخى بىلەن ئىسلام تارىخىنى سېلىشتۇرۇپ، كۆپ ۋاقىت تىرىشىپ تەتقىق قىلىپ، بىر توپلام كىتاپ يازغان ئىدى[63]. مەنكى كەمىنە راقىم (قەلەم تەۋرەتكۈچى ــ ت) مەزكۇر كىتاپتىن بىرقانچە سۆزنى تاللاپ ئېلىپ ئۆز كىتاۋىمغا كىرگۈزدۇم.

ئەمدى يەنە ئەسلى سۆزگە كېلەيلى، مەنگۇ قائان قۇبلايخاننى شەرق تەرەپكە يولغا سالغاندىن كېيىن، يەنە ئۆز قەبىلىدىشى ھىلاكۇ

خاننی بر یۇز یىگىرمه مىڭ مۇكەممەل قوراللانغان قوشۇنغا قوماندان قىلىپ، غەرپ تەرەپتىكى ئابباسىيە خەلىپىلىگىگە[64] يۇرۇش قىلىشقا يارلىق قىلدى. هىلاكۇخان ماۋارائۇننەھرى،[65] خوراسان[66] قاتارلىق جايلارنى بېسۇبلىپ، مەلاھىدىلەر (ھەقىقى دىن يولىدىن ئازغانلار ــ ت) مەملىكىتى ــ قەھىستانغا[67] بېرىپ، رۇكنىددىن خورشاھنى[68] بوي سۇندۇرۇپ، ئىراق، ئەرەپ تەرەپلىرىگە يۇرۇش قىلدى، بۇ چاغدا مەۋلانە نەسىرىددىن تۇسى[69] دىگەن بىر ئالىم بار ئىدى. هىلاكۇ ئۇنى ئۆز خىزمىتىگە ئالدۇردى ئۇنىڭغا رەسەت (ئاسمان جىسىملىرىنى كۇزىتىش ئۆيى ــ ت) باغلاتقۇزۇپ، بۇنىڭغا «زىججۇ ئىلخانىيە» (ئىلخانىيە كالىندار ھىساپلاش ئورنى ــ ت) دەپ نام قويدى. هىلاكۇ مەۋلانە نەسىرىددىن تۇسىغا نۇرغۇن ئىنئام تەقدىم قىلدى. يەنە ھەرقايسى شەھەردىكى مولا، فازىل، ئۆلىما ۋە ھۆكۈمالارنى ئالدۇرۇپ، قېشىدا تۇرغۇزۇپ، ئىنئام ئېھسانلارنى بېرىپ تۇراتتى. ھەتتا نىسارا (خرىستىيان ــ ت) ۋە فەغفۇرچىنى دانالىرىنى ئالدۇرۇپ فۇرقانى مەجىد ۋە ئىنجىلىنى ھەم بىجىن ئەھلى پەيغەمبەر دەپ ئېتىقات قىلىدىغان شاكىمۇنى (شاكيا مۇنى ــ ت) تەرىپىدىن توپلاپ يېزىلغان «شىكۆۋىيە» دىگەن بىر ئاتاقلىق كىتابنى موغۇل تىلىغا تەرجىمە قىلدۇردى. هىلاكۇ گەرچە ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىپ، ئۇنىڭدىن بەھرىمەن بولالمىسىمۇ، لېكىن بىرمۇنچە ئىشلارنى پەيدا قىلدى.

ئومۇمەن، هىلاكۇخان بىنىنى تولۇيخان بىنىنى چىنگىز قائانىنىڭ ۋەقە ھەم شۆھرەت، جاسارەتلىك ئىشلىرى كۆپ. بۇ جايدا پەقەت موغۇلىستان خانلىرىنىلا بايان قىلىشنى مەقسەت قىلغانلىغىمىز ئۈچۈن، هىلاكۇخان ۋە قۇبلايخاننىڭ قىسسە ۋە داستانلىرىغا تەپسىلى توختالمايمىز. هىلاكۇخان ئىراق زېمىنىدىكى باغداتنى قولغا

كىرگۈزۈپ، ئاببا سىيە خەلىپىلىگىنىڭ ئوتتۇز ئالتىنجى خەلىپىسى مۇستە-ئىسىم بىللا ۋە ئۇنىڭ ئىككى ئوغلىنىڭ ئاغزىغا ئالىتۇن، كۈمۈشنى ئېرىتىپ قۇيۇپ ئۆلتۈردى، نەتىجىدە بەش يۈز يىگىرمە ئىككى يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئاببا سىيە خەلىپىلىگىنىڭ دۆلەت سەلتەنەتى ۋە سۆلەت-ھەشەمەتلىرىنى تامامەن خۇددى چاڭ-تۇزاڭدەك بىت-چىت قىلىپ، بۇلاپ-تالاپ ۋەيران قىلدى. ئۇلارغا بۇنىڭدىنمۇ ياماڭ قىلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇلارنىڭ مەخپى ۋە ئاشكارا مۇلۇك، غەز-نىلىرىگە، يۈرت ۋە مەملىكەتلىرىگە ئىگە بولۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلدى. بۇ ۋەقەلەر تارىخ ھىجرى ئالتە يۈز ئەللىك ئالتىنچى يىلى (مىلادى 1258-يىلى ـــ ت) يۈز بەرگەن ئىدى. ھىلاكۇخان ئاببا سىلار ئەۋلادى قايسى جايدا بولسا، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى تېپىپ تامامەن يوق قىلدى. ئىلگىرى ئاببا سىيە خەلىپىلىرى ئۆز خەلىپىلىگىدىكى بىرقانچە مىڭ ئاببا سىلارنى خەلىپىلىككە زىيان سالىدۇ ياكى خەلىپىلىك دەۋا-سىنى قىلىدۇ دېگەن بانالار بىلەن زىندان ۋە تۇرمىلەرگە تاشلىغان ئىدى. بەلكى ئۇلارنىڭ بىرمۇنچىسى زىنداندا تۇغۇلۇپ، شۇ جايدا ئۆسكەن ئىدى. ھىلاكۇخان ھەتتا بۇلارنىڭمۇ ھەممىسىنى پۈتۈنلەي يوق قىلدى. ئۇ ئەرەبىستاننىڭ مىسىر، شام، ھەلەپ قاتارلىق زېمىن ۋە شەھەرلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى بوي سۇندۇرۇپ ئۆز تەۋەلىگىگە ئۆتكۈزگەندىن كېيىن، ئەزەربەيجان تەرەپكە يۈرۈش قىلدى. ئىران زېمىنىنى پايتەخت قىلىپ، توقتۇز يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، شۇ ئىراننىڭ ئۆزىدە ۋاپات بۇلدى.

ھىلاكۇخان ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى ئاباقاخان تەختتە ئولتۇردى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئاباقاخانىڭ ئوغلى ئارغۇنخان تەختكە چىقتى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئەخمەتخان بىننى ھىلاكۇخان تەختكە

چىقتى. بۇ مۇسۇلمان، دىيانەتلىك ۋە دىندار بىركىشى بولۇپ، ئۇچ يىلدىن كېيىن بالايى ئالەمگە پەرۋاز قىلدى (ۋاپات بولدى — ت). ئاندىن كېيىن كەنجاتۇ بىننى ھىلاكۇخان تەختكە چىقتى. ئىسلام شېرىپى يەنە راۋاج تاپتى. ئاندىن بايدۇخان بىننى تاراغاي بىننى ھىلاكۇخان تەختكە مىندى. بۇ تېخى ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن ئىدى. بۇ چاغدا، ھىراتنىڭ ئۇلۇغى ئەمىر نوروز بىننى ئارغۇنخان ئاقانىڭ (ئاباقانىڭ — ت) تەشەببۇسى بىلەن غازانخان بىننى ئارغۇنخان خانلىققا كۆتىرىلدى. ئۇ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى. يەنى ئىسلام دىنىنىڭ نۇر — شولىسى ئۇنىڭ پىشانىسىدە زاھىر ۋە ئاشكارا بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى ئولجايتۇ سۇلتان مۇھەممەت خۇدابەندە خان بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى سۇلتان سەيىد غازى باھادۇرخان تەختتە ئولتۇرۇپ، ئون سەككىز يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، ھىجرى يەتتە يۈز ئوتتۇز ئالتىنچى يىلى (مىلادى 1335 — 1336 - يىلى — ت) بۇ ئالەم خاكىدانىدىن (ئالەم يۇزىدىن — ت) ئۇ دۇنيانىڭ رەياز جاۋدانىغا (ئىسىل جەننەت باغچىسىغا — ت) كەتتى. ئۇنىڭ ۋارىسلىق قىلغۇدەك ئوغلى يوق ئىدى. شۇڭلاشقا، ھەرقايسى يۇرتلارغا ئەۋەتىلگەن ئەمەلدارلار ئۆزبېشىمچىلىق قىلىپ، بىر بىرىنىڭ ئەمرىگە ئىتائەتسىگە بوي سۇنماي، ھەر خىل مۇلكى تاۋايىپ (ئۆز ئۆزىگە تەۋەلىك دۆلەت — ت) پەيدا قىلدى.

ئومۇمەن گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، چىنگىز قائان خىتاي مەملىكىتىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى خانبالىقتىن، غەرپتە مىسىر ۋە شام، شىمالدا قازان شەھىرى، جەنۇپتا سىند دەريا سى، تىبەت، ئۇيغۇرغىچە بولغان جايلارنى قولغا كىرگۈزگەن ئىدى. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىدىن جاھان تېمۇرخانغىچە بولغان ئارىلىقتا يىگىرمە بەش نەپەر كىشى

بۇ دائىرە ئىچىدىكى مەملىكەتلەرگە بىر يۈز قىرىق سەككىز يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆتتى. يەنە بۇنىڭ ئىچىدە چىنگىز خاندىن باشلاپ ئۇنىڭ توققۇز نەپەر ئەۋلادى جەمئى توقسان بەش يىل كاپىرلىقتا چىڭ تۇرۇپ، ئىسلام دىنىغا كىرمەي، موغۇل-قالماقلارنىڭ ياساق تۈزۈملىرىنى ساقلاپ، چوڭ شەھەرلەرگە ۋالىي ۋە مۇتەۋەللى بولۇپ، ھۆكۈمرانلىق قىلدى، بۇلاردىن كېيىنكىلەر مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۇلۇغ «ھەدىس»تە "سۆھبەت ئادەمگە تەسىر قىلىدۇ" دىگەن سۆزى بويىچە، مۇسۇلمانچىلىق شەرىپىگە ئىگە بولۇپ، ئۆزىنىڭ ھۆكۈم ۋە يارلىقلىرىنى مۇسۇلمانلارنىڭ نۇرلۇق شەرىئەت ۋە گۈلدەك مىللەت ھۆكۈملىرىگە ماسلاشتۇرۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلدى. كېيىنچە ھەرقايسى ئورۇنلاردىكى مۇلكى تاۋابېلارنى تىكلىگەن نويانلار، ئەمىر-ئەمىرالار، ۋەزىر-ۋەزىرالاردىن شەيىخ ئەبۇ ئىسھاق پارىس مەملىكىتىگە، ئال مۇزەپپەر خۇراسان زېمىنىغا، ئەمىر چوپان بىننى ئەمىر تۆلەك توران، سۇلدۇز، روم تەۋەسى، دەمەشق، شام ئەتراپىغا، ئەمىر ھەسەن بۇزرۇك بىننى ئەمىراق بۇقا بەننى ئەمىر ئىلكانى باھادۇر ئىراق تەرەپ ۋە باغداتتا ھۆكۈم سۈردى. ئىلكانى[71] پادىشالىرىنىڭ نەسەبىلىرى ئەنە شۇلار بىلەن باغلىنىدۇ. بۇ ئەمىرائىلەرنىڭ ئۆزلىرىمۇ موغۇل نەسلى ۋە قالماق تايىپىسىگە تەئەللۇق ئىدى. بۇلار يەنە تاريختا ئۆزبېكنىڭ مۇسۇلمان دىندارلىغى، شەرىئەتپەرۋەرلىگى، ئىنساپپەرۋەرلىگى ۋە ئادالەتپەرۋەرلىگى بىلەن مەشھۇر ئىدى.

موغۇل سۇلتانلىرى بۇ ئۇلۇغ مەملىكەتلەرگە ئىككى يۈز يىلغا قەدەر مۇستەقىل پادىشالىق قىلىپ، مۇستەقىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن چىنگىزىيە ئەۋلادىنىڭ ھۆكۈمەتلىرى بۇ مەملىكەت-

لەردىن ئاياقلاشتى. لېكىن بۇ جەريانىدا، چىنگىزخان ۋە ھىلاكۇ-خاننىڭ قىرغىنچىلىغى ھەم ۋەيرانچىلىغى تۈپەيلىدىن ئۆلگەن ئادەملەرنىڭ سانىغا غايىپنى ۋە ھازىرنى بىلگۈچى (ئاللادىن) باشقا، ھېچقانداق ئاقىللارنىڭ ئەقلى تەسەۋۋۇرى ۋە ھۆكۈمالارنىڭ پىكىر ۋە تەپەككۇرى يەتمەيدۇ. ئەگەر بىرەر كىشى بۇ ئەھۋاللارنى بىلىشنى خالسا «تارىخى رەۋزە تۈسسافا»غا مۇراجىئەت قىلسۇن. لېكىن چىنگىزىيە ئەۋلادىنىڭ موغۇلستانغا بولغان ھۆكۈمرانلىغى تاكى تۇغلۇق تېمۇرخانغىچە[72] نەسلىدىن ئىسمائىل خان[73] ۋە مۇھەممەت ئىمىن خانلار[74] دەۋرىگىچە، يەنى تارىخ ھىجرى بىر مىڭ بىر يۈز يىگىرمىنچى يىلغىچە (مىلادى 1708 ـ يىلغىچە) داۋاملاشتى.[75] شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇلارنىڭ بۇ جايدىكى ھۆكۈمرانلىغىمۇ ئاياقلاشتى. لېكىن، بەزىلەر دەشتى قىپچاق، تۈركىستان ۋە ئوروسىيە تەۋەسىدىكى كەڭ بولۇسلار ۋە قالماقلار، فەغفۇرچىنىغا تەۋە ئايال خانلار ۋاڭلىق قىلىپ ئۆتكەن ئۇلۇغ مەرتىۋىلىك ئەمىرالارمۇ چىنگىز ئەۋلادىغا مەنسۇپ دەپ ھىكايە قىلىدۇ.

قىسسە ۋە ھىكايىلەرگە ئاساسلانغاندا، تارىخ ھىجرىنىڭ يەتتە يۈز ئوتتۇز ئالتىنچى يىلى (مىلادى 1335 ــ 1336 ـ يىلى) سۇلتان سەئىد باھادۇرخان[76] ۋاپات بولدى. شۇ يىلى ئەمىر تېمۇر كورا-گانى ۋۇجۇتقا كەلدى، تارىخ ھىجرى يەتتە يۈز يەتمىش بىرىنچى يىلى (مىلادى 1369 ــ 1370 ـ يىلى) بەلخدە تەخت سەلتەنەتتە ئولتۇر-دى. ماۋارائۇننەھرى، ئىران، توران، پارس، باغدات، روم، مىسر، شام، دەمەشق، ھەتتا ھەمىس بەئەلىبەك، ئاناتولى، ئىسپاھانغىچە، جەنۇبىي چېگرىسى ھىندىستان، شىمالىي چېگرىسى تۈركىستان، قازان شەھرىگىچە بولغان روبئى مەسكۇنىنىڭ كۆپ قىسمىنى قولغا

كىرگۈزۈپ، بۇ جايلاردىكى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولۇۋالغان ھۆكۈمرانلارنى يوق قىلىپ، ھەممىنى بىر مەركەزگە ياكى بىر دۆلەتنىڭ سۈندۈرىدى.

ئەمىر تېمۇر كوراگانلىقنىڭ ئەسلى نەسلى چىڭگىز قائانلىقنىڭ ئەجداتلىرى ياكى قالماقلار ئەۋلادى بىلەن بىر ئىدى، يەنى ئەمىر تېمۇرنىڭ دادىسى ئەمىر تاراغاي، ئۇنىڭ دادىسى ئەمىر توكەل، ئۇنىڭ دادىسى ئەمىر ئىلىنگىز نويان باھادۇر، ئۇنىڭ دادىسى ئەمىر ئىچىل باھادۇر، ئۇنىڭ دادىسى ئەمىر قاراچار نويان باھادۇر، ئۇنىڭ دادىسى ئەمىر سوغۇنچىن باھادۇر، ئۇنىڭ دادىسى ئەمىر ئىرۇمچىن بارلاس باھادۇر، ئۇنىڭ دادىسى قاچۇلى باھادۇر، ئۇنىڭ دادىسى دومنايخان ئىدى. ئەمىر تېمۇر كوراگانلىقنىڭ سەككىزىنچى دادىسى بىلەن چىڭگىز قائانلىقنىڭ تۆتىنچى دادىسى بىر تۇققان ئىدى. فارامىن ھۆكۈمى بويىچە خانلىق قوبۇل خانغا، ۋەزىرلىك قاچۇلغا تەيىن بولغانلىغى ئۈچۈن، ئەمىر تېمۇر كوراگانى گەرچە ھەرقانچە ئۇلۇغ پادىشالىق مەرتىۋىسىگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇنلا خانغا ۋەزىرلىك ياكى خىزمەتكارلىق ۋە ياكى نەۋكەرلىك "جەرەكە" (دەرىجە ــ ت) سىدە تۇراتتى، فارامىنىڭ ھۆكۈملىرىگە باشقىچە ئۆزگەرتىش كىرگۈزەلمەيتتى. ھەتتا بىرقانچە ئەۋلاتقىچە شۇ تەرىقىدە ئۆتتى، ئۆزلىرىگە خان ياكى پادىشا دەپ لەقەپ قويالمىدى. ئەمىر تېمۇر كوراگانلىقنىڭ پايتەختى سەمەرقەنت شەھىرى ئىدى.

بۇ چاغدا ئەمىر تېمۇر كوراگانى توقسان مىڭ لەشكەر باشلاپ دەشتى قىپچاق خانلىرىدىن توقتامىش خانلىقىنى[77] ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، جەڭ ۋە قىرغىنچىلىق باشلىدى. ئۇ، توقتامىش خانىنى قوغلاپ بىر جايغا باردى. بۇ جايدا تومۇز ئايلىرى كۈن ئولتۇرۇپ

شەپەق يوقالغىچە قالمايلا دىگۈدەك سۇبھى تاڭ يورۇپ قالاتتى. بۇ جايدا ھەزرىتى ئىمامەيىنىنىڭ[78] مەزھەپلىرى بويىچە ناماز خۇپتەننى ئوقۇمىسىمۇ بولاتتى . ئەمىر تېمۇر كوراگانى بۇ جاينىمۇ بېسۇپ-لىپ، ئۇنىڭدىن كېيىن، دەمەشق، شام، ئىسپاھان قاتارلىق جايلارنىمۇ ئىگەلـ-لەپ قىرغىنچىلىق ۋە ئېيتىپ تۇگەتكۈسىز تالان-تاراچلارنى قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ھىندىستان شەھەرلىرىنىمۇ ئۆزىگە قاراتتى. ئۇ ئۆزىگە تەۋە بولغان بۇ جايلارغا ئوتتۇز ئالتە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆزىنى غالىپ ۋە مەغرۇر دەپ ھىساپلايدىغان بارلىق پادىشالار ۋە ئەمىرا ئىلەرنىڭ ئۈستىدىن غەلىبە قىلدى. تارىخىي كىتاپلاردا ئەمىر تېمۇر كوراگانى "ا لىم" (ئەبجەتچە يىل ھىساپلاش ئۇسۇلى بويىچە 71 ياشقا توغرا كېلىدۇ-ت) يېشىغا يېتىپ، تارىخ ھىجرى سەككىز يۈز يەتتىنچى يىلى (مىلادى 1404 — 1405 - يىلى) ۋاپات بولدى ۋە سەمەرقەنت شەھىرىدە دەپنە قىلىندى دەپ يازىدۇ. مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، يەنە مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام پەيغەمبىرى ئاخىر زامان (ئاخىرقى پەيغەمبەر — ت) زامانىدىن باشلاپ تا بۇ دەۋرگە يەتكىچە، موغۇل خانلىرى ئىچىدە ئەمىر تېمۇر كوراگانىدەك مۇسۇلمان دىندار، ئۇلۇغ ۋە كاتتا پادىشا ئۆتمىگەن، ئۇ ناھايىتى شجائەتلىك (باتۇر-ت)، كۆرەشچان، قەھرى قاتتىق، تېز غەزەپلىك بىر پادىشا ئىدى. شۇنداقلا ئۇ يەنە جەسۇرلۇق بىلەن كەشپىياتچىـ-لىقىنى بىرلەشتۈرگەن پادىشا ئىدى. ئۇ ۋاپات بولغان چاغدا، ئۇلۇغ ۋە ئەزىز ھەزرىتى باھاۋىددىن نەقشە بەندىنىڭ[79] نەپەسـ-لىرىدىن" تېمۇر ئۆلۈپ كەتتى، ئۆزىنىڭ ئىمانىنىمۇ بىللە ئېلىپ كەتتى" دىگەن ئاۋاز چىققان ئىدى. ئەۋلىيالارنىڭ سۆزى — خۇدانىڭ سۆزىدۇر. ئەمىر تېمۇر كوراگانىنىڭ مۇبارەك زامانلىرىدا،

ئەمر سەيد ئەلى بىننى مۇھەممەت ئەلھەمەدانى، [80] باھاۋىددىن نەقشە بەندى، خوجا ھافىز شىرازى، [81] ئەللامەتەفتازانى [82] ۋە مىر سەيد شەرىف ئەللامەجورجانى [83] قاتارلىق ئەھلى پەزىل، ئۆلىمائى ئىزام ۋە ماشايىخى كىرامىلار نۇرغۇن ئىدى دىگەن مەلۇماتلار بار.

لېكىن، دەمەشق، شام، روم، بارلىق ئەرەبىستان، باغدات، ھەلەپ ئەھلىنىڭ ئۇلۇغ ئۆلىمالىرى، ئەرەپ تارىخچىلىرى (ئاللا ئۇلارنىڭ سىرلىرىنى پاك قىلسۇن)، يەنى "تارىخى ئىمام گەردىرى" [84]، "تارىخى ئەللامە ئىبنى خەلدۇن" [85]، "تارىخى ئىبنى ئەرەبشاھ" [86] "تارىخى بۇخارى" [87] قاتارلىق ئەرەپچە تارىخ كىتاپلىرىنىڭ مۇئەللىپلىرى، ئۆزلىرىنىڭ بۇ ئەرەپچە تارىخ كىتاپلىرىدا، ئەمر تېمۇر كوراگانىنى ئەھلى ئىسلامنىڭ مەزھەپ ۋە مىللەتلىرىدىن سىرتتا دەپ ھىساپلاپ، ئۇنى شىئە مەزھىبىدە ياكى كاپىر دەپ ھۆكۈم قىلىدۇ. چۈنكى ئەمر تېمۇرنىڭ ھەممە جەڭ-جىدەللىرى ئىسلام دىيارى بىلەن بولۇپ، ئۇ ئاساسەن بۇ رايونلاردىكى ئۆلىمائى ئاكابىرلارنى قىرغىن قىلغان ئىدى. بۇ ھال ئۇنىڭ زالىملار ئىچىدىكى ئەڭ يامان زالىم ۋە پاسىقلار ئىچىدىكى ئەڭ يامان پاسىق تەبىئىتىنى ئىپادىلەيدىغان دەلىل ۋە ھۆججەت بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئەمر تېمۇر شامنى بوي سۇندۇرۇپ، دەمەشقنى مۇھاسىرە قىلىپ، قىرغىنچىلىق باشلىغان چاغدا، "ئەسكەرلىرىنىڭ ھەر بىرى ئىككى نەپەر مۇسۇلمانىنىڭ بېشىنى كېسىپ كېلىپ، مېنىڭ كۆز ئالدىمدىن ئۆتكەزسۇن" دەپ يارلىق قىلدى ۋە بۇ جاينى ناھايىتى ئېغىر خاراپ ۋە ۋەيران قىلدى، بۇ جايدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ بېشىدىن بىر يۈز يىگىرمە تۆت "كاللا مۇنارە" ياساتتى. ھەر بىر "كاللا مۇنارە" توقۇز مېتر

ئادەمنىڭ بېشىدىن تەيىار بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن روم تەۋەسىدە-كى ئاناتولىنى بېسىۋېلىپ، پادىشا ئىلىدىرىم بايىزىدنى[88] يېقىتىپ، ئۆز نامىغا پۇل سوقتۇرۇپ، خۇتبىنى ئۆز نامىغا ئوقۇتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئىسپاھانىنىڭ بارلىق ئەر ۋە ئاياللىرىنى، ھەتتا ياش ۋە قېرىلىرىنى تامامەن يوق قىلىشقا يارلىق قىلدى. ھەددى-ھىسابسىز پاك ۋە نارسىدە قىز-ئوغۇللار، ياش-قېرىلار ئۇنىڭ تەخ سىياسىتى-دىن ئۆتتى.

بۇ چاغدا، زامان پازىللىرىنىڭ بىرى ئەمىر تېمۇرنىڭ بىر يېقىن ئەمىرىنىڭ ئالدىغا كېلىپ: "پادىشا ئالى جاناپلىرىدىن شۇنى ئۇمىت قىلىمىزكى، بۇ نارەسىدىلەرنىڭ ھېچقانداق ئىشتىن خەۋىرى يوق. بۇ مەھرەم بىگۇنالارغا شاھانە ئىلتىپات قىلىپ، رەھىم-شەپقەت قىلىشنى سوراپ، ئەرز قىلدۇق. بۇنى يەتكۈزۈپ قويۇشلىرىنى سورايمىز" دەپ ئىلتىماس قىلدى. ئاردىدا ۋاستىچىلىق قىلغان بۇ ئەمىر مۇلايىم ۋە شىرىن سۆزلەر بىلەن بۇ نارسىدىلەرنىڭ قانلىرى بىكار زايە بولۇپ كەتمىسە دەپ ئەرزىنى يەتكۈزدى. لېكىن ئەمىر تېمۇر بۇنىڭغا ئىلتىپات قىلمىدى. ئۆزىنىڭ توپ-توپ بولۇپ تۇرغان ئەسكەرلىرىگە يارلىق قىلىپ، پادىشادىن تەقەززالىق بىلەن مەرھەمەت كۈتۈپ تۇرغان نەچچە مىڭلىغان پاك قىز-ئوغۇللارنى باسۇرۇق قىلدى. بۇ بىگۇنا نارسىدىلەرنىڭ ھەممىسى ئات ئايىغىدا يوق بولدى. ئەمىر تېمۇرنىڭ رەھىمسىز ۋە تاش يۈرەك بىر ئىنسان ئىكەنلىگىنى ئەنە شۇنىڭدىن ئوچۇق بىلگىلى بولىدۇ.

مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ سەھى ھەدىسلىرىنى بايان قىلغان ئالتە كىتاۋىدا "تۈرك تايىپلىرىنىڭ كۆزلىرى كىچىك، بۇرۇنلىرى ياپىلاق، يۈزلىرى كەڭ تاۋاقتەك ۋە ئىككى مەڭزىگە بىر نەرسە يې-

پىشتۇرۇپ قويغاندەك ئىگىز بولىدۇ" دەپ يېزىلغان ئىدى. بۇنداق ئوخشتىش، موغۇل پادىشالىرى ۋە قەبىلە-قەۋملىرىنىڭ شەكلىگە ماس كېلىدۇ. بۇ سۆز رەسۇللىلا كېرەم سەللەللاھۇ ۋەسسەللەمنىڭ مۆجىزىلىرىدىندۇر. ئاللاتائالانىڭ "قۇرئان" كېرىمىدىكى "ئول پەيغەمبەر يالغانىنى سۆزلىمەيدۇ، ئاللادىن ۋەھى قىلىنغان ۋەھىنى سۆزلەيدۇ" دېگەن ئايىتىدە رەسولى ئەكرەمنىڭ راست سۆزلەيدىغانلىغى ھەققىدە خەۋەر بەرگەن. ھىچقانداق پادىشا ئىسلام رايونلىرىنى چىنگىزخان، ھىلاكۇ ۋە ئەمىر تېمۇردەك ئۇرۇش-جىدەل قىلىپ ۋەيران قىلمىغان ئىدى. ئەمىر تېمۇر شام ۋە دەمەشقنى مۇھاسىرە قىلىپ، ئادەملىرىگە قىرغىنچىلىق سېلىشنى قەست قىلىدى. «ھەسنۇ ھۇسەيىن» دېگەن كىتابنىڭ ئاپتورى ئىمام جەزىرى[89] بىر يوشۇرۇن جايغا قېچىپ بېرىپ، «ھەسنۇ ھۇسەيىن» دېگەن كىتابنى يازدى ۋە جانابى سەيدۇلمۇرسەلىن (مۇھەممەت پەيغەمبەر ــ ت)دىن مەدەت ۋە ئۇمىت كۈتۈپ «ھەدىس»تە كەلتۈرۈلگەن دۇئالارنى ئوقۇش بىلەن شۇغۇللاندى. دەمەشقنىڭ ھەممە مۇسۇلمانلىرى بولسا دەرۋازىلارنى تاش بىلەن مەھكەم بېكىتىپ يىغا-زارە بىلەن قاخشايتتى. «ھەسنۇ ھۇسەيىن »نىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، شۇ ھالەتتە ئىمام جەزىرى ئاللانىڭ ئۇلۇغ ئەلچىسى، مۇسۇلمانلارنىڭ باشپاناسى مۇھەممەت سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمنى چۈشىدە كۆرۈپ، «يارەسۇللىلا، بۇ دۇشمەنلەر بىزنىڭ ئۇستىمىزدىن غەلىبە قىلدى، بىز ئۇممەتلىرى ئۈچۈن دۇئا قىلمامىلا» دەپ ئىلتىماس قىلغاندا، پەيغەمبىرىم ئىككى قولىنى ئىككى قولتۇغىدىكى ئاق بەدىنى كۆرۈنگىچە ناھايىتى ئىگىز كۆتۈرۈپ دۇئا قىلدى. دۇشمەنلەر ئۈچ كۈن ئۆتمەستىنلا شامنىڭ مۇھاسىرىسىنى تاشلاپ قېچىپ كەتتى.

مۇسۇلمانلاردا شادى ـ خوراملىق پەيدا بولدى.

يەنە ئەللامە سيوتى[90] دىگەن ئالىم ئەمىر تېمۇرنىڭ بۇ ئىشلىرى، ئۇنىڭ دىنى ئىسلامغا دۇشمەنلىك قىلغانلىغىنىڭ دەللىلى ۋە ئىشارىتى، ئەگەر ئۇنداق بولمىسا، پەيغەمبەر قوللىرىنى كۆتىرىپ بۇ تايىپىلەر ھەققىدە دۇئا قىلمىغان بولار ئىدى، چۈنكى، شەرىئەتتە مۇسۇلمانىنىڭ زىيىنى ئۈچۈن دۇئا قىلىش توغرا ئەمەس ئىدى دەپ مۇلاھىزە قىلىپ كېلىپ، "تارىخ ھىجرى سەككىزىنچى يىلى (مىلادى 1405 ــ 1406 ـ يىلى ــ ت) ئىسلام دىنىغا ئاسىلىق قىلغۇچى تېمۇر لەڭ ئۆلدى، جەھەننەمگە كەتتى ۋە ئاخىرەتلىگى يامان بولدى، دەپ بايان قىلىدۇ. ماۋارائۇننەھرىدىكى ئۇلۇغ ئۆلىمالاردىن تۆت يۈز كىشىمۇ بۇ مۇلاھىزىلەرگە قوشۇلىدۇ دىگەن گەپلەرمۇ بار. بۇنىڭ راست ياكى يالغانلىغى پەقەت ھەقىقى ئىلىم ئىگىسى بولغان ئاللانىڭ ئۆزىگە مەلۇم بولۇپ، ئاللا ئۇنى ئۆز ئىلمى قېدىمى (قۇر ـ ئان) بىلەنلا بىلەلەيدۇ.

«مۇنتەخەببۇتتاۋارىخ» دىگەن كىتاپنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، ئەمىر تېمۇر تارىخ ھىجرى يەتتە يۈز يەتمىش بىرىنچى يىلى (مىلادى 1369 ــ 1370 ـ يىلى ــ ت) تەختى سەلتەنەتكە چىققان. ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرىدىن ئون سەككىز كىشى جەمئى بىر يۈز ئاتمىش يىلچە ئەمىر تېمۇر ئىگەللىگەن مەملىكەتلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆتكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن بۇ سۇلالە مۇنقەرز بولغان. تېمۇرلەردىن كېيىن ئۆزبېك قەبىلىسىگە ۋە جۇجى نەسلىگە مەنسۇپ بولغان مۇھەممەتخان شەيبانى[91] بۇ جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى.

ئەمدى ئۆزبېك شەيبانىنىڭ بايانىغا كەلسەك، چىنگىز قائانىنىڭ تۇنجى ئوغلى جۇجى خانىنىڭ ئون ئوغلى بار ئىدى. ئالتىنچى

ئوغلىنىڭ ئىسمى شەيبانى ئىدى. شەيبانىنىڭ تۆتىنچى نەۋرىسىگە "ئوزبېك" دەپ ئات قويىدى. بۇ بالاغەتكە يېتىپ، چوڭ بولۇپ، دۆلەت ۋە ھۆكۈمەتكە ئىگە بولۇپ، فەرغانە ۋىلايىتى ۋە ماۋارائۇننەھرنى ئىستىلا قىلىپ، ھۆكۈمرانلىق قىلىدى. ئۇنىڭ مۇسۇلمانچىلىق، مۆمىنچىلىك، ئىنساپپەرۋەرلىك، ئادالەتپەرۋەرلىك، پۇقرا پەرۋەرلىكتە باشقا تەڭدىشى يوق ئىدى. شۇ ھالەتتە، ئۇ ئەللىك تۆت يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. پۇقرالار ئاممىسىدا ناھايىتى پاراۋانلىق، تىنچ تۇرمۇش پەيدا بولدى، شۇنىڭ ئۈچۈن، خەلق ئىچىدە "ئوزبېك" دېگەن نام باقى قالدى. لېكىن مۇھەممەتخان شەيبانى بىننى جۇجى خان نەسلىدىن بولغانلىغى ئۈچۈن، ئۆزىگە شەيبانى دەپ تەخەللۇس قويدى. پۈتۈن ئۆزبېكلەر يۇقۇرىدىكى ئۆزبېك خانغا تەئەللۇق قەبىلىلەردىن بولغاچقا، "ئۆزبېك" تايىپىسى دېگەن نام بىلەن ئاتىلىدىغان بولدى دېگەن مەلۇماتلار بار.

ئەمىر تېمۇر كوراگانى سەلتەنەت ئۇستىدە تۇرغان چاغدا، ئۇنىڭ تۆت ئوغلى بار ئىدى. تۇنجى ئوغلىنىڭ ئىسمى جاھانگىر مىرزا ئىدى. بۇ ئەمىر تېمۇر تەختكە چىقىقان يىلى ۋاپات بولدى، ئىكىكىنچى ئوغلى ئۆمەر شەيخ باھادۇر بولۇپ، بۇنىڭغا پارس مەملىكىتىنى تەقسىم قىلىپ بەرگەن ئىدى. بۇمۇ ئەمىر تېمۇرنىڭ ھايات ۋاقتىدىلا ئۇرۇشتا ئوق تېگىپ ئۆلگەن ئىدى. ئۇچىنچى ئوغلى مىرانشاھ مىرزا ئىدى. بۇنىڭغا ئىراقى ئەجەم[92] ئىراقى ئەرەپ[93] ۋە شامغىچە بولغان رايونلارنى تەقسىم قىلىپ بەرگەن ئىدى. تۆتىنچى ئوغلى شاھرۇھ مىرزا بولۇپ، خۇراسان دۆلىتى بۇنىڭغا تەئەللۇق ئىدى، بۇ دادىسى بېسۇتۇلغان مەملىكەتلەرگە دادىسىغا ۋاكالىتەن ئالتە يىل ۋە ئۆزى قىرق ئىككى يىل مۇستەقىل پادىشالىق قىلىپ، ئادالەتلىك

سیاسەت یۈرگۈزۈپ، ئۆلىما ۋە فازىللارغا ھۆرمەت ۋە ئېھتىرام قىلىپ ئۆتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى مىرزا ئۇلۇغ بېگ شاھرۇھقا ۋارىسلىق قىلىپ، سەمەرقەنتنى پايتەخت قىلدى. بۇ دادىسىنىڭ ھايات ۋاقتىدا سەمەرقەنتكە ھاكىم ئىدى. پادىشالار ئىچىدە مىرزا ئۇلۇغ بېگنەك موللا، فازىل ۋە ئۆلىما ئادەم ئۆتمىگەن ئىدى. مىرزا ئۇلۇغ بېگ «جامىئول رەمۇز» دېگەن كىتابنىڭ ئاپتورى مەۋلانە شەمسىدىن مۇھەممەت[94] بىلەن ھەمدەرس-ساۋاقداش ئىدى دېگەن گەپلەر بار. ئۇ ھەرقانداق پەنگە ئەھمىيەت بېرىدىغان، ۋە ھەممە پەن بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تولۇق بىلىملىك بىر ئالىم ئىدى، ئۇ سانسىز مۇھەندىس (گېئومېتىرىيە ئالىمى — ت)، ئەختەر-شۇناس (ئاستىرولوگىيە ئىلمىنىڭ ئالىمى — ت) ۋە كىتاپ يازغۇچى-لارنى يىغىپ، ئۇلارنى ئاسمانىدا كېزىپ يۈرگەن سەيياررىلەرنىڭ شەكلى، قىياپىتى، ئىگىز-پەس ھەركەتلىرى، چوڭ ۋە كىچىكلىگى، ياخشىلىق ئالامەتلىرى، يامان سائەتلىرى قاتارلىق مەسىلەرنى ئوبدان مۇلاھىزە قىلىپ ۋە ئىنچىكىلەپ تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپ، ھەل قىلىشقا دەۋەت قىلىپ رەسەت (ئوبسېرۋاتورىيە — ت) باغلاتقۇزدى. بۇ رەسەتكە "زىججۇ كوراگانى" (كوراگانى كالىندارخانىسى — ت) دەپ ئات قويدى. بۇ جايدا ئىشلەيدىغان ئالىملارغا ھەددىسىز ھىساپسىز ئىنئام ۋە مۇكاپات تەقدىم قىلدى.

بۇ چاغدا مىرزا ئۇلۇغ بېگ ئۆز ئورنىغا ئوغلى ئابدۇللەتىپ مىرزىنى قويۇپ دۆلەت ۋە ھۆكۈمەت ئىشى بىلەن ئىراق تەرەپكە ئاتلاندى، بۇ ئۇرۇش ئىككى يىلدا ئاخىرلاشتى. بۇ مەزگىل ئىچىدە ئابدۇللەتىپ مىرزا دۆلەتنىڭ بايلىغى ۋە ھۆكۈمرانلىق ئابرويىغا ئىگە بولۇشنى نىيەت قىلىپ، دۆلەت ۋە ھۆكۈمرانلىق غۇرۇرى ئۈنۈڭ

دىمىغىنى بۇزۇپ، دادىسىدىن تەختىنى تارتىۋېلىپ، ئۆز ئالدىغا مۇس-تەقىل پادىشالىق قىلىشقا جۇرئەت قىلدى. لەشكەر تەيىارلاپ دادا-سىنىڭ ئالدىنى توسۇپ، جەڭ-ماجرا باشلىدى، نەتىجىدە، دادىسى-نىڭ ئۇستىدىن غەلبە قىلىپ، ئۇنى ھەيسىگە (تۇرمىگە ــ ت) تاش-لىدى. ئۇنىڭ لەشكەرى ئوچۇق-ئاشكارا غەزىنىلىرىگە ئىگە بولۇپ، "شەرىئەتنىڭ توغرا ھۆكۈملىرىدىن يوشۇرۇن ئىش قىلمايمەن. شەرى-ئەت قائىدىلىرىگە تاجاۋۇز-خىلاپلىق قىلمايمەن، شەرىئەت قائىدى-لىرىگە دادام بىلەن بالام خىلاپلىق قىلىدىغان بولسا، ئۇلارغىمۇ يۇز-خاتىرە قىلمايمەن" دەپ ئېلان قىلىپ، ئۆز ھۆكۈمنى جارى قىلدى.

بۇ چاغدا، ئابباس دىگەن بىر ئادەم مېنىڭ دادامنى ئۇلۇغ بېك سەۋەپسىز ۋە بىگۇنا ئۆلتۈرگەن ئىدى دەپ ئەرز قىلدى. ئابدۇللە-تىپ مىرزا بۇ ئىشنى شەرىئەتكە بۇيرۇپ، دادىسىنى قىساسقا لايىق پەتىۋا ئېلىپ، پەتىۋانىڭ مەزمۇنىنى دادىسىغا مەلۇم قىلىپ، دادا ئىنىڭ قىساسنى ئال دەپ ئابباسقا بۇيرۇق قىلدى ۋە ئۇنى بىر كېچىدە مەخپى جايغا ئېلىپ بېرىپ ئۆلتۈردى. تارىخچىلار ئەھلى ئۆزبېكنىڭ تارىخ ۋاراقلىرىدا بۇنى "ئابباس ئۆلتۈرگەن" دەپ يازىدۇ. ئالتە ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، ئابدۇللەتىپ مىرزىمۇ ئۆز ئادەملىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

مىرزا ئۇلۇغ بېك زامانىدا، ئۇۋەيس خانىنىڭ[95] ئوغلى يۇنۇس-خان دىگەن كىشى ئۇرۇشتا ئولجىغا چۈشۈپ، شىرازغا ئەۋەتىلىپ، مۇساپىرچىلىق تۇرمۇشقا تاشلانغان ئىدى. ئۇ شىرازدا ئىلمىي كەسپى-لەر بىلەن شۇغۇللىنىپ، كامالەتكە يېتىپ، "ئۇستا يۇنۇس" دىگەن نام بىلەن شۆھرەت قازانىدى. ئاردىدا ئوتتۇز يىل ئۆتكەندىن

كېيىن، سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا[96] بىنىنى سۇلتان مۇھەممەت مىرزا-بىنىنى مىرانشاھ مىرزا بىنىنى ئەمىر كەبىر تېمۇر كوراگانى دەۋرىگە كەلگەندە، سۇلتان ئەبۇ سەئىد شىرازغا كىشى ئەۋەتىپ، يۇنۇسخاننى ئالدۇرۇپ، سەمەرقەنتتىكى "باغى زاغان" (قارغىلار باغى ــ ت) دىگەن جايدىكى بىر تەختتە ئولتۇرغۇزۇپ، جىق گەپلەرنى ئارىغا قويدى. ئۇ سۆز ئارىلاپ "مېنى خىزمەتكار ۋە نەۋكەر قاتارىدا كۆرمەي، دوست دەپ بىلسىلە، ئۆزلىرىنى پۇقرالىق كوچىسىدىن ئېلىپ چىقىپ، ئۆز يۇرتلىرىغا خان قىلىپ ئەۋەتتىم. شۇڭلاشقا بىزنىڭ ئۇستىمىزگە لەشكەر تارتمىسلا" دەپ موغۇل قەۋملىرىدىن ياراق ۋە ئات-ئۇلاقلار بىلەن مۇكەممەل قوراللانغان ئون ئىككى مىڭ لەشكەرنى ھەمرا قىلىپ، موغۇلىستانغا يولغا سالدى، ئۇ يۇنۇسخانىنى ئۇزىتىۋېتىپ، يەنە "مەنمۇ ئۆز ئالدىمغا بىر پادىشا، بابام ئەمىر تېمۇر كوراگانى دەۋرىدىمۇ بىرەر خاننى نەزەربەنت تەرىقسىدە ساقلاپ، ئۇنىڭ يىمەك-ئىچمەك ۋە كىيىم-كېچەكلەرنى تەيىارلاپ بېرىدىكەن، يارلىق-نىشانلارغىمۇ بۇ پالان خانىنىڭ يارلىغى، ئەمىر كىبىر تېمۇر كوراگانىنىڭ سۆزى، دەپ يېزىلىدىكەن. ئەگەر ئۇنداق قىلمىسا مەملىكەت ئەيىانلىرى ئۇنىڭغا بوي سۇنمايدىكەن" دەپ ئەسكەرتتى. ئەمىلىيەتتە، بۇنداق ئەھۋال دەل بۇ سۇلتان ئەبۇ سەيىد مىرزا زامانىغچە دەستۇر-تۈزۈم بولۇپ كەلدى. نەتىجىدە، سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا يۇنۇسخان بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ئۇرناتتى. يۇنۇسخانمۇ ئادىمىگەرچىلىك قىلىپ، ئۆزىنىڭ بىرقىزىنى سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزىنىڭ ئوغلى ئۆمەر شەيخ مىرزىغا ئەقىدە (ياتلىق ــ ت) قىلدى. بۇلاردىن زاھىرىددىن مۇھەممەت بابۇر شاھ-ۋۇجۇتقا كەلدى، بابۇر شاھنىڭ ۋەقەلىرىنى كېيىنچە بايان قىلىشىم

مۇمكىن.

سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا بولسا غەيرەت-شىجائەت، ھىممەت ۋە ساخاۋەتلىك بەخشەندە قىلىنغان بىر پادىشا ئىدى، ئۇنىڭ ھىممەتلىرى شۇ دەرىجىگە يەتكەنكى، بەزىلەر خۇددى بۇ ئالەمگە بىركەد خۇدا (بىرلا ھۆكۈمران — ت) كۆپايە قىلغىنىدەك، يەر يۈزىدىكى بارلىق زىمىنغا ئىككى پادىشا ھاجەت ئەمەس، بەلكى سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزىدەك بىرلا پادىشا كۆپايە قىلىدۇ دەيتتى. ئۇ تېمۇرىيە تەختى ۋە مەملىكىتىگە ئون ئالتە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئوغلى ئۆمەر شەيخ مىرزا فەرغانە ۋىلايىتى ۋە ماۋارائۇننەھرى مەملىكەتلىرىگە ئىگىدارچىلىق قىلىشقا قانائەتلىنىپ، يىگىرمە يەتتە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى، ئۇنىڭدىن كېيىن، ئىنىسى مۇھەممەت مىرزا تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. ئىككى يىلدىن كېيىن ئۆزبېك تايىپىلىرى ئىستىلا قىلىپ، فەرغانە ۋىلايىتى ۋە ماۋارائۇننەھرىگە ئىگە بولدى.

سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا زامانىدا، سۇلتان ھۇسەيىن مىرزا بىننى مىرزا بايقارا بىننى ئۆمەر شەيخ باھادۇر بىننى ئەمىر كەبىر تېمۇر كورا-گانى خوراسان مەملىكىتىگە ھاكىم ئىدى، بۇ چاغدا تېمۇرىيە تەختى سۇلتان ھۇسەيىن مىرزىغا قارار تاپتى ۋە ھىراتنى پايتەخت قىلدى. ئىراق، ئەجەم، ئىسپاھان، پارس، ئەزەربەيجان قاتارلىق جايلار-دىكى تۆت يۈز قىرق تۆت چوڭ شەھەرنى سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزىغا ۋاكالىتەن سەككىز يىل ۋە ئۆزى مۇستەقىل ئوتتۇز سەككىز يىل پادىشالىق قىلىپ ھۆكۈم سۈردى. بۇنىڭ دەۋرىدە بىرمۇنچە فازىل يازغۇچىلار، ئۆلىمالار، شائىرلار جەم بولۇپ ئۆتكەن ئىدى. مەۋلانا ھۇسەيىن ۋائىز كاشفى،[97] مەۋلانا مۇئىنىددىن،[98] مەۋلۋى جامى[99]

قاتارلىق مۇھەققەق ئۆلىمالار ھېساپتىن تاشقىرى كۆپ ئىدى. بۇلارنى تەرىپلەشكە ۋە تەسۋىرلەشكە تىل يەتمەيدۇ. ھۈسەيىن مىرزا يەتمىش ئىككى يىل ياشىدى، تارىخ ھىجرى توققۇز يۈز ئون ئىككىنچى يىلى (مىلادى 1507 ــ 1508 ـ يىلى ــ ت) بۇ ئالەمدىن ئۇ ئالەمگە ئۇچۇپ كەتتى. تارىخچىلار ئەھلى "خوراسان" (ئەبجەت ھىساۋى بويىچە ھىجرى 912 ـ يىلى ــ ت) دىگەن سۆزنى ئالاھىدە ئۇنىڭ ۋاپات بولغان يىلىغا تەخلىت قىلىپ يازىدىكەن.

ئۇنىڭدىن ئون بىر ئوغۇل يادىكار قالدى، ئۇنىڭ بەدىئۇز زامان ۋە مىرزا مۇھسىن دىگەن ئىككى ئوغلى شىرىك پادىشالىق قىلدى. "قارىمۇ ـ قارشى ئىككى نەرسە بىر ئورۇندا تۇرالمايدۇ" دىگەندەك، ئۇلارنىڭ شىرىك ھۆكۈمرانلىغىمۇ بۇزۇلدى. ئەمىرائىلىرىمۇ ئىككى پىرقىگە بۆلۈندى. بۇ ھال مەملىكەت نىزامى ھەم قائىدە ـ تۈزۈم ـ لىرىدە سۈستلۇق ۋە پاراكەندىچىلىك پەيدا قىلدى. نەتىجىدە جۇجى خانىدىن بۆلۈنۈپ چىققان خانلار نەسلىدىن بولغان ئۆزبېك خان ئەۋلادى مۇھەممەت شاھ بەخت خان ياكى شاھى بېك خان ۋە ياكى مۇھەممەتخان شەيبانى دىگەن ھەر خىل لەقەپ ـ نامىلار بىلەن ئاتىلىدىغان ۋە ئەسلىدە مۇھەممەتخان شەيبانى بىننى شاھى بەداغ بىننى ئابۇلخەير خان بىننى توختامىش خان دىگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان ئادەم خوراسانىنى ئىستىلا قىلىپ، دۆلەتنى يوق قىلدى، بۇ ئۆزبېكىيە ۋە دەشت قىپچاقىيىلەر دۆلەتنىڭ غەزنە بايلىـ غىغا، ئەسكەرلىرىگە، يەر ـ زىمىنغا، ھەتتا ئىپپەتلىك قىز، مەلىكىلىرىگە، ئىنساپلىق ۋە پاكىز شاھزادىلىرىگە، تېمۇرىيە بۆشۈگىنىڭ ئايىم ـ ئاغچىلىرىغا، دەۋرنىڭ نازىنىنلىرى، جاھاننىڭ ئىپپەتلىك ئەر ـ ئاياللـ

لىرىغا ئىگە بولدى. بۇ ئۆزبېك ۋە قىپچاقلار ئۇلارنىڭ نۇرسىمان يۈزلىرىدىكى نىيەت ۋە ھايا پەردىسىنى يىرتىپ تاشلاپ، شەرئىتكە خىلاپ ھەر خىل يامان ئىشلارنى پەيدا قىلىشقا باشلىدى. بۇلارنى تەسۋىرلەشكە قەلەم ئاجىزلىق قىلىپ، تىل يېتىشمەيدۇ.

سۇلتان ھۇسەيىن مىرزىنىڭ ئوغۇللىرى ئۆز جېنىنى ساقلاش ئۈچۈن، ھەرقايسى مەملىكەتلەرنى پانا قىلدى. ئۇلارنىڭ خوتۇن، قىزلىرى ۋە پەرزەنت قېرىنداشلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئۆزبېكلەرنىڭ قولىغا ئولجا بولۇپ ئەسىر چۈشتى. تەتۇر ماڭىدىغان بۇ پەلەك ئۇلارغا ئۆز تەتۇرلۇگىنى كۆرسەتتى. بۇنىڭدىن ئون ئىككى يىل كېيىن، مۇھەممەتخان شەيبانى سەفەۋىلەردىن[100] قىزىل باش ئىسمائىل قولىدا ئۆلتۈرۈلدى. خوراسان دۆلىتىگە قىزىل باشلار ئىگە بولدى. بۇ چاغدا كۆجەم خان بىننى مەھمۇتخان بىننى ئابۇلخەيىر خانلار[101] ماۋارائۇننەھرىگە قانائەت قىلىپ ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئەبەيدۇللا خان، ئابدۇل ئەزىز خان، ئابدۇللا خان، ھەيدەر مۇھەممەت خان، ئىمام قۇلى خان ۋە ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەت خان، قاتارلىقلار بۇخارا، سەمەرقەنت، ئۆرگەنچ قاتارلىق شەھەرلەرگە نۆۋەت بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆتتى.

بۇ چاغدا، زاھىرىددىن مۇھەممەت بابۇر پادىشا بىننى ئۆمەر شەيخ باھادۇر بىننى سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا بىننى سۇلتان مۇھەممەت مىرزا بىننى مىرانشاھ مىرزا بىننى ئەمىر تېمۇركوراگانى ماۋارائۇننەھرى ۋە فەرغانىدە تۇرالماي، ئىسمايىل سەفەۋىگە ئۆزىنى تاشلاپ، قىزىل باشلارنىڭ ياردەم ۋە مەدەتلىرى ئارقىسىدا، فەرغانە

ۋە ماۋارائۇننەھربىگە ئىگە بولدى، لېكىن ئۇ بۇ جايلاردىمۇ تۇرالماي، كابول ۋە غەزنەۋىلەرنىڭ[102] ئۇستىگە باستۇرۇپ كىرىپ، تا دېھلىگىچە بولغان جايلارنى ئىگەللەپ، بۇ جايلارغا ئوتتۇز ئىككى يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى، ئۇ تارىخ ھىجرى توققۇز يۈز بەشىنچى يىلى (مىلادى 1499 ــ 1500 ـ يىلى ــ ت) تەختكە چىقتى، تارىخ ھىجرى توققۇز يۈز ئوتتۇز يەتتىنچى يىلى (مىلادى 1530 ــ 1531 ـ يىلى ــ ت) ۋاپات بولغان ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئوغلى ھۇمايۇن پادىشالىق تەختىگە ۋارسلىق قىلىپ، ھىندىستاننىڭ نۇرغۇن شەھەرلىرىنى قولغا كىرگۈزدى. ئۇنىڭ ئەۋلادى ئەكبەر شاھ پادىشا، ئالەمگىر پادىشا، ئەۋرەڭزىپ پادىشادىن باشلاپ، تا ئەخمەت شاھ پادىشاغىچە بولغان ئاربلىقتا، ئون يەتتە نەپەر كىشى بەش يۈز ئاتمىش يىل بۇ مەملىكەتلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆتتى. تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز ئالتمىش ئىككىنچى يىلى (مىلادى 1846 ـ يىلى ــ ت) ئۇلارنىڭ دۆلەت چىرىغى ئۆچتى. ئالى مەرتىۋىلىك بۇ پادىشالاردىن نۇرغۇن ياخشى ئىشلار نەمۇنە ۋە يادىكار قالدى. ئاللا ئۇلارنىڭ ياخشى نامىنى تا ئىنقىرازى ئالەمگىچە (ئالەم تۇگىگىچە ــ ت) مەھكەم ۋە ئۇزۇن ساقلىغاي، ئامىن!

بابۇر پادىشا ئەۋلاتلىرىدىن جەمىش بى ۋە نار بوتاخانلار فەرغانە ۋىلايىتىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، ئاتامىراس يۇرتلىرىنى ئۆزبېكلەردىن تاپشۇرۇۋېلىپ، قوقاننى پايتەخت قىلىپ، بۇ مەملىكەتنى ئاۋات ۋە مەمۇرلۇققا يەتكۈزدى . ئۇلارنىڭ ئەۋلادى تا مەللەخان ۋە خۇدايارخانغىچە يەنى تارىخ ھىجرى بىرمىڭ ئىككى يۈز سەكسەن ئالتە يىلغىچە (مىلادى 1869 ــ 1870 ـ يىلى ــ ت) فەرغانە ۋىلايىتىدە ھۆكۈم سۈردى. ئۇنىڭدىن كېيىن فەرغانە دۆلتى ئورۇسىيە تەۋەلىگە

گىگە ئۆتتى. خۇدايارخان ھەرەم شېرىپ زىياپەتىگە بېرىشنى تەلەپ قىلىپ يولغا چىقىپ بەندىچىلىگىنى كابۇل شەھىرىدە تۇگەتتى (ۋاپات بولدى ــ ت). تېمۇرىيە ئەۋلادىدىن مۇزەپپەر خان بەننى مۇھەممەت ئەلى خان بولسا ياقۇپ بەگ ئاتالىق غازىنىڭ پەرمانى بىلەن كورلىدا ئۇلتۇرۇلدى. ئۇلاردىن كېيىن تېمۇرىيە ئەۋلادىدىن باش كۆتىرىپ چىقىنلىرى ئانچە مەلۇم ئەمەس (ئۇلارنى ئاللا ئۆزىگە يېقىن تۇتقاي)، قالدىسىنى خۇدا ئۆزى بەكرەك بىلىدۇ.

قەلەم تىزگىنىنىڭ تېز قېچىلىشى ۋە خۇشخەتلەرنىڭ بىئىختىيار ئالغا يۇرۇشى تۇپەيلىدىن، پادىشا ۋە شاھ دەپ قوش نام بىلەن داڭقى چىققانلار يەنى ئىران، تۇران، ئىراقى ئەجەم ۋە ئىراقى ئەرەپ، ھىندىستان، ئەرەبىستان، تۈركىستان قاتارلىق جايلارنىڭ چوڭ شەھەرلەرىگە ئۆزۈن زامان مۇستەقىل ھۆكۈمرانلىق ۋە ئىگدارچىلىق قىلغان موغۇل قەۋمى ـ قەبىلىلىرى ھەم ئۇلارنىڭ ئەۋلاتلىرى ھەققىدىكى ئاز ـ تولا قىسسە ۋە ئاجايىپ ھىكايىلەر بۇ كىتاپنىڭ مۇقەددىمىسىدە توتىيەزىلىگە (شىرىن سۆز يېپلىرىگە ــ ت) تىزىلىش لايىق ۋە مۇناسىپ كۆرۈلۈپ، مەزمۇنلىرى قىسقىچىلا بايان قىلىندى. بۇ مەسىلىلەرنى تەپسىلى بىلىشنى خالايدىغانلار بولسا «رەۋزە تۇسسافا» ۋە «تارىخى رەشىدى» قاتارلىق كىتاپلارغا مۇراجىئەت قىلسۇن.

بىزنىڭ مەقسىدىمىز بولسا موغۇلىستان يۇرتىدا ھۆكۈم سۈرگەن خان، پادىشا، شەۋكەتلىك ئۇلۇغ ئەمىرلەرنى بايان قىلىشتىن ئىبارەت. شۇڭلاشقا قەلەمنىڭ گۈزەل چۇلۇۋرى موغۇلستاندا ئۆتكەن ئۇلۇغلارنىڭ قىسسە ۋە داستانلىرىنى بايان قىلىش تەرەپكە مايىل

بولۇپ، ئەسلى مەقسەت تەرەپكە قەدەم تاشلىدى.

يۇقۇرىدا چىنگىز قائان ئۆز دەۋرىدە پۈتۈن مەملىكەتنى تۆت ئوغلىغا تەقسىم قىلىپ بەردى دىگەن ئىدۇق. چىنگىز قائان ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاي خانىغا ئامۇ دەريياسىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى ماۋارا-ئۇننەھرى، فەرغانە ۋىلايىتى، موغۇلىستان، تاتارلار يۇرتى، ئۇيغۇرلار زىمنى ۋە قەدىمقى نايمان قەۋملىرىگە تەۋە جايلارنى تەقسىم قىلىپ بەرگەن ئىدى. چاغاتايخانمۇ ئۆز ئەمرائىلىرىگە بۇ يۇرتلارنى تەقسىم قىلىپ بەردى. جۇملىدىن دوغلات قەبىلىسىدىن بابداغان دوغلاتىگە ماڭلاي‌سۇيەنى ئىنئام قىلىش بىلەن تەڭ، يەنە ئۇنىڭغا ئۇچ مەنسەپنى جۇملىدۇ (مىراس ــ ت) قىلىپ بەردى. "ماڭلاي سۇيە" دىگەن سۆز موغۇل تىلىدا "ئاپىتاپ تەرەپ" (شەرقى تەرەپ ــ ت) دىگەن مەنىدە ئىكەن. بۇ زىمننىڭ شەرقىي چېگرىسى باغراش، كورلا، شىمالىي تەرەپتە مۇزتاغ، غەرپتە ئالاي تاغلىرى ۋە كاتتا داۋان، جەنۇبتا لەئىلى كان، بەدەخشان ۋە قاراڭغۇ تاغىدىن ئىبارەت. بابداغانىڭ ئەۋلاتلىرى ئۇزۇن زامان ئىنئام قىلىنغان بۇ زىمن ئىچىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆتتى. "دوغلات" دىگەن سۆز موغۇل تىلىدا "توكۇر"، "ئاقساق" دىگەن مەنىدە. چۈنكى چىنگىز قائانىڭ ئۇچىنچى ئاكىسى قوبۇل خانىڭ سەكىز ئوغلى بار ئىدى. ئالتىنچى ئوغلىنىڭ ئىسمى بولجار بولۇپ، بۇ ئاقساق ئىكەن. شۇڭلاشقا، ئۇنىڭغا "دوغلات" دەپ لەقەم قويۇلغان ئىكەن. دوغلات تايىپىلىرى بۇنىڭ نەسىل ــ ئەۋلادى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

3

ئەمرۇلئەمرائى يەنى ئەمىر خۇدايدات بىننى ئەمىر بولاجى دوغلاتىنىڭ قىسسە ۋە ۋەقەلىرى ھەم سەرگۈزەشتىلىرى ماقالاتى، پەرزەنت-نەۋرىلىرىنىڭ ۋە باشقا مىرزا بەگلەرنىڭ بۇ يەتتە شەھەرگە ھۆكۈمرانلىغى ھەم ئاقىۋەتلىرى بايانى

ساغلام تەبىئەتلىك يارەنلەرنىڭ توغرا زىھنىلىك بۇرادەرلەرنىڭ مۇلايىم تەبىئەتلىرىگە يېتىپ روشەن بولغايكى، بابداغانىنىڭ نەۋرە-لىرىدىن ئەمىر تۇلەك دوغلاتى كاشغەردە، ئەمىر بولاجى دوغلاتى ئاقسۇدا ھۆكۈمران ئىدى، بۇ چاغدا چىنگىزخانىنىڭ ئالتىنچى نەۋرىسى ئىسەن بۇقاخان دىگەن تەختتە ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ ئىككى خوتۇنى بولۇپ، چوڭ خوتۇنى تۇغماس ئىدى، كىچىك خوتۇنى بولسا خاندىن ھامىلدار ئىدى. كۇنلەرنىڭ بىرىدە ئىسەن بۇقا خان ئاۋغا (ئوۋ قىلىشقا ــ ت) ياكى ياۋغا (ئۇرۇشقا ــ ت) كېتىپ، ئۇزۇن مۇددەت تۇرۇپ قاپتۇ. بۇ چاغدا دوختۇى قەبىلىسىنىڭ شىراۋۇل دىگەن بىر كاتتا ئەمراسى توقسەن تارتۇق بىلەن خانغا كۆرۈنۈشكە كەپتۇ-دە، خانىنى كۇتۇپ بىرقانچە مۇددەت تۇرۇپ قاپتۇ. خان يەنىلا كەلمەپتۇ. خاننىڭ چوڭ خوتۇنى كۇندىشىنىڭ ھامىلدار بولغان-لىغىنى سېزىپ، خاننىڭ كەلمىگەنلىگىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنىڭغا رىشكى-ھەسەت قىلىپ، ئۇنى شىراۋۇلغا ئىنئام قىلىپ يولغا سېلىپتۇ.

موغۇللارنىڭ قائىدە-رەسمى بويىچە، چوڭ خوتۇنى كىچىك خوتۇننى خالىسا ساقلايتتى ياكى خالىسا باشقا بىر ئەرگە بېرەتتى.

بىر كۈنى خان ئاۋ (ئوۋ) دىن ياكى ياۋدىن قايتىپ كېلىپ، كىچىك خوتۇنى مەڭلىكنى يوقلاپ، "نەگە كەتتى" دەپ سوريغاندا، چوڭ خوتۇنى "دوختۇى شراۋۇل تارتۇق ئېلىپ كەلگەن ئىكەن، مەڭلىكنى شراۋۇلغا ئىنئام قىلىپ يولغا سالدىم" دەپ جاۋاپ بەردى. خان "مەڭلىك مەندىن ھامىلە ئىدى، ئوبدان بولماپتۇ" دىدى-دە، ئارتۇقچە تەئەررۇز قىلمىدى. خانىنىڭ ئوغلى يوق ئىدى. ئاز پۇرسەتتىن كېيىن، خان بۇ جاھان يىلەن خوشلاشتى. نەتىجىدە موغۇل قەۋمى خانسىز قالدى. چۈنكى چاغاتاي ئەۋلادى بىلەن تولۇي ئەۋلادى ئۆزئارا جەڭ-جىدەللەر تۈپەيلىدىن بىر بىرىدىن بۆلۈنۈپ كەتكەن ئىدى. بۇ چاغدا، ئاقسۇدىكى ئەمىر بولاجى دوغلات ئەمىرائىلىرىنى يىغىپ: "خان ئەۋلادىدىن بىرەرسىنى تېپىپ، ئۇنىڭ ئىتائىتىدە بولساق، خان ئۆز ئۇرۇغىدىن بولمىسا پۇقرالارغا پاراۋانلىق، يۇرتقا تىنچلىق بولۇشى مۇشكۈل" دىگەنىدە، ئۇلار: "ئىسەن بۇقا خانىدىن مەڭلىك خوتۇن ھامىلە ئىدى، ئۇ شراۋۇلغا ئىنئام قىلىپ بېرىلگەن ئىدى، ئەگەر ئۇ ئوغۇل تۇققان بولسا ئېلىپ كېلىپ خان كۆتەرسەك" دەپ مەسلىھەت قىلىشقانىدا، ئەمىر بولاجى "شەغاۋۇلنىڭ (شراۋۇلنىڭ ــ ت) جاي-مەنزىلى ئۆزۈن، ئوزۇق ۋاپا قىلمايدۇ، بېرىشقا مۇمكىنمۇ ئەمەس" دىدى، بۇ چاغدا ئۇنىڭ تاش تېمۇر مىرزا دىگەن بىر ئەمىراسى بار ئىدى. ئۇ: "ئوزۇق ۋاپا قىلمايدىغانلىغى راست، لېكىن ماڭا ئۈچ يۈز ئوغلاقلىق ئۆچكە تېپىپ بېرىلسە، مەن ئۇلارنىڭ ئۆزىنى ۋە سۈتىنى ئوزۇق قىلىپ بارسام ۋە خانىنى تېپىپ كەلسەم" دىدى. ھەممەيلەن بۇنىڭغا قۇشۇ-

لۇپ ئۇچ يۇز ئوغلاقلىق ئۆچكە تېپىپ بەردى. ئۇ بۇنى ئۇزۇق قىلىپ، ئاخىرى بىر ئۆچكە قالغاندا شىراۋۇلنىڭ جاي ماكانىغا يەتتى ۋە بىر بانا قىلىپ مەڭلىك خوتۇن بىلەن كۆرۈشتى، بارلىق ۋەقەنى ئۇنىڭغا تولۇق بايان قىلدى. ئۇ تەكشۈرۈپ قارىسا، مەڭلىك خوتۇن خانىدىن بولغان ھامىلىسىدىن بىر ئوغۇل تۇغۇپ، ئۇنىڭ ئېتىنى تۇغلۇق تېمۇر قويۇپتۇ. يەنە شىراۋۇلدىنمۇ بىر ئوغۇل تۇغۇپ، ئۇنىڭغا ئوكچە مۇلۇك دەپ ئات قويۇپتۇ. شۇنداق قىلىپ مىرزا تاش تېمۇر بۇ جايدا بىرقانچە كۈن تۇرۇپ، تۇغلۇق تېمۇرنى ئېلىپ قاچتى. بىرقانچە مۇددەتتىن كېيىن مۇزات داۋانىغا كەلدى، خان ئوينىاپ يۇرۇپ ھاڭغا چۈشۈپ كەتتى. تاش تېمۇر مىرزا بۇنىڭدىن بىخەۋەر ئىدى. ئۇ خانىنى ئىزدەپ ھەيرانۇ-سەرگەردان بولۇپ تۇرغان چاغدا، يەتتە نەپەر سودىگەر يېتىپ كەلدى، باشلىغىنىڭ ئېتى بەگچەك ئىدى. ئۇ خانىنى ئىزدەپ ھاڭدىن ئېلىپ چىقتى. بۇلار كېيىنچە خاس بەگلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالدى. باشقىلىرىغىمۇ ئۆز لايىغدا مەنسەپ بېرىلدى. ئالى مۇقام خانىنى تاش تېمۇر مىرزا ئاقسۇغا ئېلىپ كېلىپ، ئەمىر بولاجىغا تاپشۇرۇپ بەردى.

بۇ چاغدا خان ئون تۆت-ئون بەش ياشلاردا ئىدى. ئەمىر بولاجى يورت بەگلىرىنى ھازىر قىلىپ، ئوبدان سائەتتە ئۇنى تەختكە چىقاردى. خان ئەمىر بولاجىنىڭ بۇ قىلغان خىزمىتى ئۈچۈن، ئۇنى بەگلەر بېگى قىلىپ تەيىنلىدى. ئۇنىڭ يەنە ئاباسى-ئەجداتلىرىدىن مىراس بولۇپ كەلگەن ئۇچ مەنسەپكە يەنە ئۈچ مەنسەپ جۇلدۇ-جاساق قىلىپ، قولىغا يارلىق نىشانە بېرىپ، ئۇنىڭغا ناھايىتى يۇقۇرى ئورۇن بەردى. بىرقانچە كۈندىن كېيىن ئەمىر بولاجى بۇيۇكلۈك ئالىمگە پەرۋاز قىلدى. خان ئەمىر بولاجىنىڭ مەنسۇبىنى

ئۇنىڭ ئوغلى ئەمىر خۇدايدادقا بېرىپ، ئۇنى "جايساڭ" يەنى ئەمىرلەرنىڭ ئەمىرى قىلدى. بۇ ئۆزبېك تىلىدا "بەگلەر بېگى"، قىرغىز، قازاق تىلىدا "ئېل بېگى"ياكى "ئۇلۇس بېگى"، ئەرەپچە "ئەمىرۇلجەيش" (ھەربى قوماندان ــ ت) دېگەن سۆز بولىدۇ.

ئەمىر بولاجى بىر ئاتىدىن ئەمىر تۇلەك، ئەمىر بولاجى، ئەمىر قەمەرىددىن، ئەمىر شەمسىددىن دەپ تۆت ئوغۇل ئىدى. بۇ چاغدا ئەمىر قەمەرىددىن "ئاكامنىڭ ئوغلى يەتتە ياشتا، تېخى كىچىك، بۇ مەنسەپكە مەن لايىق ئىدىم، ئاكامنىڭ بۇ مەنسۇبىنى ماڭا مەرھەمەت قىلسىلا، ھەق ئۆز ئورنىنىڭ مەركىزىدىن ئورۇن ئالغان بولار ئىدى" دەپ ئەرز قىلدى، خان: "ئاتا ئوغۇل ئوچۇن قىلىدۇ" دەپ ئىلتىپات بىلەن يارلىق قىلدى ۋە "ئەمىر بولاجىنىڭ ئۆتكەنكى خىزمەتلىرىنى قايتا ئەسكە ئېلىپ تۇرۇپ، ئەمىر خۇدايداد گەرچە كىچىك بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئاباسى ـ ئەجداتلىرىنىڭ مەنسۇبىنى بۇنىڭغا بەردىم" دەپ داۋاملىق يارلىق قىلدى. لېكىن ئەمىر قەمەرىددىن بۇنىڭغا ھېچنىمە دەپ جاۋاپ بېرەلمىگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ دىلىدا كىنە ــ ئاداۋەت پەيدا بولۇپ، مىجەزى باشقىچە بولۇپ، ئۆزگىرىپ قالدى. ئاز ۋاقىتتىن كېيىن خان ۋاپات بولۇپ، گۇنانى ئەپۇ ئەتكۈچى قادىر ئاللانىڭ رەھمىتىگە سازاۋەر بولدى.

ئەمىر قەمەرىددىن بولسا بۇنداق پۇرسەتكە ناھايىتى ئىنتىزار ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇ قارشىلىق ناغرىسىنى ئاشكارا چالدى ۋە ئون سەككىز شاھزادە بىلەن بىرنەچچە كاتتا ئەمرائىلەرنى يوق قىلدى، خانىنىڭ يۇرتى، يوشۇرۇن ۋە ئاشكارا غەزىنىلىرى، ياراق ـ جابدۇقلىرىغا ئىگە بولدى. ئۇنىڭ ھۆكۈم سۈرگەن دەۋرى ــ زامانىسى ئون ئىككى يىلدا تامامىلىنىپ ئاخىرلاشتى ئۇ ئەمىر تېمۇر كوراگانى

بىلەن ھەمئىسسىر ئىدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا جەمئى يەتتە قېتىم قاتتىق جەڭ-جىدەل سادىر بولۇپ، نۇرغۇن ئادەمنىڭ قېنى تۆكۈلدى. ئاخىرى ئەمىر قەمەرىددىن باراۋەرلىك قىلالماي قېچىپ كېتىپ بىر جەزىرە-دەشتىدە يوق بولدى، ئۇنىڭ ئۆلۈگىمۇ تېپىلمىدى. ئەگەر كىمكى بۇ قىسسەنى كۆڭلىدە بىلىشنى خالىسا، ئەلۋەتتە «رەۋزە تۈسسافا»غا نەزەر سالسۇن.

ئەلقىسسە، مەغفۇر—(گۇنايى كەچۈرۈلگەن—ت)—رەھمەتلىك خان ئۇ ئالەمگە سەپەر قىلغانىدىن كېيىن، خىزىر خوجا خاندىن باشقا ئوغلى ئامان قالمىغان ئىدى. لېكىن خىزىر خوجا خان ئارانلا ئىككى ياشتا بولۇپ، ناھايىتى كىچىك ئىدى. بۇ چاغدا ئەمىر خۇدايداد-نىڭ مىر ئاغا دېگەن ساپ مەسلىھەتلىك، زىيادە تەدبىرلىك ۋە ئەقىل-لىق بىر ئانىسى بار ئىدى. ئۇ "خان نەسلى ئۈزۈلۈپ قالمىسۇن" دەپ، ئون ئادەمنى قوشۇپ خىزىر خوجا خانىنى قاچۇردى. مەزكۇر ئادەملەر خىزىر خوجا خانىنى ئېلىپ قېچىپ بىرقانچە زامان ئالاي تاغلىرى ئىچىدە، بىرنەچچە ۋاقىت بەدەخشان، سېرىق قول جەزىرە-لەردە ۋە بىرنەچچە مۇددەت لوپ، چەرچەن جاڭگاللىرىدا ھايات كەچۈردى. قەمەرىددىن ئۇلارنى خېلى تەكشۈرۈپ ۋە تەپتىش قىلىپ تاپالمىدى. قەمەرىددىن يوقالغاندىن كېيىن، ئەمىر خۇدايداد خىزىر خوجا خانىنى تېپىپ كېلىپ، ئۇنى ئابائى-ئەجداتلىرىنىڭ پايتەختىگە ئولتۇرغۇزدى. خىزىر خوجا خانمۇ ئۇنىڭ بۇ خىزمىتى ئۈچۈن، يەنە ئۈچ مەنسەپ جۇلدۇ-جاساق قىلىپ، جەمئى توققۇز مەنسەپكە ئىگە بولدى. ئۇنىڭ شىرئەلى خانغا[103] بىر قېتىم خىزمەت كۆرسەتكەنلىگى ئۈچۈن، يەنە ئۈچ مەنسەپ جۇلدۇ قىلىپ بەردى. شۇنداق قىلىپ، ئەمىر خۇدايداد ھەممىسى بولۇپ ئون ئىككى مەن-

سەپكە ئىگە بولدى.

بۇ ئون ئىككى مەنسەپ مۇنداق: بىرىنچىسى جايساڭ، يەنى ئەمىر-لەر ئەمىرى؛ ئىككىنچىسى ماڭلاي سۈيەنىڭ ھۆكۈمرانلىغى؛ ئۈچىنچىسى، يارلىق-نىشانلارغا خانلارنىڭ ئۇلۇغ مۆھۈرى — تامغىسى بېسىلغاندىن باشقا، يەنە ئەمىر خۇدايدادنىڭ مۆھۈرى — تامغىسىنى بىللە قوشۇپ بېسىش، ئەگەر مۇنداق قىلىنمىسا يارلىق-نىشانلار ئىناۋەتكە ئېلىنماسلىق؛ تۆتىنچىسى، ئەمىر خۇدايداد خانغا بىر يا مىقدارى يېقىن ئولتۇرۇش؛ بەشىنچىسى، خانغا چاي ۋە قېمىز قۇيۇشقا ئىككى مەھرەم مەسئۇل بولسا، ئەمىر خۇدايدادقا بىر مەھرەم مەسئۇل بولۇپ چاي، قېمىز قۇيۇش؛ ئالتىنچىسى، توققۇز گۇنا سادىر قىلمىغىچە گۇناغا لايىق قىلماسلىق؛ يەتتىنچىسى، توققۇز گۇنا سادىر بولسا ۋە ئۇنى ئۆزى ئېتىراپ قىلغان تەقدىردە، ئەمىر خۇدايدادنى قىزىل كىگىز ئۈستىدە ئولتۇرغۇزۇپ، سورىغىنى بىر تەرەپ قىلىش؛ سەككىزىنچىسى ئەگەر تاياق سوقماقلىققا لايىق بولغان تەقدىردە، كۇرسا ئۈستىگە قىزىل كىگىز سېلىپ، ئۇنى ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇپ ئاندىن تاياق سوقۇش؛ توققۇزىنچىسى، توققۇز گۇنا سادىر بولمىغىچە ئۆلۈم جازاسى بېرىلمەسلىك؛ ئونىنچىسى، ئەگەر ئۆلۈمگە لايىق بولغاندا، ئىنسان گۇرۇھى تاياق بىلەن ياكى قىلىچ بىلەن ياكى ئېسىپ ئۆلتۈرمەسلىك؛ ئون بىرىنچىسى، ئەگەر ئۆلۈمگە لايىق بولسا ئۇنى كىشى يوق يەرگە ئېلىپ بېرىپ، كۆندۈرۈلمىگەن ئات-تايچاققا سۆرىتىپ ئۆلتۈرۈش؛ ئون ئىككىنچىسى ئۇنىڭ جېنىنى جان ئالىدىغان ئەرۋاھقا تاپشۇرغاندىن كېيىن، خان باشلىق مەملىكەتنىڭ ھەممە ئەئيانلىرى ماتەمدار بولۇپ، يىغا-زارە قىلىشىپ، بىللە كۆتىرىپ ئېلىپ بېرىپ دەپنە قىلىش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. بۇ

گۈنالار ئۇنىڭدا زادىلا سادىر بولمىغان بولسا كېرەك. ھالبۇكى بۇ پەقەت خانلىقنىڭ سۆلەت ۋە شەۋكىتىدىنلا ئىبارەتتۇر.

سۆزنىڭ ھاسىلى شۇكى، بۇ ئالىي ماقامىلىق ئەمىرائىلەرنىڭ ئەۋلات-نەۋرىلىرىمۇ خانلارنىڭ ئالدىدا خۇددى يۇقۇرقىدەك ئىززەت ۋە ھۆرمەت ھەم يۇقۇرى دەرىجىلىك مەرتىۋە بىلەن ئۆتكەن ئىدى. ئەمىر خۇدايداد بولسا توقسان يەتتە ياشقا كىرگەن ۋە توقسان يىل ھۆكۈمەتدارلىق قىلغان ئىدى، ئۇ: "يەتتە خانىنى ئۆز قولۇم بىلەن كۆتىرىپ خانلىق تەختىكە ئولتۇرغۇزدۇم" دەپ زىكىر قىلىدۇ. ئاخىر-قى ئۆمرىدە مەككە — مۇئەززەمەگە بولغان مۇھەببىتى ۋە مەدىنەئى مۇنەۋۋەرەگە بولغان ئىشتىياقى ئۇنىڭ يۈرەك قاتلاملىرىدا جۇش ئۇرۇپ ئۆرلەشكە باشلىدى. ئۇ خاندىن رۇخسەت سورىدى، لېكىن ھېچقانداق جاۋاپ ئالالمىدى. ئاندىن ئۇ خاندىن رۇخسەت بولمىدى، باشقا بىر تەدبىر بىلەن مۇرادىمغا يەتسەم ھەجەپ ئەمەس دېگەننى كۆڭلىگە پۇكتى.

بۇ چاغدا فەرغانە ۋىلايىتى، ماۋارائۇننەھرى، خوراسان، پارس، ئىراقەيىن، ئەزەربەيجان قاتارلىق جايلار مىرزا ئۇلۇغ بېك كوراگانىنىڭ ئەمىر-پەرماندا تۇراتتى. موغۇلستاننى قولغا كىرگۈزۈش قەستى بولسا، خۇددى تاشقا ئويۇلغان نەقىشتەك ئۇنىڭ يۈرەك قاتلىمىغا ئورۇنلاشقان ئىدى. لېكىن ئۇ زادىلا بۇنىڭغا ۋاقىت ۋە پۇرسەت تاپالماي كەلگەن ئىدى. بۇ چاغدا ئەمىر خۇدايداد مىرزا ئۇلۇغ بېككە مەخپى كىشى ئەۋەتىپ "مىرزا! تاشكەنتتىن تۆت-بەش مەنزىل يۇرۇپ موغۇلستان تەرىپىگە مۇشەققەتلىك قەدەم قويسىلا؛ مەن موغۇلستان يۇرتىنى مىرزا ئۇلۇغ بېككە تەۋە قىلىپ بەرسەم" دەپ خەۋەر بەردى. مىرزا ئۇلۇغ بېك بۇ خۇش خەۋەرنى ئاڭلاش

بىلەنلا سەمەرقەنتتىن ئاتلىنىپ، تاشكەنتكە كېلىپ، بۇ جايدىن لەشكەر تارتىپ چىقتى. موغۇلىيە يۇرتىدىنمۇ خىزىر خوجا خان باشلىق ئەمىر خۇدايداد قاتارلىقلار لەشكەر ئېلىپ تاشكەنت تەرىپىگە يولغا چىقتى. ئاخىرى بۇ خۇددى دەريادەك ئاققان ئىككى خۇنخۇڭار قوشۇنلار ئارىسىدا بىر مەنزىلدىن كەمرەك مۇساپە قالغاندا، ئەمىر خۇدايداد: "مىرزا ئۇلۇغ بېگ ئالدىغا ئۆزەم بېرىپ، ئۇنىڭ رائى نۇرلىرىنى قايتۇرسام، ناھەق خۇنلار تۆكۈلمىسە" دەپ خانغا ئىلتىماس قىلدى. خان بۇنىڭغا ماقۇل بولۇپ، ئەمىر خۇدايدادنى مىرزا ئۇلۇغ بېككە ئەۋەتتى. خۇدايداد ئۇنىڭ بىلەن ئۇچرىشىپ: "ئەي مىرزا، مۇددىئا ھاسىل بولدى، ئەمدى ئۆز تەختىگاھلىرىغا يانسىلا، مەن تەدبىر بىلەن ئۆزلىرىنى ئېلىپ كەلگەن ئىدىم تا ئۆزلىرى بۇ يەرگە كەلمىگىچە مېنىڭ مەقسەت ۋە مۇددىئالىرىم ھاسىل بولماس ئىدى" دەپ بارلىق ۋەقەنى تولۇق سۆزەتلەپ ئاشكارا قىلدى. مىرزا ئۇلۇغ بېگ تەبەسسۇم ۋە ياخشى مۇئامىلە قىلىپ، ئۆزىنىڭ پىردەۋىس دىگەن جەننەتكە ئوخشاش تەختىگاھى سەمەرقەنتكە قايتىپ كەتتى. جۇملىدىن ئەمىر خۇدايدادمۇ خىزىرخوجا خانىنىڭ ھۆكۈمىتى ۋە زىمىن دائىرىسىدىن چىقتى.

مىرزا ئۇلۇغ بېگ كوراگانى ئەمىر خۇدايدادنىڭ ئىستىقبالىغا چىقىپ، بىرنەچچە قەدەم جۇلاۋىدا (ئاتىنىڭ يېنىدا پىيادە ــ ت) مېڭىپ ۋە قولتۇغىدىن كۆتىرىپ ئاتتىن چۈشۈرۈپ، زىيادە ئىززەت ۋە ھۆرمەت بەجا كەلتۈردى. ئۇ ئەمىر خۇدايدادنى ھەرقانداق چاغدا ئۆزىدىن ئۈستۈن ئولتۇرغۇزۇپ، ئۆز قەدىمىنى زادىلا ئۇنىڭدىن ئىلگىرى قويمىدى ۋە بىرنەچچە كۈن ئۇنىڭ خىزمىتىدە بولۇپ، ھۆكۈمەت ئىشلىرى توغرىسىدا ئۇنىڭدىن كۆپ سۆزلەرنى سوردى.

ئالدى بىلەن ئۇ پادىشاھى چىنگىز قائانىنىڭ قائىدە-قانۇنلىرى، ياساق-يوسۇنلىرى، يارغۇچىلىكلىرى ھەققىدە سوئال سورىغاندا، ئەمىر خۇدايداد: "ئەلھەمدۇلىلا ۋە ئەلمىنە بۇدۇركى، ئىسلام دىنىنىڭ دۆلەت-شەرىيىگە ئىگە بولغاندىن كېيىن، خانلارنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى بىلەن كارىم بولمىدى" دەپ جاۋاپ بەردى. مىرزا ئۇلۇغ بېگ بۇنداق سوئال سورىغانلىغىغا ناھايىتى خىجالەت بولۇپ قاتتىق پۇشايمان قىلدى ھەتتا ئۆمۈر بويى بۇنداق خىجالەتچىلىكتە ئۆتتى ۋە كۆپ ئىبرەتلەندى. چۈنكى مىرزا ئۇلۇغ بېگ ھەممە ئىلىمدە ماھىر ۋە كامىل كىشى ئىدى، ئۆزئارا مېھماندارچىلىق پىشىشەكەش-تارتۇق قائىدىلىرى ئادا قىلىنغاندىن كېيىن، مىرزا ئۇلۇغ بېگ ئۆز ئادەملىرىنى خىزمەتكە قوشۇپ، ئەمىر خۇدايدادنى ھەرەمەيىن شېرىپىن زىيارىتىگە يولغا سالدى.

«تارىخىي رەشىدى» مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، ئەمىر خۇدايداد مەككە مۇئەززەمەگە بېرىپ، ھەجنىڭ روكىنلىرىنى ۋە شەرتلىرىنى تولۇق بەجا كەلتۈرۈپ، مەدىنەئىي مۇنەۋۋەرەگە بېرىپ، مۇھەممەت ئەنھەزرەتنىڭ باغ قەۋرىسىگە زىيارەت قىلىدى ۋە تۆۋە-ئىستىغپارغا شۇغۇللىنىپ تۇرغان بىر ھالەتتە كېسەلگە دۇچار بولدى ۋە بۇ قاراڭغۇ تۇپراقتىن ئاخىرەت باغچىسىغا يۆتكەلدى. شۇ كېچىسى ئەنھەزرەت سەللەللا ئەلەيھى ۋەسەللەم مەدىنەئىي مۇنەۋۋەرە ئۇلۇغنىڭ چۈشىگە كىردى. ئۇ چۈشىدە ئەنھەزرەتنىڭ "تۈركىستان تەرەپتىن مېنىڭ بىر مەھبۇبۇ مەشۇغۇم مېنى دەپ كېلىپ ۋاپات بولدى، ئۇنى ئاباباسنىڭ ئايغىدا دەپنە قىلىڭلار" دەپ ھاسسا بىلەن بىر يەرنى سىزىپ كۆرسەتكەنلىگى نامايان بولدى. ئۇ ئويغۇدىن تۇرۇپلا ئاباباس رەزىيەللاھۇ ئەنھۇنىڭ قەۋرىسىگە بارسا، ھاسسا بىلەن

سزىلغان يەر ناھايىتى ئوچۇق كۆرۈندى. ئۇ، بۇ ئەجەپ سائادەتمەن مەردا (ئادەم ــ ت) كىم بولغىيدى دەپ ھاجىلارنى تەھقىق ۋە تەپتىش قىلىپ كۆرسە، بۇ چاغدا ئەمىر خۇدايىداددىن باشقا ھاجى ۋاپات بولمىغان ئىكەن. ئۇنى قائىدە بويىچە سۈننەت ـ غۇسۇل قىلدۇرتۇپ، بىشارەت بېرىلگەن يەرگە دەپنە قىلدى.

شۇ يىلى خوجا ئەبۇ نەسىر مۇھەممەت پارسا[104] قۇددۇسسىرە ئەلئەزىزمۇ ھەرەمەيىن شەرىفىن زىيارىتىگە بارغان ئىدى. ئۇنىڭ مۇرتلىرىدىن بىرى ئەمىر خۇدايدادنىڭ قەۋرىسى ئۈستىگە "ھەززا قەۋرە ئەمىر خۇدايداد تۈركستانى" (بۇ تۈركستانلىق ئەمىر خۇدايدادنىڭ قەۋرىسى ــ ت) دىگەن سۆزى تاشقا نەقىش قىلىپ تۇرغۇزۇلغانلىغىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن ئاشكارا كۆردۈم دەپ نەقىلى ـ ھىكايە قىلغان ئىكەن. خوجا مۇھەممەت پارسانىڭ ھەرەمەيىن شەرىفىن زىيارىتىگە بېرىپ ۋاپات بولغان ۋاقتى ھىجرى سەككىز يۈز يىگىرمە ئىككىنچى يىلى زۇلھەججە (12 ـ ئاي ــ ت) نىڭ يىگىرمە توققۇزىنچى كۈنىگە (مىلادى 1420 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ــ ت) توغرا كېلىدۇ دەپ ھىكايە قىلىشىدۇ. بەلكى ئەمىر خۇدايدادمۇ دەل مۇشۇ يىلى ۋاپات بولسا كېرەك.

ئەمىر خۇدايداددىن كېيىن ئۇنىڭ نەۋرىسى سەيىد ئەلى بىننى سەيىد ئەخمەت مىرزا ئەمىرلەر ئەمرى بولۇپ، ئاباىئى ـ ئەجداتلىرىدىن مىراس قالغان مەنسەپلەر بويىچە بۇ يەتتە شەھەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆتتى، ئاندىن كېيىن چوڭ ئوغلى سانسىز مىرزا ھۆكۈمران بولۇپ سەككىز يىل يۇرت سوردى. ئاندىن كېيىن كىچىك ئوغلى ھەيدەر مۇھەممەت مىرزا ھۆكۈمران بولدى. بۇ چاغدا دوست مۇھەمـ

مەتخانىنىڭ[105] قىزى جىمالىڭ ئاغىچا سانسىز مىرزىنىڭ نىكاھىدا ئىدى. بۇنىڭدىن ئىبابەكرى مىرزا ۋە ئۆمەر مىرزا دەپ ئىككى ئوغۇل دۇنياغا كەلدى. سانسىز مىرزا ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنى يەڭگە دەپ ھەيدەر مۇھەممەت مىرزا ئۆز ئەقىدىگە ئالدى. ھەيدەر مۇھەممەت مىرزىدىنمۇ مۇھەممەت ھۈسەيىن مىرزا ۋە مۇھەممەت سەئىد مىرزا دەپ ئىككى ئوغۇل ۋۇجۇدقا كەلدى. مۇھەممەت ھۈسەيىن مىرزا بۇ يەتتە شەھەرنىڭ ھۆكۈمىتىنى پىسەن قىلماي، تاشكەنتكە بېرىپ، يۇنۇسخانىنىڭ ئوغلى مەھمۇتخانىنىڭ خىزمىتىدە بولدى. ئۇ مەھمۇتخاننىڭ يارلىغى بىلەن ئوراتۆپەگە توققۇز يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. مەھمۇتخان بىر ھەمشىرىسىنى مۇھەممەت ھۈسەيىن مىرزىنىڭ ئەقىدىگە باغلاپ، ئۇنى كوراگانلىق (خانغا كۈيوغۇل) مەنسۇي بىلەن ئۇلۇغلىدى، ئوراتۆپەدە بۇلاردىن مىرزا ھەيدەر ۋۇجۇدقا كەلدى. لېكىن ئۇ زامانە ھادىسىلىرى ۋە بەزى كىشلىمەسلىكلەر تۈپەيلىدىن، ئوراتۆپەدە تۇرالماي، پەرزەنتى مىرزا ھەيدەرنى ئىلىپ ھىراتتىكى سۇلتان ھۈسەيىن مىرزا بىنىنى بايقارا مىرزا خىزمىتىگە باردى.

بۇ چاغدا ھىراتتا ئەمىر بۇرۇندۇق دېگەن بىر مۆتىۋەر قېرى ئەمىرائى بار ئىدى. سۇلتان ھۈسەيىن مىرزا ئۇنى مۇھەممەت ھۈسەيىن كوراگانىنىڭ ئىستىقبالىغا چىقاردى ۋە مۇناسىپ جايماكانغا چۈشۈردى، سۇلتان ھۈسەيىن مىرزا بىلەن قانداق كۆرۈشۈشنىڭ مەسلىھىتىنى قىلىشتى. ئەمىر بۇرۇندۇق: "ھەرقانچە بولسىمۇ ئولجاپ (خان، پادىشالارنىڭ قوللىرىنى باشلىرىغچە يەتكۈزۈپ كۆرۈشۈش ئادىتى ــ ت) كۆرۈشكەن ياخشى بولۇر ئىدى" دېدى. مۇھەممەت ھۈسەيىن مىرزا بۇنى ماقۇل تۇتمىدى. چۈنكى، مۇھەممەت

هۇسەيىن مىرزا دوغلات نەسلىدىن ئىدى، سۇلتان هۇسەيىن مىرزا بولسا بارلاس نەسلىدىن ئىدى. دوغلات قەبىلىسىنىڭ مەرتىۋە-دەرىجىسى بولسا بارلاس تائىپىلىرىدىن نەچچە دەرىجە ئارتۇق ئىدى. ئاخىرى ئۇلار كۆرۈشىدىغان بولدى. سۇلتان هۇسەيىن مىرزا: "ئاباڭى — ئەجداتلىرىمىزنىڭ قائىدە-رەسمىيەتلىرى يوق بولۇپ كەتمىسۇن، مۇهەممەت هۇسەيىن مىرزا ماڭا ئولجاپ كۆرۈشمىسە مەن ئولجاپ كۆرۈشمەن" دەپ ئولجاپ كۆرۈشتى. هەر ئىككىسلا باراۋەر ئولجاپ كۆرۈشتى. بىر بىرىنىڭ ئىززەت-هۆرمىتىنى ئاشۇرۇپ قېلىشتى. لېكىن بۇ چاغدا سۇلتان هۇسەيىن مىرزىنىڭ ئۆمۈر ئاپتۇي پېتىش ۋاقتىغا يەتكەن، ئوغلانلىرىنىڭ قارشىلىق هەركەتلىرى ئەۋجىگە چىققان، هەممە جايدا پىتنە-پاساتلار قوزغالغان ئىدى. شۇڭلاشقا مۇهەممەت هۇسەيىن مىرزا بۇ يەردە تۇرماقنى مۇناسىپ كۆرمەي، هەرەمەيىن شېرىنغىن زىيارىتىگە سەپەر قىلدى. پەرزەنتى هەيدەر مىرزا بۇ چاغدا سەككىز ياشتا ئىدى. ئۇنى مەۋلانا مۇهەممەت قازىنىڭ خىزمىتىگە تاشلىدى. مەۋلانا مۇهەممەت قازى ئەرەمنى خوجا بولسا خوجا ئەهرار ۋەلىلۇللانىڭ[106] مۇرىدى مەخدۇم ئەززەمنىڭ[107] پىرلىرىدىن بىرى ئىدى.

كېيىنكى زامانىدا سۇلتان سەئىد خان بىننى ئەخمەت خان[108] دەۋرىدە، مىرزا هەيدەر كوراگانى يىگىرمە ئىككى يىل ياركەنتتە ئەمرلەر ئەمىرى بولۇپ تۇردى. تىبەت، بولۇر قاتارلىق جايلارغا لەشكەر تارتىپ بېرىپ، تولا شەهەرلەرنى ئىشغال قىلىپ، نۇرغۇن ئادەملەرنى ئىسلام دىنى زۇمرەسىگە (گۇرۇهىغا — ت) باشلاپ، ئۇلارنى ئاللانىڭ بىرلىگىگە ئىشەنگەن مۇسۇلمان-مۇمىنلارچىلىق يولىغا تەرغىپ قىلدى. لېكىن، زامانە ئىنقىلاۋى تۇيۇقسىز ئۇ

گابۇلغا بېرىپ، بابۇر پادىشا خىزمىتىگە كىردى. بابۇر پادىشانىڭ ئانىسى بىلەن مىرزا ھەيدەر كوراگانىنىڭ ئانىسى بىر تۇققان بولۇپ، ئۇلار يۇنۇس خانىڭ قىزى ئىدى. ئۇ بابۇر پادىشا تەرىپىدىن كەشمىرگە ئەۋەتىلىپ، بۇ جايىنى تۆت يىل سوردى، نۇرغۇن ياخشى ئىشلارنى بەرپا قىلدى. ھىندىستانىنىڭ نۇرغۇن شەھەرلىرىنى بوي سۇندۇردى. ئاخىرى سەلتەنەتنى تاشلاپ، ئۆز ئۆمرىنى ئىبادەتكە سەرپ قىلدى. ئۇ «"تارىخي رەشىدى"نى كەشمىردە يېزىپ توپلام قىلدىم» دەپ ھىكايە قىلىدۇ. خانلارنىڭ قىزلىرى ئەمىر خۇدايدادنىڭ ئەۋلاتلىرىغا كوفو (ئەقىدە نىكا ئۇچۇن تەڭداش بولۇش سالاھىيىتى ــ ت) بولىدىكەن. شۇ سەۋەپتىن ئۇلار خانغا كۆيوغۇل قىلىنىپ "كوراگانى"لىق مەنسۇبى بېرىلىدىكەن. "كوراگانى" دىگەن سۆز موڭغۇل تىلىدا "خانغا كۆيوغۇل"يەنى "دامادى پادىشا" (پادىشا كۆيوغلى ــ ت) دىگەن مەنىدە بولىدىكەن. يەنە بۇ مىرزىلارنىڭ قىزلىرىمۇ خانزادىلەرگە كوفۇ قىلىنىدىگەن.

سانسىز **مىرزىنىڭ** ئوغلى مىرزا ئابابەكرى بولۇپ، بۇ يەتتە شەھەردە **مىرزا** ئۇرۇقلىرىدىن يەنە بار، ھەممىسىنىڭ نەسەپلىرى **ئەمىر** خۇدايداد بىننى ئەمىر بولاجىغا باغلىنىدۇ. مىرزا ئەھمەت **ۋالىڭ** بېگىمۇ ئۆز نەسەپلىرىنى مىرزا ئابابەكرىگە ئاپىرىپ باغلايدۇ. بۇ **سۆزنى** تەپسىلى ۋە ئۇزۇن بايان قىلىشتىن مەقسەت ۋە تەلەپ شۇكى، چاغاتاي خان بىننى چىنگىزخان زامانىدىن سۇلتان سەئىد خان زامانغىچە ئۇچ يۈز يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئۆتىۋېتۇ. بابداغان دوغلاتنىڭ ئەۋلادى ــ نەۋرىلىرى ئەمىرخۇدايداد بىننى ئەمىر بولاجى نەسلىدىن نەسلىگىچە، زاماندىن زامانغىچە، ئۇ پۈشتىدىن بۇ پۈشتە-

غىچە بۇ يەتتە شەھەرگە ھۆكۈمران بولۇپ، يۇقۇرى مەرتىۋە تۇتۇپ كېلىپتۇ. بۇ ئەھۋال ئەڭ ئاخىرى مىرزا ئابابەكرى دەۋرىگە كەلگەندە تامامغا يەتتى. ئاندىن كېيىن مىرزا ئابابەكرىنىڭ بۇرادەر زادىسى مىرزا ھەيدەر كوراگانىنىڭ تەشەببۇسى ۋە دالالتى بىلەن سۇلتان سەئىد خان بۇ يەتتە شەھەرگە ۋالى ۋە مۇتەۋەللى بولدى. بۇ دوغلات خانىدانلىرى ئەمىرلەر ئەمىرى ھەم ۋەزىر بولۇپ، تا ئىسمائىل خان ۋە مۇھەممەت ئىمىن خان زامانلىرىغچە يەنە ئىككى يۇز يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ھۆكۈمران بولۇپ ئۆتۈپتۇ. ھەتتا خاقانى چىن ئەھلى بۇ يەتتە شەھەرگە مالىك بولغۇچە ئۇلارنىڭ ھۆكۈملىرى جارى بولۇپ كېلىپتۇ.

مىرزا ئەھمەت ۋاڭ بېگىمنىڭ نەسەپلىرىمۇ مىرزا ئابابەكرىگە يېتىدۇ دەپ ھىكايە قىلىشىدىكەن. لېكىن قانداق يول بىلەن ئۇنىڭغا باغلىنىدىغانلىغى بۇ مەنكى كەمىنگە روشەن مەلۇم ئەمەس. رىۋايەتلەرنىڭ مەزمۇنىغا قارىغاندا، ئۇلارنىڭ بۇ يەتتە شەھەرگە بولغان ھۆكۈمرانلىغى تاكى ھىجرى بىر مىڭ ئۇچ يۈز يىگىرمە ئالتىنچى يىلغىچە (مىلادى 1909 ـ يىلغىچە ـــ ت) جارى بولغان ئىكەن. چۈنكى ئۇلارنىڭ ئەۋلادى مىرزاھىدى بەيسە بېگىم يارقەنتنى سوراپ ئۆتۈپتۇ. ئاندىن كېيىن ئوغلى مىرزا ئوسمان بەيسە بېگىم كاشغەرنى سوراپ ئۆتۈپتۇ. مەۋلانا مۇھەممەت سادىق كاشغەرى[109] ئەلەيھىر رەھمە «زۇبدە تۇل مەسائىل» (تاللانغان مەسىلەر) نامىلىق كىتابىنى مەزكۇر مىرزا ئوسمان بەيسە بېگىمنىڭ نامىغا بېغىشلاپ يازغان ئىكەن. ئاندىن كېيىن ئوغلى مىرزا ئىسھاق بېگىم ۋاڭلىق مەنسۇبىگە ئۇلىشىپ كاشغەرنى سوراپ ئۆتۈپتۇ. ئاندىن كېيىن ئوغلى مىرزا ئەھمەت ۋاڭ بېگىم ئاقسۇغا ھاكىم بولۇپ، يىگىرمە سەككىز يىل سوراپتۇ،

يأركەنتنى سەككىز يىل سوراپتۇ. بۇخارالىق مولىلا ئابدۇلگېرەم دامولىلام «ئاقايىد» (ئەقىدىلەر ــ ت) دىگەن كىتابىنى مىرزا ئەھمەت ۋاڭ بېگىمنىڭ نامىغا بېغىشلاپ تۈرك تىلىغا تەرجىمە قىلىپ ۋە ئۇنى تولا تەرىپ ـ تەۋسىف (سۈپەت ــ ت)لەر بىلەن توشقۇزۇپتۇ.

مىرزا ئەھمەت ۋاڭ بېگىم بولسا دۆلەتمەن، ئىقبالمەن، زېرەك، ھۇشيار، ھۆكۈمەتدارلىق قائىدە ـ قانۇنلىرىدا، پۇقرا پەرۋەرلىك يول كۆرسەتكۈچ دەستۇرىدا بىر سۆز ۋە بىر قوللۇقتا مۇستەھكەم كىشى ئىدى. پېئىل ـ ئەتۋارى ۋە ئەخلاقى، خەلقپەرۋەرلىكتە بۇرۇن ئۆتكەن پادىشالارنىڭ رەسمى ـ ئادەتلىرىگە، خۇلق ـ مىجەزىگە ناھايىتى ئوخشاش ئىدى. قارىماقتا ئۇ خاقانى چىنىگە تەۋە ھەم ئىتائەت قىلىدىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئەملىيەتتە ئۆز ئالدىغا پادىشا ۋە مۇستەقىل ھاكىم ئىدى. ھەرقانداق دەۋا ـ دەستۇرلارنى ئاق ئالى شەرىئەتنىڭ ئۆلچىمىگە سېلىپ، شەرىئەتنىڭ نازۇك ۋە توغرا ـ يولىلۇق ئىمامىلىرىدىن قولىغا مۇۋاپىق پەتۋا ئېلىپ ۋە بۇ پەتۋا ھۆكۈملىرى بويىچە ئۆز ھۆكۈملىرىنى جارى ۋە ئىجرا قىلاتتى. شەرئى شېرىپنىڭ خاتىرە ۋە رىئايەلىرىگە قاتتىق ئەمەل قىلىپ، ئاللانىڭ شەرىئەت چېگرا ـ سىزىغىدىن چىقماي، ھۆكۈمەتدارلىقنى شۇ چېگرا ـ سىزىق بويىچە ۋاستە مەقام (ئوتتۇرا دەرىجىدە ــ ت) دەرىجىسىدە ئورناتقان ئىدى. شۇڭلاشقا خاقانى مەنسەپدارلىرىدىن خان، ئامبال باشلىق ھەممىسلا ئۇنىڭدىن ناھايىتى ئېھتىيات قىلىپ، تولۇق ئىززەت ۋە ھۆرمەت بىلەن مۇئامىلە قىلاتتى. ھاراقۇ ـ شاراپ، بەڭ، بوزا قاتارلىق شەرىئەت تەرىپىدىن مەنئى قىلىنغان ۋە بىھۇدە ئىشلاردىن ئۆزىنى ئېھتىيات قىلىپ ساقلايتتى.

شۇڭلاشقا پۇقرائى رەئىيەلەر ياكى ئاكابىر ئەشرەپ بەگلەر، بەگزادىلەرمۇ بۇنداق مەنئى قىلىنغان ئېچىملىكلەرنى زادىلا مەخپى ياكى ئاشكارا قىلالمايتتى. يىرىم كېچىدىن كېيىن كۆزلىرى ئۇيقۇغا بارماي، دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ، تاھارەت قىلىپ، ئىبادەتخانىلىرىغا كىرىپ ناماز تەھەججۇتنى (كېچىلىك نامازىت) ئادا قىلغاندىن كېيىن، ئىشان، ھەززەتلەردىن ئالغان تەلىمى ھەم ۋەزىپىلىرى بويىچە دۇئا ۋە تەكبىر بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئىبادەتخانىسىدا بىر پارچە بورىدىن باشقا كىگىز بىساتى يوق ئىدى، تورۇستا بىر قارا ئارقان ئېسىقلىق بولۇپ، دۇئاي ـ تەكبىر ۋەزىپىسىگە مەشغۇل بولغاندا، مەزكۇر ئارقانىنى بوينىغا ئېسىپ ئاندىن ۋەزىپىسىگە مەشغۇل بولاتتى. ناماز ۋاقتى توشقاندا، مىچىتكە چىقىپ، ھەر ۋاقىت نامازنى ئەڭ ئاز دىگەندىمۇ ئەللىك، ئاتمىش ئادەم بىلەن جامائەت بولۇپ ئەڭ ئالدى بىلەن ئادا قىلاتتى. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە جامائەت بىلەن ئوقۇيدىغان نامازنى پەقەت تاشلىغان ئەمەس. ئايىنىڭ بەشى ۋە ئون بەشىدە ئادەت بويىچە شائىتاڭ ۋە شاڭ يامۇلىغا چىقاندا، خىتايچە جۇڭيى ئوتاغات ۋە مەنسەپ كىيىم ئاياقلىرىنى كىيىپ ئاندىن چىقاتتى. باشقا چاغلاردا بولسا ھەمىشە سەللە ـ سالاھى، پېرىنجە قاتارلىق شەرىئەت شېرىپىگە مۇۋاپىق كىيىملەرنى كىيەتتى ۋە باشقىلاردىنمۇ شۇنى تەلەپ قىلاتتى. ئۆلىمالار، ئىشانلار، ئەپەندىلەرگە بولغان ئەقىدە ـ ئىخلاسلىرى زىيادە، كۆڭلى ۋە مۇئامىلىسى ئىللىق ئىدى، شۇڭلاشقا كەشمىر، بەدەخشان، ھىندىستان، بۇخارا ۋە تۈركىستان قاتارلىق ئەتراپتىكى جايلاردىكى ھەزرەت ئىشانلار، بۇ ۋاڭ بېگىمنىڭ تۇرلۇك ـ تۇرلۇك نېئىمەتلىرى، ئىنئام ۋە ئېھسانلىرى، نامى ـ شۆھرىتىنى ئاڭلاپ، بۇ يەرگە كېلىپ، بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ، بەھرە ۋە پايدىغا مۇيەسسەر

بولۇپ، ۋاڭ بېگىمنىڭ دۇئاي-دۆلەتلىرىنى قىلىپ، ئۆزى ئۆسكەن ۋەتىنگە قايتىپ كېتەتتى. ۋاڭ بېگىم باشلىق بىرقانچە ئەقىدە-ئىخلاسلىرى پاكىز مۇرىت-مۇخلىسلارمۇ ئۆز ئىخلاسلىرى باراۋىرىدە بەھرە-پايدا ئېلىپ قالار ئىدى، بۇلارمۇ قادىرىيە[110]، نەقشىبەندىيە تەرىقە-سۇلۇككە كىرگەن ئىدى. ۋاڭ بېگىم موللا، فازىل ۋە پەرھىز-كارلارنى (دىنى ئەقىدىلەردە پەرز تۇتقۇچىلارنى — ت) چاقىرىپ، ھەر دۈشەنبە ۋە پەيشەنبە كۈنلىرى تەرىقەتچىلەر گۈرۈھىنىڭ ئىبادەت قائىدىسى بويىچە كالامى شېرىنى خەتمە قىلدۇرار ئىدى. مەزكۇر فازىل قارىلارنىڭ ھەممە ۋاقىت ھاجەتلىرىدىن چىقىپ، ئۇلارغا تارتۇق-ھەدىيىلەرنى بېرەتتى. ئۇنىڭ بۇلاردىن باشقا يەنە لەنگەر-رابات، مەدرىسە، مەچىتلەرگە قىلغان نەزىر-چىراق، خەيرى-خالىق ۋە سەدىقىلىرى كۆپ ئىدى. ئۇ بۇ خىل نەزىر-سەدىقىلەرنىڭ خىراجەت سەرپىياتىنى تامامەن ئۆز ئابائى-ئەجداتلىرىدىن مۇلكى مىراس بولۇپ قالغان زىمىنلىرىنىڭ مەھسۇلاتى ۋە باشقا چارھار پايلىرىدىن سەرپ قىلاتتى. بۇ زامان ئاخىرىدا ئەمىر خۇدايداد ئەلەيھۇ رەھىم ۋە ئەلغۇغۇران (خۇدانىڭ رەھمىتى ۋە مەغپىرىتى بولسۇن) نىڭ ئەۋلات-ئىخپاتلىرى ئىچىدە، ۋاڭ بېگىمدەك فازىل، شەرىئەتنى ياخشى بىلىدىغان ئۆلىما دوست، پۇقرا پەرۋەر ئۇلۇغ كىشى ئۆتمىگەن ئىدى. خۇدانىڭ بەندىلىرىگە قىلغان ياخشىلىق، نەتىجىلىرى ۋە ئەسەر-ئالامەتلىرى تا بۈگۈنگىچە خالايىق ئارىسىدا مەشھۇردۇر. ئۇ بۇ ئەقىدە-ئىخلاسلىرىنىڭ ساپلىغى بەرىكىتىدىن، ئەڭ ئاخىرقى ئۆمرىدە شاھادەتلىك دەرىجە-مەرتىۋىسىنى تاپتى. ئۇ چاغدىكى ئىسلام ئۆلىمالىرى ئۇنى "ئەلا شەھىت" دەپ ھۆكۈم قىلىپ، ناھەق تۆكۈلگەن قانلىرى بىلەن، غۇسلا قىلماي نامازجىنازىسىنى ئوقۇپ

دەپنە قىلدى (ئسلام دىندا شېھىت بولغانلار غۇسلى قىلىنماي قانلىق كىيىملىرى بىلەن كۆمۈلىدۇ ـ ت). ئاندىن كېيىن ئوغلى مىرزا ھامۇت بېگىم ۋاقىلىق مەنسۇبىگە يېتىپ، ئاقسۇ، خوتەنگە ھاكىم بولۇپ ئالەمدىن ئۆتتى. ئاندىن ئوغلى مىرزا مەھمۇت بېگىم ئاتا مىراسى ۋاقىلىق مەنسۇبدە ئولتۇرۇپ، دۆلەت ۋە ئىززەت بىلەن "ۋاقى خوجام" دىگەن نام بىلەن مەشھۇر ـ مەرۇپ بولدى.

سۆزنىڭ ھاسلى شۇكى، موغۇل خانلىرىدىن چىنگىز قائان بۇ يەتتە شەھەرگە ھىجرى ئالتە يۈز ئون ئالتىنچى يىلى (مىلادى 1219 ـ يىلى ـــ ت) ئىستىلا تاپتى. شۇ زاماندىن بۇ كەمگىچە بۇ جايغا باشقىلارنىڭ ئىستىلا قەدەملىرى يەتمىگەن ئىكەن، لېكىن ئەمىر كىبىر تېمۇر كوراگانى ئىراق تەرىپىگە لەشكەر تارتىپ ماڭغاندا، پايتەختى سەمەرقەنتكە بىر نەۋرىسى سۇلتان مۇھەممەتنى ۋە يەنە بىر نەۋرىسى ئىسكەندەر سۇلتان بىننى ئۆمەر شەيخ باھادۇرنى ئەنجانغا ھاكىم قىلىپ كەتكەن ئىكەن. ئەمما ئىسكەندەر سۇلتان تېخى ئون ئۈچ ياشتا كىچىك بولغانلىغى ئۈچۈن، ئەمرلىرى ئىشكارغا چىقمىز دەپ ئېلىپ قېچىپ كاشغەرنى بېسۋالدى، ئاندىن ئۆتۈپ ياركەنتنى قولغا كىرگۈزدى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن سىرىق قومۇش، كەللىن، زالى كۆلى قاتارلىق جايلارنى بېسۋالدى. ئاندىن كېيىن ئاقسۇنى قىرىق كۈن قامال قىلىپ تالان ـ تاراج قىلدى. ئاندىن ئۆتۈپ باي ئارقىلىق كۇچارنى بېسۋېلىپ، كۇچار ئەھلىنى بالايى مېھنەتلەرگە دۇچار قىلدى. بۇ جايدىن ئۆتۈپ تاۋم ئارقىلىق خوتەنىنى بېسۋالدى، بۇ جايدا بىرقانچە كۈن تۇرۇپ، نەچچە توقۇز قىز بالىنى ئېلىپ ئەنجانغا چىقىپ، ئەمىر تېمۇر كوراگانغا ئىككى توققۇز قىز، سۇلتان

مۇھەممەت مىرزاغا بىر توققۇز قىز تارتۇق قىلىپتۇ. لېكىن بۇ جايغا تاغىلىرىدىن بىجاۋاپ چىققانلىغى ئۈچۈن، بەد گۇمان بولۇپ، يىگىرمە سەككىز ئەمىرنى تىغ سياسەتتىن ئۆتكۈزدى. ئىسكەندەر سۇلتاننى نەزەربەنت قىلدى. بۇ ئەھۋاللار «رەۋزە تۈسسافا»دا بايان قىلىنغان، لېكىن بۇ جايدا سېرىق قومۇش، كەللىن، زالى كۆلى، تاۋم دېگەن جايلار قايسى ماكاندا ۋە قايسى يەرلەرنىڭ نامى ئىكەنلىگى مەلۇم ئەمەس. مەزكۇر ئىسكەندەر سۇلتانىنىڭ كېلىپ كەتكەن ۋاقتى بىر يىلدىن كۆپرەك بولسا كېرەك. ئۇنىڭدىن كېيىن بۇ يەتتە شەھەر ھۆكۈمىتى يەنە ئەمىر خۇدايدادنىڭ نەۋرىلىرىگە تەئەللۇق تاپتى.

شۇنىڭدەك ئەمىر كىبىر تېمۇر كوراگانىنىڭ نەۋرىسى مىرزا ئۇلۇغ بېگ كوراگانى قەشقەر ئۇلۇغى ئەمىر خۇدايدادنىڭ نەۋرىسى قارا قۇل ئەخمەت مىرزىدىن خاپا بولۇپ ئەسكەر ئەۋەتىپ ، قەشقەرنى بېسۋېلىپ تۆت يىل سوراپ، ئۆز ھۆكۈملىرىنى جارى قىلىپ، بۇ جاينى ئەمىرى ئىتائەتلىرىگە كىرگۈزگەن ئىكەن. مۇھەممەت ياقۇپ بېگ ئاتالىق غازىدىن باشقا ماۋارائۇننەھرى، فەرغانە ۋىلايىتى ياكى ئەرەبىستان ئۇلۇغلىرىدىن كېلىپ، بۇ يەتتە شەھەرنى بېسۋېلىپ بىر يىل ياكى ئالتە ئاي مقدارى سورىغانلىرى ھېچقانداق تارىخ كىتاۋىدىن كۆرۈلمىدى ۋە مەلۇم بولمىدى. ئەمما موغۇل تايىپلىرى نەچچە قېتىم ئەرەبىستان شەھەرلىرىنى قولغا كىرگۈزۈپ، نەچچە يۈز يىل ھۆكۈم سۈرۈپ، ۋەتەندار بولغانلىغى ھەممە تارىخ كىتاۋىدا ئاشكارا بايان قىلىنغان. (خۇدا ھەممىدىن بەكرەك بىلگۈچىدۇر).

4

موغۇلستان پادىشاسى تۇغلۇق تېمۇرخان (ئاللا ئۇنىڭ ياتقان جايىنى نۇرلۇق جەننەتتە قىلسۇن)نىڭ ئېسىل-زادە نەسەپلىرى، ھەر بىر ئەۋلات-نەۋرىلىرىنىڭ زىكرى ۋە سانلىرى، ئۇلارنىڭ دەسلەپكى ۋە ئاخىرقى ۋەقەلىرى بايانى

تارىخ بىلگۈچىلەرنىڭ نازۇك ۋە كېلىشكەن ئۆلچەملىك تەبىئەتلىرىگە ھەم سۆزنى گۈزەل سۆزلەيدىغان سۆزمەنلەرنىڭ چوڭقۇر زېھنىلىرىدىن مەخپى ۋە بىئەلان قالمىغايكەن، تۇغلۇق تېمۇرخان بولسا ئىسمەن بۇقاخاننىڭ ئوغلى، ئۇ داۋاچىچەن خانىنىڭ ئوغلى، ئۇ بۇراق خاننىڭ ئوغلىدۇر، بۇراق خانىنىڭ مەشھۇر ئىسىملىرى سۇلتان غىياسىددىن بولۇپ، مۇسۇلمان ۋە دىندار ئادەم ئىدى. بۇ سىسۇ قارانىڭ ئوغلى، بۇ ماموكاينىڭ ئوغلى، بۇ چاغاتاي خاننىڭ ئوغلى، بۇ چىنگىز قائاننىڭ ئوغلى ئىدى.

تۇغلۇق تېمۇرخان ئون بەش ياشلارغا كەلگەندە، ئەمىر بولاجى دوغلاتنىڭ ياردەم دالالىتى ئارقىسىدا، ئاقسۇدا خانلىق تەختىگە ئولتۇردى، بۇ ھەقتە يۇقۇرىدا توختالغان ئىدۇق، ئۇ يىگىرمە تۆت ياشلار چاغىسىدا مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىلۇللا-(ئۇنىڭ سىرى پاك ۋە مۇبارەك بولسۇن!)نىڭ قولىدا ئىسلام دىنىنىڭ سائادەت شەربىگە ئىگە بولدى، ۋەقەسىنى كېيىن بايان قىلىمىز — ئىنشا ئاللا! (ئاللا-سەۋىر قىلغۇچىلارغا يېقىندۇر!)

بۇ چاغدا ماۋارائۇننەھرى شەھەرلىرى ئۆزبېشىمچىلىق ۋەزىيەتىگە چۈشكەن ئىدى. تۇغلۇق تېمۇر ئىككى قېتىم لەشكەر تارتىپ بېرىپ تا قۇندۇزغىچە بولغان جايلارنى ئۆز قولىغا كىرگۈزۈپ ياندى. بۇ چاغدا ئەمىر تېمۇر كوراگانى شەھىرى سەبزگە ھاكىم ئىدى، ئىستىقبالىغا چىقىپ، ناھايىتى تولا سوغا-سالاملارنى تەقدىم قىلدى. فارامىن دەستۇرى بويىچە، ئۇ ئابائى-ئەجداتلىرىدىن مىراس قالغان ۋەزىرلىك مەنسۇبىگە لايىق ئىدى. ئۇنىڭغا ئىلتىپات قىلىپ سەمەر-قەنتتىكى چوڭ ئوغلى ئىلياس خوجانىڭ خىزمىتىدە قويۇپ، ئۆزى پايتەختى ئىلىغا قايتتى. ئاز پۇرسەتتىن كېيىن ئىلياس خوجاخان بىر تەرەپ بولدى. تۇغلۇق تېمۇر خانمۇ بۇ جاھانى مېھنەت غۇرۇرىدىن سارايى جەننەت شاتلىغىغا كۆچتى. بۇ چاغدا ئۇ ئوتتۇز تۆت ياشتا ئىدى، ئىلىدا دەپنە قىلىندى. جاھان ئەھلىنى ئوت ئازاۋىدا قويغان بۇ ۋەقە ھىجرى يەتتە يۈز ئاتمىش ئالتىنچى يىلى (مىلادى 1364 — 1365-يىلى — ت) يۈز بەرگەن ئىدى. خەلق ئارىسىدا، بولۇپمۇ ئىلى شەھىرى ۋە ئەتراپىدىكى جايلاردا شۇ زامانىدىن باشلاپ ئىسلام دىنى شەرابىتى ئاشكارا بولدى.

لېكىن بۇ يەتتە شەھەر، خۇسۇسەن كاشغەرنىڭ ئەھۋالىغا كەلسەك، ھىجرى ئۇچ يۈز ئوتتوز ئىككىنچى يىلى (مىلادى 943 — 944-يىلى — ت) جانابى ئەنھەزرەت سەلىلۇللا ئەلەيھى ۋەسسەلامنىڭ بىشارىتى ئارقىسىدا، ئەبۇ نەسر سامانى[111] كاشغەرگە كەلدى. بۇ چاغدا كاشغەردە بۇغرا خانلار نەسلىدىن ھارۇن بۇغراخان[112] ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان مەزگىل ئىكەن. بۇ چاغدا ئوغلى سۇلتان ساتۇق ئون ئۈچ ياشتا ئىدى. ئۇ ئاللانىڭ تەۋپىق ھىدايىتى بېرىپ توغرا يولىغا باشلىشى، ئەبۇ نەسر سامانىنىڭ يارىدەم دالالىتى بىلەن مۇسۇلمانلار

گۈرۈھىنىڭ ئىچىدىن ئورۇن ئالىدى، سۇلتان ساتۇقنىڭ دالالىتى بىلەن بۇ يەتتە شەھەرمۇ مۇسۇلمان بولۇپ، ھەرقايسى شەھەرلەردە مۇسۇلمانچىلىق ئاشكارا بولدى. ھەرقايسى يۇرتلارنىڭ ھۆكۈمەتلىرىمۇ بۇنىڭغا تەۋە بولدى، پەقەت خوتەن ئۇلۇغلا ئۇنىڭغا بوي سۇنماي ھىجرى ئۇچ يۈز يەتمىش ئىككىنچى يىلى (مىلادى 982 — 983 — يىلى — ت) ئاران ئىسلام دىنى شەرىپىتىگە ئىگە بولدى. مۇشۇ ۋاقىتتىن باشلاپ، بەلكى بۇنىڭدىن خېلى بۇرۇنلا بۇ يەتتە شەھەر ھۆكۈمرانلىغى بۇغرا خانلارغا تەئەللۇق ئىكەن، تا چىنگىزخان زامانىغىچە بۇغرا خانلارنى ئەفراسسىياپ[113] ئەۋلادىدىن ئىدى دىگەن رىۋايەتلەر بار. سۇلتان ساتۇق بۇغرا خاننىڭ قەۋرە-مازارى ھازىر ئاتۇش دىگەن جايدا.

ئەمدى يەنە ئەسلى سۆزىمىزگە كەلسەك، تۇغلۇق تېمۇر خاندىن كېيىن ئوغلى خىزىر خوجا ئاتا مىراسى پايتەختىگە ئىگە بولدى. بۇ شەرىئەت شوئار، دىيانەتلىك، شىجائەتلىك ھەم باتۇرلۇقتا تەڭدىشى يوق كىشى ئىدى. خەلقنىڭ راھىتىنى ئويلايدىغان ۋە پۇقرا پەرۋەر-لىكتە باراۋىرى يوق ئىدى. ئەمىر تېمۇر كوراگانى بىلەن دوستلۇق ئورنىتىپ، ئۆز قىزى تۇكەل بېگىمنى ئەمىر تېمۇرنىڭ ئەقىدىگە سۇنۇپ، ئۇنى كوراگانلىق مەنسۇبى بىلەن ئۇستۇنلىدى. يۇرتلارنى خاتىرجەم قىلىپ بىجىن[114] تەرەپكە غازاتقا ئاتلانىدى. بۇ چاغدا تۇرپان، قاراخوجا، قۇمۇل ئەھلى دىنى ئىسلامدىن بىبەھرى ئىدى. بۇ جايلار خىزىر خوجا قولى بىلەن ئىسلام دىنى شەرىپىتىگە مۇيەسسەر بولدى. بىجىنىڭ كۆپ شەھەرلىرىنى بېسىۋېلىپ، ئاخىرى شاھادەت شەرىتى ئېچتى. جەسىدىنى ئېلىپ كېلىپ يەمشى دىگەن جايدا دەپنە قىلدى. ئاندىن كېيىن ئوغلى شەمئى جاھان خان

تەختىدە ئولتۇردى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى مۇھەممەت خان تەختكە چىقتى، بۇ چاغدا ئۇ مىرزا ئۇلۇغ بېك رەسمەت باغلىغانلىغىنى ئاڭلاپ، ئاتۇش ئۇستىدە تاش راباتنى بىنا قىلدۇردى. بۇ مۇسۇلمان، مۆمىن دىندار بىر كىشى ئىدى ۋە ياش ئالەمدىن ئۆتتى، دادىسىنىڭ ئايىغىدا دەپنە قىلىندى. ئاندىن كېيىن شىر ئەلى خان تەختكە چىقتى. بۇ قالماقلار بىلەن تولا غازاتلارنى قىلىپ، ئاخىرى بۇ جاھا بىلەن ۋىدالاشتى، ئاندىن كېيىن ئوغلى ئۇۋەيسى خان تەختكە مىندى. ئۇنىڭ ئوغلى يۇنۇس خان ئون ئۈچ ياشتا بولۇپ، تېخى كىچىك ئىدى. ئۇۋەيسى خانىنىڭ ئەمرلىرى ئىرزان بايرىن، مىرەك تۇركمەنلەر باش بولۇپ، ئوتتۇز مىڭ لەشكەر بىلەن بىللە ئېلىپ قېچىپ، سەمەرقەنتتىكى مىرزا ئۇلۇغ بېكنىڭ ئۇستىگە باستۇرۇپ كىردى. ئاردىدا نۇرغۇن قېتىم قاتتىق جەڭ-جىدەللەر بولۇپ ئۆتتى. ئاخىرى مىرزا ئۇلۇغ بېك غەلبە قىلىپ، ئىرزان بايرىن، مىرەك تۇركمەن قاتارلىقلارنى ئوتتۇز مىڭ ئەسكىرى بىلەن باسرۇق قىلىپ ئولجا-ئەسىر قىلىپ، بىرقانچىسىنى تېغ سىياسەتتىن ئۆتكۈزدى. يۇنۇس خاننى بولسا ھىراتتىكى دادىسى شاھرۇھ مىرزىنىڭ قېشىغا ئەۋەتتى ۋە بۇ جايدىن يەنە شىرازغا يولغا سېلىپ، مەۋلانا شەرىپىدىن ئەلىيە-زىدىگە[115] تاپشۇردى، بۇ ھەقتە يۇقۇرىدا سۆزلەنگەن ئىدى.

يۇنۇس خان بولسا، ئۆلسا، مولا ۋە دىندار كىشى ئىدى. پادىشا ۋە خانلارنىڭ ئىچىدە، مىرزا ئۇلۇغ بېكتىن قالسا، يۇنۇس خاندىن باشقا ئۆلسا، فازىل پادىشا ئۆتمىگەن بولسا كېرەك دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ پايتەختى تاشكەنتتە ئىدى، خوجا ئەھرار ۋەلىلۇللاغا مۇرىت-مۇخلىس ئىدى، بۇ چاغدا يۇرتلاردا موغۇلىيە ئادەملىرىنى بەزى ئەۋباش-باشباشتاق ئادەملەر ئېلىپ قېچىپ

بىرىپ، ھەرقايسى يۇرتلاردا ساتىدىكەن. جانابى ئەھرارى ۋەلىيۇللا: "بۇنداق مۆمىن، مۇسۇلمان پادىشا ئىسلام پۇقرالىرى سېتىلمىسۇن ۋە ئېلىنمىسۇن" دەپ شەرىئەت ئەمرى بويىچە يۇرت ئۇلۇغلىرىغا ئۇقتۇرۇش چىقىرىپ، بۇ ئەھۋاللارنى قاتتىق چەكلەپ نامە بەردى. شۇنىڭدىن باشلاپ پۇقرالارنى سېتىش ۋە سېتىۋېلىش ئىشلىرى ئاياقلاشتى.

يۇنۇس خان تاشكەنتتە ۋاپات بولدى، ئاندىن كېيىن چوڭ ئوغلى مەھمۇت خان تەختكە ئولتۇردى. بۇ ئون ئىككى يىل خانلىق قىلدى. بۇ ئۆزبېك ئەۋلادىدىن شاھى بېگ خان يەنى مۇھەممەتخان شەيبانى بىلەن ئۇرۇشقان ئىدى، شاھى بېگ خان غالىپ كېلىپ، ئۇنى بەش ئوغلى بىلەن شېھىت قىلدى، خوجەندتەكى شەيخ مۇسلىھىددىن شىرازىنىڭ[116] ئايىغىدا دەپنە قىلىندى. ئاندىن كېيىن كىچىك ئوغلى ئەخمەتخان تەختتە ئولتۇردى، بۇنى قالماقلار ئالاجەخان دەپ ئاتايتتى. بۇ تاشكەنتتە تۇرالماي كاشغەرىدىكى مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئۇستىگە كەلدى، ئۇرۇشتا يېڭەلمەي ئاقسۇغا باردى. لەشكەر يىغىپ باھار پەسلىدە يولغا چىقىپ كاشغەرنى ئالساق دەپ تەرەددۇت قىلىپ تۇرغانىدا، ئەجەل پۇرسەت بەرمەي ئاقسۇدا ۋاپات بولدى. مىرزا ئابابەكرى كېلىپ ئاقسۇ خەلقىنى ئەخمەت خانغا يار بولىدى دەپ قەتلىئام، تالان-تاراج قىلىپ، ئامان قالغانلىرىنى كۆچۈرۈپ ئالتە شەھەرگە تارقىتىۋەتتى. ئۇشبۇ سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن ئاقسۇ ئون ئالتە يىل ۋەيران بولۇپ، ھۇقۇشلارنىڭ ئۇۋىسى، دېۋە-پېرىلەرنىڭ ماكانىغا ئايلاندى. ئەخمەت خاننىڭ جەسىدىنى ئالتۇن دەپ ئاتىدى. چۈنكى موغۇللار خانلارنىڭ جەسەتلىرىنى ئىززەتلەپ "ئالتۇن" دەپ ئاتايدىكەن. ھەتتا خانلار، ھاكىملارنىڭ بۇيرۇق،

نىشانە خەتلىرىنىڭمۇ "ئالتۇن نىشان"، "ئالتۇن دەستەك" دەپ ئاتايتتى. ئەخمەت خانىنىڭ تاغىسى ئىسەن بۇقا خانىنىڭ ئالتۇن جەسىدىمۇ بۇ جايغا قويۇلغان بولۇپ، ئىككى خانىنىڭ قەۋرىسى بىر يەردە ئىدى، خوجا شەھباز خوجام ۋاپات بولغاندا، بىنىنى خوجا ئىسھاقى ۋەلىئۇللا[117] ئۇنى "خانلارنىڭ ئايغىدا دەپنە قىلىڭلار" دەپ ئەمىر قىلغان ئىكەن. بۇ چاغدا ئۇنىڭ مۇرىت-مۇخلىسلىرى "خانىنىڭ ئۇستۇن تەرىپىدە دەپنە قىلىمىزمۇ" دەپ سورىغاندا، "خوجا شەھبازىنىڭ بېشى خانىنىڭ كۆكرىگى بىلەن تەڭ بولسۇن، چۈنكى خانلارنىڭ ھۆرمىتى زىيادە" دىگەن ئىكەن. نەتىجىدە خوجا ئىسھاقى ۋەلىئۇللانىڭ ئىلتىپاتى بىلەن خوجا شەھبازىنىڭ قەۋرىسى دەل مۇشۇ تەرزدە ياسالغان ئىكەن.

ئەخمەت خانىدىن ئون سەككىز ئوغۇل يادىكار قالدى، چوڭ ئوغلى مەنسۇرخان بولۇپ، قۇمۇلدىن كورلىغىچە بولغان جايلار ئۇنىڭغا تەئەللۇق ئىدى. كىچىك ئوغلى سۇلتان سەئىدخان بولسا كابۇلدا بابۇر شاھنىڭ قېشىدا ئىدى، بۇ بىرمۇنچە ئادەم بىلەن كېلىپ ئەنجانىنى ئىلكىگە ئېلىپ، بۇ جايدا ئۇچ يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئاندىن كېيىن يەتتە شەھەرگە بارساق ئوبدان بولارمىكىن دەپ مەسلىھەت قىلىشىپ، دوغلات، دوختۇي، بارلاس، جوراس قاتارلىق توققۇز تەبەقە ئۇرۇغدىن تۆت مىڭ نەپەر نامدار باھادۇر-مەردانىلەر بىلەن كاشغەرگە چۈشتى. بۇ چاغدا ئەمىر خۇدايدادنىڭ نەۋرىلىرىدىن مىرزا ئابابەكرنىڭ كاشغەر ۋە يەتتە شەھەرگە پادىشا بولغانلىغىغا قىرىق سەككىز يىل بولۇپ قالغان مەزگىل ئىدى. بۇلار ئارىسىدا ئۆزئارا جەڭ قىرغىنچىلىق بولۇپ، ئاخىرى مىرزا ئابابەكرى باراۋەرلىك قىلالماي قېچىپ بەدەخشان تاغلىرىدا يوق بولدى. بۇ

يەتتە شەھەرنىڭ تەختى سەلتەنەتى سۇلتان سەئىدخانغا قارار تاپتى.

مىرزا ئابابەكرىنىڭ يوشۇرۇن ۋە ئاشكارا غەزنە، ياراق-جابدۇق، چاھارپاي ۋە باغۇ-ۋارانلىرى ھەددىدىن زىيادە تولا ئىدى. خەلقە قىلغان زۇلۇم-جەبرىسى بۇنىڭدىنمۇ دەھشەت ئىدى. ئەگەر بىر ئادەمدىن سەللا گۇناھ-ئەيپ ئۆتسە، ئۇ ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ، بارلىق مال-مۇلكىنى غەزنىگە ئالار ئىدى. بەلكى ئۇنىڭ ئۇرۇغ-قاياشىلىرىنى ئېلىپ كېلىپ، "سېنىڭ ئۇرۇغۇڭدىن بۇ ئادەم مۇنداق يامان ئىشلارنى قىلدى" دەپ بىر بانا قويۇپ، بار-يوقىنى تامامەن بۇلاپ ئالار ئىدى. مىرزا ئابابەكرى پادىشاھىك زالىم پادىشا ئۆتكەنلىگى توغرىسىدا ھېچقانداق تارىخ كىتاۋىدا مەلۇمات يوق ئىدى. ئەگەر ھەركىمنىڭ ھەۋىسى تۇغۇلۇپ، مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئەھۋالىنى بىلەي دىسە "تارىخىي رەشىدى»گە نەزەر سالغاي.

بۇ يەتتە شەھەر دەل مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە سۇلتان سەئىد خانغا قارار تاپتى. ھەرقايسى شەھەرلەردىكى، مەيلى ئاقسۇلۇق ياكى باشقا شەھەرلىك ئارزۇمەنت ئادەملەرنى كۆچۈرۈپ ئاقسۇدا ئورۇنلاشتۇردى ۋە بۇ جاينى ئاۋات قىلدى. شۇ سەۋەپتىن ئاقسۇنىڭ ئادەملىرى بىر بىرى بىلەن ئىتتىپاق ئەمەس. چۈنكى ئۇلار يۇقۇرقىدەك چاچقۇن ۋە پاراكەندە ئادەملەردىن جەم بولغان ئىدى. سۇلتان سەئىدخان مىرزا ئابابەكرىنىڭ غەزنە بايلىغىنى ئەسكەرلەرگە تەقسىم قىلىپ بەردى. ھەممە ئادەم مال-دۇنياغا بىھاجەت ۋە بىنىياز بولدى. «تارىخىي رەشىدى»نىڭ مۇئەللىپى مەرھۇم مىرزا ھەيدەر كوراگانى (خۇدا ئۇنىڭ ياتقان جايىنى نۇرلۇق قىلسۇن) ئۆز كىتاۋىدا: "ئۇ چاغدا مەن ئون ئالتە ياكى ئون يەتتە ياشلاردا ئىدىم. پۇل ۋە دۇنياغا ئانچە ھەۋىسىم يوق ئىدى. شۇنداقتىمۇ تەقسىماتتا ماڭا نەق دۇنيادىن باشقا يەنە ئون

يەتتە مىڭ قوي تەگدى، لېكىن مال-دۇنياغا ھەۋىسى بار ئادەملەرگە قانچىلىك تەككەنلىگىنى ۋە غەنىمەت مال ھەم ئولجىنىڭ قانچىلىك كۆپ ئىكەنلىگىنى بۇنىڭدىن قىياس قىلىپ بىلگىلى بولىدۇ" دەپ يازغان ئىدى.

سۇلتان سەئىدخان (ئاللا ئۇنىڭ گۇناسىنى كەچۈرگەي!) مۇسۇلمانلارنىڭ ئاجىز ۋە خاراپ بولغانلىغىنى بىلىپ ۋە ئەسكەرلىرىنىڭ مال-دۇنياغا بىھاجەت بولغانلىغىنىمۇ سېزىپ، بۇ يەتتە شەھەرنىڭ ئون يىللىق باج-خىراجىنى پۈقرالارغا ئىنئام ۋە ئېھسان قىلىپ: "ئون يىلغىچە پۈقرالاردىن بىر نەرسە ئالماڭلار، سالماڭلار، پۈقرالارمۇ بەرمىسۇن" دېگەن مىسلى كۆرۈلمىگەن ۋە ئالەمنى قايىل قىلدۇرىدىغان ئىتائەت يارلىغنى جاكالىدى. بەش يىلغىچە ئەسكەرلەرنىڭ ئەھۋالى ياخشى ئۆتكەن بولسىمۇ، لېكىن كېيىنچە ئۇلار خاراپ ۋە ۋەيرانچىلىققا يۈزلەندى، ھەتتا ئۆتنە ئېلىپ كۈن ئۆتكۈزۈشكىمۇ مەجبۇر بولدى، شۇنداق قىلىپ ئۇلار ئالتىنچى يىلنىمۇ ئۆتكۈزدى. ئۇلار يۇرتتا بىرنىمە دېيىشكە يول تاپالمىدى. خان بولسا يارلىغدىن يانمىدى. ئاخىرى دۆلەت ئەركانلىرى مەسلىھەتلىشىپ "جاھان پانا، بۇ يەتتە شەھەرگە بەقەر (كالات) يىلى كەلگەن ئىدۇق، ھازىر ئات يىلى كىرىپ، بىز كەلگىلى ئون يىل بولدى. پۈقرالاردىن باج-خىراج ئالساق يارلىق بولارمىكىن" دەپ تۆت يىلنى تاشلاپ، ئالتە يىلنى ئون يىل دەپ ھىساپلاپ خانغا مەلۇم قىلدى، خان ماقۇل بولۇپ يارلىق قىلدى. شەرىئەتكە مۇۋاپىق باج-خىراج ئالدى، يارلىق-نىشانلىرىغىمۇ پالانى يىلى دەپ يازدى. پۈقرالارمۇ شۇ يىلنى ھىساپقا ئالدى. باشقا شەھەرلەردىن بۇ يەتتە شەھەرنىڭ يىل ھىساۋى تۆت يىل ئەۋۋەل بۇلۇشىدىكى سەۋەپىمۇ دەل

مۇشۇنىڭدا، ئەمما تاريختىكى يىلناملىرى ئوخشاش. سۇلتان سەئىد-خان يىگىرمە ئىككى يىل خانلىق قىلدى. قىرىق توققۇز يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى، بۇ ھىجرىيىنىڭ توققۇز يۈز ئوتتۇز توققۇزىنچى يىلى (مىلادى 1532 — 1533 - يىلى) بولۇپ، ياركەنتتە دەپنە قىلىندى.

ئاندىن كېيىن ئوغلى ئابدۇلرەشىت خان تەختكە چىقتى. بۇ شجائەتتە تەڭدىشى يوق، ساخاۋەت ۋە دىيانەتتە ناھايىتى ئۈستۈن بىر پادىشا بولۇپ، موللا، فازىل ، شائىر بولۇپ، پارسچە، تۈركچە نەزمىلەرنى ياخشى ئېيتار ئىدى، مۇزىكا ئىلمىدە گويىاگى فىساغورۇس (پىپا گورۇس - ت) [118] ئىككىنچى ئىدى. «ئىشرەت ئەنگىز» (خوشاللىق قوزغىغۇچى — ت) دىگەن بىر مۇقام ئىختىرا قىلدى. بۇنىڭ دەۋرىدە ۋىلايەت تەرەپتىن خوجا مۇھەممەت شېرىپ بۇزرۇكۋار [119] (ئاللا ئۇنىڭ سىرىنى پاك ۋە مۇبارەك قىلسۇن!) كەلدى. سۇلتان ئابدۇل-رەشىت خان بۇ زاتقا ئىرادە ۋە ئىشەنچ باغلاپ، بىرمۇنچە ياخشى ئىشلارنى قىلدى، مىرزا ھەيدەر كوراگانى بىننى مىرزا مۇھەممەت ھۈسەيىن كوراگانى ئالى دەرىجىلىك ئابدۇلرەشىت خانىنىڭ مەشھۇر نامىغا بېغىشلاپ تارىخ يېزىپ، ئۇنى «تارىخىي رەشىدى» دەپ ئاتىدى. ئابدۇلرەشىتخان قىرىق توققۇز يىل ئۆمۈر كۆردى. يىگىرمە يەتتە يىل خانلىق قىلدى. ھىجرى توقىقۇز يۈز ئاتمىش توققۇ-زىنچى يىلى (مىلادى 1561 — 1562 - يىلى) ۋاپات بولۇپ، ياركەنتتە دەپنە قىلىندى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى ئابدۇلكېرىم خان تەختتە ئولتۇردى. ئادالەتلىك بىلەن يۇرتلارنى ئاۋات قىلدى، زۇلۇمنى يوق قىلدى. يامان ئادەملەرنى بەربات قىلدى ۋە "ئابدۇلكېرىم ئادىل" دەپ شۆھرەت تاپتى. ئوتتۇز ئۈچ يىل خانلىق قىلدى. ھىجرى مىڭىنچى يىلى (مىلادى 1591 — 1592 - يىلى) ۋاپات بولۇپ،

یارکەنتته دەپنه قىلىندى. ئۇنىڭ بىر ئىنسى سوپىي سۇلتان كاشغەرگە ھاكىم ئىدى. يەنە بىر ئىنسى مۇھەممەت سۇلتان ئاقسۇغا ھاكىم ئىدى. بۇنى ئاقسۇدىن يارکەنتكە ئېلىپ كېلىپ خان كۆتەردى. بۇ ھەم پادىشا، ھەم دەرۋىش كىشى ئىدى. خان بولۇپ سەككزىنچى يىلى ۋىلايەت تەرەپتىن مۇرشىتلىكىنىڭ ھەقىقى ۋارىسى ۋە لايىغى بولغان خوجا ئىسھاق بىننى مەخدۇم ئەززەم (ئاللا ئۇنىڭ سىرىنى پاك ۋە مۇبارەك قىلسۇن!) كەلدى. مۇھەممەت سۇلتان بۇنىڭغا ئىرادەت ۋە ئىشەنچ باغلاپ، نۇرغۇن ياخشى ئىشلارنى پەيدا قىلدى، تەپسىلى بايان قىلساق سۆزىمىز مەقسەت تەرەپتىن يىراقلايدۇ. مۇھەممەت سۇلتان يەتمىش يىل ئۆمۈر كۆردى، ئون سەككىز يىل خانلىق قىلدى. ئاندىن ئوغلى زىيائىددىن ئەخمەت خانلىقتا ئولتۇردى. ئۇچ يىلدىن كېيىن ئۆز ئادەملىرى بار-چۇقدا (مارالۇبشدا ــ ت) شېھىت قىلدى ۋە "خان شېھىت" دەپ مەشھۇر بولدى، ئاندىن كېيىن ئوغلى ئابدۇللەتىپ سۇلتانىنى خان قىلدى، ئۇ ئون ئىككى يىل خانلىق قىلدى، يىگىرمە ئالتە يېشىدا ۋاپات بولدى. ئاندىن كېيىن پولات خان، مەھمۇت خانلار ئۆز ئەھۋالى بويىچە خان بولۇپ، ئۆزئارا ماجرالارنى باشلىدى.

ئەلقىسسە، مۇندىن كېيىن ئابدۇلرەشىت خانىنىڭ توقۇزىنچى ئوغلى ئابدۇلرەھىم خان مەنسۇر خانىنىڭ دەستۇرى بويىچە قۇمۇلدىن كورلىغچە بولغان جايلارغا خان ئىدى. مەزكۇر ئابدۇلرەھىم خانىنىڭ بىرىنچى ئوغلى ئابدۇللاخانغا خانلىق تېگىپ تەختى سەلتەنەتكە ئىگە بولدى. بۇ چاغدا تارىخ ھىجرى مىڭ قىرىق سەككىزىنچى يىلى (مىلادى 1638 ــ 1639 ـ يىلى) بولۇپ، ئۇ ئوتتۇز ئىككى يىل ئاباغى ـ ئەجداتلىرىنىڭ پايتەختىدە ئولتۇردى. ئابدۇللاخان شجا-

ئەت ـ باتۇرلۇقتا تەڭداشسىز، ھىممەت ۋە ساخاۋەتتە كەڭ قوللۇق پادىشا ئىدى. لېكىن يەنە رەھىمسىز، زالىم، پەيلى يامان، جاھىل، ئادا ـ ۋەتچى، گۇمانخور ئادەم ئىدى. ئۇ بۇرۇنقى خانلاردىن قالغان ئىشەنچلىك، ياخشى نىيەتلىك، دۆلەتخۇاز بەگزادە ۋە مىرزىلار ھەتتا ئۆزىگە باش ئەككەنلەردىنمۇ گۇمانلىنىپ، ئۇلارنى يۇرتىدىن قوغلىدى. بەزىلىرىنى ئۆلتۈردى. ھەتتا ئۆز ئىنىسى ئىسمائىل سۇلتان، ئىبراھىم سۇلتانلارنىمۇ قوغلىدى. بىر ئىنىسىنى ئۆلتۈرۈ ـ ۋەتتى. ھېچقانداق ئادەمگە ئىشەنمىدى. بەلكى ئۆز پەرزەنتلىرىدىنمۇ گۇمانلاندى. پەرزەنتلىرىمۇ دادىسىدىن خاتىرجەم بولالمىدى. قىسقىسى، يۇرتلارغا قىرغىزلارنى ھاكىم قىلدى، قوي ساری بېينى كاشغەرگە ھاكىم قىلدى، ئولجاتاي بېينى ئاقسۇغا ھاكىم قىلدى، خوجايار بېينى كۇچارغا، ئالتە قورتقا بېينى ئۈچتۇرپانغا، چىرىكى (چېرىكچى) بېينى بۇگۇرگە، ئاللا يار بېيى بىنىنى ساتىم بېينى خوتەنگە ھاكىم قىلدى. مەنسەپنىڭ تولىسىنى قىرغىزلارغا بەردى. ئاخىرى قىرغىزلار ۋە يۇرتلاردىنمۇ گۇمان قىلدى، ناھەق قانلارنى تۆككەچ، ئۆزىدىن خاتىرجەم بولالماي، ئىلاجسىز مەككە مۇئەززىمەگە بارىمەن دەپ، ۋىدالىشىپ يولغا راۋان بولدى. يۇرتىنى ئوغلى يولباس خانغا تاپشۇردى. بۇ ۋاقتىدا تارىخ ھىجرىنىڭ بىر مىڭ سەكسەنىنچى يىلى (مىلادى 1669 ـــ 1670 ـ يىلى) موغۇلىيە پايتەختى يولباس خانغا تەئەللۇق تاپتى. بىرنەچچە يىلدىن كېيىن بۇمۇ بىر تەرەپ بولدى. ئاندىن كېيىن ئەمەكلىرى ئىسمائىل خان بىنىنى ئابدۇلرەھىم خان تەختتە ئولتۇردى. پۇقرالارنىڭ ئۇستىگە ئادالەت نۇرىنى چاچتى. ھەممە پۇقرا خاتىرجەم بولۇپ يۈكسەك تۇرمۇشقا ئىگە بولدى.

بۇ خانىڭ زامانىدا ۋىلايەت تەرىپىدىن مەخسۇمى ئەزەمنىڭ پەرزەنتى ۋە نەۋرىسى خوجا يۈسۈپ خوجام ۋە ئۇنىڭ ئوغلى خوجا ھىدايىتۇللا (مەشھۇر ئىسمىلىرى خوجا ئاپاق) قاتارلىق ئىككى ئادەم كاشغەرگە كەلدى.[120] ئىسمائىل خان خوجا يۈسۈپ خوجامغا ئىناۋەت ۋە ئىرادە باغلىدى. بىر يانا بىلەن سەيىدلەر ئارىسىدا ۋە مۇرىتلەر ئىچىدە، يۇرتلار ئوتتۇرىسىدا قارىمۇ-قارشىلىق ۋە جىدەل-ماجرالار پەيدا بولدى. چۈنكى، جانابى سەيىد مەخسۇمى ئەزەم، ئىسمى شېرىپلىرى خوجا مۇھەممەت خوجەكى (ئالىلا ئۇنىڭ سىرىنى پاك ۋە مۇبارەك قىلسۇن!) دىن رۇكىن تەرىقەتتە تۆت ئوغۇل يادىكار قالغان ئىدى. بۇلار خوجا كالان، خوجا مۇھەممەت ئىمىن ۋە خوجا دوستى، خوجا ئىسھاقلاردىن ئىبارەت.

خوجا ئىسھاقنىڭ ئانىسى ئەسلى كاشغەرنىڭ ئېتىۋارلىق ئۇلۇغ-لىرىدىن بولغان سۇلتان ساتۇق بۇغراخان غازىنىڭ ئەۋلادىدىن ئىدى ۋە مەخسۇمى ئەزەمنىڭ خوتۇنلىرى ئىچىدە ئەڭ كىچىگى بولۇپ، فازىل ۋە كامالىتى زىيادە ئايال ئىدى. بۇ يەتتە شەھەر زىمىنىغا ئالدى بىلەن ئىسھاقى ۋەلىيۇللا قەدەم تەشرىپ قىلغان ئىدى. بۇ چاغدا مۇھەممەت خان خانلىق تەختىدە ئۇرغان مەزگىل ئىدى. ئۇ خوجا ئىسھاققا مۇرىت-مۇخلىس بولۇپ، مەرتىۋە-كامالەت ھاسىل قىلدى. شۇڭلاشقا ئۇنىڭ يۇرت-پۇقرالىرىمۇ خوجا ئىسھاققا مۇرىت-مۇخلىس بولۇپ كەلگەن ئىدى. خوجا ئىسھاقتىن كېيىن، ئۇلار يەنە ئۇنىڭ ئەۋلادىغا مۇرىت-مۇخلىس بولدى. ئۇلار خوجا ئىسھاقنىڭ نەۋرىلىرى خوجا شۇئەيىپ خوجا ۋە دانىيال خوجامغا مۇرىت-مۇخلىس بولغان زامانلاردا، خانلىق نۆۋىتى ئىسمائىل خانغا كەلگەن ئىكەن.

بۇ كۈنلەردە ۋىلايەت تەرەپتىن مۇھەممەت ئىمىن خوجامنىڭ پەرزەنتلىرى خوجا يۈسۈپ خوجام، نەۋرىسى خوجا ئافاق ئىككىسى كاشغەرگە كەلدى. ئىسمائىل خان: "خوجا شۇئەييۇپ بىلەن خوجا دانىيال ئىككى پىرزادەمىز بولسا تېخى ياش ۋە كىچىك، خوجا يۈسۈپ خوجامنىڭ يېشى چوڭ ئىكەن، ھەممىلىرى بىر دەرەخنىڭ شېخى ۋە مۇنسى ئىكەنلەر" دەپ خوجا يۈسۈپ خوجامغا ئىناۋەت قىلدى. مەزكۇر ئىككى خوجا زادىلەر: "ئەي خان، ئاتا-بوۋىلىرىدىن تارتىپ بىزنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىمىزغا مۇرىت-مۇخلىس بولۇپ كەلگەن ئىكەنلا. ئەمدى بىزنى تاشلاپ خوجا يۈسۈپ ئاغىمىزغا ئىناۋەت قىلىپلا" دەپ خاپا بولۇپ خانغا ئەرز قىلدى. خان دىدىكى: "پىر زادىلىرىمىزنىڭ كۆڭلى رەنجىمەسمىكىن دەپ خىيال قىلغان ئىكەنمەن، ھىلىمۇ ئۆزلىرى بىزگە باش، ھەممىمىزلا ئەرۋاھى ھەزرەتلىرىگە (ھەزرەتلىرىنىڭ روھلىرىغا ــ ت) يۈزلىنىپ تەۋەججۇ قىلساق (ئىستىخارە قىلىپ باقساق ــ ت)، ئۇنىڭدىن قانداق ئىجازەت بولسا شۇنىڭغا قاراپ ئىش تۇتساق" دەپ پۇرسەت ئىجازەت بەردى. كېچىسى ئىسمائىل خان چۈش كۆردى. چۈشىدە بىر چوڭ تۆگە ئىككى تايلاقنى قوغلاپتۇ. مەزكۇر ئىككى تايلاق ئۇشتۇمتۇت ئارقىغا يېنىپ بۇغرا تۆگە بىلەن ئېلىشىپتۇ. ئاخىرى بۇغرا تۆگە ئۆزىنى چەتكە ئېلىپتۇ. نەتىجىدە ئىسمائىل خان ئويغىنىپ كېتىپتۇ. خوجا يۈسۈپ خوجام باشلىق خوجا زادىلەرگە مۇراقىبەدە (روھى تەۋەججۇدە ــ ت) خۇددى مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ۋەقە يۈز بېرىپتۇ. خوجا يۈسۈپ بۇ جايدا تۇرۇشنى مۇناسىپ كۆرمەي، ئوغلىنى ئېلىپ كاشغەرگە راۋان بولدى ۋە ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇنىڭ روھى قۇشلىرى ئالەم باقىغا ئۇچۇپ كەتتى، كاشغەردە دەپنە قىلىندى. خوجا ئافاقمۇ

بۇ جايدا تۇرالماي سەپەرنى ئىختيار قىلىپ ئىلى شەھىرىگە كەتتى.

بۇ چاغدا ئىلى شەھىرىدە جۇراس نەسلىدىن بولغان قۇن تەيجى[121] دېگەن بىر مۇناپىق قالماق بارلىق قالماقلارغا، ھەتتا خاقانى چىنىنىڭ بەزى رايونلىرىدىن تۇركستانغىچە بولغان جايلارغا ئۆز ھۆكۈمنى جارى قىلاتتى ۋە تۆرە دېگەن نام بىلەن خۇددى خان ۋە پادىشالارغا ئوخشاش مۇستەقىل ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. ئۇ يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن ھەر دائىم چىشلىرىنى بۇلەپ، ئىشتىھاسىنى توغرىلاپ تۇرماقتا ئىدى. دەل مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە خوجا ئافاق قۇن تەيجىگە ئۆزىنى تاشلاپ: "ماڭا چېرىك بەرسىڭىز، ئالتە شەھەرنى سىزگە تەۋە قىلىپ ئىلكىڭىزگە ئۆتكەزسەم" دېگەن مەزمۇندا ئەرز قىلدى. قۇن تەيجى ناھايىتى خوشال بولۇپ بىرمۇنچە چېرىك قوشتى. ئافاق خوجا قالماق قۇن تەيجى مۇشرىك (خوداغا شىرىكەلىك قىلغۇچى ــ ت)نىڭ مۇددىئا ۋە ياردىمى ئارقىسىدا، يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈپ، ئىسمائىل خاننى ئائىلە تاۋابئاتلىرى بىلەن قوشۇپ ئىلىغا كۆچۈرۈپ چىقتى. بۇ ھىجرىيىنىڭ بىر مىڭ يىگىرمە ئىككىنچى يىلى (مىلادى 1613 ـ يىلى) ئىدى[122].

ئافاق خوجا بۇ يەتتە شەھەرگە ئىگە بولۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلدى. قالماقلاردىن غالدان سىرىن[123] دېگەن بىر كىشىگەمۇ چوڭ مەنسەپ بېرىپ، يەنە بىرقانچە قالماقنى يار ۋە ھەمدەم قىلىپ يەتتە شەھەر ئىشلىرىدىن خەۋەر ئالدىغان قىلدى. قالغان قالماقلار بولسا ئىلىغا يانىدىغان بولدى. بۇلار قۇرۇق يېنىشنى مۇناسىپ كۆرمەي، يۇرت ـ يۇرتلاردىن بۆز ـ خام يىغدۇرۇپ، قالماقلارغا ئەۋالىنىڭ يېتىشچە تەقدىم ۋە ئىنئام قىلدى. لېكىن بۇ چاغلاردا يەتتە شەھەردە پۇل يوق ئىدى. پۇلنىڭ ئورنىدا بۆز ـ خامنى ئىشلىتەتتى. قالماقلار

هەر يىلى بۇنداق بۆز-خامنى تەمە قىلاتتى. بەرمەي بولمايتتى. بۇ سېلىق-تۆلەملەرنىڭ مقدارى يىلدىن يىلغا كۆپەيدى. ئۇ زامانىدا بۇنداق ياماڭ ۋە نالايىق مەجبۇرىيەتلەر مۇسۇلمانلارنىڭ زىممىسىگە چۈشەتتى.

ئەي ئەزىز يارەنلەر! ئۇ زامانىنىڭ سەيىد پىشۋالىرى ۋە باشلامچىلىرى ئۆز ھۆكۈمرانلىغى ئۈچۈن دىنسىز-مۇشرىكلارنىڭ خىزمىتىنى لازىم تۇتۇپ، ئىسلام پادىشالىرى ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ ئۈستىگە كاپىرلارنى ئولتۇرغۇزغانىدىن باشقا، يەنە زۇلۇم، قەبىھ ئىشلارنى پەيدا قىلىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ پۇل ۋە مال-دۇنياسىنى كاپىرلارغا ئېلىپ بېرىپ، بەش كۈنلۈك دۇنياغا مەغرۇر بولۇپ ئۆتۈپىتۇ. بۇ زامانىنىڭ قاراچۇق ئاۋام بەگلىرى، تۆكچى-تىلماچ ئەمەلدارلىرىنى ياماڭ دەپ شەك-شىكايەتكە قانداقمۇ ئېغىز ئاچقىلى بولسۇن. خۇداۋەندەكبىرىم ئۇلارنىڭ ئىنساپ ۋە دىيانەتلىرىنى پاكىز ۋە زىيادە قىلغاي، ئامىن!

سۆزنىڭ ھاسلى شۇكى، بۇنداق ياماڭ نالايىق ئىشلار تا ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن بىرىنچى يىلغىچە (مىلادى 1864 — 1865-يىلغىچە)، يەنى راشىدىن خوجام زامانىغىچە باقى ۋە جارى بولۇپ كەلدى. خوجا ئافاق بىرنەچچە يىل ھۆكۈم سۈرۈپ ئالەمدىن ئۆتتى. ئاندىن ئوغلى خوجا ئەخمەت خوجام ئۇنىڭ ئورنىغا دەسسەپ ھۆكۈمران بولدى. بۇ زامانىدا ئىسمائىل خانىنىڭ ئىنىسى مۇھەممەت ئىمىن خان باش كۆتىرىپ، خوجا ئەخمەت خوجام بىلەن ئىتتىپاق بولۇپ، قۇن تەيجىنىڭ ئىتائىتىدىن چىقىپ ھۆكۈمران بولدى. بۇ چاغدا قۇن تەيجى چېرىك ئەۋەتىپ، بۇ يەتتە شەھەرنى ئىككىنچى قېتىم قولغا كىرگۈزدى. خوجا ئەخمەت خوجامنى ئىلىغا ئېلىپ

چىقىپ كەتتى. مۇھەممەت ئىمىن خانمۇ بۇ جايدا تۇرالماي ئۆزىنى ئالاي تەرىپىگە ئالدى ۋە بۇ جايدىكى قىرغىزلار ئۈنى شاھادەتـ لىككە يەتكۈزدى.

بۇنىڭدىن كېيىن بۇ يەتتە شەھەر ھۆكۈمىتى خوجا ئىسھاقى ۋەلىيۇللانىڭ نەۋرىسى خوجا دانىيال خوجامغا تاپشۇرۇلدى. بۇ قالماقلار بىلەن بىرلىشىپ يۇرت سورايدىغان بولدى. خوجا دانىيال خوجام ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئوغلى خوجا ئابدۇللا خوجام تەختتە ئولتۇردى، بۇ خوجامنىڭ دەۋرىدە تولا ئوبدانلىق بولدى. بۇ چاغدا «سىيەر شېرىق[124]» خوجا ئابدۇللا خوجامنىڭ نامىدا تۈركى تىلغا تەرجىمە قىلىندى. ئاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى خوجا ياقۇپ خوجام تەختتە ئولتۇردى ۋە "خوجا جاھان" دىگەن لەقەپ بىلەن ئاتالدى، ئۇنىڭ بىر ئىنىسى خوجا يۈسۈپ خوجام كاشغەرگە ھاكىم بولدى. يەنە بىر ئىنىسى خوجا خامۇش خوجام ئاقسۇغا ھاكىم ئىدى. خوجا ئەبەيدۇللا خوجام خوتەنده ئىدى. قالماقلار ھەرقايسى خوجامنىڭ بىردىن ئوغۇللىرىنى ئىلدا باريمتاي قىلىپ ساقلار ئىدى. خوجاملار ھەر يىلدا بىر نۆۋەت ياكى ئىككى نۆۋەت تارتۇق ـ ھەدىيە ـ لەرنى ئېلىپ ئىلغا چىقىپ، مەزكۇر تۆرەگە تازىم سالاملارنى قىلىپ كۆرۈنۈش بېرىپ، جاۋاپ بولغاندا يېتىپ كېلىپ، ھەرقايسىسى ئۆز جاي ـ ماكانلىرىدا تۇراتتى.

خوجا يۈسۈپ خوجام ئوچۇق كېڭەشلىك، تازا تەدبىرلىك كىشى ئىدى. تولا سوغا ـ سالاملار بىلەن ئىلىغا چىقىپ، قۇن تەيىجىنىڭ نەزىرىدىن ئۆتۈپ، ھىلە ـ تەدبىرلەر بىلەن خوجا زادىلەرنى ئاجرىتىـ ۋېلىپ، ناھايىتى تېز سۈرئەت بىلەن يۇرتىغا راۋان بولدى. مۇزات داۋىنىغا يېتىپ كەلگەندە، تۆرە پۇشايمان قىلىپ، يارلىغىدىن يېنىپ،

خوجالارنى يانـدۇرۇپ كەلسۇن دەپ كىشى ماڭـدۇرغان ئىگەن، خوجاملار بۇ كەلگەن ئادەملەرگە بوي سۇنـماي، داۋانـنى مەھـكەم ئېتىپ، ئاقـسۇغا كېـلىپ، ئـۆتـكەن ۋەقەلەرنى شەھەر-شەھەرلەرگە خەۋەر قىلىپ، "ھەر بىرىڭلار ئۆز شەھىرىڭلاردىكى قالـماق نەجىسـلارنى بۇ پاك زېمىندىن يىراق قىلىپ، گەدەنلىرىگە ئىسـلام قىلىچـىنىڭ تەگمىنى ئايماي ئۇرۇڭـلار" دەپ خەت ئەۋەتـتى. خەت يېتـىپ بارغان ھامان ھەمـمە قارا خانـلارنى تاۋابـئـاتـلـرى بىلەن يوق قىلىپتۇ. ئۇ زامانداا قالماقـلارنى "قارا خان"، مۇسۇلـمانـلارنى "ئاق خان" دەپ ئاتايدىكەن . شۇنىڭ بىلەن بۇ شەھەرلەردىكى كاپىرلارنى يوق قىلىپ، ئەمىر ئىتائىتىدىن چىقىپ، ئىسلام شېرىپىنى يېڭىۋاشتىن ئاشكارا قىلدى. قۇن تەيجى ئۆزىنى راستلاپ ئىنتىقام ئالغىچە يوقلۇق خەلۋەتخانىسىدىن ماكان تۇتتى.

قۇن تەيجـىنىڭ ئوغـلى داباچـى تۆرە بولـدى. ئۇنىڭ كىچىك خوتۇنىدىن بىر ئوغلى بار ئىدى، بۇنىڭ جامائەت ۋە ئەل-ئۇلۇسى كۆپ ئىدى. ئۇ كىچىك ئوغـلـنى تۆرە قىلـماقـچى بولۇپ تۇرغاندا، توساتتىن جـەدەل-ماجرا پەيـدا بولـدى. دۆلەت ئەركان-لىرىمۇ ئىككى پىرقە بولۇپ، قالماقلار ئىچىدە جەڭ-جەدەل باشلاندى. ئۇلارنىڭ ئىچـىدە ئامۇرسانا ناملىق شۆھرەتلىك بىر قالماق باھادۇر بار ئىدى. ئۇ ۋاقىتنى غەنىمەت بىلىپ خاقانى چىنـنىڭ خىزمىتـگە بېرىپ خاقانـغا: "موغۇلسـتان يۇرتـنى ئولۇغ خانـغا تەۋە قىلـىپ بەرسەم، ماڭا چېرىك ياردەم بېرىلـسە" دەپ ئەرز قىلغانـدا، خاقان خوشال بولۇپ چېرىك قوشتى. ئۇ ئىلى چېگرىسـغا يېتىپ كەلـدى، داباچى بۇنىڭغا باراۋەرلىك قىلالماي، ئىمكانىيەتىنىڭ بېرىـچە غەزىنـلىرىنى ئېلىپ بىرنەچچە تۆزىنى يىگەن ئىشەنچلىك ئادىمىنى ھەمرا

قىلىپ قېچىپ چىقتى. ئۇ نەگە بېرىشىنى بىلمەي، ئاخىرى بۇرۇن قۇن تەيجى تەرىپىدىن ئۇچتۇرپانغا ھاكىم قىلىپ بەلگىلەنگەن خوجەسى بېك دېگەن بىر مۆتىۋەر كىشىدىن ۋاپا ۋە ئۈمىت ئىزدەپ ئۇچتۇرپانغا كەلدى. خوجەسى بېك ئىستىقبالىغا چىقىپ ئىززەت ۋە ھۆرمەتلەردىن كېيىن ئۆز ئوردىسىغا چۈشۈردى. ئۇنىڭ ئۈچ يۈز ئادىمىنى ھەر بىر جايغا تارقىتىپ ئورۇنلاشتۇرۇپ، ياخشى زىياپەتلەرنى ئۆتكۈزدى.

خوجەسى بېكنىڭ ھىلە-تەدبىرى زىيادە كىشى ئىدى. تۆرەنى ئوردىسىغا باغلاپ ئالدى ۋە ئادەملىرىنى چۈشكەن جايلىرىدا باغلاپ، ئۇنىڭ غەزنە بايلىقلىرىغا ئىگە بولدى. بۇ چاغدا ئىلىغا خىتاي چېرىگى كەلگەنلىگى ئاڭلانغان ئىدى. ئۇ بۇ كاپىر ئىجىسىنى كەلمەكچى كاپىر ناپاكقا سوغا قىلىپ ئېلىپ بارسام، مۇندىنمۇ ياخشى ئىش بولامدۇ دەپ قارار قىلىپ، داباچىنى ئۆزى بىللە ئېلىپ يولغا راۋان بولدى. ئۇ تىكەسكە يېتىپ بارغاندا خىتاي چېرىگىنىڭ ئۇلۇغى بىلەن كۆرۈشتى ۋە ۋەقەنى بىر-بىرلەپ بايان قىلدى. خىتاي چېرىگىنىڭ ئۇلۇغى: "ئەي خوجەسى بېك، بۇ تۆرەلەر ئۇلۇغ خانىنىڭ چوڭ دۈشمىنى ئىدى. ياخشى ۋاقىتدا ئېلىپ كېلىپسىز، ئەمدى ئۆزىڭىز ئۇلۇغ خانىنىڭ خىزمىتىگە ئېلىپ بېرىپ، ئۆزىڭىزنى مەلۇم قىلىپ يانغايسىز" دەپ ئالاھىدە ئەرز يېزىپ ئادەم قوشۇپ بېيجىڭغا ماڭدۇردى. ئۇلۇغ خان خوجەسى بېكنىڭ بۇ خىزمىتى كۆڭلىگە ياقىقانلىغى ئۈچۈن، ئۇنى ۋاڭلىق مەنسۈبى بىلەن جۈلدۇجاساق قىلىپ يارلىق قىلدى.

نەزم:

تۈتتىلەر داباچىنى تارتىق قىلىبان خوجەسى،

ئاندان ئىش قىلغانغا مۇنداق كېيىن گېپەگدۇر جۇلدۇسى.

ئاندىن كېيىن خوجەسى بېكنىڭ ئوغلى قادىر بېگىم ۋاڭلىق مەنسۇبىگە يەتتى. چىن خاقانى ئالدىدا جۇڭتاڭ ۋەزىرلىرى باراۋەر بىدە ئىززەت ۋە ھۆرمەت بىلەن ئۆمۈر ئۆتكۈزدى ۋە خاس ۋەزىرى قاتارىدىن ئورۇن ئالدى. ئاندىن كېيىن ئوغلى ئابدۇلمۇمىنبېك، يەنى مەشھۇر ئىسمىلىرى كۇچى بېك ۋاڭلىق مەنسۇبىگە يەتتى. بۇ خانىنىڭ ئوغلى بىلەن ئەپيۇنگە مۇپتىلا بولۇپ، نالايىق ئىشلارنى پەيدا قىلغانلىغى ئۈچۈن، ئۇلۇغ خان خاپا بولۇپ ۋاڭلىغىنى بىكار قىلىپ، ھەققىنى غەزنىگە سالدى ۋە "لى فايا" (لى فايۇەن — ت) تاپشۇردى. شۇنداقلا قەدىمدىن بۇيانقى "لۇايەن" (لى پەنيۇەن — ت) قائىدىسى ۋە رەسمىيەتلىرى بويىچە خوجەسى ۋاڭنىڭ ۋاڭلىغىنى تۆت ھەسسە قىلىپ، ئۈچ ھەسسە ۋاڭلىق ھەققىنىمۇ غەزنىدە قويۇپ، بىر ھەسسىنى ئۆمەكزادىلىرى ئابدۇلرەھمان بېگىمگە يارلىق قىلغان ئىكەن.

ئابدۇلرەھمان بېگىم ۋاڭلىق مەنسۇبىگە ئۇلانغاندىن كېيىن يارکەنتنى سوراپ ئۆتۈپتۇ. تولا ياخشى ئىشلارنى بەرپا قىلىپتۇ. بۇ كىشىنىڭ ئەقىدە-ئىخلاسلىرى پاكىز، ئىنئام ۋە ئېھسانلىرى زىيادە ئىدى. بىر قېتىم تەرىقەت ئەھلىنىڭ غەۋسىيە[125] گۇرۇھىدىكى بىر ئىشانغا بىر قېتىمدىلا بىر يۈز ئون بىر يامبۇ نەزىر-ھەدىيە بەرگەن ئىكەن. باشقىلارنىڭ نەقىل قىلىشچە، يەركەنتكە ھاكىم بولغان چاغدا بىر كاتتا سوراق ئىشى بولۇپ، ھەمە خان، ئامبال ۋە مەنسەپدار خىتايلار، بېك، ئاخۇنلار يامۇلغا يىغىلىپ تۇرغان ئىكەن. بۇ كۈنلەردە ھاۋا ناھايىتى سوغۇق مەۋسۇمى بولۇپ، ئاپتاپ

دەلۇە بۇرچىدا تۇرغان ۋە قىشىنىڭ شىددەتلىك شۇبرغانلىرى، بەھەمەن (شەمسىيە 11 ـ ئاي ـــ ت) ئېيىدىكى قاتتىق شامالالار قوزغالـغان بىر مەزگىل ئىدى. مەزكۇر خان، ئامبالىلار سوراق ئورنىغا چىقالماي، ھايال بولۇپ تۇرغان بىر ھالەتتە، ئەسلىدە ھامان مەدرىسىدىن چىقماي ئىلىم ئۇگىنىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، شېئىرىيەت-چىلىكتە زېھنى ـ ئىدرەكلىرىنى ئويىنىتىپ، غەزەل ـ ناخشىلارنى پەيدا قىلىپ يۈرگەن مۇھەممەت نىياز ئاخۇنۇم دېگەن بىر كىشى بۇ سوراقنى تاماشا قىلىپ كۆڭۈل ئېچىش ئۈچۈن كەلگەن ئىدى. بۇنى ـــ بۇ كىشىنى ۋاڭ بېگىم كۆرۈپ چاقىرتىپ: "سىز مەدرىسىدە ياتقان تالىپ بولسىڭىز، بۇنداق يەرگە نىمە ئۈچۈن چىقتىڭىز" دەپ سىياسەتكە ئالدى ۋە زاڭلىق قىلغان ئاھاڭ بىلەن يۇمشاققىنا قىلىپ، "سىزنى ئوبدان شېئىر ئېيتىدۇ دەپ ئاڭلىدىم، قېنى بۇ سوغاق توغرىلىق بىر نەرسە دېسىڭىز" دەپ مېھرىبان بولغاندا، ئۇ ھېچ ھايال قىلمايلا بۇ نەزمىنى ئوقۇدى:

مۇزلادى كەشمىر قولىدا كاڭكىرە كاڭدا خىتاي،
بېكىكە تىترەك چۈشتى ئاخۇن مۇزلادى، گاھ توڭلادى.

ئۇ بۇ ئۇسلۇپتا ئون نەچچە بېيىتنى، كەينى ـ كەينىدىن توختاتماي ئېيتقان ئىكەن. بېك ناھايىتى خوش بولۇپ، تەھسىن ـ ئاپىرىن ئوقۇپ "مېنىڭ ئېتىمنى مىندۇرۇپ قويۇڭلار" دەپ ئېتىنى ئىنئام قىلىپتۇ. ئاتنىڭ ئۇستىدىكى ئىگەر ـ جابدۇق، جۇگەن ـ نۇختا ۋە يوپۇق ـ قۇشقۇن قاتارلىقلار ناھايىتى تولۇق بولۇپ، ۋاڭلىق جەرەكە-مەرتىۋىسىگە لايىق ئىدى. شائىر ئاتنى مىنىپ مەدرىسىگە كىرىپ، ئات ۋە ئىگەر ـ جابدۇقلىرىنى قىممىتىگە سېتىپ، يەنە ئىلىم بىلەن

شۇغۇللانغان ئىكەن. دىمەك، ۋاڭ بېگىمنىڭ بۇ خىل ياخشى سۈپەتلىرى ۋە نامى-نىشانلىرى ھەققىدىكى مەدھىيىلەر تولا ئىدى.

ئابدۇلرەھمان ۋاڭ بېگىمدىن كېيىن مۇھەممەت ئەزىز بېگىم ۋاڭلىق مەنسۇبىگە يېتىپ، خوتەننى سوراپ ئۆتۈپتۇ. يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان مولاّ مۇھەممەت نىياز ئاخۇنۇم (ئالىلا ئۇنىڭغا رەھمەت قىلسۇن!) «تارىخى رەشىدى»نى بۇ ۋاڭ بېگىمنىڭ نامىغا بېغىشلاپ تۇركى تىلغا تەرجىمە قىلىپ، نۇرغۇن لەقەپ ۋە سۈپەتلەرنى بايان قىلىپتۇ. بۇ ۋاڭ بېگىمدىن ئىككى ئوغۇل يادىكار قالدى، بۇلار مۇھەممەت ئىمىن بېگىم ۋە ئابدۇلۋاھاپ بېگىملەر ئىدى. مۇھەممەت ئىمىن بېگىم ۋاڭلىق مەنسۇبدە ئۆتتى. ئوغلى يوق بولغانلىقتىن ئابدۇلۋاھاپ خان بېگىمنىڭ ئوغلى ئابدۇلقادىر بېگىمگە ۋاڭلىق مەنسۇبى يەتتى. بۇنىڭ مەشھۇر ئىسىملىرى ۋاڭ خوجامدۇر.

ئەلقىسسە، ئامۇرسانا خاقانى چىنىنىڭ مۇددىئا ۋە يارىدىمى ئاستىدا ئىلى تەۋەسىنى قولغا كىرگۈزدى. خاقان مەنسەپدارلىرى قالماقستان يۇرتلىرىنىڭ ھەربى ۋە مەمۇرى ھۆكۈمرانلىغىنى تامامەن ئامۇرسانانىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇردى. جۇملىدىن بۇ يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈش تەرەددۇتىغا كىرىشتى. ئىلىدا خوجا ئافاق ئەۋلادىدىن خوجا بۇرھانىدىن دىگەن بىر سەيىد كىشى بار ئىدى ۋە ئاق تاغلىقلارنىڭ ئۇلۇغ پىشۋاسى ئىدى. ئاق تاغلىقلار تايىپىسى خوجا ئىسھاقنىڭ نەۋرىلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان زامانىدا، قارا تاغلىقلارنىڭ دەستى ۋە تەئەددىسىدىن ئازار يېگەنلىگىنى ئۇنتۇمىغان ئىدى. شۇڭلاشقا ئامۇرسانا قاتارلىقلار "سەيىد بۇرھانىدىننى باش قىلىپ، يەتتە شەھەرگە ئەۋەتسەك، بۇ جاي ئاسان قولغا چۈشەمدىكىن" دەپ مەسلىھەت قىلىشىپ، ئۇنى نۇرغۇن قوشۇن

بىلەن يولغا سالدى. بۇ ئاقسۇغا كېلىشى بىلەنلا ئاق تاغلىقلار ئىستەقبالىغا چىقىپ، ئاقسۇنى ئۆتۈنۈپ بەردى. بۇلار بۇ جايدىن ئۆتۈپ ئۇچتۇرپاننى ئىگەللىدى.

خوجا يۈسۈپ خوجام بۇ ئەھۋالنى ئاڭلاپ، كاشغەردىكى ئوغلى خوجا سىدىق خوجامنى باش قىلىپ لەشكەر ماڭدۇردى. ئۇچتۇرپاندا تۇلا جەڭ ـ جىدەللەر بولدى. ئاقسۇەت ئىسلام چېرىگى ئۆز ئىچىدىن پاراكەندە بولۇپ كاشغەرگە قاراپ ماڭدى. خوجا يۈسۈپ بىتاپ ئىدى. لەشكەر يېتىپ بارغىچە ئۇنىڭ روھى تۇتى قۇشلىرى بۇ تار قەپەزدىن ئالەمى بالاغا (ئۇستۇنكى ئالەمگە ـــ ت) پەرۋاز قىلدى. كاپىرلار ئۇلارنىڭ كەينىدىن بېرىپ كاشغەرنى ئالدى. ئاندىن كېيىن ياركەنت ئۇستىگە باردى. بۇ جايدا بىرقانچە قېتىم غەلبە ۋە مەغلۇبىيەتلەر يۈز بەردى. ئاخىرى خوجا جاھان خوجام ئۇرۇشتا ئۆزىنى چەتكە ئالدى. ئارقىسىدىن ئادەم ئەۋەتىپ تۇتۇپ كېلىپ، تەئەللۇق تاۋابئاتلىرى بىلەن قوشۇپ شاھادەتلىككە يەتكۈزدى. بۇ تەتۇر ماڭىدىغان پەلەك چەرخى خوجا ئىسھاقى ۋەلىيۇللانىڭ ئەۋلادىغا قانداق ھادىسە ـ ۋەقەلەرنى كەلتۈرگەنلىگىنى بايان قىلىشقا ئىككى تىللىق قەلەم ۋە ئەقىل ئاجىزلىق قىلىدۇ. ئاندىن كېيىن خوتەنىمۇ ئۆزىگە تەۋە قىلدى.

ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز ئەللىك ئىككىنچى يىلى (مىلادى 1836 ـــ 1837 ـ يىلى ـــ ت) بۇ ئالتە شەھەر ھۆكۈمىتىنى بۇرھانىددىن خوجامغا تاپشۇردى[126]. خىتاي ۋە قالماق چېرىكلىرى ئۆز ماكان ـ مەنزىلىگە قايتىپ، ئاز قىسمى قالدىغان بولدى. ئىلىدىكى خىتاي چېرىكلىرىمۇ ئۆز يۇرتىغا يېنىپ، بىر قىسمى توختايدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن يۇرتتا تىنچلىق ۋەزىيەت پەيدا بولدى. بۇ چاغدا

ئامۇرسانانىڭ دىمىغىنى دۆلەت ۋە ھۆكۈمەتكە بولغان غۇرۇرى بۇزۇپ، ياخشىلىق قىلغانغا شۈكرى قىلماي، ئىلىدىكى بېيجىڭ ئەھلىنى تامامەن يوق قىلىپ، ئۆز ئالدىغا تۆرە بولۇپ ھۆكۈمىنى جارى قىلدى. بۇ خەۋەرنى ئالتە شەھەردىكى بۇرھانىددىن خوجام ئاكىلاپ، ئىتائەت بەلۋىغىنى نىسيان (ئۆتۈنۈش—ت) تەكچىسگە ئىلىپ قويۇپ، مۇستەقىل پادىشا بولۇپ، باغلانغان ئىتائەت يىپىنى ئۈزۈپ، باشقىدىن ئۇلۇغ بولۇپ، ئۆزىگە "خان خوجام" دەپ لەقەپ قىلدى. يارلىق ۋە پەرمانلىرىغمۇ بۇ لەقەپنى يازدى.

فەغفۇرچىنى بۇ ئەھۋاللارنى ئاكىلاپ، ئىككىنچى قېتىم چېرىن ماكىدۇرۇشقا يارلىق قىلدى. چېرىكلەر ئىلى تەۋەسىگە كېلىپ ئامۇرسانا بىلەن قاتتىق جەڭلەرنى قىلدى، ئامۇرسانا باراۋەرلىك قىلالماي سىبىرىيە دىگەن جايغا ئۆزىنى ئالدى ۋە مۇشۇ تەرەپتە ھالاكەتكە ئۇچرىدى.

خاقانى چىن بىلەن موڭغۇل-قالماقلار ئوتتۇرىسىدا، قەدىمدىن بۇيانلا جەڭ-جىدەللەر ۋە ئاداۋەتلەر بولۇپ تۇراتتى. خاقانى چىن ئىلى ئەھلىنى قىرغىنچىلىققا سالدى. بىرمۇنچە ئادەم جېنىنى ساقلاش ئۈچۈن قېچاق، قىرغىزلار ئىچىگە كەتتى. ئىلىنى سەرەنجام قىلغاندىن كېيىن، ئىككى مىڭ چېرىكنى كۇچارغا ماكىدۇردى. بۇ چاغدا خان خوجام پادىشا كاشغەر، ياركەنت، خوتەنىدىن ئون مىڭ لەشكەر راسلاپ ئاقسۇ ئارقىلىق كۇچارغا كېلىپ، بېيجىڭ ئەھلىنىڭ ئالدىغا بېرىپ يولىنى توساپ تۇرغان ئىدى. ئۇشتۇمتۇتىلا ئىلىدىن ئىككى مىڭ لەشكەر كېلىپ قالدى. ئاردىدا قاتتىق جەڭ-مۇھاربىلەر بولدى. بېيجىڭ ئەھلى ئاز بولغانلىغى ئۈچۈن باراۋەرلىك قىلالمىاي تۇرغان پەيتتە، ئون مىڭ خاقان چېرىگى تۇرپان يولى ئارقىلىق

كۇچارغا يېتىپ كەلدى. تولا مۇھاربە-جەڭلەر بولۇپ، بۇلار ئاخىرى غالىپ كەلدى، ئىسلام چېرىگى زىيانغا ئۇچراپ، بۇرھانىدىن خان خوجام پادىشا باراۋەرلىك قىلالماي، مۇقۇر يولى ۋە جاڭگال ئىچى بىلەن ياركەنتكە قاراپ قاچتى. بىجىن ئەھلى كۇچارنى ئىگەللەپ، كۆپ ئادەمنى ھالاك قىلدى. ئاندىن ئۆتۈپ ئاقسۇنى قولغا كىرگۈزۈپ، ناھايىتى تېز سۈرئەت بىلەن ياركەنتكە باردى. خان خوجام پادىشا تولا ئۇرۇش-جەڭلەرنى قىلىپ، يەنە باراۋەرلىك قىلالماي، خوتەن تەرەپكە قاچتى. كاپىرلار خوتەنگە باردى. خان خوجام پادىشا بۇ يەردىمۇ باراۋەرلىك قىلالماي بەدەخشان تەرىپىگە يۈزلەندى. خىتاي لەشكىرىنىڭ ئۇلۇغى بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ بەدەخشان ئۇلۇغىغا خەت يازدى. بىرنەچچە نەسلى يامان ئەسكى ئادەم خان خوجام پادىشانىڭ بېشىنى كېسىپ ئېلىپ كېلىپ مەنسەپدارلارغا تاپشۇردى. بۇ مەنسەپدارلار ئۇنى تۆمۇر قەپەزگە سولاپ بىجىندىكى خانىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ باردى ۋە شەھەر-شەھەرلەرگە ئەۋەتىپ، كىشىلەرگە سەيرى-تاماشا قىلدۇرۇپ نامىنى چىقاردى.

بۇ يەتتە شەھەرنى سەرەنجام قىلغاندىن كېيىن، يەتتە شەھەردە قىرىق مىڭ چېرىك تۇرغۇزۇشقا ھۆكۈم قىلدى. لېكىن ئىلىنى ئىگەللىگەن چاغدا بىر مىليوندىن ئارتۇق ئادەمنى ھالاكەتكە گىرىپتار قىلغان ئىدى. نۇرغۇن ئادەم تەرەپ-تەرەپكە قېچىپ، ئىلى ئەتراپىدا ئادەم گۇرۇھى ئاز قالغان ئىدى. شۇڭلاشقا، ئالتە شەھەردىن ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ ئىلىدا ئورۇنلاشتۇردى. بۇ تايىپىلەر ھەرقايسى شەھەر ۋە كەنتلەردىن ئېلىپ بېرىلغانلىغى ئۈچۈن، "تارانچى" دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولدى ۋە بۇ ئادەملەرمۇ

گۈپايە قىلماي، بىجىن ئەرەپتىن نۇرغۇن ئادەم كۆچۈرۈپ گېلىپ بۇ جايلاردا ئورۇنلاشتۇردى.

يەنە شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بۇ قېتىمقى پاراكەندە-چىلىكتىن كېيىن، ئىلى خەلقى خاقانى چىنىنىڭ ئەمر ئىتائىتىدىن چىققان چاغدا، ئىلى زىمىنىنى ئوروسىيە بېسۋالغان ئىدى. بىجىن ئەھلى يېتىپ كەلگەندە، ئىلى ئادەملىرى قورقۇپ، ئۆزىنى ئوروسىيە ھىمايىتىگە تاشلاپ، تامامەن ئوروس ئىچىگە كۆچۈپ كەتتى. ئىلى زىمىنى يەنە خالى قالدى. شۇڭلاشقا ئالتە شەھەر ئادەملىرى، بولۇپمۇ كاشغەر ئەھلى ئۆز ئىختىيارى بىلەن كۆچۈپ بېرىپ، تېرىقچىلىق قىلىپ، بۇ جاينى يەنە ئاۋات قىلدى.

ئەي زامانە ئەھلى! بۇ زامانە ئەھلىنىڭ پېئىل-ئەتۋارلىرىغا سىناق كۆزۈڭلەر بىلەن قاراپ كۆرۈڭلەركى، گەرچە ھەممە مۇسۇلمان بىر دىن ۋە بىر مەزھەپتە بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئىككى پىرقە ھەتتا بىرقانچە تايىپىلەرگە بۆلۈنۈپ، بىر بىرىگە ھەسەت-ئاداۋەت قىلىشىپ، بىر تايىپە بىر سەيدىكە ئىناۋەت-ئىتتائەت قىلىشىپ، يەنە بىر سەيدىكە ئىنكار ۋە ئاداۋەت كۆرسىتىپ، ئۆزىگە "ئاق تاغلىق" ياكى "قارا تاغلىق" دەپ ئات قويۇپ، ئۆزلىرىنى ھالاكەت-زىلالە-لەتكە سېلىپ، ئىتتىپاقسىزلىق قىلىپ، بۇ يۇرتلارنى ۋە يۇرت ئادەم-لىرىنى قالماقتا ياكى خىتايغا تەۋە قىلىپ بېرىپتۇ. ھەتتا بۇنداق ئەقىدە ۋە نالايىق ئىشلارنى ئۆزىگە لايىق ۋە مۇناسىپ كۆرۈپ، بۇ ئىشلارنىڭ يامان ۋە شۇملۇغىنى ئايرىپ ئالالماپتۇ، بەلكى بۇ جاھىل، ۋاپاسىز ۋە مەككار سوپىلار ئۆزىنىڭ بۇ قىلغان ئىشلىرىدىن ھايا ياكى نومۇسمۇ قىلماپتۇ. لېكىن بەزى مەخدۇمزادىلەرنىڭ ئەسلى تەبىئىتىدە بىر بىرىگە بولغان دۇشمەنلىك ياكى ئاداۋەت يوق ئىدى. بۇ ئىشلار

ئۇلارنىڭ خام ۋە ئەقلى كەم مۇرىت-مۇخلىسلىرىنىڭ شۇملۇغىدىن پەيدا بولغان بولسا كېرەك. شۇڭلاشقا بۇ ساغلام نەسەپلىك زاتلار-نىڭ ھەممىسىنىلا ئوخشاش كۆرۈپ، ئاداۋەت ۋە ئۆچمەنلىك قىلماسلىق لازىم. مۇناپىقلىق قىلمىغانلارنىمۇ مۇناپىقلىق قىلدى دەپ ئېغىز ئېچىش،ئەلۋەتتە توغرا بولمايلا قالماستىن، بەلكى كىشىنى ئاللا-نىڭ ئازاۋىغا گىرىپتار قىلىدۇ. «ھەدىس شېرىپ»دىمۇ "ئېتىقادىمىزنىڭ بۇزۇلۇشىدىن خۇدادىن پاناتىلەيمىز." دېگەن سۆز بار.

ئافاق خوجامنىڭ ئەۋلادىدىن بۇرھانىدىن خوجام شاھادەتلىككە يەتكۈزۈلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ پەرزەنتى خوجا سالىخ خوجام يەنى بەزىلەرنىڭ مەلۇماتى بويىچە، ئۇ يەنە ساماق خوجام دەپ ئاتالغان بولۇپ ، بۇ كىشى فەرغانە ۋىلايىتىگە قېچىپ كەتكەن ئىدى. بۇ دادىسىنىڭ قىساس-ئىنتىقامىنى تاما قىلىپ نەچچە قېتىم كاشىغەرگە كەلدى. لېكىن مۇرادىغا يېتەلمەي يانىدى. بۇنىڭ پەرزەنتى خوجا جاھانگىر خان تۆرەم بىرنىمە قىلىپ مۇرادىغا يەتتى. بۇنىڭ زىكرى كېيىن كەلگۈسىدۇر. بۇ چاغدا ئەگەر ئەنجان تەرەپتىن خوجامىلار كەلسە، ئاق تاغلىقلارنىڭ جاھان ئاپىتىۋى چىقىقانىدەك بولۇپ، خوشال-خورام بولۇپ كېتەتتى. قارا تاغلىقلار بولسا بېيجىڭدىكى خوجاملارغا نەزىر-ھەدىيە ئەۋەتىپ مەدەت تىلەيتتى. بۇ خوجاملار-دىن كۆك چاي تەۋەرۈك قىلىپ سوغا-خالتا كېلەتتى. بۇلار بۇنى تەۋەرۈك چاي دەپ ناھايىتى ئەزىز-ئېتىۋار بىلەن قارايتتى. بۇ ۋەقەلەرنى كېيىن يەنە ئۇچتۇرپان زىكرىدە بايان قىلىمىز ئىنشا ئاللا. (ئاللا بولسا سەۋرە قىلغۇچىلارغا يېقىندۇر!) دېمەك، ئاق تاغلىق ئەھلى بىلەن قارا تاغلىق ئەھلى تا بۇ زامانىدىمۇ بىر بىرىگە قارشى ئىدى، بۇ تايىپىلەر كاشغەردە ناھايىتى كۆپ، ھەر ئىككى

تايپىنىڭ ئېتىقادى خاتا ۋە بىھۇدىدۇر. نەزىم:

شۇكۇرۇللا فارىخ ئولدۇم مەن قارا، ئاق تاغىدىن،
نە ئۇچۇنكىن مۇڭە يەپدۇرمەن شەرىئەت باغىدىن.

ئەلقىسسە، خانىلارنىڭ دۆلەت چىرىغى ئۆچكەن، قالماقىلارنىڭ ياردىمى ئاستىدا خوجاملارنىڭ دۆلەت چىرىغى يانغان زامانىدىن باشلاپ، بۇ خوجاملار بەزىدە تەرىقەتنىڭ زىكىر ۋە پىكىر يولى بىلەن ئىبادەت قىلىپ، ئالىلادىن مەدەت تىلەشكە شۇغۇللانسا، بەزىدە ئەيشى-ئىشرەت، نەغمە-ناۋا ۋە چاي بىلەن بەزمە قىلىپ، نەپسىپەرۋەرلىكە شۇغۇللىنىپ كەتكەنلىكلىرى ئۈچۈن، پۇقرا ۋە خالايىقنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر ئالمايتتى. شۇڭلاشقا، بەزى غەيۋەت-شىكايەتچى سۆزەنچىلەر ۋە ئىچىدىن يامان شەيتان سۈپەتلىك ئادەملەر ئۇلارغا يېقىنلىشىپ، ئۆزىنى ناھايىتى ئىخلاسلىق كۆرسىتىپ، تاشقىرىغا چىقىش بىلەنلا ھەر بىرى خۇددى ئاچ بۆرە شەكلىگە كىرىپ، بۆرە قويغا چاپقاندەك، پۇقرالارنىڭ مال-مۈلكىگە، ھەتتا ئۇلارنىڭ جان-ئىمانىغا قاتتىق زۇلۇم سېلىشقا باشلىدى. بۇ تايىپىلەر "ئۇششاق" دەپ ئاتالدى. ئاتا-بابالىرىدىن تارتىپ جەينامازدىن قويماي سەجدە-ئىبادەت بىلەن ئۆمۈر ئۆتكۈزۈپ كەلگەن خوجاملارمۇ يۇرتدارلىق ئىشىدىن ۋە سىياسەت رەۋىشىدىن خەۋەرسىز ئىدى. شۇڭلاشقا، پۇقرالارنىڭ ئەھۋالى خاراپ ۋە ۋەيرانچىلىققا يۈزلەندى. ھەتتا ئۇلار ئۆيى-ماكانلىرىدا ئارام ئالالماي ۋە تۇرالماي جاڭگال-جەزىرىلەرگە قېچىپ كېتىپ كۈن ئۆتكۈزىدىغان دەرىجىگە يەتتى. كېچىلىرى مەخپى ئۆيلىرىگە كېلىپ، تاپقانلىرىنى غىزا-تاماق قىلىپ يەپ، قازان-تاۋاقلىرىنى ساقلىيالماي، بۇلاق ۋە چوڭقۇر يەرلەرگە تاشلاپ، ئەسلا كىشىگە كۆرۈنمەي جېنىنى ساقلايدىغان بولدى. يۇرتدارلىق ئىشلىرىدىن

تاقەتلىرى تاق بولۇپ، چىداشقىمۇ ھېچ دەرمان قالمىدى.

دەل مۇشۇنداق بىر ۋەزىيەتتە، بىرنەچچە يىراقنى كۆرگۈچى ھەم ئىلگىرى دەۋر سۈرۈپ دۆلەت-مەنسەپ تۈتۈپ، كېيىنچە خار ۋە بى ئېتىۋار بولۇپ، پۇقرالىق كوچىسىغا كىرىپ قالغان ۋە ئاددى خەلق قاتاردىن تۆۋەن ھەم قەدىرسىز ئورۇن ئالغان بەزى قەدىمقى بەگلەرنىڭ ئەۋلادى ئۆزئارا مەسلىھەت قىلىشىپ، "قەدىمدىن بۇيان يۇرت سوراپ كەلگەن خانلار بۇلۇڭ-پۇشقاقلارغا ئولتۇرىدىغان بولدى، بۇلۇڭ-پۇشقاقلاردا ئولتۇرۇپ كەلگەنلەر بولسا خان بولدى. پۇقرالار ھەيران ۋە سەرسان بولدى. ئەڭ ياخشى مەسلىھەت شۇكى، بىز بىرنەچچە كىشى خاقانىنىڭ خىزمىتىگە بارساق، ئەرزىمىزنى ئېيتىپ چېرىك تەلەپ قىلساق، ئەگەر چېرىك بەرسە، بىز شۇ ئىقلىمغا تەۋە بولۇپ، يىراق-يېقىن دۇشمەنلەردىن قۇتۇلساق. تاكى بىر ئىقلىمغا تەۋە بولماي تۇرۇپ يۇرتىمىز ئاۋات، بالا-پەرزەنتلىرىمىز تىنچ-ئامان بولالمايدىكەن" دەپ قارار توختىتىپ، ئالتە ياكى يەتتە جان كىشى كېپىشلىرىنى تەتۈر كىيىپ يولغا راۋان بولدى. بىرنەچچە ۋاقىتتىن كېيىن قاراۋۇلچىلارغا ئۇچراشتى. قاراۋۇلچىلار ئۇلارنى بىر قارادىن يەنە بىر قاراغا ئېلىپ بېرىپ، فەغفۇرچىن خاقانى بىلەن كۆرۈشتۈردى. خاقان بۇلارنىڭ ئەرزىنى ماقۇل كۆرۈپ، نۇرغۇن چېرىك قوشۇپ بەردى. ئۇلار كەلگەندىن كېيىن بۇ يەتتە شەھەر جەڭ-جىدەلسىزلا خاقانى چىنىنىڭ ئەمرىگىتائىتىگە كىردى. خاقانى چىنى بۇ ئالتە جان كىشىنىڭ ھەر بىرىگە ۋاڭ، گۇڭ، بەيسى، بەيلى قاتارلىق چوڭ مەنسەپلەرنى جۇلدۇ-جاساق قىلىپ، ھەر بىرىنىڭ خىزمىتىگە بىرنەچچە ئۆيلۈك ئادەم تەينىلەپ، ھەر يىلى غەزنىدىن كۇموش، ۋەزىپە-مائاش بېرىدىغان بولۇپ،

هەر بىرىنى ھەرقايسى شەھەرگە ھاكىم قىلىپ توختاتتى. ئىلگىرى خاقان بۇ زىمىنغا مۇقىم ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغدا، بۇ يەتتە شەھەرنىڭ ھاكىملىغى مەزكۇر بەگلەرنىڭ ئەجدادلىرىدىن باشقا ئادەملەرگە ناھايىتى كەمدىن كەم نېسىپ بولاتتى.

بۇ دۆلەتكە ئۇلانغان ئالتە جان كىشىنىڭ بىرى مىرزا ھىدى بەيسى بېگ ئىكەن. بۇنىڭ ۋەقەخەۋەرلىرى يۇقۇرىدا بايان قىلىندى. يەنە بىرى چېرىكچى بېگ بولۇپ، بۇ كىشىگىمۇ بەيسىلىك نېسىپ بولغان ئىكەن. ئۇنىڭ سېتىۋالىدى بېگ ۋە ئاق بېگ دەپ ئىككى ئوغلى بار ئىدى. سېتىۋالىدى بېكىكە بەيسىلىك مەنسىۋى يېتىپ، ياركەنتنى سوراپ ئۆتتى. ئاندىن ئوغلى موھەممەت ئابدۇللا بېگ بەيسىلىككە يېتىپ، ئاقسۇ ۋە ياركەنتنى سوراپ ئۆتۈپتۇ. بۇنىڭ نەۋرىسى مۇھەممەت مۇسا بەيسى بېگ ئاقسۇ زىمىنىدىكى ئاقيار دىگەن جايدا تۇرىدۇ ۋە ئابائىئەجدادلىرىنىڭ مەنسۇبىنى تېپىپ ئالالماي يۇرۇپتۇ. ئاق بېگ ئىلغا ھاكىم بولۇپ، ئاقسۇ، ياركەنت قاتارلىق جايلارغىمۇ ھاكىم بولۇپ سوراپ ئۆتۈپتۇ. ئاندىن ئوغلى مۇھەممەت يۈسۈپ بېگىم ئالدى بىلەن ئىلغا، ئاندىن ياركەنتكە ۋە ئاخىرىدا سايرامغا ھاكىم بولۇپ دۇنيادىن ئۆتۈپتۇ. ئوغلى مۇھەممەت ئابدۇللا بېگ ئىشىك ئاغالىق مەنسىۋى بىلەن ئۆتتى. بۇنىڭ ئەۋلادى كۆپ. دۆلەتمەنسەپكە ئېرىشكەنلەرنىڭ يەنە بىرى بايلىق گادای مۇھەممەت گۇڭ ئىكەن. بۇ ئالدىدا كاشغەرنى، ئاندىن ئۇچتۇرپانىنى سوراپ ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. ئوغلى ئىبراھىم بېگ ھەم گۇڭ بولۇپ، ئۇچتۇرپانىنى سوراپ ئۆتۈپتۇ. ئاندىن كىيىن گۇڭلۇق ئىنسى مۇھەممەت مۇسا بېككە ئۆتۈپتۇ. ئاندىن ئوغلى مۇھەممەت تالىپ بېگ گۇڭلۇق مەنسۇبىگە يېتىپ شەھىيار (شايار ــ ت) نى سوراپ

ئۆتتى. ئاندىن ئوغلى ئەھمەت بېك گۈك بولدى، ئاندىن ئوغلى مۇھەممەت سدىق بېگىم گۈكلۈق مەنسۇدە ئىززەت ۋە ھۆرمەت-لەرگە سازاۋەر بولدى. قالغانلىرىنىڭ ئەۋلادى ۋە نام-نەسەپلىرى روشەن مەلۇم بولمىغانلىقتىن، بۇ جايدا بايان قىلىنمىدى.

خاقان بۇ ئالتە جان بەگنىڭ سۆرىتىنى قىلدۇرۇپ، ئۇششاق تالدا بىر كاتتا بۇتخانا بىنا قىلدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ سۆرەتلىرىنى قويدۇرۇپ: "بۇ بەگلەرنى يەتتە شەھەرنىڭ ئىگىسى تەربىيىگەردارى ۋە ساقلىغۇ-چىسى قىلىپ مەنسەپ بەردىم، مۇندىن كېيىن يەتتە شەھەرگە ئۆتكەن مەنسەپدارلار بۇ بەگلەرنى يوقلاپ ئۆتسۇن" دەپ يارلىق قىلغان ئىكەن ــ ئاغزىغا تاش ساپال تۇپراق تولسۇن! تا ئىسلام بولغىچە بۇ بۇتلار بار ئىدى. ھەرقانداق مەنسەپدار ياكى سودىگەر-مەيمەيچىلەر بىجىن تەرەپتىن كېلىپ بۇ بۇتخانا بار مەنزىلگە يەتكەندە، ھامان ئاتتىن چۈشۈپ ياكى قونۇپ، ئۆز ئادەت-رەسمى بويىچە قەغەزلەرنى كۆيدۇرۇپ ۋە نەچچە قېتىم باش ئۇرۇپ دوگاقلاپ، بۇ سۆرەت بۇتلاردىن مەدەت-يارىدەم تىلەپ، ئاندىن ئۆتىدىكەن. ئەگەر ئۇنداق قىلمىسا، گۇناغا لايىق بولىدىكەن. بۇ بۇتخانىنى "ئۇلۇغ ئۆي" دەپ ئاتايدىكەن. بۇ بەگلەرنىڭ ئەۋلادىمۇ "بىزلەر ئۇلۇغ ئۆي ئادەملىرىنىڭ ئەۋلادىدىن بولمىز" دەپ پەخىر-لىنىپ ماختىنىدىكەن.

ئىسلام ئېچىلغاندىن كېيىن بۇ بۇتخانىلار بۇزۇلدى. بەگلەر يەنە پۇقرالىق كوچىسىغا كىرىپ قالدى. ئون تۆت يىلدىن كېيىن يەنە خاقان ئەھلى ئاتا يۇرتلىرىغا يەنە مالىك ۋە ساھىپ بولدى. فەغفۇر-چىندىن "مېنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىمغا خىزمەت قىلىپ كەلگەن ئادەملەر بار ئىدى. بۇلارنىڭ ئۆزى ياكى ئەۋلاتلىرى بارمۇ، بۇنى سوراپ

تەكشۈرۈپ بىلىندۈرۈلسۇن" دەپ يارلىق كەلدى. بۇ بەگلەرنىڭ ئەۋلادىمۇ بۇرۇنقى خانلار بەرگەن يارلىق، ھۆججەت ۋە ئاساس خەتلەرنى ساقلىغان ئىكەن. بۇلار بۇ ھۆججەتلەرنى مەلۇم قىلىپ، ئابائى-ئەجداتلىرىدىن مىراس قالغان مەنسەپلىرىنى تاپتى. گەرچە ئۇلار يەنە نەچچە پۇشتى ۋە نەچچە يۈز يىللارغىچە ئۇلۇغ خانغا بېرەر خىزمەت قىلغانلىغى مەلۇم بولمىسمۇ، لېكىن خانلار تەرىپىدىن بۇرۇن بەلگىلەنگەن مائاشلىرىنى ھەر يىلى ئېلىپ تۇرىدىكەن. ھەر ئۇچ يىلدا بىر قېتىم خانلىق خىزمىتىگە بېرىپ، تازىم-ئېھتىراملىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ تۇرىدىكەن. ئۇلارنىڭ پەرزەنت-نەۋرىلىرىمۇ ئەسىر-دىن ئەسىرگىچە تىنچ-ئامان ۋە خاتىرجەملىك بىلەن بەلگىلەنگەن مائاشلىرىنى ئېلىپ "تارخان"لىق دەۋلەت-ئىززىتى بىلەن ياتىدىكەن. فەغفۇرچىنىڭ ئۇلۇغ ۋە كاتتىلىغىنى شۇنىڭدىن قىياس قىلىش لازىمكى، بىر قېتىم قىلىنغان خىزمەت بىلەنلا بۇنداق مەنسەپ ۋە مەنپەئەتكە يەتكىلى بولار ئىدى.

ئەي مالىكۇل مۇلۇك! پادىشالىق ھەقىقىلىغى ساڭا خاسدۇر. ھەقىقى پادىشا پەقەت سەندۇرسەن. بۇ بەندىلىرىڭنىڭ ئەللىك-ئاتمىش يىل ئىچىدە قىلغان بەندىچىلىك خىزمىتىنى ئۇلۇغ دەرگاھىڭدا بىر قېتىم بولسىمۇ قوبۇل ئەيلەپ، پۇراقلىق جەننىتىڭدىن ئورۇن بېرىپ، جامالىڭنى كۆرۈش دەۋلىتىنى ھاسىل قىلىپ، ئۇلارنىڭ گۇناھىغا باشتىن-ئاخىر ئەپۇ قەلىمىڭنى سۈرسەڭ، بۇ سېنىڭ قۇدرەتلىك ۋە يېتىشكەن كۇچۇڭ ئالدىدا ھىچقانداق ئەجەپ ئەمەس. سەن بەندىلىرىڭگە مېھرىۋانلىق ۋە شەپقەتلىك كەلتۈرەلەيسەن، ئۇلۇغلۇق قىلالايسەن. ئەي رەھىم قىلغۇچىلارنىڭ رەھىملىكىرەگى ۋە ئۇلۇغلارنىڭ ئۇلۇغراغى، يا ئەررەھمە ئەر راھمىن، ئامىن!

5

خوجا جاهانگىر خان تۆرەمنىڭ بۇيەتتە شەھەرگە ئىستىلا تاپقان ۋەقەلىرى، مۇھەممەت ئەلى خانىنىڭ كاشغەرگە كېلىشى، كاشغەرنىڭ پەتھى بولۇشى، نۇرغۇن قارا چېرىكلەر كېلىپ ئىككىنچى قېتىم يەتتە شەھەرنى ئىگەللىشى، جاهانگىر خان تۆرەمنى تۇتۇپ بىجىنغا ئېلىپ ماڭغىنى ۋە كۆپ مۇسۇلمانلارنى ئولجا-ئەسىر قىلىپ خىتاي مەملىكىتىگە ئېلىپ كەتكىنى، مۇھەممەت ئەلى خان (ئالالا ئۇنىڭ گۇناھىنى كەچۈرگەي!) ئەلچى ئەۋەتىپ ئەسىر چۈشكەن مۇسۇلمانلارنى فەغفۇر-چىنىدىن تىلەپ ئېلىشى قاتارلىق ۋەقەلەرنىڭ سۆزى

رىۋايەت ئاساس (رىۋايەتلەردىن ئەسەر يازغۇچىلار ــ ت) ۋە ناقىلان ئەخبار (نەقىل قىلىپ خەۋەر بەرگۈچىلەر ــ ت)لەرنىڭ كەينى-كەينىدىن بەرگەن رىۋايەت ۋە خەۋەرلىرىدىن مۇنداق مەلۇم ۋە مەزمۇن بولدىكى، تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز ئوتتۇز توققۇزىنچى يىلى (مىلادى 1823 ــ 1824-يىلى) مۇھەممەت ئەلى خان بىننى ئۆمەر خان بىننى شىر ئەلى خان (ئالالا ئۇنىڭ گۇناھلىرىنى كەچۈرۈپ رەھىم قىلغاي!)قوقەنت ۋىلايىتى ۋە فەرغانە ئاھالىلىرىغا ھۆكۈمران بولۇپ ئولتۇردى. تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى

يۇز قىرق تۆتىنچى يىلى (مىلادى 1828—1829-يىلى) خوجا جاھانگىر خان تۆرەم قوقەنتتە كاشغەر ئەقىدەتمەنلىرىدىن بىرمۇنچە ئادەم توپلاپ، فەرغانە ۋىلايىتىدىن قېچىپ چىقىپ، موغۇلستان شەھەرلىرىدىن كاشغەرگە كېلىپ، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنى ئۆزىگە تەۋە قىلىپ، خىتاي شەھىرىنى پەتھى قىلىش ئۈچۈن جىددى تەييارلىق قىلىپ تۇرغان كۈنلەردە، مۇھەممەت ئەلى خانىنىڭ غەيرەت تومۇرى جۇشقا كېلىپ لەشكەر جەمئى قىلىپ، دۆلەت ئەركانلىرىغا: "ئالەمنىڭ ئىگىسى بولغان خۇداۋەندەكبىرىم بۇ پادىشالىقنى بىزگە ئاتا قىلىپتۇ. ئەگەر بىز سۇسلۇق-بوشاڭلىق ۋە غەپلەتنى ئۆزىمىزگە لازىم ۋە راۋا كۆرسەك، ھۆكۈمەتدارلىق ۋە پادىشالىق ئۆز دائىرە ۋە جامائەت ئاساسىدىن يىراقلايدۇ. بىر ئەسكى خوجا بىرنەچچە لۈكچەك ۋە باشباشتاقلارنى توپلاپ، كاشغەر شەھىرىنى مۇھاسىرە قىلىپ، ۋىلايەتلەرگە ئىگە بولۇش دەۋاسىنى قىلىپ، خانلىق ناغرىسىنى چېلىپ، مەملىكەت قۇرۇشنى ئۆزىگە نىسبەت قىلىپتۇ. ئۇلارنىڭ بۇ ئىشلىرىگە يول قويغىلى بولمايدۇ-ئەلۋەتتە. ئەگەر بۇلار شەھەرنى پەتھى قىلىدىغان بولسا، خىتايلارنىڭ نەچچە يىل مابەينىدە توپلىغان غەزنە-بايلىقلىرى بۇ باشباشتاقلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ زايا بولىدۇ. خاقانى چىن بولسا كاتتا ۋە زور پادىشالىقتۇر. ئەگەر بۇ چاغدا بىجىن تەرىپىدىن كۈفارلار يەنە كېلىپ ئىستىلا قىلسا، ئۇلار يەنە غەزنە سەرپ قىلماي باشقا ئىلاج يوق. ئەگەر كاپىرلار غەلىبە قىلىپ ، بۇ پاراكەندە لەشكەرلەرنى يەنە پاراكەندە قىلىدىغان بولسا، ئىسلام ۋىلايەتلىرىنىڭ غەزنىسى يوق بولۇش ئېھتىمالى بار. يەنە بىرى شۇكى، جاھانگىر تۆرە يۇرتىنى باشقۇرۇشقا ئاجىزلىق قىلىپ، خىتاي چېرىگى بۇ جايلارغا يەنە ئىگە بولسا، جاھانگىر خوجا

نائىلاج بۇ يەرگە قېچىپ كېلىدۇ، ھالبۇكى، خىتايلارنىڭ گەپ-سۆزلىرى بىزگە تاقىلىپ مۇئامىلە يامانلايدۇ. ئەمدى ئوبدان مەسلىھەت شۇكى، بىز كاشغەرگە بارساق، كاشغەر قولىمىزغا چۈشسە تېخى ياخشى. ئەگەر بۇنداق بولمىسا غازات ساۋابى يەنىلا بىزگە مەنسۇپ" دەپ مەسلىھەت بەردى ۋە ئۈچ مىڭ ئەسكەر بىلەن كاشغەرگە كەلدى، جاھانگىر خان تۆرەم بىرمۇنچە ئادەم بىلەن ئالدىغا چىقىپ، بىر بىرى بىلەن ئات ئۈستىدە كۆرۈشۈپ، پادىشالارغا خاس ھۆرمەت-تازىملىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ، مۇھەممەت ئەلى خاننى بىر كاتتا ھويلىغا چۈشۈردى.

بۇ چاغدا كاشغەردىكى خىتاي شەھىرى مۇسۇلمانلار شەھىرىنىڭ ئىچىدە ئىدى، شۇ كۈنىنىڭ ئەتىسى جاھانگىر خان تۆرەم ئالى مۇقام-لىق خانغا ھۆرمەت ۋە ئەدەپ-كەمتەرلىك بىلەن، مۇھاسىرىدىكى جەڭنى ئۇلۇغ مەرتىۋىلىك خانغا ئۆتۈنۈپ، ئۆز ئادەملىرىنى قايتۇرۇپ كەلدى، خانىنىڭ يارلىغى بىلەن قوقەنت لەشكەرلىرى ئاشكارا ۋە شىددەتلىك مۇھاسىرىگە ئۆتتى. خىتاي شەھىرىنىڭ تۈۋىگە دورا قويۇپ ۋە لەخمە كولاپ ئوت قويدى، شەھەرنىڭ بىر تەرىپىنى ھاۋاغا كۆتىرىپ، ئالەم يۈزىگە چاڭ-تۈزاڭلارنى چېچىپ، كۈنىنىڭ كۈندۈزى گويا قاراڭغۇ كېچىگە ئايلىنىپ كەتتى. بۇ چاغدا ئەسكەر نۇسرەت ئىچىدە خۇددى پەرۋانىدەك ئۆزىنى سىپىلغا ئۇردى. كاپىرلار، بەلكى مۇسۇلمانلار بۇ تامنىڭ بۇزۇلغان تەرىپىدىن ھۇجۇم قىلارمىكىن دەپ، تۆشۈك يولىنى توساپ، جەڭ-مۇھاربىگە كىرىشتى، شەھەرنىڭ ئىچىدىن توپ-زەمبىرەك، جەزايىل قاتارلىقلارغا ئوت تۇتاشتۇردى. مۇسۇلمانلارمۇ تاشقىرىدا تۇرۇپ توپ-زەمبىرەكلەرگە ئوت بەردى. كاپىرلار بىلەن مۇسۇلمانلار ئۆزئارا ئارىلىشىپ گىرەلە-

شپ، قاتتىق جەڭ قىلىشتى. مۇسۇلمانلار شوتا راسلاپ، شەھەرنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىدىن خۇددى داۋازلاردەك، سېپىلنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ئۇرۇش قىلدى. لېكىن كاپىرلار كۆچ كۆرسىتىپ، مۇسۇلمانلارنى ئۇچ قېتىم سېپىل ئۈستىدىن ھەيدەپ چۈشۈردى. تۆتىنچى كۈنىگە كەلگەندە شېھىتلەرنىڭ كۆپلۈگى، يارىدارلارنىڭ تولىلىغىدىن سېپىلغا بارىدىغان يول ئېتىلىپ قالدى. خان غازى مۇھەممەت ئەلى خان بۇ ئەھۋالىلارنى كۆرۈپ، ئىچى ئاغرىپ، يىغلاپ-يىغلاپ، ئۆلۈكلەرنى ئالدۇرتۇپ، ھەزرەت ئافاق مازىرىغا دەپنە قىلدۇردى. زەخمدارلارنى داۋالاشقا يارلىق قىلدى-دە، ئالاج مۇھاسىرىدىن قولىنى ئۈزۈپ، بىر ھەپتە دەم ئالغاندىن كېيىن، جاھانگىر خان تۆرەمگە دۈئا-پەتە بېرىپ، قوقەنتتىكى دار سەلتەنەتكە قايتتى.

بىر ئايدىن كېيىن، قېيىن ئىشلارنىڭ دەرۋازىسىنى ئاچقۇچى ئاللانىڭ ياردىمى بىلەن خىتاي شەھىرى پەتھى بولدى، جاھانگىر خان تۆرەم پەتھنامە يېزىپ، ئۇرۇش ھەقىقىدىكى خۇش خەۋەرنى ئالى دەرىجىلىك مۇھەممەت ئەلى خانغا يەتكۈزۈش ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك خادىملىرىنى نۇرغۇن سوغا-سالاملار بىلەن قوقەنتكە ئەۋەتتى. كەينىدىنلا كاشغەر، يېڭى ھىسار، مارالۇبىشى، ياركەنت قاتارلىق جايلارنى قولىغا كىرگۈزدى، خوتەننى مۇھاسىرىگە ئالدى. لېكىن، بۇ مۇھاسىرە تۈگىمەيلا، بەزى ئەسكەرلىرى ئاقسۇغا ئىكىكى تاش مىقدارى يېقىن كېلىپ، بەزىلىرى دەريادىن ئۆتۈپ، ئەتىسى ئاقسۇنى پەتھى قىلىمىز دەپ خاتىرجەم ياتقان چاغدا، خىتاي چېرىكلىرىنىڭمۇ ئاقسۇغا كەلگەنلىگى مەلۇم بولدى. بۇلار شەھەردىن چىقىپ، زور كۈچ بىلەن ھۇجۇم قىلدى. جاھانگىر خان تۆرىنىڭ

ئەسكەرلىرى بۇرۇلۇپ ئارقىغا قاچتى. قارا چېرىكلەر قوغلىغانلىرىچە بېرىپ كاشغەرنى ئالدى، يېڭى ھىسار، ياركەنتلەرنىمۇ قولىغا كىرگۈزدى.

خىتاي چېرىگىنىڭ كۆپلۈگىنى بەزىلەر يىگىرمە تۆمەن، بەزىلەر ئون تۆمەن ئىدى دەپ رىۋايەت قىلىدۇ. ئۇ چاغدا فەغفۇرچىنىڭ تەختىگاھىدا داۋۇاڭ خان (داۋگۇاڭ خان ــ ت) دېگەن خان ئولتۇرغان ئىكەن. بۇ دۆلەتلىك خان ئۇ چاغدا ناھايىتى قۇۋۇەتلىك بولۇپ، ھېچ تەرەپتە دۈشمەنلىك ئەسىرى يوق ئىكەن. بۇ چېرىك، قورال-ياراق ۋە باشقا ھىساپسىز جەڭ قوراللىرىدىن باشقا، يەنە ئىككى يۈز ھارۋىدا تۆگە ۋە قوي مايالىرىنى ياغدا قورۇپ ماڭدۇرغان ئىكەن. چېرىكلىرى يول بويي قار، يامغۇردا قېلىپ، ئاش-غىزا قىلىپ يەيدىغان ئوتۇن تاپالمای قالغان كۈنلەردە، بۇ مايالارنى ئوتۇن ئورنىدا قالاپ، ئاش-غىزا قىلىپ يىسۇن دەپ يارلىق قىلىپ ماڭدۇرۇپ، مايالىنىڭ ئالدى قاراشەھەرگە، كەينى تۇرپانغا يېتىپ كەلگەن كۈنلەردە، بۇ يۇرتلار قولىغا كىرگەنلىگىنى ئاڭلاپ مايالارنى يانداۇرۇپ كەتكەن ئىكەن. دىمەك، چېرىكنىڭ تولىلىغى ۋە خانىنىڭ كۈچ-قۇۋۇەتلىرىنىڭ قانچىلىك زىيادە ئىكەنلىگىنى بۇنىڭدىن قىياس-پەم قىلىپ بىلگەيسىزلەر. شۇنداقلا خىتايلارمۇ جاھانگىر خان تۆرەمىنىڭ چوڭ ۋە زور تەرىپىنى قىلىپ "جاھانگىر دۇڭ تەن، دى دۇڭ تەن" (يەنى "جاھانگىر مەدىرلىسا، زىمنىمۇ مەدىرلايدۇ ــ ت") دېگەن ئىكەن.

ئەمدى ئەسلى سۆزىمىزگە كېلەيلى. خىتاي چېرىگىنىڭ سەرداری ئاي جاڭجۇن[127] دېگەن ئىكەن. كۈچارلىق مىرزا ئوسمان بەيىسى بەگنىڭ ئىككىنچى ئوغلى مىرزا ئىسھاق بېك دېگەن ئادەم چېرىك

باشلاپ كاشغەرگە بېرىپتۇ. بۇ جاھانگىرخان تۆرىنىڭ كەينىدىن قوغلاپ ئالاي دېگەن مەنزىلگە بارغاندا، تۆرەم نائىلاج بولۇپ، "ئەي ئىسھاق بېك، نائۇمىت بولماڭ، مېنى باغلاپ، خىتايلارنىڭ ئۇلۇغىغا ئېلىپ بېرىڭ" دېگەندە، بېك "ھەددىم ئەمەس" دەپ ئۆزرە-خالىق ۋە ئېھتىرامدىن سۆز ئېچىپ، تەقسىر دەپ تۇرغاندا، جاھانگىر خان تۆرەم مۇبارەك رومالىرى بىلەن ئۆز قولىنى ئۆزى باغلاپ، "ئەمدى ياغلىقىنىڭ ئۇچىدىن تۇتۇپ ئېلىپ بېرىڭ" دېگەندە، بېك ئەمىر ئالىلىرىغا بوي سۇنۇپ، جانابى خان تۆرەمنى خىتايلارنىڭ ئۇلۇغىغا ئالدىغا ئېلىپ بارغان ئىكەن. ئاي جاڭجۇن بولسا "ئۇلۇغ خانىنىڭ دۇشمىنىنى ئىسھاقبېك تۇتتى" دەپ مەلۇم قىلىپ، "ئەي ئىسھاقبېك، ئەمدى بۇ خوجانى ئۆزىڭىز بېيجىڭغا ئېلىپ بېرىپ، ئۇلۇغ خانىغا خىزمىتىڭىزنى مەلۇم قىلىپ يانغايسىز" دەپ بىرقانچە ئادەم قوشۇپ بىجىنغا ئەۋەتىپتۇ، بۇ جاھانگىر خان تۆرەمگە ناھايىتى ئىززەت ۋە ھۆرمەت قىلىپ ۋە ياخشى سۆزلەر بىلەن بىجىنغا ئېلىپ بېرىپتۇ، بەزىلەر خان بۇنى كۆرۈپ، سوراق قىلىپ شېھىت قىلدى دەيدۇ. بەزىلەر خان ئۇنى كۆرمىدى، بەلكى بىر مەخپى جايغا قويغاندا، ئۆز ئەجىلى-تەبىئىتى بىلەن ئۆلدى دەيدۇ. مەسئۇلىيەت ئەلۋەتتە رىۋايەت قىلغۇچىدا بولىدۇ.

خاقان مەنسەپدارلىرى بۇ يەتتە شەھەردە تۆرەمگە يار بولغان ياكى تۆرەمنىڭ ئىشىنى تۇتۇپ خىزمەت قىلغان ئادەملەرنى ئىزدەپ تېپىپ ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ چارۋا مال ۋە زىمىنلىرىنى ئولجا قىلىپ، ئون مىڭدىن كۆپرەك خوتۇن-قىز ۋە ئوغۇل رەسىدە-نارەسىدە بالىلارنى ئولجا-ئەسىر قىلىپ، ئۇ تەرەپ لەنجۇ ئۆلكىسى، بۇ تەرەپ

ئىلى، چۆچەككىچە ئىلىپ بېرىپ، خىتايلارغا تاپشۇرۇپ ۋە خىزمىتىگە تۇتۇپ بەردى. بۇ ئەھۋالنى ئەبۇلمۇزەپپەر ۋە ئەلمەنسۇر مۇھەممەت ئەلى خان (ئالىلا ئۇنىڭ ياتقان جايىنى نۇرلاندۇرۇپ، گۈنايىنى كەچۈرگەي!) ئاڭلاپ، "بۇنىڭغا بىز سەۋەپ بولۇپتىمىز" دەپ، خاقانى چىنغا ناھايىتى كەڭرى سوغا-سالاملارنى راسلاپ، ئالىم بايۇەچچە مىڭبېشىنى باش قىلىپ، بىرنەچچە ئادەمنى ئۇنىڭ خىزمىتىگە تەيىنلەپ، خاقانى چىنغا ئەرز يېزىپ، بىرقانچە مۇددىئانى تىزىپ يولغا سالدى. ئۇ ئەرزىدە "مەسىلە شۇكى، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇلۇغ خانغا تىغ تارتىپ دۇشمەن بولغانلار يوق ئىدى. بۇنداق نارسىدە بالىلار ۋە ئاجىز خوتۇنلارنىڭ قولىدىن ھېچ يامانلىق ئۆتمىسە كېرەك. بۇ گۇناكارلارنىڭ گۇناسىنى ئۇلۇغ خاندىن تىلەيمەن. يەنە بىر مەسىلە بولسا، يەتتە شەھەردىكى ئەنجانلىقلار ئۇستىدە بىر ئاقساقال توختاتسام، يامان ئادەم كىرىپ قالسا خەۋەر ئىلىپ تۇتۇپ ماڭا چىقىرىپ بەرسە، ئۇلارنىڭ جازاسىنى مەن بەرسەم، بۇنىڭدىن كېيىن، ئۇلۇغ خانىنىڭ كۆڭلى رەنجىدىغان ئىشلار بولمىسا" دىگەن مەزمۇندا بىرقانچە ماقۇل سۆزنى يېزىپ، ئەلچىلەرنى يولغا راۋان قىلغان ئىكەن. بۇ ئەلچىلەر ناھايىتى ئىززەت ۋە ئابروي بىلەن پايتەختىكە يېتىپ بېرىپتۇ. خاقان ئەرزنى كۆرۈپ، كامالى ئىنسابىنى ماقۇل تۇتۇپ، ھەممە ئولجا-ئەسىرگە يولىدىن يولغىچە ئات-ئۇلاق، ئوزۇق-تاماق تەيىنلەپ، ئۆزىنىڭ ئەسلى ۋەتىنىگە قايتۇرۇپتۇ.

لېكىن، بۇ ئارىدا تۆت يىل مقدارى ئۆتۈپتۇ. ئۇلارنىڭ بىرمۇنچىسىنى خىتايلار ئىلىكىگە ئىلىۋىلىپ، بالا-پەرزەنتلەرنىمۇ تاپقان ئىكەن. ئۇلارنى بۇ بالا-پەرزەنتلىرى بىلەن يانداۇرغان

چاغدا، ئۇلار بۇنداق غېرىپ-مۇساپىرچىلىقتىن قۇتۇلۇپ، ئۆز جاي-ماكانلىرىغا يانغانلىغىغا خوش بولۇپ، چوڭ-كىچىك ھەممىسىلا مۇڭلۇق ۋە غەمكىن ئاۋاز بىلەن ئاۋاز كۆتىرىپ "نازۇگۇم! ۋاي-ۋاي نازۇگۇم" دەپ غەزەل-مۇقام ئىختىرا قىلىپ، چوڭ يول بىلەن ئۆتكەن چاغدا، خالايىق ئۇزۇن يەرلەردىن كۆرگىلى كېلىپ، ئۇلار-نىڭ مۇڭ-زارىنى ئاڭلاپ تاقەت قىلالماي، يىغا-زارە قىلىشقان ئىكەن. شۇڭلاشقا "نازۇگۇم" غەزەل ساداسى ئەل ئىچىدە تابۇگۈنگىچە ياڭرىماقتا. شۇنداقلا بۇ يەتتە شەھەردىكى ئەنجانلىق دىگەنىنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۈستىگە ئاقساقال تۇرغۇزۇش يارلىغى بولغان ئىكەن. بۇمۇ تا ھازىرغىچە مەۋجۇت.

مۇھەممەت ئەلى خان (ئالا ئۇنىڭ گۈزەللىكىنى كەچۈرگەي!) ئاقۇۋەت بۇ پايدىسىز ئالەمدىن خوشاللىق سارىيىغا كۆچتى،[128] ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن خۇدايارخان تەختكە چىقتى. بىرقانچە ۋاقىتتىن كېيىن ئالامانچىلار خۇدايارخاندىن يۈز ئۆرۈپ، ئۇنىڭ ئاكىسى مەللە خانىنى خان كۆتەردى. خۇدايارخان ئۆزىنى بۇخارايى شەرىپكە ئالدى. قىرغىز موللا ئەلىم قۇلنىڭ ئىغۋاسى بىلەن مەللە خانىنى شېھىت قىلدى. بۇ ئاران تۆت يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. بۇ چاغدا تاشكەنت ھاكىمى قانائەتشا غازى تاجىكنىڭ مەسلىھىتى ۋە دالالىتى بىلەن، بۇخارادىن خۇدايارخاننى ئېلىپ كېلىپ، يەنە خان قىلدى. ئەمما ئەقىلسىز قىرغىز موللا ئەلىم قۇل بىرنەچچە بۆلۈنچى قىپچاق ۋە قىرغىزنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۇلار ئارقىلىق بىرمۇنچە لۇكچەك ۋە باشباشتاقنى توپلاپ، ھۆكۈمەت تۈتۈش ئارزۇسى بىلەن، خۇدايارخانغا قارشىلىق ناغرىسىنى ئاشكارا ياڭرىتىپ سوقتى. فەرغانە ۋىلايىتىنىڭ دۆلەت شاراپىتى كۈنىدىن كۈنگە زەئىپلىكىكە

قاراپ يۇزلەندى.

تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۇز يەتمىش سەككىزىنچى يىلى (مىلادى 1864-1862-يىلى) خۇدايارخان ئىككىنچى قېتىم تەختتە ئولتۇردى. بۇ ئارىلىقتا ۋەلى خان تۆرەم كاشىغەرشەھىرىنى مۇھاسىرە قىلىپ، قىشلاق ۋە كەنتلىرىنى قولىغا كىرگۈزۈپ، نۇرغۇن پاسىق-بۇزۇق ۋە زالىم جەۋىرلەرنى قەتلى قىلىپ، جەمەتلىرىنى ئىت ۋە قارغا-قۇزغۇنلارغا تاشلاپتۇ. كاپىر ۋە يامان پاسىقلار مۇسۇلمانلار ئىچىدىكى ئەر-ئايال پاشۇازلارنىڭ بېشىنى كېسىپ ئارىلاشتۇرۇپ، تۆت كاللا مۇنارىسى ياساپتۇ. مۇنارنىڭ ئىگىزلىگى ئون ئىككى گەز مىقدارى كېلەتتى دەيدۇ. لېكىن ئۇنىڭ ئۆزى بەك چېكىش، ھاياسىز ئىشلارنى قىلىش ۋە قان تۆكۈشتىن ھىچقانداق ئۆزىنى تارتىپ، ئېھتىيات قىلمايدىكەن، كۈنلەرنىڭ بىرىدە سەھرالىق بىر قېرى مەزلۇم نان-توقاچ ۋە قېتىق-قايماقلارنى ئېلىپ، تۆرەمنىڭ ئوردىسىغا كىرىپتۇ. ياساۋۇل بېشى "ئەي ئانا، نىمە ئەرزىڭىز بار؟، دەپ سورىغاندا، ئۇ "خوجامدىن ئىمان تىلەپ كەلدىم، بۇنىڭدىن بۆلەك ئەرزىم يوق" دەپتۇ. ياساۋۇل بېشى "ئەي ئانا، ئەنجاندىن ئېلىپ كەلگەن ئىمانلىرىمىزنى تامامەن ئادەملەرگە ئىنئام قىلىپ بەردۇك، ھالبۇكى، خوجامدا ياكى بىزدە ئىمان قالمىدى. ئەنجاندىن ئىمان ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن نەچچە ئات چىقاردۇق. ئىمان كەلگەندە مەن خەۋەر قىلاي. شۇ چاغدا كېلىپ ئىمانىنى ئېلىپ كېتىڭ" دەپ، ئۆز زامانىغا لايىق ۋە ئاقىللارچە ئاجايىپ ياخشى جاۋاپ بېرىپتۇ.

كېيىنچە يەنە نۇرغۇن قارا چېرىكلەر كەلدى. تۆرەم باراۋەرلىك قىلالمايى قاچتى . نۇرغۇن ناھەق قانلار تۆكۈلۈپ، تولا ئادەم

هالاكەتكە ئۇچرىسىدى، يەنە مۇنداق بىر رىۋايەت بار، يەنى كۇنلەرنىڭ بىرىدە بىر شاخكەر تۆمۇرچى (قىلىچ ياسايدىغان ئۇستا ــ ت) بىر قىلىچ تەييارلاپ، تۆرەمگە كۆرۈنۈش بېرىپ، دۇئالىرىنى ئېلىپ، بىر زىيارەت قىلىپ كەلسەم دىگەن نىيەت ۋە ئارزۇدا ئون يەتتە ـ ئون سەككىز ياشلاردىكى تېپىلماس بىر ئوغلىنى ھەمرا قىلىپ، تۆرەمنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ كىرىپ، كۆرۈنۈش بېرىپ، نەزەردىن ئۆتۈپتۇ. بۇ چاغدا تۆرەم "ئەي ئۇستا، بۇ قىلىچىڭنى كىسەمدۇ" دەپ سورىغاندا، ئۇستا "بەك ياخشى كېسىدۇ" دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ. تۆرەم "ئەي ئوغۇل، ماڭا يېقىن كەل" دىگەن ئىكەن. بۇ بالا يېقىن بېرىشى بىلەنلا قىلىچ بىلەن ئۇ بالىنىڭ گەدىنىگە ئۇرغان ئىكەن، بالىنىڭ بېشى سەكرەپ يەرگە چۈشۈپتۇ. تۆرەم "كېسىدىكەن، ئۇستىغا تون ئېلىپ چىق" دەپ بىر چىت تون بېرىپ چىقىرىۋېتىپتۇ. ئۇستا يىغلاپ ـ يىغلاپ بالىنىڭ جەسىدىنى كۆتىرىپ ئۆيىگە كېتىپتۇ. كېيىنچە يەنە كاتتاخان تۆرەم، كىچىك خان تۆرەملەر كېلىپ، كاشغەرنى ئۇچ ئاي قامال قىلىپ ئالالمايى، مەقسەتكە يېتەلمەي، ئۆز ۋەتەن ـ يۇرتلىرىغا قايتىپ كەتتى. بۇلارنىڭ قىسسە ۋە ئەپسانىلىرىنى تەپسىلى بايان قىلسام، ئوقۇغۇچى ۋە ئاڭلىغۇچىلارغا مالال كەلتۈرۈپ، سۆزىمىز مەقسەت تەرەپتىن يىراقلا چۈشۈپ كېتەر ـ مىكىن دىگەن ئېھتىمال ئېتىراز بىلەن، قەلەمنىڭ خۇش گۈزەل يۈرۈش تىزگىنىنى مەقسەت يولىغا تارتتىم. بۇلارنىڭ قىسسە ۋە ھېكايىلىرىدىن قايتتىم، ئالىلانىڭ قۇدرىتى بىلەن سۆزۈمنى تۈگەتتىم.

6

خاقانی چىنىنىڭ ئاۋالقى زامانىدا مۇسۇلمان بولغانلىغى، تۈڭگانى تايپىلىرىنىڭ بىجىن مەملىكىتىدە ۋەتەن تۇتقانلىغى، ئۇلارنىڭ خىتايلار بىلەن بولغان جىدەل ـ ماجرالىرىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە خاقانى چىنى مەملىكىتىنى زەئىپلەشتۈرۈپ بۇزۇشى قاتارلىق ۋەقەلەرنىڭ باشتىن ـ ئاخىر تەپسىلى بايانى

راست سۆزلۈك رىۋايەتچىلەر ۋە پەم ـ پاراسەتلىك بۇرادەرلەرنىڭ قىسسە ۋە ئېلان قىلىشلىرىدىن شۇ نەرسە مەلۇم ۋە مەزمۇن بولدىكى، تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن بىرىنچى يىلى يەنى يىلان يىلى ماھى مۇھەررەمنىڭ بىرىنچى كۈنى (مىلادى 1864 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى) جەۋزا (ئەرەندىز ياكى گىزەك يۇلتۇزى) پەسلىنىڭ ئاخىرىدىكى شەنبە كېچىسى كۈچاردا ئولتۇرۇش ـ لۇق تۈڭگانى ماشۇر ئاخۇن، مالۇڭ شەمىددىن خەلىپىلەر باش بولۇپ ، كۈچارنىڭ ۋەيشاڭ بازارلىرىغا ئوت قويۇپ، مەنسەپدار، چېرىك ۋە مەيمەيچىلەرنى ئۆلتۈرۈپ، خاقانىنىڭ ئەمر ـ ئىتائىتىدىن چىقتى. تۈڭگانىلارنىڭ ئەمر ـ ئىتائەتىدىن چىقىش سەۋەپ ـ ئىللەتلىرىنى بايان قىلىش لازىم ئىدى. لېكىن بۇ ھەقتە ھەر خىل كىشىلەر ھەر خىل سەۋەپ ـ پاكىتلارنى كۆرسىتىپ، ھەر خىل رىۋايەت قىلىشىدۇ. بىرسىنىڭ سۆزى يەنە بىرسىنىڭ سۆزىگە مۇخالىپ كېلىدۇ،

بۇ مۇجىمەل نەقىل قىلغۇچىلارنىڭ ئاغزىدىن چىققان ھەر خىل سۆز-لەرنى بۇ ژاراق سەھىپىسىگە ئورنىتىش لايىق ۋە لازىم كۆرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئاقىللارنىڭ ئەقىلغە ماقۇل بولىدىغان ھېكايىلەرگە ئەمەل قىلىشى كېرەكلىگىنى ماقۇل كۆرۈپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى بەزى رىۋايەتلەر قىسقىچە ۋە ئازراق نەقىلەن بايان قىلىندى.

ۋەقەلەر توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئەڭ بۇرۇن فەغفۇر-چىنى مەملىكىتىدە بىر ئادالەت سۆيەر ۋە پۇقرائەندىشە تاۋاڭ خان[129] دېگەن بىر خان بار ئىكەن. بۇ خان بىر كېچىسى چۈشىدە بىر ئەجدىھا-نىڭ خان ئوردىسىدا پەيدا بولۇپ، تۆۋرۈكىكە چىرمىشىپ، خانىنى دەم تارتقىلى تۇرغانلىغىنى كۆرۈپتۇ. بۇ چاغدا يېشىل چاپان كىيگەن ۋە بېشىغا بىر ئاق نەرسە يۆگىگەن ھەيۋەتلىك بىر ئادەم كېلىپ، ھاسىسى بىلەن ئەجدىھانى ئۇرۇپتۇ. ئەجدىھا ئىككى پارچىغا بۆلۈنۈپ ئۆلۈپتۇ. خان قورقۇپ ئۇيقۇسىدىن ئويغىنىپ، ۋەزىر، ئەمىر ۋە چۈش ئۆرۈيدىغان مۇئەبىرلىرىنى ھازىر قىلىپ، كۆرگەن چۈشىنى بايان قىلىپ، تەبىرىنى سوراپتۇ. دانا مۇئەبىرلەر "بۇ زامانىدا قىبلە تەرەپتە ئۇشبۇ سۈرەتلىك بىر ئادەم پەيدا بولۇپ، پەيغەمبەرلىك دەۋاسىنى قىلار ئىمىش، بەلكى شۇ كىشىنى كۆرگەندۇرسىز" دەپ مەلۇم قىلدى. خان "مەزكۇر ئادەمنى تېپىپ ئېلىپ كەلسۇن" دەپ يارلىق قىلدى. ۋەزىرلىرى "ئۇنداق بولسا سوغا-سالاملارنى راسلاپ بەرسەك" دېگەندە، چاي، چىنە، تاۋار ھەدىيە-سوغا قىلىپ، ئىشەنچلىك ئادەم-لىرىدىن قابىلىيەتلىك بىر كىشىنى باش قىلىپ يولغا سالدى. بۇ كىشى شەھەرمۇ شەھەر يۈرۈپ، ئاخىرى مۇشۇ سۈپەتلىك مەزكۇر ئادەمگە، يەنى پەيغەمبىرى ئاخىر زامانغا ئۇچراشتى ۋە ئەرز ئەھۋا-لىنى بىر-بىرلەپ مەلۇم قىلىپ، چاي، تاۋار، چىنىلەرنى سوغا قىلىپ،

ئۇنىڭ نەزىرىدىن ئۆتكۈزدى. پەيغەمبەر خوش بولۇپ دۇئا قىلدى. شۇڭلاشقا چاي، چىنە، تاۋارلار ھەممە مەملىكەتتە ئەزىز-ئېتىۋار دەيدىكەن.

بىرنەچچە كۈندىن كېيىن پەيغەمبەر خەت قىلىپ ئەلچىگە بېرىپ "ئەمدى سىزگە رۇخسەت" دەپ جاۋاپ بەردى. ئەلچى "مەن ئۆزلىرىنى تەكلىپ قىلغىلى كەلگەن ئىدىم" دەپ ئەدەپ بىلەن تۇرغاندا، پەيغەمبەر "ئۇشبۇ خەتنى ئېلىپ بېرىڭ، ئۇلۇغسىز ئۆز قولى بىلەن ئاچسۇن، بۆلەك كىشى ئاچمىسۇن، مەنمۇ شۇ ۋاقىتتا ھازىر بولىمەن" دىدى. ئەلچى يولغا راۋان بولۇپ، بىرنەچچە مۇددەتتىن كېيىن بىر مەنزىلگە كەلدى. شەيتاننىڭ ۋەسۋەسىسى بىلەن خەتنى ئاچماقنى ئىختىيار قىلىپ ئاچتى. خەتنىڭ ئىچىدىن بىركىشى چىقىپ كەتكەندەك مەلۇم بولدى، پۈشايمان قىلدى. لېكىن ئۇنىڭدىن پايدا چىقمىدى. خەتنى بۇرۇنقىدەك يەملەپ، خانىنىڭ ھۇزۇرىغا بېرىپ، ھەممە ئەھۋالىنى سۆزلەپ بەردى. خان خەتنى ئېچىپ كۆردى. بۇ خەت بىجىنچە پۈتۈلگەن ئىكەن. تەئەججۈپ قىلىپ "بۇ خەتنى كىم پۈتتى" دەپ سورىغاندا، ئەلچى "مەن بىلمىدىم" دەپ جاۋاپ بەردى. چۈنكى ئۇ ئەسلى ۋەقەنى كۆرمىگەن ۋە بىلمىگەن ئىدى. خان "خەتنى كىم ئاچتى؟ ئەگەر راستىنى ئېيتساڭ گۇناھىڭنى ئەپۇ قىلىمەن، يالغان ئېيتساڭ تىرىك قويمايمەن" دەپ سوراپ سىياسەت يارلىق قىلغاندا، ئەلچى يالغانچىلىق قىلالماي، ۋەقەنى مەلۇم قىلدى. ئادالەت شوئارخان بۇنىڭ گۇناھىنى ئەپۇ قىلىپ، "ئەپۇ قىلغان گۇناھىڭنى يۇيۇش ئۈچۈن، ئىككىنچى قېتىم بېرىپ، ئۆزىنى ۋە خېتىنى ئېلىپ كەلگىن" دەپ يارلىق قىلىپ بۇيرۇدى.

ئەلچى بىرقانچە مۇددەت يول يۈرۈپ، مىڭبىر مۇشەققەت بىلەن

بۇ بەركەتلىك زاتنىڭ ئالى ۋەتىنگە باردى. پەيغەمبەر ئۇنىڭ كۆڑۈش بىلەنلا: "شەيتاننىڭ كەينىگە كىرىپ ئۆزەڭگىمۇ قىلدىڭ، ئۇلۇغىڭغىمۇ قىلدىڭ، خەتنى ئاچمىغىن دېمىدىممۇ؟" دەپ ساھابىلىرىدىن ۋەقاس، ئاس، ئەكىكاش دېگەن ئۇچ ئۇلۇغ كىشىنى بۇيرۇپ، يەنە يەتتە ئادەم قوشۇپ، بۇ ئون كىشىنى مەزكۇر ئەلچى بىلەن يولغا سالدى. بۇلار مەنزىلمۇ-مەنزىل يۈرۈپ، جايۇۋەن (جايۇيگۇەن — ت) گە يېقىنلاشقاندا، ئۇنىڭ بىرسى ۋاپات بولدى ۋە بۇ جايدا دەپنە قىلىندى. يەنە بۇگۈردىمۇ "ئەككاش" دېگەن بىر ئالى ماقام مازار بار. بەزىلەر بۇ شۇ كىشىنىڭ مازىرى دەيدۇ. جايۇۋەندىن ئۆتكەندىن كېيىن يەنە بىرى ۋاپات بولدى. بۇنىڭ مازىرى "ۋەقاس بوۋام" دېگەن نام بىلەن مەشھۇر. ئەلچى قالغان سەككىز كىشىنى خان شەھىرىگە يېقىن ئېلىپ بارغاندا، خان ئۇلارنىڭ ئىستىقبالىغا ئادەم چىقىرىپ ۋە ئۆزىمۇ چىقىپ، ئىززەت-ھۇرمەت رەسمىيەتلىرىدىن كېيىن پايتەختىگە چۈشۈردى. خان "مەن چۈشۈمدە كۆرگەن كىشى كەلمەپتۇ" دەپ كۆڭلى غەمكىن بولدى. لېكىن ئۇ ئىمانى شېرىپنى ئادا قىلىدىغان چاغدا ۋەزىرلىرى بىلەن مەسلىھەت قىلىشتى. ئون ئىككى ۋەزىرى بار ئىدى. بەزىلىرى ماقۇل بولۇپ، بەزىلىرى ماقۇل تۇتمىدى. لېكىن خان ۋەزىرلىرىدىن مەخپىي ئىسلام دىنى شەرىپىتىگە ئىگە بولىدى دېگەن گەپلەر بار.

لېكىن، بۇ سەككىزكىشى بىجىن ئەھلىنىڭ سۆزىنى بىلمەيتتى بىجىن ئەھلىمۇ بۇلارنىڭ تىلىنى ئۇقمايتتى، ئۇلار ناھايىتى كۆپ تەڭلىكتە قالدى. خان «بۇ مۇسۇلمانلار بۇ يەردە غېرىپ بولۇپ قالدى، بۇلار بىلەن سۆزلىشىپ، مۇڭ-ئۇلىپەت قىلىشدىغان ئادەم تېپىپ كېلىنسۇن» دەپ يارلىق قىلدى. ئىشەنچىلىك بىر ئادەمى

سەكسەن ئۆيلۇك پۇقراسىنى ئېلىپ سەمەرقەنت مەملىكىتىگە باردى. بۇ ئادەملەرگە سەمەرقەنتتىن قىرىق ئادەم تېگىشىپ ئېلىپ كەلدى، بۇ مۇسۇلمانلارنىڭ سانى جەمئى قىرىق سەككىز ئادەم بولدى. تۇڭگانى تايىپلىرى "بىز سەمەرقەنتتىن بولمىز" دىگەنلىرىگە سەۋەپ مۇشۇ بولسا كېرەك. سەمەرقەنت پادىشاسى بۇ سەكسەن ئۆيلۇك ئادەمگە كەڭرى زېمىن ۋە ياياقلارنى كۆرسىتىپ بەردى. بۇلار شۇ جايدا ۋەتەن تۇتۇپ قالدى، ئەۋلاتلىرىمۇ كۆپەيدى. "خىتاي قىپچاق" دىگەن تايىپىلەرنى ئۇشبۇ ئۇرۇغدىن بولدۇ دىگەن رىۋايەت ۋە هىكايىلەر نەقىل قىلىنىدۇ.

لېكىن، بەزى ئىناۋەتلىك تارىخ كىتاپلىرىدىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئاخىرقى زامان پەيغەمبىرى دەۋرىدە سەمەرقەنت ئەھلى تېخى ئىسلام دىنى شەرىپىگە ئىگە بولمىغان ئىكەن. بۇ تارىخ كىتاپلىرىدا يەنە "بىجىن بىرەر نامە يازدى ياكى ئۇ تەرەپتىن ئەلچىلەر كەلدى" دىگەن سۆزمۇ كۆرۈلمىدى. لېكىن ئىلگىرىكى ئاخىرقى پەيغەمبەرلەر زامانىدا پەيغەمبەر تەبىئەتلىك كامالى دەرىجىگە يەتكەن بىرەر شەرىئەتپەرۋەر كارامەت ئىگىسى ئۆتكەن بولسا كېرەك. تۇنگانى تايىپىلىرى بۇنى بىلمەي ، بۇ ۋەقە پەيغەمبىرى ئاخىرقى زامان دەۋرىدە بولغان ئىش دەپ، ئۆزلىرىنىڭ نەسەپلىرىنى شۇ ئادەمگە باغلىغان بولسا كېرەك. شۇڭلاشقا، ھەممە تۇڭگانىلار مۇشۇ قىرىق سەككىز مۇسۇلمانىنىڭ ئەۋلادىدۇر دىگەن گەپلەر بار. لېكىن، شەھەر-شەھەرلەردىكى خىتايلار ئەھلى توغرا يول تېپىپ، تۇڭگانلارنىڭ دىنى، مەزھەپلىرىنى ئىختىيار قىلىپ، مۇسۇلمان بولۇپتۇ. تۇڭگان ئەھلى بولسا ئۆز دىنى ۋە مىللىتىنى تاشلاپ كاپىر ۋە دىننىڭ ئاسىسى بولماپتۇ. شۇڭلاشقا، تۇڭگان گۇرۇھى بارغانسىرى كۆپىيىپتۇ

دەپ بايان قىلىندۇ.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە، توغرا يول ئارقىلىق ئىسلام دىنىنىڭ دۆلەت شەرىپىگە ئىگە بولغان خان ئۆز يۇرتلىرىغا "ئىسلام دىنى مەنپەئەتلىرىدىن بەھرىمەن بولغان ھەرقانداق ئادەم تارخان (ئەركىن ــ ت) بولىدۇ ۋە ئامان ساقلىنىدۇ. ئەگەر ئابائى ـ ئەجدادلىرىمزنىڭ قائىدە ـ رەسمىيەتلىرىدىن چىقمايمىز دىسىمۇ ئىختىيار ئۆزىدە بولىدۇ" دەپ يارلىق چۈشۈردى. خاقانى چىنىنىڭ قەدىمدىن بۇيانقى قائىدە ـ رەسمىيەتلىرى بويىچە، پۇقرالار قايسى دىن ۋە قايسى مەزھەپكە كىرسە، بۇنىڭغا ھېچ كىمنىڭ كارى يوق ئىدى. ئۆز دىندىكىلەرنى باشقا دىن ياكى مەزھەپكە تەرغىپ ۋە تەكلىپ قىلمايتتى. ھەركىم ئۆز دىنىدە ۋە مىللىتىدە مۇستەھكەم بولسا، ياخشى ئىش دەپ قارىلاتتى. خان يەنە مۇساپىر بولۇپ كەلگەن مۇسۇلمانلارنى ئۆزىگە يېقىن تۇتۇپ، ئۇلارنىڭ بىجىندە تۇرۇشىغا ھەر خىل بانا ـ سەۋەپلەرنى قىلىپ، ئۆز قائىدە ـ رەسمىيەتلىرى بويىچە چاڭشىلە يەنى ئويۇن ـ تاماشا ئۆتكۈزمەكچى بولۇپ، "ئەر ۋە ئايال، ياش ۋە قېرىلارنىڭ ھەممىسى بۇ ئويۇنغا جەم بولسۇن، ئەگەر بۇ تاماشىغا كەلگەن ياش خوتۇنلار ياكى كىچىك قىزلار بۇ مۇسۇلمانلارنىڭ تەبىئىتىگە ياقسىلا، مەن ئۇلارنى بۇيرۇپ بېرىمەن. ئەگەر بۇلارنىڭ ئېرى ياكى پەرزەنتى بولسىمۇ، مەن ئۇنىڭغا رىئايە قىلمايمەن" دەپ يارلىق قىلدى. بۇ مۇسۇلمانلار كۆڭلى ۋە تەبىئىتى خالىغانلارنى تۇتتى، خانىنىڭ يارلىغى بىلەن ئۇلارنى شەرىئىتى مۇستاپاۋىيە (پەيغەمبەر شەرىئىتى ــ ت) قائىدىسى بويىچە ئەمر ـ ئەقىدىگە ئېلىپ، ئۆي ـ تەئەللۇق تۇتۇپ قالدى. بۇلار "تۇڭگانى" دەپ ئاتالدى. لېكىن، ئۇلار ئادەملەر يىغىلغان باشقا ھەرقانداق جايلاردىمۇ ئېرى بار خوتۇنلار ۋە قىز بالـ

لارنى ئىگەللەپ ئېلىپ، پۇقرالارنىڭ نەزىرىدىن يىراقلاشتى. شۇڭلاشقا، پۇقرالار ئۇلارنى "سوخوي خۇي ئىكەن" دېيىشتى. بۇ "يۇزى يوق ئىكەن" دېگەن سۆز بولىدىكەن. خىتايلار بىلەن تۇڭگانلار جەدەل-ماجرا قىلىپ قالسا، خىتايلار ئۇلارغا "سوخوي خۇي" دەپ، دەشنەم بېرىدىكەن. لېكىن، خاقان ئەللىك خىتايىنى بىر تۇڭگانى بىلەن تەڭ قوياتتى. ئەللىك خىل گۈنا ئۆتىمگىچە تۇڭگانلارنى سىياسەتتىن ئۆتكۈزمەيتتى. دېمەك، تۇڭگانلار بۇنىڭغا ئوخشاش بىرقانچە ئىشتا يۇز-خاتىر قىلىنىپ كەلگەنلىكتىن، ئۇلارنىڭ كۆڭلى كۆتىرىلىپ، خىتايلارنى كۆزگە ئىلمايدىغان بولدى. شەرىئەتنىڭ دوستى بولغان خان بىرنەچچە يىلدىن كېيىن باقى ئالەمگە پەرۋاز قىلدى. ئۇنىڭ ئورنىنى ئوغلى ئىگەللىدى. بىرقانچە ئەۋلات ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇلار يەنە توغرى يولدىن چىقىپ، ئۆز دىنلىرىغا ياندى دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ. ۋەقەاس بوۋامۇ مەڭگۈلۈك باغچىسىغا چىرايلىق يۇرۇپ كەتتى.[130] ئۇنىڭ مازىرى تا ھازىرغىچە مەشھۇر دەپ ھىكايە قىلىنىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، تۇڭگان تايىپىلىرى ئەنە شۇنداق بىرقانچە ئەسىر ۋە بىرقانچە يۇز يىللارغىچە ئەركىن ئۆتتى. ئاقىۋەت ئۇلار شى نەن فۇ[131] دېگەن بىر شەھەردە مەدرىسەڭ بىر خانىقا بىنا قىلىپ، بىرمۇنچە بىنەم زىمىننى خاندىن تىلەپ ئېلىپ سۇ چىقىرىپ، مەھسۇلاتنى خانىقاغا ۋەخپە قىلىپ، مەدرىسىدە تۇرىدىغان تالىپ ۋە ئەلەم ئاخۇنلارنى تەيىنلەپ ياشاپ كەلگەن ئىكەن. كۇنلەرنىڭ بىرىدە ۋەخپە ئاشلىقىغا خىتايلارنىڭ توڭگۇزى كىرىپتۇ. بىرقانچە قېتىم ھەيدەپ چىقىرىپ، ئاردىدا جەدەل-ماجرالار بولۇپتۇ. ئاخىرى بۇغدايىنى خامان قىلىۋاتقان چاغدا، چەچ بۇغدايىغا يەنە توڭگۇز كىرىپ

يەپ كېتىپتۇ. تۇڭگانلار توڭگۇزنىڭ ئىگىسى خىتاي بىلەن ماجرا قىلىپ بىر بىرىنى ئۇرۇپتۇ. خىتايلار خىتايغا، مەدىرسىدە ياتقان تالىپلار تۇڭگانلارغا ھامى بولۇپتۇ، جىدەل-ماجرا ئۇلغىيىپ، بۇنى شەھەرنىڭ ئۇلۇغى ئاڭلاپ، جىدەلنى پەسەيتىپ قويۇپ، ئۆزىنىڭ ئۇلۇغىغا خەت يېزىپ "بۇ ۋەخپە زىمىنى تۇڭگانلار نەچچە يىلدىن بۇيان تىكىپ-تېرىپ، ھوسۇلىنى ئالدى، ئەمدى بۇ يەرنى خىتە (دۆلەت — ت) ئىختىيارىغا تاپشۇرۇۋېلىپ، يەرنى سېتىپ پۇلىنى غەزنىگە تاپشۇرساق" دەپ مەلۇم قىلىپ، ئۇلۇغنىڭ ماقۇل قىلىپتۇ. يەرنى سېتىش قارارىغا كېلىپ ئادەم چىقىرىپ، يەرنى چىزىلاپ، نەرقىنى تەيىن قىلىۋاتقاندا، مەدىرسىدىكى موللىلار ۋە تۇڭگانلار غەلۋە قىلىپ، يەر ساتقىلى چىقىقان مۇلازىملارنى ھەيدەپ ئۇرۇپ شەھەرگە قوغلاپتۇ. بۇلار شەھەرگە كىرىپلا دەرۋازىنى مەھكەم قىلىپ، جەڭ-مۇھاربىگە كىرىشىپتۇ. تۇڭگانلار گۇرۇھىمۇ ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۆز ئىچىدىن ماخالۇڭ موللا[132] دېگەن پىر ئۆلىماسىنى خان كۆتىرىپ، چىڭ جۇفۇ[133] دېگەن بىر كاتتا شەھەر بىنا قىلىپ، خانىنى بۇ شەھەردە سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرغۇزۇپتۇ.

لېكىن بۇ چاغدا خاقانى چىنگە تەۋە بىرمۇنچە جايلارغا ئەنگىلىس (ئەنگلىز — ت) خىرىستىيانلىرى غالىپ كېلىپ، بىرما دېگەن ۋىلايەتنى يەتمىش ئىككى چوڭ شەھىرى بىلەن قوشۇپ بېسۋېلىپتۇ. ۋە بىرقانچە شەھەرنى خاراپ ۋە ۋەيران قىلىپتۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇسۇڭكۇي يەنى جەن موزا[134] دېگەن تايپىلەر خانلىق تالاشتى ۋە يەنە بىر تەرەپتىن تۇڭگانلارنىڭ جىدەل-ماجراسى بولدى. ئاقىۋەت تۇڭگانلار چىڭ جۇفۇدا تۇرالماي، ئۆزىنى بىر ياقا يۇرتقا ئالماقنى غەرەز قىلىپ، غەرەپ تەرەپكە قەدەم قويۇپتۇ. ئۇلۇغ خان بۇ خەۋەرنى

ئاڭلاپ، بۇ تەرەپتىكى ۋىلايەتلەرنىڭ چوڭلىرىغا: "بىرنەچچە تۈڭگا-نىلار ئەمىر-ئىتائىتىدىن چىققان ئىدى. بۇلار تەشۋىق-نەسىھەت ھەم ۋەدىلەرنى قىلساقمۇ ئاڭلىمايى، ئۆزلىرىنىڭ ئەيىپلىرىدىن قورقۇپ ئەندىشە قىلىپ تۇرالمايى، غەرپ تەرەپكە يۈزلىنىپتۇ. ئەگەر بۇلار ئۇ تەرەپكە باردىغان بولسا، ئۇ جايدىكى تۈڭگانىلار بۇلارغا يار-ھەمدەم بولۇپ، ئۇششاق پۇقرالارنى پاراكەندە قىلىدىغان ئېھتىمالى بار. بۇ يارلىقنى كۆرگەن ھامان ھەرقايسى شەھەرلەردىكى تۈڭگانىلارنى تامامەن يوق قىلىپ، ئۈچۈرى مەنىكى ئۇلۇغ خانغا يەتكۈزۈلسۇن" دەپ يارلىق بېرىپتۇ.

بۇ يارلىق ئىلى جاڭجۈنىگىمۇ كەلگەن ئىكەن. ئىلى جاڭجۈنى ھەيران بولۇپ "بۇ تۈڭگانىلار تولا خەلقتۇر. ئۇلارنىڭ پېئىل-خۇيلىرىمۇ باشقىچە. ئەگەر ئۇلار بۇ ئەھۋالدىن ئازلا پۇراق سەزسە، بىز ئاخشاملىق قىلغىچە، بۇ تايىپىلەرنىڭ ناشتىلىق قىلىش ئېھتىمالى بار. ئىچكىرىدىن كېلىدىغان تۈڭگانىلارنىڭ مەنزىلى تېخى ئۇزۇن، ئۇنىڭغىچە بۇ تۈڭگانىلارنى ئېلىپ كىرىپ، مۇلايىم سۆزلەر بىلەن تەشۋىق-نەسىھەت قىلىپ، ئەھدى-پەيمانلارنى مەھكەم قىلىپ قويساق، بۇلارمۇ خاتىرجەم بولۇپ، ئۆز كەسىپ ۋە ھۈنەرلىرىنى، پۇقراچىلىغىنى قىلىدۇ" دەپ، بىرنەچچە تۈڭگانىنى ئېلىپ كىرىپ، ئەھدى-پەيمان ۋە ئانت-ئىمانلار بىلەن نەسىھەت قىلىپ چىقاردى. ئەمما تۈڭگانىلار خاتىرجەم بولالمايى، كېچىلىرى ئۇيقۇغىمۇ بارالمايى، مىچىت، مازارلاردا تۇنەپ، نەزىر-چىراقلارنى قىلىپ، بىر ئايدا بىر نۆۋەت تەرەت ئالمايدىغانلارمۇ ھەر كۈنى نەچچە نۆۋەت غۇسۇل-تەرەت قىلىدىغان بولدى. غەم-ئەندىشىسى كۈندىن كۈنگە كۈچەيدى. لېكىن، جاڭجۈن تۈڭگانىلارنىڭ پېئىل-ئەتىۋارىنى بىلمەپ

ۋە ئۆز ئۆزىدىن ئەندىشە قىلىپ، ئەھدى-پەيمانلىرىنى يىرتىپ تاشلاپ، خانىنىڭ يارلىغىنى جارى قىلىپ، شەھەر-شەھەرگە ئۆز ھۆكۈمىنى ئىجرا قىلىپ "پالان كۈنى، پالان سائەتتە تۇڭگانى تايىپىلىرىنى قىرىپ تاشلاڭلار" دەپ خەت ئەۋەتتى. ئەما ئۇرۇمچىدە سودالويە[135] دېگەن بىر تۇڭگانى خىتاي ئىچىدە مەنسەپدار ئىدى. ئوغلى بولسا بىر جام-ئۆتەكىدە سىيە(خەت چەك باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلىرى) ئىكەن. مەزكۇر سىيە بۇ قىرغىنچىلىق يارلىغىنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولۇپ دادىسىغا دەپ قويۇپتۇ. دادىسى شەھەر-شەھەردىكى تۇڭگانىلارنىڭ چوڭلىرىغا سۈرەت-ۋەقەنى ئىزھار قىلىپ خەت يېزىپتۇ. جاڭجۇننىڭ خېتىنى بولسا بېسىپ قويۇپتۇ. سودالويەنىڭ خېتى كېلىش بىلەنلا، كۇچاردىكى تۇڭگانىلار بىر كېچىدىلا بۇزۇلۇپ، بازار ۋەيرانچىلارغا ئوت قويۇپ، ئۇچرىغان خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ، قەتئى ئىتائەتتىن چىقىپتۇ. تېخى ئۆتكۈزۈلمىگەن گۇناغا جاۋاپكار قىلىش بولسا، ھېچقانداق مەزھەپتە دۇرۇس ئەمەس ئىدى. شۇڭلاشقا، بۇلار ئۇنى قىلىدە، جازاسىنى تاپتى.

يەنە ئۆز قىسمىزگە كېلەيلى. تۇڭگانى ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ ئىتائىتىدىن چىقىپ، باش قايتۇرىشىغا يەنە مۇنداق بىر سەۋەپ بار ئىدى. يەنى ئاۋالقى زامانىدا فەغفۇرچىنى چېرىك ئەۋەتىپ، بۇ يەتتە شەھەرنى تۇنجى قېتىم ئىگەللىگەن چاغدا، خان ئىلتىپات بىلەن: "مۇسۇلمان پۇقرالار قەدىمدىن بۇيان قانداق قائىدە-رەسمىيەتلەرنى تۇتۇپ، قانداق ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەنلىگىنى ئۇلارنىڭ پىشقەدەم سالنامچىلىرى ۋە دانا ئادەملىرىدىن سوراپ بىلىپ ماڭا ئۇچۇر بېرىڭلار" دەپ يارلىق قىلغان ئىكەن. مەنسەپدارلار يۇرتنىڭ دانا پازىللىرىنى يىغىپ، خانىنىڭ

يارلىغىنى ئۇقتۇرۇپ سورىغاندا، بۇلار: "بىز مۇسۇلماندۇرمىز، خۇدا-ۋەندەكبىرىم بىزگە بەش پەرزنى يەنى بىنائى مۇسۇلمانچىلىقنى ئەمىر قىلىغان ئىدى. بىز بۇ بەش پەرزنى ئادا قىلىپ كەلدۇق" دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ. ئۇچۇرىنى ئۇلۇغ خانغا يەتكۈزگەن ئىكەن. بۇ چاغدا ئۇلۇغ خاندىن يەنە "ئانداق بولسا مەنمۇ ئۇششاق پۇقرالىرىمغا بەش تۈرلۈك ئىشنى بۇيرۇدۇم. يەنى ئۇلار تېرىغان ئاشلىقلىرىدىن دەيەك ($\frac{1}{10}$ خىراج ــ ت) بەرسۇن، ئۆتەكدە خىزمەت قىلىپ، قارادىن قارا-غىچە خەت، ئەرز ئېلىپ بارسۇن ۋە قارالاردىن خەۋەر ئالسۇن. شاك بۆز-خانىنى بۇرۇنقى قائىدە-رەسمىيەت بويىچە تۆلەپ تۇرسۇن. بۇ بەش تۈرلۈك ئالۋاڭنى تەينلەپ توختىتىپ بەردىم. مۇندىن ئارتۇق نەرسە بېرىلمەسۇن ۋە ئېلىنمەسۇن، بەلگىلەنگەن مەزگۈر ئالۋاڭنى كەم ۋە ئارتۇق قىلماي تۆلەپ، تېنچلىق بىلەن ئۆز پۇقراچىلىغىنى قىلسۇن" دەپ يارلىق قىلىپتۇ. مەنسەپدارلارغىمۇ ئەھۋالىغا قاراپ كۈمۈش، زىمىن ۋە ئادەملەرنى تەينلەپ مائاش-كۈلەن بەلگىلەپ، ھەرقايسى يۇرتلارغا دەستۇر-ئەمەل يەنى ئەن-قائىدىلەرنى توختىتىپ بەرگەن ئىكەن. مەنسەپدارلار ئۇزۇن زامانغىچە بۇ يارلىقنى چىك تۇتۇپ، كەم ياكى زىيادە قىلماي (يولدىن چىقماي) ئىش قىلىپتۇ.

لېكىن، مەنسەپدارلار ۋاقىتلار ئۆتكەنسېرى بۇ يارلىقلارغا چېكىدىن ئاشقان ھەر خىل بەلگىلىمىلەرنى قوشۇپ، ھەر خىل يامان قائىدە-يوسۇنلارنى پەيدا قىلىپ، جەۋرى-زۇلۇمنى كۈچەيتىپتۇ. شۇڭلاشقا، پۇقرالار بۇ ئەھۋاللارغا تاقەت قىلالماي، ئەرز ئەھۋالىنى ئامبان، دالويە ۋە ھاكىملارغا مەلۇم قىلدى. مەسىلەن، ئاقسۇ تەۋەسىدىكى باي زىمىندىن ئەيسا گۇنبەز، مۇھەممەت ئەلى بۇغرا دېگەن كىشىلەر باشچىلىغىدىكى باي خەلقى ئەرز قىلىپ "خان بىزگە ئەن-

قائىده قىلىپ توختىتىپ بەرگەن بەش تۇرلۈك ئالۋانىنى بېرىمىز، لېكىن، مەنسەپدارلار مۇندىن ئارتۇق ئالمىسۇن ۋە بەرمىسۇن دېگەن يارلىق بېرىلگەن ئىدى ھەم مەنسەپدارخىتاي ۋە يەرلىك ئەمەلدارلار-غىمۇ ئۆز مائاشىنى توختىتىپ بەرگەن ئىدى. مەنسەپدارلىرىم ئۆز مائاشىنى يەپ ئۇششاق پۇقرالىرىمدىن تىنچلىق بىلەن خەۋەر ئالسۇن دەپ يارلىق بېرىلگەن. ئەمما بىزنىڭ ئۇلۇغ خان بىزنىڭ ئارتۇق بەرگەن ئالۋانلىرىمىزنى بىلمەيدۇ. بۇ ئالۋانلار خانىنىڭ غەزىنىسىگىمۇ كىرمەيدۇ. بىز ئۇلۇغ خانىنىڭ يارلىغىدىن چىقمايمىز، لېكىن بەلگىلەنگەن بۇ بەش تۇرلۈك ئالۋاندىن ئارتۇق بېرىشكە ئاجىزدۇرمىز" دەپ مەلۇم قىلدى. لېكىن، بۇ خىل بەش تۇرلۈك ئالۋانلارنى تۆلەشنى توختاتماي ۋە ئۇنىڭغا تاقەتمۇ قىلالماي، يەنە بىرنەچچە ۋاقىت ياشىدى. خىتاي ۋە يەرلىك مەنسەپدارلار بىرنىمە دەپ جاۋاپ بېرەلمەي چارىسىز قالدى. ئاقىۋەت يۈرت بەگلىرى ۋە تۈكچى-تىلماچىلار مەسلىھەت قىلىشىپ، "بىرنەچچە ئادەم ئۇلۇغ خانىنىڭ ئەمرى-ئىتائەتىدىن چىقىپ باغى ۋە تاغى بولۇپ (مالسمان بولۇپ ــ ت)، چوماق، كالتەكلەرنى كۆتىرىپ توپىلاڭ كۆتەردى" دەپ ئامبانغا مەلۇم قىلدى. مەنسەپدارلارمۇ بىلمەيدىغان كىشى بولۇپ، بۇ بەگلەرنىڭ ئەززىنى ھىساپقا ئېلىپ، چېرىك ئەۋەتىپ، ئۇلارنى باغلاپ تۈتۈپ كەلدى. ئەيسا گۈنبەز باشلىق ئون يەتتە ئادەمنى دارغا ئاستى. بىرقانچىسىنى مەھكەم نەزەربەنت قىلدى. بەزىلىرىنى تامغا تىرىك چاپلاپ يوق قىلدى. بەزىلىرىنى ئۈسسۈز ۋە ئاچ قويۇپ، ھاكىنى دوغاپ قىلىپ بېرىپتۇ. ئۇنى ئىچكەنلەر شۇ ئورۇندىلا قېتىپ قاپتۇ. بۇلارنى مەنسەپدارلارغا كېسەل بولۇپ ئۆلدى دەپ مەلۇم قىلىپ كۆمدۈرۈۋېتىپتۇ. يەنە كۈچار ئادەملىرىمۇ بۇنداق زىيادە ئالۋاڭ-ياساقلارغا تاقەت

قىلالماي، نۇرغۇن ئادەمنى توپلاپ، مۇھەممەت ئەلى شەيخ، موللا مۇسا ئىمامىلار باشچىلىغىدا مەنسەپدارلارغا ئەرز سۇنۇپتۇ. مەنسەپدارلار ئاڭلىماي دېسە، بۇ ئەرزلەر ئەن-قائىدە بويىچە راست ئىدى. شۇڭلاشقا، ئۇلار پۇقرالارنىڭ دادى ئەھۋالىغا يەتكەن بولۇپ، چەكتىن چىقماسلىققا ۋەدە-ئەھدىلەرنى بېرىپ، ئۇلارنى پەسەيتتى. لېكىن، ئۇلار مەنسەپدارلارنىڭ پېئىل-ئەتۋارىغا قاراپ بېقىپ، خاتىرجەم بولالماي، مازارلاردا قونۇپ، نەزىر-چىراق، خەتمە قۇرئان ۋە زىكىر ئىبادەت قىلىشىپ، "سوپىلار" دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ تۇرغان بىر ھالەتتە، بەگلەر "بىرنەچچە ئادەم ئۇلۇغ خانغا دۇشمەن بولۇپ، ئەمىر-ئىتائىتىدىن چىقىپ قارشىلاشتى" دەپ ئامبانغا مەلۇم قىلدى. بۇنى بانا قىلىپ چېرىك ئەۋەتىپ ئالدۇرۇپ كېلىپ، مۇھەممەت ئەلى شەيخ، ئىبراھىم ئەرباپ بېكلەر باشلىق ئون نەچچە ئادەمنى بەدىنىنى تېنىدىن ئاجرىتىپ چاناپ ئۆلتۈردى. بىرنەچچىسىنىڭ پېيىنى كېسىپ ئىشتىن چىقاردى. ئىلىم كۆكباشى، تەلەي كۆكباشى، توختى كۆكباشى باشلىق قىرىق نەچچە ئادەمگە ئېغىر زەنجىر-كىشەن سېلىپ، ئۇلارنى دېگىزىغا (تۇرمىگە — ت) تاشلىدى.

يەنە باشقا شەھەرلەردىكى ئادەملەرمۇ ياركەنتتىكى خان ئامبانغا ۋە ئىلىدىكى جاڭجۇنگە بېرىپ ئەرز-داتلىرىنى سۇندى، ئۇلار بۇ ئەرزلەرنى ئۇلارنىڭ ئۆز يۇرتىدىكى ئۇلۇغلارغا قايتۇردى. ئۇلارنىڭ ئۆز ئۇلۇغى "سەن ماڭا ئەرز قىلماي، باشقا شەھەرنىڭ ئامبانغا ئەرز قىلدىڭمۇ" دەپ ئازاپ-ئوقۇبەت ۋە جەبرى-زۇلۇم، ئىسكەنجە-سقىملارغا مۇپتىلا قىلدى. پۇقرالارنىڭ ياخشى ياكى يامان ئەرز-داتلىرىنى ئاڭلاپ بىلىپ، ئۇلارغا رەھىم-شەپقەت قىلىش بولسا،

پۇقرالارغا باشچىلىق قىلىدىغان ئۇلۇغلارنىڭ بويىنىدىكى ۋاجىپ ھەتتا پەرز ئىدى. لېكىن، ئۇلار مۇنداق قىلمىدى. ئۇلارنىڭ ئەرزىنى ئاڭلىمىدى، بەلكى ئۇلارنى يوق قىلدى. ئەگەر ئۇلۇغ خان بۇ ئەرزدارلارنىڭ راستىنى ئاڭلاپ بىلسە ئىدى، ختاي ۋە يەرلىك مەنسەپدارلار ئۆز مەنسۇبىدىن ئايرىلغانىدىن تاشقىرى، ئولارنىڭ جان-تېنى ۋە مال-مۇلكىمۇ ئاسان قۇتۇلماس ئىدى. چۈنكى، مەنسەپدارلار ئۆز مەنسۇبى، پۇل ۋە جېنىنى ساقلاش ئۈچۈن، راست ئەرزنى يالغان ۋە يالغان ئەرزنى راست قىلىپ، ئۇلۇغ خانغا مەلۇم قىلىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ خۇن-قېنىنىڭ تۆكۈلۈشىگە زامىن بولغان ئىدى. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئۆزى باشلاپ ئۇلۇغ خانىنىڭ يارلىغىدىن چىقىپ، قەدىمدىن بۇيان كېلىۋاتقان داۋلى ۋە ئەن-قائىدىلىرىنى بۇزۇپ، ئەھدى-پەيمانلارنى يىرتىپ تاشلاپ، بەلگىلەنگەن مۇئاشقا قانائەت قىلماي، تۇزۇمگە خىلاپلىق قىلىپ، يەنە پۇقرالارنىڭ مال-مۇلكىگە قول ئۇزارتىپ، زۇلۇم-سەتەمىلەرنى ھەددىدىن زىيادە ئېغىرلاشتۇردى. يەنە ئۇلار ئۆزىنىڭ نالايىق مەقسەت ۋە ھەركەتلىرىنى پۇقرالارغا تېڭىپ، ئۇلارنى تۆھمەت ۋە بۆھتانغا قويدى، ھەتتا ئۇلارنىڭ ئۆزى ياغى ۋە تاغى بولۇپ، ئۇلۇغ خانىنىڭ قىلچىغا ئۆزلىرىنى لايىق قىلدى. شۇڭلاشقا، پۇقرالار ئاتا-بوۋىلىرىدىن تارتىپ ئوستىدە ئۇلۇغ بولۇپ كەلگەن بۇ مەنسەپدارلارنىڭ بويىنىغا تىغ تارىسىنى تارتىنماستىن سالدى (خۇدا ئۇلارغا پانا بەرگەي!). ھالبۇكى، غازات قىلغان بۇ ئادەملەرنى غازى ۋە شېھىت دېمەسلىكە يەنە قانداق سەۋەپ بولۇشى مۇمكىن ئىدى.

ئالەمنىڭ ئىگىسى بولغان خۇداۋەندەكبىرىم ئۆز ئىلمى قەدىمىرى بىلەن ئۇلۇغ قىلىپ بەرگەن ۋە ئالىلىق مەنسۇبى بىلەن يۇقۇرى

ئورۇن بەرگەن شانۇ-شەۋكەتلىك ئۇلۇغ پادىشالارغا ھەم ئۇلارغا تەئەللۇق نەۋكەرلەرگە تىغ تارتىپ، ئۇلارنىڭ ئەمرى-ئىتائىتىدىن چىقماقلىق بولسا، ھېچقانداق مەزھەپ ۋە مىللەت-قەۋملەرنىڭ قائىدە-رەسمىيەتلىرىدە توغرا ۋە راۋا كۆرۈلمەيدۇ. ئالەمنىڭ مەخپى سىرلىرى، ھەممە زۇلۇم-خورلۇقلىرى، مەخلۇقلىرىنىڭ يامان پېئىل-ئەتۋارى ھەم نالايىق شۇم نىيەتلىرىنى، پەقەت ئالەمنىڭ داناسى بولغان ئاللانىڭ ئۆزىلا بىلىدۇ، (خۇدا بولسا ھەقىقەتنى ۋە ئىنچىكە سىرلارنى ھەممىدىن بەك بىلگۈچىدۇر).

سۆزنىڭ ھاسىلى شۇكى، پۇقرالارنىڭ ئۈستىدىكى ئۇلۇغلار پۇقرالارنىڭ ئەرز-داتلىرىنى ئاڭلىماي، بىپەرۋالىق قىلىپ، بۇنداق ئۇلۇغ دۆلەت-مەنپەئەتكە شۇكرى قىلماستىن شۇملۇق قىلغانلىغى ئۈچۈن، ئۆزلىرىنىڭ دۆلەت-مەنپەئەتىدىن ئاجراشقا، ھەتتا ئۇلۇغ خانىنىڭ دۆلەت ئابرويىغا نۇقسان يەتكۈزۈشكە سەۋەپ بولدى. پۇقرالار بۇنداق زۇلۇم-سەتەمىلەرگە چىداش بېرەلمەي، قۇدرەتلىك ھەقىقى ئاللا يەنى ئۇلۇغ سۇلتان دەرگاھىغا تاۋاپ قىلىپ، كۆز ياشلىرىنى تۆكۈپ، قاخشاپ يالۋۇرۇپ، ھەممىنىڭ ھالىنى بىلگۈچى بۇيۇك قۇدرەتلىك ئاللانىڭ مۇقەددەس دەرگاھىدىن قانداق ئەھۋاللار كېلەر ئىكەن دەپ تۇرغاندا، بۇ ناھەق ئۆتكەن ئادەمىلەرنىڭ قېنى ئۇلارنىڭ ئىچىدە تېخىمۇ ئۆرلەپ، مەنسەپدارلارنىڭ پۇقرالارغا قىلغان زۇلۇم-جەۋرىلىرىنىڭ مۇكاپاتى ئۇلارنىڭ ئۆزىگە قايتتى. كۈچاردىكى تۈگگانلار خۇددى ئاسماندىن بالا كەلگەن ۋە ئالدىن قازا كەلگەندەك، بىر كېچىدىلا بۇزۇلۇپ، كاپىرلارنىڭ بېشىغا تىغ تارتتى. مەزكۇر تەلەي كۆكباشى قاتارلىق قىرىق نەچچە ئادەم دېگۈدا ياتقىنىغا ئىككى يىلدىن ئاشقان ئىدى. تۈگگانلار دېگۈنىنى

چېقىپ، گۇناكارلارنى ئاجرىتىپ ئالدى. تۆكگانىلار بىلەن مۇسۇلمانلار ئىناق-ئىتتىپاق بولۇشۇپ، خىتايلارغا تىغ ئۇردى. بۇنىڭ ۋەقەسىنى كېيىنرەك سۆزلەيمىز (ئالىلا سەبر قىلغۇچىلارغا يېقىندۇر) ئىنشائاللا.

بۇنىڭغىچە ئون تۆت يىل ئۆتۈپ كەتتى. مەنسەپدارلار پۇقرالار-نىڭ ھال-ئەھۋالىنى خانغا راستلىق بىلەن مەلۇم قىلدى، ئۇلۇغ خان پۇقرالارنىڭ گۇناھىغا ئەپۇ قەلەملىرىنى سۇرۇپ چېرىك ئەۋەتىپ، ئۇلارنى يوقلىدى. لېكىن گۇنانى مەنسەپدارلارغا قويۇپ، بۇ مەنسەپدارلىرىم ۋە چېرىكلىرىم نەگە كەتتى ۋە نىمە بولدى دەپ سورىمىدى. مۇبادا بۇ ئەھۋالنى سورىغان بولسا ئىدى، ئۇ چاغدا بۇ يەتتە شەھەردىكى يەتتە نەپەر چىڭ چەي (چېن چەي ــ ت)ۋە بىر خان ئامبانىنىڭ ھەر بىرسىنىڭ قېنىنى بىر شەھەر ئادەملىرىنىڭ خۇنىغا تەڭ قىلىپ، ئۇلارنى ئۆلۈمگە بۇيرۇغان بولار ئىدى. باشقا ۋاڭ، ھاكىم، مەنسەپدار، چېرىكلەرنىڭ خۇنلىرىغا يەنە نىمە قىلىش لازىملىغىنى خان ئۆزى بىلگەن بولار ئىدى.

ئەلقىسسە، فەغفۇرچىنىنىڭ دۆلىتىگە بۇزۇلۇش ۋە زەئىپلىك كەلمەكنىڭ يەنە بىر سەۋەبى شۇكى، بۇ چاغدا خانلىق نۆۋىتى شەنفۇڭ خانغا[136] يېتىپ، خاقانىچىنىنىڭ دۆلەت ئۇستۇنلۇكى ناھايىتى تۆۋەنلەشكە قاراپ يۈزلەندى. پەرەڭلەر[137] ناھايىتى كۆپ شەھەرلەرنى ئىستىلا قىلىپ، تالان-تاراجلىق قىلىپ، ئىگدارچىلىق قىلدى، يەنە بىر تەرەپتىن، چەن موزا دېگەن تايپىلەر خانلىق تالاشتى، جەڭ-جەدەللەر كۆچەيدى ۋە يەنە بىر تەرەپتىن تۆكگانىلار ئۆز ئىچىدىن خان كۆتىرىپ، ئەسىر-ئىتائىتىدىن چىقتى. يەنە ئەتراپىدىكى كىنەزلىكلەرنىڭ پادىشالىرى پادىشالىق ئەلەملىرىنى

تكلەپ، ئۇلارنىڭ ھەر بىرى ھەر خىل سۆز پەيدا قىلىپ، ئۇلۇغ خاننى ئۆز ئارامىدا قويمىدى. تىنچلىق ۋە ئارامىلىق ئۇلۇغ خانىنىڭ مەملىكەت ۋە پۇقرالىرىنىڭ بېشىدىن كۆتىرىلدى. خاقانى چىنى بۇ تەرەپتىكى شەھەرلەرنى "كۇبەي" (كۇۋەي ـ ئىچكىرىنىڭ تېشىدىكى تەرەپ ـــ ت) دەپ ئاتايدىكەن. كۇبەيدىن خەۋەر ئېلىشقا پۇرسەت بولمىدى. شۇڭلاشقا ئۇ: "كۇبەيگە تەئەللۇق مەنسەپدار، چېرىكلەرگە مۇئاش ئەۋەتەلمەيمەن. نەچچە يىلدىن بۇيان غەزىنىدىن كۆمۈش ئەۋەتىپ، كۇبەيدىكى مەنسەپدار، چېرىكلەرنى باقتىم تولا غەزىنىلەرنى سەرپ قىلدىم. لېكىن كۇبەيدىن غەزىنىگە بىرەر نەرسە كەلمىدى. ئۇلار كۇبەينى تاشلاپ يېنىپ كەلسۇن" دەپ يارلىق چۈشۈردى. لېكىن بۇ تەرەپتىكى خىتايلار ئۇلۇغى جاڭجۇن، خان، ئامبان ۋە مۇسۇلمانلار ئۇلۇغى مىرزا ئەھمەت ۋاڭ بېگىم باشلىق ھەممە ھاكىمى ۋىلايەتلەر مەسلىھەت قىلىشىپ، ئۇلۇغ خانغا: "بۇ شەھەرلەرگە غەزىنىدىن كولەن ـ مۇئاش كەلمىسۇن، بىز بۇ شەھەرلەردىن كان تېپىپ، ئالتۇن، كۈمۈش، مىس، قوغۇشۇن، تۆمۈر، گۈڭگۈرت قاتارلىق كانلارنى ئۆز كۈچىمىز بىلەن ئېچىپ، ئۇلۇغ خانىنىڭ چېرىكلىرىنى باقالايمىز. بىز بولساق ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزدىن تارتىپ ئۇلۇغ خانىنىڭ خىزمەتلىرىدە بولۇپ، دۆلىتىنى كۆرۈپ كەلگەن ئىدۇق. يارلىققا بوي سۇنۇپ، بۇ يەرنى تاشلاپ كەتسەك، ئۇلۇغ خانىنىڭ شان ـ شۆھرىتىگە مۇناسىپ ئىش بولماسمىكىن" دىگەن مەزمۇندا بىرقانچە ماقۇل سۆزنى مۇنىدەرىجە قىلىپ ئەرز بەرگەن ئىكەن. بۇ ئەرز ئۇلۇغ خانغا ماقۇل چۈشۈپ، ئۇ "ئەگەر ئاندىق بولسا ئۆزەڭلەر كان تېپىپ، چېرىكلەرنى بېقىڭلار، ئۇششاق پۇقرالىرىمغا ۋابال بولمىغان ئىشلارنى ئەسلا قىلماڭلار" دەپ يارلىق ئەۋەتىپتۇ. يارلىقنى

كۆرۈش بىلەنلا، مەنسەپدارلار تاغمۇ-تاغ، دەشتمۇ-دەشت ۋە جەزىرىلەردە كان ئىزدەپ، پۇقرا خەلقنى ھاشار قىلىپ ھەيدەپ، تاغ ئېتەكلىرىنى گويا چاشقان ئۇۋىسىدەك ھۆتمۇ-تۆشۈك قىلىۋەتتى، كانمۇ تاپالمىدى. تاپقاندىمۇ پۇقرالارغا جەبرى-زۇلۇم كۆپ بولدى. مەنسەپدارلار ئۆز قولىدىنلا پۇل بەرمىدى. چىقىقان كانمۇ يوق بولۇپ كەتتى ۋە يەنە نەچچە تۈرلۈك باجنى پەيدا قىلدى. پۇقرالاردىن تۈز پۇلى دېگەن بىر خىل پۇل ئالدى. يەنە پۇقرالاردىن ھەر ئايدا ئالىدىغان بىر خىل پۇل بولۇپ، بۇنى "چوقا بېشى" دەپ ئاتايتتى.

ئومۇمەن، پۇقرالارنىڭ ئۇستىگە چۈشكەن ئالۋاڭ-ياساقلار بارغانسېرى ئېغىرلاشتى. ئارامىلىق خۇددى ئەنقا قۇشنىڭ تۇخۇمىدەك يوق بولدى. تىنچلىق بولسا خۇددى سۈمرۇغ قۇشىدەك كۆينەكچىنىڭ ئىچىدىن ۋەتەن تۇتتى. پۇلى بار ئادەملەر خىتايغا ۋە كاتتا بەگلەرگە پۇل بېرىپ، ئۇلارنىڭ ھمايىسىگە كىردى. يۇرتنىڭ ھەممە ئېغىرچىلىغى پۇلى يوق بىچارە، غېرىپ يېتىملارغا قالدى. ئۇلار بۇنىڭغا چىدىماي، يەر، سۇ، چاھار پاي ۋە ئەسۋاپلىرى، تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى خىتايلارغا گۆرۈگە قويۇپ، دەرگاھى ئىلاھغا كۆز ياشلىرىنى تۆھپە قىلىپ، يىغا-زارىگە تولدى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ھەرقايسى شەھەردىكى چېركىلەر داقا-دۇمباقلىرىنى كۆتىرىپ، مەنسەپدارلارنىڭ دەرۋازىلىرىغا كېلىپ "بىزنىڭ بەنسى كولەنلىرىمىزنى (ئىش ھەققىمىزنى) بەرسۇن، بولمىسا يۇرتلىرىمىزغا قايتىپ كېتىمىز ياكى مەنسەپدارلارنىڭ ئۆي-تەئەللۇقاتلىرىنى بۇلاپ-تالاپ ئالىمىز" دەپ غەلۋە قىلىپ، ھېچ ئارام بەرمىدى. مەنسەپدارلار ئۆزىدىن غەم-ئەندىشە قىلىپ "ھەرقانداق ئادەم چېركىلەرگە كۈمۈش جىنلە

(هەدىيەـــت) قىلسا، ئۇنىڭغا مەنسەپ بېرىمىز" دەپ بازار ـ كوچىلاردا ئېلان چاپلاپ، كۈسى خەت (گۈڭسى خەتـــت) تارقاتتى. بۇنى كۆرگەن بەزى پەس تەبىئەتلىك ئادەملەر مەنسەپنى تاما قىلىپ، پۇل بېرىپ، مەنسەپنى سېتىۋالدى ۋە پۇقرالارغا بولغان زۇلۇم ـ سەتەمـ لىرىنى كۈچەيتكىلى تۇردى. ھەرقانداق جايدىكى نامسىز ۋە نىشانـسىز ئوغرى، قىمارۋاز، سەرگەردان بولسىمۇ، پەقەت پۇللا بەرسە مەنسەپكە ئىگە بولالايتتى. بۇ تايىپىدىكى ئادەملەر بولسا پۇقرالارغا ۋابال بولىدىغان ئىشلارنى ھەتتا ئويلاپمۇ قويمىدى. پۇقرالار ختتاي مەنسەپدارلىرىغا ئەرز بەرسە، ئۇلار چەنتۇ پۇقرالارنىڭ ئەرزىنى ھاكىم بىلىدۇ دەپ تاشلاپ بەردى. ھاكىملار بولسا باقى قالغان زۇلۇم ـ جەۋرىلىرىنى ئۆزى خالىغانچە قىلالايتتى. بۇنى بىلگەن پۇقـرالار بولسا قورقۇنچىدىن ئۇلارغا زادىلا ئەرز قىلالمايتتى. ھەتتا تۇڭچى ـ تىلماچلارمۇ دەللال تەرىقىدە بولۇپ، مەنسەپنى خۇددى ئال ـ ساتچىلاردەك ئاشكارا پۇلغا ساتىدىغان بولدى. نەتىجىدە ئەسلىدە ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن بۇيان ئۇلۇغ خانىنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ، يۈرت سوراپ، ياخشىلىق قىلىپ كەلگەن بەگلەر ۋە بەگزادىلەر بولسا خانىنىڭ يېڭى ئەمەلدارلىرى ۋە مەنسەپنى سېتىۋالغانلارنىڭ ئالدىدا خار ۋە ئېتىۋارسىز ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى.

شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، تۇرپانلىق ئەپرىدۇن ۋاڭ بېگىم يارکەنتكە ھاكىم ئىدى، مۇھەممەت ئىمىن ۋاڭ بېگىم ئىشىك ئاغا ئىدى. بىر گۈنا بىلەن ئەپرىدۇن ۋاڭ بېگىمنى بىكار قىلىپ، خوتەنلىك رۇستەم بېك دېگەندىن ئىككى مىڭ يامبۇ ئېلىپ، ئۇنى يارکەنتكە ھاكىم قىلدى. رۇستەم بېك بولسا ئەسلىدە مۇھەممەت ئىمىن ۋاڭ بېگىمنىڭ ئالدىدا ئېتىنىڭ تىزگىنىنى يېتىلەپ، يۈگۈرۈپ

يۇروپ خىزمەت قىلغان ۋە نەۋكەر مۇقامدا ئىززەت-ئىكرامىلىرىنى قىلىپ، بۇنى ئۆزىگە پەخرى-ئىپتىخار دەپ بىلىپ كەلگەن ئادەم ئىدى. مۇھەممەت ئىمىن ۋاڭ بېگىم بۇنداق بىر ئادەمنى پۇل بەردى دەپ ۋاڭ كىشىنىڭ ئۇستىگە ھاكىم قىلىپ، ۋاڭ كىشىنى يەنىلا ئىشىك ئاغالىق مەنسۇبدە تۇرغۇزۇپ، ئۇنىڭ خىزمىتىگە قويغانلىغىنى ئار ۋە نومۇس بىلىپ، مۇنداق يۇروپ ياشىغىنىمدىن ئۆلگىنىم مىڭ مەرتىۋە ياخشى دەپ، ئۆزىنى ھالاكەتكە يەتكۈزدى دەپ ھىكايە قىلىشىدۇ. يەنە كوچارلىق مىرزا ئىسھاق ۋاڭ بېگىم ۋە مىرزا ئەھمەت ۋاڭ بېگىملەرگە نەۋكەر بولۇپ كەلگەن كۇچارلىق قۇتلۇق بېك قەشقەرگە ھاكىم بولدى. ئۇنىڭ ئىنىسى سەئىد بېك مىڭ بەش يۈز يامبۇ بېرىپ ئاقسۇغا ھاكىم بولدى.

شۇنداق قىلىپ، بۇرۇنقى بەگلەر بىكار بولدى. بىكار پۇقرالار بەگ بولدى، يۇرت ياخشى پازىللىرىنى كۆزگە ئىلمىدى. پۇقرالارنىڭ كۆز ياشلىرىدىن ھەرگىز ئىھتىيات قىلمىدى. ۋابال دېگەننى ئويلاپمۇ قويمىدى، مەنسەپ ئارزۇسى ۋە بەرگەن پۇل، كۇمۇشلەردىن باشقا غەم ئۇلارنىڭ دىلىغا زادىلا كەچمىدى. ئۇلار كۆرۈنۈشتە خانغا خىزمەت قىلىپ، چېرىكلىرىنى يىغىپ، يۇرتلىرىنى ساقلىدۇق دېگەن بولسىمۇ، ئەمىلىيەتتە ئۇلار ئولۇغ خان ئىلكىدىكى دۆلەتنىڭ بىخ-نوتىلىرىنىڭ كېسىلىپ قۇرۇشىغا سەۋەپ بولدى، ياخشى پازىللار ۋە بۇرۇنقى بەگزادىلەر بۇلۇڭ-پۇشقاقلارنى ئىختىيار قىلدى. ئاجىز پۇقرالارنى بولسا ئاتىنى بالىغا، بالىنى ئاتىغا قوشماي ۋە ئۇلاشتۇرماي، ئالۋان-ياساقىقا ھەيدىدى. پۇقرالارنىڭ تاقەتلىرى تاق بولۇپ، جان ئاچچىغى ۋە پۇل ئاچچىغىدا ئۇيغۇراتقان ئاللانىڭ دەرگاھىدىن مەدەت تىلەپ، كۆزلىرىدىن تامچا-تامچا، ھەتتا دەريا-دەريا ياشلارنى

ئاققۇزدى. بۇ ئاچچىق ياشلار خانىنىڭ دۆلەت دەرەخلىرىنىڭ يىلتىزىغا تەسىر قىلىپ، قۇرۇماقلىقىغا سەۋەپ بولدى. ئاز ئۆتمەي بارلىق خىتاي ۋە يەرلىك مەنسەپدارلارنىڭ ھەممىسىلا يوق بولۇپ، يەر بىلەن يەكسەن بولدى. ھەزرەت مەۋلانا جالالدىن رومى قۇددۇسرە[138] مۇنداق بىر ماقالا يازغان ئىدى:

تادىلى مەردمۇدا يەر بەرەرد،
ھىچ مەردى رامۇدا رەسۋانەگەرد.

دىمەك، بۇ ماقالا ئەنە شۇنداق ئىشلارنىڭ شاھىدىدۇر.

① تەرجىمىسى:

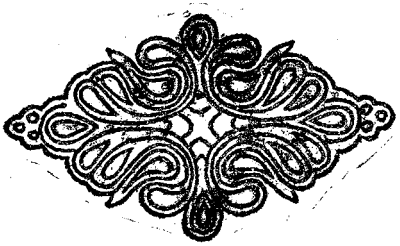
"خۇدانىڭ بىرەر بەندىسىنىڭ دىلى
رەنجىمىگىچە، خۇدا ھىچقانداق
بەندىسىنى رەسۋا قىلمايدۇ".

بىر دىلى ئويغاق كىشىنىڭ سەھەردە تۇرۇپ قىلغان ئاھ-نالىسى بەلكى ئۇ قۇدرەتلىك ۋە ھىممەتلىك ئاللانىڭ مۇقەددەس دەرگاھىدا قوبۇل قىلىنىپ، ئاللانىڭ ئىجاۋەتلىك دۆلىتىگە ئېرىشكەن بولسا كېرەك. شۇڭلاشقا، ئۇ بۇ موغۇلستان يۇرتلىرىنى نام ۋە نىشانسىز-لارنىڭ قولىغا بەرگەن بولسا كېرەك. ئالەمنىڭ قۇدرەتلىك ئىگىسى بولغان خۇداۋەندەكبىرىم "كىمنى خالىسام ئەزىز قىلىمەن ۋە كىمنى خالىسام خار قىلىمەن" دىگەن سۆپىتىنى ئاشكارا كۆرسەتتى. بۇ تەل رەڭلىك تەتۇر چوگىلەيدىغان پەلەك چاقى بولسا ئۆزىنىڭ نەيرەڭ-بازلىق ئويۇنلىرىنى ئوينىتىپ، ھەر زامانىدا بىر تايىپىنى پەس ۋە زەئىپ ۋە يەنە بىر تەبىقىنى يۇقۇرى ۋە ئۈستۈن قىلىدۇ. ئەقىل ئىگىلىرى شۇنى بىلىشى لازىمكى، بۇ ئاجايىپ ئىشلاردىن تەجرىبە ئېلىپ، ھەممىگە بىردەك سىناق نەزىرى بىلەن قاراپ، ئىبرەت

ئېلىپ، زۇلۇم چەككەن ئاجىزلارنىڭ كۆز ياشلىرىدىن قەتئى ئېھتىيات قىلىپ، ئۇلارنىڭ دات-پەريادلىرىغا يېتىپ، بۇ ئۇلۇغ دۆلەت-مەنپەئەتكە شۇكرى قىلىپ، ئادىللىق ئىشىگىنى ئاچىسا، ئالىلانىڭ ئۇلۇغ ئەجرىگە ۋە خەلق ئالدىدا چىرايلىق نامىغا ۋە ماختاشقا ئىگە بولالايدۇ. «ھەدىس شېرىپ»تە بىر سائەت ئادالەتلىك قىلغانلىق بولسا، ئىنسان ۋە جىنلارنىڭ ئىبادەتلىرىدىن ئەۋزەلدۇر دەپ يېزىلغان. بۇ خىل دۆلەت ۋە ئىبادەتكە پەقەت پادىشالار، ھاكىمى ۋىلايەتلەر، دادخۇالار، ئەمرى مەملىكەتلەر ۋە شەرىئەت قازىلىرىدىن باشقا ئىنسانىيەت تايىپىلىرى ئىگە بولالمايدۇ. ئەي ئىلاھىم! ئۆز كامالى قۇدرىتىڭ بىلەن ھەممە ھاكىم، دادخۇا، شەرىئەتپانا باشلىقلارغا، ئەمەلدارلارغا توغرا يول كۆرسىتىپ، يۇزىگە ئادالەت ئىشىگىنى ئېچىپ، زۇلۇم ۋە جەۋرىنىڭ ئىشىكلىرىنى ئەتكەيسەن، ئامىن!

گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، بۇ خوش يۇرۇشلۇك قەلەم ئالى دەرىجىلىك خان، پادىشا ۋە ئېھتىرام ئىگىلىرىنىڭ تۇغمەس ھىمايە ۋە نەسەپ مەرتىۋىلىرىنىڭ پايانسىز دەرياسىغا نەچچە قېتىم شۇڭغۇپ، يەنە ئۇنىڭدىن چىقىپ، مۇرات گۆھىرىنى مەقسەت ئالقىنىغا كەلتۈرۈپ، ئۇلارنى تەھرىر يېپىغا تىزىپ، بايان قاتارىغا قويدى ۋە بۇ كىتابنىڭ مۇقەددىمە قىسمىنى تۇگىتىپ، خوش يۇرۇشلۇك قەلەم تىزگىنىنى ئەسلى مەقسەت بولغان قىسسە ۋە داستان تەرەپكە تارتىپ، كەڭ مەيدان ۋە ئىگىز جەۋلان ئۇستىدە ئات چاپتۇرغىلى ماڭدى. زامان خالايىقلىرىنىڭ دىل ئەينىگىدىن چىقىپ ئۇنىتۇلۇپ يوق بولغان ۋە زامان ئوغلانلىرىنىڭ ئېسىدىن چىقىپ، ياۋايى ھايۋانلار ۋە قۇشلاردەك ئۇچۇپ كەتكەن قىسسىلەر، يۇرەكتىكى سۆز-ئەپسانىلەر، بۇ قەلەم ئىگىسىنىڭ دىلىنى يورۇتۇپ، جاھانىنى كۆيدۇرەتتى.

شۇڭلاشقا، بۇلارنى توپلاپ ۋە رەتلەپ، بۇ ۋاراق بەتلىرىنىڭ قەلئە-سىگە مەھكەم بېكىتىپ، ئۇلارنى. كېيىنكىلەرگە نەمۇنە ۋە يادىكار قىلىشنى مەقسەت قىلىپ ، شەرھىنى باشلاشقا قەدەم قويۇپ قەلەم سۈردۇم. ئاللانىڭ پەزىلىتى ۋە كەرەمى بىلەن سۆزۈمنى باشلايمەن. ئاللا بۇ ئىشىمغا مەدەتكارلىق قىلغۇچىدۇر.

ئاۋالقى داستان

1

**مىننەتدارلىق، پەزىلەت، ئېھسان مۇلۇك ئىگىسى بولغان ئالا-
لانىڭ پەزىل-ئىنايىتى بىلەن ئۇلۇغ ئىسلامىنىڭ دۇنيانى
يورۇتىدىغان ئاپتۇۋى كۈچار شەھرى ئۈستىگە چۈششى،
راشىدىن خوجامنىڭ ئۇلۇغ خانلىق تەختىدە ئولتۇ-
رۇشى ۋە شەرق بىلەن غەرپ چېگرىلىرىغا لەشكەر
ماڭدۇرۇشى ھەم بۇ ۋەقەلەر ئارىلىغىدا
بولغان ئىشلار بايانى**

غارايىپ قىسسىلەر، ئاجايىپ ھېكايىلەر ۋە دىلنى ئالدايدىغان چۆچەكلەر شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، بۇ ئويۇنچى پەلەك ۋە ئىقلىمنىڭ چاقى، ھەر زامانىدا ھامان تەتۈر چۆگىلەپ، تاماشا پەيدا قىلىپ، جاھاننى ئاستىن-ئۈستۈن قىلىدۇ. ھەتتا بۇ زامانىمۇ ئاجايىپ تاماشىلارنى باشلاپ، شانۇ-شەۋكەتلىك پادىشالارنىڭ دۆلەت-ھۆكۈمىتىنى پاراكەندە قىلىپ، پۇقرا-خالايىقنىڭ تىنچلىغىنى، جەمىيىتىنى بۇزىدۇ. بۇ ھال بولسا ۋاپاسىز نائەھلى ئالەمنىڭ ئەزەلدىن قىلىپ كەلگەن كونا ئادىتى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

شۇنى ئاڭلىماق كېرەككى، ئۆزىنىڭ چەكسىز ۋە چوڭقۇر ھىكمىتى بىلەن ئون سەككىز مىڭ ئالەمنى ياراتقان بۇيۇك سۇلتان ــ ئاللانىڭ ئۆز پەزلى ۋە كەرەمى بىلەن ۋە مۇقەددەس ئەرۋاھلارنىڭ مەدەت-يارىدىمى ئاستىدا، بۇ يەتتە شەھەر قەدىمقى مۇسۇلمان خانلىرىنىڭ قولىدىن ئۆتۈپ، بىر يۈز ئون سەككىز يىل مقدارى خاقانى چىنگە تەۋە بولۇپ، خاقان ھۆكۈمىتى تەختى سەلتەنەتى ئاستىدا ياشىدى. بۇ دەۋر بولسا، پۇقرالارنىڭ يۈرتدارلىق ئىشلىرىدىن خار ۋە زار بولۇپ، زالىم خىتاي ۋە بەگلەرنىڭ زۇلۇم-جاپالىرى تۈپەيلىدىن بېشى تۆۋەنلەپ، ئۇلار چىن ئىخلاسى بىلەن ئىلاھى دەرگاھىدىن مەدەت تىلەپ، يىغا-زارە قىلىشىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ نىجاتلىققا يېتىشى ۋە كاپىر زالىملارنىڭ خانۇۋەيران بولۇشى ئۈچۈن دۇئا ۋە ئىلتىجا قىلىپ تۇرغان بىر مەزگىلى ئىدى. دەل مۇشۇنداق بىر پەيتتە، ئۇشتۇمۇت ئاسماندىن بالا، خۇدادىن قازا كەلگەندەك بىرقانچە تۆڭگانى بىركېچىدىلا بۇزۇلۇپ، كۈچار شەھىرىدىكى ۋەيشاڭ بازارلىرىغا ئوت قويۇپ ۋە كۆزىگە كۆرۈنگەن كاپىرلارنى ئۆلتۈردى. بۇ چاغدا يېڭى ھىسار ھاكىمىنىڭ ئوغلى ئاللا يار بەك بىرقانچە دەرتمەن مۇسۇلمانىنى باشلاپ، يار ۋە ھەمداستان بولۇپ، ھەممە يەكدىل ۋە بىر تەرەپ، بىر ئىتتىپاقتا بولغان ھالدا مەنسەپدار، ئامبانلارنىڭ يامۇنلىرىغا ئوت قويۇپ، تاڭ ئاتقىچە تولا كاپىرلارنى يوق قىلدى. كۈن چىققاندىن كېيىن، مەنسەپدارلار چېرىكلىرىنى ئېلىپ چىقىپ، جەڭگە كىرىشتى، لېكىن باراۋەرلىك قىلالماي يېڭىلىپ ۋە مەغلۇپ بولۇپ قاچتى. مۇسۇلمانلار غەلىبە قىلدى. بۇ ۋەقە ئۇلۇغ پەيغەمبەرنىڭ ھىجرەت تارىخى يىلىنىڭ بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن بىرىنچى يىلى ماھى مۇھەررەمنىڭ بىرىنچى كۈنى يەنى

شەنبە كېچىسى، جەۋزا جەسلى ۋە يىلان يىلىدا (مىلادى 1864 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى) يۈز بەرگەن ئىدى.

بۇ چاغدا ئەھمەت ۋاڭ بېگىم يارىكەنت ھاكىملىغىدىن بىر گۈنا بىلەن بىكار قىلىنىپ، خانىنىڭ يارلىغى بىلەن ئۆزىنىڭ ئەسلى ۋەتىنى بولغان كۇچاردا يارلىق ساقلاپ تۇراتتى. تۇڭگانلار ۋە مۇسۇلمانلار ئەھمەت ۋاڭ بېگىمگە ئىلتىجا قىلىپ: "سىلە ئاباغا ـ ئەجداتلىرىدىن تارتىپ يۇرت سۈراپ كەلگەن بولۇپ، ھۆكۈمەت ـ دارلىق ئاساسىنى ۋە سىياسەتدارلىق رەۋىشىنى ئوبدان بىلىلا، شۇڭ ـ لاشقا، بىزدەك چوڭ ـ كىچىك مۇسۇلمانلارغا ئاتىدارلىق قىلىپ، ئۆز ھۆكۈملىرىنى جارى قىلىپ بەرگەن بولساڭلا، بىز سىلىگە جان دىلىمىز بىلەن خىزمەتكار ۋە پەرمانچىلىق يولىنى بەجا كەلتۈرۈپ، ھەممە مەمۇرى مەملىكەتدارلىق ئىشلىرىدە سىلىنى مۇقەددەم ۋە پىشۋا بىلىپ، خان مۇقامىدا كۆرسەك" دەپ ئىلتىجا ۋە ئىلتىماس قىلدى. ئەھمەت ۋاڭ بېگىم "سىزلەر ئاز ئادەم، خىتاي گۈرۈھى بولسا ناھا ـ يىتى تولا، بۇلارغا باراۋەرلىك قىلغىلى بولماس. مەن بولسام نەچچە ئاتا ۋە بوۋامدىن تارتىپ ئۇلۇغ خانىنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ، چوڭ مەنسەپ تېپىپ، يەر، سۇ، زېمىن بەلكى نەچچە ئۆيىلۈك ئادەم ئىلتىپاتىغا ئېرىشىپ، پۇشتۇمدىن پۇشتۇمغىچە جولدۇ ـ جاساقدارلىق بولغاندىن تاشقىرى، يەنە نەچچە نۆۋەت ئۇلۇغ خانىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن. مەن ئۇلۇغ خانغا قانداق قىلىپ يامانلىق خالايمەن؟ گەرچە ئۇ كاپىر ۋە دىنسىز بولسىمۇ، ئاباغا ـ ئەجداتلىرىدىن تارتىپ ئۇنىڭ تۇزىنى يەپ، دۆلتىنى كۆرگەن ئىدىم. ئەمدى مەيلى قانداق بولسىمۇ تۇز بەرگەن ئۇلۇغمىزدىن يۈز ئۆرۈمەيمىز، تۇز ھەقىنى ساقلاش بولسا ھەممە ئىنسان گۈرۈھىغا پەرز ۋە ۋاجىپ بولىدۇ. مەن

سىزلەرنىڭ سۆزىگىزلەرگە كىرىپ ئۇلۇغ بولۇپ ئۆزەمنى ھالاكەتكە تاشلىمايمەن. كىمنى ئىختىيار قىلىپ باشلىق قىلىمەن دىسەڭلەر، شۇنى قىلىڭلار. ھازىر يېشىم يەتمىشكە يەتتى. كۆرىدىغان دۆلەت ۋە ئىززەتنى كۆرۈپ بولدۇم. ئەمدى مەندە بۇنداق ئارزۇ ۋە ھەۋەس قالمىدى" دەپ جاۋاپ بەردى. بۇ چاغدا پۇقرالار بىر ئىتتىپاق، بىر نىيەتتە بولۇپ، بىردەكلا يۇزىنى ئۆرۈپ "ھىلىمۇ خىتايلىرىگىزدىن ئۇمىدىگىز بارمۇ" دەپ چۇقان كۆتىرىپ، ئوردىسىدىن ئېلىپ چىقىپ شاھادەتلىككە يەتكۈزدى.

بۇ چاغدا كۇچار خوجىلىرىدىن راشىدىن خوجام دىگەن مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىنىڭ مازىرىدا دۇئا-تەلەپ بىلەن ياتقان، ھىچ كىشىگە ئارىلاشمايدىغان ۋە دەرۋىش تەرىقىسىدە ئۆمۈر ئۆتكۈزۈۋاتقان بىر ئادەم بار ئىدى. ھەممە مۇسۇلمان گۇرۇھى ۋە تۇغقانى تايىپىلىرى ئۇنىڭغا مۇرىت-مۇخلىس بولۇپ، بۇ ئادەمگە باش ئېگەتتى. مەزكۇر ئادەمنى ئىبادەتخانىدىن ئىختىيارسىز ئېلىپ چىقىپ، "سىلە بىزگە بۇرۇنمۇ پىشۋا ۋە يولباشچى ئىدىلە. ئەمدىمۇ بىزگە پىشۋا ۋە يول-باشچى بولۇپ، خانلىق ئورنىدا ئولتۇرۇپ، بىزگە باش بولۇپ، ھۆكۈملىرىنى جارى قىلىپ بەرسىلە" دەپ، ئۇنىڭ خالىغان ياكى خالىمىغانلىغىغا قويماي، ئاق كىگىز ئۈستىدە ئولتۇرغۇزۇپ، بۇرۇنقى سۇلتانلىق قائىدىسى بويىچە خانلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزدى. توختى ئىشىك ئاغا بېكنى ۋەزىر قىلىپ تەينىلىدى. ھەممىسى بىر نىيەت بىلەن كۇچار ھاكىمى قۇربان بېك باشلىق سەككىز نەپەر بەگنى ئۆلتۈرۈپ، تەئەللۇق مال-مۇلكىنى تالان قىلىدى. نەتىجىدە باشقا مەنسەپدارلارمۇ قورقۇنچ ۋە تىترەك-دەھشەتكە چۈشۈپ، مەزكۇر خان راشىدىن خوجامنىڭ ئەمىر-ئىتائىتىگە تەۋە بولۇپ، بۇيرۇغىغا

بوي سۇنۇپ باش ئەگدى. ئەگەر بۇ مەنسەپدارلار قەدىمدىن بۇيان يولغا قويۇلۇپ كەلگەن لاۋايىن قائىدىلىرى ۋە ئەھدى-پەيمانلارنى بۇزۇپ، ئۆزىنى مۇنداق ھالاكەتكە ۋە پالاكەتكە تاشلىمىغان بولسا ئىدى (ئاللا ئۇلارنى ساقلىغاي!)، ئۇ چاغدا، ئېھتىمال پۇقرالارمۇ باغى ۋە تاغى بولۇپ بۇزۇلمايتتى ھەم غازىلىققىمۇ مۇيەسسەر بولالمايتتى. (ئاللا ھەممە ئىشنىڭ ھەقىقىتىنى ئوبدانراق بىلگۈچىدۇر).

بۇ ۋەقەدىن ئىكىكى كۈن كېيىن بۇرھانىددىن خوجامنى يەنى مەشھۇر ئىسمىلىرى خېتىپ خوجامنى ئەمر لەشكەر تەرتىپىدە باش قىلىپ، كىچىك ئوغلى مەھمۇدىن خوجامنى ھەمرا قىلىپ، مۇللا ئوسمان ئاخۇنۇمنى قازى ئەسكەر قىلىپ، بىر يۈز ئەلدىك لەشكەر، ئون سەككىز تۆگگانىنى ئون زەمبىرەك بىلەن غەرپ تەرەپكە يولغا سالدى ۋە ئۇلارغا: "نەچچە ئەسىر ئۆتتى، مۇسۇلمانلار دىنسىز كاپىرلارنىڭ ۋە زالىم زۇلۇمخورلارنىڭ ئىشگىدە خار ۋە ئېتىۋارسىز بولۇپ، خىزمەتكارچىلىق قىلىپ، بوينىنى تۆۋەن قىلىپ پەس ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى، ئۇلارنىڭ ئەرلىرى خوتۇن، بالىلىرىدىن ئايرىلىپ، بالا-پەرزەنتلىرى ئاتا-ئانىلىرىدىن جۇدا بولۇپ، ئاجىز ۋە بىچارىلىق بىلەن نە يىمەكتە لەززەت ۋە نە كىيىمەكتە راھەت كۆرمەي، ئالبانكەشلىك قىلىپ ئۆمۈر ئۆتكۈزگەن ئىدى. ئەمدى ھەممىگە رەھىمدىل ۋە مەرھەمەتلىك خۇداۋەندەكبرىم بىز مۇسۇلمانلارغا يار ۋە ھەمدەم بولۇپ، بىزگە كۈچ-قۇدرەت بەردى. كاپىرلارنىڭ بېشىغا ئىسلام قىلىچىنى ئايماي ئۇردۇق. ئەمدى بۇنىڭ شۈكرانىسى ئۈچۈن جان تېنىمىزدە بولسىلا، سىزلەر ۋە بىزلەر ئۈنى غازات يولىغا سەرپ قىلىشىمىز ھەممىدىن مۇھىمدۇر، ئۇلۇغ غازات قىلىش بولسا ھەممىگە پەرز بولۇپ، بۇ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ كەسىپ ۋە ھۈنەرلىرى

هەتتا مۇھىم سۇنئەتلىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. خۇداۋەندەكبېرىم ئۆزىنىڭ چوڭقۇر سىرلىق ھېكمىتى بىلەن بۇرۇن مۇسۇلمانلارنى كاپىرلارنىڭ قول ئاستىدا قىلغان بولسا، ئەمدى ئۆزىنىڭ كامىل قۇدرىتى بىلەن مۇسۇلمانلارنى ئەزىز ۋە ئېتىۋار قىلىپ، كاپىرلارنى خار ۋە تۆۋەن قىلدى. ئۇ كىمنى خالسا ئەزىزلەيدۇ، كىمنى خالسا خار قىلالايدۇ دىگەن سۇپىتىنى كۆرسەتتى. سۆزنىڭ ھاسىلى شۇكى، سىزلەر باي ۋە سايرامنى تەۋە قىلىپ، بۇ جايدىن بىرمۇنچە ئەسكەر ئېلىپ ئاقسۇغا بېرىڭلار. ئۇ تەرەپتە مۇسۇلمان تولا، كاپىر ئاز. سىزلەر بارغىچە تۇڭگانى ۋە مۇسۇلمانلار كاپىرلارنى يوق قىلىپ، ئالدىڭىزلارغا چىقىشى مۇمكىن. مۇبادا كاپىرلار ھۇجۇم قىلىپ، جەڭ-جىدەلگە تەييار بولسا، ئاللانىڭ: "كاپىرلارنى قايەردە كۆرسەڭلەر ئۆلتۈرۈپ، ھەممىسىنى يوق قىلىڭلار" دىگەن ئۇلۇغ ئەمرى بويىچە، ھايال قىلماي ۋە ئايماستىن كاپىرلارغا تىغ ئۇرۇڭلار. پەيغەمبەرنىڭ «ھەدىس» شېرىپتە كۆرسەتكەن "جەننەت قىلىچ سايىسىنىڭ تېگىدە" دىگەن سۆزىدىن ۋاقىپ ۋە ئاگاھ بولۇڭلار. ئاقسۇ، قەشقەر، ياركەنت ئىشلىرىدىن بىكار بولغانىدىن كېيىن، قوقەنت، بۇخارا ئۇلۇغلىرى ئاشناچىلىق قائىدىسىنى بەجا كەلتۈرۈپ، ئىناۋەت قىلىپ باش ئېگىشنى ئۆزلىرىگە لازىم ۋە راۋا كۆرسە، ئىش تېخىمۇ ياخشى بولىدۇ. ئەگەر بۇنى لايىق كۆرمەي باش ئەگمەي، توسقۇنلۇق قىلىدىغان بولسا سىزلەرگە يەنە ياردەم قىلىپ كۈچ ئەۋەتىمەن ئىمكانىيەتىنىڭ بېرىچە غەرپ تەرەپتىكى يۇرتلارنى قولغا كىرگۈزۈڭلار. سىزلەرگە ئىشەنچ باغلاپ ۋە ئۆزەمگە ۋەكىل قىلىپ، بۇ جايدىكى مەملىكەت ۋە ھۆكۈمەت ئىشلىرىنىڭ ھەممە ئىختىيار تىزگىنىنى تۇتقازدىم" دەپ قۇياش نۇرلۇق يارلىغىنى ئارتۇقچە مۇبالىغە قىلىپ،

غازاتچىلارنى يولغا سالدى.

شۇنداقلا ئىسھاق خوجامغا سەدىق دادخۇا، مەمۇر باھادۇر، توختى مۇھەممەت يۇز بېشى قاتارلىقلارنى قوشۇپ، بىر يۇز سەكسەن مۇسۇلمان، ئەللىك تۆگگانىنى ئون ئىكىكى زەمبىرەك بىلەن شەرق تەرەپكە يولغا سېلىپ، يۇقۇرىدا خېتىپ خوجامغا قىلغان يارلىقلىرىنى تەكرار ئايان ۋە بايان قىلىپ، پەتھى ئايەتلىرىنى ئوقۇپ، دۇئا قىلىپ يولغا سالدى. بۇ باپ ئاللانىڭ قۇدرىتى بىلەن تۈگىدى.

2

جانابى راشىدىن خان غازى خوجامنىڭ پاك نەسەپ ئەسلى توغرىسىدا ئاشكارا بايان ۋە زىكرى قىلماقلىقنىڭ لازىملىغى

ئەقىدىلىك يارەنلەر ۋە مۇھەببەتلىك بۇرادەرلەرنىڭ پاك زىھنىلىرىگە روشەن ۋە ئاشكارا بولغايكى، راشىدىن خوجام بولسا شەيخ نىزامىدىن خوجامنىڭ ئۇچىنچى ئوغلى ئىدى. نىزامىدىن خوجام بولسا مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانىڭ نەۋرە-ئەۋلاتلىرىدىن ئىدى. مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا بولسا مەۋلانە جالالىدىن كىتىكى (ئاللا ئۇنىڭ سىرىنى پاك ۋە مۇبارەك قىلسۇن!) نىڭ پەرزەنتى. مەۋلانە جالالىدىن خوجا بولسا ئەبۇ ھەفس كەبىر بۇخارى[139] (ئاللا ئۇنىڭ سىرىنى پاك، مۇبارەك ۋە ئەزىز قىلسۇن!) نىڭ ئەۋلادى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. تارىخ ھىجرى ئالتە يۈز ئون يەتتىنچى يىلى (مىلادى 1220 — 1221 - يىلى — ت) پادىشا جاھانگىر چىنگىزخان بۇ تەرەپكە

چىقىپ، بۇ خارائى شەرىپىنى قىرغىن قىلغان چاغدا، خوجا ھەفىس كەبىر بۇخارىنى شاھادەتكە يەتكۈزۈپ، ئەھلى ئەۋلادىنى ئاق ئۆيلۈك (سۇرگۇن — ت) قىلىپ، ئۆز يۇرتى بولغان قارا قۇرۇم ۋە كىلوران دېگەن جايغا ئېلىپ كېلىپ قويدى. ئالتە ياكى يەتتە ئەۋلات ئۆتكەندىن كېيىن، مەۋلانە جالالىددىن دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇلار شەھرى كىتىك دېگەن جايغا كۆچۈپ كەلدى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئاللانىڭ غەزىۋى تۈپەيلىدىن كىتىك شەھرىگە قۇم يېغىپ، بالايى-ئاپەت بولدى. مەۋلانە جالالىددىن يەنە ئاللانىڭ ئىلھامى ئارقىسىدا كېچىسى ئۇخلىماي بىرنەچچە مۇرىتلىرى بىلەن بىللە مېڭىپ، بىر-نەچچە كۈندىن كېيىن، ئاقسۇ تەۋەسىدىكى ئايكۆل دېگەن يەرگە چۈشتى. بۇ چاغدا ئاقسۇدا تۇغلۇق تېمۇرخان تېخى يېڭىدىنلا خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان ۋاقتى ئىكەن. ئون ئالتە ياكى ئون يەتتە ياشلىق تۇغلۇق تېمۇرخان مەۋلانە جالالىددىن بىلەن كۆرۈشۈپ، بىرمۇنچە ۋەز ۋە پەندى نەسىھەتنى ئاڭلاپ كۆڭلى يۇمشاپ "بۇ تاجىكنىڭ(140) سۆزى قولىغىمغا ناھايىتى ياخشى ئاڭلاندى. مەن ئىلى شەھرىگە بېرىپ پايتەختتە ئولتۇرغاندىن كېيىن، بۇ كىشىمۇ يېنىپ بارسۇن. مەن بۇ كىشىنىڭ دىن مەزھىبىگە كىرىمەن، بۇ يەردە كىرگىنىم بىلەن كاتتا ئەمىرائى سەركەردىلىرىم يوق . يۇرتىنىڭ تولىسى ئىلىدا، ياخشى بولمايدۇ" دەپ يارلىق قىلىپ ھەم مەۋلانە جالالىددىنغا ۋەدە ۋە ئىنئاملارنى قىلىپ يانىدۇردى.

تۇغلۇق تېمۇرخان بولسا چىنگىز قائانىنىڭ يەتتىنچى نەۋرىسى ئىدى، بۇ مەسىلە يۇقۇرىدا بايان قىلىندى. لېكىن مەۋلانە جالالىددىن ۋاقىت تېپىپ ئىلىغا بارغىچە، ئەجەل پۇرسەت بەرمەي، ئاقسۇ تەۋەسىدىكى ئايكۆل دېگەن جايدا دەپنە قىلىندى. ئۇنىڭ مازىرى ھىلىمۇ

مەشھۇر. ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىردا ئوغلى مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللاغا ۋەسىيەت قىلىپ: "مەن بىر چىراقتا ياغ قۇيۇپ، پىلىك سېلىپ تەييارلىغان ئىدىم. لېكىن ئۇنىڭغا ئوت تۇتاشتۇرۇشقا پۇرسەت بولمىدى. شايىتكى، بۇ چىراقنى مەن ئۇچۇن سىز ئوت ياقسىڭىز، بۇ چىراقتىن شەرق تەرىپىگە روشەنلىك چۇشسە ئەجەپ ئەمەس" دەپ ئالەمدىن كەتتى.

بىرنەچچە مۇددەتتىن كېيىن، مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا دادىسىنىڭ ۋەسىيتى بويىچە ئىلغا بېرىپ خان بىلەن كۆرۈشتى. خان: "دادىڭىز قېنى؟" دەپ سورىدى. ئۇ "ئالەمدىن كەتتى. مەن دادامنىڭ ۋەسىيتى بويىچە شۇ ئۇمىت بىلەن كەلدىم" دېگەندە، بەختى ئويغاق، دۆلتى يار بولغان خان بۇنى قوبۇل قىلىپ، ئىسلام دىنىنىڭ شەرىپىگە ئىگە بولدى ۋە قول ئاستىدىكى ئەل بەگلىرى، جايساڭ قاتارلىق كاتتا ئەمرائىلىرىنى بىر-بىرلەپ ئېلىپ كىرىپ، ئۇلارغا پەندى-نەسىھەت ۋە تاتلىق ۋەزلەرنى ئېيتىپ، دىنغا دالالەت قىلىپ: "دۇنيادا بۇنىڭدىن ياخشى ئىش بولمايدىكەن" دەپ مۇسۇلمان قىلدى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، شۇ كۇنى يەتمىش مىڭدىن ئارتۇق دىنسىز موغۇللار ئىسلام دىنىغا كىرىپ، ئاللانىڭ بىرلىگىنى تونۇپ مۇسۇلمان بولغان ئىكەن. بۇ ۋەقە ئالى مۇقام خانىنىڭ يىگىرمە تۆت يېشىدا، يەنى تارىخ ھىجرى يەتتە يۇز ئەللىك ئالتىنچى يىلى (مىلادى 1355-يىلى) يۇز بەرگەن ئىدى. ئىسلام دىنى شۇ كۇندىن باشلاپ موغۇللار ئىچىدە ئاشكارا ۋە روشەن بولۇپ قارارلاشتى.

خان مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللاغا: "ئەي ئولۇغ موللام، ئەمدى ئىختىيار ئۆزلىرىدە، قايسى شەھەردە تۇرۇشنى ئۆزلىرى بىلسىلە" دەپ يارلىق قىلغاندا، مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا "مەن كۇچاردا

تۇرسام" دەپ ئىختيار قىلدى. رۇخسەت بىلەن كۇچارغا بېرىپ، كەدخۇدا (يۇرت ساھىبى ــ ت)بولۇپ ۋەتەن تۇتتى. خان كۇچاردىكى ئىچپىرىق دىگەن جاينى ئۇنىڭغا ئىنئام جۇلدۇ قىلىپ بەردى. بۇ يەر ھازىرمۇ خانىنىڭ شۇ ۋاقتىدىكى يارلىغى بويىچە ۋەخپە تەرىقىسىدە ئۇلۇغ موللامنىڭ ئەۋلاتلىرى قولىدا تۇرماقتا. ئاخىرى موللام بۇ پايدىسىز تۇپراق ئالەم غۇرۇرىدىن مەڭگۇلۇك شاتلىق سارىيغا كەتتى. كۇچاردا دەپنە قىلىندى. ھازىر بۇ ئالى مازار "ئۇلۇغ موللام" دىگەن نام بىلەن مەشھۇر.

مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانىڭ بىۋاستە ئەۋلادى نىزامىددىن شەيخ خوجام بولۇپ، ئۇنىڭ تۇنجى ئوغلى شەيخ نەزىردىن خوجا، ئىككىنچى ئوغلى جامالىددىن خوجا، ئۈچىنچى ئوغلى راشىدىن خان خوجام، تۆتىنچى ئوغلى پەخرىددىن خوجا، بەشىنچى ئوغلى جالالىددىن خوجا ئىدى. خېتىپ خوجام بىلەن ئىسھاق خوجاملار بولسا شەيخ نىزا-مىددىن خوجامنىڭ بىر تۇققانلىرى ۋە تاغلىرىنىڭ ئوغۇللىرى بولۇپ، ھەممىسىلا بىر دەرەخنىڭ شېخى ۋە مۇنىسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

3

سەيىت خېتىپ خوجام ۋە كۆز قارىچۇغى مەھمۇددىن خوجاملارنىڭ ئاقسۇ شەھرىنى پەتھى قىلىش غازاتىغا ئەۋەتىلىشى ۋە مەقسىدىگە يېتەلمەي ئۆز يۇرتىغا قايتىشى، مۇسۇلمانلارنىڭ ئىلاجسىز شېھىتلىك شەرۋىتىنى ئىچىشى قاتارلىق ۋەقەلەر بايانى

مۇھەببەت شوئارلىق دوستلار ۋە ئەقىدىلىك ئەسەرلەرنى يازغۇچى

بۇرادەرلەرنىڭ گۈلدەك كۆڭۈللىرىگە يېتىپ روشەن بولۇپ ئېتىۋارغا ئېلىنغايكى، راشىدىن خان خوجام خېتىپ خوجامنى غەرپ تەرەپكە يۈرۈش قىلىشقا رۇخسەت بېرىپ خوشلاشقان ئىدى. خېتىپ خوجام كۆچاردىن چىقىپ قىزىل دىگەن مەنزىلگە چۈشتى. ئاندىن سايرامنى ئىلىكىگە ئېلىپ، تۆت ئادەمنى سياسەتىنى ئۆتەكۈزۈپ دارغا ئاستى ۋە چاپتى. ئاندىن ئۆتۈپ بايغا كېلىپ، ئىككى كۈن تۇرۇپ، ئالتە ئادەمنى دارغا ئاستى. بۇ ئادەملەر بولسا بۇزۇق ۋە ئەسكى يوللاردا يۈرگەن ئادەملەر بولغانلىقتىن، ئۆز جازاسىنى تاپتى. ئەكرەمشاھ ئەلەم ئاخۇننى سايرامغا، موللا ئافاق ئاخۇننى بايغا ھاكىم قىلدى. ئاندىن يۈرۈپ ياقبرىق دىگەن جايغا چۈشۈپ، روزى تۆرە دىگەن ئادەمنى يۈز ئەللىك كىشى بىلەن مۇز داۋانغا يولغا سالدى ۋە "ئۆتەكلەردىكى سيەنويان (پوچتكەش ۋە قاراۋۇلچى ــ ت) خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ، چارشەنبە كۈنى جامغا كېلىپ ھازىر بولغىن، بىز بۇ تەرەپتىن، سەن ئۇ تەرەپتىن كېلىپ جامدا يىگىرمە سوقۇپ ياتقان خىتايلارنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ يوق قىلايلى" دەپ بۇيرۇق بەردى. بۇ چاغدا باي، سايرام ۋە تاغ ئېتەكلىرىدىكى ئادەملەر ھەممىسى بىردەك قولىغا قارا كالتەك ئېلىپ، "ئالىلا! ئالىلا!" دەپ يۇقۇرى ئاۋاز بىلەن تەگبىر ئېيتىپ، "خوجاملارنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ ئاقسۇغا بېرىپ، زۇلۇم-سەتەم قىلغان كاپىرلاردىن ئىنتىقام ئېلىپ، غازىلىق دەرىجە ۋە مەرتىۋىسىنى تاپىمىز. ئەگەر ئەجەل يەتكەن بولسا شېھىتلىك شەرىتىنى ئىچىپ، ئالى جەننەتىنىڭ ئەڭ يۇقۇرى جايىدىن ئورۇن ئالىمىز" دىگەن مۇددىئا ۋە ئۈمىت بىلەن، ھاياتلىق، دۆلىتىنى تاشلاپ، ئەجەل شەرىتىنى ياخشى كۆرۈپ، ئاتىسى بالىسغا، بالىسى ئاتىسغا قارىماي، پىيادە ۋە ئاتلىق بولۇپ خوجاملارنىڭ

كەينىدىن يولغا چىقتى. خوجاملار "بىرقانچە ۋاقىت توختاپ تۇرۇپ قايتىڭلار، سىزلەر ئۈچۈن بىز غازات قىلايلى" دەپ نەسىھەت قىلسىمۇ، ئۇلار: "بىز زۇلۇم-سەتەمگە تاقەت قىلالماي، نائىلاج ھالغا يەتتۇق، مۇنداق ياشىغىچە ياكى جان بېرەيلى، ياكى جان ئالايلى" دەپ، ئۆزىنىڭ ئەزىز جېنىدىن كېچىپ، يىغلاپ-يىغلاپ كەينىگە يېنىشقا ئۇنىمىدى ۋە ئۆزلۇكىدىن ئوزۇق-تالقان، چوماقلىرىنى كۆتىرىپ، يولغا بىللە راۋان بولدى. بولارنىڭ سانى تەخمىنەن يەتتە مىڭ ئادەمگە يەتكەن ئىدى.

ئەي ئەزىز يارەنلەر، ھەرقانداق پادىشا ياكى ۋىلايەت ھاكىملىرىدىن پۇقرالارغا زۇلۇم-جەۋرلەر ئۆتكەنىدە، پۇقرالار ئۆزىنىڭ شىرىن جېنىدىن كېچىپ، ئاللانىڭ دەرگاھىغا يۈز كەلتۈرۈپ، كۆز ياشلىرىنى تۆھپە قىلىپ، چىن ئىخلاسى بىلەن يىغلىسا، خۇداۋەندە-كېرىمنىڭ رەھمەت دەريالىرى جۇش ئۇرۇپ دولقۇن بولۇپ، ئاجىز ۋە كۈچسىز بەندىلىرىنى قورال-ياراقسىزلا شانۇ-شەۋكەتلىك ئۇلۇغ پادىشالارنىڭ ئۈستىدىن غالىپ قىلىپ، "مەندىن غەيرى پادىشا يوق" دەپ دەۋا قىلىدىغان زالىم تەكەببۇرلارنى بىر سائەتتە مەغلۇپ قىلىپ يوقىتىپ، ئۇلارنىڭ توپىسىنى كۆككە توزىتىپ، ئاجىز ۋە كۈچسىز ھەتتا شور پىشانە بەندە-مەخلۇقلىرىغا تەخت-سەلتەنەت ئاتا ئەيلەپ، ئۇلارنىڭ دەرىجىسىنى شانۇ-شەۋكەتلىك ئۇلۇغ پادىشالارنىڭكىدىنمۇ ئارتۇق ۋە يۇقۇرى قىلسا، بۇ ئالىلانىڭ ھۈزۇرىدا ھېچ كەم ۋە ئەجەپلىنەرلىك ئەمەس. ئالەمنىڭ ئىگىسى بولغان خۇدايىم بولسا ھەممىگە ئوخشىمايدىغان ۋە ھەممىدىن قۇدرەتلىك ھەم ھەممىنى دەرھال ياراتقۇچىدۇر. "قۇرئان"دىمۇ ئالىلا خالىغىنىنى قىلالايدۇ، خالىغىنىغا ئىرادە ۋە ھۆكۈم قىلالايدۇ.

ئۇ هەممىنى قىلىشقا قۇدرەتلىك" دەپ يېزىلغان.
نەزىم:

گادانى شاھ ئېتەر يوق هەراسان*،
ئاڭا شاھنى گادا قىلماق هەم ئاسان.

خوجاملار ياقېرىقتىن ئاتلىنىپ، ناماز بامدات ۋاقتىدا قارا يۇلغۇنغا **كەلدى**. بىرنەچچە ئىراۋۇلچى (قاراۋۇلچى ــ ت) خىتايلارنى تۇتۇپ يوق قىلدى. بۇ كۈننىڭ ئەتىسى بولسا خېتىپ خوجام بىلەن روزى تۆرە ئۇچرىشىشقا ۋەدە قىلىنغان كۈنى ئىدى. جامدىكى چېرىكلەر ئۇستىگە بارماقچى بولۇپ تۇرغاندا، ھاۋا بۇزۇلۇپ يامغۇر ياغدى ۋە شۇنىڭ قوزغالدى. خېتىپ خوجام باشلىق هەممە ئادەم ئۆي ــ ئۆيىگە كىرىپ ئۇيقۇغا كەتتى. لەشكەرلىرىمۇ دەرەخ ۋە تام قاتارلىق نەرسىلەرنى پانا قىلىپ، ئات ئىگەرلىرىنى بېشىغا قويۇپ، خاتىرجەم ئۇيقۇغا كەتتى. دەل مۇشۇنداق پەيتتە جامدىكى خىتايلار ۋە ئاقسۇ هاكىمى سەئىدبېك باشلىق نۇرغۇن چېرىكلەر باستۇرۇپ كىرىپ، زەمبىرەكلەرگە ئوت تۇتاشتۇردى. بۇلار ئۇيغىنىپ قارىسا، قارا چېرىكلەر ئاللىقاچان قورشاپ بولغان ئىكەن. ئۇلار دەرھال تۇرۇپ، بەزىلىرى ئىگەرلىك ئاتلىرىغا، بەزىلىرى يايداق ئاتقا مىنىپ، بەزىلىرى پىيادە بولۇپ، قورقۇنچ ۋە زىلزىلە ئاستىدا ئارقىغا قاراپ قاچتى. خىتاي چېرىكلىرى چاپ-چاپ قىلىپ نۇرغۇن ئادەمنى هالاك قىلدى. ئەجەل شەرۇتىنى ئىچىپ دىگەنلەرنىڭ ئارزۇسى، خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ هىكمەتلىك مېھرىۋانلىغىغا سازاۋەر بولدى.

---

* هەراسان ــ قورقماي.

نەچچە ئادەم چۆلگە كىرىپ، ئۇسسۇزلۇقتىن ئۆلدى، ئىككى مىڭ سەككىز يۈزدىن كۆپرەك ئادەم ۋاپات بولدى.

ئومۇمەن، ئىسلام لەشكەرلىرى قالايمىقانلاشتى. خوجاملار كۇچارغا قاراپ يولغا چىقتى. ئاقسۇ ھاكىمى سەئىد بېگ بۇلارنى تۇتماقچى بولۇپ، ئالتە پوتەي يەرگە قوغلاپ بارغاندا، خىتايلار "قاچقان دۇشمەننى قوغلاش لى (قائىدە ــ ت) ئەمەس. جامىمۇ قولدىن كەتتى، دەرھال يېنىپ كېلىڭ" دەپ خەۋەر قىلدى. سەئىد بېگ بۇ دەھشەتلىك خەۋەرنى ئاڭلاپ دەرھال جامغا كەلسە، روزى تۆرە ۋەدە قىلىنغان ۋاقتىدا جامغا كېلىپ، بۇ يەردە قالغان پىلتىرچى، قوشچى، مىراخور خىتايلارنى تامامەن ئۆلتۈرۈپتۇ. لېكىن بۇ قارا يۇلغۇنلىكى مۇسۇلمانلارنى قاچۇرۇپ ۋە ئۆلتۈرۈپ، بىرمۇنچىسىنى ئەسىر قىلىپ كېلىۋېتىپتۇ دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ، جامدا تۇرالماي، ئۆستەڭبوي دېگەن كەنتكە قېچىپ بارغاندا، تۇتۇلۇپ قېلىپ، خىتايلارغا تاپشۇرۇلۇپ يوق قىلىنغان ئىكەن.

بۇ يەردە مەنكى بۇ ھەرپىلەرنى تىزغۇچى مۇئەللىپىنىڭ يادىغا شۇنداق ئاجايىپ ئىشلار كەلدىكى، بۇنى سۆزلىمەي بولمىدى، يەنى خاقانى چىنىڭ زور ۋە كاتتىلىغى ھەممە ئىنسان گۇرۇھىغا خۇددى قۇياش نۇرىدەك ئايدىڭ، كۇچار بولسا كىچىككىنىلا بىر قەلئە بولۇپ، بۇ چوڭ شەھەرلەرگە قارىغاندا، ھېچقانداق نام-نىشانسى يوق. ھالبۇكى، شۇنچىلىكلا بىر يەردىن ئازلا مۇسۇلمان باش كۆتىرىپ، چوڭ بىر ئىقلىمغا باراۋەر كەلگەن كىشى بولۇپ خېتىپ خوجام بىر مەپىگە چۇشۇپ، موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنى بىر مەپىگە چىقىرىپ، ئۆزىگە ئۆزى قانائەت قىلىپ، ئۆزىدىن ئۈزى خۇرسەن ۋە خوشال بولۇپ، باي بىلەن سايرامدەك ئىككى راباتنى ئۆزىگە تەۋە قىلىش

بىلەنلا، ھەممىدىن بىغەم ۋە خاتىرجەم بولۇپ، تېخى بەش مەنزىل يەرگە كەلمەي تۇرۇپلا، كىيىم-كېچەكلىرىنى سېلىپ خاتىرجەم بولۇپ ئۇخلاپ، يا ئەسكەرلىرىدىن خەۋەر ئالماي ۋە يا دۇشمەنلىك خەۋپىنى بىلمەي غەپلەتتە يېتىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ قېنىغا زامىن بولدى، ئەي مۇئەللىپ موللا مۇسا! ئىنساپ قىل، تەنە-تەئەررىزدىن تىلىڭنى يىغ! نەزىم:

قادالسا بىر تىكەن، ياچۇشسە بىر قىل،
ئىرادىسىز ئەمەس ھېچ ئىش يېقىن بىل.

ھەرقانداق چوڭ-كىچىك ئىش ۋە ھادىسىنىڭ ھەممىسى ئاللانىڭ ئىرادە تەقدىرىدىن تاشقىرى ئەمەس. "قالۇبەلا"دا (قۇرئانىنىڭ بىر سۈرىسى ــ ت) ئالەم ئىگىسىنىڭ قۇدرەتلىك قەلىمى بىلەن شۇنداق يېزىلغان. بۇ ئالەم يۈزىدە، ئۇنى كۆرمەسلىككە ئەسلا ئىلاج ۋە چارە يوق.

شۇنداق قىلىپ، قازى ئەسكەر موللا ئوسمان ئاخۇنۇم قارا يۇلغۇندا ئولجاچۇشتى. سەئىدبېك ئەسلىدە بۇنىڭ شاگىرتى ئىكەن. شۇڭلاشقا، ئۇ ختتاي مەنسەپدارلىرىنىڭ ماقۇللۇغىدىن ئۆتىكۈزۈپ "بۇ ئادەم مۇشۇ تايىپلەرنىڭ باشلىغى ئىكەن. بۇ ئادەم ئۇ ئىشلارنى قانداق سەۋەپ بىلەن قىلغانلىغىنى سوراپ بىلىشكە لازىم بولىدۇ. بۇنى ئۆلتۈرمەي ساقلاپ قويساق بولارمىكىن" دەپ ئاقسۇنىڭ ئامبانىغا خەت يازغان ئىكەن. بۇ ئاقسۇ ئامبانىغا ماقۇل چۈشۈپ، ئۇنى ئۆلتۈرمەي تۇرمىگە تاشلاپ، نەچچە خىتاينى ساقلاشقا قويۇپتۇ. خېتىپ خوجام كۇچارغا بېرىپ، يەنە لەشكەر باشلاپ، بىر ئايدىن كېيىن ئاقسۇنى پەتھى قىلدى. ئۇنىڭغىچە خوجامىلار مولىلا ئوسمان

ئاخۇن سەئىدبېك تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىپتۇ دەپ گۇمان قىلىپ، ئۇنى ئەيىپلەيتتى. ئاقسۇ شەھىرىنى پەتىھى قىلغان چاغدا، بىرنەچچە ئەسكەر خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ بىر ئۆيگە كىرسە، موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنىڭ قول-پۇتلىرىغا مەھكەم ئىشكەل ۋە زەنجىر سېلىپ سولاپ قويغان ئىكەن. ئۇلار موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنى شۇ ھالىتى بويىچە خوجاملارنىڭ ئالدىغا كەلتۈرۈپ، ئىشكەل-زەنجىرلەرنى چېقىپ ئاجراتتى ۋە شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئەيىپتىنمۇ قۇتۇلدى، جېنىمۇ سالامەت قالدى. لېكىن بۇنى ساقلىغان خىتايلارنىڭ بەزىلىرى شەھەر پەتھى بولۇش بىلەنلا ئۆزىنى ئۆزى ئېسىپ ئۆلتۈردى. بەزىلىرى باشقا ئۇسۇل بىلەن ئۆلۈپتۇ. بىراق، ئۇلار موللا ئوسمان ئاخۇنۇمغا دەخلى قىلالماپتۇ. بۇنى يېزىشتىكى مەقسەت شۇكى، خىتايىنىڭ ئۇلۇغلىرى سۆز-بۇيرۇقنى ناھايىتى چىڭ تۇتىدىكەن. ھەرقانداق بولسىمۇ بىر مۇسۇلمان دۇشمەننى ئۆلتۈرۈپ، ئاندىن كېيىن ئۆلەي دىمەيدىكەن. موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنى بەلكى ھەقىقى مۇھاپىزەتچى ۋە ئەيىپسىز ئاللانىڭ ئۆزى ساقلىغاندۇر. خېتىپ خوجام بولسا ناھايىتى ساددا، رەھىمدىل ۋە زامان تەجرىبىلىرىدىن خەۋەرسىز بىر كىشى ئىدى. لېكىن ئۇ مۇسۇلمان مۇمنچىلىگىدە ئېتىقادى ناھايىتى كۈچلۈك ۋە ناھايىتى ئىنساپلىق كىشى ئىدى. شۇڭلاشقا، ئۇ ئۆتكەنكى مەغلۇبىيەت خىجالەتچىلىگىدىن بېشىنى زادىلا ئۇستۈن قىلالمىدى.

4

جامالددىن خوجامنى باش قىلىپ ئىككىنچى قېتىم ئاقسۇ غازاتىغا يارلىق سۈرۈلگىنى ۋە ئاقسۇنى پەتھى قىلىشقا مۇيەسسەر بولۇپ مۇرات باغچىسىدىن گۈللەرنى ئۈزگىنى ۋە گۈللەر بىلەن كۆڭۈلدىكى مەقسەت ھاسىل بولغىنى قاتارلىق ۋەقەلەرنىڭ ئومۇمى بايانلىرى

پىشقەدەم يارەنلەر ۋە سەمسەمى دوستلار بۇنداق ھىكايە ۋە قىزغىن قىسسە قىلىدۇركى، بۇ ياخشىلىق بىلەن قوشكېزەك بولغان زامانداۋ، جانابى سەيىد راشىدىن خان خوجام سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرۇپ، بەدەن قامەتلىرىگە ھۆكۈمرانلىق كىيىملىرى ۋە بېشىغا سەلتەنەت تاجىسى يارىشىپ، يۈرتنىڭ ھەممە چوڭ-كىچىكلىرىگە يارلىغىنى يۈرگۈزدى، يارلىق ۋە نىشان، ئۇنۋانلىرىغا "زۇبدەئى ئەۋلادرەسۇللىلا (پەيغەمبەرنىڭ تاللانغان ئەۋلادى)، ئەبۇلمۇزەففەر ۋە ئەلمەنسۇر (زەپەر ۋە نۇسرەتچىلەرنىڭ ئاتىسى ــ ت) سەيىد غازى راشىدىن خان خوجام" دەپ يازاتتى. خېتىپلار مۇنبەرلىرىنى بۇ خان خوجامنىڭ ئىسمى شەرىپلىرى ۋە گۈزەل لەقەملىرى بىلەن بېزەپ زىننەتلىدى. خان خوجام خاقانى چىنىنىڭ پۇلىغا ئوخشاش قىلىپ پۇل قۇيدۇردى. پۇلنىڭ بىر يۈزىگە "راشىدىن خان غازى" ۋە يەنە بىر تەرىپىگە "كۇچار سەلتەنەتىنىڭ سوقىقان پۇلى" دەپ خەت ئويدۇردى. بۇ پۇل ھازىرمۇ داۋاملىق خەشلەنمەكتە.

راشىدىن خان خوجام خېتىپ خوجامنىڭ قارا يۇلغۇندا شىكەست يەپ قېچىپ كەلگەن قورقۇنچلۇق خەۋىرىنى ئاڭلاپ، غەزەپ ئوتلىرى ئۆرلەپ، بىرقانچە گۇناسىزنى سىياسەت قىلىپ دارغا ئېسىپ، ئۇلارنىڭ تەن-ۋۇجۇت خامىنىنى شامالغا سوردى. ھەممە چوڭ-كىچىكلەر گۇنادىن ئۆتۈشنى تىلەپ ۋە يالۋۇرۇپ، توۋا قىلىپ، ئىناۋەت ۋە ئىتائەت ھالقىسىنى يېڭىۋاشتىن بېكىتىپ، چىن ئىخلاسى بىلەن بوي سۇنۇپ ۋە ئېتىقات قىلىپ، ئۆزرە-ئىززەتتىن ئېغىز ئاچتى. بۇ چاغدا ئاكىسى جامالدىن خوجامنىڭ قىياپىتىدىن لەشكەر-كەشلىك، سىياسەتلىك ۋە پۇقرا پەرۋەرلىكتە ناھايىتى زور قابىلىيەتلىك ئىكەنلىگى بىلىندى. خان خوجام يارلىق قىلىپ، ئۇنى سەككىز يۈز لەشكەرۋە توپ-زەمبىرەكلەر بىلەن ئاقسۇغا يولغا سالدى. بۇ كىشى بولسا يىراقنى كۆرەلەيدىغان، تەدبىرلىك، دۆلەت ئىشلىرىدا شىجائەتلىك، تىنابەتچىلىك ئىلمىدە ناھايىتى ماھىر، دىلى قاتتىق ۋە غەيرەتلىك كىشى ئىدى. كۇچاردىن تارتىپ، سايرام ۋە بايغا قەدەر ھەممە جايىنى قولغا كىرگۈزۈپ، ئىشقا يارايدىغان ياش، كۇچ-قۇۋۋەتلىك، پالۋان ۋە جۇرئەتلىك ئادەملەرنى تېپىپ تاللاپ، ئىككى مىڭچە ئادەم تەييارلاپ ئىراۋۇلچى، قاراۋۇلچىلارنى قويۇپ، تولۇق ئېھتىيات ۋە ھوشيارلىق بىلەن چوڭ يولنى تاشلاپ، ئىلى تەرەپكە ماڭغان بولۇپ، بۇ يولدىكى ئاراشور دىگەن يەرگە چۈشتى. بۇ جايدا لەشكەرلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، ئات-ئۇلاقلىرىدىن خەۋەر ئېلىپ، خىتاي چېرىكلىرىنىڭ ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ بىلىپ، ياخشى ۋە يامان كۈنلەرنى مۇلاھىزە ۋە سىناق قىلىپ، يۇلتۇز ۋە پەلەكلەرنىڭ بەلگىلىرىگە قاراپ يىگىرمە كۈنچە تۇرۇپ قالدى.

بۇ كۈنلەردە كاشغەر، ياركەنت، خوتەن قاتارلىق شەھەرلەردىن

ئىلغا ئەۋەتىدىغان شاڭ ــ خىراجىلار مۇزارت داۋىنىغا بارغاندا، يۇرت پاراكەندە بولۇپ، يولدا توختاپ قالغان ئىكەن. خوجامىلار بۇ شاڭلارنى ئۆز ئەسكەرلىرىگە تەقسىم قىلىپ بەردى"شاڭ" دېگەن سۆز "بۆز ـ خام" دېگەن سۆز بولىدىكەن. بۇ سۆزنىڭ تەپسىلاتىغا كەلسەك، بۇرۇنقى زاماندا مۇسۇلمان خانلىرىدىن ئىسمائىل خاننىڭ زامانە ـ ئەسىرلىرىدە ۋىلايەت تەرەپتىن مەخدۇم ئەززەمنىڭ نەۋرىلىرى خوجا يۈسۈپ خوجام ئوغلى خوجا ئاپاق بىلەن ياركەنت تەۋەسىگە كەلدى ۋە ئىسمائىل خاندىن خاپا بولۇپ، ئىلغا چىقىپ، قۇن تەيجى تۆرىگە ئۆزىنى تاشلاپ، ئەرز ـ ھالىنى بايان ئەيلەپ "مېنى ھەيدەپ چىقاردى، يار مەدەت بەرسىڭىز" دەپ ئىلتىجا قىلغاندا، قۇن تەيجى بىرمۇنچە قالماقنى ھەمرا قىلىپ بېرىپتۇ. بۇلارنىڭ يارىدىمى بىلەن يۇرتقا ئىگە بولۇپ، ئىسمائىل خانىنى ئائىلە تەئەللۇقاتى بىلەن ئەسىر قىلىپ ئىلغا ئېلىپ كېتىپتۇ. قالماقلار ياماقچى بولغاندا، بۇلارنىڭ قۇرۇق يېنىشى مۇناسىپ ئەمەس دەپ، بۇ يەتتە شەھەردىن بىرمۇنچە بۆز ـ خام يىغۇبلىپ، ئەھۋالنى يارىشا ئىنئام ۋە ئېھسان قىلدى. قالماقلار ھەر يىلى بۇنداق بۆز ـ خامنى تەمە قىلاتتى، بەرمەسلىككە مۇمكىن ئەمەس ئىدى. "قالماقتا بۆز، خىتايغا سۆز" دېگەن تەمسىل شۇ چاغدىن قالغان ئىدى، چۈنكى بۇ چاغلاردا بۇ دىيارىدا خامدىن باشقا نەرسە يوق ئىدى. سودا ـ سېتىق ئىشلىرىدا پۇل ئورنىدا بۆز ـ خام ئىشلىتىلىدىكەن. كېيىنچە بۇ يۇرتلار خاقانى چىنغا تەۋە بولغاندىن كېيىنمۇ بۇ ئەھۋال يەنىلا باقى قالغان ئىكەن. شۇڭلاشقا بۇ خىتايچە "شاڭ" دەپ ئادەتلەنگەن ئىكەن.

ئۇ زاماندىن راشىدىن خان زامانىغىچە ئىككى يۈز يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتۈپتۇ. يۇرت ھاكىملىرى ۋە باشلىقلىرى مەزكۇر بۆز ـ خامنى

ئىلىغا چىقىرىپ تۇرغان ئىدى. لېكىن بۇ بۆز-خامىنىڭ مىقدارى يىلدىن يىلغا كۆپىيىپ تۇراتتى. خوجامىلار مەزكۇر بۆز-خامىلارنى ئەسكەرلەرگە تەقسىم قىلىپ بەرگەندىن كېيىن، ئۇلار بۇنى كېيىن ۋە ئېھرامدەك قىلىپ يۆگىنىپ، بېشىغا پارا ۋە سەللە قىلىپ يۆگەپ "ئەمدى كېيىنلىگىمىز مۇشۇ بولىدۇ" دەپ ھەممىسى تېخىمۇ بىر نىيەت-بىر دىل بولۇشۇپ، يىغلاپ قاخشاپ، ئىلاھى دەرگاھىغا ئاجىزلىغىنى بىلدۈرۈپ، خوجاملار باشلىق ھەممىسىلا ئاق ماتاغا يۆگىنىپ، گويا ئاق قويدەك بولۇپ، ھىممەت ۋە جۇرئەت كەمىرىنى بېلىگە مەھكەم باغلاپ، بىر كېچىدە ئاراشوردىن ئاتلىنىپ، مۇزداۋان يولى بىلەن كېلىپ جامدا قورغان سوقۇپ ياتقان چېرىكلەرنىڭ ئۇستىگە خۇددى تۇيۇقسىز كەلگەن بالا-قازادەك ئۆزىنى ئۇردى. بۇ چاغدا كاپىرلار تېخى غەپلەت ئۇيقۇسىدا ياتقان ئىكەن، شۇڭلاشقا ئۇلار مەيلى خىتاي بولسۇن ياكى ياردەم ئۇچۇن كەلگەن مۇسۇلمان چېرىكلىرى بولسۇن، ھەممىسىنىلا تىغ سىياسەت ۋە غەھرىيەتتىن ئۆتكۈزدى. پەقەت ناھايىتى ئازدىن ئاز قىسىملا جېنىنى جايلاپ، ئۆزىنى ئاقسۇ شەھىرى ئىچىگە ئالدى.

بۇ كۇنلەردە ئىلىدىن كاشغەرگە بېرىپ شەھەر ساقلايدىغان بەش يۈز سولۇن، قالماق ئوقيا، ساغداق، ئوق-دورا ۋە ياراقلىرى بىلەن ئاقسۇغا كېلىپ، كاشغەرگە ماڭغىچە، كۇچارنىڭ بۇزۇلغانلىغى خەۋىرى كېلىپ، بۇلارنى كاشغەرگە ماڭدۇرماي، جامغا بىللە ئېلىپ چىققان ئىدى. يەنە سوكو-سالتاق، قىمارۋاز، سەرگەردانلاردىن بىر مىڭچە ئادەم يىغىپ، خىتايچە كىيىم-ئاياق كىيدۈرۈپ، ئۆزىگە ياردەمچى قىلىپ جامغا ئېلىپ بارغان ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسىلا تىغ سىياسەتتىن ئۆتتى. جام ۋە ئاقسۇدا بولۇپ، خىتاي، قالماق،

مۇسۇلمان مۇناپىقلاردىن تۆت مىڭدىن ئارتۇق كىشى يوق قىلىندى. ئاقسۇ ھاكىمى سەئىد بېك قەشقەرگە قاچتى. باي ھاكىمى تېمۇرغەزنىچى بېك خوتەنگە كەتتى. خوجاملار خىتايلارنى قوغلىغىنىچە ئاقسۇغا كىرىپ، بۇ جاينىڭ دار سەلتەنەتىگە ئورۇنلاشتى. تارىخ ھىجرى ماھى سەپەر مۇزەپپەرنىڭ ئون ئىككىنچى كۈنى (مىلادى 7 ـ ئايىنىڭ 17 ـ كۈنى ـــ ت) ئاقسۇنىڭ چىڭچەي ئامبانى باشلىق ھەممە مەنسەپ-دارلىرى بۇ ئىش ـ ئەھۋالىنى كۆرۈپ، بارلىق بالا ـ پەرزەنتى، خوتۇن ـ تەيتەيلىرىنى ئۆز ئوردىسىغا يىغىپ، ئەتراپىغا دورىلارنى قويۇپ، بىجىن تەرەپكە قاراپ ناھايىتى يۇقۇرى ئاۋاز بىلەن بىرنىمىلەرنى دەپ يىغلاپ ـ يىغلاپ تاماكىسىنى چېكىپ، غاگزىسىدىكى ئوتنى دورىغا تاشلىغان ئىدى. ھەممىسىلا دەرھال يوق بولۇپ، جەھەننەمگە كەتتى. مۇسۇلمانلار شادى ـ خورام بولدى، مۇناپىقلار غەم ـ ئەلەمگە تولدى. مۇبارەكباتلىق ئۇن ـ ساداسى ئاسمان ـ پەلەكنىڭ ئۈستىدە ياڭرىدى. غەلىبە ۋە نۇسرەتتىن كېيىن، جامالىددىن خوجام ئاقسۇ تەختە سەلتەنەتىدە ئولتۇرۇپ، خىتايلاردىن ئېلىنغان ئولجىلارنى ئەسكەرلەرگە ئىنئام قىلىپ بەردى. ھەركىشى ئۆز كۈچ-قۇدرىتىنىڭ بىرىچە ئولجا ۋە غەنىمەتلەرگە ئىگە بولدى. كۇچارلىق ئابدۇلراخمان دوپ بېگنى دادخۇا قىلىپ تەينىلىدى. ئاقسۇلۇق قاسىم قازى بېكنى ئەسكەر لەشكەر قىلىپ تەينىلىدى. بۇرۇنقى ئەلەم، مۇپتى، قازىلارنى ئۆز ئورۇنلىرىدا قويۇپ، ئۆز مەنسەپلىرىنى مەرھەمەت قىلدى. ھېچ كىمگە دەخلى ـ تەئەرۇز قىلىنماي، ھەممە ئادەم ئىلگىرىكىدەك ئۆز ئورۇن ۋە دەرىجىسىدە قالدى.

جامالىددىن خوجام ئاقسۇغا ئاتلانغان چاغدا، خېتىپ خوجامنىڭ چوڭ ئوغلى ھامىددىن خوجامنى يۇز لەشكەر بىلەن مۇز داۋانىدىن

خەۋەر ئالدۇرغىلى ماڭدۇرغان ئىدى. ئۇ مۇز داۋاندا بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ، ئاقسۇ پەتھى بولغاندىن كېيىن، ئۆز ئورنىدا ئادەم قويۇپ، ئاقسۇغا كېلىپ دادىسى بىلەن كۆرۈشتى. بۇ كۈنلەردە ئىلىدىكى جاڭ-جۇن ئاقسۇ ئامبانىغا يار ۋە مەدەت بولۇش ئۈچۈن يەتتە مىڭ خىتاي چېرىگى، ئۈچ مىڭ قالماق چېرىگىنى ئوق-دورا ۋە قورال-ياراق بىلەن ئاقسۇغا ماڭدۇرغان ئىكەن. بۇلار مۇز داۋاندا ئادەم توسۇپ ياتقانلىغىنى بىلىپ، ئەللىك كۈنچە تۇرۇپ يېنىپ كېتىپتۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، خوجاملار ئاقسۇنىڭ ئىشلىرىدىن خاتىرجەم بولغان بىلەن، كاشغەر، ياركەنت، ئۇچتۇرپان تەرەپتىن تېخى خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. ئۇچتۇرپانىڭ شەھىرى بولسا مۇستەھكەم ۋە چېرىكلىرى كۆپ ئىدى. خېتىپ خوجام ئۇچتۇرپان غازاتىغا بېرىشنى ئويلاپ، جىددى تەييارلىقلارنى قىلماقتا ئىدى ــ ۋەسسالام.

5

سەيىت غازى خېتىپ خوجام ۋە ئۇنىڭ كۆز قارىچۇغى هامىددىن خوجاملار ئۇچتۇرپاننى پەتھى ۋە تەسخىر قىلىشقا ماڭغىنى، پەتھىنىڭ غەلىبە شامىلى قوزغىلىپ، مەقسەت گۈللىرى ئېچىلىپ، مۇرات-مەقسەتنىڭ قولغا كەلگىنى ۋە باشقا هادىسە هەم ۋەقەلەر بايانى

سادىق دوستلارنىڭ ۋە مۇڭداپىق بۇرادەرلەرنىڭ توغرا زېھنىلىرىگە يېتىپ روشەن ۋە مەلۇم بولغايكى، ماهى سەپەر مۇزەپپەرنىڭ ئون تۆتىنچى كۈنى (مىلادى 7-ئاينىڭ 19-كۈنى ــ ت) ئىدى. سەئىد

غازی خېتىپ خوجامۇ ۋە چوڭ ئوغلى ھامىددىن خوجاملار باش بولۇپ، ئالتە يۈزچە لەشكەر، توپ-زەمبىرەكلەر بىلەن بىللە، بىر-قانچە ئىش بىلەرمەن ۋە ھۆرمەتلىك ئەمەلدار بەگلەر ۋە بەگزادە-لەرنى ھەمرا قىلىپ، ئاقسۇلۇق مولا ئابدۇلا قازى ئاخۇنۇمنى قازى ئەسكەر قىلىپ، ئۇچتۇرپاندىكى خىتايلارنى يوقتىش ئۈچۈن تېز سۈرئەت بىلەن يولغا چىقتى ۋە ئاقسۇ كەنتلىرىدىن بولغان ئارال، ئاقيار قاتارلىق جايلاردىن پالۋان ۋە باتۇر تالاپ ئەسكەر ئېلىپ، تۆتىنچى كۈنى ئۇچتۇرپان تەۋەسىدىكى ئاچا تاغ دېگەن يەرگە چۈشتى. ئۇچتۇرپان خىتايلىرى ئۇچتۇرپان ھاكىمى توختى بېكنى نۇرغۇن ئادەم بىلەن ئاچا تاغدا قاراۋۇلچى قىلىپ قويغان ئىكەن. بۇلار خوجاملارنىڭ يېتىپ كېلىشى بىلەنلا خالار-خالىماس تۇركۈم-تۇركۈملەپ خوجاملارنىڭ خىزمىتىگە كېلىپ، خىزمەتكار ۋە غۇلام مۇقامىدا بېلىنى مەھكەم قىلىپ، ئەمىر-ئىتائەت يولىنى ئۆزىگە پەرز ۋە ۋاجىب دەپ بىلىشتى. بۇنىڭ كەينىدىن ھەممە ئۇچتۇرپان ئەھلى توپ-توپ ۋە گۇرۇھ-گۇرۇھ بولۇپ كېلىپ خوجاملارنى زىيارەت قىلىشنى ئۆزلىرىگە پەخرى-ئاتاق دەپ بىلىشىپ، خىتاي شەھرىنى پەتھى قىلماقنى مەسلىھەت قىلىشىپ، شۇنىڭ تەرەددۇت-لىرىغا چۈشتى. خوجاملار باشلىق ھەممىسى بىر نىيەت بولۇپ، خىتاي شەھرىنى قورشاپ جەڭگە تەييار بولدى. خىتايلار سېپىلدىن مىلتىق، زەمبىرەك ئېتىپ، تولا ئادەمنى نابۇت قىلدى. ئىسلام لەشكەرلىرى بىر تەرەپتىن ئىگىز ھۈجۇم شاخاپچىلىرىنى باغلىتىپ، يەنە بىر تەرەپتىن مەلجەر دېگەن تاغنىڭ كەينىدىن لەخمە كولىتىپ تۇرغان بىر ھالەتتە، خىتايلار ئۇشتۇمتۇت دوربىغانىغا ئوت تاشلىدى، ئوت كەتكەن ھامان مەيلى خىتايلار بولسۇن ياكى تاملار، قورال-

جابدۇقلار، بۇتخانىلار ۋە مەلجەر تېغىي خۇددى تۇزاڭدەك كۆككە ئۇچتى. كىشنى كىشى تونۇمىدى. ھەتتا بىر بىرىنى كۆرەلمەيتتى. كۈندۈزكى كۈن گويا كى كېچىنىڭ قاراڭغۇسى بولدى. كاپىرلارنىڭ پۈت-قوللىرى دورىنىڭ كۈچى بىلەن بىر تاش ياكى ئىكىكى تاش مىقدارى يەرگە ئۇچۇپ كېتىپتۇ. بەزىلىرىنىڭ باش ياكىي بەدىنى دەل-دەرەخلەرگە ئېسىلىپ قاپتۇ. ئۇچتۇرپاندىكى بۇ دورىخانا پۈتۈن ئالتە شەھەرنى قامدايدىغان چوڭ دورىخانا ئىدى.

گەپنىڭ قىسقىسى، ئۇچتۇرپان يۇقۇرقىي ئۇسۇللار بىلەن پەتىھى قىلىندى. خېتىپ خوجام زەپەر ۋە غەلىبىلەردىن كېيىن، ئۆزىنىڭ بارىگاھى ياكى ئارامگاھلىرىدا ئولتۇرۇپ، ياخشى-يامان ياكىي ھەزەرلىك ئادەملەرنى بىر-بىرلەپ ئايرىپ، ئۇلارنىڭ گۇناھىرىغا ئەپۇ قەلىمنى سۇرۇپ، بەزىلىرىگە شاھانىلىق ئىنئام ۋە خوسرەۋانىلىق مەرھەمەتلەر كىرگۈزدى. ئەمما بەزى جالاپ ۋە پاھىشىۋاز خوتۇنلارنى ۋە كاپىرلارنىڭ پېئىل-خۇيلىرىنى كەسىپ قىلىپ كاپىرچە يۇرگەن ۋە يامانلىقتا باشلىغان پاسىقلارنى ئىبرەت ئۇچۇن تېغ سىياسەتتىن ئۆتكۈزۈپ سىياسەتلىدى. ئۇچتۇرپانىنىڭ بۇرۇنقى ئەلىمى موللا ئاتاۋۇللا ئاخۇننى يەنە ئەلەم قىلدى. توختى ھاكىم بېكنى يەنە قەدىمقى دەستۇرى بويىچە ھاكىم ۋە دادخۇا قىلىپ تەينىلىدى. باي مۇھەممەت قازى بېكنى يەنە قازى بېك قىلىپ تەينىلىدى. دوستلار خۇرسەن ۋە شات، دۇشمەنلەر غەمكىن ۋە پەرىشان بولدى. مۇبارەك بادلىق ساداسى گۇمبەزدەك بۇ يېشىل ئاسماندىن ھالقىپ كەتتى.

ئەلقىسسە، بىرمۇنچە ئىشەنچىلىك ئادەمنىڭ ئارقا-ئارقىدىن بەرگەن نۇرغۇن خەۋەر ۋە رىۋايەتلىرىگە قارىغاندا، بۇرۇنقى زامانىدا، يەنى فەغفۇرچىنى بۇ يەتتە شەھەرنى تەسەررۇف قىلغان

چاغدا، جامالى جاهان ئارا ئاپتاپ نۇرىدەك ۋە تەڭدىشى يوق يەككە گۆھەردەك ئون ئالتە ياشلىق بىر قىز[141] مەنسەپدارلارنىڭ نەزىرىگە چۈشۈپ قاپتۇ. ئۇلار "ئۇلۇغ خانغا بۇنىڭدىن ئارتۇق ئارزۇ قىلغۇدەك مەھبۇپ سوغا-سالام ۋە تۆھپە بولماس" دەپ، فەغفۇرچىنىنىڭ خىزمەتلىرىگە تارتۇق ۋە تۆھپە قىلىپ ئېلىپ بارغان ئىكەن. ئەمما بىر كۈنى خان بۇ قىز تۇرغان ھۇجرىغا كىرسە، ئۇنىڭ يىغلاپ ئولتۇرغانلىغىنى كۆرۈپ خىيال قىلىپ، يەر يۈزىدە مەندىن چوڭ ئۇلۇغ خان بولمىسا، نىمە ئۈچۈن يىغلايدۇ، بۇنى سوراپ راستىنى بىلەي دەپ قىزغا سوئال قويغاندا، قىز سۆز تاپالماي، "مېنىڭ يۈرتۇمدا مۇڭلۇق بىر دەرەخ بار. ئۇنىڭ مۇڭىسى ئالتۇندىن، يوپۇرماقلىرى كۈمۈشتىن، يىلىمى ئەتىردىن ئىدى. شۇ يادىمغا كېلىپ يىغلايمەن" دەپتۇ. خان يارلىق قىلىپ، "ئۇچتۇرپاندا مۇنداق بىر دەرەخ بار ئىمىش، ئۇ تېزلىك بىلەن يەتكۈزۈپ كېلىنسۇن، بۇ دەرەخ مېنىڭ باغچىلىرىمغا لايىق ئىكەن" دەپ يارلىق بېرىپتۇ. يارلىق كېلىشى بىلەنلا مەنسەپدارلار ئۇچتۇرپان ھاكىمى رەھمتۇللا بېگ[142] دېگەنىنى ئاگاھ قىلىپ "بۇ خىل دەرەخنى كۆچەت قىلىپ بېجىنگە يەتكۈزۈپ، ئۇلۇغ خاندىن ئىلتىپات كۆرۈپ يانىسىز" دەپ بۇيرۇغاندا، ھۆكۈمنى رەت قىلالماي، جىگدە كۆچىتىنى ئېلىپ، ئادەملەرنى ھاشا قىلىپ، كۆچەت كۆتەرتىپ، زۇلۇم-جەۋر سېلىپ، تۆت پۇتەي يەرگە يەتكەندە، كۆچەت كۆتەرگەن ئادەملەر بىر كېچىدە بۇزۇلۇپ ئىتتىپاقلىشىپ، "بۇ كۆچەتنى بېجىنگە ئېلىپ بارغىچە تولا ئادەم ھالاكەتكە ئۇچرايدىغاندەك، بۇ ئەھۋالنىڭ سىرىنى رەھمتۇللا بېگكە ئىزھار قىلساق، بىز بىلەن بىر سۆز-بىر نىيەتتە بولسا ناھايىتى ياخشى، ئەگەر سۆزىمىزگە كىرمەي قارشىلىق قىلسا بۇنى ئۆزى

بىلەر" دەپ ئەھۋالنى رەھمىتۇللا بېگىگە بايان قىلىشتى. بۇنى رەھمىتۇللا بېكمۇ ماقۇل كۆرۈپ، مەزكۇر كۆچەتىلەرنى قارا كالىتەك قىلىپ كۆتىرىپ، بىللە ماڭغان خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ، شەھەرگە باستۇرۇپ كىرىپ، خان، ئامبان باشلىق مەنسەپدار ۋە چېرىكلەرنى ئۆلتۈرۈپ، رەھمىتۇللا بېكنى ئۆزىگە مۇستەقىل ھاكىم قىلىپ، ئۇچتۇرپاننى توققۇز ئاي سوراپتۇ.

بۇ ۋەقە ــ ھادىسە بىجىنگە ئاڭلانغاندا، لەنجۇ سىڭنىڭ بۇ تەرىپىدىن ناھايىتى كۆپ قارا چېرىكلەر كېلىپ، تولا ئۇرۇش بولۇپ، ئۇچتۇرپاننى ئىككىنچى قېتىم تەسەررۇف قىلىپ، ئادەملىرىنى قىرغىن قىلغان ئىكەن. تىغدىن ئېشىپ قالغانلىرىنى ئۇ تەرەپ قامۇلدىن، بۇ تەرەپ ئىلىغچە، ھەتتا كاشغەر، خوتەنگىچە بولغان ھەرقايسى ئۆتەڭلەردە تۆت ئۆيلۈكتىن ئادەم تەيىن قىلىپ، خەت توشۇيدىغان ۋە خىتايلارغا خىزمەتچى قىلىپ بەلگىلەپ تارقىتىۋەتكەن ئىكەن. بۇ ئادەملەرنىڭ ئەۋلادىنى تا ھازىرمۇ "تۇرپانلىق" دېگەن نام بىلەن ئاتايدۇ. لېكىن، ئىلى تەرىپىگە بارغان ئادەملەر بولسا بىرنەچچە ئەۋلاتتىن كېيىن قالماقلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى قوبۇل قىلىپ، قالماقچا ئوخشاش بولۇپ كېتىپتۇ. بۇلار ھازىر ئۆزىنى "بىز مۇسۇلمان قالماق بولمىز" دەيدىكەنمىش . بۇ ۋەقە خاقانى چىنى يەتتە شەھەرنى تەسەررۇف قىلىپ ئون يەتتىنچى يىلى[143] يىۇز بەرگەن ئىكەن.

بۇ قېتىم ئۇچتۇرپان ئىلىنىپ دوربىخانىغا ئوت كەتكەندە، بىرقانچە كونا كىتاپنىڭ ۋاراقلىرى، قورال ـ ياراقلار ، ئىگەر ـ توقۇم، لىگىر ـ چاق، بوقۇسا، ئارا قاتارلىق نەرسىلەر چېچىلىپ يېتىپتۇ. مەن بۇ نەرسىلەرنى مۇئەللىپ ئۆز كۆزۈم بىلەن ئۇچۇق كۆرۈپ، ۋەقە سەۋەبلىرىنى سورىسام، ئۇلار "رەھمىتۇللا بېكنىڭ قوزغىلىڭىدا بۇ

ئەسۋاپلارنىڭ ئىگىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، بۇ نەرسىلەرنى گۇناكار قىلىپ ساقلىغان ئىكەن. دورىخانىغا ئوت كەتكەندە، ھەممە نەرسە كۆيۈپ كۈل بولۇپ ئۇچۇپ كەتكەن. بولمىسا بۇنداق نەرسىلەر تېخىمۇ كۆپ ئىدى، كۆرگەنلىرىڭىز بولسا پەقەت ئۇلاردىن ئېشىپ قالغانلىرى" دەپ تولا ھىكايە قىلىشتى. مەن ئۇلارنىڭ بۇ جاۋاپلىرىغا قانائەت قىلىپ بەس دەپلا قويدۇم.

ئىلگىرى خاقانى چىنى بۇ يەتتە شەھەرنى ئالغاندا، ئۇچتۇرپاننى پايتەخت ئورنىدا قىلىپ، خان، ئامبانىنى ئۇچتۇرپاندا توختىتىپ، ئالتە شەھەرنىڭ مەنسەپدار ۋە ھەممە ئەمەلدارلىرىنى ئۇچتۇرپانغا قاراشلىق قىلىپ قويغان ئىكەن. يۇقۇرقى ۋەقەدىن كېيىن ئۇلۇغ خان ئۇچتۇرپاندىن كايىپ، ئادەملىرىنى قىرغىن قىلىپ، تامامەن يوق قىلىپ، ئالتە شەھەردىن ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ، كۆچمەن قىلىپ ئولتۇرغۇزغان ئىكەن. بۇ ۋەقەدىن بۇرۇن بۇ جايىنىڭ نامى "ئۇچ" ئىكەن. شۇنداقلا تېخىمۇ ئىلگىركى زامانىدا، بۇ جايىدا بىر ۋەقە يۇز بەرگەنلىكتىن، مەنسۇرخان[144] بۇ جاينىڭ ئادەملىرىنى بىر قېتىم قىرغىن قىلىپ، كونا تۇرپاندىن ئادەم ئېپكېلىپ ئاۋات قىلغان ئىكەن. شۇڭلاشقا "ئۇچ" دىگەن سۆز "تۇرپان" سۆزى بىلەن قوشۇلۇپ "ئۇچتۇرپان" ياكى "ئۇشتۇرپان" دەپ ئاتالغان ئىكەن. بۇ قېتىمقى ۋەقەدىن كېيىن بولسا ئۇچتۇرپان يەتتە شەھەر ئىچىدىكى ئەڭ كىچىك شەھەرلەرنىڭ بىرى قىلىنغان ۋە مەنسەپدارلىرىنىڭ دەرىجىسىمۇ پەسەيتىلگەن ئىكەن . خان، ئامبانىنى بولسا ياركەنتتە تۇرسۇن دەپ يارلىق قىلىنغان ئىكەن. شۇڭلاشقا ئۇچتۇرپان خەلقى ھىلىمۇ "كۆچمەن" دىگەن نام بىلەن مەشھۇر. سۆزنىڭ ھاسلى شۇكى، ئىككى يۇز يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئۆتۈپتۇ، ئۇ ھەقىقى پادىشا

ئاللا كۆچمەنـدىن بۆلەك شەھەرلەرنى ئۆز مۇھاپىزىتى ئىچىـدە ئاسـراپ، ئۇلارنى خۇددى ئۇچتۇرپان مۇسۇلمانلىرىنىڭ بېشىغا كەلـگەن ۋەقەلەرگە ئوخشاش ھادىسىلەردىن ساقلىدى. ئەمما ئىـلاھى پادىشا، ھەر يۇرت ۋە ھەر شەھەرنىڭ ئادەمـلىرىنى، سېـنى نـىقاپ قىلـىپ پادىشا تونىنى كىيـگەن مەجازى ئادەمـلەرنىڭ غەزەپ ئوتـلىرىـدىن زۇلۇم ـ جەۋرىلىرىدىن ساقلاپ، ئۆز پانايىگىدا ئاسرىغايسەن ـــ ئامىن!

لېكىن، بۇ نۆۋەتتە سەئىـد غازى خېـتـىپ خوجام ئۇچـتۇرپاننى پەتھى قىلىپ، زۇلۇم ئىشىگىنى تاقاپ، ئادالەت بابىنى ئېچىپ، شەرىـئەت مۇستافاۋىيەنىڭ شەرىئەت نىزاملىـرى ۋە ناماز تەھىيىلىرىـنى كۆچلۈك راۋاجلاندۇرۇپ ۋە گۇللەندۇرۇپ، پۇقرا ـ خالايىـقنى ياخشى يولغا باشلاپ، ئۇلارنىڭ ئامانلىغىنى ساقـلاش ئۈچـۈن پـىداكارلـىق قىلىپ تىرىشتى. خوجا ۋەسەيىتلەرنىڭ ھەممىسى دىن ھۆكۈمرانلىغى مەيدانى ۋە ئادالەت سەھنىـسىنى ئىگەلـلەپ، توغـرا يولـىنى قولـدا مەھكەم تۇتۇپ ئىلگىرىلىدى. چۈنكى، خوجاملارنىڭ ھەممىـسلا ياشتا چوڭ ۋە ئابرويدا زىيادە ئىدى. شۇڭلاشقا، ئۇلار گەرچـە پەلەكـنىڭ كاجلىغى ۋە نەسلىگىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار يەنە ناھايىتى تېزلا يۇقۇرى سائادەتكە ئېرىشتى. ئەگەر خۇداۋەندەكبىرىم شەرىئەت پانا ئەنبىيا ـ مۇرسەللەرگە، پەزىلەتلىك ۋە توغرا يوللۇق ئۇلۇغ ئەۋـلىيالارغا، رەھمدىلـلىق ۋە قۇدرەتلىـك ماشايىخلارغا ھەم ئالـلانىڭ رازىلىغىغا ئېرىشكەن ئالى دەرىجىـلىك پادىـشالارغا شانۇ ـ شەۋكەت ئاتا قىلىشـنى ئىراده ۋە تەقدىر قىلماقچى بولسا، ئۆزىنىڭ ھىكـمىتى ئارقـىلىق ئۇلارنى ئالـدى بىلەن ئېغـىر ھـىجران ۋە خارۇ ـ ئەلەمگە مۇپتىلا قىلىپ، جاھانىنىڭ ئىسسىق ۋە سوغاقلىرىنى كۆرسىتـىپ، مېھـنەت ۋە مۇشەققەتلەرنىڭ قايغۇسىنى تېتىتىپ، ئاھۇ ـ نادامەت تۇزاق ـ

توپراقلىرى بىلەن يۇغۇرۇپ، پۇيىشايمان ئوتى بىلەن پىشۇرۇپ، خار ۋە بىئېتىۋار كوچىلاردىن ئايلاندۇرۇپ، ئاندىن كېيىن دەردـ جىمۇ-دەرىجە ئىززەت ۋە ھۆرمەت ئەۋجىگە قەدەمـمۇ-قەدەم ئېلىپ چىقىپ، بەزىلىرىنى ئۆزىگە ھەقىقى يېقىن دەرىجىگە كۆتىرىپ، ئۆزدـ ىنىڭ مەھبۇبى ۋە قوبۇل تۇتقان بەندىسى قىلىدۇ. بەزىلىرىنى بولسا تەختـسەلتەنەتتە ئولتۇرغۇزۇپ، قەدىر-مەنزىلىنى پەلەك دەرىجىسىدىنمۇ يۇقىرى ئۆرلىتىپ، ئۇلۇغلۇق سۈپىتىنىڭ سايىسىنى يايدۇرۇپ، ھەقىقى پادىشالىق دەرىجىسى ۋە دۆلىتىنى ئىلتىپات قىلىپ، دۆلەت ئاپىتىۋى شولىسىنىڭ ئاغامچىسى بىلەن زۇلۇم قۇدۇغىغا چۆككەن زۇلۇمكەش ئاجىزلارنى تارتىپ چىقىرىپ، ئۆزىنىڭ دۆلەت سايىسى بىلەن پەرۋىش قىلدۇرىدۇ. شۇڭلاشقا، «ھەدىس شېرىپ» تە "پادىشالار خۇددى قويچىغا ئوخشاش بولۇشى ۋە ئۆز خەلقىغە مەسئۇل بولۇشى لازىم" دەپ يېزىلغان. ھەرقانداق قويچى قوينى ئوبدان بېقىپ، ئوبدان خەۋەر ئالسا، قويلار سېمىز بولىدۇ، قوي كۆپىيىدۇ، قويچىنىڭ مەرتىۋىسىمۇ ئاشىدۇ. ئەگەر قويدىن ئوبدان خەۋەر ئالماي، بېپەرۋالىق قىلسا، قوي ئىگىسى قويلىرىنى يەنە باشقا ئوبدان قويچىغا تاپشۇرۇپ، ئىلگىرىكى قويچىنى ئالدىدىن ھەيدىۋېتىدۇ، جۇملىدىن، ئەگەر ھەرقانداق پادىشا پۇقرالىرىنىڭ ئەھۋالىدىن ئوبدان خەۋەر ئالسا، ئۇنىڭ دۆلىتىنى ئارتۇق، مەرتىۋىسىنى يۇقىرى قىلىپ، يۇرتلىرىنى ئاۋات ۋە مەمۇر قىلىدىكەن. ئەگەر ئۇ بېپەرۋالىق قىلىدـ كەن، مۇلكى ئالەمـنىڭ قۇدرەتـلىك ئىگىسى بولغان ئالـلا، ئۇنىڭ مەملىكىتىنى يەنە بىر پۇقرا پەرۋەر مەخلۇققا تاپشۇرىدىكەن. چۈنكى، بىر زالىم مىڭ بۆرىـدىن بەتتەر ياماندۇر. مەملـكەت بولسا ئادالەتلىـك بىلەن ئاۋات ۋە زۇلۇم بىلەن خاراپ-ۋەيـران بولـدۇ. سـۆزنىڭ

هاسلى، سەئىد غازى خېتىپ خوجام ئۇچتۇرپاندا ئۇچ ئاي مقدارى تۇرۇپ قالدى. كاشغەردە سدىق بېك قىپچاق دىگەن باش كۆتىرىپ ئىستىلا تاپتى دىگەن خەۋەر ئاڭلاندى ۋە كاشغەرگە بېرىشنى پىلانلىدى.

6

سەئىد غازى خېتىپ خوجام ۋە توغرا يوللۇق پەرزەنتى هامىددىن خوجاملار كاشغەرنى پەتھى ۋە تەسەررۇف قىلىشنى تاما قىلىپ لەشكەر تارتقىنى ۋە يولدا بولغان ۋەقەلەر ئەھۋالاتى، خوجاملارساددىلىق قىلىپ سدىق بېككە گىرىپتار بولۇشى ۋە ئۇلارنىڭ دۆلەت خالاسلىغىغا مۇيەسسەر بولۇپ، ئۆزماكانغا مۇراجىئەت قىلغانلىغى ۋەقەلىرى بايانى

دىل كۆزى بىلەن كۆرىدىغان ئەرباپلار ۋە بىلىم خاتىرىلىك دوستلارنىڭ يورۇق دىللىرىغا روشەن ۋە ئايدىڭ بولغايكى، سەئىد غازى خېتىپ خوجام شۇ يىلى جامادىلئاخىرنىڭ ئون ئىككىنچى كۈنى (مىلادى 7ـ ئايىنىڭ 17ـ كۈنى ـــ ت) كاشغەرنى پەتھى ۋە تەسەررۇف قىلىشنى مەقسەت قىلىپ يولغا چىقىپ، ئۆي ـ خەرگاھلىرىنى ۋە چېدىر ـ بارگاھلىرىنى ئوت بېشى دىگەن جايغا تىكىپ، هامىددىن خوجامنى ئىككى (مىڭ) لەشكەر بىلەن چاپاۋۇل قىلىپ ئالدىدا ئەۋەتتى. ئىككى كۈندىن كېيىن، بىر مىڭ بەش يۈز مەھرەم، ياسا ـ ۋۇل بىلەن زەپەرگە ئاتلىنىپ، مەنزىلمۇ ـ مەنزىل يۈرۈپ، قارا بۇلاق

دىگەن مەنزىلگە بارغاندا، نىيىتى بۇزۇلغان بىرقانچە باشباشتاق قىرغىزنى ئولجا-ئەسىر قىلىپ، جازاسىنى بەردى. بۇ چاغدا، ئاقسۇ ھاكىمى سەئىد بەگ جام جېگىدىن جېنىنى جايلاپ، كاشغەرگە قېچىپ، ئاكىسى قۇتلۇق بەگنىڭ ئالدىغا بارغان ئىدى. قۇتلۇق بەگ بۇ چاغدا كاشغەرگە ھاكىم ئىدى. سەئىد بەگ ئاكىسىنىڭ مەسلىھىتى ۋە مەنسەپدار ئامبانلارنىڭ كېلىشى بىلەن قاخشال يولىنى بويلاپ، ئىلى جاڭجۈنىگە خەت ئېلىپ، يارده‌مچى چېرىك ئېلىپ كېلىشىنى نىيەت ۋە مەقسەت قىلىپ يولغا چىققان ئىكەن. بۇنى بىرقانچە قىرغىز تۇتۇپ كەلدى. ھامىددىن خوجام ئۇنىڭ تەن-ۋۇجۇت خامىنىنى كۆككە سورۇماقچى بولۇپ تەيىارلانغاندا، قول ئاستىدىكى دۆلەت ئەركانلىرى سەئىد بەگنىڭ قېنىنى تىلەپ ئىلتىجا ۋە ئىلتىماس قىلدى. ھامىددىن خوجام ئۇنىڭ ئۆتمۈشتىكى بارلىق گۇناللىرىغا ئەپۇ قەلىمىنى سۇرۇپ، ئەمارەتلىك (ئەمىرلىك ــ ت) مەنسۇبىنى بېرىپ، سەئىد بەگنىڭ تۇڭچىسى ئىسمائىل كۇتۇال ناملىق بىر كىشىنى تۇغقا قان قىلدۇرۇپ (قەسەم ئىچكۈزۈپ-ت)، مەقسەت مەنزىلى بولغان كاشغەرگە ماڭدى. بۇلار ئۇستۇن ئاتۇشقا بېرىپ، ئەتىسى كاشغەرگە كىرىمىز، قۇتلۇق بەگ بولسا مۇسۇلمان ۋە بىز بىلەن بىر يەرلىك، شۇڭلاشقا ئۇ تەرەپتىن قۇتلۇق بەگ، بۇ تەرەپتىن بىز ھۇجۇم قىلىپ، سىدىق بەگ قېپچاقنى ئوتتۇرىدىن كۆتىرىمىز دەپ خام خىيالنى ئوت قالىماي پىشۇرۇپ، بۇنى چىشسىز-ئېغىزسىز نادان دىل تەسەۋۇرىدا چاينىاپ لەززەتلىنىپ خوش بولۇپ تۇرغان بىر ھالەتتە، ئۇشتۇمتۇت كاشغەر تەرەپتىن بىر ئۇلۇغ توۋغ نامايان بولدى. يۇقۇرىدىن سىنچىلاپ قارىسا، تۇغنىڭ كەينىدىن نۇرغۇن قوشۇن ئوچۇق كۆرۈندى. بۇلار ئىلاجسىز جەڭگە كىرىشتى. ئۇ تەرەپ-

تىن قىچاقلارىكىلىپ، ئۇۋزئارا قاتتىق جەڭ باشلاندى. ئىككى تەرەپ-تىن بىرمۇنچە ئادەم زىيان بولدى. بۇ چاغدا سىدىق بېك تەرەپتىن ئادەم كېلىپ، ئۇنىڭ "خوجامىلار بىلەن ئۇرۇشماي، تىنچلىق ۋە ياخشىلىق بىلەن شەھەرگە تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كېلىڭلار، ھەرقانچە بولسىمۇ، ئۇلار ئىسلام ئاچقان سەئىد غازىلاردۇر ۋە يۇرتىمىزغا كەلگەن مېھمىنىمىزدۇر" دىگەن خەۋىرىنى يەتكۈزدى ۋە ئالدىنقا ئادەم چىقىرىپ ئىلتىجا ۋە ئىلتىماس قىلىپ، ئىززەت ۋە ھۆرمەت بىلەن شەھەرگە چۈشۈردى. ياخشى مۇلايىملىق بىلەن نۇرغۇن زىيانپەتلەرنى قىلىپ، خىزمەتكار ئورنىدا تۇرۇپ ئۆزرە-مۇئەززىرەتلەر قويدى. لېكىن، لەشكەرلەرنىڭ ئات-ئۇلاغلىرىنى تارتىۋالدى. خوجاملارنىمۇ ئات-ئۇلاغ ۋە چېدىر-بارگاھلىرىدىن ئايرىپ، كەڭرى ۋە خوش ھاۋالىق بىر ھويلىدىن ماكان تەييارلاپ بەردى. خىزمىتىگە ئادەملەرنى قويۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممە ئېھتىياجىنى جان-دىلى بىلەن ئادا قىلدى. ئەمما، ئۇلارنى ئاتلىنىپ چىقىشقا يول قويمىدى ۋە كىشىلەر بىلەنمۇ كۆرۈشتۇرمىدى. شۇ ھالەت ۋە رەۋىشتە توققۇز كۈن ئۆتتى. سىدىق بېكنى شۇ كۆرگىنىچە يەنە كۆرمىدى ۋە كۆرۈشەلمىدى.

ئاقۇۋەت كاشغەرنىڭ بىرنەچچە ياخشى ئادەملىرى ئارىغا چۈشۈپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا سۈلھى ۋە مۇرەسسە قىلىپ، خوجاملارنى قەشقەرنىڭ ئىشلىرىغا دەخلى قىلمايدىغان ۋە ئارىلاشمايدىغان، سىدىق بېكنىمۇ ئاقسۇ ۋە ئۇچتۇرپان تەرىپىگە بارمايدىغان قىلىپ، ئەھدى-پەيمان قائىدىلىرى ۋە ئانت-ئىمانلارنى چىڭ ۋە مۇستەھكەم قىلىپ، بىرلىك ۋە ئىتتىپاقلىق قائىدە-رەسمىيەتلىرىنى يېڭۈاشتىن چىڭىتىپ، ئالاھىدە قول باغلىشىپ، قۇچاغلىشىپ كۆرۈشۈپ كۆپ ياخشى ۋەدىلەرنى قىلىشىپ، بىر بىرىنىڭ تەلۇىگە ماقۇل بولۇپ،

دوستلۇق قائىدىسىنى باشقىدىن تىكلىدى. خوجاملارنىڭ ئات، ياراق ۋە چىدىر ـ ئۈيلىرىنى بېرىپ، تولا ئۆزرە ـ خالىقلارنى قويغان بولۇپ، مۇناسىپ تون ـ سەرۇپالارنى كىيدۈرۈپ، لەشكەرلىرىنىڭمۇ ئات، ياراق ـ لىرىنى ئۆزىگە قايتۇرۇپ، مارالۇبشىدىن ئۆتمەيدىغان قىلىپ، چوڭ يول بىلەن ئاقسۇ تەرەپكە راۋان قىلدى. خوجاملارمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئامان ـ ئېسەن قۇتۇلغانلىغى ئۈچۈن ناماز ئوقۇپ شۈكرى قىلىپ، ماھى رەجەپ ئېيىنىڭ يىگىرمە سەككىزىنچى كۈنى (مىلادى 12 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ـــ ت) ئۆز ۋەتەن ـ مەلۇپى ئۇچتۇرپانغا يېتىپ كەلدى، بۇ ئەقرەپ پەسلى ئىدى. قىشنى ئۇچتۇرپاندا ئۆتكۈزدى. يۇرتدارلىق ئىشىنى كىچىك ئوغلى مەھمۇددىن خوجامغا تاپشۇرۇپ، ئۆزى ھىچقانداق ئىشقا ئارىلاشماي، كۈننى ئىبادەت بىلەن ئۆتكۈزۈپ باھارغا ئولاندى.

7

سەئىد غازى خېتىپ خوجام ۋە ئۇنىڭ كۆز قارىچۇغى ھامىددىن خوجام ھەم شەيخ نەزەرىددىن خوجاملار ياركەنتنىڭ غازات پەتھىنى قارار قىلىپ ئاتلانغىنى ۋە مەقسەت گۈلى ئۆز جامالىنى كۆرسەتكىنى، لېكىن زامان ھادىسىلىرىنىڭ توسقۇنلۇغى تۈپەيلىدىن بىرمۇ گۈل ئۈزەلمەي ئۆز ۋەتەن ـ يۇرتلىرىغا قايتقانلىغى قاتار ـ لىق ۋەقەلەرنىڭ بايانى

مەقسىدىگە يەتكەن دوستلار ۋە مەقسەتنىڭ لەززەتلىك مۇسىنى

يىگەن بۇرادەرلەرنىڭ ھەققانى كۆڭۈللىرىگە ئاشكارا بولۇپ، مەخپى ۋە ئېتىۋارسىز قالمىغايكى، مۇنداق بىر قىسسە ۋە ئەپسانىلەرنىڭ بايان قىلىشچە، شەيخ نەزىرىدىن خوجام كۇچاردىن تۆت مىڭ بەش يۈز ئەسكەر بىلەن بىللە يارکەنت غازاتىغا يولغا چىقىپ، ئاقسۇدىنمۇ بىر مىڭ بەش يۈز لەشكەر ئالدى. خېتىپ خوجام ئۇچتۇرپاندىن بىر مىڭ بەش يۈز لەشكەر بىلەن كەلدى، جەمئى يەتتە مىڭ لەشكەر ۋە توپ-زەمبىرەك، ئوق-دورىلار بىلەن ئاتلىنىپ، مەنزىل-مۇ-مەنزىل يۈرۈپ، مارالۇبشغا باردى. مارالۇبشدا ئىككى مىڭچە خىتاي، تۇڭگانى-خۇيجالار بار ئىكەن. بۇلارنىڭ ھەممىسى قورال-ياراقلىرىنى ئېلىپ چىقىپ تەسلىم بولۇپ، ئۆزلىرىنى ئىمان-شېرىپىگە لايىق ۋە سازاۋەر قىلىشقا تەييارلىنىپ تۇردى. خوجامىلار ئۇلارنىڭ ھەممىسگە تەلقىن-شاھادەت ئوگىتىپ، ئىسلام شېرىپىگە ئىگە قىلدى. ئۇلارنىڭ قورال-ياراقلىرىنى ۋە ساڭدىكى ئاشلىقلىرىنى ئەسكەرلەرگە تەقسىم قىلىپ بېرىپ، يېڭى مۇسۇلمان بولغان بۇ خىتايلارغا ۋە تۇڭگانىلارغا مادالويە دىگەننى چوڭ قىلىپ، تىنچلىق ئورنىتىپ خاتىرجەم بولۇپ يارکەنت تەۋەسىگە يېتىپ باردى.

لېكىن بۇ چاغدا يارکەنتتە ئابدۇل راخمان ھەزرىتىم بىر تەرەپ بولۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان ۋە يەنە بىر تەرەپتىن تۇڭگانلارنىڭ ئىمامى ئۆز پەرمانلىرىنى يۈرگۈزۈۋاتقان ھەم خىتايلار بولسا ئۆز شەھىرىدە مۇستەھكەم سولىنىپ تۇرغان بىر ۋەزىيەت شەكىللەنگەن ئىدى. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن خوجامىلار بىلەن ئابدۇل راخمان ھەزرىتىم ئوتتۇرىسىدا جەڭ-جىدەل پەيدا بولدى. ئاقۇۋەت جانابى ھەزرەت چەتكە چىقىپ، بۇ ئىشلارغا ئارىلاشماسلىقنى لازىم

تۇتتى. لېكىن خوجاملار بىلەن تۇڭگانىلار بەزىدە ئىتتىپاق، بەزىدە نائىتتىپاق بولۇپ تۇرغان بىر ھالەتتە، يارىكەنتىلىك نىياز ئىشكائى بېك باش بولۇپ، بىرقانچە ئادەمنىڭ ئىسمىنى غايىپتىن يېزىپ، كاشغەردىكى ياقۇپ بېك قۇشبېگنى يارىكەنتكە تەكلىپ قىلىپ خەت ئەۋەتتى.

ياقۇپ بېك قۇشبېگى خەتنىڭ مەزمۇنى بويىچە ئۇمەت بىلەن بىرقانچە يىگىت (ئەسكەر)نى ئېلىپ يارىكەنتكە كەلدى. خوجاملار بىلەن تۇڭگانىلار ئىتتىپاقلىشىپ، ئۇنىڭغا قارشى جەڭ باشلىدى. بۇلار بەزىدە غەلبە قىلىپ، بەزىدە مەغلۇپ بولۇپ تۇرغان بىر ھالەتتە، بىر مۇناپىق قىپچاق خېتىپ خوجامنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ دولىسغا قىلىچ ئۇرۇپ زەخمىلەندۈردى. خوجام ئارامسزلاندى، ياقۇپ بېك غەلبە قىلىپ يارىكەنتنى ئالدى، ھامىددىن خوجام بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ سەۋر-تاقەت قىلالماي، ھىممەت ۋە شىجائەت كۆرسىتىپ، شەھەرنىڭ دەرۋازىلىرىنى مەھكەم ئېتىپ ئۇرۇشۇپ، ياقۇپ بېكنىڭ نۇرغۇن ئادىمنى ھالاكەتكە يەتكۈزدى. قۇشبېگنىڭ سىپاھلىرى بۇنىڭغا بەرداشلىق بېرەلمەي، جان غېمى ۋە ئەندىشىلىرىدىن قورقۇپ، سىپىلدىن ئات سەكرىتىپ چۈشۈپ، ئۆزىنى يەرگە تاشلاپ قاچتى ۋە بىرقانچىسىنىڭ قول-پۇتلىرى سۇنۇپ يارىدار بولدى. لېكىن بىر دەرۋازا ئوچۇق قالغان ئىكەن. قۇشبېگى جېنىنى جايلاپ قېچىپ چىقىپ، قاراڭغۇدا خەندەكتە چۈشۈپ كېتىپ، ئاتتىن ئاجراپ قالغاندا، مۇھەممەت بابا دەھباشى (ئون بېشى — ت) دىگەن ئادەمگە ئۇچراپ، ئۇنىڭ ئېتىغا مىنگىشىپ، ناھايىتى مۇشەققەت بىلەن ئۆزىنى چەتكە ئالدى-دە، كاشغەرگە كەتتى. ياقۇپ بېك قۇشبېگى

هامىددىن خوجامغا باراۋەرلىك قىلالماي قېچىپ كېتىۋېتىپ "ئاتىدىن ئوغۇل تۇغۇلسا هامىددىن تۆرەدەك تۇغۇلسا ئىكەن" دەپ، ئۇنىڭ شجائەت ۋە هېممىتىگە ئاپىرىن ئوقۇدى. هامىددىن خوجام بولسا قۇشبېگى مىنىدىغان ئارغىماق ئېتىنى، ئىگەر-توقۇم ۋە هەممە جابدۇغىنى ئولجا ئېلىپ ئۇچتۇرپانغا كەلدى.

ئاخىرى خوجاملار بىلەن تۇڭگانلار ئىتىپاقلىشىپ، ياركەنت شەهىرىنى تامامەن قولغا كىرگۈزۈشكە تەييارلاندى. شەهەر ئىچىدىكى خىتايلار هېچ ئادەمگە باش چىقارغۇزمايتتى ۋە كۆزىگە كۆرۈنۈپ قالسىلا يوق قىلاتتى، ئوقى زادىلا زايا كەتمەيتتى. ئەگەر مۇسۇلمانلار ئوق ئاتىدىغان بولسا، سېپىلىنىڭ قوقتىلىرى دالدا بولۇپ، چارىسىز قالاتتى. شۇڭلاشقا ئۇلار شەهەرنىڭ ئەتراپىدىكى مۇنبلىك ۋە مۇنىسىز دەرەخلەرنىڭ هەممىسىنى مەجبۇرى كەستۈرۈپ كېلىپ، شەهەرنىڭ بىرقانچە تەرىپىگە ئىگىز ياغاچ پوتەي باغلاپ كۆزىتىش ئورنى ياسىدى. بىرنەچچە يەردىن لەخمە كولاپ، يەر ئاستى بىلەن كىرىپ سېپىل ۋە پوتەيلەرنىڭ ئاستىدىن توغرىسىغا دورا قويۇپ ئوت تۇتاشتۇردى. دورا كۆچى سېپىلنىڭ ئون غۇلاچ ۋە يىگىرمە غۇلاچ يېرىنى كۆتىرىپ هاۋاغا تاشلىدى. خىتاي لەشكەرلىرى قۇم، تۇپراقلارنى قاپ، تاغارلارغا سېلىپ تەييارلاپ قويغان ئىكەن. ئىسلام لەشكەرلىرى يېتىپ بارغىچە قاپ، تاغارلارنى سېپىلنىڭ بۇزۇلغان يەرلىرىگە تىزىپ، بۇرۇنقىدەك قىلدى ۋە مۇسۇلمانلارنى تولا زىيانغا ئۇچراتتى. شەهەر پەتهى بولمىدى. شۇنداق قىلىپ ئاردىدىن سەككىز ئاي ئۆتتى. خىتايلارنىڭ ئوق-دورا ۋە ئوزۇق-تۇلۇكلىرى كۆپ ئىكەن. ئۇلارغا تەڭلىك قىلغىلى بولمايتتى. ئۇلار

هەر كۈنى دىگۈدەك تىمەن چېرىك ۋە كۈچ-قۇۋۋەت بىلەن چىقىپ ئۇرۇش قىلاتتى.

بىرنەچچە كۆكۈل ئەينىگى بىلەن يىراقنى كۆرەلەيدىغان، دانا ۋە ئىشەنچلىك كىشىلەرنىڭ رىۋايەتلىرىگە قارىغاندا، ئىلگىرى خاقانى چىنى بۇ يەتتە شەھەرنى تەسەررۇف قىلىپ شەھەر، شەھەر ئادەملىرىنى ھىساپلاپ، ئۇلارنىڭ سانىنى ئالغان چاغدا، ياركەنتتە ئىشقا يارايدىغان تىمەن ياش ئەركىشىلەر ئوتتۇز ئىككى مىڭ، ئاقسۇدا ئالتە مىڭ، كۇچاردا ئۇچ مىڭ، قەشقەردە ئون ئالتە مىڭ، خوتەندە يىگىرمە ئىككى مىڭ ئىكەن دەپ دەپتەرگە ئېلىنغان ئىكەن. ياركەنتىكى خىتايلارمۇ ئوتتۇز ئىككى مىڭ مۇسۇلمانىنى، بەلكى بۇنىڭدىنمۇ كۆپرەك ئادەمنى يوق قىلىپ، ئاندىن ئۆزى يوق بولغان ئىكەن دەيدىكەن. خۇدا ھەققى بەلكى بۇ راست گەپتۇر.

گەپنىڭ ھاسلى شۇكى، ياركەنتنى پەتھى قىلىش مەقسىدى ئەنە شۇنداق قىيىن يوللار بىلەن ھەل بولدى. شەھەردىكى نەچچە ساڭ ئاشلىق، قورال-ياراق، ئوق-دورا قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمانلارنىڭ قولىغا چۈشتى. مۇبارەك بادلىق ساداسى ۋە ناغرا، كاناي ئاۋازى ئاسمان-پەلەككە يەتتى. لېكىن بۇ چاغدا، بىر تەرەپتىن تۆڭگانلار بىلەن مۇرەسسە پۇتمەي، بىر تەرەپتىن ئابدۇل راخمان ھەزرىتىم ۋە يەنە بىر تەرەپتىن قاغلىقتىكى جامالىددىن خوجا، ھەتتا ياركەنتتىكى ھەممە ھەزرەت ئىشان ۋە ساھىپ جامالىلارنىڭ ھەرقايسىسى باش كۆتىرىپ چىقىپ، ياركەنت ھۆكۈمرانلىغىدىن تەمە قىلىپ، ئۆزئارا ئىتتىپاق بولالمىدى. ھەتتا ياركەنتنى ئۆزلىرىنىڭ ئىلكىدە تۇتالمىدى ۋە ئېھتىيات قىلىپ ساقلىيالمىدى. مۇشۇنداق ۋەزىيەت

ئاستىدا، خېتىپ خوجام ئىشان مىرغىياسىددىننىڭ نەۋرىسى مىرزا جانىي پىرزادەم دەپ، ئۇنى باشقا ھەزرەتلەردىن قاچۇرۇپ، ئۇچىتۇر-پانغا مەخپى ئەۋەتتى. ئەگەر بۇنداق قىلمىغان بولسا، يەنە بىرمۇنچە ناھەق قان تۆكۈلگەن بولار ئىدى. يەنە بۇ چاغدا مۇھەممەت ئەلى خانىنىڭ (بۇرۇن بايان قىلىنغان قوقان خانلىغىنىڭ پادشاسى ــ ت) ئوغلى مۇزەپپەر خان كەشمىردىن يارکەنتكە كەلدى. بۇ ئىلگىرى كوھىستان[145] تەرەپتە ياشايدىكەن. بۇ چاغدا، ئۇ بۇ تەرەپتىكى جىدەل-ماجىرالارنى ئاڭلاپ، ۋاقتىنى غەنىمەت بىلىپ، تىبەت داۋىنى ئارقىلىق يارکەنتكە كەلدى. ئۆزبېكنىڭ كىم ئىكەنلىگىنى ۋە نام-نەسەپلىرىنى ئىزھار قىلدى. خېتىپ خوجام ئۇنىڭ ئىززەت-ھۆرمىتىنى بەجا كەلتۈرۈپ، مۇناسىپ جاي-ماكانغا چۈشۈرۈپ، ئۆز لايىغدا مائاش-تەمىنات بەلگىلىدى. لېكىن. بۇنىڭ ھەركىتى-تەرەدۇتى باشقىچە ئىكەنلىگىنى بىلىپ "بىزنىڭ ئۇلۇغمىز كۇچاردا، شۇڭلاشقا كۇچارغا ببرىپ يارلىغىنى قوبۇل قىلسلا" دەپ ئادەم قوشۇپ، كۇچارغا يولغا سالدى. كۇچاردىكى خان خوجامۇ ئۇنىڭ ئىززىتىنى قىلىپ، تېگىشلىك تەمىنات بەلگىلەپ، مۇڭاپىق يەردىن خوتۇن ئېلىپ بەردى. شۇڭلاشقا، ئۇ كۆڭلى خاتىرجەم بولۇپ تىنجىپ، ئۆزى خالىغان يەردە سەيلى-تاماشا قىلىپ، بۇ جايدا بىرنەچچە ۋاقىت ئىستىقامەت قىلىپ ياتتى. كۇنلەرنىڭ بىرىدە كورلىغا بارسام دەپ رۇخسەت بىلەن كورلىغا باردى. ياقۇپ بېگ غازى كۇچارنى ئالغان چاغدا تۇرپان تەرەپكە سەپەر قىلدى. بۇنىڭ ۋەقەسى كېيىنكى داستاندا بايان قىلىنىدۇ. (ئاللاسەۋىر قىلغۇچىلارغا يېقىندۇر!) ئىنشائاللا!

خېتىپ خوجام يەنە مەزكۇر جامالدىن خوجامنىمۇ كۇچارغا ماڭدۇردى. ئاقۇۋەت خوجاملار تۇڭگانىلار بىلەن ئىتتىپاق بولالماي، يارىكەنتىنىمۇ قولىدا تۇتۇپ مۇھاپىزەت قىلالماي، ئۆز ۋەتەن-يۇرتىغا قايتتى. بۇلارنىڭ يۇرتىغا يانمىغىدا يەنە بىرقانچە سەۋەپ بار. بۇنىڭ بىرى شۇكى، تۇڭگانىلارنىڭ سانى يىگىرمە بەش مىڭ بولۇپ، قورال-ياراقلىرىمۇ كۆپ ئىكەن. شۇڭلاشقا، خوجاملار ئاز ئادەم بىلەن كەلگەن ئىكەنمىز، ئېغىر جابدۇق قىلىپ كەلگىنىمىز تۇزۇك ئىكەن دەپ يانغان ئىدى. يەنە بىرى، نەزەرىددىن شەيىخ خوجامنىڭ مىجەزى مۇقىم ۋە تۇراقلىق ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۇسۇتىگە ئۇ گويا ئۆزىنى ئىككىنچى ئەمىر كىبىر تېمۇر كوراگانى دەپ چاغلاپ، يارىكەنتتىكى كاتتا ھەزرەت ئىشانلارنى، تۇڭگانى ئىمامىلىرى باشلىق يۇرت ئىسىلزادىلىرىنى ئادەم ئورنىدا كۆرمىدى. بۇ ئۇلار بىلەن ئىتتىپاقلىشالماسلىققا سەۋەپ بولدى. لېكىن سەئىد خېتىپ خوجام بولسا مىجەز-شېرىپلىرى نەپىس ۋە خۇش خۇي، خۇش پېئىللىق، خۇش مۇئامىلىلىك كىشى ئىدى. ياقۇپ بېگ قۇشبېگى بىلەنمۇ ئوبدان كۆرۈشۈپ، ئۆزئارا مۇھەببەت ۋە يېقىن مۇناسىۋەت يىپىنى باغلىدى ۋە ئاخىرىدا ئۇنىڭ ئەسەر-نەتىجىسىنى كۆردى. نەزم:

ئەگەر پادىشا بولسا مۇلايىم سۆزىمدىن،
كى مۇشكۈلىنى ئاسان ئەيلىگەي ھاپىزى ھەي.

8

سەئىد جامالىددىن خوجام پادىشانىڭ يارکەنت ۋە كاشغەرنى ئېلىش ئارزۇ - تەقەززاسى بىلەن بىر سەپەردە ئىككى شەھەرنى ئېلىش تەمەننا سى يەنى ئىككى كىيىكنى ئوۋلاش قەستىدە داقا - دۇمباق ئۇرۇپ مەغرۇرلىنىپ ئات چاپقىنى، بىرىنى ئوۋلاپ يەنە بىرىنى قەستىلەپ ئات چاپتۇرۇپ، ھەر ئىككى كىيىكتىن خالاسلىق دۆلىتىنى ھاسىل قىلىپ، بىردىنلا ئىگىزدە پەرۋاز قىلىپ ئۇچۇۋاتقان ياماں بۇركۇتنىڭ يىرتقۇچ چاڭگىلىغا گىرىپتار بولغىنى ۋە ھەر ئىككى كىيىك مەشۇغىدىن مەھرۇم قېلىپ كۆڭلى مالال ۋە يېرىم بولۇپ ئۆزىنىڭ گۈزەل ۋە شادى - خورام ۋەتەن - يۇرتىغا قايتىشى قاتارلىق ۋەقەلەر بايانى

ئاق كۆڭۈللۈك دوستلار ۋە چوڭقۇر بىلىملىك ئەربابلارغا مەخپى ۋە يېپىق قالمىغايكى، نەقىل ۋە ھىكايىلەرگە ئاساسلانغاندا، شەيخ نەزەربىددىن خوجاملار يارکەنتنى مۇھاپىزەت قىلىپ تۇتۇپ تۇرالماي يېنىپ كەلگەندىن كېيىن، ئاقسۇ ھاكىمى جامالىددىن خوجام پادىشانىڭ ھىممەت ۋە جۇرئىتى جۇش ئۇرۇپ، غەيرەت ۋە شىجائىتى قوزغىلىپ "ئۆزەم ئاتلىنىپ چىقىپ يارکەنت ۋە كاشغەرنى پەتھى ۋە تەسەررۇف قىلىپ، قۇشبېگى دىگەنىنى تىرىك تۇتۇپ باغلاپ قۇل ئەسىر قىلىپ، ئۇنى ئىنسان گۈرۇھى كۆرمىگەن خارلىق ۋە

زارلىقلارغا يەتكۈزۈپ، ئېتىمنىڭ ئالدىدا پىيادە ھەيدەپ ھەيۋىسىنى يوقاتمىسام، نىزامىددىن خوجا شەيخنىڭ ئوغلى بولماي قالاي ۋە سەيىتلىگىمۇ بىكار بولسۇن" دەپ چوڭ گەپلەرنى قىلىپ، ئاچچىق سۆزلەر بىلەن قەسەم ئىچتى. ئۇنىڭ ھەممە دۆلەت ئەركانلىرى ۋە خوشامەتچى تۈزكورلارمۇ "ئەلۋەتتە شۇنداق. ئۆز يۇرتىدىن قېچىپ كەلگەن ئىگىسىز ئادەملەرنىڭ نىمە ئېتىۋارى بولسۇن" دەپ ھەددىدىن ئارتۇق خوشامەت سۆزلەرنى قىلدى. پۈتۈن قىش بويى قورال-ياراقلارنىڭ تەرەددۇتى ۋە ئات-ئۇلاقلارنىڭ غېمىنى قىلىپ باھارغا ئۇلاشتى. يەر يۈزىدىن ئوت-گىياھلار بىخ ئۇرۇپ باش كۆتىرىپ چىققان باھار پەسلى كەلگەندە، ئۆز ئىنىسى جالالىددىن خوجامنى ئۇرنىغا ئولتۇرغۇزۇپ، ۋاكالىتەن ئاقسۇ زىمىنىنى باشقۇرۇشقا قويۇپ تەييار بولدى. بۇ چاغدا كۇچار خوجىلىرىنىڭ بۇرۇنقى ئەلىمى ۋە سەئىدلەرنىڭ ئۇلۇغ پىشۋاسى بولغان ئاخۇن خوجام ئەلەم دېگەن بىر كىشى بار ئىدى. بۇ كىشى ئەللىك يىل ئەلەملىك مەنسۇبىنى ئۆتەپ، شەرىئەت شېرىپىنى راۋاجلاندۇرغان ۋە خاس ئاممىنىڭ مۇراجەئەتچىسى بولغان بىر مويسىپىت كىشى ئىدى. بۇ كىشى باش بولۇپ كۇچار، شەھيار لەشكەرلىرىنى باشلاپ كەلدى. سەئىد خېتىپ خوجام ۋە ھامىددىن خوجىلار ئۇچتۇرپان ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ كەلدى.

سەئىد جامالىددىن خوجام پادىشا سائادەتلىك زامان ۋە شەرەپلىك دەۋراندا، غەلىبە ئۇزەكگىسىگە ئايلىق قويۇپ، ئاقسۇدىن موللا ئابدۇل باقى مۇپتى ئاخۇنۇم، قاسىم قازى بېگ، باقىش مىراپ بېگ ۋە مۇھەممەت شېرىپ بېكلەرنى، كۇچار بەگلىرىدىن ھەججى غەزىنچى بېگ، ياقۇپ دىۋان بېگ، مولاش مىراپ، ئاقمۇللا مىراپلارنى، ئۇچتۇرپان بەگلىرىدىن ئاق بېگ، مۇسا بېگ، قۇربان مىراپ،

ئىبراھىم مىڭ بېگى قاتارلىق كارغا يارايدىغان ۋە ئىشىنىڭ ئەھدە-سىدىن چىقالايدىغان، ۋۇجۇدىدا ھىممەت ۋە غەيرىتى بار بەگ ۋە بەگزادىلەرنى ھەمرا قىلىپ ياركەنتكە ئاتلاندى. ئەسكەرلەرنىڭ سانىنى يىگىرمە ئالتە مىڭ دەپتەرگە ئالدى. بازارچى، پىلتىر-چى، قۇشچىلار بۇ ھىساپنىڭ سىرتىدا ئىدى. بۇلار دۆلەت دەبدە-بىسى ۋە سۆلتنى بىلەن يوللارنى بېسىپ، ياركەنتكە ئۇچ مەنزىل قالغاندا، ياركەنتنىڭ ۋالىسى ۋە ئاھالىلىرى، ھەزرەت ئىشانلار، تۆرەگانى ئىمامىلىرى قاتارلىق چوڭ-كىچىك ئۇلۇغلار، مۆتىۋەر زاتلار توپ-توپ، گۇرۇھ-گۇرۇھ بولۇپ، سوغا-سالاملارنى ئېلىپ ئالدىغا چىقىپ، زەپەر ئۇزەگگىلىرىگە يۈزىنى سۈرتۈپ، قوللىرىنى كۆتىرىپ، ئاللا دەرگاھىنىڭ ئالدىدا ئاجىز ۋە سۈنۈقلۇغىنى ئىپادىلەپ دۇئا قىلىشىپ، پەتھى ئايەتلىرىنى ئوقۇپ، خوجامىلارنىڭ ئۆمۈر دۆلەتلىرىگە دۇئالارنى قىلىپ، بېشىنى تۆۋەن سېلىپ، خىجالەتنىڭ قارا تەرلىرىگە غەرق بولۇپ، ئىلگىرى قىلىغان ئىشلىرىغا پۇشايمان قىلىپ تۇردى. خوجاملار بۇنى بىلىپ شاھانە ئىنئام ۋە پادىشالارچە مەرھەمەتلەر بىلەن ئۇلارنىڭ گۇناھلىرىنى كەچۈرۈپ، دىل-كۆڭلىنى كۆتىرىپ، ھەممىسىنى خوش قىلىپ ئۇلۇغلاپ، دەبدەبە ۋە داغدۇ-غىلارنى قىلىپ، خوشاللىق بىلەن ياركەنت پايتەختىگە كېلىپ ئورۇن-لاشتى، مەيلى تۆرەگانىلار بولسۇن ياكى ھەزرەت ئىشانلار بولسۇن، ئومۇمەن ھىچقانداق ئادەمنىڭ كۆڭلىدە خوجاملارغا نىسبەتەن بىرەر غەيرى ئويلارنى ئويلاشقا كۈچ-قۇۋۋەت ياكى مادار يوق ئىدى. ھەممە ئەئيانى ئەشرەپلەر ئىتائەت بەلۋىغىنى مەھكەم باغلاپ، خوجاملارنى قۇت-مۇبارەكلەپ، شاھانە ناغرا، كانايلىرىنى ۋە سۇناي، دۇمباقلىرىنى چېلىپ، شادىيانە سادا ۋە ئاۋازلىرىنى ياڭراتتى.

هەرقايسى يۇرتلاردىن توپ-توپ بولۇپ مۇبارەكلەشكە كەلگەن خالايىقنىڭ شاۋقۇن ئاۋازى بۇ خۇددى كۆك گۈمبەزدەك ئاسمان راۋىغا چىرماشتى. خوجاملار ئىنئام ئىشىگىنى ئېچىپ، ئادالەت كىگىزىنى يايدى. قوي بىلەن بۆرە بىر كۆلچەكتە سۇ ئىچتى. لاچىن بىلەن كەپتەر بىر تاكچە ئۇۋىدا چۇجە چىقاردى. ئىنسان گۈرۈھى ۋە بەلكى ھەممە مەخلۇقات ئارىسىدىكى دۇشمەنلىك ۋە ئاداۋەت مەدەن-جىسىملارنىڭ كەينىگە يوشۇرۇنۇپ يوقالدى. ئۇلپەت ۋە مۇھەببەت قائىدە-يوسۇنلىرى خۇددى قۇياش ئاپتۇبىدەك نۇرچاچتى. خوجاملارنىڭ ھالى رەۋىشلىرى يۇقۇرى ئۆرلەپ، خالايىققا كۆپتىن-كۆپ ئىنئام ۋە ئېھسانلارنى قىلىپ، ھۆكۈمرانلىق ئورنىدا خاتىرجەم ئولتۇردى.

سۆزنىڭ ھاسلى شۇكى، ئەمدى ئۇلارنىڭ ئارزۇ ۋە مەقسەتلىرى قەشقەرنى پەتىھى قىلىش ئىدى. بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن، ئۇزۇق-تۇلۇك تەييارلاش، لەشكەر، قورال-ياراق راسلاش ئىشلىرىنىڭ ئارزۇ ۋە ئىشتىياقى ئۇلارنىڭ دىل ئەينەكلىرىگە چۈشتى. يارکەنت تەۋەسىدىن كۆپ ئەسكەرنى يىغىپ، شەرەپلىك دەۋران ۋە سائادەتلىك زاماندا قەشقەرگە يۇرۇشنى پىلانلىدى. يارکەنت ھۆكۈمىتىنى مەزكۇر ئەلەم ئاخۇن خوجامغا تاپشۇرۇپ، مەملىكەتنىڭ بارلىق ئىشدا ئۇنى ھاكىم مۇتلەق قىلىپ بەلگىلىدى. لەشكەرلەرنىڭ سانىنى ھىساپلىدى. قۇشچى، پىلتىرچى، بازارچى، سىراجورلاردىن باشقا يەتمىش ئىككى مىڭ مۇسۇلمان ۋە تۆگىگانلارنى دەپتەرگە ئالدى. ئەسكەرنىڭ كۆپلۈگىدىن پوش-پوش دىگەن ئاۋازلار، كوچا-بازارلاردا تاماشا قىلىپ قاراپ چۆرىدەپ ساقلاپ تۇرغۇچىلار ۋە ئەسكەرگە ماڭغۇچىلارنىڭ ئۇرۇق-تۇققانلىرىنىڭ "يول بولسۇن" دىگەن

پاتمهه ساداسی، کاناي، سۇناي، داقا-دۇمباقلارنىڭ پەريات ئاۋازى، مۇغەننىلەرنىڭ ئايرىلىش ئالدىدا ئوقۇغان ئاھ-ناله جان سۆزلىرى ۋە ئوتلۇق غەزەل، مۇقام جىگەر سۆزلىرى، يەنە بىر تەرەپتىن لەشكەرلەرنىڭ ئات ئاياقلىرىدىن چىقىقان چاڭ-توزاڭلار بولسا بۇ چاڭ-توپراق ئالەمدىن ئاسمانى پەلەكىكە ئۆرلىدى. بۇ ھال گويا كۆرگۈچىلەرنىڭ كۆزىنى كور، ئاڭلىغۇچىلارنىڭ قۇلاقلىرىنى گاس قىلدى، ئەقىل-ئىدرەك ھەسسياتلىرى ئۆزىنىڭ ھەسسى قۇۋۋەتلىرىدىن ئاجراپ چىقىپ توختاپ قالدى، گويا كى قيامەت كۈنىدىكى يىغلىش مەيدانىدىن بىر نەمۇنە ۋە ئەرسات غەۋغالىرىدىن بىر نىشانە ئاشكارا پەيدا بولغاندەك بولدى.

تارىخ ھىجرى بىرمىڭ ئىككى يۈز سەكسەن ئۈچىنچى يىلى جامادىيەل ئاۋالىنىڭ ئىككىنچى كۈنى (ميلادى 1866-يىل 9-ئايىنىڭ 12-كۈنى — ت) ئىدى. خوجاملار قورال-ياراقتىن باشقا يەنە ئىككى يۈز ھارۋىدا غول زەنجىر كىشەنلەرنى ئېلىپ "كاشغەرگە بارىمىز ۋە بۇ جايىنى ئالمىز، قىپچاق، ئەنجانىلىقلارنى قۇل ئەسىر قىلىپ، غول زەنجىرلەر بىلەن مەھكەم باغلاپ ئېلىپ كېلىمىز" دەپ خام تامالارنى ئوت ياقمىغان قازانغا سېلىپ تەييارلاپ پىشۇرۇپ، چىشى يوق قۇرۇق ئاغزىدا چاينىاپ لەززەتلىنىپ، خوش بولۇپ ماڭغان ئىدى. ئەمما خوجاملار ھۆكۈمرانلىق قىلغان ھەرقانداق دەۋر ۋە زاماندا، بۇنداق كۆپ ئەسكەر توپلىنىپ ئاتلانغان ئەمەس ئىدى. ھەتتا بۇ ئەھۋال كېيىنكى كۈنلەردىمۇ بولۇپ باقمىدى. ئالەمنى ياراتقان ھەممەتلىك ئاللانىڭ فەزىل ئىنايىتى بىلەن سەئىد جامالدىن خوجام پادىشا رەھمۇ-رەڭ شاھانىلىق كىيىمىنى ئۈچىسىغا كىيىپ، شاھى تاجىسىنى بېشىغا قويىدى ۋە ئىسپاھان قىلىچىنى

قۇۋۇەتلىك بىلىگە باغلىدى. ياخشى ئاتقا مىنىپ، چوڭ سۆلەت ۋە تەكەببۇرلۇق بىلەن جابدۇنۇپ تەييارلىنىپ، يولغا تىكىلىگەن ئۆي-زەرىگاھ ۋە چېدىر-بارگاھلىرىغا چۈشتى. بۇ يەردە ئىككى كۈن ئارام ئېلىپ، چوڭ-كىچىك ئەسكەرلىرىگە ئۆز لايىغىدا خىراجەت ۋە تون-كىيىملەرنى بېرىپ، ئۇچىنچى كۈنى ئارزۇ ۋە مەقسەت تەرەپكە قەدەم تاشلاپ ، ئاستا-ئاستا يۇرۇپ خانبالىق تەۋەسىگە پادىشاھانە بارگاھىنى تىكلەپ، ئەسكەرلىرىنىڭ ئارقا ۋە ئالدىنى رەتلەپ مۇلاھىزە قىلىپ "ئەگەر ياقۇپ بېگ قۇشبېگى بۇنچىلىك نۇرغۇن ئەسكەرنىڭ كەلگىنىنى بىلسە، ئىختىيارسىز كاشغەردە تۇرالماي، ئۆزىنى تاغنىڭ ئۇ تەرىپىگە ئېلىشى ۋە كاشغەر ئەھلى ئاتىنىڭ ئايىغىدا قېلىشى ئېھتىمالى بار" دەپ، ئەسكەرنىڭ كۆپلۈگىنى تەكىيە-يۆلەنچۈك قىلدى. لېكىن، مۇلۇك ئىگىسى بولغان خۇداۋەندەكبېرىم-نىڭ كامالەت-قۇدرىتىنى تەكىيە قىلىشنى ئۇنتۇپ قالدى. ھەتتا بۇ پەلەكنىڭ خىلمۇ-خىل خىيالىنى ئويلاپمۇ قويمىدى. بۇ ئەڭ بۈيۈك ئالەم ئىگىسىنىڭ زاۋال ئاقىۋەتكە يەتكۈزۈشىدىن تامامەن خەۋەرسىز ئىدى.

دەل مۇشۇنداق چاغدا يېڭى ھىسار تەرەپتىن بىر توپ نامايان بولدى. توپ ئىچىدىن ھەر خىل ئەلەم-بايراقلار كۆرۈندى. سەپسەپلىپ قاراپ تۇرسا، كۆرۈنگەن بۇ توپ ئەلەملەرنىڭ ئىچىدىن قۇشبېگىنىڭ قوشۇنى ئايان ۋە ئاشكارا بولدى، ھەر تەرەپكە قويغان ئىراۋۇلچى ۋە قاراۋۇلچىلار يېتىپ كېلىپ كۆرگەن ۋە بىلگەنلىرىنى مەلۇم قىلدى، جامالىددىن خوجام "قۇشبېگىنىڭ يىگىتى ئاز، بىز بولساق كۆپ" دەپ لەشكەرلىرىنى ئوڭ ۋە سولىغا بۆيرۇپ "ئىككى تەرەپتىن خۇددى ئەجدىھادەك باش تارتىپ، قۇشبېگىنىڭ يىگىتلىرىنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ، ئۇلارنى تاش سېپىلدەك مۇھاسىرىگە

ئېلىپ سەپنى ئۇيۇشتۇرۇڭلار، ھەركىم قولغا چۇشسە تىرىك ئېلىپ كېلىڭلار" دەپ پەرمان ۋە ھۆكۈم قىلىپ، ئۆزى ئوتتۇرىدا خاتىرجەم تۇردى. دەرۋەقە بۇ قوشۇنغا قارايدىغان بولسا، قۇشبېگىنىڭ يىگىت-لىرى گويا ئاسماندىكى بىر توپ فەرۋىن (ئۇكەر ــ ت) يۇلتۇزغا ئوخ-شايتتى. خوجاملارنىڭ يىگىتى بولسا يەتتە قات ئاسمانىدىكى ھەممە يۇلتۇزنىڭ سانى باراۋىرىدەك كۆپ ئىدى. شۇ كۈنلەردە گولاپىنىڭ ئۇلۇغى ھەمراخان دىگەن ئىككى يۈز ئەلدىك كۈچلۈك جەڭگىۋار ئادىمى بىلەن خوجاملارغا يارەمگە كەلگەن ئىدى. خوجاملار "بىزگە غەيرى يۇرتلارنىڭ ئادىمى كېرەك ئەمەس" دەپ چەتكە قاقتى. ھەمراخان نائۇمىت بولۇپ قۇشبېگىگە يارەم قىلىپ، نۇرغۇن ئىشنى قىلدى.

لېكىن، قۇشبېگى خوجاملارنىڭ يىگىتىنىڭ كۆپلۈگىگە قاراپ ئەندىشە قىلىپ، ئۆز ئادەملىرىنىڭ ئازلىغىنى، پەملەپ، ئاللا دەرگاھىغا تەۋەككۈل قىلىپ، يىگىتلىرىنى توپ-توپ قىلىپ ھەر تەرەپكە قۇش-لىدى. ئابدۇللا ناملىق بىر پانسەت باھادۇرلىرىنى باشلاپ، خۇددى بالا-قازا ياغدۇرىدىغان قىياپەتتە كېلىپ، خوجاملارنىڭ لەشكىرىگە ئۆزىنى ئۇردى. خوجاملارنىڭ ئىككى قانات قوشۇنلىرى ئارىلىغىدا توپ-زەمبىرەكلەر بىلەن توپلىشىپ تۇرغان تۇڭگانلارنىڭ يېنىغا كېلىپ، يەنە كەينىگە ياندى. يەنە بىر تەرەپتىن غازىبېك پانسەت، ئەزىز بېك جاللاتلار چەپ تەرەپتىن ئات ئوينىتىپ كېلىپ ئۇرۇش مەيدانىدىكى جەڭ ۋە قىرغىنچىلىق مەرىكسىنى ئەۋجىگە يەتكۈزدى. ئابدۇللا پانسەت ئىككى-ئۈچ نۆۋەت جەۋلانبازلىق قىلىپ ئارقىغا چېكىنىپ تۇرغان بىر ھالەتتە، خوجاملارنىڭ لەشكەرلىرى چەپ قول تەرەپتىن زەربىگە ئۇچراپ ئارقىغا چېكىندى. بۇ ئارىلىقتا بىرمۇنچە

ئادەم هالاك بولغانلىغى ئۈچۈن "ئارقىغا يېنىڭلار" دىگەن ئاۋازنىڭ ساداسى كەلدى. خوجاملار ئىلاجسىز بولۇپ ۋە «ھەددىس شېرىپ»تە كۆرسەتكەن "كۆچى يەتمەي چىداشلىق بېرەلمىگەن چاغدا، قاچماقلىق بولسا پەيغەمبەرنىڭ يولىدۇر" دىگەن سۆزىنى ئۆزلىرىگە لازىم ۋە ۋاجىپ دەپ ھىساپلاپ، قوش پىلتىرلىق قورال-جابدۇقلار ھەم چېدىر-بارگاھ ۋە باشقا قورال-ياراقلىرى، يىمەك-ئىچمەكلىرى، مال-دۇنيا غەزنە قاتارلىق خىلمۇ-خىل ئەشيالىرىغا قارىماي، ئات قامچىسىنى مەغلۇبىيەتكە ئۇرۇپ، ئاقسۇ يولىغا قاراپ مېڭىشنى ئىختىيار قىلدى، نەزىم :

پاراكەندە لەشكەر قولىدىن ئىش كەلمەگەي،
ئىككى يۈز مەردانە جېڭى ياخشىراق يۈز مىڭدىن.

بۇ ھال ئاللانىڭ قۇرئانى كېرىمدە يېزىلغان «ئاللانىڭ ياردىمى ئاستىدا ئاز سانلىق قوشۇن ھامان ئۆزىدىن كۆپ سانلىق بولغان قوشۇننى يېڭەلەيدۇ»دىگەن ئايىتى مەزمۇنىغا بەكمۇ مۇۋاپىق كېلىدۇ. خوجاملار ئىككى يىل ئىچىدە ئاقسۇ، كۇچار، ياركەنت، ئۇچتۇرپان ۋە كورلىغىچە بولغان يۇرتلارنىڭ خىراجىتى ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ پۇل ھەم جېنى بىلەن تەييارلانغان ئۇسكۇنە ۋە قورال-ياراقلارغا ئىگە بولۇپ تۇرۇپ، ئەقەللى ئىككى سائەتمۇ باراۋەرلىك قىلالماي، خۇددى چاڭ-تۇزاڭدەك توزۇپ كەتتى. قىتئە:

خۇدايىكىم ئىرۇرلەر مالىكۇل مۇلك ،
كى ھەركىمگە بەرسە تۇتىۇل مۇلك .
نەھەددى بولغاي كىشغە مۇلك ئالماق،

شەھىنشاھىكى ئولدۇرتەنزۇلمۇلك.

خوجاملار قۇشبېگى ھەققىدە ھەر خىل گەپلەرنى قىلغان ئىدى. بۇ قايىرىلىپ ئۆزلىرىنىڭ بېشىغا كەلدى. «ھەددىس شېرىپ»تە يېزىلغان "بىر تۇققان بۇرادىرىگە ئورا كولىغان ئادەم، ئاخىرى بۇ ئورىغا ئۆزى چۈشىدۇ" دېگەن سۆز دەل بۇلارنىڭ ئەھۋالىغا مۇۋاپىق كېلىدۇ. خوجاملارنىڭ ئىچىدە بىرقانچە ياخشى ئادەم بىھۇدە ئۆلۈپ كەتتى. بىرمۇنچىسى ئەسىرگە چۈشتى، بىرمۇنچىسى ئات-ئۇلاقلىرى، كىيىم-كېچەكلىرىدىن ئايرىلىپ يالىڭاچ بولۇپ، يە تائام ۋە يە سۇ تاپالماي ئاچ قېلىپ، چول-جەزىرىلەردە يوقاپ كەتتى. بەزىلىرى يېرىم جان بولۇپ، ئۆزىنىڭ ئەسلى يۇرتىغا قايتىپ كەلدى. مەغلۇبىيەت كۈنى گويا ئۇلارغا قىيامەت قايىم بولغاندەك بولدى. "مەن ۋە مەندىن غەيرى ئادەم يوق" دەپ ناغرا چالغان خوجاملار بولسا ئۆز جېنىدىن بىزار بولۇپ، بەزىدە ھۇشىغا كېلىپ، بەزىدە ھۇشىنى يوقىتىپ بىخۇت بولۇپ، چۈش كۆردۈممۇ ياكى شۇنداق بىر خىيال بۇ ئەھۋاللارنى ماڭا كۆرسەتتىمۇ؟ مېنىڭدە قانداق ئەھۋاللار يۈز بەردى؟ مەن نېمە بولدۇم دەپ نەششە چېكىپ كالىسى ئايلانغان بەڭگىلەردەك، ياكى ئەپيۇن چېكىپ كۆڭلى خىيالغا چۈشۈپ كەتكەن ئەپيۇنكەشلەردەك، كۆڭلى ئايلىنىپ، تىلى كالۋالىشىپ، جېنى چىققۇدەك بولۇپ ياكى يېرىم جان بولۇپ، نۇرغۇن جاپا-مۇشەققەتچىلىك ۋە ئاۋارىچىلىق بىلەن ئاران دېگەندە تۇرماقچى بولغان ئارامگاھقا كېلىۋالدى. ئېھتىمال بۇ كۆك ئاسمان ۋە كاج شۇم پەلەك ئۆزىنىڭ سېھرىگەرلىك ئويۇنلىرىنى كۆرسەتتى بولغاي.

بۇ چاغدا ياركەنت پايتەختىدە تۇرغان سەئىد ئەلەم ئاخۇن خوجام

خانبرقىتىن قېچىپ كەلگەنلەردىن بۇ ۋەقەلەرنى ئاڭلاپ، تاقىتى تاق بولۇپ ئولتۇرالماي، "مەن كاشغەرگە بارىدىغان بولۇپ قالدىم" دىگەن بانا بىلەن ئۆزىنى يارکەنتىتىن قۇتۇلدۇرۇپ ئاقسۇ تەرەپكە راۋان بولدى. دىمەك، خوجامىلار شۇنداق قىلىپ بىر دودا ئىكىكى شەھەرگە ئاياق تاشلىدى. كاشغەرنى ئالىمەن دەپ يارکەنتتىنمۇ قۇرۇق قالدى. نەتىجىدە ئۇلار ئاران دىگەندە ھۇشىغا كېلىپ، كاشغەر بىلەن يارکەنتتىن تەمە قىلىپ، بۇ جايلارنى زادىلا كۆڭلىگە تۇتمايلى، ئۇ تەرەپنى ھەرگىزمۇ ئارزۇ ۋە ھەۋەس قىلمايلى دىيىشتى. ئۇلار كېيىن دەرۋەقە بۇ جايلارغا كېلەلمىدى، ئۇلارنىڭ ئاغزىدىن نىمە چىقتى بولسا ئۆزلىرىمۇ نەتىجىنى كۆردى. نەزم :

خۇدا بەرگەنگە سەن ھەرگىز ئۆچەشمە،
ئاتا ئەيلەپ ئۆزى بەردى خۇداۋەندە.

لېكىن بۇ چاغدا تۆڭگانلار ئون ئىككى مىڭ كىشىدىن ئارتۇق ئىدى. ئۇلار گويا ئۇكەر يولتۇزدەك توپ بولۇپ، توپلىرىنى پىلتىرلاپ، نۇرغۇن ئادەمنى زەخمە قىلىپ تاكى نامازشامغىچە قۇشبېگىنىڭ يىگىتلىرىنى يېقىن كەلتۈرمىدى، قۇشبېگى بولسا يوتىسىغا ئوق تېگىپ دەرمانسىزلاندى. ئاقىۋەت تۆڭگانلار بىلەن سۇلھى شەرتلىرىنى تۈزۈپ، ئۇلارنى توپ ۋە توپ خانىلىرى بىلەن بىلله كاشغەرگە ئاپىرىپ، ھەر بىرىگە ئۆز مەرتىۋىسى بويىچە مۇئاپىق ئىنئام ۋە ئېھسانلارنى قىلىپ، ھەر خىل ۋەدە-قەسەمىلەرنى بېرىپ، داغدۇغا قىلىپ كۆڭلىنى خاتىرجەم قىلدى. قورال-ياراقلىرىنى ئېلىۋېلىپ، تون كىيدۈرۈپ، ھەر خىل ئەمەل-مەنسەپلەرنى بېرىپ، ئۇلارنى ئۆزىگە رام ۋە قۇش قۇشلايدىغان قىلىۋالدى.

9

سەئىد خېتىپ خوجامىنىڭ ۋۇجۇت باغستانىنىڭ غۇنچە نەۋ باھارى ۋە قەلبى سەدەپلىرىنىڭ تېپىلماس گۆھىرى، يەنى مەھمۇدىن خوجام پادىشانىڭ ھۆكۈمرانلىغى ۋە مەنكى كەمنە بۇ ئەسەر ئىگىسى مولا مۇسانىڭ سەرگۈزەشتە ماقالاتلىرى، بىرقانچە سۇئالۇك پىرقەلىرىنىڭ ئېتىقادى قاتارلىق ئەھۋاللار بايانى

ھۇرمەتكە ئىگە يارەنلەر، پەملىك بۇرادەرلەرنىڭ ئالى مۇقام زېھنلىرىگە مەخپى ۋە ئېلانسز قالمىغايكى، سەئىد بۇرھانىدىن خېتىپ خوجام كىچىك ئوغلى مەھمۇدىن خوجامنى ئۆز ئورنىغا ۋەكىل قىلىپ ئۇچتۇرپان مەملىكىتىنىڭ ھۆكۈمرانى قىلىپ، ئۇچتۇرپان ھاكىمى توختى بېك ۋە كۇچارلىق تەلەي دادخۋانى ئۇنىڭ خىزمىتىگە بەلگىلەپ غازاتقا ئاتلانغان ئىدى. بۇ پادىشا خوجام ئۇچتۇرپان مەملىكىتىنىڭ ئالى ھۆكۈمرانى بولغاندىن كېيىن، «ھەدىس شېرىپ» تە يېزىلغان "ئىسلام دىنى ئۆزىدىن بۇرۇنقى ھەممىنى يوق قىلدۇ ــ ت" دىگەن مەزمۇن بويىچە، ئىلگىرىكى مەنسەپدار كاپىرلار، زالىم جەۋرىكەشلەرنىڭ رەسمىيەت ـ يوسۇنلىرىنى يوق قىلىپ، سەلتەنەت رەۋىشى ۋە يۇرتدارلىق ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىنى شەرىئەتنىڭ ئىنچىكە ھۆكۈملىرى بويىچە ئۆلچەپ بىر تەرەپ قىلدى. شەھەردىكى چوڭ بۇتخانىنى بۇزۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا بىر كاتتا مەچىت جامە بىنا قىلىپ،

ئۇنىڭغا ۋەخپە ۋە باشقا مال-مۈلۈكلەرنى تەينىلىدى. بۇ خوجامنىڭ ئومۇمەن ئۇچ يىل بىر ئايدەك ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرىدە، ھىچ-قانداق ئادەم ئۇنىڭ ئىشلىرىغا دەخلى قىلىپ ئارىلىشالمىدى. چۈنكى، بۇ خوجام گەرچە باشقا خوجاملاردىن ياشتا كىچىك بولسىمۇ، لېكىن پەم-پاراسەت ۋە ئىلىم-دىيانەت، پەزىل-كامالەتتە ھەممىدىن چوڭ ئىدى. خۇسۇسەن ئىلىم بابىدا ھەممە خوجاملاردىن ئارتۇق ئىدى، ئۇزۇن مۇددەتتىن بۇيان، كاپىرلارنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى ۋە زۇلۇم-جاپالىرى، قەدىمقى بەگلەرنىڭ ئۆزىچە پەيدا قىلغان رەسمىيەت-تۈزۈملىرى ۋە ئەسكى ئىشلىرى يولغا قويۇلۇپ كەلگەن بۇ شەھەرلەردە، مەزكۇر خوجام «ھەدىس شەرىپ»تە ئېيتىلغان "سۆھبەتداشلىق تەسىر قىلىدۇ—ت" دىگەن مۆجىزىلىك ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا ئەمەل قىلىپ ۋە ئۆزىنىڭ خۇي-مىجەزىنىمۇ بۇنىڭغا توغرىلاپ، خالايىقنىڭ دىل-كۆڭلىگە ئورناپ مۇقىملىشىپ كەتكەن ۋە يامانىنى ياخشىدىن ئايرىمايدىغان ئەسكى مېرەز ۋە بىدئەت ئىشلارنى قىلىچ ۋە نەيزە ئۇچى بىلەن يوق قىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا پەيغەمبەرنىڭ شەرىئەت-سۇننەتلىرى ۋە ھۇرمەت پەزىلەت-لىرىنى تۇرغۇزۇپ، ئۇنى سىياسەت شەمشىرىنىڭ سۇيى ۋە تۇپرىغى بىلەن پەرۋىش قىلىپ كۆكەرتىپ، پۇراقلىق مايسا رەيھان گۈلىنى ئۆستۈردى. چۈنكى «ھەدىس شەرىپ»تىمۇ "جەننەت قىلىچىنىڭ سايىسى ئاستىدا" دەپ كۆرسىتىلگەن مەزمۇن بۇ ئىشلارغا گۇۋالىق بېرىپ تۇرىدۇ.

مەھمۇدىن خوجام يەنە شەھەر، سەھرالاردىكى مىچىت، خانىقا-لارغا ئىمام، مۇئەززىنلەرنى توختىتىپ، بەش ۋاقىت نامازنى جامائەت بىلەن ئۆتەشنى بەرپا قىلدۇردى. شەرىئەتنىڭ ھەممە قائىدە-يوسۇ-

نىنى روسۇللىلانىڭ سۇنىنەت كىتاۋىغا (ھەدىسكە ــ ت) ۋە توغرا يوللۇق ئۆلىمالارنىڭ سۆز ـ پىكىرلىرىگە ئاساسلىنىپ ھۆكۈم قىلدى، ئۇلۇغ شەرىئەت قائىدىلىرىگە قاتتىق ئەمەل قىلىپ، شەرىئەتتىن چىققان ھىچقانداق ئادەمگە يۇزخاتىر قىلماي ھۆكۈم جارى قىلدى. ھەتتاكى قىمارۋاز، كەپتەرۋاز، كەكلىكۋاز، تۇخۇمباز قاتارلىق ھەممە بازلارغا قەتئى ئەدەپ بېرىپ يوق قىلدى. لېكىن، ئۆزى شاخماتچى ئىدى. شۇنداق بولسىمۇ ئۇ ئۇلۇغ شەرىئەتنىڭ قائىدىلىرىنى مەھكەم ھمايە قىلىپ، خالايىقنىڭ غەم ـ ئەندىشە ۋە راھىتىنى ئىستىگەنلىكىتىن، چوڭ ۋە كىچىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭدىن رازى ۋە خوشال ئىدى.

بۇ ئەسەرگە قەلەم تەۋرەتكەن مەنكى كەمىنە مۇسا مەزكۇر خوجام پادىشانىڭ ھۇزۇرىدا ئۇلپەتداش ۋە سۆھبەتداش ئىدىم. مەيلى بىرەر ئۆلىما ياكى پازىللار بولسۇن ۋە ياكى ھاكىم ھەم دادخۋالار بولسۇن، مەندىن مەسىلىھەتسىز بىرەر ئىشنى قىلالماس ئىدى. چۇنكى، مەن بۇ خوجام پادىشا بىلەن كۇچاردا يەتتە يىل مىقدارى بىر مەدرىس ۋە بىر ھۇجرىدا بىللە تۇرۇپ، ساۋاقداش، قۇرداش ۋە دوست ـ ئاداش بولۇپ كەلگەن ئىدىم. كۇنلەرنىڭ بىرىدە ئۇچتۇرپانلىق باي مۇھەممەت قازىبەك مەن پىقىرنى ئىپتارغا تەكلىپ قىلدى ۋە "ئىپتارقىلىپ، قونۇپ ئەتە كىرسىلە، پادىشا خوجامدىن مۇشۇنداق دەپ رۇخسەت ئېلىپ چىقسىلا" دەپ تەكىد قىلدى. چۇنكى، ئۇ كىشىنىڭ ھويلىسى شەھەرنىڭ تېشىدا ئىدى. مەن بولسام بىرەر كېچىمۇ خوجام پادىشادىن بىجاۋاپ باشقا يەرگە بارماس ئىدىم. چۇنكى، مەن خوجام پادىشا قاتنىشىدىغان بەش ۋاقىت نامازغا ئىمام ۋە مىچىت جامەگە خېتىپ ئىدىم. مەخپى گەپ ـ سۆز ۋە خەتلەرگە

سرداش ئىدىم. توققۇز قاراۋۇلدىن كىرگەن ۋە چىقىقان ئادەملەرگە مەن مەسئۇل ئىدىم. قاراۋۇللارنىڭ يول خېتىمۇ مېنىڭ قولۇمدا ئىدى، ھېچقانداق كىشى مەندىن بىجاۋاپ قاراۋۇلدىن زادى ئۆتەلمەيتتى.

يەنە بىرى شۇكى، خوجام پادىشا پادىشالىق ئورنىدا ئولتۇرغان چاغدا، ئۇنىڭغا بىر مۆھۈر لازىم بولۇپ قالدى. مۆھۈرنى قانداق ئۈيدۈرۈش ھەققىدە ھەرىكىم ھەر خىل قاپىيەلىك سۆزلەرنى تىزگەن ئىدى. مەنمۇ شۇ كىشىلەرنىڭ قاتارىدا بىر سەجئى (قاپىيەلىك سۆز ــ ت) تۇزۇپ "يافەت ئىززىتى زى ھەزرىتى مەئبۇد، ئىبنى بۇرھانىدىن خوجەمەھمۇد" (ئۇلۇغ ئاللانىڭ دەرگاھىدىن ئىززەت تاپقان بۇرھانەدىن خوجا ئوغلى مەھمۇت ــ ت) دىدىم. خوجام پادىشا بۇ سەجئىنى ناھايىتى ياقتۇرۇپ ماقۇل كۆرۈپ، مېنى مۆھۈر ئويدۇرۇشقا تەيىنلىدى. مۆھۈركەند (تامغا ئويغۇچى ــ ت)نىڭ ئالدىدا قاراپ تۇرۇپ مۆھۈرنى راسلاپ، ئۇنىڭغا كۆرسەتتىم. خوجا پادىشا ناھايىتى خۇرسەن بولۇپ، مېنى مۆھۈردار قىلىپ، مۆھۈرنى تاپشۇردى، ھەرقانداق نىشان ۋە دەستەككە مۆھۈر بېسىش توغرا كەلسە ماڭا بۇيرۇيتتى. مەن ئۇلارغا مۆھۈر بېسىپ بېرەر ئىدىم. يەنە خىتايلاردىن قالغان بىر بۇغداي ئۇنى سېڭى، بىر بۇغداي سېڭى ۋە بىر ئارپا سېڭى بار ئىدى، بۇ ئۇچ ساڭنى باشقۇرۇشنىمۇ ماڭا تاپشۇرغان ئىدى، ئالى ئوردىنىڭ ئاشخانا، ئاتخانا ۋە مەھرەملەرنىڭ يىمەك ـ ئىچمەك ۋە باشقا چىقىملىرى مۇشۇ ساڭدىن سەرپ قىلىناتتى. مەن بۇ ئىشلارنى ۋاكالىتەن باشقۇرۇشنى ئۆز ئىنىم مۇھەممەت خەلىپىگە تاپشۇرغان ئىدىم. ئۇ بۇيرۇق ۋە نىشانلار بويىچە ئاشلىقنى سەرپ قىلاتتى. بۇرچىخانىغا كىرەكلىك گۆش، ياغ، گۈرۈچ، سەۋزە ۋە پىيازغىچە بولغان

نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى مەزكۇر ساڭگىنىڭ ئاشلىغىنى سېتىش ئارقىلىق كۈندىلىكنى كۈندىلىك بازاردىن ئېلىپ بېرىلەتتى. بۇ ساڭدىكى ئاشلىقلار شۇنداق ھىساپسىز كەڭرى ئىدىكى، ئىككى يىلدىن كېيىن ساڭغا كىرسەم ئاشلىقنىڭ تۆتتىن بىر قىسمىمۇ تېخى سەرپ بولۇنماپتۇ. لېكىن ئۆزەمگە تەقسىم قىلىنغان ئۈن ۋە بوغۇزدىن ئەقەللى بىر جىڭ ياكى بىر سەرمۇ ئارتۇق ئالمىغان ئىدىم. مەن ئىنىم بىلەن بىر ھويلىدا تۇراتتىم. ئەگەر بەزىدە چىراقتا ياغ ياكى شام لازىم بولۇپ قالسا، ساڭدىن بىر نەرسە ئېلىپ چىقسام، بازار نەرقى بىلەن ھىساپلاپ پۇلىنى بېرەتتىم. بۇ بولسا مېنىڭ ھەرگىزمۇ ھارامدىن ساقلانغانلىغىم ياكى تەقۋادارلىغىمدىن ئەمەس، بەلكى مېنىڭ ئىنساپ ۋە ئېھتىيات قىلغانلىغىم ئۈچۈندۇر. بۇنىڭدىن باشقا يەنە توققۇز ساڭدا لقمۇ-لىق ئاشلىق بار ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى كېينكى كۈندە مۇھەممەت ياقۇپ بېگ قۇشبېگى ئاتالىق غازىنىڭ قولىغا چۈشتى. بىز بولساق بۇ ئاشلىقنى ياكى كەڭرى سەرپ قىلمىدۇق ياكى پۇل قىلىپ ھەمرا قىلمىدۇق.

گەپنىڭ ھاسلى شۇكى، باي مۇھەممەت قازى بېكنىڭ دىگەن گېپى بويىچە خوجام پادىشادىن رۇخسەت ئېلىپ ئېپتارغا باردىم. ناماز تاراۋىنى ئادا قىلغاندىن كېيىن، بىر ئۆيگە ئېلىپ كىرىپ نەغمە ۋە دىل سۆزلەرنى ئېيتىپ مەشرەپ قىلدى. مېھماندارچىلىق قائىدىسىنى ناھايىتى ئاشۇرۇپ قىلدى. يېرىم كېچىدىن ئۆتكەندە مېنى مەجلىسى مەشرەپتە ئولتۇرغان خاس ئاممىدىن ئايرىپ، يالغۇز يەنە بىر مەخسۇس مېھمانخانىسىغا ئېلىپ كىردى. بۇ ئۆيدە ئۇچتۇرپانىنىڭ كونا بەگلىرىدىن قۇربان غەزىنچى، ئىسمائىل باجىگەر، موللا ئىمىن شەيخ، موللا نۇر قاتارلىق ئون بەشكە يېقىن ئادەم بار ئىكەن. بۇ

ئۆيدىمۇ ياخشى زىياپەت ئۆتكۈزدى. تائامدىن كېيىن ئۇلار "خېتىپ خوجام بولسا ياشانغان ۋە كۆڭلى يۇمشاق، مۇلايىم ئادەم، ھامماددىن خوجام ناھايىتى غەيرەتلىك ۋە غەزەپلىرى ئارتۇق ئادەمدۇر، پادىشا خوجام بولسا يۇرتنى ناھايىتى ئوبدان سوربدى. بىز ھەممە چوڭ-كىچىكلەر بۇلاردىن رازىمىز. خېتىپ خوجام بىلەن ھامماددىن خوجام يۇرت ئىشلىرىغا ئارىلاشسسا ئوبدان ئاقىۋەت بولماستىن، بەلكى يامان ئاقىۋەت پەيدا بولىدۇ. بۇ ئەرزىمىزنى ماقۇل قىلىدۇرۇپ بەرسىلە ياخشى بولاتتى. ئەگەر بۇنداق بولمىسا يامان ئىشلار بولارمىكىن" دەپ سۆزلىرىنى ئاياقلاشتۇردى، ئەتىسى شەھەرگە كىرىپ بۇلارنىڭ مۇددىئاسىنى پادىشا خوجامغا بىر-بىرلەپ مەلۇم قىلدىم. پادىشا خوجام "بۇ سۆزنى ياكى دادام ياكى ئاكامغا زادىلا ئىزھار قىلمىسلا، مەن بۇنى ئۆزۈم بىر يول بىلەن ئېيتىپ ماقۇل قىلسام" دىدى. ئۇنىڭغىچە ئۇچ كۈن ئۆتۈپ كەتتى. تۆتىنچى كېچىسى ئۇچتۇرپان ئەھلى قارا كالتەك بولۇپ، ئىتائەتتىن باش قايىتۇردى. خېتىپ خوجام بۇ خەۋەرنى ئاڭلاش بىلەنلا، كۆچارلىق موللا توختى مۇتىسىپ دىگەن بىر قېرى ئادەمنى، پادىشا خوجام بولسا مېنى ئەلچى قىلىپ تەينىلىدى. بىز ئىككىمىز ئەلچى بولۇپ شەھەردىن چىقتۇق ، كۈن چىققان مەھەلدە مازار تېرەك دىگەن جايغا باردۇق. بۇ جايغا ھەممە ئادەم باغى ۋە تاغى بولۇپ توپلانغان ئىكەن، ھەممە ئادەم ھۆكۈمەتتىن يۈز ئۆرۈپ، سىرزاجان ھەزرەت دىگەننى ئۆزلىرىگە ئۇلۇغ قىلىپ، ئۇنىڭ ئەمىر-پەرمانلىرىغا بوي سۇنۇپتۇ. ھاۋا ناھايىتى سوغاق كۈنلەر ئىدى. ئۆيگە باشلاپ كىردى. بىز ئەلچىلەر تەرىقسىدە "ھەممە-چوڭ-كىچىك بۇ قول-پېئىللىرىدىن يانسۇن، ئەگەر يۇرتدارلىق ئىشىدا قايسى ئىش بەجا قىلىنمىغان ياكى ئۇرۇنـ

لانمغان بولسا، بىز ئۇنىڭ چارىسىنى قىلايلى. ئەگەر كۆكۈللىرى ئاغرىغان بولسا، تون كېيدۇرۇپ، چاي قۇيۇپ كۆكۈللىرىنى ئالايلى دەپ بىزنى بۇ يەرگە چىقاردى" دەپ سۆزىمىزنى تۇگەتتۇق. ھەزرەت باشلىق چوڭ-كىچىكلەر بېشىنى تۆۋەن قىلىپ ھەيران بولۇپ تۇرغان بىر ھالەتتە، ئىمىن شەيخ دېگەن ئادەم "قىرغىز، قازاقلارمۇ ئۆز يۇرتىنى ئۆزى سوراپ تۇرۇپتۇ. بىزمۇ قىرغىز، قازاقلاردىن كەم ئادەم ئەمەس. خوجاملار قانچە مېھنەت ۋە مۇشەققەت تارتقان بولسا، بەلكى ئۇنىڭ ئەجرىمۇ شۇنچىلىك قولغا تەككەندۇر. قورال-ياراقلىرىدىن باشقا نەرسىلىرى بولسا، ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كەتسە، بىز ئات-ئۇلاغ بېرىپ، ئوبدان جابدۇپ يولغا سالساق، ئەمدى بىزنىڭ ئىچىدىغان چايلىرىمىز بولسا ئەجەل شەرتىنى، كىيىدىغان تونىمىز بولسا كېپەن بولۇپ قالدى، سۆزىمىز تۇگىدى" دىدى. موللا توختى مۆتىسىپكە بىر ئادەم قوشۇپ شەھەرگە ماڭدۇردى. مېنى بولسا شەھەرگە ئەۋەتكەن ئەلچى ئورنىدا بارىمتاي تۇتتى.

شۇ كۈنى جۇمە كۈنى ئىدى. مازار تېرەكتە بىر مىچىت بار ئىكەن. ھەممە ئادەم بۇ يەرگە يىغىلىپ ناماز جۇمە ئاداسىدىن كېيىن، ھەزرەتنى ئاق كىگىز ئۈستىدە ئولتۇرغۇزۇپ كۆتىرىپ، ئۆزلىرىگە پادىشا قىلدى. ھەممىسلا يىغا-زارە قىلىشىپ شەھەرگە قاراپ ماڭدى. ئەمما ھەزرەت كىگىز ئۈستىدىن يىقىلىپ كەتتى. بۇنى پالىنىڭ شۇملۇغىغا ئۆرىدى. بۇ ئالامانچىلار بارغانلىرىچە شەھەرنىڭ دەرۋازىسىنى ئېچىپ كىرىپ، يەنە بىر دەرۋازىنى ئاچقىچە ھامىدىن خوجام توپ زەمبىرەكلەرنى ئېلىپ چىقىپ، ئوت بېرىپ ئادەملەرنى ئۆلتۈرۈپ، دەرۋازىنى مەھكەم قىلىپ، سېپىل ئۈستىگە يىگىتلىرىنى چىقىرىپ ئوق ئېتىپ، ئۇلارنى يېقىن كەلتۈرمىدى. ئالامانچىلار بولسا

ئالته كېچه-كۈندۈزگىچه جېنىنىڭ بېرىچه هەركەت-تەرەددۇت قىلىپ، هېچ نەتىجه چىقىرالمىدى، بەلكى نۇرغۇن ئادەمنى زايا بولدى. مېنى بولسا بىر ئۆيگه قاماپ قويۇپ، نەچچه ئادەمنى كۈزەتكه قويدى. يەتتىنچى كېچىسى بولغاندا بۇ پېقىرنى هەزرەت ئېلىپ چىقىپ "ئۆزلىرى ئەلچى بولۇپ چىققان ئىدىله. ئەمدى بىز تەرەپتىن ئەلچى بولۇپ شەهەرگه كىرىپ، خوجامىلار بىلەن بىزنى كېلىشتۈرۈپ، يۇرتنى ياخشى خوپ قىلىپ قويسىلا. چوڭ-كىچىك يۇرتقا نەسىهەت قىلدىم. يۇرت ئىلگىرىكىدەكلا پۇقرا ۋە خوجامىلار پادىشا بولىدىغان بولدى" دەپ بىرتەچچه گەپنى قىلىپ مېنى يولغا سالدى. مېنىڭ ئېتىمنى سابىت يۈز بېگى دېگەن ئولجىغا ئالغان ئىكەن. تاپتۇرۇپ كېلىپ ئۆزەمگه قايتۇردى. تۆت بەگنى قوشۇپ "تومشۇق تېغىدىن ئۆتكۈزۈپ قويۇپ قايتىڭلار، ئادەم كۆپ، زىيان-زەخمەت قىلىپ قويمىسۇن" دەپ بۇيرۇق قىلدى. خوجاملار مەندىن كېيىن يەنه سەمەرقەنتلىك موللا قەلەندەر ئاخۇن دېگەن بىر مۆتىۋەر، ئەزىز ۋە سودىگەر كىشىنىمۇ ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەن ئىكەن. بۇ كىشى مەن بىلەن بىر ئۆيده قامالغان ئىدى. مەن بۇ كىشىنىمۇ سوراپ ئېلىپ، هەمرا قىلىپ شەهەرگه كىردىم. كېچه قاراڭغۇ ئىدى. چېرىك بارلىغىنى بىلمەپتىمەن. تۇمشۇق تاققا كەلگەنمىده، مەزكۇر بەگلەردىن بىرى ماڭا ئاستا "مېنى پالاكەت بېسىپ بۇلارغا قوشۇلۇپ قالغان ئىكەنمەن. بىلله شەهەرگه كىرىپ كەتسەم، مېنى يوق قىلارمۇ" دەپ ئىزهار قىلدى. مەن ئەهۋالنى چاغلاپ بىلىپ ئاشكارىلا "ئەي نوروز مىڭ بېگى ئاكا، مېنىڭ بىلەن شەهەرگه كىرسىله. هەرقانداق مەسىله بولسا مەن هىمايه قىلىپ قۇتقۇزۇپ ئالاي، بۇ هەقته مەن كېپىل بولاي" دېدىم. باشقىلارمۇ

بۇنى ئاڭلاپ، بىزمۇ كىرىپ كەتسەك دېيىشتى. ھەممىسىگىلا كاپالەتـ لىك قىلىپ شەھەرگە بىللە ئېلىپ كىردىم.

بۇ چاغدا ئۇچ خوجام ئۇچ دەرۋازىدا ئىكەن. مېنى ھامىددىن خوجام بار دەرۋازا بىلەن شەھەرگە ئېلىپ كىرىپ، ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشتۈردى. ئۆتكەن ۋەقەلەرنى بىر-بىرلەپ مەلۇم قىلدىم. ئۇ ناھايىتى خوش بولۇپ، ماڭا سەللە، كۇلاھ ۋە تون قاتارلىق ئىنئامـ لارنى بېرىپ "موللا قەلەندەر ئاخۇن باشلىق بەگلەر قېنى؟" دەپ سورىدى. مەن "دەرۋازا تېشىدا توختىتىپ قالدى" دېسەم، ئۇ "كىرسۇن" دەپ بۇيرۇدى. ئۇنىڭغىچە كۇن چىقتى. خېتىپ خوجامدىن ئادەم كېلىپ مېنى ئېلىپ باردى. بۇ خوجامغىمۇ ئەھۋالىنى بىر-بىرلەپ مەلۇم قىلدىم، بۇمۇ ھەددىدىن زىيادە خوشال ۋە خۇرسەن بولۇپ، كۆز ياشلىرىنى ئابى نىسيانداەك (4-ئاينىڭ بەركەت يامغۇرىـ دەك ــ ت) تامچا-تامچا تۆكۈپ يىغلاپ دۇئا قىلدى. چۇنكى، ئالتە كۇننىڭ ئىچىدە بۇ خوجاملار شەھەرگە سولىنىپ، تاقىتى تاق بولۇپ، شەھەردىن چىقىپ كېتىشىنىڭ ئىلاجىنى تاپالماي ياكى بۇ ئالامانچىلارـ نىڭ ئەھۋالىنى بىلەلمەي، خۇدانىڭ قازا ۋە ھۆكۈمگە رازى بولۇپ، گەدىنىنى قازا جازاسىغا سۇنۇپ تۇرغان بىر ھالەتتە ئىكەن. لېكىن شۇ كۇنى ئىپتارغا يېقىنلاپ قالغان مەزگىلدە، ھامىددىن خوجام توپ-زەمبىرەك، مەھرەم، سەرۋازلىرىنى بىللە ئېلىپ، مازار تېرەككە بېرىپ، ھەزرەتنىڭ ھويلىسىنى ئىككى تەرەپتىن قورشاپ زەمبىرەكىكە ئوت بەرگەن ئىكەن. بۇ چاغدا ئۇ يەردىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئىپتار بىلەن مەشغۇل ئىكەن. بۇلارنى چاپ-چاپ قىلىپ ئۆلتۈرۈپ، ھەزرەتنى تىرىك تۇتۇپ شەھەرگە ئېلىپ كىردى، ئۇچتۇرپان ھاكىمى توختى بېك ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى ئاق بېك، باي مۇھەممەت قازىبېك قاتارلىق

كۆپ ئادەمنۇ تىرىك قولغا چۈشتى. شۇ كېچىسى تاڭ ئاتقىچە ئۇچرىغان ياخشى ۋە يامان ئادەملەرنىڭ ھەممىسىنى ھالاكەتكە يەتكۈزدى. قىرغىزلار باشلىق بىرقانچە ئادەم قېچىپ كاشغەرگە بېرىپ-تۇ. بەزىلىرىنى بولسا ياخشى-يامانىنى پەرق ئەتمەيدىغان قىرغىزلار تالان-تاراج قىلىپ يوق قىلىپتۇ. بەزىلەر بولسا چۆل-جەزىرىلەردە ۋە سوغاقتا ھالاكەتكە ئۇچراپ ئەجەل شەرۋىتىنى ئىچىپتۇ. ئىمىن شەيخ باشلىق بىرقانچە ئادەم ئىلى تەرىپىگە قاچقان ئىكەن. بۇلار سىرت دىگەن بىر چۆل-دەشتتە ئۆلۈپتۇ ۋە كېيىنمۇ تاپالمايمىز، بۇلارنىڭ جەسەتلىرى چۆل-جەزىرىدىكى قارغا-قۇزغۇنلارغا تائام بولۇپتۇ. ئاتىسى بالىسىدىن ۋە بالىسى ئاتا-ئانىسىدىن خەۋەر ئالالمايمىز ۋە بىربىرىگە پەرۋا قىلمايمىز، گويا كى قىيامەت سەھرا سىغا يولۇققاندەك، ھەممە ئادەم ئۆز ئەھۋالى ۋە جېنى بىلەن سەرسان ۋە سەرگەردان بولدى. ئۆلگەنلەرنىڭ سانى ئىكىكى مىڭدىن ئارتۇق دەپ ھېساپقا ئېلىندى. دەشت-جەزىرىلەردە ئۆلگەنلەرنىڭ سانى تېخىمۇ كۆپ. ھاۋا ناھايىتى سوغاق كۈنلەر ئىدى. خوجامىلار شەھەرنى پەتھى قىلغاندا شوپاڭخانىنىڭ ھاراق قاينىتىدىغان بىر چوڭ قازىنىسىنى ئولجىغا چۈشۈرۈپ، ئۇنى قولتۇقمازار دىگەن بىر مازارغا ۋەخپە قىلىپ بەرگەن ئىدى. ئالامانچىلار بۇ قازانىنى ھەزرەتنىڭ ھويلىسىغا ئېلىپ بېرىپ، ئىپتارلىق ئۇماچ قىلغان ئىكەن. خوجامىلار زەمبىرەكىنى ئوت بەرگەندە، قازاندىن ئۇماچ ئۇسۇپ بېرىۋاتقان ئىككى ئالامانچى قازاندىكى ئوماچقا چۈشۈپ چۆكۈپ كېتىپتۇ. قولغا تىرىك چۈشكەنلەرنى بولسا ھامىدىن خوجام سۆز سوراپ، ھەر كېچىسى نەچچە ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ قۇدۇققا تاشلىدى. شۇنداق قىلىپ يەتتە قۇدۇق ئادەم ئۆلۈگى بىلەن تولدى، بۇنى كۆمدۈرۈۋەتتى.

كۆچمەنلەر دەپ ھىساپلانغان ئۇچتۇرپانلىقلارغا مۇنداق پالاكەت ۋە ھالاكەتنىڭ بولۇشىغا يەنە بىرمۇنچە سەۋەپ بار ئىدى. سەۋەپسىز مۇنداق ئىشلارمۇ سادىر بولمايتتى. چۈنكى، ئەسلىدە ئۇچتۇرپانلىقلار ئەھلى مۇسۇلمانچىلىق ۋە ئۇلۇغ شەرىئەت قائىدىلىرىنى چىڭ تۇتۇ-دىغان خەلق ئىدى. لېكىن ئۇلارنىڭ يەنە باشقا ئاجايىپ ئەقىدىلىرىمۇ بولۇپ، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۆزىنى كۆبرەۋىيە،[146] ئىسھاقىيە،[147] نەئىمەتىيە،[148] رەبۇرىيە،[149] دەۋانىيە[150] قاتارلىق تەرىقەت سۇلۇكىلىرىدەدۇرمىز دەپ ھىساپلايدىكەن ۋە بەزىلىرى بولسا "ئاللا خاسلىغى خوجاملارغا خاس" ياكى "ئالىلا خوجام" دەپ خوجاملارغا ھەددىدىن زىيادە ئەقىدە ۋە ئىخلاس قىلىپ، ئۇلارنى ھەممىدىن يۇقۇرى مەرتىۋىلىك دەپ ھىساپلاپ، ئاللا بىلەن خوجام-لارنىڭ ئارىلىغىدا تۇرىدىغان ھېچقانداق بىرەر يۇقۇرى مەرتىۋىلىك ئىنسان ياكى جانلىنىڭ بولۇشىنى ئېتىراپ قىلمايدىكەن ۋە بۇنىڭغا يولمۇ قويمايدىكەن. شۇڭلاشقا، خوجاملار ئۇچتۇرپانغا يېڭى بارغان چاغلاردا، ئۇلار "ئەمدى بىز تىلىگەن ۋە ئارزۇ قىلغان خوجىمىزنى تاپتۇق" دەپ، ئۇلارغا ناھايىتى يۇقۇرى ئەقىدە باغلاپ، ئاتىلىرىنى يىلقا ئۆيۈرى بىلەن، كاللىرىنى ئېغىلى بىلەن، قويلىرىنى قوتىنى بىلەن ۋە قىزلىرىنى قىزلىق ئىپپەتلىرى بىلەن، سىكىلىك بولسا سىكى-لەكلىگى بىلەن ئېلىپ كېلىپ، خوجاملارغا تارتۇقلاپ، نەزىر-ھەدىيە قىلىپ "ئەمدى بىزگە ھېچقانداق نەرسە لازىم ئەمەس" دەپ ئۇلار-نىڭ دۇئاسىنى ئېلىپ، "ئاللا خوجام" دەپ تۇرغان ئىدى. لېكىن خوجاملار بولسا "ھەممە پۇقرا مۇسۇلمانلارنىڭ ئورنى ئوخشاش بىر ئادەم" دەپ، بۇ ھەدىيىلەرگە نەزەر سالماي، ھەممىنى باراۋەر-تەڭ كۆرگەن ئىدى. شۇڭلاشقا، بۇ تايىپىلەر بۇ ئەھۋالىنى كۆرۈپ "بىز

دىگەن خوجمىز بۇلار ئەمەس ئىكەن" دەپ، كەينى-كەينىدىن بۇ-لاردىن يۇز ئۆرۈدى.

يەنە بىر سەۋەپ شۇكى، بۇ تايىپىلەر ئەر-خوتۇن ئارىلاش بىر چوڭ ئۆيگە يىغىلىپ، چوڭ قازانغا جىق چاي سېلىپ، نەچچە تاۋاقتا قايماق ئېلىپ كېلىپ، قازانغا قۇيۇپ قاينىتىپ، بىر مۆتىۋەر كىشىنى چايغا موئەككەل-ۋەكىل قىلىپ، غۇسۇل-تاھارەتتىن كېيىن چۆمۈچىنىڭ دەستىنى تۇتۇپ، توپلانغان ئادەملەرگە "تەۋەرۈك كۆك چاي" دەپ ئاز-ئازدىن يېتىشچە بېرىدىكەن ۋە چاينى ناھايىتى تۆۋەن تازىم بىلەن، ھەتتا رۇكوغا ئېگىلگەندەك ئېگىلىپ تۇرۇپ قولىغا ئېلىپ ئىچىدىكەن. ئاندىن كېيىن نەغمە-ناۋا ساداسى ئىچىدە ئەر-خوتۇنلار ۋە باشقىلارمۇ بىر بىرىگە ئارىلاش ھالدا رەقسى ساماغا چۈشۈپ، شاۋقۇن-سۈرەن قىلىپ، بەزىدە يىقىلىپ، بەزىدە ئورنىدىن تۇرۇپ، بەزىدە مەسلەرچە غەرق بىخوت بولۇپ، ئېغىزىدىن كۆپۈك چىقىپ، ھۇزۇرلۇقتىن بىھۇزۇر ھالىتىگە كېلىشىدىكەن ھەم "ھۇزۇرۇم" دەپ بىر نەغمە مۇقام ئىجات قىلغان ئىكەن. بۇ نەغمە ئەنە شۇ تايىپە سۇلۇكلىرىدە كۆپ ئېيتىلىدۇ. بەزى مۇغەننىلەرمۇ بەزى مەجلىس-يىغىنلاردا ئۆز نەغمىلىرىنىڭ ئىچىگە قىستۇرۇپ ئېيتاتتى.

گەپنىڭ ھاسلى شۇكى، ئۇلار ئەنە شۇنداق بىرنەچچە سائەت ھۇشسىز-بىخوتلۇقنى مەقسەت قىلىپ ياتقان ھالىتىدىن يەنە ھۇشىغا كېلىپ، ئۇھ دەپ كۆزلىرىنى ئېچىپ ئولتۇرىدىكەن. مۇنداق ئىش بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنى "كۇبرەۋىيە" سۇلۇكى دەپ ئاتاپ ئەقىدە قىلىدىكەن. ئۇلارنىڭ بۇ قىلغى شەرىئەتكە تامامەن خىلاپ ئىكەن. بۇ پىرقىنىڭ ئۇلۇغ پىشۋا خەلىپىسى بىر كۈنى خوجامنىڭ ئالدىغا كېلىپ، تەۋەرۈك چاي تىلەپ "بىزگە دۇئا قىلىپ بېرىشكە بىر

دۇئاگۇي تىلەيمىز" دەپ ئەرىز قىلغاندا، خوجام مەرھەمەت قىلىپ مەن كەمىنىنى بۇيرۇدى. ئۇلارنىڭ ئۇستىگە بېرىپ، ئۇلارنىڭ پائالىيىتىنى كۆزۈم بىلەن ئېنىق كۆردۈم. ئالدى بىلەن ئۇلار مېنى "خوتۇنلار بىلەن بىللە رەقسى ساماغا چۈشۈپ بەرسىلە" دەپ ئىلتىماس قىلدى. مەن "تېخى ئۆزەم ياش" دەپ بىر قېرى ئادەمنى ئۆزەمگە ۋەكىل قىلىپ مەيدانغا چۈشۈردۈم. پائالىيەت تۈگىگەندىن كېيىن، ئۇلار مەندىن "ئۆزلىرى بۇ سۇئالنى بىلەن كەم شۇغۇللانغانلىقىلىرى مەلۇم" دەپ سورىدى. مەن ئۇلارغا "ھىلى مەن ياش، شەرىئەت سۇئالىكلىرىنى تېخى تاماملىيالمىدىم، شەرىئەت سۇئالىكىنى تاماملىغاندىن كېيىن ئاندىن بۇ سۇئالنى بىلەن شۇغۇللانسام دەپ نىيەت قىلىپ تۇرۇپتىمەن" دەپ جاۋاپ بەردىم. ئۇلار خوجامىلارنى بىلمەي تۇرۇپ، بىزنىڭ خوجىمىز دەپ ئىزھار قىلغان ۋە مېنىمۇ تونۇماي تۇرۇپ تەۋرۈك چايغا ئېلىپ چىققان ئىدى. كېيىنچە ئۇلار بۇنىڭ ھەممىسىنى قىلغان ئۆزىمىز دەپ، قىلغان ئەقىدىلىرىگە گۇمان قىلىپ پۇشايمان يىدى، لېكىن پايدا بەرمىدى.

لېكىن شەرىئەت پانا خوجام پادىشا بولسا بۇ يولدىن ئاداشقان گۇرۇھلارنىڭ زالالەت يولىنى توغرا يول دەپ، يامان ئىشلاردىن جۇدا بۆلالماي ۋە ئىگە بولالماي، يامان ئىشلاردىن سۇننەتنى پەرق قىلىپ ئايرىيالماي يۈرگەنلىگىنى بىلىپ، پەيغەمبەر مۇستافاۋىيەنىڭ شەرىئىتى ۋە مىللەت سىراجىيە[151] چىرىغىنىڭ ھۆكۈم قائىدىلىرى ۋە يول كۆرسەتكۈچى ئىمامىلارنىڭ پىكىرلىرى، ئۆلىمايى ئىزامىلارنىڭ پەتۋالىرى بويىچە، توغرا ھەق يولىنى ئېلان قىلىپ، "ھەدىس شېرىپ"تە بايان قىلىنغان "ھەممە ئىشتا نەسىھەت ۋە توغرىلىقىنى تۇتۇشنىڭ ئۆزى دىن دىمەكتۇر" دىگەن سۆزلىرىگە ئەمەل قىلىپ،

مۇلايىم مىجەز ۋە شىرىن سۆز-ماقاللار بىلەن پەندى-نەسىھەت ھەم تەشۋىقاتلارنى قىلىپ، ئۇلارنىڭ مۇخالىپ كېسەللىرىنى پەندى-نەسىھەتنىڭ مەجبۇرى شەرتى ۋە باشقا مەنىۋى دورىلار بىلەن داۋالاپ باقتى. لېكىن ئۇلارنىڭ قەساۋەت بىسىپ كەتكەن قەلبىگە بۇ دورىلار پايدا بەرمىدى. يەنە ئۇلارنىڭ داۋاملىق ھالدا ئەر-خوتۇنلار بىلەن بىر بولۇپ، پەردە-پەردىسىز بىر يەرگە توپلانغانلىغىنى بىلىپ ئالدۇرتۇپ كېلىپ، شەربەت قامچىسى ۋە دەررىلىرى بىلەن قاتتىق ئەدەپ ۋە ئېھتىساپ بەردى. بۇ ئۇسۇللار ئۇلارنىڭ خاس مىجەزلىرىگە مۇۋاپىق كەلمىگەنلىگى ئۈچۈن، ئۇلار ئاداۋەت ئۇرۇغىنى چېچىپ، دۇشمەنلىك تىكەنلىرىنى كۆكەرتتى ھەم باغى ۋە تاغلىق دۇمباقلىرىنى جېنىنىڭ بېرىچە ئاشكارا سوقتى. ئاخىرى بۇ سەرەڭجامسىزلار ئىشنىڭ يولىنى ئۇرۇش ۋە قان تۆكۈش تەرەپكە تارتتى. نەتىجىدە، ئۆزىنى خۇددى شامغا ئوخشاش يېنىپ تۇرغان ئوت-ئاتەشكە پەرۋانىدەك ئۇردى ۋە ھالاكەت مەنزىلگاھىدىن جاي-ماكان تۇتتى.

نەزم:

چىراغنىكى ھەق ياندۇردى، قويدى،
كىشىكىم پۇۋ دىدى سەقالى كۆيدى.

بۇ شېئىرنىڭ مەزمۇنى دىل مۇشۇ يولدىن ئازغانلارنىڭ ئەھۋالىغا مۇۋاپىقتۇر. ئەگەر ئۇلاردىن "ئاللا خوجام دەپ كىمنى دەيسىلەر؟ ئۇ كىشىنىڭ ئىسمى شېرىپلىرى كىم بولىدۇ؟" دەپ سورىسا، ئۇلارنىڭ خەلپە، ماشايىخلىرىمۇ "خوجاملارنىڭ ئىسمى شېرىپلىرىنى ئاغزىمىزغا ئالالمايمىز، ئاتا-بوۋىلىرىمىزمۇ، ئاللا خوجام دەپ كەلگەن ئىكەن. بىزمۇ ئاللا خوجام دىسەك، خوجىمىز ئۆزى تېپىپ ئالالايدۇ. بەلكى

ئسمى شېرىپلىرىنى ئەسلا ئاڭلىمىغان ئىدۇق " دەپ جاۋاپ بېرىدۇ. جانابى ئاللا يار سوپۇم[152] «"سۇببا تىل ئاجىزىن» دىگەن كىتاۋىدا مۇنداق مەسنەۋىنى زىكرى قىلىپ:

بولۇپتۇر ھەم تەقى بىر فىرقە پەيدا،
ئاتى مۆمن ۋەلى نەفسگە شەيدا.
يىغارلەر پارە ۋە بوينى يوغانىنى،
سالۇرلار ئوتتۇراغا قىزۇ-جۇۋانىنى.
ئالىپ بارسا كىشى ئەھلى ئايالىن،
كۆتەرۇر بەھممەتلىك ۋەبالىن.
ھارام ئىشنىكى تائەت بىلسە ئىنسان،
ئىرۇر بۇل ئېتىقادى نامۇسۇلمان.
بۇ ئايغان فىرقە كىم زاللى مۇزىلدۇر،
شەرىئەت ئەھلى بۇ ئەلدىن خىجىلدۇر.

دەپ يازغان ئىدى. بۇ مەسنەۋىنىڭ مەزمۇنى دەل مۇشۇ تايىپىلەرنىڭ شەنىگە ناھايىتى مۇۋاپىق كېلىدۇ.

ئىسھاقىيە، نەئمەتىيە قاتارلىق باشقا پىرقىلەرمۇ مۇشۇ تايىپىلەرگە ئوخشاش ياكى بۇلاردىنمۇ بەتتەر بولسا كېرەك. ھەرقايسى تايىپىلەر ئۆز ئەقىدە-سۇلۇكلىرىدە ناھايىتى مۇستەھكەم ئىكەن. توي-مەرىكە، نەزىر-چىراق ۋە ئامما ئولتۇرۇشلىرىدا بىر بىرى بىلەن ئارىلىشىدىكەن. لېكىن سۇلۇكلىرىنى ناھايىتى مەخپى-سىر قىلىپ ساقلايدىكەن. بىر بىرىنىڭ تەۋرۈك چاي ۋە نەزىرلىرىگە بارمايدىكەن ۋە بىر بىرىنى چىللىمايدىكەن. ئەگەر ئارىلىشىپ قالسا چىقىپ كېتىدىكەن ياكى چىقىرىۋېتىدىكەن. بەزى پىرقىلەر نەزىر-چىراقلارنى خوجاملار ھەققى دەپ چوڭ بىر نان، خۇدايىم يولىدا دەپ ئۇنىڭدىن

كىچىگرەك بىر نان ۋە ئۇنىڭدىنمۇ كىچىك بىر نانىنى پەيغەمبىرىم ھەققىدە دەپ ئوبدان پىشۇرۇپ، نانىنىڭ يۇزىنى سۇ يېغدا ياغلاپ، ئۇستىگە نوكچا شاملارنى قاداپ يورۇتۇپ، ئۇ نانلارنى نامازشام ۋاقتىدا ئوتتۇرىغا ئېلىپ چىققاندىن كېيىن، دۇرۇت ۋە پاتمە ئوقۇپ، خەتمە قۇرئان قىلىپ، دۇئا-پاتىھەلەرنى تۈگەتكەندىن كېيىن، بۇ نانلارنى ئۇششاق-ئۇششاق قىلىپ پارچىلاپ، توپلانغان چوڭ-كىچىك ھەممە ئادەمگە بىر پارچىدىن "تەۋەرۈك" دەپ بېرىدىكەن دېگەن گەپ-نەقىللەرمۇ بار.

بۇ تايىپىلەر ئۇچتۇرپان كۆچمەنلىرىگە خاس بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەتتە شەھەرنىڭ ھەممە جايىدا بار. يەنە "كۇبرەۋىيە دەپ قايسى تەرىقەتنى دەيسىلەر" دەپ سورىسا، ئۇلار بۇنىمۇ "بىلمەيمىز" دەپ جاۋاپ بېرىدىكەن. بۇلارنىڭ سۆزلىرىگە قارىغاندا، بۇ مەزھەپ شەيخ نەجمىدىن تاممىتلكۇبراغا مەنسۇپ ئىكەنلىگى مەلۇم ھەم كۇبرەۋىيە تەرىقەتنىڭ سەرھەلقىسى شەيخى نەجمىدىن كۇبرا بۇ ئۇلۇغ زات دەل شۇ رەقىسى ساماغا قايىل ئىدى ئەلۋەتتە دەيدۇ. ۋاھالەنكى، شەيخ نەجمىدىن تاممىتلكۇبرانىڭ تەرىقەتلىرى بۇلار-نىڭ يامان تەرىقەتلىرىگە ھەرگىز ئوخشىمايتتى. بۇلار ئۆزىنى خىيالىچە ئۇ زاتنىڭ تەرىقەتلىرىگە تەقلىت قىلىپ، ئۆزىچە بىر سۇلۇك پەيدا قىلىپ، خوتۇنلىرى يۇزىنى ياپماي باشقا يات ئەرلەر بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇرۇپ، ئۇلار بىلەن رەقىسى ساماغا چۈشۈپ، ئۆزىنى ئاشكارا ھالدا چوڭ گۇناغا گىرىپتار قىلىپ، بۇ گۇنالىرىنى سۇلۇك قىلدۇق ۋە كۇبرەۋىيە تەرىقىتىنى تەۋرەتتۇك دەپ نەسىھەت بېرىشى، ئۇلارنىڭ ناھايىتى جاھىللىغى ۋە نادانلىغى، توغرا يولدىن چىققانلىغىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. چۈنكى شەيخ نەجمىدىن كۇبرا بولسا

كۆبرەۋىيە تەرىقەت ئەھلىنىڭ ئەڭ ئۇلۇغى ۋە ماشايىخلىرىنىڭ سەرداری، ئىلمي قال (شەرىئەت ــ ت) ۋە ئىلمي هال (تەرىقەت ــ ت)دا ناهايىتى كامالەتكە يەتكەن بىر ئادەم بولۇپ، ئۇ كىشىنى يەنە تەرىپلەپ سۆپەتلەشكە تىل ئاجىزلىق قىلىدۇ. ئەمدى ئايالالارنىڭ يۈز، ئەۋرەتلىرىنى يېپىش پەرزلىگى بولسا نەس ۋە ئايەت بىلەن قاتتىق چەكلەنگەن ئىدى. بۇ ئۇلۇغ زات ھەتتا شەرىئەت قائىدىلىرىنىڭ سىرتىدىكى مۇستەھەب (پەرىز ۋە ۋاجىب ھىساپلانمايدىغان ــ ت) ئاددى ئىشلىرىگىمۇ ھېچقاچان خىلاپلىق قىلمىغان ئەمەس. ئەمدى پەرزنى تەرك ئېتىش بولسا، بۇ كىشىدىن قانداق سادىر بولۇشى مۇمكىن؟ ئىلاھىم، ئۆزەڭنىڭ كۆچلۈك قۇدرىتىڭ بىلەن زالالەت ۋە يولدىن ئاداشقانلارنى، بەلكى ھەممە مەخلۇقلىرىڭنى راست يولغا باشلاپ، تەۋپىق ۋە ھىدايەت بەرگەيسەن، ئەي توغرا يول كۆرسەتكۈچى ئاللا، يولدىن ئازغانلارغا توغرا يول كۆرسەتكەيسەن، ئامىن!

10

خوجا ئىسھاق خان خوجامنىڭ خوتەن ۋە ئىلىغا ماڭدۇرغان ئەسكەر ۋە ئەلچىلىرىنىڭ ۋەقەلىرى ۋە ئەلچى بولۇپ كەلگەنلەرنىڭ خەت-ئالاقە، مۇراسىلە قاتارلىق ئىشلەر-نىڭ قىسقىچە بايانى

پەلەكنىڭ ئالى تەربىيىسىگە ئىگە يارەنلەر ۋە ئىدرەك ئىگىسى بولغان بۇرادەرلەرنىڭ چاقماق، سەزگۈر تەبىئەتلىرىگە مەخپى ۋە

خەۋەرسىز قالمىغايكى، نەقىل ۋە ھېكايىلەرگە ئاساسلانغانىدا، كۇچار شەھىرى بۇزۇلۇپ، خوجا ئىسھاق خان خوجام خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ، ئىسلام قىلىچىنى كاپىرلارنىڭ بېشىغا ئاشكارا تارتقانلىغىنىڭ خوش خەۋەرلىرى ۋە مۇبارەكباتلىق چوڭ تەنتەنىسى يەتتە شەھەرنىڭ ۋاللىرى ۋە ئاھالىسىگە ئاڭلاندى، بەلكى ھەر تەرەپكە تارقالدى. نەتىجىدە شەھەر-شەھەرلەردىكى مۇسۇلمان ۋە تۇڭگانىلار ئىنتىپاقلىشىپ، ئىسلام شەرىپىنى ئاچماقنى ۋە زالىم كاپىرلارنىڭ بېشىغا تىغ چاپماقنى مەقسەت ۋە ئىشتىياق قىلىپ، كۇچارنىڭ كەينىدىن ئىلدىكى يەتتە شەھەرنىڭ تۇڭگانى ۋە تارانچىلىرى كاپىرلارنىڭ ئىتائىتىدىن چىقىپ، ئەلەم مولا شەۋكەت ئاخۇنىنى ئۆزىگە باشلىق ۋە مۇستەقىل ھاكىم قىلدى. بۇ ناھايىتى پازىل ۋە دىندار كىشى ئىدى، جۇملىدىن خوتەن ئەھلىمۇ خىتايلارنىڭ ئىلكىدىن چىقتى. ياركەنت، كاشغەر خەلقىمۇ ئىتائەت ۋە پەرمانبەردارلىق يېپىنى ئۆزدى. چۇنكى، بۇ ئالتە شەھەرگە كۇچار گويا بىر دەرۋازا ئورنىدا بولۇپ، بىجىندىن كەلگەن چېرىكلەر ئالدى بىلەن كۇچارنى باسماي تۇرۇپ، باشقا يەرگە بارالمايتتى. بۇنى بىلگەن يەتتە شەھەر ئادەملىرى كەينى-كەينىدىن بۇزۇلۇپ، ھەرقايسى شەھەرنىڭ ئادەملىرى بىر ئادەمنى سەردار قىلىپ، يەنە بىر ئادەمگە پەرمانبەردار بولۇپ، ئۆز ئالدىغا مۇلكى تاۋايىف (تەۋەلىك دۆلەت ــ ت) قۇردى.

خۇسۇسەن خوتەندە موللا ھەبىبۇللا مۇپتى ھاجى دىگەن بىر تەقۋادار-پەرزگار ۋە شەرىئەتشۇئار، دىن-دىيانەتلىك بىر كىشى بار ئىدى. ھەممە خوتەن ئەھلى بىر ئىتتىپاق بولۇپ، بۇ كىشىنى ئۆزىگە سەردار قىلىشنى لايىق ۋە سازاۋەر بىلىپ، بېشىدا كۆتىرىپ،

خوتەن كاپىرلىرىنىڭ ئۈستىگە تىغ تارتىتى. تۈڭگانى تايىپىلىرىنىمۇ كاپىرلارغا قوشۇپ تامامەن يوق قىلىپ، يۈرتنى پەرزگار ۋە تەقۋادارلارنىڭ دىلىدەك پاكىز ۋە ساپ قىلىپ، تەختى سەلتەنەتتە ئولتۇرغۇزدى. بۇ چاغدا شەيخ نەزەرىدىن خوجام يارکەنتنى پەتىھى ۋە تەسەررۇف قىلىشنى نىيەت قىلىپ، ئاتلىنىپ يارکەنتكە باردى. بۇنىڭ بىلەن ھاجى غەزنىچى بەگمۇ بىللە بارغان ئىدى. شەيخ نەزەرىدىن خوجام يارکەنتكە بارغاندىن كېيىن، ھاجى غەزنىچى بەگنى بىر مىڭ يەتتە يۈز مۇسۇلمان، ئۇچ يۈز تۈڭگانى چېرىگى بىلەن خوتەنگە يولغا سېلىپ، ئۇنىڭغا "سىلىنىڭ خوتەنگە بارغانلىرىنى موللا ھەبىبۇللا ھاجى پادىشا ئۆزىگە پەخرى-ئىپتىخار دەپ بىلىپ، ئىتائەت كەمىرىنى بېلىگە مەھكەم باغلاپ، گەدىنىنى تۆۋەن قىلىپ ئالدىلىرىغا چىقىپ، ئىززەت ۋە ھۆرمەتلىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ، سىلىنى تەختى سەلتەنەتتە ئولتۇرغۇزۇپ، ئۆزى خىزمەتدارلىق رەسمىيەتلىرىنى ئۆتەيدىغان بولسا ناھايىتى ياخشى. ئەگەر سىلىدىن يۈز ئۆرۈپ قارشىلىق قىلسا ياكى سىلىگە بوي سۇنۇشتىن باش تارتىدىغان بولسا، ئۇنىڭغا جان-دىلى بىلەن كۈچ كۆرسىتىپ، خوتەننى قولغا كىرگۈزۈپ، ھاجى پادىشانى ئەۋلادى بىلەن مېنىڭ ھۇزۇرۇمغا ئەۋەتسىلە" دەپ بىرقانچە سىياسى تەھدىت ۋە لاپ-قاپ، تۇزسىز-مەزىسىز ۋە ئاچچىق سۆزلەرنى قىلىپ يولغا سالدى. ھاجى غەزنىچى بېك مەنزىلمۇ-مەنزىل يۈرۈپ، سانجۇغا بارغاندا، ھاجى پادىشاغا ناھايىتى غۇرۇرانە بىر خەت يازدى. ھاجى پادىشا خەتنى كۆرۈپ مۇلاھىزە قىلىپ، "بۇ خەتتىن ئاشنا-دوستلۇقنىڭ پۇرىغى كەلمەيدۇ. ئەكسىچە، بۇ خەتتىن دۇشمەنلىك ۋە خۇسۇمەت ئاشكارا كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. ئەڭ ياخشىسى مەن ئۇنىڭ ئالدىغا كىشى

چىقىراي. قېنى، غايىپ پەردىسىدىن نېمە ئىش-ئەھۋاللار كۆرۈنەر ئىكەن" دەپ چوڭ ئوغلى ئىبراھىم خان سۇدۇرنى باش قىلىپ، ئۇچ مىڭ لەشكەر بىلەن ئالدىغا چىقاردى. زاۋا دىگەن شەھەردە ئىككى تەرەپ جەڭ-قىرغىنچىلىققا كىرىشتى. نۇرغۇن ئادەم ھالاك بولدى. ئىبراھىم خان سۇدۇرغا ئوق تېگىپ، ئالەم باقىغا سەپەر قىلدى[153] ئاقۇۋەت ھاجى غەزنىچى بەگمۇ باراۋەرلىك قىلالماي، مەغلۇپ بولۇپ يارکەنتكە كەتتى. ھاجى پادىشانىڭ مۇلازىملىرى بولسا غالىپ بولۇپ، ئولجا-غەنىمەتلەرنى ئېلىپ، قايىغۇ ۋە ماتەم بىلەن خوتەنگە باردى.

ھاجى پادىشانىڭ ئىناۋەت ۋە ئىتائەت قىلماسلىغىدىكى سەۋەپ شۇكى، ھاجى غەزنىچى بېگ ئەسلىدە كۇچارنىڭ بەگزادىلىرىدىن ئىكەن. ئانا تەرەپتىن خوجاملارغا تۇققانلىغى بار ئىدى. لېكىن، خىتايلارغا خىزمەت قىلىپ كەلگەن بۇرۇنقى بەگزادىلەردىن ئىدى. ئۇ بۇ ۋەقە بولۇشتىن بىر يىل ئىلگىرى خان، ئامبانغا تۇڭچى بولۇپ، يارکەنتكە بېرىپ مەنسەپ ئىشىنى تۇتۇپ، خىتاي تىلى بىلەن سۆزلەپ، خىتايچە كىيىم-كېچەكلەرنى كىيىپ-ياسىنىپ كەلگەن ئىدى. شۇڭلاشقا، ھاجى پادىشا "مېنىڭ ئۇستۇمگە ھاجى بېگ دىگەننى ئەۋەتكىنى قانداق ئىش؟ خوجاملاردىن بىرسىنى ئەۋەتمەك لازىم ئىدى، ئەگەر ئۇنداق قىلمىغاندىمۇ ئۇلارغا شەرىئەت ئىچىدە بولغان، شەرىئەت كىيىمىنى كىيىپ ئۆمۈر ئۆتكۈزگەن بىر مۇسۇلمان مۆمىن ئادەم تېپىلمىغاندىمۇ؟ مېنىڭ ئۇستۇمگە بىر خىتاي يېتىمنى ئەۋەتكىنى نېمىسى" دەپ ئۆز يۇرتىغا مەھكەم ۋە ئۆز ئىشىغا پۇختا بولۇپ تۇردى.

شۇنداقلا، بۇ چاغدا ئىلى تارانچىلىرىمۇ كاپىرلاردىن يۈز ئۆرۈپ،

ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە جەڭ-قىرغىنچىلىقنى ھەركەت ۋە تەرەددۇت قىلىپ، غازىلىق مەرتىۋىسىگە ئۇلىنىپ، ناھايىتى زور تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىپ، "جانپىدالار" دېگەن نامغا ئېرىشىپ، نۇرغۇن ئادەم توغرا نىيەت بىلەن جېنىنى پىدا قىلىپ، قېنىنى تۆكتى. لېكىن، كاپىرلارنىڭ ئۇلۇغى جاڭجۇن تۇرغان كۇرە شەھىرى تېخى پەتىھى بولمىغان ئىدى. بۇ دەۋردە سائادەتلىك ۋە ئىنتىزاملىق مۇسۇلمانلار-نىڭ ئۇلۇغى موللا شەۋكەت ئاخۇن باشقىلارغا مەسلىھەت قىلىپ، "كاپىرلار بىلەن ئۇرۇشۇپ كۆپ ئادەم زىيان بولدى. كۆپ كاپىر-لارمۇ يوق قىلىندى. شۇڭلاشقا، بىزنىڭ ئۇستىمىزدە تۇرۇپ دۇئا قىلىپ بېرىدىغان پەيغەمبەر ئەۋلادىدىن بولغان بىر ساھىپ دۇئا ئادەم كېرەك ئىدى، ئەڭ دەسلەپتە كۇچاردا ئىسلام ئېچىلغان ئىدى. بىز ئۇلارنىڭ يۆلەك ۋە مەدەتلىرىدىن قۇۋۋەت ئېلىپ، ئىلىدىكى كاپىرلارغا تەڭ تارتقات ئىدۇق. شۇڭلاشقا، خوجا ئىسھاق خان خوجامنى مۇبارەكلەپ، ئۆزىمىزنى ئۇنىڭ پەرمان ۋە ئىتائىتىگە كىرگۈزسەك، ھەممىمىزلا بىر مەزھەپ ۋە بىر مىللەت بولغانلىغىمىز ئۈچۈن، ئىتتىپاقلىق بېشىنى بىر ياقىدىن چىقىرىپ، بېشىمىزغا مۇش-كۈل ئىش كەلگەندە بىر بىرىمىزگە دوستلۇق ۋە ياردەم كۆرسىتىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ راھىتى ۋە يۇرتلارنىڭ ئاۋاتلىغى ئۈچۈن تىرىشساق" دېدى. بۇ گەپنى ھەممە ئاكابىر ئەشرەپلەر ماقۇل تۇتۇپ، ئىتتى-پاق بىلەن بىر پارچە بەيئەتنامە يېزىپ، بىر ساھىپ دۇئا ئادەم تەلەپ قىلىپ، موللا قۇربان خېتىپ ئاخۇننى باش قىلىپ، ئۇنىڭغا قىرىق نەچچە ئادەمنى قوشۇپ، مۇۋاپىق سوغا-سالاملار بىلەن ئەلچى ماڭدۇرغان ئىكەن. مەزكۇر ئەلچىلەر ئىلىدىن چىقىپ، سىرت دېگەن داۋاندىن ئېشىپ، ئۇچتۇرپانغا كەلدى، چۇنكى، بۇ چاغدا مۇزداۋان

بىلەن ئۆتكىلى بولمايتتى. ئۇچىتۇرپاندىكى خوجاملار ئەلچىلەرنىڭ ئالدىغا چىقىپ، لايىق جاي-ماكانغا چۈشۈرۈپ، بەيئەتنامە بىلەن سۈرەت-ۋەقەنى خان خوجامغا سۈندى. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، خان خوجامدىن ئەلچىلەر ئۆزىنىڭ يارلىغى بىلەن كەلسۇن دېگەن يارلىق كەلدى. خوجاملار ئىشەنچلىك خىزمەتكارلارنى بىللە قوشۇپ، مەزكۇر ئەلچىلەرنى كۇچارغا ماڭدۇردى. خان خوجام بۇلارنى كۇچاردا ئىككى ئاي مقدارى توختىتىپ، ئىنئام-ئېھسانلارنى قىلىپ قايتىشقا جاۋاپ بەردى.

خان خوجام يەنە باھاۋددىن خوجامنىڭ ئوغلى سەئىد خوجامنى باش قىلىپ، ئىككى يۈز ئەلىلىك لەشكەر، ئەلەم، تۇغ، پايراق، داقا-دۇمباق، قورال-ياراق، ئوق-ساغداقلار بىلەن ئىلىغا يولغا سالدى. بۇلار مۇزداۋان يولىنى ياساپ، ناھايىتى قىيىن-مۇشەققەت ۋە مېھنەتلەر بىلەن داۋاندىن ئۆتۈپ، تەڭداشسىز ئاللا دەرگاھىغا شۈكرى-سانالارنى بەجا كەلتۈرۈپ، قالماقلارنىڭ زىيان-زەخمىتىگە ئۇچراشتىن غەم-ئەندىشە قىلىپ تېكەسكە يېتىپ بارغاندا، بىر-نەچچە ئاتلىق ئالدامچى قالماق يولىنىڭ توغرىسىدىن چىقىپ، بۇلار-نىڭ ئالدىغا كېلىپ، "سىزلەر قانداق ئادەم؟ قايسى جايدىن كەلدى-ڭىزلەر ۋە قايسى جايغا بارىسىزلەر؟" دەپ سوراپ، بۇلارنىڭ ئاز-كۆپلۈكىنى بىلىپ، بۇلارغا "بۇ يەردە ھەر خىل باشباشتاق يامان ئادەملەر بار. مەن ئادەم قوشۇپ بەرسەم، سىزلەرنى تىنچ-ئامان ئۆتكۈزۈپ قويسا، بۇ ماڭمۇ بىر خىزمەت بولۇپ قالار" دەپ، ئۇچ-تۆت قالماقنى قوشۇپ، "بۇ خوجا كىشىلەرنى پالانى يەرگىچە ئاپىرىپ ئۆتكۈزۈپ قويۇپ يېنىڭلار، بۇلارغا بىرەر ئادەم زىيان-زەخمەت قىلىپ قويمىسۇن، ئەگەر بۇنداق بولسا بىزگىمۇ ئوبدان بولمايدۇ"

دەپ مۇناپىقلارچە مۇبالىغە سۆزلەرنى تەكتلەپ ئادەم قوشتى.

سەئىد خوجام باشلىق بۇ ئادەملەر "خۇداۋەندەكبىرىم بۇ ئەندىشە-مىزنىمۇ ئاسان قىلغاندەك" دەپ، ئىككى-ئۈچ مەنزىلگە بېرىپ، ئات-ئۇلاقلىرىنى ئوتلاقتا قويۇپ، خاتىرجەملىك بىلەن غىزا-تاماقتا تەييارلىنىپ، غىزالارنى يەپ-ئىچىپ ئۈيقۇغا كېتىپتۇ. مەزكۇر قالماقلار ۋاقتىنى غەنىمەت بىلىپ، بايىقى قالماقلارغا خەۋەر بېرىپتۇ. ئۇشتۇمتۇت خۇددى ئاسماندىن چۈشكەن بالا-قازادەك، نۇرغۇن قالماق كېلىپ، تالان-تاراج قىلىپ، بۇلارنىڭ بىرقانچىسىنى ئۆلتۈرۈپ نابۇت قىلىپتۇ. بىرنەچچىسىنى ئولجا-ئەسىر قىلىپتۇ. بۇلارنىڭ بەزىلىرى قېچىپ، ئۆزلىرىنى ئىسسىق كۆل قاتارلىق يەرلەرگە ئېلىپتۇ. لېكىن سەئىد خوجام ئانىدىن تۇغۇلما يالىڭاچ، يېرىم جان، ئاچ ۋە سەرسان-سەرگەردان بولۇپ، ئىلىدىكى كەنتلەر-نىڭ بىرىگە بېرىپتۇ. بۇ كەنتنىڭ ئۇلۇغى بۇنىڭغا ئىگىن-ئاياق بېرىپ، ئىلىنىڭ سۇلتانى بىلەن كۆرۈشتۈرۈپتۇ. خان خوجام پادىشا يەنە موللا ئاللا يار ئاخۇنۇمنى ئىلغا ماڭدۇرغان ئىكەن. بۇ بىر شاگىرتى بىلەن تىنچ-ئامان ئىلغا كىرىپتۇ. سەئىد خوجام بولسا، ئۆز بېشىغا كەلگەن ھادىسىلەرنى ئىلىنىڭ سۇلتانىغا مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، سۇلتان ئۇنىڭغا ئۆز لايىغىدا تون كىيدۈرۈپ، تەمىنات تەيىن-لەپ، ئوبدان جاي-ماكان قىلىپ بېرىپتۇ. لېكىن ئۇنىڭغا بەيئەت ۋە ئىناۋەت قىلماپتۇ. شۇڭلاشقا، ئۇ "يالىڭاچ خوجام" دىگەن نام بىلەن داڭقى چىقىپتۇ. چۈنكى، بۇ خوجامىلار بارغىچە ئالامانچىلار ۋە جانپىدالار موللا شەۋكەتنى ئاخۇنىنى بىر گۈنا بىلەن بىكار قىلىپ، قاپقا سولاپ، تىرىك پېتى دەريا‌غا تاشلاپتۇ-دە، باشقا بىر ئادەمنى ئۆزىگە ئۇلۇغ قىلىپ سايلاپتۇ. بۇ ئۇلۇغنىڭ سەئىد خوجام قاتارلىقلار

بىلەن كارى بولماپتۇ. بۇلار ئىلىدا ئىستىقامەت قىلىپ تاكى دەۋرى زامان مۇھەممەت ياقۇپ بەك ئاتالىق غازىنىڭ قولىغا ئۆتكەندىن كېيىنلا ئۆز يۇرتى كۇچارغا قايتىپ كېلىپتۇ.

بۇ چاغلاردا ھەببۇللا ھاجى پادىشا ھاجى بەك غەزىنىچىنى باسۇرۇق قىلىپ يانغاندىن كېيىن، "ھەرقانداق بولسمۇ، بۇ ياخشى ئىش بولمىدى" دەپ، بىر تەرەپتىن شاتلىق ۋە يەنە بىر تەرەپتىن غەم-ئەندىشە قىلىپ، بۇ ئەھۋالنى بىرنەچچە كۈن مۇلاھىزە قىلىپ، "بىز بولساق خوجاملار بىلەن بىر مەزھەپ، بىر دىندىكى مۇسۇلمان-لارمىز، ھەرقانچە بولسمۇ، ئۇلار بىلەن كېلىشىپ ئوبدان ئۆتۈشىمىز لازىم ئىدى" دەپ، خوتەننىڭ ئوبدان ۋە كېلىشكەن زىلچىلىرى، مال-ماتالىرى، ئات-ياراقلىرى ۋە نەقدىنە پۇل قاتارلىق سوغا-سالاملارنى راسلاپ، دوستانىلىق رىشتىنى باغلاپ، ھەتتا ئىتائەت تۈزۈمىگە كىرىپ، زاۋا شەھىرىدە بولۇپ ئۆتكەن ياماق ئىشلارغا ئۆزرە-خالىق قويۇپ، ئىنساپ ماقامىغا كېلىپ "ھاجى بېكتىن باشقا بىر ئادەم كەلسە ئىناۋەت ۋە ئىتائەت قىلىپ، خىزمەتكارلىق قائىدە-رەسمىيەتلىرىنى كەلتۈرەر ئىدىم. شۇنداقلا ئۆزلىرى خاقانى چىڭنىڭ بىر سۆزلۈك ۋە بىر قوللۇق ئوبدان ئادەملىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ياماق ئادەملەر بىلەن ئىتتىپاق بولۇپ پادىشالىق قىلىپلا، يەنى خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ، تۈركىانلار بىلەن ئىتتىپاق بولۇپلا، ئەگەر تۈركىانلارنمۇ يوق قىلغان بولسلا ئىدى، مەن ئەلۋەتتە ئىناۋەت ۋە ئىتائەت قىلار ئىدىم. ھىلىمۇ ئۆزلىرى بىزدىن بۇرۇن پايتەختتە ئولتۇرغان. بىزنىڭ ئىتائەت قىلىشىمىز لازىم" دىگەن يوسۇنلۇق بىرنەچچە مۇلايىم ياخشى سۆزنى بەتكە تىزىپ خەت يېزىپ، ئەخمەت مىراپ بەك دىگەن ئادەمنى باش قىلىپ، ئەلچىك نەچچە ئادەم قوشۇپ

ئەلچى قىلىپ كۆچارغا ماڭدۇردى. مەزكۇر ئەلچىلەر ئاقسۇغا كېلىپ بىرنەچچە كۈن توختاپ، ئاندىن كۆچارغا راۋان بولدى. بۇلار كۆچارغا بىر مەنزىل قالغاندا، خان خوجام ئالدىغا ئادەم ئەۋەتىپ، بۇلارنىڭ سوغا-سالاملىرىنى ئېلىپ كەتتى. ئەخمەت بېگ باشلىق ھەممە ئەلچىنى ئات-ئۇلاغ، سەرەنجانلىرىدىن ئايرىپ، ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنى سايرامدىكى ئۆز ئورنى بىلەن تەڭ ئادەملەرگە چۈشكۈن ئورندا تۇتقۇن قىلىپ بېرىپ، بۇلارنى مۇھاپىزەت قىلىپ تۇرسۇن دەپ قاتتىق يارلىق قىلدى. ئەلچىلەر سايرام كەنتلىرىدە بىر يىلچە تۇرۇپ، كۆرسىتىپ بەرگەن جايلىرىدىن ۋەتەن تۇتتى. ئاتالىق غازى بۇ جايغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، بۇلارمۇ ئۆزىنىڭ ئەسلى يۇرتى ۋە ئەھلى ئىيالىلىرى بىلەن كۆرۈشۈشكە مۇيەسسەر بولۇپ قايتىپ كەلدى. ئەي ئاللا، چېچىلغانلارنى جەم قىلغۇچىدۇرسەن.

11

ئۇ ئالەمنى ياراتقۇچى ۋە ساقلىغۇچى ئاللانىڭ لۇتفى ئىنايىتى بىلەن سەيىد خوجا ئىسھاقنىڭ شەرقىي تەرەپكە يۈرۈش قىلغىنى ۋە ئۇششاقتالدا نۇرغۇن قارا چېرىكنى يوقاتقىنى، قارا شەھەرنى پەتھى قىلىپ ئىگەللەشكە مۇيەسسەر بولغانلىغى ھەم بەزى باشقا ۋەقەلەر بايانى

ئاقتۇەتنى ئويلايدىغان يارەنلەر، دەۋردىن ئەندىشە قىلغۇچى

بۇرادەرلەرنىڭ كۆڭۈل ۋە كۆزلىرىدىن مەخپى ھەم يوشۇرۇن قالمىغايكى، مۇنداق قىسسە-ھىكايە ۋە نەقىل-ئەپسانىلەرگە قارىغاندا، راشىدىن خان غازى خوجام (ئاللا ئۇنىڭغا غەلىبە نۇسرەت ئاتا قىلغاي!) تەختى ئورنىدا ئولتۇرۇپ، مەشرىق تەرەپتىكى قارا شەھەر، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىكى كاپىرلاردىن ئەندىشە قىلىپ جار سېلىپ، "خۇدا ۋە رەسۇللىلانىڭ ھەق يولىدا جېنىنى پىدا ۋە تەقدىم قىلىپ، كاپىر-دىنسىز ۋە مۇشرىك زالىملار بىلەن غازات قىلىپ، غازىلىق مەرتىۋىسىنى خوش كۆرىدىغان ۋە شاھادەتلىك دەرىجىسىنى ئىزدىگەن بىر مەرت-باھادۇر بارمىكىن؟" دىگەن چاغدا، توختى مۇھەممەت يۇز بېشى دىگەن بىر ئادەم كېلىپ، "مەن بولىمەن، ئۇشبۇ خىزمەتنى بەجا كەلتۈرۈپ، بۇ دەرىجىلەرنى ئارزۇ ۋە ھەۋەس قىلغان ئىدىم" دەپ ئوتتۇرىغا چىقتى. خان خوجام ئىلتىپات قىلىپ، يۇز ئادەم تەيىنلەپ، باھاۋىددىن خوجام بىلەن ئايدىن خوجامنى باش قىلىپ، كاپىرلار بىلەن قىلىدىغان ئۇرۇش ۋە قىرغىنچىلىققا يارلىق قىلدى. بۇلار بۇگۇرگە بېرىپ، ئۇ جايدىكى يۇزگە يېقىن كاپىرنى ئۆلتۈردى ۋە ئۇ جايدىن بىرمۇنچە ئادەم ئېلىپ كورلىغا ماڭدى. بۇ چاغدا بۇگۇردە سۇمۇلا دىگەن بىر تۇڭگان بار ئىدى. ئۇ تۇڭگانلارغا باش بولدى. خان خوجام ئۇلارنىڭ كەينىدىن خوجا ئىسھاق خوجام يەنە سىدىق دادخۇا، مەمۇر خەلىپەر باشلىق بىر يۇز ئەللىك ئادەم ماڭدۇردى. بۇگۇرلۇك دۇئايى خەلىپە يەنە بۇگۇردىن يۇز ئادەم ئالدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىتتىپاق بولۇپ كورلىنى بېسۋالدى، ئۇلار يەنە كورلىدىنمۇ ئادەم ئېلىپ، سانىنى كۆپەيتىپ، قارا شەھەرگە قاراپ قەدەم تاشلاپ راۋان بولدى. نەتىجىدە تۇغ-بايراق، ئەلەم، دەھۇل-دۇمباق، ئوقيا-

ساغداق، زەمبىرەك، مىلتىق، قورال-ياراق، كاناي، سۇناي ۋە داقا-دۇمباقلارنىڭ ياڭىرىغان ساداسى بىلەن لەشكەر كەشىلىك دەبدەبىسى ۋە پادىشالىق داغدۇغىسى مەيداندا ياڭرىدى. ھەممە ئادەم خوشال-خورامليق بىلەن بېلىنى مەھكەم باغلاپ، غازاتنى نىيەت قىلىپ، مەقسەت تەرىپىگە قاراپ دەريا لېۋىگە باردى.

بۇ چاغدا، كاپىرلار دەريادىكى كېمىلەرنى چىقىرىۋېلىپ، زەمبىرەك، مىلتىقلاردىن ئوق ئېتىپ، ئۇلارنى ئۆتكىلى قويمىدى. ئۇلار ئامالسىز بولۇپ تۇرغان بىر ھالەتتە، كورلا باتۇرلىرىدىن ئىسلام خەلىپە دىگەن ئادەم "بۇ چوڭ يول بىلەن قارا شەھەرگە كىرگىلى بولمايدىغاندەك، شۇڭلاشقا باغراش كۆلىنىڭ ئايىغى بىلەن ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ئوششاقتالغا بېرىپ، ئاندىن ئارقىمىزغا يېنىپ قارا شەھەرنى ئالساق" دەپ خۇددى ھەق تائالا ئىلھام بەرگەندەك، ناھايىتى ياخشى ۋە نۇرغۇن مەسلىھەت-كېڭەشلەرنى كۆرسەتتى. بۇ كېڭەشنى ھەممە ئادەم ماقۇل تۇتۇپ قوبۇل قىلىپ، كورلىغا يېنىپ كېلىپ، باغراش كۆلىنىڭ ئايىغى بىلەن ئايلىنىپ، توققۇز كۈندە ئوششاقتالغا بارسا، بۇ يەردە ئۇرۇمچىدىن كېلىپ ياتقان ئون سەككىز مىڭ خىتاي چېرىگى بار ئىكەن. شۇ كۈنى يامغۇر يېغىپ چېرىكلەرنىڭ ھەممە ئەسۋاپلىرى ھۆل بولۇپ كەتكەنلىگى ئۈچۈن، ئۇلار زەمبىرەك، مىلتىق-ياراقلىرىمۇ ھۆل بولمىسۇن دەپ، ئۇلارنى قۇمغا كۆمۈپ بېپەرۋا ياتقان ئىكەن. غازاتچىلار بارغان ھامان جەڭ باشلاندى. كۆپ ئۇرۇش بولدى.

ئىلگىرى خوجا جاھانگىر تۆرەم بۇ يەتتە شەھەرنى ئالغان چاغدا، بىجىن تەرەپتىن كەلگەن چېرىكلەرنىڭ باشلىغى ئاي جاڭجۈن دىگەن ئادەم بۇ شەھەرلەرنى تۆرەمدىن تارتىۋالغان خىزمىتى ئۈچۈن، خاقان

ئۇنى بۇ شەھەرنىڭ تەربىيەتگەردىسى ۋە ساقلايدىغان ئىگىسى دەپ، ئۇنىڭ نامىغا بېغىشلاپ، بۇ يەردە بىر كاتتا بۇتخانا تەييارلاپ، ئۇنىڭ سۈرەتلىرىنى قويۇپ، ئەقىدە قىلىدىغان بىر بۇتخانىسى بار ئىكەن ــ ئۇلارنىڭ ئاغزىغا تاش ساپال ۋە قارا تۇپراق تولسۇن! بۇ قېتىم كاپىرلار شۇ بۇتخانىنىڭ ئىچىگە كىرىۋېلىپ كۆپ ئۇرۇش قىلدى. ئاقىۋەت ئۇلارنىڭ ھەممىسلا قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ، تىغ سىياسەتتىن ئۆتۈپ، سەرەنجام تاپتى. بىجىن تەرەپكە بىرەر كاپىرمۇ قاچالمىدى، ئاز قىسمى ئۆزىنى قارا شەھەرگە ئالدى. بۇ چاغدا تۇرپان تەرەپتىن ئىككى نەپەر ئاتلىق خىتاي بىسپەرۋا ۋە بىغەم چىقىپ كەلدى. قالماقلار بۇلارنى تۇتۇپ كېلىپ خوجاملارنىڭ ھۇزۇرىغا كەلتۈردى. تەكشۈرۈپ كۆرسە، ئۇلارنىڭ يېنىدىن خەت چىقىپ قالدى. بۇ خەت قارا شەھەر ئامبانىغا بېرىلىدىغان خەت ئىكەن. خەتتە بىرقانچە كاتتا مەنسەپدارنىڭ نام ـ نەسەپلىرىنى يېزىپ، "بىز ئۇلۇغ خانىنىڭ يارلىغى بىلەن سىزلەرگە يار ۋە مەدەت بولۇش ئۈچۈن يىگىرمە مىڭ (كېيىنكى مەزمۇنلاردا "يىگىرمە تۆت مىڭ" دەپ بايان قىلىنىدۇ ــ ت) چېرىك، تۆت يۈز يەتمىش زەمبىرەك، ئىككى يۈز ھارۋىدا ئوق ـ دورا ۋە قورال ـ ياراق بىلەن كەلدۇق. يەنە ئۇچ كۈندىن كېيىن ئۇششاقتالغا بارىمىز. بىزگە كەڭرى ئوزۇق ۋە ئوت ـ بوغۇز چىقارسۇن" دىگەن مەزمۇندىكى خەت ئىكەن. خوجام ـ لار بۇ ئەھۋالنى ھەممە ئادەمگە ئېلان قىلىپ، "ئۇلاردىن ۋاقىپ بول، ھازىر بول" دەپ تۇرغان بىر پەيتتە، ئۇ تەرەپتىن تۇغلار نامايان بولدى. تۇغ ئىچىدىن قارا چېرىكلەرنىڭ قارىسى كۆرۈندى. ئىسلام لەشكەرلىرى بۇ چاغدا چۆلنىڭ ئاغزىنى ۋە سۇنىڭ ياقىسىنى قولدا تۇتۇپ ياتقان ئىدى. مەزكۇر چېرىكلەر بىسپەرۋا، بىخەۋەر

هالدا "بىزنىڭ ئالدىمىزغا ئۇزۇق ئېلىپ چىققان ئادەملەر ئوخشايدۇ" دەپ تېخىمۇ يېقىن كەلدى. بۇ چاغدا خوددى ئاللانىڭ بالا-قازاسى كەلگەندەك، بىر تەرەپتىن ئىسھاق خوجام ۋە توختى مۇھەممەت خەلپىلەر، بىر تەرەپتىن باھاۋىدىن خوجام، مەمۇر خەلپىلەر ۋە يەنە بىر تەرەپتىن ئايدىن خوجام، دۇئاي خەلىپە سۇمۇلىلالار يۇقۇرى ئاۋاز بىلەن "ئاللاھۇ ئەكبەر" دەپ تەگبىر ئېيتىپ، ئات چاپتۇرۇپ قىرغىنچىلىققا ئۆتتى. لېكىن، توساتتىن قارا چېرىكلەر ئايدىن خوجامنى كەينىگە چېكىنىدۇردى. ئىش ئەكسى نەتىجىگە قاراپ ماڭدى. بۇ ئەھۋال ئاستىدا ئىسھاق خوجام دۇئاغا قولىنى كۆتىرىپ، ئاللا دەرگاھىغا ئاجىزلىغىنى بىلدۇرۇپ شپا تىلەپ، لەشكەرلىرىگە قاراپ، ئۇلارنى جەڭ-غازاتقا تەرغىپ قىلىپ رىغبەت قىلدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىردىنلا يىغا-زار بولۇپ قىلىپ، "ئالىلاغا تەۋەككۇل" دەپ، جان-دىلى بىلەن ئۇرۇش ۋە سوقۇشقا تۇردى. ئوڭ قاناتنى سول قاناتقا، سول قاناتنى ئوڭ قاناتقا يۆتكەپ، ئەتىگەندىن كەچكىچە ۋە كەچتىن تاڭ ئاتقىچە، ھەتتا چۈشتىن پىشىنگىچە بولغان ئارىلىقتا چاپ-چاپ دېگەن ئاۋازلار، "ھازىر بول"، "ۋاقىپ بول" دېگەن سادالار ۋە توپ-زەمبىرەكلەرنىڭ پەريات-پىغانى يۇلتۇز پەلەكتىن ئۆرلىدى. ئاقۇۋەت پەتھى زەپەر ئىشىگى ئىسھاق خوجام تەرەپتىن ئېچىلدى. بىر كىچە ۋە ئىككى كۈندۈز كۈچلۈك كاپىرلار بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇلارنى تازىلىدى. ئۇلارنىڭ بەشىنى ئۆلتۈرگىچە ئونى ۋە ئونىنى ئۆلتۈرگىچە ئوتتۇزى ئۆزىنى ئۆزى ھالاكەتكە يەتكۈزدى. ئۇلار دۈشمەن قولىدا ئۆلۈشنى ئار ۋە نومۇس دەپ بىلىدىكەن. ئەگەر ئۇلار ئۆزىنى ئۆزى ھالاكەت قىلىشىپ بەرمىگەن بولسا، بۇ بەش كىچە-كۈندۈزدە ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ

تۇگەتكىلى بولماس ئىدى. چۈنكى، ئىسلام لەشكەرلىرى ئىككى مىڭغا يەتمەيتتى. كاپىرلار بولسا يىگىرمە تۆت مىڭ بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق ئىدى. پەقەت مىڭ ئادىملا جېنىنى جايلىيالمىدى. قالغانلىرى تامامەن يوق بولدى.

بۇ ئارىلىقتا ئىسلام لەشكەرلىرىگە ياكى سۇ ئىچىشكە پۇرسەت بولمىدى ۋە ياكى تائام يېيىشكە ئارام ۋاقىت چىقمىغان ئىدى. ئۇلار بىرئاز سەرەنجام بولۇپ، غىزا-تاماقنى مەشغۇل بولۇپ تۇرغان بىر ھالەتتە، قارا شەھەردىن يەتتە مىڭ خىتاي چېرىگى، ئۇچ مىڭ قالماق چېرىگى ئەللىك ئالتە ھارۋىدا ئوق-دورا، توپ-زەمبىرەك ۋە ئىككى يۈز ئەللىك تۆگىگە ئوزۇق-ھەم جەڭ ئەسۋاپلىرىنى يۈكلەپ، قارا شەھەردىن چىقىپ تېۋىلغۇ دېگەن مەنزىلگە كېلىپ چۈشتى دېگەن خەۋەر كەلدى. ئۇلارنىڭ گېلىدىن يا تاماق ئۆتمىدى ۋە يا باشقا ئىشلارنى خىيال قىلىشقىمۇ پۇرسەت بولمىدى. ھەممىسى بىر نىيەت، بىر ئىتتىپاق بولۇپ، غازات قىلىپ، جانىنى مۇھاپىزەت قىلىش ۋە كاپىر ھەم قالماقلار بىلەن ئۇرۇشۇشنى نىيەت ۋە مەقسەت قىلىپ، قارا شەھەرگە قاراپ راۋان بولدى، ئوتتۇز يول مىقدارى يۇرۇپ چۈقۇر دېگەن جايدا خىتايلار بىلەن ئۇچراشتى. ئاردىدا جەڭ قىرغىنچىلىق باشلاندى، ئاقۇۋەت خوجا ئىسھاق خوجام ئۇزمە چومغىنى قولغا ئېلىپ، شۆھرەتلىك باتۇرلىرى بىلەن بىللە كاپىر چېرىكلىرىنىڭ ئۈستىگە ئات چاپتۇردى. بۇ چاغدا كاپىرلار تۆگىلىرىنى چۆكتۈرۈپ، ھارۋىلىرىنى قاتار قىلىپ تىزىپ، دالدا ۋە پانا قىلىپ، ئوق ئاتماقتا ئىدى. ئۇلار ئات چاپتۇرغانىنى كۆرۈپ "ئەمدى ئىشىمىز يامان بولدى" دەپ تۆگىلىرىدىكى دورىغا ئوت قويدىمۇ، پاكى خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ پەزىل ئىنايىتى بىلەن ئۆزى ئوت

كەتتىمۇ، ئىش قىلىپ، نۇرغۇن دوربغا ئوت كەتتى، تۆگە ۋە قورال-ياراقلارنى ئاسمان-پەلەك كۆتۈرۈپ، دوربىلارنىڭ ئىس-تۈتۈنلىرى ۋە ئاتلارنىڭ ئايىغىدىن چىققان چاڭ-توزاڭلار، بۇ توزاڭلىق زىمىن يۈزىنى قاپلاپ قاراڭغۇ قىلىپ، ئاپتاپ نۇرىنى سۇسلاشتۇرۇپ خىرە قىلدى. ھېچقانداق ئىنسان گۈرۈھىنىڭ كۆز نۇرى كۈندۈز بىلەن كېچىنى ئايرىپ پەرقلەندۈرۈشكە مۇمكىنچىلىك تاپالمىدى. گويا ئالەمدە قىيامەتنىڭ جازا مەيدانىدىن بىر نەمۇنە ۋە ئاخىرەت كۈنىدىن بىر نىشانە ئاشكارا پەيدا بولدى. كاپىرلار قاچتى، خوجاملار قوغلىدى.

شۇنداق قىلىپ، خوجاملار تېۋىلغۇ دېگەن مەنزىلگە بېرىپ ئارام ئېلىپ، ئەتىسى قالماقلارغا يول باشلىتىپ، قارا شەھەرگە يېقىن يەتكەندە، ئىراۋۇلچى خىتايلاردىن ئىككى خىتاي قولىغا چۈشتى. بۇلار سوراقتا "چوڭ يولغا تەيپو-زەمبىرەكلەرنى قۇرۇپ تەييارلاپ قويدى" دىدى. خوجاملار قالماقلارنىڭ مەسلىھىتى بويىچە چوڭ يولنى تاشلاپ، سول قولىغا قاراپ، قارا شەھەرنىڭ كۈن يۈرۈشى تەرىپىدىن ئۆتۈپ، شەھەرنىڭ قىبلە تەرىپىدىكى تېرەكلىك دېگەن يەرگە چۈشتى، بۇ يەرنىڭ بىر تەرىپى دەريا، بىر تەرىپى تاغ ۋە بىر تەرىپى چوڭقۇر ئۆستەڭ ئىدى. شۇ كۈنى شەھەرنىڭ تېشىدىكى ۋەي شاڭ بازارلىرىدا تۇرغان كاپىرلارنى تامامەن ئۆلتۈرۈپ، ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈپ، قاتتىق جەڭلەرنى قىلدى. كاپىرلارنىڭ ئۆلۈگىنىڭ كۆپلۈگىدىن ماڭغىلى يول تېپىلمىدى. لېكىن، ئۇرۇش قىلغان يەردە ئىككى كاتتا ئۆستەڭ بار ئىكەن. چوڭقۇرلۇغى ئىككى نەيزە مقدارى بار ئىدى. بۇ ئۆستەڭلەر كاپىرلارنىڭ ئۆلۈگى بىلەن توشۇپ، سۇيى تولغىنىپ تېشىپ چىقىپ، ھەر تەرەپكە ئېقىشقا باشـ

لاپتۇ. ئۆستەڭ سۇيىنىڭ رەڭگى قىزىل قانغا بويىلىپ، سۇدىن قانسىغا ئايلىنىپ كەتتى. قارىماققا قىپ-قىزىل قان ئاقاتتى.

سۆزىنىڭ ھاسلى شۇكى، مۇشۇنداق ئۇرۇش-جەڭلەردىن كېيىن، سېپىل ئىچىدىكىلەردىن باشقا جايدا كاپىر قالمىدى. لېكىن، سېپىل ئىچىدىكى كاپىرلار سېپىلدىن ئوق ئېتىپ، خودەن تاشلاپ، ئەسلا يېقىن كەلتۈرمەيتتى. شۇ ھالەتتە خوجاملار ھارۇلارنى ئېلىپ كېلىپ قاتار قىلىپ، تۆگىلەرنىڭ جازىسىنى سۇغا چىلاپ ھۆل قىلىپ، ھار-ۇلارنىڭ ئۈستىنى توشقۇزۇپ، بىرقانچە باتۇرنى ھارۇنىڭ ئاستىغا كىرگۈزۈپ، ھارۇنى ماڭدۇرۇپ دەرۋازىغا ھەيدەپ بېرىپ ئوت قويدى. كاپىرلار دەرۋازىنىڭ كۆيگەنلىگىنى كۆرۈپ ھۇش-كاللىسى-دىن كەتتى. ئوي-سەزگۈلىرىدىن تامامەن ئايرىلىپ، يورۇق جاھان ئۇلارنىڭ كۆزىگە گويا قاراڭغۇ كۆرۈندى. قوللىرىدىن قورال-ياراق-لار چۈشۈپ كەتتى. پۇتلىرى ھەركەتتىن توختىدى. ئۆلۈك-تىرىك-لىگىدىن بىخەۋەر بولۇپ ھاڭۇبقىپ، دىڭ تۇرۇپ قالدى. بۇ چاغدا قالماقلارغا خوجەڭ قازى دېگەن تۆڭچى بولغان ئىكەن. ئۇ قالماقلارغا "سىلەر خوجاملارغا ئوق چىقارماڭلار، ئەگەر ئۇلار بىرلا دۇئا قىلسا ھەممە نەرسىگە ئوت كېتىدۇ" دەپتۇ. بۇ سۆز قالماقلارغا ماقۇل چۈشۈپ، بۇلارمۇ خىتايلارغا "بىز خوجا جاھانگىر زامانىسىدىن تارتىپ، نەچچە قېتىم خانىنىڭ يارلىغى بىلەن كاشغەرگە بېرىپ خوجالار بىلەن ئۇرۇشتۇق، بىزگە ياخشىلىق كەلمىدى، ئارىمىزدا كېسەل پەيدا بولۇپ نۇرغۇن ئادىمىمىز ئۆلۈپ كەتتى. چارۋا مالىلىرى-مىزغا چېچەك چىقىپ يوقالدى. بىر خوجىلارغا ئوق ئاتمايمىز" دەپ ئۆزلىرىنى ياقىغا ئالدى ۋە زادىلا ئوق چىقارمىدى. بۇ چاغدا ئىسلام لەشکىرى شەھەرگە كىرىپ، بىر تەرەپتىن ئوت قويۇپ، يەنە بىر

تەرەپتىن قىرغىن قىلىپ، شەھەرنىڭ ئىچىنى ۋەيران قىلىپ، قارا شەھەرنى شۇم قۇشلارغا ئۇۋا ۋە دۆڭ-پىرىلەرگە جايلاشقان قىلىپ بېرىپ، كاپىرلارنىڭ جېنىنى جەھەننەم تەرەپكە يولغا سالدى. نەزم:

شاھقا ئەگەر بولسالار بەختى يار،
بولۇر پەتھى نۇسرەت شاھلارغا دۇچار.

نەتىجىدە بىر ھەپتە ئىچىدە ئۆلگەن مەنسەپدارلار، چېرىكلەر، مەيمەيچىلەر ۋە خويجالار بولۇپ چوڭ-كىچىك ئىككى يۈز مىڭدىن زىيادە كاپىر مۇشرىك نەست نابۇت بولدى. لېكىن، مۇسۇلمانلاردىن شاھادەتلىك دەرىجىسىگە ئېرىشكەنلىرى ئىككى يۈزگە يەتمەپتۇ. ئۇچ يۈزگە يېقىن ئادەم ياردار بولۇپتۇ. سەيىد غازى خوجا ئىسھاق ياراتقۇچى ئاللانىڭ لۇتپى ئىنايىتى بىلەن ھەممە ئەسكەرلىرى ۋە باشقىلارغا يېتەكچىلىك قىلىپ غەلىبىگە ئېرىشىپ، ياراتقۇچى ۋە ساقلىغۇچى ئاللا دەرگاھىنىڭ پاك موبارەكلىرىگە شۇكرى ۋە سانالارنى بەجا كەلتۈرۈپ، تەشەككۇر نامزى ۋە ئىبادەتلىرىنى ئادا قىلدى، ھەممە ئادەم مۇبارەكبادلىق ساداسىنى كۆك رەڭلىك پەلەكتىن، ھەتتا يەتتە قات ئاسماندىن ئۆتكۈزۈپ، پەرىشتە-مەلائىكە گۈزەللەرنىڭ ئىچىگە غۇلغۇلا ۋە پەرىشانلىق سالدى.

دەرۋەقە، بۇ يۇرتلاردا، بەلكى ئادەم ئەلەيھىسسالامدىن بۇ دەۋر-گىچە بولغان يەر يۈزىدە، مۇنداق نۇرغۇن دىنسىز چېرىكلەرنىڭ جەڭ غازاتىتا قورال-ياراقلىرى ئۆزىدىن كەمدىن-كەم ۋە ئازدىن-ئاز مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن بېرلا ۋاقىت ۋە بىرلا جايدا نەست-نابۇت قىلىنغانلىغى ھەققىدە ھېچقانداق تارىخ كىتاۋىدا بىرەر مەلۇ-

مات بيزىلمىغان ۋە ئاڭلانمىغان. لېكىن «رەۋزە تۇسسافا» ۋە «ئاتەشـ كىدە» (ئوتخانا ـــ ت) دىگەن كىتاپلار ۋە يەنە باشقا كىتاپلاردا بايان قىلىنىشچە، بىرلا ۋاقىتتا بۇنىڭدىن كۆپ مۇسۇلمانىنىڭ ھالەك بولۇپ شاھادەتلىككە يەتكەنلىگى ۋە كاپىر ـ مۇشرىكلارنىڭ غالىپ بولغانلىغى مەلۇم. لېكىن بۇ قېتىمقى غازاتتا مۇسۇلمانلار غالىپ بولۇپ، كاپىر ـ مۇشرىكلار مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. بىراق غەلىكىن ۋە مالالللقتىن قۇتۇلۇشقا ئىنتىلگەن مۇسۇلمانلارغا يۇزلىنىپ، كاپىرلارنىڭ ئۇستىدىن ئىستىلا تېپىشقا سەۋەپچى بولغان بۇ غازات خوشاللىغىنى بۇ زامان كۆزى ۋە دەۋران قۇلىغى تېخى كۆرمەپتۇ ۋە ئاڭلىماپتۇ.

سۆزنىڭ ھاسلى شۇكى، بۇ رەسۇللىلا ئەۋلادى بولغان سەيىد غازى خوجا ئىسھاق (ئاللا ئۇنىڭغا غەلىبە ۋە نۇسرەت ئاتا قىلغاي!) يەنى ساھىبى ياراق ھەم قورال چوماقنى ھەممە خەلىپە، باتۇرلار، شۇنىڭدەك بىرنىيەت، بىر ئىتتىپاققا ئۇيۇشقان مۇسۇلمان، تۇڭگانى ۋە قالماقلار بىرلىشىپ، بىر يەڭدىن قول چىقىرىپ، ناغرا، كاناي ۋە داقا ـ دۇمباق تەنتەنە بىلەن ئۆزلىرىگە چوڭ ۋە ئەسىرى لەشكەر قىلىپ سايلاپ، ئۇنىڭغا بولغان پەرمانبەردار ۋە خىزمەتكارلىق ئورنىنى ئۆزلىرىگە پەخىر ۋە ئىپتىخار بىلىشىپ، بويىنىنى تۆۋەن ئېگىپ، تازىم ۋە ھۆرمەت قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ، قارا ـ كۆڭۈل ـ لۈك ۋە دۇشمەنلىكتىن خالاس بولدى، نەزم:

مەسنەدى شاھلىقتا ئولتۇردى سائادەت كۇنلەرى،
تەختكە چىقتى ئاچىلىپ غۇنچە يەڭلىغ باغلارى.

ئەسلىدە يەتتە پۇشتىدىن بۇيان جىنازە سۇيەتىلىك ئوروق ئاتىقا لىڭگىرچاقلا ئوخشاش ئىگەر توقۇپ، ياغاچتىن ئۇزەڭگە ۋە شويىنىنى قۇشقۇن قىلىپ كەلگەن بۇ سەھرالىقلار بۇ قېتىمقى غازات جەڭىدىن

كېيىن قالماق ئاتلىرى ۋە قازاق توپچاقلىرىغا يۈز سەر كۈمۈشكە ئەرزىيدىغان بىجىن ئىگەرلىرىنى توقۇپ، ئالتۇن-كۈمۈش بىلەن سۈۋارى قىلىپ بېزەلگەن ئۇزەكگە، قۇشقۇنلارنى سېلىپ ئاتلىق بولدى. ئەسلىدە ياز كۈنلىرى بېشىغا ئوكلۇقىنا بۆك كىيىمگەن، سوغاق ۋە ئىسسىق كۈنلەردە كىيىشكە تۇماق تاپالمىغان ھەم ئىككى يېرىم باغلىق بۆز خامىنى مېھمانلىق تون، كۆينەك ۋە تامبال قىلىپ كىيگەن، بەش تەڭگە پۇلنى خىراجەت ئۈچۈن يېنىغا سېلىپ باقمىغانلار، ئەمدىلىكتە كەشتە قويۇلغان تۇماق ۋە تۇلكە سۇلۇسۇنىدىن تىكىلگەن جۈۋا كىيىپ، تاۋار-دۇردۇنىنى پايتىما قىلىپ، شويىنا خۇرجۇنلارغا تولغان پار-پۇر ئالتۇن، كۈمۈش ۋە لوپ تاغارلىرىغا تولغان تاۋار-دۇردۇن قاتارلىق نەرسىلەرگە ئىگە بولدى. ۋاھالەنكى، پانسەت، يۈز بېشى، خەلىپە، باھادۇرلارنىڭ قولىغا چۈشكەن ئولجا-غەنىمەتلەرنىڭ يەنە قانچىلىك كۆپ ئىكەنلىگىنى بۇنىڭدىن قىياس قىلىپ بىلگەيسىلەر.

ئەلقىسسە، قارا شەھەر پەتھى بولۇپ يۇرتنى سەرەنجام قىلغاندىن كېيىن، خوجاملار ئوتتا كۆيمەي قالغان توپ-زەمبىرەك، ملىتىق ۋە باشقا قورال-ياراقلارنى ۋە غەنىمەت ئېلىنىغان غەزنە مۇلۇكلىرىنى يىغىش ھەم جان تالاشقان ياكى يېرىم جان بولۇپ ياتقان قارا چېرىكلەرنى يەنە ئۆلگەنلەرنىڭ قاتارىغا قوشۇش ئۈچۈن، ئۇشتاق-تالغىچە بولغان جايلاردىن خەۋەر ئېلىپ، تەكشۈرۈپ بارسا، ئۇشتاق-تالنىڭ شەرقىدىكى تاشلىق قارا ساي كاپىرلارنىڭ قېنى بىلەن گويا قىزىل كىگىز يايغاندەك قىزىل سايغا ئايلىنىپتۇ ھەم پەرھات قەۋرە-سىنىڭ ئۈستىدىكى تۈۋرۈكسىز تاغ بولسا ئۇنىڭ دەشتىدىكى لالزار-لىقتىنمۇ رەڭگا-رەڭ بولۇپ كېتىپتۇ. ئەمدى بۇ سوقمىسىز يېڭى تاغ

لالىزارى بولسا پەرھات قەۋرىسىنىڭ ئەتراپىدىكى لالىزارلىق بىلەن بەس-بەس قىلىپ، ئۇششاقتال قىزىللىغىدىن بىر نەمۇنە ۋە نىشان بولۇپ قاپتۇ. خوجاملار بۇ جايلارنى سەيىر-تاماشا قىلىپ، خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ تولۇق ئىلتىپاتىغا شۈكرى سانالارنى بەجا كەلتۈرۈپ، قورال-ياراق، ئىگەر-توقۇم ۋە ئات-ئۇلاغ ھەم ئالتۇن-كۈمۈشلەرنى ئېلىپ ياندى. ئەمدى بۇ پەتھى تەلەي-بەخت خۇش خەۋىرىنى پەتھنامە قىلىپ، كۈچار دار سەلتەنەتىگە ئەۋەتىش لازىم ۋە زۆرۈر بولدى. خوجاملار قورال-ياراق، توپ-زەمبىرەك، ئالتۇن-كۈمۈش، پاكىز ۋە خۇش پۇراقلىق چاي، چىرايلىق چىنە قاچا ۋە كۆزگە يېقىملىق تاۋار-دۇردۇن قاتارلىق سوغا-سالاملارنى راسلاپ، توختى مۇھەممەت يۈز بېشىنى باش قىلىپ، كۈچارغا ماڭدۇردى.

لېكىن، كۈچار بۇزۇلغان كۈنلەردە ئەخمەت ۋاڭ بېگىم كۈچاردا ئىدى. بۇ كۈچاردا بولغان ۋەقەلەرنى قەغەز بېتىگە بىر-بىرلەپ تىزىپ، ئۇلۇغ خانغا ئەرز قىلىپ، ئوغلى ھامىت تاجى ھاكىم بېگىمگە ئۈچ نەپەر ئىشەنچلىك ئادەم قوشۇپ، تاغلارنىڭ ئىچى ۋە قالماقلارنىڭ ئارىسى بىلەن قارا شەھەر ۋە ئۇرۇمچىگە ماڭدۇرغان ئىكەن. مەزكۇر تاجى بېك قالماقلارنىڭ ئىچى بىلەن مېڭىپ قارا شەھەرگە بېرىپ-تۇ. ئەرزنى ئۆرتەڭ-پوچتا ئارقىلىق خانغا ئەۋەتىپ، قارا شەھەردە تۇرۇپ قالغان ئىكەن. قارا شەھەر پەتھى بولغاندىن كېيىن مەزكۇر تاجى بېگىم جېنىنى ئېلىپ ئىسلام لەشكەرلىرىگە ئۆزىنى مەلۇم قىلىپ، ئۆزرە-خالىقتىن گەپ ئېچىپ، توۋا-ئىستىغپار قىلىپ تۇرۇپتۇ. مەزكۇر پەتھى ئىگىسى بولغان سەيىد غازى ئىسھاق خوجام ئۇنىڭ بۇرۇنقى ئۇلۇغلۇغى ۋە بىر يۇرتداش ئىكەنلىگىنى ئويلاپ گۇناھىدىن ئۆتۈپ، كۆڭلىنى خوشال قىلىپ، ئەپۇ

قەلبىنى سۈردى ھەم ئۇشبۇ بانا ۋە خوشلۇقنىڭ سەۋەبلىرى تۈپەيلىدىن راشىدىن خان خوجامدىن ئۇنىڭ گۈناسىنى تىلەپ، ئالاھىدە ئەرز قىلىپ، ئۇنى توختى مۇھەممەت باتۇر يۈز بېشىغا قوشۇپ كۈچارغا ماڭدۇردى. توختى مۇھەممەت باتۇر يۈز بېشى قارا شەھەردىن چىقىپ كۈچارغا كېلىپ، سوغا-سالام تارتۇقلارنى خان خوجام ئالىلىرىنىڭ نەزەرلىرىدىن ئۆتكۈزۈپ تەبرىكلىدى. جۈملىدىن ئەرز بىلەن قوشۇپ تاجى بېگىمنىمۇ خان خوجام ئالى مۇقامىلىرىنىڭ نەزەرلىرىدىن ئۆتكۈزدى. خان خوجاممۇ شاھانىلىق ئىلتىپات ۋە ئۇلۇغ مەرھەمەتلەرنى قىلىپ، ئۇنىڭ بۇرۇنقى گۈناينىغا ئەپۇ قىلىنى سۈرۈپ، خوجا ئىسھاق خوجامنىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل قىلدى. لېكىن، ئىككى ئادىمنى سىياسەتتىن ئۆتكۈزۈپ دارغا ئاستى.

تاجى بېگىم خوجا ئىسھاق خوجامنىڭ بۇ قىلغان ياخشىلىقلىرىنى ئادىمگەرچىلىك ياخشىلىقلىرى بىلەن قايتۇرۇپ، ئۇرۇق-تۇققانچىلىق مۇناسىۋىتىنى تىكلەشنى قارار قىلدى. شۇڭلاشقا، ئۇ نومۇس پەردىسى ئىچىدىكى قىممەت باھا بىر يەكىكە گۆھەردەك، خۇش مۇئامىلە، ئاپتاپ كۆزىدىن باشقا كۆزنىڭ كۆزى چۈشمىگەن ۋە ئاي نۇرىدىن باشقا نۇرنى كۆرمىگەن، ئىپپەت زامان، ياخشى دەۋران، چولپان يۈلتۇزىدەك يالغۇز بىر قىزى بار ئىدى، بۇ قىزنى ئىسھاق خوجامنىڭ كۆز نۇرى بولغان پەررۇخشاھ خوجامنىڭ ئەقىدە-نىكاھىغا سۈندى. بۇ خوجام سەيىد بولغىنى بىلەن، پۈقرا-خالايىقا ئوخشاشلا ئادەتتىكى دۇئاگويلۇق ئورندا ئىدى. بۇ ۋاقتا بېگىملەر بولسا ئاتا-بوۋىلىرىدىن تارتىپ يۈرت سوراپ كەلگەن پادىشالىق مۇقامى ۋە جەرە كەسىدە ئىدى. ئەگەر خۇداۋەندەكبىرىم مۇشۇنداق يوللار بىلەن مۇيەسسەر قىلمىغان بولسا ئىدى، بۇ خوجاملار ئۇ

ئۇلۇغلارنىڭ يۇقۇرى مەرتىۋىلىك خانىدانلىرىغا تىل سۇرۇشكە مۇيەسسەر بولالمايتتى. بۇ سۆزىمىزنىڭ توغرىلىقىنى بۇ ۋەقەنىڭ كېيىنكى نەتىجىسى تولۇق ئىسپاتلىدى.

يەنى خاقانى چىن ئەھلى كېلىپ بۇ يەتتە شەھەرنى ئىتائەتكە كىرگۈزگەن چاغدا، مەزكۇر تاجى بېگىمنى كاشغەرگە ھاكىم قىلدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرىكى ئىسلام دەۋرىدە ئاتالىق غازىنىڭ پەرمانى بويىچە خوجا ئىسھاق خوجام بارلىق ئائىلە تاۋابىئاتلىرى بىلەن يارکەنتته تۇراتتى. خاقان مەنسەپدارلىرى بىلەن چېرىكلىرى بۇ يەرگە كەلگەندە، خوجام ئۇلاردىن قورقۇپ ئەندىشە قىلىپ، بالا-پەرزەنتلىرىنى ئېلىپ فەرغانە ۋىلايىتىگە چىقىپ، ئوش دېگەن شەھەردە تۇرۇپ قالغان ئىدى، تاجى بېگىم دەل مۇشۇ كۇنىلەردە كاشغەرگە ھاكىم بولغان ئىدى. بۇ ئوشتىكى ئىسھاق خوجامغا قىزىمنى سېغىنىدىم دېگەن بانا بىلەن خەت يېزىپ، قىزىنى ئەۋەتىشنى سورىدى ۋە ئالدۇرغاندىن كېيىن ئۇنى چىقىرىپ ئالماقچى بولدى. ئىسھاق خوجام ئوغلى پەررۇخشاھ خوجامغا بارلىق ئائىلە پەرزەنتلىرى ۋە يەنە بىر ئوغلىنى قوشۇپ "قاراۋۇلغىچە ئاپىرىپ قويۇپ بۇلارنى تىنچ-ئامان قاراۋۇلدىن ئۆتكۈزۈپ، قايتىپ كېلىڭلار، كاشغەرگە كىرمەڭلەر" دەپ كۆپ تەكتلەپ يولغا سالدى. لېكىن، تاجى ھاكىم بېگىم ئالىلىقاچانلا قاراۋۇلچىلىرىغا "ئەگەر خوجالار قاراۋۇلغا كەلسە، مەيلى قانداق قىلىپ بولسىمۇ ئۇلارنى تۇتۇپ كاشغەرگە ئەۋەتكىن" دەپ ھۆكۈم قىلغان ئىكەن. بۇ خوجىلار قاراۋۇلغا كېلىشى بىلەنلا ئۇلارنى تۇتۇپ، دەرھال كاشغەرگە ئېلىپ كەلدى. خوجاملار ئۈچ-تۆت كۈن كوچا-بازارلاردا يۈرگەندىن كېيىن، تاجى بېگ "ئىلگىرى يۈرتىنى بۇزغان كۈچارلىق خوجىلار

يەنە ئەنجاندىن كېلىپتۇ" دەپ لوشەي دارېنغا[154] مەلۇم قىلىپ، ئۇلارنى دېگزىدا نەزەربەنت قىلىپ، قىزىنى چقىرىۋېلىشنىڭ كويىغا چۈشتى. بۇ قىزىمۇ نەچچە باللىرىم بار ئىدى، دەپ، بۇنىڭغا ھەيران بولۇپ تۇرغان كۈنلەردە، لوشەي دارىن بۇ خوجازادىلەرنى يوقلاپ سوراپ، بىر مەنسەپدارى بىلەن بىر تۈگچىسىغا ئىككى يۈز سەر كۈمۈش بېرىپ "كۈچارلىق خوجىلارنىڭ ئوغلانلىرى بىزنى كەلدى دەپ قورقۇپ ئەندىشە قىلىپ، ئەنجانغا كەتكەن ئىكەن. ئەمدى يەنە ئۆز يۇرتىمىزغا كەلسەك دەپ، ئۇلۇغ خانىنىڭ كەچىلىگىنى سېغىنىپ كەلگەن چاغدا، ھاكىم بېگ خوجىلار ئەنجاندىن كەلدى دەپ ناھەق مەلۇم قىلغانىدا، مەن ئۇلارنى سولاپ قويسۇن دەپ يارلىق قىلغان ئىدىم، سەنىلەر بۇ كۈمۈشنى ئېلىپ بېرىپ، خوجىلار ياتقان ئۆيگە كىگىز ـ كېرەكلەر، قازان، چۆگۈن، چىنە قاتارلىق لازىم نەرسىلەرنى راسلاپ ئاپىرىپ بېرىپ، ئاشقان كۈمۈشنى خوجىلارنىڭ خىراجىتىگە بېرىڭلەر" دەپ يارلىق قىلىپ ئەۋەتتى. بۇلار بۇيرۇق بويىچە لازىمەتلىك نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى خوجازادىلەرگە تەييارلاپ بېرىپ ئۇچۇرىنى مەلۇم قىلدى. شۇنىڭ بىلەن خوجازادىلەرنىڭ ئالتە ئاي مىقدارى نەزەربەنتلىكتە ياتتى. ئاخىرى لوشەي دارىن تاجى ھاكىم بېگىمگە يارلىق قىلىپ "بۇ خوجىلارغا ئۇزۇن بولدى، سىزنىڭ سۆزىڭىز بىلەن سولۇنۇپ قالغان ئىدى. ئۇلارغا ۋابال بولدى، يەنە ئۆزىڭىز ئۇلارنى تىلەپ ئالسىڭىز" دىدى. تاجى ھاكىم بېگىم تىلەپ ئەرز تۇتتى . لوشەي دارىن بۇ ئىككى خوجازادىنى ئالدۇرتۇپ كېلىپ "ئۇلۇغ خانىغا چوڭ خۇدانىڭ ئاچچىقى كېلىپ كايىپ كېتىپ، بۇ يۇرتلارنى سىزلەرنىڭ دادىڭلارغا تاپشۇرغان ئىكەن. ئەمدى چوڭ خۇدا ئاچچىغىدىن يېنىپ يۇرتلارنى ئۇلۇغ

خانغا تاپشۇردى. ئۇلۇغ خان بۇرۇن ھەرقانداق ئادەمنىڭ گۇناھىنى ئۆتكەن ئىدى. ئەمدى بىز كەلگەندىن كېيىن سىزلەردىن يەنە بىر گۇنا ئۆتسە، قائىدە بويىچە بەنلەيمىز (جازا بېرىمىز ــ ت). ئىلگىرى قىلغان گۇناھىڭلارغا بۇيوجىڭ (كېرەك يوق ــ ت)، تىنچ بۇلۇپ پۇقراچىلىق قىلىڭلار" دەپ قويۇپ بەردى.

يەنە شۇ كۇنلەردە ئۇلۇغ خاندىن "پۇقرالىرىم ئالغان خوتۇنلىرىنى قويۇپ بەرمەسلىگى لازىم. ئەگەر خوتۇنىنى قويۇپ بەرسە ياكى خوتۇنلار ئەرلىرىدىن چىقىپ كەتسە، ئۇلارغا قاتتىق جازا بەرگەندىن تاشقىرى، بۇ گۇنايىدىن ئومۇرباقى ئۆتەمەيمەن" دەپ يارلىق كەلگەن ئىدى. بۇ يارلىقنى شەھەر ــ شەھەرگە ئېلان قىلىپ، بازار ــ گۇزەرلەرگە كوسى خەت (گۇڭسى خەت ــ ت) چاپلىدى، بۇنى كۆرگەن تاجى بېگىم كۆڭلىدىكى مەقسەت مۇددىئالىرىنى ئاشكارا قىلالمىدى.

سەيىد غازى ئىسھاق خوجام بولسا مۇلايىم، خۇش خۇي، كۆڭلى ئوبدان ۋە ساددا مىجەز، توغرا، خۇش مۇئامىلىلىك، شىجائەتلىك، پۇقرا ئەندىشە، ئىش ھۆكۈمدە ئادالەتلىك كىشى ئىدى. خۇددى «ھەدىس شېرىپ»تە خەلق ئۆز پادىشالىرىنىڭ دىنىدا بولىدۇ دەپ كۆرسىتىلگەندەك، نۇسرەتلىك لەشكەرلىرى ۋە خاسىيەتلىك پەرزەنت ــ مۇھە شاخلىرىنىڭ كۆڭۈللىرىمۇ ئوبدان، نىيەتلىرى ساپ ئىدى ۋە يەنە خۇددى «ھەدىس شېرىپ»تە، ئەمەل بولسا نىيەتكە باغلىق دەپ يېزىلغاندەك، سەيىد ئىسھاق خوجامنىڭ نىيىتى راست ۋە توغرا بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ھەممە ئادەم غازىلىق دەرىجىسىگە ئىگە بولدى. ئەگەر پەرز، ۋاجىپ ۋە سۇنىنەتنى تۇتقۇ-

چىلار ياكى پەرىز ۋە سۈننەتتىن تاشقىرى ياخشى ئىشنى ئۇتقاد-
لارنىڭ نىيىتى توغرا بولمايدىغان بولسا، ئۇلار ساۋاپ ۋە ياخشى
نەتىجىگە ئىگە بولالمايدۇ. غازات ئەلۋەتتە ئۇلۇغ پەرز ئىشتۇر،
شۇڭلاشقا، ئۇنىڭغا توغرا نىيەت كېرەك. چۈنكى بۇ چاغدا بىرەر
ئولجا ئالاي ياكى بۇ بانا بىلەن بىرەر شەھەرگە ھاكىم بولاي ۋە
ياكى باتۇر دەپ نام قازىناي دىگەن يامان خىيال ۋە كاسات سەۋدا-
لىغى ئۇلارنىڭ كۆڭلىگە كىرىپ باقمىغان ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەممە-
سىدە بىر ئىتتىپاق ۋە بىرنىيەت بىلەن كاپىر ۋە قالماقلارنىڭ ئۇس-
تىگە ئىسلام تىغىنى تارتىش، ئەجەل يەتسە خۇدا يولىدا جېنىنى
پىدا قىلىپ قۇربان بېرىشتىن باشقا مەقسەت ۋە مۇددىئاسى يوق
ئىدى، ئۇ ھاكىم مۇتىلەق ئۇلۇغ سۇلتان ئالىلا ئۆزىنىڭ ياخشى
پەزىلىتى بويىچە، بۇلارنى غازىلىق دۆلىتى ۋە مەنسۇبى، شاھا-
دەتلىك ئالى دەرىجە ۋە مەرتىۋىلىرىگە ئىگە قىلدى. ئالىلانىڭ
كىتاۋى، رەسۇللىلانىڭ سۈننەتلىرى ۋە ماشايىخ، ئالىملارنىڭ يولىيو-
رۇق ۋە كۆرسەتمىلىرىگە لايىق غازات قىلغان تايىپىلەر بولسا، دەل
مۇشۇ ئادەملەردىن ئىبارەت. خۇدا ئۆزى قالغان ھەممە ئىشنىڭ
ھەقىقىتىنى ئوبدانراق بىلگۈچىدۇر. ئەي خۇدا، ئۇلۇغ پەزىلىتىڭ ۋە
كامىل قۇدرىتىڭ بىلەن ھەممىگە مۇۋاپىق توغرا يول، راست نىيەت
ۋە خالىس ئەقىدە بەخش ئاتا قىلغايسەن ــ ئامىن! بۇ
مەرمۇنلار ئۇلۇغ پەزىلەت ئىگىسىنىڭ فەزلى ۋە كەرەمى بىلەن
ئايانقلاشتى.

12

قۇدرەتلىك ئاللانىڭ فەزلى ئىنايىتى بىلەن سەيىد غازى خوجا ئىسھاق تۇرپان غازاتىغا بارغىنى، پەتھىگە مۇيەسسەر بولۇپ نەچچە بازارلارنىڭ ئاسانلا ئېلىنىشى، قارا خىتاي ئەھلىنىڭ چىكەتكە ۋە چۇمۇلدەك يوقىتىلغانلىغى ۋە بۇ ئارىلىقتا يۇز بەرگەن ۋەقەلەر بايانى

دۆلەتكە يېقىن دوستلار ۋە مۇھەببەتپەرۋەر ئاغىنىلەرنىڭ يىراقنى كۆرگۈچى كۆزلىرىگە يېتىپ مەلۇم ۋە يېقىن بولغايكى، شۇنداق قىسسە ۋە ئەپسانىلەرگە ئاساسلانغاندا، ھەقىقەتنىڭ ۋارىسى ۋە گۈزەل ئەخلاقنىڭ نامايەندىسى بولغان سەيىد غازى خوجا ئىسھاق قاراشەھرىدىكى كاپىر-مۇشرىك ۋە قالماقلار جېڭىدىن كېيىن، خاتىرجەم بولۇپ، كونا تۇرپانىنى پەتھى ۋە ئىتائەت قىلدۇرۇشنى مەقسەت قىلىپ، دادخۇا، خەلىپە ۋە باتۇرلارنى يېغىپ، مەسلىھەت-كېڭەش قىلىپ، مەسلىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىر نىيەت ۋە بىر ئېغىزدىن "تۇرپان يولىنىڭ قاتتىقلىغى تەرىپى بولسا ھەممە ئىنسان گۈرۈھىغا خۇددى قۇياش نۇرىدەك روشەن، بۇ يول مۇشەققەت ۋە قاتتىق بولغانلىغى ئۈچۈن، بۇ يولدىكى ئايغىر بۇلاق دېگەن جايدا مىتىن بىلەن تاقا ئويۇپ يېزىلغان بىر چوڭ خەت بار ئىكەن. بۇ خەتتە، بۇ يولدىن بىر نۆۋەت ئۆتكەنلەر بولسا ئۆزىنىڭ بىلمەسلىگى

ۆه ناھايىتى نادانلىغىدىن ئۆتىدۇ. ئىگىنچى مەرتىۋە ئۆتكەنلەر بولسا مازارلارنى زىيارەت قىلىشنى ئويلاپ، تىجارەت، نەپىقە، ئەھلى ئايال زۆرۈرىيىتىدىن ئۆتىدۇ. ئۈچىنچى مەرتىۋە ئۆتكەنلەر بولسا، ئۆزى كاپىر، خوتۇنى تالاق بولىدۇ دىگەن گەپلەر يېزىلغان ئىكەن. بۇ خەتنىڭ قايسى زامان ۋە قايسى دەۋرانىدا يېزىلغانلىغىنى كىشى بىلمەيدۇ. شۇڭلاشقا، يېتەرلىك ئوزۇق ـ تاماق، ئات ـ ئۇلاغ ۋە قورال ـ ياراق راسلاپ تەييار قىلىپ، ئاندىن قەدەم قويساق بولارمىكىن" دەپ مەسلىھەت بېرىپ ئەرز قىلدى. بۇ مەسلىھەت سەيىد غازى خوجا ئىسھاق خوجامغا ماقۇل چۈشۈپ، نەچچە ـ نەچچە ھارۋا، تۆگە، ئات ۋە ئېشەكلەرگە ئوق ـ دورا، زەمبىرەك ۋە قورال ـ ياراق، ئوزۇق ـ تۈلۈك، ئوت ـ بوغۇزلارنى يۈكلەپ، سائادەتلىك زامان ۋە ياخشى بىر ۋاقىتتا غەلىبە ئۇزەڭگىسگە ئاياقلىرىنى قويۇپ ئاتلاندى. لەشكەرلىرى كۆپ خىتايىنى ئۆلتۈرۈپ، يۇرتىگى توختاپ، كۆزلىرى قىزىرىپ، ئاجىزلىرى كۈچلۈك بولۇپ، كۈچلۈكلىرى باتۇر بولۇپ، ھەرقايسىسى گويا ئۆزىنى ئىسپەندىيارى رويىنتەندەك[155]، دەلاۋۇرى تۆھمىتەندەك[156] پالۋان ـ باتۇر چاغلاپ، رۇستەم[157] بەرزۇدىن[158] ئارتۇق بىلىپ، خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ لۇتپى ئىنايىتىگە يۆلىنىپ، ھەممىسى بىر نىيەت، بىر دىل، بىر جەھەت ۋە خالىس نىيەت، خالىس ئەقىدە بىلەن، ئاللا تەۋەككۈلنى تىللىرىغا ئېلىپ، "ئەي ئىلاھىم! دىنغا نۇسرەت بەرگۈچىلەرگە نۇسرەت بەر، دىننى خار قىلغۇچىلارنى خار قىلغىن" دىگەن دۇئانى ھەممىسى بىرلىكتە يۇقۇرى ئاۋاز بىلەن ئوقۇپ، مەقسەت تەرەپكە راۋان بولدى. كاناي، سۇنايلارنىڭ ساداسى، توپ ـ زەمبىرەكلەرنىڭ غەۋغاسى، "ھۇزۇرۇم" نەغمىسىنىڭ دىل مىسرا ئاۋازلىرى ھەم ئىسلام لەشكەرلىرىنىڭ كۆركەم ھەشەمەت تام ـ تاماشاسى، ئوق،

نەيـزە، قىلىـچلارنىڭ ئوتـتەك پارقىراشلىرى تىقىلـغان، سىقىلـغان جامائەتنىڭ پـوش-پـوش دىـگەن ئاۋازلـرى بۇ كۆك گۈمبـەزدەك پەلەك-ئاسمانغا تاقاشتى.

خوجاملار ئاخىرى تېۋىلغۇ دىگەن يەردە قونۇپ، ئەتسى ئۇششاق-تالغا بارسا، كاپىرلارنىڭ نـجىس تەنلـرى توپ-توپ، دۆۋە-دۆۋە بولۇپ ياتقان ئىكەن. ئۆلۈكلەرنىڭ كۈپـلۈگىدىن يولـدىن ئۆتكـىلى بولمايتتى. يولنىڭ بىر تەرىـپى تاغ ئېـتىگى، يەنە بىر تەرىپى دەريا لېۋى ئىكەن. ھاشار ۋە مەدىكارلار ئارقىلىق كاپـرلارنىڭ نـجىـس تەنلىرىنى ھەر تەرەپكە تارتىپ، يوللارنى ئېچىپ ئۆتتى. بۇ دەشت-بايا‌ۋاندىكى ئۆلۈكلەر خۇددى دىخان ئەشرەپلەرنىڭ ئېتىزدىن ئورۇپ ئالغان بۇغداي ئەنجۈسىدەك، ھەتـتا قاراساي تاشـلىرىـدەك قۇرۇپ، چىرىپ كەتكەن ئىكەن. خىتايلار ئىككىنچى قېتىم كەلگىچە بۇ ئۆلۈك-لەرنىڭ سۆڭەكلىرى يول ئۈستىدە قۇرۇپ ياتـقان ئـدى، ھاۋانىڭ ئىسسىق تەپتىدىن بۇ ئۆلۈكلەرنىڭ بەزىـسى باش ئۈرۈپ چوقۇنغان-دەك، بىرقانچىسى "چەنكەن" بولۇپ ئالدىغا ئېگىشكەندەك ۋە بەزىلىرى سوراقچىلارنىڭ ئالدىدا ئولتۇرغاندەك بولۇپ قالغان ئىكەن. كېيىنچە ھەرقانـداق مۆمـن مۇسۇلـمان ۋە سودىـگەر ئەشرەپلەر بۇ يولـدىن ئۆتـكەن چاغدا، كاپىرلارنىڭ ئۈستىخانلىـرى خۇددى تاش توخماق-تەك، ئۆلارنىڭ ئاتلىرىغا پۇتلىشىپ تۇرىدىـكەن. شۇڭلاشـقا يولـدىن ئۆتكەنلەر ھامان تەھسىن ۋە ئاپىـرىن ئوقۇپ، خوجاملارغا ۋە غازات قىلغان ئەرلەرنىڭ ھىممەت ۋە شـجائەتـلىرىـگە دۇئا پاتـھە قىلىپ ئۆتىدىكەن.

كېيىنكى كۈنـلەردە خـاقان لەشكەرلىرىـنىڭ قەدىـمى بۇ يەرگە يەتكەندە، چوڭ گۈمبەزلەرنى ياستىپ، بۇ ئۈستـخانـلارنى جۇغلاپ

گۈمبەزنىڭ ئىچىگە سولاپ، ئاغزىنى مەھكەم ئەتكەن ئىدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى مۇھەممەت ياقۇپ بېگ ئاتالىق غازى ئىسھاق خوجامنى كۈچاردىن ئېلىپ كېلىپ ياركەنتكە ئەۋەتىپ، مۇھەممەت يۇنۇسجان شاغاۋۇلغا تاپشۇرۇپ، كۈنلۈك تەمىناتىغا بىر قىزىل تىللا، ھەر جۈمەدە بىر قېتىم مۇناسىپ تون، ھەر يىلدا ئىككى مىڭ چارەك غەللە ئاشلىق قاتارلىق تەمىنات-ۆەزىپە بەلگىلەپ، قولىغا ئالى مۇبارەكنامە بېرىپ، مېھرىۋانلىق قىلغان ئىكەن. مۇھەممەت ياقۇپ بېگ ئاتالىق غازى كېيىنچە ئۇرۇمچى، تۇرپان تۈڭگانىلىرىغا دەشنەم بېرىشنى مەقسەت قىلىپ تۇرپانغا بارغاندا، ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ ئەمەلدار، سەركارلىرى بۇ نۇسرەت نەمۇنىلارغا ھەر جەھەتتىن ياردەم بېرىش لازىملىغى بولۇپ، مۇھەممەت يۇنۇسجان شاغاۋۇل ئاتالىق غازىغا ئىلتىماس قىلىپ "ئۆزلىرىنىڭ مەرھىمەتلىرى بويىچە نەچچە ۋاقىتتىن بۇيان ئىسھاق تۆرەگە تەيىنلەنگەن تەمىنات-ۆەزىپىنى بېرىپ تۇردۇم. ئەمدى ھازىرقى خىزمەتلەرنىڭ ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، بەلگىلەنگەن تەمىناتنىڭ يېرىمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، بۇنى زەپەر نەمۇنە قوشۇنلارنىڭ تەمىناتىغا بەرسەم، چۈنكى، ياركەنت ئىچى ئەرزانچىلىق، تەمىناتىنىڭ يېرىمى ئۆزىگە يېتىدۇ" دەپتۇ. جانابى ئاتالىق غازى شاغاۋۇلنىڭ مۇددىئاسىنى بىلىپ، رەنجىپ ئاچچىغلاپ قايتا خىتاپ قىلىپ، خۇش پۇراقلىق ئالى ئىنايەتنامە ۋەئەنبەرنامە بېرىپ، مېھرىۋانلىق كۆرسىتىپ، "مەن ئۆزەمنىڭ ناھايىتى بېخىل ۋە پەسكەشلىگىمدىن ئىسھاق تۆرەگە ئاز تەمىنات تەيىنلىگەن ئىكەنمەن. شۇڭلاشقا، بۇ ئالى نىشان-بۇيرۇقنى كۆرگەندىن كېيىن، بۇرۇنقى تەيىنلەنگەن تەمىناتنى ئىككى ھەسسە قىلىپ بېرىپ، ئالى دۆلىتىمىز ئۈچۈن ئۇنىڭ دۇئاسىنى ئالغايسىز. ئەگەر ئىسھاق تۆرەنىڭ

ئۇششاقتالدا قىلغان جەڭ-غازاتلىرىنى ۋە كاپىرلارنىڭ ئۇستىخان-لىرىنى ئۆز كۆزىڭىز بىلەن ئوچۇق كۆرسىڭىز ھەم مېنىڭ ئورنۇمدا سىز بولۇپ ئىش باشقۇرغان بولسىڭىز ئىدى، ئىسھاق تۆرەنىڭ داستىخىنىغا پۇتۇن يارکەنتىنى ئۆز تەۋەسى بىلەن ئىنئام قىلىپ بەرگەن بولار ئىدىڭىز-ئەلۋەتتە" دەپ چوڭ ئىنساپ ۋە دىيانەتلەر بىلەن ئىسھاق تۆرەگە تەھسىن ۋە ئاپىرىنلارنى ئوقۇپ، ئالى ئىنايەت-نامە بېرىپتۇ. دىيانەتكار ۋە ئىنساپ شوئار ئاتالىق غازىنىڭ بۇ قۇۋۋەت ئىلھام سۆزلىرى بولسا، ئىسھاق تۆرەمنىڭ شجائەتلىك ۋە جەسۇرلۇق شەنىگە نەق گۇۋادۇر.

ئەلقىسسە، ئىسھاق تۆرەم باشچىلىغىدىكى ھەممە نۇسرەتچى ئەسكەرلەر پىلىتىر ۋە قوش ئات قوشۇپ تەييارلاپ، ئوت-بوغۇز، نان-توقاچ ۋە تالقانلارنى راسلاپ، ئۇششاقتالدىن مەقسەت تەرەپكە راۋان بولدى. شۇ كۈن دۆڭ دېگەن جايدا قوندى. ئاندىن يۇرۇپ قارا قېرىن دېگەن جايدا ياتتى. ئاندىن ئۆتۈپ كۆمۈش ئۆتكىدە كېچىلدى. بۇ جايلار بولسا ئوت-خەشەك ياكى سۇ ھەتتا چىش كولايدىغان ياغاچمۇ تېپىلمايدىغان يەرلەر ئىكەن. لېكىن كۆمۈش ئۆتكىدە ئازراق سۇ بولۇپ، جېنىدىن قىينالغان يىگىرمە ياكى ئوتتۇز كىشى بالا-چاقىلىرى بىلەن تۇرمۇش كەچۈرسە بولىدىغان بىر جاي ئىكەن. ئۇلار بۇ يەردىن ئۇزمەدۆڭ دېگەن جايغا باردى. ئاندىن ئايغىر-بۇلاقتا يەتتى. بۇ يەردىمۇ نۆۋەت بىلەن ئات سۇغىرغىچىلىك ئازراق سۇيى بار ئىكەن. بۇ يەردىن ئۆتۈپ سۇ بېشى، توخسۇنغا باردى. توخسۇن خېلى كاتتا يۇرت ئىكەن ۋە بازار ۋەيشاگىلىرى بار ئىكەن. بۇ جايدىن ئۆتسە تۇرپانغا بارىدىكەن. خوجامىلار شۇنداق قىلىپ، تۇرپان تەۋەسىگە كەلدى. بۇ نۇسرەتلىك ئەسكەر

بېتىپ بارغىچە، بۇ جايدا ئىستىقامەت قىلىپ تۇرغان سايرام خوجىلىرىدىن مەسۇمخان خوجام دەپ بىر سەيىد ئادەم، تۇرپانلىق قاسىم چاڭگا، ۋايىت خەلىپە، زايىت خەلىپە، ھاجى باقى خەلىپە دېگەن ئادەملەر بىلەن جامائەت پەيدا قىلىپ، تۇرپان سەھرالىرىدىكى چېرىك، مەيمەيچى، خۇيجا قاتارلىق خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ، تۇرپان شەھرىدىكى خىتايلار بىلەن تۇتۇشۇپ غەلبە قىلغان ۋە خىتايلار شەھەرگە كىرىپ دەرۋازىلىرىنى مەھكەم قىلىپ سولاقتا تۇرغان ئىكەن، تۇرپانغا قاراشلىق ئون توققۇز يەردىكى بازار ۋەيشاڭلاردا مەيمەيچى، خۇيجا يەنى دىخان خىتايلار ناھايىتى نۇرغۇن ئىكەن. بۇلار ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى نارسىدە بالىلىرىنىچە يوق قىلىپ، ئۆيلىرىگە ئوت قويۇپ، ۋەيران قىلىپ تۇرۇپتىكەن. بەزى بازارلاردا يەتتە-سەككىز مىڭ، بەزى بازارلاردا ئىككى-ئۈچ مىڭدىن خىتاي بار ئىكەن. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى نابۇت قىلىپ، شەھەر ئىچىدىكى خىتايلارغا قاراپ تۇرغان بىر پەيتتە، ئىسھاق خوجام غەلىبىچى ئەسكەرلىرى بىلەن يېتىپ كېلىپ، شەھەرنىڭ يېنىغا چېدىر-بارگاھلىرىنى تىكتى. ھەرتەرەپكە قاراۋۇلچى، ئىراۋۇلچىلارنى قويۇپ، جەڭگە ھازىرلىق قىلدى. شەھەر بولسا مۇستەھكەم، خىتايلىرى كۆپ ئىكەن. ئىككى كۈننىڭ بىرىدە زەمبىرەك، قورال-ياراقلىرىنى ئېلىپ چىقىپ ئۇرۇشۇپ، باراۋەرلىك قىلالمايى، يەنە شەھەرگە كىرىپ كېتىدىكەن. بۇ ئارىدا نۇرغۇن كاپىرلار يوق بولدى. مۇسۇلمانلاردىنمۇ شاھادەت شەرۋىتىنى ئىچكەنلەر بار ئىدى. شەھەر پەتھى بولمىدى. ئاقۇەت خوجاملار نەچچە يەرگە شىبەلەرنى تەيىارلاپ، باتۇر، پالۋانلار بۇنىڭ ئۇستىگە چىقىپ، شەھەر ئىچىدىكى كاپىرلارنىڭ بېشىنى چىقارغىلى قويمىدى. كاپىرلارنىڭ ئوقى تامغا تېگەتتى، مۇسۇلمانلارنىڭ ئوقى بولسا ھەرگىز زايا

كەتمەي كاپىرغا تېگەتتى.

بۇچاغدا ئۇرۇمچىدىكى سودا لويە[159] ۋە داۋۇت[160] خەلىپىلەردىن ئەلچى كېلىپ، ئۇلارنىڭ ئۇرۇمچى ۋەيشاڭلىرىنى ئېلىپ، خىتايلارنى شەھەرگە قامال قىلغانلىغىنى خەۋەر قىلىدى ۋە "بىزگە يار-مەدەت بېرىپ، خوجاملاردىن بىرىنى باش قىلىپ لەشكەرئەۋەتسىگىزلەر" دېگەن ئەرزىنى سۇندى. ئىسھاق خوجام باھاۋۇددىن خوجامنى باش قىلىپ، بىر مىڭ لەشكەر، مەسۇمخان خوجامغا بىر مىڭ لەشكەر، ۋايىت خەلىپە، زايىت خەلىپە ۋە تۇڭگانىلاردىن نۇراخۇن، ئەلى خەلىپە قاتارلىقلارنىڭ ھەر بىرىگە يەتتە، سەككىز يۈز لەشكەر تاپشۇرۇپ، ئۇدۇل ئۇرۇمچىگە ماڭدۇردى، ئۇلارنىڭ كەينىدىن يەنە رەھىمەت باھادۇر، ھاجى باقى خەلىپىلەرگە مىڭ ئادەم بېرىپ يولغا سالدى. بۇلار ئۇرۇمچىگە بېرىپ جەڭ-غازاتلارنى قىلىپ، بىرنەچچە كۈندىن كېيىن شەھەرنى پەتھى قىلدى. ئوتتۇز مىڭدىن زىيادىرەك كاپىر يوق بولدى. ئاندىن جەمسارنى ئالدى ۋە ئالتە مىڭچەسىنى نابۇت قىلدى. ئاندىن گۇچۇڭزىغا باردى. لېكىن، گۇچۇڭزىنىڭ شەھىرى ناھايىتى كاتتا ۋە ھەممىسىلا خىتاي بولۇپ، بۇ يەردە پەقەت مۇسۇلمان يوق ئىكەن. گۇچۇڭزا دېگەن سۆز خىتاي تىلىدا "ئىتنىڭ قۇرۇتى" يەنى "ھىساۋى يوق" دېگەن سۆز بولىدىكەن. ۋەيشاڭ بازارلىرىمۇ ناھايىتى كاتتا ۋە زور بولۇپ، ئۇزۇنلۇغى ئۇچ پوتەي، ھەتتا تۆت پوتەي كېلىدىكەن دەپ نەقىل قىلىشىدۇ. بۇنىڭغا قاراشلىق يەنە بىرقانچە جايدا بازارلىرى بار ئىكەن. ھەممىسى بولۇپ تەخمىنەن ئىككى يۈز ئائىلىدىن ئارتۇق[161] ئادەم ياشايدىكەن. غازاتچىلار بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈپ قىرىپ تاشلىدى. لېكىن بەزىلىرى تاغ، جەزىرىلەرگە قېچىپ جانلىرىنى قوتقازدى.

غازاتچىلار بۇ جايدىن ئۆتۈپ سىنتەنگە باردى. بۇ يەردىمۇ ئون بەش مىڭنى يوق قىلدى، ئاندىن يۇرۇپ فۇكانىغا (فۇكاڭغا ــ ت) باردى. بۇ يەردىمۇ ئون مىڭ ئادەم يوق بولدى. ئاندىن ئۆتۈپ جىسىبەكوغا باردى. سەككىز مىڭچە ئادەم نابۇت بولدى. ئاندىن ئۆتۈپ قاراباسۇنغا باردى. ئون مىڭدىن تولاراق ئادەم يوق بولدى. ئاندىن ماناسقا باردى، كۆپ ئۇرۇش بولدى، ئەللىك مىڭچە ئادەم يوق بولدى. ئاندىن ئۆتۈپ جىڭخوغا باردى، يىگىرمە مىڭدىن تولاراغى يوق بولدى. بۇ يەردە ناھايىتى قاتتىق ئۇرۇشلار بولدى. خۇداۋەندە-كېرىم ئۆز مەرھىمىتى بىلەن ئاسانلىق ئاتا قىلدى. بىرنەچچە خەلىپە، باتۇرلار مال غەنىمەت-ئولجىغا ئىگە بولدى. بۇ چاغدا سوغاق شىددىتى ۋە قار-شۇرغان دەھشىتى ناھايىتى قاتتىق بولدى. غازاتچىلار نائىلاج تۇرپانغا يېنىپ چۈشتى، ئىككى ئاي ئىچىدە مەركۇر بازار ۋە شەھەرلەرنى سەرەنجام قىلىپ، ھەممە جايىنى ۋەيران قىلىپ، قاغا-قوزغۇنلارغا ئۇۋا، دىۋە-پەرىلەرگە جاي-ماكان قىلدى.

بۇ كۈنلەردە ئىسھاق خوجام ئايدىن خوجامنى باش قىلىپ، ھەسەن قاسىم باھادۇر، تۇڭگانى خوخەلىپە، ھىدايەت خەلىپە، مۇسا مىڭ بېگى قەشقەرلىق مۇسا خەلىپە، قۇربان خەلىپە، كۈچارلىق توختى مۇھەممەت خەلىپە، شەھيارلىق موللا ئوسمان شەيخ باھادۇر، يولداش مىرزا، ئىدرىس خەلىپە، ئاقسۇلۇق ھوشۇر خەلىپەرنىڭ ھەر بىرىگە يەتتە-سەككىز يۈز، ئەقەللى تۆت-بەش يۈزدىن لەشكەر تەينەپ، ئوق-دورا ۋە قورال-ياراقلار بىلەن ئون ئىككى مىڭ ئەسكەرنى مورخۇ تەرەپكە ئەۋەتتى. بۇلار چوڭ يول بىلەن يۇرۇپ، بەش مەنزىلدە چىقتىم دىگەن بازارلىق ئۆتەڭگە بېرىپ، ئاندىن چوڭ

يولنى تاشلاپ سول قولغا قاراپ، تاغنىڭ ئىچى بىلەن داۋاندىن ئۆتۈپ تاز بولاق دىگەن يەرگە باردى، ئاندىن ئۆتۈپ يەسانگە چەنزە دىگەن جايغا باردى. بۇ كاتتا بازارلىق ۋەيشاڭ ئىكەن. خىتايلار بىلەن ئۇرۇشۇپ ئون مىڭچە ئادەمنى نابۇت قىلدى. ئاندىن يۇرۇپ يەبا چەنزەگە باردى. ئون ئىككى مىڭغا يېقىن ئادەم يوق بولدى. ئاندىن تاللىق بىلەن ئۆتۈپ مورخۇغا باردى. بۇ جايدا كۆپ سوقۇش بولدى. بۇ سېپىلى يوق چوڭ بازارلىق بىر جاي ئىكەن. خىتايلىرى كۆپ ۋە ھەممىسىلا باتۇر ـ غەيرەتلىك ئىكەن. بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى يوق بولدى. ئاز قىسمى مۇسۇلماندارچىلىققا مۇيەسسەر بولۇپ، ئامانلىق دۆلىتىگە ئىگە بولدى. ئاندىن ئۆتۈپ دۇڭچىنغا باردى. بۇ يەرنىڭ سېپىلى مۇستەھكەم، خىتايلىرى كۆپ ئىكەن، ناھايىتى قاتتىق جەڭ ـ مۇھاربىلەر بولۇپ، قىرىق مىڭغا يېقىن دىنسىز مۇشرىك يوق بولدى. لېكىن، كاپىرلارنىڭ كۆپلۈگىدىن بۇ يەر زادى پەتھى بولمىدى. ئاقۇۋەت كاپىرلار غەلبىە قازاندى. ئۇنىڭ ئۇستىگە قار ـ شۇرغان چىقىپ قاتتىق جۇدۇن بولۇپ، لەشكەرلەر بۇنىڭغا تاقەت قىلالماي تۇرپانغا يېنىپ چۈشتى.

بۇرۇنقى زامانلاردا فەغفۇرچىنى بۇ يەتتە شەھەرنى تەسەررۇف قىلىپ، ھەتتا پۈتۈن موغۇلستان مەملىكىتىگە ئىگە بولغان چاغدا، بۇ يەتتە شەھەردىكى قەدىمقى مۇسۇلمان خانلىرى، يەنى چىنگىز قائان ئەۋلاتلىرىدىن بولغان موغۇل خانلىرى ۋە ئۇنىڭدىنمۇ بۇرۇنقى بۇغرا خانلار زامانىدىن نەمۇنە قالغان ساۋۇت ـ ئولپاق، دەۋۇلغا ـ قالپاق، نەيزە، قىلىچ، ئوقيا، ساغداق ۋە ئىچىگە پولات سالغان مەشتۇت چاپانلار ۋە تۆمۈر زىرەد نىمچە تونلار، مىلتىق، گۈرزە، ئايپالتا، نەيزە قاتارلىق قورال ـ جابدۇقلارنى مۇسۇلمانلارنىڭ قولىدىن

تارتۇبلىپ، ھەممىسىنى دۈگجىن شەھىرىدە ساقلىغان ئىكەن، ھەتتا خاقانى چىن بۇ غەزىنىدىن جابدۇقلارنىڭ باراۋىرىدە، بەلكى بۇنىڭ دىنمۇ كۆپ جابدۇقنى ئېلىپ كېلىپ، دۈگجىن شەھىرىدە غەزنە قۇرۇپ، چېرىكلىرى بىلەن ساقلىغان ئىكەن، كېيىن دۈگجىن شەھىرى پەتىھى بولغاندىن كېيىن، بۇ يەردە ساقلانغان ھەر خىل ۋە ھەر رەڭدىكى قورال ۋە جابدۇق بۇيۇملارنى، پارچە تۆمۈرلەرنى بۇ يەتتە شەھەرنىڭ ھەممە كىراكەشلىرى يەتتە يىلغىچە توشۇپ بولالماپتۇ. ئۇنىڭغىچە خاقانى چىن ئەھلى يېتىپ كېلىپ بۇ بۇيۇملارغا ئىگە بولدى.

بۇ چاغدا تۇرپان شەھىرى تېخى پەتھى بولمىغان ئىدى، ئارىلىقتا بىرمۇنچە ۋەقە بولۇپ ئۆتتى. بۇ ۋەقەلەرنىڭ بىرى بولسا، بۇرۇن بۇگۇردە قالغان سۇمۇللا دېگەن تۇڭگانى خوجامالارنىڭ كەينىدىن يېتىپ كېلىپ، تۇرپاننىڭ ئېلىنمىغانلىغىنى كۆرۈپ "تۇرپانىنى پەتھى قىلمىغىچە ھېچ نەرسە يىمەيمەن" دەپ ئەھدى ئىمان قىلىپ، قەسەم ئىچتى ھەم ئادەملىرىنى باشلاپ شەھەرگە چاپتى. بارغانلىرىچە خىتايلارنى قوغلاپ شەھەرگە كىرىپ قالدى، نەچچە كاپىرنى ئۆلتۈرۈپ، كاپىرلارنىڭ بېشىنى ، پۇت-قوللىرىنى، ھەتتا ھەممە ئەزاسىنى سېپىلىنىڭ تېشىغا تاشلاپ، ناھايىتى چوڭ قەھرىمانلىق كۆرسەتتى. بۇ پەيتتە ئۇنىڭ ئۆزىگە بىر ئەجەل ئوقى كېلىپ تەگدى، جېنىنى جان ئالغۇچى ئەرۋاھقا تاپشۇردى. كاپىرلار بۇنىڭ كېيىم-كېچەكلىرىنى سالدۇرغاندا، يانچۇغىدىن بىر مۆھۈرى چىقتى. بۇنى غازاتچىلارنىڭ چوڭ باشلىغى ئىكەن دەپ، ئۇنى ئوتتا پىشۇرۇپ كاۋاپ قىلىپ يەپ كەتتى. چۈنكى، شۇ يىلى باھاردا ئۇلار ساڭدىكى ئاشلىغىنى پۇقرالارغا ئۆتىنە بەرگەن ئىدى. ئەمدى ئۇلارنىڭ

ئاشلىغى تامامەن تۇگەپ كېتىپ، ئىت، ئېشەك، مۇشۇكلەرگىچە، ھەتتا قېرىلىرىدىن ـ ياشلىرىغىچە ئۆلتۈرۈپ يەپ، تاقتى تاق بولغان ئىدى. شەھەر پەتىھى بولماي سەككىز ئايدىن ئاشتى، بۇ چاغدا خوجاملار بول ئېرىق تەرەپنى توسىغان لەشكەرلىرىنى يانداۋۇپ كېلىپ، "ئەمدى خىتايلار بىجىن تەرەپكە كەتسۇن، شەھەرنى بىكار قىلسۇن، بىز يول بېرىمىز" دەپ ئېلان قىلدى. بۇنى ئاڭلىغان ھەممە خىتاي شەھەردىن چىقىپ بول ئېرىقتا بارغاندا، چاپ ـ چاپ قىلىپ ھەممىنى قىردى. تىغ سىياسەتتىن ئاشقانلىرىنى بولسا ئىسلام لەشكەرلىرىنىڭ خىزمىتىگە سالدى. شەھەر ئىچىدىكى قورال ـ ياراق، توپ ـ زەمبىرەك قاتارلىق پادىشالىق ئىشلىرىغا كېرەكلىك جابدۇق ۋە سايمانلارنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ، مۇسۇلمانلار شات خاندان، كاپىر مۇناپىقلار غەم بىلەن ھەيران ۋە سەرگەردان بولدى. شۇنداق قىلىپ، تۇرپان شەھىرىدىكى مەنسەپدار، چېرىك، مەيمەيچى، خويجا ۋە ئون توققۇز ۋەيشاڭدىكى خىتايلار بولۇپ جەمئى بىر يۈز ئەللىك مىڭدىن ئارتۇق كاپىر نابۇت بولدى. مۇسۇلمانلاردىن تۆت يۈزچە كىشى شاھادەتلىككە يەتتى. ئومۇمەن بۇ يەتتە، سەككىز ئاي ئىچىدە تۇرپاندىن باشقا بۇ تەرەپ ئۇرۇمچى، ئۇ تەرەپ مورخۇ ۋە دۇڭجىندىن بولۇپ جەمئى بەش يېرىم لەكدىن (بىرلەك 50 مىڭ ـــ ت) ئارتۇق كاپىر مۇشرىك ھالاكەتكە يەتكەندۇر، بەلكى بۇنىڭدىنمۇ كۆپتۇر. بۇنىڭ ئېنىق ھىساۋىنى ئۇ ئالەمۇل غەيىپ ۋەشىھادەت ئاللادىن باشقا بىرەر ئەھدى ئىنسانىنىڭ ئەقىل ئىدرىگى ۋە پىكىر تەسەۋۋۇرى ئېنىق ئويلاپ ھىساپلاپ تەكتىگە يېتەلمەيدۇ ـــ خۇدانىڭ ئۆزى ھەددىدىن بەك بىلىدۇ.

ئەمدى بۇ قەلەمنىڭ خۇش يۇرۇشى ۋە خۇش تىزگىنىنى ۋە

چۈلۈۋرىنى سەل-پەل مۇبالىغە تەرەپكە مايىل قىلىپ، بۇ سۆزلەرنىڭ تەپسىلىنى بايان قىلىشقا جۈرئەت قىلساق، ئوقۇغۇچى ۋە ئاڭلىغۇچىلارغا مالالىق يېتەمدىكىن دەپ، ئۆتكەن ۋەقەلەرنىڭ مىڭىدىن يۇزىنى، يۇزىدىن ئونىنى ۋە ئونىدىن بىرنى ئىلغاپ قىسقارتىپ تالىلاپ، بۇ ۋاراق سەھىپىسىگە ئورناتتىم. گەپنىڭ قىسقىسى، بۇ موغۇلىستان يۇرتىغا كاپىرلىقنىڭ قاراسىياھى تارقىلىپ، ھەممىنى قاراڭغۇ ۋە زۇلمەتتە تۇتقان ئىدى. كېيىنچە شەمشەر ۋە خەنجەرنىڭ ئاپىتاپ روشەن تاشلىرى بۇ دىيارغا يېڭىۋاشتىن روشەنلىك بېغىشلىدى. ئىلاھىم مۇسۇلمانلارغا يەتمىگەن نۇسرەت ۋە خاتىرجەملىك، كاپىرلارغا خارلىق ۋە رەنجىشلەرنى بېرىپ، بىزگە خاتىرجەملىك ئاتا قىلغايسەن. ئامىن! "تاھا" ۋە "ياسىين" سۈرىلىرىگە ھۇرمەتسىزلىك بولمىسۇن.

13

ياخشى ئەخلاقلىق سەيىد غازى خوجا ئىسھاقنىڭ مورىخۇغا ئىككىنچى قېتىم لەشكەر ماڭدۇرغىنى ۋە مەقسەتكە يېتەلمەي قايتىپ كەلگىنى، قامۇل ۋالىق خانلىغىدىن[162] ئەلچى ۋە مەرغۇپ ھەدىيەلەر كەلگىنى، لۇكچىن شەھرىنىڭ ئىككىنچى قېتىم ئىلىنىشى قاتارلىق ۋەقەلەرنىڭ بايانى

ياخشى تەبىئەتلىك يارەنلەر ۋە ياخشى نىيەتلىك بۇرادەرلەرنىڭ

ساپ دللىرىغا يېتىپ روشەن ۋە ئاشكارا بولغايىكى، شۇنداق نەقىل ۋە ھىكايىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئايدىن خوجامنى ئىسلام لەشكەرلىرى بىلەن دۇئجىن تەرىپىگە ئەۋەتكەندە، ئۇ شىددەتلىك سوغاق تۇپەيلىدىن تۇرپانغا يېنىپ كەلگەن ئىدى. يەنە لەشكەر تەييارلاپ باھاۋۇددىن خوجامنى باش قىلىپ، تۇڭگانى خوخەلىپە، توختى مۇھەممەت خەلىپىلەر باشچىلىغىدىكى ئون بەش مىڭدىن ئارتۇق داڭلىق پالۋان-باتۇرنى توپ-زەمبىرەك قاتارلىق قورال-ياراقلار بىلەن ئىككىنچى قېتىم موخۇر ۋە دۇئجىن غازاتىغا يولغا سالدى. بۇلار مەنزىلمۇمەنزىل يۇرۇپ مورخۇغا يەتتى. بۇ ئەتراپتىكى يېزا-قىشلاقلاردا بۇرۇن تىغدىن ئېشىپ قالغان كاپىرلار يەنە جەم بولۇپ جەڭگە كىرىشتى. كاپىر ۋە مۇسۇلمان ئىككى تەرەپتىن نۇرغۇن ئادەم زىيانغا ئۇچرىدى ۋە جەڭمۇ ناھايىتى قاتتىق بولدى. ئاقىۋەت كاپىرلار يەنە غەلبە قىلىپ، ئىسلام لەشكەرلىرى تۇرپانغا يېنىپ كەلدى. بۇ چاغدا قامۇل ۋاڭلىغنىڭ ئاشلىغى تۈگەپ، گۈچۈڭغا ئاشلىقتا ئەۋەتكەن سۈپۈرگە بېڭ دېگەننى ئەللىك ھارۋا ۋە يۈز تۆگىسى بىلەن يولدىن تۇتۇپ ئېلىپ كەلدى. خوجا ئىسھاق خوجام بۇلارنى سوراق قىلىپ كۈچارغا ماڭدۇردى. راشىدىن خان خوجام سۈپۈرگە بېككە ناھايىتى تولا ئىلتىپاتلارنى قىلدى. سۈپۈرگە بېڭ بولسا قامۇلنى مەن ئېلىپ بەرسەم دەپ ۋەدە-ۋەئىيەتلەرنى قىلدى. شۇڭلاشقا، ئۇ ئىسھاق خوجامنىڭ ئالدىغا قايتۇرۇلدى. ئاڭغىچە قامۇلنىڭ بىر ئەلەمى بىرقانچە ئادەمنى ھەمرا قىلىپ، ۋاڭلىقنىڭ ئەۋەتكەن سوغا-سالاملىرىنى ئېلىپ كەلدى. بۇ ئەلچىلەر ئېلىپ كەلگەن سوغا-سالاملارنىڭ ئىچىدە ھەر خىل ۋە ھەر تۈرلۈك قىممەت باھا ۋە ياخشى بۇيۇملار بار ئىدى. بولۇپمۇ بۇ بۇيۇملارنىڭ ئىچىدە،

جاهانگیرخان توّرەم خىتايلارنىڭ قولىغا چۈشكەنىدە ئۆزى كىيگەن بىر زەررە داۋۇدى تون بار ئىدى (داۋۇت ئەلەيھىسسالامنىڭ تونىغا ئوخشاش تون ــ ت)بۇ تونىنىڭ ئىككى مۇرىسى، ئىككى جەينىگى، كۆكرىگى ۋە ئىككى تىزىغا خۇددى چىنىنىڭ ئاغزىدەك دۆگۈلەك ئالتۇن قۇببە بېكىتىلگەن ئىدى. بۇنىڭ ئۈستىگە "ئىننابە-تەھنا"(قورئاندىكى "غەلبە"سۈرىسى ــ ت)سۈرىسى ئالتۇن سۇيى بىلەن يېزىلغان ئىدى. بۇ قۇببىلەرنىڭ ھەر بىرى جاھان ئاپتۇندەك پالىلداپ تۇراتتى. بۇ بۇيۇملارنىڭ ئىچىدە يەنە جاھانگىر خان توّرەمىنىڭ ئوقيا، ساغداقلىرى، ھەتتا ئۆزى ئىشلىتىدىغان پادىشالىق ئەينەكلىرىمۇ ئۇنىڭدىن ئارتۇق ۋە ھەممىسلا ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن ئىدى، يەنە جاھانگىر خان تۆرەمىنىڭ بىر مەپىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ھەممە جابدۇقلىرى خۇددى يېڭى تىكىلگەندەك ۋە ئىگەر، كۆپچەكلىرىگىمۇ ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن ئىكەن. بۇنى توّرەم "سىز تەۋەرۈك قىلىپ ساقلاڭ" دەپ ۋاڭ خانلىغا ئىلتىپات قىلىپ بەرگەن ئىكەن. ۋاڭمۇ بۇنى تەۋەرۈك قىلىپ غەزىنىدە ساقلىغان ئىكەن. ۋاڭ بۇ مەپە بىلەن بۇ ياراق-جابدۇغلارنى خوجاملارغا لايىق دەپ، خان خوجامنىڭ دارسەلتەنەتىگە ماڭدۇرغان ئىكەن. ئەلچىلەر بۇ سوغا-سالاملارنى ئېلىپ ئىسھاق خوجامنىڭ ئالدىغا كەلدى. خوجام ئۇلارنى بۇ يەردە ئۈچ-تۆت كۈن ئارام ئالدۇرۇپ، ھەممە سوغا-سالام تارتۇغلى بىلەن يەنە ئادەم قوشۇپ كۇچارغا ماڭدۇردى. بۇ ئەلچىلەر كۇچارغا كېلىپ، ھەممە سوغا-سالام ۋە تەۋەرۈك تارتۇغىنى خان خوجامنىڭ مۇبارەك ئالىي مەنزۇر-نەزەرلىرىدىن ئۆتكۈزۈپ ۋە ئۇنىڭ قوبۇل شەرەپلىرىگە ئېرىشتى. خان خوجام ئەلچىلەرنى بىرقانچە كۈن دەم ئالدۇرۇپ، ۋاڭ خانلىغا ئالتۇن

تالالىق سەللە، كىمخاپ تون، شاپ-خەنجەر ۋە ئالىي يارلىقلارنى مەرھەمەت قىلىپ، ئەلەم ئاخۇن باشلىق ھەممە ئەلچىگە ئۆز لايىغدا تون-كىيىم، سەللە، كۆلا ۋە خەشلەيدىغان تىللا قاتارلىقلارنى ئىنئام قىلىپ قايتىشقا رۇخسەت قىلدى.

بۇ ئارىلىقتا ئىسھاق خوجام موللا تۆمۈر خەلىپە، توختام باھادۇر باشلىق ئون مۇسۇلمان ۋە ئالتە تۇڭگانىنى ئەلچى قىلىپ قامۇلغا ماڭدۇرۇپ، سۈپۈرگە بىككە ھەم رۇخسەت بەردى. ئەلچىلەر قامۇلغا كېلىپ، ۋاڭلىق خانلىغى بىلەن يۈز كۆرۈشۈپ، ئەلچىلىك يوللىرىنى بەجا كەلتۈردى. لېكىن، قامۇلدىكى مەنسەپدارلارغا ۋە شەھەر ئىچى-تېشىدىكى خىتايلارغا ھېچكىم دەخلى قىلمىغان ئىدى. موللا تۆمۈر خەلىپە "قامۇلدىكى كاپىرلارنى بىز پەتھى قىلساق" دەپ ۋاڭلىق خانلىغىغا مەلۇم قىلدى. ۋاڭ خان بۇنى بىلمىگەن كىشى بولۇپ، بەش يۈز كىشىلىك قورال-ياراق، زىرە تون، ساۋۇت، ئولپاق، ملتىق، ئوق يا، ساغداق، ئەلەم، بايراق قاتارلىق جەڭگە لازىملىق نەرسىلەرنى بەردى. بۇلار ئادەم جەملەپ ئۇرۇشۇپ پەتھى قىلدى.

ئەلقىسسە، دۇڭجىندىن ئەسكەر ئىككىنچى قېتىم قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، لۇكچىننىڭ خوجا ۋە بېكزادە ئىسىللىرىدىن بولغان ئىبراھىم خان، ھېيزۇللاخان، يولباس خان، شاھ مەھرەم قاتارلىق بىرقانچە ئاكابىرى ئەشرەپلەر بىرلىشىپ، مورخۇ تەرەپتىن تۆت-بەش مىڭ خىتايىنى مەخپى ئېلىپ كېلىپ بىر يەردە مەخپى توختىتىپ، ئىبراھىم خاننى خان كۆتىرىپ، دۇشمەنلىك ۋە قارشىلىق ناغرىسىنى ئاشكارا سوقتى. خوجا زايىت خەلىپە، ۋايىت خەلىپىلەرنى ئۆزىگە تارتىپ يۇلەنچى ۋە مەھرەم قىلدى، ۋاڭ بېگىنىڭ بىر نەۋرىسى بار ئىكەن. ئۇنى خوجا زاھىد

خەلىپىگە تارتۇق قىلدى. زاھىت خەلىپە بۇنىڭ خوشلۇغىدا "بۇ دولانـ
لارنىڭ(163) قانچە ئېتىۋارى بولسۇن، مەن ئۇلارنى بوي سۇندۇرۇپ
بېرىمەن" دەپ ۋەدىلەرنى بېرىپ جەڭگە تەييارلاندى. بۇ چاغدا
خوجا ئىسھاق خوجام ناسىرىددىن خوجامنى باش قىلىپ، توختى
مۇھەممەت، موللا ئوسمان شەيخ باھادۇر، بەختىمەت خەلىپە، سايرامـ
لىق مۇھەممەت ئەلى خەلىپە، كاشغەرلىق مۇسا خەلىپە، قۇربان
خەلىپە، ئاقسۇلۇق ھىدايەت خەلىپە، نىياز خەلىپىلەر باشلىق سەككز
مىڭ باتۇر ۋە قەھرىمانلارنى ئۇرۇشقا يولغا سالدى. ھەر ئىككى
تەرەپ ئۇرۇشقا كىرىشىپ، ئارىدا قاتتىق جەڭلەر بولدى ۋە كۆپ
ئادەم زىيانغا ئۇچرىدى. ئاقۇۋەت خوجاملار مەغلۇپ بولۇپ تۇرپانغا
قايتتى.

لېكىن، لۇكچىنلىك خوجىلار بولسا كۇچارلىق بۇ خوجىلارنى
تۇتۇپ ئالساق، يۇرتلارنى ئۆزىمىز سورىساق، ئەگەر ئىچكىرىدىن
خىتايلار چىقىپ قالسا، بىز بۇ خوجىلارنى ئۇلارغا تارتۇق قىلىپ
مەنسەپ تاپساق دېگەن خام خىياللارنى ئويلاپ، بىھۇدە مۇشەققەتـ
لەرنى تارتىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ خۇن-قانلىرىغا زامىن بولدى.
بۇ چاغدا لۇكچىنىدە تۆت يۈز ئۆيلۈكتىن ئارتۇق تۇڭگانى بار
ئىدى. لۇكچىنلىك خوجاملار بۇلارنىڭ ئۆي-ماكانلىرىغا ئوت
قويۇپ، نارىسىدە بالىلىرىغىچە يوق قىلدى. بۇنى ئۇرۇمچىدىكى
سودالويە ئاكلاپ، غەيرەت-ھىممەتلىرى ئۆرلەپ، ئۇچ مىڭ تۇڭگانىنى
بۇ تۇڭگانلارغا يارىمگە ئەۋەتتى. بۇ قوشمۇ-قوش شاتلىق زاماندا،
ئەھرىيارى ئافاق سەئىد ئەئىنى سەيىد غازى خوجا ئىسھاق ئۆزى باش
بولۇپ بىرنەچچە تەڭداشسىز باتۇر بىلەن بىللە ئىككىنچى قېتىم
لەشكەر تارتىپ، ئون بەش مىڭ قان خوماري ئەسكەرلەرنى ھەمرا

قىلىپ لۇكچىنگە ماڭدى ۋە ئاۋات دىگەن جايغا چۈشۈپ، بۇ جايدا ئاۋاتلىق پەيدا قىلدى. بۇ چاغدا تۇرپانلىقلار ھەر ئىككى تەرەپكە يارىمم بەرمەي ئوتتۇرىدا تىنچ تۇرغان ئىدى. لۇكچىنلىكلەر بولسا نۇرغۇن ئادەم تەييارلاپ كېلىپ ئۇرۇش قىلدى. بىرقانچە قېتىم غەلىبە قىلدى ۋە بىرنەچچە قېتىم مەغلۇپ بولدى. ئاقىۋەت پەتھى زەپەر شامىلى نۇسرەت ئەسەرلىك لەشكەرلەر تەرىپىدىن نامايان بولۇپ، بۇ دۆلەت ۋە ئىقبال شامالىرى دۈشمەنلىككە ۋەدە تۈتقانلارنى خۇددى خەس-خەشەكتەك ئوتتۇرىدىن كۆتىرىپ ئۇچۇرۇپ، دەشت-باياۋان غارىنىڭ ئىچىگە تىقتى. ۋايىت خەلىپە ئىشىنىڭ ئەكسىگە قاراپ ماڭغانلىغىنى بىلىپ، لۇكچىنلىك خوجاملارنىڭ كاتتىلىرىدىن بىرقانچىنى باغلاپ تۈتۈپ كېلىپ خوجاملارغا كۆرۈنۈش بەردى. خوجاملار ئۇنىڭغا ئەپۇ قەلىمنى سۇرۇپ گۇناھىدىن ئۆتتى. ئاندىن شەھەر دەرۋازىلىرىنى ئېچىپ كىرىپ، نۇرغۇن ئادەمنى ھالاكەتكە يەتكۈزدى، شەھەر ۋە سەھرالارنى تالان-تاراج قىلدى ۋە ئۇلارنىڭ كاتتىلىرىدىن بىرقانچىسىنى سىياسەتتىن ئۆتكۈزدى ياكى دارغا ئاستى. بۇلارنىڭ بەزىلىرى قامۇل ياكى بالەكۆل (بارىكۆل — ت) قاتارلىق جايلارغا قېچىپ جېنىنى جايلىدى. قىسقىسى، ئۇلار لۇكچىن ئىشلىرىنى سەرەنجام قىلىپ خاتىرجەم بولۇپ، لۇكچىنلىك ھاشىر تاجى بېكنى لۇكچىنگە ھاكىم قىلدى. تۇرپانغا قاسىم چاڭگانى ھاكىم قىلدى ۋە ئۆزى مازارى ماشايىخلارنى زىيارەت قىلىپ، خەتمە قۇرئان قىلدۇرۇپ، نەزىر-سەدىقە ۋە خەيرىيەتلەرنى بېرىپ، شۈكرى سانالارنى قىلىپ، دۇئا ۋە ئىلتىجالار بىلەن تۇرغان كۈنلەردە، تەكلىپ قىلىپ قامۇلدىن كىشى كەلدى. ئىسھاق خوجام قامۇلغا ئاتلىنىشقا قارار قىلدى.

14

شەھرىيارى ئافاق ئەئىنى سەيىد غازى خوجا ئىسھاق قامۇلغا ماڭغىنى ۋە بىجىن تەۋەسىگە ئات سۈرگىنى، چۈن ۋاڭ خان ئۇنىڭ ئالدىغا چىقىپ قامۇلنىڭ بوي سۇنغىنى ھەم ۋاقىتسىز ۋە ئۇرۇنسىز يارلىق پەرمانلىرى ھۆكۈمى بويىچە قايتىپ كەلگەنلىگى ۋەقەلىرى بايانى

كونا يارەن، سەمسى دوستلارنىڭ زېھنى ۋە ئەقىللىرىدىن يوشۇرۇن ۋە مەخپى قالمىغايكى، بۇنداق بىر نەقىل ۋە ئەپسانىلەرگە قارىغاندا، تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن ئىككىنچى يىلى ماھى مۇھەررەمنىڭ ئون سەككىزىنچى كۈنى (مىلادى 1865-يىلى 6-ئاينىڭ 13-كۈنى ــ ت) دىكى بىر ئۇلۇغ دەۋران ۋە ياخشى ۋاقىت-زامانىدا، ياخشى ئەخلاقلىق سەيىد غازى خوجا ئىسھاق ئەسكەر، ئەلەم، بايراق ۋە قورال-ياراق، كاناي-سۇناي، داقا-دۇمباقلارنى ئېلىپ، بۇلارغا شادى-خورام ۋە بىغەم ئۆزى باش بولۇپ، نۇسرەتلىك ئون ئالتە مىڭ لەشكەر بىلەن قامۇلنى ئېلىش مەقسىدىگە قەدەم قويىدى. بۇ چاغدا قامۇلغا بۇرۇن بارغان مولا تۆمۇر خەلىپە باشلىق ئادەملەر قامۇلدىكى خىتايلارنى تازىلاپ، خوجاملارنىڭ قەدەم تەشرىپ قىلىشىنى كۈتۈپ تۇرغان ئىدى.

قامۇل بولسا تۇرپاندىن ئون ئىككى مەنزىل يول ئىكەن. بۇ يوللار ناھايىتى قاتتىق بولۇپ، ئوت-بوغۇز، ئاش-تاماق تېپىلمايدىكەن.

خوجاملار مەنزىلمۇ-مەنزىل يۈرۈپ قامۇلغا بەش مەنزىل قالغاندا، ۋاڭ خانلىغىدىن نەچچە ھارۋا ۋە تۆگىدە كەڭرى چۈشكۈن، قونالغۇ، قوي، ئوت-بوغۇز، نان-توقاچ ۋە يەل-يېمىشلەر يېتىپ كەلدى. بۇنىڭ كەينىدىن ۋاڭ خانلىقىمۇ كېلىپ خوجاملار بىلەن يۈز كۆرۈشۈش شەرىپىگە مۇيەسسەر بولدى. ھەممە ئەسكەرلەرگە نان-توقاچ، چاي ۋە ئاشلارنى تارتىپ ھال سورىدى. ئاندىن ئۇلارغا ناھايىتى مول سوغا-سالاملارنى بەردى. بۇ سوغا-سالاملارنىڭ ئىچىدە تۆت يۈز يامبۇ، سەككىز مىڭ ئاختا ئات بار ئىدى. بەرگەن قويلارنىڭ بولسا ھىساۋى يوق ئىدى. باشقا سوغا-سالاملارنىڭ قانداق ۋە قانچىلىك ئىكەنلىگىنى پەقەت مۇشۇنىڭدىن قىياس قىلىپ بىلگەيسىلەر. سوغا-سالاملار ۋە زىياپەت-مېھماندارلىق ئاياقلاشقاندىن كېيىن ۋاڭ خان ئالدى بىلەن ياندى ۋە يول باشلاشقا ئادەم تەييارلىدى، جانابى خوجام يۈلتۇزدەك نۇسرەتلىك ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، مەنزىلمۇ-مەنزىل يۈرۈپ شەھەرگە يېقىنلاشقاندا، ۋاڭ يەنە ئۇنىڭ ئالدىغا چىقىپ شەھەرگە باشلاپ كىرىپ، چوڭ بىر ئالى ئوردىغا چۈشۈردى. باشقا خەلىپە، باتۇرلارغىمۇ ئۆزلايىغىدا ۋە ئۆز دەرىجىسى بويىچە ئورۇن ھازىرلىدى. ھەممىسى ئورۇنلىشىپ سەرەنجام بولغاندىن كېيىن، يەنە ئالاھىدە سوغا-سالاملارنى تارتۇق قىلدى. بۇ سوغا-سالاملارنىڭ ئىچىدە سەككىز مىڭ يامبۇ، سەككىز مىڭ ئاختا ئات، قورال-ياراق سايمانلىرى، تۈرمۇش بۇيۇملىرى، چىرايلىق كىمخاپ قاتارلىق ناھايىتى كەڭرى نەرسە-كېرەكلەر بار ئىدى، خەلىپە ۋە باتۇرلارغىمۇ ئۆز لايىغىدىن ئاشۇرۇپ سوغا-سالام بەردى. ھەر تۆت كۈنده تۆت كىشىگە بىر قوي، ئىككى جىڭ كۆك چاي قاتارلىق تەمناتلارنى ئاشۇرماي ۋە كېمىتمەي بېرىپ

تۇردى. چوڭلىرىغا بۇنىڭدىن كۆپ بەردى. بۇ يەرگە بارغانلار بىز قامۇلدا ئۇچ ئاي ياكى بۇنىڭدىنمۇ كۆپ تۇردۇق، تەمىناتىنى يەنىلا شۇنداق بېرىپ تۇردى. قامۇل ۋاڭلىغىنىڭ مەنسۇى چوڭ، دۇنياسى كۆپ ۋە ھىساپسىز ئىكەن. خوجامىلار مەزكۇر ئاتىلارنى ئەسكەرلەرگە تەقدىم قىلدى. لېكىن قاراپ باقساق، ھەممە ئاتلىرى قېرى بولۇپ، يىگىرمە ياشتىن كەم ئات زادى يوق ئىكەن. قويىلىرىنىڭمۇ ئاغزىدا چىشى يوق ئىكەن. بىز بۇنىڭ سەۋەبىنى سورىساق، ئۇلار ۋاڭ خانىڭ يىلقىلىرى ناھايىتى كۆپ، سانىنمۇ بىلمەيمىز، قويىلىرى بولسا ئىكىكى يۈز ئاتمىش قوتان، ھەر بىر قوتان قوي يەتتە يۈزدىن كەم ئەمەس، بىر مىڭ ئىككى يۈزدىن ئارتۇق ئەمەس. باھار پەسلى كىرگەن چاغدا، بىر بېك بىلەن ئۇچ مىرزا ئاتىلىرىنى خەتلىگىلى بارىدۇ، بىر بېك بىلەن ئۇچ مىرزا قويىلىرىنى خەتلىگىلى بارىدۇ. بۇلار بەش ئاي ياكى ئالتە ئايدا خەتلەپ-ساناپ دېرىگىنى ئېلىپ ۋاڭ خانغا مەلۇم قىلىدۇ. يايلاق-قىشلاقلىرىغا بىر ئايدا ئاران بارغىلى بولىدۇ ۋە ئۇنىڭ قانچىلىك كۆپلۈگىنى بىز بىلمەيمىز دەپ جاۋاپ بەرگەن ئىكەن.

نەقىل، ھىكايىلەرگە قارىغاندا، سۇ يەنشەي (يۇەنشۇەي—ت) [164] ۋە دايەنشەيلەر [165] ئوتتۇز مىڭ تۇڭگانى بىلەن قامۇلغا بېرىپ تالان-تاراج قىلماقچى بولغاندا، قامۇل ۋاڭ ئەلچى چىقىرىپ، ئوتتۇز مىڭ تۇڭگانىغا بىرىدىن ئاختا ئات، بىرىدىن يامبۇ بەرسەم، چوڭلىرىغا كۆپ بەرسەم، تالان-تاراج قىلمىسا دەپ تەلەپ قىلدى. تۇڭگانلار بۇنىڭغا ماقۇل دېمەي، تالان-تاراج قىلىپ، قامۇل ۋاڭنى شاھادەتلىككە يەتكۈزدى. كۆزىگە كۆرۈنگەن ۋە قولىغا چىققانلا نەرسىنى بۇلاپ-تالاپ، ئادەملىرىنى ئۆلتۈرۈپ ياكى ئولجا قىلىپ ياكى ئەسىرگە

ئېلىپ ئۇرۇمچىگە ھەيدەپ كەلدى.

بۇ ئەسەرنىڭ مۇئەللىپى بولغان مەن ئۆزەمنىڭ كۆرگەنلىرىمگە ئاساسلانغاندا، قامۇل ۋاڭ خوتۇنىنىڭ بىر ھەمبىلى بار ئىدى. بۇ ھەمبەل تامامەن مەرۋايىت، زۇمرەت، لەلى-ياقۇت، يېشىل رەڭلىك ئىسسل تاش، ئالماس قاتارلىق قىممەت باھا پاكىز تاشلارنى تىزىپ توقۇپ تەييارلانغان ئىكەن. بۇ كۇچارلىق ئاق موللا بايىنىڭ قولىغا چۈشكەن ئىكەن. ئۇ بۇنى ئاقسۇغا ئېلىپ كېلىپ زاكاتچىنىڭ ئالدىدا مەرغىلانلىق مىر مەھمۇت بايغا ئون يەتتە يامبۇغا ساتتى. چۈنكى بۇ ئولجىغا چۈشكەن مال بولغانلىقتىن، ئەرزان سېتىلدى. قالغان ئەشيالارنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىگىنى بۇنىڭدىن بىلگەيسىلەر.

گەپنىڭ ھاسلى شۇكى، قامۇلدا ئون بەش مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادەم بار ئىدى، بۇلار "ھەممىمىز قامۇل ۋاڭ خانلىغا ئىشلەيمىز. مەيلى قىش ياكى ياز بولسۇن، خىتايلارغا بىر نەرسە بەرمەيمىز. ئەگەر خىتايلار قامۇلغا تەئەللۇق زىمىنىدىن بىر كەتمەن توپا-تۇپراق ئالماقچى بولسا، ۋاڭ خانلىقىنىڭ غەزنىسىگە كۇمۇش بېرىپ ئاندىن ئالالايدۇ. قامۇل ۋاڭ خاقانى چىنىنىڭ ئۇلۇغ خانىدىن باشقا مەنسەپدارلارغا تازىم قىلىپ باش ئەگمەيدۇ. خىتاي مەنسەپدارلىرى بولسا شاڭتاڭ ۋە شاڭ يامۇن ئىشلىرىنى ئۆزىنىڭ يامۇنلىرىدا قىلماي، بەلكى ۋاڭ خانلىقىنىڭ ئوردىسىغا كېلىپ بېجىرىدۇ. ئون بەش ئەۋلات بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ ئۇزاقتىن بېرى ئۇلۇغ خان بىزنى قامۇلنىڭ زىمنى بىلەن قوشۇپ قامۇل ۋاڭغا جۇلدۇ-جاساق قىلىپ بەرگەن ئىكەن. شۇڭلاشقا بىز قۇل قاتارىدا ئىشلەيمىز، جۇلدۇ-جاساق دېگەنلىنىڭ مەنىسى شۇ" دەپ، ئۆتكەن ۋەقەلەرنى بايان قىلدى. ۋاڭ خانلىق بولسا ئۇلۇغ خانغا ھەر يىلدا ئۇچ يۈز

ئاتمىش قوغۇن، توققۇز بىلەي تاش تارتۇق قىلاتتى. ئۇ بۇنىڭ ھىساۋىدا ئۇلۇغ خاندىن نۇرغۇن ئىنئام ئالاتتى. يەنى ۋاقتى خانلىق ھەر يىلى ئۇلۇغ خانىڭ غەزنىسىدىن يەتمىش تۆت يامبۇ، خان ئاغچا پۇچمن خانىم ئوتتۇز بەش يامبۇ ۋە بىرنەچچە توپ تاۋار-دۇردۇن ئالاتتى. قامۇل ۋاقتى ئوچ يىلدا بىر قېتىم بىجىنگە بېرىپ خانغا كۆرۈنۈش بېرەتتى. بېرىپ كەلگەن چىقىملىرىنىڭ ھەممىسىنى خانىڭ غەزنىسىدىن ئالاتتى. قامۇل ۋاقتى ھەر قېتىم بىجىنگە بېرىپ كەلگەندە، ئاز دېگەندىمۇ بەش يۈز يامبۇ پايدا ئېلىپ كېلەتتى دەپ ھىكايە ۋە تەرىپىلەرنى قىلىشىدۇ. ۋاقتىنىڭ پايدىسى بەلكى بۇلارنىڭ دېگىنىدىنمۇ ئارتۇق بولسا كېرەك.

خاقانى چىنغا قارايدىغان مۇسۇلمانلارنىڭ ئىچىدە قامۇل ۋاقتىدەك كاتتا ئۇلۇغ يوق ئىدى، ئۇنىڭ قەدىمدىن بۇيانقى قائىدە-قانۇنلىرى ۋە ئادەت-رەسمىيەتلىرى ھەتتا كامالى دۆلەتلىرى شۇنداق ۋە شۇ قەدەر ئۇلۇغ ئىدىكى، مەيلى باشقا ۋاقتى، گۇڭ قاتارلىق كاتتا مەنسەپ-دارلار بولسۇن، ياكى مولا، پازىل، ئۆلىما، ئىشان ھەزرەت ۋە ئەپەندىلەر بولسۇن، ۋاقتى ئۆزى ئۇلارغا بۇۋاستە گەپ-سۆز قىلمايتتى. ئۇلارنىڭ گەپ-سۆزلىرىنمۇ بۇۋاستە ئاڭلىمايتتى، ئاڭلىغان تەقدىردىمۇ بۇ گەپ-سۆزلەر ئۇنىڭ قۇلىغىغا بۇۋاستە كىرەلمەيتتى. ئۇنىڭ بىر ياكى ئىككى نەپەر "مەلۇمچى" دېگەن بېكلىرى بار ئىدى. ۋاقتى خانلىقنىڭ ھەر خىل يارلىق ۋە بۇيرۇقلىرى بولسا، ئالدى بىلەن ئۇنى مەلۇمچىلارغا دەيدىكەن. مەلۇمچىلار بولسا ۋاقتى خانلىغىنىڭ بۇ يارلىق-بۇيرۇقلىرىنى "ۋاقتى خانىنىڭ يارلىغى ۋە بۇيرۇغى" دەپ ئېلان قىلىدىكەن. ئەگەر باشقىلارنىڭ گەپ-سۆزلىرى بولسا، مەلۇم-چىلار "ئۇ مۇنداق بىر تەرىقىدە ئەرز قىلىدۇ" دەپ مەلۇم قىلىدى-

گەن. ئەگەر بىرەر ئادەم ۋاڭ خان بىلەن بىر ئۆيدە بىر جاي-ماكاندىكى بىر سورۇندا ئولتۇرۇپ سۆزلەشسىمۇ، مەلۇمچىلارنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن سۆزلىشىدىكەن. ۋاڭ خان ئۆزىنى زور، يارلىقىلىرىنى ناھايىتى ئۇلۇغ ۋە بۇ ئۇلۇغ سۆزلەرگە ئۇشتاق ئادەملەرنىڭ ۋۇجۇدى چىدىمايدۇ دەپ ھىساپلاپ، ئۇلارنى مەلۇمچىلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن بىر دەرىجە پەسەيتىپ ئاندىن ئۇلارغا يەتكۈزۈشنى يارلىق قىلغان ئىكەن. مەلۇمچىلار بولسا باشقىلارنىڭ سۆزلىرىنى ناھايىتى تۆۋەن دەرىجىدە دەپ بىلىپ، بۇنى ۋاڭ خانغا ئۆز پېتىچە يەتكۈزۈشكە لاياقىتى يوق دەپ ھىساپلاپ، ئۆزلىرىنىڭ يامان ئەقىدىسى بىلەن ئارىدا دەرىجە پەيدا قىلىپ، ۋاڭ خانىنىڭ ئاڭلىشىغا لايىق قىلىپ، ئاندىن يەتكۈزىدىكەن ياكى ئۇلار مۇنداق قىلىشنى ئالاھىدە بىر مەنسەپ دەپ بىلىسە كېرەك. مۇنداق بىر ئاجايىپ رىۋايەت بارکى، ئىسھاق خوجام تۇرپان. ئۇرۇمچى قاتارلىق شەھەرلەردىكى مەنسەپدارلار، چېرىكلەر ۋە نەچچە تۈمەن، نەچچە مىليون كاپىرنى ئۆلتۈرۈپ، بوي سۇندۇرۇپ، ئاندىن قامۇلىنى بوي سۇندۇرماقچى بولۇپ، نەچچە مىڭ قان خومار ئەسكەر بىلەن ئاتلىنىپ، "ئەگەر ۋاڭ ئىناۋەت ۋە ئىتائەت قىلسا، ئۇنىڭ مال-جىنسىنى ۋە يۇرت ئەھلىنى ئۆزىگە ئىنئام قىلىپ، ئامانلىق بېرىمەن. مۇبادا ئىتائەتتىن باش تارتسا، ۋاڭ باشلىق ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈپ تۈگىتىمەن" دەپ ۋاڭ-لىقىنىڭ بېشىغا تىغ تارتىپ بارغان چاغدا، ۋاڭ خان ئۇنىڭ ئالدىغا چىقىپ، خوجام بىلەن ئىككىسى بىر يا مىقدارى يېقىن بولغان ئىككى سەندەلدە ئولتۇرغان ئىكەن. شۇ چاغدا ۋاڭ خان "خوجامىلارنىڭ ئىسلام ئېچىپ قەدەم تەشرىپ قىلغانلىرىغا مۇبارەك بولغاي" دەپتۇ. مەلۇمچى بۇ سۆزنى ۋاڭ خانلىق بۇ تەرىقىدە يارلىق قىلىدۇ دەپ

ئىسھاق خوجامغا يەتكۈزۈپتۇ ۋە ئىسھاق خوجامنىڭ سۆزلىرىنى بولسا خوجام بۇ تەرىقسىدە ئەرز مەلۇم قىلىدۇ دەپ ۋاڭغا يەتكۈزۈپتۇ. مەلۇمچى يەنە سۆز باشلىغاندا، ئىسھاق خوجام "ئەي مەلۇمچى بېك، ئۆز جايىڭىزغا بېرىڭ. ۋاڭ خانىڭ تىلىنى مەن بىلىمەن. مېنىڭ سۆزۈمنى ۋاڭ خان پەملىيەلەيدۇ" دەپ ئۆزلىرى بىۋاستە سۆزلەشىپتۇ. دىمەك، قامۇل ۋاڭ خاقانى چىنىڭ ئارتۇق ئىلتىپاتى ۋە پۈل دۇنياسىنىڭ كۆپلۈگى، ئۆزىنىڭ بىغەم-خاتىرجەملىگى تۈپەيلىدىن مۇشۇنداق مەغرۇر ۋە مەپتۇن بولغان ئىكەن.

قامۇل ۋاڭلىرى ئۆزىنىڭ نەسەپ ۋە ئەسلىنى "تارخان بېك" لەرگە باغلايدىكەن. «تارىخىي زەفەرنامە»[166] دىگەن كىتاپتا يېزىلىشچە، چىنگىز قائان يېڭىدىن باش كۆتەرگەن زامانىدا، نايمانىڭ ئۇلۇغى بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇنىڭ قولىغا چۈشىتى ۋە ئەپۇ قىلىپ ئۆز تەربىيىسىگە ئالدى ھەم قىزىنى بېرىپ كۈيوغۇل قىلدى. لېكىن، ئۇنىڭدىن ئەندىشە قىلىپ خاتىرجەم بولالماي كەينىگە چۈشۈپ ئۆلتۈرمەكچى بولدى، خانىڭ ۋەزىرى "تېمۇچىنىنى خان ئۆلتۈرمەكچى بولدى" دەپ خوتۇنىغا ئېيتىپ قويدى، ئاق ئۆيىنىڭ تېشىدا تۇرغان ئىككى مەھرىمى بۇ گەپنى ئاڭلاپ، تېمۇچىنىغا خەۋەر قىلدى. تېمۇچىن بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، ئۆزىنى بۇ ھالاكەت ئورنىدىن قۇتقۇزۇپ، خالاسلىق سائادىتىگە ئۇلاشتۇردى، چىنگىز قائانىڭ بۇرۇنقى ئىسمى تېمۇچىن ئىدى. ئۇ كاتتا پادىشا بولغاندا، يۇقۇرقى ئىككى مەھرەم ئوغۇلىنى ئەۋلاتتىن ئەۋلاتقىچە تارخان قىلىپ يارلىق تاپشۇرۇپ، ئۆز يېقىنلىرىدىنمۇ ئۈستۈن قويۇپتۇ. چىنگىز قائان ئەۋلاتلىرى زامانىدا، ھەتتا ئەمر تېمۇر كوراگانىنىڭ زامان-ئەسىرلىرىدىمۇ بۇ تارخان بەگلىرىنىڭ ئەۋلادى ناھايىتى

مۇتىۋەر ۋە ئەزىز نامدار باتۇرلار جۇملىسىدىن ئىبارەت ئىدى، ئومۇمەن، بارلىق تارخان بەگلىرى ئۆز نەسەپلىرىنى بۇ ئىككى مەھرەم ئوغۇلغا باغلايدۇ دىگەن رىۋايەتلەر بار. بۇلارنىڭ ئەقىدىلىرى پاكىز، ئىخلاسلىرى زىيادە، شەرىئەت ئەھكاملىرى ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇشتا ئۆلىما ۋە فوزولالارنى (پەزىلەتلىكلەرنى ــ ت) يېتىشتۇرۇش، مەدرىسە، مەكتەپ، خانىقالارنى ئېچىپ گۈللەندۈرۈش، ئىلىم ئۇگەنگۈچى تالىپلارنى تەربىيىلەش قاتارلىق جەھەتلەردە ھەتتا ئىلمى تىبابەتچىلىك ئىشلىرىنى تىرىشىپ راۋاجلاندۇرۇشتا ناھايىتى سۈپەتتىن تاشقىرى ئۇلۇغ تەرىپىلىرى بار ئىدى، شۇڭلاشقا، ھەممە قامۇل ئەھلى ئاللانىڭ ھەممە پەرزىلىرى، شەرىئەت مەسىلىلىرىنى ئادا قىلىشتا ۋە ئۇنى ئۇگىتىشتە، ھەتتا تىبابەتچىلىك بابىدا ناھايىتى دانا خەلق بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ئېچىدە ئىلىمسىز ـ تۇركلەر ناھايىتى كەم.

سۆزنىڭ ھاسىلى شۇكى، خوجا ئىسھاق خوجام قامۇلدا تۇرغان چاغدا، ساجۇ[167] تۇڭگانلىرى ئەلچى ئەۋەتىپ، "خىتايلار بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ ۋە قوغلاپ شەھىرىگە كىرىپ قالدۇق ۋە شەھەرنى ئالدۇق. لېكىن خىتايلار يەنە بىر دەرۋازىدىن چىقىپ بىزنى شەھەرگە قورشاپ ئالدى. بىز شەھەرگە سولىنىپ قالدۇق. شۇڭلاشقا يار ـ مەدەتتە بولۇپ، لەشكەر ئەۋەتىپ بىزنى قۇتقۇزۇپ ئالىسكىزلەر" دىگەن ئەرز خەتنى تاپشۇردى. لېكىن، بالەكۆلگە تۇرپان، ئۇرۇمچىدىن قېچىپ بارغان خىتايلار ۋە ئۆز شەھىرىنىڭ خىتايلىرى بولۇپ، جەمئى بىر لەكتىن ئارتۇق خىتاي توپلانغان ئىكەن، بالەكۆلدىكىلەر قېچىپ بارغان خىتايلارنى شەھەرگە كىرگۈزمەي، شەھەردىن بىر مەنزىل يىراقتا يىگىپەن سوقۇپ، ئاش ـ

ئۇزۇقلىرىنى يەتكۈزۈپ، ئۇلارنى قاراۋۇلچى تەرىقىسىدە توختىتىپ قويغان ئىكەن. بۇ چاغدا، ئىسھاق خوجام خەلىپە باتۇرلارنى باش قىلىپ، ئون مىڭ لەشكەرنى بالەكۆلگە بۇيرۇدى. بۇلار بالەكۆلگە يېتىپ بېرىپ، نەچچە قېتىم يېڭىپ ۋە نەچچە قېتىم يېڭىلىپ، يېگىپەندىكى خىتايلارنى بوي سۇندۇرۇپ، شەھەرگە باردى. شەھەرنىڭ بىر تەرىپىدە قالماقلار بىنا قىلغان بىر شەھەر بار ئىكەن. بالەكۆلنىڭ خىتايلىرى ناھايىتى باتۇر ۋە ياماق ئىكەن. ئۇرۇشقا چىققان نەچچە مىڭ خىتاينىڭ ئىگەر-جابدۇقلىرى، ھەتتا كۆرپىچە-يوپۇشلىرىغىچە ھەممىسلا ئەنجانچە ئىكەن. بۇنىڭ سەۋەبىنى سورىساق، ئۇلار "بۇ خىتايلار كاشغەرگە ئۇرۇشقا بارغان ۋە تولا ئۇرۇش كۆرگەن" دەپ جاۋاپ بەردى.

بالەكۆلدىكى ئۇرۇش بازىرى ناھايىتى قىزىپ، جانلارنى بېرىپ، جانلارنى ئېلىپ تۇرۇشقان ھەم شەھەرنى پەتھى قىلىشنىڭ خوشاللىق مەۋسۇمى چىرايىنى ئېچىپ يېقىنلاشقان، مۇرات-مەقسەت باغچىلىرىدىن گۈللەرنى ئۈزىدىغان كۈنلەر يېتىپ كېلىپ، ئىسلام لەشكەرلىرىنىڭ دۆلەت ئىقبالى مەرتىۋىسى كۈندىن-كۈنگە يۇقۇرىلاپ ۋە تەرەققى قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىقبال نۇر شولىسى كۆتىرىلىپ ۋە ئۇل-غىيىپ، ھەممە جەھەتتىن ئاسانلىق ۋە سائادەتمەنلىك يەتكۈزۈپ تۇرغان بىر پەيتتە، راشىدىن خان خوجامدىن بىر يارلىق كەلدى. يارلىقتا "قىرغىز، قىپچاقلار كاشغەرنى ئالدى ۋە ياركەنتنىمۇ بېسىۋاپتۇ. بۇ تەرەپتىكى خوجىلارنىڭ ھەممىسى قېچىپ كەلدى. تولا لەشكەر، قورال-ياراق ۋە غەزنە زىيان بولدى. ئۆزلىرى دەرھال لەشكەرنى باشلاپ كېلىپ، ئەنجانلىق ۋە قىپچاقلاردىن بۇ شەھەر-لەرنى ئاجرىتىپ ئالمىسلا، بۇ دۈشمەنلەر كۈچىيىپ كەتكەندىن

كېيىن ئىش ياخشى بولماس. چۈنكى، بۇلار بىزگە يېقىن كېلىپ قالغان ئەكە ياماق دۇشمەنلىرى، تامام" دەپ يېزىلغان ئىدى. بۇ خەۋەر لەشكەر ئارىسىغا تارالدى. بۇ چاغدا ئۇلارنىڭ ھەممىسىلا ئاتا-ئانا ئۇرۇق-قايناشلىرىنى، بالا-پەرزەنتلىرى، خوتۇن-ئاياللىرى ۋە قېرىنداشلىرىنى ياد ئېتىپ سېغىنىپ تۇرغان بىر ھالەتتە تۇراتتى. ئۇلار بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ جەڭ-غازاتتىن پۈتۈنلەي كۆڭلى سوۋۇپ، ئۆز يۇرتىغا يېنىش ھەۋەس-ئارزۇسىغا چۈشتى. ئۇلارنىڭ چوڭ-كىچىك ھەممىسىلا بىر ئىتتىپاق-بىر نىيەتكە كېلىپ، "ئۆز يۇرتىمىزغا قايتىپ، ئالاھىدە ئايرىم كېلىپ يەنە قالغان شەھەرلەرنى پەتھى قىلساق" دەپ خوجاملارنىڭ ئاياقلىرىغا يۈزىنى سۈرتۈپ يىغلىشىپ تۇردى. نۇسرەتلىك بۇ ئەسكەرلەرنىڭ ئىنتىزامى خېلى بۇزۇلۇپ پاراكەندە ۋە بىسەرەنجام بولدى. خوجاملار بۇنىڭغا بىر نەرسە دېيىشكە ھەيران بولۇپ، سەراسىمدە قالدى.

سۆزنىڭ ھاسىلى شۇكى، ھەرقانداق تىك تۇرغاننىڭ يېقىلىشى ۋە ئۆرلىگەننىڭ تۆۋەنلىشى بولسا، قەدىمقى زاماندىن بۇ بىئىنتىزام ۋە بىسەرەنجام دەۋرگىچە داۋاملىشىپ، ۋەقە ۋە جارى بولۇپ كەلگەن بىر ئەھۋالدۇر. ئۇنىڭ ئۇستىگە مۇنداق دۆلەت ئىنتىزام ۋە سائادەت سۆلەت لەشكەرلەر نۇسرەتكە پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ تۇرغان بىر ھالەتتە، مۇنداق مەھەلسىز ۋە پايدىسىز يارلىقنىڭ كېلىشى، خۇددى ۋەيران خارابلىقتا ھۇقۇش سايرىغاندەك ۋە قاتتىق زاۋال ۋاقتىدا خوراز چىللىغاندەك، جەمىيەتنىڭ پاراكەندە بولۇشى، ئىقبال شام چىرىغىنىڭ بەختسىزلىك بورانلىرى تەرىپىدىن ئۆچۈرۈلۈشى، دۆلەت ئاپىتىنى زۇلمەت بۇلۇتىنىڭ خىرە قىلىشىغا

سەۋەپ بولدى، ئاقىۋەت، ئىسھاق خوجام بالەكۆلنى چالا تاشلاپ، قامۇلنى چۈن ۋاڭ خانلىغا بېغىشلاپ، ئۇرۇمچى قاتارلىق تۆڭگانى شەھەرلىرىنى داۋۇد خەلىپە بىلەن سودالويەگە مەرھەمەت قىلىپ، تۇرپاننى ئايدىن خوجام بىلەن سۇ يۈەنشۇەيگە ئىنايەت قىلىپ، كورلىنى ئۆزمىنىڭ كۆز نۇرى بولغان پەررۇخشاھ خوجامغا تاپشۇرۇپ، بۇگۇرگە تاھىر قازى بېكنى سۈيۇرغال قىلىپ، خۇداۋەندەكبېرىمىنىڭ ئىلتىپاتى ھەم دۆلەت ئىقبال ئۇلۇغ مەرتىۋىلىرى بىلەن ئۆز ئەسكەرلىرىنى باشلاپ دەبدەبە ساداسى، سۇناي، كاناي نەغمە-ناۋاسى بىلەن ھاي-ھۇيلارنى قىلىپ، دارۇل سەلتەنەت كۇچار زېمىنغا يېتىپ باردى. ئالدىغا چىققانلارنىڭ كۆپلۈگى، ئاتا-بالا قېرىنداشلارنىڭ كۆرۈشۈشى، شاھادەت شەرۋىتىنى ئىچكەنلەرنىڭ ئاتا-ئانىلىرى، خوتۇن-بالىلىرىنىڭ يىغا-زارى ۋە ئاھ-پىغانى، تاماشىچىلارنىڭ ھاي-ھۇي دېگەن غۇلغۇلا ئاۋازى پەلەكتىن ئۆتۈپ پەلەككە چىقىپ، توققۇز راۋاقتىكى پەرىشتە-مالايىكىلەر قۇددۇس گۇرۇھىنىڭ ئىچىگە قوزغىلاڭ سالدى. خوجاملار مۇشۇنداق داغدۇغا ئىچىدە كۇچارغا چۈشۈپ كەڭ-كۇشادە ۋە كۆكۈلگە لايىق جاي-ماكانلارغا ئورۇنلىشىپ، دۆلەت ئىقبال ۋە ئۇلۇغ مەرتىۋىلىرى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ خىش-ئەقرىبالىرى، دوست جامائەتلىرى ۋە ئەھلى ئايالىرى بىلەن كۆرۈشۈپ، بۇ يەردە بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ، غېرىپ ۋە ئاجىزلارغا نەزىر-چىراقلارنى قىلىپ، خىش-ئەقرىبالىرىغا كىيىم-كېچەك، خىراجەت تىللا قاتارلىقلارنى ھەدىيە ۋە ئېھسان قىلىپ، كۆڭلى خاتىرجەم بولدى، ئالىلانىڭ بەرگەن مەرھەمەت ۋە ھەممە ھالىغا شۈكۈر.

15

ياخشى ئەخلاقلىق سەيىدخوجا ئىسھاقنىڭ يارىكەنلىت ۋە كاشغەر غازاتىغا قەتئى نىيەت باغلىشى ۋە ئاتالىق غازى مۇھەممەت ياقۇپ بېك قۇشبېگى بىلەن سۆلھى شەرتنى تۈزۈپ ئۆز ۋەتەن ئەسلىگە قايتىقانلىغى قاتارلىق ۋەقەلەرنىڭ بايانى

مۇھەببەتلىك خالىس يارەنلەر، ئىخلاسلىق خاس بۇرادەرلەرنىڭ دىللىرىغا ئاشكارا ۋە مۇئەييەن بولغايىكى، كۇچار دار سەلتەنەتىدە گويا مۇشتەرى (يوپېتر ـ ت) بىلەن ناھىد (ۋېنېرا ـ ت) سەييارىلىرى بىر سىزىقتا ئۇچراشقاندەك، راشىدىن خان خوجام بىلەن ئىسھاق خوجام بىر بىرى بىلەن كۆرۈشۈپ، مۇڭدىشىپ، سەرگۈزەشتىلىرىنى ئېيتىشىپ، سوغا ـ سالام ۋە زىياپەت ـ مېھماندارچىلىقلار ئادا قىلىنغاندىن كېيىن، ئىسھاق خوجام غەلبە ـ نۇسرەتلىك ۋە ياخشى ئاقىۋەتلىك لەشكەرلىرىنى باشلاپ، مۇراد ـ مەقسەتنىڭ غەلبە ئۇزەكگىسىگە ئاياق ـ لىرىنى تاشلىدى، تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن ئىككىنچى يىلى ماھى باراتنىڭ (ھىجرى 8 ـ ئاي ـ ت) ئىككىنچى كۈنى (مىلادى 1865 ـ يىل 12 ـ ئايىنىڭ 21 ـ كۈنى ـ ت) ئىسھاق خوجام كۇچاردىن يولغا چىقىپ، مەنزىلمۇ ـ مەنزىل يۈرۈپ، ئاقسۇغا باردى ۋە ئالى دەرىجىلىك، كەڭ ـ كۈشادە خانلىق باقتا چۈشتى. لېكىن قامۇلدىن ئىسھاق خوجامنىڭ تۇغلىرىغا ئەگىشىپ كەلگەن لەشكەرلەرنىڭ كۆپ قىسمى كۇچاردا تۇرۇپ قالدى. ئىسھاق خوجام

بولسا ئۆزىگە خاس مەھرەم ۋە مۇلازىم، دادخۇا ۋە ياساۋۇل باتۇر-لىرى بولۇپ جەمئى ئۇچ مىڭدىن كۆپرەك ئادەمنى باشلاپ كەلگەن ئىدى. چۈنكى ئۇچتۇرپان لەشكەرلىرىنى ھامىددىن خوجام باشلاپ باردىۇ دىگەن يارلىق چۈشكەن ئىدى. ئىسھاق خوجام ئاقسۇدا ئون كۈنچە تۇرۇپ، نۇر ماشايىخلارنىڭ مازارلىرىنى زىيارەت قىلىپ، غېرىپ-بىچارىلەرگە نەزىر-چىراق ۋە خەير-سەدىقىلەرنى بېرىپ، ئۇلارنىڭ پەتە ۋە دۇئالىرىنى ئېلىپ، توختى مۇھەممەت باتۇر، ئىبراھىم باتۇرلارنى باش قىلىپ، ئىككى مىڭ لەشكەرنى بىر كۈن بۇرۇن يولغا سالدى. ئىسھاق خوجام بولسا ئۆزىگە بۇاستە قاراشلىق مەھرەم، دادخۇا ۋە باتۇرلارنىڭ كەينىدىن يولغا چىقتى. بۇلارنىڭ دەبدەبىلىرى، قورال-ياراقلىرى ھەم سۆلەتلىرىدەك ئەھۋال بۇ موغۇلستان يۇرتىدىكى ھېچقانداق پادىشادا بولۇپ باقمىغان بولسا كېرەك. بولۇپمۇ سەپنىڭ ئالدىدا ئىككى ئاتلىق لەشكەر لەئلۇجەۋھەر، ئالماس، ياقۇت قاتارلىق قىممەت باھا بۇيۇملاردىن كۆز قويدۇرۇپ ياسالغان قالماقچە كاناينى چېلىپ ماڭغان ئىدى، ئۇنىڭ كەينىدىن ئىككى ئاتلىق سۇنايچى، ئالتە ئاتلىق ناغرىچى ماڭغان ئىدى. ئۇنىڭ كەينىدىن يەنە ئىككى ئاتلىق كانايچى ماڭغان ئىدى. بۇ ئون ئىككى ئاتلىق كانايچى ۋە سۇنايچىلارنىڭ كاناي، سۇنايلىرى بىر بىرىدىن ئارتۇق بولۇپ، خۇددى لەلۇ ياقۇت ۋە ئۇنچە-زۇمرەتتەك پارقىراپ تۇراتتى. بۇ ئون ئىككى ئادەم مىنگەن ئاتلارنى ئون ئىككى پىيادە ئادەم مەنزىلمۇ-مەنزىل يېتىلەپ ماڭغان ئىدى. ئالدىدىكى بىر جۈپ كانايىنىڭ ئاۋازى پەس، ئۇنىڭ كەينىدىكى بىر جۈپ كانايىنىڭ ئاۋاز-ساداسى ۋە باشقا كانايلارنىڭ ئاۋازى بىراز پەسلىشى بىلەن، ئارقا-دىكى سۇنايلارنىڭ مۇڭلۇق غەزەل-مۇقاملىرى، كىشىنى مەپتۇن

قىلىدىغان زىل-بوم جىگەر سۆزلىرى، «ھۇزۇرۇم» نەغمىسىنىڭ دىلنى ئاچقۇچى بېيىتلىرى بۇ كۆك ئالەم گۈمبىزىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، يۇلتۇزى پەلەككە چىرماشتى .

بۇ چاغدا، ئاتىسىنىڭ ئەمرىگە بوي سۇنماي، ئانىسىنىڭ پەرمانىغا باش ئەگمەي، باغ سەيلىسى ۋە قىزىل گۈل تاماشىسىنى خىيال قىلىپ، ياكى ئاتا-ئانىسىدىن خەۋەر ئالماي ياكى خوتۇن، بالىسى بىلەن كارى بولماي، بەھۇش ۋە بىخوتلارچە ئۆزىنى يوقاتقان ئۇچ مىڭ ياكى تۆت مىڭ ياش يىگىت ئۇلارنى ئەگىشىپ ئىككى-ئۇچ مەنزىل يەرگە بارغاندا، بەزىلىرى ئۆزىنى توختىتىپ كەينىگە ياندى. بەزىلىرى ئۆزىنى توختىتالماي، يۇقۇرقىدەك شىرىن خىيالىلار بىلەن يارىكەنتكە ماڭدى. بەزىلىرىنى بولسا ئاتا-ئانىلىرى ياندۇرۇپ كەلدى. بەزىلىرى ئاتا-ئانىلىرى مىنىپ بارغان ئاتلارنى مىنىپ، قوشۇنىنىڭ كەينىدىن يېتىتى. ئىسھاق خوجام ئەنە شۇنداق ئەھۋال ئاستىدا يارىكەنت تەۋەسىگە باردى ھەم ياراتقۇچى ئاللانىڭ خەيرىخاھلىغى ۋە لۇتىپى ئىنايىتى بىلەن يارىكەنت شەھىرىگە كىرىپ تەينىلەنگەن زىننەتلىك، كەڭ بىر ھويلىغا چۈشتى. لېكىن ھامىدىن خوجامدىن ھىچقانداق خەۋەرنىڭ ئەسىرى ياكى لەشكەرلىرىدىن بىرەر نىشان-نەمۇنە بولمىدى. بۇنىڭدىن بۇرۇن جامالىددىن خوجام خانبىرىقىتىن قاچقان چاغدا، مۇھەممەت ياقۇپ بېگ قۇشبېگى يارىكەنتىنى بوي سۇندۇرۇپ، كىچىك خان تۆرەمنى يارىكەنتىگە ھاكىم قىلغان ئىدى. ئىسھاق خوجام يارىكەنتكە بېرىشى بىلەنلا، تۇڭگانىلار كىچىك خان تۆرەمنى يېڭى شەھەرگە ئېلىپ كىرىپ، ئۆزىگە ھەمرا قىلىپ زادىلا سىرتقا چىقارمىدى، نەتىجىدە يارىكەنتنىڭ بىر قىسمىغا خوجامىلار، يەنە بىر قىسمىغا تۇڭگانىلار ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

ئسهاق خوجامنىڭ يارگەنت تەختىدە ئولتۇرغانلىغىنى قۇشبېگى ئاڭلاپ، ئۆزىنىڭ شاخماتۇازلىق ھۇنىرىنى كۆرسىتىپ، نۇرغۇن قوشۇن بىلەن مارالۇبشغا كېلىپ، تۇڭگانىلار بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، بۇ جايىنى بوي سۇندۇردى. ئۇنىڭ شاخماتۇازلىغىنى شۇنىڭدىن كۆرۈش مۇمكىنكى، بىر ئات سەكرەتمەكلىك بىلەنلا مات قىلىپ ئۆلتۇرۇش ئويۇنىنى ئويناپ، شاھنى بەنت قىلدى، يەنى ئسهاق خوجام يارگەنتتە سولىنىپ قالدى. بۇ چاغدا، قۇشبېگى يارگەنتكە بېرىپ، ھەفتى مۇھەممەدان مازىرىدا چېدىر-بارگاھلىرىنى تىكتى. قۇشبېگى شەھەرنىڭ تېشىدا، خوجاملار كونا شەھەردە، تۇڭگانىلار بولسا كىچىك خان تۆرەم بىلەن يېڭى شەھەر ئىچىدە تۇراتتى. بۇ ئۇچ تەرەپ بىرنەچچە كۈنگىچە ئۇرۇش قىلماي، بىر بىرىنى ماراپ تىنچ تۇردى. ئاقىۋەت تۇڭگانىلار ئسهاق خوجام بىلەن مەسلىھەتلىشىپ جەڭ-جىدەلگە تەييارلاندى. بۇ جاغدا نىياز ئىشكاھى بېك بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، قۇشبېگىگە "پالانى كېچىسى توققۇز مىڭ تۇڭگانى ۋە ئىككى مىڭ يەرلىك كىشى چىقىپ، كېچىلىك ھۇجۇم قوزغىماقچى، بۇنىڭغا تەدبىر قىلسىلا، بۇنىڭدىن باشقىغا قولۇم كەلمەيدۇ، تامام" دەپ خەۋەر قىلدى. قۇشبېگى بۇ خەۋەردىن ۋاقىپ بولۇپ، شۇ كېچىسى لەشكەرلىرىنى تۆت تەرەپكە چىقىرىپ، چېدىر-بارگاھلىرىنى بوشتىپ، دىققەت بىلەن قاراپ تۇرسا، تۇڭگانىلار توپ-زەمبىرەك، قورال-ياراقلىرىنى كۆتىرىپ چىقىپ، قۇشبېگىنىڭ قوشۇنىغا كېچىلىك ھۇجۇم باشلاپ، بارگاھقا خۇددى پەرۋانىدەك ئۆزىنى ئاتتى. لېكىن ئۇلار قاراپ باقسا، بۇ يەردە ھېچ ئادەمنىڭ نىشان ياكى ئەسىرى يوق ئىدى. ھەممە چېدىر-بارگاھلار بولسا ئۆز جايىدا خالى تۇرۇپتۇ. شۇ پەيتتە قۇشبېگىنىڭ قوشۇنلىرى

خۇددى بالايى-ئاپەتتەك چۇقان-قىقاس ساداسىنى ياڭراتتىپ، تۆت تەرەپتىن يېتىپ كېلىپ، تۇڭگانىلارنى ئارىغا ئېلىپ، چاپ-چاپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى نەس-نابۇت قىلدى. ئالتە يۈزچە تۇڭگانى ۋە سەككىز يۈزچە مۇسۇلمان جېنىنى جايلاپ ئامان قالدى. قالغانلىرى بولسا غەزەپ-قەھرىيەت ۋە تىغ سىياسەت ئاستىدا ھالاك بولۇپ يوقالدى.

ئىسھاق خوجام بىلەن تۇڭگانىلارنىڭ جەڭ-جىدەلگە مادارى قالمىدى، شۇڭلاشقا، ئۇلار سۇلھى قىلىشتىن باشقا يول تاپالماي، ئامالسىزلىقتىن سۇلھى تۈزۈشكە قارار قىلدى. چۈنكى، لەشكەرلەرنىڭ كۆپ قىسمى ھالاك بولغان ئىدى. تاماشا ئۇچۇن بارغانلارنىڭمۇ كۆپ قىسمى نابۇت بولدى. بۇنىڭدىنمۇ كۆپ قىسمى ئولجا ئەسىرگە چۈشتى. قۇشبېگىنىڭ ئىلتىماسى بويىچە، ئىسھاق خوجام قۇشبېگىنىڭ چېدىرىغا تۆۋەنچىلىك بىلەن يېتىپ بېرىپ سۇلھى تۈزۈشتى. قۇشبېگى كاتتا زىياپەتلەرنى قىلىپ، كۆپ سۆزلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى ۋە ئۇنى مىرزا ئەھمەت قۇشبېگىنىڭ چېدىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۇچ كېچە-كۈندۈز لەشكەرلىرىدىن ئايرىپ قويدى ھەم ئۇنى يەنە ئالدىغا چاقىرىپ، مېھرىۋانلىق قىلغاندەك بولۇپ، ئىسھاق خوجامنىڭ خاپا بولغانلىغىنى سېزىپ، چاقچاق تەرىقىدە "ئەگەر مۇشۇنداق يول بىلەن بىز ئۆزلىرىنىڭ قولىغا چۈشسەك نېمە قىلار ئىدىلە" دەپ سورىدى، خوجام "مۇبادا سىز مېنىڭ قولۇمغا چۈشكەن بولسىڭىز ئىدى، سىزنى ئاتقا تېڭىپ، مەھكەم باغلاپ، كۈچارغا ماڭدۇرار ئىدىم. بۇ كەمگىچە سىز مارالۇبشى ئەتراپىغا يەتكەن بولار ئىدىڭىز" دەپ جاۋاپ بەردى، بۇ سۆز ئاتالىق غايىنى ناھايىتى **ماقۇل** چۈشتى. ئۇ خوشال بولۇپ، "ئەي تۆرەم، راست سۆزنى ئېيتتىلا، ئۆزلىرى

بولسا راست سەيىد ئىكەنلا، مەن تەستىق قىلدىم" دەپ كۆپ ياقتۇ-رۇپ ئاپىرىن ئوقۇدى. قۇشبېگى يەنە "راشىدىن خان خوجا ئاقسۇنى ئۆزلىرىگە بەرسۇن، ئۆزلىرى ئاقسۇدا تۇرۇپ مارالۇبشىنىڭ ئۇ تەرە-پىگىچە بولغان جايلارنى سۈرىسلا. بىز بۇ تەرەپنى سورىساق، ئۆز-لىرى خىتايلار بىلەن كۆپ غازات قىلىپ، غازىلىق دەرىجىسىگە مۇيەسسەر بولۇپتىلا، ئەمدى بىز ئىتتىپاقلىشىپ، ئارىمىزدا خەت-ئالاقە ئىشلىرىنى قىلىپ تۇرساق، مۇبادا بىرىمىزنىڭ بىرسىگە بىر تەرەپتىن دۇشمەن كەلسە، بىر بىرىمىزگە يار-مەدەت بەرسەك، ئەگەر خان خوجا ئاقسۇنى ئۆزلىرىگە بەرمسە، مەن ئۇنىڭ ئۇستىگە لەشكەر تارتىپ بېرىشىم مۇمكىن. ئۇ چاغدا ئالەمنىڭ قۇدرەتلىك ئىگىسى بولغان ئاللا پەتھى غەلىبىنىڭ ئىشىگىنى قايسىمىزغا قارىتىپ ئاچسا، بىز بۇنى ئۆزىمىزنىڭ بەخت-تەلىيىدىن كۆرسەك" دەپ، ئۆز لايغدا ياخشى تون-كېچەك، سەللە، كۇلا ۋە بارلىق جابدۇق-لىرى بىلەن ئارغىماق ئات تەييارلاپ، خوجامنىڭ قولتۇغىدىن يۆلەپ ئاتقا مىندۇرۇپ، ئولجا-ئەسىرلەرگىمۇ ئىلتىپاتلارنى قىلىپ، يول خىراجىتى ۋە ئوزۇق-تۇلۇك، ئات-ئۇلاغلارنى بېرىپ ئۇلۇغلاپ، كۇچارغا يولغا سالدى.

بۇ چاغدا ياركەنتتىن ئاقسۇ، كۇچار تەرىپىگە ۋە ئاقسۇ، كۇچاردىن ياركەنت تەرىپىگە بىرەر ئادەم ئۆتەلمەي ۋە نىمە ئىش بولغانلىغى-نىمۇ بىلگىلى بولماي تۇرغان بىر ۋاقىت ئىدى. بۇ كۇنلەردە خان خوجام يارلىق قىلىپ، ھامىددىن خوجامنى ئاقسۇ ۋە ئۇچتۇرپان لەشكەرلىرىگە باش قىلىپ مارالۇبشىغا ماڭدۇرغان ئىدى ھەم بۇلار ئالدى بىلەن مارالۇبشىنى ئېلىپ، ئاندىن ياركەنتكە بېرىپ، ئىسھاق خوجامغا مەدەت ۋە يارەدەم بەرسۇن دەپ ئويلىغان ئىدى، ھامىددىن

خوجام جەمئی بىر مىڭ لەشكەر بىلەن ئاتلىنىپ، چار باغ ئۆتىكىدە تۇرغان ھېكىم خان تۆرەمىنىڭ ئىراۋۇلچىلىرىنى تۇتۇپ باغلاپ، ئولجا ـ ئەسىرگە ئالدى. بەزىلىرىنى يوق قىلدى، بەزىلىرى قېچىپ بېرىپ ھېكىم خان تۆرەمگە خەۋەر قىلدى. تۆرەم لەشكەرلىرىنى باشلاپ كېلىپ جەڭگە كىرىشتى. ئۇچ كېچە ـ كۈندۈز قاتتىق جەڭ بولدى. ئاخىرى ھامىددىن خوجامغا شىكەستلىك يېتىپ، ئارقىغا چېكىندى، ئەجەل يەتكەنلىرى كەتتى، تىرىك قالغانلىرى بولسا پىيادە ۋە ئاتلىق بولۇپ، ئاچ ـ يالىڭاچ ئاۋارىگەرچىلىكلەرنى تارتىپ، ھەرقايسىسى ئۆز ماكانلىرىغا جېنىنى ئېلىپ، ئامان كەلگەنلىرىگە ناماز شۈكۈر ۋە ھەمدۇ ـ سانالارنى قىلىشتى.

ئىسھاق خوجام قۇشبېگىنىڭ دەستى ـ چاڭگىلىدىن تىنچ ئامان قۇتۇلۇپ، مالال ۋە غەمكىن ھالدا مەنزىلمۇ ـ مەنزىل يۈرۈپ ئاقسۇغا كەلدى. لېكىن، ئاقسۇدا خوجاملار ياركەنتىنى بىر ئاتقا سېتىپ كېلىپتۇ دېگەن تەنە گەپلەر تارقالغان ئىدى، بىراق خان خوجام ئىسھاق خوجام بىلەن قامۇل، تۇرپان ئەتراپلىرىدىن كەلگەن لەشكەرلەرنى كۈچاردا قالدۇرۇپ، ئىسھاق خوجامنى ئاز ئادەم بىلەن ياركەنتكە ماڭدۇرغان ئىدى، ئاقسۇدىنمۇ چېرىك قوشمىغان ئىدى. ھامىددىن خوجامنى باردۇ دەپ يارلىق قىلغان ئىدى، لېكىن ئۇنى ئەۋەتمىدى. خان خوجامنىڭ نىيەتلىرى بولسا باشقىچە بولۇپ، ئۆز ـ گەرگەن ئىدى. چۈنكى، ھەممە چوڭ ـ كىچىكىنىڭ ئاغزىدا ھەتتا ھەممە شەھەردە ئىسھاق خوجامنىڭ نامى شۆھرەت تېپىپ، ھەممە لەشكەر ۋە پۇقرالار ئىسھاق خوجام تەرىپىگە مايىل بولغان ئىدى. شۇنداقلا ئىسھاق خوجام قانداق شەھەرگە قەدەم قويسا، شۇ جايدا زەپەر ئىشىگى ئېچىلىپ، غەلىبىگە ئېرىشىپ تۇرغانلىغى ئۈچۈن خان

خوجام يارکەنـت ۆە کاشغـەزنی بانا قىلىـپ، ئۇنى لەشـکەرلـەری، قوراڵ-ياراقلىرى ۆە سۆلەت-شەۆکەتلىرىـدىن ئايـرىماقچى بولغان ئىدى. خان خوجام ئاقۆەت بۇ مەقسىدىگە يەتتى. شۇنىڭـدەك، خان خوجام ئىسھاق خوجامنى ئاز ئادەم بىلەن كـۆپ دۇشـمەن ئۇستـىگە بېرىشنى يارلىق قىلغان ئىـدى ھەم دۇشـمەنلەر ماراڵۇبـشنى قولىغا كىرگۈزۈپ، يوللار ئېتىلىپ، ئىسھاق خوجامغا ياردەم ۆە مەدەت ئـۆز ۆاقتىدا يېتىپ باراڵمىدى، خان خوجام بۇ ئەيىپنى ۆە بىخەستىلىكنى ئۆزىدىن كۆرمەي، بەلكى ئىسھاق خوجامغا قويىدى. گەرچە ئىـسھاق خوجامنىڭ كەينىدىن بىر مىڭ بەش يۈز لەشكەر ئەۆەتكەن بولـسمۇ، مەھەلسىز ئەۆەتىلگەن بۇ لەشـكەرلەر يارکەنتـكە باراڵـماي، ئاقـسۇدا تۇرۇپ قالدى. بۇ لەشكەرلەر بولسا قامۇل، تۇرپان قاتارلىق جايلاردا ئىسھاق خوجامـنىڭ خىزمىتـىدە بولغان لەشـكەرلەر ئىـدى. ئىـسھاق خوجام بۇ ئەھۋاڵلاردىن خاپا بولۇپ كۇچارغا قاراپ يولغا چىققاندا، بۇ لەشكەرلەر بىلەن بۇرۇن ئاقسۇدا تۇرغان لەشكەرلەرنىڭ ھەممىسىلا ئىسھاق خوجامغا ئەگىشىپ يولغا چىقتى ۆە بۇ جايـدىن ئۆزى خالـ-غانچە ئايرىلماقچى بولدى.

بۇ چاغدا، ئاقـسۇدىكى جامالىددىـن خوجام ئىسـھاق خوجامـنىڭ ئالدىـغا ئۆزى كېلىـپ، ئۆزرە-خالـىق سوراپ، بارلـىق گۇناھى ئۆز ئۇستىگە ئالدى ۆە ئالاھىدە سوغا-سالامـلارنى بېرىـپ زىياپـەت ۆە مېھماندارچىلىقـلارنى قىلدى. بىر بۆلۈم ئەسكەرلەرنىڭ ئاقسۇدا تۇ-رۇشنى تەلەپ قىلىپ، ئىتتىپاق ۆە ئىناقلىقنىڭ يىپـىنى يېڭىۆاشتىن باغلىدى. خۇش پېـئىل ۆە ئالى مۇقاملىق ئىسھاق خوجام جامالىدىن خوجامنىڭ ئىلتىماسـىنى ماقۇل كۆرۈپ، ئەسـكەرلەرنىڭ مەسلىھـىتى بويىچە تاھىرىددىن خوجام، ھوللاش غەزىچى، ئابدۇلۆاھىـت بېك،

ئەيسا بېكـلەرنى باش قىلىـپ، بىر مـىڭ لەشكەرنى جامالـددىـن خوجامـغا ئۆتـكۈزۈپ بەردى. جامالـددىن خوجام ناھايـىتى خـوش بولۇپ مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ، مەزكۇر لەشكەرلەرگە تون ـ كېـچەك بېرىپ خوشال قىلدى، لېكىن، لەشـكەرلەرنىڭ ئىتتىپاق ۋە ئىناقـلىق يىپـى بوشاپ، دۆلەت ۋە ھۆكـۈمەت ئەندىزىـسى بوشاپ سۇسـلۇقـقا قاراپ يۈزلەندى. سەيىد غازى ئىسھاق خوجام بولسا دۆلەت ئىقـبال بىلەن ئاتلىنىپ كۈچار شەھىرىگە كېلىـپ، قۇدرەتلىـك ئاللا دەرگا ـ ھىدىن قانداق ئىشلار يۈز بېرەر ئىكىن دېگەن خىيالـلار بىلەن ئال ـ لاغا دۇئا قىلىـپ مەدەت تـىلەپ، خاتـىرجەمـلىك بىلەن يالـۋۇرۇپ قاخشاپ، ئۇنىڭ مەرھەمەتلىرىگە يۈز كەلتۈردى. بەش ۋاقىت نامازنى تولۇق ئوقۇتەپ، نەزىر ـ چىراقـلارنى ئۆتكـۈزۈپ، خىش ـ ئەقرىـبا ۋە دوست ـ بۇرادەرلىرىگە رەھىم ـ شەپقەتلەرنى كەلتۈرۈپ، كىيىم ـ كېچەك، تىللا قاتارلىـقلارنى ئىنئام قىلىپ كۆڭلىنى كۆتـىرىپ ياتتى ـــ تامام.

16

كۈچارلىق خوجاملارنىڭ ئىتتىپاقـسىزلىـغى ۋە ئۇلارنـىڭ بۇرۇنقى ھالەتلىرى، ئېرىشكەن بۇ ئۇلۇغ دۆلەتكە شۈكرى قىلماي، دۆلەت ۋە ھۆكۈمەتتىن تامام ئايرىلىشى، كۈتۈلـمىگەن بەزى ۋەقەلەرنىڭ يۈز بېرىشى، ئاتالىق مۇھەممەت ياقـۇپ بېك غازىنىڭ ئىستىلاسى ۋە ھۆكۈم ـ رانلىغى قاتارلىق ۋەقەلەرنىڭ بايانى

ياخشى ئاقىۋەتلىك ئەزىز يارەنـلەر، ئاقىۋىـتى خەيرىيەتلـىك ۋە

لەزەتلىك بۇرادەرلەرنىڭ ئالى مۇقام زىھنىلىرىگە روشەن ۋە ئاشكارا بولغايىكى، مۇنداق ھىكايە ۋە ئەپسانىلەرگە ئاساسلانغاندا، بىردىن-بىر قۇدرەتلىك ۋە مەرھەمەتلىك ئاللانىڭ لۇتپى ئىنايىتى بىلەن، سەيىد غازى خوجا ئىسھاق يارکەنتتە ئاتالىق غازى بىلەن سۇلھى تۇزۇپ، خالايىقنىڭ رىقابەتلىرىنى كۆزدە تۇتۇپ، يۇرت، پۇقرالارنىڭ راھىتىنى ئىزدەپ، ۋەدە-قەسەملەر، ئانت-ئىمانلارنى ئەھدى پەيمان شەرتلىرى بىلەن چىكتىپ، ئۇ تەرەپنىڭ ئىشلىرىنى سەرەمجانلاشتۇرۇپ، كۇچارغا يېنىپ كېلىپ ئىستىقامەت قىلىپ ياتتى. لېكىن، راشىدىن خان خوجام ۋە جامالىددىن خوجام ئاكا-ئۇكىلار بىلەن جامالىددىن خوجامنىڭ پەرزەنتى يەھيا خوجام باشلىق چوڭ-كىچىك خوجاملار ئۆز مەزھەپلىرى ۋە مىللەتلىرىنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى ھەم تەختى سەلتەنەت تۇزۇملىرىگە قارشى بولغان بەدخۇي ئەخلاق ۋە قىلىقلارنى قىلىپ، بەزى لايىق ياكى نالايىق ئىشلارنى پەيدا قىلىشقا باشلىدى. ھامىددىن خوجام بولسا "نەچچە يىللار مابەينىدە يارکەنت، كاشغەردىكى دۇشمەنلەرگە زەربە بەردىم ۋە دۇشمەنلەردىن زەربە يەپ قېچىپ، كۆپ مۇشەقەقەت تارتتىم. ئاقيار دىگەن جاينى دەستۇر خېنىمغا لازىم قىلسام" دەپ جامالىددىن خوجامغا ئەرز قىلدى. جامالىددىن خوجام بۇنى ماقۇل كۆرمىدى. ئاقۇمەت ئۇ ئۆزىنىڭ غەيرىتى ۋە كۈچ-قۇۋۋىتىگە يۆلىنىپ، نىشان ۋە دەستەك بىلەن ئاقيارنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۆزىگە تەۋە قىلىپ بېكىتتى. ئاقسۇدىن ئاقيارغا ھىچقانداق دورغا ياكى مۇلازىملار بارالمىدى، بارغانلارنى بولسا قاتتىق جازا بېرىپ ياندۇردى. شۇڭلاشقا، ھىچبىر دورغا ياكى مۇلازىم ئاقيارغا بېرىشقا جۇرئەت قىلالمىدى. ئاقۇمەت نۇرغۇن ھىلە-مىكىرلىك ۋە مۇناپىقلارچە ئۇسۇل-

لارنى ئويلاپ، مەككارلىق توزاقلىرىنى قۇرۇپ، يالغانچىلىق ئۇرۇغىنى چېچىپ، ئۇچتۇرپاندىكى خوجاملارغا خەت يازدى.بۇ خەتتە "ھامىددىن خوجا ئۇكام دەرۋەقە تولا مېھنەت ۋە مۇشەققەت تارتتى. ئۇنىڭ ئاقيارنىڭ مەھسۇلاتىنى مەن سەرپ قىلسام دېگەن سۆزى ماڭا ئانچە ماقۇل كەلمىگەن ئىدى. خىيال قىلسام، بۇ ئوبدان ئىش بولمىغان ئىكەن. ئۇكام بۇ يەرگە بىر كېلىپ كەتسە، مەن ئۇنى بۇ يەردە بىر-نەچچە كۈن تۇرغۇزۇپ زىياپەت قىلىپ، بۇ يەرنى ئۆز قولۇم بىلەن بەرسەم، ئەگەر ئۇ ئۆزىچە بۇ يەرنى تەۋە قىلسا، بىزنىڭ ئىتتىپاق-سىزلىغىمىز يېراق ۋە يېقىن دۇشمەنلەرگە ئاشكارا بولۇپ قالىدىغان ئېھتىمال بار. بۇ ئوبدان بولماسمىكىن" دەپ يېزىلغان ئىكەن. ھامىددىن خوجام بولسا راست ۋە توغرا پەزىلەتلىك بولغانلىغى ئۈچۈن، مۇناپىقلارچە يېزىلغان بۇ خەتنى دوستانە خەت دەپ چاغ-لاپ، ئالدىنىپ ۋە مەغرۇرلىنىپ، ئاقيارنى تاما قىلىپ، ئىشتىھالرىنى پاكىزلەپ، چىشلىرىنى بۇلەپ، يېقىن مۇلازىم، مەھرەم ۋە دادخۇالد-رىنى باشلاپ، داغدۇغا ۋە ھەشەمەت بىلەن ئاقسۇغا قاراپ ماڭدى. جامالىددىن خوجام بۇنىڭغا ناھايىتى خوشال بولۇپ، ئالدىغا ئادەم چىقىرىپ، ناھايىتى ئىززەت-ئىكرامىلار بىلەن، ئۇنى ئۆزىنىڭ ئەمر-لىك مەھكىمىسىگە چۈشۈردى. ئادەملىرىنىمۇ ئۆز لايىغىدىكى جايلارغا چۈشكۈنگە بەردى. زىياپەتتىن كېيىن جامالىددىن خوجام مەھرەم-لىرىگە قاراپ، "سىلەر ئارام ئېلىڭلار، بىز ئاكا ۋە ئۇكا ئۇزۇن مۇددەتتىن بۇيان ئەسلا بىر يەردە بولۇپ كۆرۈشەلمىگەن، ھال-ئەھ-ۋالىلىرىمىزنى بايان قىلىپ، گەپ-سۆزلىرىمىزنى تۈگىتىپ، ئاندىن ئارام ئالارمىز" دەپ رۇخسەت بەردى. مەھرەملىرىنىڭ ھەممىسى ئەمدى مۇشتەرى بىلەن زوھرە يۇلتۇزى بىر سىزىقتا ئۇچراشقاندەك

بولدى دەپ خاتىرجەم بولۇپ ئۇيقۇغا كەتتى، جامالىددىن خوجام بىرنەچچە ئادەمنى بىر يەردە مەخپى تەييارلاپ قويغان ئىكەن. دەل ھامىددىن خوجامنىڭ كۆزى ئۇيقۇغا بېرىشى بىلەن، مەخپىي تەييارلانغان مەزكۇر ئادەملەر چىقىپ باغلۇۋالدى. ئۇنىڭ ئادەملىرىنمۇ ئۆيـ ئۆيدە مېھمان بولغان يەرلىردە تۇتۇپ باغلىدى. خوجامنى ئۇچ ئادىمى بىلەن قوشۇپ ئاتقا مىندۈرۈپ مەھكەم باغلاپ، بىر كىچەـ كۈندۈزدە كۈچارغا يەتكۈزۈپ نەزەربەنت قىلدى. ئاقسۇلۇق مۇسا بېگ دېگەن ئادەمنى قۇمغا باستۇرۇپ ھالاك قىلدى. دېمەك، ھامىددىن خوجام گويا ئۆز قولى بىلەن ئۆز پۇتىغا كەكە چاپقانىدەك بولدى. بۇ ئۇنىڭ دۆلەت چىرىغى ئۆچكەنلىگىنىڭ نىشانىسى ئىدى.

قىرغىزلار بۇ ئاجايىپ ۋەقەدىن خەۋەر تېپىپ، كاشغەرگە بېرىپ قۇشبېگىگە يەتكۈزدى. قۇشبېگى بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ناھايىتى خوشال بولۇپ، خەۋەر بەرگەن قىرغىزلارغا تونـ كىيىم ۋە ئات بېرىپ "ئەلھەمدۇلىللا، ئەمدى ئاقسۇ، كۈچار جەڭـ جىدەلسىز قولۇمغا كىرىدىكەن" دەپ خۇرسەن بولدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى بىر ۋەقە بولۇپ، ئۇچتۇرپان ئەھلى يۇرتىمىزنى ئۆزىمىز سورايمىز دەپ بەۋزە ئىشلارنى قىلىپ، كۆپ ئادەم جېنىنى ئېلىپ پانا ئىزدەپ كاشغەرگە قېچىپ بارغان ئىدى. بۇ ۋەقە يۈقۇرىدا تەپسىلى بايان قىلىندى. كاشغەرگە قېچىپ بارغانلار بولسا ئۆزىنى قۇشبېگىنىڭ ھىمايىسىگە تاشلاپ، ئەرزـ ھالىنى مەلۇم قىلىپ، يول باشلاپ بېرىشنى تەقەزـ زالىق بىلەن كۈتۈپ تۇرماقتا ئىدى، شۇنىڭدەك يەنە ئاقسۇدىكى كۈچارلىق ئابدىراخمان دادخۇا، ئاقسۇلۇق ئابدۇللا دىۋان بېگى قاتارلىقلار ئەسلىدە جامالىددىن خوجام پادىشانىڭ خىزمىتىدە ئىدى. پۇتۇن مەملىكەت ئىشلىرى بۇلارنىڭ رايـ ئىختىيارىغا باغلىق ئىدى،

بۇلار خوجاملارنىڭ ئەھۋال ۋە ۋەزىيەتلىرىنى چاغلاپ كۆرۈپ، ئۆزلىرىنىڭ جان مۇھاپىزىتىنى كۆزلەپ، قۇشبېگىنىڭ دۆلىتى ئۇلغىيىۋاتقانلىغىنى كۆرۈپ، قۇشبېگىنى تەكلىپ قىلىپ بىر پارچە مەخپى خەت ئەۋەتتى. كۇچاردىكى ۋەزىر جۇملە تولمۇلىك توختى ئىشىك ئاغا بېكمۇ "بۇ يۇرتلارنى ئۆزۈم ئېلىپ بەرسەم" دەپ ۋەدە قىلىپ ئەرز ئەۋەتتى. ئاتالىق غازى مۇھەممەت ياقۇپ بېك قۇشبېگى بۇ خەت-ئەرزلەرنى بىر-بىرلەپ كۆرۈپ، غەيرەت تومۇرى جۇش ئۇرۇپ سوقتى. مەملىكەت تاماسى تېخىمۇ شاۋقۇنغا كەلدى.

ئەمما، ئەسلىدە كۇچاردىكى مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانىڭ نۇرلۇق مازىرىدا شەيخلىق دەرىجىسى ۋە ئورنىنى ئۆزلىرىگە پەخرى ئىپتىخار بىلىپ، بۇ مازارنىڭ بېغىغا پېتىپ-سىڭىپ كەلگەن خوجاملار ئەمدى بۇ يەتته شەھەرگە، ھەتتا موغۇلستان ئۆلكىسىگە سىڭماي-پاتماي قالدى. ئۇلارنىڭ بىر تۇققان-ئەقرىبالىغى ۋە ئىتتىپاقى بولسا ئۆزئارا قارشىلىق ۋە مۇناپىقلىققا ئايلاندى ۋە بۇ ئۆزئارا قارىمۇ-قارشىلىق ھەم مۇناپىقلىق بولسا دۇشمەنلىك ۋە ئادا-ۋەتكە ئايلاندى، ئۇلار بۇ ئۇلۇغ دۆلەت قەدرىنى بىلمىدى، ئۇنىڭغا شۇكرى قىلمىدى، بەلكى بۇنى كاپىرلارچە نېئىمەت دەپ بىلىپ مەغرۇرلىنىپ، ئىپتىخار قىلدى-دە، ھەممىنى قولدىن بېرىپ قويدى. بۇنىڭغا ئەپسۇس ۋە مىڭ-مىڭلارچە ئەپسۇس ۋە نادامەت! يەنە شۇنىمۇ تەكىتلەش كېرەككى ، ئەسلىدە مازارى شېرىپلارنىڭ ۋەخپە ئەشيالىرىغا قانائەت قىلىپ، دېخان ئەشرەپلەرنىڭ ئۆشرە-زاكات ۋە نەزىر-سەدىقىلىرىگە مۇھتاج بولۇپ، مازار شېرىپلەردىن ماكان تۇتۇپ، ھۇجرا ئىچىگە بورا سېلىپ تائەت ۋە ئىبادەت بىلەن كۈن ئۆتكۈزگەن، بىر جۇپ قۇرۇق نان ۋە بىر تاۋاق گۈلە قاقىغا خورسەن

بولۇپ كەلگەن بۇ خوجىلار مەرھىمەتلىك ۋە ھەممىگە يول كۆرسەتكۈچى ھەم رىسق بەرگۈچى ئاللانىڭ لۇتپى ئىنايىتى بىلەن بىردىنلا پادىشالىق تەختى ۋە ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا چىققان ئىدى. ئۇلارنىڭ ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقىچە بولغان ئاتا-بوۋىلىرى ئۆز ھاياتىدا، بەلكى بۇ موغۇلستان شەھەرلىرى ئىچىدىكى ھىچقانداق بىر ئادەم — ئىنسان بۇندىق دۆلەت ۋە ئىززەتكە مۇيەسسەر بولمىغان بولسا كېرەك. لېكىن بۇنىڭغا دەل مۇشۇ خوجاملارلا مۇيەسسەر بولالىدى. قىتئە:

تەكيە قىلما ئەي ئەزىزلەر دۆلتى يىلدامنى،
باش يانىڭدىن پات ئالۇرلەر دۆلتى ئىقبالىنى.
ياتقۇزۇپ جىسمى لەتىفىڭنى بۇ تىرەپاك ئۇزە،
يوق ئېتىپ دۆلەت ھەشەمنى بەس قىلۇرلار نايىتى.

خوجاملارنىڭ ھەرقايسىسى ئۆزىنىڭ ئەتىگەنلىك ناشتىلىرىغا ھەر خىل ھالۋا، مەۋىز قەندالات، ھەر خىل مۇرابىا، مەجۇنى شەرۋەت، كەيپىلەندۇرگۈچى تائاملار ۋە يۇمشاق پاخلان گۆشىنىڭ كاۋاپلىرى، خوشاڭ، تاڭ بوفا ھەم لەززەتلىك ۋە شىرىن بىجىنچە تائاملارنى، ھەر تۈرلۈك نازۇ-نېئمەتلەرنى يىگەنلىگى، ھۇر-پەردە-دەك خوتۇن-قىزلار ئالدىدا تەييار تۇرغانلىغى ئۇچۇن، ئۇلار بۇ-رۇنقى ھالەتلىرىنى تامامەن ئۇنتۇدى. بولۇپمۇ ئۇلار ئۆز كۆچمىز بىلەن ئىسلام ئېچىپ پادىشالىقنى تاپتۇق ۋە كەتمەس دۆلەتكە ئۇلاندۇق دەپ، ئەتراپىدا پادىشالىق تۇغ-ئەلەملىرىنى كۆتەرگەن پادىشالار بىلەن ياخشى ئۆتمىدى، چىقىشالمىدى، ھەتتا ئۇلارنى كۆزگە ئىلمىدى. خوجا ھاپىز شىرازىنىڭ (ئاللا ئۇنىڭ ياتقان جايىنى جەننەتتە قىلسۇن!) "لىسانۇلغايىپ" (غالىپلارنىڭ سۆزى — ت) دىگەن

كىتاۋىدا نەقىل كەلتۇرگەن مۇنداق ئىبرەتلىك ماقالىلىرىغا رىئايە قىلمىدى. ھاپىز:

ئاسايىش دوگىتى تەفسىرى ئىندۇ ھەر پەست،
بادۇستان مۇرەۋۋەت بادۇشمنان مادارا[167].

خوجاملار ھەممىگە قائىدە بولۇپ قالغان بۇ سۆزلەرنى نەزەرگىمۇ ئالمىدى. ھەتتا ئۆز قېرىنداشلىرى، ئاكا-ئۇكىلىرى بىلەن بىر نىيەت ۋە بىر ئىتتىپاقلىق يولىنى تۇتمىدى. بىر بىرىگە رەھىم-شەپقەت قىلمىدى. دۇنيادىكى ھەممە ئېھتىياجدىن ھاجەتسىز بولدۇق، دىگەن خىيال ۋە تەسەۋۋۇرلارنى قىلىپ، ناھايىتى تەكەببۇرلىشىپ، ھەر بىر خوجىنىڭ ئەسلى تەبىئىتىدىكى مەغرۇرلۇغى ئىچ-ئىچىدىن ئۆرلەپ "مەندىن باشقا ھىچنىمە يوق" دىگەن ناغرىسىنى ئالاھىدە ياڭرىتىپ چېلىشقا باشلىدى، خۇددى "قۇرئان كېرىم"دە "ئىنسان پۈل ۋە بايلىق بىلەن يامان يولغا كىرىدۇ" دەپ كۆرسىتىلگەندەك، ئۇلارنىڭ ئەسلى ئىنسانى تەبىئىتىدىكى يوشۇرۇن تەكەببۇرلۇغى ئاشكارا بولۇشقا باشلاندى. نەزىم:

ئۆزىگە سازاۋەردۇر كىبرىيا ئۇ مېنى،
كى مۇلكى قەدىمدۇر زاتى غەنى.

دەل مۇشۇنداق بىر چاغدا، مۇھەممەت ياقۇپ بەگ ئاتالىق غازى خۇددى ئاللانىڭ قازاسى ۋە ئاسمانىنىڭ بالاسى كەلگەندەك، مۇشۇك چاشقان كۆتەرگەندەك، قۇرغۇي قۇچقاش ئالغاندەك ۋە ئىگىز ئۇچقان بۇركۇتتەك بىر شاھانە قىياپەتتە بۇ جايغا قەدەم تەشرىپ قىلدى. خوجاملارنىڭ دۆلىتىنى ئۆزلىرى بىلەن بىللە قوشۇپ خۇددى چاڭ-توزاڭدەك توزۇتتى. بۇ رەھىمسىز ئالدامچى پەلەك چاقى تەتۇر چۆگىلەپ، ئۆزىنىڭ قەدىمقى ئادىتىنى يەنە تەكرارلىدى.

نەزم:

بىرىنىڭ باشنىغا تاجۇ ـ تەختىنى قويۇپ،
بىرىنى تاجۇ ـ تەختىدىن ئالىپ يەرگە ئۇرۇپ.

شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئاقىل ۋە دانالار بۇ دۇنيا ئىشلىرىنىڭ دۆلەت ئىقبالىغا ۋە ئۇلۇغلۇققا يەتكۈزۈشى بىلەن، ئاياق ئاستى قىلىپ تۆۋەنلەشتۈرۈش ئويۇنلىرىنى كۆزگە ئىلماي، ئۇنىڭ غېمى ۋە خوشاللىغىغا باراۋەر ۋە بىردەك قاراشلىرى لازىم. قىتئە:

قەنى ئول كەسرائى گۆر خەۋەر نەق،
بۇ ئالەمدىن ئۇچۇپ كەتتى ھاۋالىق.
ئەگەرچە يەخشىلىققا يوق ۋافائى،
ۋەرەق ئىچرەسۇخەن باردۇر ۋەفالىق.

ئەلقىسسە، جامالىددىن خوجام چىلان ۋە يايدى قاتارلىق جايلاردا توختى خەلىپە دىگەننى ئىككى يۈز ئەللىك ئەسكەرگە باش قىلىپ قاراۋۇلچى قىلىپ قويغان ئىدى. بىر كېچىسى ئەتىگەندە قۇشبېگىنىڭ يىگىتلىرى كېلىپ بۇ جايلارنى بېسىۋالدى. ئات سۇغىرغىلى چىققان بىر يىگىت بۇ ھادىسىنى كۆرۈپ، كەينىگە قېچىپ جامالىددىن خوجامغا خەۋەر قىلدى. قۇشبېگىنىڭ يېگىتلىرى بولسا قالغانلىرىنى ئولجا ـ ئەسىر قىلىپ كاشغەرگە ئېلىپ ماڭدى. ئاندىن ئۇلار سايىرىقنى قونالغۇ قىلىپ ئاقسۇغا ئۆتتى. ئاتالىق غازى چىلان دىگەن جايدىن خوجا نەزەر بېك دىگەننى باش قىلىپ مۆمىن يۈز بېشى باشلىق ئوتتۇز توققۇز يىگىت بىلەن ئۇچتۇرپانغا بۇيرۇغان ئىكەن. بۇ قۇرۇق ئۇزۇم يولى بىلەن ئاچا تاققا بارغاندا، يولچىلارخەۋەر تېپىپ شەھەرگە

خەۋەر قىلىپتۇ. خوجاملار بۇنىڭدىن خەۋەردار بولۇپ، خوجا نەزەر بېكنى چۈشكۈن قونالغۇ چىقاردى ۋە ئاتالىق غازىنىڭ كەلگەنلىگىنى ئاڭلاپ، مۇبارەكبادلىق قىلىپ، ياقۇپ خوجا ئىشان، مۇھەممەت ئەلى دادخۇالار ئارقىلىق ئاتالىق غازىغا سوغا-سالاملار ۋە ئىناۋەتنامە ئەۋەتىپ ئىتائەت قىلىدىغانلىغىنى بىلدۈردى. ئەتىسى خوجا نەزەر بېك شەھەرنىڭ شىمالىدىكى تۈگمەنبېشى دېگەن جايغا چۈشتى. ئىككى يىگىتنى خېتىپ خوجامنىڭ ئالدىغا كىرگۈزۈپ ساڭ، قورال-ياراق ۋە غەزىنىنىڭ ئاچقۇچلىرىنى بەرسۇن، ئۆزلىرى تاۋابئاتلىرى بىلەن جانابى ئاتالىق غازى بەدۆلەتنىڭ خىزمەتلىرىگە بېرىپ، دۇئا قىلىپ كۆرۈشۈپ يانسۇن، ئاتالىق غازىنىڭ ئالىي پەرمانىمۇ مۇشۇنداق ئىدى دېدى.

ھەممىمىز لا شەھەردىن چىقىدىغان بولدۇق. ئاقشەت پىشىن ۋاقتىدا دەرۋازا ئالدىغا كەلدۇق. ئۇلار ئىككى خوجامنى، موللا توختى مۆتۈسۈپنى ۋە مەنكى بۇ ئەسەرنى يازغۇچىنى بىر مىراخور بىلەن دەرۋازىدىن چىقاردى، قالغانلارنى توساپ قالدى. "بۇ زامانىدا زامان، زامان ئاتالىق غازىنىڭ زامانى" دەپ جار سېلىپ، توپ-زەمبىرەكلەرگە ئوت تۇتاشتۇرۇپ، شادىيانە ناغرا ساداسىنى كۆككە كۆتىرىپ، بىز بەش كىشىنى خوجا نەزەر بېكنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى، بىزگە يىگىرمە بەش ئاتلىق ئادەم قوشۇپ ئاقسۇغا ماڭدۇردى. ياڭىخى دېگەن قىشلاقتا قونۇپ، ئەتىسى يولغا چىقىپ توشقان دەرياسىغا كەلدۇق. بۇ يەردە مۇھەممەت بابا يۈز بېشى يولۇقتى. بۇنىڭغىچە ئاتالىق غازى ئاقسۇغا كېلىپ، مەزكۇر يۈز بېشىنى ئۇچىتۇرپانغا توقسابە قىلىپ خېتىپ خوجامغا مېھرىبان يارلىق قىلىپ ماڭدۇرغان ئىكەن، يارلىقنى بەردى. يارلىق مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولۇپ، ئاتالىق

غازى تەرەپكە قاراپ دۇئا قىلدۇق. توقسابە ئۇچىتۇرپانىغا گەتتى. بىز ئاقسۇغا قاراپ ماڭدۇق. مەن بۇ يارلىق مەرھەمەتنامىنى كەم ۋە زىيادە قىلماي، تەۋەرۈك ئورنىدا ئۆز ئەينى بىلەن كۆچۈرۈپ، بۇ ۋاراق سەھىپىسىگە ئورناتتىم.

ئالى ئىتايەتنامە يارلىغى:

سىيادەت① پاناھى بۇرھانىددىن خوجا ئىشان زاد ئىززە:

دەئۋات مۇتەۋاففىرە② ۋە تەسلىمات مۇتەكاسىرە③ ئىبلاغىدىن④ سۇكرە، خاتىر-خەتىر⑤ ۋە زەمىر مۇنىرلارىغە⑥ رەۋشەن ۋە مۇبەر-ھەن⑦ ئولغايكىم: بۇ ئاۋان⑧ مەيمەنەت⑨ نىشانىدە ھەزرىتى ھەق سۇبھانەۋە تەئالەنى ئەۋنى⑩ ئىنايەتى بىرلە ئىسلام شىرىف ئاچماق ۋە شەرىئەتى غەررا⑪ نەبەۋىيە⑫ قىلچىنى "ئەلجەننەتۇ تەھتى زىلالەسسىيۇف"⑬ مەزمۇنى شىرىفىچە چافماق نىييەت خەيرىييەسى⑭

---

① سيادات — سەيتلىك، ئۇلۇغلۇق.

② دەئۋات مۇتەۋاففىرە — كۆپتىن-كۆپ دەۋەت.

③ تەسلىمات مۇتەكاسىرە — ناھايىتى تۆۋەنچىلىك.

④ ئىبلاغ — يەتكۈزۈش

⑤ خاتىر-خەتىر — كۆڭۈل خاتىرى

⑥ زەمىر مۇنىرلەرىغە — نۇرلۇق دىللىرىگە

⑦ مۇبەرھەن — ئېنىق

⑧ ئاۋان — ۋاقىت، زامان.

⑨ مەيمەنەت — بەخت-سائادەتلىك.

⑩ ئەۋن — ياردەم

⑪ غەررا — پاللىداق.

⑫ نەبەۋىيە — پەيغەمبەرلەر

⑬ "ئەلجەننەتۇتەھتى زىلالەسسىيۇف" — جەننەت قىلىچنىڭ سايىسىدادۇر.

⑭ خەيرىيە — ياخشى

بىرله، بەلكى ئابدانە① تەقدىرى ئىلاھا بىرله بۇل دىيارلارغە نەسىبەمىز تۇشىدى ـ ھاسىلۇل كالام. مۇھەررەمە ئەلھەرەمە يىگىرمە بەشدە② ئاقسۇ مەسەندىدە③ نۇزۇل ئىجلال④ كىرگۈزۈپ تۇرغان ۋەقتىمىزدە، كامالى خولۇس⑤ يولدىن ۋە ناھايەتى مۇھەببەت خۇسۇس⑥ يۇزىدىن يەئقۇپ خوجا ئىشان ۋە مۇھەممەت ئەلى دادخۋالار قولىدىن ئىزھار ئىتائەت ۋە ئىنقىياد⑦ ئەيلەپ "ئەتسئۇ ئۇلۇغەلەئەمرى"⑧ فەھۋاسى شىرىفغە ئامىل بولۇپ بىر فارچە رۇقئە ئىرسال⑨ ئەيلەگەن ئىكەنلەر. ياخشى سائەتدە ۋاردى⑩ ئولۇپ، مەزمۇنى مەفھۇم⑪ بولۇپ، خۇرسەندى ھاسىل ئولدى. تەھاددۇ ۋە تەھابىبۇ⑫ مەزمۇنىچە تۆت ئات ۋە بىرنەچچە لىباس ۋە بىر كالامى شىرىف ھەدىيە ئىبەرگەن ئىكەنلەر، بى كەم ـ كاس⑬ كېلىپ تەگدى. مۇندا جامالىددىن خوجە بەئزى ئىشلاردىن ۋەھشەت قىلىپ قاچقان ئىكەن.

---

① ئابدانە ـــ تاپشۇرۇق.

② مۇھەررەمە ئەلھەرەمە يىگىرمە بەشدە ـــ ھىجرى بىرىنچى ئايىنىڭ 25 ـ كۈنى

③ مەسەند ـ ئورۇن، جاي.

④ نۇزۇل ئىجلال ـــ نۇرلاندۇرۇش، رەۋشەنلىك چۈشۈرۈش.

⑤ خۇلۇس ـــ خالىسلىق، توغرۇلۇق.

⑥ خۇسۇس ـــ مەخسۇس.

⑦ ئىنقىياد ـــ بوي سۇنۇش.

⑧ "ئەتسئۇ ئۇلۇغەلەئەمرى" ـــ ئەمىرگە بوي سۇنۇش

⑨ رۇقئە ئىرسال ـــ خەت ئەۋەتىش.

⑩ ۋاردى ـــ كېلىش، تېگىش

⑪ مەفھۇم ـــ چۈشۈنۈش.

⑫ تەھاددۇ ۋە تاھابىبۇ ـــ سوغا ۋە سالام.

⑬ بى كەم ـ كاس ـــ كەم ـ كۈتىسز، تولۇق.

يىگىتلەر ئالىپ كېلدى. بەزى ئۆتكەن ئىشلارغە تەۋبە قىلدى. بىزمۇ "ۋەلكازىمىنەلغەيزە ۋەلئافىن ئەنناس"① مەزمۇنىچە جەرايىم ماتەقەددەملارغە② ئەفۇە قەلەمنى سۈرۈپ مەرـ فۇئ③ قىلدۇق ۋە سەرپايى مۇناسىپ بېرىپ مەرھەمەت قىلدۇق. ئۇزلەرى بولسالەر بۇ تەرەپدەكى سەئىدلەر زۇبدەسى،④ نىيىەتلىرىمۇ سافدۇر. ئۆزلەرى ۋە تەۋابىئات (لاردا) ھەرزىلىك⑤ خۇلق بولسا گۇناھنى ئەفۇە قىلدۇق. بۇ بارە⑥دىن كوڭىللەرىغە بىرنىمە كېلمەسۇن. بىز بولساق ھەممەدىن ئىلگىرى تانىغان، مۇتلەقەن ۋەھشەت ۋە ھەراس⑦ قىلماـ سۇنلەر. ۋەللەھۇ ئەلا مانەققەلۇشھىد. ۋەسسالام. 1284ـسىنەت".

بۇ خەتنى ئېلىپ شۇ كۇنى ئاقسۇغا كەلدۇق. بىزنى كونا ئۆتەكگە چۈشۈردى. بىر سائەت ئۆتمەيلا ھەمدەم باتۇر بەشى دىگەن ئادەم نەچچە پەتنۇستا قەن، ناۋات، پىستە، بادام، مۇنىر قەندالات قاتارلىق نەرسىلەر ئېلىپ كېلىپ دەستۇرخان سالدى ۋە ھايال بولماي بىر چوڭ قازان گۇرۇچ ئاشنى قازىنى بىلەن كۆتىرىپ كېلىپ، خوجاملارـ نىڭ ئالدىدا ئاغزىنى ئېچىپ ئاش تارتتى. شۇنداق قىلىپ، ئۇچ كۇنگىچە كېمىتمەي داستىخان سېلىپ زىياپەت قىلدى. تۆتىنچى كۇنى سارايلاردىن تون، نىمچە، قەن، ناۋاتلارنى لىگەنـلىگەنـلەپ

---

① "ۋەلكازىمىنەلغەيزە ۋەلئافىن ئەنناش" ـ "ئۆز گۇناھىغا تولۇق تۆۋە قىلغانلار كەچىرىمگە سازاۋەردۇر"

② جەرايىم ماتەقەددەم ـ بۇرۇن ئۆتكۇزگەن گۇناھلىرى

③ مەرفۇئ ـ ئورنىنى كۆتۈرۈش

④ زۇبدە ـ ياخشى، ئىسىل

⑤ ھەرزى ـ يامان، پايدىسىز.

⑥ بارە ـ سەۋەپ

⑦ ھەراس ـ قورقۇنچ.

ئېلىپ چىقىپ ۋە مىنىپ كەلگەن ئاتلىرىمىزنى يېتىلەپ بارگاھ ئالىلىرىغا ئېلىپ بېرىپ تارتۇق قىلدۇق. ئىككى خوجامنى ئاتالىق غازى ئۆز چېدىرىغا باشلاپ كىرىپ زىياپەت بەردى. بىزنى بارگاھ ئىچىگە ئولتۇرغۇزۇپ داستىخان سالدى. مۇناسىپ تون-كىيىم، سەللە، كۆلا قاتارلىقلارنى مەرھەمەت قىلدى. پەرمان بويىچە ئاقسۇ شەھىرىنى ئايلاندۇق. پەتە قىلىدىغان يەرلەرگە بېرىپ پەتە قىلىپ، ئۆز جايىمىزغا كېلىپ ئارام ئالدۇق.

بۇ كۈنلەردە كۈچار تېخى پەتھى بولمىغان ئىدى، راشىدىن خان خوجام كۈچاردىن ئىبراھىم باھادۇر، يۈسۈپ باھادۇر، تەلەي باھادۇر، ياقۇپ باھادۇرلارنى تۆت مىڭ لەشكەرگە باش قىلىپ، قۇشبېگىگە قارشى ئۇرۇشقا چىقارغان ئىكەن. بۇلار ياقا ئېرىق تەۋەسىگە كېلىپ، چوغا دىگەن جايغا چۈشۈپ، يولىنى توساپ، سۇ بەرمەي، كۆپ ئۇرۇش قىلىپ، قۇشبېگىنىڭ يىگىتلىرىنى قىستاپ قوشتام، ياقا ئېرىق ۋە چوغا قاتارلىق جايلاردا كۆپ زىيان-زەخمەتكە سېلىپ، ناھايىتى باتۇرلۇق قىلىپ غەلبە قازاندى. لېكىن ئۇلارنىڭ بۇ مەھەلسز باتۇرلۇغى ھېساپقا كىرمىدى؛ ئاقسۇەت قۇشبېگىنىڭ يىگىتلىرى غەلبە قىلىپ، ئۇلارنى تىغ سىياسەتتىن ئۆتكۈزدى.

بۇنىڭدىن بۇرۇن لۇكچىنلىكلەرنىڭ كونا ئاداۋىتى قوزغىلىپ، بىرمۇنچە تۇڭگانىنى ئۆزىگە ھەمرا قىلىپ، تۇرپانىدىكى ئايدىن خوجامنى لەشكەرلىرى بىلەن قوشۇپ ھەيدەپ چىقىرىپ، تۇرپاننى ئۆزى سوراپ، كۈچار تەرەپكە قەدەم قويۇپ بۇگۇرگە يېتىپ كەلگەن ئىدى. بۇ چاغدا خان خوجام ئىسھاق خوجامنى كورلىغا ئالاھىدە ھاكىم قىلىپ ئەۋەتكەن ئىدى، ئىسھاق خوجام يېتىپ بېرىپ غەلبە قىلىپ تۇرغان پەيتتە، خان خوجام ئۇنىڭ كەينىدىن ھامىدىن

خوجامنى همايه ئۇچۇن ئەۋەتمەكچى بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئۆزرە-خالىق سوراپ، كۆپ ئىلتىپاتلارنى قىلىپ، تۆت مىڭ لەشكەر، توپخانا، قورال-ياراق، ئەلەم، تۇغ، بايراقلار بىلەن تۇڭگانلارغا قارشى ئۇرۇشقا ئەۋەتكەن ئىدى. ئىسھاق خوجام، ھامىددىن خوجامىلار تۇڭگانلار بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇلارنى قوغلاپ قاراشەھەرىدىن ئۆتكۈزۈپ تۇرغان كۈنلەردە، قۇشبېگىنىڭ ئاقسۇغا كەلگەنلىگى توغرىسىدىكى دەھشەتلىك خەۋەر ئاڭلاندى. خان خوجام ھامىددىن خوجامنى قارا شەھەردىن قايتۇرۇپ كېلىپ، يەنە ئۆزرە-خالىقنى قويۇپ، كىيىم-كېچەك، پۇل-تىللا قاتارلىق ئىنئام ۋە ئېھسانلارنى چەكتىن ئاشۇرۇپ قىلىپ، لەشكەرلىرى بىلەن قۇشبېگىگە قارشى ئۇرۇشقا ماڭدۇردى. بۇ كۈچاردىن چىقىپ بايقا كېلىپ، بەھۈزۈر بىر ئوت-چۆپلۈك يايلاقنى جاي-ماكان قىلىپ، لەشكەرلىرى بىلەن كارى بولماي "ئىختىيار ئۆزەڭلەردە" دەپ جاۋاپ بېرىپ، سۇرەت-ۋەقەنى قۇشبېگىگە مەلۇم قىلىپ ئەرز ئەۋەتتى. بۇ خەت جانابى ئاتالىق غازى ياقا ئېرىقتا كەلگەن چاغدا تەگدى. قۇشبېگى بۇ خەۋەرنى ئاڭلاش بىلەنلا "ھامىددىن تۆرە دەرھال يېتىپ كەلسۇن، بىز تاقەتسىز كۈتىمىز" دەپ مەھرەم ماڭدۇردى، ھامىددىن تۆرەم يېتىپ بېرىپ كۆرۈشتى. تەبرىك-مۇبارەكلەشلەر ئۆتكەندىن كېيىن، قۇشبېگى "ئەي تۆرەم! يەنە بىز بىلەن ئۇرۇشىدىغان ئادەم بارمۇ" دەپ سورىغاندا، ھامىددىن تۆرەم "جانابىڭىز بىلەن ئۇرۇشىدىغان مەن ئىدىم، خىزمىتىڭىزگە كەلدىم، ئەمدى ئۇرۇشىدىغان ئادەم يوق، دىمەك، كۈچارمۇ قول ئاستىڭىزغا ئۆتتى دىگەن سۆز. مۇبارەك بولسۇن" دەپ جاۋاپ بەردى. قۇشبېگى ناھايىتى خوش بولۇپ، "بىر نان تاپساق تەڭ-باراۋەر ئوتتۇرىدا بولسۇن" دەپ نەچچە قەۋەت

كىيىم-كېچەكنى ئىنئام ۋە ئېھسان قىلىپ، "بىز كۇچاردىن يېنىپ بارغىچە، ئۆزلىرى كاشغەردە دۇئا قىلىپ تۇرسىلا" دەپ كاشغەرگە يولغا سالدى. ھامىددىن خوجام ئاتالىق غازى دۆلەت سۇرگەن زامانداﺍ، بىرنەچچە مۇددەت ئۇنىڭ تۆرىلىرى قاتارىدىن ۋە كاتتا-لىرىنىڭ سورۇنلىرىدىن ئورۇن ئېلىپ، غەلىلە-تەمسىلات ۋە كىيىم-كېچەكلەر بىلەن ئەڭ ئالدىنقى قاتاردا تەمىنلەنگۈچىلەر بىلەن ئوخشاش تەمىنلەندى.

قۇشبېگى ياقا ئېرىقتىن ئاتلىنىپ چىقىپ، مەنزىلىمۇ-مەنزىل يۈرۈپ كۇچارغا كەلدى. بىرقانچە يىگىت كىرىپ راشىدىن خان خوجامنى ئېلىپ چىقتى، لېكىن، خان خوجام بىر تەرەپتىن بىرنەچچە ئېغىز تەنە ۋە ئاچچىق سۆز قىلىپ، يەنە بىر تەرەپتىن تون-كىيىم-لەرنى بەرگەن بولۇپ، بۇلارنى ئوردىسىغا باشلاپ كىردى. بىراق خان خوجام بىردىنلا قولىغا قىلىچ ئېلىپ، ئاتالىق غازىنىڭ بىر مەھ-رىمىنى چاپتى ۋە قولىغا قورال ئېلىپ سېپىلىنىڭ ئۈستىگە يۈگۈرۈپ چىقىپ، "مېنىڭ باتۇرلىرىم قاياقتا كەتكەن، بۇ قىپچاق، ئەنجانلىقلارنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ شەھەردىن ھەيدەپ چىقارمامسىلەر!" دەپ يۇقۇرى ئاۋاز بىلەن ۋاقىراپ تۇرغان پەيتتە، ئاتالىق غازىدىن كىشى كېلىپ، خان خوجامنى تۇتۇپ باغلاپ بارگاھقا ئېلىپ باردى.

راشىدىن خان خوجام بولسا ئۆزىنىڭ خاتا خاھىشلىرى بويىچە شەرىئەتكە خىلاپ بىرقانچە يامان ئىشنى ئۆزىگە ۋە لەشكەرلىرىگە لازىم ۋە راۋا دەپ بىلگەن ئىدى. ئۇنىڭ بىرى بولسا، خان خوجام ئۆزىنى ۋە شەھەرنى مۇھاپىزەت قىلىپ ساقلاش ئۈچۈن، ئۆزىگە خاس مەھرەم، يىگىت، سەرۋازلىرىنىڭ كېچىلەردە ئۇخلىماي قىمار ئويناپ سەگەك تۇرۇش ۋە شۇنداق يوللار ئارقىلىق شەھەرگە پاسبا-

نلىق قىلىش دىگەن تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، شەرىئەتكە تامامەن خىلاپ بولغان بۇ خىل يامان ئىشلارغا يول قويىدى ۋە رۇخسەت قىلدى. ھەتتا قىمارۋازلارغا غەزىنىدىن پۇل ئاجرىتىپ قىمار ئويناتتىپ، بۇ ئىشلارنىڭ راۋاجلىنىشىغا كۆش-كۆش قىلدى. شۇڭلاشقا شەرىئەت پانا جانابى ئاتالىق غازى شەرىئەت ئالىملىرىدىن "قۇرئانى كەرىم" ۋە "ھەدىس شەرىپ"تە قاتتىق چەكلەنگەن بۇنداق بىشەرىئەت ئىشلارغا مەملىكەتكە ئۇلۇغ بولغان ئادەملەر ئۆزى خىلاپلىق قىلسا ۋە ئۇنى چەكلىمەي راۋاجلاندۇرسا، نازۇك شەرىئەت قانداق ھۆكۈم قىلىدۇ" دەپ سوراپ، ئۇلاردىن پەتىۋا ئېلىپ، پەتىۋانىڭ مەزمۇنلىرىنى ئاشكارا ئېلان قىلىپ، خان خوجامنىڭ شەرىئەتكە خىلاپ گۇناللىرىنى ئۆز بوينىغا ئارتىپ يوق قىلدى. خان خوجامنىڭ نىمە بولغىنىنى ۋە قايسى جايغا دەپنە قىلىنغانلىغىنى كىشى كۆرمىدى ۋە بىلمىدى. بۇ ۋەقە تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن تۆتىنچى يىلى ماھى سەپەر مۇزەپپەرنىڭ ئون تۆتىنچى كۈنى (مىلادى 1867 - يىلى 6 - ئاينىڭ 17 - كۈنى - ت) يۈز بەردى. خان خوجام بولسا ئاتمىش ياشقا يېقىنلاشقان، سېرىق چىراي، بۇغداي ئۆڭلۈك، ئوتتۇرا بوي، كۆزلىرى چوڭ، چىشلىرى كۆشادە، بېشى يوغان ۋە كەينى دوقمۇسى چوڭ كىشى ئىدى. ئۇنىڭ بىر ئىنىسى پەخىرىدىن خوجا شەرىئەت ئەھكاملىرىغا بوي سۇنماي، قازى، مۇپتىلارنى ھەتتا ئۇلۇغ شەرىئەتنى ھاقارەتلەپ، كۆزگە ئىلمايدىغان بىر ئادەم ئىدى. يەنە بىر ئىنىسى جالالىددىن خوجا بولسا، ئۆز ئىرىگە ئىددەت ساقلىغان ۋە تېخى ئۇنىڭ ئەمىر ئىتائىتىدىن چىقمىغان بىر خوتۇننى ئۆز ئەمرىئەقىدىگە ئالغان ئىكەن. ئاتالىق غازى "ئۆلىمالارنىڭ توغرا ھۆكۈمى ئاللا ۋە ھەممىنى رازى قىلالايدۇ - ت" دىگەن پەتىۋا ھۆكۈمى ۋە ئۇلۇغ

ئۆلىمالارنىڭ پەتـۋاسى بويىچە، بۇ پەتـۋا مەزمۇنـىنى مەركۇر خوجىلارغا ئېلان قىلىپ، ئۇلارنى ئاممىغا ئىبرەت قىلىپ ئۆلتۈردى. جامالىددىن خوجىنى يارکەنتته يوق قىلدى. شەيخ خوجا، باھاۋىددىن خوجا ۋە ئىبراھىم تۆرىلەرنىمۇ تىغ سىياسەتتىن ئۆتـكۈزدى. خېتىپ خوجام ۋە ئوغلى مەھمۇدىن خوجامـلارنى كاشـغەرگە ئېلىپ بېرىپ، مەھمۇت خوجا ھەزرىتىمـگە تاپشۇردى. بۇلار ھەزرەتنىڭ ئاشخانىسـىدىن ئاش-تاماق يەپ، تون، كىيىم-كېچەكـلەرنى كـىيىپ، ئون بىر يىلنى ئۆتكۈزدى. بىجىن ئەھلى بۇ جايلارغا ئىككىنـچى قېـتىم ئـگە بولغاندا، بۇلارمۇ ئاتا يۇرتلىرىغا قايتىپ، قەۋمـى-قېرىنداشـلىرى ۋە ئۇرۇق-قايـاشلىرى بىلەن كـۆرۈشۈپ ئـۆمۈر ئۆتكـۈزدى. بۇگۈنـكى كۈندە ئىسھاق خوجام، ھامىددىن خوجام، مەھمۇدىن خوجامـلار ئەنە شۇ جايدا خاتىرجەم ھايات كەچۈرمەكتە.

راشىدىن خان خوجام شۇنـداق قىلىـپ تولۇق ئۈچ يىـل ۋە بىر ئاي يەنى ئوتتۇز يەتتە ئاي پادىشالـىق قىلىـپ، شەرقـىي ھۇدۇدى قامۇل، بالەكۆلگىچە، شىمالىي ھۇدۇدى قالمۇقىستانغىچە[169]، غەربىي ھۇدۇدى يارکەنت، ماراڭۇبشى، جەنۇبىي ھۇدۇدى لوپ، چەرچەنگىچە بولغان جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇلار بولۇپمۇ بىجىن كاپىرلىرىنى ھەددىدىن زىيادە ھالاكەتكە يەتكۈزدى. بۇ شەھەرلەردىكى غەزنە-مۇلـۈك، قورال-ياراقـلارغا ئىگە بولـدى، ناھايىستى كـۆپ غـەزنە توپلاندى. بۇلارنىڭ ھەممىسى تولۇق مۇھەممەت ياقۇپ بېك ئاتالىق غازىنىڭ قولىغا چۈشتى، ئۇلار شۇنچىلىـك دۆلەت ھۆكـۈمەتـكە ئىگە بولۇپ، نۇرغۇن مال-مۇلۈك توپلىغان چاغـلاردا، يا ئۆزىـنىڭ بىرەر ئۇرۇق-قايـاشلىرىغا رەھـىم ۋە شەپـقەت قىلىـپ باقمـىدى، يا بىرەر دۈشمىنى، ئەھـلى پەزىـل ۋە ھـۈنەرۋەنـلەرگە كەڭـرى ئىنـئام ۋە

ئېھسان قىلىپ، ئۇلارنىڭ مال-دۇنياغا بولغان ئېھتىياجىدىن چىقمىدى، يا بىرەر دەريا-ئۆستەڭگە كۆۋرۈك سالدۇرۇپ ياخشىلىق قىلمىدى، يا مېچىت، خانىقا بىنا قىلىپ، كۆل، قۇدۇقلارنى كولىتىپ، ۋەخپە ئەشيالارنى توختاتمىدى. ھەتتا ئۆزلىرى ئولتۇرىدىغان بىر-ئىككى ئېغىزلىق مېھمانخانا تەييارلىمىدى، ياكى ئاتا-ئانا قەۋرىلىرىنى يېڭىۋاشتىن ئىسلاھ قىلىپ، بىرەر نەمۇنە ئەسەر قالدۇرماي، نام-نىشانسىز كەتتى. ئۇلاردىن ھېچبىر نەمۇنە يادىكار ياكى ياخشى ئىش باقى قالمىدى. بىراق، ئىلگىرى يۇرت سورىغان ھاكىم، ئەمىرا ۋە بېكلەر، ھەتتا باي سودىگەرلەرمۇ ئۆز ئەھۋالىغا قاراپ، بۇ پانى ئالەمگە بىرەر يادىكار ۋە نەمۇنە قالدۇرۇشنى مەقسەت قىلىپ، ئۆز يېنىدىن پۇل، كۈمۈش سەرپ قىلىپ، مېچىت، مەدرىسىلەرنى بىنا قىلىپ كەلگەن ئىدى. ھەتتا خىتاي، ئورۇس، پەرەڭ قاتارلىق مۇشرىكلەرمۇ مۇسۇلمانلار قىلالمىغان مېچىت، مەدرىسە، كۆۋرۈكلەرنى بىنا قىلدۇرۇپ، مازارلىرىنى تۈزىتىپ، نامىم قالسۇن دىگەن ئۈمىت بىلەن كۈمۈش، ئاقچىلارنى سەرپ قىلىپ كەلگەن ئىكەن.

لېكىن، شۇنداق ئۇلۇغ مەرتىۋىگە ئېرىشكەن خان خوجامنىڭ بىرەر نەمۇنە يادىكارقويمىغانلىغىنى قانداق يول بىلەن ۋە قانداق ئەيىپكە بۇيرۇساقمۇ توغرا بولىدۇ. مۇسۇلمانلارغا لەنەت ئوقۇش ياخشى ئەمەس. بىراق، بۇ قىلغانلىرىغا لەنەت قىلساق ئەيىپ ئەمەس. بۇ لەنەت ئىسھاق خوجابىنىڭ سارىمساق خوجا باشلىق خوجىلار ۋە ئۇلارنىڭ خىش-ئەقرىبالىرى، ئەھلى ئايماقلىرىغىمۇ مەنسۇپ. بولۇپمۇ بولارنىڭ ھەممىسلا پادىشالىق قائىدە-قانۇنلىرىنىڭ ئىلمىي ھىكمەتلىرىنى ۋە ئەمىلىيەتلىرىنى بىلەلمىدى ۋە قىلالمىدى. ئۇلار ھەرقانداق ئىشنى قەدىمقى پادىشالارنىڭ ئەمەل-دەستۇرلىرى ياكى ئۇلۇغ

شەرىئەتنىڭ رىئايىلىرى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۆز خيالى ئىجادى بويىچە قىلدى، شۇڭلاشقا، ئۇلار نامسز ۋە نىشانسز كەتتى، ياكى ئۆزلىرى راھەت-پاراغەت كۆرەلمىدى، ياكى پۇقرالارغا ئارامسلىق بولمىدى، ئۇلار دۆلەت سۇرگەن يىللاردا ھەممە پۇقراغا تەڭلىك ۋە تارلىق يۈز كەلتۈرگەنلىگى ئۈچۈن، ھىچبىر ئادەم ئۇلار كەتكەندىن كېيىن، ئۇلارنى سېغىنىپ ياكى ئارزۇ-ئىشتىياق قىلىپ، "ياخشى" دەپ ئاتىمىدى. بۇلاردىن بارلىق ئۇرۇق-قاياشلىرى، قەۋمى-قېرىنداشلىرى ۋە يۇرت ئەھلىمۇ نارازى بولدى.

ئەي ئىلاھىم! ئۇلۇغ بولغانلارنى بۇ يول بىلەن نالايىق ئىشلارنى قىلىپ، خالايىق-پۇقرالارنىڭ نارازىلىغىنى قوزغاشتىن ئۆز قۇدرىتىڭ بىلەن ساقلاپ ئامان تۇتقايسەن، ئامىن! سائادەتلىك پەيغەمبەرنىڭ رىغبىتى بىلەن سۆز دېگىزدىن چىقىپ، بۇ باپنى تامامىغا كىرگۈزدۇك. ئەمدىكى سۆزىمىزنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، بۇ كاڭ پەلەكنىڭ چاقى ۋە پايدىسىز دۇنيا خوجاملارنىڭ پېئىل-ئەتىۋارلىرىغا رەھىم ۋە مۇڭۇپپەقىيەت قىلماي، ئۆزىنىڭ قەدىمقى بىۋاپالىق يولىنى كۆڭ سەتى، بۇ يەتتە شەھەرنىڭ دۆلەت ۋە ھۆكۈمرانلىغى، ئىززەت-سەلتەنەتىنى جانابى مۇھەممەت ياقۇپ بېگ ئاتالىق غازىنىڭ پەزىلەتلىك ۋۇجۇدىغا ئامانەت تاپشۇردى. بۇ خۇش خۇي قەلەمۇ ئۆزىنىڭ تىزگىنىنى كۇچارلىق خوجاملارنىڭ قىسسە-ئەپسانىلىرىدىن تارتىپ، شەھرىيارى ئاتالىق غازىنىڭ قىسسە ۋە داستانلىرى تەرەپكە يۆتكەپ، ئۇنىڭ كەڭ مەيدانلىرىدا تىرىشىپ ئىلگىرىلەپ ئات چاپتۇرۇپ، بۇلارنى شەرھىلەشكە قەدەم قويدى.

ئاللا مۇڭۇپپەقىيەت ۋە يارەدەم بەرگۈچىدۇر.

ئىككىنچى داستان

1

ئالەم ۋە شۇكرى مىننەت ئىگىسى بولغان ئاللانىڭ ئىرادە ۋە تەقدىرى بىلەن مۇھەممەت ياقۇپ بېگ ئاتالىق غازىنىڭ بۇ يەتتە شەھەر ــ موغۇلستان مەملىكىتىگە ئىستىلا قىلىشى، ئۇنىڭ ۋەقە ۋە سەرگۈزەشتىلىرى، بۇزرۇك خان تۆرەمنىڭ تەختىنى سەلتەنەتكە ئولتۇرۇشى قاتارلىق ۋەقەلەرنىڭ بايانى

ھۇرمەتلىك ئۇلۇغ ئەركانلار، يۇقۇرى مەرتىۋىلىك ئۇلۇغ زاتلارنىڭ ئالى مۇقام زېھنىلىرىگە يېتىپ روشەن ۋە ئاشكارا بولغايكى، شۇنداق قىسسە ۋە ھىكايىلەرگە قارىغاندا، مۇھەممەت ياقۇپ بېك قۇشبېگنىڭ ئەسلى يۇرتى تاشكەنت تەۋەسىدىكى پىسكەنت دېگەن جايدا بولۇپ، ئۇ شۇ يەردە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئىكەن ۋە كىچىگىدىن باشلاپلا سىپاھىرلىك ۋە باتۇرلۇقنى ئادەت قىلغان ئىكەن. ئۇ ۋاقىتتا نار مۇھەممەت قۇشبېگى دېگەن بىرسى تاشكەنتكە ھاكىم بولۇپ، بۇ ياقۇپ بېكنىڭ ھەمشىرىسىنى ئەمرى ئەقدىگە ئالغان ئىكەن. شۇ

سەۋەپتىن، ياقۇپ بەك ئۇنىڭ مەھرەملىرى قاتاردا خىزمەت قىلىپ، ئورنى كۈندىن-كۈنگە ئۆرلەۋاتقان بىر مەزگىلدە، قانائەت شاھ غازى دېگەن بىرسى تاشكەنتكە ھۆكۈمران بولۇپتۇ. ياقۇپ بەك بۇنىڭغىمۇ مەھرەم بولۇپ ئىشلەپ، كېيىنچە مەھرەملەر يۇز بېشى بولۇپتۇ. ئاندىن كېيىن، دەشتى قىپچاقنىڭ مەشھۇر شەھەرلىرىدىن بولغان ئاق مەچىتكە ھاكىم قىلىپ تەيىنلىنىپتۇ. بۇ شەھەر تاشكەنتىكە ئون ئىككى مەنزىل كېلىدىكەن. بۇ ۋەقە تەخمىنەن تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز ئاتمىشىنچى ياكى يەتمىشىنچى يىللىرى (مىلادى 1844 — 1854 — يىلى — ت) ئارىلىغىغا توغرا كېلىدۇ.

بۇ چاغدا ئوروسىيىنىڭ بىرقانچە ئادىمى ياقۇپ بېگىنىڭ قېشىغا بېرىپ، ئۇنىڭ بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋەتلىرىنى تىكلەپ "ئۇشبۇ دېگىز (دەريا — ت) دىكى بېلىقلارنى سېتىپ بەرسىگىز، بىز ئۇنى تۈتۈپ قاق قىلىپ ئىچكىرى شەھەرلىرىمىزگە ئېلىپ كەتسەك" دەپ ماقۇل كەلتۈرۈپتۇ. ياقۇپ بەك بۇ دەريانىڭ بېلىقلىرىنى قىرىق مىڭ سومغا سېتىپ، ئۇلارنىڭ تىلىدىن ئىشەنچ-ھۆججەت ئېلىپتۇ. ئوروسىيە بۇ بېلىقنى بانا قىلىپ فەرغانە ۋىلايىتىگە كېلىپ ئۇ جايىنى بېسىۋاپتۇ. شۇنىڭدەك ئاق مەچىت ئەتراپىدىكى قازاق، قىرغىزلار بۇرۇنىدىن تۆلەپ كېلىۋاتقان زاكات-سېلىقلاردىن باش تارتىپ، زاكاتقا چىققان ئادەملىرىنى ئۇرۇپ، ئولجا-ئەسىر قىلىپتۇ. بۇنى مۇھەممەت ياقۇپ بەك ئاڭلاپ، نۇرغۇن قوشۇن بىلەن ئۇلارنىڭ ئۈستىگە باستۇرۇپ بېرىپ قىرغىن قىلىپ، نۇرغۇن چارۋا-مالىلىرىنى غەنىمەت ئېلىپ ئۆزى تۇرغان يەرگە قايتىپ كېلىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ دۆلتى ۋە ئىقبالى كۈندىن-كۈنگە يۇقۇرىلاپىتۇ.

شۇ كۈنلەردە مۇھەممەت ياقۇپ بەك قوقەنىد دارسىلىتەنەتىگە

ئەرز بېرىپ، "گەمنە گەمىتەرنى قۇللىرى خان ھەزرەتنىڭ[170] دۇئا قىلىپ، يۈكسەك ئاستانىلىرىنى سۈرمەگە ئوخشاش تۇتىيا قىلىپ، كۆزلىرىمگە سۈرتۈپ، خىزمەتكارچىلىغىمنى مەلۇم قىلىپ يانسام دىگەن ئارزۇ-ھەۋىسىنى مۇبارەك ئالىلىرىغا مەلۇم قىلدىم. ئۇمىتدۇركى، قوبۇللۇق دەرىجىسىگە مۇيەسسەر بولسا" دەپتۇ. بۇنىڭ بەرگەن ئەرزى خان ھەزرەتكە ماقۇل چۈشۈپ "كەلسۇن" دەپ يارلىق قىلىپتۇ. مۇھەممەت ياقۇپ بېگ شۇ ھامانلا سوغا-سالاملارنى تەييار-لاپ توققۇز توققۇز قىرغىز، قازاق قىزلىرىنى ناھايىتى كەم ئۇچرايدىغان رەڭگا-رەڭ ئىسىل كىيىم-كېچەكلەر بىلەن بېزەپ كىيىندۇرۇپ، توققۇز توققۇز بىساقال كېلىشكەن ياش بالا-يىگىتلەرنى ھەر خىل توقۇلغان كىيىملەر بىلەن كىيىندۇرۇپ، شاپ خەنجەرلەر بىلەن مۇكەممەل قىلدى، توققۇز توققۇز قازاق، قالماق ئاتلىرىنى ئىگەر-جابدۇقلىرى بىلەن تولۇقلاپ تەييارلىدى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ھەر خىل مال-ماتا، نەپىس جابدۇق-ياراقلارنى تەييارلاپ، سائادەتلىك ۋاقىت ۋە ياخشى سائەتتە قوقەندنىڭ گۈزەل تەختى سەلتەنەتىگە كېلىپ، سوغا-سالاملىرىنى خان ھەزرەتىنىڭ مۇبارەك كۆزلىرىدىن تاماماەن ئۆتكۈزدى. خان ھەزرەت ئۇنىڭ بۇنداق خىزمەتكارچىلىغا ناھايىتى خوش-خۇرسەنت بولۇپ، شاھانە ئىلتىپات ۋە پادىشانە مەرھەمەتلەرنى قىلىپ، ئۆزىنىڭ ھەممە ۋەزىر ۋە ئۆمىرا-سەركەردىلىرىدىن ئۇستۇن قويۇپ، ئۆز ئورنىغا قايىتىشقا رۇخسەت بەردى. دەشتى قىپچاق تەرىپىدىن ياكى باشقا سەركەردىلەر تەرىپىدىن تا بۇ كەمگىچە بۇنداق سوغا-سالاملار كەلمىگەن ئىدى.

مۇھەممەت ياقۇپ بېگ ئاق مىجىتكە كەتكەندىن كېيىن، ۋەزىرا ۋە ئەمرالارنىڭ ئاچچىق ھەسەت تومۇرلىرى ھەركەتكە كېلىپ، ياقۇپ

بېكنى سۇندۇرۇپ ئاياق ئاستى قىلىشقا تىرىشتى. ياقۇپ بېكنىڭ بۇ خىل سوغا-سالاملارنى قىلىشتىكى مەقسىدى بولسا تاشكەنتكە ئوخشاش بىرەر چوڭ يۇرتقا ھاكىم بولۇش ۋە تاشكەنت قولىغا كەلگەندىن كېيىن، ئىلاھى غايىپ ئۈنىڭغا قوقەند پايتەختىنى مۇيەسسەر قىلىپ ھەجەپ ئەمەس دېگەن خيالىلار خۇددى تاشقا ئويۇلغان نەقىشتەك ئورۇنلاشقان ئىدى. چۈنكى ئالدى ئۈنىڭ ھىممەتلىرىنى يۇقۇرى، كۆڭلىنى ئىززەت بىلەن ياراتقان ئىكەن. مەزكۇر ئەمىرالار ئۆزلىرىنىڭ غەيرەت-شىكايەتلىرىنى خان ھەزرەتلىرىنىڭ مۇبارەك قۇلاقلىرىغا يەتكۈزۈپ "مۇھەممەت ياقۇپ بېك ئۆزى توپلىغان دۇنيانىڭ ئوندىن بىرىنى، ھەتتا يۇزدىن بىرىنى تارتۇق قىلدى. ئۈنىڭ ئالغان ئولجا-غەنىمەتلىرىنىڭ ناھايىتى كۆپلۈگىگە تەرىپ ۋە سۇپەت ئاجىزلىق قىلدۇ دەيدىكەن. ئۈنىڭ تاشكەنتكە ھاكىم بولۇش تاماسى بار ئىكەن، ئەگەر ئۈنىڭغا تاشكەنت ياكى باشقا بىرەر كاتتا شەھەرنى ئىلتىپات قىلسىلا، ئۇ ناھايىتى تېز پۈرسەتتە بۇ دۆلەتنىڭ ئۇلىنى خاراپ ھەم ۋەيران قىلىشقا ئەيمەنمەي قەدەم قويالايدۇ. بۇنداق غەرەز ئۈنىڭ قىياپەت ئەسەرلىرىدىن ئاپ-ئاشكارا كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ" دەپ كەينىدىن بىر-بىرلەپ ئەرز تۇتتى. بۇلارنىڭ غەيرەت شىكايىتى خان ھەزرەتكە تەسىر قىلىپ "ياقۇپ بېكنى تۇتۇپ، ئۈنىڭ ھەممە نەرسىسىنى يىغىشتۇرۇپ كېلىپ، پادىشاھى ئاسمان پەلەك ۋە ئالى مۇبارەك دۆلەتخانىغا (غەزنىگە-ت) يەتكۈزۈلسۇن" دەپ يارلىق چۈشۈرۈپ، قىرىق ياساۋۇلنى يولغا سالدى.

بىراق، ياقۇپ بېك خان ھەزرەتنىڭ ئالدىدىكى خاس مەھرەملىرىدىن "ئىنسان ئېھسانىنىڭ قۇلى" دېگەندەك ئابدۇلا يۇز بېشى

قاتارلىق بىرقانچە مەھرەمگە كۆپ ئىنئام ۋە ئېھسانلارنى قىلىپ، ئۇلارنىڭ مەيلىنى تارتىپ، ئىخلاسىنى باغلاپ يېقىن قىلىپ، "ئەگەر خان ھەزرەتنىڭ ئالدىدا ھەرقانداق ياخشى ۋە يامان گەپ-سۆزلەر بولسا ماڭا خەۋەر قىلىڭلار" دەپ تاپشۇرغان ئىدى. ئۇنىڭغا قاتتىق ئىخلاس باغلىغان ئابدۇللا يۈز بېشى باشلىق بۇ مەھرەم نامەھرەملەر ۋەدىگە ۋاپا قىلىڭلار دېگەن تەمسىلگە ئاساسەن، ئۆز ۋەدىسى بويىچە بۇ پىتنە خەۋەرنى مۇھەممەت ياقۇپ بەككە يەتكۈزدى. مۇھەممەت ياقوپ بەگ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، "دارسەلتەنەت قوقەندىدىن مېھمان كېلىدۇ. ئالدىغا بېرىپ، ئۇچرىغان يەردە توختىتىپ زىياپەت بېرىپ، ماڭا ئۇچۇر بېرىڭلار. ئۆزەم ئالدىغا چىقىپ باشلاپ كېلىمەن" دەپ ياساۋۇللىرىنى يولغا سېلىپ، ئۇچ مەنزىلگىچە بولغان يەرگە ئادەم تەينەلەپ ئەۋەتتى. بارغان مۇلازىملار ياساۋۇللار بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇچۇرىنى بەرگەندىن كېيىن، ياقۇپ بەگ يەنە قالغان ئەمىرا ۋە يىگىتلىرىنى بۇ ياساۋۇللارغا بېرىپ تۇرۇڭلار، مەن يېرىم كېچىدە ئاتلىنىپ ئارقاڭلاردىن بارىمەن دەپ شەھەرنى خالى قىلىپ، كونا خىزمەتچىسى ئالاش بىيىنى ھەمرا قىلىپ، پۇل-نەقدىنەلەرنى يەكدانلارغا قاچىلاپ، كېچە بىلەن يولغا چىقىپ، بۇخارا شەھرىگە راۋان بولدى. خان ھەزرەت ئەۋەتكەن ياساۋۇللار ياقۇپ بەگ چىقماپتۇ، نىمە ھادىسە بولغاندۇر دەپ شەھەرگە كەلسە، ئۇنىڭدىن ئەسەر-نىشانمۇ يوق. ياساۋۇللار خان ھەزرەتنىڭ غەزىۋىدىن قورقۇپ، ياقۇپ بەگنى قوغلاپ سىر دەريا-سىنىڭ بويىدا كەينىدىن يەتتى. ياقۇپ بەگ بىرنەچچە ئۆشكىنى تۇلۇمدەك قىلىپ سويۇپ تەييارلىغان ئىكەن. ئۇ بۇ تۇلۇملارنى پۇدەپ ئىچىگە يەل توشقۇزۇپ، ئاغزىنى مەھكەم قىلىپ ئېتىپ،

ئۇستىگە چىقىپ، ئاتلىرىنى ئۇزدۇرۇپ، خەتەرلىك دەريادىن خەتەرسىز ئۆتۈپ كېتىپتۇ. ياساۋۇللار بولسا دەريادىن ئۆتەلمەي، نائىلاج كەينىدىن قاراپ تۇرۇپ يېنىپ كەپتۇ. ياقۇپ بېك تىنچ-ئامان بۇخارا شەرىپكە يېتىپتۇ.

بۇ چاغدا مەللە خانمۇ[171] قوقەنددىن بۇخاراغا بارغان بولۇپ، زامان ھادىسىلىرى ۋە دەۋران بالا-قازالىرىدىن قۇتۇلۇپ، بۇخارا ئەمرىنىڭ ھمايىسىگە كىرگەن ئىدى. بىرنەچچە كۈن تىنچ-ئامان مەللە خان بىلەن بۇخارادا تۇردى. ئۇزۇن ئۆتمەي يەنە مەللە خان بىلەن دار سەلتەنەت قوقەندگە كەلدى. بۇ ئادالەت نىشانلىق زاماندا، خۇدايار خاننىڭ دۆلەت ئاپىتۈى كۈنىپىتىش تەرەپكە قەدەم قويۇپ، مەللە خاننىڭ ئاي نۇرى كۈنچىقىش تەرەپتىن كۆرۈنۈپ، جاھان يۈزىنى نۇرلاندۇرۇشقا باشلىدى. بۇ كۈنلەردە ياقۇپ بېك خوجەند ھاكىملىغا مۇيەسسەر بولدى. ئۇ بۇ جايغا ناھايىتى خاتىر-جەملىك بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان كۈنلەردە، ئۇنىڭ رەقىپلىرى يەنە مەللە خانغا گەپ يەتكۈزۈپ ماقۇل قىلدى. خان ھەزرەت ياقۇپ بېكنى ئېلىپ كېلىپ سىياسەتتە ئولتۇرغۇزۇشنى نىيەت قىلىپ ئادەم بۇيرۇدى. ئەمما سەگەك، بەختلىك، يولى دۆلەتلىك ياقۇپ بېك بۇنىڭدىن ئالدىن خەۋەر تېپىپ، مەزكۇر ئادەملەرنىڭ شەھەرگە كىرىشى بىلەنلا، ئارقا ئىشىك بىلەن قېچىپ چىقىپ، دەريادىن بىخەتەر ئۆتۈپ يەنە بۇخارا شەرىپكە كەتتى. چۈنكى، ئىشلارغا پىشقان ۋە دەۋر سىناقلىرىدىن ئۆتكەن ياقۇپ بېك بولسا، زامان تەجرىبىلىرىدىن ھەممە ۋاقىت خەۋەردار ئىدى. بۇ چاغدا خوجەند شەھرىنىڭ بىر تەرىپى دەريا‌غا تۇتاشقان بولۇپ، شەھەرنىڭ ئىچكى قەلئەسى دەريا لېۋىدىكى ئىگىز بىر جايغا ئورۇنلاشقان ئىدى.

ئۇ يەنە بۇخارا تەرەپتىكى يوللارغا ئات ۋە ئادەم قويۇپ باقتۇرۇپ قويغان ئىدى. شۇڭلاشقا، ئۇ بۇ دەملەپ سوۋۇتقان تەييارئاتلارغا منىپ، مەقسەت قىلىنغان بۇخارا تەرەپكە راۋان بولدى. كەلگەن ئادەملەر مەيۇسلۇك بىلەن ئۈمىت ئۈزۈپ، مەقسىدىگە يېتەلمەي، دارسەلتەنەت قوقەندگە يېنىپ كېلىپ، ئۆتكەن ئەھۋالنى خان ھەزرەتكە بىر-بىرلەپ مەلۇم قىلدى. خان ھەزرەتنىڭ غەزەپ ئوتلىرى چاقناپ، ناھايىتى ئاچچىق بىلەن بۇخارا ئەمىرىگە خەت يېزىپ، "ياقۇپ بېك دېگەن بىر پىسكەنتلىك گۇنا ئۆتكۈزۈپ بۇخارا شەرىپكە قېچىپتۇ. بۇنىڭ يامان ۋە بەدنىيەتلىگى ھەممە ۋىلايەتكە مەشھۇر. ئۇنى ھەپسىگە ئېلىشقا پەرمان بەرگەيلا. بۇنداق قىلىش ئۆز دۆلەتلىرىگىمۇ ياخشى" دېدى. بۇخارا ئەمىرى خەتنى كۆرۈپ، ياقۇپ بېكنى زىندانغا تاشلاشقا پەرمان بەردى.

ياقۇپ بېكنىڭ بۇ قېتىمقى بۇخارا سەپىرىدە ئالاش بىي، مۇھەممەت بابالارمۇ بىللە ئىكەن. ياقۇپ بېك زىندانغا چۈشكەندىن كېيىن، ئۇلار ئۇنىڭغا ئاش-ئوزۇق توشۇپ بېرىپ، بىرنەچچە ۋاقىت ئۇنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر ئېلىپتۇ ۋە زىندانبانلارغا تىللا-تەڭگە بېرىپ دوستلۇق ئورنىتىپتۇ. شۇنداق قىلىپ، يەتتە، سەككىز ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، بۇخارا ئەمىرى شەھىرى سەبزگە لەشكەر تارتىپ بارىدىغان بولۇپ، زىندانىدىكى گۇناكارلارغا ئەپۇ قەلىمىنى سۈرۈپ، ئۇلارنى نۇسرەت ئەسەرلىك قوشۇنلار بىلەن بىللە ئېلىپ بېرىشنى قارار قىلىپ بېكىتىپتۇ. بۇ چاغدا بۇخارا ئەمىرىنىڭ ئىلگىرى ياقۇپ بېك بىلەن دوستانە ئۆتكەن بىرقانچە يېقىنى ياقۇپ بېكنىڭ تەرىپىنى ئېلىپ، ئۇنىڭ ياخشى سۈپەتلىرى ۋە كارغا يارايدىغانلىغىنى ئەمىرگە مەلۇم قىلىپتۇ. بۇ ئەمىرگە ماقۇل چۈشۈپ، ئۇنى

تورداـ بارگاهىغا ئالدۇرۇپ، قىياپەت تۇرقىدىن قابىلىيەتلىك ئىكەنـ لىگىنى چاغلاپ، پانسەد دەرىجىسىدە ئات، ياراق ۋە بايراق بېرىپ، خىزمەتكە تەينىلەپتۇ. ياقۇپ بەك بولسا، ئۇرۇش ـ جەڭلەردە مەردانە باتۇرلاردەك نۇرغۇن خىزمەت كۆرستىپتۇ. بۇنىڭغا ھەمـمە ئادەم خوش بولۇپ ئاپىـرىـن ئوقۇپتۇ. ياقۇپ بەكـمۇ قەدىـر ـ قىممـتى ئۆرلەپ، خاتىرجەم بولۇپتۇ. لېكىن بۇ كۈنـلەردە، مەللە خان ئۇرنـ ىدىن چۈشۈپ، خۇدايارخـان ئىككىنـچـى قېـتىم قوقەنـد پايتەختـى دار سەلـتەنەتـىگە چـىـقـقان بىر ۋاقـتى ئـىدى. بىراق، يۇرتـنى باشقۇرۇش ھوقۇقى ئالىم قۇل قىرغىزنىڭ قولىدا ئىدى. ياقۇپ بەك ۋاقتىنى غەنىمەت بىلىـپ، سەمەرقەنتـكە بېرىپ، مازار ماشايىخلارنى زىيارەت قىلسام، خەتمە قۇرئان قىلدۇرۇپ، ئاجـزلارغا ئۆز لايىغـدا نەزىر ـ سەدىقە بېرىپ، خان ھەزرەتلىرىگە بولغان دۇئاسـنى ئېلىپ كەلسـەم دەپ بۇخارا ئەمـرىـدىن رۇخسـەت سوراپ سەمەرقەنـتـكە كەلدى. بۇ جايدا ئىككى ـ ئـۈچ كـۈن تۇرۇپ، ئاتـلىرىـنى دەم ئالـ دۇرۇپ، بىر كېچىدە قاچتى ۋە فەرغانە ۋىلايىتىگە كېلىپ موللا ئالىم قۇلغا ئۇچراشتى.

ئەلقىسـسـە، بۇ كۈنـلەردە كۇچار شەھـرى بۇزۇلۇپ، راشـدىن خوجامنىڭ خانلىق تەختىدە ئولتۇرغانـلىغـى ھەرقايـسى شەھەرنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىرىگە ئاڭـلانـغان ۋە كاشـغەردە سىدىق بەـك دېگەن قىپچاق باش كۆتىرىپ، جەمىيەت پەيدا قىلىپ، خىتايلارنى ئۆلتۇرۇپ ۋە شەھەرگە قاماپ، كاشغەرگە ئىگە بولۇپ، قوقەند دار سەلتەنەتىگە "تۆرەملەردىن بىرسـنى تىلەيـمەن، بۇ يەرگە كېـلـىپ دۇئا قىلىپ بەرسە، مەنكى كەمىنلىرى كاشـغـەرنى قوقەنـد دار سەلـتەنەتـىگە ئىتائەت ۋە ئىناۋەت قىلـدۇرسام" دېگەن مەزمۇنـدا ئەرز ئەۋەتـتى.

موللا ئالىم قۇل بۇ ئەرزنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولۇپ، بۇزرۇك خان تۆرەمنى قەشقەرگە بۇيرۇدى. ئۇنىڭغا ھەمدەم باتۇر بېشى، تۇراپ خوجا ياساۋۇل بېشى، ئابدۇللا يۈز بېشى، غازى يۈز بېشى قاتارلىق يۈزدەك ئادەمنى قوشتى. بۇلار ئوش دىگەن جايغا كەلگەندە، ئەزىز بەگ جاللات، ياقۇپ كاناي باشلىق يەنە يۈزدەك ئادەم قوشۇلدى.

بۇ ئاردا موللا ئالىم قۇلغا بۇخارا ئەمرىدىن يارلىق كەلدى. يارلىقتا "پىسكەنتلىك ياقۇپ بەگ دىگەن بىرسى مەللە خانغا باش ئەگمەي، بۇ جايغا قېچىپ كەلگەن ئىكەن. ئۇنى بىرقانچە ۋاقىت ھەپىسىدە تۇتتۇم ۋە يەنە مۇساپىر ئىكەن دەپ مەرھەمەت-شەپقەت قىلىپ، ئۆز يېنىمغا يېقىن جايدىن ئورۇن بەردىم. لېكىن، ئۇ ماڭمۇ ھەلە ئىشلىتىپ قېچىپ كېتىپتۇ. شۇڭلاشقا، ئۇ بارغان ھامان دەم قىلىچنىڭ تىغىدىن ئۆتكۈزگەيلا مۇبادا يارلىقنى كېچىكتۇر-سىلە ياكى ئىجرا قىلمىسىلا، بۇخارا ئەمرىنى ئۆزىنىڭ نۇسرەت قىياپەتلىك ئەسكەرلىرى بىلەن فەرغانە ۋىلايىتىنىڭ ئۇستىدە كۆرگەيلا. ئەگەر ئاجىز بىچارىلەر ئاتلارنىڭ ئايىغىدا قالىدىغان بولسا، بۇنىڭ ۋابالى سىلىنىڭ گەدەنلىرىدە بولسۇن، ۋەسسالام" دەپ يېزىلغان ئىدى. بۇ تەھدىت يارلىغى كەلگەندىن كېيىن موللا ئالىم قۇل ھەيران بولۇپ، بىر كېچىدە ياقۇپ بەگنى ئالدىغا ئېلىپ كېلىپ، بۇخارا ئەمرىدىن كەلگەن يارلىقنى كۆرسەتتى ۋە "ئەمدى فەرغانە ۋىلايىتىدە تۇرۇشلىرى مۇناسىپ ئەمەس، مەسلىھەتىنىڭ ياخشىسى بۇكى، سىدىق بەگنىڭ ئىلتىماسى بويىچە، بۇزرۇك خان تۆرىنى كاشىغەرگە ماڭدۇرىدۇم. لېكىن ئۇ خوجا يۈرتداشلىق رەۋىشى ۋە ئەسكەرلىك ئىشلىرىدىن خەۋەرسىز بىر بېپەرۋا ئادەم.

سله ناهايىتى چاپسان مېڭىپ بۇزرۇك خان تۆرىنىڭ ئارقىسىدىن يەتسله. مەن سلىنى ئۇنىڭغا قۇشبېگى قىلىپ تەينىلىدىم" دەپ يولغا سالدى. ئۇنىڭ قولىغا مۇبارەكنامە بېرىپ، بۇزرۇك خان تۆردىگىمۇ مەلۇم قىلدى. ياقۇپ بېك بۇزرۇك خان تۆرەمگە داۋان ئۇستىدە يېتىشىپ كەلدى. خان تۆرەم ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۇپ، كەلگىنىگە ناهايىتى خوشال بولۇپ ئېپتىخار بىلىپ، ھەممە يىگىتلىرىنى مەزكۇر قۇشبېگىگە تاپشۇردى. نەتىجىدە، بۇزرۇك خان تۆرەم تۆرىلىك مەنسۇدە، قۇشبېگى خزمەتكارلىق دەرىجىسىدە تۇرۇپ، مەنزىلمۇ-مەنزىل يۇرۇپ، كاشغەر تەۋەسىگە يېتىپ كەلدى. بۇ تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈزسەكسەن بىرىنچى يىلى (مىلادى 1864 ــ 1865 ـ يىلى ــ ت) جەددى (ئوغلاق ــ ت) پەسلى ئىدى.

بۇ چاغدا، سىدىق بېك ئۆزى قىلغان ئىشىغا خاپا ۋە پۇشايمان بولۇپ، ئىلاجسىز خان تۆرەمنىڭ ئالدىغا كىشى چىقاردى، كەيىندىن نائىلاج ئۆزىمۇ چىقتى. چوڭ-كىچىك كاشغەر ئەھلى توپ-توپ بولۇپ تۆرەمنىڭ ئالدىغا چىقىپ زىيارەت قىلىپ، شادى-خورامىلىق بىلەن شەھەرگە باشلاپ كىرىپ، سىدىق بېكنىڭ جاي-ماكانىغا چۈشۈردى. دەل مۇشۇ چاغدا، كاشغەر ئەھلىنىڭ ئىچىدىكى تۆرەمگە ئەقىدە-ئىخلاس قىلىدىغان بىر ئادەمنىڭ ناهايىتى يۇقۇرى ئاۋاز بىلەن "خوجاملار كەلدى، قىپچاقلارنى ئۇرۇپ ھەيدەپ چىقىرىش كېرەك" دىگەن ئۇن-ساداسى ئاڭلاندى. كاشغەر ئالامانچىلىرى قىرغىز قىپچاقلارنى تاياق، چوماق بىلەن ئۇرۇشقا باشلىدى، شىددەتلىك تاياق زەربىسىدىن قىرغىز-قىپچاقلار قېچىشقا باشلىدى. بۇ چاغدا سىدىق بېكمۇ تۇرالماي ئۆزىنى چەتكە ئېلىپ، ئۆز يۇرتى

بولغان پاراشقا باردى. بۇ يەردە يەنە ئالتە-يەتتە مىڭ ئادەمنى توپلاپ، ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلىپ، شەھەرنى قامال قىلدى. بۇزرۇك خان تۆرەم بىلەن قۇشبېگىمۇ ئۆزىنىڭ يېگىتلىرىنى ئېلىپ، شەھەر-دىكى نۇرغۇن باشباشتاق ئادەملەرنى توپلاپ ئۇرۇشقا كىرىشتى. بۇ چاغدا، سىدىق بېككە ئوق تېگىپ يېقىلدى. لەشكەرلىرى پاراكەندە بولدى. تۆرەملەر ئولجا ۋە غەنىمەتكە ئىگە بولۇپ، غەلىبە بىلەن ئۆز تەختى بارگاھىغا قايتىپ ئارام ئالدى ۋە يەڭ-دۇشمەنلەردىن خاتىرجەم بولدى.

بۇ چاغدا، قۇشبېگى ھەرقانداق ئىشنى تۆرەمدىن بىجاۋاپ قىلماينتتى. چوڭ ئوردىنى تۆرەمگە بارىگاھ ۋە ئارامگاھ قىلىپ تەيىنلەپ بەردى. تۆرەم بولسا كېچە-كۈندۈز نەغمە-ناۋا ئويناپ، شادى-خورامىلىق، ئويۇن-كۈلكە، ھاي-ھويلىرى بىلەن بىغەم-خاتىرجەم بولۇپ، ياكى يۇرتدارلىق ئىشى ياكى دادخۋا-ئەسكەرلەرنىڭ ھال-ئەھۋالىنى سوراش ۋە ياكى بىرەر ئىشقا تەدبىر ياكى مەسلىھەت قىلىپ بىر تەرەپ قىلىش قاتارلىق ئىشلارنى زادىلا ئۆزىنىڭ دىل ئەينەكلىرىگە چۈشۈرمىدى. لېكىن قۇشبېگى كۈچارلىق ئۆمەر ھاكىم بېك دېگەننىڭ مەدىرىسىنى ئۆزىگە مسكىنى ماكان قىلىپ، تىنماي ۋە ھارماي يېگىت تەييارلاش تەرەددۇتلىرى، قورال-ياراق راسلاش ھەركەتلىرى بىلەن مەشغۇل بولۇپ، تۇزۇكىنە ئارام ئالالمىدى.ياكى يىمەك-ئىچمەك ۋە ياكى ئۇيقۇ بىلەن پەرۋاسى بولمىدى. سىدىق بېكنىڭ غەزىنىسى ۋە يۇرتلاردىن ئېلىنغان غەللە-پاراقنى يېگىتلىرىگە سەرپ قىلدى. ئۇ بۇ جايلاردا يەرلىك ۋە مۇساپىر بايلاردىن خالىغانچە پۇل، كۆمۈش قەرز ۋە ئىانە توپلاپ، يېگىت تەييارلاشتىن باشقا مەقسەت ۋە ھەۋەسنى زادىلا ئويلاپ قويمىدى. شۇ كۈنلەرنىڭ

ئۇچىده نياز ئىشكائى بېك بىرقانچه يارکەنت کاتتىسىنك غايىبانه نامىنى يېزىپ، يارکەنتىتىن قۇشبېگىگه خەت ئەۋەتىپ، يارکەنتکه تەكلىپ قىلغان ئىدى. ئۇ خەتتە "خوجالار، تۇڭگانىلار ۋە ھەزرەتـ لەر ئۇتتۇرىسىدا جىدەل ۋە تالاش-تارتىشلار پەيدا بولۇپ، يارکەنت شەھىرى بىكار قالىدى. تۆت-بەش يىۇز ئادەم بىلەن كەلسىلە بۇ يەرنى تەسەررۇف قىلغىلى بولىدۇ" دەپ يازغان ئىدى. قۇشبېگى ناھايىتى چوڭ ئۇمىت بىلەن دۇشمەنىنى سەل چاغلاپ، يارکەنتکه بارغان چاغدا، ھامىدىن خوجام بىلەن تۇڭگانىلار بىر ئىتتىپاق بولۇپ، ئۇرۇش-جەڭگه كىرىشتى. قۇشبېگى باراۋەرلىك قىلالماي، چېدىر-بارگاھلىرىنى تاشلاپ، ئۆز جېنىنى جايلاپ، يايداق ئاتقا ئاران ئولىشىپ، كاشىغەرگه قاچتى. ھەممە تاۋابىئات ۋە تەئەللۇقاتلىرى ھامىدىن تۆرە قولىغا چۈشتى. بۇ ۋەقە ئاۋالقى داستاندا زىكىر قىلىنغان ئىدى. ئىلگىرى ھامىددىن تۆرەم نىياز ئىشكائى بېكنىڭ مەككار ھەم ۋاپاسىزلىغىنى بىلىپ، ئۇ سالامىغا كەلگەندە تۇتۇپ باغلاپ، يالىڭاچ قىلىپ، تېرەككە ئېسىپ قويغان چاغدا، دادىسى خېتىپ خوجام بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ ئاجرىتىپ ئالغان ئىدى. نياز ئىشكائى بېك دەل مۇشۇ ئاچچىغدا قۇشبېگىگه خەت ئەۋەتكەن ئىكەن. قۇشبېگى قاچقان چاغدا، خىجالەت بولۇپ، كەينىـ دىن بېرىپ كۆپ ئۆزرەـخالقىلارنى قويۇپ يەنه يارکەنتکه قېچىپ كەلدى. بۇنىڭدىن خوجاملار خەۋەرسىز قالدى.

بۇ كۇنلەردە، قۇشبېگى ئەزىز بېك جالىلاتىنى يېڭى ھىسار مۇھاسىرىسىگه تەيىنلىگەن ئىدى. ئۇنىڭدىن "شەھەرنىڭ پەتھى يېقىنلاشتى. تۆرەم باشلىق بىرەر ئۇلۇغ قەدەم تەشرىپ كەلتۇرسە،

بىز جاناپلارنىڭ قەدەم تەشرىپ قىلىشىغا قاراپ قالدۇق" دەپ ئەرز يازدى. بۇزرۇك خان تۆرەملەر بۇ خۇش خەۋەرنى ئاڭلىغان ھامان ھەشەمەت ئىنتىرام بىلەن يېڭى ھىسارغا ئاتلاندى. ئەزىز بېگ جاللات لەخمىلەرنى كولىتىپ، دورىلارنى قويۇپ تەييارلاپ قويغان ئىكەن. تۆرەملەر بارغان ھامان دورىغا ئوت تۇتاشتۇردى. سېپىل پوتەيلىرى بىلەن ھاۋاغا كۆتىرىلدى. نۇسرەت نەمۇنە قوشۇنلار تېزلىك بىلەن شەھەرگە يۇگۇرۇپ كىرگىچە، دورىنىڭ كۇچى بىلەن ھاۋاغا كۆتىرىلگەن توپا-تۇپراقلار قايتىپ چۇشۇپ، شەھەردىكى مۇسۇلمان، تۇڭگانى ۋە خىتايلاردىن مىڭدەك كىشىنى نابۇت قىلدى. بىرمۇنچىسىنى تۇپراق ئىچىدىن تارتىپ چىقاردى، شۇنداق قىلىپ شەھەر پەتھى بولدى. خىتايلارنىڭ كۆپ قىسمى ھالاك بولدى، ئاز قىسمى مۇسۇلمان بولدى. دوستلار شادى-خورام بولدى. دۇشمەنلەر غەم-ئەندىشگە چۇشتى. قوشۇنلار نۇرغۇن ئولجا-غەنىمەتكە ئىگە بولدى. بۇزرۇك خان تۆرەم بۇ ئۇرۇشنىڭ پەلەكىكە يەتكەن بەخت خوشاللىغىنى موللا ئالىم قۇلنىڭ مۇبارەك قۇلاقلىرىغا يەتكۈزۇشنى لازىم دەپ تاپتى ۋە توققۇز توقماق خىتاي زەمبىرەكلىرى، بىر توقماق پاكىز، دىلغا مۇڭاپىق نازىنىن بىجىن قىزلىرى، بىر توققۇز ساقال-بۇرۇتسىز چىرايلىق ماچىن يىگىتلىرى، بىر توققۇز قازاق ۋە قالماق ئېتى، بىرقانچە توققۇز بىجىن يامبۇ، كۇمۇشلىرى، توققۇز توقماق جانان چىنە، خەسە، تاۋار، دۇردۇن قاتارلىق كەم ئۇچرايدىغان يېڭى مالىلار ۋە كۆڭۈلگە ياقىدىغان خۇش پۇراق چاي قاتارلىق نۇرغۇن سوغا-سالاملارنى راسلاپ، قوقەنىد دار سەلتەنەتىگە ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك خىزمەتچىلىرى بىلەن يولغا

سالدى. بۇ خىزمەتچىلەر خوپ ۋاقىت ۋە ياخشى سائەتتە قوقەندگە يېتىپ بېرىپ، مولا ئالىم قۇلغا كۆرۈنۈش پۈرسىتىگە ئىگە بولدى. موللا ئالىم قول بولسا بۇ سوغا-سالاملارنى كۆرۈپ ناھايىتى خۇرسەن بولۇپ، بارغان خىزمەتچىلەرگە تون-كېچەك، خەجلەيدىغان تىللا، قورال-ياراق ئېھسان ۋە ئىنئام قىلىپ، بۇزرۇك خان تۆرەمنى خان كۆتىرىپ، ناھايىتى قىممەت باھا ئاشلار بىلەن بېزەلگەن ئالتۇن تاج، ھەممە ئىگەر جابدۇقلىرى تامامەن ئالتۇندىن يېرىم چەمبىرەك قىلىپ بېزەپ نەقىشلەنگەن ئات، ئىككى نەپەر كۇچلۇك ۋە ئاۋازى ياخشى شاتىر، توققۇز توققۇز نەچە تون، خەسە، ئىگەر-جابدۇقلىرىغا ئالتۇن ھەل بېرىلگەن توققۇز ئات ۋە بىر توققۇز مىلتىق قاتارلىق سوغا-سالاملارنى ئەۋەتىپ مۇبارەكلەپ، ھەددىدىن زىيادە مەرھەمەت ۋە ئىلتىپاتلارنى قىلىپ، ناھايىتى زور مېھرىۋانلىق قىلدى. بۇ خىزمەتچىلەر شەرەپلىك ۋاقىت ۋە گۈزەل سائەتتە يېتىپ كېلىپ، بۇزرۇك خان تۆرەم بىلەن كۆرۈشتى. تۆرەم شاھلىق تاجسىنى مۇبارەك بېشىغا قويدى، ئاتقا مىنىپ، قورال-ياراقلارنى قولىغا ئالدى. ھەممە چوك-كىچىكلەر مۇبارەكبادلىق ساداسىنى ۋە خوشلۇق ئاۋازىنى بۇ كۆك رەڭلىك پەلەكتىن ئۆتكۈزدى. سۇلتان، پادىشالارنىڭ قائىدە-ئۇسۇلۇپلىرى بويىچە پادىشالىق تەختىگە ئورۇنلاشتۇردى. ئۇ ئاتۇشلۇق مەھمۇت خانىنى شاغاۋۇل قىلىپ تەينىلىدى ۋە باشقا ھۈدەيچى، پەرۋانچى، ئىشىك ئاغىسى قاتارلىق مەنسەپدارلارنى بەلگىلىدى. ئىلاھىم ئۇنىڭ ئاپتاپ دۆلەت-لىرى سايىسىنى ئۇستۇن قىلغايسەن — ئامىن!

2

زەفەر ئاتىسى جانابى سەئىد بۇزرۇك خان تۆرەمنىڭ ھۆكۈمرانلىغى ۋە كۈچارلىق خوجاملارغا قىلغان ئىستىلاسى، فەرغانە ۋىلايىتىدىن قېچىپ كەلگەن كاتتىلارنىڭ ئەھۋالى، مۇھەممەت ياقۇپ بېك قوشبېگىنىڭ ماقالاتلىرى، قىپچاق بۇزغۇنچىلىرىنىڭ ۋەقەلىرى بايانى

باتۇر خىسلەتلىك دوستلار، يېقىن مۇھەببەتلىك سۆھبەتداشلارنىڭ ئوچۇق كۆڭلىگە يېتىپ مەلۇم ۋە يېقىن بولغايكى، بۇنداق قىسسە ۋە ئەپسانىلەرگە قارىغاندا، ئۇلۇغ پەيغەمبەر ۋە سەئىد ئەۋلادى بۇزرۇك خان تۆرەم بولسا جاھانگىر خان تۆرەمنىڭ ئوغلى، جاھانگىر خان تۆرەم بولسا سالىھ خان تۆرەمنىڭ ئوغلى، بۇ بولسا بۇرھانىدىن خان خوجام پادىشانىڭ ئوغلى، بۇ ئەخمەت خان تۆرەمنىڭ ئوغلى، بۇ بولسا سەيىد ئاپاق خوجامنىڭ ئوغلى ئىدى. بۇزرۇك خان تۆرەم تەخت سەلتەنەتتە ئولتۇرۇپ، كاشغەر، يېڭى ھسار تەۋەسىگە چە مۇناسىپ ئادەملەرنى تەيىنلەپ، ھەرقايسىسىغا ئۆز لايىغدا تونكىچەكلەرنى بېرىپ، شاھانىلىق مەرھەمەت ۋە پادىشالىق ئىنايەتلەرنى قىلىپ خاتىرجەم بولدى. قالايمىقان ۋە بىسەرەمجان كۈنلەر ئۆتۈپ، ئىنتىزام ئورنىتىلدى.

ياقۇپ بېك قوشبېگى بولسا لەشكەر تەييارلاشنىڭ ھەركەت ۋە تەرەددۇتلىرىگە چۈشتى ۋە جانابى تۆرەمگە ئەرز تۇتۇپ، "يۇرتىمىز

پۇقرالاردىن نەرسە ئېلىپ يىگىت تەييارلىساق" دىدى. جانابى تۆرەم پۇقرالارغا زۇلۇم بولارمىكىن دەپ ئانچە ماقۇل تۇتمىدى. قۇشبېگى خاپا بولۇپ، ھەر كۈندىكى ۋەزىپە سالامغا كەلمەي، بەلكى كېتمەن دەپ، سەرمەن دىگەن جايغا چىققاندا، جانابى تۆرەم كىشى ئەۋەتىپ، ئىلتىجا بىلەن ياندۇرۇپ كەلدى. بۇ چاغدا، كاشغەر تەۋەسىدىكى مۇغال تېرىملىق مۇقەررەپ شاپېك، غازى پانسەت، ئەزىز بېك جاللات، موللا ئىبراھىم قاتارلىقلار ئەرز قىلىپ، "قۇشبېگىنىڭ نىيىتى باشقىچە، دۆلەت ئالىلىرىنى دەپسەندە قىلىپ، ئۆزى مۇستەقىل ھۆكۈمران بولۇش تەقەززاسىدا ھەركەت قىلىپ، دىمىغىنى بۇزۇپ تۇرۇپتۇ، ئەگەر جاھانشۇمۇل ھۆكۈم يارلىقلىرى بىز كەمىنەلىرىنىڭ قولىغا چۈشسە، قۇشبېگىنىڭ بېشىنى كېسىپ كېلىپ، ئاستانە پەلەك ئالى بارگاھلىرىنىڭ ئالدىغا تاشلىساق" دىدى. بۇزرۇك خان تۆرەم مېھرىۋان بولۇپ "سەۋرى قىلىڭلار، بىزنىڭ ئوتتۇرىمىزدا ئەھدى-فەيمانلار ۋە ئانت-قەسەملەر بار" دەپ، ماقۇل تۇتمىدى. لېكىن بىر مەھرەم بۇ سىردىن ۋاقىپ بولۇپ، بەختى ئويغاق قۇشبېگىگە خەۋەر يەتكۈزۈپ، ئۇنى غەپلەتتىن ئويغاتتى. قۇشبېگى ۋاقىتنى غەنىمەت بىلىپ، مەزكۇر پىتنە-پاساتچىلارنى تۇتۇپ سىياسەتتىن ئوتكۈزمەكچى بولغاندا، كاتتا خان تۆرەم باشلىق كاتتىلار ئارىغا چۈشۈپ، بۇلارنىڭ گۇنا قىلمىشلىرىنى تىلەپ، "ھەرقانداق قىلسىلمۇ بۇلارنىڭ ئورنىغا بىزنى قىلسىلا" دەپ تۇرغاندا، قۇشبېگى ئۇلارنى ئىلاجسىز ئەپۇ قىلىپ، ھەپسىگە بۇيرۇدى. ئۇلار ئۆز گۇناھلىرىغا توۋا-پۇشايمان قىلغاندىن كېيىن، يەنە مەرھەمەتكە ئېرىشتى. لېكىن ئوتتۇرىدا يەنىلا زىددىيەت پەيدا بولدى. مۇقەررەپ بېك بۇ ئەھۋالنى چۈشىنىپ، ئۆز يۇرتىغا قايتىپ، بىر مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى توپلاپ،

ئۇرۇشقا تەييارلانىدى. بۇزرۇك خان تۆرەم، قۇشبېگى قاتارلىقلار ئۇنىڭ ئۇستىگە لەشكەر تارتىپ بېرىپ، تالان-تاراج قىلىپ ياندى. مۇقەررەپ بېك باراۋەرلىك قىلالماي، كۇچار خوجىلىرىنىڭ ھمايەسىگە كىردى. بۇ خوجاملار بولسا مۇقەررەپ بېكنى ئۆزىگە يېقىن-مۇقەررەپ قىلىپ، ئۇنىڭ كېلىشىنى پالىنىڭ ئوبدان چۈشكىنى دەپ ھساپلىدى. ئۇلارنىڭ قۇشبېگى بىلەن ئۇرۇشۇش مۇددىئاسى يېڭىۋاشتىن ئويغاندى. ئەنە شۇنداق ھالەتتە كۇچار خوجىلىرى نۇرغۇن پاراكەندە لەشكەرلەر بىلەن خان ئېرىققا كەلدى. بۇ ۋاقە ئاۋالقى داستاندا يېزىلغان ئىدى، يەنە تەكرارلانسا ئوقۇغۇچىغا مالالىق يېتىشى مۇمكىن.

لېكىن، قۇشبېگى خوجاملارنىڭ كەلگەنلىگىنى ئاڭلاپ ۋە لەشكەرلىرىنىڭ كۆپلۈگىنى بىلىپ، ئاللا دەرگاھىغا ئىلتىجا قىلىپ يالۋۇرۇپ مۇناجات قىلىپ، ھاجەتلىرىدىن چىقىشىنى تەلەپ قىلىپ، "ئەي ئالەم سىرىنى ۋە مەخپىيەتلىرىنى بىلگۈچى ئاللا! بۇ كەمسىنەنىڭ دىلىدىكى يوشۇرۇن سىرلار سېنىڭ دەرگاھىڭدا روشەن ۋە ئاشكارادۇر. ئەگەر ھەق خوجالار تەرىپىدە بولسا، ئۇلارغا پەتىھى نۇسرەت ئاتا قىلغايسەن ۋە ئەگەر ھەق بۇ بەندەڭ تەرىپىدە بولسا زىمىن يۇزىدىكى بارلىق بەختى قۇتۇپ يۇلتۇزىدەك ئەۋلىيا ئەززەمىلەر، ئۇلۇغ پەرىشتىلەر ھەتتا ئىنسى جىن ۋە دىۋە پەرىزاتلارنى ماڭا يار-مەدەت ۋە يۆلەكچى قىلغايسەن" دەپ سۇبھان ئاللا تائالادىن نۇسرەت ۋە زەپەر ئۈمىت قىلىپ، ئەسكەرلىرىنى تەييارلاپ، بۇزرۇك خان تۆرەمنى باش قىلىپ، جەڭگە قاراپ يولغا چىقتى. لېكىن ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى ئىككى مىڭغا يەتمەيتتى. بۇ سائادەت ۋە ئىنتىزاملىق زامانداا، گۇلاپ ھاكىمى ھەمراخان دىگەن ئىككى يۈز ئەللىك نەپەر تەييار ئادىمى بىلەن يار-

دەمگە كەلدى. بۇلارنىڭ كېلىشى مۇبارەك پالىنىڭ ئالدى دەپ هىساپلىدى. خوجالارنىڭ لەشكەرلىرى بولسا ئىنتايىن كۆپ ئىدى. ئىككى تەرەپنىڭ لەشكەرلىرى جەڭگە كىرىشتى. بىرقانچە باتۇر ۋە قەيسەر يۈرەكلەر ئوتتۇرىغا ئات سېلىپ كېلىپ، ئۇرۇشقا كىرىشتى. نۇرغۇن ئادەم نابۇت بولدى. كۇچار لەشكەرلىرى بىرقانچە قېتىم غەلبە قىلىپ، قۇشبېگىنىڭ لەشكەرلىرىنى ئارقىغا ياندۇردى. ئاخىرى ئابدۇللا پانسەت ۋە غازى پانسەتلەر خوجالار سېپىنىڭ بىر تەرىپىنى بۇزدى. بۇ چاغدا قۇشبېگىنىڭ يوتىسىغا ئوق تېگىپ توختاپ قالدى. ئۇ ناھايىتى بەۋزۇر بولۇپ، ئابدۇللا پانسەتكە "ماڭا ئوق تەگدى. ئاتقا ئولتۇرالمايدىغان ھالەتكە يەتتىم" دەپ ئەمدىلا ئېغىز ئېچىشى بىلەن، مەزكۇر پانسەت "ھەي نامەرت! مۇشۇنداق چاغدىمۇ بۇنداق گەپنى قىلامدىكەن. بىزلەر كىم ئۇچۇن جان بېرىپ ۋە جان ئېلىپ تۇرۇپتىمىز؟ قانداق پادىشا ئۇلۇغلار بۇنداق جەڭ مەيدانىغا ھازىر بولغان؟ ھەرنىمە بولسىمۇ ئات ئۇستىدىن چۈشمەن دىمىگىن" دەپ بىر تەرەپتىن ئۇچى ئاغرىپ، يەنە بىر تەرەپتىن دۆلەتخالىق يولىنى قىلىپ، قاتتىق سۆزلەر بىلەن دەشنەم بېرىپ، يەنە جەڭگە كىرىپ كەتتى. ئەنە شۇنداق پەيتتە ئۇرۇشنىڭ غەلبە شامىلى قۇشبېگى قوشۇنلىرى تەرەپكە يۈزلەندى، كۇچار لەشكەرلىرى ئارقىغا يېنىپ قاچتى. بۇلار ئىككى تاش ياكى ئۇچ تاش مىقدارى كەينىدىن قوغلاپ بېرىپ، ئولجا ـ ئەسىرلەرنى ئېلىپ ياندى. قىتئە:

گەر گادا ۋە شاھقا كەلسە قازادىن چارە يوق،
تارتماي بولماس ئىلاج دەفئىغە ئانىڭ چارە يوق.
سەختىلىقنى ئەھلى دۇنياغا مۇقەررەر قىلدىلەر،

باشقا كېلسه بىنا گاهى سەبىر قىلماي چارە يوق .

نەزم:

لەشكەرى فەراكەندەدىن ئىش كەلمەگەي،
ئىككى يۈز مەردانە جەڭى ياخشىراق يۈز مىڭدىن.

لېكىن بۇ چاغدا ئون مىڭچە تۈڭگانى تايىپىلىرى بار ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى توپ، زەمبىرەكلىرىگە ئوت بېرىپ، تا نامازشامغىچە ئورنىدىن زادى يۆتكەلمىدى. بۇ چاغدا ئىككى تەرەپ ئەلچىلىشىپ، ئەھدى-فەيمانلارنى قىلىشىپ، سۈلھى شەرتنامىلەر بىلەن ياراشتى. قۇشبېگى ئۇلارنى كاشغەر دارسەلتەنەتىگە ئېلىپ ماڭدى ۋە توپ، زەمبىرەك، قورال-ياراق، ئالتۇن، كۈمۈش، ئوق-دورا قاتارلىق ئولجا-غەنىمەتلەرگە ئىگە بولدى. بۇ ۋەقە تارىخ ھىجرى بىرمىڭ ئىككى يۈز سەكسەن ئىككىنچى يىلى جامادىل ئاخىرىنىڭ يىگىرمە ئىككىنچى كۈنى (مىلادى 1865-يىلى 11-ئاينىڭ 12-كۈنى — ت) يۈز بەرگەن ئىدى.

قۇشبېگى قەشقەرگە قايتىقاندىن كېيىن، زامان سىناقلىرىدىن ئۆتكەن تەجرىبىلىك جاراھەتچىلەرنى ھازىرلاپ، ئۈستۈرا بىلەن يوتىسىنى يېرىپ ئوقنى ئالدى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، جاراھەتچى بەدۋلەت ئالىلىرىنىڭ يوتىسىنى تىغ بىلەن يېرىپ ئوقنى ئېلىۋاتقان چاغدا، ئۇ بىر مىرزىنى ئالدىغا ئېلىپ كېلىپ، ئىنايەتنامىلەر يېزىشقا سۆز سۆزلەپ تۇرۇپتۇ. مىرزا بولسا ئۇنىڭ سۆزىنى پۈتۈپ تۇرۇپتۇ. بۇ چاغدا ئۇنىڭ ياكى رەڭ-چىرىيى ئۆزگەرمەپتۇ ۋە بۇنىڭغا پەرۋاسۇ قىلماپتۇ، ياكى بۇيرۇق-پەرمانلىرىدىن ئازماپتۇ. دىمەك، قۇشبېگىنىڭ

غەيرەت ۋە جۇرئەتلىرىنى بۇنىڭدىن قىياس قىلىپ بىلگە-يسىزلەر.

بۇزرۇك خان تۆرەم، قۇشبېگىلەر غەلىبە بىلەن دارسەلتەنەت كاشغەرگە بارغاندىن كېيىن، مۇلايىم سۆز ۋە شىرىن تىللار بىلەن تۇڭگانىلارغا نۇرغۇن ئىنئام-ئېھسانىلارنى قىلىپ، ئۇلارنى ئۆزىگە قارىتىپ، قولىدىكى قورال-ياراقلىرىنى جەڭ-جىدەلسىز قولىغا ئېلىپ، مۇناسىپ تون-كېچەك، سەللە، كۇلا ۋە پۇل-تىللالارنى سوغا قىلىپ، ۋەدىلەرنى بېرىپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى تىنچلاندۇرۇپ، قورقۇنچتىن خالاس قىلدى. لېكىن، بۇ چاغدا خىتايلار شەھىرى تېخى ئېلىنمىغان ئىدى. خىتايلارنىڭ بولسا ئاش-ئوزۇقلىرى تۈگەپ، ئاچلىق دەردىدىن قېرىلىرىنى ۋە كىچىك نارسىدە باللىرىدىن ئىت، مۇشۇكلىرىگىچە ئۆلتۈرۈپ يەپ تۈگىتىپ، گويا ھەر بىرى خۇددى بىر پانۇستەك بولۇپ، ئۆز جېنىغا رازى بولۇپ، دەرۋازىنى ئېچىپ چىقىپ، خۇددى شاھادەت ئېيتقاندەك ئاغزىدا بىرنىمىلەرنى دەپ تۇردى. دەسلەپكى مۇھاسىرىدىن بۇ دەمگىچە تولۇق ئون ئۇچ ئاي ئۆتكەن ئىدى. بۇ پادىشاھى بەختىيار ۋە سائادەت ئەسار بۇزرۇك خان تۆرەم بارلىق خىتايلارغا رەھىمى-شەپقەتلەرنى قىلىپ، ئۇلارنى ئىمان شېرىپكە دالالەت قىلدى، ھەممىسلا شاھادەت ئېيتىپ مۇسۇلمان بولدى. ئۇلارنىڭ ھەر بىرىگە تېگىشلىك ئىنئام-ئېھسانىلارنى قىلىپ ئورۇنلاشتۇردى ۋە خۇدالويە دېگەن باشلىغىنى يەنە چوڭ قىلىپ، بۇلارنى خۇدالويەگە تاپشۇردى. خۇدالويە دېگەنىڭ خۇددى يەككە ئۇنچىدەك، گۆھەر قىيابەتلىك، پەردە نومۇسلۇق گۈزەل بىر قىزى بار ئىدى. ئۇنى ئۆز ئەقىدىگە ئېلىپ، نىكا رىشتىسىگە باغلىدى. ناھايىتى زور مەرھەمەت ۋە

ئىلتىپاتلار بىلەن ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى مەمنۇن قىلىپ ئورۇنلاشتۇردى.

ئەلقىسسە، كاشغەر شەھىرى پەتھى بولۇپ تېخى ھەپتە ئۆتمىگەن ئىدى. تاشكەنتنىڭ مىڭ ئۇرۇق دىگەن جايىدا مولا ئالىم قۇل ئوروسىيە بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئوق تېگىپ، شاھادەتلىك شەرۋىتىنى ئىچتى. ئۇنىڭ ھەممە نۇسرەت ئالامەت ئەسكەرلىرى خۇدايارخانىنىڭ ئالدىغا بېرىشقا جۇرئەت قىلالماي، تېزلا پارچىلىنىپ، ھەر تايىپە ھەر تەرەپكە بۇزلەندى. چۈنكى، بۇلار مولا ئالىم قۇلنىڭ ئىنئام-ئېھسانلىرىغا مەغرۇرلىنىپ ۋە ئالدىنىپ، ئارقىسىغا كىرىپ كەتكەن ئىدى، بۇلارنىڭ بىرقانچە كاتتىسى جان ساقلاشنىڭ ۋەھىمىسى ۋە قايغۇسىدا كاشغەرگە قاراپ راۋان بولدى. بۇ ۋەقە بۇزرۇك خان تۆرەم كاشغەرگە كېلىپ يەتتە ئايدىن كېيىن يۈز بەرگەن ئىدى. كەلگەنلەرنىڭ ئىچىدە كاتتا خان تۆرەم، كىچىك خان تۆرەم، ۋەلى خان تۆرەم، ئىسرائىل خان تۆرەم، مۇھەممەت رەھىم خان تۆرەم، ھېكىم خان تۆرەم، مىرزا مۇھەممەت قۇشبېگى، مۇھەممەت نەزەر بېك، قادىر قۇلى بېك، خۇدايقۇلى بېك، ئۆمەر قۇل باھادۇر بېشى، مىر بابا دادخۇا، تۇردى قۇل دادخۇا، باقى بېك دادخۇا، بېك مۇھەممەت قۇرچى، تاش دادخۇا، پەيزۇللا دادخۇا، تاشباي دادخۇا، ئاۋغان جامىدار دادخۇا ۋە خەير مۇھەممەت توپچى، دار بوخچە بەردار قاتارلىق بىرقانچە زامان ئىشلىرىدىن تەجرىبىلىك باتۇرلار ۋە بالا-چاقىلىرى بولۇپ پەتتە مىڭدىن كۆپرەك باتۇر ۋە تەيىار ئادەمنىڭ كاشغەرگە كەلگەنلىگى خەۋىرى ئاڭلانىدى. بۇزرۇك خان تۆرەم، قۇشبېگىلەر ئاڭلاپ، ئىككى پانسەتىنى يىگىتلىرى بىلەن ئالدىغا چىقاردى ۋە بۇلارغا "ئەگەر ئۇلار ئىتائەت ۋە فەرمانبەردار بولۇپ كەلگەن بولسا،

بىزگە ئۇچۇرىنى بېرىپ، يول باشلاپ كېلىڭلار، مۇبادا باشقا غەرەز-مۇددىئالىرى بولسا، قاراۋۇلدىن بۇ تەرەپكە ئۆتكۈزمەي، بىزگە خەۋەر بېرىپ، توساپ ئۇرۇشۇڭلار، ئۇستۇڭلارگە بېرىپ، يار-مەدەت بېرىمىز" دەپ بۇيرۇق بېرىپ يولغا سالدى. مەزكۇر پانسەتلەر ئۇلار بىلەن قىزىل سۇيىنىڭ لېۋىدە ئۇچراشتى. كاتتا خان تۆرەم، مىرزا ئەخمەت قۇشبېگىلەر پانسەتلەر بىلەن كۆرۈشۈپ "يۇرتىمىزنى ئوروسىيە بېسۋالدى. بىز جانىنى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن ھەرقانچە بولسىمۇ ھەمدىيارلىق رىئايە شەپقىتى بار، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئىسلام ئېچىپتۇ. ئەگەر خىزمەتكە سالسا بەقەدەر ئەھۋال خىزمەت قىلارمىز. ئەگەر خىزمەتكە سالمىسا، بىرنىمە قىلىپ كۈن ئالارمىز دەپ باشپاناقاپ كەلدۇق" دەپ قاتتىق قەسەم-شەرتلەرنى تەكتىلەپ قاراپ تۇردى. پانسەتلەر بۇنى ئاڭلاپ، بۇزرۇك خان تۆرەملەرگە ئۇچۇرىنى بېرىپ، باشلاپ كېلىپ ئۇچراشتۇردى. ئوتتۇرىدا باشقىدىن ئەھدى-فەيمانلار ۋە ئانت-قەسەملەر ئادا قىلىنغاندىن كېيىن، خان تۆرەم ئۇلارنىڭ ھەممىسگە ئۆز لايىغدا تون-كېچەك كىيدۈرۈپ، جاي-ماكان تەيىنلەپ ئورۇنلاشتۇردى.

لېكىن، ۋەلىخان تۆرەم كاشغەر شەھىرىگە كىرىشى بىلەنلا، ھېچ تارتىنماستىن "زامانىڭ زامانى ۋەلىخان تۆرەمىنىڭ زامانى" دەپ كۆچىلاردا جار سېلىپ، ناغرا، كانايلارنى شادىيانىگە سوقتى. قۇشبېگى بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، ئىككى پانسەتنى دەستەسى يارەمچىلىرى بىلەن بۇيرۇپ، ۋەلىخان تۆرەمنى بارگاھىغا ئېلىپ كېلىپ، غەزەپ بىلەن قاتتىق ئەيىپلەپ، "بىزلەر بۇ يەردە خىتاي شەھىرىنى ئالالماي بىرمۇنچە جاپا-مۇشەققەتنى چېكىپ، ھەرنىمە ئىشلارنى قىلىپ يۇرۇپتىمىز، سىز بولسىڭىز بەش، ئوندەك باشباشتاق

ئادەمنى تېپىپ، ئۆزىڭىزچە بۇ يۇرتـلارغا ئىگىدارچىـلىق ئىشتياقىنى قىلىپ يۈرىسىز. ئىلگىرى كېلىپ كاشغەرنى ئالالـماي مۇسۇلمانلارنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ جەسەتلىرىـدىن كاللا مۇنارلارنى ياساپ، كۆپ ناھەق قانلارنى تۆكۈپ، نەچچە مىڭ ئادەمنىڭ خۇنىغا زامىن بولۇپ قېچىپ كەتتىڭىز، ئەمدى بىز خىتايلار بىلەن ئۇرۇشۇپ، جاپا-مۇشەقـقەتـلەرنى تارتـىپ تۇرغان ۋاقتـىمىزدا، سەن نـىمە ئادەم دېيىشكە ئاغزىڭىز بارمايى، شەھەرنى ئۆزىڭىزنىڭ قىلغىلى قەست قىلمىسىز" دەپ قاتتىق سۆزلەرنى قىلىـپ، غەزەپ ئاتەشـلىرى ئۆرلەپ، خەنـجىرىنى سۇغۇرۇپ ئېلىپ چاپقىلى تەمشەلگەنـدە، كاتـتا خان تۆرەم باشـلىق چوڭلار ئارىغا چۈشۈپ، ئۇنىڭ قولىنى تۇتۇۋېلىپ، گۇناسىنى تىلەپ ئالدى. لېكىن، ئىكـكى ناغـرىچـسى ئۈچ ئادىـمىـنى دارغا ئېـسىپ ئۆلتۈردى. ۋەلىخان تۆرەمـنى يېڭى ھـسارغا ئەۋەتـتى، ئۇنىڭ نىمە بولغانلىغىنى ھېچ كىشى كۆرمىدى ھەم بىلمىدى.

گەپنىڭ ھاسـلى شۇكـى، كۇچارلىق خوجامـلار خان ئېرىقـتىكى جەڭدە شىكەسـت يەپ قاچـتى. ياركەنت قۇشبېگىنىڭ چاڭگىلىغا چۈشتى. ياركەنتتىكى خوجاملارمۇ ئەندىشە قىلىپ قورقۇپ، بۇ جايىنى قۇشبېگىگە قوشۇپ بېرىپ يانغان ئىدى. بۇ سائادەت يار ۋە دۆلەت ئاسارنىڭ دۆلىتىنى مۇلاھىزە قىلىپ تاماشا قىلـماق لازىمكى، ئۇ بىر تال ئوق بىلەن ئىكـكى كېيىكـنى ئاتتى. بىر ھـۇجۇم بىلەن ئىكـكى شەھەرگە ئىگە بولـدى. قۇشـبېـگى ياركەنتـنىڭ بوش قالغانلىـغىنى بىـلىپ، بۇزرۇك خـان تۆرەم باشـلىق كاتـتىلارنى ھەمـرا قىلـىپ ياركەنتكە بېرىپ، بۇ جايىنى رەسمىي ئۆزىنىڭ مۇسـتەقىل ھۆكۈمرانـلىغى دائىرىسىگە ئالدى. لېـكىن، ياركەنتتـكى تۇڭگانـلار ئىتائەت قىلمايى، شەھىرىنى مەھكەم ساقلاپ دەرۋازىلىرىنى ئاچمىدى.

تۆرەم باشلىق ھەممە قوشۇنلار يارکەنتتىكى تۇڭگانلار شەھىرىنى مۇھاسىرە قىلىپ تۇرغان بۇ كۈنلەرنىڭ ئىچىدە، بىك مۇھەممەت قۇرچى بىرقانچە بۇزغۇنچى قىپچاق ئەھلى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، توغرا ئىتتىپاق يولىدىن چىقىپ، شەيتان سۈپەتلىك پىتنە-پاساتلار-نىڭ ئىشىگىنى ئېچىپ، بۇزرۇك خان تۆرەمنىمۇ توغرا يولىدىن ئازدۇرۇپ، قورال-ياراقسىز ئېلىپ قېچىپ، كاشىغەرگە ئاپىرىپ، يېڭى شەھەرگە ئېلىپ كىرىپ قارشىلىق ۋە ئۇرۇش دۇمبىغىنى سوقۇشقا باشلىدى. قۇشبېگى بۇ پىتنە خەۋىرىنى ئاڭلاپ، كاتتا خان تۆرەم بىلەن جامدار دادخۇانى بىرقانچە يىگىت بىلەن كاشغەرگە ماڭدۇردى. بۇلار كېلىپ بۇزرۇك خان تۆرەمنىڭ قايسى جايدا ئىكەنلىگىنى ئېنىقلاپ ئەلچى كىرگۈزدى. ئەلچىلىك مۇڭۇپپەقىيەتلىرىدىن ئەسەر بولمىدى. شۇڭلاشقا، ئىككى تەرەپ جەڭگە تەييارلاندى. ئاردىدا يەنە ئون كۈن ئۆتىمەيلا، قۇشبېگى كىچىك خان تۆرەمنى يارکەنتتە قالدۇرۇپ كاشغەرگە كەلدى. ئاردىدا ھەر كۈنى دىگۈدەك جەڭ-جىدەللەر يۈز بېرىپ، نۇرغۇن ئادەم زىيان بولدى. بۇ كۈنلەردە ياراتقۇچى سۈبھان ئاللانىڭ مۇقەددەس دەرگاھىدىن چۈشكەن دەلۇە پەسلىدىكى قىش-زىمىستان ھاۋاسى ۋە دەھشەتلىك قار-شۇرغان سوغاقلىرى دوست بىلەن دۇشمەنگە باراۋەر تەسىر قىلاتتى. شۇنداق قىلىپ، ئاتمىش كۈن ئۆتتى. ئاخىرى ئۇزاق تەدبىرلىك، نازۇك تەمكىنلىك ۋە قاتتىق دۆلەتلىك قۇشبېگى غازى ئاتالىق ئۆزىنىڭ كاتتىلىرىدىن بىرىنى چىقىرىپ سۈلھى يولى بىلەن بۇ پالاكەتتىن قۇتقۇزۇشنى ئويلىدى ۋە پىتنە-پاساتچى بىك مۇھەممەت قۇرچىنىڭ ئالدىغا ئەلچى كىرگۈزدى. مەزكۇر ئەلچى مەقسەت-

مۇددىئاسىنى سۆزلىگەندىن كېيىن، قۇرچى "ئەمدى بىزنىڭ ئارىمىز-دىن ئىتتىپاقلىق كۆتىرىلدى. ئەمدى ئىككىنچىلەپ مۇرەسسە قىلىپ يالغان دوست بولۇشنىڭ ئېھتىمالى يوق. ياخشى مەسلىھەت شۇكى، قۇشبېگى جاۋاپ بېرىپ بىزگە زىيان-زەخمەت قىلمىسا، بىز بارلىق قىپچاقلار بالا-چاقىلىرىمىزنى ئېلىپ يۇرتىمىزغا چىقىپ كەتسەك" دەپ جاۋاپ قايتۇردى. ئەلچى قۇرچىنىڭ جاۋابىنى بىر-بىرلەپ قۇشبېگىگە مەلۇم قىلدى. قۇشبېگىمۇ ماقۇل بولۇپ جاۋاپ بەردى. قىپچاق گۇرۇھى ئۆزلىرىنى جابدۇپ، ئىككى يۈزدەك كاتتىلىرى دەرۋازىدىن چىقىشى بىلەن، قۇشبېگى دەرۋازىنى مەھكەم ئېتىپ قالغانلىرىنى چىقارمىدى. چىققانلىرى چىقىپ كەتتى. قالغانلىرى شەھەردە قالدى. قۇرچى باشلىق يولغا چىققانلارنىڭ خوتۇن-بالىلىرى قۇشبېگىنىڭ قولىغا چۈشتى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنى تىغ سىياسەتتىن ئۆتكۈزدى، بەزىلىرىنى نەزەربەنت قىلدى. پىتنە-پاساتلار بىر تەرەپ بولۇپ، يۇرتقا تىنچلىق ھاسىل بولدى.

لېكىن، بۇزرۇك خان تۆرەم خىجالەتچىلىكتىن بېشىنى ئۇستۇن ئالالمىدى. شۇنداق ھالەتتە قۇشبېگى ئۇنىڭ يېنىگە، مەھرەملىرىگە ئىنئام ئىشكىلىرىنى ئېچىپ، ئۇلارغا تون-كېچەكلەرنى ياپتى، تىللا-تەڭگىلەرنى چاچتى، ھەممە قوشۇن يىغتىلىرى قۇشبېگىگە ئۇلاشتى. خۇددى "ئىنسان ئېھسانىنىڭ قۇلىدۇر" دىگەندەك، ئۇلارنىڭ ھەممىسلا قۇشبېگىنىڭ كەينىگە ئەگەشتى. بۇزرۇك خان تۆرەمنىڭ ئالتە يۈزچە خاس يىگىتلىرى بار ئىدى. بۇلارمۇ ئىنئام-ئېھسانلارنى كۆرۈپ قۇشبېگى تەرەپكە ئۆتتى. تۆرەم پەقەت ئەللىكچە يىگىتى بىلەنلا قالدى. ئاخىرى

قۇشبېگى تۆرەمنى بەش نەپەر يىگىتى بىلەن يېڭىسارغا ئەۋەتتى ۋە بۇ بەش نەپەر يىگىتنىڭمۇ ئايرىم تەنھا تۇتۇپ، ئۆز يىگىتلىرى ۋە خىزمەتچىلىرىنى تۆرەمىنىڭ خىزمىتىگە قويۇپ، ئۇنى نەزەربەنت ئورنىدا مۇھاپىزەت قىلدى.

بۇ چاغدا بېگ مۇھەممەت قۇرچى قوقەندگە بارغاندىن كېيىن، ئالى مۇقاملىق خۇدايارخان ئالىلىرى خەۋەردار بولۇپ "سەن قېچاقلار بۇ شەھەرلەرنى بىسەرەمجان قىلىپ ئورۇسلارغا بەردىڭ. ئاندىن كاشغەرگە قېچىپ بېرىپ كاشغەرنىمۇ بىسەرەمجان قىلدىڭ" دەپ غەزەپ ئاتەشلىرى ئۆرلەپ، قۇرچى باشلىق قېچاقلارنى دەم تىغدىن ئۆتكۈزۈپ، بۇرۇنقى پانا يولىغا قەدەم قويۇپ، كەتسە كەلمەس بولۇپ كەتكەن كارۋانلارنىڭ ئارقىسىدىن ناھايىتى تېز يولغا سالدى. شۇنىڭدىن كېيىن، قېچاقلار كاشغەردىن قېچىپ بارالمىدى، مەزكۇر قۇرچى بولسا قەدىمقى ئابائى ئەجداتلىرىدىن تارتىپ يۇرت سوراپ كەلگەن ۋە دەشتى قېپچاقلار ئىچىدە ئۇلۇغلۇق بىلەن ئۆتكەن گۆر ئوغلى[172] باتۇرنىڭ نەۋرىلىرىدىن ئىدى. ئەنە شۇ كۈندىن باشلاپ بارلىق قېپچاقلار گەدەنلىرىنى تۆۋەن قىلىپ، بويىنىنى سۇنۇپ، ئەمىر ئىتائەت ۋە پەرمانبەردارلىقنى ئۆزلىرىگە لازىم ۋە راۋا دەپ بىلدى. بۇمۇ قۇشبېگىنىڭ دۆلەت ئىقبالىلىرىنىڭ ئۆرلىشىگە سەۋەپ بولدى. نەزم:

شاھقا ئەگەر بولسەلەر دۆلەت بەختى يار،
بولۇرشاھلارغا پەتىھى نۇسرەت دۇچار.

3

يار اتقۇچى سۇبهان ئالىلا ئىگەمىنىڭ پەزىل ئىنايىتى بىلەن مۇھەممەت ياقۇپ بېگ قۇشبېگى غازىنىڭ تەختى سەلتەنەتتە ئولتۇرغانلىغى، مۇخالىپلار سەرەمجانى ۋە لەشكەركەشلىك قانۇن - تەرتىپلىرى، مارالۇبشى، يار - كەنتنىڭ ئېلىنىشى، خوجا ئىسھاق تۆرەنى ئىستىلا تاپقىنى قاتارلىق ۋەقەلەرنىڭ بايانى

ئەقىدىسى سادىق بۇرادەرلەر ۋە مۇئاپىق مۇھەببەتلىك دوستلارنىڭ توغرا سەۋىيىلىرىگە يېتىپ ئوچۇق - ئاشكارا بولغايكى، نەقلى ھكايە ۋە قىسسە - ئەپسانىلەرگە قارىغاندا، مۇھەممەت ياقۇپ بېگ ئاتالىق بارلىق بىسەرەمجان ۋە باشباشتاقلىقلارنى ئۆزى كۆزلىگەن مەقسەت ۋە نىشانى بويىچە تىنجىتىپ ۋە ئىنتىزامغا سېلىپ، ئۇ مېھرىۋان ھەم قەھرى - غەزەپلىك ئۇلۇغ ئاللانىڭ ھەممىگە تېگىشلىك لۇتپى ئىنايەتلىرىگە پۇتۇنلەي تەۋەككۇل قىلىپ، كاشغەر، يېڭى ھسار ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق كەنت - زىمىنلارغا ئۆزى مۇستەقىل ۋە ئىختىيارەن ھۆكۈمران بولدى. جاي - جايلارغا ھاكىم، سۈيۇرغاللارنى تەينىلىدى، دۆلەت ئىقبالىلىرى بويىچە بارلىق يېگىتلىرىگە لۇتپى ئېھسانلارنى قىلىپ، كۆڭلى كۆتىرىلىپ، خاتىرجەم بولدى. ئۇ جالالەتلىك خۇدانىڭ پەزىل ئىنايىتى بىلەن يۇلتۇزلىرى يورۇقلۇق بۇرچىدا ياندى. شۇ چاغدا ئۇنىڭ كۆڭۈل ئەينىگىگە كېچە - كۈندۈز يېگىت راسلاش، سەرۋاز تەييارلاش، جەڭ قورال - يارالىرىنى سوقۇ

تۇرۇشتىن باشقا ھىچقانداق خىيال ياكى ئىشتىياق چۈشمەيتتى.

دەل مۇشۇ كۈنلەردە شەرق تەرەپتىكى كۇچار خوجىلىرىدىن بولغان ئىسھاق تۆرە قىيامەت ئەسەرلىك لەشكەرلىرى بىلەن ئاتلىنىپ، ياركەنت شەھرىگە كىرىپ ئولتۇردى دىگەن يامان خەۋەر قۇشبېگىنىڭ مۇبارەك قۇلاقلىرىغا ئاكىلانغىلى تۇردى. ئۇ يىگىت ۋە سەرۋازلىرىنىڭ سانىنى خەتلەپ تىزىمغا ئالدى. نەتىجىدە ئون ئىككى مىڭ ئاتلىق يىگىت ۋە ئۈچ مىڭ پىيادە سەرۋاز دەپتەرگە چۈشتى. جامدار دادخۇانى ئۈچ مىڭ سەرۋازغا ئەمىرى لەشكەر قىلىپ، توپ-زەمبىرەك، تۇغ، ئەلەم، بايراق، داقا-دۇمباق قاتارلىقلارنى تەقسىم قىلىپ، قول ئاستىغا سەككىز پانسەتنى تەيىنلەپ، ئۇنى يارلىق جاھانناما بىلەن ئورنىنى كۆتەردى؛ يەنە مىرزا ئەھمەت قۇشبېگنى ئەمىرى لەشكەر قىلىپ، سەككىز پانسەتنى يارەمچى قىلىپ، ئۇنىڭغا ئۈچ مىڭ يىگىتنى تەقسىم قىلدى ۋە تۇغ، ئەلەم، بايراق قاتارلىقلارنى ئىلتىپات قىلىپ، ئۇنى قۇياش نۇرىدەك يارلىق بىلەن مەمنۇن ۋە ئۇستۇن قىلدى؛ ئۆمەر قۇل باتۇر بېشىنى ئەمىرى لەشكەر قىلىپ، سەككىز پانسەت تەيىنلەپ، ئۈچ مىڭ يىگىت، تۇغ، بايراق، ئەلەم بىلەن مېھرىۋانلىق كۆرسىتىپ، ئۇنىڭغا مۇبارەك يارلىق بويىچە ئالاھىدە ئورۇن بەردى؛ ئابدۇللا پانسەتنى ئەمىرى لەشكەر قىلىپ، سەككىز پانسەت بىلەن ئۈچ مىڭ يىگىت ئايرىپ، تۇغ، بايراق، ئەلەملەرنى ئىنايەت قىلىپ، ئۇنى ئالەم ئىتائەت يارلىغى بويىچە ئىززەتلىدى. قۇشبېگى جانابى ئاللىرى ئۆزىگە سەككىز پانسەت، ياساۋۇل، مەھرەم ۋە ئۈچ مىڭ يىگىتنى خاس قالدۇرۇپ، ئۇلارغا كاتتا تۇغ تاپشۇردى. بۇ زامان ئىنتىزامنىڭ ھۆسنى نىشانى بولغان مىرزا ئەھمەت قۇشبېگنى چاپاۋۇل قىلىپ يىگىتلىرى بىلەن مارالۇبا-

شىنى مۇھاسىرە قىلىشقا چوڭ يارلىق چۈشۈردى. قالغان ئەمىرى لەشكەرلەرنى قىل قۇيرۇق قىلىپ، كەينى-كەينىدىن ماڭدۇرۇپ، ئەڭ ئاخىردا ئۆزى پادىشالىق دەبدەبەسى ۋە سەلتەنەت داغدۇغىسىنى نامايىش قىلىپ، دۆلەت ئەركانلىرى ۋە بۇرۇنىدىن بىللە بولغان ھۆكۈمرانلارنى باشلاپ غەلبە ئۈزەڭگىسىگە ئاياق قويدى ۋە مەنزىلمۇ-مەنزىل يۈرۈپ مارالۇبشىغا كېلىپ چېدىر-بارگاھلىرىنى تىكتى.

مارالۇبشى شەھىرىدە تۇڭگانى ۋە مۇسۇلمانلار بولۇپ ئۇچ مىڭ ئادەم بار ئىدى. بۇ جايدىكى تۇڭگانىلار كۇچارلىق خوجامىلارغا ئىناۋەت ۋە ئىتائەت قىلىپ، مۇسۇلمانلار گۈرۈھىدىن ئورۇن ئېلىپ، ئۆز تىرىكچىلىگى بىلەن كۇن ئېلىپ تۇرغان ئىدى، بۇلار قۇشبېگى قوشۇنلىرىنىڭ كەلگەنلىگىدىن خەۋەر تېپىپ، دەرۋازىلارنى مەھكەم ئېتىپ، سېپىلنىڭ ئۇستىگە چىقىپ جەڭگە تەييارلاندى، ئاندىن ئىككى تەرەپ بىر ھەپتە جەڭ قىلىشقاندىن كېيىن، قۇشبېگىنىڭ قوشۇنلىرى لەخمە كولاپ، دورا قويۇپ، ئوت قويۇپ بەردى. بۇ سېپىلنىڭ بىر تەرىپىنى بۇزۇپ ئاسمان قەھرىگە كۆتەردى. ئاندىن لەشكەرلەر چاپسان يۈگۈرۈپ شەھەرنى پەتھى قىلدى، ئەجەل بىلەن ۋەدىلەشكەنلىرى كەتتى، ئەجەل يەتمىگەنلەر ساق قالدى، قۇشبېگى ساق قالغان تۇڭگانىلار ۋە مۇسۇلمانلارغا مادالويە دىگەننى باش قىلىپ، ھەممە تۇڭگانىلارنى كاشغەرگە يولغا سالدى. مارالۇبشىنى ھېكىم خان تۆرەمگە تاپشۇردى ھەمدە مىڭبېشى باتۇرنى باتۇر بېشى قىلىپ تەينلەپ، مۇبارەكلەش يۈزىسىدىن قولىغا مۇبارەكنامە تاپشۇردى. بۇ ۋەقە تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن ئۈچىنچى يىلى رەبىئۇل ئاۋالىنىڭ ئىككىنچى كۇنى (ھىلادى 1866-يىلى 7-ئاينىڭ

15 ـ كۈنى ـــ ت) يۈز بەرگەن ئىدى.

ئەي جان يارەنلەر! بۇ پادىشانىڭ شاخماتۇازلىغىنى شۇنىڭدىن تاماشا قىلىپ بىلىڭلاركى، ئۇ بىر ئات سەكرىتىش بىلەنلا شاھنى مات قىلدى. يەنى ئۇ ئىسھاق خوجامنى يارکەنتىكە بەنت قىلىپ قويدى. ئاقسۇ، كۇچاردىن يارکەنتكە ياكى يارکەنتتىن ئاقسۇ، كۇچار تەرىپىگە ھىچقانداق كىشى بارالمىدى، ھەتتا بۇ يولدىن ئادەم ئۆتەلمىدى ۋە ھەرقايسى تەرەپتە كىم قانداق بولغانلىغىنىمۇ بىلەلمىدى. بەختى تەلەيلىك بۇ جەڭ ئاياقلاشقاندىن كېيىن، قۇشبېگى غازى نۇسرەت ئەسەرلىك ئەسكەرلىرىنى ھەمرا قىلىپ، يارکەنتتىكى ئىسھاق خوجام بىلەن جەڭ قىلىشقا ئاتلاندى. بۇزرۇك خان تۆرەمنى نۇسرەت ئۇلـ گۈلۈك قوشۇنلىرى بىلەن نەزەربەنت ئورنىدا ھەمرا قىلىپ، مەنزىلـ مۇـ مەنزىل يۈرۈپ يارکەنتكە بېرىپ، شۆھرەتـ تەنتەنە قىلىپ، كونا شەھەر بىلەن يېڭى شەھەرنىڭ ئالدىدىن قورقماي ئۆتۈپ، ھەقتى مۇھەممەدان دېگەن بىر ئۇلۇغ مازارنىڭ ئالدىدا تۇپـ تۇز كەتكەن بىر پارچە كەڭ ۋە ئىگىز مەيدانغا چېدىرـ بارگاھ تىكىپ ئورۇنلاشتى.

بۇ چاغدا، تۇڭگانلار يېڭى شەھەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. ئىسھاق خوجام بولسا كونا شەھەرگە ئايرىم پەرمان قىلاتتى. ئاتالىق غازىمۇ بۇ جايدا ئۆز ھۆكۈمرانلىغىنى جارى قىلدى. ئىسھاق خوجام يارکەنتكە بارغان چاغدا، تۇڭگانىلار كىچىك خان تۆرەمنى يېڭى شەھەرگە ئېلىپ كىرىپ، دەرۋازىنى مەھكەم سولاپ، ئۇنى تاشقىرىغا چىقارمىدى، راشىدىن خان خوجام بۇ چاغدا ئاتالىق غازىنىڭ مارالـ ۋېشىنى ئالغانلىغىنى ئاڭلاپ، ھامىددىن خوجامغا بىر مىڭ لەشكەر تاپشۇرۇپ، مارالۋېشىغا ماڭدۇرغان ئىدى. ھېكىم خان تۆرەم بۇنىڭـ

دىن ۋاقىپ بولۇپ، چارباغ ئالدىغا چىقىپ ئورۇشتى. شۇنداق قىلىپ، ئون نەچچە كۈن ئۆتتى. بەزىدە غەلىبە قىلىپ، بەزىدە مەغلۇپ بولۇپ تۇرغان چاغدا، ئاخىرى قۇدرەتلىك غوپۇر ئالىلانىڭ پەزلى ئىنايىتى بىلەن ھېكىم خان تۆرەم غەلىبە قىلىپ، ئولجا-غەنىمەتلەرگە ئىگە بولدى ۋە بۇ ئىقبال خۇش خەۋىرىنى نۇرغۇن سوغا-سالاملار بىلەن قوشۇپ، ئاتالىق غازىنىڭ پەلەككە ئوخشايدىغان بارگاھىغا ئەۋەتتى. بۇ خەۋەر سائادەتلىك ۋاقىت ۋە شەرەپلىك سائاتتە يېتىپ بېرىپ، ئاتالىق غازىنىڭ ئۇلۇغ نەزەر ۋە بۇيۇك نىشانلىرىنىڭ ئالدىدىن ئۆتتى. ئاتالىق غازى بۇنىڭغا ناھايىتى خۇرسەن ۋە مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ، خەۋەر يەتكۈزگەن خىزمەتچىلەرگە تون، خەجلەيدىغان تىللا، قورال-ياراق قاتارلىقلارنى ئالاھىدە ئىنئام-ئېھسان قىلىپ، ھېكىم خان تۆرەمگىمۇ خەسە تون، ئات، تۇغ، بايراق، قورال-ياراق قاتارلىق نۇرغۇن سوغا-سالاملارنى مۇكەممەل تەييارلاپ ئەۋەتىپ، شاھانىلىق ئىلتىپات ۋە پادىشالىق مەرھەمەتلەرنى قىلدى.

بۇ چاغدا، ياركەنت تېخى قولغا كىرمەي، مۇھاسىرىسى ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئىدى. تۈركگانلار بولسا ھەرقانداق چارە بىلەنمۇ شەرت-سۇلھىگە مايىل بولمىدى. چۈنكى، بۇ تايىپىلەرنىڭ سانى بىسگىرمە بەش مىڭدىن ئارتۇق بولۇپ، قورال-ياراقلىرىمۇ كۆپ ئىدى. ئاقۇۋەت تۈركگانلار بىلەن ئىسھاق خوجام ئىتتىپاقلىشىپ، يەتتە مىڭ تۈركگانى، ئىككى مىڭ مۇسۇلمان ۋە توپ-زەمبىرەك، جەزايىل، خودەن، قەللاپ قاتارلىق قورال-ياراقلار بىلەن بىر كېچىدە مەخپى چىقىپ كېچىلىك ھوجۇم قىلىشقا تەييارلاندى. بەختى ئوچۇق، دۆلتى بىللە ئاتالىق غازى نىياز بېكنىڭ ئىملاسى بىلەن بۇنىڭدىن خەۋەردار

بولۇپ، شۇ كېچىسى قوشۇنلىرىنى تۆت تەرەپكە پارچىلاپ، چېدىر-بارگاھلىرى ۋە تۇرار جايلىرىنى خالى قىلىپ، ئالدا دەرگاھىغا يالۇۇرۇپ تۇرغان بىر ھالەتتە، تۆگىگانى گۇرۇھى خۇددى چىكەتكەندەك ئۇشتۇمتۇت يېتىپ كېلىپ چېدىر-بارگاھلارغا ھەر تەرەپتىن زەمبىرەك ئېتىپ كۇچ كۆرسىتىپ، ئاندىن ئات يۇگۇرتۇپ كېلىپ قارىسا، چېدىر-بارگاھلار خۇددى دۆڭ-جىنلارنىڭ ماكانىغا ئوخشاپ، ئۇنىڭ ئىچىدە ھېچقانداق ئىنسان خىلى ياكى ئادەم گۇرۇھىدىن ئەسەر يوق ئىكەن. بۇلار ئەھۋالنى كۆرۈپ سەراسىمگە چۈشۈپ ھەيران بولۇپ تۇرغان ھالەتتە، خۇددى ئاسماندىن كەلگەن بالا-قازادەك ئۇشتۇمتۇت تۆت تەرەپتىن نۇسرەت بىشارەتلىك قوشۇنلار يۇقۇرى ئاۋاز بىلەن تەگبىر ئېيتىپ، قىقاس-سۇرەن ساداسىنى ئاسمان-پەلەكىكە كۆتىرىپ يېتىپ كېلىپ، شۇنداق چاپ-چاپ قىلدىكى، تۆگىگانىلارنىڭ جەسەتلىرى خۇددى ئۇلۇغ دىخانلارنىڭ زىرائەتگا-ھىدىكى ئۇنجىلەردەك يەر يۈزىدە توپ-توپ ۋە دۆۋە-دۆۋە بولۇپ يېتىپ قالدى. بۇلارنىڭ قانلىرى بىلەن قارا تۇپراقلارنىڭ يۈزى خۇددى دەشتى دالادا ئۆسكەن لالىزاردەك قىزىل گۈلىستانغا ئايلاندى. شۇنداق قىلىپ بىر كېچە-كۇندۈز، بەلكى ئىككىنچى كۇنى چاشكا ۋاقتىغىچە ئۇرۇش قىرغىنچىلىق ئوتلىرى كۆيۈپ تۇردى. نەتىجىدە، ناھايىتى ئاز ئادەم بۇ ئۇشتۇمتۇت كەلگەن بالا-قازادىن قۇتۇلۇپ، ئۆزىنى نىجات شەھرىستانىغا ئالدى، بىر-مۇنچىسى ئولجا-ئەسىرگە چۈشۈپ تىغ سىياسەت ۋە غەزەپ-قەھرىمانە يەتتىن ئۆتتى. ئۇرۇش غەلىبىسى ئالغا ئىلگىرىلەۋاتقان بىر پەيتتە، ئاتالىق غازى ئاللىرى "ئىككى مىڭ نەپەر سەرۋاز پىدائىلار بىرلا

ۋاقتتا يالىڭاچ بولۇپ سېپىلغا يۇگۈرۈپ چىقىپ، شەھەرنى پەتھى قىلىپ قىرغىنچىلىق قىلسۇن" دەپ يارلىق قىلدى. بۇ چاغدا ئەسىرى-لەشكەرلەر ۋە كاتتا ئەمرائىلار ئارىغا چۈشۈپ، "مەرھەمەتپانا سەر-ۋازلار يۇگۈرۈپ بېرىپ شەھەرنى ئالغاندىن كېيىن كۆپ ئادەمنىڭ قېنى تۆكۈلەرمىكىن، شۇڭلاشقا ئالدى بىلەن ئەلچى كىرگۈزۈپ كۆرۈلسە، ئەگەر ئۇلار ماقۇل بولمىسا، ئاندىن سېپىلغا يۇگۈرۈپ چىقىپ شەھەرنى ئالغىلى بولىدۇ" دەپ ئەرز مەلۇم قىلدى. ئاتالىق غازى بۇنىڭغا ماقۇل بولۇپ، ئابدۇلخالىق ئىشانىنى ئەلچى قىلىپ، خوجالار ۋە تۆڭگانلارغا كىرگۈزدى. بۇ كۈنى جۇمە ئىدى. شۇڭلاشقا ئالى پەرماندا "بۇگۈن جۇمە نامىزىغىچە سۈلھى شەرتلىرىنى ئۆزلىرىگە لازىم تۈتۈپ، بىزنىڭ نۇسرەت بىشارەتلىك قوشۇنلارنىڭ مۇبارەك بارگاھلىرىنىڭ ئالدىغا چىقىڭلار، ئۆزلىرى ۋە مال-جانلىرى، تەئەللۇق تاۋابىئاتلىرىنىڭ ئامانلىغىغا كېپىللىك قىلىمىز، ئەگەر قارشىلىق قىلىپ شەرتكە كۆنمىسىلە، چوڭ-كىچىك ۋە ياش نارسىدىلەر ئات ئاياقلىرىدا ھالاكەتكە ئۇچراپ، تالان-تاراج ۋە بالايى-ئاپەتلەرگە دۇچار بولۇپ، ئولجا-ئەسىر بولغۇسىدۇر-ۋەسسالام" دەپ يېزىلغان ئىدى.

خوجا ۋە تۆڭگانلار بۇ شەرتكە كۆنمەسلىكە چارە تاپالماي، بارلىق تاۋابىئاتلىرى بىلەن بىللە ئاتالىق غازى گۇمانى پەلەكنىڭ بارگاھىغا كېلىشكە مەجبۇر بولدى ۋە شاھانە مەرھەمەت، پادىشاھانە ئىلتىپاتلارغا ئېرىشتى. توپ، زەمبىرەك، قورال-ياراق قاتارلىق پادىشالىق ئىشلىرىغا كېرەكلىك نەرسىلەرنى ئالى دۆلەتخانا ۋە غەزنە ئىمارەتكە تاپشۇردى. ئاتالىق غازى ئىسھاق خوجام بىلەن

يانمۇ-يان يېقىن ئولتۇرۇپ، نۇرغۇن گەپلەرنى ئاردىغا سېلىپ، دوستانىلىق قائىدىلىرىنى تۇزۇپ، ئاشنادارچىلىق بىپسىنى باغلاپ، ئۇنى قاتتىق قەسەم-شەرتلەر ۋە ئەھدى كېپىللىك بىلەن مۇستەھ-كەملەپ، ئىززەت ۋە ھۆرمەتلەرنى بەجا كەلتۇردى. مۇناسىپ كېيىم-تونلارنى ياپتى، ئۆزى مىنىدىغان چوڭ ئارغىماق ئاتنى بارلىق ئىگەر-توقۇم ۋە جابدۇقلىرى بىلەن مەرھەمەت قىلىپ، ئۆز قولى بىلەن ئاتقا يۆلەپ مىندۈرۈپ، كۇچار تەرەپكە يولغا سالدى. قالغان ئەسكەرلىرىگمۇ ئۆز لايىغىدا تون-كېچەك، خەجلەيدىغان تىللا، ئوزۇق-تۇلۇك، ئات-ئۇلاقلارنى بېرىپ يولغا سالدى. تۇڭگانى تايىپىلىرىگمۇ كۆپ شەپقەتلەرنى كۆرسىتىپ، ھەممىسىنى ئۆزىگە ئىتائەتمەن ۋە فەرمانبەردار قىلىپ، بىرقانچىسىنى كاشغەرگە ئەۋەتىپ مادالويەگە تاپشۇردى. قالغانلىرىنىڭ گۇناھىرىغا ئەپۇ قەلىمىنى سۇرۇپ كېچىرىم قىلدى. ياركەنتنى مۇھەممەت يۇنۇسجان شاغاۋۇلغا تاپشۇرۇپ، ئۇنىڭغا مەملىكەتنىڭ ھەممە ئىشلىرىنى مۇستەقىل بىر تەرەپ قىلىدىغان يۇقۇرى ئورۇن بەردى. نىياز ئىشكائى بېكنى شاغاۋۇلغا شاغاۋۇل قىلىپ تەينىلىدى. كېپەك لاۋۇرنى باتۇر بېشى، قازى زىيائىددىن دامولىلامنى قازى كالان قىلىپ ئالاھىدە يارلىق ۋە مەنسۇرنامە بەردى. يۇرتقا تىنچلىق ئورناتتى. بۇ يەردە بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ بەختى دۆلەتتىن خۇرسەن ۋە خوشال بولۇپ، تارىخ ھىجرى بىرمىڭ ئىككى يۇزسەكسەن ئۈچىنچى يىلى رەبىئولسانىنىڭ يىگىرمە بەشىنچى كۈنى (مىلادى 1866-يىلى 9-ئايىنىڭ 6-كۈنى — ت) يەنى قوي يىلى دار سەلتەنەت كاشغەرگە قايتتى.

4

جانابى بەدۆلەت ئاتالىق غازىنىڭ خوتەن ئۆرۈشىغا ماڭغىنى ۋە ھىلە-تەدبىرلىرى، ھاجى پادىشانىڭ قۇياش ئاپتۇۋى پېتىپ تامامەن يوق بولۇشى، مەقسەتتىكى ئاھۇ كىيىكنىڭ خوتەن زىمىنىدا جىلۋە قىلىشى ۋە مەھبۇپىنىڭ مۇراد قۇچىغىدا گىرەلىشىشى قاتارلىق ۋەقەلەرنىڭ بايانى

مۇڭاپىق رەڤىش دوستلار، ساداقەتلىك ئەرباپلارنىڭ ئايدىڭ كۆڭۈللىرىگە يېتىپ روشەن ۋە مۇئەييەن بولغايكى، شۇنداق نەقلىمىكايە ۋە قىسسە-ئەپسانىلەرگە قارىغاندا، پادىشادەك بەختلىك، زامانىدىن تەجرىبە تاپقان ۋە مادارى پەلەكىكە يەتكەن مۇھەممەت ياقۇپ بېك ئاتالىق غازى ياركەنت ئۆرۈشىنى ئاياقلاشتۇرۇپ، كاشغەر دار سەلتەنەتىگە قايتىپ، ئادالەتلىك ئىشكىلرىنى ئېچىپ، جەڤرى-زۇلۇم بابىنى ئاياقلاشتۇرۇپ، پۇقرا-رەڤرلىك تۈزۈملىرىنى ئورناتتى. يۇرت ياخشىلىرى ۋە چوڭلىرى، بەلكى ئاما-خاسلىرىنىڭ دىل ئۇچار قۇشلىرىنى ئىنئام-ئېھسان دان-يىمەكلىرى بىلەن ئۆزىگە تارتىپ، كىيىك ئوۋلاشقا تاشلاپ، ئۆزىنى دۇشمەن رىقابەتلىرىدىن ئامان ساقلىدى. مازارى ماشايىخلارىدىكى ئەرۋالارنىڭ روھىغا خەتمە قۇرئان قىلدۇرۇپ خەيرى ساخاۋەت تىلەپ، دۇئا ۋە پاتىھەلەرنى ئادا قىلىپ، داشقازانلارغا ئۆز قولى بىلەن ئوت قالاپ

ۋە سۇ قۇيۇپ، ئاجىز-بىچارىلەرگە كەڭرى نەزىر، خەيرى-سەدىقە-لەرنى بېرىپ، ھەممە ئادەمنى شادى-خورام ۋە پاراۋان قىلدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاتالىق غازىنىڭ دۆلەتلىرىگە بى ئىختىيار قول-لىرىنى كۆتىرىپ، دۇئا قىلىشقا مەشغۇل بولدى.

بۇ چاغدا، ئاتالىق غازىنىڭ يۇرتلارنى كېڭەيتىش ھەۋەسلىرى ۋە مەملىكەت ئېلىش داغدۇغىسى كۈندىن-كۈنگە ئۇلغىيىپ، ئۇنىڭ خىيالىغا مەھكەم يېپىشتى. بولۇپمۇ گۈزەل خوتەننى بوي سۇندۇرۇش مۇددىئاسى ئۇنى بىئارام ۋە بىقارار قىلىشقا باشلىدى. لېكىن، خوتەن پۇقرالىرى ھاجى پادىشاغا ناھايىتى قاتتىق ئىخلاس ۋە ئەقىدە قىلاتتى. يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بولغان ھەممە چوڭ-كىچىكلەر ئۆز ئىختىيارى بىلەن پادىشاغا لەشكەر بولۇپ جانپىدا ئىدى. ئاتالىق غازى بۇنى ناھايىتى ئوبدان مۆلچەرلەپ، ئەركاندىلىرىغا "ئەگەر پادىشانىڭ پۇقراغا ئىشەنچىسى ۋە پۇقرانىڭ پادىشاغا ئىتتىپاقى مۇۋاپىق بولسا، ئاندىق شەھەرگە بىر يىگانەنىڭ قول سېلىپ بوي سۇندۇرۇپ، مۇرات باغچىلىرىدىن مەقسەت غۇنچىلىرىنى ئۈزگەنلىگى ھېچقانداق زاماندا ياكى بىرەر تارىخ كىتاۋىدا كۆرۈلمىگەن ۋە سۆزلەنمىگەن. مۇۋەپپەقىيەتلىك بار جايدا دۆلەتمۇ بار. دۆلەت بار يەردە ئەلۋەتتە مۇۋەپپەقىيەتلىك تەييارلىقى بولىدۇر. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بىر ئادەم بىر تەرەپكە كېتىپ بارغان ئىكەن. يەنە بىر ئادەم يولدا ئۇچراپ نەگە بارىسىز ۋە نەدىن كەلدىڭىز ۋە ئېتىڭىز كىم دەپ سوراپتۇ. ئۇ مېنىڭ ئېتىم دۆلەت، قايسى مەملىكەتتە مۇۋەپپەقىيەتلىك بولسا، مەن شۇ جايغا بارىمەن ۋە قايسى مەملىكەتتىن مۇۋەپپەقىيەت ۋە ئىتتىپاق كۆتىرىلسە، مەنمۇ ئۇ يەردىن ئۆزەمنى باشقا تەرەپكە ئالىمەن دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ. دېمەكچىمەنكى،

خوتەنده مۇۋەپپەقىيەت ۋە بىرلىك بار. ئۇ جايىنى زورمۇ-زور زەمبىرەك، تەيپو ۋە قىلىچ، گەرزۇ بىلەن بوي سۇندۇرۇشىمز مۇمكىن ئەمەس. لېكىن ھاجى پادىشانىڭ يېشى يەتمىشكە يەتتى، ئەقىل-پىكرى بولسا ئاجىزلىق تەرەپتىن يول تاپتى، ئۇمۇر ئاپتۇي غەرپتكى قايتىش مەھەلىگە يېقىنلاشتى" دەپ، ئىشىنىڭ تېگىگە يېتەلمەي، تەپەككۇر بېشىنى خيال تىزىغا قويۇپ، چوڭقۇر خىيال بىلەن ۋەزىيەتنى ھىساپقا تىزىپ، ئىمتىھان كۆزى بىلەن قاراپ، بىرەر تەدبىر قىلسام، بۇ ئۇمىت تەدبىرىم ئاللا تەقدىرىگە مۇۋاپىق چۈشۈپ قالسا، خوتەننى قولغا كىرگۈزۈش ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەس دەپ ئويلىدى. ھىلە-مىكىر تەدبىرىگە قەدەم قويۇپ، مەككارلىق توزاقلىرىنى يېيىپ، يالغانچىلىق ئۇرۇق دانىلىرىنى چېچىپ، نەيرەڭچىلىك ھۇنەرلىرىنى ئويناتىپ، دەۋرىنىڭ ئۇزۇن ئاقۇبىتىدىن ئەندىشە قىلىپ، پىكىر-خىيالىرى چەكسىز دەريانا غەرق بولدى ۋە بۇ دەريانا چۆمگەن تەپەككۇرى ئىچىدە مۇرات-مەقسەت گۈلىنىڭ تەسەۋۋۇر جىلۋىسىنى كۆردى. شۇ ئاندا ئۇ بېشىنى ئۇستۇن كۆتىرىپ، نۇسرەت قىياپەتلىك قوشۇنلىرىغا نەزەر سالدى-دە "راسلىنىپ تەييار بولۇڭلار، مازارى شېرىپ زىيارىتىگە بارىمىز" دەپ ئالى پەرمان قىلدى. چوڭ تۇغلار بىلەن تۆت نەپەر ئەمىرى لەشكەر، قىرىق پانسەت، سەرجاڭ، لاۋۇر، توپچى قاتارلىقلار بولۇپ ئون بەش مىڭ ئەسكەر، سەرۋاز، جانبازلار بىلەن ئاتلىنىپ، بۇزرۇك خان تۆرەمنى ھەمرا قىلىپ، تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۇز سەكسەن ئۈچىنچى يىلى (قوي يىلى) ماھى بارات ئېيىنىڭ سەككىزىنچى كۈنى (مىلادى 1866-يىلى 12-ئاينىڭ 16-كۈنى) يارکەنتكە يېتىپ كەلدى.

ئاتالىق غازى ياركەنتته بىر ھەپته تۇرۇپ، يىگىت، سەرۋازلارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، ئۇلارغا تون ـ كېچەك، خەجلەيدىغان تىللا، ئات ۋە قورال ـ ياراقلارنى بېرىپ تەييارلاندى. جۈملىدىن، بۇزرۇك خان تۆرەمنىڭ نامىدا ھاجى پادىشاغا خەت يازدى. بۇ خەتته "كاشغەر زىمىنىغا كەلگىلى ئۇزۇن بولدى. بۇ مەملىكەتلەردىكى مازارى ماشا ـ يىخلارنىڭ زىيارىتىنى ئىمكانىيەتنىڭ يېتىشىچە ئادا قىلدىم. ئەمما ئارزۇ ـ ھەۋىسىم شۇكى، بابام ئىمام جەپەر سادىق ھەزرەتلىرىنىڭ(173) مازارلىرىنى بىر زىيارەت قىلىپ يانسام دىگەن مۇددىئا ۋە غەرىزىم بار ئىدى. ئەگەر ھاجى پادىشا ئاغام يول بېرىپ، ئەزەن ـ ئىجازەت قىلسا، بۇ مازارى ماشايىخنى زىيارەت قىلغاچ، ھاجى پادىشا ئاغام بىلەنمۇ كۆرۈشۈپ يانسام دىگەن تەلىۋىمنى مۇبارەك قۇلاقلىرىغا ئىزھار قىلىپ، ئەرز ئىخلاسمىنى مەلۇم قىلىپ مەكتۇپ يازدىم ـ ۋەسسالام" دەپ يېزىلغان ئىدى. ئاتالىق غازى ھىلە ـ مىكىر بىلەن يېزىلغان بۇ خەتنى بۇزرۇك خان تۆرەمنىڭ ئۇلۇغ مۆھۈرى بىلەن مۆھۈرلەپ، ئىشەنچلىك خىزمەتچىسىنى ئەۋەتتى. كەينىدىن ئۆزىمۇ يولغا چىقىپ، يارکەنت زىمىنىنىڭ ئاخىرى ۋە خوتەن زىمىنىنىڭ باشلىنىدىغان بىر يېرىگە ئۆز چېدىر ـ بارگاھلىرىنى تىكتى.

ھاجى پادىشا بۇنىڭدىن خەۋەردار بولۇپ، ئوغلى نەمىتوللا خانىنى قونالغۇغا لازىملىق سوغا ـ سالاملار بىلەن ئالدىغا چىقاردى، ئاتالىق غازىمۇ بۇلاردىن خەۋەر تېپىپ ئالدىغا كىشى ئەۋەتىپ، ئىززەت ـ ئىكرامىلار بىلەن باشلاپ كېلىپ، ياخشى زىياپەتلەرنى قىلدى. ئاندىن كېيىن، ئالتۇن سەللە، تەتۇللا تون، ھەممىسى ئالتۇن بىلەن نەقىش ـ لەنگەن قورال ـ جابدۇق، ئىگەر ـ توقۇم ۋە باشقا جابدۇقلىرى تامامەن ئالتۇن، كۈمۈش بىلەن بېزەلگەن ئارغىماق ئات قاتارلىق ـ

لارنى ئىنئام ـ ئېھسان قىلىپ تارتۇقلىدى، يىگىت، مەھرەملىرىگىمۇ تون ـ كېچەك، خەجلەيدىغان تىللا قاتارلىقلارنى ئىنئام قىلىپ "ئەلـ ھەمدۇلىللا بۇ يەرگە كەلدىم. پادىشا زادەمنىڭ جاھان ئارا جامالىنى كۆرۈپ، كۆزۈمنى روشەن ۋە نۇرلۇق قىلىپ مۇرادىمغا يەتتىم. ئەمدى ھاجى پادىشا دادامنى بىر كۆرمەككە مۇيەسسەر بولامدىكىن دېگەن ئارزۇ ـ ھەۋەسنى قىلمەن. بۇ كەمىنە كەمبەغەل خىزمەتكارلىرى پادىشا ئاتامنىڭ ئوردا ھۇزۇرىغا بېرىشقا مۇيەسسەر بولسام ۋە پادىشا ئاتامنىڭ ئاياقلىرىنى، تۇغلىرىنى ساقلىم بىلەن سۆيۈرسەم دەيمەن، ئەگەر بۇ نادان غۇلامنى ئۆزىنىڭ كەمتەرىن غۇلام ـ چاكارلىرى قاتارىدا كۆرۈپ، مۇبارەك نەزەرلىرى بىلەن مەرھەمەت قىلىپ، يار ـ لىقنامە ۋە ئالى نىشاننامە بىلەن مېھرىۋانلىق كۆرسەتسىلا، بۇ قارا تۇپراق ئۈستىدىكى خار ۋە ئېتىۋارسىز بېشىمنى ئاسمانى قۇتۇپتىكى فەرقەدان (شىمالى قۇتۇپ يۇلتۇزىنىڭ يېنىدىكى ئىككى يۇرۇق يۇلتۇزنىڭ ئورتاق نامى ــ ت) يۇلتۇزلىرى بىلەن تەڭ قىلغانىدەك بولاتتىم. بۇ كەمىنەنىڭ ساددا كۆڭلىدە ئەنە شۇ ھەۋەسلەردىن باشقا يەنە ھېچقانداق مۇددىئا ۋە مەقسەت يوق. ئەگەر پادىشا دادام شەرەپلىك قەدەملىرىنى ئاياپ بۇ يەرگە كېلىشنى خالىمىسا، مەن ئۆزەم بېرىپ، پادىشا دادامنىڭ ئۇلۇغ ئاستانىلىرىگە يۈزۈمنى سۈرتۈپ، خىزمەتكارچىلىغىمنى جان ـ دىلىم بىلەن مەلۇم قىلىپ، ئۇنىڭ ئاپتاپ دۆلەتلىرى نۇرىنىڭ بىر قەترە شولىسىدىن بەھرىمەن بولۇپ، ئۇنىڭ جاھان ئارا جامالى بىلەن كۆزۈمنى روشەن قىلىشىدىن باشقىغا تاقەت ئىلاجىم زادى قالمىدى" دېگەندەك خوشامەت گەپلەر، پىتنە سۆزلەر ۋە نەيرەڭ تەدبىرلەر بىلەن پادىشا زادىنىڭ كۆڭلىنى ئىتائەتمەن بۇركۈتتەك ئوۋغا سالدى ۋە ھاجى پادىشانىڭ

دل-قەلبىنى بولسا قارارسىز ئاشقلاردەك بىئارام قىلدى. شۇنداقلا، پادىشا زادىگە ئابدۇللا ئەمرى لەشكەرنى قوشۇپ، سېھرىگەرلەردەك بىرنەچچە ئېغىز پىتنە-ئەپسۇن سۆزنى قۇلاققا ئاسقان مونچاقتەك بىر-بىرلەپ تىزىپ بېكىتىپ، بىر پارچە پۇختا خىشنى "كالامى شېرىف"دەك قىلىپ ياساپ، ئۇنى نەچچە قەۋەت تەتۈلىلا، تاۋار، ئەتلەسلەر بىلەن ئوراپ، لىپاپىدەك قىلىپ تەييارلاپ، ئىززەت-ئىكرام بىلەن ئەمرى لەشكەرگە بەردى ۋە ئۇنىڭغا "مېنىڭ ئۇچۇن هاجى دادامنىڭ خىزمىتىگە بېرىپ، ئەقىدە ۋە ئىخلاسمىنى ئۇنىڭ ئۇلۇغ قۇلاقلىرىغا بىر-بىرلەپ مەلۇم قىلىڭ. ئەگەر ئىشەنمىسە ئۇشبۇ قۇرئانى كالامنى مېنىڭ ئۇچۇن ئىگىز كۆتىرىپ قاتتىق ئەھدى-پەيمان ۋە ئانت-قەسەملەرنى قىلىپ، سۆز تەكتىنى مۇسىتەھكەملەپ، كاپالەتلىك قىلىپ، هاجى دادامنىڭ خىزمەتلىرىدە بولۇپ باشلاپ چىقىڭ. قالغان ئەرز ئىخلاسمىنى بولسا بۇ پادىشا زادەم مەن كەمىنە قۇللىرىغا ۋاكالىتەن ئەرز ئەيلەيدۇ" دەپ يولغا سالدى.

نەمىتۇللا خان پادىشا زادە بىلەن ئابدۇللا ئەمرى لەشكەر هاجى پادىشانىڭ هۇزۇرىغا يېتىپ كېلىپ كۆرۈشتى. زىياپەتلەر ئاياقلاشقاندىن كېيىن، مەزكۇر ئەمرى لەشكەر ئاتالىق غازىنىڭ دىگەنلىرىنى ئەسلى پەرماندىكىدەك، هەتتا ئۇنىڭدىنمۇ ئاشۇرۇپ هاجى پادىشانىڭ مۇبارەك قۇلاقلىرىغا مەلۇم قىلىپ، ئىككى قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ قوۋۇشتۇرۇپ، پادىشانىڭ مۇلازىملىرى قاتاردا ئىتائەتمەن بولۇپ پەگادا تىك تۇردى. لېكىن، سۈت بىلەن سۇ ئارىلاشسا ئاجراتقىلى بولمىغاندەك، هاجى پادىشا بۇ سۆزنىڭ راست ياكى يالغانلىغىنى پەرق قىلىپ ئايرىيالماي، هاڭ-تاڭ بولۇپ ئوغلىدىن سورىدى.

ئوغلى پادىشا زادە بولسا بۇ پەلەك ئىقلىمىنىڭ ھىلىگەرلىگىنى كۆرمىگەن، زامانە تەجرىبە-ساۋاقلىرىنى تېتىمىغان ۋە توشقان ئۈيقۇسى غەپلىتىدىن تېخىچە ئويغانمىغان ئىدى. شۇڭلاشقا، مەزكۇر ئەمرى لەشكەر ھاجى پادىشانىڭ ئاتالىق غازى ئالدىغا چىقىشىنى ئوبدان دەپ بىر مەرتىۋە تەرغىپ قىلسا، مەزكۇر ياش نادان شاھزادە بۇ ئىشنى ھەر خىل تەرىپ ۋە سۈپەتلەر بىلەن مىڭ مەرتىۋە تەرغىپ قىلدى، نەتىجىدە، ھاجى پادىشانىڭ نۇرلۇق پىكرى ئاتالىق غازىنىڭ ئالدىغا بېرىشقا قارار تاپتى.

ئەگەر خوداۋەندە ئالەمىيان ئۆز بەندىلىرىنىڭ يۈزىگە دۆلەت ئىشىكلىرىنى ئاچماقنى ئىرادە ۋە تەقدىر قىلسا، ئۇ ھەر خىل بانا ۋە سەۋەپلەر بىلەن ئۇنىڭغا دۆلەت ۋە ئىززەت بېغىشلايدىكەن. دېمەك، قۇشبېگىنىڭ تەدبىرى بۇ تەقدىرى سۇبھانەگە مۇۋاپىق چۈشتى. ھىلە-ئەپسۇنلىرىنىڭ ئەسراتى نەتىجە بېغىشلىدى. ھاجى پادىشاغا بولسا دۆلەت ئىشىگى ئېتىلدى، زۇلمەت دەرىزىسى ئېچىلدى ۋە ئەقلىي كۆزى يېپىلدى. پادىشازادە بىلەن ئەمرى لەشكەر ئىككىسى گويا كى تەقدىر قازاسىنىڭ قۇدرەتلىك ئىككى ھايداقچىسىدەك ھاجى پادىشانى جاھالەت-زۇلمەتكە ۋە ھالاكەت تەرەپكە ھەيدىدى. شۇنداق قىلىپ، ھاجى پادىشا ئۆز ئايىغى بىلەن ئاچ شىر ۋە ئۇسسىز ئارسلانغا دۇچار بولدى. بىراق، ھاجى پادىشا چۈشۈم بۇزۇلغان ئىدى، غايىپ ئۆز پەردىسىدىن يەنە قانداق ئىشلارنى كۆرسەتەر دەپ ئېھتىيات قىلىپ، بىر مىڭ مەھرەم، يىگىت، ياساۋۇلىنى ئېلىپ، مەقسەت تەرەپكە راۋان بولدى ۋە يېتىپ كېلىپ چېدىر-بارگاھلارغا كۆزى چۈشتى. قۇشبېگىمۇ يىراقتىن كۆرۈپ، ئالدىغا يۈگۈرۈپ كېلىپ، ھاجى پادىشانىڭ ئۇزەڭگىسىگە يۈز-كۆزىنى سۈرتۈپ، ئاتنىڭ

چۈلۈۋۇرىنى قولىغا ئېلىپ، بەزىدە چۈلۈۋۇرنى بوينىغا سېلىپ، تۆت پانسەت تۆت تەرەپتىن يۈگۈرۈپ، بارگاھ ئالدىغا كەلگەندە ئاندىن كۆتىرىپ چۈشۈرۈپ، قولتۇقلىرىدىن يۆلەپ بارگاھقا ئېلىپ كىرىپ ھەدىس شېرىپتە "كىمكى بىر ھاجىنى ياكى غازاتچىنى قۇچاغلاپ بوينىغا قول سېلىپ كۆرۈشسە، مىڭ پەيغەمبەرنى قۇچاغلاپ كۆرۈشكەندەك بولىدۇ" دېگەن پەيغەمبەرنىڭ بۇ سۆزى بويىچە، "ئۆزلىرىنىڭ بويۇنلىرىغا قول سېلىپ كۆرۈشۈشكە مۇمكىن بولارمىكىن" دەپ ئورنىدىن تۇرۇپ تىك قاراپ تۇردى. ھاجى پادىشامۇ ئورنىدىن تۇرۇپ قۇچاغلىدى. قۇشبېگى ھاجى پادىشانىڭ بوينىغا قول سالغانچە كۆتىرىپ يەنە بىر ئۆيگە ئېلىپ كىردى. بۇ ئۆيگە ئادەم تەييارلاپ قويغان ئىكەن. ئۇلار ھاجى پادىشانى تۇتىتى-دە، يېقىتتى، باغلاپ ئىگىن-ئاياقلىرىنى سالدۇرۇپ ئالدى. ئاندىن كېيىن ئۇنىڭ نېمە بولغانلىغىنى ھېچكىم كۆرمىدى ۋە بىلمىدى. ئىست! ئادەم جىنسى ۋە ئىنسان گۈرۈھىنىڭ ھىلە-مىكىرلىك تەدبىرلىرىنى ئەنە شۇنىڭدىن كۆرۈپ تاماشا قىلىش كېرەك-ئەلۋەتتە. نەزم:

ئىنسان ئەگەر ئاچسە تەلبىسغە* ئەغنز،
بىچارە بولۇر ئىبلىس لەئىن* بي تەمز*.

بۇ چاغدا ھاجى پادىشاغا قاراشلىق يىگىت، مەھرەملەر ئىتائەت بىلەن ئاتلىرىدىن چۈشمەي، ھاجى پادىشانى مۇھاپىزەت قىلىپ

---

* تەلبىس — ھىلە-مىكىر، نەيرەڭ.
* لەئىن — مەلئۇن، لەنەت.
* بي تەمز — ئاق-قارىنى پەرق ئىتەلمەيدىغان.

ئەمر كۆتۈپ قاراپ تۇرغان ئىدى. ئاتالىق غازى قۇشبېگى دەرھال هاجى پادىشانىڭ نامىدىن "مەن ئۆكام قۇشبېگى بىلەن بىر كېچە مۇڭدىشىپ بىللە قونۇپ، ئەتىلىككە يول باشلاپ شەھەرگە كىرىمەن. سىلەر خاتىرجەم بولۇپ شەھەرگە قايتىپ، ھەر بىرىڭلار ئۆز ئىشىڭلارنى قىلىپ تۇرۇڭلار، ئەتىلىككە نەمىتۇللا خان ئالدىمىزغا چىقسۇن" دىگەن بىر پارچە خەت چىقاردى. جۇملىدىن، ئىشقا ياراپدىغان ۋە بىرەر ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان يىگىرمە-ئوتتۇز نامدار باتۇرنىڭ نامىنى تىزىپ، "ئەتىلىككە بىللە ئالىغاچ چىقىڭ" دەپ نەمىتۇللا خانغىمۇ خەت يېزىپ، هاجى پادىشانىڭ مۆھۈرىنى بېسىپ بىللە چىقاردى. ئەسكەرلەر بۇ خەتنى كۆرۈپ، ئەمدى شۇملۇق كەتتى، ئۇلۇغ سائادەت يۇزلەندى، مۇشتەرى (مارس — ت) يۇلتۇزى بىلەن ناهىد (ۋىنىرا — زوهره — ت) يۇلتۇزى بىر بۇرجدا تەڭداش بولدى دەپ خوشال بولۇپ، ئاتلىرىدىن چۈشىمەيلا شەھەرگە قاراپ چاپتى.

ئەتىسى ئەتىگەندە ئاتالىق غازى شەھەرگە قاراپ ئاتلاندى، ئىككى پوتەي مىقدارى يەرگە بارغاندا پادىشازادە نەمىتۇللا خان ئىشقا ياراپدىغان يىگىرمە ئوتتۇزچە چوڭ ئەمىرانى ھەمرا قىلىپ ئەبىدى دۆلەت ئىگىسى ئاتالىق غازىغا ئۇچراشتى. ئاتالىق غازى ئۇلار بىلەن ناھايىتى ياخشى كۆرۈشۈپ "هاجى پادىشا دادام كەينىمىزدىن كېلىۋاتىدۇ، سىلە بىرىپ بىللە كەلسىلە" دەپ يولغا سالدى. بىراق، ئۇنىڭ ئادەملىرىنى بىر بىرىگە قوشماي چېدىر-بارگاهلارغا ئېلىپ كىرىپ يوق قىلدى ۋە هاجى پادىشانىڭ غەزنە بايلىغىنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن ئەزىز بېك جاللاتنى يىگىتلىرى بىلەن چاپاۋۇل قىلىپ ماڭدۇردى. بۇ شەھەرگە كىرىپ هاجى پادى-

شانىڭ بالىلىرىنى بىر تەرەپكە ھەيدەپ چىقىرىپ، ئوردا ئىچى ۋە غەزىنىلىرىگە ئىگە بولدى. جانابى ئالى بەدۆلەت ئىقبالى سەلتەنەت بىلەن كەيىنىدىن يېتىپ بېرىپ، چېدىر-بارگاھلىرىنى شەھەر-نىڭ ئالدىغا تىكتى. ئاندىن ئەمىرى لەشكەر، سەرچەڭ لاۋۇر، ياساۋۇللىرىنى بىر بىرىنىڭ كەيىنىدىن قىل قۇيرۇق قىلىپ شەھەرگە بۇيرۇپ، ھاجى پادىشانىڭ دۆلەتمەن مۇلازىملىرىنى ھەيدەپ كېلىپ، بەزىلىرىنى تىغ سىياسەتتىن ئۆتكۈزدى ۋە بەزىلىرىنى نەزەربەنت قىلدى.

بۇ چاغدا، ھاجى پادىشانىڭ خوتۇن، بالىلىرى، ئەسكەر ۋە پۇقرالىرى بىر بىرىگە قاراپ "ھاجى پادىشاھىم كەلدىمۇ؟ نەدە قاپتۇ؟ نېمە ئۈچۈن شەھەرگە كىرمىگەندۇر؟ بۇ قېپچاق ئەنجانلىقلار شەھەرنى بېسىۋالدى، نېمە ھادىسە ۋە نېمە ۋەقەلەر بولغاندۇر؟" دەپ ئىشىنىڭ ماھىيىتىنى بىلەلمەي، ھەيران ۋە سەرگەردان بولۇپ، ھاڭ قېتىپ، دىڭ تۇرۇپ قالدى. بۇنىڭغىچە ئىككى كېچە-كۈندۈز ئۆتۈپ كەتتى. ئاندىن كېيىنلا ئۇلار ۋەقەنىڭ قانداقلىغىدىن ۋاقىپ بولۇپ، ئون مىڭ ۋە ئون بەش مىڭ ئادەم قورال-ياراق، چوماق-كالتەكلىرىنى كۆتىرىپ، شەھەرنىڭ تەرەپ-تەرەپلىرىدىن كېلىپ، "ھاجى پادىشاھىم قېنى؟"، "پادىشا زادىمىز قېنى؟" دەپ، قۇشبېگى-نىڭ كوچا-بازارلاردا ئۇچرىغانلا يىگىت، سەرۋازلىرىنى ئۇرۇپ، ئۆلتۈرۈپ، قوغلاپ، ھەر خىل قاتتىق گەپلەرنى قىلدى. ھەتتا قەلەم بىلەن يازغىلى بولمايدىغان ھاقارەت ۋە دەشنەملەرنى قىلدى. ھەرقانچە نەسىھەتچى، تەرغىباتلارنى قىلسىمۇ ئاڭلىمىدى. قۇشبېگىنىڭ ئادەملىرى بۇ ئالامانلارنىڭ ھاقارەتلىرىگە چىداشقا تاقىتى نائىلاج بولدى. دەل مۇشۇنداق چاغدا، ھاجى پادىشانىڭ بىرمۇنچە ئادىمى

كالتەك چوماقلىرىنى كۆتىرىپ بارگاھقا چاپتى. شۇ ئاندا ئاتالىق غازىدىن "ئۇرۇشلار، ئۆلتۈرۈشلار" دېگەن ئالى يارلىق كەلدى. لېكىن بىرىنى ئۆلتۈرسە ئونى ۋە ئونىنى ئۆلتۈرسە يەنە ئوتتۇزى كېلىپ "غولى نىمە دەيتۇ بۇ" (بۇلار نىمە دەيدۇ ــ ت) دەپ تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ، ئۆلۈشكە رىنى دەسسەپ ئۆتۈپ بارگاھقا يېتىپ كەلدى. بۇ چاغدا ئاتالىق غازىمۇ چىداپ تۇرالماي ئاتقا مىنىپ قىرغىن قىلىشقا يارلىق قىلدى. ھەممە ئەسكەرلەر قىرغىنغا چىقىپ، چاپ-چاپ قىلىپ، ھەتتا ئۇلارنىڭ ئىت، ئېشەك، مۈشۈكلىرىگىچە بولغان جانلىقلىرىنى ئۆلتۈرۈپ جانسىز قىلدى. ئەتىسى ئون مىڭدىن ئارتۇق چوماقچى ئالامانلار چوماق-تاياقلىرىنى كۆتىرىپ، بىر دىن تۇلۇمغا ئوزۇق تالقانلىرىنى سېلىپ، ئاغزىنى بۇغۇپ مەھكەم قىلىپ، گەدەنلىرىگە ئېسىپ قارا كالتەك بولۇپ قارا قاشتىن كەلدى. ئاتالىق غازى بۇلارنىمۇ قىرغىن قىلىپ، ئىلگىرى ئۆلۈمگە ماڭغانلارغا قوشتى. ئاندىن كېيىن چىرەلىكلەر قىل قۇيرۇق بولۇپ، چوماق، ئوزۇقلىرىنى ئېلىپ كېلىپ، ئەھۋالنى كۆرۈپ، كۆيۈپ تۇرغان ئوت ئاتەشكە خۇددى پەرۋانىدەك ئۆزىنى ئاتتى. لېكىن، بۇلارمۇ ھالاكەت مەنزىلىدىن ئورۇن ئالدى.

بۇ چاغدا خوتەن تەۋەسىدە ئالتە شەھەر بار ئىدى. ھەرقايسى شەھەرنىڭ ئادەملىرى بەش مىڭ ياكى ئون مىڭدىن بولۇپ، بىر بىرىدىن خەۋەرسىز خوتەنگە ئۇلاشتى. ئاتالىق غازى بۇلارنىمۇ بىر بىرىگە قوشماي، كەتكەنلەرنىڭ كەينىدىن كەلمەس يولغا سېلىپ ۋىدالاشتى. خوتەن خەلقى "غولى نىمە دەيتۇ بۇ" دەپ بىر ئىشنى ئويلاپ ئاسانلىقچە ئورنىدىن قوپمايدىكەن. ئەگەر ئورنىدىن تۇرسا، بۇ ئىشنى بىر تەرەپ قىلماي قويمايدىكەن. دېمەك، بۇ قېتىم

ئورنىدىن قوپماي تىنچ تۇرغانلىرى سالامەت ۋە ئامان قالدى، بۇ ئىشنى ئويلاپ ئورنىدىن قوپقانلىرى بولسا شەھەرگە كىلىپ، "ھاجى پادىشاھىم، ئاھ پادىشاھىم" دەپ زار-زار يىغلاپ "پادىشاھىمىزدىن ئايرىلىپ تىرىك قالغىنىمىزدىن ئۆلگىنىمىز مىڭ مەرتىۋە ياخشىراق" دەپ ئۆزىنى ئۆزى ھالاكەتكە تاشلىدى. چۈنكى، خوتەن ئەھلى جان ساقلايمەن دەپ ھالاكەتتىن قاچمايدىكەن ۋە قېچىشنىمۇ لازىم كۆرۈپ راۋا تاپمايدىكەن. ئۇلارنىڭ كامانى جاھىللىغىنى ئەنە شۇ مىجەزىدىن ئوچۇق كۆرگىلى بولىدۇ.

قۇشبېگىنىڭ يېگىت، سەرۋازلىرى ئادەم ئۆلتۈرۈشتىن چارچىدى، قوللىرى قاپاردى ۋە بۇنى ئاتالىق غازىغا ئەرز قىلدى. ئاتالىق غازى بازارغا كەلگەن خوتەنلىك قاسساپ ۋە غەيرى خوتەنلىك مۇساپىر قاسساپلارنى نۇسرەت قىياپەتلىك قوشۇنلىرى بىلەن بىللە تۇرۇپ ئادەم ئۆلتۈرۈشكە پەرمان بەردى. بۇلار خەنىدەكىلەرنىڭ لېۋىدە تۇرۇپ ئادەم ئۆلتۈرۈپ، ئۆلۈكلەرنى خەندەككە ۋە چوڭقۇر يەرلەرگە تاشلىدى. خەندەك ۋە باشقا چوڭقۇرلۇقلار جەسەت بىلەن لىقمۇ-لىق تولدى. دەرۋازىلارغا ئەسىرى لەشكەر ۋە پانسەتلەر، سەر-ۋازلارنى قويۇپ، تۈتۈلغانلارنى ئۆلۈمگە بۇيرۇپ سەرۋازلارغا تاپ-شۇردى. بۇلار ئۇلارنى بىر بىردىن يېتىلەپ، ئۆلتۈرىدىغان يەرگە ئېلىپ ماڭدى. بارغىچە "بىر نەرسەڭ بولسا ماڭا بەرگىن، ئۆلتۈرمەي قويۇپ بېرەي" دىسە، بەزىلىرى بۇنى ماقۇل كۆرمەي، ئۆلۈمنى لايىق ۋە سازاۋەر كۆرۈپ ئۆلۈپ كەتتى، بەزىلىرى يۈز تەڭگىدىن ئەقەللى بىر تەڭگىچە پۇل بېرىپ، ئۆزىنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇپ، جېنىنى جايلاپ، يۈرت-ۋەتىنگە قايتتى. بەزىلىرى قولۇمدا ھازىر پۇل يوق ئىدى، تېپىپ بەرسەم ياكى ئەكېلىپ بەرسەم، دىسە،

ئەسىيە قىلىپ قويۇپ بەردى. ئاتالىق غازىنىڭ ئادەملىرى تۆت ياكى بەش تاشقىچە يەرلەرگە ھەتتا تېخىمۇ يىراقتا ببرىپ، تالان-تاراج قىلىپ ياندى. شۇنداق قىلىپ، بەش كېچە-كۈندۈز ئۆتتۈپ كەتتى، ئۆلۈم بازىرى ناھايىتى قىزىپ كەتتى. پۇقرا-خالايىق خاراپ ۋە ۋەيرانچىلىققا يۈزلەندى. پەقەت شۇنىڭدىن كېيىنلا جانابى ئاتالىق غازى پەرمان ببرىپ قىرغىنچىلىقنى توختاتتى. تارىخ كىتاپلىرىدا "بىر تۇمەن ئادەم ھالاكەتكە يەتكەن بولسا، بىر مۇردا قولنى ئۈستۈن كۆتىرىدۇ، ئىككى تۇمەن ئادەم ھالاكەتكە يەتسە، ئىككى ئۆلۈك قولىنى كۆتىرىدۇ، ئەگەر ئون تۇمەن ئادەم ھالاك بولسا، بىر ئۆلۈك ئۆرە تۇرىدۇ" دەپ يېزىلغان. بۇ چاغدا خوتەنده بەش ئۆلۈك قولىنى كۆتەرگەن ئىكەن، بۇنىڭغا قارىغاندا ئەللىك مىڭ ئادەم ھالاك بولغانلىغى مەلۇم. بەختى ئويغاق، دۆلىتى يار ۋە پەلەك ھەيۋەتلىك مۇھەممەت ياقۇپ بېك ئاتالىق غازى ئەنه شۇنداق تەدبىر ۋە ھىلە-مىكىرلەرنى قىلمىغان بولسا ئىدى، ئۇ خوتەنىنى قولغا كىرگۈزۈشكه مۇيەسسەر بولالمايتتى. چۈنكى، پۇقرا-خالايىقنىڭ ھاجى پادىشاغا بولغان ئەقىدە-ئىخلاسلىرى، ھەتتا ئەڭ يۇقۇرى تەسەۋۋۇر چېكىدىنمۇ ئاشقان ئىدى.

سۆزنىڭ ھاسلى، ئاتالىق غازى بۇ قېتىمقى ئۇمۇمى قىرغىنچىلىقتىن بىكار بولۇپ، ھاجى پادىشانىڭ غەزنه بايلىغىنى تىزىمغا ئېلىپ، ئالى دۆلەتخانىغا تاپشۇردى. ئۇنىڭ قورال-ياراقلىرى ناھايىتى مۇكەممەل ۋە تولۇق ئىكەن. كۈموش، تىللا ۋە پۇلدىن باشقا يەنه ئون ئالتە قاپتەك چوڭ ۋازىغا ساپ ئالتۇن توپلىغان ئىكەن. بۇنىڭدىن يىگىتلىرىگه تۈزۈك بىر نەرسه بەرمەپتىكەن. ئىسراپ بولىدۇ دەپ ئۆزى ۋە ئەھلى ئىيالىلىرىغمۇ بۇ ئالتۇندىن

سەرپ قىلمىغان ئىكەن. ئوتتۇز ئاي پادىشالىق قىلغان مەزگىل ئىچىدە، ھەتتا ئۆز ئاشخانىسىغىمۇ ئابائى ئەجداتلىرىدىن مىراس قالغان زىمىنلىرىنىڭ مەھسۇلاتىنى ئىشلەتكەن ئىكەن. كىيىم-كېچەكلىرىگىمۇ شۇنى سەرپ قىلىدىكەن. شەرىئەت بويىچە يۇرتتىن كەلگەن نەرسە-لەر ۋە خىتايلار ياكى بەگلەردىن ئولجا چۇشكەن مال-دۇنيانىڭ ھەممىسىنى ئۆز پېتى بويىچە دەپتەرگە ئېلىپ، زايا قىلماي غەزىنىدە ساقلىغان ئىكەن. جانابى بەدۆلەت ئاللىرى بۇنى كۆرۈپ بىلگەندىن كېيىن "مەن بۇرۇن دادام دەپ يۇرگەن ئىدىم. بۇ راستىنلا مېنىڭ دادام ئىكەن" دەپ تەبەسسۇم قىلىپ ئاپىرىن ئوقۇدى. ھاجى پادىشا بولسا بۇرۇن ئۆتكەن سۇلتانلارنىڭ قائىدە-يوللىرىنى، بولۇپمۇ ئۇمەييە خەلىپىلىگىنىڭ[174] خەلىپىسى ئۆمەر بىننى ئابدۇلئەزىز خەلىپە ھەزرەتلىرىنىڭ (ئالا ئۇنىڭ مەرتىۋىسىنى يۇقۇرى قىلغاي!)[175] يول ۋە رەۋىشىنى تۇتقان ئىكەن. بولۇپمۇ ئۇنىڭ جازا يەلپۇشلىرى چوڭ ماۋۇتتىن، نۇقتا ۋە بويىندىكى پۆپۈكلىرى مەشۇت-يىپەكتىن ئىشلەنگەن، بۇ پۆپۈكلىرىگە قاتار-قاتار جەرس-قوڭغۇراقلارنى ئېسىپ بېزىگەن تۆت چوڭ نار تۆگىسى بار ئىدى. بۇ زامانىدا ھىچقانداق جايدا تۆگىلەرنى بۇنچىلىك بېزەپ ياسىمىغان ئىكەن. بۇ نار تۆگىلەر بارلىق تاماشىچىلارنىڭ ئەقلىنى ھەيران، كۆزلىرىنى خىرە قىلىپ قاماشتۇرغان ئىكەن. تۆگىلەرنىڭ ھەممىسىلا ئاتالىق غازىنىڭ قولىغا چۇشتى. ئاتالىق غازى ھاجى پادىشانىڭ غەزنە بايلىغى، قورال-ياراقلىرى، ئەسۋاپ-سايمانلىرىنى بۇ تۆگىلەرگە يۈكلەپ كاشغەر دار سەلتەنەتىگە ئېلىپ ماڭدى. نەزم:

شاھقا ئەگەر بولسالەر دۆلەت بەختى يار،
بولۇر پەتھى نۇسرەت شاھلارغا دۇچار.

ئاتالىق غازى ئەمرى لەشكەر، پانسەت، ئەمرالىرى باشلىق هەممە يىگىت، سەرۋازلىرىغا ئىنئام-ئېھسانلارنى يەتكەنچە بېرىپ، مەمنۇن قىلىپ ھاجەتتىن چىقاردى. ئاندىن خوتەندىكى شەھىدان ئىمامىلارنىڭ مازارلىرىغا قوي، كالا، گۈرۈچ، پۇل، تون ئەۋەتىپ، بۇ جايلارغا ئىشەنچلىك مۇلازىملارنى تەينىلەپ، غېرىپ-بىچارە-لەرگە كەڭرى نەزىرلەرنى ئۆتكۈزۈپ، خەتمە قۇرئان قىلدۇرۇپ ساۋابىنى ئېلىپ، ماشايىخلارنىڭ روھىغا ئاتاپ بىچارە دۇئاگۈيلارغا تون-كىيىم، پۇل-تىللا سەدىقە قىلىپ، دۇئاسىنى ئېلىپ خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن، يارکەنتلىك نىياز ئىشكائى بېكىنى خوتەنگە ھاكىم ۋە مۇستەقىل سۈيۇرغال قىلىپ، مەملىكەت ئىشلىرىنى ئۆزى خالى-غانچە بىر تەرەپ قىلىش، مۇھىم ئىشلارنى ئۆزى خالىغانچە ھەل قىلىش، ئەمەلدارلارنى ئىختىيارىي تىكلەش ۋە ئورۇندىن قالدۇرۇش قاتارلىق مۇھىم ھوقۇقلارنى تۇتقازدى. يەنە خوتەندىكى ئالتە شەھەر-نىڭ قىرىق كۈنلۈك تەۋەسىگىچە بولغان جايلارنى، يارلىق بويىچە، ئۇنىڭ باشقۇرۇشىغا قوشۇپ بېرىپ، ئورنىنى كۆتەردى.

ئاتالىق غازىنىڭ نىياز ئىشكائى بېكىكە مۇنچىلىك ئالاھىدە مەر-ھەمەت ۋە مېھرىۋانلىق قىلىشىدا بىرمۇنچە سەۋەپلەر بار ئىدى، ئۇنىڭ بىرسى، جانابى ئاتالىق غازى ئىلگىرى نىياز بېكنىڭ ئىلتىماسى بويىچە يارکەنتكە كەلگەن ئىدى ۋە ھامىددىن تۆرە بىلەن ئۇرۇشۇپ، باراۋەرلىك قىلالماي قاچقان چاغدا، نىياز بېك كەينىدىن يېتىپ بېرىپ، ئىككى تاش يولغىچە ئۇزەتكەندىن بىلىپ مېڭىپ، ئۆزرە-خالىق ئېيتىپ تەسەللى بېرىپ، نۇرغۇن سۆز ۋە مەسلىھەتلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ مۇڭداشقان ئىدى، شۇ چاغدا قۇشبېگى بۇنى كاشغەرگە بىللە ئېلىپ كەتمەكچى بولغان ئىدى. لېكىن ئۇ ئېتىنى

سۇغىرغان بولۇپ ئارقىغا يېنىپ، ئېتىغا بىر قامچا ئۇرۇپ، تېزلىك بىلەن يارکەنت تەرەپكە قېچىپ، ئۆزىنى بىر دالدىغا ئالدى، بۇ چاغدا قۇشبېگى ئۇنىڭ كەينىدىن ناھايىتى زور ئاپىرىن ئوقۇپ، "ناھايىتى ھۇشيار ئادەم ئىكەن، بىزنىڭ يۇز-خاتىرىمىز ۋە رايىمىزنى قىلىپ مۇۋەپپەقىيەت بىلەن بۇ يەرگىچە كەلدى-دە، يارکەنتىكى بالا-چاقىلىرىدىن ئەندىشە قىلىپ يانىدى، قولىدىن ئىش كېلىدىغان ئادەم ئىكەن" دەپ كۆڭلىدە ئۇنىڭغا ماقۇل بولدى. يەنە بىر سەۋەپ شۇكى، يارکەنتىكى ئىسھاق خوجام تۇڭگانلار بىلەن بىللە توقتۇز مىڭ چېرىك چىقىرىپ كېچىلىك ھۇجۇم قىلماقچى بولغانىدا، نىياز بېگ مەخپى ئادەم ئەۋەتىپ "بۇ كېچە نۇرغۇن چېرىك چىقىدۇ. تەدبىر ۋە مەسلىھەتتە بولغايلا، بۇنىڭدىن ئارتۇق ئىش قولۇمدىن كەلمەيدۇ" دەپ خەۋەر بەرگەن ئىدى. سەگەك توخۇدەك زېرەك قۇشبېگى بۇنىڭدىن خەۋەردار بولۇپ، ئامالىنى قىلىپ مەقسەتكە يەتكەن ئىدى. بۇ ۋەقەلەر ئاۋالقى داستانىدا زىكىر قىلىندى. يەنە بىرى، نىياز بېگ بىلەن ئاتالىق غازى ئۇسۇل-تەدبىردە، ئىش-كەسپتە ۋەھىلىگەرلىكتە ھەمساۋاق ئىدى. ئۇلار بىر ھەرپلىك، ئوخشاش قاپىيىلىك، ھەتتا يۇلتۇزلىرى مۇۋەپپەقىيەتلىك بىر بۇرجدا كۆرۈنگەن، بەخت-تەلەيلىرى باراۋەرلىكتە بىر خانىدان ئوروُن ئالغان ئىدى. شۇڭلاشقا، ئاتالىق غازى ئۇنىڭغا خوتەنىدەك ئالتە شەھەرنى قىرىق كۇنلۇك تەۋەسى بىلەن قوشۇپ، پۈتۈنلەي مەرھەمەت قىلدى. ئۇ بىرەر قېتىممۇ خوتەننىڭ زىيان-زەخمەتلىرى قانداق بولغاندۇر دەپ ئاغزىغا ئالمىدى، ھەتتا ئويلاپمۇ قويمىدى. نىياز بېگ بولسا ھەرقانداق ئىشنى ئۆزى خالىغانچە قىلالايتتى. لېكىن ئۇنىڭ ئاتالىق غازىغا بولغان نىيىتى زادىلا راست ئەمەس

ئىدى. ئاخىرى ئاتالىق غازىنىڭ قوتۇلماس ۋەقەگە دۇچار بولۇشىغا دەل مۇشۇ نىيىتى يامان نىياز بېك سەۋەپ بولدى، بۇ ۋەقە ئىنشائاللا كېيىن زىكىر تاپقۇسىدۇر.

شۇنداق قىلىپ، ئاتالىق غازى نىيىتى بۇزۇق نىياز بېككە خوتەننى ئوڭىچە تاپشۇردى. خالمان پانسەتنى ئەمرى لەشكەر، ھاجى تۇراپنى قازى ئەسكەر قىلىپ، يارلىق-مەنسۇر بىلەن مېھرىۋانلىق قىلدى، لېكىن ئۇزۇن ئۆتمەي يەنە ئەمرى لەشكەرنى بوشاتتى ۋە قازى ئەسكەرنىمۇ بوشتىپ، ئۇنى جەۋرى-ئەلەم ۋە زەھەرلىك قىيىن-قىستاقلار بىلەن ئازاپلىدى، تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن ئۈچىنچى يىلى ماھى شەۋۋال ئېيىنىڭ يىگىرمە سەككىزىنچى كۈنى (مىلادى 1867-يىلى 3-ئاينىڭ 5-كۈنى — ت) ئاتالىق غازى دۆلەت ئەركانى ھۆكۈمرانلىرى بىلەن دارسەلتەنەتتىگە ياندى. تۆت مەنزىل قالغاندا ئەزىز بېك جاللاتنى تۇتۇپ يوق قىلدى. چۈنكى، ئۇ ھەممىدىن بۇرۇن خوتەن شەھرىگە كىرىپ، ھاجى پادىشانىڭ غەزىنىسىنى مۇھاپىزەت قىلىشقا قويۇلغان ئىدى، لېكىن، ئۇ ئەسكەر-لەرنىڭ ھەققىدىن ئىككى يۈز يامبۇغا خىيانەت قىلغان ئىكەن، گۇناسىنى بويىنىغا ئارتتى. ئۇ يەنە بۇنىڭدىن بۇرۇن ئاتالىق غازىغا نىيىتىنى بۇزۇپ، بۇزرۇك خان تۆرەمگە يېقىنلىق قىلغان ئىكەن. بۇ ۋەقە يۇقۇرىدا بايان قىلىنىدى. بۇنى "جاللات" دەپ ئاتاشتىكى سەۋەپ شۇكى، ۋەلىخان تۆرەم ئىلگىرى كاشىغەرگە كەلگەندە، ئۇنىڭغا جاللات بولۇپ خىزمەت قىلغان ئىكەن. ئەسلىدە بولسا يىگى ھىسارلىق ئادەم ئىكەن. بۇ تۇز بەرگەن يەرگە نىيىتىنى بۇزۇپ خىيانەت قىلدى-دە، جازاسىنى تاپتى. ھەرقانداق ئادەم بۇ ئالەم زىرائەتگاھىغا ياخشىلىق ياكى يامانلىق ئۇرۇغىنى چاچسا، ئۇ ھامان

بۇ بىباقى ئالەمدە ئۇنىڭ ھوسۇلىنى كۆرمەي، لەززىتىنى تېتىماي تۇرۇپ، ئۇ ئاخىرەت ئالىمگە كەتمەيدۇ. ئىلاھىم ئۆز ئۇلۇغلۇغۇڭ بىلەن ھەممە بەندىلىرىڭنى راست يولغا باشلاپ، ئەگىرى-توقاي يوللاردىن ساقلاپ، ئادىللىق ۋە راستلىق دەرىجە-مەرتىۋەڭ بىلەن ھەممىنى ئۆز ئادالەت سايەڭدە ساقلىغايسەن-ئامىن!

5

ھاجى پادىشا ئەئىنى موللا ھەببۇللا خانىنىڭ ياخشى پەزىلەتلىرى، سەلتەنەت-دۆلەت ھۆكۈمرانلىغى ئەھۋاللىرىنىڭ قىسقىچە بايانى

ئۇلپەتداش يارەنلەر، ھەمسۆھبەت بۇرادەرلەرنىڭ قىممەتلىك زېھنىلىرىدىن يوشۇرۇن ۋە بىخاتىر قالمىغايكى، قىسسە ۋە ھىكايەلەرگە قارىغاندا، ھاجى پادىشا ئەڭ بۇرۇن مۇفتى ئىكەن ۋە ئاتا-بوۋىلىرىدىن تارتىپ خوتەن ۋىلايىتىدە ئۇلۇغ شەرىئەت خىزمەتلىرىدە ئەمەلدار بولۇپ، شەرىئەتنى راۋاجلاندۇرۇشقا تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، ئۇلۇغ شەرىئەت ھۆكۈملىرىنى جارى ۋە ئىجرا قىلىپ كەلگەن ئىكەن. ئۇ ناھايىتى پەتىۋاچى، دىندار ۋە پەرز ئىشلىرىغا قاتتىق ئەمەل قىلىدىغان ئادەم بولۇپ، ئۆز ئۆمرىدە تاھارەتسىز يەرگە قەدەم قويمىغان، مەيلى بىر يەردە تۇرسۇن ياكى سەپەردە بۇلسۇن، نامازنى تەھەججۇدنى (كېچىسى ئۇقۇيدىغان نامازنى ت) تەرك قىلمىغان، يېرىم كېچىدىن كېيىن كۆزى ئۇيقۇغا بارمايدىغان ئادەم ئىدى، ئەجداتلىرىدىن مىراس قالغان زىمىنىڭ بىر پارچىسىغا ئۆزى ئىشلەپ كەتمەن

چېپىپ، قوشنى ئۆزى ھەيدەپ، ئومنى ئۆزى ئورۇپ، ئۆز قولى بىلەن ئىشلەپ، پىشانىسىدىن تەر تۆكۈپ، بىر پارچە نان بولسىمۇ ھالال يەيمەن دەپ ھەركەت قىلاتتى. يەردىن چىقىقان ھوسۇلنى ئۆزى يەپ، ئۆزى ئىچىپ، ئۆز ھاجىتىدىن ئۆزى چىقاتتى. ئەمەلدار بېكلەر ۋە ئاخۇنلار، ھەتتا ھەرقانداق مۇسۇلمانلىقنى ئۆيىگە بارسا، ئۇلارنىڭ ئاش، چايلىرىنى، نان-توقاچلىرىنى يىمەيدىكەن ۋە ئىچمەيدىكەن، بىر ئادەمگە چايجۇشتا چاي كۆتەرتىپ، بارغان جايدا ئۆز چېيىنى ئىچىپ، دۇئا قىلىپ يانىدىكەن.

بىر زاماندا مۇفتى ھەببۇللاخان بىر ئىش بىلەن ئاقسۇغا كېلىپ، بېكى، ئاخۇنلارنىڭ ئۆيىگە پەتىگە بېرىپتۇ ۋە بۇ جايلاردا ئۆزى چايجۇشتا ئېلىپ بارغان چېيىنى ئىچىپ، دۇئا قىلىپ يېنىپتۇ. بۇ چاغدا ئاقسۇدا ئىشانجان ھەزرىتىمگە خەلىپە بولۇپ، سەججادە نەشىنلىكىتە (ئەرىقەتچىلەرنىڭ سەجدىسىگە باشلامچىلىق قىلىدىغان ــ ت) تۇرغان ھادى خەلىپەم دېگەن ئاقسۇلۇق بىر پىشۋا ئەرىقەت ئۇستازى بار ئىكەن، مۇفتى بۇ ئادەمنىڭ ئۆيىگە بارغاندا، ئۇنىڭ چېيىنى ئىچمەي، ئۆز چېيىنى ئىچىپ يېنىپتۇ. بەزىلەر "ھادى خەلىپەمۇ دىندار، پەرزگار ئادەم تۇرسا، نېمە سەۋەپتىن ئۇنىڭ چېيىنى ئىچمىدىلە" دەپ سورىسا، ئۇ "ھەققەتەن دىندار ۋە ئىقتىدارلىق ئادەم ئىكەن، لېكىن، ئۆزى ئەمگەك قىلىپ، پىشانىسىدىن تەر ئاققۇزۇپ ھوسۇل ئېلىپ يەمەيدىكەن، نەزىر ياكى ئۆشرە-زاكات دەپ بەرگەن نەرسىلەرنى ئۆزىنىڭ ئاشخانىسىغا سەرپ قىلىدىغان، كىشىنىڭ نەزىرىگە كۆز تۇتقان ئادەم ئەلۋەتتە تامادىن خالى ئەمەستۇر، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۆزىمۇ زاكات بېرىشكە تېگىشلىك ئادەم ئىكەن، زاكات بېرىشكە تېگىشلىك ئادەمنىڭ زاكات يىگەنلىگى

شەرئەتتە ھالال ئەمەس، شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇنىڭ چېيىنى ئىچىمەي، ئۆز چېيىمنى ئىچىپ ياندىم" دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ. ھەممە ئادەم ماختاپ، ئاپىرىن ئوقۇپتۇ. لېكىن، بۇ زات ئۆز پىشانە تەرلىرىنى ئاققۇزۇپ، ئۆشرە-زاكاتنى شەرئەتكە مۇۋاپىق ئادا قىلىدىغان دىخان ئەشرەپلەرنىڭ ئۆيىگە بارسا، ئۇلارنىڭ ئاش-تاماق، نان-توقاچ-لىرىنى توختىماي يەيدىكەن.

مۇفتى ھەببۇللاخان مۇفتىلىق ئەمەلدىن بىكار بولۇپ، ھەرەمەيىن شېرىپكە زىيارەتكە باردى ۋە مەككە مۇكەررەمە بىلەن مەدىنەئى مۇنەۋۋەرەئىككى ھەرەمدە يەتتە يىل مىقدارى ئىستىقامەت قىلىپ، مۇجاۋۇرلۇق دەرىجىسىگە ئېرىشىپ، مەككە مۇئەززەمە ۋە مەدىنەئى مۇنەۋۋەرەنىڭ دۆلەتلىرىنى ھاسىل قىلدى، مۇرات-مەقسەتلىرىگە يېتىپ ئۆز ۋەتەن ئەسلىگە قايتىپ كەلدى. دەل مۇشۇ كۈنلەردە، كۇچار خوجىلىرى ئىسلام ئېچىپ، جامىدا بولغان جەڭدە خاقانى ئەھلىگە باراۋەرلىك قىلالماي جېنىنى جايلاپ قاچقان كۈنلەردە، خوتەن ھاكىمى ئەلشىر ھاكىم بېك مەرھۇمنىڭ ئوغلى تۆمۇر غەزنىچى بايغا ھاكىم ئىدى. بۇ چاغدا، تۆمۇر غەزنىچى ئاقسۇ تەۋەسىدە ئۇچ-تۆت كۈن مەخپى تۇرۇپ، ۋەقەنى كۆزىتىپ خوتەنگە باردى. خوتەن ئامبانى بۇجايدىكى ۋەقەلەرنىڭ ماھىيىتىنى سوراپ خەۋەردار بولۇپ تۇرغاندا، خوتەن ئەھلىمۇ كۇچار ۋەقەسىدىن خەۋەردار بولۇپ، داغدۇغا بىلەن ئىسلام ئېچىپ، خىتايلارنى يوق قىلماقچى بولۇپتۇ. يۇرت پۇقرالىرى كىمنى باشلىق قىلىمىز دەپ مەسلىھەت قىلىشىپ، ئاخىرى مەسلىھەتلىرى مۇفتى ھەببۇللاخان ھاجىغا توختاپتۇ. ھەممىسى بىر ئىتتىپاق ۋە بىر نىيەت بىلەن بۇرۇن ئۆتكەن پادىشالارنىڭ قائىدە-رەسمىيەتلىرى بويىچە ھاجى ھەببۇللاخانىنى ئاق كىگىز

ئۇستىده ئولتۇرغۇزۇپ كۆتىرىپ، ئۆزلىرىگە پادىشا قىلىپتۇ، ئاندىن كاپىرلارغا قول سىلىپ، مەيلى خىتاي ياكى تۈركىستانى بولسۇن — ھەممىسىنى يەر بىلەن يەكسان ۋە قىرغىن قىلىپتۇ. ھەتتا نارسىده بالىلىرىغىچە ئۆلتۈرۈپ، تەختى سەلتەنەتكە چىقىپ ھۆكۈمرانلىغىنى جارى قىلىپ، پۈقراپەرۋەرلىك مەئىشەتلىرىده مول سەۋەپلەرنى قىلغان ئىكەن.

دەل مۇشۇ كۈنلەردە، كۇچارلىق نەزەربەدىن شەيخ خوجا ياركەنتىنى ھاجى غەزنىچى بىلەن دىگەننى باش قىلىپ، مۇسۇلمان ۋە تۈركستانلاردىن ئۈچ مىڭ ئەسكەرنى ھاجى پادىشا ئۈستىگە ئەۋەتىپ، ناموۋلايىم ئەسكى سۆزلەرنى تىزىپ خەت ئەۋەتتى. بۇ ئەھۋال ھاجى پادىشانىڭ كۆڭلىگە ئېغىر كېلىپ، ئوغلى ئابدۇراخمان سۇدۇرنى باش قىلىپ، بىرمۇنچە ئەسكەربىلەن ئالدىغا ئەۋەتتى. ئارىدا جەڭقاتاللار يۈز بېرىپ، كۇچار لەشكەرلىرى شىكەست يەپ كەينىگە قاچتى ۋە كۆپ ئادەمدىن ئايرىلدى. سۇدۇرخانغا ئوق تېگىپ ئالەمدىن كەتتى. گەرچە بۇ ئەھۋال يۈز بەرسىمۇ، ھاجى ھەبىبۇللا خان يەنىلا كامالى ئىنساپ بىلەن "بىزنىڭ ئىسلامى شېرىپ ۋە ئەززەمى دۆلەتكە مۇيەسسەر بولۇشىمىزغا يەنىلا كۇچارلىق خوجامىلار سەۋەپ بولدى. مۇبادا بۇلار ئىسلام ئاچمىغان بولسا، بىزنىڭ بۇ يەردىكى ئىشلارنى قىلىشقا ھەددىمىز يوق ئىدى. يەنە بىرى شۇكى، ئۇلار خاقانى چىنىنىڭ بىر سۆزلۈك ۋە بىر قوللۇق ئوبدان ئادەملىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ياماڭ ئادەملىرى، يەنى تۈركىستانلار بىلەن شىرىك ۋە ئىتتىپاق بولۇپ يۈرت سوراپتۇ. بۇ ۋەجىدىن ئۇلارغا ئىناۋەت ۋە ئىتائەت قىلمىغان ئىدىم دىگەن بىرمۇنچە ماقۇل سۆزنى خەتكە يېزىپ، كۆڭلىده مايىل بولۇپ، ئەھمەت مۇراپ بىكنى باش قىلىپ، لايىق

سوغا-سالاملارنى راسلاپ، ئۆزىنىڭ ئىتائەت قىلىپ، پەرمانلىرىغا بوي سۇنىدىغانلىغىنى بىلدۈرۈپ، راشىدىن خان خوجامغا ئەللىك نەچچە كىشىلىك ئەلچى ئەۋەتتى. لېكىن، خان خوجام بۇلارنى قوبۇل قىلمىدى. بۇ ۋەقە ئاۋالقى داستاندا زىكىر قىلىندى.

بۇ ۋەقەدىن ئىلگىرى، مۇفتى ھەببۇللاخان قوقەنەت دار سەلتەنىتىدىن مەدەت ۋە ياردەم تىلەپ، بەلكى ئىتائەتلىرىگە كىرمەك بولۇپ، ئوغلى ئابدۇراخمان خانىنى ئەۋەتكەن ئىدى. پادىشا ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ، بىرنەچچە كۈن تۇرغۇزۇپ، زىياپەت بېرىپ مېھمان قىلىپ، ئۇنىڭغا سۇدۇرلۇق مەنسۇبىنى بېرىپ، ئات، ياراق، تون-كېچەكلەرنى بېرىپ ئۇلۇغلىدى. ئادەملىرىگىمۇ تون-كېچەك، تەڭگە-تىللا قاتارلىقلارنى ئاتا ئەيلەپ مېھرىۋانچىلىق كۆرسەتتى. ھاجى پادىشاغىمۇ ئۆز لايىغىدا تون-كېچەك، كۈلا، قورال-ياراق قاتارلىق سوغات تەۋەررۈكلەرنى ئەۋەتتى. نار مۇھەممەت پەرۋانچىنى ئەمرى لەشكەر قىلىپ، ئىككى يۈز يىگىتنى ۋە مىرزا بابا بېك ھىسارىنى مىرزا بېشى قىلىپ، ئەللىك يىگىت مۇكەممەللەر بىلەن سۇدۇرخانغا قوشتى. بۇلار كاشغەرگە كەلسە، مۇھەممەت ياقۇپ بېك قۇشبېگى ھامىددىن تۆرە بىلەن ياركەنتتە ئۇرۇش قىلىشۋاتقان ئىكەن. بۇلار قۇشبېگى بىلەن ياركەنتتە كۆرۈشتى. قۇشبېگى نار مۇھەممەت پەرۋانچىنى يىگىتلىرى بىلەن ۋە مىرزا بابا بېكنىڭ يىگىتلىرىنى يېنىدا قالدۇرۇپ، مىرزا بابا بېكنى پەقەت ئىككىلا ئادىمى بىلەن سۇدۇرخانغا قوشۇپ، يارلىق ۋە قورال-ياراق قاتارلىق سوغا-سالاملار بىلەن خوتەنگە ماڭدۇردى. ھاجى پادىشا مىرزا بابا بېكىكە مۇناسىپ جاي-ماكان تەيىنلەپ، ھەر كۈنلۈگىگە تەمىنات توختىتىپ، ئىززەت-ئىكرامىلىرىنى

بەجا كەلتۈرۈپ، ئوبدان يەردىن ئۆيلەندۈرۈپ، ئۆزىگە ئۇلپەتداش ۋە سۆھبەتداش قىلدى.

هاجى پادىشا قەدىمقى خىتاي شەھرىنى "ئەسكەر خانا" دەپ ئاتاپ، كاتتا بىنا سالدۇردى، مىچىت، جامە ۋە خانىقا بىنا قىلدۇردى. خوتەن ئەھلىنىڭ شەھەر ۋە سەھرالىرىدىكى چوڭ-كىچىك ئەر-خوتۇنلارغا شەرىئەت ئەھكاملىرىدىن تەلىم بېرىپ، شەرىئەت قائىدىلىرىنى جارى قىلدى. ئون ئادەمگە بىر خەلىپەت بېكىتىپ، مۇسۇلمانچىلىق بويىچە سۇبھان ئاللانىڭ بىرلىك سۈپىتى ۋە يول-تەرىقەتلىرىنى، توقسان توققۇز پەرز ناماز، روزا، ئۆشرە زاكات، ھەج، ئىلمى ھەيز (ئايالالار-دىن ئادەت كىلىشنى تەتقىق قىلدىغان ئىلىم ــ ت)، ئىلمى نەفاس (تۇغۇتقا ئائىت ئىشلارنى تەتقىق قىلدىغان ئىلىم ــ ت) قاتارلىق زۆرۈر مەسىلىلەردىن ھەممە كىشىگە تەلىم بېرىپ، يادى ئالدۇرتۇپ ئوقۇتۇپ، ياماندىن ساقلىنىشنىڭ ئالدىنى ئالدى. يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بولغان ھەممە ئەر-خوتۇن خۇددى مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا ئوخشاش ساۋاق ئېلىپ، بۇ مەسىلىلەرنى ئۆگىنىپ تەكرارلايتتى. ھەر جۈمە كۈنى چوڭ مىچىتكە ئۆزىنى جۇۋدا كۆتەر-تىپ باراتتى. نامازغا تۇرغاندا ئۇنىڭ كەينى-يانلىرىدا ئالتىدىن ئون ئىككى ئادەم چوڭ قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ، خوددى ھازىرلا بىر ئادەمنى چاپىدىغان قىياپەتتە بولۇپ، ئۇنىڭغا يېقىن ئۆرە تۇراتتى. نامازدا رۇكۇ-سۇجۇت قىلماس ئىدى. بەلكى ئىما-ئىشارەت بىلەن ئوقۇسا كېرەك. چۈنكى، نامازغا كەلگەنلەرنىڭ ئىچىدە بىرەر دۈشمەنىڭ قەستلەپ، زىيان-زەخمەتكە يەتكۈزۈشىدىن ئېھتىيات قىلسا كېرەك. مۇشۇنداق ئېھتىيات قىلىدىغان بىر پادىشا قازا ۋە تەقدىر

يەتكەندە، ياقۇپ بېك غازىنىڭ بارگاھىغا ئۆز پۇتى بىلەن قەدەم دەسسەپ بېرىپ، نىمە بالايى ئاپەتلەرگە دۇچار بولمىدى؟ بۇ ۋەقە يۇقۇرىدا زىكىر قىلىندى. ھاجى پادىشا خوتەنىنى گويا مسىر[176] دەپ بىلىدى. ئىككى رەكەت جۇمەنى ئوقۇدى ـ دە، ئېھتىيات ئۈچۈن نامازنىڭ پىشىن ۋە سۇننەتلىرىنى ئوقۇتمىدى.

ھاجى پادىشا يەنە خوتەندە بىر مىقالىلىق شەرئىي ئاق تەنگە سوقتۇردى، ئۇنىڭ بىر يۇزىگە "لائىلاھە ئىللاللا، مۇھەممەدۇن رەسۇللىلا" (ئاللادىن باشقا ئىلاھ يوق، مۇھەممەت بولسا ئۇنىڭ ئەلچىسىدۇر ـــ ت) دەپ، يەنە بىر يۇزىگە "زەربى خوتەن لەتىف" (گۈزەل خوتەندە سوقتۇرۇلدى ـــ ت) دىگەن خەتلەرنى ئويدۇردى. ئۆزىنىڭ مۆھۈرىگە "ھۇۋالھەببۇللەزى تۇرجا شىفائەتھۇ" (پەيغەمبەر بولسا ئاللانىڭ ھەبىب ـــ دوستى، ئۇنىڭدىن شىپائەت ئۈمىت قىلىندۇ ـــ ت) دىگەن سۆزنى نەقىش قىلدۇرۇپ ئويدۇرغان ئىدى. ھاجى پادىشا ھەببۇللاخان ئەگەر ئوغرى، قىمارۋازلارنى تاپسا، ھايال قىلماي دەرھال ئۆلتۈرەتتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بىر ئادەم سەھرادا ئېتىزلىقتىن بىر كەتمەن ئوغرىلىغان ئىكەن، ئىقرار قىلغاندىن كېيىن بىر چوڭ توپنى يەرگە كۆمۈپ، ئاغزىنى ئۈستۈن قىلىپ، دورا سېلىپ پۇختا بېكىتىپ، مەزكۇرئوغرىنى توپنىڭ ئاغزىغا ئولتۇرغۇزۇپ، دورىغا ئوت تۇتاشتۇرۇپتۇ. دورا ئوغرىنىڭ بەدىنىنى تۆت پارچە قىلىپ ھاۋاغا كۆتىرىپتۇ ـ دە، خالايىقنىڭ كۆزىدىن غايىپ بولۇپ، يەنە يەرگە چۈشۈپتۇ، بۇ ئىشنى شۇ كۈنى جۇمە نامىزىدىن كېيىن قىلغان ئىكەن. توپ ـ توپ بولۇپ تۇرغان خالايىق بۇنى كۆرۈپ، يۇرەكلىرى ئورنىدىن قوزغىلىپ، لەرزىگە كېلىپ تىترەپتۇ.

يەنە بىر ئادەم سەھرادا قوناقلىقتىن ئالىتە باش چۇرۇش قوناقىنى ئۈزۈپ ئالغان ئىكەن، ئۇنى ئالدىغا كەلتۈرۈپ، سوراق قىلىپ، ئىقرار قىلدۇرۇپ دارغا ئاسقان ئىكەن. ئومۇمەن، سەللا گۈنا ئۈچۈن بىر ئادەمنىڭ خۇنىنى تۆكۈپ ئىبرەت قىلاتتى. ئۇنىڭ قەھرى سىياستى ناھايىتى چېكىگە يەتكەن ئىدى. ھاجى پادىشا ناھايىتى قەبرى ئادەم بولۇپ، ئاغزىدا چىشى قالمىغان ئىدى. ئەگەر ئۇ لېۋىنى چىشلىسە، ھەرقانداق ئادەمنىڭ ۋۇجۇت خامىنى كۆكىكە سورۇلاتتى. سەھرالاردا دىخانچىلىق قىلىدىغان ئادەملەر كەتمەن، ئوغاقلىرى ۋە باشقا ئەسۋاپلىرىنى دىخانچىلىق قىلىدىغان قىشلاقلاردا تاشلاپ، ئۆزلىرى ئۆيىگە كېلىپ قونۇپ، ئەتىسى بىرىپ ئىشنى قىلسۇن، ئىشىك، دەرۋازا ۋە دۇكانلىرىنى ئوچۇق قويۇپ ياتسۇن دەپ يارلىق قىلىپ، قەھرى سىياستىنى ئەۋجىگە چىقاردى. ئەگەر تەپسىلى بايان قىلىنسا، ئوقۇغۇچى ۋە ئاڭلىغۇچىلارغا مالاللىق بولغۇسىدۇر.

خوتەن ئەھلىگە ھادىسىلەر يۈز كەلتۈرۈشتىن ئىكىكى ئاي ئىلگىرى، ھاجى پادىشانىڭ چۇشى بۇزۇلۇپ ئەندىشە قىلىپ، ئورنىدىن تۇرۇپ سالامدىن كېيىن، ئۆلىمالار، مۆتىۋەرلەر، پازىللار ۋە مۇئەببىرلەرنى (چۇش ئۆرۈگۈچىلەرنى ــ ت) ھازىرلاپ، كۆرگەن چۇشنى بايان قىلىپ، "مەن ئۇيقۇدا، خوتەن ئەھلىنىڭ تەنلىرى بار، باشلىرى يوق چۇش كۆرۈپتىمەن. بۇ چۇشنىڭ تەبىرى نىمە؟" دەپ سوراپتۇ. ھەممە كىشى ھەيران بولۇپ، تەپەككۇر قىلىپ، بىر نەرسە ئېيتالماي تۇرغاندا، ھاجى پادىشانىڭ ئۆزى "بۇ چۇشنىڭ تەبىرى بەلكى خوتەن ئەتراپىدىكى بارلىق مۇسۇلمان ۋە مۇسىز دەرەخلەرنى ئادەم بويى مىقدارى قىلىپ كېسىپ باش ياساتسۇن

دىگەنلىك بولسا كېرەك" دەپ تەبىر بەردى. ھەممە ئۆلىما ۋە پازىللار تەھسىن ۋە ئاپىرىن ئوقۇدى. شۇكلاشقا، خوتەن ئەتراپىدىكى ھەممە مۇنلىك ۋە مۇنەسسىز دەرەخلەرنى ئادەم بويى مىقدارى قويۇپ، باشتەك قىلىپ كېسىلگەن ئىكەن. بۇنداق تەبىر ۋە تەدبىر تەقدىر سۇبھان ئاللاغا مۇۋاپىق چۈشمىدى. ئاقىۋەت ھاجى پادىشا-نىڭ بېشىغا ۋە پۇقرالارنىڭ كاللىسىغا تەقدىردىن قازا ۋە ھادىسىلەر يۇز بەردى، بۇ ئەھۋال يۇقۇرىدا قىسقىغنا بايان قىلىندى.

ھاجى پادىشا گەرچە ئاتا-بوۋىلىرىدىن تارتىپ، بولۇپمۇ ئۆزى دەرۋىشلىكنى كەسپ قىلىپ، دىندار دىگەن ئاتاق بىلەن، ھەممىگە پىشۋا ۋە يولباشچى بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن يۇرتدارلىق ئىشلىرى ۋە سىياسەتلىكنىڭ نازۇك ئىلمىي ھىكمەتلىرىدىن بىخەۋەر ئىكەن. يەنە بىر تەرەپتىن قارىغاندا، دەرۋىشلىك بىلەن سىياسەتلىك بىر بىرىگە ماسلاشمايتتى. ئەگەر ئۇ بۇرۇندىنلا بىرەر ئالى پادىشانىڭ خىزمىتىدە بولۇپ، سىياسەتلىك ئىلىملىرىنى كەسپ قىلىپ، مەرتىۋەلىك ئورۇن پەيدا قىلىپ، تەجرىبە ھاسىل قىلغان بولسا ئىدى، ئۇ ئەلۋەتتە بۇ ھادىسىلەردىن ساقلىنىشقا بىرەر چارە ياكى تەدبىر قوللانغان بولاتتى. شۇكلاشقا، تارىخ كىتابلىرىدا يېزىلغان مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇرۇنقىلار ئەزەلدىن بۇيان، ئاتا-بوۋىلىرىدىن بۇيان ئۇلۇغ بولۇپ، ئورۇن-مەرتىۋە بىلەن يۇرتدارلىق ھۆكۈمرانلىغىنى قىلىپ كەلگەن ئادەملەرنى ياكى ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىنى تېپىپ، تەختى سەلتەنەتتە ئولتۇرغۇزۇپ، ئۇلارغا ئىناۋەت ۋە بەيئەت قىلىپ كەلگەن ئىكەن. بۇلارنىڭ قەدەم شېرىپلىرى بەركىتىدىن پۇقرالارغا تىنچلىق ۋە يۇرتقا جامائەت-ئىتتىپاقلىق ھاسىل بولۇپ، دۆلەت

هۆكۈمرانلىغىنىڭ ئۇزۇن ۋە مەڭگۈ بولۇشىغا سەۋەپ بولىدىكەن. ھەتتا زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ ھۆكۈمرانلارنىڭ ئەۋلاتلىرى ئۇزۇن مۇددەت يوقسۇزلۇق كوچىسىغا كىرىپ، يەنە دۆلەت ۋە ھۆكۈمەت ئۈستىگە چىقىپ، يۇرتدارلىق ئىشىنى ئالى دەرىجىگىمۇ كۆتەرمەي، تۆۋەن دەرىجىگىمۇ چۈشۈرمەي، پەقەت ئوتتۇرا مۇقام بىلەنلا تۇتۇپ، ھۆكۈمەت ئىشلىرىنىڭ چارىسىنى تاپالىسا، پۇقرا-پەرۋەرلىكنى نەق ئۆزىنىڭ جاي ۋە مەركىزىدە قىلالىغان بولسىلا، ئۇلار يەنىلا ئۆز ئەجدادىنىڭ ئەسلى يولىنى تېپىپ كېتەلەيدىكەن. ھۆكىمالارنىڭ "ھەممە مەقام ئىۋچىۈن بىر ماقال ۋە ھەممە ئەمەل ئۈچۈن بىر ئەر كېرەك" دىگەن سۆزلىرى بۇ تايىپسىلەرنىڭ شەنىگە مۇۋاپىق ۋە ماس كېلىدۇ. يەنە ماشايىخلارنىڭ "ئوۋ ئوۋلىسا، قەدىمقى ئوۋچى بىلەن" دىگەن مەسەللىرى بار. كىچىك بالىلارمۇ ئۆز ئويۇنلىرىدا "ئاتاڭ نىمىچى؟" دەپ سورىسا، "ئاتام تۆمۈرچى" دەپ جاۋاپ بېرىدۇ ۋە شۇ چاغدا يەنە بىرى "بېرىپ تۆمۈرچىلىك قىل" دەيدۇ. ئەگەر "ئاتام دېخان" دىسە، "دېخانچىلىق قىل" دەپ ئويلايدۇ. بۇ گەپلەرمۇ زادى بىكار سۆز ئەمەس. نەزم:

ئاتا قىلماقنى قىلماق لازىم ئىرمىش،
خۇدايىم رىزقىنى ئاندىن ئىبەرمىش.

دىمەك، بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ھەرقانداق ئادەم ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ كەسپى-ھۈنەرلىرىنى ئۆگىنىپ ۋە لايىق كۆرۈپ، خۇداۋەندەكبىرىم ئاتا قىلىپ بەرگەن نازۇ-نېئىمەتلىرىگە شۈكۈر قىلىپ، ئۆز مەرتىۋە ۋە مەقاملىرىدىن زىيادە، ئۆز ئۆلچەملىرىدىن ئارتۇق ئىشلارغا قەدەم قويۇش ياكى كۆچەشكە ئۇرۇنۇشتىن تامامەن ئېھتىيات قىلىشى،

ئاللانىڭ پەرز سۆزلىرىگە ئەمەل قىلىشى لازىم. ئەگەر ئۆز دەرىجە ۋە مەرتىۋىسىدىن ئۈستۈن قەدەم قويۇپ، بۇرۇنقى ھالەتلىرىنى ئۇنتۇسا، ئۇنداق ئادەمگە خۇددى ھاجى پادىشانىڭ بېشىغا كەلگەن كۈنلەر كېلىدۇ. نەزىم:

ئۆرگەنەي دەپ قارغا كەكلىك ماڭىشىن،
ئۆرگەنەلمەي ئۇنۇتتى ئۆز ماڭىشىن.

ھاجى پادىشانىڭ بۇرۇنقى ئاتا-بوۋىلىرىدىن داۋام قىلىدۇرۇپ كېلىۋاتقان دەرۋىشلىك سۈپىتى رەۋىشلىرىنىڭ ئۆزىمۇ، ئۇنىڭ ئۈچۈن كەتمەس دۆلەت ۋە تۈگمەس راھەت ئىدى. ئۇ ئۆز قەدىر-قىممىتىنى بىلمىدى-دە، ئۆتكەن ئۆمرى ۋە ئەھۋالاتلىرىغا پۇشايمان قىلدى، ھەتتا ئار-نومۇس قىلدى. لېكىن ئۇنى ئىزدەپ تاپالمىدى، كېيىنكى پادىشالىق بولسا بۇۋاپا ئىدى. بۇنى ئۆز قامەت ۋە ئىستەك-لىرىگە لايىق ۋە مۇۋاپىق كۆرۈپ سۆيۈنىدى ۋە كەتمەس دۆلەتكە ئۇلاندىم دەپ مەغرۇرلىنىپ ئالدانىدى. ئۇنىڭ ئەھلى ئايالىلار، چوڭ-كىچىك، ياش-قېرىلار، قەۋمى-قېرىنداشلار، ھەتتا پۇل، جان باشلار، ئومۇمەن، خوتەن ئالىتە شەھەر، قاراقاشلارغىچە بولغان پادىشالىغى چوڭ بالايى-ئاپەت، ھۆكۈمرانلىغى ئازاپ ۋە ئەلەم ئاقىۋەت بولدى. ھەممىسىنىڭ جان ۋە مالىرى، يامان نىيەتلىك قەھرى غارىغا دۇچار بولۇپ، يوق بولۇپ كەتتى. نەزم:

دۆلەت يىلدامىغا يوقتۇر باقا،
ئات، زەن، شەمشەرگە يوقتۇر ۋاپا.
ۋەسسالام.

6

جانابی بەدۆلەت ئاتالىق غازىنىڭ ئاقسۇ، كۇچارنى ئېلىشىنى مەقسەت ۋە نىيەت قىلىپ ئات چاپتۇرغىنى ۋە بىر ھۇجۇمدا نەچچە شەھەرنىڭ پەتھى نامايان ۋە ھۇۋەيدا بولۇپ قولغا كىرىشى، ئۇنىڭ مۇرات باغچىلىرىدىن غۇنچىلارنى ئۈزۈپ، مەقسەت-مۇددىئالىرىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۆز مۇقەررەرگاھىغا قايتىشى، بۇ ئارىلىقتا يۈز بەرگەن قالايمىقانچىلىق ۋەقەلىرى قاتارلىق ھادىسىلەرنىڭ بايانى

ئەقلى زېرەك دوستلار ۋە سادىق قوللۇق بۇرادەرلەرنىڭ دىل قاينامىلىرىغا يېتىپ روشەن ۋە ئوچۇق بولغايكى، شۇنداق رىۋايەت ۋە قىسسە ھېكايىلەرگە قارىغاندا، جانابى بەدۆلەت ئالىلىرى خوتەن، ياركەنت، مارالۇبشى، يېڭى ھىسار قاتارلىق جايلارنى ئۆز تەۋەسى بىلەن بوي سۇنىدۇرۇپ، خوتەنىنى نىياز ئىشكائى ئاغا بېككە، ياركەنتنى مۇھەممەت يۇنۇسجان شاغاۋۇلغا، كاشغەرنى ئالاش بىيگە، يېڭى ھىسارنى كامىلخان تۆرەمگە، مارالۇبشىنى ھېكىم خان تۆرەمگە بېرىپ، ئۇلارنى ئۆز ئالدىغا ھوقۇقلۇق سۈيۇرغال قىلىپ تەيىنلەپ خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن، يېگىت، سەرۋازلار ھەركەت تەرەددۇتى، قورال-ياراق تەييارلاش ئىشلىرى بىلەن بولدى. بۇ خوشال ئىنتىزاملىق چاغلاردا، ئۇچتۇرپاندىن بىرقانچە ئادەم كۇچارلىق خوجاملار-

نىڭ ئەمىر ـ ئىتائەتلىرىدىن چىقىپ، ئاتالىق غازىنىڭ ھىمايەتلىرىگە كىرىپ، ئاقسۇ تەرەپكە ئاتلانماقتا تەرغىپ قىلىپ ھەركەت باشلىدى. ئاقسۇدىن ئابدۇراخمان دادخۇا، ئابدۇللا دۆڭان بېگى قاتارلىقلارنىڭ تەكلىپ قىلىپ يازغان ئەرز خەتلىرى ئاتالىق غازىغا يەتتى. كۇچارلىق توختى ئىشىك ئاغا بېكىمۇ بۇ شەھەرلەرنى مەن ئېلىپ بېرىمەن دەپ ھۆددە قىلىپ ئەرز تۇتتى. كۇچارلىق خوجاملار ئوتتۇرىسىدىكى مۇڭەپپەقىيەتسىلىك قارىمۇ ـ قارشىلىقتا يۈزلەندى. بۇنداق شاتلىق خەۋەرلىرى ئاتالىق غازىنىڭ سائادەتلىك قۇلاقلىرىغا يەتتى. ئاقسۇ، كۇچارنى ئىتائەت قىلدۇرۇش ئارزۇ ـ ئىشتىياقى، ئۇنىڭ كۆڭۈل ئەينەكلىرىدە باشقىدىن قوزغىلىشقا باشلىدى.

ئەنە شۇنداق ھالەتتە جانابى بەدۆلەت ئالىلىرى ئۆزىگە خاس مەھىرەم، ياساۋۇل، پانسەتلەر بولۇپ ئۇچ مىڭ نەپەر باتۇرقان ئىچەرلەر، ئەمىرى لەشكەر جامىدارغا قاراشلىق ئۇچ مىڭ نەپەر يىگىت، سەرۋاز، جانباز داقا ـ دۇمباقچىلار، ئەلەم، بايراق، كاناي ـ سۇنايچىلار، توپ، جەزائىل زەمبىرەكچىلەر، ئۆزىمەر قۇل ئەمىرى لەشكەرلەرگە تەئەللۇق ئۇچ مىڭ نەپەر مۇكەممەل قوراللانغان يىگىتلەر، ئابدۇللا ئەمىرى لەشكەرگە تەقسىم قىلىنغان ئۇچ مىڭ نەپەر يۈرەكلىك باتۇرلار، مىرزا ئەھمەت قۇشبېگىگە مۇقەررەر قىلىنغان ئۇچ مىڭ يىگىت تەييار جەڭگىۋارلارنى تەييارلاپ، شەرەپلىك زامان ۋە گۈزەل دەۋراندا، ئەمىرى لەشكەرلىرىنى ئالدىغا كەلتۈرۈپ" مارالۇبشىنىڭ قورغىنى بۇزۇلغىنىچە تۇرۇپ قالدى. ھەممە قوشۇن بىلەن بېرىپ، تۈزۈتۈپ يانساق قانداق بولاركىن" دەپ، ئارىغا مەسلىھەت سالدى. ھەممىسلا بىر نىيەتتە "ناھايىتى ياخشى بولىدۇ" دەپ جان ـ دىلى بىلەن قوبۇل قىلىپ تەييار بولدى.

تاریخ هجری بر مك ئىككى يۈزسەكسەن تۆتىنچى يىلى ماهى مۇھەررەمنىڭ تۆتىنچى كۈنى (مىلادى 1867 ـ يىلى 5 ـ ئايىنىڭ 8 ـ كۈنى ـ ت) جەۋزا پەسلىنىڭ ئاخىرى، يەنى مايمۇن يىلى، ئاتالىق غازى دۆلەت ئىقبال ۋە ئۇلۇغ هەشەمەت بىلەن ئاتلىنىپ، مارالۇبشغا كېلىپ چېدىر ـ بارگاهلىرىنى تىكىپ، تۆت كۈن تۇردى. بۇ جەريانىدا هىچقانداق پەرمان چۈشمىدى. بەشىنچى كۈنى بولغانىدا، ئۇ ئەمىرى لەشكەرلەرگە "ئاقسۇ، كۇچارغىچە بېرىپ، مازار ـ ماشايىخلارنى زىيارەت قىلىپ يانساق، نىمە دەيسىزلەر" دىگەندە، هەممىسلا بىرنىيەتتە "پەرمانبەردارىدۇرمىز، خىزمەتكارچىلىغىمىزنى جان ـ دىلىمىز بىلەن كۆرسىتىمىز" دەپ جاۋاپ بېرىشتى. ئاقسۇەت ئەمىرى لەشكەر مىرزا ئەخمەت قۇشبېگنى چاپاۋۇل قىلىپ ئىلگىرى ماڭدۇردى. هەمدەم باتۇر بەشى ، غازى پانسەتلەرنى پىش جەڭ (ئالدى هۇجۇمچى ـ ت) قىلدى. هەر بىر ئەمىرى لەشكەرگە سەككىز ـ دىن پانسەت تەيىنلەپ، تۇغ، بايراق ۋە ئەلەملەرنى ئىنئام قىلىپ، هەر بىر ئەمىرى لەشكەرگە ئىككىدىن ئالتۇن جابدۇقلۇق تۆگە، ئات ۋە ئالتىدىن كۈمۈش چابدۇقلۇق تۆگە، ئات مەرهەمەت قىلدى. هەر بىر پانسەتكە ئىككىدىن كۈمۈش جابدۇقلۇق ئات سوغا قىلدى، ئەمىرى لەشكەر ۋە پانسەتلەرنىڭ ئالدىدا مەزكۇر ئالتۇن جابدۇق ۋە كۈمۈش جابدۇقلۇق ئاتلارنى سۆلەت هەم هەشەمەت ئۇچۇن يېتىلەپ يۈرەتتى. هەر بىر ئەمىرى لەشكەرنىڭ داغدۇغىسى گويا ئۇلۇغ شاهـ پادىشالارغا ئوخشايىتتى، هەر بىر پانسەتنىڭ داغدۇغىسى بولسا، گويا بىر ۋىلايەت هاكىمنىڭ هەشەمەتلىرىگە تەڭ ئىدى. هەر بىر ئەمىرى لەشكەر ۋە پانسەتكە تەيىن ۋە مۇقەررەر قىلىنغان قارى مۇرەتتىپ، ئىمامىلار بولسا رەتلىك تىزىلىپ، قولىدا قۇرئان تۇتۇپ

ئالدىدا ماڭاتتى.

ئاتالىق غازى ئەنە شۇنداق زور سۆلەت-داغدۇغا ۋە ھەشەمەت بىلەن مارالۇبشىدىن ئاتلىنىپ چىلانغا كەلدى. دولانلىق بىر كىشىنى تۇتۇپ "يولدا خوجالارنىڭ چىرىگى بارمۇ؟" دەپ سورىسا، ئۇ "يايدى تەرەپتە ئىككى يۈز چىرىگى بار، سايىرىقتا ئەللىك چىرىگى بار" دەپ مەلۇم قىلدى. ئاتالىق غازى بۇنى ئۇقۇپ، يايدىنىڭ ئايىق تەرىپىدىن كېچىلەپ يۈرۈپ، سەھەردە چىرىكلەر ياتقان جايدىن ئاقسۇ تەرەپكە ئۆتۈپ، بىخەۋەر ياتقان چىرىكلەرنى تۇتۇپ باغلاپ، ئولجا-ئەسىر قىلىپ، مارالۇبشىغا ماڭدۇردى. ئۇلارنىڭ چوڭى توختى خەلىپە دېگەننى تېغ سىياسەتتىن ئۆتكۈزدى. لېكىن، بۇ چىرىكلەرنىڭ بىرى ئات سۇغىرغىلى چىققان ئىكەن، بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، ئاقسۇدىكى جامالىددىن خوجامغا كېلىپ "سايىرىقتىكى چىرىكلەرنى تۇتۇپ قۇل-ئەسىر قىلدى" دەپ خەۋەر قىلدى. ئاتالىق غازى دەرىيا لېۋىگە ئىككى تاش مقدارى يېقىن كەلگەندە، جامالىددىن خوجام ئوغلى يەھيا خوجامنى باش قىلىپ، ئۈچ مىڭ لەشكەر بىلەن دەرىيا لېۋىگە چىقاردى ۋە "كېمىنى تارتۇبتىپ، ھازىرلىق قىلىپ ئۇرۇشۇپ، دەريادىن بۇ تەرەپكە ئۆتكۈزمەڭلەر" دەپ تەكىت مۇبالىغە سۆزلەرنى قىلىپ يولغا سالدى. لېكىن ئاتالىق غازىنىڭ يىگىتلىرى كېمىگە زادىلا نەزەر سالماي، قانداق جاي توغرا ۋە ئۇتتۇر كەلسە، شۇ جايدىن ئات بىلەن ئۆتۈپ، كېمىنى زادىلا لازىم قىلمىدى. كۈچار لەشكەرلىرى بىر ھۇجۇم بىلەنلا كەينىگە قاچتى. لەشكەرلىرى پاراكەندە بولۇپ، جېنىنى جايلاپ ھەر تەرەپكە ماڭدى. ھەمدەم باتۇر بېشى ۋە غازى پانسەتلەر ئۇلارنى قوغلىغانچە ئاقسۇ شەھىرىگە كىرىپ، ئوردىغا چىقىپ، "زامانىڭ زامانى بولسا مۇھەم-

مەت ياقۇپ بېك ئاتالىق زامانى" دەپ جار سېلىپ، ناغرا ساداسىنى شادىيانىغا كەلتۈردى. بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ جامالىددىن خوجام ئاغىچىسى بىلەن ئوردىنىڭ كەينىدىكى ياردىن ئۆزىنى پەسكە تاشلىدى. جامالىددىن خوجام پەخرىددىن مازارىغا بېرىپ يوشۇرۇندى، ئاغىچىسىنىڭ پۇتى چىقىپ كېتىپ، بىر ئادەمنىڭ ئۆيىگە ئۆزىنى ئالدى. توپ-توپ نۇسرەت قىياپەتلىك قوشۇنلارنىڭ كاناي-سۇناي، داقا-دۇمباق ساداسى ۋە نۇسرەتلىك قوشۇنلارنىڭ هاي-هۇيلىرى، سەرۋاز-جانبازلارنىڭ مەشق تاماشىسى ئىچىدە، ئاتالىق غازى ئۆزىنىڭ دۆلەت ئەركانلىرى، ئەمەلدارلىرى بىلەن داغدۇغا، سەلتەنەتلەرنى قىلىپ، ئاقسۇ دار سەلتەنەتىگە كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئەنە شۇنداق پەيتتە يىگىتلەر جامالىددىن خوجانى تۇتۇپ كەلدى، ئاتالىق غازى ئۇنىڭغا بىرقانچە قەھرى-غەزەپلىك سۆزنى قىلىپ، يەنىلا گۇناسىغا ئەپۇ قەلبىنى سۇرۇپ، مۇناسىپ تون-كىيىملەرنى بېرىپ يارىكەنتكە ئەۋەتىپ، هاجى پادىشا بىلەن بىر ئۆيى، بىر ماكانىدا بىللە مەڭگۈ ئۇيقۇغا سالدى. ئاقسۇنىڭ ھەممە تەۋە شەھەر، قىشلاقلىرىنى قولىغا كىرگۈزۈپ خاتىرجەم بولدى.

بۇنىڭدىن ئىلگىرى چىلاندا تۇرغان چاغدا، ئاتالىق غازى بۇ يەردىن خوجا نەزەر بېك ھىسارىنى باش قىلىپ، مۆمىن يۇز بېشى بىلەن ئوتتۇز توققۇز يىگىتنى ئۇچىتۇرپانغا بۇيرۇپ "ئۇچىتۇرپان ئەھلى خوجىلاردىن، خوجىلار بولسا ئۇچىتۇرپان ئەھلىدىن بىزار بولۇپ زېرىكىدىكەن، بۇرھانىددىن خوجىنىڭ بىزگە ئىشەنچىسى بار ئىكەن. مەزكۇر خوجىنى ئوغلى بىلەن ئازار بەرمەي ئالى دۆلەتخانا ئوردىمىزغا ئەۋەتىپ، يۇرتتىن خەۋەر ئېلىپ تۇرۇڭلار" دەپ يولىغا سالغان ئىدى. بۇلار ئۇچىتۇرپانغا كېلىپ، قورال-ياراق، غەزنە، ساڭ-

لارنىڭ ئاچقۇچ ـ كىلىتلىرىنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ، بۇرھانىدىن خوجامنى ۋە ئوغلى بىلەن يەنە ئۇچ ئادىمنى مۆمىن يۇز بېشىغا قوشۇپ، ئاقسۇغا ماڭدۇردى. بۇ ۋەقە ئاۋالقى داستاندا زىكىر قىلىنغان ئىدى.

ئەلقىسسە، ئاتالىق غازى ھېكىم خان تۆرەمىنى ئاقسۇغا ھاكىم قىلىپ، باي، سايرام ئەتراپىنىمۇ قوشۇپ مەرھەمەت قىلىپ، بۇ جايلارغا سۈيۈرغال ۋە مۇستەقبل ھۆكۈمران قىلىپ تەيىنلىدى، ھەمدەم باتۇر بېشىنى ئۇنىڭغا ئالاھىدە باتۇر بېشى قىلىپ بەردى. خوتەنلىك موللا ئابدۇللا ئاخۇنۇمنى قازى كالان قىلىپ، ئالاھىدە يارلىق ـ مەنسۇرلەر بىلەن ئورنىنى كۆتىرىپ مەنۇن قىلدى. ئاندىن كېيىن تاش خوجا پانسەتنى ئىككى يۇز ئەللىك يىگىتى بىلەن چاپاۋۇل قىلىپ كۇچارغا ماڭدۇردى. بۇ باي شەھىرىگە بىر يېرىم تاش مىقدارى كېلىدىغان سايلەنگەر دىگەن مەنزىلگە يېتىپ بارغاندا، كۇچارلىق خوجامىلار ئىبراھىم تۆرە، باقى تۆرە، يۈسۈپ باھادۇر، ياقۇپ باھادۇر، تەلەي باھادۇرلارنى باش قىلىپ، تۆت مىڭ لەشكەر بىلەن ئالدىغا چىقاردى. بۇلار قوشتام دىگەن جايدا تاش خوجا پانسەتنى تۇتۇۋېلىپ، ئۇنى بىر يۇز ئاتمىش يىگىتى بىلەن ئۆلتۈردى، ئىككى ئايدىن كېيىن، تاش خوجا ئىشانىڭ ئۇستىخىنى بىلەن، بىللە ئۆلتۈرۈلگەن يەنە بىر مۆتىۋەر ئەمىرنىڭ ئۇستىخانلىرىنى ئېچۇۋېلىپ، دەريا سۈ ـ يىگە باغلاپ تازىلاپ ۋە بۇ ئىككى ئادەمنىڭ ئۇستىخانلىرىنى خالتىغا قاچىلاپ، كاشغەرگە ئېلىپ بېرىپ، ھەززەت ئاپاق مازىرىدا دەپنە قىلدى. چۈنكى، بۇلار مۆتىۋەر ۋە ئەزىز ئادەملەرنىڭ جۇملىسىدىن ئىكەن.

سۆزنىڭ ھاسلى شۇكى، كۇچار لەشكەرلىرى يۇقۇرىدا بايان قىلىنغاندەك، بەدۆلەت غازىنىڭ قانخومار لەشكەرلىرىنى قوغلاپ ئار ـ

قىغا ياندۇرۇپ، جوغا دىگەن جايدىن ئۆتكۈزۈپ، جوغىنى ئۆزلىرىگە جاي-ماكان قىلىپ، سۇنى توسۇۋېلىپ يول بەرمەي تۇردى ۋە كۆپ ئادەمنى ياقىرىقتا توختىتىپ، تاغ ئىچىدىكى غار-ئېغىزلارغا بولۇق-تۇرما قىلىپ قويۇپ، نۇرغۇن ئادەمنى نابۇت قىلدى. تىرىك قولغا چۈشكەنلىرىنى تىرىك پېتى ئېسىپ، تېگىدىن ئوت قالاپ كۆيدۈرۈپ، كاۋاپ قىلىۋەتتى. ئاتالىق غازى بۇ ئەھۋالنى ئاڭلاپ غەزەپ ئوتلىرى چاقناپ، نۇرغۇن سەرۋاز-جانبازلارنى قىل قۇيرۇق قىلىپ، ھۇجۇمغا پەرمان بەردى. ئارقىدىن جانابى بەدۆلەت ئاتالىق غازى زەپەر ئۇزەڭ-گىسىگە ئاياقلىرىنى قويدى. ئەمرى لەشكەر، پانسەتلەر جانابى ئالە-نىڭ غەزەپ ئوتلىرىدىن قورقۇپ، ھەممىسى بىردەك ئات چاپتۇ-رۇپ، جوغىنى ئېلىپ، ياقىرىقتا يېتىپ بېرىپ، لەشكەرلەرنىڭ بېشىغا كەلگەن ھادىسىلەرنى ئوچۇق كۆرۈپ، تاقىتى تاق بولۇپ، غەزەپلىرى ئۆرلەپ، ساي لېۋىدە شۇنداق جەڭ-قىرغىنچىلىقلارنى قىلدىكى، ئۆلگەنلەرنىڭ ئۆلۈك-مۇردىلىرى خۇددى سايىنىڭ قارا تاشلىرىدەك يېتىپ كەتتى. ئاخىرى بۇ نۇسرەت قىياپەتلىك قوشۇنلار غالىپلىق قىلدى. كۇچار لەشكەرلىرىدىن ئىبراھىم تۆرە باشلىق ئاز ئادەم جېنىنى جايلاپ قاچتى. باشقىلىرى تىغ سىياسەت ۋە غەزەپ-قەھرىيەتتىن ئۆتتى. بەزىلىرىنى ئولجا-ئەسىر قىلىپ ئاقسۇغا ئېلىپ كەلدى. كۇچار لەشكەرلىرىدىن ئۇچ مىڭغا يېقىن ئادەم نابۇت بولۇپتۇ. ئاتالىق غازى تەرەپتىن سەككىز يۈزدىن كۆپرەك ئادەم زىيان بولۇپتۇ. بۇ چاغدا كۇچاردىن ھامىددىن تۆرە باشلىق يەنە تۆت مىڭ لەشكەر چىقتى. بۇ زامان ۋەزىيىتى ۋە تەقەززاسىغا قاراپ ئەل بولۇپ، ئىتائەت قىلىشنى لازىم كۆرۈپ، ئاتالىق غازىنىڭ خىز-مەتلىرىگە ئۆزىنى تاشلاپ، ئۇنىڭ بىلەن ياقىرىقتا ئۇچرىشىپ، ئۇنىڭ

قوبۇل قىلىش دۆلەتلىرىگە مۇيەسسەر بولدى. ئاتالمىش غازى ھامىددىن تۆرەدىن ناھايىتى خوش بولۇپ، تون-كېچەك ۋە خەرجى تىللا ئىنئام-ئېھسان ئاتا قىلىپ، "بىزلەر كۆچاردىن يېنىپ بارغىچە كاشغەرگە بېرىپ، دۇئا قىلىپ تۇرسىلا، بىر نان تاپساق ئوتتۇرىدىن تەڭ بۆلۈپ بىللە يەيمىز" دەپ ئەھدى-ۋەدىلەرنى قىلىپ، مۇلازىملارنى قوشۇپ يولغا سالدى ۋە "ھەدىس شېرىپ"لىك "ئەھدىگە ۋاپا قىلىڭلار" دىگەن مەزمۇنى بويىچە، ئۆز ۋەدىسىگە ۋاپا بولۇپ، تۆرىلەر قاتارىدىن كاتتا ئورۇن بەردى، ئالدى تەمىنات ئالغۇچىلار قاتارىدا تون-كېچەكلەرنى بەردى. ئىككى يىلدىن كېيىن، ئۇنىڭدىن كايىپ ھەزرەت ئاپاق مازىرىغا تاشلىدى.

جانابى ئاتالمىش غازى ئاندىن كېيىن دەبدەبە سۆلەت ۋە ھەشەم سەلتەنەت بىلەن ياقېرىقتىن كۆچارغا ئاتلاندى، مەنزىلمۇ-مەنزىل يۈرۈپ، قىزىل دىگەن جايدا قوندى. خەيىر مۇھەممەت توپچىدار پانسەتنى يىگىتلىرى بىلەن چاپاۋۇل قىلىپ ماڭدۇردى. بۇ چاغدا راشىدىن خان خوجىمۇ بىرمۇنچە ئەسكەر چىقارغان ئىكەن. بۇلارنى بىر ھۇجۇم بىلەنلا كەينىگە قاچۇردى. ئاندىن كۆچارنى قولغا كىرگۈزۈپ، شامالۋاغ دىگەن جاينى مەنزىل قىلىپ، جانابى ئالىلىرىنىڭ خىزمىتىگە ئەرز ماڭدۇردى. جانابى غازى بەدۆلەت مەڭگۈلۈك ئىقبال ۋە ھەشەمەت بىلەن كۆچارغا كېلىپ، شامالۋاغ ئاستىدىكى بۇلاق بېشىدا چېدىر-بارگاھىنى تىكلەپ ئورۇنلاشتى، خان خوجىنى ئېلىپ چىقىپ دۇئا قىلدۇرۇپ، غەزەپ ئوتلىرى ئۆرلەپ، بىرقانچە قاتتىق سۆزنى قىلىش بىلەن تەڭ، يەنە گۈنالىرىغا ئەپۇ قەلىمىنى سۈرۈپ، مۇناسىپ تون-كېچەكلەرنى بېرىپ، مەھرەم قوشۇپ، ئۆز ئوردىسىغا قايتۇردى. خان خوجا ئوردىغا كىرىپ بىر مەھرەمنى چېپىپ يوق

قىلدى ۋە قولىغا ملتىق-ياراق ئېلىپ سېپىلىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ: "مېنىڭ لەشكەرلىرىم نەگە كەتكەن، بۇ قېچىاق-ئەنجانلىقلارنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ، شەھەردىن قوغلاپ چىقارمامسىلەر" دەپ قىقاس-شاۋقۇنلارنى سېلىپ، مەس دېۋانىلەردەك ھەر تەرەپكە يۈگۈرۈپ يۈردى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ لەشكەرلىرىدىن بىرىمۇ يوق بولۇپ، ھەر-قايسىسى جېنىنى جايلاپ ھەر تەرەپكە قېچىپ كەتكەن ئىدى. بۇ چاغدا ئاتالىق غازىدىن مۇلازىملار كېلىپ، ئۇنى تۇتۇپ باغلاپ ئېلىپ چىقتى. ئۇنىڭ نېمە بولغانلىغىنى، نەگە بارغان ۋە تۇرغانلىغىنى ۋە قانداق جايدا دەپنە قىلىنغانلىغىنى ھېچ كىشى كۆرمىدى ۋە بىلمىدى، ئۇ بىر دەرەك، بىخەۋەر، بىئەسەر يوقالدى. باشقا ئەھۋاللار ئاۋالقى داستاننىڭ ئاخىرىدا زىكىر بولۇپ ئۆتتى. بۇ جايدا قايتا تەكرارلانمىدى.

ئاتالىق غازى مەخسۇس ئىشەنچلىك مۇلازىملارنى تەيىنلەپ، خان خوجىنىڭ غەزنە، قورال-ياراق، توپ، زەمبىرەك قاتارلىق پادىشالىققا لازىملىق ئەشيا-كىزەكلىرىنى خەتلەپ، ئۆز غەزنىسىگە ئالدى. قامۇلدىن تارتىپ بۇ ئالتە شەھەر خىتايلىرىنىڭ غەزىنىلىرى، قورال-ياراقلىرى، تامامەن خان خوجىنىڭ غەزىنىسىگە توپلانغان ئىكەن. بۇلارنىڭ ھەممىسىنىلا جانابى بەدۆلەت ئالىلىرىنىڭ ئالى دۆلەتخانىسىغا ئۆتكۈزۈپ، كاشغەر دارسەلتەنەتىگە ماڭدۇردى. ئاندىن ئۇ كۈچارنىڭ ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىپ، ئىسھاق خوجامنى كورلىدىن ئالدۇرتۇپ كېلىپ، كۈچار، شەھىيار، بۈگۈر، كورلىغىچە بولغان جايلارنى مەرھەمەت قىلىپ، مۇستەقىل ھاكىم قىلىپ تەيىنلەپ، ئالى يارلىق بىلەن ئورنىنى كۆتەردى. توختى ئىشىك ئاغا بېكنى ياساۋۇل بېشى دەرىجىسى بىلەن ئىسھاق خوجامنىڭ خىزمىتىدە

قويدى. مۇللا يۈسۈپ ئاخۇنۇمنى قازى كالان قىلىپ، يارلىق-مەن-سۈره بىلەن ئىشقا تەيىنلىدى. ئاتالىق غازى كۆچاردا ئىككى ئاي مقدارى تۇرۇپ، نۇرلۇق مازارى ماشايىخلارنى زىيارەت قىلىپ، غېرىپ ھەقدارلارغا نەزىر-سەدىقە بېرىپ، ئەرۋاھلارنىڭ روھىغا بېغىشلاپ خەتمە قۇرئان قىلدۇرۇپ ساۋابىنى ئالدى ۋە سائادەتلىك زامان، شەراپەتلىك سائەتتە دار سەلتەنەت كاشغەرگە يولغا چىقىپ، ئاقسۇدا بىر ئاي مقدارى تۇرۇپ قالدى. ئاقسۇنىڭ چوڭلىرىدىن مۇللا ئابدۇل باقى موفتى ئاخۇنۇم، مۇھەممەت ئابدۇللا ئىشىك ئاغا بېك، ئابدۇللا قازىم، قاسىم قازى بېك باشلىق ئون يەتتە ئۆيلۈك ئادەمنى جازالاپ، ئاق ئۆيلۈك قىلىپ يارکەنتكە ھەيدىدى. ئاقسۇ-دىكى مازارى مۇتەبىرىكاتلەر ھەقىقىدە بۇرۇن كەم قالغان خەتمە قۇرئانىنى تولدۇرۇپ، غېرىپ-ھاجەتمەنلەرگە كەڭرى سەدىقە بېرىپ، ئاش قاينىتىپ، ھەر خىل ئىنئام-ئېھسانلارنى قىلىپ، ئۇلارنىڭ دۇئالىرىنى ئېلىپ، زەپەر ئۇزەڭگىسىگە ئاياقلىرىنى قويۇپ، ئۇچتۇرپانغا باردى. بۇ يەردە يىگىرمە كۈن مىقدارى تۇرۇپ، ئالاۋىددىن بەخكىنى مۇھەممەت بابا توقسابىيگە سەركار قىلىپ بەردى، مازارى ماشايىخلارغا كەڭرى نەزىر-نىيازلارنى ئۆتكۈزۈپ، دۇئالىرىنى ئېلىپ، خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن، قاقشال ئىچى ۋە قىرغىزلارنىڭ ئارىسى بىلەن كاشغەر دارسەلتەنەتكە راۋان بولدى، مەنزىلمۇ-مەنزىل يۈرۈپ، كاشغەرگە ئىككى مەنزىل كېلىدىغان ساغۇن قاراۋۇلى دېگەن جايدىكى بىر سۇ ئېغزىنى ئوتلاق-ياياق يەر ئىكەن دەپ، بۇ جايغا نۇسرەت قىياپەتلىك قوشۇنلىرى بىلەن چۈشۈپ ئورۇنلاشتى. ئەمما كېچىسى ھاۋا بۇزۇلدى، چېقىلغان ئاۋازىنىڭ ساداسى جىلۋىگە كەلدى.

گەينىدىنلا ئازراق ياموُر ياغدى. ئۇلار بۇنىڭغا پەرۋا قىلماي تۇراتتى. لېكىن، يېرىم كېچىدە تاغنىڭ ئاغزىدىن بالادەك بىر كەلكۈن چىقىپ، غەزنە، قورال-ياراق، تۆگە، ئات ۋە ئارغىماق، سەرۋاز توپخانا، بازارچى، پىلتىرچىلەرنىڭ كۆپ قىسمىنى كۆتۈرۈپ ماڭدى. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى بۇ پالاكەت ۋە هالاكەتكە غەرق بولۇپ، نەس-نابوُت بولدى. لېكىن جانابى ئالىنىڭ بارگاهىنى ئىگىز يەرگە تىككەن ئىكەن، كەلكۈن بالاسى تەسىر قىلالماپتۇ. زايا بولغان غەزنە، قورال-ياراق، يىگىت، سەرۋازلارنىڭ بەزىسىنى بىر كۈنلۈك ياكى ئىككى كۈنلۈك يەرلەردىن ئىزدەپ تېپىپتۇ، كۆپ قىسمىنى تاپالماي يېنىپ كېلىپتۇ. بۇ ۋەقە-هادىسىنى زادىلا ئىزهار قىلماي ۋە بىلىندۇرمەي، قالغانلىرىغا تون-كېچەك، ئات، ياراقلارنى ئىنئام-ئېهسان قىلىپ خوش قىلىپتۇ. مىزان پەسلى ئىدى. كاشغەر تەرەپتىن نۇرغۇن ئېشەكتە قوغۇن، تاۋۇز، شاپتۇل، ئۈزۈم، ئەنجۇر قاتارلىق يەل-يېمىشلەر يېتىپ كەلدى. جانابى ئاللىرى قوغۇنلارنى ئۆز قولى بىلەن تىلىپ، هەر قوغۇندىن ئۆزى بىر تىلىم يەپ، قالغىنىنى چوڭ-كىچىك سەرۋازلارغىچە ئوبدان مۇئامىلە، تەسىرلىك گەپلەر ۋە مۇلايىم سۆزلەر بىلەن تارقىتىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئالاهىدە رام ۋە سەييات قىلدى. ئاندىن ئۆتۈپ ئاتۇشتا قونۇپ كاشغەر دارسەلتەنەت تەختىگە كېلىپ ئورۇنلاشتى. بۇ كۈنى تارىخ هىجرى بىرمىڭ ئىككى يۈز سەكسەن تۆتىنچى يىلى (ملادى 1867-يىلى — ت)، يەنى مايمۇن يىلى ماهى جامادىلئاخىرنىڭ يىگىرمە ئىككىنچى كۈنى (ملادى 10-ئاينىڭ 21-كۈنى — ت) ئىدى. ئاندىن كاشغەردىكى مازاردا نەزىر-سەدىقەلەرنى ئۆتكۈزۈپ، غېرىپ-بىچارىلەر، يېتىم-ئاجىز دۇئاگۇيلارنىڭ دۇئاسىنى ئېلىپ

خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن، ئەمىرى لەشكەر، پانسەت، يەكشەنبە سەرۋازلار، ھەممە چوڭ-كىچىك جانبازلارغا ئۆز لايىغىدا مەنسەپ، يارلىق، تون-كېچەك، خەرجى تىللا قاتارلىقلارنى ئىنئام قىلدى. ئەمىرى لەشكەر مىرزا ئەھمەت قۇشبېگىدىن كايىپ، ئۇنى يوق قىلدى. بۇزرۇك خان تۆرەمگە ئون مىڭ قىزىل تىللا بېرىپ، بەدەخشان يولى ئارقىلىق ھەرەم شېرىپ زىيارىتىگە يولغا سالدى. شۇنداق قىلىپ، ئون ئاي ئىچىدە ياركەنت، خوتەن، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ، كۇچار، كورلىغىچە بولغان جايلارنى قول ئاستىغا كىرگۈزدى. يەنى موغۇلستان مەملىكىتىگە ئىگە بولۇپ، ھەممىنى يەك قەلەم بۇيرۇغىغا ئىتائەت قىلدۇردى-ۋەسسالام.

7

يارانتۇچى ئاللانىڭ لۇتپى ئىنايىتى بىلەن بۇ زېمىننىڭ ئۇلۇغ شاھى جانابى مۇھەممەت ياقۇپ بېك خوش ئەخلاقلىقى بۇ يەتتە شەھەر-موغۇلستان يۇرتىغا ئىستىلاسى ۋە ئادالەت گىلەملىرىنى يايغىنى، بىرنەچچە پاراكەندىچىلىك ۋەقەسىنىڭ يۈز بېرىشى قاتارلىق ھادىسىلەرنىڭ بايانى

ئەقىدەتكەش ئەھبابلار، خەيرىيەت ئەندىشە دوستلارنىڭ دانا كۆڭۈللىرىدىن مەخپى ۋە يېپىق قالمىغايكى، ئۇستا گەپچىلەر ۋە تالانتلىق ۋەزىنچىلەرنىڭ شۇنداق قىسسە ۋە داستانلىرىغا قارىغاندا، ئاقسۇ، كۇچار شەھەرلىرى قولغا كىرىپ بوي سۇندۇرۇلغاندىن كېيىن،

جانابی ئاتالق غازی دۆلەت ئەرکانلری ۋە دائمی ئەمەلدارلىرى بىلەن دارسەلتەنەت تەختى كاشغەرگە كېلىپ خاتىرجەم ئارام تاپتى. موغۇلستان تەۋەسىدىكى دۇشمەنلەر بىر تەرەپ قىلىندى. ھۆكۈمدار-لارغا بوي سۇنۇۋلار دىگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىچە، بۇ زېمىندىكىلەرنىڭ ھەممىسلا ئىتائەت بەلۋېغىنى مەھكەم باغلىدى. ئاتالق غازی بۇ قىشنى تىنچ-راھەت ۋە ئەيشى-ئىشرەت بىلەن ئۆتكۈزدى. ئاخىرى يىل ئۆرۈلۈپ، باھار كۈنلىرى كەلدى، گۈل-رەيھانلار يەر يۈزىدىن باش كۆتەردى. ئەنە شۇنداق ھالەتتە ئاتالق غازی كاشغەر، يار-كەنت، خوتەنده ئىشخانا قۇرۇشقا پەرمان قىلدى. شۇڭلاشقا، زەرگەرلەر ئالتۇن، كۈمۈشتىن كەسسە كەمەر، تىردان، يۈگەن، قۇشقۇن، پۇشتان قاتارلىق جابدۇقلارنى تەييار-لاشقا باشلىدى. تۆمۈرچىلەر شاپ-قىلىچ، ئۇزەڭگە قاتارلىق پادىشالىققا لازىمەتلىك نەرسىلەرنى راسلاشقا مەسئۇل بولدى. قازان-چىلار كاتتا توپ ۋە چاچما ئوقلارنى ياساشقا تەيىن قىلىندى. كېيىم تىكىدىغان خەييات-لار كىمخاپ، تەتۇلا، تاۋار، بەقەسەم، شايى-ئەدرەس، بىنارەس، چىت چەكمەن ۋە خەسە يەكتەكلەرنى تەييارلاش ئىشلىرى بىلەن قىزىپ كەتتى. پوستىندۇزلار (جۇڭچە-لار — ت) قۇندۇز-بۇلغۇن، سۇلەسۇن، تۇلكە تېرىسىدىن تۇيۇق كۆرپە، ئۇرۇشتا كىيىدىغان جىبىيە تون، رۇمچە نىمچە، شىم، تەلپەك-تۇماقلارنى تىكىشكە مەشغۇل بولدى. موزدۇز-ساراچلار ھەر خىل كەسسە كەمەر، تىردان، پۇشتان، ئۇزەڭگە بېغى، يۈگەنلەرنى راس-لاشقا كىرىشتى. ياغاچچى، قوندۇقچى، مىخگەر، قۇيماگەر، ئىلمەدۇز، زەردۇز، چېدىرچى-خىمەگەر قاتارلىق ھەممە ئەھلى كەسىپ ۋە ھۇنەرمەنلەرنىڭ ھەرقايىسسى ئۆز ھۇنەرلىرىگە كىرىشىپ، پاتىپاراق

بولدی. قوقەند دارسەلتەنەتىنىڭ ئىشخانىلىرىدىن چىققان ئۇستا ۋە ماهىر ئۇستىلارنى ئالدۇرۇپ كېلىپ، بۇ يەردىكى ئۇستىلارغا ئۇستا بېشى قىلدى. مەللە خانىنىڭ نامىدا تىللا سوقتۇردى. فەغفۇرچىنىڭ پۇلىغا ئوخشىتىپ مىس پۇل قۇيدۇردى. ھەممە ئۇستا بېشىلارنىڭ ئۇستىدە يەنە ئىش بېشىلارنى تەيىرلاپ، ھەممە ھۇنەرۋەنلەرگە ئايلىق تەمىنات بەلگىلىدى. ھېچقانداق ئادەمگە زورلۇق ياكى تەھدىت سالمىدى. ھەرقانداق ئادەم ئۆزى خالىغانچە كېلىپ، ئۆز ھۇنەرلىرىنى قىلىپ، قىلغان خىزمىتىگە لايىق ھەق-ئەجرىنى ئالدى.

ئاتالىق غازى ئادالەت ئىشىگىنى ئاچىتى، زۇلۇم ۋە دەرت-ئەلەملەر خۇددى سۇمرۇغ قۇشىدەك كويىقاپ ئىچىدىن ۋەتەن تۇتتى. ھەممە پۇقرا ۋە خالايىق ئاتالىق غازىنىڭ دۇئاي دۆلەتلىرىگە بىئىختىيار تىللىرىنى ئېچىپ، مەچىت-مەچىتلەردە بەش ۋاقىت نامازنى ئۆتىگەندىن كېيىن، ئاتالىق غازىنىڭ ئۆمۇر دۆلەتلىرىنىڭ زىيادىلىگىگە دۇئالارنى قىلىشتى. ئادالەت سىياسىتىنى ناھايىتى ئېھتىيات بىلەن يۈرگۈزۈپ، پۇقرا ۋە خالايىقنىڭ پۇل ۋە جېنىغا ئەسكەرلەرنىڭ قول ئۇزىتىپ دەخلى قىلماسلىغىنى قەتئى قەيت قىلىپ بېكىتتى. بىر كۈنى نۇسرەت قىياپەتلىك قوشۇنلار يارکەنتتىن كاشغەرگە ئەمدىلا كېلىپ، چۆلدىن ئاۋادانلىققا چىقىپ تۇرغان بىر ھالەتتە، بىر كەمپىر مەزلۇم بىرنەچچە تاۋاق قېتىقنى يولغا ئېلىپ چىققان ئىكەن. بىر يۇز بېشى بىر تاۋاق قېتىقنى پۇل بەرمەي ئىچىپ كېتىپتۇ. ئاڭغىچە ئاتالىق غازى كېلىپ قاپتۇ. كەمپىر مەزلۇم ئۇنىڭغا "بىر سىپاھى بىر تاۋاق قېتىغىنى ئىچىپ، پۇل بەرمەي كەتتى" دەپ ئەرز قىلىپتۇ. ئاتالىق غازى ناھايىتى مېھرىۋانلىق بىلەن "قېتىق ئىچكەن سىپاھنى تونۇمسىز" دىگەندە، ئۇ "تونۇيمەن" دەپتۇ،

قوشۇن ئىچىگە كىرگۈزسە، ئۇ "مانا مۇشۇ سىپاھى ئىدى" دەپ كۆر-سەتكەن ئىكەن. ئاتالىق غازى پەرمان بىلەن "ئەي ئانا، بۇ يىگىتنىڭ قوسىغىنى يېرىپ كۆرىمەن، ئەگەر ئىچىدىن قېتىق چىقمىسا، سىزنى سويسام ۋابال بولمايدۇ" دىگەندە، ئۇ "ۋابال بولمايدۇ" دىگەن ئىكەن. ئاندىن يىگىتنى دەرھال سويۇپ قارىنىنى يېرىپ كۆرسە، مەزكۇر قېتىق تېخى ئۆزگەرمىگەن ئىكەن. بۇ يىگىتنىڭ تون-كىيىملىرىنى مەزكۇر كەمىسىرگە بېرىپتۇ. شۇنداقلا جانابى ئالى غازى تۇنجى قېتىم ئاقسۇغا كەلگەندە، بىر يىگىت بىر بىدىچىنىڭ ئىككى باغ بىدىنىنى پۇل بەرمەي زورلۇق قىلىپ ئېلىپ ئېتىغا بېرىپتۇ. بىدە ئىگىسى ئەرز قىلىپتۇ. ئاتالىق غازى تەھقىقلەپ بىدە ئالغان يىگىتنى تېپىپ، زورلۇق قىلغانلىقىنى سازايى دەپ، قىلمىشىنى ئېلان قىلىپ، ئاممىغا ئىبرەت ئۈچۈن سويۇپ تاشلىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ يىگىتلەر بىرەر ئادەمنىڭ بىرەر نەرسىگە زورلۇق قىلىشقا ياكى بازار نەرقىدىن كەم سوراپ قاتتىق-يىرىك سۆزلەرنى قىلىشقا ھەددى بولمىدى ۋە بۇنداق ئىشلارمۇ تامامەن يوقالدى. ئالماق-ساتماق ئىشلىرىدا ھەممە ئادەم مۇلايىم ۋە شىرىن سۆز بولۇپ، تىنچ مۇئامىلە قىلىدىغان بولدى، يەنە بىر قېتىم جانابى ئاتالىق غازى ئاقسۇغا كەلمەكچى بولۇپ مارالۇبشىدىن ئۆتكەندە، ئۆز پەرزەندى بىر نەرسىگە ئوق ئېتىپتۇ. ئۇ تەرەپتە بىر ئېشەك ئوتلاپ يۈرگەن ئىكەن. ئوق بېرىپ خاتا تېگىپ ئېشەكنى ئۆلتۈرۈپتۇ. ئېشەكنىڭ ئىگىسى "ئۇشبۇ يىگىت ئېشىگىمنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ قويدى" دەپ ئەرز قىلىپ، يىگىتنى كۆرسەتكەن ئىكەن. قارىسا ئۆز پەرزەندى، ئۇنى ئالدىغا كەلتۈرۈپ، رىئايە قىلماي تاياقتا تۇتۇپ "سىز ئاتالىق غازىنىڭ ئوغلى بولىمەن دەپ پۇقرانىڭ ئېشىگىنى ئاتسىڭىز ۋە سەۋەپسىز ئوق چىقارسىڭىز

بولامدۇ" دەپ، غەزەپ ئوتىلىرى ئۆرلەپ، قاتتىق ئەدەپ بەرگەن ئىكەن. بۇ بالا شۇ سەۋەپ بىلەن ئۆلۈپ كېتىپتۇ. بۇنى كۆرگەن ئەمرى لەشكەر، پانسەت، ئەمرائى يىگىت، سەرۋازلارنىڭ كۆڭلىگە قورقۇنچ ۋە زىل-زىلە، ۋەھىمەت-لەرزىلەر چۈشۈپ، ھەممىسلا يېڭىۋاشتىن تۆۋە ئىستىغپار بىلەن ياقىلىرىنى تۇتۇپ، تېخىمۇ چوڭقۇر ئىتائەت ۋە ئىناۋەتكە بەل باغلىدى.

ئەلۋەتتە، پادىشالار مۇلازىم-خىزمەتكارلىرىنىڭ زۇلۇم تەئەددۇتلىرىنى سەل چاغلاپ، گۇناھلىرىغا غاپىل ۋە سۇسلۇق قىلىپ، سىياسەتتە ئولتۇرغۇزمىسا، باشقا مۇھىم ئىشلارغا مەسئۇل بولغان ياكى مۇھىم ئىشلارنى ۋاكالىتەن باشقۇرىدىغان كاتتا ئەمەلدار ۋە ئۇلۇغ ئەمىرلەر، بۇنىڭدىن ئۆرنەك ئېلىپ، ھۆكۈمەت شىرازى-ئىنتىزامى سۇسلۇقتا، يۇرتدارلىق ئۇلچەملىرى بوشاشقا يۈزلىنىپ، خالايىقنىڭ رايى قايتىپ، ئەسكەرلەرنىڭ ئىنتىزامى قوزغىلىپ كەتسە، كېيىن بۇنى ئۆز جاي-مەركىزىگە ئېلىپ كېلىشكە تەدبىر ئاجىزلىق قىلىدۇ ياكى يېتىشمەيدۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ خەيرىيەتلىك كۈنلەر ۋە دۆلەت ئىنتىزامى كۈچەيگەن زامانلاردا، بىر كىشى يەنە بىر كىشىگە خالىغانچە زورلۇق ۋە تەئەددى قىلىدىغان ئەھۋاللار، مەيلى ئەل ئىچىدىن ياكى يىگىتلەر ئارىسىدىن تامامەن كۆتىرىلدى. جانابى ئالى غازىنى ھەممىسلا ھازىر تۇرغانىدەك كۆرۈپ، "يىراق يېقىندۇر، غايىپ ھازىردۇر"، "كىچە-كۈندۈز دۇر" دىيىشىپ، ھەرقانداق كىشى سەۋەپسىز ۋە ئورۇنسىز بىر ئىشقا قەدەم قويالمىدى، بەلكى بۇنى ئويلاشقىمۇ جۈرئەت قىلالمىدى. ئۇ مەيلى غايىپ بولسۇن ياكى يېقىن-يىراق بولسۇن، ئۇنى خۇددى ھازىر قاراپ تۇرغاندەك كۆردى ۋە ئۇنى شۇنداق بىلىپ ئېتىقات قىلدى. ئەمما

ۋەقەنى خەتلەپ تۇرىدىغان ماراقچىلار ھەر زامان، ھەر ماكان ۋە ھەر جايدا ھازىر بولۇپ تەييار تۇراتتى. بۇ تايىپىلەرنى ھەچبىركىشى زادى بىلەلمەيتتى ۋە تونۇمايتتى .

ئەلقىسسە، ئاتالىق غازى مۇھەممەت ياقۇپ بېكنىڭ يىگىتلىرى سانى ئەللىك مىڭدىن ئاشتى. ئىشخانىلاردا ئايلىق-تەمىنات ئالىدىغانلارنىڭ سانىمۇ ئەللىك مىڭغا يېقىنلاشتى. ھەزنە بايلىغىمۇ خېلى بوشاپ قالدى، بۇ چاغدا ئاتالىق غازىنىڭ دۆلەت ھۆكۈمرانلىغى شەرقىي تەرەپتە باغراش ۋە ئۇششاقتال، شىمالىي تەرەپتە مۇزتاغ ۋە زەۋقى، غەربىي تەرەپتە ئالاي ۋە بەدەخشان، جەنۇبىي تەرەپتە قاراكۆغۇ تاغ، لوپ، چەرچەنگىچە بولغان جايلارغا سوزۇلغان ئىدى. ئاتالىق غازى مۇلازىملارنى چىقىرىپ بۇ ھۇدۇت ئىچىدىكى تاغ-جەزىرە، يايلاق ۋە قىشلاق، جاڭگال ۋە تاشلاق (ئىگىسىز جايلار — ت) بولۇپمۇ ئولجا ۋە خىنىيە زىمىنلار (خان ياكى دۆلەتكە تەۋە زىمىن — ت)، باغلار، شەھەر، سەھرا ۋە كەنت-قىشلاقلارنى ساتماقتا تەرەددۇت قىلدى. جۇملىدىن ئاقسۇغا مۇھەممەت نەزەر قۇشبېگى، مىرزا قاسىم مۇھتەر، مىرزا ئابدۇللەزىز بۇخارى قاتارلىقلارنى چىقىرىپ ، ئاقسۇلۇق ئابدۇللا دىۋان بېگنى مۇباشىركار — مەسلىھەتچى قىلىپ تەينىلەپ، خىتاي، تۇڭگانلاردىن قالغان باغ-زىمىن، بىنەم-جاڭگال، يايلاق ۋە قىشلاقلارنى ۋە خىنىيەلەرنى ساتماقچى بولدى.

بۇرۇنقى چاغلاردا خاقانى چىنى ئەھلى بۇ يەتتە شەھەرگە ئىگە بولۇپ ۋاللىق قىلغاندا، ئاقسۇدىكى ھاكىم ۋە ئىشىك ئاغا باشلىق قىرىق ئالتە بېكنىڭ ھەر بىرىگە قىلغان خىزمىتى ئۈچۈن خىنىيەدىن بېرىدىغان مائاش-كۆلەن كۈمۈش ئورنىغا زىمىن ۋە ئادەم تەييارلاپ

بەرگەن ئىكەن. چوڭلىرىغا كۆپرەك، كىچىكلىرىگە ئازراق بېرىدىكەن. مەسىلەن، ئاقسۇغا ھاكىم بولغان كىشىگە بىر يۈز ئۆيلۈك، ئىشىك ئاغا بولغان كىشىگە ئاتمىش ئۆيلۈك، مەرتىۋىسى كىچىكلەرگە تۆت ئۆيلۈكتىن ئادەم ۋە شاڭلاپ زىمىن بەرگەن ئىكەن ۋە بۇ ئادەملەر تەيىنلەنگەن شۇ بەگلەرنىڭ دىخانچىلىغىنى قىلسۇن، خىزمىتىنى ئۆتسۇن دەپ جۇلدۇ-جاساق قىلىپ يارلىق بەرگەن ئىكەن. تا ئىسلام بولغىچە ھەرقانداق ئادەم قايسى مەنسەپكە يەتسە، بۇ يارلىق ھۆكۈمى بويىچە، جۇلدۇ قىلىپ بېرىلگەن مەزكۇر زىمىننى تېرىپ، ئادەملىرىنى ئىشلىتىپ، خىزمىتىگە سېلىپ كەلگەن ئىكەن. بۇ قائىدە-ئۇن يەتتە شەھەرنىڭ ھەممىلا جايىدا بۇرۇنىدىن بۇيان جارى بولۇپ كەلگەن ئىكەن. بۇ ئادەملەرنىڭ ئۇستىدىكى بەگلەر بولسا ئۇلارنى خۇددى سېتىۋالغان مۇلكى ۋە ئالتۇنغا تېگىشكەن قۇللار ياكى ئاتا مىراسى قۇللىرىدەك كۆرۈپ، مەزكۇر ئادەملەردىن خالىغانچە پۇل، ئوتۇن، ياغاچ قاتارلىق ھەر خىل نەرسىلەرنى ئالغانلىغىنى ۋە يەر تېرىتىپ غەللە ھاسىلى تاپقانلىغىنى ئۆزىگە ھالال دەپ قاراپ، بۇ ئىشقا ئەقىدە قىلىدىكەن. بۇ ئادەملەر يۇرت، خالايىقا ئارىلىشالمايدىكەن ياكى ھەرقانچە پۇل بېرىپ، ئەقەللى ئون بەشى، مۇئەززۇن، جارۇپ قاتارلىق ئەمەلىرىنمۇ ئالالمايدىكەن. بۇلار يۇرت ئىچىدە "قوڭى تامغىلىق يانچى" دەپ ئېتىۋارغا ئېلىنمايدىكەن.

يەنە يەتتە شەھەر خىتايلارغا قارىغاندىن كېيىن، خىتايلار سۇ چىقىرىپ ئاۋات قىلغان زىمىنىمۇ خىنىيە دەپ ئاتايىتى. ئاتالىق غازى مەزكۇر خىنىيە زىمىنىدىكى يايلاق ۋە قىشلاقلارنى، شۇ جايدا ئولتۇرۇشلۇق ياكى ئۇنىڭغا يېقىن كەنت، مەھەللىلەردىكى كىشىلەرگە سېتىپ بېرىپ، پۇلىنى دۆلەتخانىغا ئالدى. ئاقسۇ تەۋەسىدىكى

ئاقيار، كەلپىن، تا قوشتام، ئونباشىقىچە بولغان زىمنىلار بەش لەك ئەللىك ئالتە مىك تەڭگە پۇل بولدى، باي، سايرام قاتارلىق جايلار بولسا ئەڭ كەم دىگەندىمۇ تۆت لەك تەڭگە پۇل بولدى. ئالتە شەھەرنىڭ قالغان جايلىرىدىكى ئەھۋالىنى مۇشۇنداق بەلكى بۇنىڭ-دىنمۇ ئارتۇق دەپ بىلسە ۋە ئىستىھان قىلىپ كۆرسە بولىدۇ. شۇنداقلا ھەر يىلدا ھىر كاتتا سپاھى بىرنەچچە مىرزا بىلەن كېلىپ، پادىشالىق زىمىن سپتىلماي قالغان ئىكەن، بىز تەكشۈرۈشكە كەلدۇق دەپ، تەھقىقلەپ، بانىلارنى كۆرسىتىپ، كەمنى تولدۇرىمىز دەپ، نەچچە مىڭ تەڭگە پۇلنى دۆلەتخانىغا ئالاتتى. يەنە "مەزكۇر زىمنى-لارنى جانابى بەدۆلەت ئاتالىق غازى سېتىپ، پۇلىنى مەن ئالدىم" دەپ خەت-چەك يېزىپ، ئۆز مۆھۈرىنى ۋە ئۆلمائى-ئەززەملەرنىڭ چوڭ مۆھۈرلىرىنى باستۇرۇپ بېرەتتى. كېيىنچە يەنە ساتقان زىمنى-لارنىڭ مۆھۈر پۇلىنى بەرمىگەن ئىكەن دەپ، بىر تەڭگىگە بىر داچەن، يۈز تەڭگىگە زىمىن ئالغان ئادەمگە تۆت تەڭگىدىن مۆھرانە پۇل قويۇپ، يەتتە شەھەردىن نەچچە لەك تەڭگە پۇل ئالدى.

بۇ كۈنلەردە كاشغەردە پۇقرالار جەم بولغان بىر مەجلىستە، بىر ئادەم ئۇستىلىق، بەلكى تەنە بىلەن "ھەجەپ تىنچلىق ئوبدان زامان بولدى، قويىنىڭ ئۇچىسىدا تورغاي ئۇگا سالىدىغان زامان بولدى" دىگەندە، كاشغەر تالپىلىرىنىڭ ئەلەملىرىدىن بولغان مولىلا زەرىپ مولىلا مۇھەممەتيار خەلپىتىم دىگەن بىر دانا ۋە پازىل كىشى "جانابى ئالىلىرى يەتتە قەۋەت زىمىننى سېتىپ تۇگەتتى. تورغاي ئۇگا سالىدىغان جايمۇ قالمىدى، ئەمدى قويىنىڭ ئۇچىسىغا ئۇگا قىلماي نەگە قىلسۇن" دەپ ئۇستىلىق بىلەن جاۋاپ بەرگەن ئىكەن.

رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، كۈچارلىق خوجىلار زامانىدا، كەشمىر

تەرەپتىن مۇھەممەت ئەلىخاننىڭ ئوغلى مۇزەپپەرخان ياركەنت مەملىكىتىگە كېلىپ، ئاندىن كۇچارغا بېرىپ، كۇچاردىن كورلىغا كەلگەندە، ئاتالىق غازى ئۆزبېكنىڭ نۇسرەت قىياپەتلىك قوشۇنلىرى بىلەن كۇچارغا كەلگەنلىگىنى ئاڭلاپ، كورلىدىن ئۇرۇمچىگە بېرىپتۇ، ئۇ بىرنەچچە ۋاقىت غۇربەتچىلىك بىلەن ئۆمۇر كەچۈرۈپ تۇرغان كۇنلەردە، ئىلى تەرەپتىن بارغان فەرغانە ۋىلايەتلىك بەزى سودىگەر بايلىرى مۇزەپپەر خانىنى تونۇپ قېلىپ، ئۇنىڭ ئىززەت-ئىكرامىلىرىنى قىلىپتۇ. تۇڭگانلارنىڭ ئۇلۇغى داۋۇد خەلىپە بۇنى ئاڭلاپ، ئارتۇق ئىززەتلىرىنى قىلىپ، ئۇنىڭغا نەچچە ساندۇق چاي ۋە كۇمۇش بېرىپتۇ. باشقا تۇڭگانلارمۇ نەزىر-سەدىقىلەرنى قىلىپتۇ. قولىغا پۇل كىرگەنلىكتىن ئۇنىڭ ئەتراپىغا بىر-مۇنچە ئادەم جەم بولۇپتۇ، بۇ كۇنلەردە قوقەنددىن قېچىپ كەلگەن ۋە مۇھەممەت ئەلىخاننىڭ خىزمىتىدە بولغان كونا ۋە چوڭ سىپاھىلاردىن مىرزا ئەھمەت قۇشبېگى، نار مۇھەممەت پەرۋانىچى، مىربا-با دادخۇۋا غازى پانسەت قاتارلىقلار مۇزەپپەر خانىغا "ئىلاجى بولسا ئاقسۇ تەرەپكە، ئەقەللىسى كۇچار تەۋەسىگە قەدەم تەشرىپ قىلسىلا، ئۆزلىرىنى خان كۆتسۈن، يەتتە شەھەرگە خان قىلىپ، خىزمەتكارچىلىق قىلساق، سىلى ھەممىمىزنىڭ ئۇلۇغ خانزادىمىز ۋە خوجىمىز" دەپ كەينى-كەينىدىن خەت يېزىپتۇ. ئاتا-بوۋىلىرىدىن تارتىپ يۇرت سوراشنى كەسپىي ھۇنەر قىلىپ كەلگەن مۇزەپپەر خانىنىڭ ئۇلۇغ بولۇپ، سەلتەنەتتە ئولتۇرۇش ئارزۇسىشتىياقى ئۇنىڭ دىل كۆڭلىنى بىقارار ۋە بىئارام قىلىشقا باشلىدى. پاراكەندە تۇڭگانلاردىن بىرقانچىسى ۋە مۇساپىر نەمەنگانلار جەم بولۇپ جەمىيەت پەيدا قىلدى، بىرنەچچە بايلار ھۆكۈمەت تاماسىدا

قولىدىكى دەسمايىلىرىنى قەرز بەردى ۋە باشقىلاردىنمۇ قەرز ئېلىپ بەردى. ئات، قورال-ياراق، بايراقلارنى ھازىرلاپ، شاپاشلاپ، ناغرا، كانايلارنىڭ ساداسىنى ياڭرىتىپ، كورلىنى ئىشغال قىلدى. كورلىنىڭ ھاكىمى ھاجى بېگ كۇچارغا قېچىپ كېتىپ، ۋەقە-سۇرەتلەرنى بىر-بىرلەپ تىزىپ، خۇددى كۆز قاماشتۇرىدىغان چېقىلغاندەك تېز يۇرۇشلۇك بىر ئەرزچىنى كاشغەر دارسەلتەنەتىگە ئىلدام يولغا سالدى.

جانابى ئاتالىق غازى مۇزەپپەر خانىنىڭ كورلىغا كىرگەنلىگىنى ئاڭلاپ، كونا ۋە كاتتا سپاھلىرىدىن ئەندىشە قىلدى، چۇنكى، ئۇ بۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۇلۇغى ۋە خانزادىسى ئىدى. شۇڭلاشقا، دەرھال ئىسھاق خوجام نامىغا پەرمان چۇشۇرۇپ "مۇزەپپەر خانىنىڭ ئۇستىگە ئۆز يىگىتلىرىڭىزنى ئېلىپ بېرىپ، ئىلاجى بولسا مۇزەپپەر-خانىنى تىرىك قولغا كەلتۇرۇڭ، ئەگەر مۇيەسسەر بولمىسا ھەرقانداق قىلىپ ئۇتتۇرىدىن كۆتىرىپ، خىزمەتكارچىلىغىڭىزنى مەلۇم قىلغايسىز" دىدى. بۇ ئىتايەتنامە يېتىپ بېرىشى بىلەنلا، ئىسھاق خوجام قول ئاستىدىكى ئىككى مىڭ يىگىتى بىلەن كورلىغا يېتىپ بېرىپ، مۇزەپپەرخان بىلەن ئۇرۇشتى. مۇزەپپەر خان ئاز ئادەم بىلەن قېلىپ، باراۋەرلىك قىلالماي بىر چېدىرغا يوشۇرۇندى. چۇنكى، ئۇ ئىلگىرى بىرمۇنچە ئەسكى قالماق بىلەن ئىتتىپاق تۇزگەن ئىدى، بۇلار ئىسھاق خوجامنىڭ نۇسرەتلىك ئەسكەرلىرىنى كۆرۈش بىلەنلا ئۆزلىرىنى ياقىغا ئالغان ئىدى، ئىسھاق خوجام چېدىرنى قورشاپ، تەرەپ-تەرەپتىن ئوق ئېتىپ، مۇزەپپەر خانىنى ھالاكەتكە يەتكۈزدى. ئۇنىڭ چېدىرى ئوق زەربىسىدىن گويا غەلۋىردەك بولۇپ كېتىپتۇ، بۇ ۋەقە تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن

بەشىنچى يىلى (مىلادى 1868 ـ يىلى ـــ ت) يەنى مۇرغ (توخۇ يىلى ـ ت) مىزان پەسلىدە يۇز بەرگەن ئىدى، ئاقسۇ ھاكىمى ھېكىم خان تۆرەم ئالى پەرمان بويىچە قىزىل دىگەن يەردە قارا كۆرسىتىپ، ھمايە قىلىپ تۇرغان ئىدى. لېكىن مۇساپىر نامىدىكى پانسەت، يىگىت قاتارلىقلارنى كۆچارغا كىرگۈزمىدى. چۈنكى، ئۇلاردىن ناھايىتى ئېھتىيات قىلىش توغرىسىدا شۇنداق پەرمان بېرىلگەن ئىدى. مۇزەپپەرخان بىر تەرەپ قىلىنمىغىچە بۇ خەۋەرنى كاشىغەردىكى ئەمىرى لەشكەر، پانسەتلەرگە زادى ئىزھار قىلمىغان ئىدى، ئەمما بايلار قاتارىدا كەلگەن نەمەنگانى مۇسا كالال بايىنى ۋە ئۇنىڭ ئۇچ نەپەر نەمەنگانى ئادىمىنى كاشغەرگە ئاپىرىپ يوق قىلدى. مۇزەپپەر خانىنىڭ ئۇستىدىن زەپەر قىلىپ كۆڭلى خاتىرجەم بولدى.

يەنە شۇ كۈنلەردە فەرغانە ۋىلايىتىدىن سەيىد ۋە پازىلىلاردىن بولغان ئەھرارخان تۆرەم ۋە سەيىد ئەردىلەرنى دامۇللام قاتارلىقلار كاشغەرگە كەلدى. بۇ كۈنلەردە يەنە بىر ۋەقە بولدى، يەنى ئىراق تەرەپتىن شەيخ مۇھەممەت ۋە شەيخ ئەخمەت دىگەن ئىكىكى ئادەم سايامەت قىلىپ، بەدەخشانغا كېلىپ بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ، ياقۇپ بېك ئاتالىق غازىنى مۇبارەكلەپ ئۆزلىرىنىڭ پەزىلەتلىرىنى ئىزھار قىلىپ خەت ـ ئەرز بەرگەن ئىكەن. بۇ خەتتە "بىزلەر مەككە مۇئەززەمە شەرىپلىرىنىڭ ساپ نەسەپلىك ئەۋلاتلىرىدىن بولىمىز، پەيغەمبەر ھەزرەتلىرىنىڭ قەۋرە ـ باغىستانلىرىدىن بىشارەت بولۇپ، نەسەپ ـ رىسقەمىز بۇ دىيارلارغا چۈشتى. خېلى مۇددەتتىن بۇيان بەدەخشان ئۇلۇغلىرىنىڭ ئىلتىماسى بىلەن بۇ جايدا تۇرۇپ قالدۇق. جانابلىرىنىڭ ئىسلام ئېچىپ پادىشا بولغانلىرىنى خۇداۋەندەكبىرىم مۇبارەك

قىلغاي. ئەمما ئۆزلىرىگە دۇنياۋىلىق ۋە ئاخىرەتلىك توغرىسىدىن بىرنەچچە ئېغىز سۆز قىلىش لازىم ۋە زۆرۈر كۆرۈلىدى. ھازىر بىزگە ئالەمۇلغايمىتىن شۇ نەرسە مەلۇم بولدىكى، ئۆزلىرى باشلىق جەمئىي يۇرتلىرىغا ئىلاھى قازاسى بىلەن بىر ئاسماندەك ئاپەت چۈشۈپ تۇرۇپتۇ. بىر ئىلاجى قىلىپ ۋاقە يۇز بېرىشىدىن بۇرۇن بۇنىڭدىن قۇتۇلۇش لازىم. جاناپلىرى باشلىق ھەممە چوڭ-كىچىك ئۆلىما ۋە پەزىلالار، ئەمىر ۋە ئەمرائىلار، پۇقرا ۋە خالايىق، ئاتا-بوۋا، ئۇلۇغ ئەرۋاھلارغا سىغىنىپ، يىگىرمىشىتىن تۆۋە قىلىپ، يالۇۋرۇپ يىغا—زارە قىلىپ، نەزىر-نىياز، خەير-سەدىقىلەرنى ئادا ئەيلەپ، بۇ بالايى ئەززەمدىن ئامان ۋە نىجات بولۇشقا دۇئا ۋە ئىلتىجا قىلغايلا. بىزمۇ كېچە-كۈندۈز دۇئاغا مەشغۇلدۇرمىز" دىگەن سۆزلەر يېزىلغان ئىكەن.

بۇ خەت-ئەرز يېتىپ كەلگەن ھامان، جانابى ئالى غازى چوڭ سەيىدلەر، قازى ئۆلىما ۋە پەزىلالار، ئەمرى لەشكەر، پانسەت، ئەمرا-لارنى ھازىر قىلىپ، بۇ خەتنىڭ مەزمۇنىنى ئايان ۋە بايان قىلىپ، ئۆزى باشلىق ھەممىسىلا يېگىدىن ئالاھىدە توۋا قىلىپ، يۈرت، ۋىلايەتلەرنىڭ ھاكىملىرىغا ۋە پۇقرا-خالايىقا ئېلان چىقىرىپ، "ھەر بىرىڭلار مەنئى قىلىنغان يامان ئىشلاردىن يېنىپ، توۋا قىلىپ يالۇۋرۇپ، نەزىر سەدىقىلەرنى بېرىڭلار" دەپ ئالى ئىنايەتنامە چۈشۈردى، شەھەر-شەھەرنىڭ ئادەملىرى ۋاقىپ بولۇپ، ھەممىسىلا چىن قەلبىدىن يالۇۋرۇپ يىغا-زارە قىلىشىپ، توۋا-ئىستىغپار بىلەن شۇغۇللاندى. ئاتالىق غازى مەزكۇر شەيخلەردىنمۇ ئامانلىق سوراپ، تۆھپە-ھەدىيە ئەۋەتىپ ئىنايەتنامە بەردى. مەزكۇر ئىكىكى شەيخ بۇنى ئاڭلاپ بىلىپ، بىزنىڭ دىگەنلىرىمىز ياقۇپ بېك باشلىق

يەتتە شەھەر ئادەملىرىگە تەسىر قىلىپتۇ. ئەمدى ئۆزىمىز بېرىپ ھەزىل-كارامەت قىلىپ كۆرەيلى، قېنى ئىشىمىز نەدىن چىقىدۇ دېيىشىپ، رام ھىلىسىنى يېيىپ، يالغانچىلىق دانىلىرىنى چېچىپ، ھىلە-مىكىر ۋە نەيرەڭلەرنى ئىشلىتىپ يالغان دەۋالارنى تەييارلاپ، شەيخ مۇھەممەت ئۆزبنى "مەھدى ئاخىر زامان[177] دېگەن مەن بولىمەن" دەپ، شەيخ ئەھمەت ئۇنىڭغا ۋەزىر بولۇپ، يارىكەنت زېمىنغا كەلدى ۋە بىرنەچچە كۈندىن كېيىن "مەن سىزلەرنى بەيئەت ۋە ئىناۋەت قىلدۇرتۇپ، راست يولغا تەكلىپ قىلىش ئۈچۈن كەلدىم" دەپ ئىمام مەھدىلىك دەۋاسىنى قىلدى.

بۇ چاغدا، ئەينى زامان دىنىي ھوقۇقلار ئىلمىنىڭ ئالىمى قازى زىيائىددىن دامواللام يارىكەنتتە قازى كالان ۋە شەرىئەت باشلامچىسى بولۇپ تۇراتتى. ئۇ بۇ شەيخىلەرگە "بۇ مەنىسىز دەۋالارنى قىلىپ، ساراڭ ئەسەبىلەردەك كالىلاڭلارنى بۇزماڭلار" دەپ، شەرىئەت يوللىرىنى كۆرسىتىپ، پەند — نەسىھەت قىلدى. لېكىن، بۇ ئۇ خىل يولدىن ئازغان يامان نىيەتلىك شەيخىلەرنىڭ قارا كۆڭلىگە تەسىر قىلمىدى، قازى كالان بۇ ئەھۋالنى بەدۆلەت ئالىلىرىغا ئەرز قىلدى، ئاتالىق غازى ئەرز مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولدى ھەم ئۇنىڭدىن "شەرىئەت ۋە مىللەتنىڭ توغرا ۋە پاك ھۆكۈم-يولىرى بويىچە، بۇ دەۋاگەر كاززاپلارنىڭ جازاسىنى بېرىپ، مۇسۇلمانلارنى بۇ ئالدامچىلارنىڭ كاساپىتىدىن ئامان قىلغايسىزلەر" دېگەن ئىنايەتنامە كەلدى. قازى كالان بۇ ئىنايەتنامىنىڭ مەزمۇنىنى ئۇ ئالدامچىلارغا يەتكۈزۈپ، شەرىئەت ھۆكۈملىرىنى چۈشەندۈرسە، ئۇلار يۇقۇرقى دەۋالىرىدىنمۇ چوڭ ۋە ئاجايىپ دەۋالاردىن ئېغىز ئېچىپ، "خۇداۋەندە ئالەمىيان

ئۆز ئىرادىسى ۋە تىلىگى بويىچە، ئۆزىنى ياقۇپ بېكىنىڭ ۋۇجۇت-شەكلىدە كۆرسەتكەن. ھالبۇكى، بۇ زىمىن يۈزىنىڭ خۇداسى ياقۇپ بېكتۇر. بۇنى سىزلەر بىلىشىڭلەر كېرەك. بىزنى ياقۇپ بېك ئەۋەتكەن، بۇنى ئۆزى بىلىدۇ، مۇبادا بىزنى ئۆلتۈرسەڭلا، بىزنىڭ ھەر بىر قەترە قېنىمىزدىن نەچچە مىڭ قورال-ياراقلىق ئەسكەر تۇغۇلۇپ، يەتتە شەھەرنى، ھەتتا زىمىن يۈزىنى خاراپ ۋە ۋەيران قىلىدۇ. بىزنى سەل چاغلاپ، بىرەر چوڭ بالا-قازاغا مۇپتىلا بولماڭلار" دەپ يەنە بىمەنە دەۋالارنى قىلىدى، بۇنى يېزىشقا قەلەم تەۋرىمەيدۇ ھەم ئېغىز بارمايدۇ-خۇدا ئۆزەڭ پانا بولغايسەن!

ئەھۋال بۇ يەرگە يەتكەندە، ھەممە شەرىئەتشۇناس ئۆلىمالار بىر نىيەتتە بىر يەڭدىن قول چىقىرىپ، دىن مۇجتەھىدلىرىنىڭ قوللىرى بىلەن، بۇ يالغانچى ئازغۇنلارنى ئۆلۈم ھۆكۈمىگە بۇيرۇپ، ھەممە چوڭ-كىچىك مەملىكەت ئەئيانلىرى، پۇقرا-خالايىق ھازىر بولۇپ، ئۇلارنى بىر كەڭرى مەيدانغا ئېلىپ چىقىپ، يەرگە بېلىگىچە كۆمۈپ، ئالدى بىلەن قازى كالان، مەزكۇر ھۆكۈم بويىچە تاش ئاتتى، ئاندىن چوڭ-كىچىك ھەممەيلەن ئۇلارنى ئۆلگىچە تاش-كېسەك قىلىپ يوقاتتىپ، بۇ پاكىز زىمىننى ئۇ كاپىر بۇزۇقلارنىڭ يامانلىغىدىن تازىلىدى.

بۇ كۈنلەردە يەنە بىر ۋاقە يۈز بەردى، يەنى بۇ چاغدا بىرقانچە سودىگەرلەرگە ھىندىستان تەرەپكە بېرىشقا رۇخسەت بېرىلگەن ئىدى. شۇغنان قاراقچىلىرى يولدا بۇ سودىگەرلەرنى بۇلاپ، ئولجا-ئەسىر قىلغانلىغى خەۋىرى ئاتالىق غازىنىڭ سائادەتلىك قۇلاقلىرىغا ئاڭ-

لاندى. ئۇنىڭ غەزەپ ئوتلىرى ئۆرلەپ، يەتتە مىڭ لەشكەر تەييار-لاپ، ئابدۇللا ئەمىرى لەشكەر بىلەن ھاجى مىرزا بېشىنى باش قىلىپ، يىگىرمە پانسەت ۋە ئىشقا يارايدىغان بىرقانچە ئەمرائىلەرنى ھەمرا قىلىپ، ئالتە يۈز تۆگىدە ئاش-ئوزۇق، قورال-ياراق ۋە ئون مىڭ قوي قاتارلىق قورال-جابدۇق، ئوزۇق-تۇلۇك بىلەن شۇغنان تەرەپتىكى ئەسقەر ئەلى خان ئۇستىگە يارلىق بىلەن يولغا سالدى. يارلىقتا "سىزلەر بىرىپ شۇغنان ئۇلۇغىغا دەپ سودىگەرلەر-نىڭ پۇل-مالىلىرىنى تامامەن ئېلىپ بېرىڭلار. ئۇ ئەگەر بىزگە ئىنا-ۋەت ۋە ئىتائەت قىلسا، ئەھدى-پەيمانلارنى توختىتىپ كېلىڭلار، مۇبادا باش تارتىپ قوبۇل كۆرمىسە، ئۇرۇشۇپ تالان-تاراج، قىر-غىن ۋە ئولجا-ئەسىر قىلىڭلار" دەپ يېزىلغان ئىدى. بۇلار دەشت-جەزىرىلەرنى بېسىپ ئۆتۈپ، مەنزىلمۇ-مەنزىل يۇرۇپ، شۇغنانغا بىرىپ، ئەسقەر ئەلى خانغا سىياسەت قىلىپ خەت يېزىپ، ئەلچى كىرگۈزدى. ئەسقەر ئەلى خان بۇنى ئاڭلاپ ھۇش كالىسىنى يوقاتتى. سودىگەرلەرنىڭ پۇل-مالىلىرىنى تامامەن قايتۇرۇپ، ئۇلارنى خوش ۋە رازى قىلدى. ئاندىن دوستانىلىق رەسمىيەتلىرىنى تۇزۇپ، ئىتائەت ۋە پەرمانغا بوي سۇنۇپ، ئەلچى بىلەن ئەرز-خەت چىقاردى، خەتتە "بۇ ئىشتىن مېنىڭ خەۋرىم يوق، ئۇنى باشباشتاق پۇقرالار قىلغان ئىكەن، ئۇلارنىڭ قاتتىق جازاسىنى بېرىپ، ئۆزەم باشلىق ھەممىمىز بۇ نالايىق ئىشلاردىن توۋا قىلدۇق. ئەگەر قىرغىنچىلىق ۋە بۇلاڭ-تالاڭ قىلمەن دىسە، بۇ ياقۇپ بېگ خانىنىڭ ئۆز ئىختىيارىدا. ئەگەر ئىلتىپات قىلىپ، بىزنى قۇل ۋە خىزمەتكار ئورنىدا كۆرۈپ مەرھەمەت قىلسا، مەنكى قېرى قۇل چاكارلىق قىلىمەن.

بۇرۇنلا ئەرز بىلەن ئەلچى ئەۋەتىپ، مۇبارەكبادلىق قىلىپ، دوستلۇق ئورنىتىشىم لازىم ۋە زۆرۈر ئىدى. ئەينى مەزكۇر ئۆتۈپتۇ. ھىلىمۇ دوستانىلىق قائىدە-رەسمىيەتلىرىنى تۇرغۇزۇپ، ئۇنى قەسەم، ئىمانلار بىلەن مۇستەھكەملىسەك، ئۇنىڭ ئۈستىگە نومۇس پەردىسى ئىچىگە يوشۇرۇنغان بىرغۇنچە نەۋ باھارىم بار. بۇنىڭغا ھېچقانداق سەھەر شامىلىنىڭ بۇي-پۇراقلىرىمۇ تەگمىگەن، ئۇنىڭ باغىستان-ئانارىستانىغا ھېچكىمۇ قول ئۇزاتمىغان. ئەگەر جانابى ئالىنىڭ پاك تەبىئەتلىرى خالايدىغان بولسا، ئۇنى قۇل-چۆرىلىرى قاتارىدا تارتۇق قىلسام" دىگەن بىرقانچە سۆز يېزىلغان ئىدى. ئۇ يەنە "بۇ ئەرز-خەتنى ياقۇپ خانىنىڭ سائادەتلىك قۇلاقلىرىغا ئىزھار قىلىپ قويسىلا" دەپ ئۆتۈنگەن ئىدى.

ئابدۇللا ئەمرى لەشكەر قاتارلىقلار بۇ خەت-ئەرزنى يېتىپ كەلگەن ھامان جانابى غازى ئالىلىرىغا ماڭدۇردى. جانابى ئالىلىرى خەتنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولۇپ، خۇرسەنلىك بىلەن ئەسقەر ئەلى خانىنىڭ قىزىنى ئۆز ئايالىلىرىنىڭ قاتارىغا قوشماقنى ئىختىيار قىلىپ، كەڭرى جابدۇقلار بىلەن پانسەت توختى خان ئايىمنى باش قىلىپ ئادەم ماڭدۇردى. ئەسقەر ئەلى خان بىلەن دوستلۇق قائىدە-رەسمىيەتلىرىنى تۈزۈپ، ئاتا-بالىلىق مۇناسىۋىتىنى ئورنىتىپ، نىكا رەسمىيەتلىرىنى ئادا قىلدى. ئۇشبۇ ھەيۋە ۋە سۆلەت بانىسى بىلەن كانجۇت ئۇلۇغى سەفدەر ئەلى خانمۇ ئىتائەت ۋە ئىناۋەت رىشتىسىنى بوينىغا سالدى. ۋاخاقنىڭ ئۇلۇغمۇ پەرمانبەردارلىق رىشتىنى بەرپا قىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇ ئەتراپتىكى كوھىستان-تاغلىق رايونلارنىڭ ھەممە ئۇلۇغلىرى جانابى ئالىلىرىنىڭ قەيد-ئىتائەتلىرىگە كىردى،

يۇرتلارغا ئارامليق، يوللارغا تىنچليق ۋە خاتىرجەملىك پەيدا قىلدى.

بۇنىڭغىچە جەددى پەسلى يېقىنلىشىپ، "توقسان"(178) كىرىشكە باشلىدى. جانابى ئاللىرى تەۋەسىدىكى ئەمرى ھۆكۈمرانلىقىغا ئىگە بارلىق ۋىلايەت ھاكىملىرى، ئەمەلدارلار، ئىش باشقۇرغۇچىلار، قەدىمقى ئالى دەرىجىلىك خان ۋە قائان، ئېھتىرامليق پادىشالار، ئۇلۇغ سۇلتانلارنىڭ قائىدە-قانۇنلىرى، يول-رەسىمىيەتلىرىنى يېڭىۋاشتىن ئىزغا چۈشۈرۈپ ۋە شۇ بويىچە توقسان تارتۇق قىلىش ھەرىكىتى ۋە تەرەددۇتىغا چۈشتى. ئۇلارنىڭ ھەر بىرسى ئۆزىدە بولغان ھەرقانداق نەرسىسىنى جان-دىلى بىلەن تەييار قىلىپ، يەتمىسە ئۇستىگە قەرز ئېلىپ، سوغا-سالام ۋە تۆھپە-تارتۇقلىرىنى تىرىشچانلىق بىلەن راسلاپ، دارىسالىتەنەت كاشىغەرگە ماڭدۇردى، جۈملىدىن، خوتەن ھاكىمى نىياز بېك سەككىز چارەك ساپ ئالتۇن، مىڭ دانە يامبۇ، تۆت يۈز ئات، بۇنىڭ ئىچىدە ئىككى يۈزى ئىگەر-جابدۇقلىرى، ھەتتا قامچىلىرىغىچە مۇكەممەل قىلىپ تەييارلانغان، يەنە ئىككى يۈزى يۈگەن، نۇختا، يالپۇش، كۆرپىچىلىرى بىلەن راسلانغان ئىدى. يەنە تۆت يۈز ئاتقا تەييارلىنىپ يۈكلەنگەن سۇلە-سۇن، تۇلكە تېرىسى ۋە پاخلان كۆرپىسىدىن تىكىلگەن مىيانەجۇۋا، شىم، تەلپەك، رۇمچە نىمچە چاپان، تەتۇللا، كىمخاپ، تاۋار، بەقەسەم، شايى، بىنارەس، ئەدرەس، قارامتۇل توق يېشىل رەڭلىك چەكمەن تون، ئالاھىدە رەختتىن ئىشلىنىپ، بوققۇش، يانچۇقلىرىغىچە بىللە راسلانغان ئىشتان، نەق خۇرۇم، كۆنىدىن تىكىلگەن ۋە پاكىز پايتىمىلىرىغىچە بىللە راسلانغان ئۆتۈك، يەنە ئالاھىدە نەقىش-

لەنگەن توققۇز توققۇز چاي چۆگۈنى، توقـقۇز توقـقۇز مـس قازان، كەپكۇر، چۆمۈچ، توققۇز توققۇز ئاپتۇا ۋە چىلاپـچىن قاتارلىق قاپ، غىلاپلىرى بىلەن تەييارلانغان بۇيۇملار، لاھۇردا ئىشلەنـگەن توققۇز توققۇز چىرايلىق قـىرما، ھەر خىل گۈل نۇسخـىلىرى بىلەن تەييار-لانغان توققۇز توققۇز زىلچە قاتارلىق كۆڭۈلگە ئەرزىيدىـغان ھەددى ھىساپسىز تۆھپە-تارتۇقلارنى ئېلىپ كاشغەرگە كېلىپ، ئاتالىق غازىنىڭ مۇبارەك كۆز-نەزەرلىرىـدىن ئۆتكۈزۈپ بىرنەچـچە كۈن تۇردى. ئۇ ھەر كۈنى ناشتا ۋاقتىدا بىر توققۇز يامبۇ، بىر توققۇز بوخچا نەپىس بۇيۇملار، ئىـگەر-جابـدۇقـلىرى مۇكەمـمەل بىر توقـقۇز ئات ئېلىپ كىرىپ، ئاتالىـق غازىـغا تازىـم-ئېھتىرامـلارنى بىلـدۇرۇپ، دۆلەت مۇددەتلىرىنىڭ مەڭگۈ بولۇشـغا دۇئا قىلىپ، بىللە ئولـتۇرۇپ، ناشتا قىلىپ ياناتتى. ھەممە دۆلەت ئەركانلىرى تەھسـىن-ئاپىرىن ئوقۇپ، كۆڭلىدە ھەيران بولۇپ بارماقـلىرىنى چىشلەيتـتى. باشـقا ۋىلايەت ھاكىملىرىمۇ ئۆز ئەھۋالىغا قاراپ، خۇددى شۇنـداق تۆھـپە-تارتۇق-لىرىنى كەينى-كەينىدىن ئېلىپ كېلىـپ، ئاتالىق غازىـنىڭ مۇبارەك نەزەرلىرىدىن ئۆتكەزدى. ئاتالىـق غازى ھەمـمە سەركەردىلىرىـدىن خۇرسەن ۋە مىننەتدار بولۇپ، ھەر بىرىگە نەچچە قەۋەت ۋە نەچچە قاتار تون-كىيىم، سەللە، كۇلا، قورال-ياراق ۋە ئالاھىـدە نىشان-ئالامەتلەرنى مەرھەمەت قىلىـپ، شاھانـىلىق كۆرسەتـتى. ئۇلارنىڭ خىزمەتكارلىرىغىمۇ تون-كىيىم، خەجلەيدىغان تىللا بىرىـپ مېھرىۋان بولۇپ، ھەر بىرىـنى ئۆز مۇقەررەرگاھـلىرىـغا قايتـىشقا رۇخـسەت قىلىپ، تارتۇقلاپ مەمنۇن قىلدى. ئىلاھا ئۇنىڭ ئاپتاپ دۆلەتلىرىنى بۇ دۇنيا ۋە ئاخىرەتتە مەڭگۈ ۋە دائىم قىلغايسەن-ئامىن!

8

ئاتالىق غازىنىڭ ھەرەمەيىن ئەشرەفىنىڭ خادىمى، مۇسۇلمان مۆمىنلەرنىڭ ئەمىرى، يەر يۈزىنىڭ خەلىپىسى، ئىسكەندەر قۇۋۋەت ئابدۇلئەزىزخانغا ئىناۋەت ۋە ئىتائەت قىلىپ ئەرز بىلەن ئەلچى ھەدىيە-سوغا ۋە بەيئەتنامە ئەۋەتكىنى، بۇ يەر يۈزى خەلىپىسىنىڭ نۇرلۇق تەبىئەتلىرىگە قوبۇل چۈشۈپ، يارلىق، دەرىجە-مەنسەپ ۋە ئالاھىدە تاج ئەۋەتىپ، ئۆز ھمايەتلىرىگە ئېلىپ، رۇمغا[178] تەۋە قىلغانلىغى ۋە-قەلىرى بايانى

تەبىئىتى ساغلام ئەھباپلار، توغرا زېھنىلىك ئەرباپلارنىڭ ئالىجاناپ دىللىرىغا روشەن ۋە ئاشكارا بولغايكى، نەقل-ھىكايە، قىسسە-ئەپسانىلارگە قارىغاندا، ئاتالىق غازى يۇرت ھاكىملىرىنى ئۆز يۇرتلىرىغا رۇخسەت بېرىپ ماڭدۇردى. قىش پەسلىنىڭ سوغاق ھاۋاسى ئۆز ۋەتەن ئەسلىگە يانىدى، يېڭى يىل ئۆرۈلدى. باھار كۈنلىرى كەلدى، زېمىن يۈزىدىن گىيا-ئۆسۈملۈكلەر باش كۆتەردى. پاختەك-قومرى قۇشلىرى ساداغا كەلدى، خۇش ناۋالىق بۇلبۇللار-نىڭ ناله-پىغانلىرى بولسا ئەمدىلا كۆرۈشكەن ئاشقىلارنىڭ دىل ئەينەكلىرىدىكى پىغانلىرىنى قاينىتاتتى. گۈل-رەيھانلار ئېچىلىپ، رەڭمۇ-رەڭ گۈللەر ئۆزىنىڭ گۈل ئاپتۇۋى بىلەن بۇ زېمىن يۈزىنى خۇددى تۆتىنچى پەلەكنىڭ يورۇقلۇغىدەك نۇرلاندۇردى ۋە ناھايىتى

زور خوشاللق بېغىشلىدى، مۇشۇنداق ئەيىش-تاماشا ۋە كۆڭۈل شاتلىغى بىلەن، ياراتقان ئاللا دەرگاهى ئەزىز ئۇلۇغقا ھەمدۇ-سانا ۋە چەكسىز شۈكرى-شاتلىقلارنى ئادا قىلىپ، دۇئا پاتىھەلەر بىلەن تەلەپ، ئىلتىجا قىلىپ تۇرغان ھالدا، تاشكەنتلىك ياقۇپ خان قازى تۆرەم ھەرەمەيىن شېرىپ زىيارىتىدىن يېنىپ كاشغەرگە كەلدى، ئاتالىق غازى بىلەن ھەر باپ، ھەر مەسىلە توغرىسىدا سۆز-سۆھبەتلەرنى قىلىشىپ، ئاخىرى جانابى ئالى بەدۆلەتنى زىممىنىڭ خەلىپىسى، ھەرەمەيىن شەرەفنىڭ خادىمى، مۇسۇلمان مۆمىنلەرنىڭ ئەمرى يەنى ئابدۇلئەزىزخان بىننى ئابدۇلمەجىدخان — خۇدا ئۇنىڭ مۇلكى ۋە دۆلىتىنى ھەمىشە قىلسۇن — ھۇزۇرىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، رۇمغا تەۋە بولۇپ، بوي سۇنۇشقا تەرغىپ ۋە دالالەت قىلدى. جانابى ئاللىرى ياقۇپ خان قازى تۆرەمگە ناھايىتى مۇلايىملىق بىلەن "ئۆزات مۇسۇلمان مۆمىنلەرنىڭ ئەمرى، يەر يۈزىنىڭ خەلىپىسى تۇرسا، مەن ئۇنىڭ ئالدىدا قانچىلىك ئادەم؟ قانداق قىلىپ ئۇنىڭغا ئەلچى ئەۋەتىپ، سالىمىنى يەتكۈزەلەيمەن؟ "دەپ نەپسى سۇنۇقلۇق بىلەن ئۆزرە ئېيتتى. بۇ ھالدا قازى خان تۆرەم ئەرز قىلىپ "تاشكەنتنى ئوروسىيەلەر بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئۆلىما پەزىلالار، سەيىد كىبىرا-رىسالار ئەمدى بىزگە بۇ يۇرتلار ھارام بولدى دەپ، ئوروسىيىگە ئىتائەت ۋە ئىنابەت قىلىشتىن باش تارتىپ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ سۇننەت-شەرىئەت يولىنى جارى قىلىپ ۋە پەيغەمبەرنى تەقلىت قىلىپ، ھىجرەتنى ئىختىيار قىلىشتى. جۇملىدىن مەنمۇ ھىجرەتنى ئىختىيار قىلىپ، ئىككى ھەرەم ئاللىرىنىڭ زىيارىتىنى تۇگىتىپ رۇمغا كېلىپ، بىرنەچچە كۈن ئىستىقامەت قىلدىم. بۇ جايدىكى ئەركان ۋە ئەئيانلار بىلەن ئۇلپەت ۋە سۆھبەت

قىلىشقا مۇيەسسەر بولدۇم. ئۇلارنىڭ سۆزىگە قارىغاندا، ئۇلار فەرغانە ۋىلايىتىنى ئوروسىيە بىسۇپاتۇ. لېكىن خاقان ۋىلايەتلىرىدىكى بىرنەچچە مۇسۇلمان ئىتائەتتىن چىقىپ، ئىسلام ئېچىپ غەلىبە قىلىپتۇ. جانابى خەلىپە ھەزرەت ئاڭلاپ، مەسچىت-مەسچىتلەرنى بەش ۋاقىت نامازدىن كېيىن شەرق تەرەپتە ئىسلام ئاچقان مۇسۇلمانلارنىڭ راۋاجى ئۈچۈن دۇئا قىلىنسۇن دەپ يارلىق قىلىپ، ئۆزى باشلاپ شەرق تەرەپكە دۇئا قىلىپتۇ. ئىسلام ئېچىپ باشلىق بولغان ئۇلۇغنىڭ ئىسمى-نامىنى ھاجىلاردىن سوراپتۇ، بەزىلەر خوتەنلىك ھاجى پادىشا دەپتۇ، بەزىلەر كۇچارلىق خوجىلارنى خەۋەر قىلىپتۇ، بەزىلەر ئىلى سۇلتانىنى مەلۇم قىلىپتۇ. خەلىپە ئىسلام ئاچقان كىشىنىڭ نەق ئېتىنى بىلەلمەپتۇ. مۇسۇلمانلارنىڭ پۇشتى-پاناھى بولغان ئوسمانىيە دۆلىتى — رۇم خەلىپىلىگى قۇرۇلغاندىن كېيىن، يەر يۈزىدىكى مۇسۇلمانلار باش كۆتىرىپ راۋاج تاپسا، ھەر زامانىدىكى رۇم خەلىپىلىرى خوشال بولۇپ، ئۇلارنىڭ راۋاجى ئۈچۈن، دۇئا قىلىدىكەن، ئەگەر ئۇلارنىڭ شىكەستە يەپ مەغلۇپ بولغانلىغىنى ئۇقسا، كۆڭلى يۇمشاپ، غەمكىن بولۇپ، ئوڭۇشلۇق تىلەپ دۇئا قىلىدىكەن. ئەتراپىدىكى باش كۆتەرگەن مۇسۇلمانلارنىڭ ھەرقانداق ئىشلىرىنى ئاڭلىسا، ئۇنى دەپتەرگە ئېلىپ، ئالەمگە ئاشكارا قىلىپ، شۆھرەتكە ئىگە قىلىش بولسا، ھەرقانداق زامانىدىكى خەلىپىلەرنىڭ ۋەزىپىسى ئىكەن. بۇ موغۇلستان يۇرتلىرى جانابىڭىزغا قاراپتۇ. ئۆزىڭىزنى خەلىپىگە مەلۇم قىلىشىڭىز ئەلۋەتتە زۆرۈر ۋە لازىمدۇر" دەپ مەلۇم قىلدى.

بۇ سۆزلەر سائادەت ئەسەر ۋە دۆلەت يار، بەختى ئوچۇق مۇھەممەت ياقۇپ بېك غازىغا ماقۇل چۈشۈپ، خاقانى چىنىنىڭ كۆڭۈلدە-

كىدەك ئارزۇغا لايىق تۇرلۇك چىرايلىق ۋە پاكىز مالىلىرى، تاۋار، دۇردۇن، خۇش بۇيلۇق چايلار، جانان چىنىلەر، ئالتۇن، كۈمۈش، قالماق ۋە قازاق ئاتلىرى، توققۇز توققۇز پاكىز، دىلىخۇشاچىنى — خىتاي قىزلىرى، توققۇز توققۇز يېڭى جۇۋان ۋە زىبا بويلۇق ئەجنەن غۇلاملىرى قاتارلىق سوغا-سالام ۋە تارتۇق ھەدىيەلەرنى راسلاپ، سائادەتلىك زامان، شەرەپلىك سائەتتە، قازى خان تۆرەمنى باش قىلىپ، خىزمەتكە ئىشەنچلىك مۇلازىملارنى تەينلەپ يولغا سالدى. بۇلار مەنزىلمۇ-مەنزىل يۈرۈپ، خوپ ۋاقىت، كۆگىلدىكىدەك سائەتتە رۇم دارىلخىلافەتكە يېتىپ بېرىپ، مۇسۇلمان مۆمىنلەرنىڭ ئەمرى، يەر يۈزىنىڭ خەلىپىسى، ئوسمانىيە دۆلىتىنىڭ پادىشاسى ھۈزۇرىغا كېلىپ، ئېھتىرام بىلەن كۆرۈشۈش شەرىپىگە ئىگە بولدى، سوغا-سالام تارتۇقلىرىنى ئۇنىڭ ئالدىغا نەزەرلىرىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئەلچىلىك قائىدە-يوسۇنلىرىنى بەجا كەلتۈردى.

مۇسۇلمان مۆمىنلەرنىڭ ئەمرى، ھەرەمەيىن شەرەفىنىڭ خادىمى، ئاللانىڭ مەڭگۈ بەندىسى ئابدۇلئەزىزخان بۇ سوغا-سالام تارتۇقلار، ئەرز ۋە ئەلچىلەرگە ھەددىدىن زىيادە خۇرسەن ۋە مەمنۇن بولۇپ، قازى خان تۆرەم باشلىق ھەممە مۇلازىملارغا تولۇق ئىززەت ۋە ئارتۇق ئابرويلارنى قىلدى. ئۇلارغا نۇرغۇن ئىنئام — ئېھسانلارنى بەخش ۋە ئاتا قىلىپ، بىرنەچچە مۇددەت تۇرغۇزۇپ، زىياپەتلەرنى قىلىپ، قايتىشقا يارلىق قىلدى. ئاتالىق غازى بەدۆلەتكە "مىراخور باشى"لىق ئەمەل بېرىپ، بۇ يەتتە شەھەرنى رۇمغا تەۋە قىلىپ، ئۆز ھىمايىسىگە ئېلىپ، ئۇنى كاتتا پادىشالارنىڭ دەرىجىسىدە كۆرۈپ، مەرۋايىت، ئالماس، ياقۇت، گۆھەر تىزىپ كۆز قويدۇرۇپ بېزىگەن بىر كاتتا ئالتۇن تاج — شاھ ئالى تۇماق ۋە جىيەك، ئېتەكلىرىدىن،

كۆكره‌ك، ئبته‌ك ئه‌تراپىدىن ياقىلىغچه ئالتۇن بىلەن پار-پۇر ئالماس، له‌لى-ياقۇت قاتارلىق قىممەتباها تاشلار بىلەن قاتار-قاتار كۆز قويۇپ بېزه‌لگه‌ن رۇمچه نىمچه، هه‌مىه قاپ، باغلىرى ئالتۇن بىلەن ئالماس، له‌ئل-ياقۇت، سۇزۇك گۆهه‌ر، يېشىل زۇمرەتله‌ر بىلەن راسلانغان بىر شاپ قىلىچ، هه‌تتا سۇمبۇلىرىغچه ئالتۇن، كۇموش بىلەن راسلانغان ياكى ئالتۇن، كۇموش بىلەن سۇۋاد قىلىنغان بىر دانه ملتىق قاتارلىق نه‌زه‌ر سالغۇچىلارنىڭ كۆزلىرىنى خىره، تاماشابىنلارنىڭ نه‌زه‌رلىرىنى قاماشتۇرىدىغان كۆكۇلدىكىده‌ك چىرايلىق نه‌رسىله‌رنى جاهان ئالى ئالەم يارلىغى ۋه شاهانىلىق ئىنايه‌تنامه بىلەن ئه‌لچىله‌رنى ياندۇردى.

ئه‌لچىله‌ر شه‌رەپلىك ده‌ۋران ۋه گۇزەل زاماندا كاشغه‌رگه يېتىپ كېلىپ، تۆهپه-هه‌دىيىله‌رنى جانابى ئاتالىق غازىنىڭ نه‌زه‌رلىرىدىن ئۆتكۇزدى. جانابى ئاتالىق غازى گۇل غۇنچه ئىچىگه سىغماي ئېچىلغانىده‌ك خوش بولۇپ، تاجى شاهى-تۇماق ئالىنى دۆله‌تلىك بېشىغا قويدى، ئون-نىمچه ته‌ۋرۇكنى مۇباره‌ك ئۇچىسىغا كېيدى، قىلىچ ئالىنى مۇباره‌ك بېلىگه تاقىتى. ملتىق نايابىنى قوللىرىغا ئېلىپ، رۇم ته‌رەپكه قاراپ ئه‌ده‌پ بىلەن تازىم قىلىپ، دۇئا قىلدى. گويا جاهان تاپ-ئاپتاپ بىلەن ئاي، يه‌تته ته‌بەقه ئاسمان يۇلتۇزلىرى ياقۇپ بېك غازىنىڭ تەن-ۇجۇدىدا پاللىداپ جلۋه قىلغانده‌ك بولدى. چوڭ-كىچىك ۋه تۆۋەن، ئالى ده‌رىجىلىك ئاده‌مله‌رنىڭ هه‌ممىسى مۇباره‌كبادلىق شاۋقۇن ساداسىنى پەلەك گۇمبىزىدىن ئۆتكۇزدى. ئاتالىق غازى نه‌چچه كۇن توي-تاماشا ئۆتكۇزۇپ ئۆلىما ئه‌ززەمله‌ر، ئېهتىرامىلىق پازىلار، هۇرمه‌تلىك سەيىدله‌ر، ئه‌مىرى له‌شكه‌رله‌ر، ئالى ده‌رىجىلىك ئه‌سىرله‌ر ۋه چوڭ-كىچىك ئه‌مه‌لدارلارغا تون-كېچه‌ك به‌خش

قىلىپ، ھەممىسنى مەنمۇن ۋە بىنىياز قىلدى. ئاندىن كېيىن ئابدۇلئەزىز خانىنىڭ نامىدا تىللا-تەڭگە ۋە چاقا پۇل قۇيدۇرۇپ، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنى جارى قىلىپ، بۇ يەتتە شەھەرنى خەلىپە رۇم — دۆلەت ئوسمانىيىنىڭ تەۋەلىگى دەپ ئاتىدى. بۇ ۋاقىت تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈزسەكسەن ئالتىنچى يىلى (مىلادى 1869-يىلى — ت) ئىدى.

ئەلقىسسە، بۇ ئوسمانىيە سۇلتانلىرىنىڭ ئەسلى نەسەپلىرى ۋە ئۇلۇغ ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ نەسەپ ئالى ئىكرامىلىرىمۇ تۈرك بىنىي يافەس بىنىنى نوھ ئەلەيھىسسالامغا باغلىنىدۇ دەپ زىكىر قىلىنىدۇ. تۈرك تايىپىلىرى بولسا باشقا قەبىلىلەردىن كۆپ ھەم شىجائەت-غەيرەتتە يەكتا، ساخاۋەت ۋە ھىممەتتە تەڭدىشى يوق تايىپىدۇر. بەزى تارىخ كىتاپلىرىدىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئىسلام شېرىپ يېڭى ئاشكارا بولغان چاغدا، ھەق تائالا فۇرقانى ئەزىمنى (قۇرئاننى — ت) ھىندىستانغا ئەۋەتكەن ئىكەن. ئۇلار ھۇرمەتسىزلىك قىلىپ، ئۇنى يەرگە تاشلاپتۇ. ئاندىن تۈركستانغا ئەۋەتىپتۇ. تۈركلەرنىڭ سەردارى ئۇنى بېشىدا كۆتىرىپ ئۇلۇغلاپتۇ. بىر ۋاقىتدا بۇ خەۋەر ئەرەپ ئۇلۇغلىرىغا يېتىپتۇ. شۇ زامانىدىكى ئەۋلىيالارنىڭ بىرى "ھىندىلار ھەمىشە خار ۋە بى ئېتىۋار بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ھىچقانداق شەھەر ۋە سەھرالاردا ئىززىتى بولمايدۇ. تۈركلەر ھەمىشە ئۇلۇغ ۋە دەستى ئۇستۇن، ئەزىز ھەم ھۇرمەتلىك بولۇپ، ھەممە ۋاقىت غالىپ بولىدۇ. بۇلارغا كىشىلەر كەمدىن-كەم غالىپ بولالايدۇ" دىگەن گەپنى نەپەسلىرىدىن چىقارغان ئىدى. ئەۋلىيالارنىڭ سۆزى خۇدانىڭ سۆزىدۇر. ئەۋلىيالارنىڭ سۆزى ھەممە ۋاقىت زاھىر ۋە ئاشكارا بولۇپ كەلگەن.

دۆلەت ئوسمانىيىنىڭ پايتەختى قۇستەنتىيە[180] بولسا ناھايىتى ئۇلۇغ، ناھايىتى كەڭرى ۋە ئاجايىپ شەھەردۇر. قۇستەنتىيە شەھەرىنى سام بىننى نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ نەۋرىسى قۇستەنتىن دېگەن بىر ئۇلۇغ ئادەم بىنا قىلغان. پۈتۈن يەر يۈزىدە بۇنداق شەھەر يوق. بۇ شەھەر قەدىمقى زاماندا قەيسەرلەر ۋە نسارىلەرنىڭ تەختىگاھى ۋە تايانچ نىشانگاھى بولۇپ كەلگەن ئىدى. ۋەھالەنكى، ئالى ئوسمانىيە سۇلتانلىغى دەۋرىدە "ئىستانبۇل" دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولدى. دۆلەت ئوسمانىيىلەر بولسا قاي خان بىننى كۈن خان بىننى ئوغۇز خان نەسلىدىندۇر. بەزى تارىخ كىتاپلىرىدا ئۇلارنىڭ نەسلىنى قالى ۋە قەۋاي ئەۋلادى دەپمۇ يېزىلغان. ئەمما ئوغۇزخان بولسا قاراخانىنىڭ ئوغلى، قاراخان بولسا موغۇلغانىنىڭ ئوغلى ۋە تۈرك بىننى يافەسنىڭ نەۋرىسىدۇر.

خۇددى ئىلگىرىكى مۇقەددىمىدە زىكىر قىلىنغانىدەك، قاراخان كاپىر مۇشرىكىتىن ئالىلانى بىر دەپ تونۇغان ئوغۇزخان مۇسۇلمان ۋۇجۇتقا كەلدى. بۇ ئۇۋەيسى (تۇغما ئەۋلىيا ئىدى ــ ت،) بىر يۇز يەتمىش يىل قۇرۇقلۇقنىڭ كۆپ قىسمىغا پادىشالىق قىلىپ ئۆتتى. ئۇنىڭ ئالته ئوغلى بار ئىدى. ھەر ئوغلىغا خۇداۋەندە كېرىم تۆتتىن ئوغۇل ئاتا قىلدى. ھەر بىر ئوغلىغا بىردىن ئات قويدى. نەتىجىدە بۇلار يىگىرمە تۆت شۆبە، يەنى يىگىرمە تۆت شاخ بولدى. ھەر بىر شاخنىڭ بالا ـ پەرزەنتلىرى بىر قەبىلە، يەنى بىر ئۇرۇق بولۇپ، بىز پالانى ئۇرۇقدىن بولىمىز دەپ، ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ ئىسمىغا ئۆزىنى نىسبەت قىلىدى دەپ ئىما ـ ئىشارەت قىلغان ئىدۇق.

تارىخ ھىجرى ئالته يۇز يىگىرمە ئىككىنچى يىلى (مىلادى 1225 ـ

يىلى) چىنگىزخان غەرپ تەرەپكە سەپەر قىلغان زامانىدا، ئۇشبۇقاي قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇغى سۇلايمان شاھ قاي[181] دېگەن ئادەم ئىكەن. ئۇ ئۆزىگە تەۋە ئەللىك مىڭ ئۆيلۈك ئەل-ئۇلۇسىنى كۆچۈرۈپ، فەرات ۋە دەجلە دەريالىرىدىن ئۆتۈپ، رۇم تەرەپكە بېرىپتۇ. سۇلايمان شاھ قاي بۇلارغا بېشىك ۋە سەردار بولۇپ تۇرغان چاغلاردا، ئۇنىڭ ئەسلى يۇرتى تۇركستانىنىڭ ماھان دېگەن يېرىدە ئىدى. ئۇ يۇقۇرقىدەك بالايى ۋەيرانچىلىق ئاپەتلىرىدىن تىنىچ ئامان قۇتۇلۇپ ئۆمۈر ئۆتكۈزۈپتۇ. ئۇنىڭ ئوغلى ئارتۇغرۇلبېك [182] پەم-پاراسەتلىك ۋە ئەقىلى پاكىز ئادەم بولۇپ، ئاتىسىنىڭ ئورنىدا ئولتۇرۇپ بەگلىك قىلىپتۇ. ئۇنىڭ يېشى يۇزگە يېقىنلاشقاندا، ئوغلى ئوسمان بېك دېگەننى ئورنىغا دەسستىپتۇ. بۇ ئوسمان بېك سۇلتان ئالائىددىن سەلجۇقنىڭ [183] خىزمىتىنى قىلىپ، نىسارىلەر بىلەن ئۇرۇشۇپ، تولا غازاتلارنى قىلىپ، نەچچە شەھەرنى پەتھى قىلغانلىغى ئۇچۇن، ئالائىددىن سەلجۇقى پادىشا خوش بولۇپ، ئۇنىڭغا سۇلتانلىق مەنسەپ بېرىپ، ئاش يەيدىغان، ئاتلىنىدىغان ۋە ئاتتىن چۈشىدىغان چاغدا ناغرا چېلىشقا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ناغرا ئەۋەتكەن ئىكەن. بىر كۈنى ئوسمان سۇلتانىنىڭ دەرۋازىسىدىن ناغرا ئاۋازى چىقىپتۇ. سۇلتان بۇ نىمە ئاۋاز دەپ سورىغاندا، مۇلازىملىرى پادىشا ئالائىددىن سەلجۇقى نۆۋەت ناغرىسى ئەۋەتىپتۇ، بۇ شۇنىڭ ئاۋازى دەپ مەلۇم قىلىپتۇ. سۇلتان پادىشالىق ناغرىسىنىڭ ئىززەت ۋە ھۆرمىتىنى قىلىپ، ئورنىدىن قوپۇپ ئۇچ قەدەم مېڭىپ، ھەر قەدەمدە بىر تازىم قىلغان ئىكەن. ھالبۇكى، ھەر قاچان نۆۋەت ناغرا ئاۋازىنى ئاڭلىغاندا، ئورنىدىن تۇرۇپ ئۇچ قەدەم يۇرۇپ، ئۇچ تازىم قىلىدىغان قائىدە-رەسمىيەت تا بۇ زامانغىچە جارى ۋە باقىدۇر.

بۇنىڭدىن ئىلگىرى، بىر قەۋمگە بىر كاتتا ئەمىر باشچىلىق قىلىدىكەن. بۇ ئوسمان بەك زامانىغا كەلگەندە، سەلجۇقى پادىشالىرىنىڭ دۆلىتى بىرلىككە كېلىپ، قەۋملەرنىڭ تارقاقلىغى تامامىغا يەتتى. ئۇلار ئىسلامى شېرىپىنىڭ زۇۋال ۋە زەئىپ بولۇشىدىن ئەندىشە قىلىپ، جەمھۇر ئەھلى ئىسلام ئەمرلىگى ھۆكۈمىتىنىڭ تىزگىنىنى ئوسمان سۇلتانغا تاپشۇرۇپ، ھەممىسى ئىتتىپاق بىلەن ئۇنىڭغا بەيئەت ۋە ئىناۋەت قىلىپتۇ. ئۇ سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرۇپ، ھۆكۈمەت ئىشىنى تامامەن قولغا ئالغاندىن كېيىن، ئۆزىگە "ئوسمانخان" دەپ لەقەپ قويۇپتۇ. دېمەك، بۇ ئوسمانخان ئوسمانىيە دۆلىتىنىڭ ئەسلى قۇرغۇچىسىدۇر. ئەڭ ئاۋالقى پادىشالىق سۇلتان ئوسمانخانىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ خانلىق ئەۋلادىمۇ "ئوسمانىيە سۇلتانلىغى" دەپ ئاتالغان ۋە بۇ دۆلەتنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتى، ئەرەپلەرنىڭ ئەبجەت ھىساۋى بويىچە "ئوسمانىيە" يىلىدىن باشلاپ ھىساپلانغان ئىكەن. ئوسمانخانمۇ شۇ يىلدىن باشلاپ ئۆز نامىدا پۇل چىقىرىپ، خۇتبە ئوقۇتۇپتۇ، ئۇنىڭ دۆلەت سەلتەنەتى كۈندىن-كۈنگە زىيادە بولۇپ، پەتھى-ئۇرۇشلارنى كېڭەيتىپ، نەچچە ۋىلايەتنى قولغا كىرگۈزۈپتۇ. يۇرتدارلىق نىزاملىرى، مەملىكەت ئىشلىرى ۋە پۇقرالىرىغا تۈزۈملىرى توغرىلىق جەمھۇرى دانالارنىڭ مەسلەھەتلىرىنى ئېلىپ، قائىدە ۋە قانۇنلارنى تۈزىتىپ، ماقۇل يول-ئۇسۇلۇپقا سېلىپ، دەستۇرى ئەمەل ئورناتتى. بۇ قائىدە ۋە قانۇنلار، ئۇنىڭ بۇيۇك ئەۋلادلىرى ئىچىدە تا ھازىرغىچە ھەمىشە جارى قىلىنماقتا. ئوسمانخان توختاتقان بۇ قائىدە ۋە قانۇنلار قىلچىلىكمۇ بۇزۇلماي ۋە ئۆزگەرتىلمەي كەلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ مەنسەپ-مەرتىۋىلىرى، بايلىق ھەشەمەتلىرى ۋە ئۆز ئالدىغا

هوقۇق ـ ئىستقلاللىرى كۆندىن ـ كۈنگە زىيادە ۋە ئارتۇق بولۇپ كەلمەكتە.

ئوسمانخان تارىخ ھىجرى ئالتە يۈز ئەللىك بەشىنچى يىلى (مىلادى 1257 ـ يىلى ـــ ت) دۇنياغا كەلدى. ئالتە يۈز توقسان توققۇزىنچى يىلى (مىلادى 1299 ـــ 1300 ـ يىلى ـــ ت) تەختكە چىقتى، يىگىرمە يەتتە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى، يەتتە يۈز يىگىرمە ئالتىنچى يىلى (مىلادى 1325 ـــ 1326 يىلى ـــ ت) ئۇلۇغلۇق ئالىمگە سەپەر قىلدى، يەتمىش يىل ئۆمۈر كۆردى، ئاندىن كېيىن ئوغلى ئۇزخان تەختتە ئولتۇردى. ئوتتۇز بەش يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى مۇرادخان ئاۋال تەختكە چىقتى، بۇ ناھايىتى باتۇر، شجائەتلىك، يۈرەكلىك كىشى ئىدى. ئۇ ئۆزىگە "خۇداۋەندە كار" (خۇدانىڭ ئىشىنى قىلغۇچى ـــ ت) دەپ لەقەپ قويدى. رۇم سوقۇشىدا شېھىت بولدى. ئاندىن كېيىن سۇلتان بايزە يىلدەرەم تەختتە ئولتۇردى. بۇ ئەمىر تېمۇر بىلەن زامانداش ئىدى. بۇلارنىڭ ئارىسىدا نۇرغۇن جەڭلەر بولغان ئىدى. بۇ ئەھۋال تارىخ كىتابلىرىغا يېزىلغان. ئاندىن كېيىن، ئوغلى مۇھەممەت خان ئاۋال تەختتە ئولتۇردى، ئالتە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئاندىن كېيىن، مۇرادخان سانى تەختكە چىقتى، ئوتتۇز يىل ھۆكۈمران بولدى. ئاندىن كېيىن سۇلتان مۇھەممەت خان سانى تەختكە چىقتى، ئوتتۇز ئۈچ يىل ھۆكۈم سۈردى، ئىستانبۇلنى پەتھى قىلدى ۋە "مۇھەممەت خان فاتىھ" دەپ ئاتالدى. ناھايىتى داڭدار ۋە مەشھۇر كىشى ئىدى. ئىستانبۇل بۇ زامانغىچە نىسارىلەرنىڭ تەسەررۇفىدا ئىدى. ئىستانبۇلنىڭ بوي سۇندۇرۇلۇشى ئەبجەتچە "بەلدەتەن ـ تەيـ يەبەتەن" [185] يىلىدىن باشلاپ ھىساپلانىدى. بۇ مۇھەممەت خان

فاتمه بولسا ئۇلۇغ ئوسمانىلارنىڭ يەتتىنچى سۇلتانى ئىدى.

سۆزنىڭ ھاسلى شۇكى، بۇ ئۇلۇغ دۆلەت ـ ئوسمانىيە سۇلتانلىرى ـ نىڭ ئىپتىداسى بولغان ئوسمانخان ئاۋۋالدىن تا بۇ زامانىدىكى ئاللانىڭ باقى بەندىسى، ئىتائەتچىسى ۋە ئىھسانى بولغان سۇلتان ئابدۇلھەمىد خان بىننى ئابدۇلمەجىد خان دەۋرىگىچە جەمئى ئوتتۇز بىر خەلىپە ئالتە يۈز قىرىق بىر يىل ھۆكۈم سۈرۈپ، سەلتەنەتتە ئولتۇرۇپ كەلدى. ئىسلام پادىشالىرىدىن بولغان ئومەييە، ئابباسىيە، سەلجۇقىيە، (186) غەزنەۋىيە، سامانىيە، (187) خۋارەزىم شاھىيە، (188) چىغتائىيە، (189) تېمۇرىيە (190) ئەۋلاتلىرى قاتارلىق نۇرغۇن پادىشاھى ئىسلام ـ لار ئۆتۈپتۇ. ئۇلارنىڭ ھىچبىرىنىڭ دۆلتى ئالتە يۈز يىلغا يەتمەپتۇ. چۈنكى، بۇ پادىشالار جەبرى ـ زۇلۇم، ئەيشى ـ ئىشرەتلەرنى كۆپ قىلىپ، نۇرغۇن غەپلەتكە يولۇققان. شۇڭلاشقا، ئۇلارنىڭ دۆلەت سەلتەنەتلىرى ئىنقىرازغا دۇچار بولۇپ، تېزلا زۇۋاللىققا يېتىپتۇ. لېكىن، ئوسمانىيە سۇلتانلىغىنىڭ ھەممىلا ئەۋلاتلىرى ئەھلى سۈننەت (سۈننى ـــ ت) مەزھىبىنىڭ يولىنى تۇتۇپ، خەلقىگە پاراۋانلىق ۋە تىنچلىق پەيدا قىلىپ، پۇقرا پەرۋەرلىكتە غەپلەت ۋە سۇسلۇقنى راۋا كۆرمىدى ۋە بۇنىڭغا ئورۇنمۇ بەرمىدى. شۇڭلاشقا، ئۇلارنىڭ دۆلەتلىرى ئۇزۇن بولۇپ، داۋاملىق راۋاجلىنىپ، شاھىنشاھلىق مەرتىۋىسىگە ئىگە بولدى. ئىلاھا بۇ دۆلەت سايىسىنى ھەمىشە بارلىق ئەھلى ئىسلامنىڭ بېشىغا تىكلەپ، بۇ دۆلەتنىڭ ئاياقلىرىنى پۈتۈن دۆلەتلەر ئۈستىدە قويغايسەن! ئىلاھىم ئىسلام سۇلتانلىرىنىڭ قوشۇنلىرىغا ئۆز قۇدرىتىڭ بىلەن نۇسرەت ئاتا قىلغايسەن!

مەقسەتكە كەلسەك، رۇم ئاندىق ئۇلۇغ شەھەركى، ئۇنىڭ تەرىپىنى قىلىپ، سۈپەتلەپ بايان قىلىشقا ئەقىل ـ پىكىر يەتمەيدۇ، خوش،

قەلەمنىڭ يۈرۈشى ئاجىزلىق قىلىدۇ. رۇم شەھىرىنى رۇم بىننى ئەيىس بىننى ئىسھاق ئەلەيھىسسالام[191] بىنا قىلغان دەپ زىكىر قىلىنىدۇ. رۇم بولسا بىر مەملىكەتكە خاس ئىسىم ئەمەس، بەلكى ئۇ نەچچىلىگەن كاتتا ۋە كەڭرى ئۇلۇغ مەملىكەت ۋە ئىقلىمدىن تەركىپ تاپقان. شەھەرنىڭ ئەتراپى ئون ئۈچ تاش مىقدارى كېلىدۇ. شەھەرنىڭ ئىچىدە ئالتە يۈز ھەممام بار، توخۇ، كەكلىك قاتارلىق قۇش بازىرى بىر تاش مىقدارى كېلىدۇ. قالغان ئەھۋالنى بۇنىڭدىن قىياس قىلغايسىزلەر.

دانىشمەن ئەرباپلارغا مەخپى قالمىغايكىم، بۇ تارىخچىدا كاشغەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يۇرتلارنى زىكىر قىلىش بىلەن تەڭ، يەنە قۇستەنتىيە زىكىرى ۋە ياخشى سۈپەتلىك نەسەپ دانالىرىنىڭ ئەھۋالىنىمۇ بايان قىلىشنى توغرا تاپتۇق. بۇنداق قىلىشتىكى مۇددىئا ۋە غەرەز شۇكى، يەر يۈزىنى ۋە ئىقلىملارنى ئۆلچەپ، تەھقىق ۋە تەپتىش قىلغۇچى قەدىمقى ھۆكۈمالار، رۇم ۋە قۇستەنتىيە قاتارلىق نۇرغۇن شەھەرلەرنى ئالتىنچى ئىقلىم[192] جۇملىسىدىن دەپ ھىساپلاپ، يەتتە سەييارە ئىچىدىكى ئاتارىد (مىر كۇرى ــ ت) سەيياريسىگە نىسبەت قىلىپتۇ. ئالتىنچى ئىقلىمدا بولسا قۇتۇپىنىڭ ئىگىزلىگى قىرىق بەش دەرىجە ۋە ئۇنىڭ تۆتتىن بىرىدە دەپ ھىساپلاپتۇ. قۇستەنتىيە بىلەن موغۇلىستان شەھەرلىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپى بۇ ئىقلىمغا تەۋە. ئادەملىرىنىڭ رەڭگى ـ رويى، خۇي ـ پەيلى، كېچە ـ كۈندۈز سائەتلىرىنىڭ ئۇزۇن قىسقىلىغى بىردەك ـ ئوخشاش ئىكەن. شۇنداقلا بۇ موغۇلىستان شەھەرلىرىدىن بولغان كاشغەر ئەتراپى بولسا، رۇم خاقانى ئەزىزملىرى ۋە شاھنشاھى مۇئەززەملىرىنىڭ ئەمر ـ ئىتائەت ۋە ھىمايەتلىرىگە كىرگەن ئىدى. شۇڭلاشقا، رۇم

ۆه قۇستەنتىيە زىكرىنى بۇ ۋاراقچىغا كىرگۈزۈش لازىم بولدى،

بۇ كۈنلەردە يەنە بىر ۆەقە يۈز بەردى، يەنى بۇ كۈنلەردە ئورو-سىيە ئىقلىمى ئاق پادىشادىن ئەلچى كەلدى. ئاتالىق غازى ئۇلار-نىڭ ئىززەت-ئىكراملىرىنى قىلىپ، ئوبدان ئۇزاتتى. بۇ ئەلچىلەر-نىڭ كېلىشىدىكى مەقسىدى شۇكى، ئۇلار ئاتالىق غازى بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ئورنىتىش، ھەتتا ئۆزىگە ئىتائەت ۆه پەرمانبەردار قىلىپ، بۇ يەتتە شەھەر ھۆكۈمىتىگە ئىگە بولۇشتىن ئىبارەت ئىدى. شۇنداق قىلىپ، ئاق پادىشادىن نەچچە قېتىم ئەلچى كەلدى، ئوبدان خىزمىتىنى قىلىپ، جاۋاپ بېرىپ قايتۇر-دى. ئۇلار يەنە خۇددى ئاق مىجەت ھىلىسىنى يەنە تەكرارلاپ بېلىق بانىسى بىلەن فەرغانە ۋىلايىتىگە ئىگە بولغاندەك، بۇ يەتتە شەھەرگىمۇ بىر بانا ۆه سەۋەپ بىلەن ئىگە بولغىلى بولامدىكىن دېگەن مەقسەتنى ئويلىغان ئىدى. ئاتالىق غازى ئۇلارغا زادى سىر بەرمىدى. بەلكى ئۇلارنى كىشىلەرگىمۇ كۆرۈشتۇرمەي، ناھايىتى ئېھتىيات-مەخپىلىك بىلەن يولغا سالدى.

يەنە بۇ ئارىلىقتا فەرەڭ[194] مەلىكىسى فۇرسەت سائىپ[195] دېگەن بىر ئەلچى ئەۆەتتى ۆه ئاتالىق غازى بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى پەيدا قىلىپ خەت يازدى. خەتتە "باشقا دۆلەتلەر بىلەن دوستلۇق قىلماي، بىزگە دوستلۇق قىلسىلا، ئەگەر قورال-ياراق ۆه ئەسكەر لازىم بولسا كاشىغەردە بىر كونسۇل بىلەن ئون، يىگىرمە مىڭ قوراللىق ئەسكەر توختاتسام، ئەگەر دۈشمەن غەلىبە قىلماقچى بولسا، يەنە كۆپ ئەسكەرئەۆەتىپ، ھىمايەت ۆه ئىنايەت يەتكۈز-سەم، ئەسكەرلەرنىڭ تەمىناتىنى تەڭ تۆلىسەك، شۇنداق قىلىپ ئاتىمش يىل ئۆتسە، ئاتىمش يىل ئۆتكەندىن كېيىن يەتتە شەھەرنى

بىزگە تاپشۇرۇپ بەرسىلە، ئاندىن بىز سورىساق، شۇ چاغدىمۇ ئەۋلات-ئەۋرىلىرىگە تەربىيە ۋە شەپقەتلىرىمىزنى ئايىمايمىز، بۇ ھەقتە ئانت-ئىمان ۋە ئەھدى-پەيمانلىرىمىزنى قاتتىق شەرتلەر بىلەن مۇستەھكەم قىلساق" دىگەن مەزمۇنلار يېزىلغان ئىدى. ئەلچى يېتىپ كېلىپ، ئەلچىلىك قائىدە-رەسمىيەتلىرىنى ئادا قىلغاندىن كېيىن، ئاتالىق غازى ئوبدان خىزمەت ۋە ياخشى زىياپەتلەرنى قىلىپ، بىرنەچچە كۈن مېھمان قىلدى ۋە مەلىكىنىڭ بۇ مۇددىئالىرىنى ماقۇل كۆرمەي، سىلىق سۆزلەر ۋە ئاشكارا گەپلەر بىلەن دوستلۇق قائىدە-قانۇنلىرىنى بەرپا قىلىپ، خەت ۋە ئەرز بىلەن ئەلچىلەرنى يولغا سالدى.

بىر تەرەپتىن ئاق پادىشا ئەلچى ئەۋەتىپ، بۇ يەتتە شەھەر ھۆكۈمىتىدىن تاما تۇتقان، يەنە بىر تەرەپتىن مەلىكە كونسۇل بىلەن ئەسكەر توختىتىپ ئىنايەت قىلسام دەپ خەت يېزىپ، ئەلچى ئەۋەتكەن كۈنلەردە، فەغفۇرچىنى بۇ قەدىمقى مۇلكىنى يوقلاپ تېپىپ ئالماق ئۈچۈن چېرىك ماڭدۇرۇپتۇ دىگەن خەۋەر ئاڭلاندى. بۇ چاغدا ئاتالىق غازى دۆلەت ئەركانلىرى ۋە سەلتەنەت ئەئىيانلىرىغا "ياخشى مەسلىھەت شۇكى، ئۇ شاھىنشاھ، يەر يۈزىنىڭ خەلىپىسى، مۇسۇلمانلارنىڭ ئەمىرى بولغان دۆلەت ئوسمانىيە خىزمەت ئالىلىرىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئەرز مەلۇم قىلسام، بىر پادىشا بىلەن يىگىرمە-ئوتتۇز مىڭ ئەسكەر ئەۋەتسە، يەتتە شەھەرنى ئۇلۇغ ئوسمانىيە دۆلىتىگە تاپشۇرۇپ، بۇ ئۇلۇغ شاھنشاھنىڭ تۇزنى يىگەن كىچىك بىر خىزمەتچىسى بولۇپ، ئۇنىڭ پەلەك ئاستانە بارگاھىنىڭ بۇسۇغىسىنى كۆزۈمگە سۈرمە تۇتىيا قىلىپ سۈرۈپ، ھەرەمەيىن شېرىپىنىڭ زىيارىتىگە مۇيەسسەر بولسام دىگەن نىيەت ۋە ئارزۇدىن

باشقىنى دىلىمغا سىغدۇرالمايمەن. ئەگەر ۋاقىت پۇرسەت تۇغدۇرسا ئۇشبۇ مۇرادىمغا يەتسەم دەيمەن" دىگەندە، ھەممە دۆلەت ئەركانلىرى ۋە سەلتەنەت ئەئيانلىرى "تولا ئوبدان بولىدۇ" دەپ رازى بولۇپ، ئاپىرىن ئوقۇدى. بۇ چاغدا بىجىن تەرەپتىن خۇددى قارا چۈمۈلىدەك نۇرغۇن قارا چېرىكلىرىنىڭ قارىسى قامۇلدا كۆرۈندى دىگەن خەۋەر ئاڭلىنىشقا باشلىدى. ئاتالىق غازى قادىر ئاللانىڭ ئىرادە ۋە تەقدىرى بىلەن تۇرپانغا ئاتلاندى. ئوسمانىيە دۆلىتىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، مۇراد ۋە تەلەپلىرىگە يېتىشكە پۇرسەت بولمىدى. بۇنداق ئالى دەرىجىگە ئىگە بولغان ئاتالىق غازى بولسا ساھىبى ئىختىيارلارنىڭ تىزگىن ئىختىيارى، قازا ۋە تەقدىر بارگاھىنىڭ مۇقەددەسلىگى ئالدىدا ئاجىزلىق قىلىپ يوق بولدى. ھەممىگە ئاللا تائالا ئۆزى قادىر ۋەسسالام!

9

ئۇرۇمچى تۆڭگانلىرىنىڭ كورلا، كۇچار ئەھلىنى ئۆز يۇرتىدىن بەجا قىلىشى، جانابى بەدۆلەت غازى ئاتالىقنىڭ زەپەر قىياپەت قوشۇنلار بىلەن شەرقىي تەرەپكە ۋە تۆڭگانلار ئۇرۇشىغا بەل باغلاپ ئات چاپتۇرغىنى ۋە مۇرات باغچىلىرىدىن مەقسەت گۈللىرىنى مۇرات ۋە مەقسەتتىكىدەك ئۆزگىنى ۋە باشقا ھادىسىلەرنىڭ بايانى

ھەمقەدەم يارەن ۋە زاتلار، ياخشى سۆپەتلىك بۇرادەرلەرنىڭ

خاس دىل مەۋجۇدىيەتلەرنىگە روشەن ۋە ھىكايە بولغانلىقى، زامان خەۋەرلىرىنى نەقىل قىلغۇچى ئەخبارلارنىڭ قىسسە ۋە ئەپسانىلىرىگە قارىغاندا، جانابى ئاتالىق غازىنىڭ دۆلەت ئىقبالىلىرى كۈندىن-كۈنگە تەرەققى قىلىپ يۈكسەلدى. دۆلەت سەلتەنەتتە گويا ئىككىنچى ئەمىر تېمۇر كوراگانى بولدى. شۇنداق قىلىپ يىل ئۆرۈلۈپ، باھار كۈنلىرى كەلدى. سەۋىر پەسلىنىڭ ئاخىرى ئىدى. ئۇشتۇمتۇت تۇرپان تەرەپتىن ئۆزى يەنشەي، لەنشىڭ يەنشەي دىگەن ئۇرۇمچى تۇڭگانلىرى سەن تۇر، مەن چاپاي دىگەن يىگىرمە مىڭ تۇڭگانىغا باش بولۇپ كېلىپ، كورلا تەۋەسىدە نامايان بولدى. بۇ چاغ تارىخ ھىجرى بىرمىڭ ئىككى يۈز سەكسەن يەتتىنچى يىلى (مىلادى 1870-يىلى ــ ت) ئىدى.

بۇنىڭدىن ئىلگىرى، ئاتالىق غازى مىر بابا دادخۇا، ھاجى مىرزا بېشىنى كورلىغا بۇيرۇپ، ھاجى مىرزىنى كورلىدا بىر زاكاتخانا سېلىشقا، مىربابا دادخۇانى ئۇششاقتالدەك بىر يەرگە چوڭ قاراۋۇلخانا بىنا قىلىشقا تەينلەپ، بۇ جايدا قاراۋۇل بېگى بىلەن يىگىتلەرنى توختىتىپ، تۇڭگانلار بىلەن پاسىل ئايرىشنى مەقسەت قىلغان ئىدى. لېكىن، ئەۋەتكەن يىگىتلەر ئازلىق قىلىپ، تۇڭگانلار بىلەن باراۋەرلىك قىلالماي، كورلا بېگى ھاجى بېك باشلىق ھەممىسلا كۈچارغا قېچىپ كېلىپ، بۇ ۋەھشەت خەۋەرنى خۇددى بىرىنچى ئاسماندا تېز يۈرۈپ سەيىر قىلىدىغان ئايدەك بىر ئىلدام يۈرۈشلۈك ئەرزچى ئارقىلىق گۈمانى ئاسمان-پەلەكتەك بارگاھىغا يولغا سېلىپ، ئاتالىق غازىغا مەلۇم قىلدى. بۇ خەۋەر يېتىپ بارغان ھامان ئاتالىق غازى ھېكىم خان تۆرەمنى ئىككى مىڭ لەشكىرى بىلەن تۇڭگانلارغا قارشى جەڭ قىلىشقا يارلىق چۈشۈردى. ئۇ يارلىقنى

كۆرۈش بىلەنلا ئاقسۇنى مىرزا باباببك زاكاتچى بىلەن مۇھەممەت سەيىد قۇر بېشىغا تاپشۇرۇپ، يىگىت، سەرۋاز، توپ، زەمبىرەكلىرىنى ئېلىپ، كۆچار شەھىرىدىن بىر پوتەي مىقدارى قارايا‌غاچ دىگەن يەردە تۆگىگانلار بىلەن ئۇچراشتى. ئارىدا جەڭ باشلىنىپ، ئاتلىق يىگىتلەر بىر تەرەپ، سەرۋاز جانبازلار بىر تەرەپ بولۇپ، ئۇرۇش ئوتلىرىنىڭ شولىسى ئۆرلەپ تۇرغان بىر ھالەتتە، ئوشتۇمتوت ئاتلىق يىگىتلەر قاچتى. سەرۋاز جانبازلار بىر باغنىڭ ئىچىگە كىرىپ، پاناقاپ ئوق ئېتىپ، تۆگىگانلارنى يېقىن كەلتۈرمەي تۇرغان چاغدا، ئۇلارنىڭ دورىلىرى تۈگەپ نائىلاج بولدى. تەرەپ-تەرەپتىن تۆگىگانلار ھۇجۇم قىلىپ، بۇلارنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ نابۇد قىلىپ، كۆچار شەھىرىنى بېسىۋالدى. نەتىجىدە ئىككى مىڭغا يېقىن يىگىت، سەرۋاز زىيان بولدى. ھېكىم خان تۆرەم، ئىسھاق تۆرەم باشلىق ئاتلىق يىگىتلەر قېچىپ چىقىپ ئاقسۇغا كېلەلمەي، باي تەۋە-سىدە تۇرۇپ قالدى. بۇ چاغدا نۇرغۇن كۆچار ئەھلى بالا-چاقلىرىنى ئېلىپ، يۇلتۇز باغ، مۇقۇر يولى بىلەن ئاقسۇغا كەلدى. ئاقسۇدا يىگىت، سەرۋازلار قالمىغان ئىدى. مىرزا باباببك زاكاتچى ئاقسۇدىكى ياقا-يۇرتلاردىن كەلگەن مۇساپىر بايلار ۋە سودىگەر بەچىلەرنى ئېلىپ كېلىپ، قورال-ياراق بېرىپ، يىگىتلەر قاتارىدا كېچە-كۈندۈز شەھەرنى ساقلاپ، يۇرتتىن خەۋەر ئالدى. كۆچاردىن قېچىپ كەلگەن بەھۇدە ۋە باشقا نىيەتتىكى ئادەملەردىن خەۋەردار بولۇپ، نەچچىسىنى نەزەربەنت قىلدى. ئاقسۇ ئىچىمۇ سەراسىمگە چۈشتى. شۇ ئاندا بىرسى "ئاقسۇدىكى تۆگىگانلاردىن كۆپ خەۋەر ئېلىش كېرەك، بىر ئىش پەيدا قىلىپ قويمىسۇن" دىدى. مىرزا باباببك زاكاتچى يىگىتلەرنى بۇيرۇپ، "ھەرقانداق جايدىكى

تۆگگانىلارنى تۇتۇپ كېلىڭلار" دەپ چىقاردى. بۇلار بىرىپ تىنچ-ئامان ئۆز ھۇنەر-كەسپلىرىنى قىلىپ تۇرغان ۋە ئۆز تىرىكچىلىگى بىلەن سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن ئون توققۇز گۇناسىز تۆگگانىنى تۇتۇپ كېلىپ قاماپ قويدى. تەكشۈرۈپ كۆرسە، بۇلار تىنچ تۆگگانىلار ئىكەن. ئەمدى سولاپ قويۇپ يەنە قويۇپ بېرىشتىن ئېھتىيات قىلدى، تۇتۇپ كەلمىسەك بولۇپتىكەن دەپ پۇشايمان قىلدى. شۇنداق بولسىمۇ ئېھتىيات ئۈچۈن كاشغەرگە ئەۋەتىپ، تىنچ تۆگگانىلار ئىكەن دەپ ئەرز بەرسەك دېگەننى ماقۇل كۆرۈپ، ئۇلارنى ئىككى ھارۋىغا سېلىپ، ئىككى يېگىت قوشۇپ كاشغەرگە ماڭدۇردى. بۇ ۋاقىتتا جانابى ئاتالىق غازى كاشغەردىن ئاتلىنىپ يولغا چىققان كۈنلىرى ئىكەن. ئاتالىق غازىنىڭ غەزەپ ئوتلىرى ئۆرلەپ، قاراقچىن دېگەن جايغا كەلگەندە، بۇلار يېتىپ بېرىپ دۇئا قىلىپتۇ. ئاتالىق غازى "بۇ نىمە تۆگگانىلار ئىكەن" دەپ سوربغاندا، "ئاقسۇدىكى زاكاتچى قۇلىگىز ئەۋەتتى" دەپ ئەرزنى تۇتۇپ بەرگىچە، بىر ھارۋىدىكىلەرنى يولنىڭ بۇ تەرىپىگە، يەنە بىر ھارۋىدىكىلەرنى يولنىڭ ئۇ تەرىپىگە تارتىپ "بۇلارنى سويۇپ تاشلا" دەپ جاللاتقا پەرمان قىلىپتۇ ۋە ئون توققۇز بىگۇنا تۆگگانىنى سويۇپ تاشلاپتۇ. ئەرزنى كۆرمەپتۇ، ھەتتا قولىغمۇ ئالماپتۇ. بۇ ھىكايىنى قىسقىچە بايان قىلىشتىكى مەقسەت بولسا پادىشانىڭ غەزەپ ئوتىنى تونۇشتۇرۇشتىن ئىبارەت. ئەي يارەن ئەزىزلەر، ئەلھەزەر-ئەلھەزەر. پادىشانىڭ غەزىۋىدىن بەس قىلىپ پانا تىلىمەكلىك بولسا، ئەلۋەتتە، مۇھىم ۋە ئەھمىيەتلىك ئىشلارنىڭ جۇملىسىدىندۇر.

بۇ كۈنلەرنىڭ ئىچىدە تۆگگانىلار كۆچاردا توققۇز كۈن تۇرۇپ، بۇلاڭ-تالاڭچىلىقتىن ئىبارەت مۇسۇلمانچىلىق دائىرىسىدىن تاشقىرى

بولغان قاباھەت ئىشلارنى ئۆزلىرىگە راۋا دەپ بىلىپ، بىر كېچىدىلا تۇرپانغا قاراپ چىقىپ كېتىپتۇ، كورلىدىمۇ شۇنداق ئىشلارنى بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق ئىشلارنى قىلىپ، بۇ يەردىنمۇ ئۆتۈپ كېتىپتۇ دىگەن خەۋەر كەلدى، بۇ چاغدا ئاتالىق غازى مارالۇبشىنىڭ ھاكىمى دەرۋىش مىراخور باشىنى يىگىتلىرى بىلەن ھېكىم خان تۆرەمنىڭ كەينىدىن يارىدەمگە ئەۋەتكەن ئىدى. ھېكىم خان تۆرەم بىلەن ئىسھاق تۆرەم ۋە مارالۇبشىنىڭ ھاكىمى باشلىق يىگىتلەر كۇچارغا بېرىپ، ۋاپات بولغان يىگىتلەرنى دەپنە قىلدۇرۇپ كۇچارـدا تۇردى. بۇ ئەسنادا جانابى شەھىرى ياري ئاتالىق غازى لەشـكىرى قىيامەت ئەسەرلەر بىلەن كېلىپ، ئاقسۇدىكى سارىيغا چۈشتى ۋە تۇڭگانىلارنىڭ يېنىپ كەتكەنلىگىنى ئاڭلاپ غەزەپ ئوتىلىرى خېلى پەسەيدى. لېكىن، مۇسۇلمانىلارنىڭ مالـجانىلرىغا ئىچى ئاغرىپ ناھايىتى خاپا بولدى. ئاقسۇلۇق شەمسىدىن ئەلەم ئاخۇنۇم ئوغلى باھاۋىدىن ئاخۇن ۋە ھادى خەلىپەم، مۇھەممەت خوجا خېتىپ ئاخۇن، موللا ئەيسا ئاخۇنلارنى ئاق ئۆيلۈك قىلىپ قەشقەرگە ھەيدىدى. ئاقسۇنى موللا جىيەن مىرزا بېشىغا مەرھەمەت قىلىپ، ئاقسۇدا كاتتا ئوردا بىنا قىلىشقا پەرمان بەردى. بۇ جايدا ئون كۇندەك تۇرۇپ، ئەمىرى لەشكەرلەرنى قىل قۇيرۇق قىلىپ ماڭدۇرۇپ، كەينىدىن غەلىبە ئۇزەڭگىسىگە ئاياقلىرىنى قويۇپ كۇچارغا باردى. ھېكىم خان تۆرەمگە كايىپ، تۇرپانغا بىللە ئېلىپ ماڭدى، ھەمدەم باتۇر بېشى، مىر بابا دادخۇالارغا كايىپ مەخپى يوقاتتى. بۇلارنىڭ نەگە بارغانلىغىنى ۋە نىمە بولغانلىغىنى كىشى كۆرمىدى ۋە بىلمىدى.

ئاندىن جانابى ئاللىرى سەككىز ئەمىرى لەشكەرگە سەكسىزدىن

پانسەت ۋە ھەر بىر پانسەتكە بەشتىن يۇز بېشى تەيىن قىلىپ، ئۆزىگە خاس مەھرەم، ياساۋۇللار بولۇپ دەپتەرگە ئېلىنغان يىگىرمە بەش مىڭ يىگىت، سەرۋاز جانباز قاتارلىق مۇكەممەل قوراللانغان تەييارلار بىلەن راۋان بولدى. قۇشچى، پىلتىرچى، بازارچىلار بۇ ھىساپ دەپتەردىن تاشقىرى ئىدى ھەر بىر ئەمىرى لەشكەرنىڭ شەنى گويا پادىشاھى ئەززەمىلەرگە ئوخشايتتى، پانسەتلەرنىڭ سۆلتى بولسا گويا ھاكىمى ۋىلايەتلەردىن زىيادە ئىدى، قالغان سۆلەت، ھەشەمەتلىرى بولسا ئۆز ئورنىدا زىكىر قىلىندى. بۇلارنىڭ كەينىدىن بىر پانسەت ئارىلىغى مقدارى قۇربېشى، جاللاتلار ۋە مۇرشاپ غەزەپخۇۋالار بىلەن نەچچە ھارۋا گۇناكارنى ماڭدۇردى. بۇ گۇناكارلارنىڭ بەزىلىرى بوينىغا غول-زەنجىر بېكىتىلگەن، بەزىلىرى تۆمۇر ھالقا بىلەن ھارۋىغا باغلانغان، بەزىلىرى ھارۋا ئىچىدە مۇستەھكەم ئىشكال بىلەن بەنت قىلىنغان ئىدى. ھارۋىلار بولسا تۆمۇر سىم بىلەن تورلانغان بولۇپ، ئەترابىدا ئايىپالتا ۋە كىچىك پالتىلارنى دىۋەيلەپ كۆتەرگەن جاللاتلار ھازىر ئىدى. يەنە بىر پانسەت ئارىلىغى مقدارى بەگگە، قەلەندەر-دىۋانە، باكارچىلار توپ-توپ بولۇپ، ئەلەم، بايراقلىرىنى كۆتىرىپ، نۇسرەت قىيا-پەتلىك قوشۇنلارنىڭ كەينىدىن پىيادە ياكى ئاتلىق يۇرۇپ، چۇشكەن مەنزىلىلەردە دائىم چەت-ياقا جايلارغا چۇشۇپ، ھەر ئەتىگەندە قوشۇنلارنىڭ ئىچىگە كىرىپ ئارىلاپ "خۇدا ھەقىقى بىر نەرسە بېرىڭلار" دەپ تىلەمچىلىك قىلىپ، نەزىر-سەدىقىلىرى بولسا ئېلىپ، ئۆز قارارگاھلىرىغا قايتىپ، ئاقساقال-بوۋىلىرىنىڭ ئەمرى ئىتائىتىدە تۇراتتى. جانابى ئاللىرى كىيىم تارقاتقان چاغدا، بۇلارغىمۇ جەندە، كۆلا، تەگگە، تىلالارنى بەخش قىلىپ،

ئۆز لايىغدا ياخشى مۇئامىله قىلىپ، ئۇلارنىڭ دۇئالىرىنى ئېلىپ، ئۇلارنى خوش ۋە مىننەتدار قىلار ئىدى. ئەمما بۇلار مەمۇرى تەپتىش ۋە هىساپ-ھۆكۈمدىن خالى ئىدى. باشقا نۇسرەت قىياپەتلىك ئەسكەرلەرنىڭ سۆلەت ۋە هەشەمەتلىرىنى بۇنىڭدىن قىياس قىلىپ مۇلاهىزە قىلغايسىزلەر.

ئاتالىق غازى چېدىر-بارگاهلىرىنى تىكىدىغان جايغا ئىككى كۇن ئىلگىرىلا رەسىتە-بازار قىلدۇرۇپ، گۇش، ياغ، گۇرۇچ، بوغۇز، نان-توقاچ، ئوت، ئوتۇن ۋە هەر خىل كۆكتات، مىۋە، هالۋا، يەل-يىمىش، قەنىدەلەت، هەر خىل مەئجۇن، مۇرابىا، خوش كەيپ دورىلار قاتارلىق شەهەردە تېپىلمايدىغان نەرسىلەرنى كەلتۇرۇپ، قوشۇن بازارلىرىدا تەييار قىلدۇرۇپ تۇراتتى، مەيلى كۆل، يۇرتلار ئىچى ياكى چۆل ۋە تاغلاردىمۇ بۇ ئەهۋال هامان مۇشۇنداق بولۇپ تۇراتتى. هەر زامان ۋە هەرقانداق سەپەرگە ئاتلانسا، بىللە ماڭىدىغان ئەللىك هارۋىدا تىللا، ئاق تەڭگە، كۇموش ۋە يەنە ئەللىك هارۋىدا قىزىل پۇل، چاقا پۇل، ئىككى يۇز نار تۆگىدە هەر خىل خاس تون، جۇۋا، شىم، تەلىپەك ۋە ئۆتۈك، ئىككى يۇز تۆگىدە مۇكەممەل ئىگەر، توقۇم قاتارلىق ئات جابدۇقلىرى، بەش يۇزى مۇكەممەل ئىگەر، جابدۇقلار بىلەن تەييارلانغان ۋە بەش يۇزى يەلپۇش، كۆرپىچىلەر بىلەن راسلانغان يايداق ئات، جەمئى مىڭ ئاتنى بىللە ئېلىپ ماڭاتتى، هەر بىر ئاتنى بىر قۇل يېتىلەپ ماڭاتتى، بۇ ئاتلارنى ئېتى ئۆلۈپ پىيادە قالغان يىگىتلەرگە ئىنئام قىلاتتى. ئۆزىگە خاس نەچچە هارۋىدا بورداق-سېمىز قازاق ۋە هىسارى قويلىرى، نەچچە هارۋىدا توخۇ، تۇخۇم، نەچچە هارۋىدا قوي يېغى، سۇ يېغى نەچچە هارۋىدا كۆلال تونۇر، نەچچە هارۋىدا

كەتمەن، پالتا، چوت، چىراق، شامدان ۋە نەچچە ھارۋىدا چوڭ-كىچىك سۇپۇرگە ھازىر ئىدى. چوڭ تۇغلۇق ئەمىرى لەشكەر، پانسەتلەرنىڭ بولۇپ جەمئى بەش يۈزدىن زىيادە سۇچى-مىشكاپچىلار مەشلەرگە سۇ تولدۇرۇپ، ئاتلىق كۆتىرىپ يۈرەر ئىدى. مەيلى كۆلدە بولسۇن ياكى چۆلدە بولسۇن ۋە سۇ-دەريالىق مەھەللىلەردە بولسۇن، ياكى بىر جايدا تۇرغاندا ياكى سەپەردە بولسۇن، مەشلىرىدىن زادى سۇ كەم بولمايتتى. بارگاھ ئالىلىرىنى قاچان ۋە قايەرگە تىككەن بولسۇن، ئاشقان سۇلاردىن بارگاھ ئالدىغا سىپەر ئىدى، يەنە تۆت مىڭ ياكى بەش مىڭ قوي، سىغىن ئىنەك، موزاي، توپاقلارنى بىللە ئېلىپ ماڭاتتى. ھەر كۈنى ئەتىگەندە چوڭلار باشلىق ھەممە يىگىتلەرنىڭ ئالدىغا يېڭى قايماق بىلەن ناشتىلىق شىرە چاي، يۇمشاق ۋە ئىسسىق نان، گۈلچە توقاچ، قەن، لەززەتلىك ھالۋا، رىشالە، تەمى شىرىن شويلا، شۇڭغۇرۇچ قاتارلىق تاماقلار بىلەن پاكىز، خۇش پۇراق چايلارنى ئېلىپ چىقاتتى. ئاش قىلىدىغان بورچىخانىلىرى ئىكىكى قاتاردىن بولۇپ، ھەر كۈنى بىر قاتارغا نۆۋەت كېلەتتى. ھەر بىر مەنزىلگە يەتكەندە ئاشپەز-تەببا خلىرى نەچچە كاتتا قازانىدا گۈرۈچ ئاش ۋە سۇيۇق ئاشلارنى تەييارلاپ تۇراتتى. ھازىر بولغان چوڭ-كىچىك ئەمىرى لەشكەرلەر، ئەمىرائىلەر، پانسەت، ياساۋۇل، مەھرەم قاتارلىقلارغا بارغان ھامان تەڭ-باراۋەر ئاش تارتاتتى.

جانابى ئالىنىڭ دەستۇرخانلىرى شۇ قەدەرىكەڭ ئىدىكى، قاغا، پاختەك، قۇشقاش قاتارلىق ياۋايى ئۇچار جانۋارلارغىمۇ تۇرغاندا ۋە سەپەردە بېرىدىغان بىر توقتۇزتاۋاق ئاشلىرى بار ئىدى، بۇنىڭغا نەچچە مەھرەم ۋە ياساۋۇللار مەسئۇل ئىدى. ھەر كۈنلۈكى

يىگىتلەرگە ئاش تارتقاندا، تاۋاقلارغا ئاش ئۈسۈپ، ئۈستىگە گۆش قويۇپ، پارچە-پارچە توغراپ، جانابى ئاللىرىنىڭ كۆز ئالدىدا، ئوردا ئالى سەھنىلىرىدە ياكى بارگاھ ئالدىدا قويۇپ بېرەتتى. ئاشقا ياكى قولغا كۆنگەن قاغا، پاختەكلەر تاما قىلىپ سايراپ بولۇپ، ئۇلۇغ مەرتىۋىلىك ياراتقۇچى ۋە رىسقى بەرگۈچى مۇقەددەس ئاللا دەرگاھىغا ئۆز تىللىرى بىلەن تەشەككۇر ۋە مەدھىيىلەرنى ئوقۇپ، ئاندىن ئۇچۇپ كېتەر ئىدى. بۇلارغا ھېچ-قانداق ئادەم دەخلى قىلىپ تېگىشمەيتتى. دېمەك، جانابى ئاللىنىڭ دەستۇرخان ۋە تۇرلۇك نېمەتلىرىدىن بۇ خىل مەخلۇق-جاندارلارمۇ پايدا كۆرۈپ، بەھرىمەن بولۇپ، نائۇمىت ۋە نامەھرۇم قالمايتتى. جانابى ئاللىنىڭ ئۆزىگە خاس ئاشخانىلىرىغا ھەر كۈنلۈگى ئاتمىش چارەك گۈرۈچ سەرپ قىلاتتى. ھەر بىر ئەمىرى لەشكەر پانسەتلەر-نىڭ بۇرچىخانىلىرىغمۇ ئەنە شۇنداق ئالاھىدە خىراجەتلەر سەرپ قىلىناتتى. ھاكىملار يۇرتى ۋە ۋىلايەتلىرىدىن ھەر كۈنلۈگى ئىككى، ئۈچ يۈز ئېشەكتە گۈرۈچ، تۆت يۈز ياكى بەش يۈز ئات ھارۋىدا ئۇن، بۇغۇز كەم بولماي ۋە ئۆكسۈمەي يېتىپ كېلىپ تۇراتتى.

شۇنداق قىلىپ، سائادەت ئاسار، دۆلەتيار ۋە پەلەك قىياپەتلىك مۇھەممەت ياقۇپ بېگ غازى ئەنە شۇنداق داغدۇغا ۋە ھەشەمەت بىلەن مەنزىلمۇ-مەنزىل يۇرۇپ، مۇبارەك بارگاھىنى كۈچار تەختىگاھى ئۈستىگە تىكلىدى. ئۇ پەزىلەت ۋە ھۈرمەت ئىگىسى بولغان جانابى مۇھەممەت ئەنھەزرەت ئەلەيھىسسالاۋات زامانىدىن بۇ زامانغىچە بولغان ئارىلىقتا، بۇ موغۇلىستان يۇرتىدا ئىسلام ئاچقان پادىشالار، مۇھەممەت ياقۇپ بېگ غازىدەك سۆلەت ۋە ھەشەمەت بىلەن جەمىيەت پەيدا قىلىپ، بۇ يولدا ماڭغانلىغىنى ھېچ زاماندا

بىرەر ئىنسانىنىڭ قۇلىغى ئاڭلىمىغان ياكى كۆزى كۆرمىگەن ئىدى. ئاتالىق غازى كۇچاردىن ئىسھاق خوجامنى تەئەللۇقاتلىرى بىلەن كۆچۈرۈپ، يارکەنتكە ئەۋەتىپ، شاغاۋۇل دادخۇاغا تاپشۇرۇپ، ئايلىق ۋە يىللىق مائاش-ۋەزىپە تەيىنلىدى. توختى ئىشىك ئاغا بېكنىمۇ ئورنىدىن ئېلىپ، يەككە يىگىت قاتارىدا قىلىپ قويدى، كۇچارنى نار مۇھەممەت پەرۋانىچىغا مەرھەمەت قىلدى. ئاندىن كۇچاردىن ئاتلىنىپ، كورلىنى مەقام مەنزىل قىلىپ، نىياز مۇھەممەت توقسا بىنى كورلىغا ھاكىم قىلدى. بۇ شاتلىق ئۇستىگە پاراغەتلىك پەيدا بولغان زامانىدا، كورلا، كۇچاردا بۇلاڭ-تالاڭغا يولۇقۇپ، پۇل-ماللىرىدىن ئاجراپ، پەقىر ۋە يوقسۇزلۇق كوچىلىرىغا كىرىپ قالغان، ھەيران ۋە سەرگەردان مۇجاۋۇر-مۇساپىر سودىگەر بايلار يىغلاپ-يىغلاپ، ئۆزلىرىنى يەرگە تاشلاپ، ئەرز-ھالىنى مەلۇم قىلدى. ئاتالىق غازى مەرھەمەت قىلىپ، بەزىلىرىگە تون-كېچەك، بەزىلىرىگە پۇل، تىللا ئاتا قىلىپ، "سىزلەرگە ۋابال بولغانلىغىنى ئاڭلاپ بىلدىم، ئەمدى پۇلۇڭلارنى غەزىدىن بەرسەم، دۇئا قىلىپ تۇرۇڭلار، مىرزا چىقىرىمەن، دەسمايە پۇلۇڭلارنى راستى بىلەن خەتلەپ بېرىڭلار، شۇنىڭغا قاراپ پۇل بېرىمەن" دەپ يارلىق ئالى چۇشۇرۇپ، زەينۇلئا-بىدىن مەخزۇم مىرزا بېشىنى چىقاردى. بەزىلىرى راستىنى خەتلەيتى، بەزىلىرى بولسا بىرنى ئون قىلىپ كۆرسىتەتتى، جانابى غازى بەدۆلەت پاراسەت نۇرى بىلەن ئۇلارنىڭ يالغان ۋە خىيانەت قىلغانلىغىنى پەملەپ "تۇرپان پەتھى بولغاندىن كېيىن بېرىمىز، دۇئا قىلىپ تۇرۇڭلار" دەپ ئىلتىپات قىلدى، گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، تۇرپان ئېلىنغاندىن كېيىن، ئۆلىمائى ئىسلاملاردىن پەتۋا ئېلىپ، ئۇلارنىڭ ئىلگىرى دۆلەتخانا ئالىغا تاپشۇرغان زاكاتلىرىنىڭ

سانغا قاراپ، پەتىۋا بويىچە پۇل بەردى.

ئەلقىسسە، جانابى ئالى بەدۆلەت ئۇششاقتالىدىن يۇرۇپ قاراقچىنغا بارغاندا، ئۆممەر قۇل ئەمىرى لەشكەرنى پانسەتلىرى بىلەن يىلانلىق يولى ئارقىلىق توخسۇنغا بۇيرۇدى. ئابدۇللا ئەمىرى لەشكەرنى پانسەت ۋە يىگىتلىرى بىلەن ئايغىر بۇلاق يولى ئارقىلىق توخسۇنغا يارلىق قىلدى. ھەر ئىككى ئەمىرى لەشكەر ئىككى تەرەپتىن تەڭ باراۋەر توخسۇنداىكى تۇڭگانىلارنىڭ ئۇستىگە چۈشۈپ، جەڭ-جىدەللەرنى قىلىپ، غەلىبە بىلەن توخسۇنىنى قولغا كىرگۈزدى. بۇ يەردە ئىككى مىڭچە تۇڭگانى بار ئىكەن. ئىككى يۈزچىسى جېنىنى جايلاپ تۇرپانغا قاچتى، قالغانلىرى تىغ سىياسەتتىن ئۆتتى. شۇ ھالدا جانابى ئالى تۇرپانغا بېرىپ، بارگاھى ئالىلىرىنى دادوڭ دىگەن جايغا تىكلىدى، ئىككى كۈندىن كېيىن، تۇرپان شەھىرىدىن يەمشى دىگەن جايغا ئالتە مىڭ تۇڭگانى چىقىپ ئۇرۇش قىلدى، قاتتىق جەڭلەر بولدى. ئاخىرى تۇڭگانىلار قاتتىق جەڭدە مەغلۇپ بولۇپ، ئاز بىر قىسمى ئۆزىنى شەھەرگە ئالدى، قالغانلىرى بولسا تىغ سىياسەت ۋە غەزەپ قەھرىيەت بىلەن يوق بولدى. دادوڭ دىگەن جاي بولسا شامال-بورانىڭ كان-مەدەنى ئىكەن. بۇ جايدا تۇرغىلى بولماي، چېدىر-بارگاھلىرىنى يار دىگەن مەنزىلگە تىكتى.

ھۆسنى ئۇستىگە گۇزەللىك قوشۇلغان مۇنداق بىر چاغدا، ئۇرۇمچىدىكى داۋۇد خەلىپە يەنى لوبىن جا دىگەنىڭ ئون يەتتە مىڭ نامدار تۇڭگانىلىرى تۇرپانداىكى تۇڭگانىلارغا يار-مەدەت بولۇش ئۈچۈن يولغا چىقىپ، تۆت-كۈندىن كېيىن، يېتىپ كەلدى. بۇنىڭدىن تۇرپانداىكى تۇڭگانىلارمۇ خەۋەردار ئىكەن. نەتىجىدە سەككىز مىڭ تۇڭگانى شەھەردىن چىقىپ قارسىنى كۆرسىتىپ،

ئاتالىق غازىنىڭ نۇسرەت قىياپەتلىك قوشۇنلىرىنى ئىككى تەرەپتىن ئوتتۇرىغا ئالماقچى بولدى. بۇ چاغدا ئۆمەر قۇل ئەمىرى لەشكەر بىلەن ئابدۇللا ئەمىرى لەشكەر ئىككى تەرەپكە تەڭ باراۋەر جەڭگە چىقتى. باشقا ئەمىرى لەشكەر ۋە پانسەتلەرنىڭ ھەر بىرىمۇ خۇددى رۇستەمى داستان[196] ۋە سام[197] نەرىماندىن[198] زىيادە باتۇرلۇق ۋە جاسارەتلىك كۆرسەتتى. ئاقۇەت ئۇرۇشنىڭ غەلبە ئىشىگى نۇسرەت قىياپەت قوشۇنلار تەرەپكە ئېچىلدى. تۆڭگانلارنىڭ ئاز قىسمى جېنىنى ئۆز يۇرتىغا ئالدى، قالغانلىرى بولسا ئولجا-ئەسىر چۇشۇپ، كەتسە كەلمەسلەرنىڭ كەينىدىن راۋان بولدى.

ئاندىن كېيىن، ئاتالىق غازى چېدىر-بارگاھ ۋە ئۆي-ياتاقلىرىنى تۇرپان شەھرىگە بەش يول مەنزىلى مىقدارى بىر يەرگە تىكىپ، ئەتراپىغا خەندەك، سېپىل، قوختا، دەرۋازىلار ۋە پوتەيلەرنى سالدۇرۇپ مۇستەھكەملەپ، بىر قوشۇن شەھىرى پەيدا قىلدى. ھەممە چوڭ كىچىك ئەمەلدارلار، يىگىت، سەرۋازلارنى سېپىلىنىڭ ئىچىگە ئالدى، ھەر كېچىدە بىر پانسەت بەش يۈز يىگىتى بىلەن نۆۋەتلىشىپ بۇ شەھەرنى چۆرىدەپ ساقتالىق (ساقچىلىق ــ ت) ۋە پاسىبانلىق قىلدىغان بولدى. بازارچىلاردىن بىرمۇنچىسى بۇ شەھەر-نىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا قار، يامغۇر، شامال، شۇبرغان، ئىسسىق ۋە سوغاقتىن پانا بولغۇدەك جاي-ماكان تەييارلىدى. لېكىن تۇرپان شەھىرى ئېلىنماي، مۇھاسىرىسى ئۇزۇنغا سوزۇلدى. ھەر ھەپتە ئون كۈنده نۇرغۇن تۆڭگانلار شەھەردىن چىقىپ ئۇرۇش قىلىپ، باراۋەرلىك قىلالماي يەنە شەھەرگە كىرىپ كېتەتتى. بۇ چاغدا لۇكچىن تۆڭگانلىرى گېپىنى بىر قىلىپ، ئىتتىپاقتىن چىقىپ، جەڭ-مۇھاربىگە تەييارلاندى. ئاتالىق غازى ئۆمەر قۇل ئەمىرى لەشكەر ۋە

ئابدۇللا ئەمىرى لەشكەرلەرنى تەۋە يىگىتى بىلەن لۇكچىنگە بۇيرۇدى، بۇلار يېتىپ بېرىپ، ئۇرۇش-جەڭلەرنى قىلىپ، لۇكچىننى غەلبە بىلەن قولغا كىرگۈزۈپ، تېخى ئەمدىلا غىزا-تاماقتا قول ئۇزىتىپ تۇرغاندا، ھايال بولماي دەرمەھەل يېتىپ كېلىكلار دېگەن ئىنايەتنامە ئالى كەلدى. بۇلار كەلسە ئۇرۇمچىدىن يەنە ئون ئىككى مىڭ تۇڭگانى كەلگەن ئىكەن. ئەمىرى لەشكەرلەر كەلگەن ھامان ئۇرۇشقا كىرىشتى. ئاخىرى بۇ تۇڭگانىلارنىمۇ ئوتتۇرىدىن كۆتىرىپ، ئاللا دەرگاھىغا شۈكرى-سانالارنى بەجا كەلتۈرۈپ تۇرغان كۈنلەردە، ئەمىرى لەشكەر ئاۋغان خەيىر مۇھەممەت توپچىدار جانابى ئالىدىن يۈز ئۆرۈپ، تۇڭگانىلار شەھىرىگە قېچىپ كىرىپ كەتتى، تۇڭگانىلارنى قورقماي ۋە ئەيمەنمەي جەڭ-جىدەلگە تەرغىپ قىلىپ كۈشكۈرتۈپ، تولا ھەركەتلەرنى قىلدى. بىر كېچىدە خەيىر مۇھەممەت نۇرغۇن تۇڭگانىنى ئۆزىگە ھەمرا قىلىپ قوشۇن شەھىرىگە چىقتى، بەزىلىرى قوشۇن شەھىرىگە كىردى، بەزىلىرى سېپىلىنىڭ ئۈستىگە چىقتى. بۇ ئىشتىن جامىدار دادخۇا خەۋەردار بولۇپ، ئالدىراشلىقتا توپ، زەمبىرەكلەرگە ئاق تەڭگە، چاقا پۇلىلارنى سېلىپ بىرمۇنچىسىنى ئۆلتۈرۈپ، بىرمۇنچىسىنى قولغا تىرىك چۈشۈرۈپ يوق قىلدى، خەيىر مۇھەممەت توپچىدار زەخمىدار بولۇپ ئۆزىنى تۇڭگانىلار ئىچىگە ئالدى. سەرەنجام بولغاندىن كېيىن سەرھىساپ قىلىپ كۆرسە، ئىراۋۇلچى يىگىتلەردىن پەقەت يىگىرمە-ئوتتۇزىلا ئۇخلاپ قالغان يېرىدە ئۆلتۈرۈلۈپتۇ. باشقىلىرى كېلىپ توپقا قوشۇلۇپتۇ. باشقا زىيان-زەخمەت بولماپتۇ.

جانابى ئالى مېھرىۋانلىق بىلەن جامىدار دادخۇادىن "بۇ قورقۇنچلۇق ۋەقەدىن قانداق يىگىت خەۋەر تېپىپ ئاگاھ قىلدى" دەپ

سوربغاندا، ئۇ "ئىككى ئاۋغان يىگىتى ئاگاھ قىلدى" دەپ مەلۇم قىلدى. مەزكۇر ئىككى ئاۋغان يىگىتىدىن "قانداق خەۋەر تېپىپ خەۋەر بەرديڭلار" دەپ سوربغاندا، ئۇلار "گۇنايىمىزنى ئەپۇ قىلسىلا، ئاندىن مەلۇم قىلساق" دىدى. ئاتالىق غازى "ئەپۇ قىلدىم" دەپ ئىلتىپات كۆرسەتكەندىن كېيىن، ئۇلار "بىز بەك تارتىماقچى بولۇپ، ئوت ئىزدەپ چېدىرلارغا باردۇق، ئوت تاپالماي يېنىپ كېلىۋېتىپ غەيرى مۇخالىپ ئادەملەرنى كۆردۇق-دە، جامىدار دادخۇانى ئاگاھ قىلدۇق" دەپ مەلۇم قىلدى. ئاتالىق غازى بۇنىڭدىن ئىلگىرى بەك-نەششە چەككەن ئادەمنى كۆرسە ئازاپ-ئەلەم قىلاتتى، ھەتتا يوق قىلاتتى. بۇ كۇندىن باشلاپ بەك-نەششە چېكىشكە ئىجازەت بەردى. چۈنكى، بەگلەر بەك خومارىدا ئۇخلىمايدىكەن. ئاتالىق غازى مەرھەمەت ئەيلەپ ئىككى ئاۋغانىنى توپچىلارغا يۈز بېشى قىلىپ، ئالاھىدە ئات جابدۇغى، زەر باسقان تون، ئالاھىدە چېدىر قاتارلىقلارنى ئىنئام قىلىپ، يارلىق بىلەن ئورنىنى كۆتەردى.

شۇ كېچىسى ئاجايىپ بىر كېچە بولغان ئىدىكى، جانابى ئاتالىق غازى باشلىق ھەممە قوشۇنلارغا ئۇيقۇ لەشكىرى غالىپلىق قىلىپ، ئۇلارنىڭ تۇيغۇ ۋە ھەركەتلىرىنى تالان-تاراج قىلىپ، قوشۇنلارنى ئوتتۇرىدىن كۆتىرىپ پاراكەندە قىلىشقا تاسلا قالغان بىر كېچە ئىكەن. لېكىن بۇلارنى خۇداۋەندەكبرىم ئۆز مۇھاپىزىتى ئىچىدە ساقلاپتۇ. شۇڭلاشقا، ھەممىسى قەدىر ئاۋال نەزىر-سەدىقەلەرنى بېرىپ، ئالىلانىڭ ئۇلۇغلۇغىغا شۇكرى سانالارنى ئادا قىلىشتى. ئاندىن كېيىن تۇرپانىنىڭ چوڭلىرىدىن ئابدۇلقاھار بېك، خوجا ئابدۇللا بېكلەر ئۆز غەللە مەھسۇلاتلىرىدىن كەڭرى ئاق، قارا ئاشلىقلارنى غەلىبە قىياپەت قوشۇنلارغا يەتكۈزۈپ بېرىپ، كۆپ خىزمەتلەر

لەرنى قىلدى ۋە جانابى ئالىنىڭ مۇبارەك نەزەرلىرىدىن ئۆتۈپ، بۇيۇك يارلىق ئالىلىرىغا بەھرىمەن ۋە مەمنۇن بولۇپ كۆتىرىلدى.

گەپنىڭ ھاسلى، تۇرپان شەھىرى تولۇق توققۇز ئاي مۇھاسىرىدە ياتتى، ھىچ پەتھى مۇيەسسەر بولمايتتى، تۇڭگانىلارمۇ قامالدا قېلىپ كۆپ تەڭلىك تارتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسلا بىر نىيەت بىلەن كاتتا خانقالىرىغا جەم بولۇپ، بېڭشۇاشتىن ئەھدى-پەيمانلارنى مەھكەم قىلىپ، ئالىلاغا توۋا قىلىپ يالۋۇرۇپ، جان-دىلى بىلەن ئاتالىق غازىنىڭ نۇسرەت قىياپەت قوشۇنلىرىغا ئۆزلىرىنى پەرۋانىدەك ئۇرماقچى بولۇپ، مەسلىھەتلىشىپ تۇرغاندا، جامدار دادخۇا تۇرپاندا قۇيدۇرغان بىر كاتتا بام توپنى سىناپ كۆرمەك ئۈچۈن، ئوق سېلىپ، بىر ئەتىگەنلىگى تۇڭگان شەھىرىگە قارىتىپ ئاتقان ئىكەن. ئۇنىڭ چاچما ئوقىمۇ رەسمىي بىر قازانداك بار ئىكەن. بۇ چاچما ئوق بېرىپ، تۇڭگانىلار مەسلىھەتلىشىپ تۇرغان خانقا ئىچىگە چۈشۈپ، يېرىلىپ يەنە نەچچە پارچە بولۇپ نۇرغۇن تۇڭگانىنى ئۆلتۈرۈپ يوق قىلىپتۇ، بەزىلىرىنى زەخمدار قىلىپتۇ. بۇنى كۆرۈپ تۇڭگانىلارنىڭ كۆڭلىگە ئالەمى غايىپتىن قورقۇنچ ھەم ۋەھىمەت زىل-زىلىسى چۈشۈپ، بۇ لاۋ پادىشا ئۇلۇغ كىشى ئىكەن، بىزنىڭ يامان نىيەت قىلغىنىمىزنى بىلىپ، بىزگە ئوق ئاتتى دەپ ئەندىشە قىلىپ، ئەمدى بولمىدى، ئامانلىق تىلەپ كىشى چىقىرىپ ئىتائەت ۋە بەيئەت قىلايلى دەپ مەسلىھەتلىشىپ، مۇددىئا ۋە غەرەزلىرىنى بىر-بىرلەپ بايان ۋە ئىزھار قىلىپ، بوي سۇنۇپ، باش ئەگمەكچى بولۇپ ئەلچى چىقاردى. جانابى ئالى ئۇلارنىڭ ئىلتىجا ۋە ئىلتىماسلىرىنى ماقۇل كۆرۈپ قوبۇل تۇتۇپ، مەرھەمەت قىلدى. تۇڭگانىلارنىڭ ئۇلۇغى سۇ يەنشەي باشلىق ھەممە تۇڭگانى قورال-ياراقلىرىنى

بويىنغا ئېسىپ، گۈمانى پەلەك بارگاھىغا ئۆزلىرىنى تاشلىدى. مۇ-لازىم ۋە دۆلەتخۇالارنى ئېلىپ كېلىپ، دۆلەت ئالىلىرىنىڭ كۆرۈ-شۈش شەرىپىگە ئىگە بولدى. ئاتالىق غازى سۇ يەنىشەي باشلىق ھەممە تۈگكانىنى مېھمان قىلىپ، زىياپەت بېرىپ، تون-كېچەكلەرنى ئىنئام قىلىپ، ھەممىسنى خاتىرجەم قىلىپ، پەرمانبەردار قىلدى. گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، ئاتالىق غازى ئەنە شۇنداق يوللار بىلەن مەقسەتكە يېتىپ، تۇرپان شەھىرىنى بوي سۇندۇردى. ھېكىم خان تۆرەمنى مۇستەقىل ھاكىم قىلىپ مەرھەمەت قىلدى، ھەيدەر قۇلى پانسەتنى ئەمىرى لەشكەر قىلىپ بەردى، تۇرپانلىق خۇجا ئابدۇللا بېكنى سەركار، قازى سۇرخ ئاب بېينى قازى كالان قىلىپ، يارلىق-نىشانلار بىلەن بېكىتتى. ئاندىن تۇرپان ئىشلىرىدىن خاتىرجەم بولۇپ، ئاۋالقى داستاندا بايان قىلىنغان سايرامىلىق مەسۇم خان خوجام ۋە تۇرپانغا ھاكىم بولغان ۋەييىد خەلىپىلەر تۈگكانلار ئىچىدە تۇرۇپ، ئۇلارغا كۆپ خىزمەتلەرنى قىلىپ، كۆپ يىگىتلەرنى زىيانغا ئۇچراتقان ئىدى. شۇ سەۋەپتىن بۇلارغا كايىپ، گۇناكار قىلىپ، مەسۇمخان تۆرەمنى كورلىدا يوق قىلدى. ۋەييىد خەلىپىنى باي ھاكىمى ئەخمەت بېكىكە ئەۋەتىپ، بارغان ھامان ئۆز قولۇڭ بىلەن سويغىن دەپ ئىنايەتنامە ئالى ئەۋەتتى. بۇ ئالى ئەمىر بويىچە ئەخمەت بېك ۋەييىدنى ئۆز قولى بىلەن سويدى. لېكىن ئەخمەت بېك كېچىسى ۋەيىيد قولىغا پىچاق ئېلىپ قوغلاپ يۈرگەن بىر چۇش كۆرۈپ قورقۇپ كېتىپ، يەتتە كۈن يېتىپ ئۆلدى. ئاغاچەسى نىيازخان باي، سايرامىنى ئالتە ئاي سوردى. ئاندىن كېيىن باي، سايرامىنى مۇھەممەت ئىمىن توقسابەغە ئىنايەت قىلدى-ۋەسسالام.

10

ئاتالىق غازى بەدۋلەتنىڭ ئۇرۇمچى تەرەپكە ئاتلىنىپ پەتھىگە مۇيەسسەر بولۇشى، نەنسەندىكى خىتايلار ئۇلۇغى شى - شى گۇڭنىڭ[199]، ئىناۋەت ۋە ئىتائەت قىلىشى ھەم تۇڭگانلار بىلەن ئۇرۇشۇپ بۇيۇك غەلىبىگە ئىگە بولۇشى، ئۇنىڭ ئىززەت - ئىكرام تامامىدىن كېيىن ئۆز تەختىگاھىغا قايتىشى قاتارلىق ۋەقەلەرنىڭ بايانى

قۇدرەتلىك ئەزىز يارەنلەر ۋە لەززەت تەمنى بىلىدىغان بۇرادەر - لەرنىڭ يىقىن ئالى كۆڭۈللىرىگە روشەن ۋە ئىزھار بولغايكى، بۇنداق قىسسە ۋە ئەپسانىلەرگە قارىغاندا، ئۇ شەھرىيار ئاتالىق غازى تۇرپان ۋە لۇكچىن غازاتلىرىدىن خاتىرجەم بولۇپ، بۇ جايدا ئون ئاي مىقدارى ئىستىقامەت قىلدى. بۇ چاغدا ئۇرۇمچىدىكى لوردن جا يەنى داۋۇد خەلىپە دىگەن ئۇرۇمچى، تۇرپان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى تەۋە تۇڭگانلار ئىچىدە، گويا بىر شانى - شەۋكەتلىك ئۇلۇغ پادىشا بەلكى مۇستەقىل خانلارىدەك ئورۇنغا ئىگە بولدى. ئۇ نەچچە قېتىم لەشكەر ئەۋەتىپ جەڭ - مۇھاربە قىلدى، بەزىدە ئاشناچىلىق يىپىنى باغلاپ خەت - ئالاقە ۋە بېرىش - كېلىشلەرنى قىلىپ تۇردى. بۇ چاغدا جانابى ئاتالىق غازى ئەزىم پانسەتكە يەنە تۆت پانسەتنى قوشۇپ، بىر مىڭ بەش يۈز يىگىت بىلەن ئۇرۇمچىدىكى داۋۇد خەلىپىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتكەن ئىدى. داۋۇد خەلىپە بۇنى ئاڭلاپ، ئالدىغا كىشى چىقىرىپ، ئىززەت - ئىكرامىلىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ، شەھرىنىڭ ئالدىغا

چۈشۈرۈپ، كەڭرى چۈشكۈن-قونالغۇ چىقىرىپ، ئوبدان خاتىرجەم قىلدى. لېكىن، ناماز شام بولغانـدا، نۇرغۇن تۇڭگانـنى ئەۋەتـىپ بوشاڭغۇ ۋە بىپەرۋالىق بىلەن تۇرغان يىگىتلەرگە بىرلا ھۇجۇم قىلىپ، نۇرغۇن يىگىتنى يوق قىلدى. مەزكۇر پانسەتلەر تۆت يۈزچە يىگىتى بىلەن جېنىنى جايلاپ، ئاتالىق غازىنىڭ مۇبارەك بارگاھىغا ئۆزىنى ئالدى.

شۇنداقلا بۇ چاغدا، ئۇرۇمچى بىلەن يۇلتۇز ئارىسىدىكى نەنسەن دېگەن جايدا ئون مىڭ ئۆيلۈكتىن كۆپرەك خىتاي بار ئىدى. بۇلار ئىسھاق خوجامنىڭ قىرغىنچىلىـغىدىن قۇتۇلۇپ قالغانـلاردىن ئىـدى، ئۇلارنىڭ ئۇلۇغـنى شى-شى گۇڭ دەپ ئاتايتتى. بۇلار تۇڭگانىلار بىلەن ئۇرۇشۇپ، بەزىـدە غالـىپ بولۇپ، بەزىـدە مەغـلـۇپ بولۇپ يـۈرگەن ئـىدى. بۇ ۋاقىتـتا ئۇ جانابـى ئالـى بەدۆلەتـنىڭ تۇرپان ئەتراپىغا كەلگەنلىگىنى ۋە تۇڭگانىلارنى ئۆلتۈرۈپ يوق قىلغانلىغىنى ئاڭـلاپ، ئىنـسى ماشۇيەنى ھەمـرا قىلـىپ، تولۇق قورالـلانـغان ئىككى مىڭ بەش يۈز خىتاي لەشكەرلىرىنى باشلاپ كېلـىپ، جانابى ئالىنىڭ ھىمايەتلىرىگە ئۆزىنى تاشلاپ، سەككىز مـىڭ قوي، سەككىز يۈز ئات، سەككىز يۈز كالا ۋە نەچچە يۈز قوي ھەم تۆگىگە يۈكلەنـگەن ئاش-ئوزۇق، يامبۇ، كۈمـۈش، چـىنى تاۋار ۋە خـۇش بۇي پاكىز چايلارنى تارتۇق قىلـىپ، راسـلاپ كەلـگەن ئـىدى. ئاتالـىق غازى بۇ خىتايلارغا ھەددىـدىن ئارتۇق ئىلتىپاتـلارنى كـۆرسـتىپ، ئىنئام-ئېھسانلارنى قىلدى. شى-شى گۇڭ بىرنەچچە كـۈن تۇرۇپ، ئىنىسى ماشۇيەنى بىر مىڭ بەش يۈز خـىتاي بىلەن خىزمەت قىلسۇن دەپ تاشلاپ، ئۆزى بىر مىڭ ئادىـمى بىلەن نەنـسەنگە ياندى. بۇ خىتايلار تۇرپانـدىكى تۇڭـگانىلار بىلەن بولغان جەڭـلەردە كـۆپ مۇڭاپىق خىزمەت كۆرسەتتى.

ئاقتۇەت جانابى ئالى ئۇرۇمچىگە ئاتلىنىشىنىڭ تەييارلىغىنى قىلىشقا باشلىدى. جانابى ئالى تۇرپاننى پەتھى قىلىپ، ئۇرۇمچىنىڭ ئېلىنماسلىغى بولسا، زادىلا ھىساپ ۋە ئېتىۋارغا كىرمەيدىغانلىغىنى نۇرلۇق پاراسەتلىرى بىلەن سېزىپ، تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن يەتتىنچى يىلى ماھى رەجەپنىڭ ئون تۆتىنچى كۈنى (مىلادى 1870 ـ يىلى 10 ـ ئايىنىڭ 10 ـ كۈنى ـ ت)، يەنى قەۋس پەسلىدە ئۇرۇمچىگە ئاتلاندى. ئابدۇللا ئەمىرى لەشكەرنى چاپاۋۇل قىلىپ ئىلگىرى ماڭدۇردى، ئۇنىڭ كەينىدىن ئۆزى غەلىبە ئۇزەتگەسىگە ئاياقلىرىنى قويۇپ ئۇرۇشقا ماڭدى. داۋانچى تۇڭگانلىرى تارتۇق ھەدىيە بىلەن ئالدىغا چىقىپ ئىتائەت ۋە ئىناۋەت قىلىپ، ئامانلىق دۆلەت شەرائىتىگە ئىگە بولدى، ئاندىن ئۇرۇمچى تەۋەسىنىڭ چېتىدىكى بىر تاغنىڭ ئاغزىدىن ئۇرۇمچىگە سۇ كىرىدىغان جايغا ئورۇنلاشقان دەقيانۇس[200] شەھىرى دېگەن جايغا ئورۇنلىشىپ، سېپىل، خەندەكلەرنى بىنا قىلىپ ياتتى. بۇ يەر ئۇرۇمچىگە ئوتتۇز يول مىقدارى بار ئىدى. ئەمما بەھەمەن (شەمسىيە 11 ـ ئاي ـ ت) ئايلىرىدىكى قىشنىڭ سوغاق شىددەتلىرى ۋە قار ـ شۇرغانلارنىڭ قاتتىق سوغاقلىرى يىگىتلەرنىڭ ھالىنى خاراپ ۋە زەئىپلەشتۈرۈشكە باشلىدى. بىرمۇنچە بازارچى، پىلتىرچى ئۆلدى. بۇ چاغدا شى ـ شى گۇڭ نەچچە يۈز ھارۇدا تاشكۆمۈر يەتكۈزۈپ بېرىپ، كۆپ خىزمەت كۆرسەتتى. شۇنداق قىلىپ يىگىرمە يەتتە كۈن ئۆتتى. ئۇشتۇمتۇت لورىنجانىڭ يارلىغى بىلەن ئاتمىش مىڭ تۇڭگانى كېچىلىك ھۇجۇم باشلاشقا تەييارلىنىپ، نامازشام مەھەلدە غەلىبە قىياپىتى قوشۇنلارغا قاراپ يولغا چىقتى. بۇ چاغدا ھاۋا بۇزۇلدى، قار ياغدى، شۇرغان قوزغالدى، تۇن ـ كېچىسىمۇ خۇددى تۇڭگانىلارنىڭ كۆڭلىدەك قارا ۋە

قاراڭغۇ بولدى. ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن تۇڭگانى قوشۇنلىرىنىڭ ئارىلىغىدا بىر تاش مىقدارى كېلىدىغان تاغ-ئىدىر بار ئىدى. بىرمۇنچە تۇڭگانى بۇ تاغ ئېغىزىغا كىرىپ قالدى ۋە يەنە بىرمۇنچىسى ئىدىرغا كىرىپ قېلىپ يول تاپالماي، ھەيران ۋە سەرگەردان بولدى. گەپنىڭ ھاسىلى شۇكى، بۇلار ئۇرۇمچىدىن ئۈچ بۆلەك ۋە ياكى تۆت بۆلەك بولۇپ چىققان ئىكەن. ئوتتۇز يول مىقدارى يەرگە كېچىسى ئۇزۇن بولغان بۇنداق بىر كېچىدىمۇ يېتىپ بارالماپتۇ. بەلكى بۇ خالىس خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ ئۇلۇغ رەھمى-مەرھىمىتى بولسا كېرەك. جانابى ئالى ئاتالىق غازى ناماز بامدات ئاداسىدىن كېيىن قاراپ باقسا، تاغ ئۈستىدە ئەلەم، بايراقلار نامايان بولۇپتۇ. ھەممىسى بىردەكلا ئاتلىنىپ، بۇلار بىلەن يۈزمۇ-يۈز ئۇرۇش قىلىپ تۇرغاندا، يەنە بىر تەرەپتىن ئەلەم، بايراق كۆرۈنۈپتۇ، بۇلار بىلەنمۇ جەڭ قىلىپ، ئۇرۇش ئوتىنىڭ شولىسى ئۆرلەپ تۇرغاندا، تۇڭگانىلار يەنە بىر تەرەپتىن ئەلەم-بايراقلىرىنى كۆتىرىپ كېلىپتۇ. ئاردا ناھايىتى قاتتىق ۋە كەڭ دائىرىلىك جەڭلەر بولۇپ، ئۇشتۇمتوت تۇڭگانىلار ئاتالىق غازىنىڭ سەرۋازلىرىغا غالىپلىق قىلىپ كەينىگە قاچۇردى.

بۇ چاغدا جانابى ئالى بىلەن ئون ئالتە مىڭ ئەسكەر ھەمرا ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسلا جەڭگاھتا ئۇرۇش قىلماقتا ئىدى. ئاتالىق غازىنىڭ يېنىدا مەھرەم، ياساۋۇللار بولۇپ پەقەت ئۈچ يۈزچە يىگىت قالغان ئىدى. ئۇنىڭ قېشىدا يەنە بىر مەزگىل جانابى ئالىنىڭ پەرمانى بويىچە، نىسار مەسۇم ھەزرىتىم تۇرپانغا ئاپىرىپ، دۇئا قىلدۇرتۇپ، ئىلتىپاتلار كۆرسىتىپ يەككە يىگىتلەر قاتارىغا كىرىپ، ئەمدىلا نەزەربەنتچىلىكتىن نىجات تاپقان مىرزا ئەخمەت قۇشبېگىمۇ بار ئىدى. جانابى ئالى سەرۋازلىرىنىڭ قېچىپ كەلگەنلىگىنى

كۆروپ، مىرزا ئەخمەت قۇشبېگنگە قاراپ، "بۇ قاچقان سەرۋازلارنى ئۇرۇڭ، ئۆلتۈرۈڭ، چېپىڭ" دەپ ئالى پەرمان قىلدى. بۇ يېتىپ بېرىپ بەش-ئالتە سەرۋازنى چاچتى. بۇنى كۆرگەن سەرۋازلار كەينىگە يېنىپ بېرىپ تۈڭگانلارغا ھۇجۇم قىلدى. ئۆزىگە تەڭە مەھرەم، ياساۋۇللارنىمۇ ئۆلارنىڭ كەينىدىن يولغا سالدى، ئۆزىمۇ ئۇستىگە بېرىپ قاراپ تۇردى. شۇنداق قاتتىق جەڭ بولدىكى، بۇنىڭغا تەڭ ۋە بايان ئاجىزلىق قىلدۇ. تۈڭگانلارنىڭ كۆپ قىسمى پىيادە ئىكەن، سوغاق شىددەتلىرىدىن ئەھۋالى خاراپلىقتا يۈزلەندى، نەچچىسى مۈزلاپمۇ قالدى. لېكىن ئىگىز بىر تاغ بار ئىكەن، تۈڭگانلار مەزكۇر تاغنىڭ ئۇستىگە چىقىپ ئوق ئاتقىلى تۇردى. يېگىت، سەرۋازلار بولسا پەستە تۇرۇپ ئوق ئاتاتتى. تۈڭگانلارنىڭ ئۆلۈكلىرى يۇقۇرىدىن تۆۋەنگە قاراپ يۇمۇلاپ-يۇمۇلاپ چۈشۈشكە باشلىدى. يېگىت، سەرۋازلار تۈڭگانلارنىڭ ئۆلۈگىنى ئۆزلىرىگە دالدا ۋە قوقتە قىلىپ قارىغا ئېلىپ ئېتىپ، ئاخىرى غەلىبە قىلىپ يەڭدى. جانابى ئاتالىق غازىنىڭ قەھرىمانلىك بىلەن دۆلەت سۈرگەن دەۋرىدە، بۇنداق ئۇرۇش-جەڭ زادىلا بولۇپ باقمىغان ئىدى. بەلكى ئۇ قادىر ئاللا ئۆزىنىڭ كۈچ-قۇدرىتى ۋە تېگىشلىك مەرھەمەتلىرى بىلەن بۇنداق كۈچلۈك دۈشمەنىنى قەھرى-غەزەپكە دۇچار قىلىپ، مەغلۇپ قىلىپ بەرگەن بولسا كېرەك. ئاتالىق تۈڭگانلارنىڭ ئازلا قىسمى بۇ ئۇشتۇمتۇت زەربىدىن جېنىنى قۇتقۇزۇپ، لورىنجاغا ئۇچراشتى. قالغانلىرى ھالاكەت ۋە پالاكەت گىرداۋىغا مۇپتىلا بولۇپ، قارىنىڭ ئاستىدا قاتتى-دە، قالدى. بۇ پەتھى پەلەك بەختى يار مىرزا ئەخمەت قۇشبېگنىڭ نامىغا تۇغۇلدى. ئاتالىق غازى بۇ غەلىبىدىن كېيىن قۇشبېگنگە ھەددىدىن زىيادە مەرھەمەتلەرنى كۆرسەتتى.

ئەسلىدە ئۇرۇمچىدىن چىققان تۇڭگانىلار "بارىمىز-دە، ئالىمىز، ئۆلتۈرۈپ ئات-ئۇلاغ، قورال-جابدۇقلىرىنى، ئالتۇن، كۈمۈش، ئەسۋاپلىرىنى ئولجا-ئەسىر قىلىمىز" دىگەن خام خىيال بىلەن كەلگەن ئىكەن. ئۇلار ئاتلىنىشتىن بۇرۇن بالا-چاقىلىرىغا "ئەتە ئەتىگەندە ئولجا ئاتلارنى باغلىغلى ئاغامچا ئېلىپ ئالدىمىزغا چىقىڭلار" دەپ چوڭ گەپلەرنى تاپشۇرۇپ يولغا چىققان ئىكەن. ئاتالىق غازىنىڭ يىگىت، سەرۋازلىرى قاچقان تۇڭگانىلارنى قوغلاپ كېتىپ بارسا، ئۇلارغا ئون ياش ياكى ئون ئىككى ياشلاردىكى ئون مىڭ تۇڭگان باللىرى ئۇچراشتى. ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنىڭ قولىدا بىر-ئىككىدىن ئاغامچا بار ئىكەن. ئۇلار دادىلىرى ئولجا ئېلىپ كەلگەن ئاتلارنى باغلاپ مىنىپ كەلگىلى چىققان ئىكەن. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ھالاكەتكە يەتكۈزۈپ، دادىلىرىنىڭ كەينىدىن كەتسە-كەلمەس يولغا راۋانە قىلدى.

بۇ چاغدا لوپنىجا قېچىپ بارغانلاردىن ۋەقەنى ئاڭلاپ، ئۆزىگە ۋە شەھەرگە بىر ئىلاج بولارمىكىن دىگەن خام خىيال بىلەن ئون مىڭچە ئوغۇل-قىز نارسىدە تۇڭگانى باللىرىغا بىردىن كالامى شېرىپنى كۆتەرتىپ، يۇقۇرى ئاۋاز بىلەن قىرائەت قىلدۇرتۇپ، نۇسرەت نىزاملىق قانخومار ئەسكەرلەرنىڭ ئالدىغا چىقاردى. قوشۇنىنىڭ ئالدىدا كىرگەن ئابدۇللا ئەمرى لەشكەر ۋە پەيزى يۇز بېشى باھادۇرلار باشلىق يىگىتلەر، بۇ باللارغا قارىماي ۋە پەرۋا يۇز-خاتىر قىلماي، باللارنى باستۇرۇپ، دەسستىپ، دەرۋازا ئالدىغا كېلىپ ئوق چىقىرىپ تۇرغاندا، ئاتالىق غازىدىن "شەھەرگە كىرمەڭلەر" دىگەن پەرمايىش ئالى سادىر بولدى. بۇلار شەھەرگە كىرمەي، ئاتلىرىنىڭ چولۇۋىرىنى تارتىپ تۇرۇشتى. ئاقىۋەت ئەمىر

لەشكەر ئابدۇللا پانسەتنىڭ شام-چىرىغى ئۆچۈپ كۆزى كور بولدى. بەلكى مۇشۇ بىئەدەپسزلىك ۋە ھۆرمەتسزلىك ئۈنىڭ كور بولۇشىغا سەۋەپ بولغاندۇر. پەيزى يۇز بېشىمۇ تېز پۇرسەتتە يوق بولدى. بۇ ئاردا بىرمۇنچە يىگىت، سەرۋازلار تۇڭگانلارنىڭ ئوغۇل قىز بالىلرىنى ئولجا-ئەسىر قىلىپ ئېلىپ چىققان ئىكەن. جانابى ئالى بۇنى كۆرۈپ، "بۇ دۇشمەنلەرنىڭ بالىلرىنى نىمە ئۈچۈن تىرىك ئېلىپ چىقتىڭ" دەپ ناھايىتى غەزەپلىنىپ، ئولجا ئېلىپ چىققان يىگىت، سەرۋازلارنى ۋە ئولجا بالىلارنمۇ بىردەك چاپتى. نەتىجىدە بىرمۇنچە گۇناسز ۋە گۇناسز نارسىدە ئوغۇل-قىزلار ۋە باشقا تۇڭگانلار بىردەك يوق قىلىندى.

بۇ چاغدا داۋۇت خەلىپە لورىنجادىن ئەلچى چىقىپ "دا پادىشا (چوڭ پادىشا — ت) باشلىق قوشۇنلار شەھرىمىزگە كىرمىسە، بىزنىڭ خوتۇن-بالىلرىمىز ناھايىتى قورقىدۇ. بىز ئىتائەت قىلساق، ئەگەر نىمىگە يارلىق قىلسا، بىز بەجانىدىل قوبۇل تۇتۇپ خىزمەتكارچىلىغىمىزنى مەلۇم قىلساق" دىدى. جانابى شەھرىيارى ئاتالىق غازى ماقۇل بولۇپ قوبۇل تۇتۇپ، ئوبدان بولىدۇ دەپ قىرغىنچىلىقنى توختاتتى. داۋۇت خەلىپە نەچچە توققۇز يامبۇ، كۈمۈش، ئالتۇن، جانان چىنە، ئالاھىدە تاۋار، دۇردۇن، خۇش بۇيلۇق پاكىز چاي، ئات، قورال-ياراق قاتارلىق بىجىنىدىن چىقىدىغان قىممەت باھا ئىسل ماللار ۋە غەزىنىدىكى ھەممە بار ئەشيا نەرسىلەرنى تارتۇق قىلىپ، ئاتالىق غازىنىڭ گۇمانى پەلەك بارگاھىغا چىقاردى. لېكىن ئۆزى چىقماي، ئارتۇق ئۆزرە-خالىقنى ئادا قىلىپ، ئىتائەت بەلۋىغنى بېلىگە مەھكەم باغلاپ "ئەگەر تىغ سياسەتتىن ئۆتكۈزىمەن دىسە، جان ۋە تېنىم ئۇلۇغ لاۋ پادىشا ھەقىدە پىدا ۋە يوق

بولسۇن، ئەگەر مەنكى قېرى كەمتەرىن دۇئاغا قولىنى كۆتەرگەندە، جانابى ئالى ئەپۇ قىلمىنى سۇرۇپ، كېچىرىم قىلسا، بۇ ئۇنىڭ پادىشادەك ياخشىلىق قىلغانلىغى بولىدۇ" دەپ خەت-ئەرز چىقاردى. شەپىقەت ئەسەر ۋە دۆلەتىيار ئاتالىق غازى بۇنىڭغا رازى بولۇپ، كۇپايە دەپ ئامانناما بەردى. بۇ چاغدا ئاتالىق غازى تۇرپاندىكى تۆڭگانىلارنىڭ ئۇلۇغى سۇ يەنشەينى خىزمەتچىلىرى قاتاردا بىللە ئېلىپ بارغان ئىدى. بۇ ئىلگىرى قىلغان گۇناسى ئۈچۈن كۆپ خىزمەت كۆرسەتكەن ئىدى. شۇڭلاشقا بۇنى ئۇرۇمچىگە دايەنشەي قىلىپ، ئالتۇن كەمەر، كىسە-خەتدان، مىلتىق، ئالاھىدە پەينەكلىك قورال-ياراقلار، پاكىز تۇغ، بايراق، ئەلەم ۋە ئىسىل كىمخاپ تون، ئالاھىدە يارلىق نىشان-ئالى شانلارنى بېرىپ، ئۇرۇمچىگە قاراشلىق قۇتۇبى، گومادى، ماناس قاتارلىق ئالتە شەھەرنى ھەممە تەۋەلىگى بىلەن قوشۇپ ئىنئام-ئېھسان قىلىپ ئۇلۇغلىدى. ئەمدى بۇ دايەنشەيگە ئۆزى خالىغان ۋە لايىق تاپقان تۆڭگانىنى بۇ ئالتە شەھەرنىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرىگە يەنشەي قىلىپ بەلگىلەش، ئۇلارغا ئات، قورال-ياراق بېرىپ، ئۇلارنى ئۆزىنىڭ ئەمر-ئىتائىتىگە قاراشلىق قىلىش قاتارلىق ھوقۇقلارنى بەردى. لېكىن بۇ چاغدا دايەنشەي ئەرز قىلىپ "ئىسلام پادىشالىرىنىڭ قائىدە-قانۇن ۋە رەسمىيەتلىرىنى بىلمەيمەن. خەت-ئالاقە يوللىرىغا ئاجىزدۇرمەن، دۆلەتخۇاللىرىدىن بىر كىشى ماڭا بۇ قائىدە-رەسمىيەتلەرنى ئۆگەتسە دەپ تىلەيمەن" دەپ ئەرز مەلۇم قىلدى. ئاتالىق غازى بۇنى قوبۇل قىلىپ، زەينۇلئابىدىن مەخدۇم مىرزا بېشىنى سالام ئاغىسى قىلىپ ئۇرۇمچىدە قويدى.

ئۇرۇمچىنىڭ سوغاقلىغى ھەممە ئىنسان گۇرۇھىغا خۇددى قۇياش

نۇرىدەك ئاشكارا. ئەگەر شى-شى گۈك نەنسەندىن تاشكۆمۇر يەتكۈزۈپ بەرمىگەندە ئىدى، جاننى مۇھاپىزەت قىلىش ئەلۋەتتە مۇشكۈل بولغان بولار ئىدى. ئۇنىڭ ئىنسى ماشۇيەمۇ چېرىكلىرى بىلەن تولا خىزمەت قىلىدى. بۇ چاغدا شى-شى گۈك يەنە كۆپ تارتۇق-ھەدىيە بىلەن كېلىپ، جانابى ئاتالىق غازى بىلەن كۆرۈشۇش دۆلىتىگە مۇيەسسەر بولدى. ئاتالىق غازى ناھايىتى خۇرسەن بولۇپ، شى-شى گۈگا قاراپۇشقاق كىمخاپ تاشلىق جۇۋا، ئالتۇن سەللە، كۈلا، پەينەكلىك مىلتىق، ئالتۇن كەمەر ۋە كىسە، جابدۇقلىرى ئالتۇندىن ياسالغان ئارغىماق ۋە ئىگەر توقۇم، كاتتا تۇماق قاتارلىقلارنى ئىنئام-ئېھسان قىلدى. ئىنسى ماشۇيەگىمۇ خۇددى شۇنداق ناھايىتى ئىلتىپاتلارنى قىلدى. قالغان چېرىكلىرىگىمۇ ئۆز دەرىجىسىگە قاراپ سۇلەسۇن، تۇلكە، پاخلان تېرىسىدىن تىكىلگەن جۇۋا، شىم، تەلپەك-تۇماق، تىلا ۋە تەگىگە قاتارلىقلارنى ئاتا قىلدى. دايەنىشەيدىن شى-شى گۈگا ئون مىڭ تاغار ئاشلىق بۇيرۇپ بېرىپ، ئۇنى قايتىشقا رۇخسەت قىلدى.

گەپنىڭ ھاسىلى شۇكى، جانابى ئاتالىق غازى ئالى مەقام ئۇرۇمچىدە ئۇچ ئاي تۇرۇپ، ئۇنىڭ دائىرە ۋە تەۋەلىگىنى تىنچلاندۇرۇپ، نۇسرەت ئىنتىزام ئەسكەرلىرى بىلەن يولغا چىقىپ تۇرپانغا كەلدى. بۇ جايدا ئىككى ئايدەك تۇرۇپ، بىرمۇنچە تۇگىگانىنى ئاق ئۆيلۈك قىلىپ، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپانغا ھەيدىدى. ئاندىن كېيىن ئۆزى خوشال-خۇراملىق بىلەن غەلىبە ئۇزەگىگىگە پۇتنى تاشلاپ، مەنزىلمۇ-مەنزىل يۇرۇپ، ھەمەل پەسلىدە قارا شەھەرگە كەلدى. بۇ جايدا بىرنەچچە كۈن تۇرۇشنى ئىختىيار قىلىپ، قاراشەھەر دەريا سىنىڭ لېۋىدە بىر شەھەر بىنا قىلىشقا پەرمان چۈشۈردى ۋە ئۆزى

باش بولۇپ قالۇ سوقۇپ، خىش گۆتىرىپ خىزمەت قىلدى. بۇنى كۆرگەن ئەمرى لەشكەر، پانسەت، ئەمرائىلەر، ئۆلىمائى ئەززەملەر ۋە پەزىلائى ئەكرەملەر، ھەممە ياش-قېرىلارمۇ ئورنىدا تۇرالماي، سېپىل سوقۇش ۋە شەھەر بىنا قىلىشنىڭ ھەركەت-تەرەددۇتلىرىغا چۇشۇپ، ناھايىتى تېز پۇرسەتتە شەھەر قۇرۇلۇشىنى تۇگەتتى.

بۇ كۇنىلەردە قالماقلارنىڭ خاتۇن خان دېگەن بىر خېنى كورلىغا يېقىن قارا مۇرۇن دېگەن بىر جايغا كەلگەن ئىكەن. ئاتالىق غازى بۇ تايىپىلەرنىمۇ ئەمىر ئىتائىتىگە كىرگۈزۇپ بوي سۇندۇرۇشنى نىيەت قىلىپ، ئۇنى تەكلىپ قىلىپ كىشى ماڭدۇردى. لېكىن خاتۇن خان ئۆزى قارا شەھەرگە كىرىشنى رەت قىلىپ، لاما ۋە گىچىل قاتارلىق مەنسەپدارلىرىنى ۋەكىل ۋە باش قىلىپ، تارتۇق-ھەدىيىلەر بىلەن جانابى ئالىنىڭ خىزمەتلىرىگە كىرگۈزدى. . بۇلار بىلەن بەش يۈزچە قالماق بىللە كىرگەن ئىدى. ئۇلارنى بىرنەچچە كۇن توختىتىپ مېھمان قىلىپ زىياپەت بەردى. ھەر كۇنلۇگى قەندىن رىشالە، گۇلقەن قاتارلىق شىرىن لەززەت نېمەتلىرى، قەن، ناۋات، بادام، پىستە، مېغىز، قەندالەت، مۇرابا، شىر بەرەنجى، تاتلىق شويلا ۋە خۇش بۇي پاكىز چاي قاتارلىق يىمەك-ئىچمەكلەر بىلەن ناھايىتى كەڭرى مېھمان قىلدى. بۇ ئارىدا مۇھەممەت مۇسا توقسابىيىنى بىرمۇنچە يىگىت بىلەن ئەۋەتىپ، خاتۇن خانىنى ئۆز ئىختىيارىغا قويماي ۋە بۇ قالماقلارغىمۇ بىلىندۇرمەي، قارا شەھەرگىمۇ كىرگۈزمەي، باشقا بىر يول بىلەن ئېلىپ مېڭىپ كورلىغا ئاپىرىپ، ئاخۇن جىيغان دېگەنىنىڭ ھويلىسىدا ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپ، ئاندىن بۇ قالماقلارغا سېرىق لاڭگا ۋە سېرىق دابا قاتارلىق رەختلەردىن تۇن-كېچەكلەرنى تىكتۇرۇپ تەييارلاپ قويغان ئىكەن. بۇلارغا بۇ

خىل نەرسىلەر ۋە تەڭگە، تىللا، ئوزۇق-تۇلۇكلەرنى ئىنئام ۋە ئاتا قىلىپ قايتىشقا جاۋاپ بەردى. بۇ قالماقلار بولسا خانىنىڭ كورلىغا كەلگەنلىگىدىن بىخەۋەر ھالدا خوشال-خورام ئۆز يۇرتىغا چىقىپ كەتتى. ئاتالىق غازى مەزكۇر خاتۇن خانىغا ۋەزىپە مائاش تەييارلاپ كورلا ھاكىمى ھاجى مىرزا بېشىغا تاپشۇردى.

بۇ ئاردا ئۇرۇمچىدىن نەسەندىكى شى-شى گۇڭ نۇرغۇن چېرىك بىلەن ئۇرۇمچىگە كېلىپ، دايەنشەينى ئۆلتۈرۈپ، بۇلاپ-تالاپ چىقىپ كەتتى دىگەن خەۋەر ئاتالىق غازىنىڭ مۇبارەك قۇلاق-لىرىغا كېلىپ يەتتى. بۇ خەۋەر كېلىپ ئارقىدىنلا زەينۇلئابىدىن مەخدۇم ئوتتۇز نەچچە تۆگىدە يامبۇ، كۈموش، چاي، تاۋار، چىنە قاتارلىق سوغا-سالام بىلەن بىللە ئەللىك نەچچە تۆگىگانىنى ئېلىپ كېلىپ، ئاتالىق غازىنىڭ مۇبارەك نەزەرلىرىدىن ئۆتكۈزۈپ، دۇئا قىلدى. ئەسلىدە زەينۇلئابىدىن مىرزا بېشى دايەنشەي تەرەپتىن شى-شى گۇڭغا ئەلچى بولۇپ بارغان ئىكەن. شى-شى گۇڭ ماقۇل تۇتماپتۇ. ئاندىن ئۇ ئۇرۇمچىگە كېلىپ، سوغا-سالامىلارنى ئېلىپ جانابى ئالىنىڭ خىزمەتلىرىگە بېرىپ دۇئا قىلىپ يانسام، ئۇرۇمچىنىڭ ھاۋاسىمۇ ياقماي تۇرىدۇ دەپ دايەنشەيدىن رۇخسەت ئېلىپ يولغا چىققان ئىكەن. يۇقۇرقى ۋەقە مىرزا بېشى يولغا چىقىپ ئىككى كۈندىن كېيىن يۇز بېرىپتۇ. بۇنىڭدىن مىرزا بېشىنىڭ خەۋىرى يوق ئىكەن. جانابى ئالى مېھرىۋان بولۇپ، ئۇرۇمچىدە شى-شى گۇڭ بىلەن بولغان ۋەقەنى مىرزابېشىغا ئۇقتۇرۇپ، "خۇداۋەندە ئالىمىيان ئۆزىنىڭ ھىكمەت ئىشارىتى بىلەن بىر بانا-سەۋەپ قىلىپ، سىز مىرزا بېشىنى مۇھاپىزەت قىلىپ، بارگاھى ئالىغا ئامان-ئېسەن يەتكۈزۈپتۇ" دەپ شۇكرى-سانالارنى بەجا كەلتۈرۈپ، تەھسىن-

ئاپىرىن ئوقۇپتۇ. چۈنكى، بۇ مىرزا بېشى بولسا پەزىلەتلىك ئالىم، شائىر ۋە ھەممە باپتا يېتىشكەن ئەرباپ، نەچچە خان ھۇزۇرىدا مىرزا بېشى بولۇپ ئۆتكەن، كۆپ ئىززەت ۋە ئابروي تاپقان، جانابى ئالىنىڭ خىزمەتلىرىدىمۇ زور قەدىر-قىممەتكە ئىگە بولغان، مۇنشىلىكتە يەكتا، خەت-قەلەمدە تەڭداشسىز بىر زات ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ تەبىئى ئىدرىگى، ئۆتكۈر زېھنى قۇۋۋىتى ۋە مۇھاپىزىتى بىلەن «دىۋانى فۇزۇلى»[201] ئۈسلۇبىدا بىر جىلدلىك دىۋان نەزمە-غەزەل يازغان ئىكەن. ئۇنىڭ تەخەللۇسى "مەھجۇرى" ("چەتتە قالغان"، "جۇدا بولغان" دېگەن مەنىدە ــ ت) ئىدى. مەزكۇر دىۋاندا كۆپ پەندـ نەسىھەت، ماۋارىپ ۋە ھەقىقەتلەرنى ئىما ۋە ئىشارەتلەر بىلەن كۆرسەتكەن ئىدى. بۇنى ھەممە پازىللار ئۆز ئولتۇرۇش-مەرىكىلىرىدە ئوقۇپ بېقىپ، ھەيرانى بارماقلىرىنى تەپەككۇر چىشلىرى بىلەن چىشلەپ قالاتتى. ھەر ئەھدى ئۇنىڭ يازغان كۇي قاپىيىلىرىگە پەقەت يۇقۇرى ئىنساپ بىلەنلا قارايدىغان بولسا، ئاندىن ئۇنىڭ ماھارىتىنى بىلەلەيدۇ. بۇ ئىككى قىتئە ئۇنىڭ دىۋان جۇملىسىدىندۇر. نەزىم:

گەر نەسەپ ئولسا بۇ مەھجۇرە تاۋاپى كەئبە.
باش ئۇرۇپ ئۆتكەن ئىشەتە ۋبە تەزرىئدە لىم.

سۆزىنىڭ ھاسلى شۇكى، جانابى غازى ئالى مەقامىنىڭ ئۇنچەـ گۆھەر تىلىدىن شۇنداق شاھانە ئىلتىپاتلىق سۆز چىقتىكى، ئۇ "ئەگەر ئۇرۇمچى ئىتائەتتىن چىقسا، يەنە لەشكەر ئەۋەتسەم، ئىتائەت ۋە پەرمان ئالغا كىرگۈزگىلى بولار، دايەنشەيىنى ئۆلتۇرسە، يەنە بىر تۈڭگانىنى يارلىق ئالى بىلەن بىر تەرەپ قىلساق، بەلكى بۇمۇ دا يەنشەي بولۇپ كېتەر، ئەمما سىزدەك مىرزا بېشىنى ئىككىنچى قېتىم تېپىشقا مۇيەسسەر بولغىلى بولماس ئىدى" دەپ مېھرىۋانلىق

قىلىپ، ناھايىتى كۆپ ئېھسانلارنى قىلىدى. جانابى بەدۆلەت غازى كورلا، قارا شەھەردە بولۇپ ئۇچ مىقدارى ئىستىقامەت قىلدى. ئاندىن بارگاھى مۇبارەكلىرىنى يۇلتۇزلارغا تاقاشقان دۆلەت بىلەن قوزغاپ، دۆلەت ئەركانلىرى ۋە دائىمى ئەمەلدارلىرى بىلەن ئاقسۇ بارگاھىغا كېلىپ، يېڭى بىنا قىلىنغان ئالى ئوردىغا چۈشتى. بۇ يېڭى ئوردا بولسا فەرغانە ۋىلايىتىدىكى خانلارنىڭ ئىچكى شەھەر ۋە ئوردىلىرىنىڭ شەكلى ۋە سىياقىدا بىنا قىلىنغان ئىدى. جانابى ئالى ئوردىنى ناھايىتى ياقتۇرۇپ، ئىش بېشى نىياز باقى ۋە باشقا ئۇستىلارغىمۇ چوڭ ئىنئام-ئېھسانلارنى بېرىپ تارتۇقلىدى. بۇ ۋاقىت تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن سەككىزىنچى يىلى (مىلادى 1871-يىلى — ت)، يەنى مۇچ (چاشقان — ت) يىلى ئىدى.

11

ئۇ شەھرىيارى ئاتالىق غازىنىڭ ئالى پەرمايىشى بىلەن ھېكىم خان تۆرەمنىڭ ئۇرۇمچى تۆڭگانىلىرى ئۈستىگە لەشكەر تارتقىنى ۋە توغرا يوللۇق پەرزەنتى بېك قۇلى بېگىمنى ھىمايەت ئۈچۈن كەينىدىن ماڭدۇرغىنى، بەزى ھادىسلەرنىڭ يۈز بېرىشى، مۇرات-مەقسەت گۇللىرىنى ئەسلى مۇرات-مەقسەتلىرىدەك مۇرات قولىغا كەلتۈرۈپ، يۇزىنى گۈمانى پەلەك بارگاھىغا سۈرتۈشى قاتارلىق ۋەقەلەرنىڭ بايانى

مۇلايىم تەبىئەتلىك دوستلار، راست كۆڭۈللۈك قەدىمى يارەنلەر-

نىڭ نۇرلۇق كۆڭۈللىرىدىن يوشۇرۇن ياكى مەخپى قالمىغايكى، مۇنداق بىر نەقلى ھىكايە ۋە قىسسە-ئەپسانىلەرگە قارىغاندا، ئۇ غازى ساھىبى دۆلەت ئاتالىق ئۇلۇغ ئىقبال ۋە بەخت بىلەن ئاقسۇدىكى ئۇلۇغ تەختتە مۇقىم بولۇپ ئورۇنلاشتى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى ئاتالىق غازى ئاقسۇغا ئىككى مەنزىل قالغاندا، كورلا ھاكىمى ھاجى مىرزا-دىن ئىككى مىڭچە يامان نىيەتلىك قالماق قورال-ياراق ۋە بايراق-لارنى كۆتىرىپ، بىر دىل ۋە بىر نىيەتتە بولۇپ، بىر كىچىدىلا كورلىغا كىرىپ، ئىككى يۈزچە ئادەمنى نابۇت قىلىپ، جېنىنى ئېلىپ، يۈلتۇز ئىچىگە قېچىپ كىرىپ كەتتى دىگەن بىر ئەرز كەلدى.

بۇ ۋەقەگە كەلسەك، ھاجى مىرزا قالماقلارنىڭ توپىلىڭىدىن خەۋەر تېپىپ، يىگىتلىرى بىلەن قالماقلارىكىلىدىغان تاغ ئاغزى يولىنى توسۇ-ماقچى بولۇپ، شەھەرگە ئوتتۇز يول مىقدارى كىلىدىغان خال خامان دىگەن مەنزىلگە چىقىپ يولىنى توساپ ياتقان ئىكەن. بۇ قالماقلار باشقا يول بىلەن كورلىغا كىرىپ خاتۇنخانىنى ئېلىپ چىقىپ كېتىپتۇ. بۇ چاغدا يەنە ئاتالىق غازىنىڭ مۇبارەك قۇلاقلىرىغا نەسەندىكى شى شى گۇڭ چېرىكلىرى بىلەن ئۇرۇمچىگە كىرىپ، دايەنشەيىنى ئۆلتۈرۈپ، بۇلاپ-تالاپ چىقىپ كەتتى دىگەن خەۋەر ئاڭلاندى.

بۇ ۋەقە مۇنداق بولغان ئىدى: سۇ يەنشەي بىلەن شى شى گۇڭ-نىڭ ئوتتۇرىسىدا كونا ئاداۋەت بار ئىدى. شۇڭلاشقا شى شى گۇڭ جانابى ئالىغا يار-مەدەت يەتكۈزۈپ، سوغا-سالام ۋە چېرىكلىرى بىلەن كېلىپ خىزمەت قىلغان بولۇپ، سۇ يەنشەيىنى يوق قىلماقچى ئىكەن. لېكىن بۇ ئۇنىڭ مۇددىئاسىدەك بولماي، سۇ يەنشەينىڭ ئۇرۇمچىگە دايەنشەي قېلىپ بەلگىلەنگەنلىگى ۋە چوڭ مەرتىۋە بېرىلگەنـ

لىگىگە چىدىماي، قاتتىق ھەسەت قىلدىكەن. شۇنداقلا، ئاتالىق غازى شى شى گۇڭغا دايەنشەيدىن ئون مىڭ تاغار ئاشلىق بېرىشكە يارلىق قىلغان ئىدى. شى شى گۇڭ بۇنى ھازىر ئالىمەن دەپتۇ. دايەنشەي بولسا پۇقرالارنىڭ قولىدا ئاش يوق، خامان ئالغانىدا بەرسەم دەپ ئۆزرە ئېيتىپتۇ. ئو بۇنىڭغا ماقۇل بولماي، بانا قىلىپ ئۇرۇش پەيدا قىلىپتۇ.

ئاقتۇەت شۇنداق بىر خەيرىيەتلىك چاغلاردا، جانابى ئالى كۇچاردىن نار مۇھەممەت پەرۋانچىنى ئەمرى لەشكەر دەرىجىسىگە كۆتىرىپ، ئىككى مىڭ لەشكىرى بىلەن ھەممە لەشكەرلەرگە باش قىلىپ، ئۇرۇمچى ئۇستىگە يۇرۇش قىلىشقا پەرمايىش قىلدى. كورلە-دىن ھاجى مىرزا بېشىنى بەش يۇز يىگىتى بىلەن بۇيرۇدى. ھاجى مىرزا ئۆز ئورنىدا تاشلان قازىبەگنى تاشلىدى. تۇرپانىدىن ھېكىم خان تۆرەمنى يىگىتى بىلەن پەرمايىش قىلدى. نەتىجىدە ھېكىم خان تۆرەم نارمۇھەممەت پەرۋانىچى، ھاجى مىرزا بېشى، ھەيدەر قۇل ئەمرى لەشكەر، مەھمۇت بېك پانسەت ئۆرگەنچى قاتارلىقلار باشلىق سەككىز مىڭ يىگىت، سەربازلىرى بىلەن ئۇرۇمچى ئۇستىگە باردى. ئۇرۇمچىدىكى تۇڭگانلار سۇدا يەنشەي ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى تالىپ ئاخۇننى دادىسى ئورنىدا بىلىپ دا يەنشەي قىلىپ، ئۇنىڭ ئەمرىگە ئىتائەت قىلدىكەن. جانابى ئالىمۇ بۇ تالىپ ئاخۇنغا تەلەپكار بولۇپ، دا يەنشەي قىلىپ مۇبارەك يارلىغى بىلەن بېكىتكەن ئىدى. بۇ ئەسنادا ھېكىم خان تۆرەملەر تۇڭگانلارنىڭ ئىتتىپاقى بىلەن شى شى گۇڭدىن ئىنتىقام ئېلىش ئۈچۈن نۇسرەت ئەسەرلىك ئەسكەرلىرىنى باشلاپ نەنسەن ئۇستىگە بېرىپ ئۇرۇشقا كىرىشتى. كاپىرلار باراۋەرلىك قىلالماي كىچىك نەنسەننى تاشلاپ، چوڭ

نەنسەنگە قاچتى. تۆرەم باشلىق ھەممە قوشۇن كىچىك نەنسەنىدە تۇرۇپ، سۇرەت-ۋەقەنى جانابى ئالىغا ئەرز مەلۇم قىلدى. جانابى ئالىدىن خىتايلار قاچقان بولسا ئىشكىلار بولمىسۇن، ئەمدى بۇ قىشنى ئۇرۇمچىدە چىقىرىكلار دىگەن ئالى ئىتايەتنامە بىلەن پەرمايىش سادىر بولدى.

قەۋىس پەسلى ئىدى. تۆرەملەر ئۇرۇمچىگە كەلسە تۇغقانلار دا-يەنشەي تالىپ ئاخۇنىنى ئورنىدىن بىكار قىلىپ، داۋۇد خەلپىنى ئۆزلىرىگە چوڭ قىلىۋالغان ئىكەن. ئۇلار تۆرەملەرنى ئۇرۇمچىگە كىرگۈزمىدى. بۇ ھالدا ھېكىم خان تۆرەم مۇھاربىگە قول سالدى. تۇغقانلار غالىپلىق قىلدى. تۆرەم بۇنىڭ ئۇچۇرىنى جانابى ئالىغا ئەرز تۇتتى. لېكىن ئۇرۇش جەريانىدا پەيزى يۇز بېشى، ئارسلانقۇل قىپچاق ۋە تاغاي قۇرشاقلار شۇنداق باتۇرلۇق ۋە قەيسەرلىك قىل-دىكى، خۇددى قىسسە ۋە داستانلاردا ئالاھىدە مۇبالغە قىلىپ بايان قىلىنغان رۇستەمى داستان ۋە سام نەريمانلار ئاشكارا كېلىپ قالغان-دەك بولدى. تۆرەمنىڭ لەشكەرلىرى ساق قالدى. بۇنىڭغا خۇدا-ۋەندەكبىرىم ئۆزىنىڭ لۇتپى ئىنايىتى بىلەن باشدىن-ئاياق مۇھا-پىزەت قىلىشى ھەم بۇ باھادۇر-مەرتلەرنىڭ يار-يۆلەنچۈك بولۇشى بائىس ۋە سەۋەپ بولدى.

گەپنىڭ ھاسلىغا كەلسەك، تۆرەمنىڭ ئۇچۇر ئەرزى جانابى ئالىنىڭ ئالدىغا بارغان ھامان، ئۇ ئاقسۇدىن ئۆمەر قۇل ئەمىرى لەشكەر ۋە ئەزىم پانسەتلەرنى باش قىلىپ، بىر مىڭ بەش يۇز ئەسكەر بىلەن تۆرەم ۋە پەرۋانچىلەرنىڭ ھمايىتىگە راۋان قىلدى. بۇلار يېتىپ بېرىپ ناھايىتى قاتتىق ئۇرۇشلارنى قىلىپ، لورىنجا داۋۇد خەلپىنىڭ پايتەختى لوچىڭ (كونا شەھەر ــ ت) دىگەن شەھەرنى

قولغا كىرگۈزۈپ ئورۇنلاشتى. خەنچىڭ (خەنزۇلار شەھرى — ت) شەھرىمۇ بۇلارنىڭ تەۋەلىگىگە ئۆتتى. بۇ ھالدا لورىنجامۇ بىرمۇنچە تۈڭگانى بىلەن ماناسقا قېچىپ كەتتى. تۆت پانسەت يىگىتلىرى بىلەن تۆرەمنى مۇھاپىزەت قىلىش خىزمىتىگە تەيىنلەندى، ئون ئالتە پانسەت لوچىڭ شەھىرى بىلەن خەنچىڭ شەھىرى ۋە تەۋە بولغان تۈڭگانىلارنى ساقلاپ ماناس تەرەپتىن كېلىدىغان يوللاردىن خەۋپ ئېلىپ، ھازىرلىق قىلىپ، قاراۋۇلچىلار قاتارىدا ساقتالىق قىلىشقا مەسئۇل بولدى. شۇنداق قىلىپ، ئوتتۇز بەش كۈن ئۆتتى. لورىنجا بولسا ماناسقا بارغاندىن كېيىن، نەنسەندىكى شى شى گۇڭ بىلەن يارۇ-ھەمدەملىك ۋە ئىتتىپاق تۈزدى. شى شى گۇڭ ئىنىسى ماشو يە بىلەن تۆت مىڭ خىتاينى ھەمرا قىلىپ لورىنجاغا قوشۇلدى. تۈڭگانىلار ئون ئالتە مىڭ چېرىك راسلاپ، جەمئى يىگىرمە مىڭ كىشى بولۇپ كېلىپ، مەزكۇر يولدىكى پانسەتلەرنى قوغلاپ خەنچىڭ شەھرىنى قايتۇرۇۋالدى. تۆرەم باشلىق ھەممە يىگىت لوچىڭ شەھرىگە قامىلىپ قالدى. ئىسلام لەشكەرلىرى كامىل تۆت ئايغىچە ئەسلا باش چىقىرالمىدى.

ئۇرۇمچىنىڭ قەدىمقى شەھرى بولسا خەنچىڭ دەپ ئاتىلىدىكەن. داۋۇد خەلىپە خانلىققا كۆتىرىلگەندە تۈڭگانىلار بۇ شەھەرگە يېقىن يەنە بىر شەھەر بىنا قىلىپ، ئۇنى داۋۇد خەلىپىگە پايتەخت قىلىپ بېرىپ، لوچىڭ دەپ ئاتاپتىكەن. بۇ ئىككى شەھەردە ئوق-دورا، نەيزە، قىلىچ، قورال-ياراق قاتارلىق جەڭ ئەسۋاپلىرى ناھايىتىمۇ تولا ئىكەن. جۇملىدىن سەككىز مىڭ كاتتا توپ ۋە تەيپو زەمبىرەك، ئوقيا، ساغداقلار تەييار ئىكەن. ساڭدا بولسا غەللە ئاشلىق ۋە ياغلىرىمۇ كۆپ ئىكەن. بۇلارنى تىنچىلىق زامانىدا بىجىن

تەرەپتىن مەيمەيچىلەر ئېلىپ كېلىپ، ساراي ۋە دەڭىلەردە ساقلاپ ياتقان ئىكەن. ھەر خىل ۋە ھەر قىسىم پاكىز خۇش بۇي چاي، چىنە، تاۋار، دۇردۇنىلەر، بىجىنىڭ ھەر خىل پاكىز ۋە چىرايلىق نەپىس مال-ئەشيالىرىمۇ ھەددىدىن زىيادە تولا ئىكەن. تۇڭگانىلار مەزكۇر مال ئىگىلىرى بولغان مەيمەيچىلەرگە ئىمانى ئىسلام ئۇگىتىپ، ئۇلارنى مۇسۇلمانچىلىق تايىپىسىگە داخىل قىلىپ، ئۆز مال-لىرىغا ئۆزلىرىنى ئىگە ۋە پاسبان قىلىپ قويغان ئىكەن ۋە بۇنى لازىم بولغاندا خالىغانچە ئېلىپ ئىشلىتىپ تۇرىدىكەن.

شەھەر قولغا چۈشكەندە، تۆرەم بىرنەچچە سارايدىكى پۇل، مالالارنى پادىشالىققا خەتلەپ ئالدى. باقماندىسىنى يىگىتلەرگە ئىنئام قىلدى. ھەر بىر ئادىدى يىگىتمۇ ئەقەللى ئوتتۇز مىڭ تەڭگە قىممىتىدە مال-مۇلۇككە ئىگە بولدى. لېكىن، بۇ مال-مۇلۇك، بۇنداق قىممەتچىلىك كۈنىلىرىدە ھىچ نەرسىگە ئەرزىمىدى-دە، يوق بولۇپ كەتتى. يىگىتلەر بولسا تاۋار، دۇردۇننى كۆينەك، تامبال ۋە پايتىما قىلىپ ئىشلەتتى. چۈنكى، بۇنىڭدىن باشقا خەسە چىت ۋە بۆز-خامدەك نەرسە يوق ئىدى. ھەر خىل چاينىڭ كۆپلۈگى شۇ مىقدارغا يەتكەن ئىدىكى، يىگىتلەر ئاتلىرىغا ئوقۇر ياساش ئۈچۈن بۇ خىل چايلارنى ئىشلەتكەن. يەنە ئۇلار تاختا چايلارنى خام خىش ئورنىدا ئاتېشى يېتىدىغان جايغىچە تىزىپ) ياغاچ ئورنىدا ئۇنىڭدىن تۇرۇك ياساپ، ئۇستىگە لاي سۈۋاپ، ئاتلىرىغا ئوقۇر قىلىپ بېرەتتى. ئاتلار ئوت تاپالمىغان كۈنلەردە بولسا، ناھايىتى ئاچلىقتىن مەزكۇر چايلارنى پارچە-پارچە قىلىپ يەپ ۋە ئاياقلىرىدا دەسسەپ يوق قىلىۋېتەتتى.

ئەلقىسسە، بۇ چاغدا يەنە بىر ئاجايىپ ۋەقە يۈز بەرگەن ئىدى. يەنى تۇڭگانىلار لورىنجاغا شەھەر بىنا قىلىپ بەرگەندىن كېيىن، بۇ

شەھەرنىڭ دەرۋازىسىغا يۈز قەدەم مىقدارى كېلىدىغان جايغا **بىر** كاتتا مسچىت جامە سالدۇرۇپ، مۇنارە مۇئەززىنە (ئەزانخانا ــ ت) لىرىنى ناھايىتى ئىگىز قىلىپ كۆتىرىپ ياساتقان ئىكەن. تۆرەملەر سولىنىپ قالغان كۈنلەردە، بىر كېچىسى بىرمۇنچە تۈگىگانى مسچىت جامەنىڭ ئىچىگە كىرىۋېلىپ، دەرۋازا، مۇنارە مۇئەززىنىلەرنىڭ ئۈستىگە چىقىۋېلىپ، شەھەرگە قارىتىپ ئوق ئېتىپ، ھىچ ئەھدىنى ئىشىگەدىن باش چىقارتماي، ناھايىتى ئامالسز ئەھۋالدا قويدى. ئاخىرى مەسلىھەت شۇنىڭغا قارار تاپتىكى، بۇ تۈگىگانىلار بىلەن يۈزمو-يۈز ئۇرۇشۇپ مسچىت جامەنى ئېلىشىمز مۇمكىن ئەمەس، مەسلىھەتنىڭ ياخشىراقى شۇكى، بىرمۇنچە يىگىت، سەرۋازلارنى يۈگۈرتۈپ ئالمساق ئەسلا ئىلاجى يوق دەپ، ھەممىسى بىر نىيەتكە كېلىپ، ھەر پانسەتتىن ئون ياكى ئون بەش باھادۇر تەلەپكارنى ئىلغاپ ۋە تاللاپ، جەمئى ئۇچ يۈز ئادەمنى تەييارلاپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى بىردەك يالىڭاچ تامبالچاق قىلىپ، شاپ خەنجەرلەرنى يالىڭاچ بېلىگە باغلاپ، قىلىچلارنى قولىغا ئېلىپ، بىرمۇنچە بورىنى ياقتا چىلاپ ئوت تۇتاشتۇرۇپ، مسچىت جامەگە يۈگۈردى.

دەلۋە پەسلى، ھاۋا سوغاق، ئاسمان بىلەن باراۋەر قار ۋە مۇز بىلەن قاپلانغان ئىدى. بۇلار بارغان ھامان دەرۋازىغا ئوت ياقتى، ھەر تەرەپتىن تاملىرىنى بۇزۇپ، مسچىت جامە ئىچىگە كىرىپ ئوت قويۇپ، غەلبە قىلىپ، جامەنى قولىغا كىرگۈزدى. ئۇچ يۈزچە تۈگىگانىنى تىرىك تۇتۇپ، بىرىنى يەنە بىرىگە چېتىپ ياتقۇزۇپ، ئۈستىگە ياغاچ، كىگىز، بورا قاتارلىقلارنى تاشلاپ، نۇرغۇن ياغلارنى چېچىپ ئوت يېقىپ كۆيدۇرۇۋەتتى ۋە يەنە بۇ تۈگىگانىلارنىڭ يامان-لىرىدىن ئۇچ يۈز قىرىق ئادەمنى سىرناپ ۋە ئىلغاپ، گۇنا-جىنايەتـ

لىرىنى بوينىغا ئارتىپ، ھەر بىرىنى بىر تۈۋرۈككە باغلاپ، ھەر بىر پانسەتنىڭ يىگىتلىرىگە بۇ تۈگكانلارنىڭ يىگىرمە ياكى ئوتتۇزىنى تەيىنلەپ بىر سائەت ئوق ئېتىشقا پەرمايىش قىلدى. بۇلار ئىمكانىيىتىنىڭ يېتىشىچە بىر سائەت ئوق ئاتتى. ئۇلارنىڭ ئۇستىخانلىرى زىرە ۋە قىيما-قىيما بولۇپ گويا خېمىرەك بولۇپ كەتتى، گۆشلىرى بولسا ئوقنىڭ زەربى ۋە ئەسراتسىدىن ئۇچۇپ يوق بولۇپ كېتىپتۇ. بىر سائەتتىن كېيىن ئېتىشنى توختاتتىپ، ئۇلارنىڭ خىش ئەقرىبالىرى كېلىپ، ئۆلۈكلىرىنى دەپنە قىلىۋىن دەپ پەرمايىش قىلدى، تۈگكانلار كېلىپ قارايدىغان بولسا بۇلارنى ئىگىسىن، ئاياق ياكى رەگگى-روييدىن تونۇش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇلارنى ئېلىپ بېرىپ دەپنە قىلدى. بۇ جەريانىدا تۈگكانلاردىن بىر مىڭ بەش يۈزچە كىشى يوق بولۇپتۇ. يىگىت، سەرۋازلارنىڭ ئۈچ يۈزدىن زىيادە-رەگى زايا بولۇپتۇ.

تۆرەملەر قامىلىپ ياتقان كۈنلەردە بىر ئىلاج قىلىپ بىر ئەرزچىنى ئەرز بىلەن كاشغەرگە ماگدۇرغان ئىدى. بۇ جانابى ئاتالىق غازى ئاقسۇدا توققۇز ئاي تۇرۇپ كاشغەرگە بارغان كۈنلىرى ئىدى. ئاتالىق غازى ئەرزچى يېتىپ بارغان ھامان ئەھۋالىدىن ۋاقىپ ۋە ئاگاھ بولۇپ، توغرا يوللۇق پەرزەندى بېيىك قۇلى بېگىمنى باش قىلىپ، مۇھەممەت كېرىم دادخۇا، ئەلى بېيك پانسەت، مۇھەممەت سەئىد پانسەت، نوروز پانسەت، خالمان پانسەت، ئەشمۇھەممەت پانسەت، بوخچە بەردار، مىر كېرىم قۇرچىلارنى قوشۇپ، بەش مىڭ يىگىت ۋە تۆرە قۇل لاۋۇر، مۇھەممەت رەھىم پەھلىۋان، خەلىل ئەپەندىلەرگە ئىككى مىڭ سەرۋاز، دەھول-دۇمباق، ئەلەم-بايراق ھەم ئۆمەر خوجا ئىشانغا تۆت چوڭ بام توپ ۋە چاچما ئوق-دورا-

لىرى، بىلەن ئادەملىرىنى قوشۇپ، تۆرەملەرنى ھمايە قىلىش ئۈچۈن يولغا سالدى.

بېك بەچچە (بېك قولى بېك ــ ت) مۇسۆلەت ۋە سەلتەنەتلىرىنى، لەشكەركەشلىك تەرتىپ، قائىدىلىرىنى خۇددى جانابى بەدۆلەتىنىڭ تەرىقە رەۋىشىگە ئوخشاش ھەشەمەت بىلەن راسلاپ، بارلىق ھەشەمەتلىك ئەرباپلىرى بىلەن غەلىبە ئۇزەكگىسىگە ئاياقلىرىنى قويۇپ، مەنزىلمۇ ـ مەنزىل يۇرۇپ، ئوتتۇز ئالتە كۈندە توخسۇنغا يېتىپ كەلدى. توخسۇن ھاكىمى جاھان دادخۇا بەقەدەر ئەھۋالغا قاراپ خىزمەتكارچىلىغىنى بەجا كەلتۈردى. جانابى بېك بەچچە بۇ تەرەپلەرنىڭ بۇرۇنقىدەكلا تۈرغانلىغىنى كۆرۈپ خاتىرجەم بولۇپ، بەش كۈن تۇرۇپ ئارام ئېلىپ، مەقسەت ـ مىرام تەرەپكە قەدەم قويدى. بۇ چاغدا داۋانچىنىڭ تۆكگانلىرىمۇ لورىنجاغا ئالاھىدە ئىناۋەت قىلىپ، يۈز ئۇرۇپ قارشىلىق قىلىپ، مۇخالىپلىككە ئەدەپسىزلىك بىلەن يۈز قويغان ئىدى. شۇكلاشقا، داۋانچىنىڭ قولغا كىرگۈزمەي تۇرۇپ ئۇرۇمچىگە بېرىشقا مۇيەسسەر بولماس ئىدى. ئامالسىز داۋانچىن شەھىرىنىڭ مۇھاسىرىسىگە قەدەم قويۇپ، قىرىق كۈندىن كېيىن ئۇرۇش غەلىبىسىنىڭ مەيىن شامالىرى پەيدا بولۇپ، مەقسەت گۈللىرى بېك بەچچىنىڭ قولغا كىردى. بۇ جەريانىدا مىڭدىن زىيادەرەك تۆكگانى يوق بولۇپتۇ، ئىككى يۈز ئەللىكچە يىگىت زايا بولۇپتۇ. داۋانچىن پەتھىدىن كېيىن تۆرەملەرنى ھمايە قىلىش ئۈچۈن، تېز سۈرئەت بىلەن ئۇرۇمچى ئۈستىگە يېتىپ باردى. تۆرەم شەھەرنىڭ ئىچىدىن، بېك بەچچە شەھەرنىڭ تېشىدىن نۇرغۇن ھەركەت ۋە تەرەددۇتلارنى قىلدى. قاتتىق ۋە زور جەڭلەر بولدى. ئاقۇەت بۇلار غالىپلىق قىلىپ تۆكـ

گانىلارنى بوي سۈندۈردى. بۇ ۋاقىت تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن توققۇزىنچى يىلى (مىلادى 1872 ـ يىلى ـــ ت) ئىدى. ئون بەش مىڭغا يېقىن تۈڭگانى ۋە خىتايلار يوق بولدى. شى شى گۈڭنىڭ ئىنىسى ماشويەمۇ تەيىنلەنگەن ئورنى جەھەننەمىنىڭ تۈۋىگە موللاق ئېتىپ چۈشۈپ كەتتى. يىگىتلەردىن مىڭدىن كۆپرەگى زايا بولۇپتۇ. بېيىڭ بەچچە بۇ پەتىھى ئىقبال بەختىنى پەتھىنامە قىلىپ بارگاھى ئەلاغا ئەۋەتتى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى تۆرەملەر شەھەرگە سولىنىپ تۇرغان كۈنلەردە، يىگىتلەرنىڭ ئەھۋالى ناھايىتى خاراپ بولغان ئىدى. قىممەتچىلىكمۇ ناھايىتى قاتتىق بولغان ئىدى. بىر سەر كۈمۈشكە بىر جىڭ نان تېپىلمايتتى ۋە نۇرغۇن قىممەت باھا ئاتالارمۇ ھالاك بولۇپ كەتكەن ئىدى. ھەتتا تاملارنى بۇزۇپ، سۇۋاقلىرىنى سۇدا يۇيۇپ، ئۇنىڭ سامانلىرىنى پاكىز ئايرىپ ئاتقا بەرگەن ئىدى. بۇنىڭ بىلەنمۇ ئىش ھەل بولمايتتى.

ئۇرۇمچى پەتھى بولغاندىن كېيىن، بېيىڭ بەچچە تۆرەمگە تەۋە يىگىتلىرى بىلەن بىللە تۇرپانغا قايتىشقا رۇخسەت بەردى ۋە قالغان يىگىتلىرى بىلەن ئۇرۇمچىدە ئىككى ئاي تۇرۇپ، ئاندىن ئەمىرى لەشكەر، پانسەت، يىگىت ۋە سەرۋازلىرى بىلەن گۇمادىغا ئاتلاندى. گۇمادىدىمۇ ئون مىڭدىن كۆپرەك كارغا يارايدىغان تىمەن تۈڭگانى بار ئىكەن. گۇمادى تۆت ئاي مىقدارى مۇھاسىرىدە بولدى. ئاربدا كۆپ قاتتىق جەڭ مۇھاربىلەر بولۇپ، ئاقىۋەت تۈڭگانلار باراۋەرلىك قىلالماي، ئەمرى ئىتائەتكە بويۇنلىرىنى سۇنۇپ، ھەدىيە ـ تارتۇقلار بىلەن ئالدىغا چىقىپ، ئامانلىق دۆلەت شەرابتىگە ئىگە بولدى. بېيىڭ بەچچە ئۇلارنىڭ يۈرتىنى ئۆزىگە ئىنئام قىلىپ، بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ ياندى. خالمان پانسەت بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا

شاهادەتلىك شەرۋىتىنى ئىچتى.

بۇ كۈنلەردە يەنە جانابى ئالى بەدۆلەت مەرغىنانىلىق يەھيا يۈز بېشىنى كاشىغەردىن ماناستىكى لورىنجا ئالدىغا خەت، سوغات ۋە بال، ناۋاتتەك شىرىن گەپلەر ھەم ياخشى سۆزلەر بىلەن ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەن ئىدى. مەزكۇر يۈز بېشى ماناسقا بېرىپ ئەلچىلىك قائىدە-رەسمىيەتلىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ تۇرغاندا، لورىنجا يەنى داۋۇد خەلىپە "مەن ئەنجانلىقلارنىڭ خەت-سۆزلىرىنى ئاڭلىمايمەن ۋە ئەلچىنىمۇ كۆرمەيمەن" دەپ ناھايىتى غەزەپ جاھالەتتىن مەزكۇر يۈز بېشىنى دارغا ئاستى ، ئۇنىڭ ئۇچ ئادىمىنىمۇ يوق قىلدى. جانابى ئالى غازى لورىنجانىڭ بۇ خىل نالايىق قىلىق پېئىلىنى ئاڭلاپ، غەزەپ ئوتلىرى ئۆرلەپ، ئاللا بېك پانسەت، ھىسامىدىن پانسەت، ئاخۇن پانسەتلەر باشلىق ئون پانسەت ۋە ئىككى مىڭ نەپەر خۇن ئىچەر ئەسكەرنى تەيىنلەپ يولغا سالدى. بۇلار يېتىپ بېرىپ جانابى بېك بەچچە بىلەن كۆرۈشۈپ، سائادەتلىك زامان ۋە شەرەپلىك ۋاقىتلاردا ئاتلىنىپ يولغا چىقىپ، ماناس تەۋەسىگە يېتىپ كەلدى. شەھەرنى مۇھاسىرە قىلىپ، جەڭ-مۇقابىلىگە كىرىشتى. بىرقانچە قېتىم غەلبە قىلىپ، بىرقانچە قېتىم مەغلۇپ بولدى. ئۇ ياراتقۇچى غەپۇر ئاللانىڭ فەزلى ئىنايىتى بىلەن مانىاس شەھىرىنىمۇ ئېلىشقا مۇيەسسەر بولدى. لېكىن شەھەر ئېلىنىدىغان كۈنلىرى لورىنجا دورا يەپ جېنىنى جان ئالغۇچى ئەرۋاھقا، مال دۇنياسىنى بولسا غەلبە نىشانلىق قوشۇنلارغا تاپشۇرۇپ، ئامانلىق ھاسىل بولدى. بۇ جەريانىدا ئۇچ يۈزدىن كۆپرەك يىگىت زايا بولدى. مىڭدىن ئوشۇق تۈڭگانلار يوق بولدى. شۇنداق قىلىپ تۈڭگانلارنىڭ شەھىرى ئىككىنچى قېتىم جانابى ئاتالىق غازىنىڭ ئەمرى ئىتا-

ئىتتىگە كىردى.

بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتىن كېيىن، بىك بەچچە ئۇرۇمچىگە قاراشلىق ئالتە شەھەردىكى چوڭ-كىچىك ۋە باي ياكى كەمبەغەل تۈگىنىلارنى خەتلەپ تىزىمغا ئېلىپ، بايلارغا مىڭ سەردىن، قالغانلارغا ئۆز دەرىجىسى بويىچە سەككىز يۈز سەر، ئالتە يۈز سەردىن تارتىپ، ئەقەللى ئون سەرگىچىلىك كۈمۈش پۇل غەلىلە قويۇپ، دۆلەتخانىغا ئالدى. بۇ يارغۇ كۈمۈشنى تاپشۇرغاندىن كېيىن، تۈگىنىلار ئاجىزلىق ۋە زەئىپلىككە يۈز قويۇپ، ئۆز ئورنىنى تونۇپ بىلىپ، ئۆز كەسپى-ھۈنەرلىرى بىلەن مەشغۇل بولىدىغان بولدى. بۇ چاغدا كاشغەردە سالارلىق (سالاتايىپسىدىن ـــ ت) كەنجە ئاخۇن دېگەن بىر نامدار كاتتا تۈگىنى بار ئىدى. ئاتالىق غازى ئۇنى ئۇرۇمچىدىكى تۈگىنىلارغا دايەنشەي قىلىپ، تۈگىنى يۈسۈپ بىك ياساۋۇلنى ياساۋۇل بېشى قىلىپ، ئات، قورال-ياراق، ئەلەم، بايراق قاتارلىقلارنى ئىنئام-ئېھسان قىلىپ، ئۇرۇمچىگە يولغا سالدى. بۇلار ئۇرۇمچىگە بارغاندىن كېيىن، بىك بەچچىمۇ ئۇرۇمچىنىڭ چوڭ تۈگىنىلىرىنى كەنجە ئاخۇنغا تاپشۇرۇپ، غەلىبە نىشانلىق قوشۇنلىرى بىلەن تۇرپانغا يېنىپ چۈشتى، تۇرپاندىكى ئۇلۇغ مازار-ماشايىخلار ھەققىدە ئالەم ئىگىسىنىڭ كالامىنى خەتمە قىلدۇرۇپ، غېرىپ-بىچارىلەرگە كەڭرى نەزىرلەرنى قىلىپ، سەدىقە بېرىپ، ئۇلارنىڭ دۇئاسىنى ئېلىپ خاتىرجەم بولدى.

لېكىن، كورلا ھاكىمى ھاجى مىرزا بېشى بۇرۇن بىپەرۋالىق قىلىپ خاتۇن خانىنى قولىدىن بەرگەن ۋە قالماقلارنىڭ بىرنەچچە ئادەمنى زايا قىلىشىغا سەۋەپ بولغان ئىدى. بۇنى گۇناھىدىن ساقىت قىلىنى بوينىغا قويۇپ، ئورنىدىن بىكار قىلىپ، كاشغەرگە ئېلىپ

بىرىپ ئۇچ يىل ئىستىقامەت ۋە تۇۋا-نادامەتكە تاشلىدى. كورلىنى بولسا نىياز مۇھەممەت توقسا بىيگە مەرھەمەت قىلدى. نار مۇھەممەت پەرۋانچىنى بولسا پىشقەدەم ۋە كاتتا سپاھ دەپ، تۆرەم بىلەن بىللە ئۇرۇمچىگە بۇيرۇغان ئىدى ھەم ئۇنىڭغا ئەمىرى لەشكەرلىك مەنسۇبى بىرىلگەن ئىدى، ھەتتا ئۇرۇش ۋاقتىدا تۆرەمىنمۇ بۇ پەرۋانچىنىڭ ئەمىرى پەرمانىغا بوي سۇنۇشى توغرىلىق مۇبارەك يارلىق بىرىپ، ئورنىنى كۆتەرگەن ئىدى، لېكىن بۇ ئۇرۇمچىگە بارغاندىن كېيىن مەخپى تۇرده مەرھۇم دايەنىشەيىنىڭ ئوغلى تالىپ ئاخۇندىن مەخپى ھالدا بىرمۇنچە نەق پۇل ئېلىپ، جانابى ئالغا خەت يېزىپ، تالىپ ئاخۇننى دايەنىشەي قىلىپ بەرسىلە، چۇنكى، ھەممە تۆڭگانىلار تالىپ ئاخۇنىڭ تالىبى ئىكەن دەپ تەلەپ قىلغان ئىدى، جانابى ئالمۇ تالىپ ئاخۇنغا تەلەپكار بولۇپ دايەنشەي قىلىپ ئالى يارلىق چۈشۈرگەن ئىدى. لېكىن، تۆڭگانىلارنىڭ چوڭلىرى ھەتتا پۇقرا ئاممىسمۇ تالىپ ئاخۇنغا ئىناۋەت ۋە ئىتائەت قىلىشنى ئۆزلىرىگە ئار-نومۇس بىلىپ، ئىككىنچىلەپ لوربىنجاغا ئىناۋەت ۋە ئىتائەت قىلغان ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە يۇقۇرىدا بايان قىلىنغاندەك شى شى گۇڭ بىلەن تالىپ ئاخۇنىنىڭ دادىسى سۇ يەنشەي ئوتتۇرىسىدا كونا ئاداۋەت بار ئىكەن. شۇنداقلا تۆڭگانىلار-نىڭ خاس پۇقرالىرى ۋە ھەممىسلا داۋۇد خەلپىنى كەسپي كارامەتلىرى ئاشكارا، دەۋەت ئىگىسى دەپ جان-دىلى بىلەن ئەقىدە ئىخلاش قىلىدىكەن. ئەگەر نار مۇھەممەت پەرۋانچى ئىكىنچى قېتىم داۋۇد خەلپىنى تۆڭگانىلارغا ئۇلۇغ قىلىپ بېرىلسە دەپ ئەرز بەرگەن بولسا ئىدى، بەلكى مۇبارەك يارلىق ئارقىلىق داۋۇد خەلپە تۆڭگانىلارغا ئۇلۇغ قىلىنغان ۋە ئاردا جىدەل-ماجىرا چىقمىغان،

يىگىت، سەرۋازلارنىڭ قانلىرىمۇ تۆكۈلمىگەن بولار ئىدى. ئاتالىق غازى ئەنە شۇ ۋەقەلەرنى باناسەۋەپ قىلىپ، نار مۇھەممەت پەرۋانىچنى كۈچاردىكى مەنسۇبىدىن بىكار قىلىپ، كاشغەرگە ئېلىپ بېرىپ، مۇزلۇق ئۆيگە سولاپ قويۇپ، مۇزلىتىپ يوق قىلدى. كۈچارنى بولسا ئاملىخان تۆرەمگە ئىنايەت قىلدى ۋە ئۇرۇمچى، ماناس ئۇرۇشلىرىدا باتۇرلۇق كۆرسەتكەن ئارسلان قۇل قېچاقنى پانسەتلىككە كۆتەردى. تاغاي قۇرشاقنى ياساۋۇللارغا يۇز بېشى قىلىپ تەينىلدى. پەيزى يۇز بېشى ئۆز باشلىغى مەھمۇت بېك پانسەتكە ئەدەپسىزلىك قىلغانلىغى ئۈچۈن، ئۇنىڭدىن كايىپ مۇزداۋانىدا قويدى. لېكىن ئۇ مۇزداۋانىدىن قاچقانىدا تۇتۇۋېلىپ، كاشغەرگە ماڭدۇرسا، يولدىن يەنە قاچتى. ئۇنىڭ گۇناسىنى گەدىنىگە يۈكلەپ، سويۇپ تاشلىدى. يەنە ئۇرۇمچىنىڭ كونا شەھىرىدە بىر مىڭ يىگىت تۇرۇشقا يارلىق قىلدى. تۇردى قۇلى دادخۇانى ئەمىرى لەشكەر قىلىپ، ئۇنىڭغا يەنە تۆت پانسەت تەينىلەپ ئۇرۇمچىدە توختاتتى ۋە ھەر يىلى تۆت پانسەت نۆۋەت بىلەن ئالمىشىپ تۇرىدىغان بولدى.

تارىخ ھىجرىگە بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسان (مىلادى 1872 ـ يىلى ـــ ت)ئىدى. جانابى بېك بەچچە غەلىبە ۋە نۇسرەتتىن كېيىن، دۆلەت ـ ئىقبال بىلەن كاشغەر داروس سەلتەنەتىگە مۇراجەت قىلىپ، بۇيۇك ئاستانىگە بېرىپ، جانابى ئالىنىڭ شەرەپ بىلەن قوبۇل قىلىشىغا مۇيەسسەر بولدى. تۆڭگانىلاردىن ئولجا ۋە يارغۇ قىلىپ ئالغان مال غەنىمەت ـ يامبۇ، كۈمۈش، چاي، چىنە، تاۋار، دۇردۇن، قورال ـ ياراق قاتارلىق نەرسىلەرنى بىرمۇ ـ بىر خەتلەپ، ئۇلارنى ئۆز تىزىمى بىلەن ئالى بايلىق غەزىنىسىگە تاپشۇردى ۋە تۆڭگانىلار شەھىرىدە بولغان ۋەقە ـ ھادىسىلەرنى جانابى ئالىنىڭ

مۇبارەك قۇلاقلىرىغا بىر-بىرلەپ مەلۇم قىلدى. جانابى ئالى ماختاپ ۋە تەقدىرلەپ، ئۇنى نۇسرەت ئۇلگىسى بولغان ھەممە قوشۇنلارنىڭ ئەمىرالار ئەمرى ۋە لەشكەر بېشى دېگەن ئالى مەنسەپ بىلەن مۇكاپاتلاپ ئورنىنى كۆتەردى. باشقا ئەمىرى لەشكەر، پائىسەت ۋە يەككە يېگىت ئەمىرالىرى، ھەتتا سەرۋازلارنىمۇ ئۆز لايىغىدا مەنسەپ، تون-كىيىم قاتارلىق نەرسىلەرنى بېرىپ، ئۇلارنى شاھانە ئىنئام ۋە پادىشالىق ئىلتىپاتلار بىلەن مەمنۇن قىلىپ، كۆڭلىنى كۆتەردى. شۇنداقلا بۇنىڭ شەرىپىگە كاتتا توي ئۆتكۈزۈپ، ئۆلىما، فەزىلا ۋە سەيىد كوبىرالار، ئەمرى لەشكەرلەر، يەككە يېگىت، لەشكەر ئومرا-لىرى، پۇقرالار، ھەتتا ھەممە ئادەم، ئاجىز-بىچارىلەر، غېرىپ-غېرىبالارغىچە تون-كىيىم، تەڭگە، تىللا بەخش-ئېھسان ئاتا قىلدى ۋە ئۇلارغا ئۆزلايىغىدا نەزىر-سەدىقىلەرنى بېرىپ، ئۇلارنىڭ پەتە ۋە دۇئاسىنى ئالدى. نەچچە قارى مۇرەتتىپلەر ۋە قىرائەتچى-لەرگە ئۇلۇغ ئاللانىڭ مۇقەددەس كالامىنى تامام قىلدۇرۇپ، ساۋابىنى ياك ۋە مۇقەددەس ئەرۋاھلارنىڭ روھىغا بېغىشلاپ دۇئا قىلدۇردى.

دەسلەپتە جانابى ئاتالىق غازى ئۇرۇمچىگە بېرىپ، ئۇنى ئۆزىگە بىر قېتىم تەۋە قىلىپ يانغان ئىدى. ئىككىنچى قېتىم بېك بەچچە بېرىپ ئۇ جاينى ئالاھىدە بوي سۇنىدۇردى. بۇ ئارىدا تولۇق ئۇچ يىل ئۆتتى. غەزنە تولا سەرپ بولۇپ كەتتى. ھەتتا بۇ يەتتە شەھەر-نىڭ باج-خىراجلىرىمۇ يەتمەي قالدى. خۇسۇسەن كاتتا قىممەت باھا ئارغىماق ئاتلار ھالاكەتكە يەتتى. قىممەتچىلىك كۈنلىرىدە يېگىت، سەرۋازلار ئات گۆشىنى يەپ قويغان سەۋەپ بىلەن ئىسسىق

كۈنلەردە قوساق ئاغرىغىغا گىرىپتار بولۇپ، ئىچىدىن قان كېلىپ ئاللانىڭ قۇدرەتلىك قازا ئوقلىرىغا دۇچار بولدى. شۇنداقلا تەخ قەھرى ۋە شاھانە سىياسەت، ھەتتا قۇدرەتلىك ۋە ھەممىگە ئىگە بولغان ئاللانىڭ تەقدىرى بىلەن ئىككى يۈز مىڭغا يېقىن تۈركگان ھالاكەت سەيلىسىدە غەرق بولۇپ، بالايى-ئاپەتكە ئۇچراپ، يوقلۇق شەھىرىستانىنى ئاۋات ۋە باي قىلدى. ھالبۇكى، مۇنچە تۈركگانىڭ ئۆلگەنلىگىگە قارىغاندا، ئۇلارنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ ئىكەن. ھەتتا ئۇرۇش ۋاقتىدا ئۆلگەن چوڭ-كىچىك نارىسىدە ئوغۇللار ۋە بويىغا يەتكەن ياكى يەتمىگەن قىز بالىلارنىڭ سانىنى بولسا، ئۇ غايىپ ئالەم شاھىدى بولغان ئاللادىن باشقا بىرەر ئىنسان ياكى بىرەر جاننىڭ ئەقىل ئىدرىگى تەسەۋۇر قىلىپ، ئۇنىڭ تېگىگە يېتىشى مۇمكىن ئەمەس. جۇملىدىن بۇ چاغدا مۇسۇلمانلاردىنمۇ ئۆلگەنلەر بار ئىدى.

سۆزىمىزنىڭ ھاسىلى شۇكى، ئاۋالقى ئىسلام دەۋرىدىن تا بۇ زامانغىچە خىتاي، قالماق، تۈركگان ۋە قازاقلارنىڭ بالىلىرىنى ئەسكەر ۋە سودىگەرلەر خالىغىنىچە ئولجا ۋە ئەسىر قىلىپ ئالاتتى. بەزىلىرىنى ئازغىنا ئاش-ئوزۇق، نان-توقاچقا ساتاتتى، ياكى ئۇلارنىڭ قوسىغىنى بېقىپ خىزمىتىگە سېلىپ، ئۇلارنىڭ ئازادىلىگى ۋە مىننەتدارلىغىغا ئىگە بولاتتى، ياكى قىزلارنى چوڭ قىلىپ خالىغانچە ئۆز ئەمرى ئەقىدىگە ئالاتتى، ياكى يەنە بىر ئادەمنىڭ ئەمىر ئەقىدىسىگە مۇستاپانىڭ سۈننەت يولى بىلەن بېرەتتى. بۇلار ئۆي تەئەللۇق تۈتۈپ، بالا-پەرزەنتلىك بولۇپ قالاتتى. بۇلاردىن تۇغۇلغان بالىلار چوڭ بولۇپ ئادەم قاتارىغا كىرىپ، مۇسۇلمانلار

بىلەن ئارىلىشىپ كېتىۋاتتى. بۇلار مەزكۇر ئولجا بالىلارنى مەكتەپكە بېرىپ ئوقۇتۇپ ساۋادىنى چىقىرىپ، خەت ئۇگىتىپ، بەزىلىرىنى بولسا ھۇنەرۋەن قىلىپ، كەسىپ بىلەن شۇغۇللاندۇراتتى. بەزىلىرىنى بولسا قارى مۇرەتتىپ قىلىپ، پەزىلەت كامالەتكە ئىگە قىلاتتى. ئۇ زاماندا ھەر بىر ئادەمنىڭ ئۆيىدە ئەقەللىسى بىر-ئىككى ئولجا مۇسۇلمان بالا بار ئىدى، ئۇلارنىڭ ھەممىسلا مۇسۇلمانچىلىق دائىرىسىگە كىرەتتى. ھەتتا ئۇلارنى بۇ شەھەرلەردىن چىقىپ فەرغانە ۋىلايىتى، بۇخارا مەملىكىتى، تۈركىستان، بەدەخشان بەلكى رۇم، ھىندىستان قاتارلىق جايلارغا ئېلىپ باراتتى. ئۇلار تا ھازىرغىچە مۇسۇلمانچىلىق قائىدىسىدە مەھكەم تۇرۇپ، يەر، سۇ، جاي ۋە مۇلۇك سېتىۋېلىپ ئۆمۈر كەچۈرمەكتە. ئىلاھا ئۆز كامالى قۇدرىتىگە ۋە پەزلى ئىنايىتىگە بىلەن مەزكۇر يېڭى مۇسۇلمانلارنى، ھەتتا بارلىق "لائىلاھۇ ئىللاللا، مۇھەممەدۇن رەسۇللىلا" دىگەن ئۇلۇغ كەلىمە شېرىپنى تىللىرىدا جارى قىلغان مۇسۇلمانلارنىڭ بارلىق چوڭ-كىچىك گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلىپ، خۇددى مۆجىزىلىك ھەدىس شېرىپ-نىڭ بىر مەزمۇنىدا "ئاللانىڭ بىرلىگى ۋە مۇھەممەتنىڭ پەيغەمبەرلىگىگە ئىشەنگەن مۇخلىسلار بولسا جەزمەن جەننەتكە كىرەلەيدۇ" دەپ بايان قىلىنغانىدەك، ئۇلارنى ئۆزەڭنىڭ جالالەتلىك ۋە ئۇلۇغ دىدارىگىنى كۆرۈشكە نېسىپ قىلىپ، جەننەتنىڭ ئىشكلىرىنى ئۆز ئۇلۇغ سۈپىتىڭ بىلەن بۇ بەندە گۇناكارلارنىڭ يۈزىگە قارىتىپ ئاچساڭ، بۇ سېنىڭ ئۇلۇغ دەرگاھىڭ ئالدىدا ھېچقانداق بىر ئاجايىپ ئىش ئەمەس، ئۇلۇغلۇغۇڭغا مەرھەمەت — ۋەسسالام.

12

ئۇ بەدۆلەت ئالى غازى ئەئنى مۇھەممەت ياقۇپ بېك ئاتالىقنىڭ ئىككىنچى قېتىم تۇرپانغا يۈرۈش قىلىش نىيىتى، بەزى پاراكەندىچىلىك ۋەقەلىرىنىڭ يۈز بېرىشى، دۆلەت ئىنتىزامىنىڭ ئەينى قىيامىدىن زاۋالغا مايىل بولۇشى، تەلەيگە قارشى ۋەقەلەرنىڭ يۈز بېرىشى تۈپەيلىدىن دۆلەت ئاپىتىگە ئىنىڭ مەغرىپكە قاراپ پېتىشى

دىيانەت ئەسەرلىك يارەنلەر ۋە مۇھەببەت شوئارلىق بۇرادەرلەرنىڭ ئوچۇق كۆڭۈللىرىگە روشەن ۋە ئاشكارا بولغايكى، بۇ تەرىقە قىسسە ۋە خەۋەرلەرگە قارىغاندا، تارىخ ھىجرىنىڭ بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن سەككىزىنچى يىلى (مىلادى 1871 ـ يىلى ـــ ت)، يەنى چاشقان يىلى جەۋزا پەسلىنىڭ ئاخىرىدا، جانابى شەھرىيارى ئاتالىق غازى ئۇرۇمچى، تۇرپان غازاتلىرىدىن خاتىرجەم بولۇپ، دارۇسسەلـتەنەت ئاقسۇغا كەلدى. مۇللاجىيەت مىرزابېشىنى بىكار قىلىپ، كۆچارلىق ئابدۇراخمان دادخۇانى ئاقسۇغا ھاكىم قىلدى ۋە مەھمۇت مۇسا توخسابېينى سالام ئاغىسى ھەم ئورۇنباسار قىلىپ تەينىلەپ، توققۇز ئاي ئاقسۇدا تۇرۇپ، ئاندىن كاشغەرگە بېرىپ، ئىككىنچى ئوغلى ھەق قۇلى بېگىمنى ئاقسۇدىكى پانسەت، يىگىت، سەرۇازلارغا ئەمىرى لەشكەر ۋە ئۆزىنىڭ ئاقسۇدىكى ئورۇنباسارى ھەم سالام ئاغىسى قاتارلىق مەنسەپلەرگە تەينىلدى.

تارىخ ھىجرىنىڭ بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن توققۇزىنچى

یىلى (مىلادى 1872 ـ يىلى ـــ ت) بېك قۇلى بېگمىنى ھېكىم خان تۆرەملەرنى ھمايە قىلىشقا ۋە ئۇرۇمچىنى ئىككىنچى قېتىم تەسەررۇف قىلىشقا پەرمان بەردى. ئۇلار ئۇرۇمچى تەۋەسىنى ئون تۆت ئايدا سەرەمجان قىلىپ، تارىخ ھجرىنىڭ بىر مىڭ ئىككى يۈز توقساننىچى يىلى (مىلادى 1873 ـ يىلى ـــ ت) سەرەتان پەسلىدە يېنىپ كېلىپ، جانابى شەھرىيارى غازى بىلەن كۆرۈشۈش شەرىپىگە ئىگە بولدى. بۇ يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان ئىدى. بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسان بىرىنچى يىلى (مىلادى 1874 ـ يىلى ـــ ت) تىنىچ ـ ئامانلىق بىلەن ئۆتتى.

لېكىن، تارىخ ھجرىنىڭ بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسان ئىككىنچى يىلى (مىلادى 1875 ـ يىلى ـــ ت)، خۇددى بۇ ئەسەرنىڭ مۇقەددىمە ئاخىرىدا بايان قىلىنغاندەك، قامۇل ۋە لەنجۇ سېپىڭ تەرەپتىن داخۇ، شوخۇ[202] دېگەن ئىككى نامدار تۆڭگانى ئوتتۇز مىڭدىن كۆپرەك باتۇر ۋە جەسۇر تۆڭگانى بىلەن تۇرپان ئىقلىمىغا بېسىپ كىردى. ئۇلارنىڭ ئىسلام ئاچقان پادىشاھى ئىسلام، يەنى مۇھەممەت ياقۇپ بېك غازى ئالى خىزمەت كىراملىرىغا ئۆزىمىزنى تاشلاپ، ھمايەتلىرىگە ئۇلىشىپ، ھەممىمىز بىر نىيەتتە تۇرۇپ بىجىن مۇشرىك ۋە دىنسىزلىرىغا قارشى كۈرەشتە بىللە بولساق دېگەن مۇددىئا ۋە ئەرزلىرى بار ئىكەن. ئۇلار بىجىن تەرەپتىن چىققان نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرىگە باراۋەرلىك قىلالماي قېچىپ چىقىپ ئىكەن. ھېكىم خان تۆرەم ئەسكەر ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا نۇرغۇن ئاش ـ ئوزۇق چىقىرىپ، تۇرپانغا كىرگۈزمەي، بىر چەت ـ ياقا بىلەن ئۇرۇمچى، ماناس تەرەپكە ئۆتكۈزۈپ، تېرىقچىلىق قىلسا ھوسۇل ئالالىغۇدەك كەڭرى زېمىن، ئوتلاق ۋە يايلاقلارنى كۆرسىتىپ

بەردى. ئۇلار دىخانچىلىق ھەركىتى ۋە تەرەددۇتلىرى بىلەن مەشغۇل بولدى. لېكىن، بۇ تۇڭگانىلار قامۇل ئەھلىنى بۇلاپ-تالاپ، شەھەر، سەھرايى-كەنت، ئايماقلارنىڭ چوڭ-كىچىك ئادەملىرىنى ئۇلارنىڭ خوتۇن-بالىلىرى بىلەن بىللە كۆچۈرۈپ ئالدىغا سېلىپ، بەزىلىرىنى پىيادە، بەزىلىرىنى ئاتلىق ۋە ئاچ-يالىڭاچ ھالدا خېلى ئاۋارە قىلىپ ھەيدەپ، بىللە ئېلىپ كەلگەن ئىكەن. ھېكىم خان تۆرەم بۇلارغىمۇ رەھمى-شەپقەت قىلىپ، بۇ شەھەر-شەھەر، سەھرايى-كەنت، ئايماقلاردىن كەلگەنلەرگىمۇ ئاش-ئوزۇق چىقارتىپ، كۆپ مەرھەمەتلەرنى قىلدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى جانابى ئالى تۇرپانغا قەدەم تەشرىپ كەلتۇرۇشتىن بۇرۇن، تۇڭگانى دايەنىشەي، سۇ يەنسەي دىگەنلەر ئوتتۇز مىڭ تۇڭگانى بىلەن قامۇلغا بېرىپ، ۋاڭ-خانلىقنى يوق قىلىپ، ئۇنىڭ ئاغىچىسى فۇچىن خاننى ئوغلى ۋە بىرمۇنچە ئادىمى بىلەن ئولجا-ئەسىر قىلىپ ۋە بۇلاپ-تالاپ تۇرپانغا ئېلىپ كەلگەن ئىدى. بۇ ۋەقە يۇقۇرىدا بايان قىلىندى.

يەنە بىر ۋەقە شۇكى، جانابى ئالى بۇنىڭدىن بىر يىل بۇرۇن نۇرغۇن ھەدىيە ۋە سوغا-سالام راسلاپ، دوستلۇق ئىزھار قىلىپ خەت يېزىپ، ئابدۇلسەمەت ئىشىك ئاغىسىنى لەندەندىكى[203] مەلىكە پەرەڭگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەن ئىدى. مەلىكە پەرەڭ بۇنىڭغا تولا ئېتىۋار بىلەن قاراپ، يىگىرمە مىڭ دانە پىستانلىق پاكىز ۋە قىممەت باھا كارخانا مىلتىغى ئەۋەتكەن ئىكەن. بۇ قوراللار يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ھەممە يىگىت، سەرۋازلارغا تەقسىم قىلىپ بەرگەن ئىدى. ئىككىنچى قېتىم يەنە ئەھدارخان تۆرەم بىلەن مۇھەممەت جانبايلارنى لايىقەتلىك نۇرغۇن سوغا-سالام بىلەن ئەلچى قىلىپ، قورال-ياراق

ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن نۇرغۇن تىللا ۋە تەڭگىلەرنى ئەۋەتكەن ئىدى. بۇلار مەلىكە پەرەڭ بىلەن ياخشى سائەتتە ئۇچرىشىپ، قىرىق مىڭ دوملە پاكىز پەرەڭ كالتوس مىلتىغى ۋە مىلتىق ياسايدىغان ئون ئىككى نەپەر ماھىر پەرەڭ ئۇستىسى بىلەن ھەر بىر شىركىسى يۇز جىڭ كېلىدىغان ئىككى يۇز شىرە خۇش پۇراق چاي ئېلىپ كېلىپ، جانابى ئالىنىڭ نەزەرلىرىدىن ئۆتكۈزدى. جانابى ئالى بۇ ئىككى يۇز شىرە چاينىڭ شىركىلىرىنى ئېچىپ، ئوردا ئالىنىڭ سەھنەسىنى خامان قىلىپ تۆكتۈردى. سەھنىدە گويا بىر كاتتا دۆۋە كۆمۈڭ پەيدا بولغاندەك بولدى. ئەمىرى لەشكەر، ئەمىرائى پانسەتلەر، يىگىت، سەرۋازلار، ھەتتا چوڭ-كىچىك ھەممە مىراخور پاراشلار-غىچە ئون لىگەن ياكى بەش لىگەن، ئەقەللىسى بىر لىگەنگىچە چاي مەرھەمەت-ئىنئام قىلدى. ھېچبىر مۇلازىم خىزمەتچى بۇ ئومۇمى ئىنئامدىن مەھرۇم ياكى نائۇمىت قالمىدى. بۇ شۇنداق خۇش پۇراق ۋە پاكىز چايلار ئىدىكى، گويا ئوردا ئىچى، ھەتتا پۈتۈن شەھەر ئىچىگە خۇش پۇراق ئەتىر تۆكۈلگەندەك، ياكى مۇشكى ئەزفەردەك ھەممە ئادەمنىڭ دىمىغىنى خۇش پۇراقلىق ئەتىر قىلىپ ياراتتى.

بۇ كۈنلەردە جانابى ئالى غازىنىڭ دىل ئەينەكلىرىدە يەنە بىر سەپەر قىلىش ئارزۇ-ئىشتىياقى پەيدا بولدى. دەل شۇ چاغدا فەرغانە ۋىلايىتى تەرەپتىن قىپچاق ئاپتابەچىدىن ئەلچى كەلدى. ئۇ توپ، زەمبىرەك قاتارلىق يارالار بىلەن قوراللانغان ئىككى مىڭ تۆگىگانى بەرسىلە، ئوروس دىنسىزلار بىلەن غازات قىلىپ، فەرغانە ۋىلايىتىنى ئۇلارنىڭ قولىدىن ئاجراتسام دەپ تەلەپ قىلغان ئىكەن. مەزكۇر ئاپتابەچى بۇ كۈنلەردە بىرمۇنچە قىپچاقنى ئۆزىگە يار-ھەمدەم قىلىپ، ئوروسىيىنىڭ ئىناۋەت ۋە ئىتائىتىدىن باش تارتىپ،

بىر چەت-ياقىدا كۈن كۆرۈپ يۈرگەن ئىدى. جانابى ئاتاتۈرك غازى ئۆزىنىڭ دەرھال جاۋابىدا خۇددى رەببانى ئاللادىن ئىلھام كەلگەن ۋە سۇبھانى خۇدا كۆڭلىگە سالغانىدەك "ماڭا ئۇرۇمچى تەرەپتە دۇشمەن پەيدا بولۇپتۇ. مەن بۇنىڭغا ئۆزۈم ئاتلانماقچى بولۇپ قوشۇن ماڭدۇرۇپ تۇرۇپتىمەن. پات-يېقىندا تىنجىتىپ قايتىپ كېلىپ، نۇرغۇن قوشۇن بىلەن ئۆزۈم چىقىپ يار-مەدەت بەرمىسەم، بۇندىق چوڭ دۇشمەنىنى ئىككى مىڭ تۇڭگانى بىلەن يوقاتقىلى بولمايدۇ" دەپ شىرىن گەپ ۋە تاتلىق سۆزلەر بىلەن بىر بانا قىلىپ ئەلچىنى يولغا سالدى.

لېكىن، بۇ ۋاقىت ئاتاتۈرك غازىنىڭ دۆلەت قۇياشىدىن چېچىلغان نۇرلار ئۆز قىيامىدىن زاۋالغا قاراپ ماڭغان ۋە يۇقۇرىغا قاراپ ئۆر-لەۋاتقان دۆلىتى بولسا ئىگىزلىكتىن پەسكە قاراپ قەدەم قويغان بىر ھالەتكە كىرگەن ئىدى. ئەمما زامانى ئۇلۇغ ۋە زۇۋالسى گۈزەل ئاتاتۈرك غازى تارىخ ھىجرىنىڭ بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسان ئىككىسى (مىلادى 1875-يىلى ــ ت)، يەنى نەھەڭ (ئەجدىھا ــ ت) يىلىنىڭ مىزان پەسلىدە، نەھەڭ ئاغزى تەرەپكە يۇرۇشنى مەقسەت قىلىپ قەدەم تاشلاپ، يېڭىسارغا كەلدى. لېكىن، ئۇ ئاتىلىنىشىنىڭ ئالدىدا جامىدار دادخۇا، ئۆمەر قۇل ئەمرى لەشكەرلەر باشلىق بىرنەچچە كاتتا ئەرباپ دۆلەتخالىق ھەققىدە ئىلتىماس مەلۇم قىلىپ، "جانابى ئالى بۇيۇك بارگاھى سەلتەنەتىدىن قوزغالمىسا، ھەرقانداق خىز-مەت بولسا بىزدەك كەمىنە قۇللىرىغا پەرمان ئالى چۈشۈرۈلسە، بىز بېرىپ بۇ خىزمەتنى قىلىپ كەلسەك" دىگەن چاغدا، جانابى ئالى مېھرىۋانلىق بىلەن "سىزلەر قەشقەردە بېك بەچچە ئالدىدا تۇرۇڭلار، ئۆزۈم بېرىپ كېلەي" دەپ، ئۇلارنىڭ ئىلتىماسىنى ماقۇل كۆرمىدى.

چۈنكى، جامدار دادخۇا، ئۆمەر قۇل ئەسرى لەشكەر قاتارلىقلارنىڭ بىز بارماي تۇرۇپ ھىچقانداق دۈشمەن ئېلىنمىغان ئەمەس دېگەن گەپلىرى ئۇنىڭ مۇبارەك قۇلاقلىرىغا چۈشۈپ قالغان ئىكەن. شۇڭلاشقا بۇلارنى ئەۋەتمىدى ۋە بىللىمۇ ئېلىپ ماڭماي، ئۆزى ئاتلانغان ئىدى دېگەن گەپلەر بار.

بۇ كۈنلەردە زامان رىۋايەتچىلىرىنىڭ خاقانى چىنى تەرەپتىن نۇرغۇن قارا چېرىكلەر چىقىپ قامۇلغا كىرىپتۇ دېگەن يامان خەۋەرلىرى كەلدى. جانابى غازى ئالى مەقام ياركەنتكە كېلىپ چۈشتى. ياركەنتتىكى قازى رەئىس موللا نەمان ئۆزبېكنىڭ تېگىشلىك ھوقۇق دائىرىسىدىن چىقىپ، يولدىن چەتنەپ، باشقىغا قول ئۇزارتىپ، بىھۇدە ئارتۇق ئىشلارنى قىلغان ئىكەن. خۇسۇسەن خۇددى بىر ئالى ئوردا سىياقىدا بىر كاتتا ھويلا ئىمارەت بىنا قىلدى دېگەن گەپ جانابى ئالىنىڭ مۇبارەك قۇلاقلىرىغا ئاڭلانغان ئىدى. ئۇ بىر كېچىدە مەخپى بېرىپ، بۇ ھالنى ئۆز كۆزى بىلەن ئەينەن كۆرۈپ، ئەتىسى مۇلازىم بۇيرۇپ ئالدۇرۇپ كېلىپ، بۇ قازى رەئىسنى ئەيىپلەپ نەزەربەنت قىلىپ، مال ئەشيالىرىنى ئالى دۆلەتخانىغا تاپشۇرۇپ ئالدى. ئىككى يۈز سەرۋاز بۇيرۇپ ئىمارەتلىرىنى تامامەن بۇزۇپ، ئورنىغا خالا جاي سېلىشقا پەرمان قىلدى. ئۇلار بۇ ئىمارەتنى ئون بەش كۈندە بۇزۇپ، ئورنىغا تەرەتخانا سالدى. جانابى ئالى ياركەنتە يىگىرمە كۈن مىقدارى تۇرۇپ، تەنتەنە ۋە سەۋلەت ھەم ناھايىتى قاتتىق زىل-زىلەر بىلەن ئاقسۇدىكى دار سەلتەنەت تەختىگاھىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى.

بۇ كۈنلەردە خوتەن ھاكىمى نىياز بېك توقسان تارتۇق ئېلىپ كۆرۈنۈشكە كەلدى. ئۇنىڭغا جاۋاپ بەرمەي توختىتىپ قالدى. قىش

هاۋاسى ئۇزاپ، باهار كۈنلىرى كەلدى. بۇ جەريانىدا تۇرپان، ئۇرۇمچى تەرەپلىرىگە قىل قۇيرۇق لەشكەرلىرىنى ماڭدۇرۇپ تۇردى. تارىخ ھجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسان ئۈچىنچى يىلى (ميلادى 1876 ـ يىلى ـــ ت) جانابى ئالى كۆزلىگەن مەقسەتنى نىيەت قىلىپ، نىياز ھاكىم بېكنى ئۇلۇغلاپ ۋە ھەمرا قىلىپ، زەپەر ئۇزەڭگىسىگە ئاياق قويدى ۋە يەنە ئەمىرى لەشكەر تۇڭگانى مادالويە، ھەيدەر قۇل دادخۇا، كىرىمبايى مىرزا شاغاۋۇلىنىڭ ئوغلى ئىسھاقجان پانسەت، ئابدىراخمان دادخۇانىڭ ئوغلى ھاپىز بېك پانسەت، قادىر پانسەت، مەمۇر پانسەت، مۇھەممەت ئەلى پانسەت، سەپەر پانسەتلەر باشلىق ئون مىڭ يىگىت ھەم تۆرە قۇل لاۋۇر، كىشىك لاۋۇر، مۇھەممەت ئەپەندى، خىلىل ئەپەندى، مۇھەممەت رىھىم پەھلىۋان، ئۆمەر خوجا ئىشانلار بىلەن ئۈچ مىڭ سەرۋاز ۋە دوھۇل ـ دۇمباق، ناغرا، كاناي، توپ، جازا يىل ، زەمبىرەك، تۇغ، بايراق قاتارلىق سۆلەت ۋە داغ ـ دۇغا ھەشەمەتلەر بىلەن ئاستا ـ ئاستا كۇچار ـ دارۇس ـ سەلتەنەتىگە كىلىپ چۈشتى. بۇ جايدا بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ، ئاندىن ئۆتۈپ كورلىنى مەقامى مەنزىل قىلدى. بۇ يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان ئىدى.

بۇ چاغدا ئۇرۇمچىدىكى تۇڭگانى كەنجە ئاخۇن دايەنشەي تەرەپتىن يۈسۈپ بېك ياساۋۇل باشى دىگەن ئادەم سوغا ـ سالاملار بىلەن بىر ئەرز ئىلىپ كىلىپ دۇئا قىلدى. ئەرزىنىڭ مەزمۇنىدا "بىجىن تەرەپتىن بىرمۇنچە خىتاي چىقىپ، گۈچۈڭزىغا كىلىپ ئورۇنلۇشۇپتۇ" دىگەن گەپ بار ئىكەن جانابى ئالى بۇ ئەرزنى كۆرۈپ، يەنىمۇ تەھقىق ۋە تەپتىش قىلىپ، ئۇنىڭ راس ـ يالغانلىغىنى بىلىپ كىلىش ئۈچۈن، تاغاي يۈز بېشىنى ئۇرۇمچى، گۈچۈڭزا قاتارلىق جايلارغا

ماڭدۇردى. مەزكۇر يۇز بېشى ئۇرۇمچىگە بېرىپ يېنىپ كېلىپ، بىرمۇنچە پاراكەندىلەردىن يىغىلغان خىتاينىڭ گۇچۇڭزىغا كەلگەنلىگى راست ئىكەن دەپ مەلۇم قىلدى. بۇ ئارىلىقتا جانابى ئالى كورلىدىن قوزغىلىپ، قاراشەھەردىنمۇ ئۆتۈپ، ئۇششاقتالنى قارار ۋە ئارامگاھ قىلغان ئىدى. ئەمدى بۇ جايدىنمۇ يولغا چىقىپ، مەنزىلمۇ-مەنزىل يۇرۇپ توخسۇنغا باردى.

لېكىن، ئۇ كورلىدىكى چاغدا ئاقسۇدىكى ئوغلى ھەق قۇلى بېگىمنى دەرھال يېتىپ كەلسۇن دەپ، بىرنەچچە ئەمرائى پانسەتىنىڭ نامىنى ئالى ئىنايەتنامىگە كىرگۈزۈپ خەت ئەۋەتكەن ئىدى. بۇ ئالى پەرمان بويىچە مۇھەممەت كېرىم دادخۇا، بەچچە باتۇر پانسەت، ئالمباي پانسەت، ئەلى بېك پانسەتلەر باشلىق يىگىرمە نەچچە پانسەت ۋە سەرجەڭلەر ئون مىڭ لەشكەر بىلەن ئاتلىنىپ توخسۇنغا بېرىپ، جانابى ئالىنى دۇئا قىلدى. بۇلار كەلگىچە توخسۇندا بىر شەھەر بىنا قىلغان ئىدى. بېك بەچچىنى يىگىتلىرى بىلەن مەزكۇر شەھەرگە چۈشۈردى.

ئەسەد پەسلى ئىدى. جانابى ئالى غازى توخسۇندا تۇرۇپ، ئەمىرى لەشكەر مادالويەنى بىر مىڭ بەش يۇز تۆگىگانى يىگىتى بىلەن، ئەزىم قۇل پانسەتكە يەنە تۆت پانسەت قوشۇپ يىگىتلىرى بىلەن گۇمادىغا ماڭدۇردى. بۇلار ئۇرۇمچىگە بارغاندىن كېيىن، ئەزىم قۇل پانسەت ئۇرۇمچىدىن گۇمادىغا ئاتلاندى. مادالويە بىلەن قالغان پانسەتلەر ئۇرۇمچىدە قالدى. بۇ چاغدا گۇچۇڭ تەرەپتىن بىرمۇنچە خىتاي چىقىپ، ئەزىم قۇل پانسەت بىلەن جەڭ قىلىپ، ئۇنى بىرنەچچە كۈن شەھەرگە سولاپ قېيىن ئەھۋالغا چۈشۈردى. ئاخىرى قارا چېرىكلەر غالىپلىق قىلىپ، گۇمادىنى ئالدى، ئەزىم

قۇل پانسەتنى بىرمۇنچە يىگىتى بىلەن شاھادەتلىككە يەتكۈزدى. كەيىندىن مادالويە چېرىكلىرىنى ئېلىپ، ئۇنىڭغا ھامى بۇلۇش ئۇچۇن گۇمادىغا ئاتلاندى. بۇ تېخى يېتىپ بارماي تۇرۇپلا چىداۋان دىگەن شەھەردە خىتايلارغا دۇچار بولۇپ، قاتتىق جەڭ قىلدى. غالىپلىق قىلىپ تۇرغان بۇ بىر پەيتتە، خىتايلار بىلەن ئۇرۇش قىلماڭلار، مادالويە چېرىكلىرى بىلەن دەرھال يېتىپ كەلسۇن دىگەن ئالى ئىنايەتنامە پەرمانى كەلدى. مادالويە يېنىپ كەلگەندىن كېيىن، يۇزچە تۇڭگانى بىلەن كاشغەرگە ماڭدۇرۇپ، كاشغەرگە بېرىپ، تۇڭگانلاردىن بەش مىڭ يىگىت ئېلىپ تەييارلاپ تۇرۇڭ، ۋاقتى كەلگەندە ئىنايەتنامە بېرىمەن، شۇنىڭغا قاراپ كېلەرسىز دەپ پەرمان قىلىپ يولغا سالدى. لېكىن ئەزىم قۇل پانسەت بىلەن گۇمادىغا بارغان يىگىتلەرنىڭ تولىسى زىيانغا ئۇچرىدى. زەخمدار بولغانلىرى جانابى ئالىنىڭ خىزمىتىگە كەلدى، لېكىن ئۇلارغا ئىلتىپات قىلمىدى.

بۇ چاغلاردا، كورلا ھاكىمى نىياز مۇھەممەت توقسابى، ھەيدەر قۇل پانسەت، ئەشمۇ ھەممەت پانسەت قاتارلىق يەتتە پانسەتنى داۋانچىنغا پەرمان قىلىپ، داۋانچىنىدا بىر شەھەر بىنا قىلىشقا يارلىق قىلدى. شەھەر ناھايىتى تىزلا پۈتتى، ھەممە قوشۇن شەھەرگە كىرىپ ئولتۇردى. بۇ كۇنىلەردە داخۇ، شوخۇ دىگەن تۇڭگانلار ماناس، ئۇرۇمچىدىن كېلىپ، جانابى ئالىغا دۇئا قىلدى. ئۇلارنى بىرنەچچە كۇن توختىتىپ زىياپەت قىلىپ، ئىنئامى-ئېھسانلارنى بېرىپ، ئۇرۇمچىگە يانداۋرۇپ، كۆڭلىنى ئۆزىگە مايىل قىلىپ، كىيىم-تون، خەجلەيدىغان پۇل، تىلالارنى بېرىپ خاتىرجەم قىلدى. بىراق، ئۇ ھەرقايسى ئەمىرى لەشكەر، پانسەتلەرگە تەكىت ۋە مۇبالىغەلەر بىلەن خەت يېزىپ، خىتايلار بىلەن ئۇرۇشماڭلار

دەپ ئالى ئىنايەتنامە ۋە پەرمان ئەۋەتتى. يىگىتلەر ئۇرۇشماي تىنچ تۇرىدى، لېكىن خىتايلار كېلىپ ئۇرۇش باشلىدى. يىگىتلەرمۇ جاننى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن ئۇرۇشۇشقا مەجبۇر بولدى ۋە ئۆز جېنىنى ساقلاشقا تىرىشىپ سەۋەپلەرنى قىلىدى. بىراق، جانابى ئالى نىمە ئۈچۈن ئۇرۇشتۇڭلار دەپ بۇنىڭدىن خاپا بولدى. چۈنكى، جانابى ئالىنىڭ خاقانى چىنى بىلەن يارىشىپ، ياخشى سۇلھى-شەرتلەر ۋە ئەھدى-پەيمان قائىدىلىرىنى ئانت-ئىمان بىلەن مۇكەممەل ۋە مۇستەھكەم قىلسام دىگەن مۇددىئا ۋە غەرەزلىرى بار ئىدى. ئۇنىڭ بۇ مۇددىئاسى ئەمەلگە ئاشمىدى. خىتايلارنىڭ بىرنەچچە كاتتا مەنسەپدارى قولغا تىرىك چۈشتى، ئۇلارغا دەخلى تەئەررۇز قىلدۇرماي، ئاقسۇ، كۇچار ۋە بايىنىڭ ھاكىملىرىغا تاپشۇرۇپ، ئايلىق مائاش-كۇلەنلەرنى تەيىنلەپ، ئۇلارنى بىرنەچچە زامانغىچە ئوبدان ئاسراپ باقتى. لېكىن بۇ ھاكىملار كېيىن ئىنايەتنامە كەلدى دەپ ھەممىنى يوق قىلدى. ئۇ يەنە بۇ كۇنلەردە خىتايلارنىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ كېلىش ئۈچۈن، ئىنئام خوجا ئىشانىنى جاسۇس قىلىپ ئەۋەتتى. ئۇ بېرىپ، ئەھۋالنى بىلىپ يېنىپ كېلىپ، خىتايلار گۇرۇھى ھەددى-ھىسابسىز تولا ئىكەن، ئەلەم، بايراقلىرىنىڭ باش-ئايىغى كۆرۈنمەيدۇ. ئۇلار فەغفۇرچىنىڭ يارلىغى بىلەن چىققان چېرىكلەر ئىكەن دەپ ئەرز مەلۇم قىلدى. بۇ چاغدا تۆرەمنىڭ يىگىتلىرىدىن ئاقسۇلۇق باقىش مىراپ، سىدىق بېك، يۈسۈپ بېكلەر باشلىق ئالتە شەھەر يىگىتلىرىدىن بىرنەچچىسى خىتايلار ئىچىگە قېچىپ كىرىپ كەتتى. تۇرپان بەگلىرىدىن مۇقبۇل بېك، شاھىياز بېك يۈز بېشىلار خىتايلارغا خەت بەرگەن ئىكەن. بۇ خەت جانابى ئالىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغانلىقتىن، ئۇلاردىن گۇمانلىنىپ، بۇ بەگلەرنىڭ

خوتۇن، باللىرىنى ۋە يەنە خىتاي تەرىپىگە مايىل بولغان بىرنەچچە ئادەمنى ئاق ئۆيلۈك قىلىپ (ئوي ـ ماكانسز قىلىپ ـــ ت) يارکەنتكە ھەيدىدى. ھەتتا سىبىرىق قولىغىمۇ ماڭدۇردى. شۇنداقلا ئۇ ئەگەر خىتايلار بىلەن ئۇرۇشۇپ غەلىبە قىلسام نۇر ئۇستىگە نۇر قونار، ئەگەر ئىش ئەكسى نەتىجە بەرسە، مۇنداق كۇنىلەردە قايەرگىمۇ يېتىپ بېرىش مۇمكىن، چۇنكى، يول ئۇزۇن ۋە چۆلدۇر. ھالبۇكى، بۇنداق ھالەتتە مۇسۇلمانلارنىڭ خۇن ۋە مال ـ جىنىغا زامىن بولۇ ـ شۇم مۇمكىن دىگەن ئەندىشىلەرنى قىلىپ، خىتايلار بىلەن ئۇرۇشمەن دىمەكلەر دەپ ئىنايەتنامە بېرىپ، تۇرپاندىن كورلىغا يانىدىغان بولدى. ئۇ توخسۇندا تۆت ئاي مىقدارى تۇرۇپ ئەقرەپ پەسلىدە كورلىغا كەلدى. ئۇ دەسلەپتىلا كورلىدىن قوزغالماي تۇرغىنى ياخشى ئىدى. لېكىن، تەدبىرى تەقدىر سۇبھانىگە مۇۋاپىق چۇشمىدى. ئۆز ئاياقلىرى بىلەن مۇشەققەتلىك قەدەم تاشلاپ ھالاكەت ئاغزىغا بارـ غان ئىكەن.

جانابى ئالىنىڭ ئەقلى پاراسەت ۋە پەھمى زېرەكلىگى شۇ قەدەر ئىدىكى، ھىچقانداق بىر ئالى دەرىجىلىك پادىشانىڭ ۋۇجۇت زىھـ نىدە بۇنداق ئەھۋال بولمىغان بولسا كېرەك، ئۇ بۇ يەتتە شەھەرنى ئون تۆت يىل سوردى. ھەممە ئىشنى ئۆز ئەقلـ ـپاراستى بىلەن بىر تەرەپ قىلدى. ئۇ بۇ جەريانىدا بىرەر دىيانەتلىك ۋەزىر ئىشلەتـ مىدى، ياكى بىرەر كىشى دۆلەت ئىشلىرى ھەققىدە بىرەر سۆزنى ئۇنىڭ مۇبارەك قۇلاقلىرىغا مەلۇم قىلالمىدى، ياكى بىرەركىشى گۇناھا لايىق بولغان بىر ئادەمنىڭ ئوتتۇرىسىغا چۇشۇپ گۇناھىنى تىلەپ ئالالمىدى. ئۇنىڭ دۆلەت قەھرىدە بۇنداق ئىشلارنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. سۆزنىڭ ھاسىلى

شۇكى، دۆلەت ئىقبال يۈز كەلتۈرگەنىدە، مەيلى ئۇ ئەقىللىق دانا بولسۇن ياكى ئەقىلسىز ـ نادان بولسۇن، ھەممە ئىش ئۆز ئۆزىچە بىر بانا ـ سەۋەپ بىلەن راست ۋە تەييار بولىدىكەن. ئەگەر دۆلەت ئىقبال يانغاندا، گەرچە ئۇ بۈزۈر جەمھۇردەك[204] دانا ۋەزىر ياكى كاتىپ بولغان بىلەنمۇ، قازا ۋە قۇدرەتلىك تەقدىرئۆز مۇددىئاسىنى يەنىلا ئۆز خاھىشىدەك قىلىدىكەن. ناۋايىنىڭ "كىشىدىن يانسا دۆلەت، ئالغان ئالتۇن تۈپراق بولغۇسى، بەخت كېلىپ يار بولسا، ئالغان كۇلدىن كۇموش پۈتكۈسى" دىگەن تەمسىلى بۇ خىل ئىش ۋە ئەھۋاللارغا مۇۋاپىق ۋە توغرا كېلىدۇ.

بۇ چاغدا، جانابى ئالى كورلىغا يانىدىغان بولدى. سۆيۈملۈك پەرزەندى ھەق قۇلى بېگىمنى ئون مىڭ يىگىت، سەربازنى قورال ـ ياراق، توپخانىلىرى بىلەن توخسۇنىدا قويۇپ، خىتايلارغا ئوق چىقارماقلار دەپ ئالاھىدە تەكىتلىدى. يېڭى ھىسارلىق ھوشۇر مەھرەم بولسا غەزىنىچى ئىدى. جانابى ئالى كورلىغا مىڭىپ، بىر كۇن كېيىن غەزىنىلەرنى قوزغاپ، بىرمۇنچە نەق پۇلنى ئېلىپ، بىرنەچچە ئادەمنى ھەمرا قىلىپ خىتايلارنىڭ ئىچىگە قاچتى. بىرمۇنچە يىگىت ئارقىدىن قوغلاشتى، لىكىن بۇلار يېقىن يەتكەنىدە ھوشۇر غەزىنىچى تىللا، تەڭگىلەرنى يولغا چاچتى، قوغلاپ بارغانلار تىللا، تەڭگىگە ئولاشتى، ئولار بولسا ئۆزاپ ببرىپ خىتايلارغا ئۇچراشتى، جانابى بەدۆلەت باشلىق ھەممە كىشى لەۋلىرىنى چىشلەشتى ۋە ئىلاجى بولماي ئامال ـ سىزلىقتىن پەسلەشتى. ھوشۇر مەھرەم بۇ خىزمىتى ئۇچۇن كېيىن يارىكەنتنىڭ ھاكىملىغىغا ئۆلاشتى.

بۇ كۇنلەردە خىتايلار داۋانچىنغا كەلگەن ئىدى. نىياز مۇھەممەت توقسابى نەچچە كۇن ئوق چىقارماي سەۋر قىلدى. ئاخىرى ئىلاجى

بولمىدى. بۇ يەردىكى ئىككى مىڭچە يىگىت، سەربازنىڭ ئىچىدىن تۆت يۈزچە كىشى تەرتىپ-نىزام بويىچە مەشق قىلىپ، دەرۋازىدىن چىقىپ كاپىرلارغا ئوق چىقاردى. ئازلا مۇددەت ئىچىدە بىر مىڭغا يېقىن كاپىرنى يوق قىلدى. لېكىن جانابى ئاللىدىن ئوق چىقارماڭلار دىگەن پەرمان كەينى-كەينىدىن كەلگىلى تۇردى. شۇڭلاشقا ئەمىرى لەشكەر ياكى يىگىتلەرنىڭ كۆڭلى بۇزۇلۇپ، دىللىرى غازاتتىن تاما-مەن سوۋۇدى. ئاقۇۋەت خىتايلار كۆپلەپ كېلىپ، توپ، زەمبىرەك-لەر بىلەن ئېتىپ داۋانچىنىنى بېسىۋالدى. ئالتە شەھەرلىك ئادەملەر-نىڭ قورال-ياراقلىرىنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ قويۇپ بەردى. لېكىن نىياز مۇھەممەت توقسابى باشلىق يەتتە پانسەت، بىرنەچچە مۇساپىر يۈز بېشىنى تامامەن نەزەربەنت قىلىپ، بىرنەچچە زاماندىن كېيىن، پانسەتلەرنى شاھادەتلىككە يەتكۈزدى. قالغانلىرىنى بولسا بىجىندىن ئۈچ ئايلىق نېرى بىر خىتاي شەھىرىگە ماڭدۇردى. بۇلار خىتايلار ئىچىدە يىگىرمە يىل تۇرۇپ، بەزىلىرى ۋاپات بولۇپتۇ. بەزىلىرى يېنىپ كېلىپ فەرغانە ۋىلايىتىگە چىقىپ كەتتى.

بۇ چاغدا ھەق قۇلى بېگىم توخسۇنىدا ئىدى. ساڭدىكى ئاشلىق قاتارلىق ئېغىر نەرسىلىرى بار ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسىگە ئوت قويۇپ بېرىپ كورلىغا قاچتى. خىتاي چېرىگى يەمىشى دىگەن يەتـ-مىش يول يەرگە كېلىپ چۈشتى. ھېكىم خان تۆرەم تۇرالماي توخسۇنغا كەلدى. شۇ كۈنى خىتايلار تۇرپان شەھىرىنى تەسەررۇف قىلدى. يىگىتلەر يارلىق بويىچە خىتايلارغا ئوق چىقارمىغان ئىدى. ئەگەر ئوق چىقىرىپ ئۇرۇشقان بولسا ئىدى، ئوتتۇز مىڭ يىگىتكە ئون يىلدىن ئارتۇق يەتكۈدەك ئاش-ئوزۇق، بوغۇز-ئوت، ئوتۇن قاتارلىق نەرسىلەر پەقەت تۇرپان، توخسۇنغىلا توپلانغان ئىدى.

توخسۇندىكى ئاشلىق كۆيۈپ كۈل بولۇپ كەتتى، تۇرپاندىكى ئاشلىق خىتايلارغا نىسىپ بولدى. خىتايلار توخسۇنىنىڭ بوشاپ قالغانلىغىنى ئاڭلاپ، بەش كۈندىن كېيىن بۇ يەرگە كەلدى. بۇ چاغدا ھېكىم خان تۆرەم، بېك بەچچە ۋە ئەمىرى لەشكەر، سەرباز، يىگىتلەر قارا شەھەرگە كەلدى. جانابى ئالىدىن ئۇلارغا كورلىغا كەلسۇن دىگەن يارلىق كەلدى. بۇلار قورقۇپ بارالماي، بىزگە پەرمان بولسا غازات قىلساق دەپ ئەرز مەلۇم قىلدى. جانابى ئالى ئىلاجسىزلىقتىن قارا شەھەردە ئىلگىرى دەريانىڭ ئۇ تەرىپىگە بىنا قىلىنغان شەھەرنى بۇزۇپ تاشلاپ، دەريانىڭ بۇ تەرىپىگە بىر شەھەر بىنا قىلىڭلار دەپ پەرمان بەردى، بۇ شەھەر ناھايىتى ئاز ۋاقىتتىلا پۈتۈپ تامام بولدى. جانابى تۆرەم ۋە ھەق قۇلى بېگىملەرگە ئوتتۇز مىڭ يىگىت ھەمرا ئىدى. جانابى ئالىنىڭ ئالدىدا بولسا ئۇچ مىڭدىن كۆپرەك مەھرەم، ياساۋۇل ۋە يىگىتلەر ھازىر بولدى.

دەسلەپكى باھار پەسلى ئىدى. تۆرەملەر ئىككى ئاي مقدارى قارا شەھەردە ئىستىقامەت قىلدى. بۇ چاغدا جانابى ئالىنىڭ مىجەزى ئۆزگىرىپ، غەزەپ ئوتلىرى كۈندىن-كۈنگە ئۇشتۇمتۇت ئۆرلەپ تاشىدىغان بولۇپ قالدى. ئۇ بىر كۈنى تاسادىپى مولا كامالدىن مىرزادىن ناھايىتى قاتتىق كايىپ، ئۇنى تاياقتا تۇتتى. ياساۋۇللار كۆچىنىڭ بېرىچە ئۇردى، غەزىۋىگە چىدىماي ئۆزىمۇ ئۇرۇپ تەپتى، چارچاپ ۋە ھالسىراپ "سوغاق چاي" دىدى. بىر مەھرەم سوغاق چاي كەلتۈرۈپ بەردى، قولىغا ئېلىپ كۆتىرىپ ئىچتى. لېكىن ئۇ سوغاق چاي ئىچمىدى، بەلكى ئەجەل شەربىتى ئىچتى، يىقىلدى-دە، قېتىپ قالدى، رەڭگى كۆكەردى، بەدىنى چاك-چاك يېرىلدى، بىز خۇداغا مەخسۇسدۇرمىز ۋە ھەممىمىزلا ئاقۇبەت ئۇنىڭ دەرگاھىغا

باردىمز. بۇ چوڭ ھادىسە يۈز بەرگەندە تارىخ ھىجرىسىنىڭ بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسان تۆتىنچى يىلى سەرەتان پەسلى ماھى رەبىئوسسانىنىڭ ئون تۆتىنچى كۈنى (مىلادى 1877 - يىلى باھار پەسلى 4 - ئاينىڭ 28 - كۈنى — ت) ئىدى.

گەپ - سۆزلەرگە قارىغاندا، جانابى ئالى نىياز ھاكىم بېكتىن كۆڭلى ئىمىن ئەمەس ئىدى. نىياز ھاكىم بېكمۇ ئۇنىڭدىن ئارتۇق قەست قىلىپ، ئۇنىڭ پېيىگە چۈشۈپ، يوقتىشنىڭ بىر ۋاقتى - ئامالىنى تاپالماي ۋە تەدبىرىنىڭ كۆپلۈگىدىن جېنىنى ساقلاپ يۈرگەن ئىدى. ئەمدى ئۇ ۋاقتىنى غەنىمەت كۆردى. ئۇ "ئىنسان ياخشىلىقنىڭ بەندىسى" دىگەن مەزمۇن بويىچە، جانابى ئالىنىڭ بىرنەچچە مەھرىمىگە تىللا، تەڭگىلەرنى بېرىپ، ئۆزىگە رام ۋە ئەسرار قىلىپ كەلگەن ئىدى. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى "بەدزاد" ئۇرۇغى ۋە ئەسلى يامان بىر مەھرەم بولسا ئۇزۇندىن بۇيان نىياز ھاكىم بېكتىن ۋەزىپە - ئىنئام ئېلىپ كەلگەن ئىدى. نىياز ھاكىم بېك ئۇنى خاس ئالدىغا ئېلىپ كېلىپ، بەدۆلەتنى يوقتىش تەدبىرلىرىدىن تەلىم بەردى. نۇرغۇن تىللالارنى بېرىپ، ئۇنىڭغا ۋەدە - ئەھدىلەرنى قىلىپ "بىرچىنە چايغا ئوزىڭىز بىلىدىغان ياكى جانابى بەدۆلەت كىشىلەرگە بەرگۈزۈپ تەجرىبە ھاسىل ئەتكەن زەھەردىن قوشۇپ ئارىلاشتۇرۇپ قويۇڭ. ئۇ قاتتىق غەزەپكە كەلگەندە بۇنى ئېلىپ چىقىپ بەرسىڭىز، ئاچچىغىدا بىلمەي ياكى پەرق ئېتەلمەي ئىچۈۋېتىدۇ. شايىتكى، بۇ تەدبىر بىلەن ئۇنى بىر تەرەپ قىلغىلى بولار" دىدى. مەزكۇر مەھرەم بۇنداق ئىغۋا ھەم ۋەسۋەسە ھىلە - نەيرەڭلەرنى خۇددى نىياز ھاكىم بېكتەك ئۇستا شەيتان ئادەمدىن ئۇگىنىپ ھەم بۇ ھىلە - نەيرەڭلەرنى كەسپ قىلغانلىغى تۈپەيلىدىن،

جانابی ئالىنىڭ ئاتەش غەزەپ دۈتلىرى شولا ئۇرغان چاغدا، بۇ زەھەرلىك چاينى ئېلىپ چىقىپ ئۇنىڭغا بەردى، ئۇ پەرق ئەتمەي ئىچتى. ئۇنىڭ تەدبىرى ئىلاھى تەقدىرگە مۇۋاپىق چۈشۈپ تامام بولدى دىگەن گەپلەر بار. بەزىلەرنىڭ گېپىگە قارىغاندا، جانابى ئالى شۇ چاغدا چاينى قولىغا ئالغان ۋە پاراسەت نۇرى بىلەن زەھەرنى بىلىپ، قولىدا تۇتۇپ تۇرۇپ "يا رۇسۇلىللا"نى ئۈچ قېتىم ئوقۇپ، ئۇنى بىرلا كۆتىرىپ ئىچكەن ئىكەن. ئادەتتىكى چاغلاردا ئۇ سۇننەت يولى بويىچە چاينى ئايرىم-ئايرىم ئۈچكە بۆلۈپ ئۈچ مەرتىۋە ئىچەر ئىدى دىگەن گەپلەر بار، دىمەك قانداق بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، مەيلى ئالى مىقدار گەردۇن مادار پادىشا بولسۇن ياكى خارلانغان ئاجىز گاداي بولسۇن، ھەممىسلا ئەجەل شەربىتىنى ئىچمەي ۋە جان ئاچچىغىنى تېتىماي ئەسلا ئىلاج ۋە چارە يوقتۇر. ئەجەل سائىتى يەتكەندە ھەممە ئىنسان ۋە جان ئىگىلىرى باراۋەر ۋە ئوخشاشلا يەكسان بولىدۇ. قۇرئانى كېرىمدىمۇ "ئىنسانغا ئەجەل كەلسە بىر سائەتمۇ ئىلگىرى كەلمەيدۇ ۋە بىر سائەتمۇ كېيىن قالمايدۇ" دىگەن ئايەت بار، بۇنىڭغا قارىغاندا، ھەممە ئىنسان ۋە جان ۋاقتى كەلگەندە بىرەر بانا ۋە سەۋەپ بىلەن بۇ بىباقى ئالەمدىن ئاخىرەت دۇنياسىغا كېتىدىكەن. "ھەممە شەيئى ئۆز ئەسلىگە قايتىدۇ" دىگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىغا قارىغاندا، ئاللانىڭ ئادىتى شۇ تەرىقە بىلەن بولۇپ كەلگەن ۋە بۇنى ھەقىقى ئىجرا قىلغۇچىمۇ دەل ئاللانىڭ ئۆزىدۇر. ئاللا نەمىنى خالىسا، شۇنى قىلالايدۇ ۋە نەمىنى ئىرادە قىلسا شۇنىڭغا ھۆكۈم قىلالايدۇ. قىتئە:

پادىشاھ سايەئى لوتفى ئىلاھ،
نۇر شەمئىدىن پەلەك تاپىپ زىيا،

تالەئى نۇرى تاپىپ ئەپسۇس زۇۋال
كەتتى بۇ فانى جاھاندىن ئاھ-ئاھ.

ئالـلانىڭ "بارلـىق ھايات ئۆلۈمـنى تېتىيـدۇ" دىـگەن ھۆكۈمى بويىچە، ئەنبىيائى مۇرسەلىن ئەلەيھىم ئەسسالاۋات ئەتـتەھيە ۋە ئالـلانىڭ رازىلىغىغا ئېرىشكەن قەدىمقى ئەۋلىيالار، ھەتتا بارلىق ئىنسانـلارنىڭ ھەممـسىلا ئەجەل شەرۇتىـنى ئىچـمەي قالمايـدۇ. "بارلىق ئىنسان يوقالغۇچىدۇر" دىگەن ئايەتـكە قارىغانـدا، بۇ قارارسىز ئالەم ئىچىدە ياشىغۇچىـلارنىڭ ھەممـسىلا ماتەم كىيىمـنى كىيـمەسلىگى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. ئۆلىمالار ۋە فازىللار تاپىپـسى بەلكى ئادەم ئەۋلادىنىڭ چۈشەنچىسـگە روشەن ۋە ئاشـكارا،دۇركـى، ئۇ ھەمـشە ھايات ئاللا ئۆزىگە تېگىشلىك ئۆلۈغ مەرتۇىسى ۋە ھەممگە يەتكۈدەك لۇتپى ئارقىلىق ئادەم خىلىدىن بىرىنى تاللاپ "ئۆز مۇلـكىنى ئاتا قىلالايدۇ" دىگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى بويىچە، تاج ئەفسەر ۋە زىنـنەت تۇمـغـنى ئۇنىڭ مۇبارەك بېشـغا لايىق ۋە سازاۋەر قىلىپ، ئۇنى تەختى سەلـتەنەت ئۇستـىدە مۇقـىم قارارلاشـتۇرۇپ، "سۇلـتان ئالـلانىڭ سايـسى" دىـگەنـدەك، ئۇنى ھەمـمە ئادەم گۇرۇھىغا پادىچى ياكى سۇلتان قىلىدىـكەن. ئاخىرى يەنە ئۇ ئېھتـياجسىز ھايات ئىگىسى ئۆزىنىڭ كامىل قۇدرىتى ئارقىلىق باي مەملـكەت دۇنياسىدىن ئۇنىڭ قولىنى قىسقا قىلىپ، خۇددى قۇرئان ئايەتـلىرىدە ئېيتىلغاندەك، ئۇنى يەنە ھىچبىر كۆز كۆرمىگەن ۋە مەخسۇس چېدىرلاردا ئورۇنلاشقان ھۆر قىزلىرى بار ئالى دەرىجىلىك جەننەتكە يۆتـكەپ، ئاسـتىلىرىـدىن ئېرىـق سۇلار ئېقـىپ تۇرغان جەنـنەتنىڭ راھىتى تەرىپىگە مايىل ۋە ئىختىيار قىلدۇرىدىكەن. مەسنەۋى:

ئۆمۈر كۆرمەك ئۇزۇن ئەمرى ماھالـدۇر①،
بۇ دۇنيانىڭ باقاسى② پات زۇۋالدۇر.
ھەمشە بولماغايلار پادىشاھلىق،
ئۇمىت يوقمۇ بەلكى دۇنيادىن ۋاپالىق.
ھەمىشە يوق تىرىكلىك ھىچ كىشىگە،
ۋاپا يوق دۇنيانىڭ نېئمەتلىرىگە.
جاھان فانى دۇرۇر ئەي خۋاجە زىنھار③
كى سەن باقى تەسەۋۇر ئېتمە ئەي يار.
كى ھەق دۇرۇر دۇنيا ئەرۇسى④.
ئېرۇر فانى ۋەلى⑤ كۆرگۈزسە ئانى.
مەسنەۋى: بۇ ۋاپا دۇر پـەلەك بۇ قەلەمۇن⑥،
ساز ئاھاڭغا يوق بىر قانۇن⑦.
يوق باقا شەھ ئىلە شەۋكەتكە داغى⑧،
يوق ۋاپا ئۆمۈر ئىلە دۆلەتكە داغى.
كۆركى ھەر شەھكى يۇرۇپ ئالدى جاھان،
بارچە باردۇرمۇ قارا يەرگە نىھان⑨،

---

① ئەمرى ماھال ــ مۇمكىن بولمايدىغان ئىش ياكى ئارزۇ.
② باقا ــ باقى، ھەمىشە بار بولغان.
③ زىنھار ــ ھەرگىز.
④ ئەرۇسى ــ كېلىن، يېڭى توي قىلغان قىز.
⑤ ۋەلى ــ ۋەلەيكىن.
⑥ قەلەمۇن ــ ھەر خىل قىياپەتلىك دەۋر.
⑦ قانۇن ــ قالۇن (چالغۇ ئەسۋابى).
⑧ داغى ــ يەنە، تېخى.
⑨ نىھان ــ يۇشۇرۇش.

هەم كيومرس ئىله هۇشىڭ قانى①؟
ئىكىنگه تاج ئىله ئەۋرەڭ قانى②؟
قانى جەمشىت، فەرىدۇن ئاخىر③،
بىرىنى گەردۇن④ قويمادى ئاخىر.
ئەكيانى بار، نەسا سانى⑤،
نه ئىسكەندەر داغى نه ئىشكانى⑥.
قانى رۇستەم ئىله سام داغى⑦؟
يەزدىجەرد ئوتى جەهرام داغى⑧؟
قانى خانلار خانى ئول چىنگىز خان؟
ئوكتاي خانىكىم ئېردى قائان.
قانى تېمۇر شەھ ئىسلام پاناھ⑨؟
كى جاهان ئالدى چېكىپ خەيلى سپاھ⑩.
تافەلەك بىلدى تەئەددى فەنىنى،
قايسىدىن ئالمادى ئۆز بەرگەنىنى.

---

① كيومرس ئىله هۇشىڭ ـ ئىران پادىشالرى.
② ئەۋرەڭ ـــ تەخت.
③ جەمشىت، فەرىدۇن ـــ ئىران پادىشالرى.
④ گەردۇن ـــ زامان، دەۋر.
⑤ كيانى، ساسانى ـــ ئىران سۇلاللىرى.
⑥ ئىشكانى ـــ ئىران سۇلالىسى.
⑦ رۇستەم، سام ـــ «شاهنامه»دىكى ئەپسانۋى قەھرىمانلار.
⑧ يەزدىجەر، بەهرام ـــ ئىران پادىشاسى نۇشىرۋاننىڭ نەۋرىلىرى.
⑨ تېمۇر شەھ ـــ ئەمىرتېمۇر كوراگانى.
⑩ خەيلى، سپاھ ـــ كۆپ قوشۇن.

كىمكى قۇياش بەردى ئەۋجىگە شەست①،
كىمنى يەنە قىلمادى تۇپراققە پەست.
كىمگە بىر نوش ئىلە يەتكۈزدى بەھىر②،
كىم يەنە تۇتمادى ساغىرى زەھىر③.
چۈن بۇ مەئنى بۇ سۈپەت بولدى ئادا.
كىمنى شەھ قالغۇسى باقى نە گادا④.
لوتپ قىلغاي ئاڭا كىم ھەيىبى غەفۇر⑤،
دۇنيەۋى ئاخىرەتنى نى مەئمۇر⑥.

13

ئۇ پادىشاھى ھەفتە شەھەر⑦ ئەئنى مۇھەممەت غازى دىنپەرۋەرنىڭ دۆلەت ئىقبالىغا سەۋەپ بولغان ياخشى ئەخلاقلىرى ۋە دۆلەت ئىقبالىنىڭ زاۋالغا قاراپ مېڭىشىغا سەۋەپ بولغان يامان سۈپەتلىرىنىڭ بايانى

جاھان ئاقىللىرىنىڭ ئاق نۇرلۇق كۆڭۈللىرىگە ۋە دەۋران

---

① شەست — ئوق.
② بەھەر — پايدا.
③ زەھىر — زەھەر.
④ گادا — يوقسۇل، كەمبەغەل، گاداي.
⑤ ھەيىبى غەفۇر — گوناھلارنى كېچىرگۈچى دايىمى ئاللا.
⑥ مەئمۇر — باي. ئاۋاتچىلىق.
⑦ ھەفتە شەھەر — يەتتە شەھەر.

فازىللىرىنىڭ قۇياشتەك ئوچۇق نەزەرلىرىگە روشەن ۋە ئاشكارا بولغايكى، خۇداۋەندەكبرىم ئۆزىنىڭ كامىل قۇدرىتى بىلەن ئۇ شەرىئەتكە راۋاج بەرگۈچى ۋە ئۇنى نۇرلاندۇرغۇچى، ئۆلىمالارنى دوست تۇتقۇچى، پۇقرا-خەلقنى تەربىيىلىگۈچى، يامان ئادەتلەرنى تۇگەتكۈچى، زۇلۇملارنى يوقاتقۇچى شەپقەتلىك ۋە مېھرىۋان ئاتا، يەنى مۇھەممەت ياقۇپ بېك غازىنىڭ ئەسلى تەبىئىتى ئۇستۇن يارىلىشنى ئىززەتلىك قىلىپ ياراتقان ئىكەن. ئۇ پەم-پاراسەت ۋە ئەقىل-ئىدراكتا تەڭداشسىز، قۇۋۋەت مۇھاپىزەتتە مىسلىسىز، سىياسەت ئىجراسىدا ئوخشىشى يوق ئىدى. بۇنداق خۇسۇسىيەتلەر ھەرقانداق پادىشانىڭ ۋۇجۇدىدا بولمىغان بولسا كېرەك. كۆپچىلىك خەلق ئۇنىڭ پاراسەتلىرىنى كارامەت دەپ بىلەتتى. ئۇنىڭ ئورنى ۋە قۇۋۋىتى يەتكەن ۋىلايەتلىرى ھەقىقى ۋەلىلەرنىڭ دەرىجە ۋە مەرتىۋىسىگە يەتسە يەتتىكى، لېكىن ئۇنىڭدىن كەم ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭغا قاراشلىق يۇرتلار شەرقتە گۇمادى، غەرپتە سېرىق قولغىچە يۇز كۇنلۇك مەنزىل ئىدى. شىمالى مۇزداۋان ۋە زەۋقى، جەنۇبى قاراڭغۇ تاققىچە سەكسەن كۇنلۇك يول ئىدى. ئۇ بۇ ھۇدۇت ئىچىدىكى ئۇرۇمچى تەۋەسى ۋە يەتتە شەھەر دائىرىسىدىكى چوڭ-كىچىك ئوتتۇز تۆت ھاكىملىق شەھەرگە ئون تۆت يىل پادىشا ۋە ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل سۇلتان بولدى. بۇ جەريانىدا ئۇنىڭ توغرا مىجەزىدە ھېچقانداق ئۆزگىرىش ياكى غەيرىلىك بولمىدى. نەپسىنىڭ تۆۋەنلىگى ھەم مەنسەپكە ببرىلمەسلىگى تۇپەيلىدىن، ئۇ ھېچقاچان ئۆزىگە پادىشا، ياكى سۇلتان ۋە ياكى خان دەپ لەقەپ قويغان ئەمەس. مۆھۈرىنىڭ چوڭلۇغى پەقەت تاۋۇزنىڭ ئۇرۇغىچىلىكلا بولۇپ، ئۇنىڭغا "مۇھەممەت ياقۇپ" دىگەن خەت نەقىش قىلىنغان

ئىدى. دەسلەپكى مەنسەپدىگە بەدۆلەت غازى دىگەنىنى قوشتى. مەندىن غەيرىسى يوق دىگەن سازدىن سادا چىقىرىدىغان ۋە ئۆزىدىن ئۆزگە پادىشالارنى كۆزىگە ئىلمايدىغان مەرتىۋىلىك بەش پادىشا ۋە خانىنى[205] ئۆزىنىڭ ئىدارە ئاستىغا كىرگۈزۈپ، غەزنە بايلىق، قورال-ياراق، ئەسكەر ۋە پۇقراسىغا ئىگە بولدى.

ئۇنىڭ قىياپىتى بۇغداي ئوڭلۇك، چىچەكتەك ئىللىق چىراي، يۇمىلاق ساقاللىق، ئوتتۇرا بويلۇق دۇغلاق كىشى ئىدى. دەسلەپتە ئۇ ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ، ئېھتىياتچانلىق بىلەن، شەرىئەت ئۆلچىمى ئىچىدە ئۆتتى. ئۇ پېئىل ئېتىۋارى ۋە ئىش-ھەرىكەتتە خۇددى بىر تەقۋادار ئىشان ياكى ئەدەپلىك ئۆلىمادەك ئوخشايتتى. كىيىم-كېچەكلىرى خۇددى بىر سودىگەر ئەشرەپىنىڭكىدەك، مىنىدىغان ئات ۋە ئىشلىتىدىغان قورال-جابدۇقلىرى بولسا بىر پىنجابېشى مىقدارى كېلەتتى. ئۇ دائىم ئاق جايىنماز كىگىز ياكى بورا ئۈستىدە سەللە بىلەن خۇددى نامازغا ئولتۇرغاندەك يۇكۇنۇپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ بەل تاسمىسىنى بېلىدىن يەشكەنلىگى ياكى بەدەشقان قۇرۇپ ئولتۇرغانلىغىنى ھېچكىم كۆرمىگەن ئىدى، ئۇ ئىگىز يەردە ياكى كات تەخت ئۈستىدە ئولتۇرمايتتى. ئەكسىچە، كۆپ ۋاقىتلاردا چېدىر-بارگاھ ئالدىغا سېلىنغان بورا ئۈستىدە ۋە پەس جايدا ئولتۇراتتى. يەرگە تاھارەتسىز ئاياق قويمايتتى.

"خەلق ئۆز پادىشاسىنىڭ دىنى بىلەن" دىگەن ماقال بويىچە، ئۇ چاغدا ھەممە چوڭ-كىچىك ئادەم ھەمىشە تاھارەت بىلەن يۈرەتتى. ناماز ۋاقتى كەلگەندە، ئالى بارگاھ مەسچىتىنىڭ مۇئەززىنى ئەزان ئوقۇش بىلەنلا، باشقا ھەممە مۇئەززىنلەرمۇ تەڭلا باراۋەر ئەزان ئوقۇيتتى. ھەتتا بازارچىلارنىڭ ھەر بىر دۇكىنىدىمۇ بىر

ئادەم ئەزان ئوقۇيتتى. شەھەر، سەھرالاردىكى مەسچىتلەرنىڭ مۇئەززىنلىرىمۇ بىرلا ۋاقىتتا تەڭ-باراۋەر ئەزان ئوقۇيتتى. ئىلگىرى كېيىن ئوقۇمايتتى. بىر مەرتىۋە ئەزانىنىڭ دۇئا مۇقەررەرنى ئوقۇپ تاماملىغچە، بىر شەھەرنىڭ ھەممە مۇئەززىنلىرى ئەزانىنى تاماملاپ بولۇشى كېرەك ئىدى. ھەممە مۇئەززىنلەر مۇئەززەنىدە تۇرۇپ جانابى ئالى ناماز ئوقۇيدىغان مەسچىت مۇئەززىنىنىڭ ئەزان ئوقۇشىغا قاراپ تۇراتتى. ھەتتا ئۇلار كېچىلەردە سەھەر قوپۇپ، تاھارەت بىلەن مەسچىتلەرنىڭ ئۆگزىسىگە چىقىپ، سالاۋات ئېيتىپ، دۇئا ئىستىغپار بىلەن شۇغۇللىنىپ، مەسچىت ئالىنىڭ ئەزىنىغا قۇلاق سېلىپ ھازىر تۇراتتى. رەئىس ۋە موئتەسىپلەرکوچا-بازارلاردا يۈرۈپ "ئەي مۇئەززىنلەر، ئەزانغا ھازىر بولۇڭلار، ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ قالمىسۇن" دەپ تەھقىق ۋە تەپتىشلەرنى قىلاتتى.

جانابى ئالى ھەر قېتىملىق نامازنى ئەقەللىسى بەش يۈز كىشى بىلەن ئادا قىلاتتى. نىياز ھاكىم بېك ئېلىپ كەلگەن تارتۇقلارنىڭ ئىچىدە ئالاھىدە ياساتقان بىر كاتتا مەسچىت بار ئىدى. ئۇنىڭ تېشى مەللە چەكمەن، ئىچى زەيتۇن چەكمەندىن ئىشلەنگەن بولۇپ، سەككىز تۈۋرۈك قويۇلغان ئىدى. ھەرقايسى تۈۋرۈكلەر مەشتۇت تازاپ ئارقان بىلەن بىر بىرىگە چېتىلغان ئىدى. قىرىق نەپەر مەھرەم بىلەن قىرىق نەپەر پاراش كېچە-كۈندۈز بۇ مەسچىتكە مەسئۇل ئىدى. بۇنى تىكلىدىغان ۋە يېغىپ ئالىدىغان چاغدا يەنە يۈز نەپەر ياساۋۇل ياردەمدە بولاتتى. سەپەرگە ماڭغاندا، بۇ مەسچىتنى يىگىرمە ئاتقا، جايىنمازلارنى تۆت ئاتقا يۈكلەپ ئېلىپ ماڭار ئىدى. ئۇنىڭ ئىچىدە ئون سەپ كىشى ناماز ئوقۇيتتى. ھەر بىر سەپتە ئەللىكتىن بەش يۈز كىشى تىزىلىپ تۇراتتى. بۇ مەسچىت

باشقا هەممە مەسچىت ۋە چېدىر-بارگاھلاردىن ئەقەللى تۆت-بەش گەز ئىگىز ئىدى. ئۇنىڭ تۆت تۈۋرۈكى ئۈستىگە ئادەم ئولتۇرغۇدەك قىلىپ تۆت ئاق قۇبىبە ئورنىتىلغان ئىدى. بۇ خۇددى كۆن ۋە ئايغا ئوخشاش نۇر چېچىپ پاللىداپ تۇراتتى. بۇنىڭ نۇرىنى ئىككى ياكى ئۈچ تاش مىقدارى يىراقتىنمۇ كۆرگىلى بولاتتى.

شۇنداقلا، بۇ چاغدا ھەرقانداق چوڭ-كىچىك ئەسكەر ياكى پۇقرا كوچا ۋە بازارلاردا دەستارسىز (سەللىسىز — ت) يۈرەلمەيتتى. رەئىس ۋە ئېھتىساپچىلارنىڭ تەھقىق ۋە تەپتىشى ناھايىتى قاتتىق ئىدى. ئەگەر ئۇلار تۇماق ۋە دوپپا بىلەن يۈرگەن كىشىنى كۆرسە، ئۇنىڭ تۇماق ۋە دوپپىلىرىنى قايچىدا كېسىپ ياكى يىرتىپ پارە-پارە قىلىۋېتەتتى. ھاراقۇ-شاراپ، بەڭ-بوزا، تاماكا، نەغمە-ناۋا ۋە ئوسۇلۇ-ساما قاتارلىق مەنئى قىلىنغان پايدىسىز نەرسىلەرنىڭ مەخپى ۋە ئاشكارا بولۇشىغا زادىلا يول قويۇلمايتتى. ھەتتا بۇ ئەھۋال خالايىقنىڭ ئىچىدە ئۇنتۇلۇپ يوقالغان ئىدى. مۆتىسىپلەر شەرىئەتكە خىلاپ ئىشلارنىڭ يۈز بېرىشىگە قارشى دائىم تەييار تۇراتتى. يولسىز باشباشتاقلار، پىتنە-پاساتچىلار، ئۇرۇش-تالاشچىلار، بىكار تەلەپ بۇزغۇنچىلار، ئوغرى، قىمارۋازلار، سوۋكو كەپتەرۋازلار قاتارلىق بىھۇدە ئادەملەرنىڭ ھەممىسى جانابى ئاتالىق غازىنىڭ قەھرى سىياسىتى ۋە پاللىداق قىلىچ قەھرىيىتى، سۆلەتۇ-ھەشەمەتلىرىدىن قورقۇپ، يالۋۇرۇپ توۋا ئىستىخپار بىلەن مەشغۇل بولاتتى. ئەگەر ئۇرۇش-تالاش ياكى تۆھمەت ۋە خۇسۇمەت قىلغان ئادەملەر ئالدىغا چۈشۈپ قالسا، ئۇلارنى دەرھال يۇز بېشى، پانسەت ياكى جاللاتتەك ئادەملەرگە تاپشۇرۇپ سەرباز قىلاتتى. جانابى ئالى ھەر كۈنى ئىككى قېتىم ئەرزى دات سورايتتى. يىگىت، ياساۋۇللار

كوچا، بازارلاردا "ئەرزى داتلىرىڭ بارمۇ" دەپ جار سېلىپ، دەردى بارلارنى ئېلىپ كېرىپ، ئۇنىڭ ئالدىغا توغرا قىلاتتى. ئۇ ئۇلارنىڭ ئەرزى داتلىرىنى ئوقۇتۇپ ئاڭلاپ كۆرۈپ، يېگىت قوشۇپ شەرىئەت قازىلىرىنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتەتتى. ھەرقانداق چىرماش جىدەل ياكى دەۋا، خۇسۇمەتلەرمۇ ئۇلۇغ شەرىئەت ھۆكۈملىرى بويىچە بىر سائەتتىلا بىر تەرەپ بولاتتى. چۈنكى، ھەرقانداق ئادەم جانابى ئالىنىڭ سۆلەت ۋە سىياسەتلىرىدىن قورقۇپ ياكى ئەندىشە قىلىپ، تۆھمەت ۋە خۇسۇمەتلەرنى تىلغا ئالالماس ئىدى. دەۋاگەر ۋە جاۋاپكارلار راستىنى بايان قىلىشتىن باشقا چارە ياكى ئىلاج تاپالماس ئىدى. ھازىرقى چاغدا بىر يىلدا تۈگىمەيدىغان دەۋالار، ئىسلام زامانلىرىدىكى شەرىئەت ھۇزۇرىدا بىر كۈندىلا تۈگەپ كېتەتتى. بۇرۇنقى تەكەببۇر بەگلەر، ئەيانى ئەشرەپلەر ۋە بەگزادىلەر يانچى، كانچى، پۇقرائى خالايىقىنىڭ ئورنىنى باراۋەر قىلىپ، پەرقىنى يەكسان قىلدى. ئۇ زاماندا بۆرە قوي بىلەن بىر كۆلچەكتىن سۇ ئىچەتتى، كەپتەر لاچىن بىلەن بىر شاختا چۈجە چىقاردى دېيىشكە بولاتتى. ئۆتكەن سۇلتانلار پادىشا موجازىلارنىڭ ئىش ئىزلىرىنى بايان قىلغان تارىخ كىتاپلىرىدا، ئەمىر تېمۇر كوراگانى، مىرزا سۇلتان ھۇسەين بىننى مىرزا بايقارا قاتارلىق ئۇلۇغلار تەرىپلەنگەن ئىكەن. گەرچە ئۇلارنىڭ يۇرت ۋە ئەسكەرلىرى ناھايىتى كۆپ بولسىمۇ، لېكىن دۆلەت ۋە ھەشەمەتتە جانابى ئالى بەدۆلەت ئۇلاردىن ئەسلا كەم ئەمەس ئىدى. شۇنداقلا بۇ ئۆتكەن سۇلتانلار ھاراقۇ-شاراپ ۋە باشقا مەنئى قىلىنغان ئىشلاردىن خالى ئەمەس ئىدى. لېكىن جانابى ئالىنىڭ كۈچلۈك دۆلىتىدىكى پۇقرائى-خالايىق، ھەتتا ئۇنىڭ ئومۇمى تەۋەلىگىدە بۇ خىل مەنئى قىلىنغان

ئىشلارنىڭ بولغانلىغى ياكى ئاڭلانغانلىغى ئەسلا مەلۇم ئەمەس. خەلىپائى بەرھەق يەنى خەلىپە ئابباسلارمۇ بۇ خىل ئىچىملىك ۋە مەنئى قىلىنغان ئىشلاردىن خالى ئەمەس بولۇپ، ھەتتا ئۇلارنىڭ كوپچىلىگى بۇ ئىشلارنى قىلىشقا ئىجتىھات بىلەن تىرىشاتتى. شۇڭلاشقا جانابى ئاتالىق غازىنى بۇ ئۆتكەن سۇلتانلاردىن ئۈستۈن قويسا ھەرگىزمۇ مۇبالىغە بولمايدۇ.

گەپنىڭ قىسقىسى، جانابى ئالى مۇقام شەرىئەت شېرىپىنىڭ يوللىرى، ھارام ئىشلاردىن ساقلىنىش ۋە يولدىن چىقىش قاتارلىق ئىشلارغا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرەتتى. شۇڭلاشقا، شەرىئەت ئۆلىمالىرى، ئىمام پىشۋالار، دىنىي بولباشچىلار، ۋىلايەت ياكى يېگىت ئەمىرائىلىرى ۋە باشقا ئەمەلدار كاتتا باشلارنىڭ بىرەرسىمۇ زورلۇق شەرىئەتكە تاجاۋۇز قىلالماس ئىدى. ئەگەر ئۆلىمالاردىنمۇ سەللا گۇنا ياكى خاتالىق سادىر بولىدىكەن، ئۇلارمۇ ئازاپ-ئەلەم ۋە ئىسكەنجە-سىقىمغا مۇپتىلا قىلىناتتى. ھەرقايسى شەھەردىكى ھەرقانداق ئادەم پەقەت مولا ياكى شەرىئەتپەرۋەرلا بولىدىكەن، ئۇ ئاتا-بوۋىسى ۋە ئەجدادى نەسەپلىرىنىڭ ئۇلۇغ ياكى پەس بولۇشىدىن قەتئى نەزەر، "ئۆلىمالار پەيغەمبەرلەرنىڭ ۋارىسى" دىگەن ھەدىس شېرىپىنىڭ مەزمۇنى بويىچە، ھامان قازى، ئەلەم، مۇفتى، رەئىس، مۆتەسىپ، مولا مۇدەررىس، ئىمامىلىققا تەيىنلىنىپ، يارلىق ۋە مەنشۇرنامە بىلەن ئۇلۇغلىناتتى. نۇسرەت نىشانلىق ئەسكەرلىرىنىڭ ئىچىدىمۇ قازى ئەسكەر، مۇفتى ئەسكەر، رەئىس، ئىھتىساپچىلار ھازىر ۋە تەييار ئىدى. جەدەل-ماجىرا، خۇسۇمەت-دەۋالارمۇ شەرىئەتنىڭ ئادىل ھۆكۈم ئۆلچەملىرى بويىچە بىر تەرەپ قىلىناتتى. بۇ زاماندا جانابى ئاتالىق غازى بۇ يەتتە شەھەر

ئاھالىسىگە ھۆكۈمران ئىدى، ئۇ "ئىسلام ئۆزىدىن بۇرۇنقىنى يىقىتىپ ۋەيران قىلدۇ" دىگەن ھەدىس بويىچە، نەچچە زامان ۋە نەچچە دەۋران خىتايلار ئىستىلاسى جەريانىدا ئادەت ۋە جارى بولۇپ كەلگەن بىدئەت يامان ئىشلار، خۇددى ھەدىس شېرىپتە "بىللە بولسا تەسىر قىلىدۇ" دىگەندەك خالايىقنىڭ دىل-كۆڭۈللىرىگە خۇددى سۇنىنەت قائىدىلىرىدەك ئوبدان كۆرۈنۈپ ياكى ئاڭلىنىپ جارى ۋە رەسىم بولۇپ قالغان يامان ئادەتلەرنى ئاللانىڭ رازىلىغىغا ئېرىشكەن ھەممە دىنىي ئۆلىمالارنىڭ پەتۋالىرىغا سېلىشتۇرۇپ ۋە تەتبىقلاپ تامامەن يوق قىلدى.

ئەسلىدە بۇ يەتتە شەھەر ئىچىدە ھامام بولمىغان ئىدى. كاشغەر، ياركەنت، ئاقسۇدا ھامام بىنا قىلدۇردى. زاكىرجان قارىنى مەككە مۇئەززىمەگە ئەۋەتىپ، بۇ يەتتە شەھەر نامىدا تەكىيە خانا (مېھمانخانا ــ ت) بىنا قىلىشقا تەيىنلىدى. قۇرۇلۇش ئەمدىلا باشلىنىپ تېخى پۈتكىچە ئۇنىڭ ئۆمرى ۋاپا قىلمىدى. ئۇ يەنە ھەرقايسى شەھەرنىڭ ئەمەلدار ۋە كاتتا باشلىرىغا بۇ يەتتە شەھەر ئىچىدىكى نۇرغا تولغان مازار-ماشايىخلارنىڭ سەنالرىنى كېڭەيتىش ياكى يېڭىۋاشتىن بىنا قىلىشقا يارلىق چۈشۈردى. ئۇ يەنە ئۇستا بېشىلارنى تەيىنلەپ، خانىقا، مەسچىت پەشتاقلىرىنى ئىگىزلىتىپ ۋە پۈختا تاش خىش، مەرمەر قاتارلىقلار بىلەن زىننەتلەپ، سىر، گىل، گەچ قاتارلىقلار بىلەن سىرلاپ پارقىرىتىپ، تېخىمۇ ئالاھىدە قىلىپ يېڭىلىدى. يوللاردىكى قونالغۇ-راباتلارغا قورغانچە بىنا قىلىپ، چىرايلىق ئىمارەتلەرنى تەييار قىلدۇردى. جۈملىدىن كاشغەردىكى ھەزرىتى ئاپاق خوجامنىڭ خانىقا پەشتاقلىرىنى يېڭىدىن بىنا قىلدۇردى. بولۇپمۇ گۈمبىزىنى بۇزۇپ كېڭەيتىپ، پىشىشق خىش بىلەن بىر

ئالى گۈمبەز بىنا قىلدىكى، بۇ يەتتە شەھەر ئىچىدە بەلكى موغۇلستان ئۆلكىسىدىمۇ بۇنچىلىك ئالى ۋە كۆركەملىك گۈمبەز ھېچقاچان بىنا قىلىنغان ئەمەس. بۇنىڭ مەسچىت، خانىقا ۋە ئىگىز پەشتاقلىرى ھىلىمۇ ئۆز ئورنىدا مۇستەھكەم تۇرماقتا. بەلكى بۇ نەچچە ئەسىردىن كېيىنمۇ يەنە شۇنداقلا تۇرسا كېرەك. ئەمما جانابى ئالىنىڭ دەبدەبە ۋە سۆلەت يۇلتۇزى، ھەشەمەتلىرى كۆزدىن غايىپ بولدى. لېكىن بىنا قىلىپ ياساتقانلىرى نەمۇنە ۋە نىشانە قالدى.

شۇنىڭدەك، جانابى ئالى غازى ھەر بىر شەھەرگە قەدەم تەشرىپ قىلسا، بۇ شەھەرگە بىر مەنزىل قالغاندا بىر ئىشەنچىلىك مەھرەم ئارقىلىق شۇ جايدىكى مەكتەپدار مولالارغا كىيىم-تون ۋە بىرەردىن قىزىل تىللا ھەدىيە-سوغا ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ دۇئاسىنى ئېلىپ، مەكتەپ بالىلىرىنى ئازات قىلدۇرتۇپ، مەكتەپخان بالىلاردىن جانابى ئالى ھەقىقىدە دۇئا ئالاتتى. مەزكۇر مەكتەپدار مولالار بالىلىرىنى شەھەرنىڭ تېشىغا ئېلىپ چىقىپ دۇئا قىلاتتى. جانابى ئالىمۇ ئېتىدىن چۈشۈپ مۇلايىم چىراي بىلەن بالىلارنى كۆرۈك كۆرۈپ ئون تەڭگە، بەش تەڭگە، ئەقەللىسى بىر تەڭگىچە ئاق تەڭگە ئىنئام قىلاتتى. كالامى شېرىپ ئوقۇيدىغان بالىلارغا كالامى شېرىپ، ھەپتىيەك ئوقۇيدىغان بالىلارغا ھەپتىيەك شېرىپ ئېھسان قىلىپ، ئاندىن ئاتقا مىنىپ شەھەرگە ياكى ئالى بارگاھلىرىغا بېرىپ چۈشەتتى.

جانابى ئالى يەنە ھەر ۋاقىت زەپەر ئۇزەڭگىسىگە ئاياق قويغان چاغدا، ئەقەللىسى ئون مىڭ يىگىت، سەرۋاز بىلەن بىللە سەپەر قىلاتتى. بۇنداق چوڭ قوشۇن ئىچىدىمۇ جاراڭ-جۇرۇڭ ياكى يۇقۇرى-پەس ئاۋاز چىقمايتتى. ئۇلارنىڭ تەرتىپ-ئىنتىزامى شۇ قەدەر ئىدىكى، يىگىت ۋە مەھرەملەر ئاۋازىنى كۆتىرىپ سۆز

قىلالمايتتى، بەلكى ئاتىلىرىمۇ كىشنىيەلىمەيتتى. ئۇ يىگىتلىرىنىڭ ئەھۋالىدىن بىر دەقىقىمۇ خەۋەرسىز ئەمەس ئىدى. راھەت ۋە پاراغەتنى ئۆزىگە ئەسلا راۋا كۆرمەيتتى.

نەزم:

"ئەگەر خۇايىش ئەتسەڭ ئۆز ئاسايىشىڭ، دىيارىڭدا ئارام ئالالماس كىشىڭ" دىگەن گەپلەر بۇ ئاتالىق غازىنىڭ ئەھۋالىغا مۇۋاپىق كېلەتتى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ يارلىق ۋە نىشانلىرى گويا بىر سەجدىگە باش قويۇپ ئولتۇرغان ماشايىخلارنىڭ ئىرىشادلىرىدەك ياكى بىر ئايەت ھەدىسلەردىن ھۆكۈم چىقارغۇچى مۇجتەھىدلەرنىڭ ھۆكۈم شېرىپلىرىدەك باشتىن-ئاياق تەربىيە-نەسىھەت ۋە شەرىئەت شېرىپنى راۋاجلاندۇرۇش ھەم گۇللەندۇرۇشكە پايدىلىق بولغان ياكى تەربىيۇى ئەھمىيەتكە ئىگە مەزمۇنلار يېزىلغان نىشان ۋە ئىنايەتنامىلەر ئىدى. ئۇنىڭ يارلىقلىرى ئىچىدىن ئىككى پارچە فارسى ۋە بىر پارچە تۇركى تىلدا يېزىلغان يارلىقىنى تەۋەررۈك ئۈچۈن كەم ياكى زىيادە قىلماي، ئۆز ئەينى بويىچە كۆچۈرۈپ بۇ سەھىپىگە بېكىتتىم. تا كېيىنكى زامانلاردا بۇنى كۆرگەن ۋە مۇتالىيە قىلغان دىيانەتلىك مەنسەپدارلارنىڭ دۇئا قىلىشىغا سەۋەپ بولارمىكىن دەيمەن.

ئىنايەتنامە ۋە ئەنبەرشەمامە فارسى
دۇئاگوي سەمىمى قازى ئەسكەررا!

بەئىداز تەبلىغ پەيام نەمۇدە ئەنكى، دەرىن ھەنگام ئانچە مۇكالىمات بەردادخۇاھ ۋە ئانچە مۇئەخخەزات بەتەخمىن زولم ئىكتىناھ ۋە قەلەم ئۇچى ۋە غەيرىھا ۋە ئانچە مەئرىفەت ئەز شە-

رئەتى ئىلاھە بەسوۋبى كوۋمە مۇھەممەد ئەزىم بېك رارەۋانە ساختەن ۋە بەساھىب ئەزىز مەرگەن رەۋانە داشتە يودەئىد. رەسىدە ئەزمەزمۇ- نەش مۇتتەلەۋ شۇدە سەبەب تەزا يۇد خۇرسەندى گەردىد. دۇنياكى فەنايى ئۇ زاھىر ۋە دۇر ئالاتى زۇلىم خۇداۋەند قاھىر ئەست. دايىما دەرھەر ئەفئال ۋە ئەھمال ھازىر ۋە نازىر ئەست. ئەزخاتىر دۇرنە ساختەراستى بەمەشھۇن ھەق رۇستى كارنەمايەندىكى كورھەق ئەست. مارابا دادخۋاھ دەرىەك نەماندە شەفائەت زۇلم ھىچ مەھەل ۋەفا نەمسازەد. ھەق گويى ۋە ھەق جويى ۋە ھەق پويى كارنەما- ئىدكى خۇشنۇۋدى رەھمان ۋە خۇرسەندى مۇجتەھىدان كارسازىد دەربابەت رەددى مەزالىم ئەزھەر ئەمۇر ئەتنابى ئېھتىمام تەمام كۇنىد. باقى لسان سدق ئەست ۋە مۇئەككەد ئەست ۋەسسالام.
.1289

"خۇش پۇراقلىق ئىنايەتنامە فارسى"نىڭ تەرجىمىسى:
سەمىمى دۇئاگۇيىمز قازى ئەسكەرگە!

سالامدىن كېيىن يېتىپ مەلۇم بولغايكى، بۇ كۇنلەردە...* دادخۋادىن ئۆتكەن مەسىلىلەر، يەنى تەخمىنەن نەرسە ئېلىش، زۇلۇم بىلەن جاپا قىلىش، قەلەم ئۇچى ھەققى ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئالغانلىغى توغرىلىق يازغان مەلۇماتىڭىز پەقەت ئاللانىڭ مەرپىتى ۋە شەرىيتى ئۇچۇندۇر. گۇما بازىرىدىن مۇھەممەت ئەزىم بېككە ئەزىز مەرگەننى ھەمرا قىلىپ ئەۋەتكەن ئىكەنسىز. بۇلار يېتىپ كەلدى. مەلۇماتىنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولدۇق. بۇ بىزنىڭ خۇرسەن بولۇشىمىزغا سەۋەپ بولدى. 'دۇنيانىڭ فانىلىغى زاھىردۇر'، زۇلۇم بولسا

* بۇ يەردە سۆز چۇشۇپ قالغان.

ئۆتكۈنچىدۇر. خۇدا بولسا قەھرى قىلغۇچىدۇر. ئۇ ھەر دائىم ھەر بىر ئىشتا ۋە ھەرقانداق ئەھۋالدا ھازىر ۋە نازىر (نازارەت ــ ت) دۇر. بۇنى خاتىرىگىزلەردىن چىقارمىغايسىزلەر، راستلىق ۋە ھەقلىق بىلەن ئىش قىلغايسىزلەر. گۆر ھەقىقەتدۇر. خۇدا بىز بىلەن دادخۇانى بىر جايدا قويمايدۇ. زۇلۇمنى ھمايە قىلىش بولسا ھىچقاچان ۋاپا بەرمەيدۇ. ھەقىقەتنى سۆزلەش ۋە ھەقىقەتنى ئىستەش لازىم ۋە لايىقتۇر. ئالىلانىڭ خۇشنوۋدلىغى، مۇجتەھىتلەرنىڭ خۇرسەندلىگى بويىچە ئىش قىلغايسىزلەر. زۇلۇمنى يوقتىشقا ۋە ھەرقانداق ئىشنى قىلىشقا غەيرەت قىلغايسىزلەر. قالغان ئىشلاردا بولسا راست تىللىق ۋە راست بولۇشىگىزلارنى تەكىتلەيمىز، ھىجرى 1289 ــ يىلى (مىلادى 1872 ــ يىلى ــ ت).“

ئىككىنچى ئىنايەتنامە فارسى
فەقاھەت پاناھى قازى ئەسكەررا!

بەئىداز تەبلىغ پىيام مەرھەمەت فەرجام نەمۇدە ئەنكى، دەرىن ھەنكام ۋە بەھجەت ئىنتىزام ئەزدەست مۇھەممەت رەسۇل مەرگان ئەزۋەجھى رەسىدەن مىلاتىغە شەرىغە ئەزمەسھۇب لۇتفۇللا ياساۋۇل قەۋائىد سىياس دارى ۋە مۇراسم دۇئابە تەقدىم رىسانىدە. فۇقرايان گۇماۋەزانگۇيا ۋە دۇئائى پىيالمەبەكۇللى مۇزافات ئەزمراھىم ئەئلام ھىمايۇنى ئاگاھى دادە دۇئاگىرىفتەن ۋە ئەيزەن ئەدەم لىياقەت قازى ئەزەنجابى دەرۋىلايەت گۇما مەئەمۇزافات تەھقىقى نەمۇدە ھۇقۇق فۇقرايان بىر زىمىمەئى دىۋان بىگيان بۇ دە بىئاقساقالان قەمىتۇ نەمۇدە دەرگەردەن ئەنھامانىدە رەددى ھۇقۇق بىمەنسلىھق بەرەزائى تەرەفەين ئەھەق گەردانىدە قەتئى خۇسۇمەت ۋە رەفئى

نىزائى ۋە جەدەل ماماسىدا بەينەھۇم نەمۇدە بىلكۇللىيە ئەتمام رىسالە نىدەن مۇھەممەت كىرىم مىرزا مەئلۇتفۇللا ياساۋۇل بىبەلىدەئى مەھرۇسە يارىكەند ئەربابەت تەھقىقات مىيانە دۇئاب ئەزتاۋابىئات ۋىلايەت مەھرۇسە يارىكەند. ئەربابەت مۇھەممەت ئەزىم نام بىئەزىز ئەرزۇرىسانىدىن شۇدەن ئەززۇ ۋەجىجە جەبرۇ-زۇلۇم، تەئەددى ئەھمەدياسەركار بەسۇپ قىرائىنى مەزكۇرە بائىستىمال ئەمىرمۇ ئەللا ئامىدەن ۋە بەرۋەفىق ھۆكۇمى شەرئى شىرىف تەھقىقى نەمۇدە بىئەزىز ئەرزى رىسانىدىن شۇدەن ئەرىزە نىيازمەندى ۋە سەھىپە ئەبۇدىيەتمەندى راۋانە داشتە بۇدىد دەر ئەھسەن زامان ۋە ئەشرەف ئاۋان ئامىدە شەرف ۋۇسۇل يافتەمىزامىن مۇندەرەجەئى ئۇمۇبمۇ بۇ ۋەززۇھ پەيۋەستە بائىس تەزائىدى خۇرسەندى ۋە سەبەبى فەرھەمەندى گەردىد رەفئى تەئەددى ۋە دەفئى زۇلۇم ئەزكافىفە ئەنام لازىم ۋە مۇھەممات ئەست چىنىن خۇۋائىد ساختە سانىيان ئىنكى دەربابەت ئەمرى شەرئى ۋە رەۋاج ئۇجنان كۇشدىكى، ئەگەرمەردە دەرىن ئەمرى مۇردەھرى ئائىنە خسلەت ئۇدەر شاھادەت ئەست مەيدانىد شەرف ھممىتى نەمايىد. رىئايە مەئنى سادىر نەگەردەدكى، ئەزئەۋۋەل ۋە ئاخىردا دەگى نەمەكرا ئەزىشمارازى نەمىشۇىم ئىجتناب رىئايە ئەھرى ئىكتىساب رىئايە شەرئى سازند. ھالامەرھەمەت نەمۇدە مۇھەممەت رەسۇل مەرگەن لىباس ۋە خەرجى دادە گەرداندە ئەيىم ۋە سالام. 1289.

"ئىككىنچى ئىنايەتنامە فارسى"نىڭ تەرجىمىسى: "دىنىي ھوقۇق ئىلمىنىڭ ئالىمى قازى ئەسكەرگە! مەرھەمەتلىك سالامىم يېتىپ مەلۇم بولسۇنكى، ئىنتىزاملىق كۇنلەردە خوشالىلىق تەقدىم قىلغان سوغاسالاملىرىمىزنىڭ يەتكەنلىگى توغرىسىدا مۇھەممەت رۇسۇل مەرگەن

نامىدىن لۇتپۇللاياساۋۇل ئارقىلىق تەشەككۇر بىلدۈرۈپ ئەۋەتكەن مەكتۇبىڭىزلار قولىمىزغا كېلىپ تەگدى. بىزنىڭ مۇبارەك ئېلانىمىز گۇما، زانگۇي، پىيالما تەۋەسىدىكى پۇقرالارغا ئۇقتۇرۇلۇپ، ئۇلارنىڭ دۈئالىرى ئېلىنغانلىغى ھەم ئۇ تەرەپ قازىسىنىڭ لايىقەتسىزلىگىدىن ئۆتكۈزگەن خاتالقىلىرى گۇما ۋىلايىتى تەۋەلىگىدە تەكشۈرۈپ-تەھقىقلانغانلىغى، پۇقرالارنىڭ دىۋان بەگلەر بويىندىكى ھەققىنى يۇرت ئاقساقاللىرى بىلەن بىللە يۈزمۇ-يۈز تۇرۇپ، ئىككى تەرەپنىڭ رازىلىغى بويىچە ھەق ئىگىلىرىگە ئېلىپ بېرىلگەنلىگى ۋە ئىككى تەرەپ ئارىسىدا يۈز بەرگەن خۇسۇمەت ۋە نىزالارنى تېخىمۇ قەتئى تۈگىتىش ئۈچۈن مۇھەممەت كېرىم مىرزىنى لۇتپۇللا ياساۋۇل بىلەن ياركەنت ۋىلايىتىدىكى ئىككى سۇ ئارىسىغا تەكشۈرۈشكە ئەۋەتىلگەنلىگى، يەركەنت ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى ئەھمەت يارسەركەرنىڭ مۇھەممەت ئىزىم نامىلىق كىشىگە زۇلۇم تەئەددى توغرىلىق ئەرزىدات قىلىپ، ئۇنى جانابى ئالىنىڭ يارلىغى بويىچە ۋە شەرىئەتكە مۇۋاپىق تەكشۈرۈلگەنلىگى ھەققىدىكى ئەرز مەلۇماتىگىزلارنى مەنكى كەمتەرىگىزلەر ياخشى زامان ۋە شەرەپلىك چاغدا تاپشۇرۇپ ئېلىپ، ئۇنىڭ مەزمۇنىدىن بىرمۇ-بىر ۋاقىپ بولدى. خەلقە قىلىنغان تەئەددى زولۇمنى ئەلۋەتتە ئاممىنىڭ ئۈستىدىن كۆتىرىپ تاشلاش كېرەك. بۇ ناھايىتى مۇھىم — بىرىنچى ئىشتۇر. ئىككىنچىسى، شەرىئەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا تىرىشىڭلار. ئەگەر بىرەر ئادەم شەرىئەت ئۈچۈن ئۆلۈپ كەتسە، ئۇنىڭ شان ۋە خىسلەتلىرى شېھىتتۇر. شۇنى بىلىگىزلەركى، بۇ ھەقتە غەيرەت ۋە ھىممەت كۆرسىتىگىزلەر. شەرىئەتكە خىلاپ بىرمۇ ئىشنى باشتىن-ئاخىر قىلمىگىزلار. ئەگەردە شەرىئەتكە قارشى بىرەر ئىش قىلسىگىزلار، بەرگەن تۇزۇمغا رازى

بولمايمەن. خەلقپەرۋەرلىكىگە رىئايە قىلىڭلار، شەرىئەتىگە رىئايە قىلىڭلار. مەرھەمەت قىلىپ مۇھەممەت رۇسۇل مەرگەن خىراجەت، كىيىم ـ كېچەك بىلەن قايتۇرۇلدى ـ ۋەسسالام. ھىجرى 1289 ـ يىلى (مىلادى 1872 ـ يىلى ـــ ت).

ئىنايەتنامە ئالى تۇركى

فۇقاھىيەت پانا① موللا ئابدۇللا قازى كالانغا! پىيام② مەرھەمەت فەرجام③ سوگىدە مەفھۇم④ ئولكى، بۇ ئەييام⑤ مەيمەنەت ئەنجام⑥دا فەزىل⑦ خۇداۋەندە ۋە دۆلەت ئىسلامىدا مەئەتتاۋابات⑧ لەيلەن ناھارەن⑨ ھەزرىتى رەبىۋل ئىززەت⑩ دەرگاھىغە تىلتىجائى تەمام⑪ ۋە ئىستىد ئايى مەدام⑫ سىباتى دۆلەت⑬ جونۇدى مۇنقادى مىللەتـ نى⑭ فانۇس ئىسمەت ئىچرە ئەفاتى سۇۋەرى ۋە بىللىيات

① فۇقاھىيەت پانا ـــ دىنىي ھوقۇق ئىلمىنىڭ ئالىمى.
② پىيام ـــ سالام، خەۋەر.
③ مەرھەمەت فەرجام ـــ رەھىم ـ شەپقەتلىك.
④ مەفھۇم ـــ مەزمۇن.
⑤ ئەييام ـــ كۆنلەر.
⑥ مەيمەنەت ئەنجام ـــ مۇبارەك چاغ.
⑦ فەزىل ـــ پەزىلەتلىك.
⑧ مەئەتتاۋابات ـــ تەۋەلىرى بىلەن.
⑨ لەيلەن ناھارەن ـ كېچە ـ كۈندۈز.
⑩ رەبىۋل ئىززەت ـ تۇنجى ئىززەتلىك.
⑪ ئىلتىجا تەمام ـ تولۇق ئىلتىماس.
⑫ ئىستىد ئايى مەدام ـ داۋاملىق تەلەپ قىلىش.
⑬ سىباتى دۆلەت ـ دۆلەتنىڭ مۇقىملىغى.
⑭ مۇنقادى مىللەت ـ مىللەتكە بوي سۇنغۇچى ئەسكەرلەر.

مەئنۇدىن① مەھفۇز② ۋە فەتھى زەفەر ئەتاسى③ بىرلە مەھزۇز④ بولماقىن سالاۋات خەمسە⑤ ئاداسىدىن سۇكرە تىلەپ، شىكەستە-دىل⑥ غۇربا⑦ ۋە ئاجىز فۇقرالەر ھاجىتى شەرئى شىرىف ھۆكۈمى بىرلە ئىجرا قىلماق بىرلە خۇرسەندى ئەيلەپ ۋە بۇ دۆلەت زىياسى⑧ ئەھلى ئىسلام باشىدىن مەھۇى⑨ ئولماسلىغى دۇئاسغە مەشغۇل ئىكەنىكىزنى قوبۇلىيەت شەرىفىن مۇشەررەف⑩ بولماقى ئۇمىددە ئەرزە داشت⑪ مەئلۇم قىلىپ ئىنىكىز موللا ئابدۇلكىرىمنى بىر بوخچە، بىر ئات بىرلە ئىبەرىپ ئىكەنسىز، مۇھەررەم ئەلھەرەم يىگىرمە بەشى جۇمئە نەمازى ئاداسىدىن سوكرە، سائادىتى مۇۋاسەلەت⑫ ۋە شەرافىتى قوبۇلىيەت كۆرگۈزدى. مەزامىن⑬ مۇندەرەجەلەرى مۇبەمۇ ئىتتىلاھ⑭ دەرەجەسىغە مۇشەررەف تافىپ بائىس

---

① بىلىيات مەنۇى — مەنۇى ئاپەت.
② مەھفۇز — ساقلاش.
③ فەتھى زەپەر ئەتاسى — ئۇرۇش غەلبىسى.
④ مەھزۇر — ساقلىنىش.
⑤ سالاۋات خەمسە — بەش ۋاقىت نامازى.
⑥ شىكەستەدىل — جارائەت دىل.
⑦ غۇربا — غەرىپلار.
⑧ زىيا — نۇر.
⑨ مەھۇى — يوقلىش.
⑩ مۇشەررەف — شەرەپ.
⑪ ئەرزە داشت — توغرا قىلغان.
⑫ مۇۋاسىلەت — ئىپرىشىش.
⑬ مەزامىن — مەزمۇنلار.
⑭ مۇبەمۇ ئىتتىلاھ — بىرمۇ-بىر ۋاقىپ بولۇش.

ئېھتىياج① ۋە مەسىرەت② ئولدى. ئەلتافى خۇدايى ئالىمىيان③ شاملۇ هالدۇركىم، ئافتابى شەرىئەت هەزرىتى سەيىدلئىنس ۋە ئەلجان ۋە رەسۇلىر رەهمان پەرتۇ شئائى④ بۇ يەتتە شەهەر ئاهالى فەرقىدە⑤ مۇشەئئەلدۇر⑥. مۇنىسىنبادىيانەت ۋە فوقەها ئۇممەت ئۇشبۇ دۆلتى شەرىئەتىغە دۇئا ۋە ئىستىدامەت⑦، ئىلتىزامى هممەمەت⑧ مەبزۇل⑨ ئەتمىشدۇر. بۇ خاكىراهى⑩ هەزرىتى شەرىئەتنىڭ شەرئى شىرىف تەرۇيجى⑪ ۋە فۇقرائى ئەهلى تەرفىهى⑫ دىن ئۆزگە مۇددىئا ۋە مەقسۇت قاچان بولسۇن. هەمىمە هال بۇ مەقسەد مەرام⑬ دۇركىم، شەرىيتى خەيرىلبەشەر⑭ سالاۋاتۇللا ۋە ئەتتەهيە لاۋاسى زىياسىن⑮ مەقسۇد ئېتىپ ئۆمۇر شەرئىيە نەبۇۋىيە⑯ئەلا شەرئىها

---

① بائىس ئېھتىياج ــ ئېھتىياجغا سەۋەپ.
② مەسەررەت ــ خوشال.
③ ئەلتافى خۇدايى ئالىمىيان ــ ئالەم خۇداسىنىڭ لۇتپى.
④ پەرتۇ شئائى ــ پارلاق نۇرى، روشەن.
⑤ فەرقىدە ــ پىشانىسىدە.
⑥ مۇشەئئەل ــ مەشئەل.
⑦ ئىستىدامەت ــ تەلەپ قىلىش.
⑧ ئىلتىزامى هممەمەت ــ هممەتلىك مەجبۇرىيەت.
⑨ مەبزۇل ــ مول.
⑩ خاكىراهى ــ كەمتەر.
⑪ تەرۇيجى ــ تەرەققىيات.
⑫ تەرفىهە ــ ئۇلغايتىش.
⑬ مەرام ــ ئارزۇ.
⑭ خەيرىلبەشەر ــ ئىنسانلارنىڭ ياخشىسى ــ پەيغەمبەر.
⑮ زىيا ــ نۇر.
⑯ ئۆمۇر شەرئىيە نەبۇۋىيە ــ شەرىئەت ئەمرى بولغان ئىشلار.

ئەسسالاۋات ۋە ئەتتەھيە ۋە ئەھكامى مۇجتەھىددىن① رىزۋانۇللا ئەلەيھىم② ئەجمەئىن تەرەۋۋىج ۋە روۋناقلىقغە مۇستەدام③ شۇغۇل تەمام قىلساڭىز كېرەك. بۇ زىيا ۋە روۋناق خاسىيەتنى ئىزدەپ خاسىيەت ۋە نەتىجەسى رىئايە رىفاھىتى④ سەۋەبى بولىشىدىن ئەلتازام قىلدىڭ⑤. بەش كۈنلۈك ئالەم فانى ئۆتكۈنچىدۇر. روزى جازا⑥ بۇ ۋەجھىدە⑦ جاۋاپ بىسا مۇشەققەت⑧ دۇر. ئەما زىممە ئالىدا سىزلەرغە مۇفەۋۋەز⑨ ۋە مۇئەممەل⑩ دۇر. ئوقۇبا سەئىشدە⑪ بولۇڭ. ئۇمىد رەجا⑫ بۇكى، دۇنيايى بى رىيا⑬ ۋە ئىلتىجاھى⑭ دەرگاھى بەھەمتا جەھەتى⑮ ئىستىدامەت دۆلەت موئەللا زىيادە

---

① مۇجتەھىددىنى ــ ئايەت ۋە ھەدىسلەرگە ئاساسەن شەرئەت قانۇنلىرىنى تۈزگۈچىلەر.

② رىزۋانۇللا ئەلەيھىم ــ

③ مۇستەدام ــ داۋاملىق.

④ رىئايە رىفاھىتى ــ پۇقرالار مەنپەئىتى.

⑤ ئەلتازام ــ مەجبۇرىيەت.

⑥ روزى جازا ــ قىيامەت كۈنى.

⑦ ۋەجھى ــ ھەققىدە.

⑧ بىسا مۇشەققەت ــ كۆپ مۇشەققەت.

⑨ مۇفەۋۋەز ــ تاپشۇرۇلغان.

⑩ مۇئەممەل ــ بېكىتىلگەن.

⑪ ئوقۇبا سەئىشىد ــ ئاقىۋىتىگە تىرىشىش.

⑫ رەجا ــ ئۈمىت.

⑬ بى رىيا ــ راست.

⑭ ئىلتىجا ــ سەجدە.

⑮ بەھەمتا ــ تەڭداشسىز.

قىلىڭ ۋە ئەلھال ھەزە موللا ئابدۇلكېرىمغە سەرۇپا ۋە خەرجى ئىلتىفات ئېتىپ ۋە سىزغە لىباس ۋە سەللا كۆلاھ، رويمال مەرھەمەت ئەيلەپ ئىبەردۇڭ ـ ۋەسسالام. 1294 (ميلادى 1877 ـ يىلى ـــ ت)".

جانابى ئالى بەدۆلەتىنىڭ دۆلەت ۋە سەلتەنەتكە ئىگە بولۇشىدىكى يەنە بىر سەۋەپ شۇكى، ئىشەنچلىك ئادەملەر جۇملىسىدىن بولغان بىر ئادەم تۆۋەندىكىدەك پاكىتلارنى كەلتۈرىدۇ، يەنى ئۇ بىز مەرغىناندىن ئىدۇق، دادام سودىگەر ئىدى، ئانام باشلىق بىزنى كۆچۈرۈپ تاشكەنتكە ئېلىپ بېرىپ، قېرى بىر مەزلۇمنىڭ ھويلىسىدا ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپ، قازاق ئېچىگە سودىگەرچىلىككە كەتتى. بىز ئۇزۇن مۇددەت بۇ قېرى مەزلۇمنىڭ ھويلىسىدا ئولتۇرۇدۇق. بۇ موماي بولسا قوپسا ياكى ئولتۇرسا، تۇرسا ياكى ماڭسا، ھەتتا كېچە ـ كۈندۈزمۇ زىكرى تەسبىھ ۋە تەھلىل ئورنىدا "ياقۇپ بېك جېنىنى دۆلەتمەن قىلغايسەن، ئۇنىڭغا ئىززەت ۋە ھۆرمەت بېرىپ ئامان قىلغايسەن" دېگەندىن باشقىنى زادىلا تىلغا ئالماس ئىدى. ئۇ ۋاقىتتا مەن سەككىز ـ ئون ياشلاردىكى كىچىك بالا ئىدىم. تەئەججۇپ قىلىپ ئانامدىن بۇ موماينىڭ نېمە دېگىنى دەپ سورىسام، ئانام بۇ موماينىڭ ياقۇپ بېك دەپ ئوغلى بار. شۇ ئوغلىنى تىلەپ دۇئا قىلىدۇ دېدى. لېكىن، بۇ كۈنلەردە ياقۇپ بېك بەزى يۇرتلارنى سوراپ، سەركەردە بولۇپ، يىگىتلەرنىڭ ئۈستىدە چوڭ ئەمەلدار ئىكەن. ئۇ ئانىسىنىڭ قىلغان دۇئالىرىنىڭ تەسىرى بىلەن ئۇزۇنغا ئۆتمەي كاشغەردە تەختى سەلتەنەتكە چىقتى. ئانىسىنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتىنمۇ ئارتۇق قىلاتتى دەيدۇ. بۇ ھەقىقەتەنمۇ راستتۇر. بىر كۈنى بىرسى يەنە بىرسىدىن سوئال سوراپ، قوي ھەر يىلدا پەقەت ئىككىنىلا تۇغىدۇ: نېمە ئۈچۈن ئۇ يەنە كۆپ؟

ئىت بولسا ھەر يىلى يەتتە، سەككىزنى كۆچۈكلەيدۇ، نىمە ئۈچۈن ئۇ ئاز؟ دېگەندە، ئۇ "ئىتنىڭ كۆچۈگى ئانىسىنى ئىززەت قىلماي بېسىپ تۇرۇپ ئېمىدۇ، قوينىڭ قوزىسى بولسا ئانىسىنى ئىززەتلەپ بېشىنى تۆۋەن قىلىپ، يۈكۈنۈپ تۇرۇپ ئېمىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن قوي كۆپ، ئىت ئاز، يەنە بىرى شۇكى، قوي بولسا يۇۋاش ۋە مۇلايىم، ئىت بولسا ئازار بېرگۈچى، زالىمدۇر. ھەرقانداق مەخلۇق زالىملىق قىلىدىغانلا بولسا، ئۇنىڭغا خارلىقمۇ بار، بالا-پەرزەنتلىرى گىمۇ بەركەت يوق. ھەرقانداق مەخلۇق يۇۋاش ۋە مۇلايىملا بولسا، دۆلەت ئۇنىڭغا ياردۇر، بەركىتىمۇ ناھايىتى كۆپ بولىدۇ،" دەپ جاۋاپ بەرگەن ئىكەن. خوش مۇبارەك ۋە ئاخىرەتتە بەخت-سائادەتكە يېتىشكەن ئادەم جەزمەن ئاتا-ئانىسىنىڭ دۇئاسىنى ئالغان ئادەمدۇر. ئاتا-ئانىسىنىڭ دۇئاسىنى ئالغانلار، پەقەت بۇ دۇنيادا ئىززەت، ئابرويغا ئىگە بولۇپلا قالماي، بەلكى ئاخىرەتكە پۇتۇلگەن خۇش پۇراقلىق جەننەتتىن ئورۇن ئېلىشى مۇقەررەر. ئىلاھا ئۆز كارامىتىڭ بىلەن ھەر ئەھدىنى ئاتا-ئانىسىنىڭ دۇئاسىغا ئىگە بولۇشنى نېسىپ قىلغايسەن، ئامىن، پەزىلەت ۋە كارامەت ئۆزەڭگە مەنسۇپ.

ئەلقىسسە، جانابى ئاتالىق غازىنىڭ ياخشى ئەخلاقلىرى ھەققىدىكى بەزى ۋەقە ۋە سۆزلەر يۇقۇرىدا ئاز-تولا بايان قىلىنغان ئىدى، بۇ باپتا تېخىمۇ ئاز قىسمىلا كۆرستىلدى. چۈنكى، تەپسىلى ۋە بىر-بىرلەپ بايان قىلساق، ئوقۇغۇچى ۋە ئاڭلىغۇچىلارغا مالالىيەت يېتىپ قېلىشى مۇمكىن دېگەن ئەندىشە بىلەن ئېھتىيات قىلىپ، شۇنچىلىكمۇ يېتەر دېگەن خىيال بىلەن سۆزنى بۇ جايدا توختاتتۇق. لېكىن، ياخشىلىق بار جايدا يامانلىقمۇ تەييار. نەپ بار جايدا زىيانمۇ ئۇنىڭغا ياردۇر. گۈل تىكەنسىز ئەمەس. ھەسەل ھەرىسىز

ئەمەستۇر. ھەرقانداق بىر مەخلۇقتا ياخشى خىسلەتلەر بولىدۇ، ئەلۋەتتە. لېكىن ئۇ ياماں ۋە قاباھەت پېئىللارغىمۇ دۇچار بولىدۇ. ھۆسنى گۈزەللىك بىلەن قەبىھ سەتىلىك بىر بىرىدىن زادى جۇدا بولمىغان قوشكېزەكتۇر. ئاللانىڭ ئادىتى بۇرۇندىنلا شۇنداق جارى بولۇپ كەلگەندۇر. قەھرى چاقماق نامايان بولسا، رەھمەت يامغۇرىمۇ بىللە كېلىدىغان ئادىتى بار. ھالبۇكى، جانابى ئالىنىڭ يامان خىسلەتلىرىنى قىسقىچە ئىندەك بايان قىلساق، سۆزىمىز گويا ئىسكەندىر جىدەك ئوغۇراپ، ئۇنىڭ ئاچچىق چۇچۇك تەمى ئوقۇغۇچىلارنىڭ تىللىرىغا تاتلىق تېتىپ، ئاڭلىغۇچىلارنىڭ قۇلاقلىرىغا لەززەت بېغىشلاپ، ئۇلارغا ئارزۇلۇق بىر مەرغۇبە ۋە مەھبۇبە بولۇپ كۆرۈنسە ھەجەپ ئەمەس.

لېكىن تارىخ كىتاپلىرىدا ئۆتكەن سۇلتانلارنى زىكىر قىلغاندا، مۇئەللىپلەر ئۇلارنىڭ ياخشى خىسلەت ۋە يامان سۇپەتلىرىنى بىر-بىرلەپ بايان قىلغان ئىكەن. ئۇلارنىڭ بۇنداق يېزىشىدىكى مۇددىئاسى بولسا كېيىنكى زامانىدىكى پادىشا، ھاكىمى ۋىلايەت ۋە ئەمەلدارى مەملىكەتلەر بۇنداق ياخشى ئىشلارنى قىلسا، ئۇلارنىڭ دۆلەتلىرى زىيادە، ئۆمۈرلىرى ئۇزۇن بولۇپ، پەرزەنت، دۆلىتى نەۋرىلىرىگىچە مۇستەھكەم بولۇپ، ئۇلارنىڭ ياخشى نام ۋە ئوبدان سۇپەتلىرى جاھان سەھىپىسى ۋە ئەھلى ئالەم ئارىسىدا باقى قېلىپ، نامى ئۆچمەي، خالايىقنىڭ دۇئا قىلىشىغا سەۋەپ بولىدۇ. مۇبادا ياماں بىدئەت ئىشلارنى پەيدا قىلىپ، خەلقە زۇلۇم ۋە جەۋرى قىلسا، ئۇلارنىڭ ئۆمرى قىسقا، دۆلەتلىرى كەم بولۇپ، زىمىن يۈزىدە يامان سۇپەت بىلەن مەشھۇر بولۇپ، خالايىق ئۇنداق ئۇلۇغلاۋغا ئەسىردىن-ئەسىرگىچە لەنەت ئوقۇيىدۇ. بالا-پەرزەنتلىرىمۇ

ئەسكى كۈنگە دۇچار بولۇپ خارلىقا قالىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇلار بۇ خىل ئەھۋاللاردىن ئىبارەت ئېلىپ، ئۆزلىرىنى مەجبۇرى ياخشى يول تەرەپكە مايىل قىلىپ، ياخشىلارنىڭ سېپىگە قوشۇلىشۇن دېگەندىلىكتىن ئىبارەت ئىكەن. شۇڭلاشقا، بۇ جايدا جانابى ئاتالىق غازىنىڭ يامان سۈپەت ۋە نالايىق ئىشلىرىنىمۇ قىسقىچە ۋە ئىنىدەك بايان قىلىش لازىم بولدى.

جانابى ئاتالىق غازى ناھايىتى ئۇلۇغ بىر پادىشا ئىدى. لېكىن ئۇ بىرەر قابىلىيەتلىك، دىيانەتلىك ۋە ياكى بىرەر ھۇشيار ئادەمنى ۋەزىر قىلمىدى. مەملىكەتنىڭ ھەممە ئىشلىرىنى ئۆزىلا ئىشلىدى، باشقا كىشىگە ئىشەنمىدى. ئۇ خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ تىل يەتمەس ۋە كەمچىلىكسىز كالامى مۇلكۇلئەللامىدا كۆرسىتىلگەن "ھەر ئىشنى كۆپچىلىك بىلەن مەسلىھەت قىلىشىپ ئىشلەڭلەر" دېگەن شەرت ۋە مەسلىھەتلىرىگە بوي سۇنماي، خىلاپلىق قىلدى. ئۇ ئۇلۇغ سەيىدلەردىن بولغان كاتتا خان تۆرەم ۋە كىچىك خان تۆرەملەرگە خۇددى ئۆزىنىڭ ئاخىرقى ئۆمرىدە نېسىپ بولغان شەرىبەتنى ئىلتىپات قىلدى. بۇ شەرىبەت ئىچىش بىلەنلا تەسىر قىلىپ، ئۇلار بۇ تۇيۇقسىز ئالەمدىن مەڭگۈلۈك باغچىسىغا ئۇچۇپ كەتتى. ۋەلى خان تۆرەمنى تامغا باستۇرۇپ يوق قىلدى، بۇزرۇك خان تۆرەمنى بولسا ئۆزىگە ھەمرا قىلىپ "تۆرەمنىڭ پەرمايىشى بىلەن كەلدىم" دېگەن بولۇپ، ئۇنى نەزەربەنت قىلغان ھالدا بىللە ئېلىپ يۈرۈپ، بۇ يەتتە شەھەرنى تەسەررۇف قىلىپ تىنجىتقاندىن كېيىن، ئەمدى ئۇ ھەج قىلىپ كەلسۇن دەپ يۇرتتىن ھەيدىدى.

ئۇ دەسلەپتە بىر ئادەمدىن بىر گۇنا سادىر بولسا، ئۇنىڭغا تەربىيە-نەسىھەت قىلىپ ئەپۇ قىلاتتى ۋە ئازلا خىزمەت قىلىپ

قويسا تولا ئىلتىپاتلارنى قىلىپ كېتەتتى. كېيىنكى كۈنلەردە بولسا، كۆپ خىزمەت قىلسا ئاز ئىلتىپات قىلىدىغان، ھەتتا ئۇلارنى بىر سەۋەپ بىلەن قاتتىق ئازاپلايدىغان بولدى. بۇرۇن بىر باغ بىدە ياكى بىر ئاياق قېتىق ئۈچۈن بىر ئادەمنى سويغان ئىدى. ئاخىرىدا نەچچە ئادەمنىڭ خانىلىرى ۋەيران، ساھىپخانىلىرى سەرگەردان بولغانلارنىڭمۇ دادى-پەريادىغا يەتمىدى. باشلىق ۋە ھاكىملارنىڭ زۇلۇم-جەۋرلىرىنىڭ ئۇلغىيىشىغا يول قويدى. خۇسۇسەن كېيىنكى سەپەرلىرىدە، بولۇپمۇ تۇرپانغا ئىككىنچى مەرتىۋە ئاتلانغاندا، بىرەرمۇ ئادەمنىڭ ئەرزى-دادلىرىغا يەتمىدى ۋە بۇنىڭغا پەرۋامۇ قىلمىدى. شۇنداقلا ئۇ بىرەر تەرەپتىن كەلگەن مۇساپىر ياكى باشقا يۇرتلاردىن كەلگەن سودىگەرلەرنىڭ مال-مۈلكىنى ئېچىپ كۆرۈپ خەتلەپ، ھەممىسىنى ئالى دۆلەتخانىغا ئالاتتى. مال ئىگىلىرى بولسا پەقەت ئارقان ۋە مال ئوراپ كەلگەن پارچە كىگىزلىرىنلا ئېلىپ چىقىپ كېتەتتى. ھەتتا زاكاتچىلار زاكات شەرئىنى بەرسۇن دەپ ئۇلارنىڭ كەينىگە ئادەم قوشۇپ قويماتتى. بۇ بايلار "مالىلىرىمىزنى ئالى دۆلەتخانىغا ئالغان" دەيدىغان بولسا، بۇ زاكاتچىلار " ئەمسە دۆلەتخانىدىن پۇل چىققاندا پۈلۈڭلارنى ئالسىلەر. ھازىر زاكات شەرئىنى كېچىكتۈرمەي ئادا قىلڭلار" دەپ زاكاتنى ئېلىۋالاتتى. بۇ بايلار جازانغا پۇل ئېلىپ ياكى قەرز قىلىپ زاكاتنى بېرەتتى ۋە ئۆزىمۇ بۇنىڭدىن خىراجەت قىلىپ جان باقاتتى. ئەگەر دۆلەتخانىدىن پۇل چىقىپ قالسا پۈلنى ئالاتتى. ئەگەر چىقماي قالسا سەرگەردانىلىق بىلەن پېقىر-يوقسۇللۇق كوچىسىغا كىرىپ قالاتتى. مىراس تەقسىم قىلىدىغان تەرىكەچىلەرنىڭ ھال-ئەھۋاللىرىمۇ خۇددى شۇنداق، بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ يامان ئىدى. يۇرت ھاكىملىرى، ۋىلايەت باشلىقلىرىنىڭ

ۆەزىپىسى بولسا سەھرايى كەنت، قىشلاقلارغا غەللە خىراج، ئۆشرە-زاكات، تاناپ ئۇچۇن ئادەم ئەۋەتىپ پۇل يىغىشتىن ئىبارەت ئىدى. ئۇن مىلك ياكى يىگىرمە مىلك تەڭگە پۇلنى كېچىدە بارسا كۈندۈزگە ئۇلماي، كۈندۈزدە بارسا كېچىگە قوندۇرماي ھەم پەقەت كېچىكتۈرمەي ۋە پۇل جايلاشقا پۇرسەت ياكى مۆھلەتمۇ بەرمەي، ناھايىتى تېز ۋە ئالدىراشلىق بىلەن ئالاتتى. بۇ بولسا ئۇنىڭ ھۆكۈمىنىڭ ناھايىتى تېز ۋە ئىتتىكلىگىنىڭ نىشانىسى. بولۇپمۇ خوتەننى نىياز ھاكىم بېك، ئاقسۇنى ئابدۇراخمان دادخۋا، باي ۋە سايرامنى مۇھەممەت ئىمىن توقسابى دېگەنلەر خاراپ ۋە ۋەيران قىلدى. ھەر بىر ياغاچنىڭ پاناسى ئۆزى بىلەندۇر دېگەن مىسال ناھايىتى مەشھۇر. بۇ ھاكىملار پۇلنى پۇقرادىن ئالدى، ئۇنى دۆلەتخانىغىمۇ بەردى، ئۆزلىرىمۇ غەزنە قىلدى. لېكىن ئەيىپنى بەدۆلەت ئالىغا قويدى. جانابى ئالىنىڭ ئەيىۋى بولسا يۇرتنىڭ كىرىم ۋە چىقىمىنى كۆرمەگەنلىگى ھەم سورىمىغانلىغىدىن ئىبارەت. ھەر بىر ھاكىمى ۋىلايەتنىڭ بەش يۈز، ئالتە يۈز، ئەڭ ئاز دېگەندىمۇ يەتمىش، سەكسەن دىن دۇئانلىرى بار ئىدى. ئۇلار ھەر يىلى ھەرقايسى كەنت ئىچىدىن بىر بايىنى تۇتۇپ، ئۇنىڭ خالىغان ياكى خالىمىغىنىغا قويماي دۇئان قىلىپ بەلگىلەيتتى. ئۇنىڭغا نىشان ۋە پەتتە بەرگەن ھامانلا، ئادەم قوشۇپ پۇل ئالغىلى تۇراتتى. ئۇلار بىر يىل توشقىچە خالايىقتىن شەرىئەتكە مۇۋاپىق زاكات، ئۆشرە، خىراج، تاناپ پۇل يىغىپ تاپشۇراتتى. بىر يىل توشقاندىن كېيىن ئۇلارغا قوشۇپ قويۇلغان بۇ خىل جاللات سۈپەت مىرزا ۋە زالىم تەبىئەتلىك ئادەملەرنى ئەۋەتىپ، بۇ پالاكەت باسقان دۇئانلارنى تەكشۈرۈپ تەپتىش قىلاتتى. بۇلار بىرنى ئون، ئوننى يۈز قىلىپ خەتلەپ، دۇئان-

لارنىڭ زىممىسىگە ئون مىڭ، يىگىرمە مىڭ تەڭگە پۇلنى ئارتىپ قويىاتتى. بۇلار ياكى زىمن-چارپاي ۋە ياكى كىگىز-بىسات، قازان، قوشۇقلىرىغىچە سېتىپ پۇل قىلىپ، باشلىقلىرىغا بېرەتتى. ئەگەر ئۇلارنىڭ بۇنى تۆلەشكە مال ئەشياسى يەتمەي قالسا، "مەن پالانى دېڭىزدا مەن. ئالى دۆلەتخانىغا قەرزدارمەن" دەپ ھۆججەت خەت بېرەتتى. بۇرۇن دېڭىزلار يۇرت پۇقرالىرىدىن ئالغان پۇلنى شەرىئەت ئۇچۇن دەپ ئاتايتتى. كېيىن دېڭىزلار تۆلەيدىغان قەرزنى بولسا ھەقىقەت ئۇچۇن دەپ ئاتايدىغان بولدى. مۇبادا بۇلار ئەرزى-دات قىلسا، ئۇنى يەنە شۇ ھاكىمى ۋىلايەت باشلىقلىرىنىڭ ئۆزىگە بۇيرۇپ بېرەتتى. بۇلار بولسا ئۆزىنىڭ خالىغىنى بويىچە ۋە قولىدىن كەلگىنىچە زۇلۇم قىلىپ، گەدەندىكى پۇلنى ئالاتتى. ئەگەر خىتايلار بەرگەن ئوتاغات ۋە قالپاقلىرىنى ساقلاپ، يەنىلا ئۇلاردىن ئۇمىت ۋە ئىشەنچە كۈتۈپ تۇرغان قەدىمقى بەگلەرنىڭ بەگزادىلىرىگە ياكى كۆڭۈللىرى دۇشمەنلىككە تولغان بەگلەرگە پۇتۇلگەن ئەجەل يەتكەن بولسا، بۇنى جانابى ئالى بەدۆلەت نۇرلۇق پاراسىتى بىلەن كۆرۈپ، زالىم بەدنىيەت تەركە ۋە شۇم تەلئەت مىرزىلىرىنى ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ مۇلكىنى تارتۇالاتتى. مەسىلەن، مىرزا قاسىم مۇھتەر ۋە ئابدۇلئەزىز بۇخارى مىرزالارنى ئاقسۇلۇق ئابدۇللا دېۋان بېكىنىڭ مىراس تەقسىماتىغا ئەۋەتتى، مەزكۇر مىرزىلار كېلىپ، ئۇنىڭ كۆز قويۇلغان پۆپۈكلۈك ئوتاغاتىنى ئون مىڭ تەڭگە، كۆز قويۇلغان خىتايچە قالپىغىنى بەش مىڭ تەڭگە، يەنى بىر ئوتاغات بىلەن بىر قالپاققىلا ئون بەش مىڭ تەڭگە دەپ قويۇپ، ئۇنىڭ ئۇستىدىن مىراس تەقسىم قىلىش ھەققىنى ھىساپلاپ تەركە ئالدى. باشقا مال-مۇلكىنىمۇ مۇشۇنداق باھالاپ، قىرىق تەڭگىدىن

بىر تەڭگىنى تەركە ۋە ئەسكەر ھەقىقى دەپ ھىساپلاپ، ئۇنىڭغا قىرىق ئالتە مىڭ تەڭگە تەركە ۋە ئەسكەر ھەققى سالدى. ئۇ بارلىق مال-مۈلكىنى سېتىپ، ئاران دېگەندە يىگىرمە سەككىز مىڭ تەڭگە-پۇل قىلدى. يەتمىگەنلىرىنى ئۇرۇق-تۇققانلىرى ۋە خىزمەتچىلىرىدىن تىلەپ تېپىپ تاپشۇردى. ۋەھالەنكى، ئۆلگۈچىنىڭ قىزى بولسا ئالى ئوردىنىڭ ئىگىسى جانابى ئاتالىق غازىنىڭ مۇبارەك ئەقدىگە نىكالانغان خوتۇنلار قاتارىدىكى بىر خوتۇن ئىدى.

بۇ چاغدا جانابى ئالىنىڭ ئەمرى ئەقىدە ۋە ئىلكى مۈلكىدە بولغان مۇسۇلمان، تۈڭگانى، خىتاي، شۇغنان، قالماق، قازاقلاردىن ئولجا ئېلىنغان جۇۋان، چوكان، كاتتا ئۇلۇغلارنىڭ ئەۋلادى قاتارلىق ئايىم ئاغىچا-خوتۇنلىرىنىڭ سانى تەخمىنەن ئالتە يۈزدىن ئارتۇق ئىدى دېگەن قىسسە ۋە ھىكايىلەر بار. ئۇنىڭ خوتۇنلىرىنىڭ ئىچىدە توختىخان ئايىم دېگەن بىر ئايال پانسەت بار ئىدى. ئۇ ھەممە خوتۇنلارنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ، تەلىم ۋە ئەدەپ ئۈگىتىپ، جانابى بەدۆلەتنىڭ سۆھبەتلىرىگە لايىقلاپ تەييار قىلاتتى. جانابى ئالى ھەر شەھەردە بىر كاتتا ھويلا قىلىپ، ئىچىگە نەچچە ھۈجرىنى تەينىلەپ، ھەر بىر ھۈجرىغا نەچچە خوتۇنىنى سولاپ، ئۇلارنىڭ خىزمىتىگە كىچىك ۋە ياش مەھرەم ئوغۇللاردىن بىرقانچىسىنى قويۇپ خەۋەر ئېلىشقا بەلگىلەن ئىدى. ئۇ بەزى خوتۇنلارنى بىر قېتىم ئىلكىگە ئېلىپلا قارىماي قوياتتى. مەزكۇر مەزلۇملار ئۆز نەپسى شەھۋىتىنى مۇھاپىزەت قىلالماي، بالاغەتكە يەتكەن ياش بالىلارغا ئېسىلىپ، شەرىئەت چەكلىگەن ئىشلارغا خىلاپلىق قىلاتتى. شۇڭلاشقا بۇنداق خوتۇنلارنىڭ كۆپ قىسمى ۋە نۇرغۇن ياش ئوغۇل بالىلارنىڭ قانلىرى نەچچە قىسىم ئازاپ-ئەلەملەر بىلەن ناھەق تۆكۈلۈپ،

ئۇلارنى ئۆزلىرى ئولتۇرغان ئۆيلىرىگە كۆمىدۇرگەن ئىدى. جانابى ئالى ئۆزى ئالغان خوتۇننى باشقىسى ئالالماس ئىدى، ئالغانلار بولسا ئۆز جېنىدىن ئۈمىت تۈتماس ئىدى، ئەگەر جانابى ئالى ئۆزى خالسا بەزى خوتۇنلىرىنى ئەمرائى پانسەت، يېگىتلەرگە ئىنئام قىلاتتى. ئەگەر سەپەرگە چىقسا، ئون، ئون بەش ھارۋىنىڭ ئۈستىگە ئۆي-ھوجرا قىلدۇرۇپ، ئۇنىڭغا ئايىملىرىنى سولاپ كىشىگە كۆر-سەتمەي ئېلىپ يۈرەر ئىدى، ئۇلار بىلەن كۆڭلى خالىغان چاغدا سۆھبەت قىلالايتتى. مۇنچە نۇرغۇن خوتۇنلارنىڭ ئەقىد نىكاسىنى شەرئىەتنىڭ قانداق يولىغا مۇۋاپىق قىلدىكىن-تاڭ.

يەنە بىر ۋەقە شۇكى، فەرغانە ۋىلايىتىنىڭ ئادەملىرى مىجەز-خۇلقى جەھەتتىن ئايغىر ئاتنى ياخشى كۆرىدىكەن. ئاختا ئاتنى ناھايىتى كەم مىنىدىكەن. بىر ۋاقىتتا نىياز ھاكىم بېگ بىرمۇنچە كاتتا ۋە ياخشى قالماق، قازاق ئاتلىرىنى تارتۇق قىلغان ئىكەن. بۇ ئاتلار ئاتخانىغا بۇيرۇپ بېرىلگەن ئىدى. بىر چاغدا بەدۋلەت ئالى ئاتخانىغا كىرىپ نەچچە ئاتنى ئالدىغا ئالدۇرتۇپ كېلىپ كۆرسە، بۇنىڭ ھەممىسىلا ئاختا قىلىنغان ئاتلار ئىكەن. ئۇنىڭ مىجەزى ئۆزگىرىپ، مىراخور بېشىدىن "بۇ ئاتلارنى قانداق ئادەم ئاختا قىلغان؟" دەپ سوريغانىدا، ئۇ كۇچارلىق يۈسۈپ بېگ دەپ ئات كېسىدىغان بىر ئادەم بار. خوتەنگە بېرىپ نىياز ھاكىم بېكنىڭ ئاتلىرىنى ئاختا قىلغان ئىمىش. ھازىر بۇ يەرگە كېلىپتۇ" دەپ مەلۇم قىلغاندا، ئۇ يىگىت بۇيرۇپ ئالدۇرتۇپ كېلىپ، "سىزنى ئات كېسىدۇ دەپ ئاڭلىدىم. سىز ئوبدان ئۈستىمۇ" دەپ سوريغانىدا، ئۇ "ئالتە شەھەردە يەنە مەندەك ئات كېسىدىغان ئۈستا يوق" دەپ مەلۇم قىلىپتۇ. "نەچچە ئات ئاختا قىلغانسىز؟" دىگەندە، "ئەڭ ئاز

دىگەندىمۇ يىگىرمە مىڭ ئات ئاختا قىلغانىدۇرمەن" دەپ مەلۇم قىلىپتۇ. يەنە "قانداق ئۇسۇل بىلەن ئاختا قىلىسىز" دەپ سوراپ، ئۇنىڭ ئاختا قىلىش ئۇسۇلىنى ئوبدان كۆرۈۋېلىپ، "چىقىپ تۇرۇڭ" دەپ چىقىرىۋېتىپ، مىراخور بېشىغا "ئات كېسىشنىڭ يولىنى كۆرۈڭلەر، سەنمۇ كېسەمسەن" دەپ سورىغاندا، مىراخور بېشى "پەرمان بولسا كېسىمەن" دىگەن ئىكەن. "ئانداق بولسا يۇسۇپ كۆرسىتىپ بەرگەن يول بويىچە، ئۆزىنى ئۆز ئەسۋاپلىرى بىلەن ئاختا قىلىپ قويغىن" دەپ پەرمان بېرىپ، ئاتخانىدىن چىقىپ كېتىپتۇ. يۇسۇپنى تۇتۇپ كېلىپ، ئاختا قىلغانىڭ جازاسىمۇ دەپ، ئۆز ئەسۋاپلىرى بىلەن بىر جۇپ تېشىنى قىسىپ تۇرۇپ، بىرلا تولغاپ تارتىپ تاشلاپتۇ. بۇ ئادەم ئىككى كۈن يېتىپ ئۆلۈپ قاپتۇ.

گەپنىڭ ھاسلى شۇكى، دۆلەت ئىقبالى زاۋالىغا قاراپ يۈزلەنگەندە، ئالدى بىلەن پادىشاھى ئۇلۇغلارنىڭ مىجەز-خۇلقى ئۆزگىرىپ قالىدىكەن. پۇقرالار، بەلكى ئەسكەرلەر، خىزمەتچى خادىملارنىڭ ئەھۋالى ۋە تەرتىپ-نىزاملىرىمۇ باشقىچە بولۇپ قالىدىكەن. بۇ چاغلاردا مەيلى ئەمرلەر، ئەسكەرلەر ياكى يىگىت دۆلەتخۇالار جانابى ئالىنىڭ كىيىم-كېچەك ۋە پوستلىرىنى كىيىپ، ئاتلىرىغا مىنىپ، تىللا ۋە پۇللىرىنى خىراجەت قىلىپ، خوتۇنلىرىنى ئېلىپ، كۆڭلى خالىغان تاماق-غىزالىرىنى تەييارلاپ، ئېغىز ۋە چىشلىرىدا جايناپ ۋە چىشلەپ تۇرۇۋقىلۇق، يەنىلا دۆلەت ئىگىسى ئۇستىدە شىكايەتلەردىن تىلىنى زادىلا يىغمىدى. تۇز ھەققىغە رەئايە قىلماي، كاپىرانە نېمەت قىلغانلار ئاقىۋەت جازاسىنى تاپتى، نەتىجە ۋە تەسىر-ئاقىۋىتىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆردى.

نەقىللەرگە قارىغاندا، كاشغەردىكى پەيزاۋات كەنتىدە بىر ئادەم

قوش هەيدەپ، ئۇرۇق چېچىپ تۇرغان چاغدا، يەنە بىر ئادەم كېلىپ "ئەي بۇرادەر، بۇ يەرگە نىمە تېرىدىڭىز؟" دەپ سورىغاندا، ئۇ "نىمە تېرىماقچى ئىدىم، خىتاي تېرىدىم" دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ. سورىغۇچى تەبەسسۇم قىلىپ خوش بولۇپ كېتىپتۇ. ئالتە ئايغا قالماي مەزكۇر زېمىننىڭ ئۇستىگە خىتايلار توشۇپ، يىگىپەن سوقۇپ ئولتۇرۇپتۇ. ھازىر بۇ جايدا خىتايلار بىر شەھەر بىنا قىلىدى دەيدۇ. بۇ چاغدا ئىككى ئادەم بىر يەردە بولسا خىتايلارنىڭ كېلىدىغانلىغى توغرىلىق راست ياكى يالغان سۆزلەرنى توقۇپ، ئۆزلىرىنى خوش قىلار ئىدى، كاشغەردە بىر يىغىلىشتا ئولتۇرغان ئادەملەر ئىچىگە يەنە بىر ئادەم كىرىپ ئولتۇرۇپ، "ئۇھ! ئۇھ!" دەپتۇ. باشقىلار "ئۇھ؟" دەپ نىمە بولدىڭىز" دەپ سورىغاندا، ئۇ "ئىسلام دىگەن ئالتە ئاي ۋە يا بىر يىل بولۇپ كەلگەن ئىدى. ئون تۆت يىلمۇ ئىسلام بولامدۇ؟ ئىسلام ئۇزۇنغا سوزۇلغانلىقتىن، مەن كۆپ ھېرىپ كەتتىم" دىگەن ئىكەن. بۇ سۆزنى تەستىقلايدىغان بىر ۋەقە ئېسىمگە كەلدى: زامانە ئاۋالدا زامانە زاھىد ۋە دەۋران ئابىدلىرىدىن ئۇچ نەپەر دەۋەتچى ئاغىنە بىر تەرەپكە يولغا چىقىقان ئىكەن. يول ئۇستىدە ئۇلارنىڭ چىرىگەن، كونىرىغان بىرمۇنچە ئۇستىخانلارغا كۆزى چۈشۈپتۇ. بىرسى "بۇ كونا ئۇستىخانلار قانداق مەخلۇقلارنىڭ ئۇستىخانلىرى بولغىيدى، بۇنىڭ ئەھۋالىنى بىلسەك" دەپ دۇئا قىلغان ئىدى، دەرھال شامال قوزغالدى-دە، ئۇستىخانلار بىر بىرىگە ئۇلاندى. يەنە بىرى دۇئا قىلسا، ئۇستىخانلاردا گۆش، پەي، تومۇر-لار پەيدا بولدى. يەنە بىرسى دۇئا قىلسا، ئۇستىخانلارغا جان كىردى-دە، ئاچ ۋە ئۇسسۇز، ھەيۋەتلىك، زور بىر شىر سەكرەپ قوپتى. چۈنكى، ئۇ ئاچلىق دەردىدىن ئۆلگەن ئىدى، ئۇ ئۇچ نەپەر

ئابىدنى كۆرۈپ پارە-پارە قىلىپ يەپ كەتتى. ھازىر بۇ تىلەپ تاپقان خىتايلارمۇ خۇددى جان كىرگەن بۇ ئاچ شىرغا ئوخشاش بولدى.

ئەي يارەن ئەزىزلەر، تارىخ كىتاپلىرىدا شۇنداق ئايدىڭ بايان قىلىنغانكى، قەدىمقى پادىشالارنىڭ سۈپەتلىرى لۇتۇپ بىلەن قەھرىيەت، جامال بىلەن جالالەت ھەم يۈمشاق سۈپەت بىلەن سىياسەتتە ئىپادىلەنگەن ئىدى. بۇنىڭدىن كېيىنمۇ پادىشا ۋە ھاكىمى ۋىلايەتلەردىمۇ دەل ئەنە شۇ سۈپەتلەر جارى بولسا كېرەك. چۈنكى، پادىشا ۋە ھاكىملارغا لۇتپى ئېھسان قىلماقتىن باشقا چارە يوق. غەزەپ-سىياسەت يۈرگۈزمەيمۇ ئىلاجى يوق. ئەگەر پادىشالار يۈمشاق سۈپەت بولۇپ، سىياسەت قىلىشنى ئۆزىگە راۋا كۆرسە، پۇقرالارنىڭ مەنپەئەت ۋە پايدىسى كاپالەتكە ئىگە بولالمايدۇ. يۇرتلار قالايمقانچىلىق ۋە ھالاكەتكە يۈزلىنىدۇ. ئەگەر زۇلۇم ۋە قەھرىيەتلىك سۈپەت بىلەنلا بولۇپ، ئادىل سىياسەتنى ئۆزىگە كېرەك قىلمايدىكەن، پۇقرالارغا تىنچلىق ۋە ئاراملىق بولمىغىنىدەك، ئۆزلىرىگىمۇ تىنچلىق ۋە ئاراملىق بولمايدۇ. بىرەر زۇلۇمغا ئۇچرىغان ۋە سەھەردە تۇرغان دىلى سۇنۇق بىرسىنىڭ ناله ۋە ئاھ-زارلىرى ھەممەتلىك ئاللا دەرگاھىغا يېتىپ قوبۇللۇق شەرىپىگە ئىگە بولىدۇ ۋە ئۇنىڭ ئاھ-نادامەتىدىن يىغلىغان كۆز ياشلىرىنى قات دەريالىرىنىڭ دولقۇنىغا ئايلاندۇرۇپ، ئاندىاق پادىشانى، ھەتتا ئۇنىڭغا تەۋە خادىملىرى، ھەشەمەتلىك تۇغ، بايراق، ئەلەم، دەھۇل، دۇمباق، نەي، سۇناي ۋە تەرتىپ-تۈزۈملىرىنى بۇ خورلۇق تۈپرىغى ئۈستىگە ئۇرۇپ، تۈگىمەس ئېقىنىغا تاشلاپ غەرق قىلىپ، ئاجىز ۋە نابۇت قىلىدىكەن. ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان بۇ پەلەك ھادىسىلىرىدىن پايدىلىق

تەجرىبىلەرنى ھاسىل قىلىپ، ئۇنىڭدىن ئىبرەت ئېلىش كېرەك. خۇدا قۇرئاندا "ئەي ئەقىل ۋە كۆز ئىگىلىرى ئىبرەتلىك بولۇڭلار" دىگەن ئايەتنى كۆرسەتكەن. قىتئە:

تەكيە قىلما ئەي ئەزىزلەر دۆلىتى يىلدامىغە①،
باش يېنىڭدىن پات ئالۇرلەر دۆلتى ئىقبالىنى.
ياتقۇزۇپ جىسمى لۇتفىڭنى② بۇ تىرە خاك③ ئۇزە،
يوق ئېتىپ سۆلەت ھەشەمنى④ بەس قىلۇرلەر نايىنى.

خۇداۋەندەكبىرىم ئۆزىنىڭ چوڭقۇر ھىكمىتى بىلەن ھەر بىر دۆلەت ئىگىسى ۋە نېمەت ئىگىلىرىنىڭ دۆلەت نېمەتلىرىنى ئېلىشنى ئىرادە تەقدىر قىلماقچى بولسا، ئۇ ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ ئوبدان خۇلقى ـ مىجەزلىرىنى ئېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا نالايىق قىلمىشلار ۋە يامان ئەخلاقلارنى ئولتۇرغۇزۇپ، ھالال نېمەتتىن ھارام نېمەتكە كەلتۇرۇپ، ئاندىن دۆلەت ئاپىتىنى قاراڭغۇلاشتۇرۇپ، بەخت ـ ئىقبال نۇرىنى خىرە، بەلكى ئۆچۈرۇپ يوق قىلىپ، يەنە بىر لايىقەتلىك دۆلتى ئىگىز ۋە بەختى يۇقۇرىنىڭ بېشىغا سەلتەنەت تاجىسىنى قويۇپ، نەي نۆۋەتىنى ساداغا كەلتۇرىدىكەن. خائى ئالى دەرىجىلىك پادىشالار بولسۇن، ياكى ئاجىز گادای ۋە بىئېتىۋارلار بولسۇن، ئۇلارنىڭ بەش كۈنلۈك دۇنيادا ياخشى ئىشلارنى بەرپا قىلىپ، ياخشى نام قالدۇرغۇچىلارنىڭ جۇملىسىدىن بولۇپ دۇنيادىن كەتمەكلىگىنى نېسىپ قىلغايسەن. قىتئە:

① يىلدام ــ شامالدەك.
② لۇتف ــ يۇمشاق.
③ تىرە خاك ــ قارا تۇپراق.
④ ھەشەم ــ ھەشەمەت.

بۇ ئالەم ئىچرە ياخشى ئەت ئىمارەت،
كى قالغاي نىك نام① ھەم باقالىق②.
ۋەرەق ئىچرە قالىپدۇر ياخشى ئاتلار،
ئەگەر كىسرا غا③ ئوخشە قىلسا شەلىق ④.

14

ئالى دەربجىلىك ئەمىرلەر ۋە ئاقىۋەتسىز قوشۇنلارنىڭ ئىتتىپاقى بىلەن ھېكىم خان تۆرەمنىڭ خانلىق تەختى ۋە سەلتەنەت ئورنىغا ئولتۇرغۇزغانلىرى، بۇ كاج چەرخى پەلەك مۇۋەپپەقىيەتلىك قىلمايى، ئۇنىڭ "سۆيۈملۈك ۋەتەن ئىماندۇر" دېگەن ئىستىگى بويىچە ئۆز ئەسلى ۋەتىنگە قايتىقانلىغىنىڭ بايانى

ئەزىز، ئۇلۇغ دوستلار ۋە شىرىن لەتاپەتلىك بۇرادەرلەرنىڭ شاراپەتلىك دىللىرىدىن مەخپى ۋە يوشۇرۇن قالمىغايكى، قىسسە ۋە ھىكايىلەرگە قارىغاندا، بۇ ۋاقىتتا جانابى ئاتالىق غازى بەدۆلەت دۆلەت خانىنى تاشلاپ، ئاخىرەت باقىنى خوش ئىبتىپ، جەننىنى قابزۇل ئەرۋاھ-ئەزرائىلغا، مال-مۈلكى ۋە ئوغلانلىرىنى بىر قېپ-چاقتا ھەتتا خىتاي بىلەن قالماقتا تاپشۇردى. نىياز ھاكىم بىك ۋە

① نىك نام — ياخشى نام.
② باقالىق — مەڭگۈلۈك.
③ كىسرا — قەدىمقى ئىران پادىشاسى.
④ شەلىق — شاھلىق.

ئەھرار خان تۆرەملەر ئۇنىڭ ئالىي جەسەتلىرىنى ئۆيىنىڭ ئىچىگە ئېلىپ كىرىپ ياتقۇزۇپ، قارا شەھەردىكى ھېكىم خان تۆرەم بىلەن ھەق قۇلى بېگىملەرگە بۇ دەھشەتلىك سۇرەت-ۋەقەنى بايان قىلىپ، تېزلىك بىلەن خەت ماڭدۇردى. ئۇچىنچى كۈنى بېك بەچچە يېتىپ كەلدى. ئۇنىڭغىچە نىياز ھاكىم بېك ئۆزىدىن ئەندىشە قىلىپ، ئەرزى-دار بولسا، خۇددى بۇرۇنقىدەك بەدۆلەت ئالدىغا ئېلىپ كىرگەن بولۇپ، يەنە يېنىپ چىقىپ، "جانابى ئالىنىڭ مىجەز شېرىپ-لىرى ئىندەك ئۆزگىرىپ قاپتۇ. ھىلىلا چىقماقچى" دەپ پەرمان بېرىپ، كىشىلەرنى كىرگۈزمەي ۋە بىلدۈرمەي ئۇچ كۈنىنى ئۆتۈ-كۈزدى. بۇ چاغدا تۆرەم باشلىق ئەمرى لەشكەر، يېگىت، سەرباز-لارمۇ يېتىپ كەلدى. ئاندىن نىياز ھاكىم بېك، ئەھرارخان تۆرەم، كېرىم باي مىرزا، مۇھەممەت مۇسا توقسابى، تاشباي دادخۇا، ئاتا-باي پانسەتلەر باشلىق بارلىق ئەمرائى ئەسكەرلەر ئىتتىپاق بىلەن بىللە كېڭەش-مەسلىھەت قىلىپ، ھېكىم خان تۆرەمنى ئاق كىگىز ئۈستىدە ئولتۇرغۇزۇپ، بۇرۇنقى سۇلتانلارنىڭ قائىدە-رەسمىيەتلىرى بويىچە كۆتىرىپ، ئۆزلىرىگە خان ۋە ھۆكۈمران قىلدى. غەزنە ئىشكىلىرى ۋە ساندۇقلارنىڭ ئاغزىنى ئېچىپ، دادخۇالار باشلىق ھەممە چوڭ-كىچىك ئەمەلدارلارغا تون-كېچەك، پۇل، تىللا، قورال-ياراق، ئىگەر جابدۇقلىرى مۇكەممەل ئاتلارنى بېرىشكە باشلىدى، شۇنداق قىلىپ يەتتە كۈن ئۆتتى، بىر كېچىدە بېك بەچچە جانابى ئالىنىڭ جەسەت جىنازىسىنى ئېلىپ ماڭدى. دادخۇالار باشلىق ھەممە كاتتىلار ئەرز قىلىپ، "بېك بەدۆلەتنىڭ جەسەتلىرىنى ئېلىپ، تېز سۇرئەت بىلەن ئاقسۇغا قاراپ مېڭىپتۇ، ئاقسۇغا بېرىپ غەزنىلەرنى بىر تەرەپ قىلىپ، ئاندىن كاشغەرگە بېرىپ، كاشغەردىكى غەزنىلەرنى

يىغىشتۇرۇپ، ئاكا-ئۇكا ئىككىيلەن غەزىنىلەرنى قولىغا ئېلىپ، بىزگە قارىماي ئەنجانغا چىقىپ كەتسە، غەزنە بولمىغاندىن كېيىن بىز خىتايلار بىلەن قانداق ئۇرۇشىمىز" دەپ تۆرەمنى ماقۇلغا كىرگۈزدى. بۇ چاغدا تۇڭگانى دادخۇالارمۇ كورلىغا چىققان ئىدى. تۆرەم كورلىنى دادخۇاغا تاپشۇردى. ئاقسۇلۇق كوچى ۋاڭنىڭ ئوغلى ئاخۇن نىياز بېكنى ئۇنىڭغا تۇڭچى-تىلماچ ۋە ياساۋۇل بېشى قىلىپ بەردى. بۇ ئاخۇن نىياز بېك بۇرۇن بەدۆلەتنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ، خىتاي، تۇڭگانىلارغا تىلماچلىق قىلاتتى ۋە ياساۋۇلباشى دىگەن دەرىجە بىلەن ناھايىتى ئىززەت ۋە ئابرويغا ئىگە ئىدى. باي مۇھەممەت جارچى باشىنى بەش يۈز يىگىتى بىلەن دادخۇانىڭ ئالدىدا قويۇپ كورلىدا قالدۇردى. ئاندىن تۆرەم باشلىق ھەممە قوشۇنلار ئاقسۇغا قاراپ راۋان بولدى. ناھايىتى تېز ئالدىراپ ئاقسۇغا كەلدى. بېك بەچچە ئاقسۇغا ئالدىدا كېلىپ، غەزنىلەرنى سەرەمجان قىلىپ تۇرغان ھالەتتە، بارلىق قىرغىز-قىپچاق ئەسكەرلەرمۇ يېتىپ كەلدى. ئۇنىڭ-غىچە ئىككى كۈن ئۆتتى. بېك بەچچە جانابى ئالىنىڭ جەسىدىنى ئېلىپ كاشغەرگە ماڭدى. ئۇ ئەسلىدە دادامنىڭ جەسىدىنى كاشغەرگە ئېلىپ بېرىپ، ھەزرىتى ئاپاقنا دەپنە قىلىپ، ئاكام بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ياكى ئاكام ياكى مەن كېلىپ خىتايلار بىلەن غازات قىلارمىز دىگەن ياخشى نىيەت ۋە مەقسەت بىلەن يولغا چىققان ئىدى.

بۇ چاغدا نىياز ھاكىم بېك باشلىق بىرنەچچە پىتنە-پاساتچى، ئۇرۇغى بۇزۇق بەدنىيەتلەر پىتنە-پاسات ئوتىنى شۇم نەپسى بىلەن پۈدەپ تۇتاشتۇرۇپ، كاشغەردىكى چوڭ بېكىكە خەت يېزىپ، "كىچىك بېگىم كەتتى، خۇي-پەيلى باشقىچە، ئەلۋەتتە ئېھتىيات قىلغايلا-ۋەسسالام" دەپ خەۋەر قىلدى. چوڭ بېك خەتنى كۆرۈپ

مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولدى. ئۇنىڭ كۆڭلىدە بۇرۇنمۇ كىچىك بىكتىن ئەندىشە بار ئىدى. بۇ ئەندىشىسى يېڭىدىن تېخىمۇ كۆپىيىپ، مۇھەممەت زىيا پانسەتنى باش قىلىپ، بىرنەچچە مەھرەم، ياساۋۇلنى ئالدىغا چىقاردى. ئۇلارنى "ھەق قۇلى بېكنى ئۇچرىغان يەردە ھالاكەتكە يەتكۈزۈپ، مال-ئەشيالىرىنى ئۆزەڭلا ئېلىڭلار" دەپ ئانتەقەسەم ئىچكۈزۈپ ماڭدۇردى. بۇلار لۇڭكۇ دېگەن جايدا ھەق قۇلى بېك بىلەن ئۇچرىشىپ، ئاتلىرىدىن چۈشۈپ، بىر بىرى بىلەن ئوبدان كۆرۈشۈپ، بىر پىيالىدىن چاي ئىچىشىپ يەنە ئاتقا مىنىپ، ئۆتكەن ۋەقەلەرنى ئۆزئارا بايان قىلىشىپ، بىخەۋەر كېتىپ بارغان چاغدا، قەمبەر مەھرەم دېگەن ئۇشتۇمتۇت ئوق چىقىرىپ ئۇ. ئوق ئەگىپ كېتىپتۇ. ھەق قۇلى بېك بۇ نەمە پوق يېگىنىڭ دەپ، قىلىچىنى غىلاپىدىن تارتىپ ئېلىپ ئۇنىڭغا تەڭلىشىگە، يەنە بىر مەھرەم ئوق ئېتىپتۇ. ئۇ ئاتتىن يېقىلىپ ئۆلۈپتۇ-دە، ئۇلارنىڭ مال ئەشيالىرىنى تاشلاپ كېتىپتۇ. بۇنىڭدىن بىرنەچچە كاشغەرلىق خەۋەر تېپىپ، بىر جىلغا ئىچىگە دەپنە قىلىپ، بىر نىشان قادىاپ قويۇپتۇ. بۇ جاي ھىلىمۇ "ھەق قۇلى بېك جىلغىسى" دېگەن نام بىلەن مەشھۇر. بۇ ۋەقە تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسان تۆتىنچى يىلى جامادىلئەۋۋەلىنىڭ يىگىرمە ئىككىنچى كۈنى يەنى مىزان پەسلى (مىلادى 1877-يىلى 6-ئاينىڭ 4-كۈنى ــ ت) بولغان ئىدى.

سۆزنىڭ ھاسلى شۇكى، جانابى ھېكىم خان تۆرەم ئاقسۇ دارسەلتەنەتىدىن ئورۇن ئېلىپ خانلىق تەختىگە چىقتى. بۇ چاغدا قىپچاق-قىرغىزلار غەزىنىنى بۇلاپ كەتتى. بۇ تالان-تاراچنى "خان تالانى" دەپ ئاتايدىغان بولدى. بۇنداق پاراكەندە كۈنلەرنىڭ ئىچىدە نىياز ھاكىم بېك، يىگىت، مەھرەم ۋە مۇلازىملىرىنى ئېلىپ،

خوتەنگە قاراپ قاچتى. ھېكىم خان تۆرەم بۇرۇنقى دەستۇر بويىچە ئابدىراخمان دادخۇانى، مۇبارەك يارلىق بىلەن ئاقسۇغا ئالاھىدە ھاكىم قىلدى. كۇچاردىن ئامىلخان تۆرەمنى ئېلىپ كېلىپ، مۇھەممەت رەھىم خان تۆرەمگە يارەمچى قىلىپ بېكىتتى. ئۇچتۇرپانىنى ھېكىم باقى پانسەتكە مەرھەمەت قىلدى. باي، سايرامنى بولسا مۇسامىس بېگىگە ئىنئام قىلدى. مۇھەممەت مۇسا توخسابى بىلەن ئاتاباي پانسەتنى ھۆدەيچى قىلىپ، ئالتۇن يارلىق بىلەن مېھرىۋانلىق قىلدى. بەچچە باتۇر پانسەتنى ھەممە لەشكەر ئۇستىگە ئەمرى لەشكەر قىلدى. كېرىم باي دادخۇا، مولا ئالىم قۇلىنىڭ ئوغلى شىر مۇھەممەت مىرزىلارنىمۇ ئەمرى لەشكەر قىلىپ تەيىنلىدى. پانسەتلەرنى دەپتەرگە ئېلىپ، تىزىمنى ئۇلارغا تاپشۇردى. كىپەك لاۋۇر، مۇھەممەت رېھىم پالۋان، مۇھەممەت ئەپەندىلەرنى سەربازلارغا ئەمرى لەشكەر قىلىپ، بارلىق توپ، زەمبىرەك، دۇھۇل، دۇمباق، قورال-ياراق ۋە بايراقلارنى بۇلارغا تاپشۇردى. قوشۇنلارنى جەمئى سەككىز ئەمرى لەشكەرگە تەقسىم قىلىپ، ئۇچ مىڭ يىگىتنى بىر پانسەتكە قوشۇپ، يەتكۇدەك قورال-ياراق، ئات-ئارغىماقلارنى بېرىپ، ئۇلارنى نۇرانە يارلىق ۋە شاھانە ئىلتىپاتلار بىلەن مەمنۇن ۋە خاتىرجەم قىلدى.

بۇ كۇنلەردە كاشغەردىن بىك قۇلى بېگ، جامدار دادخۇا، ئۆمەرقۇل ئەمرى لەشكەر، ئالاش بەي دادخۇالار باشلىق سانسىز قوشۇنلار ئاقسۇ قەستىدە يۇلغا چىقتى. دىگەن دەھشەتلىك خەۋەرلەر كېلىشكە باشلىدى. ھېكىم خان تۆرەمۇ بەچچە باتۇر لەشكەر بېشىنى باش قىلىپ، قالغان ئەمرى لەشكەر ۋە ئەمرائىلارنى بىرىنىڭ كەينىدىن بىرىنى قىل قۇيرۇق قىلىپ، يىگىرمە بەش مىڭ

يىگىت، سەرباز بىلەن ئاتلىنىپ، مەنزىلمۇ-مەنزىل يۈرۈپ، ئاقسۇ-دىن تۆت مەنزىل يىراقتىكى يايدى دىگەن جايغا بېرىپ ئورۇن-لاشتى. بىر بەچچەنىڭ چاپاۋۇلى ئالاش بىي دادخۇا دىگەن بولسا چۆلقۇدۇق دىگەن يەرگە ئورۇنلاشقان ئىكەن. جانابى تۆرەمنىڭ پەرمانى بىلەن مۇھەممەت سەيىد پانسەت، ھاپىز بىر پانسەتلەرمۇ چاپاۋۇل بولۇپ، بۇ يەرگە يېتىپ بېرىپ جەڭگە كىرىشتى، ئالاش بىي دادخۇانى يىگىتلىرى بىلەن قوشۇپ ئارقىغا ياندۇرۇپ، بىرنەچچە يىگىتنى ئولجا-ئەسىر قىلىپ ئېلىپ كېلىپ، جانابى تۆرەمگە دۇئا قىلدى. كاشغەرلىق ئاخۇن پانسەت ئۆز يىگىتلىرى بىلەن تۆرەم تەرىپىگە قېچىپ ئۆتۈپ دۇئا قىلدى ۋە ھەممىگە مۇبارەكبادلىق ۋە خۇرسەنلىك ئېلىپ كەلدى. ئۇ كۈنى ئارام ئېلىپ، ئەتىسى ئىككى تەرەپنىڭ خۇددى دەريادەك ئاققان ۋە مۇكەممەل قوراللانغان قانخور قوشۇنلىرى بىر بىرىگە قارشى سەپ تارتىپ جەڭگە كىرىشتى. ئۆلتۈ-رۈش-قىرىش ئوتلىرىنىڭ شولىسى جۇش ئۇرۇپ ئۆرلەپ، ھەر ئىككى تەرەپمۇ زىيانغا ئۇچراشقا باشلىدى. تۆرەمنىڭ باتۇرلىرى بىر بەچچەنىڭ يىگىتلىرىنى ئارقىغا ياندۇرۇپ، گىرەلەپ تۇرغان بىر ھالەتتە، ئاتاباي ھۆدەيچى سەپىنى بۇزۇپ، يىگىتلىرىنى ئېلىپ، تۆرەمدىن يۇز ئۆرۈپ، بىر بەچچە تەرەپكە قېچىپ كەتتى. نەتى-جىدە بىر بەچچە تەرەپكە قۇۋۇەت ھاسىل بولدى. تۆرەم تەرەپ زەئىپلەشتى. مۇشۇنداق ھالەتتە تۆرەمنىڭ مۇقەررەپلىرىدىن ھۇسەيىن مەھرەم بېشىغا ئوق تېگىپ جان ئۈزدى. تۆرەم ئارقىغا ياندى. ئەمرى لەشكەر كېرەم قۇل داخۇا، كېرىم باي مىرزا، ئەلى بىر پانسەتلەرمۇ ئارقىغا ياندى. مۇھەممەت مۇسا توقسابى، مۇھەممەت رېھىم پەھلىۋان، كىپەك لاۋۇرلار بىر مىڭ بەش يۇز يىگىت، سەر-

بازلىرى بىلەن كەلپىننى ئارىلاپ، قاقشال ئىچى بىلەن ئەنجانغا راۋان بولدى.

ئىككى تەرەپ ئالتە سائەت ئۇرۇش قىلغان ئىدى. ئىككى تەرەپتىن بىر مىڭ بەش يۈزچە يىگىت، سەرباز زىيان بولۇپتۇ. ئاتاباي ھۆدەيچى بېك بەچچە تەرەپكە ئۆتۈپ دۈئا قىلىپ تۇرۇپ "يايدىدا بىرمۇنچە غەزنە بار ئىدى، زايا بولارمىكىن" دىگەندە، بېك بەچچە "ئانداق بولسا سىز ئىلگىرى بېرىپ غەزنىلەرنى ئېلىشقا ھازىرلىق قىلىپ تۇرۇڭ" دەپ پەرمان قىلدى. ئۇ تېزلىك بىلەن بېرىپ، غەزنىلەرنى ئېلىۋاتقان چاغدا جانابى تۆرەم يېتىپ كەلدى. ئاتاباي قاچقان بولسىمۇ، ئۇنى تۇتتۇرۇپ كېلىپ، يالىڭاچ قىلىپ باغلاپ "سەن مەندىن نىمە يامانلىق كۆردۈڭ؟ مەن سېنى ھۆدەيچى قىلىپ ئىلتىپات قىلدىم. سەن بولساڭ ماڭا تۇزكورلۇق قىلدىڭ" دەپ يامان بىر سەركەش توسۇن ئات تاپتۇرۇپ كېلىپ، ئۇنى ئاتنىڭ قۇيرۇغىغا باغلاپ سۆرۈتۈپ قويۇپ بەردى. ئۇ پارچە-پارچە بولۇپ يوقالدى. غەزنىنى تالاشقا بۇيرۇق قىلدى. ھەممىسلا تالاپ كەتتى. نەزم:

ناله قىلما غەيرىدىن ئۆزۈڭ ئىشىدىن بول مەلۇل
كىم زەرەرنى تارتىپ ئېردىڭ ھەم زەرەر تاپتىڭ ھوسۇل

نەزم:

شەمئى پەرۋانەنى كۆيدۈردى،
ھەم كۆيگۈسى ئۆز ئاياغى بىلەن.

گەپنىڭ ھاسلى شۇكى، جانابى ھېكىم خان تۆرەم ئايكۆلگە كېلىپ، ئاندىن ئارالغا بېرىپ، بۇ جاينى ئارىلاپ ئوچتۇرپانغا ئۆتتى. ئاندىن بەدەل داۋاننى ئېشىپ ئىسسىقكۆلگە بېرىپ ۋە بۇ جايدىمۇ تۇرالماي، فەرغانە ۋىلايىتىدىكى ئەسكە دىگەن جايدىكى ئاتا-بوۋە-

لىرىنىڭ مەھەللىسىگە بېرىپ ئورۇنلاشتى. تۆرەم ۋە مۇھەممەت مۇسا توقسابىيلەر بىلەن بىللە ئون مىڭغا يېقىن يىگىت، سەرباز چىقىپ كەتتى. بەچچە باتۇر باشلىق بىرمۇنچە يىگىت توختاپ قېلىپ، بىرى بەچچىنى دۇئا قىلىپ ئىلتىپاتقا يەتتى. بىرى بەچچىگە ئىشەنچىسى يوق بىرنەچچە ئەمەلدار ـ مەنسەپدار ۋە يىگىت، سەربازلار خوتەن قاتارلىق تەرەپ ـ تەرەپتىكى جايلارغا قېچىپ سەرگەردان بولدى، بىرمۇنچىسى چۆلنىڭ ئىچىگە كىرىپ كېتىپ، چىقالماي يوق بولدى. چۈنكى، جانابى ئاتالىق غازى ئۆلۈپ كەتكەندە، ئىسلام روۋناقى بىلەن راۋاجمۇ بىللە كەتكەن ئىدى. جانابى ئالى ئاتالىقنىڭ ئىسمى لەقەپلىرى "بەدۆلەت" ئىدى. بۇ ئۇنىڭ ئىسمى جىسمىغا لايىق لەقەم ئىكەن. ئىلاھا مۇسۇلمانلارنىڭ دىل كۆڭۈللىرىدىن ئىسلامى شېرىپ نۇرى ۋە مۇھەببىتنى يىراق ۋە يوق قىلمىغانىسەن ۋە ئۇنى مۇسۇلمانلار جامائىتى بىلەن بىللە قويغانىسەن. ئىلاھىم قىيامەتتە بىزنى مۇسۇلمانلار ۋە مىسكىنلەر (يوقسۇللار قاتاردا) ھەشىر قىلغىن (قىيامەتكە يەتكىن ـــ ت) نەبى ۋە مۇرسەل پەيغەمبەرلەرنىڭ ھۇرمىتى بىلەن ئامىن!

15

جانابى بېك قۇلى بېك ئىبنى مۇھەممەت ياقۇپ بېك ئاتالىقنىڭ مۇستەقىل ھۆكۈمرانلىغى ۋە ئاقسۇ، خوتەننى ئىلكىگە ئېلىشى ھەم دۆلەتنىڭ تامامەن يوق بولۇشى ۋە بۇ جەريانداغى يۈز بەرگەن ۋەقەلەر، ھادىسە ـ ئەھۋاللارنىڭ بايانى

ئەزىز تەمكىنلىك يارەنلەر، لەۋزى لەززەتلىك بۇرادەرلەرنىڭ

ياخشى ـ ياماننى ئايرىيدىغان كۆكۈللىرىگە روشەن ۋە ئوچۇق بولغايكى، بۇنداق بىر خىل نەقلى ھىكايە ۋە قىسسەئى ئەپسانىلەرگە قارىغاندا، جانابى ئاتالىق غازىنىڭ جەسىدىنى بىك قۇلى بېكىنىڭ بۇرادەر ئىنىسى ھەق قۇلى بېگىم ئېلىپ كاشغەرگە ماڭغان ئىدى. بىرنەچچە پىتنە ـ پاساتچى يامان غەرەز ئادەمنىڭ ئۇستىلىق بىلەن پىلانلىشى، بەلكى ئۇ قادىرى مۇختار ئاللانىڭ ئىرادە تەقدىرى بىلەن، ئۇ ئەڭ ئاۋال ئۆزىنىڭ بىگۈنا ۋە ئەيىپسىز بۇرادەر ئىنىسى بىلەن ناھەق قان ئارقىلىق ۋىدالىشىپ، دۇنيا ۋە ئاخىرەتتىكى ھاقارەت ۋە نەپرەتكە نىشانە بولدى. ئاندىن كېيىن جانابى سەيىد ھېكىم خان تۆرەم بىلەن دۇشمەنلىشىپ، ئۇنى يوق قىلىشنى قەتئى نىيەت قىلدى ۋە ئەمىرى لەشكەر ئۆمەر قۇل دادخۇا، جامىدار دادخۇا، ئالاش بېي دادخۇالار باشلىق ئۈن بەش مىڭدىن ئارتۇق شانلىق قوشۇن بىلەن تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسان تۆتىنچى يىلى ماھى جامادىلئاخىرنىڭ ئون تۆتىنچى كۈنى (مىلادى 1877 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى ـ ت) ناھايىتى داغدۇغىلارنى قىلىپ، ئاتلىق يۈرۈپ، چۆلقۇدۇق ۋە ياىدى قاتارلىق جايلاردا تۆرەم بىلەن ئۇرۇشتى. مۇھەممەت قاۋۇل ياساۋۇلبېشى ۋە پىسەر پانسەتلەر ئوقتا ئۆلدى. جامىدار دادخۇانىڭ بەشماداق قولىنى ئوق ئوچۇرۇپ زەخمدار قىلىپ، كاردىن چىقاردى. ئۇ مەغلۇبىيەتكە يۈزلىنىپ تۇرغاندا، ئۇشتۇمتوت غەلىبە چىرايىنى كۆرسىتىپ، ھېكىم خان تۆرەم ئارقىغا ياندى. بۇ ۋەقەلەر يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان ئىدى. جانابى بېك بەچچە ئەركانى دۆلەتلىرى بىلەن مەنزىلمۇ ـ مەنزىل يۈرۈپ ئاقسۇدا رۇس سەلتەنەتىگە ئورۇنلىشىپ، ئاتا مىراسى تەختگاھىغا چىقتى. نەتىجىدە ئاقسۇ، كۇچار، ئوچتۇرپانغىچە

بولغان جايلار بېك بەچچەنىڭ ئىدارىسىگە ئۆتتى.

ئۇ ئىلگىرى تۆرەمگە قارايدىغان چوڭ-كىچىك ئەمرلەر، پانسەتلەرگە جازا قويۇپ ئەيىپلەپ، بەزىلىرىنى نەزەربەنت قىلدى. بەزىلىرىنى كاشىغەر، ياركەنتكە ھەيدىدى. ئۇ ئاقسۇدىكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىپ، ئابدۇلراخمان دادخۇانى ئاقسۇغا ئالاھىدە ھاكىم قىلدى. مۇھەممەت رېھىم خان تۆرەمنى كوچاردىكى ئورنىدىن ئېلىپ ئامىل خان تۆرەمگە ياردەمچى قىلىپ بەلگىلىدى. ئۇچتۇر-پاندىكى مۇھەممەت بابا توقسابېينى بىكار قىلىپ، كۇچارغا ئاپىرىپ نەزەربەنت قىلغان ئىدى، كېيىن يەنە ئۇنى ئالدۇرتۇپ كېلىپ، ئۆز يۇرتىنى مەرھەمەت قىلدى.

لېكىن، ئامىل خان تۆرەم كۇچارغا بارغاندىن كېيىن، خاتىرجەم يېتىپ بىرەرۋالىق قىلدى. ئۇ دەسلەپتە كۇچارلىق قادىر بېك پانسەت، شەھيارلىق مەمۇر پانسەت، ئالاش دادخۇانىڭ ئىنىسى يولداش بېي پانسەت باشلىق بەش پانسەتنى بۇگۇرگە قاراۋۇلچى قىلىپ قويغان ئىدى. بۇ پانسەتلەر زامانىنىڭ ئىش ئەھۋالىلىرىغا قاراپ، نىيەتلىرىنى بۇزۇپ، ھەممىسى بىللە ئولتۇرۇپ كېڭەش-مەسلىھەت قىلىپ، يامان نىيەت بىلەن "كۇچارنى ئەڭ دەسلەپتە بىز بۇزۇپ، خىتايلارنى ئۆلتۇرۇپ، يۇرتلارغا ئىگە بولغان ئىدۇق. ھازىر خىتايلار يەنە چىقىپ تۇرپانغا كىردى. بۇگۈن ياكى ئەتە كۇچارغا كېلىش ئېھتىمالى بار. خاقانى چىنىنىڭ زور ۋە كاتتا دۇشمىنى داخۇ، شوخۇ دېگەنلەر ئىكەن. بىز كۇچارنى ئەنجانلىقتىن ئاجرىتىۋېلىپ، ئۆزىمىز باشقۇرساق ۋە داخۇ، شوخۇلارنى قولغا كەلـ تۇرۇپ خىتايلارغا تارتۇق-سوغا قىلساق، بۇ بانا بىلەن خاقانى چىنى بىزنىڭ بۇرۇنقى گۇنالىرىمىزغا ئەپۇ قەلىمىنى سۇرۇپ، كەچىردىم

قىلسا ھەجەپ ئەمەس" دېيىشپ، بىر كېچىدە بۇگۇردىن قوزغىلىپ، كۇچارغا قاراپ يولغا چىقتى. كۇچارغا بىر مەنزىل كېلىدىغان ياقا توقۇناي دېگەن ئۆرتەڭگە كېلىپ، تاغ ئېرىغى كەنتلىرىدىن ئىككى مىڭ توپىلاڭچىنى توپلاپ، ئاندىن يۇرۇپ كېچىلەپ كۇچارغا كېلىپ، شەھەرنىڭ تۆت تەرىپىنى قورشىدى. بۇ ۋەقەنى ئامىل خان تۆرەمگە مەلۇم قىلسا، ئۇ "قادىر پانسەتىنىڭ ھەددى بارمۇ، بىھۇدە سۆزلەرنى قىلما" دەپ، پەرۋا قىلماي، يەنە ئۇيقۇغا كەتتى. كۇچاردا توپ، زەمبىرەكلەر بىلەن قوراللانغان بىر مىڭ تۇڭگانى ۋە سەر-بازلار بار ئىدى. قادىر پانسەت مەخپى ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇلارنى ئۆزىگە قاراتتى. ئۇنىڭغىچە تاڭ ئاتتى. تۆرەمۇ ئۇيقۇدىن كۆزىنى ئېچىپ قاراپ باقسا، ئىش ئەكسىچە بولۇپتۇ، ئۇ ھەيران بولۇپ ئۇرۇشقا تەييارلاندى. ئىككى تەرەپمۇ ئوق چىقىرىپ ئۇرۇشقا كىرىشتى. تۆرەمنىڭ ئادەملىرىدىن ئابدۇللا بېك باشلىق بىر يۈز سەكسەنچە ئادەم نابۇت بولدى، تۆرەم باراۋەرلىك قىلالماي ئۆزىنى ئاقسۇغا ئالدى. قادىر پانسەت كۇچارنى ئىگەللىدى.

ئاردىدىن بىر ئاي ئۆتمەيلا تۇڭگان داخۇ، شوخۇلارنىڭ ئۆز ئادەملىرى بىلەن بىللە كورلىدىن قوزغىلىپ كېلىۋاتقانلىقى ئاڭلاندى. قادىر پانسەت ئاڭلاش بىلەنلا بەش مىڭ ئادەم تەييارلاپ، قارايانغاچ، ئۈچ قارا دېگەن جايغا چىقىپ، ئۇلارغا قارشى ئۇرۇشتى. ئۇچ يۈزچە ئادەم زىيان بولدى. تۇڭگانلار غەلىبە قىلدى. كۇچار لەشكەرلىرى باراۋەرلىك قىلالماي، قالايمىقان بولۇپ قاچتى. قادىر پانسەتمۇ ئۆز جېنىنى جايلاپ يوشۇرۇندى. تۇڭگانلار كۇچارنى بېسىۋالدى. ئۇ قادىرى مۇختار ئاللانىڭ قۇدرەت كۈچىنى شۇنىڭدىن كۆرۈش كېرەككى، كۇچار بىر ئاي ئىچىدە ئامىل خان

تۆرەمدىن قادىر پانسەتكە ئۇتتى ۋە قادىر پانسەتتىن تۇڭگانلار ئالدى ھەم تۇڭگانلارنىڭ قولىدىن خىتايلارغا ئۆتتى.

گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، بۇ دۇنيا بىر قېرى مومايدۇر. ئەمما بۇ ئۆزىنى گۈزەل جۈۋاندەك ساھىپ جامال كۆرسىتىپ، ھەر كۈنى بىر ئەرنىڭ بوينىغا قول ئۇزارتىپ قۇچىغىغا ئالىدۇ ۋە ھەر بىر كېچىدە دىلىنى بىر ئەرنىڭ مېھرى-مۇھەببىتىگە بېغىشلاپ ئۇلپەت بولالايدۇ. شۇنداقلا بۇ دۇنيا ئۆزىنىڭ سائادەت سەلتەنەت شادىيانە-لىرىنى ھەر زامان باشقا بىر يەردە ئۇرىدۇ. سەلتەنەت خۇتپىسىنى بولسا ھەر جۈمە كۈنى بىر ئادەمنىڭ ئىسمى-نامىلىرىغا ئوقۇيدۇ. بۇ دەھرى ئالەم ۋە بىنىزام دۇنيا ئۆزىنىڭ بەش كۈنلۈك نۆۋىتىنى ھەر بىر ئېھتىرام ئىگىلىرىگە ئەنە شۇنداق كۆرسىتىپ كەلگەن.

ئەلقىسسە، نىياز ھاكىم بېگ ئاقسۇدىن قاچقىنىچە خوتەنگە بېرىپ، قارشىلىق ۋە دۇشمەنلىك نەغمىسىگە كۈچەپ سادا بېرىپ، ئۇنىڭغا "مەندىن باشقا غەيرى يوق" دىگەن سەككە (پېچەت — ت) چاپلىدى. بېگ بەچچە بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن كاشغەرنىڭ ئىشلىرىنى سەرەمجان قىلىپ، خوتەن تەۋەسىدىكى نىياز بېگنىڭ قۇلغىنى تولغاشنى مەقسەت قىلىپ تەييارلاندى. ئەمرى لەشكەر ئۆمەر قۇل دادخۇا، مىرزا ئەھمەت قۇشبېگى، جامىدار دادخۇا، ئالاش بەي دادخۇا، ئەمرى لەشكەر تۇڭگان مادالويە ۋە شىر مۇھەممەت پانسەت، ئالىم باي پانسەت، ئاخۇن پانسەت، ئەبۇلقاسىم پانسەتلەر ۋە توپ، زەمبىرەك، دۇھوۇل، دۇمباق، ئەلەم، بايراق، قورال-ياراق، ئات-ئارغىماق قاتارلىقلار بىلەن مۇكەممەل قورال-لانغان تەڭداشسىز يىگىرمە تۆت مىڭ ئەسكەر بىلەن ئاتلىنىپ، زىل-زىلە ۋە ھەشەمەت بىلەن مەنزىلمۇ-مەنزىل يۈرۈپ، جانابى

ئاتالىق بەدۆلەتنىڭ تەرتىپ ۋە سۆلەت، قائىدە-قانۇن ھەم سەلتەنەت-لىرىگە ئوخشاش داغ-دۇغا بىلەن يارىكەنتىكە قەدەم قويىدى ھەم يارىكەنتتىن شاغاۋۇل دادخۇانى بىر مىڭ يىگىتى بىلەن ھەمراھ قىلىپ، خوتەن تەۋەسىدىكى زاۋا دىگەن شەھەرگە چۈشتى. بۇنىڭدىن نىياز ھاكىم بېكىمۇ خەۋەردار بولۇپ، ئىنىسى مۇھەممەت ئىمىن لەشكەر بېشى بىلەن ئۆز ئوغلىنى باش قىلىپ، ئون مىڭ يىگىت، سەرباز ۋە جېنىدىن كەچكەن يىگىرمە مىڭ توپىلاڭچى بولۇپ، جەمئى ئوتتۇز مىڭ ئادەم بىلەن بېيك بەچچەنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. ھەر ئىككى تەرەپمۇ سەپ تۈزۈپ جەڭگە كىرىشتى. خوتەن ئادەم-لىرىنىڭ ئىچىدىكى نۇرغۇن پاراكەندە چوماقچىلار ئۆلۈپ كەتتى. ئاقۇۋەت بېيك بەچچەنىڭ يىگىتلىرى غەلىبە قىلدى. مۇھەممەت ئىمىن بېيك پاراكەندە ئادەملىرى بىلەن پىتىراپ قاچتى. نىياز ھاكىم بېكىمۇ تەييار تۇرۇپتۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلاش بىلەنلا كىرىيە تەرەپكە قاراپ يولغا چىقتى. ئوردا ئىچىدىكى غەزىنىلەرنى بولسا يىگىت، سەرباز ۋە توپىلاڭچىلارنىڭ تالان-تاراچ قىلىشىغا ھۆكۈم قىلدى. بېيك بەچچە زەپەرگە ئىگە بولۇپ، نىياز ھاكىم بېكىنىڭ قاچقانلىغىنى ئاڭلاپ، ئەبۇلقاسىم پانسەت، مىرزا ئەلى پانسەتلەرگە سەككىز يۈز ئىلغار يىگىتنى قوشۇپ، نىياز بېكىنى تۇتۇپ كېلىش ئۈچۈن پەرمان قىلىپ، زاۋا دىگەن جايدىن يولغا سالدى. غەلىبە قازانغاندىن كېيىن، ئۇ مىرزا ئەھمەت قۇشبېگى، ئۆمەر قۇل دادخۇا، جامدار دادخۇا، شاغاۋۇل دادخۇا باشلىق كاتتىلار بىلەن ئادەتتىكىدەك مەسلىھەت قىلىپ، "خوتەننى ئالدۇق. ئەمدى خىتاي-لار بىلەن غازات قىلساق، ئۇدۇل كەنت يوللىرى ئارقىلىق ئاقسۇغا چىقىپ ئۇرۇشقا بارىمىزمۇ، ياكى ئالدى بىلەن كاشغەرگە بېرىپ

ئاندىن ئۇرۇشقا بارمىزمۇ، قانداق مەسلىھەت دەيسىزلەر" دېگەن گەپنى ئوتتۇرىغا تاشلىدى. ھەممىلا باشلىرىنى تۆۋەن سېلىپ پىكىر-تەپەككۇر قىلالماي تۇرغان بىر پەيتتە، شاغاۋۇل دادخۇا سۆز ئېچىپ "خاقان ئىقلىمى بولسا ھەممىدىن چوڭ ۋە كاتتادۇر. دادىلىرىمۇ بۇنى بىلىپ ئۇرۇشمىغان. بىرنەچچە ياخشى باتۇرلار يايدى جېڭىدىن يانغاندىن كېيىن يۇرتىغا چىقىپ كەتتى. بىرنەچچە باتۇرلار بولسا ئۆلۈپ كەتتى. ئەمدى ياخشى مەسلىھەت شۇكى، خاقانى چىنى بىلەن ئۇرۇشمىز دېمىسەك، مۇسۇلمانلارنىڭ قانلىرىغا زامىن بولمىساق، قاشقەردىن ئايمىلارنى ئېلىپ كەلسە، ياركەنت بىلەن چىقىپ خەلىپەئى رۇمنىڭ خىزمىتىگە بارساق ياكى ھەرەم شەرىپىنىڭ زىيارىتىگە كەتسەك" دەپ مەلۇم قىلدى. بىرى بەچچە باشقىلارغا قاراپ "سىزلەر نېمە دەيسىزلەر" دېگەندە، ئۇلارمۇ "دادخۇا تاغامنىڭ مەسلىھىتى ياخشى، ياخشى مەسلىھەتتۇر. بۇ بىزگىمۇ ماقۇل" دېيىشتى. بىرى بەچچىمۇ ماقۇل تۇتۇپ "ئانداق بولسا بىزلەر خوتەندىن يانغىچە ئايمىلارنى ياركەنتكە ئېلىپ كەلسۇن" دەپ ئۇشۇر مۇھەممەت سەركانى ئايمىلارغا ماڭدۇردى ۋە ئۆزى خوتەن شەھرىگە چۈشۈپ، خوتەنىنى كۇچارلىق سەئىد بېگىكە مەرھەمەت قىلىپ، بۇ مەملىكەتنىڭ بارلىق مەمۇرى ئىشلىرىنى تاپشۇرۇپ، خوتەننىڭ ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىپ، ماھى شەۋۋالىنىڭ ئون سەككىزىنچى كۈنى (مىلادى 10-ئاينىڭ 26-كۈنى-ت) ياركەنتكە قايتىپ كەلدى.

كاشغەردىن ئايمىلارنى ئېلىپ چىقىقان ھامان، كاشغەردىكى ئەمرى لەشكەر خۇدالويە ئەمرى ئىتائەت رىشتىسىنى ئۈزۈپ، قارشىلىق ۋە دۈشمەنلىك قىلىشقا تەييارلاندى. نىياز ھاكىم بېگىنىڭ كەينىدىن ماڭدۇرغان ئەبۇلقاسىم پانسەت نىياز ھاكىم بېگىنىڭ

كەينىدىن ماڭدۇرغان ئەبۇلقاسىم پانسەت نىياز ھاكىم بېكنىڭ كەينىدىن قوغلاپ ئون ئالته كۈنلۈك يولنى تۆت كېچە-كۈندۈزده مېڭىپ، نىيه دېگەن شەھەرده قوغلاپ يەتتى. نىياز بېكنىڭ ئىنىسى مۇھەممەت ئىمىن ئەمىرى لەشكەر يىگىتلىرى بىلەن توختاپ تۇرۇپ جەڭگە كىرىشتى. ئىككى تەرەپتىن ئىككى يۈزگە يېقىن ئادەم زىيان بولۇپتۇ. مىرزا ئەلى پانسەتكە ئوق تېگىپ شاھادەت شەرۋىتىنى ئىچتى. تۆت كۈنلۈك يولنى بىر كۈندە مېڭىپ بارغاچ، كۆپ يىگىتىنىڭ ئاتلىرى قۇملۇقتا ھېرىپ توختاپ قالغان ئىدى. ئاخىرى بۇ پانسەتلەر كەينىگە ياندى. نىياز بېك خىتايلار تەرەپكە قاراپ راۋان بولدى. ئەبۇلقاسىم پانسەتلەر خوتەنگە يېتىپ كەلسە، سەئىد ھاكىم بېك نىيىتىنى بۇزۇپ، ئۇلارنى تۇتۇشنى قەستلىدى. ئاقسۇەت مەزكۇر پانسەتلەر يىگىتلىرىنى جەملەپ توپ بولۇپ، ئامان-ئېسەن ياركەنتكە كېلىپ، بېك بەچچىگە دۇئا قىلدى ۋە سەئىد بېك بىتالەينىڭ ئەھۋالىنى مەلۇم قىلدى. بېك بەچچە كىشى ئەۋەتىپ، سەئىد بېكنى ئەيىپلەپ گۇناكار قىلىپ، خوتەندىكى خىزمەتىدىن بىكار قىلدى. باي ھاكىمى مۇھەممەت ئىمىن توقسابېينى قارىقاشقا ھاكىم قىلغان ئىدى. ئەمدى ئۇنىڭغا خوتەننى مەرھەمەت قىلدى.

ئەلقىسسە، جانابى بېك بەچچە ئاقسۇدىكى بارلىق ئەمىرى لەشكەرلەرگە بەچچە باتۇر ئەمىرى لەشكەرنى چوڭ قىلىپ تاپشۇرغان ئىدى ۋە ھاجى ئارتۇق مىرزا بېشىنى بارلىق سەربازلارغا ئەمىرى لەشكەر قىلىپ، توپ، زەمبىرەك، دۇھۇل، دۇمباق ۋە قورال-ياراقلارنى تاپشۇردى. بەش مىڭ يىگىت، سەرباز ئاقسۇدا تۇراتتى. بۇ چاغدا كۇچاردىكى قادىر پانسەت ئەمرى ئىتائەتتىن چىقىپ، كۇچارنى ئىگەللەپ ئولتۇرغان ۋە ئامال خان تۆرەم ئاقسۇغا قېچىپ

كەلگەن ئىدى. شۇڭلاشقا تۆرەم بۇ كۈنلەردە ئۇچىتۇرپان ھاكىمى مۇھەممەت بابا توقسابېينى ئاقسۇغا ئەكېلىپ، قادىر پانسەتنى تۇتۇپ، كۇچارنى قايتۇرۇۋېلىشنىڭ تەرەددۇت ۋە مەسلىھەتىدە بولۇپ، ھىسابىدىن پانسەتنى باش قىلىپ، ئۇنى يەنە تۆت پانسەت بىلەن قارا يۇلغۇنغا ئەۋەتتى. بۇلار تىجىك يولى بىلەن كۇچارغا كىرمەكچى بولدى، يەنە بەش پانسەتنى باش قىلىپ ياقېرىقتا ماڭدۇردى. بۇلار چوڭ يول بىلەن كۇچارغا كىرىپ، قادىر پانسەتنى تۇتۇپ، كۇچارنى قولغا كىرگۈزمەكچى ئىدى. دەل مۇشۇنداق مەسلىھەت بولۇۋاتقان مەزگىلدە، خىتايلار كۇچارغا كىرىپتۇ، تۇڭگانلار سايرامغا قېچىپ كەپتۇ دېگەن خەۋەر كەلدى، كۇچاردىكى مۇساپىر پانسەتلەر تۇڭگانلاردىن بۇرۇن ياقېرىقتا كېلىپ، ياقېرىقتىكى پانسەتلەر بىلەن بىللە تۇرۇپ خىتايلار بىلەن ئۇرۇشتى، خىتايلار غەلبە قىلىپ چوڭ يولغا كىردى. پانسەتلەر قىزىلبۇلاق يولى بىلەن قېچىپ، ئاقسۇغا كېلىپ، مۇھەممەت بابا توقسابىي ئەمىرى لەشكەر قاتارلىقلارغا خەۋەر قىلدى. ھەممىسلا ھەيران بولۇپ، ئاقسۇدىكى ئابدۇلراخمان دادخۇا-دىن گۇمان قىلىپ، ئۇنى نەزەربەنت قىلدى. ياساۋۇل بېشىغمۇ گۇنا قويۇپ تۇتۇپ، كاشىغەرگە ماڭدۇردى. ئاقسۇەت ئۇلار ھەر خىل مەسلىھەتلەرنى قىلىشىپ، باش-ئاياقلىرىنى تاپالماي، ھەيران ۋە سەراسىمگە چۈشۈپ، ناماز خۇپتەن بىلەن مۇقىم جان ئىش بېشىنى ئاقسۇغا ھاكىم قىلدى. كېچىچە ئابدۇلراخمان دادخۇانىڭ غەزىنىلىرىنى خەتلىدى. لېكىن تاڭ ئاتقاندا ئۇلارنىڭ يىگىتلىرى پارا-كەندە بولدى. ئەمىرى لەشكەر ۋە پانسەتلەر تۇڭگانلار بىلەن ئۇرۇشمىز دەپ يولغا چىقتى. ئەمما تۇڭگانلار قېچىپ كېلىۋاتىدۇ، كەينىدىن خىتايلار دۇم-دۇم قوغلاپ كېلىۋاتىدۇ دېگەن خەۋەرلەر

كەينى ـ كەينىدىن كەلگىلى تۇردى. ئەمرى لەشكەرلەر يولغا چىقىپ قويۇپ، تۆگىگانىلارغا تاقابىل تۇرالماي ۋە شەھەرگىمۇ قايتىپ كىرەلمەي، ئىلاجسىز كاشغەرگە راۋان بولدى. بۇنىڭغىچە ۋاقىت چۈشكە يېقىنلاشتى. تۆگىگانىلار گويياكى چېكەتكىدەك كېلىپ، شەھەرگىمۇ كىرمەي، ئۇچتۇرپان تەرەپكە قاراپ مېڭىپ، ئوتتۇز يول مقدارى بىر جايغا چۈشتى. شۇ كېچىسى تۆگىگانىلار گۈرۈھى تامامەن ئۆتۈپ بولدى. كېچە قاراڭغۇسى كۆتۈرىلىپ، تاڭ ئېتىشى بىلەن تەڭ، شەرقىي تەرەپتىن خۇددى يالغان تاڭدەك نۇسرەت ئەسەرلىك قارا چېرىكلەر نامايان بولدى، بۇ تارىخ ھىجرىنىڭ بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسان تۆتىنچى يىلى، يەنى ئات يىلى ماھى شەۋۋالنىڭ ئون يەتتىسى چارشەنبە كۈنى ئەقرەپ پەسلى (مىلادى 1877 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ـ ت) ئىدى. فەغفۇرچىنىڭ قاراچېرىكلىرى مىنگەن قارا ئاتلىرىنىڭ قارا تۈياقلىرى ئاقسۇ زېمىنىغا بېسىپ كىردى.

ئەلقىسسە، مەزكۇر ئەمرى لەشكەر ۋە يىگىتلەرمۇ ئاقسۇ ۋە كۇچار دىن ئۈمىدىنى ئۈزۈپ، ئۇ ئاللا مالىكۇلمۇلۇك ئەلمەنانىنىڭ ئەمرىپەرمانلىرىغا بوي سۇنۇپ، بەزىلىرى ئۇچتۇرپان ئارقىلىق ئىسسىق كۆل تەرەپكە كەتتى. بەزىلىرى كاشغەر، ياركەنتكە باردى. بىرىك بەچچە بۇ ھادىسىلەردىن خەۋەردار بولۇپ تۇرغان كۈنلەردە، ياركەنتتىكى يىگىتلەر ئىچىدە مالىمان پەيدا بولۇپ، بەزىلىرى كاشغەرگە، بەزىلىرى يېڭى ھىسارغا قاچتى، بىرىك بەچچىنىڭ غەزەپ ئوتلىرى ئۆرلەپ يېڭى ھىسارغا كەلدى. قاچقانلارنىڭ ئىچىدىن ئاخۇن پانسەتنى چاپتى، نەچچە مەھرەم، يىگىتنى دارغا ئاستى، بەزىلىرىنى نەزەربەنت قىلدى. مۇشۇ يول بىلەن قاتتىق تۇتقانلىقتىن، يىگىتلەر يەنە يىغىلدى، ئۇ كاشغەرنىڭ يېڭى مۇسۇلمان

خۇدالويەنى بىر تەرەپ قىلىپ، ئاندىن خىتايلار بىلەن غازات قىلسام دېگەن مەسلىھەت بويىچە، تۇزكور خۇدالويە ئۇستىگە ئاتىلاندى. بۇ چاغدا ئۇنى ئالاش دادخۇا مۇھاسىرە قىلىپ تۇرغان ئىدى. بىك بەچچە باشلىق ھەممە ئەمىرى لەشكەر ۋە يىگىت ئەسكەرلەر جەڭگە جان-تېنى بىلەن كىرىشتى. چۈنكى، بارلىق غەزنە ۋە چوڭ-كىچىك ئەمىرى لەشكەر، ئەمرائى پانسەتلەرنىڭ خوتۇن، بالىلىرى، ئۆي تەئەللۇقات ئەسۋاپلىرىنىڭ ھەممىسى يېڭى شەھەردە ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسگە خۇدالويە بىلەن خىتايلار ئىگە بولغان ئىدى.

سۆزنىڭ ھاسلى شۇكى، ئۇلار ياغاچ ۋە شوتىلاردىن پوتەي-ئىستىھكام قۇرۇپ، كۆچمىنىڭ يېتىشى ۋە تاقىتىنىڭ بىرىچە ھەر خىل ھەركەتلەرنى قىلىپ باقتى. شۇنداق قىلىپ، يىگىرمە سەكىز كۈن ئۆتتى. شەھەرنى ئالالمىدى. زۇلھەججە ئېيىنىڭ توققۇزىنچى كۈنى (مىلادى 12-ئاينىڭ 15-كۈنى — ت) شەھەر سىپىل پوتەيلىرىنىڭ تېگىگە لەخمە كولاپ، تېگىگە دورا قويۇپ تەيىارلاپ، ئەتىسى ئوت تۇتاشتۇرۇپ شەھەرنى ئالىمىز دېگەن چاغدا، شۇ ئەتىسى خىتاي چېرىكلىرى يېتىپ كەلدى. سىپىلغا ۋە باشقا ئىشلارغا قاراشقا ئەسلا پۇرسەت ۋە ئارام بولمىدى. ئۇلار ئىلاجسىز ئەنجان يولىغا قاراپ راۋان بولدى. مىرزا ئەھمەت قۇشبېگى بىر مىڭدىن كۆپرەك يىگىت بىلەن قوم دەرۋازىسىدا تۇرۇپ، يىگىتلەر ۋە مۇساپىر سودىگەر بايلارنى ئامان-ئېسەن شەھەردىن چىقىرىپ، كۆپ ياخشىلىقلارنى قىلدى. خىتاي چېرىكلىرى شەھەرگە كىرگەندىن كېيىن، مىرزا ئەھمەت قۇشبېگى يىگىتلىرى بىلەن شەھەردىن چىقىپ، ئۆزىنى فەرغانە ۋىلايىتى تەرەپكە ئالدى، خىتايلار ئاتا-بوۋا ئەجداتلىرىدىن باشلاپ ئىگەللەپ كەلگەن مىراسىغا يەنە ئىككىنچى قېتىم ئىگە بولدى.

دىمەك، جانابى ئاتالىق غازىدەك شۇنچە ئۇلۇغ ۋە شەۋكەتلىك پادىشاھى ئەززەمنىڭ نەمۇنە ۋە نىشانلىرىدىن، قىسسە ۋە ھىكايىدىن باشقا، بىرمۇ نەمۇنە يادىكارى قالمىدى. بۇ ئاجايىپ ۋەقەلەر بولسا ئەلۋەتتە تەجرىبە-ساۋاق ۋە ئىبرەت ئېلىشقا تېگىشلىك ئىشلاردۇر. "ئەي ئىبرەت كۆزىنىڭ ئىگىلىرى ئىبرەت ئېلىڭلار" دىگەن ئايەتمۇ بار. قىتئە:

خۇدايىكسم ئىبرۇر مالىكىلمۇلك،
ھەركىمگەكى بەرسە تۇتتى ئەلمۇلك.
نەھەددى بولغاي كىشىگە مۇلك ئالماق،
شەھىنشاھىكى ئول تەنزىئىلمۇلك.

نەزم:

ھەرچە خالىق خۇاتىلاغانى ئول بولۇر،
ئانچە مەخلۇق خۇاتىلاغانى قايدا بولۇر.

گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، ئۇ دايىمى خۇدانىڭ ئېھتىياجسىز ۋە شەپقەتسىز شاملى قوزغالدى. بۇ يەتتە شەھەر ئاھالىسىنىڭ پىشانىسىدىن ئىسلام نۇرىنىڭ چىرىغىنى ئۆچۈردى. شەرق تەرەپتىن كەلگەن قارا چېرىكلەرنىڭ زۇلۇم بورانلىرى ئۆرلىدى ۋە بۇ يەتتە شەھەر ئاھالىسىنىڭ باشلىرىغا قارا پالاس ياپتى. دىيانەت نەسىلىك مۇسۇلمانلارغا گويا بىر ئەلەم مۇسىبەت ۋە غەم يۈز كەلتۈردى. لېكىن مۇسۇلمان سۈرەتلىك ۋە دىلى مۇناپىقلارغا گويا بىر توي-مەرىكە، شادى-خورامىلىق ۋە چىن كۆڭلىدە بىپايانلىق ھاسىل بولدى. ئۇ ئاللا خالىقى مۇختار ئۆزىنىڭ ئىرادە تەقدىرى بىلەن قازا ھۆكۈمنى مۇنداق يول بىلەن ئىجرا قىلىپ تۇرغانىدا، ئۇنىڭ ئەمرى ئىتائىتى ۋە پەرمان-بۇيرۇغىغا بوي سۇنماي، ھىچ چارە-ئىلاجىنىڭ يوقلۇغى بولسا

هەممە ئىنسان تىپىغاخۇددى قۇياش نۇرىدەك ئايدىڭىدۇر. شۇڭلاشقا، ئۆلىمائى ئەززەملەر، دىندارلار، ئالى دەرىجىلىك ئەئيانى كېرەملەر ئىلاجسىز ۋە ئىختىيارسىز بەللىرىنى مەھكەم باغلاپ، ئۆز خىزمەتلىرىگە تەييار بولدى.

بەيىت:

شاھلار كەتتى چىقىپ مۇلكى جاھان بەندەنەكى،
نەچە ۋاقىت بولدى ھۆكۈمەتنىڭ بارى كەندە نەكى①.
سورادىم بائىسنى ئەھلى خەرد② ئەيدى ماڭا،
بىلسەڭىز ئۇشبۇ جاھان هەممە شەرمەندە نەكى.
رىشە③ دۇر ئەھلى خەردلەرنىڭ دىلى غۇسسە بىلەن،
ئىشرە تۇ ئەيشى جاھان ئاغزى تۇلا خەندە نەكى④.
سىغمادى ئەھلى خەردنىڭ باشى ھەر يەرگە تۇزۇك،
مۇلكى جاي هەممە ئەسۇاپ پاراكەندە نەكى.
پۇقرادۇر رەمە قوي⑤ باقالى چۇپانى خىتاي،
بۆرىلەرنىڭ يولى بولدى رەمەدە دەرەندە نەكى⑥.
ياشۇنۇپ ئەھلى خەرە تارتتى ئۆزىنى پەزلى راسا،
ئاشكار ئولدى پۇجۇر⑦ هەممە سۆز مەيخۇا رەنەكى.
گەريە ⑧ قىل فىر دوس ئەھلى تەرسەندە نەكى.

---

① كەندە نەكى ــ سېپسقلارنىڭكى.
② خەرد ــ ئەقىللىق.
③ رىشە ــ جاراھەت.
④ خەندە ــ ۋالاقتەككۇر.
⑤ رەمەقوي ــ قوي پادىسى.
⑥ دەرەندە ــ يىرتقۇچلار.
⑦ پۇجۇر ــ بۇزۇق.
⑧ گەريە ــ يىغا ــ زارە.

16

ئىككى يۈزلۈك نىياز ھاكىم بېكنىڭ قىسسە ۋە ھىكايىلىرى، يامان خۇلقى - مىجەزلىرى، ئەھۋال ئاقىۋەتلىرى ۋە يوقىلىشى قاتارلىق ۋە- قەلەرنىڭ قىسقىچە بايانى

ئىنساپ دىيانەتلىك ۋە مۇھەببەت، ساداقەتلىك بۇرادەرلەرنىڭ توغرا كۆڭۈللىرىگە روشەن ۋە ھىكايە بولغايكى، بۇنداق نەقلى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، نىياز ئىشىك ئاغا بېك چەت - ياقىدا ياشايدىغان يارکەنتلىك بىر دېخان ئەۋلادى ئىكەن، ئۇ كىچىگىدىن باشلاپلا خىتاي مەنسەپدارلىرىغا مەھرەم ۋە خىزمەتچى بولۇپ ئىشلەپ، ھەدىس شېرىپتە "سۆھبەت تەسىر قىلىدۇ" دەپ كۆرسەتكەندەك، خىتايلارنىڭ مىجەز - خۇلقى بىلەن تەرىبىيلىنىپ، قەدەمدۇ - قەدەم چوڭ مەنسەپ تېپىپ، ئىنشىك ئاغا بولغان چاغدا، بۇ يەتتە شەھەردە مالىمانچىلىق پەيدا بولدى. بۇ چاغدا ئۇ يارکەنتتە ئابدۇلراخمان ھەزرىتىمنىڭ خىزمىتىدە بولدى. تۇڭگانلارنىڭ خىزمىتىنمۇ قىلدى. كۇچارلىق خوجامىلار بارغاندا، ئۇلارغىمۇ خىزمەتكار ۋە پەرمانچى بولدى. مۇھەممەت ياقۇپ قۇشبېگى يېڭىدىن باش كۆتەرگەن چاغدا، قۇشبېگىنىڭ خىزمىتىنمۇ قىلىپ، ھەرقايسى تەرەپ بىلەن ياخشى چىقىشىپ، ئۇلار بىلەن مەخپى ياكى ئاشكارا ئالاقىلەرنى قىلىپ تۇردى. بۇنىڭدىن كۇچارلىق ياقۇپ دۆلەت بېگى خەۋەردار بولۇپ "ئۆزلىرى ھەممىسى بىلەنلا تەڭ - باراۋەر كۆرۈشىدىكەنلا، بىرلا ئۇلۇغ-

نىڭ خىزمىتىدە بولمايدىكەنلا. بۇ ئىشلىرى ئۈچۈن ئەمەس" دەپ ئېتىراز بىلدۈرگەنىدە، ئۇ "بۇ يۇرت ئۈلارنىڭ قايسىبىرىگە قارار تېپىشنى بىلەلمەيمەن. شۇڭلاشقا، ھەممىسگىلا باراۋەر خىزمەت قىلىڭ، ئەگەر ئۆزلىرى بىلگەن بولسىلا بىرەسنى مۇقىملاشتۇرۇپ بەرسىلە، ئۇ چاغدا مەن بىر ئىشكتىن باشقا ئىشككە ئەسلا بارمىغان بولاتتىم" دەپ چاقچاق-كىنايە بىلەن جاۋاپ بېرىپتۇ. بۇ مۇقەددىمىدىن مەلۇم بولدىكى، ئۇ ئالەمنى ياراتقۇچى ئاللا نىياز بېكىنىڭ ئەسلى يارىتىلىشىنى ئۆز قەدىمى ئىلمى ئارقىلىق خۇددى تاغدىن چىقىدىغان تۇزغا ئوخشاش، تۇزكور قىلىپ ياراتقان ئىكەن. شۇڭلاشقا، ئۇ تۇزكورلۇقنىڭ مۇكاپىتىنى بۇ باقى ئالەمدە ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ كەتتى. بىز بۇنى تۆۋەندە يەنە تېزلا بايان قىلىمىز — ئاللا سەۋىر قىلغۇچىلارغا يېقىندۇر — ئىنشائاللا!

ئەسلى سۆزىمىزگە كەلسەك، جانابى ئاتالىق غازى يارکەنتنى ئىلكىگە ئېلىپ، بۇ جاينى مۇھەممەت يۇنۇسجان شاغاۋۇلغا ئىنئام قىلدى. نىياز بېكنى بولسا بۇ شاغاۋۇلغا شاغاۋۇل قىلىپ تەيىنلىدى. چۈنكى، ئۇ نىياز بېگ شۇ ئارقىلىق ئىسلام تەلىماتلىرىدىن تەلىم ئالسۇن دېگەننى مەقسەت قىلغان ئىدى. ئاتالىق غازى خوتەننى بېسىۋالغان چاغدا بولسا، نىياز ئىشىك ئاغا بېكنى خوتەنگە ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ھاكىم قىلىپ تەيىنلەپ، ئىنىسى مۇھەممەت ئىمىن بېكنى ئەمرى لەشكەر قىلىپ بەلگىلەپ، ئۇلارغا يەنە سەككىز پانسەت تەيىن قىلىپ خوتەنده توختاتتى، ئۇ خوتەنگە ئون ئىككى يىل ھاكىم بولدى. ھاكىم بولغان كۈندىن باشلاپ ئون ئىككى يىلغىچە، ئۇ ھەرجۇ-مەجۇن يانغاندىن كېيىن، بىر ئەرزىچى بىلەن يىگىرمە يامبۇلۇق قىممەتكە ئىگە ساپ ئالتۇننى ئەۋەتىپ، ئاتالىق غازىغا

دۇئا قىلىپ تۇردى. ئۇ بۇ ئادەتنىڭ زادىلا توختاتمىدى ۋە كەمىۋ بەرمىدى. يەنە ھەر يىلى ئىككى قېتىم چوڭ تارتۇق ئەۋەتەتتى، بۇ يۇقۇرىدا بايان قىلىندى. بۇ جايدا يەنە تەكرارلانمىدى.

بىر چاغدا جانابى ئالى بەدۆلەت بىر مۇھىم مۇددىئا ئۈچۈن نىياز ھاكىم بېككە ئىنايەتنامە ئەۋەتىپ، "بۇ ئىنايەتنامە تەكەن ھامان بىر مەھرەم بىلەن ئاتنى قامچىلاپ، كىشىلەرگە بىلدۈرمەي، مەخپى ھالدا كېچىلەپ مېڭىپ، پالانى كۈنى كېچىسى ئالى دۆلەتخانىغا كىرىپ، پالانى ۋاقىتتا دۇئا قىلىپ يانسىلا، بىز ناھايىتى تاقەتسىز كۈتمەكتىمىز" دېگەن ئىكەن. ئۇ ئىنايەتنامە بارغان ھامان ئاتنى قامچىلاپ، بىر مەھرەم بىلەن دېگەن ۋاقىتدا كاشغەر يېڭى شەھەر دەرۋازىسىغا كەلسە، ئىككى مەھرەم پانۇس تۇتۇپ، نىياز ھاكىم بېك ھىلى كېلىدۇ دەپ قاراپ تۇرغان ئىكەن، ئاتتىن چۈشۈپ جانابى ئالى بىلەن كۆرۈشۈشكە كىرىپ كېتىپتۇ، ئاتلىرىنى بولسا ئاتخانىغا ئېلىپ كىرىپتۇ، ئۇ ئاتالىق غازى بىلەن تۆت سائەتچە سۆزلىشىپ يېنىپ چىقىپتۇ. ئۇ ئىككى كىچىك ساندۇقچىغا ئۈچ مىڭ سەردىن ئالتە مىڭ سەر نەق زىلچە ئالتۇن قاچىلاپ كەلگەن ئىكەن. كېچىدە ئېلىپ كىرىپ، ئۇنى ئاتالىق غازىنىڭ ئالى نەزەرلىرىدىن ئۆتكۈزۈپ، شاھانە مەرھەمەتكە ئىگە بولۇپتۇ. ئۇنى ئىككى كېچە توختىتىپ، خوتەنگە قايتىشقا جاۋاپ بېرىپتۇ.

جانابى ئالىنىڭ بۇ قېتىمقى بۇيرۇغى بويىچە، خوتەندە ئىشخانا قۇرۇلماقچى بولدى، چۈنكى، ئەقل-پاراسەتلىرى بىلەن ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلىرىغا ئارتۇقچە تەدبىر قوللىناتتى. بولۇپمۇ ئۇ زىلچە ئۇستىلىرى ئارقىلىق يېپەك زىلچىلەرنى تەييارلىدى. ھىچقانداق زامانىدا بۇنداق زىلچىلەر ئىشلەنمىگەن ئىدى. ئۇ جانابى ئالىنىڭ

تارتۇقلىرىدىن ئاشۇرۇپ، تۆت توققۇز مېھرابلىق يېپەك زىلچە تەييارلاپ، مەككە مۇئەززىمەگە ھەدىيە قىلدى. يەنە تۆت توققۇز مېھرابلىق يېپەك زىلچە راسلاپ مەدىنە مۇنەۋۋەرەگە ھەدىيە قىلدى. ھەر بىر زىلچىنىڭ ۋەزنى يۈز جىڭدىن كەم ئەمەس ئىدى. يەنە بىر توققۇز يېپەك زىلچە ۋە بىر توققۇز يۈڭ زىلچە تەييارلاپ، ئەسھابۇل كەھىپكە ھەدىيە قىلدى. خوتەندىكى بارلىق بەركەت نۇرلۇق مازارلارنىڭ مەسچىت، خانىقالىرىنى بۇزۇپ ۋە كېڭەيتىپ، ئۇلارنى يېڭىدىن بىنا قىلدۇردى. شەھەردىكى مەسچىت جامە ۋە ھېيتكار مەھەللىلىرىدىكى مەسچىتلەرنى پۇختا خىش ۋە گەچ-ھاك بىلەن پۇختا قىلىپ زىننەتلىدى. خوتەنگە تەئەللۇق بارلىق يول قونالغۇلىرىغا كۆل كولىتىپ ۋە قۇدۇق قازدۇرۇپ، ھەر بىر مەنزىلگە بىر توققۇزدىن گۇمبەز، ھۇجرا، مەسچىت، ئاتخانا، ئاشخانا، مېھمانخانا سالدۇرۇپ، قارايدىغان ئادەملەرنى ئولتۇرغۇزۇپ، بۇ جايلارنى ئاۋات ۋە مەمۇر قىلدى. جانابى ئالىمۇ ئۆز تەۋسىيسىدىكى بارلىق مەنسەپدار ۋە ئەمەلدارلاردىن نىياز بېكنى ناھايىتى چوڭ بىلىپ، ئۇنىڭغا ئىززەت ۋە ھۆرمەت قىلاتتى. ۋەھالەنكى، فەرغانە ۋىلايىتىدىن مۇھەممەت ياقۇپ بېك ئاتالىق، موغۇلىستان مەملىكىتىدىن نىياز ھاكىم بېك تۇغۇلغان ئىكەن. تەدبىر ۋە مەسلىھەتتە، كەسىپ ۋە دىنىي سۇلۇكتە بىر بىرىدىن كەم ۋە ئارتۇق ئەمەس ئىكەن، خۇددى "ھەرقانداق جىنس ئۆز جىنسىغا مايىللىق قىلىدۇ" دىگەن مەزمۇن بۇلارنىڭ ئەھۋالىغا مۇۋاپىق ۋە ماس كېلىدۇ. ئۇلار بىر بىرىنى كۆرگەندە گويا ھەسەل بىلەن سېرىق ماي بىر بىرىگە ئارىلاشسا ئۆز ئەينىنى يوقاتقاندەك، بىر بىرىگە ئەبجەش بولۇپ ئارىلىشىپ كېتەتتى. لېكىن، ئۇلار يەنىلا بىر بىرىگە قەست قىلىپ، بىر بىرىنى يوقىتىشنىڭ تەدبىر

ۋە مۆرىتىنى تاپالماس ئىدى.

جانابى ئالى بەدۆلەتنىڭ بۇ يەتتە شەھەرنى پەتھى قىلىپ ئىلگىرى ئىلىشتا ۋە بۇ جاينى باشقۇرۇشتا تارتقان مېھنەت-مۇشەققەتلىرىنى يېزىشقا بۇ قەلەم ئاجىز، تىل قىسقا كېلىدۇ. لېكىن، پاراغەت ۋە ئەيشى-ئىشرەتىنى نىياز ھاكىم بېگ ۋە ئۇنىڭ بالا-چاقىلىرى كۆردى. بۇنى تەرىپلەپ يېزىپ تۈگەتكىلىمۇ بولمايدۇ. بۇ گويا كى جانابى ئالى بەدۆلەت فەرغانە ۋىلايىتىدىن پەقەت نىياز ھاكىم بېگ ئۈچۈن كەلگەندەك ئىدى، ئۇنىڭ ئىكىكى جايدا پىششىق خىش بىلەن ياسالغان ئالى ئىمارىتى ۋە چوڭ باغچىسى، باغنىڭ ئىچىدە چوڭ كۆللىرى بار ئىدى. كۆلنىڭ ئەتراپلىرى ۋە باققا سۇ كىرىدىغان ئېرىق ياقىلىرى تامامەن پۈختا خىش بىلەن ياسالغان ۋە گەچ بىلەن سۇۋاپ بېزىلگەن ئىدى. ئۇ بالا-چاقىلىرى بىلەن ھەر كۈنىدە كۆلدەكى كېمىگە چىقىپ، سەيرۇ-تاماشا ۋە نەغمە-ناۋا بىلەن كۆڭلىنى ئېچىپ كەيپى-ساپا سۈرەتتى. بولۇپمۇ ئۇ بىر باغ قىلىدۇ-رۇپ، بۇنى "چېكىتىلىك ئوردا" دەپ ئاتىدى. ئىككى تاغار ئۇرۇق بارىدىغان زېمىننى نەيزە بوي مقدارى كولىتىپ، ئورنىنى پەسەيتىپ، توپىلرىنى ئېلىپ تاشلاپ، ئەتراپىغا پۈختا خىش بىلەن ئىگىز ئىمارەت تام سالدۇردى، مەزكۇر باغنىڭ زېمىن دائىرىسى مقدارىدا مەشتۇت ۋە يېپەكتىن تور توقۇتۇپ، ئىچىگە ئىگىز تۈۋرۈك-لەر ئولتۇرغۇزۇپ، تۈۋرۈكتىن-تۈۋرۈككە يېپەك تاناپلارنى تارتىپ، ئۇستىنى يېپەك توربىلەن ياپتۇرۇپ، تۆت ئاياقلىق ۋە ئىككى قاناتلىق ۋەھشى قۇشلارنى ھەر خىل ھايۋان-جانىۋارلاردىن بىر جۈپ قىلىپ، باغنىڭ ئىچىگە سولىدى. شۇنىڭدەك، بۇ باغنىڭ ئىچىگە يەنە ھەر خىل مۇنبىت ۋە مۇنبىز دەرەخلەر ھەم جاڭگالدا

ۋە مەھەللىدە، ئۆسمەنغان ھەر خىل ئوت-گىيا، دەرەخلەر، قىزىل ياكى سېرىق گۈللەر، ھەتتا چىغ ۋە تىكەنگىچە كۆچەت قىلىپ تىكتۇردى. جاڭگال ۋە سەھرالاردا تېپىلمايدىغان دەل-دەرەخ ۋە چۆپ-گىيالارمۇ بۇ باغنىڭ ئىچىدىن تېپىلاتتى. ھەر كۈنلۈگى نەچچە تاغار ئاشلىقنى ئۈچار قوش جاندارلارغا چېچىپ بېرەتتى ۋە نەچچە ئىت، ئېشەكنى ئۆلتۈرۈپ، بۆرە، يولۋاس، تۈلكە قاتارلىق يىرتقۇچ جانداراتلارغا تاشلاپ بېرەتتى. ئۇ كۆڭلى خالىغان چاغدا بۇ باقما چىقىپ سەيرۇ-تاماشا قىلىپ، كۆڭلىنى ئېچىپ قايتايتتى. نىياز ھاكىم بېك نېمىنى خالايدىغان بولسا، دەل شۇنىڭ ئۆزىنى مۇددەئاسسەدەك قىلالايتتى.

ئۇ خوتەننى شۇنداق باشقۇردىكى، بىرەر ئادەم نىياز ھاكىم بېك توغرىسىدا گەپ قىلىشقا جۈرئەت ماداری يوق ئىدى. خوتەننىڭ يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بولغان بارلىق ئادەملىرى نىياز ھاكىم بېك ۋە پادىشالىقنىڭ خىزمىتىدىن زادىلا بىكار بولۇپ ئارام ئالالا-مايتتى، زۇلۇم-جەۋرىنى شۇ قەدەر قىلدىكى، ئۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق جەۋرى-زۇلۇم بولمايتتى. ئەگەر بۇلارنى بىر-بىرلەپ بايان قىلساق، سۆزىمىز ئۇزاقما سوزۇلۇپ كېتىپ، كۆڭۈل قارىلىغىدىن باشقا نەرسە ھاسىل بولۇپ قالمىسۇن. ئۇنىڭ تەرىپ ۋە سۈپەتلىرى شۇ قەدەر ئارتۇق ئىدىكى، ئاقىللارنىڭ ئەقىل-پاراسىتى، ھۆكۈمالارنىڭ پىكىر ۋە تەپەككۇرىدىنمۇ ئارتۇق ھەم تاشقىرى ئىدى. ھەرقانچە يىراقنى كۆرەلەيدىغان زامان بىلەرمەنلىرى تەپەككۇر بېشىنى خىيال تىزىغا قويۇپ، پىكىر دەرياسىغا چۆمۈپ، سەكرەپ چىقىپ جەۋلان قىلسىمۇ يەنىلا ئۇنىڭ مۇراد ساھىلى ۋە مەقسەت قىرغىغىغا يېتەلمەيتتى ۋە ئۇنىڭ نەزەرلىرىگە جىلۋە قىلىپ تەڭ كېلەلمەيتتى. ئەگەر ئۇنىڭ تەرە-

پىنى يازماقچى بولغان خوش قەلەممۇ دۇۋەت دەريا سىغا چۆككىنىچە بېشىنى ئۇستۇن تارتىپ ئالالماس ئىدى. دىمەك مۇشۇنداق ئەقىل-پاراسەت ۋە زېھنى زېرەكلىك خىسلەتلىرىنىڭ ھەممىسىلا نىياز بېكىنىڭ پىشانىسىگە پۈتۈلگەن بولۇپ، يەنە بۇلارنىڭ ھەممىسىلا جانابى بەدۆلەتنىڭ ئاپتاپ دۆلەتلىرىنىڭ نۇرى شولىسىدىن پەيدا بولغان ۋە ئۇنىڭدىن ئۇگەنگەن بىر نەمۇنە ۋە نىشانە ياكى بىر زەررىچە ئەسەر ئىدى. دىمەك، يەنە بىر تەرەپتىن جانابى ئاتالىق غازىنىڭ كاتتا ۋە زورلۇغىنى يەنە بۇنىڭدىنمۇ قىياس قىلىپ بىلەرسىزلەر. ھالبۇكى، شۇنداق تۇرۇقلۇقمۇ، نىياز ھاكىم بېكىنىڭ تەدبىرى جانابى ئالىنىڭ تەدبىرلىرىدىن غالىپ كېلىپ، ئاقىۋەت جانابى بەدۆلەتنى قەھرى ھىلاكەت بىلەن مەغلۇپ قىلدى. لېكىن، ئالى مۇقامىلىق جانابى ئاتالىقنىڭ ئۇنىڭغا بولغان ئىلتىپات ئىشەنچىلىرى ناھايىتى يۇقۇرى بولسىمۇ، ئەمما نىياز ھاكىم بېكىنىڭ ئۇنىڭغا بولغان ھىلە-مىكىر ۋە خىيانەتلىرى يۇز ھەسسە ئارتۇق ئىدى.

بىر چاغدا نىياز ھاكىم بېك ئۆزىنىڭ بىر تاغىسىنى لەنجۇ سېپىغا بېرىپ، ئۇ جايدىكى خىتاي مەنسەپدارلىرىدىن ئامان-ئېسەنلىك سوراپ، بەلكى ئۇلارنى تەكلىپ قىلىپ يول باشلاپ كېلىش ئۈچۈن، لوپ ئىچىدىكى بىر جەزىرىدىكى يول بىلەن ئەۋەتكەن ئىكەن. بۇ نەچچە ئاي ۋە بىرقانچە مۇددەت چۆل-جەزىرىلەردە مۇشەققەت تارتىپ يولسىز بېرىپ، ئۇلاردىن خەت-خەۋەر ئېلىپ كەپتۇ. خەتنى كۆرۈپ، دېگەنلىرىنى تاغىسىدىن سوراپ، ئەھۋالنى ئوبدان پەملەپ بولغاندىن كېيىن، ئۆينىڭ ئىچىگە قۇدۇق كولىتىپ، ئاغزىنى ئەخلەت بىلەن ياپتۇرۇپ، ئۇستىگە كىگىز بىساتلارنى تاشلاپ، بىلدۇرمەستىن مەزكۇر تاغىسىنى شۇ ئۆيگە باشلاپ كىرىپ، قۇدۇق

تەرەپكە تەكلىپ قىلىپتۇ. تاغىسى بۇنى ئۇقماي بىر قەدەمدىلا قۇدۇقنىڭ ئىچىگە چۈشۈپ كېتىپتۇ-دە، نىياز ھاكىم بېك زەمبىللەردە توپا-تۇپراق، قۇملارنى ئالدۇرۇپ، قۇدۇقتا توشقۇزۇپ كۆمدۈرۈ-ۋېتىپتۇ. بىر مەھرەم بۇنى كۆرۈپ سۈرەت-ۋەقەنى جانابى ئالى بەدۆلەتكە مەلۇم قىلىپتۇ. ئۇ مەلۇماتنى ئوبدان كۆرۈپ بولغاندىن كېيىن، نىياز ھاكىم بېككە ئىنايەتنامە چۈشۈرۈپ "پالانى مەھرەم سىزدىن شكايەت قىلىپ ئەرز بەرگەن ئىكەن. مەن ئۇنىڭغا ئەسلا ئىشەنمىدىم، مەزكۇر مەھرەمنىڭ جازاسىنى بەرگەيسىز" دەپتۇ. ئىتايەتنامە تەكىكەن ھامان نىياز ھاكىم بېك مەھرەمنى يوق قىلىپتۇ.

شۇنىڭدەك، جانابى ئالى ئاتالىق باقى ئالەمگە سەپەر قىلغاندىن كېيىن ، نىياز ھاكىم بېك خوتەنگە بېرىپ، ئۆزىنىڭ تەن-ۋۇجۇدىدا مەخپى ساقلاپ كەلگەن ئاداۋىتىنى ئاشكارا قىلىپ، دۈشمەنلىك ۋە قارشىلىق نەغمىسىنى ئالاھىدە چالدى. بېك بەچچە خوتەنگە بارغاندا، ئوتتۇز مىڭ ئادەمگە ئىنىسى مۇھەممەت ئىمىن بېك ۋە ئۆز ئوغلىنى باش قىلىپ جەڭگە چىقاردى. زاۋا دىگەن شەھەردە قاتتىق جەڭ-جىدەللەر يۈز بېرىپ، ناھەق قانلارنىڭ تۆكۈلۈشىگە سەۋەپ بولدى. خوتەن لەشكەرلىرى باراۋەرلىك قىلالماي قاچتى، نىياز بېك ھەممە ئەسكەرلىرىنى توپلاپ، توپ، زەمبىرەكلىرىنى تەييارلاپ تۇرغان ئىكەن. ئۇ لەشكەرلىرىنىڭ قاچقانلىغىنى ئاڭلاپ، توپ، زەمبىرەكلىرىگە ئوت قويۇپ، خوتەن خەلقىنى ۋە ئەسكەرلىرىنى قىرىشنى قەستلىدى. خىزمەتچى ۋە باشقا مۇھىم دۆلەتخالىرى بۇ قەبىھ ئىشتىن خەۋەردار بولۇپ يىغلاپ تۇرغاندا، بۇ نالايىق پەيلىدىن توختاپ "مەيلى ئەسكەر ياكى پۇقرا بولسۇن، ئوردا ئىچى ۋە غەزىنە-

لەرنى بۇلاپ ـ تالاپ ئالسۇن" دەپ تالان ـ تاراج قىلىشقا بۇيرۇق بېرىپ، خاس ئىشەنچلىك ئادەملىرى بىلەن نەخدانلارغا نەقىدىنە ـ لەرنى قاچىلاپ ، كىرىيە يولى بىلەن خىتايغا قاراپ ۋە خىتايدىن ياخشىلىق ئۈمىت كۈتۈپ، كورلىنى كۆزلەپ راۋان بولدى. ئۇ بۇرۇنلا بۇ جايدىكى ھەر بىر مەنزىلدە ئاتلارنى تەييارلاپ باقتۇرۇپ تۇرغان ئىكەن، ئۇ ئەمدى ھەر بىر مەنزىلگە يەتكەندە بۇ دەملەنگەن ئاتلارنى ئالماشتۇرۇپ مىنىپ داۋاملىق يولغا چىقتى، لېكىن، بۇرۇن مىنىپ بارغان ئاتلىرىنىڭ پەيلىرىنى كېسىپ ئىشتىن چىقاردى. شۇنداق قىلىپ، ئون ئالتە كۈنلۈك يولنى تۆت كۈندە بېسىپ تۈگەتتى. ئۇ قاچقان يوللىرىدا ئۇچرىغانلا ئەنجانلىق يىگىت ياكى سودىگەر قاتارلىق مۇساپىر نامدا ياشىغانلارنىڭ ھەممىسىنىلا يوق قىلدى. قاراۋۇلدا تۇرغان تاش بەچچە دىگەن ئادەم باشلىق ئوتتۇزچە مۇساپىر يىگىت بار ئىدى. ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ كۆزلىرىنى ئويدۇردى، ئاندىن ھەممىسىنى يوق قىلدى ئەبۇلقاسىم پانسەتلەر سەكسىز يۈز يىگىت بىلەن قوغلاپ بارغان ئىدى لېكىن، ئۇلارنىڭ نۇرغۇن ئاتلىرى چارچاپ قۇملۇقتا توختاپ قالدى، پەقەت تۆت يۈزچە يىگىت نىيە دىگەن شەھەردە ئۇلارغا يەتتى. ئارىدا جەڭ ـ قاتال باشلاندى. ئىككى تەرەپتىن ئىككى يۈزگە يېقىن ئادەم زىيان بولدى. يىگىتلەر ئازلىق قىلىپ ئۇنى تۇتالمىدى. بۇ ۋەقە يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان ئىدى.

نىياز بېگ ئەنە شۇنداق نىيەت بىلەن كورلىغا چىقىپ، خىتايلارغا قوشۇلدى. بۇ چاغدا خوتەندىكى قازى كالان موللا ئوسمان قاتارلىق ئىسلامى شەرىئەتپانا ئۆلىمالىرى دىنىي ئۆلىما ۋە شەرىئەت ئالىملىرى ـ نىڭ ھۆكۈمى بويىچە پەتۋا چىقىرىپ، ئاسى نىياز بېگنى مۇناپىق ۋە

كاپىر دەپ ھۆكۈم قىلدى ــ ئەئۇزۇبىللا، مۇنداق نىيىتىدىن خۇداغا پانا تىلەيمىز!

بۇ كۈنلەردە خىتايلارنىڭ ئۇلۇغى لۇشەي دارېن بايدا، زۇڭتۇڭ دارېن[207] ئاقسۇدا ئىدى. نىياز بېك ئېلىپ بارغان ئالتۇن، كۈمۈشلىرىنى خىتايلارغا بەردى. لوشەي دارېن بىلەن زۇڭتۇڭ دارېنغا نىياز بېكنىڭ كەلگەنلىگى خەۋەر قىلىندى. "كەلسۇن" دىگەن يارلىق بويىچە، بۇ مۇناپىق نىياز بېك كېلىپ لوشەي دارېن بىلەن كۆرۈشۈپ، ئاندىن كاشغەرگە باردى. بۇ چاغدا لوشەي دارېن ئاقسۇدا، زۇڭتۇڭ دارېن كاشغەردە، دۇڭ دارېن[208] ياركەنتتە ئىدى. كۆرۈشۈپ ئارام ئالغاندىن كېيىن، بۇ مەنسەپدارلارغا ئەھۋالنى سۆزلەپ "خوتەنگە ئون ئىككى يىل ھاكىم بولدۇم. خوتەن ئەھلىنىڭ ئۇلۇغ خانغا بېرىدىغان ئون ئىككى يىللىق مەھسۇلاتىنى ئېلىپ، مەخپى ساقلاپ قويغان ئىدىم. ئەگەر يارلىق بولسا، مەخپى ساقلاپ ئۇلۇغ خانغا بەرمەكچى بولغان غەزنە ھەقلەرنى ئېچىپ چېرىكلەرگە تاپشۇرسام، بۇرۇنقى پادىشاغا بولسا بۇنىڭ ئارتۇق قىممىنى بېرىپ، ئۇنى ئالداپ تۇرغان ئىدىم" دىگەندە، زۇڭتۇڭ دارېن "سەن ئۇنىڭدىن ئىلگىرى نىمە ئىش قىلغان كىشى؟" دەپ سوراپتۇ. ئۇ "مەن ياركەنتتە تۆتىنچى جەرەكەلىك ئىشىك ئاغا ئىدىم" دەپ مەلۇم قىلىپتۇ. ئاندىن زۇڭتۇڭ دارېن "سېنىڭ كۆڭلۈڭ يامان ئىكەن. ئىشىنىپ چوڭ ئادەم قىلىپ بىر چوڭ شەھەرگە ھاكىم قىلسا، تۇزبەرگەن ئۇلۇغۇڭغا خىيانەت قىلىپسەن. ئانچە ئوبدان ئادەم ئەمەس ئىكەنسەن، دەپ پىسەن قىلماپتۇ. ئاخىرى مەنسەپدارلارنى خوتەنگە ئاپىرىپ، مەخپى ساقلىغان غەزنىلىرىنى بىر-بىرلەپ ئېچىپ، چېرىكلەر ھەققى دەپ ئالدىغا قويدى.

ئەسلىدە خوتەن شەھىرىدىكى ئوردا بېغىنىڭ بىر تەرىپى پەس، يەنە بىر تەرىپى ئىگىز زېمىن ئىدى، نىياز بېگ بۇ چايدا شېھىتلەر بار ئىكەن دەپ، ئەتراپىغا ئىگىز تاملارنى سالدۇرۇپ، ئىچىگە قارىخانا، ئەھىتكاپخانا، مېھمانخانا، ئاشخانا، ئاتخانا، مەسچىت زىيارەتكاھلارنى بىنا قىلدۇرۇپ، يەنە ئىككى قەۋرە ياساتقان ئىدى. ئۇنىڭ ئىچىگە بىر مىڭ بەش يۈزدىن يامبۇ ۋە نەچچە چارەك زىقچە ساپ ئالتۇن كۆمگەن ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە كاتتا تۇغ شادا ۋە ئەلەم، بايراقلارنى ئورنىتىپ، بىر كاتتا ئالى مازار زىيارەتكاھنى پەيدا قىلغان ئىدى. يەر-زېمىن، دۇكانلارنى ئېلىپ مەزكۇر مازارغا ۋەخپە قىلىپ، ھوسۇلىنى قارىلارغا ۋە ئەھىتكاپچى دۇئا گويلارغا بېرەتتى. ھەر دۈشەنبە، پەيشەنبە كۈنلىرى كالا ۋە نەچچە قوينى سويدۇرۇپ، كەڭرى نەزىر قىلىپ، غېرىپ-بىچارىلەرگە بېرىپ، دۇئاسىنى ئالاتتى. ھىندىستان، تۈركىستان ياكى فەرغانە ۋىلايىتى، بەدەخشانلاردىن كەلگەن ھەزرەت، ئەپەندى، ئىشانلارنى مەزكۇر مازاردا بىر ھەپتە، ئەقەللى ئۈچ كۈن دۇئا ئەھىتكاپتا ئولتۇرغۇزۇپ، ئاندىن ئۇلارنى قوبۇل قىلىپ "بۇ مازارى شېرىپىنىڭ پەيزى سىرلىرى قانداغراق ئىكەن. بىرەر كەشپى كارامەتلەر بولدىمۇ-قانداق؟" دەپ سورايدىكەن. دۇئاگوي تاماخورلار بولسا "ناھايىتى ئۇلۇغ مازارى شېرىپ ئىكەن، بىزگە ھېچقانداق بىر مازارى شېرىپتە بۇنچىلىك پەيزى بولمىغان ئىدى. پەيزى كارامەتنى بۇ مازارى شېرىپتىن كۆردۇق" دىگەندە، ئۇ تەبەسسۇم قىلىپ "بۇ مازارى شېرىپ ئىلگىرى مەخپى ئىكەن، پەقەت جانابى ئاللىنىڭ دۆلەت كۈچىدىلا ئاندىن ئاشكارا بولدى، نۇرغۇن ئادەمنىڭ ھاجىتى راۋا بولۇپ، مۇرات-مەقسەتلىرىگە يەتتى" دەيدىكەن. مەزكۇر جايغا كۆمۈلگەن ئالتۇن،

گۈمۈشلەرنى گۆتىرىپ بارغان ياكى يەرنى كولاپ گۆمگەن ھاشارچى ۋە ياكى يىگىت، مەھرەملەرنىڭ بىرىنسىمۇ قويماي، غەزنە قويغان جايغا بىللە دەپنە قىلىدىكەن ياكى بۇ سىردىن ئازراقلا خەۋىرى بولغان ئادەملەرنىمۇ ھەر خىل يوللار بىلەن بىللە يوق قىلىدىكەن. شۇڭلاشقا بۇ غەزىنىنىڭ بارلىغىنى ھېچكىممۇ بىلمىگەن ئىدى. ئاخىرى ئۇ خىتايلارنى خوتەنگە باشلاپ بېرىپ، مەزكۇر مازارنىڭ تۇغ، ئەلەم ۋە بايراقلىرىنى تامامەن يۇلۇپ تاشلاپ قەۋرىنى ئېچىپ، ئىچىدىكى ئالتۇن، كۈمۈشلەرنى ئېلىپ، چېرىكلەرنىڭ ھەققىنى دەپ تاپشۇردى. ئەسلىدە بولسا بۇ ئالتۇن، كۈمۈشلەرنى مەخپى ساقلاپ، ئۇنى مازارى شېرىپ دەپ، ھەزرەت، ئىشان، دۇئاگويلارنى ھاماقەت قىلىپ، مۇسۇلمانلارنى ئالداپ يۈرگەن ئىكەن. نەزم:

ئىنسان ئەگەر ئاچسا تەلبىسغە① ئېغىز،
بىچارە بولۇر ئىبلىس لەئىن بى مىز②،

دىگەن تەمسىل بۇ بېكىنىڭ شەنى ئەھۋالىغا بەكمۇ ماس كېلىدۇ.

ئۇ يەنە بىر باغدا يەنە بىر مىڭ يامبۇنى مەخپى كۆمۈپ، ئۈستىگە ئانار، ئۈزۈم، شاپتۇل قاتارلىق كۆچەتلەرنى تىكىپ باغ قىلغان ئىكەن. ئەمدى بۇ دەرەخلەرنى يۇلۇپ تاشلاپ، يامبۇلارنى ئېچىپ خىتايلارغا تاپشۇردى. يەنە باغنىڭ ئىچىدىكى كۆلنىڭ تېگىگە كۆمگەن ۋە بىجىن ئەھلى كۆرسە ناھايىتى مەمنۇن بولىدىغان ئىسىل قاش تاشلارنى ئېلىپ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا قويدى. يەنە يەتتە يۈز يامبۇ ۋە بىرمۇنچە ئالتۇننى ئېلىپ، چېرىكلەر ھەققىنى دەپ تاپشۇردى. ئۇ ئەنە شۇنداق قىلىپ، تولا ئالتۇن، كۈمۈش ۋە پاكىز قاش تاشلىرىنى

① تەلبىس ــ ھىلە، مىكىر.
② لەئىن بى تەمىز ــ لەنەتلىك.

مەخپى ساقلىغان ئىكەن. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئېچىپ، مەنسەپدار-لارنىڭ ئالدىغا قويدى. ھەممە چوڭ-كىچىك خىتايلار بۇنى كۆرۈپ تەھسىن-ئاپىرىنلارنى قىلىپ، بۇنداق ئەقىدە-ئىخلاسى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا يارىكەنت ھاكىملىغىنى بەردى.

لېكىن، نىياز بېگ ئۆز گۆڭلىدە مەنسەپدارلار ناھايىتى چوڭ جۇلدۇ-جاساق يەنى مىراسىي مەنسەپ بېرىدۇ دىگەنىنى كۆزدە تۇتقان ئىدى، يارىكەنت ھاكىملىغىنى بولسا نەزەرگە ئالمىدى ۋە "مەن ئەقىدە قىلىپ، ئارزۇ-تەلەپ قىلغان خىتايلار بۇ خىتايلار ئەمەس ئىكەن" دەپ كۆڭلىنى بۇزۇپ، يەنە بۇرۇنقى ئادىتىنى يېگىلاپ، بۇ خىتايلارغىمۇ نىيىتىنى بۇزدى. يارىكەنتتە مەخپى ئىشخانا پەيدا قىلىپ، قورال-ياراق تەييارلاشقا باشلىدى. شەھەر، سەھرالاردىكى بۇرۇنقى تۈزكور ئادەملەرنى بىر-بىرلەپ مەخپى چاقىرىپ، ۋەدە ھەم ئايەتلەر بىلەن خوش قىلدى. قاتتىق قەسەم-ئانت ۋە شەرتلەر قىلىپ ئۆزىگە تارتىتى. ئۇلارنى ئۇمتۇلار قىلىپ ۋاقىت ۋە پۇرسەتنى تەينىلدى. لېكىن ھەدىس شېرىپتە "ھەرقانداق ئادەم كىمگە ئورا كولىسا، دەل شۇنىڭغا ئۆزى چۈشىدۇ" دىگەن بويىچە ئىش ئۆزىگە يانىدى. چۈنكى، بىر قوندىقچى ئۇستىنىڭ نىياز بېگىنى كۆڭلى ئاغرىغان ئىدى. دۇڭ دارېنغا بۇ ۋەقەنى بايان قىلدى. دۇڭ دارېن مەخپى كىشى ئەۋەتىپ، ئەھۋالنىڭ راستلىغىغا ئىشىنىپ، بىر خان ئوقى بىلەن يىگىرمە چېرىك ئەۋەتتى. ئۇلار نىياز بېگ ئولتۇرغان ئۆيگە ئوقنى قاداپ قويدى. ئۇنىڭ ئۆز ئۆيى ئۆزىگە خوددى زىندانغا ئوخشاش ھەپسىخانا بولدى. يارىكەنتنىڭ كۈچارلىق قادىر ئىشىك ئاغاغا بەردى، بۇ ئاردا يىگىرمە كۈن ئۆتتى. كاشغەردىن بىر ئامبان بىر لەگزە چېرىك-

لىرى بىلەن كېلىپ، نىياز بېگنى قۇرۇق ھارۋىغا سېلىپ، مەھگەم بېكىتىپ، كۈندۈزى يالاپ بازار ئايلاندۇرۇپ، خار ۋە ئېتىۋارسىز قىلىپ، كاشغەرگە ئېلىپ ماڭدى، نىياز بېكنىڭ ئەسلى تەبىئىتى مۇسۇلمانلارغا، بەلكى ئىسلام شېرىپقا ئاداۋەت بىلەن تولغان ئىكەن. بىر نازىم مەرھۇم خۇددى بۇنى بىلىپ كارامەت قىلغانىدەك، ئۇنىڭ زالىم ۋۇجۇدى بۇ دۇنيا نۇرانىغا كېلىشىدىن بۇرۇنلا، ئۇنىڭغا لايىق كېلىدىغان مۇنداق بىر شېئىرنى ئېيتقان ئىكەن، نەزم:

گەر قارا توقۇلسا ئەزەلدە كىشىنىڭ گىلەمى،
ئابى زەمزەم ① بىرلە ئاقارماس ھەرنەچە يۇيغان بىلە.

گەپنىڭ ھاسلى شۇكى، نىياز بېگ ئالدى بىلەن كۇچارلىق خوجاملارنىڭ دۆلەت چىراقلىرىنىڭ خىرە بولۇپ ئۆچۈشىگە سەۋەپ بولدى. ئاندىن جانابى ئاتالىق بەدۆلەتنىڭ ئەمرى پەرمانى بىلەن خوتەندەك ئالتە ھاكىملىق كاتتا يۇرتقا ۋە يەتتە يۈز دېۋان، قىرىق كۈنلۈك مۇساپە ئارىلىغدىكى كەڭ زېمىنغا مۇستەقىل ھاكىم بولۇپ، ئۆز ھۆكۈمىنى ئۆزى خالىغانچە ۋە ئۆز مەقسەتلىرىدەك بېجىرىشكە ئىگە بولدى. لېكىن ئۇ شۇنداق دۆلەت ۋە مەنسەپكىمۇ قانائەت قىلماي، مۇسۇلمانچىلىقتا ئۆتكەن ئۆمرىنىڭ قەدىر ـ قىممىتىنى بىلمەي، شۇكرانە نېئمەت ئورنىغا كۇفۇرانە نېمەتنى ئالماشتۇرۇپ، خىتايلار ۋە دىنسىزلاردىن مەنسەپ تاما تۇتۇپ، ۋاپا ئۇمىت قىلىپ، مۇناپىق ۋە كاپىر بولغانلىغى بولسا، ئۇنىڭ كامالى ھاماقەت ۋە بىدۆلەتلىك نىشانىسىنىڭ ئاشكارا بولغانلىغى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. نەزم:

نېئمەتنىڭ ئارتار شۇكرانە نېئمەت ئەيلەسەڭ،

(1) ئابى زەمزەم ــ زەمزەم سۇيى.

قوللاردىن پات گېتەر گوفۇرانە نېئمەت ئەيلەسەك.

شۇنسى ئاجايىپكى، ئۇ ئۆزىنىڭ دۆلەتكە ئىگە بولۇشىغا سەۋەپ بولغان ئۇلۇغ نېمەت ئىگىسىگە خيانەت قىلىدى، بەلكى ئۇنىڭ يوق بولۇشىغا كۆچلۈك سەۋەپچى بولدى. كىچىك بېكىنى يوقتىتىشنىڭ كويىغا چۈشۈپ، ئۇنى چوڭ بېكىنىڭ ناھەق قانىلىق ئوقىغا نىشان قىلدى. بۇ ۋەقە يۇقۇرىدا سۆزلەندى.

نىياز بېك جانابى ئالىغا بەرگەن زەھەرنىڭ بىر قىسمىنى ئۆزۈگىنىڭ كۆزىدە ساقلىغان ئىكەن. ئۇ خىتايلارنىڭ غەزىۋىدىن قورقۇپ، زەھەرنى ئۆزۈك كۆزىدىن ئېلىپ ئاغزىغا سالدى، يوروق جاھان ئۇنىڭ كۆزىگە قاراڭغۇ كۆرۈنۈپ، بۇ جاھان بىلەن خوشلاشتى. بۇنداق قەبىھ ئەتىۋار ۋە مىجەز-خۇلقىنىڭ جازا مۇكاپىتىنى دەل مۇشۇ ئالەمنىڭ ئۆزىدىلا ئوچۇق كۆردى. مەنسەپدارلار ئۇنىڭ جەسىدىنى ئۆلگەن جايدىن يۆتكەتمەي ۋە ناماز، خەيرى-سەدىقىلەرنىمۇ قىلدۇرماي، قىرىق كۈن توختىتىپ، ئاندىن ھاراق-شاراپلار بىلەن يۇيغۇزۇپ، سېستىپ، نەجىس جەسەت قىلىپ، چىرىگەندىن كېيىن دەپنە قىلىشقا جاۋاپ بەردى. نەزم:

ياماں قىلماق ياماں پەيدا قىلۇر، ياخشى ئىش ياخشى،
ئارپادىن ئۇنەر ئارپا، كى بۇغدايدىن ئۇنەر بۇغداي.

ئەلقىسسە، ئاڭلىماق كېرەككى، مۇھەممەت يۇنۇسجان شاغاۋۇل يارکەنتتە ئون ئىككى يىلدىن كۆپرەك مۇستەقىل ھاكىم بولدى. ئۇنىڭ دۆلەت-ئابرويلىرى نىياز ھاكىم بېكنىڭ دۆلەت ئابرويلىرىدىن ئارتۇق ئىدى. لېكىن ئۇ مولىلا، مىرزا، خەتتات ۋە ئالىم، شائىر كىشى ئىدى. يۇرتدارچىلىق، غەللە-پاراق ئېلىش ئىشلىرىدا بولسا شەرىئەت شېرىپىگە قىلچىمۇ مۇخالىپ ئىشلارنى قىلمايتتى.

ھەرقانداق ئەھۋالدىمۇ شەرىئەتنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرىنى قاتتىق ئېھتىيات بىلەن ساقلايتتى ۋە ئۇنىڭغا رىئايە قىلاتتى. ئۆز ۋاقتىدا ھەچبىر كىشىگە زۇلۇم تەئدى قىلىشنىڭ راۋا كۆرمىگەن ئىدى. لېكىن خاقانى ئەھلى قەدەم قويغان چاغدا، قورقۇنچىدىن نۇرغۇن ئەمىرا-ئىلار، يېگىت، سەربازلىرى بىلەن بىللە سېرىق قول تەرەپكە قاچتى. لېكىن داۋانلارغا قار چۈشۈپ، سوغاق قاتتىق بولۇپ ئۆتەلمەي، يارکەنتكە يېنىپ كەلدى-دە، مەنسەپدارلارغا ئۇچراپ قالدى. مەنسەپدارلار بۇلارنىڭ بىرقانچىسىنى شاھادەتلىككە يەتكۈزدى. بەزىلىرىنى نەزەربەنت قىلدى. خۇسۇسەن مەنسەپدارلار شاغاۋۇل دادخۇاغا قاراپ، ئىززەت-ئىكرام بىلەن "سىز ناھايىتى ئوبدان ئادەم ئىكەنسىز، مەن ئاڭلاپ بىلدىم، لېكىن سىزنىڭ ئەيىبىڭىز بولسا، يېرىن يەنى بۆلەك ۋىلايەتنىڭ ئادىمى بولغانلىغىڭىزدا، تۇرىمەن دىسىڭىز مۇئاش-ۋەزىپە بەلگىلەپ بېرىمەن، مۇبادا كېتىمەن دىسىڭىز ئادەم قوشۇپ، يول خىراجىتى بېرىپ يولغا سالىمەن" دەپ ئىلتىپات قىلغاندا، ئۇ "يۇرتۇمغا چىقىپ كەتسەم" دەپ ئەرز مەلۇم قىلدى. زۇكتۇڭ دارىن ئاشكارا دۇشمەنلىگى بىلەن، بەش يۈز سەر كۈمۈش ۋە ئات بېرىپ ئادەم قوشۇپ، فەرغانە ۋىلايىتىگە قايتۇردى. ئۇ خەلقە قىلغان ياخشىلىغىنىڭ نەتىجىسىنى بۇ ئالەمدە ئۆز كۆزى بىلەن ئوچۇق كۆردى. نەزم:

جاھاندا ياخشىلىق قىلغان كىشىنىڭ ئاتى ئۆچمەيدۇ،
يامانلىق قىلغان ئادەمنى قايان كەتتى دىمەس ھېچكىم.

بۇ سوزلەرنى تەپسىلى ۋە ئۇزۇن بايان قىلىشتىكى تەلەپ ۋە مۇددىئا شۇكى، بۇنىڭدىن كېيىنكى ھاكىمى ۋىلايەت، مەملىكەت ئەمەلدارلىرى دىيانەتلىك مەنسەپدارلارنىڭ يۇنۇسجان شاغاۋۇل

بىلەن نىياز ھاكىم بېكنىڭ ۋەقەلىرىدىن ئىبرەت ئالسۇن دىگەنلىكىتىن ئىبارەت. چۈنكى، مۇھەممەت يۇنۇسجان شاغاۋۇل دادخۇا بىلەن نىياز ھاكىم بېيك ھەر ئىككىسىلا بىر پادىشانىڭ ھۆكۈم ئىلكىدىكى ئادەملەر بولۇپ، ھەر ئىككىسىلا بىر زامانداً ئىككى كاتتا شەھەرگە ئوخشاشلا مۇستەقىل ھاكىم بولغان ئىدى، سائادەتلىك يارلىق ۋە پەرمانلار بولسا ھەر ئىككىسىگىلا تەڭ ۋە باراۋەر چۈشەتتى. لېكىن. ئۇلارنىڭ ئىش ئەھۋاللىرى ۋە ئاقىۋەت ھاللىرىغا چوڭقۇر نەزەر بىلەن قاراپ، تاماشا ۋە ياخشى سەيىر قىلىش كەيپىكى، ئۇلارنىڭ بىرىگە ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى دۇشمىنى سەمىمى دوست بولۇپ، ئۆز ھمايىسىگە ئېلىپ، ئىززەت ۋە ھۆرمەتلەر قىلىپ، ئۇنىڭ خاھش ۋە مۇرادىنى ئۆز خاھىشى ۋە مەقسەتلىرىدەك ئادا قىلىپ، ھال-جانلىرىغا ئامانلىق بېرىپ، ھەتتا نەق پۇللارنىمۇ ئاتا قىلىپ، ئۆز ئۇلۇش ۋە خىش ئەقىربالىرىغا ئۇلاندۇرۇپ قوشتى. يەنە بىرسىگە بولسا ئۆزىنىڭ جان دوستى، ھەتتا ئىككى ئالەملىك قېرىندىشى ئۇنىڭ جان دۇشمىنىگە ئايلىنىپ، ئۆز ھمايىسىگە ئالماي، ئىززەت ۋە ئېتىۋاردىن ئايرىپ، خارلىق ۋە بىچارىلىك دەرىجىسىگە چۈشۈرۈپ، پۇل ۋە مال-جانلىرىنى ئېلىپ، مەقسەت ۋە ئارزۇلىرىدىن بىبەھرە ۋە نائۇمىت قىلىپ، ئەل-ئۇلۇسى، قەۋمى قېرىنداشلىرى، بالا-پەرزەنتلىرى، ئەقرىبائى دوستلىرى ۋە ئاداشلىرىدىن جۇدا قىلىپ، پۇل ۋە مالىرى، بەلكى شىرىن جانلىرىغىمۇ ئامانلىق بەرمەي، زىمىن قەھرىگە تاپشۇردى. دىمەك، پۇقرا-خالايىقنىڭ مول مەئىشىتى ۋە تىنچ-پاراۋانلىغىنى كۆزلەپ، ئادالەت ۋە ئىنساپ يولىنى ئۆزىگە لازىم تۇتقانلار، ئۇنىڭ نەتىجە ۋە ئەسراتىنى بۇ مۇكاپىتى ئالەمدە ئوچۇق-ئاشكارا كۆرەلەيدۇ.

پۇقرا ـ خالايىقنىڭ پۇل ۋە مالـلىرىنى سەل چاغـلاپ، زۇلۇم تەئدى قىلىپ، خالايىقـنىڭ كـۆز ياشـلىرىـدىن ئۆزىـنى تارتـىپ ئېھتىيات قىلمىغانلارمۇ، ئۇنىڭ نەتىجە ۋە ئەسراتىنى بۇ رەھـىمسىز ئالەمدىن كۆرەلەيدۇ. لېكىن، ياخـشـىلىق قىلـغانـلار بولـسا قـيامەت كۈندە خۇددى ئايەت كېرىمدە كۆرسـتىلگەنـدەك نەئىـم ئاتـلىق جەننەتى فىـر دەۋىـسـىنى جان ـ ماكان قىلـىشى ھەقـىقـەتـتۇر. مۇبادا يامان خۇلقى ـ مىجەزنى ئۆزىـگە لازىم تۇتـقانـلار بولـسا، ئۇلارمۇ خۇددى ئايەت كېرىمدە كۆرسىتىلگەندەك جەھـىم ئاتـلىق دوزاقـتا سقىم ۋە ئازابۇ ـ ئەلەملەرگە مۇپتىلا بولۇپ، ئەبىدىل ـ ئەبەت بۇ جايدا قېلىشىمۇ ھەقىقەتتۇر.

17

ئۇ زۇھەلدەك① يۇكسەك دەرىجىلىك جانابى بەدۋلەتنىڭ زامانە ـ ئەسىرىدىكى مۇشتەرى② تەلئەتلىك ۋە سالاھـىيەتلىك ئۆلىمالار، ئەتارىد③ تەربىيىلىك مۇنشى ـ مىرزىلار، بەھـرام④ سـەۋلەتلـىك قانخۇمار ئەسكەرلـەر بايانى

زامان دانالىرى ۋە گـۈزەل سۆزلـۈك مەۋزۇن ساز تەبـىئەتـلىك

① زۇھەل ـــ ساتۇرىن.
② مۇشتەرى ـــ يۇپىتىر.
③ ئەتارىد ـــ مىركۇرى.
④ بەھرام ـــ ئىران ئەپسانىلىرىدىكى قەھرىمان.

دەۋران فازىللىرىنىڭ زېھنىلىرىدىن مەخپى قالمىغايكى، بۇ يەتتە شەھەر تەۋەسىدىكى ئالى دەرىجىلىك مازارى ماشايىخلار روھىنىڭ ئۇلۇغ مەدەتلىرى ۋە پەزىلەتلىك دۇئاي دەۋەت ئىگىلىرىنىڭ دۇئاي خەيرات ئاسارەتلىرىنىڭ ئىجابىتى شاراپىتى بەركىتىدىن، جانابى ئالى بەدۆلەت بۇ يەتتە شەھەر ئاھالىسىگە ئون تۆت يىل ھۆكۈمران بولىدى. ئەگەر ئەرۋاھى ھەزرەتلەرنىڭ مۇقەددەس روھى ۋە ئەھلى قۇتسىپ، چىلتەنلەرنىڭ مەدەت-يارەملىرى بولمىسا، ئۇنىڭ بۇنداق ئۇلۇغ دۆلەتكە مۇيەسسەر بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

«نەفھاتىلئونس»[209] دىگەن كىتابتا زىكىر قىلىنىشچە، ئاسماندىن يامغۇر يېغىشى ۋە زېمىن ئۈستىدىكى گىيا-ناباتاتلارنىڭ كۆكىرىشى بولسا، ئەۋلىيائى ئەززەملەرنىڭ قەدەم شەرىپىلىرىنىڭ بەركىتىدىن بولغان، مۇسۇلمانلارنىڭ كاپىرلار ئۈستىدىن غالىپ بولۇشىمۇ، ئۇ ئەۋلىيائى كېرەملەرنىڭ ھىممەت ۋە نۇسرەتلىرىنىڭ نەتىجىسى ئىكەن. بۇ زاتلارنىڭ سانى تۆت مىڭ، ئالەمنىڭ ئىگىسى ئەنە شۇلاردۇر. بۇلار بىر بىرىنى تونۇمايدۇ ۋە ئۆزىنىڭ ئۇلۇغلىغىنىمۇ بىلمەيدۇ. ئۇلار ھەرقانداق چاغدا خالايىقتىن مەخپى يۈرىدۇ. ئەقىدە مەسىلىلىرىنى يەشكۈچى زاتلار ۋە دەرگاھى ھەقنىڭ ئۇلۇغلىرى بولسا ئۇچ يۈزدۇر. بۇلارنى "ئەخيار" دەپ ئاتايدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدىن قىرىق تەنىسى "ئەبدال" دەپ ئاتايدۇ ۋە يەتتە تەنىسى "ئەبرار" دەپ ئاتايدۇ. تۆت تەنىسى بولسا "ئەۋتاد" دەيدۇ. ئۈچ تەنىسى "نوقۇبا" دەيدۇ. بىرىسى بولسا "قۇتپ" ۋە "غەۋس" دەپ ئاتايدۇ. بۇلار بولسا بىر بىرىنى تونۇيدۇ. ھەر بىر ئىشتا ئۇلار بىر بىرىنىڭ رۇخسەت-ئىجازەتلىرىگە مۇھتاج بولىدۇ دەپ بايان

قىلىنغان.

بۇ مۇقەددىمىنى يېزىشتىكى تەلەپ ۋە مۇددىئا بولسا جانابى ئاتالىق غازى دەۋرىدىكى ئۆلىمالارنى ۋە ئۇلارنىڭ خىسلەتلىرىنى تونۇشتۇرۇشتىن ئىبارەت. جانابى ئاتالىق غازىنىڭ دەۋرى ۋە زامانىدا ئۇلارغا ئوخشاش سەيىت كۆبرائى كېرەملەر، ئۆلىمائى ئىزام ۋە پەزىلەتلىك ئالى مۇقاملار كۆپ ئىدى. ئۇنىڭ نۇسرەت نەمۇنىلىق قوشۇنلىرى سەكسەن مىڭدىن ئارتۇق ئىدى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ غەلبە ئەسراتلىق قوشۇنلىرىنىڭ ئىچىدە پەزىلەتلىك بىرنەچچە دىندار كىشى بار ئىدى. ئۇ زامانىنىڭ ماشايىخ ۋە ھەزرەتلىرى ئۇلارنىڭ ئىبادەت ۋە رىيازەتلىرىنىڭ ئونىدىن بىرىنىمۇ بەرپا ۋە ئادا قىلالمايتتى. ئەمما ئۇلار بىپاك يامان ئادەتلەردىنمۇ خالى ئەمەس ئىدى. دىمەك، سالاھىيەتلىك ئۆلىمائى ئەزىزەملەر دائىرىسى ۋە غەلبە ئەسراتلىق ئەسكەرلەر ياكى پۇقرا ـ خالايىقنىڭ ئىچىدىكى ئەخىيارى كېرەملەر ۋە ئەبرارى ئەزىزەم ئالى مۇقاملار بۇنداق ئىشلاردىن خالى ئەمەس بولسا كېرەك. چۇنكى ئۇ زاتلار مەخپى ۋە مەستۇرە ئىدى. ئەڭ دەسلەپكى ھايات ئىگىسى بولغان ئاللا تائالا بۇ دەرىجە ۋە مۇقاملارغا ھەركىمنى خالىسا يەتكۈزىدۇ، بۇ ئۇلۇغ دۆلەتنى كىمنىڭ يۈزىگە ئېچىشنى خالىسا شۇنىڭغا ئاشكارا قىلىدۇ. ئايەت كېرىمىدىمۇ "بۇ بولسا خۇدانىڭ فەزلى، خۇدا ئۇنى ئۆزى خالىغان كىشىگە بېرىدۇ، خۇدا چوڭ پەزىلەتنىڭ ئىگىسىدۇر" دەپ كۆرسىتىلگەن.

بۇ زاماندا پەيغەمبەر ئەۋلادىغا مەنسۇپ سەيىدلەر، پەزىلەتلىك دۇئا ئىگىلىرى، شەرىئەت ئۆلىمالىرى، فۇقۇھا ئىلىمنىڭ ئالىملىرى كۆپ ئىدى. بۇلار بولسا ئاتالىق بەدۆلەتنىڭ دۆلەت سۇرگەن ۋە

ئىنتىزاملىق مەملىكەت قۇرغان دەۋرىدىكى پەزىلەتلىك ئالىملار بولۇپ هىساپلىنىدۇ. بۇلارنىڭ بەزىلىرى شۇ زامانىدا ئۆزىنىڭ بۇ دۇنيادىكى هاياتلىق ئامانەت كىيىمىنى تاشلاپ، ئۇ دۇنيادىكى مەڭگۈلۈك هايات كىيىمىنى كىيىشنى خالىدى. بەزىلىرى بولسا بۇ دۇنيادىكى هاياتلىق دائىرىسىدە قالدى. بۇنىڭ ئىچىدە بۇزرۇك خان تۆرەم بىننى جاهانگىر خان تۆرەم بار ئىدى. ئۇ بۇ جايدا بىرنەچچە يىل تۇرۇپ ئۆزىنىڭ ئەسلى ۋەتەنلىرىگە قايتىتى. بۇنىڭ زىكرى يۇقۇرىدا بايان قىلىندى. يەنە بىرسى جانابى سەيىد كاتتا خان تۆرەم ئىدى. ئۇ "ئاللا ئۆز دوستىغا جەننەت ئاتا قىلىدۇ" دىگەن هۆكۈم ئىشارىتى بويىچە مەڭگۈلۈك باغچىسىغا سەپەر قىلدى ۋە كاشغەردە دەپنە قىلىندى. يەنە بىرى كاتتا خان تۆرەمنىڭ ئىنىسى كىچىك خان تۆرەم ئىدى، ئاقسۇدا دەپنە قىلىندى. يەنە بىرسى ئىسرائىل خان تۆرەم بولۇپ، كونا تۇرپاندا دەپنە قىلىندى. مۇهەممەت رەهىم خان تۆرەم ساق-سالامەت ئۆز يۇرتىغا چىقىپ كەتتى. هېكىم خان تۆرەم بىننى كاتتا خان تۆرەمنىڭ زىكرى يۇقۇرىدا بايان قىلىندى، ئۇ ئۆز ۋەتىنىگە قايتىپ، تارىخ هىجرى بىر مىڭ ئۇچ يۈز يىگىرمە بىرىنچى يىلى (مىلادى 1903 — 1904 — يىلى — ت) بۇ ئالەم يۈزىدىن مەڭگۈلۈك باغچىسىغا كەتتى دىگەن خەۋەرلەر بار. ئەهرارخان تۆرەم بولسا سالامەت ئۆز ۋەتىنىگە كەتتى. بۇ پەزىلەتلىك كىشىلەرنىڭ ئۇلۇغ پەزىلەتلىرى بولسا خۇددى ئاسماندىكى قۇياشتەك مەلۇمدۇر.

ئىشان تەبەقەلىردىن مەخمۇد خوجا هەززەتلىرى بار ئىدى. ئۇ پەزلى كامالەتتە تەڭداشسىز ئىدى. ئۇ يەنە جانابى ئاتالىق بەدۆلەتنىڭ پىر ۋە پىشۋالىردىن بىرى ئىدى، بۇ كىشى كاشغەردە

ۋاپات بولۇپ، شۇ جايدا دەپنە قىلىندى. يەنە ئەخمەت خوجاشەيخ ئۇلئىسلام بار ئىدى. بۇ كىشىنىڭ پەزىلەت ۋە تەبىئەت ئەخلاقىنى تەرىپلەپ يېزىشنىڭ ھاجىتى يوق، بۇ كىشى ھەرەم شەرىپ زىيارىتىگە كەتتى. يەنە بىرسى سەيىد ئەردىلانى بولۇپ، ئۇ مولا، ئۆلىما ۋە فۇقۇھا ئىلمىنىڭ دانا ئالىمى ئىدى. ئۇ ھەزرىتى ئاپاقتا دەرسگويلۇق بىلەن شۇغۇللىنىپ، نۇرغۇن تالىپلار بۇ كىشىدىن ئىلىم ئۇقۇپ مەنپەئەتدار بولغان ئىدى. يەنە شەيخ خۇداۋەندى تۆمۇرنىڭ نەۋرىلىرىدىن ئىشان تاجى خوجاسۇدۇر بار ئىدى، بۇ مەللە خانىنىڭ يېنىدىن مەلىكەئى پەرەڭگە ئەلچى بولۇپ بېرىپ خىزمەت قىلغان ئەزىز ۋە مۆتەۋەر كىشى ئىدى. كېيىن يەتتە شەھەردىن يۇرتىغا چىقىپ كەتتى. يەنە ھىندىستانلىق دۇئانە ئاتا ناملىق قەلەندەر مىجەزلىك لېكىن پادىشا سۆلەتلىك بىر قېرى ئاجىز كىشى بار ئىدى. بۇ قادىرىيە[210] تەرىقىتىدە رىيازەت قىلىدىغان، كەشپى كارامەت ئادەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان سوپىلاشقان ئادەم ئىدى. ئۇ يەنە ئاتالىق غازىنىڭ پىرى ۋە ئىشەنچلىك پىشۋالىرىدىن بىرى ئىدى. ئۇ ھازىر بىر يۇز ئون سەككىز ياشقا كىرگەن بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا تىمەن ۋە قۇۋۋەتلىك بولۇپ، ھازىر غەۋسىيە داشلىرىنى قاينىتىپ، غېرىپ-بىچارىلەرگە ئاش بېرىپ، ئاجىز-بىچارىلەرگە يار-يۆلەك بولۇپ، ئۇچتۇرپاندا ۋەتەن تۇتتى.

بۇ چاغدا مەرتىۋىلىكلەر قاتاردا ھىساپلانغان يەنە بىرمۇنچە قارى بار ئىدى. ھىچقانداق زامان ۋە ئەسىردە بۇنداق بىر جەمەيەت تەبەقىسى پەيدا بولغان ئەمەس. بۇلارنىڭ ئىچىدە قارى مولا سالىھ دىگەن ئادەم بولسا ئىمام، پازىل، ھاپىزى قۇرئان، خۇش

ئاۋاز، مۆمن دىندار ئادەم بولغانلىغى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا "سالىھ" (دىنگە ياخشى ئەمەل قىلغۇچى ــ ت) دىگەن دىنىي ئىسىم بېرىلگەن ئىدى. يەنە پەزىلەتلىك ئۆلىما ئۇستازلاردىن كاشىغەرلىق مولا مۇھەممەت شېرىپ خەلپىتىم بار ئىدى. ئۇ ئەلىك يىل، بەلكى ئاتمىش يىل مقدارى دەرسگويلۇق مۇقامىدا ئولتۇرۇپ، تالىپلارغا ئىلىم ئۆگىتىپ، ئۆلارغا پايدا يەتكۈزۈپ، پۈتۈن ئۆمرىدە ئەنە شۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىپ هايات كەچۈردى. تولا ئىلمى تالىپلار ئەنە شۇنىڭدىن يېتىشىپ چىقتى. ئۇ ئۆزۈندىن بۇيان ئىلمىنى كەسىپ قىلغان كىشى ئىدى. ئۇنىڭ يەنە ئۈچ يۈزگە يېقىن تالىپى خەتمەگەردىلىك لاياقىتىگە ئىگە بولۇپ، بۇنىڭدىن دەرس بېرىشكە رۇخسەت ۋە ئىرشات (گۇۋاناما ــ ت) ئالدى دەيدۇ، ئۇنىڭ ئۆمرى سەكسەن بەشكە يېتىپ، تارىخ هىجرى بىر مىڭ ئۈچ يۈز ئونىنچى يىلى ماهى شېرىپ رەمەزانىنىڭ ئون يەتتىنچى كۈنى (مىلادى 1894 ــ يىلى 3 ــ ئايىنىڭ 24 ــ كۈنى ــ ت) ئالەمدىن ئۆتتى. يەنە بىرى موللا مىر مۇھەممەدى ئاخۇنۇم قازى كالان بولۇپ، ئۇ فۇقۇها ئىلمىنىڭ ئالىمى، شەرىئەتشۇناس، دىندار ۋە ئىنساپلىق كىشى ئىدى. يەنە موللا ئابدۇلرەشىت ئاخۇنۇم ئەلەم بولسا موللا، دىيانەت-شوئار، شەرىئەتپەرۋەر كىشى ئىدى. يەنە موللا مۇھەممەدى ئاخۇنۇم بولسا ئالىم، خۇش خۇي، گۈزەل سۆزلۈك، دەرسگوي، شېئىر مۇئەممادا تەخداشسىز، مۇشكۈل ئىلمىلەردە ئوخشىشى يوق كىشى ئىدى. يەنە ئابدۇلخالىق ئىشان بوللا موللا مىر مۇھەممەدى ئاخۇ-نۇم قازى كالاننىڭ بىر تۇققان ئىنىسى ئىدى. ئۇ قادىرىيە ۋە چەش-تىيە[211] سۈلۈك ۋە تەرىقەتلىرىنىڭ چوڭ پىشىۋاسى ئىدى. جانابى ئاتالىق دۆلەتيارىنىڭ پىرى ۋە ئىشەنچلىك پىشۋالىرىدىن بىرى

ئىدى. يەنە يارىكەنت ۋىلايىتىدىن قازى زىيائىددىن داموللامۇ ئىلىم ئۇستازى ۋە ئابرويلۇق قازى كالان ئىدى. ئۇنىڭ ھۆكۈملىرى ئىسلام پەتىۋا ئىلمىگە، ئەمرى شېرىپلىرى بولسا "كىشىلەرگە بولغان ھۆكۈم ھەق بولۇش كېرەك" دېگەن ئايەتكە مۇۋاپىق ئىدى. بۇ ساق-سالامەت ئۆز يۇرتىغا چىقىپ كەتتى. يەنە موللا قاسىم ئاخۇنۇم ئەلەم ۋە موللا نەئمان ئاخۇن قازى رەئىسلەرمۇ دەل ئەنە شۇلارنىڭ جۇملىسىدىن ئىدى.

ئىشانلار تەبەقەسىدىن بولسا كېيىن ساھىپ ھەزرىتىم، مىسكىن ساھىپ ھەزرىتىم ۋە ئابدۇلراخمان ھەزرىتىملەر بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەر بىرى گويا زامان پادىشاسى ۋە دەۋران ھاكىمغا ئوخشايتتى. ئۇلارنى تەپسىلى تەرىپلەشنىڭ ھاجىتى يوق. خوتەندە موللا ئىبراھىم قازى كالان[212] دېگەن ئادەم بار ئىدى. بۇ ئالىم، دىيانەتلىك، ھەق سۆزلۈك، ھەققەتچى كىشى بولۇپ، شەرىئەت ھۆكۈملىرىنى ئىجرا قىلىشتا ھەممە قازىدىن ئۈستۈن ۋە غەيرەتلىك، شەرىئەت رىئايەتلىرىنى بەرپا قىلىشتا ھەممە فۇقۇھالاردىن يۇقۇرى ۋە پەۋقۇلئاددە كىشى ئىدى. ئاقسۇدا خوتەنلىك موللا ئابدۇللا ئاخۇنۇم قازى كالان دېگەن ئادەم بار ئىدى. بۇ كىشى مۆمىن، دىندار، ئىنساپ ۋە دىيانەتتە تەڭداشسىز، فۇقاھىيەت ۋە ئادالەتتە ئوخشىشى يوق، شەرىئەت ئەھكاملىرىنى بولسا ئىمامىلار ۋە مۇجتەھىدلەرنىڭ يولى بويىچە ئىجرا قىلاتتى، ھۆكۈمنى ئىجرا قىلىشتا قاتتىق، ئىككى كىشىنىڭ دەۋاسى ئوتتۇرىسىدا ئادىل بولۇپ، خۇسۇمەت قىلىشقا قەتئى يول قويمايتتى. قازى كالانلىق مەنسۇبى بولسا بۇ كىشىنىڭ ئۇلۇغ زاتىغا ناھايىتى مۇۋاپىق ئىدى. بۇ زات تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئۇچ يۈز يەتتىنچى يىلى (مىلادى 1889 — 1890 - يىلى — ت)

ۋاپات بولدى. يەنە موللا مۇھەممەت ھەسەن ئاخۇنۇم دىگەن بىر ئەلەم بار ئىدى. ئۇ ئۆز مەنسۇبىگە لايىق ئۆلمائى ئەلەم، پەزىلەتلىك پازىل ۋە ھەممە ئىلمىگە ماھىر ۋە سەۋىيىسى دېڭىزدەك چوڭقۇر، زېھنى ئىدراكىلىرى تېز، مۇئەززىن تەبىئەتلىك نازۇك كىشى ئىدى. تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئۇچ يۈز ئونىنچى يىلى ماھى شەرىپ رەمەزانىنىڭ يىگىرمە يەتتىسى (مىلادى 1893 ـ يىلى 4 ـ ئايىنىڭ 15 ـ كۈنى ـ ت) يەنى پەيشەنبە كۈنى ئالەمدىن ئۆتتى. يەنە موللا ئىسمايىل ئاخۇنۇم دىگەن ئادەم موفتى، شەرىئەت قانۇنشۇناس، خۇش خۇي، خۇش تىللىق، شىرىن سۆزلۈك، مۇلايىم، ھەرقانداق تەبەقەغە ماقۇل كىشى ئىدى. يەنە بايلىق موللا ئوسمان ئاخۇنۇم دىگەن كىشى بار ئىدى. بۇ كىشىنىڭ زىكرى ئاۋالقى داستاندا بايان قىلىندى. ئۇ ئۆز ۋاقتىدا ھەممىدىن پىشقەدەم، دىنىي دىيانەت بابىدا مۇستەھكەم، پەرز تەقۋادارلىقتا ھەممىدىن ئىشەنچلىك، ئىلمىي فۇقۇھا ۋە ئىلمىي سەرپتە ھەممىدىن بىلىملىك، لېكىن ئىلمىي مۇشكۇلاتتا ئاساسى كەم ئادەم ئىدى، بۇ كىشى بولسا مەزكۇر سۆزلەرنى كۆچۈرۈپ يېزىۋاتقان مەنكى مۇئەللىپنىڭ ئۇستازى ۋە پىشقەدەمى ئىدى. يەنە موللا ئابدۇللەتىپ ھاجى ئاخۇنۇم دىگەن ئادەم بار ئىدى، بۇ ئادەم بۇخارائى شەرىپتە ئىلمىي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغان، ئىلمىي پەن، ئىلمىي شەرھى، ئىلمىي ئۇسۇل ۋە ئۇنىڭ تارماقلىرىدا دەرس بېرىدىغان ئەلەم، خۇداگوي، پېقىر ۋە ھەر ئىشىنىڭ ئاخىرىنى ئويلايدىغان، مۇلايىم، لاتاپەتلىك كىشى ئىدى. بۇرۇندىن بۇيان ئاقسۇدا ئاخۇن زادە ۋە شەرىئەت ئىگىسى بولۇپ كەلگەنلەردىن يەنە شەمسىدىن ئەلەم ئاخۇنۇم دىگەن كىشى بار ئىدى. بۇ مۇمىن، دىندار، ساددا

مىجەز، ئىستىخارە (كېچىلىك) نامىزىنى تاشلىمايدىغان، دۇئا ئىجا-ۋىتىنى كۆچلۈك مۇھاپىزەت قىلىدىغان كىشى بولۇپ، ناتىقلىقىتىمۇ تەڭدىشى يوق ئىدى. تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسان بەشىنچى يىلى (1878-يىلى ــ ت) ۋاپات بولدى. يەنە ھادى خەلىپەم دىگەن ئادەم بار ئىدى. بۇ كىشى سەججا دەنەشىن (زىكرى تالاۋەت ــ ت) لىق بىلەن ئۆمۈر كەچۈرگەن ئىشان مىرغىياسىدىن ۋەلىئۇللانىڭ نەۋرىسى ئىشانجان ھەزرىتىمنىڭ خەلىپىسى ئىدى. جانابى ئالى زامانىدا كاشغەردە ۋاپات بولدى. يەنە موللا ئابدۇلباقى ھاجى مۇفتى دىگەن كىشى بولۇپ، بۇ ئەقىل-پاراسەتتە تەڭداشسىز، دانا، فۇقۇھا ئىلمىنىڭ ئالىمى، تەڭداشسىز شائىر ۋە كىتاپ يازغۇچى بولۇپ، ئۆز ۋاقتىدا گويا بىر ئۇلۇغ پادىشادەك ئىدى. ھەممە ۋاقىت نەغمە-ناۋا ۋە جەزمەدىل ئارالىق بىلەن ياشايتتى. بەزىدە بىرەر پىيالە مەي ئىچىپ روھىنى خوشال قىلىپ، شادى-خورامىلىق بىلەن بەزمە قىلاتتى. ئۇ ناھايىتى خۇش تەبىئەتلىك، خۇش مۇناسىۋەتلىك، مەرت ۋە مۇساپىر كىشى ئىدى. تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئۇچ يۈزىنچى يىلى (مىلادى 1882 ــ 1883-يىلى ــ ت) ۋاپات بولدى.

ئىشان تەبەقەلىرىدىن يەنە ئىمام رەببانى[213] ۋە مۇجەددىد ئەلف سانى ھەم قۇتبى غەۋس سەمەدانى)، يەنى جانابى ئەھمەت فارۇقى سەھەرندىنىڭ[214] نەۋرىلىرىدىن ناسارمەسۇم ھەزرىتىم دىگەن كىشى بار ئىدى. بۇ كىشى ئاقسۇدا ۋەتەن تۇتۇپ، ھاپىزى كالام رەببانى رىيازەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ ۋە ئۇنىڭغا چىن ئىخلاسى بىلەن ئىشىنىپ، نەقى ئىسپات قىلىپ، دائىم سەجدە بىلەن شۇغۇللىناتتى. تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسان ئىككىنچى يىلى (مىلادى

1875 ـ يىلى ـــ ت) ئاقسۇدا ۋاپات بولۇپ، شۇ جايدا دەپنە قىلىندى. يەنە بۇ خانادانلاردىن ھەزرەت كالانىڭ پەرزەنتى ۋە ئالىلانىڭ پەزىلەتلىك ۋاستىسى بولغان سادىق ھەزرىتىم دىگەن ئادەم ئىدى، بۇ كېچىلىرى ئۇخلىماي كالامى شېرىپ ئوقۇيدىغان، دائىم رىيازەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان، ئوچۇق قوللۇق، غېرىپپەرۋەر، قەلەندەر رەۋىش، كەمبەغەل مىجەزلىك، پادىشا سۈپەتلىك كىشى ئىدى. ئۇ كېيىن ۋىلايەت تەرەپكە چىقىپ كەتتى. يەنە ۋىلايەتلىك موللا ئىبراھىم ئاخۇن قازى ئەسكەر دىگەن ئادەم بولۇپ، ئۇ دىندار، شەرىئەتپەرۋەر، شەرىئەت ئالىمى ۋە پەرزگار كىشى ئىدى. يەنە قىپچاق مولا نارقۇلى ئاخۇن مۇفتى ئەسكەر دىگەن كىشى بولۇپ، بۇ توغرا نىيەتلىك ۋە شىر سۈپەتلىك كىشى ئىدى. يەنە موللا سائادەت ئاخۇن رەئىس دىگەن كىشى ھىساپ ئىلمىگە ناھايىتى قىزىقاتتى. يەنە باي سايرامدا قازىلىق ئەملىگە نېسىپ بولغان موللا ئەكرەم شاھ قازى دىگەن ئادەم ئۆز قولى بىلەن ئىشلەپ تەر ئاققۇزۇپ، ئۆزىنىڭ زىمىنىنى تېرىپ ياشايتتى. بۇ تەقۋادار ۋە فۇقۇھاشۇناس ئالىم ئىدى. تۈركانلار دەسلەپ كەلگەن چاغدا، تۈركانلارنىڭ زۇلمەتلىك ئوقى بىلەن، تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسان تۆتىنچى يىلى (مىلادى 1877 ـ يىلى ـــ ت) گۈناسىز ئۆلدى ۋە شېھىتلىك دەرىجىسىگە ئۇلاندى. بۇ چاغدا كۇچاردا موللا يۈسۈپ ئاخۇنۇم قازى كالانلىق مەنسىۋىگە نېسىپ بولدى. ئۇ فۇقۇھا ئىلمىنى شەرھىلىگۈچى ۋە تەكشۈرگۈچى ھەم ئۇستا ناتىقلار قاتاردىكى كىشى ئىدى. ئۇنىڭ مىجەزى نازۇك، سىپايى تەبىئەتلىك كىشى ئىدى. بىر يىلدىن كېيىن خىزمىتىدىن بوشىتىلدى. كېيىن يەنە مەرھەمەت قىلىپ، ئاقسۇدا قازى مۇتلەقلىق

ئەسلىنى بەردى. كۇچارغا بولسا مولـلا ئالـلا يار ئاخۇنۇمـنى قازى كالان قىلـدى. بۇ ئالـىم، مۆمىن، دىنـدار، ساددا، فۇقۇھاچى، دىيانەتشوئار، تەمكىن كىشى ئىدى. ئۇنىڭ قازىـلىق ھۆكۈمـلىرى پەيغەمبەر شەرىئەتلىرىگە، ئەمرى شېرىپلەر، ئىمامـلارنىڭ تۇتـقان يوللىرىغا مۇۋاپىق بولۇپ، ئۆزى ناھايىتى غەيرەتلىك كىشى ئىـدى ۋە ئۇ مەنكى بۇ ھەرپلەرنى يازغۇچىنىڭ ئۇستازى ۋە باش قويىدىغان پىشۋاسى ئىدى. ئۇ تارىـخ ھىجـرى بىر مىڭ ئۇچ يۈز تۆتـىچى يىلى (مىلادى1886 ـــ 1887 ـ يىلى ـــ ت) ھەرەم شېرىپ زىيارىتىدىن يانغاندا ئەنبەرسەر دىگەن جايـدا ۋاپات بولـدى. ئۇنىڭ يەنە بىر ئىنـىسى مولـلا ئەلى ھاجى ئاخۇنۇم بىر مەزگىل ئەلەم بولـدى. بۇ مولـلا، خوشگوي ۋە خۇش سۆزلۈك كىشى ئـىدى. يەنە مولـلا ئابـدۇلـقادىر ئاخـۇن مۇفـتى دىـگەن مولـلا فۇقۇھار شەرىئەتـشۇناس، خۇش تەبىئەتلىك، خۇش مۇئاملـىلىك، شائىرلىق ئىلمـگە مايىل، بەزمە ئارالىقا قايىل بىر كىشى بار ئـىدى. ھازىر ئۇ كـىشى ھايات بولۇپ، قازى كالانلىق مەنسۇبـىنى ئۆتىمەكـتە، كورلـدا بولـسا مولـلا ئەخـمەت ئاخۇن دىـگەن كـىشى قازى كالان ئـىدى. بۇنىڭ ئىلمى ئازراق، ئىنساپ دىيانەتلىرى تولاراق كىشى ئىدى. تۇرپانغا قازى سورخ ئابى دىگەن كىشـىنى قازى كالان قىلىپ تەيىنلـىدى. بۇ مولـلا، دىندار، فۇقۇھا ئالىمى، تەقۋادار كـىشى بولۇپ، مـىجەز شېرىپـلىرى نازۇك، غەيرەتـلىك ۋە چۇس ئادەم ئـىدى. بىراق، مەنسۇبـىدىن تېزلا بىكار قىلىنـدى. ئۇنىڭ ئورنـىغا تۇرپانـلىق مولـلا تۆمۈر ئاخۇننى قازى كالان قىلدى. بۇ مولـلا، فۇقۇھا ئىلمىنى شەرھىلىگۈچى، دىندار، پەرزگاركىشى ئىدى. ئۇنىڭ پەرزگارلـىغى شۇنچىلىك ئىدىكى، ھېكىم خان تۆرەم تۇرپانـغا ھاكىم بولغان ۋە

زامان قالايمىقان، ئىنقىلاپلار پارتلىغان بىر چاغدا، ئۇ ھېكىم خان تۆرەمدىن بىر مىڭ بەش يۈز قىزىل تىللا ئامانەت ئالغان ئىكەن. بۇنى قايتۇرغىچە مالسمان بولۇپ، ئوتتۇرىدىن ئون ئىكىكى يىل ئۆتۈپتۇ. ئاندىن قازى كالان "بۇ ۋاقىتقىچە بۇ ئامانەتنى ئىزدەپ كىشى كەلمىدى، ھايات چېغىمدا بۇ ئامانەتنى تاپشۇرۇپ بەرگەچ، ھەرەم زىيارىتىگە مۇيەسسەر بولۇپ كېلەي" دەپ تۇرپاندىن چىقىپ فەرغانە ۋىلايىتىگە كېلىپ، ھېكىم خان تۆرەمنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپ، بۇ ئامانەت ئالغان تىللانى ئالدىغا قويغاندا، تۆرەم "بۇ قانداق نەمە؟ قاچان ئامانەت ئالغانسىز؟" دەپتۇ. چۈنكى، بۇ ئىش ئۇنىڭ ئېسىدىن چىقىپ كەتكەن ئىكەن. قازى كالان ۋەقەنى بايان قىلىپ، ئۆزىنى تونۇشتۇرغاندىن كېيىن، تۆرەم ئاندىن قازى كالانىنى تونۇپ، تەھسىن-ئاپىرىن ئوقۇپ "ئۇشبۇ زامانىدىمۇ مۇنداق ئىنسان، دىيانەتلىك ئادەم بار ئىكەن، ئېسىمدىن چىقىپتۇ" دەپ خوش بولۇپ دۇئا قىلىپ، بىرنەچچە كۈن توختىتىپ مېھمان ۋە زىيارەتلەرنى قىلىپ يولغا سالغان ئىكەن. تۇرپان بىلەن فەرغانە ۋىلايىتىنىڭ ئارىلىغى ئەقەللى ئاتمىش كۈنلۈك مەنزىل ئىدى. ئۇ سەمەرقەنتكە بارغاندا كېسەل بولۇپ ۋاپات بولۇپتۇ، بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئوغلى بىلەل ھەمرا ئىكەن. ئۇ ئوغلىغا "مۇبادا مەن ھەق تائالانىڭ ھۆكۈمىگە بوي سۇنسام، سەن بۇ جايدىن ھەجگە بارساڭ راۋا بولمايدۇ، تۇرپانغا بېرىپ ئۇكىلىرىڭنى كۆرۈپ، ئۇلارنىڭ مۇۋاپىق شەرىئەت ھەققىنى ئايرىپ بېرىپ، سەنمۇ ئۆز ھەققىڭنى ئايرىۋېلىپ، ئۆز پۇلۇڭ بىلەن ھەج قىلساڭ بولىدۇ" دەپ ۋەسىيەت قىلىپ ئالەمدىن ئۆتكەن ئىكەن. ئوغلى دادىسىنىڭ ئەمرى بويىچە تۇرپانغا قايتىپ كېلىپ، ئۆز ھەققى بىلەن ھەجنى ئادا قىلىپ كەلدى. يەنە مولا سايىت

ئاخۇن دەپ بىر ئۆلىما كىشى بار ئىدى. ھەممە ئىلمىدە ماھىر، سەۋىيىسى دېگىزدىنمۇ چوڭقۇر ئىدى. نۇرغۇن ئىلمىلىك تالىپلار بولسا "بۇ كىشىنىڭ ئىلمى خۇدا تەرىپىدىن بېۋاستە بېرىلگەن" دەيتتى. بۇ كىشى ئۆمۈر بويى دەرسگويلۇق بىلەن ئۆتتى. يەنە ئەسھابول كەھەب شەيخلىرىدىن موللا پولات شەيخ دېگەن ئەزىز، مۆتەۋەر ۋە باي بىر كىشى بار ئىدى. ئۇنى ئاق ئۆيلۈك قىلىپ ئاقسۇدا توختاتتى.

گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، بۇ يەتتە شەھەردە يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان مەزكۇر ئۆلىما ۋە سالاھىيەت ئىگىلىرىدىن باشقا يەنە ئەتۋارلىق ئالىملار ۋە پازىللار تولا ئىدى. لېكىن سۆزىمىزنى شۇنىڭ بىلەن بەس ۋە كۇپايە قىلدۇق. بۇ زاماندا يۇرت سوراپ، ھاكىمى ۋىلايەت بولغانلاردىن يەنە كاشغەردە ئالاش بېي دادخۇا، ياركەنتتە مۇھەممەت يۇنۇسجان شاغاۋۇل دادخۇا، خوتەندە نىياز ھاكىم بېگ دېگەنلەر بار ئىدى. بۇلارنىڭ زېكرى ئۆز مۇددىتىدە بايان قىلىندى. ئاقسۇغا ئەڭ دەسلەپ ھېكىم خان تۆرەم ھاكىملىق قىلدى. ئىككى يىلدىن كېيىن موللا جىيەن مىرزابېشىنى ھاكىم قىلدى. بۇ ئاقسۇنى ئون سەككىز ئاي سوردى. ئاندىن كۇچارلىق ئابدۇلراخمان دادخۇانى ھاكىم قىلدى. ئۇچتۇرپانغا مۇھەممەت بابا توقسابېينى ھاكىم قىلدى. باي سايرامغا مۇھەممەت ئىمىن توقسابېينى ھاكىم قىلدى. كۇچارغا ئىسھاق خوجامنى ھاكىم قىلدى، ئىككى يىلدىن كېيىن نار مۇھەممەت پەرۋانچىنى ھاكىم قىلدى. ئاندىن ئامىل خان تۆرەمگە ئىنايەت قىلدى. تۇرپاننى ھېكىم خان تۆرەمگە ھۆكۈم قىلدى. ئۇرۇمچىنى تۇڭگانى كەنجە ئاخۇنغا يارلىق قىلدى.

ئەلقىسسە، ئاتالىق غازى (ئاللا ئۇنىڭ ياتقان ئورنىنى نۇرلۇق

قىلسۇن!) يۇرتدارلىق ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۆزى قىلاتتى. دانا ۋە پازىل كىشىلەردىن ئاشكارا ھالدا بىرەر ۋەزىر تەيىنلىمىدى. لېكىن، ئۇ مەملىكەتدارلىق ئىشلىرىنى ھەل قىلىش، قېيىن مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىش، ئەمەلدارلارنى تەيىنلەش ۋە ئورنىدىن قالدۇرۇش قاتارلىق ئىشلارنىڭ ھەممىسىدە دىندار، ھۇشيار مىرزىلار ۋە تەجرىبىلىك كىشىلەرنى، خۇددى ۋەزىرلەرنىڭ ئورنىدا كۆرۈپ، شۇلارنىڭ مەسلىھىتى بىلەن بىر تەرەپ قىلاتتى. ئەمەلدارلىق، دۆلەتخۇالىق، پۇقرا پەرۋەرلىك ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىنلا ئۇلارنىڭ پىكرى بويىچە ئىجرا قىلاتتى. يۇرتلارنىڭ بارلىق كىرىم-چىقىملىرى، ئەمرائىلار، لەشكەرلەر سانى، ئات، ياراقلارنىڭ ھىساۋى، غەزنە، ئىشخانا، ئاشخانىلارنىڭ خىراجەت سەرپىياتى قاتارلىق ئىشلار مىرزىلارنىڭ باشقۇرۇشىغا بېرىلگەن ئىدى. ھۆكۈمەتدارلىق ئىشلىرىنى ئاساسەن مىرزىلار بىر تەرەپ قىلىپ، ئاندىن جانابى ئالىغا مەلۇم قىلاتتى. ئەرزچىلەر ۋە ئەلچىلەرنىڭ ئىشلىرىمۇ مىرزابېشىلار ئارقىلىق ھەل قىلىناتتى. جانابى ئالىنىڭ ھوقۇقىدىن قالسا، مىرزا-بېشىلارنىڭ ھوقۇقى چوڭ ئىدى. مىرزابېشىلارنىڭ ئىززەت ۋە ھۆرمىتى ناھايىتى چوڭ ئىدى. لېكىن ئۇلار غەزەپ سىياسەتتىنمۇ خالى ئەمەس ئىدى.

بۇزرۇك خان تۆرەم جانابى ئالى دەسلەپ كەلگەن چاغدا، موللا ياقۇپ مىرزابېشى دېگەن ئادەم ئۇنىڭ بىلەن بىللە كەلگەن ئىدى. ئۇ ئەقىل-پاراسەتتە تەڭداشسىز، مۇنشى خەتتاتلىقتا ئوخشىشى يوق ئىدى، ئۇ ئۇچ يىل مىقدارى مىرزىلىق ئەمەلنى ئۆتىدى، ئاندىن كېسەل بولۇپ ۋاپات بولدى، ئۇنىڭدىن كېيىن مىرزا باراتنى مىرزا بېشى قىلدى. لېكىن ئۇ ئىش ئېلىپ بارالمىدى. ئاندىن مولا ئەھ-

سانی مىرزا بېشى قىلدى. ئۇ راۋاج تاپالمىدى. ئاقۇەت كاشغەرلىق هاجى ئەلەم ئاخۇنىنىڭ ئوغلى مۇهەممەدنى مەخزۇمنى مىرزا بېشى قىلدى. ئۇنىڭ مەشهۇر ئىسمى مىرزا فەرسەخ ئىدى. چۈنكى، ئۇ كاشغەردىن تۇرپانغىچە بولغان يوللارنى فەرسەخ قىلىپ (ئۆلچەپ — ت)، تاش توختىتىپ كەلگەن ئىدى. ئۇ ناھايىتى هۇشيار، تەجرىبە-لىك، قاۋۇل، زېرەك، تېز قەلەم ۋە مۇنشىلىقتا رىسالىلەر يازغان، هەممە ئىلىمدە دانا ۋە هەممىگە ماقۇل كىشى ئىدى. يەتتە خىل تىل بىلەتتى. ئالتە تايىپىنىڭ خېتىنى يازاتتى ۋە ئوقۇيتاتتى. ئۇنىڭ يېنىدا يەنە بۇخارالىق مولا كامال مىرزا، تۇسلۇق كامالىدىن مىرزا، موللا بارات مىرزا، ئەۋلىيا مىرزا، كاتتا خوجا مىرزا، شادى مىرزا، كاشىق خان تۆرە مىرزا قاتارلىقلار بار ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن مەرغىنانلىق زەينۇلئابىدىن مىرزا دېگەن كاشغەرگە كەلدى. بۇ زاتنىڭ تەرىپى يۇقۇرىدا بايان قىلىندى.

بىرى بەچچە هۆكۈمىتىنىڭ ئاخىرقى چاغلىرىدا، مەزكۇر مىرزا بېشىنى قىرىق ئاتلىق يىگىت بىلەن خاقانى مەنسەپدارلىرىغا ۋە زۇڭتۇڭ دارىنغا ئەلچى قىلىپ ماڭدۇردى. قورال-ياراقلىرى بىلەن كېلىپ مارالۇبشىدىن ئۆتكەندە، زۇڭتۇڭ دارىنىنىڭ چاپاۋۇل چېرىك-لىرىگە ئۇچراپ، بىر بىرىنىڭ مەقسىدىنى ئۇقۇشماي، تىل-زۇۋاندا-لىرىنى بىلىشمىگەنلىكتىن، زۇڭتۇڭ دارىنىنىڭ چېرىكلىرى قورال-ياراقلىق بۇ ئادەملەرنى كۆرۈپ ئوق چىقىرىپتۇ، مەزكۇر يىگىتلەرنىڭ هەممىسىنى يوق قىلىپتۇ. مەخزۇمنىڭ ئاغزىغا ئوق تېگىپ، بوغۇزىدا توختاپ قاپتۇ. بۇ بەھۇش بولۇپ ياتقاندا، زۇڭتۇڭ دارىن يېتىپ كەپتۇ. ئۇنىڭغا جانابى ئالىنىڭ غەزىنىچىسى هوشۇر مەهرەم، ئاقسۇلۇق سىدىق بېكلەر تىلماچ بولۇپ كەلگەن ئىكەن. ئۇلار بۇنى تونۇپ

زۇكتۇكۇ دارىنغا مەلۇم قىلىپتۇ ۋە "بۇ كىشى لاۋ پادىشانىڭ (كونا پادىشانىڭ ــ ت) كاتتا ئادىمى ئىدى، بەك تىنچ ئادەم ئىدى" دېگەندە، ئۇ "ئاندىاق بولسا مەن چۈشكەن يەرگە تىنچ ئېلىپ بارسۇن" دەپ بۇيرۇپتۇ، ئېلىپ بارغاندىن كېيىن جاراھەتچى بىر خىتاينى ھازىر قىلىپ سۆز سورىسا، جاۋاپ بېرەلمەي، ئىما-ئىشارەت بىلەن "ماڭا دۇۋەت، قەغەز، قەلەم كېرەك" دەپتۇ، بۇلارنى كەلتۈرگەندىن كېيىن، مۇددىئالىرىنى خەتكە يېزىپ بېرىپتۇ. خەت مەزمۇنىغا قاراپ تۇرۇپ "ئۇلۇغ خانىنىڭ مەنسەپدار ۋە چېرىكلىرىنىڭ كەلگەنلىگىنى ئاڭلاپ، بىلىپ تۇرۇپ، قورال-يارىاق بىلەن ئۇلارغا دۇچار بولغىنىڭ قانداق؟" دەپ سورىغاندا، ئۇ خەتكە يېزىپ "مېنىڭ خەۋىرىم يوق، بىرىك بەچچە ئۆزىدىن قورقۇپ، مېنى ئەلچى قىلىپ بۇيرۇغان ئىكەن" دېگەندە، بۇ "ئۇ سېنى ئۆلسۇن دەپ بۇيرۇغان ئىكەن" دىسە، يەنە خەتكە يېزىپ "بىرىك بەچچە ياش ئىدى، ياشلىق قىلىپ بىمەسلىھەت مېنى بۇيرۇدى، بارمايمەن دېگىلى بولمىدى" دەپتۇ. بۇ "راستىڭنى ئېيتتىڭ" دەپ قايىل بولۇپ ئادەم قوشۇپ، كاشغەرگە ئېلىپ بارسۇن دەپ، يولدا خەجلەيدىغان كۈمۈش ئىنئام قىلدى ۋە كاشغەرگە بارغاندا، ئۇنىڭغا ئوبدان جاي-ماكان تەيىنلەپ، ۋەزىپە مۇئاش بەلگىلەپ، تۆت-بەش كۈندە سۆز سوراپ ئىلتىپات قىلىپ تۇردى.

ئاخىرى قىشىنىڭ سوغاقلىرى ئۆز ماكانىغا كەتتى. باھار كۈنلىرى كەلدى، پاختەك، قوش-قومۇرلەر سايراشقا باشلىدى. مەخزۇم مىرزا بېشىمۇ سۆزگە كىرىپ، "ئەمدى يۇرتۇمغا چىقىپ كەتسەم" دەپ ئەرز مەلۇم قىلدى. زۇكتۇكۇ دارىن "چېرىكلەر سىزنى بىلمەي ئېتىپ قويۇپتۇ، كۆڭلىڭىزگە ئالماي، رازى بولۇپ ئەپۇ

قىلىڭ" دەپ ئۆزرە-خالىق ئېيتىپ، ئىككى يۈز سەر كۆمۈش ۋە ئات بېرىپ، فەرغانە ۋىلايىتىگە كېتىشكە رۇخسەت بېرىپتۇ. ئۇ ياخشىلىقنىڭ ئەسراتىنى بۇ ئالەمدە كۆرۈپ، مەرغىنانغا ساق-سالامەت بېرىپ، ئۇرۇق-قاياشلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ، ھەرەم شېرىپ زىيارىتىگە مۇيەسسەر بولۇپ، مۇرات-مەقسەتلىرى ھاسىل بولۇپ، يەنە يېنىپ كېلىپ مەرغىنانداً ۋاپات بولۇپتۇ.

يەنە نەجمىدىن مىرزا، ھاجى ئارتۇق مىرزا، موللا ئەيسا مىرزا، موللا قاسىم مىرزا، موللا كېرەم مىرزا قاتارلىق كۆپ مىرزىلار بار ئىدى. يەنە تاشكەنتتە غازى ئاتالىقىغا مىرزا بېشى بولۇپ، ئاندىن مەرغىنانغا ھاكىم بولغان ۋە كېيىنچە موللا ئالىم قۇل ئەمىرى لەشكەر خوتەنىدىكى ھاجى پادىشاغا مىرزا بېشى قىلىپ ئەۋەتكەن ۋە قارغىلىققا ھاكىم بولغان قانائەنشاھ دېگەن كىشى بار ئىدى، ھىسار بېك زادىلىرىدىن مىرزا باباېبەك ھىسارى بولسا جانابى ئاتالىقنىڭ پەرمانى بىلەن ئاقسۇغا زاكاتچى قىلىپ تەيىنلەندى. ئۇچتۇرپاندىن كورلىغچە بولغان جايلاردىن زاكات يىغىش ۋە زاكات ئېلىشقا بۇيرۇق بېرىش، قاراۋۇللاردىن ئۆتىدىغان يول خېتى قاتارلىقلارغا دەل بۇ زاكاتچىنىڭ مۆھۈرى بېسىلاتتى ۋە ئۇنىڭ پەرمانى بىلەن بىر تەرەپ قىلىناتتى. بۇ مۆمىن، دىندار، ئىنساپلىق كىشى ئىدى. ھەر ھەپتىدە قۇرئانى كېرىمنى بىر قېتىم ۋە دالايىلنى بىر قېتىم خەتمە قىلىپ چۈشۈرەتتى. مەزكۇر كىتابنى يازغۇچى مەنكى كەمىنە موللا مۇسا ئىبنى موللا ئەيسا خوجا سايرامىمۇ مەزكۇر زاكاتچىنىڭ خىزمىتىدە يەتتە يىل ئىشلەپ ئۆمرۈمنى ئۆتكۈزدۈم. ئۇنىڭ تاھارەتسىز يەرگە قەدەم قويغانلىغىنى كۆرمىدىم. ئۇ قىش ۋە يازدا سوغاق سۇدا تاھارەت قىلاتتى. نازۇك شەرىئەتكە قىلچىلىكمۇ تاجاۋۇز

ياكى خلاپلىق قىلمايتتى، بىر ھۇجرىنى پەقەت تالاۋەت قىلىشقا تەيىنلىگەن ئىدى، بۇ ھۇجرىدا ئىككى خام خىش، ئىككى پارچە بورا، بىر پارچە كالامى شېرىپ، بىر پارچە دالايىل، بىر دانە رىھلدىن باشقا ھېچ نەرسە يوق ئىدى. بۇ ئۆيگە مەندىن باشقا ئادەم-نىڭ كىرىشىگە ئىجازەت بېرىلمەيتتى. ھاۋا سوغاق كۈنلەرنىڭ بىرىدە، بىر مۇھىم ئىش ئۈچۈن ئۇنىڭ يېنىغا كىرسەم، ئۇ يېڭىلا تاھارەت ئالغان ئىكەن. تاھارەت سۇيى ئۇنىڭ بۇرۇت، ساقال ۋە قاش، ماقاللىرىدا مۇزلاپ قاپتۇ، مەن چىقىپ بىر خۇمۇڭغا جىق كۆمۈر سېلىپ ئوت يېقىپ، ئىس-دۇتلىرىنى چىقىرىپ، كۆتۈرۈپ كىرىپ ئالدىغا قويدۇم. ئۇ قول ۋە يۈزلىرىنى بىر قاتار ئىستۇبىلىپ، دۇئا قىلىپ تۇرۇپ، "ئەي بوتام، بۇ ئوتنى ئېلىپ چىقىپ ئۆزەڭلەر ئىسسىنىڭلار، مېنى بۇنداق راھەتكە ئادەت قىلىپ قويماڭلار" دەپ چىقىرىۋەتتى. ئۇ قۇرئان تالاۋەت قىلىدىغان ئۆيىگە زادى ئوت قالمايتتى ۋە "يېشىم ئاتمىشقا يەتتى، ئاقنى قارا قىلدىم، قارانى ئاق قىلدىم. ئۆمرۈمنى غەپلەت بىلەن ئۆتكۈزدۈم. دەرگاھى ئىلاغا قايسى يۈزۈم ۋە قايسى كۆزۈم بىلەن بېرىپ، ئۇنىڭ جامالىغا قانداق قارايمەن، ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرىدا ئاق ساقلىمىنى قىزىل قانغا بوياپ تۆھپە قىلىپ ئېلىپ بارسام، بىر غازات قىلىپ ئۆلسەم" دەپ يىغلاپ-يىغلاپ، كۆز ياشلىرىنى خۇددى يامغۇردەك تامچا-تامچا قىلىپ تۆكەتتى. مەن كەمىنە ئۆز كۆڭلۈمدە "مۇبادا خىتاي كەلسە، جاننى ساقلاش ئۈچۈن قايسى داۋان ياكى قايسى قاراۋۇل-دىن ئېشىپ كېتەر ئىكەنسىز" دەيتتىم. ئاخىرى ئۇ يارىكەنتتە كاپىرلارنىڭ قولىدىن شەربەتى شاھادەتنى ئىچتى ۋە مۇرادىغا يەتتى. ئۇ تولا كېچىلەرنى ئۇيقۇسىز تالاۋەت بىلەن ئۆتكۈزەتتى.

تالاۋەتتىن باشقا ئىشلارنى كەم قىلاتتى. نەقىل قىلىشلارغا قارىغاندا، خىتايلار قادىر قۇلى بېك، ئامىل خان تۆرە، مۇھەممەت ئىمىن توقسابىي، قارى مۇھتەر باشلىق ئون يەتتە كاتتا بېكنى بىر كۈندە شاھادەتلىككە يەتكۈزگەن ئىكەن، بۇلارنىڭ ئىچىدە مەزكۇر زاكاتچىنىڭ بېشى تېنىدىن جۇدا بولۇپ، نەچچە سەكرەپ، قاتتىق ئاۋاز بىلەن قاقاقلاپ كۈلۈپتۇ. بۇنى كۆرگىلى چىقىقان خالايىق ئاڭلاپ ۋە كۆرۈپ ھەيران بارماقلىرىنى تەپەككۇر چىشلىرىغا قويۇپ چىشلەپ، تەھسىن-ئاپىرىنلارنى ئوقۇغان ئىكەن. بۇنىڭغا جاللات كاپىرلارمۇ ھەيران بولۇپ قاراپ قالغان ئىكەن. ياركەنتتىن كېلىپ بۇ ۋەقەنى ماڭا سۆزلەپ بەرگەن ئىشەنچلىك سودىگەرلەر مەندىن "بۇ زاكاتچىدا قانداق ياخشى كارامەت ۋە خىسلەت بار ئىدى. ئۇ قانداقچە مۇنداق بولدى" دەپ ماھىيىتىنى سوردى. بىلگەنلىرىمنى بايان قىلدىم، ئۇلار ئاپىرىنلارنى قىلىپ دۇئاغا قول كۆتەردى.

شۇ سائادەت ئەسىر ۋە دۆلەت يار زامانداا، ھۇشيار مىرزىلارنىڭ خۇش ئىنىشا ۋە قەلەملىرىنىڭ سۆزلەرنى تەرتىپكە سېلىش ۋە تىزىش ئۈسلۇبى گويا مىرزا ئابدۇلقادىر بىيدىلى ئەررەھمەنىڭ (215) خەت ۋە سۆز ئۈسلۇبىغا ئوخشاش بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەر بىر ھەرپىدىن گۈل يۇزلۇك بىر مەھبۇپ، ھەر بىر چېكىتلىرىدىن بىر سۈزۈك لەئىلە پەيدا بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارغا گويا بىر باغى جاھانەك، سەيرى-تاماشا قىلىپ، كۆرگۈچىلەرنىڭ كۆزلىرىگە روشەن نۇر، كۆڭۈللىرىگە ھەددىدىن ئارتۇق خوشاللىق بەخش ۋە ئاتا قىلاتتى. بۇ تەدبىرچى مىرزا ساھىپ ۋە دەپتەرچىلەرنىڭ خوش قەلەملىرىدىن چىققان گۈزەل ۋە شىرىن سۆزلەرنىڭ ھەر بىر ھەرپى بولسا پۈقرالارنىڭ مول مەئىشىتى ۋە پاراۋانلىغىغا سەۋەپ بولاتتى. ئۇنىڭ

هەر بىر چېكىتى بولسا كۆكۈللەرنىڭ تەشۋىشلىرىنى ئورنىغا چۈشۈرۈپ، خاتىرجەملىكنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەپ بولاتتى.

بۇ چاغدا يەنە بەزى بەدبەخ مىرزىلار بار ئىدىكى، ئۇلار بولسا زالىم، خىيانەتچى، ئىنساپسىز ئادەملەردىن ئىبارەت بولۇپ، بىرنى ئون قىلىشتىن قورقمايتتى، ئۇلارنىڭ قەلبى بولسا گويا بىر چايانىڭ چېقىشى ياكى بىر جاراھەتچىنىڭ زەھەرلىك نەشتىرىگە ئوخشايتى. دەمەك، ئۇ زامان مۇنداقلاردىنمۇ خالى ئەمەس ئىدى.

ئەلقىسسە، ئۇ ئادالەت ئىنتىزام ۋە ئاقۇئىتى خەيرلىك زامانىدا، جانابى بەدۆلەت غازىنىڭ ئالى دەرىجىلىك ۋە ئىنتىزام ئاقۇۋەتلىك ئەسكەرلەر تەبەقىسى ئىچىدە مۇھەممەت نەزەر بېك، قادىر قۇلى بېك دېگەن ئادەملەر بولۇپ، بۇلار نەسەپ جەھەتتە فەرغانە ۋىلايىتىدىكى بابۇرىيە[216] خانلىرىنىڭ نەسەپلىرىگە مەنسۇپ ئىدى. خۇداي قۇلى خان بولسا خانلارنىڭ ئەۋلادى ئىدى. ئۇ ئاز ۋاقىت خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ، ئاندىن تەختتىن چۈشتى. بۇنىڭ نامى بولباقچى خان دېگەن ئىسىم بىلەن مەشھۇر. يەنە ئىلگىرىكى خوقەند خانلىرى زامانىدا خىزمەت قىلىپ، خانلارنىڭ مۇبارەك نەزەرلىرىدىن ئۆتۈپ يۈرت سوراپ، ئىسىلزادىلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالغانلاردىن مىرزا ئەھمەت قۇشبېگى، نارمۇھەممەت پەرۋانىچى، باقى بېك دادخۇا، مىر بابا دادخۇا، پەيزۇللا دادخۇا، قوش دادخۇا، ھەمدەم باتۇر بېشى، مىرزا قاسىم مۇھتەر، بۇخارالىق ئابدۇل غاپپار بېك، ھىسارلىق مۇھەممەت ئىمىن بېك، خوجا نەزەر بېك بوخچە، بەردار ھۆدەيچى قاتارلىق ئىسىل كاتتا بېك ۋە بېكزادىلەر تولا ئىدى. بۇلار جانابى ئالىنىڭ مۇبارەك دۆلەتلىرى سايىسىدە خاتىرجەم ۋە ئىززەت، ئابروي بىلەن ئۇنىڭ ئوبدان ئەمرائىلىرى

بولۇپ ئۆمۇر كەچۈردى.

بۇلاردىن باشقا يەنە ئەسلىدىن بىكار قىلىنغان، ئەمما تەجرىبە-لىك ئىسىل ئەسرائىلەرمو تولا ئىدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ يەنە جەڭ-ئۇرۇش كۈنلىرىنى تاماشا ۋە بەزمە قاتاردا كۆرۈپ، بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق بىلىپ ئىش قىلدىغان ئەسرى لەشكەرلەرمۇ بار ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە جانابى ئاتالىق غازىنىڭ پەرزەنت رىشتىسى بولغان بېڭ قۇلى بېگىم بولسا، ئۇ چاغدا ئەسرۇل ئەسرا ۋە لەشكەر بېشى ئىدى، ئىككىنچى ئوغلى ھەق قۇلى بېگىم بولسا ئەسرى لەشكەر ئىدى. مىرزا ئەھمەت قۇشبېگىمۇ ئەسرى لەشكەر ئىدى. بۇرۇنقى خانلار زامانىدا تاشكەنتنى نەچچە يىل سوريغان ۋە فەرغانە ۋىلايىتىدىن كەلگەنلەرنىڭ ئىچىدە، بۇ كىشىدەك كاتتا ۋە چوڭ ئەمەلدار يوق ئىدى. جانابى ئالى بۇ كىشىنى ئەسرى لەشكەر قىلدى. لېكىن ئۆز ئۆزىدىن ئەندىشە قىلىپ، بىر مەزگىل نەزەربەنتتە تۇتۇپ، يەنە ئۇنىڭغا مېھرىۋان بولۇپ، ئەسرى لەشكەرلىككە تەيىنلىدى. بۇنىڭ زىكرى يۇقۇرىدا بايان قىلىندى. يەتە قىپچاق ئۆمەر قۇل دادخۇدا دىگەن كىشى بار ئىدى. بۇنىمۇ ئەسرى لەشكەر قىلدى. بۇ ئەسلىدە فەرغانە ۋىلايىتىدىكى خانلارنىڭ ھۇزۇرىدا چوڭ ئەمەلدار ئىدى. بۇ ئون تۆت يىل ئەسرى لەشكەر بولۇپ، دۆلەت ئىززىتى بىلەن يۇرتىغا چىقىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئابدۇللا پانسەتنى ئەسرى لەشكەر قىلدى. ئۇ بىرنەچچە يىل خۇددى رۇستەمى داستان ۋە سام نەرىمانلاردىنمۇ ئارتۇق ئىشلارنى قىلدى. ئاخىرى كۆزى نۇردىن قالدى. بىرنەچچە مۇددەتتىن كېيىن، ئۇنىڭغا ئىككى يۈز يامبۇ ئىنئام قىلىپ، ئادەم قوشۇپ، بەلخدىكى مازارى شېرىپكە ماڭدۇردى. ئۇنىڭ ئورنىغا

بەچچە باتۇر پانسەتنى ئەمرى لەشگەر قىلدى. بۇ جانابى بەدۆ-
لەت غازىنىڭ قول ئاستىدا ئۆسكەن ئىدى. يەنە قىپچاق تۇردى
قۇلنى ئەمرى لەشكەر قىلغان ئىدى. بۇ كېيىن ئورنىدىن بوشاپ
كۇچاردا تۇردى. بۇ مۇمىن مۇسۇلمان، دىندار ۋە تالاۋەتتىن
باشقا ئىشلار بىلەن كەم شۇغۇللىنىدىغان كىشى ئىدى. ئاخىرى
ساق-سالامەت ئۆز يۇرتىغا چىقىپ كەتتى. يەنە قىپچاق مۇھەممەت
مۇسا توقسابىي دىگەن ئەمرى لەشكەر بار ئىدى. بۇ جانابى ئالى
تەرىپىدىن ئاقسۇدا سالام ئاغىسى ۋە ئۆزبەنىڭ ئورۇنباسارى
قىلىپ تەيىنلەنگەن ئىدى. يەنە ئاۋغان جامدار دادخۇانى ئەمىرى
لەشكەر قىلىپ، توپ، زەمبىرەك سەربازلىرىنىڭ ئۇستىگە قويغان
ئىدى. بۇ ناھايىتى ھەيۋەتلىك، باتۇر ۋە شىجائەتلىك كىشى
ئىدى. بۇ ساق-سالامەت ئۆز يۇرتىغا قايتىپ، ھەرەم شېرىپىنىڭ
زىيارەت ئاللىرىغا مۇيەسسەر بولۇپ، مەقسەت-مۇرادىغا يېتىپ
ۋاپاتى بولۇپتۇ، يەنە كىپەك لاۋۇر، ئابدۇلرەھىم پەھلىۋان، ئۆمەر
خوجا ئىشان، تۆرە قۇل لاۋۇر، مۇھەممەت ئەپەندى، خېلىل
ئەپەندى قاتارلىقلارمۇ ئەمرى لەشكەرلىك دەرىجىسىدە تۇرغان
ئىدى.

ياساۋۇلباشلار جامائەسىدىن كاتتا ئەمەلدار ۋە ئەمرى لەشكەر-
لىك دەرىجىسىگە كۆتىرىلگەنلەردىن تۇراپ خوجا ياساۋۇلبېشى
دىگەن بار ئىدى. كېيىن ئۇ بىكار قىلىنىپ، ئورنىغا مۇھەممەت
قاۋۇل بېك يۈز بېشىنى ياساۋۇل بېشى قىلدى، ئۇ ئىسمى جىسمىغا
لايىق ناھايىتى قاۋۇل كىشى ئىدى. يايدى ئۇرۇشىدا ئوق تېگىپ
ئۆلدى. يەنە كورلا ھاكىمى نىياز مۇھەممەت توقسابىينى ئەمىرى
لەشكەر قىلىپ داۋانچىندا قويدى، ھەيدەر قۇلى پانسەت، ئەشمۇ-

هەممەت پانسەت باشلىق ئالتە پانسەتنى ئۇنىڭغا ھەمرا قىلدى. بۇلار خىتايلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ، شاھادەتلىكە يەتتى. يەنە باتۇر ۋە ناملىق پانسەتلەردىن ئەزىم قۇل پانسەت دىگەن بار ئىدى. ئۇ گۈماددا خىتايلار بىلەن ئۇرۇشۇپ، بىرنەچچە يىگىتى بىلەن شاھادەتلىكە ئۇلاندى. كېرىم باي دادخۇا، كېرىم باي مىرزا، شىر مۇھەممەت پانسەتلەرمۇ ئاخىرىدا ئەمىرى لەشكەر بولدى. بۇلار ساق-سالامەت ئۆز يۇرتىغا چىقىپ كەتتى. ھاجى ئارتۇق مىرزا بېشىمۇ پانسەت، ئەمىرى لەشكەر قاتارلىق مەنسەپلەردە بولغان. موللا پازىل قارى بولسا كېلىشكەن مۇنشى ئىدى.

يەنە ئۆرگەنچ بېكلىرىدىن مەھمۇت بېك ئۆرگەنچى بولسا چوڭ پانسەت، مۇمىن، دىندار، غەيرەت-شىجائەتتە بىگۈمان كىشى ئىدى. ئورا توپە بېكزادىلىرىدىن ئەلى بېك پانسەت، ۋەلىئۇللا پانسەتلەرمۇ كاتتا ۋە ياخشى ئادەملەر ئىدى. يەنە ئوبۇلقاسىم پانسەت، ئاسامىددىن پانسەت، ئالىم باي پانسەت، ئەيت مۇھەممەت پانسەت، باقى بېك پانسەت، مىركېرىم قۇرچى، باي مۇھەممەت پاراش بېشى، كاشغەرلىق ئاخۇن پانسەت، نوروز پانسەت قاتارلىق پانسەت، لاۋۇر، سەرجەڭلەر بولۇپ، ئومۇمەن ئالتۇن كەمەر ۋە ئوقدانلىق پانسەت، ئەمرائىلار ئىككى يۈزدىن ئارتۇق ئىدى.

ئالتە شەھەر ئادەملىرىدىن نىياز ھاكىم بېكنىڭ ئىنىسى مۇھەممەت ئىمىن بېك ئەمىرى لەشكەر ئىدى. تۇڭگان مادالويە، يېڭى مۇسۇلمان خۇدالويەلەرمۇ ئەمىرى لەشكەر ئىدى. تۇڭگانى ۋە يېڭى مۇسۇلمانلارمۇ يەنە بىرمۇنچە پانسەت، ئەمرائى، يۈز بېشىلار بار ئىدى. ئاقسۇلۇق ئابدۇلراخمان دادخۇانىڭ ئوغلى ھاپىز بېك دىگەن پانسەت بار ئىدى. ئۇ موللا ۋە ئۆلما بولۇپ، شۇ زامانىنىڭ

ئۆلىمالىرىدىن كەم ئەمەس ئىدى. ئىلىمىي پەزىلەتلەردىن خالى ئەمەس ئىدى. دەسلەپتە ئۇ دادىسىنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ، بىللە ھەج ئىسلامنى ئادا قىلىپ كەلدى. بۇ يىلمۇ ھەرەم شەرىپ زىيارىتىگە مۇيەسسەر بولۇپ كەلدى. لېكىن پەلەك ۋەزىيىتى ھاپىز ھاجىنىڭ تەبىئەت-ئىدراكلىرىگە مۇۋاپىق كەلمىگەنلىگى، زامانە ئادەملىرىنىڭ پېئىل ئەتىۋارىمۇ ئۇنىڭ نۇرلۇق مىجەزىگە ياقمىغانلىغى تۈپەيلىدىن، ئۇ شەھەرنى تاشلاپ سەھرانى خالىدى. بىرنەچچە مۇددەتتىن كېيىن شەھەرنىڭ ئۇلۇغلىرى، ئۇنى قايتۇرۇپ كېلىپ، قازى كالانلىق مەنسۇبىگە تەينىلىدى. ھازىرمۇ قازىلىق ئورنىدا تۇرماقتا. يەنە كۇچارلىق قادىر پانسەت دېگەن بار ئىدى. خىتايلار كەلگەندە ئاز ۋاقىت مەنسەپ تۇتتى، ئاندىن ھەرەم شەرىپ زىيارىتىگە سەپەر قىلىپ ۋاپات بولدى. بۇنىڭ زىكىرى يۇقۇرىدا بايان قىلىندى. يەنە شەھىيارلىق مەمۇر پانسەت دېگەن ئادەم خاقانى چىنى لەشكەرلىرى ۋە مەنسەپدارلىرى كەلگەندىن كېيىن، ئەمىرى ئىتائەتتىن چىقىپ، ئۆزبېشىمچىلىق قىلىپ، سۇنىنەت يولى ۋە رازىلىغىنى ساقلاپ، ھىجرەتنى ئىختىيار قىلىپ، بىرمۇنچە ئادەملىرى بىلەن كۆچۈپ ھەرەم شەرىپ زىيارىتىنى كۆزلەپ، شەھىياردىن قوزغىلىپ، ئاقسۇ تەۋەسىدىكى ئاۋات دېگەن جايغا كەلگەندە، زۇڭتۇڭ دارېن بىر كىچىدە لەشكەرلىرى بىلەن بېرىپ، ئادەملىرىنى تۇتۇۋالىدى. مەزكۇر پانسەت بىرنەچچە ئادىمى بىلەن قېچىپ ياركەنتكە بارغاندا تۇتۇلدى. مەنسەپدارلار ئالدىغا ئېلىپ كىرىپ، نۇرغۇن سۆزلەرنى قىلىپ، "ئەمدى يەنە نېمە مەقسەتكىز بار" دېگەندە، ئۇ "ئاتالىق غازى بەرگەن ئېتىمنى ۋە قورال-ياراقلىرىمنى بەرسىكىز، سىز چېرىكلىرىكىز بىلەن بىر كاتتا ئوچۇق مەيدانغا چىقسىكىز، ئۇ

يەردە مەن چېرىكلىرىڭىز بىلەن ئۇرۇشۇپ ئۆلۈسەم دېگەن ئارزۇ-
ھەۋىسىم بار، بۇنىڭدىن بۆلەك مەقسىدىم يوق" دەپتۇ، مەنسەپدار-
لارنىڭ ناھايىتى غەزىۋى كېلىپ، ئاممىغا ئىبرەت قىلىش ئۈچۈن،
ئۆلتۈرۈپ بېشىنى كېسىپ، ئاقسۇ، كۇچارغا ئاپىرىپ شۆھرەت
قىلدى. يەنە ئاقسۇلۇق مۇغەننى ئەخمەت ئاخۇن ببننى موللا رۇستەم
دېگەن ئادەم بار ئىدى. بۇ جانابى ئالى بەدۆلەتكە يېگىت ۋە
مەھرەم بولۇپ، ئۇ جانابى ئالىدىن زادى ئايرىلمايدىغان يارەمچى
ئىدى. ئۇ تۇرپان ۋە ئۇرۇمچى ئۇرۇشلىرىدا جانابى ئالى بىلەن
يەتتە يىل مىقدارى بىللە بولدى. ئۇ نەقلى ھىكايە ۋە خەۋەر
قىسسىلەرگە ناھايىتى ئۇستا ئادەم ئىدى. ئۇرۇمچى خەۋەرلىرى ۋە
تۇرپان داستانلىرىنى مەزكۇر كىشىدىن يۇزمۇ-يۈز ئاڭلاپ، ئۇنى
باشقىلارنىڭ دېگەنلىرىگە سېلىشتۇرۇپ تەھقىقلاپ، بۇ ۋەرەق
سەھىپىسىگە بېكىتتىم. چۈنكى، بىر كىشىنىڭ ھەممە جايدا ھازىر
بولۇپ كۆز بىلەن كۆرۈشى ھەم ۋەقەلەردىن تولۇق خەۋەردار
بولۇشىغا مۇمكىن بولمايدىغانلىغى ھەممە ئەقىل ئىگىلىرىگە روشەن
ۋە ئاشكارىدۇر-ۋەسسالام.

18

بۇ مەجمۇئە مۇئەللىپىنىڭ ئىسمى نەسەپلىرى، سەرگۈ-
زەشتە خەۋەرلىرى قىسسەئى ئەپسانىلىرى
ھەم ۋەقەلىرى بايانى

مۇۋەپپەقىيەتكە يېقىن يارەنلەر ۋە سادىق قىلىقلىق بۇرادەرلەر-

نىڭ ئوچۇق كۆڭۈللىرىگە روشەن ۋە يېقىن بولغايىكى، بۇ كەمىنە موللا مۇسا ئىبنى موللا ئەيسا خوجا سايرامى زەررىدىن كەم ۋە بى ئېتىۋار بىر ئەرز قىلىدۇكى، ئەڭ دەسلەپتە يەنى بالاغەتكە يەتكەن دەسلەپكى چاغلاردا، ئاتام مەرھۇم ئىلىم ئارزۇسى ۋە تەلىۋىدە، مېنى كۇچارغا ئېلىپ بېرىپ، موللا ئوسمان ئاخۇنۇم ئەلەيھىررەھمەنىڭ خىزمىتىگە قويغان ئىدى. مەن بۇ جايدا بىرنەچچە يىل مەدرىسىنىڭ تۇپرىغى، ئىلىم تالىپلىرىنىڭ دەپسەندىسى بولۇپ، تېخى ئەمدىلا توغرا بىلەن ناتوغرىنىڭ مەنىلىرىنى ئايرىپ ئىگەللەشكە كۇچ-قۇۋۋىتىم يېتىشكە باشلىغان چاغدا، كۇچاردىكى تۇڭگانلار ئۇلۇغ خانىنىڭ ئەمرى ئىتائىتىدىن چىقىپ ئىسلام ئاچتى. بۇ كۇنلەردە بۇ ھەرپلەرنى يازغۇچى — مەن سايرامدا ئىدىم. ئۇشتۇمتۇت كۇچار تەرەپتىن بۇرھانىدىن خېتىپ خوجام ۋە پەرزەندى مەھمۇدىن خوجام ھەم موللا ئوسمان ئاخۇنۇملار ئىسلام شېرىپ ئاچماق ۋە ھەدىسىنىڭ "جەننەت قىلىچ سايىسىنىڭ ئاستىدا" دىگەن مەزمۇنى بويىچە شەرىئەت قىلىچىنى چاپماقنى نىيەت قىلىپ، ئاقسۇ تەرەپكە سەپەر قىلىپ، سايرامغا چۇشتى. كەمىنە مەنمۇ ئۇلار بىلەن كۆرۈشتۇم. ئۆز ئىختىيارىمغا قارىماي، بىللە ھەمرا بولۇپ، قارا يۇلغۇنغا كەلدۇق. ئاقسۇ ھاكىمى سەئىد بېگ باش بولۇپ، نۇرغۇن خىتاي چېرىگىنى ئېلىپ چىقىپ ئۇزۇشتى، باراۋەرلىك قىلالماي قاچتۇق. كەمىنە مەنمۇ بىرنەچچە ئادەم بىلەن موقۇر يولىغا كىرىپ، چۆل-جەزىرىلەر بىلەن كۇچارنىڭ يۇلتۇز باغ دىگەن كەنتىگە چىقتۇق. بۇ جايدىكىلەر كىيىم-كېچەك ۋە ئات-ئۇلاقلىرىمدىن ئايرىپ، مېنى خىتايلارغا تۆھپە-سوغا قىلىپ ئېلىپ بارماقچى بولدى. بىر ھەپتىدىن كېيىن يەنە كۇچارلىق خوجاملار ئادەم راستلاپ، ئاقسۇ تەرەپكە ماڭ-

هانلىغىنىڭ خەۋىرى ئاڭلاندى. ئۇلار بىزنى بوشاتتى. يولتۇز باغ-دىن پىيادە ۋە يالغۇز كوچار شەھىرىگە باردىم. كوچار ئادەملىرىنىڭ قىياپىتىدىن گويا قىيامەتنىڭ ئەسىرى ئاشكارا كۆرۈنۈپ تۇراتتى. پانا قىلغۇدەك بىرەر جاي-ماكانمۇ تېپىلمىدى. ئاخىرى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەللۇللانىڭ مازاراتلىرىغا باردىم. بۇ چاغدا موللا ئاللا يار ئاخۇنۇم ۋە موللا يۈسۈپ ئاخۇنۇملار مازارنىڭ بېغىدىكى خوجاملار ئەجدادىنىڭ ئاياقلىرىدا ئەھىتكاپ نىيىتى بىلەن دۇئا-تەلەپ قىلىپ تۇرغان ئىكەن. مەن ئۇلار بىلەن كۆرۈشۈپ، سەرگۈ-زەشتە ۋە باشقا ۋەقەلەرنى بايان قىلدىم، ئۇلارنىڭ ئالدىدا يىگىرمە كۈنچە تۇردۇم. ئۇشتۇمتۇت مەھمۇدىن خوجام ئاقسۇ ئېلىنىغانلىغىنىڭ خۇش خەۋىرىنى ئېلىپ كوچارغا كەلدى. ئۇ خوجاملار بىلەن كۆرۈ-شۈپ، تۆت-بەش كۈن تۇرۇپ ئاقسۇغا يانىدىغان بولدى. مەنمۇ بىللە يانىدىم. سايرامغا كېلىپ نەزەر سالسام، يۇرتىنىڭ ئەھۋالى باشقىچە بولۇپ كېتىپتۇ. بۇ جايدا تۇرۇشنىڭ ئىمكانىيىتى بولمىغانلىقتىن، ئاقسۇغا بىللە كەلدىم. ئاندىن ئۇچتۇرپانغا باردىم، بۇ يۇرتلار ئاتالىق غازى بەدۆلەتكە تەۋە بولغىچە ئۇچتۇرپاندا ئۆمۈر كەچۈردۇم. بۇ ۋە-قەلەر ئاۋالقى داستاندا زىكر قىلىنغان ئىدى. ئاندىن كېيىن جانابى ئالى بەدۆلەت ئاقسۇدا قويغان زاكاتچىنىڭ قول ئاستىدا مىرزىلىق خىزمىتىنى ئۆتەپ، ئۇ زاكاتچى بىلەن ئون بىر يىل بىللە ھەمەجە-لىس، ھەمتاۋاق ۋە ھەمپىيالە بولۇپ، خاتىرجەم ۋە تىنچ كۆڭۈل ئۆتتۈم. ئۇ قادىر ئالالىنىڭ جالالىتى ۋە ئىرادە تەقدىرى بىلەن، ئۆزىرىمىز ئۆتتى. ھازىر بۇ قېرى ئاجىز ۋە باشتىن-ئاياققىچە گۇناغا چۆمگەن، ھىچنىمىنىمۇ بىلمەيدىغان بىچارە ئاقسۇ ئىچىنى جاي-ماكان تۇتۇپ، بىر بۇلۇڭدا دۇئا ۋە ئىلتىجا بىلەن پۇقرالىق كوچىسىدا

هەممىدىن خالى بولۇپ، پاك هاياتلىق دائىربىسىدە ئۆمرىڭىز ئۆتۈپ تۇرۇپتۇ ــ ئەڭ ئالى ماختاش ئاللاغا مەنسۇپتۇر!

ئەلقىسسە، مەن يۇقۇرىدا سايرامدىن بولىمەن دىدىم. ئەگەر سايرامنىڭ ۋەقە ئەھۋاللىرىنى ئىنىدەك بايان قىلمىسام، بۇ غېرىپ-بىچارە دىلسىزنىڭ دىللىرى ئۆز جاي مەركىزىگە چۈشمەيدىغاندەك تۇرىدۇ. بۇۋا-ئەجداتلىرىمىز، ياشانغان باشقا قېرى دانا ئادەملەرنىڭ يۇزمۇ-يۇز ۋە ئىشەنچىلىك مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، بۇنىڭدىن ئىككى يۇز يىل ئىلگىرى ئىلىدا جوراس (217) نەسلىدىن چىققان قۇنتەيجى دىگەن بىر مۇناپىق قالماق بۇ موغۇلىستان يۇرتىغا تۆرە بولۇپ، خان دەرىجىسى بىلەن چوڭ ئورۇنغا ئىگە بولغان ئىكەن. ئۇنىڭ شەرقى هۇدۇدى قومۇل، بالەكۆل (باركول ــ ت)، شىمالى هۇدۇدى كاتتا دېڭىز (بالقاش كۆلى ــ ت)، غەربى هۇدۇدى تاشكەنت، چىمكەنت، سايرامغىچە، جەنۇبى هۇدۇدى قاراڭغۇ تاققىچە بولۇپ، ئۇنىڭ هۆكۈمى مۇشۇ دائىرىدە جارى بولغان ئىكەن. بىر چاغدا ئۇ ئۇشتۇمتوت لەشكەر تارتىپ، تاشكەنتنىڭ سايرام دىگەن جايىنى بېسۋېلىپ، ئەمرى ئىتائىتىگە كىرگۈزۈپ، ئۆز ئورنىدا بىر قالماقنى چوڭ قىلىپ، يەنە نەچچە قالماقنى ئۇنىڭغا يارۇ-هەمرا قىلىپ، ئۆزى چېگرىسىغا يېقىن كەلگەندە، سايرام ئەھلى ئىتائەتىتىن چىقىپ ۋەقە قوزغاپ، مەزكۇر قالماقلارنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ پەرمانىدىن چىقىپتۇ. بىرنەچچە قالماق جېنىنى جايلاپ قېچىپ كېلىپ، قۇنتەيجە بېتىشىپ ئەھۋالنى مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، قۇنتەيجى ئىلغا كىرمەي، ئۆزىنىڭ ئادەت رەسمىيەتلىرى بويىچە ئانت-قەسەمياتلارنى تىلغا ئېلىپ، سايرامغا يېنىپ بېرىپ، بۇ جايىنى ئىككىنچى قېتىم بېسۋېلىپ، بىرنەچچە ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ، تالان-تاراج قىلىپتۇ.

بۇ چاغدا سايرام ئەھلى خوجا ئۇرۇغى، شاھ ئۇرۇغى، ئەمىر ئۇرۇغى دەپ ئۈچ قەبىلە ياكى ئۈچ ئۇرۇقتىن ئىبارەت ئىكەن. قۇنتەيجى بۇ ئۈچ ئۇرۇقنىڭ ئىسىل ۋە كاتتىلىرىنى ئىلغاپ، ھەر ئۇرۇقتىن يىگىرمە ئۆيلۈكتىن ئاتمىش ئۆيلۈك ئادەمنى ئەھلى ئايال-لىرى ۋە بالا-پەرزەنتلىرى بىلەن ئاق ئۆيلۈك قىلىپ كۆچۈرۈپ، ئۆز يۇرتى ئىلىغا ئېلىپ كېلىپتۇ، بۇ جايدا بىر يىل ئەترايىدا تۇرغۇزۇپ، ئاندىن ئۇلارنى تۇرپانغا ئەۋەتىپتۇ. ئۇلار تۇرپاندا ئىككى يىلچە تۇرۇپتۇ. بۇ كۇنلەردە قۇنتەيجى يوقلۇق ماكانىدىن ئورۇن ئېلىپتۇ ۋە خاقانى لەشكىرى ئىلى بىلەن ئالتە شەھەرگە كەلگەنلىگى خەۋىرى ئاڭلاندى. بۇ ئاتمىش ئۆيلۈك ئادەم ئەمدى ئۆز يۇرتىمىزغا كەتسەك بولىدىكەن دەپ، ھەدىستە "ۋەتەنىنى دوست بىلگەنلىك ئىماندۇر" دەپ كۆرسىتىلگەندەك، ئۆز يۇرتىغا كېتىپ، قەۋمى قېرىنداشلىرىغا يېتىش ئارزۇ-ئىشتىياقى بىلەن تۇرپاندىن قوزغىلىپ، مۇزداۋانغا كەلگەندە، خىتاي چېرىگىنىڭ ئۇلۇغى ئۇچراپ؛ "سىزلەر نىمە ئادەم؟" دەپ سوريىغاندا، ئۇلار ئۆزىنىڭ ئەرزى ھالىنى بايان قىلىپتۇ. ئاندىن ئۇ خىتاي ئۇلۇغى شەپقەت يۇزىدىن "ئۇلۇغ خانىنىڭ چېرىكلىرى كەلدى، يوللار قالايمىقان، بۇ يۇرتلار تىنجىپ بولغىچە دىخانچىلىق قىلىپ كۇن ئېلىپ تۇرساڭلار" دەپ بانا-سەۋەپ كۆرسىتىپ، كېتىشكە جاۋاپ بەرمەي، ياقىرىق دىگەن جايغا ئېلىپ كېلىپ ئولتۇرغۇزۇپتۇ. ئۇلار بۇ يەردىمۇ بىر-نەچچە يىل تۇرۇپ، ئاخىرى باي تەۋەسىگە بېرىپ ئولتۇرۇپتۇ. بۇ يەردىمۇ بىرنەچچە مۇددەت تۇرۇپ، يەنىلا كۆنەلمەي، تاغنىڭ ئاغزى ۋە كەڭرى جاي ئىكەن دەپ، ئۇشبۇ سايرامغا بېرىپ تۇختاپ قاپتۇ. ئۇلار ئەسلى تاشكەنتنىڭ سايرام دىگەن جايىدىن كەلگەنلىگى

ئۇچۇن، باشقىلار بۇلارنى سايرامى دەپ ئاتاپتۇ. ئاخىرى بۇ يۇرتـ
لارمۇ خىتايغا قارايتۇ. ئۇ چاغدا بۇ يەتتە شەھەردە ئادەم ئاز، تېخى
ئاۋات بولمىغان ۋاقتى ئىكەن. خىتاي مەنسەپدارلىرى بۇ سايرام
خەلقىنى ئۆزىگە پۇقرا ۋە ئىتائەتمەن قىلىشنى نىيەت قىلىدىكەن.
بۇ چاغدا سايرامدا ئەمىرلەر ئۇرۇغىدىن بىر كىشى ئەمەلدارلىققا
ئاشىق، مەنسەپكە جانپىدا ئىكەن. خاقانى مەنسەپدارلىرى ئۇ ئادەم
دىن "بۇ ئادەملەرنى قانداق قىلسا، ئۇلار خانغا تەۋە بولۇپ، خىز
مىتىنى قىلىدۇ؟" دەپ سوراپتۇ، ئۇ "بۇ ئادەملەر مېنىڭ سۆز ۋە
بۇيرۇغۇمدىن چىقمايدۇ. ماڭا چوڭ مەنسەپ بەرسىڭىز، مەن ئۇلارنى
ئۇلۇغ خانغا تەۋە قىلىپ بېرەي" دەپ مەلۇم قىلىپتۇ. خىتاي مەنسەپـ
دارى بۇنى ماقۇل كۆرۈپ خانغا مەلۇم قىلىپ، ئاقسۇ، كۇچارنىڭ
ھاكىملىرى بىلەن ئوخشاش قىلىپ، ئۇچىنچى جەرەكەلىك مەنسەپ
بېرىپتۇ. شۇڭلاشقا سايرامنىڭ ھاكىملىرى بۇرۇندىنلا ئاقسۇ، كۇچار
نىڭ ھاكىملىرى بىلەن جەرەكە ۋە مەرتىۋىدە باراۋەر ئىدى. لېكىن
ئۇلارغا قارىغاندا، پۇقرالىسى ئاز ۋە يۇرتى كىچىك ئىدى.

سايرامدىكى بۇ ئۇچ ئۇرۇق نەچچە ئەسىر ۋە يىللار مابەينىدە
بىر بىرىگە ئارىلىشىپ، سىڭىشىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار
مۇناسىۋەتتە يەنىلا ئۆزلىرىنى ئايرىم دەپ ھىساپلايدۇ. شاھ ئۇرۇغى
دىگەنلەر ئۆزلىرىنىڭ نەسەپلىرىنى قەدىمقى كېيان پادىشالىرى[218]
ۋە تاجىك شاھلىرىنىڭ[219] نەسەپلىرىگە ئاپىرىپ باغلايدۇ، ئەمىر
ئۇرۇغى بولسا ئىلگىرى يۇرت سوراپ، ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆتكەن
ۋەزىرا، ئەمىرا ۋە ئەمىرلەر بىلەن نەسەپداش دەيدۇ. ئەمما خوجا
ئۇرۇغى دىگەنلەر ئۆزىنى ئەلەۋىلەر،[220] يەنى ئەلى كىرە مولا
ۋەجھۇ بىلەن نەسەپداش دەپ ھىساپلاپ، بىز ئۇنىڭ ئەۋلادى بولـ

مىز دەپ ئىسپات قىلىپ پەخىرلىنىدۇ. كەمىنە مەنمۇ ئۇشبۇ ئورۇغدىن بولىمەن. ئاتا-بوۋىمىزدىن قالغان خوش مۇبارەك شەجىرە هازىرمۇ مەۋجۇت بولۇپ، مەن ئۇنى تەۋەررۈك قىلىپ ساقلىماقتىمەن.

بۇ مۇقەددىمىنى يېزىشتىن مەقسەت ۋە تەلەپ شۇكى، تامامى دىن ۋە مىللەتتە، ئۇلۇغ ئەشرەپلەر ئارىسىدا ياكى ئەرەپ، ئەجەملەر ئىچىدە، تۈرك، تاجىك، موغۇل تايىپىلىرىدە ئۆزىنىڭ نەسەپلىرىنى مۇهاپىزەت قىلىپ، هەر بىر تايىپە ئۆزىنى بىر قەبىلىگە نەسەپداش قىلىپ، بىر نەسلىگە باغلاپ كېلىپتۇ ۋە ئەجدادلىرىنىڭ ئۇستىخان-سۆڭەكلىرىگە هۆرمەت قىلىپ، شۇنىڭ بىلەن پەخىرلىنىپ كېلىپتۇ. هازىر خىتاي، قالماق، قىرغىز ۋە قىپچاقلار ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ نەسەپلىرىنى ساقلاش بىلەن تەڭ، پەرزەنت ۋە نەۋرىلىرىنى ئاگاهقىلىپ، نەسەپلىرىنى تەكىتلەپ ئۇگىتىدۇ. هەر بىر قەبىلە ئۆز ئۇرۇغىنى ئىسپات قىلىپ، ئۇنى ئابروي دەپ بىلىپ، بىزلەر پالانى ئۇرۇغدىن بولمىز دەپ پەخرى ئىپتىخار قىلىدۇ. مىللەت ۋە دىندىن بىگانىلارمۇ ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ ئۇستىخان ۋە ئىسمى-نەسەپلىرىنى بايان قىلىشىپ خۇرسەن بولىدۇ — بەس. شۇڭلاشقا كەمىنە مەنمۇ ئەجدادلىرىمنىڭ زىكرى نەسەپلىرىنى ئىزهار قىلىپ بايان قىلىشنى لازىم ۋە زۆرۈر دەپ تاپتىم.

مېنىڭ نەسەپنامەم بولسا، مەنكى موللا مۇسا بولسا، موللا ئەيسا خوجانىڭ ئوغلى، ئۇ ئەزىزخان خوجانىڭ ئوغلى، ئۇ نىيازخان خوجانىڭ ئوغلى، ئۇ ئىشان سۇلتان خوجانىڭ ئوغلى، ئۇ ئىشان پادىشا خوجانىڭ ئوغلى، ئۇ ئىشان شاهى جاهان خوجانىڭ ئوغلى، ئۇ ئىشان غېرىپ شاهى خوجانىڭ ئوغلى، ئۇ ئىشان سەئىد جالالدىن بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ ئىشان سەئىد جامالىدىن بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ

ئىشان سەئىد كامالىدىن بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ سەئىد ئىبراھىم بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ سەئىد ئابدۇلجاپپار بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ سەئىد ئابدۇلكېرىم بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ سەئىد ئابدۇلمەجىت بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ سەئىد ئابدۇلۋاھاپ بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ سەئىد ئابدۇلئەزىز بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ سەئىد ئارسلان بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ سەئىد ئىلياس بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ سەئىد مەھمۇد بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ سەئىد ئىپتىخار بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ ئۇسمان بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ ئۆمەر بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ ئىسمايىل بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ ئىسھاق بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ ئابدۇلكېرىم بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ ئابدۇلجەلىل بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ ئابدۇلرەھىم بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ ئابدۇلرەھمان بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ ئابدۇلجەپپار بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ ئابدۇلغەتتاھ بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ ئىمام مۇھەممەت ھەنىپەنىڭ ئوغلى، ئۇ ئەلى كىرەمۇللا ۋەجھۇنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئاللا ئۇلارنىڭ ھەممىسىدىن رازى بولغاي! بۇ شەجىرەئى مۇبارەك بولسا، سەمەرقەنت ۋىلايىتى ئەبەيدۇللاخان غازى[221] زامانىدا، يەنى تارىخ ھىجرى توققۇز يۈز قىرىق بەشىنچى يىلى (مىلادى 1538 — 1539 ـ يىلى — ت) ئالاھىدە يېڭى تۈرغۈزۇلۇپ، ئۇ زامانىدىكى ئۆلىمائى ئەزىزەملەرنىڭ مۆھرى كېرەملىرىنى بېسىپ بېكىتىپ، خانىنىڭ يارلىق مۆھۈرى ۋە ئىمزاسى بىلەن توغرىلاپ ۋە زىننەتلەپ، سەئىد كامالىدىن بايىغا مۆھۈرلۈك ئالتۇن نىشان بىلەن قوشۇپ بەرگەن ئىكەن. بۇ ھازىرمۇ مەۋجۇت. تەۋەررۈك ئۈچۈن، بۇ ئالى يارلىق نىشانىنى ئۆز ئەينى بويىچە يېزىپ بېكىتتىم.

ئالى يارلىق نىشانى

ئەبۇلغازى ئەبەيدۇللاخان سۆزىمىز، ئەزىز كامگار ① قەرىنـ

داشـلار بىرله جۇۋان ② بەختـتى بەرخوردار ③ پەرزەنتلەر ۋە ئالى مۇئـدار بېكـلەر بىرله ديانەت ئاسار سەدىرلەر ④ ۋە بائېتۇار ⑤ ۋەزىـرلەر بىرله ئامانەت شوئار ۋەكىـلـلەر ئەلا ئەلغـۇسۇس سايـرام ۋىلايەتـنىڭ هـاكىمـى ۋە سەجـجاده نەشـنىلـرى ⑥ ۋە ماشايىخى قۇززات، مەدرىسە دانىشمەندلەرى ۋە يۇز بېگى، ئون بېگى ئەربابى كالانـتەر⑦، خوجاشـرىڭ رەئىيەت ⑧ ئايماق، ئايماق ۋە كەنتنىڭ ئۇلۇغ كىچىك تۇرك، تاجىك، كەدخۇدا ساكىـن ⑨ مۇتەۋەتـتەنلا⑩ـ رىغە مەلۇم بولسۇنكىم، هەممەكى هىممەت شەرىئەت ئايىن ⑪ ۋەتە ـ مامى نېئىمەت سائادەت قەرىنىمزدىن ⑫ ئىسلامى شېرىف راۋاجـى ۋە روۋنەقىغە مەزىرتى سەيدىلىئىنس ۋە لەجـىن ئەفزەلۇسـسا لاۋات ۋە ئەكمەلسلام ⑬ مىللەت شەرىئەتنىڭ تەقەۋۋۇسىيەت ⑭ ۋە تەمەششـ ـ

---

① كامگار ـــ بەختلىك.
② جۇۋان ـــ يىگىت.
③ بەرخوردار ـــ بەھرىمەن، لايىق.
④ سەدىر ـــ ئالى ئەمەلدارلار.
⑤ بائېتۇار ـــ ئەتىۋارلىق.
⑥ سەججاده نەشىن ـــ جاينامازدا ئولتۇرغۇچى.
⑦ كالانتەر ـــ چوڭراق،
⑧ رەئىيەت ـــ خالايىق.
⑨ كە خۇدا ساكىن ـــ ئۆيلۈك ـ ئوچاقلىق.
⑩ مۇتەۋەتتەنلەر ـــ ۋەتەن تۇتقۇچىلار.
⑪ ئايىن ـــ گۈزەل.
⑫ قەرىن ـــ يېقىن.
⑬ ئەكمەلسلام ـــ مۇھەممەت پەيغەمبەر.
⑭ تەقەۋۋۇيەت ـــ كۈچەيتىش.

غه ① مەسرەف ② ۋە مۇتەۋەججىه ③ بولغانى ئۈچۈن، سايرام تۇمانىنىڭ ④ سەججادە نەشىنلىك مەنسەبىن ئالى جاناپ ۋە مۇتە ئالى نىساب ⑤ ۋە كامالەت ئىكتىساب ⑥ تەئىبىرى ئەكابىرى ئەززام⑦ نەھەمە-تۇل⑧ مەشايىخ ئىكرام كامالىددىن بابى سەيىددىمنى شەيخۇل ئىسلاملىقا مۇسەللەم ⑨ تۇتۇپ سۈيۈرغادۇق. ئەمدى بۇ نىشانە ئالىنى كۆرگەچ ئالىجاناپ مۇشارىللا ⑩ نى شەيخۇلئىسلام ۋە مۇقتىدا ⑪ بىلىپ، بۇ ئالى مەنسەبغە تەئەللۇق ئىش كۆرگەچ، ئالىجاناپقا رۇجۇئ⑫ قىلىپ، ئىززەت ۋە ئىكرامىنى لازىم بىلىپ، ھىچكىمەرسەنى بۇ مەنسەپتە ئۇلارغە شېرىك بىلمەسۇنلەر ۋە ھىچ ئافرىدە ⑬ ئۇلارنىڭ مۇھەممانىغە ⑭ دەخلى قىلما-

---

① تەمەششىيەت — ئىلگىرى سۈرۈش.
② مەسرەف — سەرپ قىلىش.
③ مۇتەۋەججە — يۇزلىنىش.
④ تۇمان — پەرقە.
⑤ مۇتەئالى نىساپ — ئالى نەسەپلىك.
⑥ ئىكساب — ھاسىل قىلىش، تېپىش.
⑦ ئەكابىرى ئەززام — ئۇلۇغ ئەكابىرلەر.
⑧ نەھمە — مەنە ئىپتىقوچى.
⑨ مۇسەللەم — ئىشىنىش.
⑩ مۇشارىللا — ئىشارەت بېرىلگەن، مەزكۇر.
⑪ مۇقتىدا — رەھبەر.
⑫ رۇجۇئ — قايتىش.
⑬ ئافرىدە — مەخلۇق.
⑭ مۇھەممات — ئېھتىياج.

سۇنلەر ۋە شەرىئەت مائابى ① قازى فەرىدۇن بىرلە ئۆزگە قازىلار ئالىجاناپ مۇشارىللانى مۇقەددەم بىلسۇنلەر ۋە خۇتۇت ② شەرئىيەنى ئۇلارنىڭ تەۋەققە ③ ۋە مۆھرى كىراملارنغە يەتكۈرسۇنلەر. يارلىغىدىن خىلاپ ئەتمەسۇنلەر ۋە ھەففاز ④ ئىمام، مۇئەززىن ۋە خەيىر بۇقئەلەرنىڭ ⑤ مۇجاۋۇرۇ مۇتەددىلەرى ⑥، ئالىجاناپنىڭ سۆزۇ مەسلەھەتىكىم شەرئى شېرىفغە مۇۋاپىق ۋە مىللىتى زەھراغا ⑦ مۇتابىق ⑧ بولغۇسىدۇر، چىقماسۇنلەر. مۇمەددۇ ⑨ مۇئاۋىن بولۇپ ئەكرەم ⑩ ۋە تەئەززىمنى بەجا كەلتۈرۈپ، تەخالىپ ⑪ ۋە تەمەررۇد ⑫ قىلماسۇنلەر. بەل سالۇنىكى ⑬ نىشانە ئالماسۇنلەر ۋە فەرۋانەچى تىلەمەسۇنلەر ۋە ئول جاناپنىڭ شەك-شىكايەتىنى تابىغايەت مۇئەبسەر ⑭ بىلسۇنلەر. ئوسال ۋە تەقسىر ⑮

---

① مائاب — يۆلەنچۈك.
② خۇتۇت — خەتلەر.
③ تەۋرەققە — بېكىتىش.
④ ھەففاز — ھاپىزلەر.
⑤ خەيىر بۇقئە — خەيرىيەت ئورنى.
⑥ مۇجاۋۇر مۇتەسەددى — راھىت ۋە باشلامچى.
⑦ زەھرا — گۈزەل.
⑧ مۇتابىق — تەدبىق، ئاساسەن.
⑨ مۇمەددۇ — مەدەت، ياردەم.
⑩ ئەكرەم — ھۆرمەتلەش.
⑪ تەخالىپ — مۇخالىپ.
⑫ تەمەررۇد — قارشى.
⑬ بەل سالۇنىكى —
⑭ مۇئەبسەر — تەسىرلىك.
⑮ ئوسال ۋە تەقسىر — يامان ئەيىپ.

بولماسۇنلەر دەپ ئىت يىلى سەفەر ئايىندە تارىخ توققۇز يۈز قىرىق بەشتە (مىلادى1538 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ـ ـ ت) سەمەرقەنت بەلدەسىدە① مۇھۇرلۇك نىشانە پۈتۈلدى ـ ـ ۋەسسالەم. 945 (مىلادى 1538 ـ يىلى ـ ـ ت)"

بۇ ئىلگىرى ئۆتكەن ئادەم ناملىرىنى ۋە كونا توزۇپ كەتكەن يارلىقنى بۇ ۋاراق ئىچىگە مۇندەرىجە قىلىپ تىزىشتىكى سەۋەپ شۇكى، بۇ ئۆتكەنلەرنىڭ شەرابىستى ۋە خانلارنىڭ تەقدىم قىلغان يارلىق نىشانە ئىشارىتى بىلەن، بۇ سەھىپە پارچىلىرىمۇ شەرەپكە ئىگە بولۇپ، قاتارغا كىرىپ قالارمىكىن دېگەنلىكتىن ئىبارەت. شۇنداقلا بۇنى ئوقۇغان ياكى ئاڭلىغانلارنىڭ بۇ يارلىق ئالىنى تەقدىم قىلغان ئەزىز ۋە مۇبارەك خانلار ھەققىدە دۇئا ۋە پاتىھە قىلىشقا سەۋەپ بولارمىكىن دېگەن تەلەپ ۋە مۇددىئادىن باشقا تەلەپ ياكى غەرەز بۇ كەمىنە مۇئەللىپنىڭ دىلىدىن ھېچقاچان يول تاپقان ئەمەس.

تارىخ كىتاپلىرىدا ئوچۇق بايان قىلىنىشىچە، خان ، خاقان، پادىشا، سۇلتان ياكى ئەمىر بولۇش ئۈچۈنمۇ بۇ نەسەپ ناھايىتى مۇھىم بولۇپ كەلگەن. تارىختكى ئادەملەر ھەرقانداق زامان ياكى چاغلاردا نەسەپ ئادەتلىرىگە ھەددىدىن زىيادە رىئايە ۋە مۇبالىغە قىلىپ، ئۆز ئەجداتلىرىنىڭ نەسەپ ئاساسلىرىنى مۇلاھىزە قىلىپ، ئۆزلىرىگە ئوبدان پادىشا كۆتىرىپ، ئۇنىڭ ئەمرى ـ پەرمانلىرىغا بوي سۇنۇپ ئۆتۈپتۇ ۋە ئۇمۇرلۇك ئىگىسى، ھاكىملارنىڭ ھۆكۈمران سۇلتانى بولغان ئالىلانىڭ پەزىل ئىنايىتى بىلەن، ئۇ پادىشالار بۇنداق ئۇلۇغ دۆلەتكە ۋە ئىززىتى ھۇرمەتكە يېتىپتۇ. ئەگەر بۇ ئاتالمىش پادىشالارنىڭ پۇقرا، خالايىق ئىچىدىكى بىرەر كەمتەر پۇقراسى خىزمەت كۆرسىتىپ، ئۇنىڭ نەزەرلىرىدىن بىر قېتىم ئۆتمەكـ

① بەلدە ـ ـ شەھەر.

لىك بىلەنلا، ئۇلارغا شاھانىلىق ئىلتىپاتلارنى ئاتا قىلىپ، ئايلىق ۋە يىللىق ـ مائاش ۋەزىپە، كۇلەنلەرنى تەيىن قىلىپ بەلگىلەپ، ئەۋلاتـ تىن ـ ئەۋلاتقىچە ۋە ئەسىردىن ـ ئەسىرگىچە جۇلدۇ ـ جاساقلىق مەنسـ ۋى، تارخانلىق دۆلتىگە ئىگە قىلىپ، يارلىق ۋە نىشان بېرىدىكەن. كېيىنكى خانلار، پادىشالارمۇ خىزمەت كۆرسەتكەن بۇ ئادەملەرنىڭ ئەۋلاتلىرىنى ئىزدەپ سوراپ، ئۇلارغا ئەجداتلىرىنىڭ مەنسەپ ۋە ئايلىق ـ ۋەزىپىلىرىنى يەنە ئىنئام ۋە ئېھسان قىلىپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى مەمنۇن ئېتىپ، ئورنىنى كۆتۈرۈپ، نەچچە يىلدا بىر قېتىم دەرگاھى بارگاھىغا ئېلىپ بېرىپ، كۆرۈشۈش شەرىپىگە ئىگە قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىمتىياز ۋە ھاجەتلىرىدىن چىقىدىكەن.

ئەي پادىشالارنىڭ پادىشاسى، ھۆكۈمرانلارنىڭ ھۆكۈمرانى، ئۇلۇغلارنىڭ ئۇلۇغى، ھەقىقى پادىشالىق پەقەت ساڭلا تېگىشلىك ۋە خاستۇر. ئۆز قەدىمى ئىلمىڭ بىلەن مەخلۇق ۋە بەندىلىرىڭدىن بەزى ئىنسانىنى ئىلغاپ، ئۆز ئىلتىپاتىڭ بىلەن ئۇلارغا ئۇلۇغ دۆلەت ۋە كاتتا دەرىجە مەرتىۋىسىنى ئاتا قىلىپ، ئورنىنى كۆتۈرۈپ، يۈكسەك دەرگاھى بارگاھىغا يېقىنلاشتۇرساڭ ۋە ئۇنداق بەندىلىرىڭگە بىرەر سەۋەپ قىلىپ، ئەۋلاتتىن ـ ئەۋلاتقىچە، ھەتتا ئىنقىرازى ئالەمگىچە ئۆز كامالى قۇدرىتىڭ بىلەن، ئۇلارنى بۇ دۇنيادا توغرا يولغا سېلىپ، راستلىققا باشلاپ، ئۇلارنىڭ قىيامەت كۈنىدىكى چوڭـ كىچىك گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلىپ، ئۆزەڭنىڭ يىگانە جاھانۇ جامال سۈپەت ۋە كامالىتىڭنىڭ دۆلەت شاراپىتىگە مۇيەسسەر قىلساڭ ۋە كەمىنە مەن مۇئەللىپنىمۇ ئۇلارنىڭ دائىرىسى ۋە دەرىجىسى قاتارىدا ھىساپلاپ، ئۆتكەنكى ۋە كېيىنكى خاتالىرىمغا ئەپۇ قەلمىنى سۈرۈپ، **ئۇلۇغ ۋە كەچىرىم قەلەمىتۇراشلىرى** بىلەن گۇناھلار چېكتىلىرىنى

تاراشلاپ، ئۇنى ياخشىلىققا ئايلاندۇرۇپ، لايىق دەرگاھىڭغا يېقىنلاشتۇرساڭ، بۇ سېنىڭ ئەزىمەت دەرگاھىڭدىن ھېچبىر يېتىشمەيدىغان ۋە ئاجايىپ نەرسە ئەمەس. "ئاللا بەندىلىرىنىڭ گۇناھىنى ياخشىلىققا ئايلاندۇرغۇچىدۇر"، "ئەي ئۇلۇغلارنىڭ ئۇلۇغى، رەھىمدىللىكلەرنىڭ رەھىمدىللىگى، سەن بولساڭ دۇئالارنى ئىجابەت قىلغۇچىدۇرسەن" — ۋەسسالام.

19

فەغفۇرچىننىڭ بۇيۇك ئىتائەت يارلىغى بويىچە كاتتا مەنسەپدارلىرىنىڭ بۇ يەتتە شەھەر زېمىنى بەلكى موغۇلستان تەۋەسىگە ئىككىنچى قېتىم ئىستىلا قىلىپ، ئۆزىنىڭ مۇلكى مىراسىغا يەنە ئىگە بولغانلىغى ۋەقە-ئەھۋاللىرىنىڭ بايانى

ئىپتىخارلىق ئەزىز دوستلار ۋە خوش لەززەتلىك ئالى مۇقتار بۇرادەرلەرنىڭ قەلبى ئىزھارلىرىغا روشەن ۋە ئېتىۋار بولغايكى، بۇنداق قىسسە، ئەپسانە ۋە خەۋەرلەرگە قارىغاندا، خاقانى چىنى ئىقلىمىنىڭ خانى داۋۇاڭ[222] زامانىدا، خاقانى مەملىكىتىنىڭ تەۋەسى ناھايىتى تىنچلىق، مەمۇرچىلىق بىلەن ئۆتكەن ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرىمۇ ئامانچىلىق بىلەن ياشىغان ئىكەن. ئۇ ئوتتۇز ئىككى يىل[223] ھۆكۈمران بولۇپتۇ. ئاندىن كېيىن شەنفۇڭ خان ئون ئىككى يىل[224] خان بولۇپ ئۆتۈپتۇ. بۇ كۈنلەردە جەن موزا دېگەن تايپىلەر خانلىق تالىشىپ، جەڭ-جىدەل پەيدا قىلىپتۇ. ئاندىن تۇغجىرخان[225]

تەختكە چىقىپتۇ. بۇ خان تەختكە چىقىپ يەتتىنچى يىلى[226] يەتتە شەھەردىكى تۆڭگانى تايىپىلىرى باش كۆتىرىپ، ئىتائەتتىن چىقتى. بۇ ۋەقەلەر مەزكۇر كىتاپنىڭ مۇقەددىمە ئاخىرىدا بايان قىلىندى.

تۇڭجر خان دەۋرىدە خاقانى چىنىنىڭ ئەتراپىدىكى يۇرتلار ناھايىتى پاراكەندە بولدى. خان قۇرئەنداز-پالچى، مۇنەججىم-يۇلتۇزشۇناسلارنى ھازىر قىلدى. خانىنىڭ تەلىيىنى سىناپ، يۇلتۇزلارنىڭ پالىغا چۈشكەن ئورۇن ۋە دەرىجىسىنى مۇلاھىزە قىلىپ، يۇلتۇزلارنىڭ كۆرۈنۈشى ۋە يۆنۈلۈشىنى تەكشۈرۈپ، سىناقلارنى قىلىپ، "بۇ ئۇلۇغ خان خانلىقنى بېرىپ، يەرنىڭ ئاستىغا كىرمىگۈچە، خانىنىڭ يۇرتىدىن يامانلىق ۋە شۇملۇق زادىلا كۆتىرىلمەيدۇ. پەلەكنىڭ ۋەزىيىتى ۋە يۇلتۇزلار كۆرسەتكەن دەلىللەردىن بۇنى كۆرگىلى بولىدۇ"، دەپ مەلۇم قىلىپتۇ. خان پالىنىڭ مەزمۇنىغا قاراپ، ئۆز پايتەختىدىن بىر پوتەي يىراقلىقتىكى ئەجداتلىرىنىڭ گۆرىستانلىغىغا باردىغان بىر لەخمە كولىتىپ، يول پەيدا قىلىپ، خانلىقنى ئوغلى، يەنى خانزادىلەر بولغان كاڭشۇي[227] دېگەنگە بېرىپ، باشلىرىنى چۈشۈرتۈپ بەرھەمەن[228] شەكلىگە كىرىپ، "ئەمدى مېنىڭ يەر يۈزىدە يۈرۈشۈم ھارام بولدى" دېگەن ئەقىدىسى بىلەن يەر ئاستىغا كىردى ۋە بۇ گۆرىستانلىقتىن چىققاندىمۇ، كىشىگە كۆرۈنمەيدىغان بولدى" دەپ ھىكايە قىلىدۇ. پايتەختىتىن گۆرىستانلىققا باردىغان بۇ لەخمە ئۇلگىرىكى خانلار زامانىدىن باشلاپلا بار ئىدى. ئەگەر ھەرقانداق چاغدا يۇقۇرقىدەك ۋەقە يۈز بەرسىلا، خانلار ئەنە شۇنداق قائىدە-يوسۇنلارنى قىلاتتى دەيدۇ.

لېكىن، كاڭشۇي خان تېخى كىچىك بولۇپ، ئۇچ ياشتا ئىدى. جۇڭتاڭ زۇندۇلىرى (ئوردا ئەمەلدارلىرى ياكى باش ۋالىلار ــ ت)

ئۆز قائىده ۋە نالايىق ئەقىدىلىرى بويىچە ئاسماندىن بىر ياش تىلەۋىلىپ خانغا بېرىپتۇ. خان تۆت ياشلىق بولۇپتۇ. زېمىندىن بىر ياشنى تىلەپ ئېلىپ خانغا بېرىپتۇ. خان بەش ياشلىق بولۇپتۇ. ئانسى بىر ياش بېرىپتۇ، خان ئالته ياش بولۇپتۇ. جۇڭتاڭ زۇندۇ-لىرى باشلىق ئەمەلدارلار بىر ياشنى تارتۇق قىلىپتۇ، يەتته ياشقا كىرىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن خانىمز يەتته يېشىدا تەختته ئولتۇردى دەپ ئەقىده ئېتىۋار قىلمىدىكەن. لېكىن، ئانسى قۇچاقىغا ئېلىپ ئولتۇرۇپ، خانلىق ھۆكۈمنى جارى قىلمىدىكەن دەيدۇ. بۇ رىۋايەتنىڭ راستلىغىغا پەقەت رىۋايەتچىنىڭ ئۆزىلا ھۆججه قىلمدۇ.

ئىنتىزاملىق ۋە ئادالەتلىك بۇ زاماندا، يەنه قۇرئەئەنداز مۇنەججىملەرنى ھازىر قىلىپ، قۇرئه تاشلاپ، خانىنىڭ تەلىيىنى كۆرۈپ، ئانا-ئادەمزات، ئۆسۈملۈك-ناباتاتلارغا شاھىت يۇلتۇزلارغا نەزەر سېلىپ، ئۇلارنىڭ ۋاقىت ۋە ئورنىنى مۇلاھىزە-سىناق قىلغاندىن كېيىن "ھازىر ئۇلۇغ خانىڭ يۇلتۇزى ناھايىتى يۇقۇرى دەرىجه ۋە مەرتىۋىگه چىقىپتۇ. تەلىيى ئوڭ ۋە ئۇستۇن ئىكەن، دۇشمەنلىرىنىڭ يۇلتۇزى تۆۋەنلەپتۇ. يۇرتى تىنچ، پەلەك ۋەزىيىتى-نىڭ دەللىلىشى ۋە يۇلتۇزلىرىنىڭ ئەھۋالىغا قارىغاندا، ئەجداتلىرىنىڭ مۇلكى مىراس يۇرتلىرى يەنه ئىككىنچى قېتىم ئۇنىڭ قول ئاستىغا كىرىپ تۇرۇپتۇ. شۇڭلاشقا، ھەرقانداق تەرەپكه چېرىك ماڭدۇرسا، جەزمەن غەلىبه قىلالايدۇ" دىگەن مەزمۇنىدا ئەرز مەلۇم قىلىپتۇ. بۇ چاغدا جۇڭتاڭنىڭ لى خۇڭجاڭ[229] باشلىق ۋەزىر، باشقا كاتتا ئەمەلدارلىرى ئۇلۇغ خانىغا قاراپ "غەرپ تەرەپتىكى لەنجۇسىڭ قاتارلىق كۆپ شەھەرلەرنى تۇڭگانىلار ئىگەللەپ غالىپ بولۇپ، يۇرت، پۇقرالارنى خاراپ ۋە ۋەيران قىلىپتۇ. ئىلىخونى ئوروسىيە-

له‌ر ئىشغال قىلىپتۇ ـ نه‌نىلۇ باچىكدىكى (جه‌نۇبى ئالته شه‌هه‌ر ـ ـ ت) چه‌نتۇلارغا (ئاق داستارلار ياكى مۇسۇلمانلار ـ ـ ت) غه‌رپ ته‌ره‌پتىن بىر ئادەم كېلىپ پادىشا بولۇپ، هۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرۇپتۇ. ئۇلۇغ خانىنىڭ دۆله‌تلىرىده بۇ ته‌ره‌پتىكى دۇشمه‌نله‌ر يوق بولدى. قه‌دىمقى زاماندىن بۇيان ئۇلۇغ خانلارنىڭ هۆكۈمرانلىغى ۋه قول ئاستىدا بولۇپ كه‌لگه‌ن غه‌رپ ته‌ره‌پتىكى يۇرتلارغا چېرىك ئه‌ۋه‌تىپ، ئۇ جايدىكى ئۇششاق پۇقرالارنى يوقلىساق"[230] دەپ مه‌لۇم قىلدى. ئاندىن ئۇلۇغ خان "ئانداق بولسا چېرىك بېرىپ، مه‌زكۇر شه‌هه‌ر ـ له‌رنى تېپىپ ئالسۇن، ئه‌گه‌ر ئۇلار ئۇرۇشتا چىقسا ئۇرۇشۇپ ئالسۇن، ئۇرۇشماي ئه‌ل بولغانلىرىنى يۇرت قىلسۇن، ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن قالغان بىر پۇڭ زېمىنىنى بىر مىڭ چېرىك يوق بولغىچه ئۇرۇشۇپ ئېلىپ، دۇشمه‌ندىن خالى قىلسۇن، مه‌ن بولسام ئۇلۇغ خان، ئۇششاق پۇقرالىرىمنىڭ گۇناسىدىن ئۆتۈپ ئه‌پۇ قىلدىم" دەپ كه‌چىلىك قىلىپ يارلىق قىلدى. چىڭ جاڭجۇننى[231] قىرىق مىڭ چېرىك بىله‌ن ئىلغا بۇيرۇدى، لوشى دارىننى يىگىرمه بەش (مىڭ) چېرىك بىله‌ن نه‌نىلۇ باچىڭغا بۇيرۇدى. نۇسرەت ئەسه‌رلىك بۇ مه‌نسه‌پدارلار غه‌لىبه ئەسه‌رلىك چېرىكله‌ر بىله‌ن له‌نجۇ سېڭغا كه‌لگه‌نده، له‌نجۇ سېڭنىڭ زۇڭدۇسى زۇڭتۇڭ دارىننى[232] يىگىرمه مىڭ چېرىك بىله‌ن لوشى دارىنغا قوشتى.

ئه‌لقىسسه، ئاڭلىماق كېره‌ككى، تۇڭگانلار فه‌غفۇرچىنىنىڭ ئىتا ـ ئىتىدىن چىقىپ، ئۆز ئىچىدىن ماخالۇڭ دىگه‌ن ئۆلماسىنى خان كۆتىرىپ، ئۇنىڭ ئالاهىده يارلىق هۆكۈملىرىنى جارى قىلدى. بۇ ۋه‌قه‌له‌ر يۇقۇرىدا مه‌زكۇر كىتابنىڭ مۇقه‌ددىمه ئاخىرىدا بايان قىلىندى. مه‌زكۇر ماخالۇڭ يوقالغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ باتۇرلىرىدىن

داخۇ، شوخۇ دىگەن داڭلىق ئىككى باتۇرتۇڭغانلارغا باش بولۇپ، خىتاي ئەھلى بىلەن ئۇرۇشۇپ، بەزىدە غالىپ، بەزىدە مەغلۇپ بولۇپ، قېچىپ يۈرۈپ، لەنجۇسىڭ ئەتراپىدىكى شەھەر ۋە سەھرايى كەنتلەردە، ئون يىل، بەلكى ئون ئىككى يىلغىچە خىتايلارنى بۇلاپ-تالاپ ئۆتكەن ئىدى.[233] بۇ چاغدا ئۇلار ئۇلۇغ خانلىق يارلىغى بىلەن مەزكۇر چېرىكلەرنىڭ لەنجۇسىڭغا كېلىپ ئورۇنلاشقانلىغىنى ئاڭلاپ، بۇ جايلاردىمۇ تۇرالماي، قامۇلغا چىقىپ، ئىككى ئايچە تۇرۇپ، قورقۇپ ئەندىشە قىلىپ، قامۇل ئەھلىنىمۇ قورقۇتۇپ، زورلۇق بىلەن چوڭ-كىچىك ئون مىڭغا يېقىن ئادەمنى ھەيدەپ تۇرپانغا چۇشتى. بۇ ۋەقە بايان قىلىنغان ئىدى.

بۇ كۈنلەردە ئۇلۇغ خانلىق چېرىكلىرى قامۇلغا كەلدى. چىڭ جاڭجۈن لەشكەرلىرى بىلەن شىخۇغا قاراپ ماڭدى. لوشى دارېن قامۇلغا جايلاشتى. زۇڭتۇڭ دارېن گۇچۇڭغا كەلدى.[234] ئۇ تۇرپان تەرەپكە ئاتلىنىدىغان بولۇپ تۇرغان كۈنلەردە، ئاتالىق غازى بەدۆ-لەت ئوتتۇز مىڭ لەشكەر ۋە توپخانىلىرى بىلەن تۇرپانغا كېلىپ چۇشتى دىگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ، ئەندىشە قىلىپ، لەنجۇسىڭ زۇڭدۇسىغا "لاۋ پادىشا ئوتتۇز مىڭ چېرىگى بىلەن ئۆزى باش بولۇپ، تۇرپانغا كېلىپ چۇشۇپتۇ. كۇچ-قوۋۇتى ئارتۇق، قورال-ياراقلىرى تولا، ئادەملىرى باتۇر ۋە يامانىدەك مەلۇم بولىدۇ. يەنە بىر مۇنچە چېرىك ياردەم ئىلتىپاتى بولسا" دىگەن مەزمۇنىدا ئەرز ئەۋەتتى. زۇڭدۇ گۇڭزۇڭىبۇ ئەرزنى كۆرۈپ، "مەن ئۆزەم ئاتمىش مىڭ چېرىك بىلەن ئاتلاندىم، ئەندىشە قىلماي مەقسەت، مۇددىئا تەرەپكە قەدەم قويغايسىزلەر" دىگەن مەزمۇندا يارلىق كەلدى. مەنسەپدارلار ۋە چېرىكلەردە قۇۋۋەت ۋە شىجائەت پەيدا بولۇپ

يولغا چىقتى. ئۇلار قامۇلدا ئون ئايغىچە تۇرغاندۇر. ئاندىن لۇشى داربن چوڭ يول بىلەن تۇرپانغا كىردى. زۇڭتۇڭ داربن ئۇرۇمچى ماناس يولى بىلەن تۇرپانغا كىردى. بۇلار تۇرپاندا توققۇز ئايغىچە تۇرغان بولسا كېرەك. ئاندىن ئۇلار ئاتلىنىپ كورلىغا چىقتى. ئۇلار كورلىدىن چىققانچە داخۇ، شوخۇلارنى قوغلاپ ۋە تۇڭگانلار مۇسۇلمانلارنىڭ مال-جانلىرىنى بۇلاپ-تالاپ ۋەيرانچىلىق قىلمىسۇن ھەم ئۇلار بىر جايدا توختاپ، پۇقرالارنىڭ جانلىرىغا قول ئۇزارتمىسۇن دىگەن ياخشى نىيەت ۋە ئوبدان كۆڭلى بىلەن، يىگىرمە كۇنلۇك يولنى ئون ئىككى كۇندە بېسىپ، كورلىدىن ئاقسۇغا كەلدى. داخۇ، شوخۇلارنىڭ كۆڭلىگە ئالەمى غايىپتىن بىر ۋەھشەت-قورقۇنچ سالدى. ئۇلار ھېچقانداق يەردە ئارام ئېلىپ تۇرالماي، قاچقانلىرىچە شەھەرلەرگىمۇ كىرەلمەي، كۆزى كۆرگەن ۋە قولىغا چىقىقانلىكى نەرسىلەرنى بۇلاپ-تالاپ ماڭدى. داخۇ ئوچۇتۇرپانىنى ئارىلاپ، قاقشال ئىچى بىلەن كاشىغەرگە كىردى. شوخۇ ئۆز ئادەملىرىنى باشلاپ، چوڭ يول بىلەن كاشىغەرگە كىردى. زۇڭتۇڭ داربن ئاقسۇغا كەلدى. بۇ تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسان توققۇزىنچى يىلى، يەنى ئات يىلى ماھى شەۋۋالنىڭ ئون يەتتىسى چارشەنبە كۇنى (مىلادى 1877-يىلى 10-ئاينىڭ 25-كۇنى — ت) قەۋىس پەسلى ئىدى. بۇلار بۇ جايدا قىرىق كۇنچە تۇرۇپ، ئاندىن زۇڭتۇڭ داربن[235] چوڭ يول بىلەن كاشىغەرگە ئاتلاندى. لاۋ يىڭ ئاۋچۇ[236] ئوچتۇرپانغا بېرىپ، قاقشال ئىچى بىلەن كاشىغەرگە باردى. زۇڭتۇڭ داربن بىلەن لاۋيىڭ ئاۋچۇ ئىككىسى كاشىغەرگە بىر ۋاقىتتا كىردى. دۇڭ داربن بولسا چېرىكلىرى بىلەن ياركەنتكە ماڭدى. بۇ قارا چېرىكلەر كاشىغەرگە كىرىشى بىلەن، مىرزا ئەھمەت قۇشبېگى

ئۆزىنى فەرغانە تەرەپكە ئالدى. دۇڭ دارېن يارکەنتنى بېسۇالدى، خوتەنمۇ تەۋە بولدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ يەتتە شەھەر، بەلكى موغۇلستان يۇرتىغا فەغفۇرچىنى مەنسەپدارلىرى ئىگە بولدى. ئىسلام نۇرىنىڭ شولىسىنى بۇ زۇلمەتلىك بۇلۇت خىرە ۋە قاراڭغۇ قىلدى. خۇددى ھەدىستە "ئىسلام غېرىپلىق ھالەتتە باشلانغان، ئۇ يەنە غېرىپلىق ھالىتىگە يانىدۇ" دىگەندەك ئەھۋال پەيدا بولدى.

داخۇ، شوخۇلار باشلىق تۆڭگانلار كاشغەرگە بېرىپ، بېشىغ بەچچىگە ھامى بولۇپ، خۇدالويە بىلەن ئۇرۇشۇپ تۇرغان بىر چاغدا، قارا چېرىكلەر يېتىپ كەلدى. داخۇ، شوخۇلار چاقماق قاراۋۇلى ئارقىلىق ئوروسىيە ئىچىگە قاچتى. لېكىن شوخۇنىڭ بىرمۇنچە يېگىتلىرى خاقانى چېرىكلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ يوق بولدى. داخۇ قىرىق مىڭغا يېقىن تۆڭگانى بىلەن ئوروسىيە ھمايىسىگە يەتتى. ئاق پادىشا ئۇلارنى ئۆز ھمايىسىگە ئېلىپ، ئۆز پۇقرالىرىنىڭ قاتارىدا يەر، سۇ ئىنئام قىلدى. بۇلارنىڭ ھەممىسلا باي، دۆلەتمەن ھەم ۋەلى نېمەتلىك بولۇپ خاتىرجەم بولۇشتى.

لېكىن ئۇلۇغ خانىنىڭ زەپەر ئەسكەرلىك چېرىكلىرى تۇرپاندىن چىقىپ كاشغەرگىچە بولغان جايلارنى قولىغا كىرگۈزگىچە، بىرەر ئادەم ئۇلارنىڭ يولىنى توساپ ئوق چىقارمىدى. بەلكى ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ مۆتىۋەرلىك ئەئيانلىرى ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ، ئىززەت-ئىكرامىلىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ، قولىدىن كېلىدىغانلا خىزمەتكارچىلىغىنى كۆرسەتتى. لېكىن، خاقانى مەنسەپدارلىرى ھەرقايسى شەھەرگە كىرگەندە، "يامان ئادەملەر بولسا بىزگە چىقىرىپ بېرىڭلار، بىز ئۇلارنى ئىبرەت ئۈچۈن تىغ سىياسەتتىن ئۆتكۈزىمىز" دەپ يارلىق قىلدى. لېكىن يۇرت ئۇلۇغلىرىنىڭ، "ئەسلى ياخشى ئەرباپلار

ۋە يامان ئادەملەر ئۆزىدىن ئەندىشە قىلىپ قورقۇپ، تۇرالماي قېچىپ كېتىشتى. ئوبدان ئادەملەر ئۆز جاي-ماكانلىرىدىن قوزغالمىدى" دىگەن گەپلىرىنى ماقۇل تۇتتى. مۇبادا "يامان ئادەم ئىدى" دەپ مەلۇم قىلسا، بۇلارنىڭ جازاسىنى بەردى. لېكىن، ئۆزىچە بىرەر ئادەمنى ياخشى ياكى ياماں دىمىدى. مەيلى مۇجاۋۇر ياكى مۇساپىر ۋە ياكى پۇقرا ياكى ئەسكەر بولسۇن، ئۇلارغا ھېچقانداق دەخلى قىلمىدى. بەلكى "تىنچ بولۇپ پۇقراچىلىق قىلىڭلار، ئوبدان بولۇپ، كۆڭلۈڭلەرنى ياماں قىلماڭلار، ئۇلۇغ خان سىزلەرنىڭ ئىلگىرىكى گۇناھىڭلارنى ئەپۇ قىلىپ يارلىق چۈشۈرگەن" دەپ، ھەرقايسى شەھەر ۋە سەھرايى كەنتلەرگە گۇڭسى خەتلەرنى چاپلىدى، چوڭ-كىچىك ھەممە ئادەم بۇنى ئوقۇپ خاتىرجەم بولدى. ئاندىن كېيىن، كاشغەرگە مىرزا ئەھمەت ۋاڭ بېگىمنىڭ ئوغلى مىرزا ھامىتاجى بېگىمنى ھاكىم قىلدى. كۆچارغا يۈسۈپ شاڭ بېگىنى، ئاقسۇغا قاسىم قازىبەكنى، باي-سايرامغا مۇھەممەت توختى بېكنى، ئۈچتۇرپانغا ئالائىددىن بېكنى، خوتەنگە ئەھمەت مۇراپ بېكنى، ياركەنتكە توختى نىياز يۈز بېشىنى ھاكىم قىلدى. چۈنكى، بېك بەچچە خوتەننى بوي سۇندۇرۇپ يانغاندا، خاقانى لەشكىرى بىلەن ئۇرۇشمەن دەپ، مارالۋېشىغا ئوت، بوغۇز، ئۇن، گۈرۈچ ماڭدۇرۇڭ دەپ شاغاۋۇل دادخۇاغا پەرمان بەرگەن ئىكەن. شۇڭلاشقا، ئۇ مەزكۇر ئوت، بوغۇز قاتارلىق ئاشلىقلارنى مارالۋېشىغا ماڭدۇرۇپ، توختى نىياز يۈز بېشىنى باش قىلىپ ئەۋەتكەن ئىكەن. بۇ مارالۋېشىغا كېلىپ ساقلاپ تۇرغاندا، ئۇشتۇمتۇت زۇڭتۇڭ داربىلار مارالۋېشىغا يېتىپ بېرىپتۇ. توختى نىياز يۈز بېشى مەزكۇر ئاشلىقلارنى ئۇلۇغ خانىڭ چېرىكلىرىگە تەقدىم قىلىپ، "ئۇلۇغ خانىڭ

نۇرغۇن چېرىكلىرى ئۇزۇن يەردىن بىز قەدىمى ئۇششاق پۇقرالارنى يوقلاپ تېپىپ ئېلىش ئۈچۈن ئاقسۇغا كەپتۇ دەپ ئاڭلاپ، ئۆزەم دىخانچىلىق قىلىپ ئالغان ئاشلىقلىرىمنى ئۆز ئۇلاقلىرىم بىلەن قوشۇپ، ئۇلۇغ خانىمنىڭ چېرىكلىرىنىڭ ئالدىغا چىقىپ ساقلاپ تۇرغان ئىدىم" دەپ مەلۇم قىلىپتۇ. زۇكتۇڭ دارىن ناھايىتى خوش بولۇپ، "كۆڭلۈڭ ئوبدان ئادەم ئىكەنسەن" دەپ ماختاپ، مۇشۇ سەۋەپتىن ئۇنى يارىكەنتكە ھاكىم قىلىپتۇ.

ئاندىن ھەرقايسى شەھەردىكى ئاشلىق ساڭلىرىدىكى ئاشلىقنى خەتلەپ، دۆلەت خېنىيەسىگە ئالدى. يۇرت ۋە پۇقرالاردىن ئېلىشقا تېگىشلىك بولغان ئاشلىق، ئوتۇن، سامان، بېدە، ئوت قاتارلىق ئىنسان گۈرۈھىغا لازىم بولىدىغانلىكى نەرسىنى خەتلەپ، يۇرتنىڭ ئۇلۇغ ئەئيانلىرى ۋە سودىگەرلەرگە چىقاردى. يەنە ئۇلارغا "بۇ خىل نەرسىلەرنىڭ بازار نەرقىنى توختىتىپ بەرسۇن، بىز بۇ توختاتقان باھاغا قاراپ تۇرۇپ، ئۇششاق پۇقرالار تۆلىگەن نەرسىلەرگە ئۇلۇغ خانىمنىڭ غەزنىسىدىن پۇل كۈمۈش بېرىمىز، پۇل بەرمەي بىكارغا ھېچ نەرسە ئالمايمىز، يەنە بىزگە يۈز قاراپ، نەرقىنى ئەرزان ياكى كەم باھالاپ، پۇقرالارغا ۋابال قىلىدىغان ئىشلارنى ئەسلا قىلماڭلار" دەپ قاتتىق تەكىتلەپ جاكا چىقاردى. لېكىن بېكلەر، ئۇلۇغ ئەئيانلار ئاشلىقتىن تارتىپ تىكەن، چۆپ، تۇزغىچە نەرق توختىتىپ تىزىمغا ئېلىپ كۆرسەتتى. مەنسەپدارلار بۇنى كۆرۈپ "بۇ نەرقىتە پۇل كۈمۈش بەرسەك، پۇقرالارغا ۋابال بولمامدۇ؟" دەپ سوردىغاندا، ئۇلار "ۋابال بولمايدۇ" دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ، "ئانداق بولسا ۋابال بولمايدۇ دەپ كاپالەتلىك قىلىپ چى خەت (تىل خەت ــ ت) بېرىڭلار" دەپ بۇيرۇدى. بېكلەر "ئۇشبۇ نەرقىتە پۇل بېرىلسە ۋابال بولمايدۇ،

مۇبادا ۋابالى بولسا بىزلەر ھەر ئىككى دۇنيادا زامىندۇرمىز" دەپ كاپالەت قىلىپ، چى خەت، يەنى ھۆججەت بەرگەندىن كېيىن، پۇقرا ـ خالايىقتىن نۇرغۇن ئاق، قارا ئاشلىق، ئوت، ئوتۇن، بېدە، سامان، ياغاچ، بادىرا قاتارلىق ئىنسانغا كېرەكلىك نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئالدى. توختىتىپ بەرگەن باھا بويىچە ئۇنىڭ پۇل كۇمۇشلىرىنمۇ قولدا توختاتماستىن بېكىلەرگە بېرىپ تۇردى. مۇشۇنداق ئەھۋال كەم ياكى ئارتۇقمۇ بولماي، بەش يىلغىچە بىر خىل داۋاملاشتى.

بۇ چاغدىكى يەنە بىر ۋەقە شۇكى، جانابى بەدۆلەت ئاقسۇ، كۇچارنى ئىگەللىگەندە، كۇچارلىق خېتىپ خوجامنى ئوغۇللىرى بىلەن قوشۇپ كاشغەرگە ئاپىرىپ قويغان ئىدى. بۇلار ئۇلۇغ خانىڭ چېرىكلىرى كەلگەندە بىر تەرەپكە قېچىپ كېتەلمەي، كاشغەردە تۇرۇپ قىلىپ، ھەرقايسى جاي ـ ماكانلاردا مەخپى يوشۇرۇنۇپ بىر ـ نەچچە ۋاقىتنى ئۆتكۇزدى. ئاخىرى زۇڭتۇڭ داربن ئاگلاپ چاقىرد ـ تىپ كېلىپ، كۆپ سۆزلەرنى سوراپ، "بۇ شەھەرلەرنى نىمە ئۈچۈن بۇزۇپ، ئامبان دالويە چېرىكلىرىنى يوق قىلدىڭلار" دىگەندە، ئۇ "بىز كۇچار شەھىرىنىڭ تېشىدىكى مازار باغ دىگەن يەردە ئىدۇق. بىر كېچىدە تۇڭگانى، چەنتۇ قىمارۋاز، سوكۇ ـ سالتاڭلار شەھەرگە ئوت قويۇپ، ئامبان، چېرىك، مەيمەيچىلەرنى ئۆلتۇرۇپتۇ. ئەھمەت ۋاڭ بېگىمنى بىزلەرگە چوڭ بولۇپ بەرسىلە دىسە، ئۇ مەن ئۇلۇغ خانىڭ ئىلتىپاتىغا يەتكەن، ئۇلۇغ بولمايمەن دىسە، تولا ئادەملەر ئۇنى چوماقلاپ ئۆلتۇرۇپ قويۇپتۇ، يەنە كۇچارنىڭ ھاكىمى باشلىق سەككىز بېكنىمۇ ئۆلتۇرۇپ، تەلىقاتلىرىنى بۇلاپ كېتىپتۇ. ئۇچ كۇندىن كېيىن، بىرمۇنچە تۇڭگانى قىمارۋاز مازار باقىغا چىقىپ،

بىزنى ئۆز ئىختىيارىمىزغا قويماي، ئۆزلىرىگە ئۇلۇغ قىلغانلىغى راست. بىز ئۇلاردىن قورقۇپ ئۇلۇغ بولدۇق. ئەمما ئىختىيار بىزدە ئەمەس ئىدى. ئاڭغىچە لاۋ پادىشا بۇ يۇرتلارغا ئىگىدارچىلىق قىلدى. بىزنى كاشغەرگە ئېلىپ كېلىپ توختاتتى" دەپ جاۋاپ بەرسە، "ئۇ چاغدا سىز نەچچە ياشتا ئىدىڭىز؟" دەپتۇ. "ئاتمىش ئىككى ياشتا ئىدىم. ھازىر سەكسەن بىر ياشقا كىردىم" دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ. خېتىپ خوجامنى كاشغەر ھاكىمى ھامىتاجى ھاكىم بېگىمگە تاپشۇرۇپ، "ئۇلۇغ خانغا ئەرز بېرىمەن، ئەمدى يارلىقىغا قارايسىز" دەپ چىقاردى. توققۇز ئايدىن كېيىن ئۇلۇغ خاندىن "قېرى ئادەم ئىكەن، گۇناھىنى ئەپۇ قىلدىم، ئۆز يۇرتۇمغا كېتىمەن دىسە يول خىراجىتىنى بېرىپ ماڭدۇرۇڭلار" دەپ يارلىق كەلدى. يارلىق ھۆكۈمى بويىچە ئۇنى چاقىرىپ، "ئۇلۇغ خان ئىلتىپات قىلىپتۇ. ئۆز يۇرتىڭغا يېنىپ كېتىڭ" دەپ، يۈز سەر كۈمۈش خىراجەت بېرىپ، كۈچارغا يانداۋۇرۇپ، قولىغا ئالاھىدە يارلىق ۋە ئىجازەت خەت بېرىپتۇ. ئاندىن كېيىن ئوغلى مەھمۇدىن خوجام، ھامىدىن خوجام-لارمۇ ئىجازەت خەت ئېلىپ، كۈچارغا بېرىپ، ئۇلۇغ-قاياشلىرىغا قوشۇلدى، ھەچقانداق ئادەم ئۇلارغا ئېغىز ئېچىپ دەخلى قىلالمىدى. ئۆزلىرى نەمە خالىسا شۇنداق يۈرىدىغان بولدى.

لېكىن دۇڭ دارېن دېگەن ئادەم ئۆز دىنىي ئېتىقادىغا ناھايىتى مۇستەھكەم، مۇسۇلمانلارغا بولغان ئىچكى ئاداۋىتى كۈچلۈك ۋە مەھكەم، غەيرەت ۋە باتۇرلۇقتا ھەممە مەنسەپدارلاردىن پىشقادەم، جۈرئەت ۋە غەزەپتە باشقا ھەممە سەردارلارغا قارىغاندا گويا بىر بالايى-ئەزىم ئىدى، سېرىق قولنىڭ ھاكىمى ئەلپ بېك[237] دېگەننى سەللا بىر گۇناھى بانا قىلىپ ئۇرۇپ ئۆلتۈردى. يەنە چوڭ پادىشا-

نىڭ ئۆلۈگىنى كۆرسىتىپ بەرسۇن دەپ، كاشغەر ئەھلىنى قىستاپ نەگلىكتە قويدى، ئۇلار ئىلاجسىز كۆرسىتىپ بەردى. چېرىكلىرىنى ئېلىپ چىقىپ، ئاتالىق غازىنىڭ گۆرىنى ئاچتۇرۇپ، نۇرغۇن ئوتۇنلارنى دۆۋىلەپ، ئۇنىڭ جەسىدىنى كۆيدۈرۈۋەتتى، ھېچ ئىلاج بولمىدى. بۇنىڭدىن دىنى سۇس، ئەسلى زاتى يامان مۇناپىقلار خوشال-خورام بولدى. لېكىن، مۇسۇلمان سۇپەتلىك دىيانەتلىك ۋە ئاقۇۋەت ئەندىشىلىك خەيرىگاھلار غەمكىن بولۇپ، كۆزلىرى ياشقا تولۇپ، بەنىياز ئالىلانىڭ دەرگاھىغا تەقەد دۇسىدىن كەچۈرۈم سوراپ دۇئا ئىلتىجا بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇلۇغ ئۆلىمالار بۇ ئاجايىپ ۋەقەنى كۆرگەندە "بۇنداق قىلىش بولسا ئۆلۈك-موردا ئۇچۇن دەرىجە ۋە مەرتىۋە، لېكىن تىرىكلەرنىڭ ھەقىقى ئۇچۇن زۇلۇم ۋە خارلىققا لايىقدۇر" دەپ ئۆرۈدى.

بۇنداق ئاجايىپ ۋەقە ئاتالىق غازى ئۆلگەندىن كېيىن سادىر بولدى. ئىلگىرىكى پادىشا ۋە خولۇپا بەرھەقلەردىنمۇ سادىر بولغان ئىكەن. «تارىخى رەۋتۇسسافا» دىگەن كىتاپتا، مۇھەممەت بىننى خاۋەندشاھ بايان قىلىپ، ئاببباسلار خەلىپىسىنىڭ دەسلەپكىسى سەففاھ[238] ئىدى. يەنى ئابدۇللا بىننى مۇھەممەت بىننى ئەلى بىننى ئابدۇللا بىننى ئاببباس رەزىيەللاھو ئەنھۇ خەلىپىلىك تەختىدە ئولتۇردى. ئۇ بىننى ئومەييە يەنى مۇئاۋىيەلەرنىڭ گۆرىنى ئېچىڭلار، لېكىن ئۆمەر ئابدۇلئەزىزنىڭ[239] گۆرىگە دەخلى قىلماڭلار" دەپ ھۆكۈم يارلىق قىلدى. ئۇلار مۇئاۋىيەنىڭ گۆرىنى ئاچتى، قەۋرىسىدىن توپا-توپىراقنى باشقا نەرسە تاپالمىدى، يەزىد بىننى مۇئاۋىيەنىڭ[240] گۆرىنى ئاچتى، كۆلدىن بۆلەك نەرسە يوق ئىكەن. ئابدولمۇلۇك مەرۋاننىڭ[241] گۆرىدە بولسا بېشى، ھەشام بىننى ئابدۇلمۇلۇك-

نىڭ[242] گۆرىدە بولسا ئۇنىڭ جەسىدى ۋە ھەممە ئەزالىرى پارچە-لىنىپ، بىر بىرىدىن ئاجراپ كەتكەن ئىكەن. بۇلارنى ئېلىپ چىقىپ كۆپ قامچىلاپ ئۇردى. ئاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ جەسەتلىرىنىڭ ئاستى-ئۈستىگە ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈپ، كۈلىنى كۆكە سورىدى. سۇلايمان بىننى ئەلى بىننى ئابدۇللا بىننى ئاببباس رەزىئاللا ئەنھۇ[243] بەسرەدە[244] ھاكىم ئىدى. ئۇ بەنى ئۇمەييە ئۇلۇغلىرىنىڭ گەدىنىگە تىغ ئۇرۇڭلار دەپ بۇيرۇق بېرىپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆلۈكلىرىنى كوچا، يوللارغا تاشلىدى. بۇ شەھەرنىڭ ئىشقا يىرتقۇچلىرى ئۇلارنىڭ گۆش ۋە تېرىلىرىدىن نەچچە كۈن بەھرىمەن بولدى. بەنى ئۇمەييە خەلىپىلىرى ئەۋلاتلىرىدىن مۇھەممەت بىننى ئابدۇلمۇلۇك[245]، ئۆمەر بىننى يەزىد[246]، ئابدۇلۋاھىد بىننى سۇلايمانلار[247] ناھايىتى باي ۋە ئەسۋاپ مۇلكى ھەددىدىن زىيادە كۆپ ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسىنلا ھالاك قىلىپ، مال-مۇلكىگە سۇلايمان بىننى ئەلى ئاببباس ئىگە بولدى. يەنى ئۇمەييە تايىپىلىرىدىن ئەجەل يەتمەي قالغانلىرى بولسا پېكىر ۋە يوقسۇللۇق كوچىلىرىغا كىرىپ، ئۆزلىرىنى ئالەمنىڭ بۇلۇڭلىرىغا ئېلىپ، مەخپى كۈن ئۆتكۈزدى دەپ بايان قىلىدۇ. ئەي ئەزىز يارەنلەر، بىلىڭلار ۋە ئاگاھ بۇلۇڭلارکى، ئۇ ۋاقىت تارىخ ھىجرىنىڭ بىر يۈز ئوتتۇز ئىككىنچى يىلى (مىلادى 749 — 750-يىلى — ت) ئىدى. شۇنداقلا بۇ دەۋر بولسا پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام زامانىدىن ئانچە ئۇزۇن ئۆتمىگەن، بەلكى پەيغەمبەرنىڭ ساھابىلىرىنى كۆرگەنلەرمۇ تېخىچە ھايات ياشاۋاتقان بىر زامان ئىدى. ئەنە شۇنداق بىر زامانىدا، بىرەر مۇسۇلمان خەلىپە ۋە پادىشانىڭ تەبئىتى يەنە بىر مۇسۇلمان خەلىپىگە مۇنداق ئاجايىپ ۋەقەلەرنى قىلىشىنى راۋا ۋە دۇرۇس دەپ

گۆرگەن تۇرسا، هالبۇگى، ئۇ چاغدىن ناھايىتى ئۇزۇن زامان ئۆتۈ-كەندىن كېيىنكى بۇگۈنكى كۈندە، بىرەر كاپىر دىنسىزنىڭ مۇسۇل-مان ۋە دىندار ئىسلام پادىشالىرىنى يەنە قانداق خار ۋە ئېتىۋار-سىزلىقلارغا دۇچار قىلماسلىغى مۇمكىن.

ئۇ چاغدا خىتايلار ئاتالىق غازىنىڭ جەسىدىنى كۆيدۈردى. چۈنكى، خىتايلارنىڭ ئېتىقادىچە، ئەگەر بىرەر ياخشىلىغى كۆپ، يامانلىغى ئاز ئادەم ئۆلسە، ئۇنىڭ جېنىنى يەنە بىر ئادەمنىڭ قوسىغىدا پەيدا قىلىپ، تېز ۋاقىت ئىچىدىلا ئۇنى يەنە تۇغدۇرۇپ، بۇ يەر يۈزىگە كەلتۈرىدىكەن. ئەگەر ياخشىلىغى ئاز، يامانلىغى كۆپ ئادەم بولسا، ئۇلار ئالدى بىلەن ئىت، ئېشەك قاتارلىق نەرسىلەر بولۇپ تۇغۇلۇپ، زىمىن يۈزىگە كېلىپ خىزمەت قىلىپ، زىمىن يۈزىدىكى ئادەملەرنىڭ ھەققىنى ئادا قىلىپ، ئاندىن يەنە ئۆلۈپ، بىر ئايالنىڭ قوسىغىدا پەيدا بولۇپ، يەنە تۇغۇلۇپ كېلىدىكەن. ئەگەر كىشىنىڭ ئازراقلا ھەققى بولسا، ئەقەللىسى توخۇ بولۇپ تۇغۇلۇپ كېلىپ، تۇخۇم تۇغۇپ بېرىپ، ھەققىنى ئادا قىلىپ، ئاندىن ئادەم بولۇپ تۇغۇلۇپ كېلىدىكەن. كىشىنىڭ ھەققىنى بەرمەي ئىلاجى يوق. پۇل ئىگىسىنىڭ ھەققىمۇ ئەسلا بىكارغا كەتمەيدۇ دىگەن يامان ئەقىدىلىرى مۇستەھكەم ئىكەن. شۇڭلاشقا، ئۇلار كىشىنىڭ ھەققىدىن قورقۇپ ئەندىشە قىلىدىكەن دەيدۇ. ئۇلارنىڭ ئاتالىق غازىنىڭ جەسىدىنى كۆيدۈرۈشىدىكى ئەقىدىسى بولسا، بۇ لاۋ پادىشانىڭ جېنى يەنە بىر ئايالنىڭ قوسىغىدا پەيدا بولۇپ تۇغۇلۇپ كېلىپ، ئىككىنچى قېتىم يەنە بىئارامليق قىلمىسۇن دىگىنى ئىكەن. ئۇلار بۇ ئەقىدىسىنى روھىنىڭ يۆتكىلىشى دەپ قارايدۇ. راست ياكى يالغانلىغىنى ئاللا

بىلدۇ.

ئەلقىسسە، خاقانى مەنسەپدارلىرى خەلقتە بەش يىلغىچە يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان تۈزۈم بويىچە مۇئامىلە قىلدى. ئاندىن كېيىن يۇرتدارلىق ئىشلىرىنى ئېنىقلىماقچى بولۇپ، ھەرقانداق كىشىنىڭ يەر-زىمىنىنىڭ ئاز-كۆپلۈگىگە قارىماي چىزىلاپ ۋە پۈتلاپ ۋە كەملەپ ئۆلچەپ، ئازغا ئازچە، كۆپكە كۆپچە ئاق ياكى قارا ئاشلىق، ساماننى قويۇپ دەپتەرگە ئالدى. ھەر بىر شەھەرنىڭ چىقىم، كىرىمىنى خەتلەپ توختىتىپ، ئۇلۇغ خانغا مەلۇم قىلدى. ئۇلۇغ خاندىن "بىلدىم" دىگەن يارلىق چۈشتى. ھەرقايىسى شەھەرنىڭ مەنسەپدارلىرى تەيىن قىلىپ توختىتىلغان ئاشلىقنى كەم ياكى ئارتۇق قىلماي دۆلەت خېنىيىسىگە ئالدى. مەنسەپدارلار ئالۋاڭىنى ئون ياكى ئون ئىككى يىلغىچە مۇشۇ تەرىقىدە ئېلىپ تۇردى. بەلكى بۇ ئالۋاڭىنى بارغانسېرى كۆپەيتىۋەردى. ھازىر خاقانى مەنسەپدارلىرى بۇ جاينى ئىگەللىگەنلىگىگە ئوتتۇز يىلدىن ئاشتى، يەنى تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئۇچ يۈز يىگىرمىگە (مىلادى 1909-يىلىغا-ت) يەتتى. خالايىق شۇ دەرىجىگە يەتتىكى، ئەجداتلىرىدىن قالغان مۈلكى مىراس زىمىنلىرىنى تاشلاپ، ھەر تەرەپكە قېچىپ كەتتى. ھويلا-ئارامگىرى، ھەرەم باغلىرى، مال-مۈلكى ۋەيران بولۇپ، ھوقۇش، قوزغۇنلارغا ئاش، دىۋە-پەرىلەرگە جاي-ماكان بولۇشقا باشلىدى. ئۇلار يۇرتدارلىق ئالۋاڭلىرىنى تۆلەشكە ئاجىز قېلىپ، يەر-زىمىنىنى باشقا ئادەمگە بىكارغا بەرسىمۇ ئالمايدىغان بولدى. خاقانى مەنسەپدارلىرىنىڭ ئىچكى كۆڭۈللىرىدىكى مۇددىئا غەرەزلىرى بولسا، چەنتۇ پۇقرالار ئۈز خۇداسىنىڭ رەھمى-شەپقەتلىرىگە سېغىنىپ، خۇداسى-

دىن باشقا ھىچ مەخلۇقتىن ياخشى ۋاپا ۋە ئۇمىت تۇتمىسۇن، پەقەت بىزنىلا ئارزۇ-ھەۋەس قىلىپ، بىھۇدە جەۋرى-مۇشەققەتلەرنى چېكىپ، ئۆمرىنى زايا قىلمىسۇن، يەنە ئىككىنچى مەرتىۋە باشقا تايىپە ۋە پادىشالارنى تەلەپ قىلىپ، بىزگە ناشۇكۇرچىلىك قىلمىسۇن، ئاسمان ۋە زېمىن خۇداسى كىمنى خالاپ ۋە كىمنى ئۇلۇغ قىلىپ بەرسە، شۇلارنىڭ ئەمر-پەرمانلىرىدىن چىقماي سەۋر قىلسۇن، دېگەنلىكتىن ئىبارەت ئىكەن. ئەگەر ئۇلارنىڭ يۇرت سورايدىغان مۇددىئاسى بولسا ئىدى، پۇقرا-خالايىقنىڭ مۇنچىلىك زۇلۇم قىلىشنى راۋا ۋە لايىق كۆرمەس ئىدى، بەلكى ئۇلار مۇسۇلمان زالىملىرى ياكى خىتاي ئەمەلدارلىرىنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەردار بولۇپ، سىياسەت يۈرگۈزگەن بولار ئىدى. خۇداۋەندە ئۆز رەھمى ۋە پەزىلەتلىرى بىلەن بۇ لەنىتى زالىملارغا يەنىلا ئىنساپ ۋە ئادالەت ئاتا قىلسا ھەجەپ ئەمەس.

ئەي نادان ئاسى ، بىمقدار، خارگۇناكار ۋە بىمادار! سېنىڭ بۇنداق ئىقتىدارلىق پادىشالار ۋە ئەتىۋارلىق ساھىبى يولباشچىلارنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ، ئۇلار ھەققىدە سۆز ئېچىشقا نىمە ھەقلىك ۋە مۇناسىۋىتىڭ بار؟ سەن بۇنداق گەپلەرنى قىلىشقا قانداقمۇ جۈرئەت قىلالايسەن؟ ئەي مۇغەننى ئالىملار، سىلەرمۇ بىھۇدە ۋە يوغان سۆزلىرىڭلارنى ئاۋايلاپ سۆزلەڭلەر. چۈنكى، پادىشا ۋە ھاكىملارنىڭ ھەممىسلا ئۆز قۇۋۋىتە ۋە شجائەتلىرىمىز بىلەن شەھەر ئالدۇق دەپ ئۆزلىرىگە ئىشەنچە قىلىدۇ. ھەققەتنى ئايرىغۇچى بولسا، پەقەت ھايات ئىگىسى بولغان ھەقىقى ئاللانىڭ ئۆزىدۇر. ھالبۇكى، ئۇ ئالەمنىڭ خۇداسى ئۆز ئىلمىي قەدەملىرى بىلەن ئىسلام دىنىدىكى

ياكى دىنسز كاپىر پادىشالارنىڭ قايىسىبىرى بولسۇن، ئۇلارنىڭ هەممىسىنلا بىز مەخلۇقلارنىڭ ئۇستىگە ئىگە قىلىپ ئەۋەتكەن-بەس! شۇڭلاشقا هەر زامان ۋە هەرقانداق ۋاقىتتا پادىشا ۋە هاكىمى ۋىلايەتلەر، ئەمەلدارلارنىڭ ئىنساپ ۋە ئادالەتلىرى هەققىدە دۇئا قىلماق لازىمدۇر. ئەگەر ئۇ ئىسلام پادىشا بولىدىكەن، ئۇنىڭغا دۇئا قىلىش كېرەك ۋە ئۇنىڭ توغرا يولى، ئىنساپ ئادالەتلىرىنى تىلەش لازىمدۇر. چۈنكى، بۇنداق پادىشالار نېئىمەت ئىلاهى جۈملىسىدىندۇر. نەزم:

هەممە هالغا شۈكرى قىلماق لازىم ئىبرۇر،
كى مۇبادا ئانىڭدىن ئولغاي ياماڼ.

ئەي ئاقىللار! باغۋەنلەرنىڭ قۇرۇق ئۇستىگە قويغان تىكەنلىرى، قويچى پادىچىلارنىڭ ئىتلىرىمۇ نېئىمەت ئىلاهى جۈملىسىدىندۇر. ئەگەر قويچىلارنىڭ ئىتلىرى بولمىسا ئىدى، قويلىرىنى بۆرىلەردىن مۇهاپىزەت قىلىپ ساقلىشى مۇمكىن بولمايتتى. ئەگەر باغچىلارنىڭ قۇرۇق ئۇستىگە قويغان تىكەنلىرى بولمىسا ئىدى، مۇشۇلىرىنى ئوغرىلاردىن ساقلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدىكى، خۇداۋەندەكبىرىم ئۆز قۇدرىتى بىلەن ئۆز ۋاقتىدا هەرقانداق ئىنسان خىلى ئىچىدىكى ئۇلۇغلار نەسلىدىن بىرسىنى بىز مەخلۇقلارنىڭ ئۇستىگە ئىگە قىلىپ بەرسە، بارلىق پۇقرا ۋە خالايىقلارنىڭ ئۇنىڭغا شۈكرى سانا قىلىپ، ئۇلار هەققىدە دۇئا قىلىشلىرىمۇ لازىم تۇتۇپ بىلىشكە تېگىشلىك ئىشلار جۈملىسىدىندۇر. ئىلاها ئۇلۇغلارغا ئىنساپ ۋە ئادالەت، پۇقرالارغا توغرا يول ئاتا قىلغايسەن. هۇرمەت سەيىدىلمۇرسەلىن ۋە ئەنبىيالارغا مەنسۇپ — ئامىن!

20

فەغفۇرچىننىڭ پۇقراپەرۋەرلىك تەرەپتىكى ئادالەت-سۈپەتلىرى، زىمىننىڭ كەڭرى-چوڭ ۋە ئۇلۇغلۇغى، زىمىن دائىرىسى تەرىپى ھەققىدە قىسقىچە ۋە نەمۇنە بايانى

راست سۆزلۈك يارەنلەر، ئەقىللىق بۇرادەرلەرنىڭ روشەن ۋە ماقۇل كۆڭۈللىرىدىن مەخپى ۋە نامەلۇم قالمىغايكى، بۇ تارىخچىنىڭ مۇقەددىمە ئاخىرىدا بايان قىلىنغانىدەك، فەغفۇرچىنى خانى بۇ شەھەرلەردىكى مەنسەپدارلارنىڭ گەدىنىدىن ئايمۇ-ئاي پۇل ئېلىپ تۇردى. بۇنى "چوقابېشى" دەپ ئاتىدى ھەم تۇزغىچە باج قويدى دەپ بايان قىلىنغان ئىدى. بۇنىڭ تەپسىلى بايانى بۇكى، ئاقسۇلۇق موللا نىياز ئاخۇن ناملىق زېرەك ھەم ھۇشيار بىر مىرزا كەمىنە مەنكى بۇ ئېتىۋارسىز قەلەم تەۋرەتكۈچىگە ئۆز ئاغزى بىلەن شۇنداق بىر قىسسىنى ھىكايە قىلىپ بەرگەن ئىدى. يەنى تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز ئاتمىشىنچى يىلى (مىلادى 1844-يىلى — ت) ئەتراپىدا شەنغېڭ خان دەۋرىدە[248] چاڭ موزا دېگەن بىر تايپە، ئەنگلىيە نىسارىلىرى ۋە بۇزۇلغان تۆڭگانلار ئۇلۇغ خانغا يوپۇشقان كۈنلەردە، خان مەزكۇر تايپىلەر ئۈستىگە لەشكەر ماڭدۇرۇپ، بۇ نەنلۇباچىڭ تەرەپكە ئىلگىرىكىدەك كولەن-ۋەزىپە ئەۋەتىشكە پۇرسەت يەتمىگەن زامانلاردا، بۇ-يەتتە شەھەردىكى مەنسەپدارلار "بىزمۇ بۇ شەھەردىن كان تېپىپ ئۇلۇغ خانىنىڭ غەزنىسىگە كۈمۈش سالساق، پۇقرالارنىڭ

گەدىنىگە پۇل قويۇپ باج يىغۇۋېلىپ، بۇنى ئۇلۇغ خانىغا مەلۇم قىلىپ، مەنسەپ ۋە ئابروي تاپساق" دەپ مەسلىھەتلىشىپ، ئاقسۇنىڭ چىگىچەي ئامبانى مەن دارىن دىگەن ئادەم ئاقسۇنىڭ ھاكىمى باشلىق مەنسەپدارلارنى ھازىر قىلىپ، ئاقسۇنىڭ ئادەم ۋە ئۆي نوپۇسىنى خەتلەپ، ھەر ئۆيلۈك ئادەمگە ئىككى تەڭگىدىن مىس پۇل قويدى. بۇنى "چوقابېشى" دەپ ئاتىدى. ئۇلار شۇنداق قىلىپ پۇقرالاردىن ئون تۆت مىڭ تەڭگە چوقا بېشى پۇلى ئالدى. ئۇلۇغ خانغا بۇنىڭ راستى مەلۇم بولماي ۋە سورىغىمۇ قىلىنماي يوقاپ كەتتى. بىر ئۆيلۈك ئادەمنىڭ ھەر ئايدا ئىچىدىغان تۇزىغا ئىككى پۇلدىن باج قويۇپ، ئۇچ ئايدا ئۇچ داچەن، يەنى ئالتە پۇل ئېلىشنى قارار قىلدى. بۇنى ھساپلاپ كۆرگەندە، پۇتۇن ئاقسۇ تەۋەلىگىدىن بىر يىلدا ئون بەش مىڭ نەچچە يۈز تەڭگە پۇل يىغىلىدىكەن. نەتىجىدە بۇ پۇلنى ئېلىشقا ھۆكۈم جارى بولۇپ، ئۇچ ئاي توشقاندىن كېيىن، يۇرتنىڭ ئەمەلدارلىرى يۇقۇرقى تۈزۈم بويىچە پۇقرالاردىن بۇ پۇللارنى يىغىۋالدى ۋە ئۇنى ھاكىم بېكنىڭ ئوردىسىغا ئېلىپ كېلىپ، بۇ تۇز بېجىنى ساناش ۋە ساقلاشقا پېقىر موللا ئاخۇن مىرزىنى تەينىلىدى. بۇ پۇلنى ئېلىپ تۇرغان كۈنلەردە، قەدىمدىن بۇيان فەرغانە خانلىغىنىڭ ئاقسۇدا تۇرۇپ يەر-زىمىن ۋە مۇلۈكىكە ئىگە بولغان ھەم دىخانچىلىق قىلىپ ئۇلۇغ چىنى خاقانىنىڭ ساڭلىرىغا ئاشلىق تولەيدىغان بىر مىڭ بەش يۈز ئۆيلۈكتىن ئوشۇقراق پۇقراسى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ بۇ كۈنلەردە مىرزا باي دىگەن بىر ئاقساقالى بار ئىدى. ئاقسۇ ھاكىمى مىرزا بايغا "قول ئاستىدىكى پۇقرالىرىڭدىن ھەر ئايدا بىر داچەندىن تۇز بېجى ئېلىپ خېنىيەگە تاپشۇرىسەن" دەپ ھۆكۈم

خەت بېرىپتۇ. مەزكۇر ئاقساقال "كاشغەردىكى ئۇلۇغۇمغا مەلۇم قىلىپ، ئاندىن كېيىن تۇز بېجىنى ئېلىپ بېرەي" دەپ، بۇ ھۆكۈم خېتىنى كاشغەردىكى چوڭ ئاقساقالغا ئەۋەتىپتۇ. چوڭ ئاقساقال بۇنىڭدىن خەۋەردار بولۇپ، ئەرز قىلىپ، بۇ ھۆكۈم خېتىنى ياركەنتتىكى خان ئامبانغا ئەۋەتىپتۇ. خان ئامبان بۇ خەتنى ئوقۇپ كۆرۈپ، يەنىمۇ راستىنى بىلەي دەپ ئاقسۇغا مەخپى ئادەم ئەۋەتىپ تەكشۈرۈپتۇ. ئۇ ئادەم ياركەنتكە يېنىپ بېرىپ، ۋەقەنىڭ راستلىغىنى خان ئامبانغا مەلۇم قىلىپتۇ.

بۇ كۈنلەردە باي ھاكىمى قاسىم بېگ مەنسەپ توغرىسىدىن ياركەنتكە بارغان ئىكەن. بۇ بېكدىنمۇ راستىنى ئېنىقلاپ چى خەت ئېلىپتۇ. ئاندىن ئۇ ئۇلۇغ خانغا "ئاقسۇدىكى مەن دارىن دېگەن ئەمەلدار ئۇلۇغ خانىنىڭ شانى-شەۋكىتىنى سۈندۈرۈپ، خوتۇنلار ئىچىدىغان تۇزدىن باج ئېلىپتۇ. بۇ ھال يىراق-يېقىن مەملىكەتلەرگە ئاڭلانسا ياخشى ئىش بولمايدۇ" دىگەن مەزمۇندا ئەرز ئەۋەتىپتۇ ۋە بۇ ئىشنىڭ راستىنى ئېنىقلاشقا ئادەم ئەۋەتىشنى تىلەيمەن" دەپ مەلۇم قىلىپتۇ. بۇ ئۇلۇغ خانغا يېتىپ، جۇنلە (تەستىقلىنىپ ــ ت)، كوي دارىن دېگەن ئامبانىنى تەكشۈرۈشكە ئەۋەتىپتۇ. ئاقسۇنىڭ ئامبانى مەن دارىن ئۇنىڭ يارلىق بويىچە ئەھۋالىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن ئاقسۇغا كېلىدىغانلىغىنى ئاڭلاپ، ئۆزىدىن ئەندىشە قىلىپ، ئاقسۇ ھاكىمى باشلىق چوڭ-كىچىك خىتاي ۋە يەرلىك ئەمەلدارلاردىن يەتمىش ئىككى ئەمەلدارنىڭ تىلىدىن "تۇزغا باج ئالمىدۇق، بۇ بىر يالغان سۆز" دەپ چى خەت ئالدى. پەقەر مولا ئاخۇن مىرزىدىنمۇ "پۇل ئالمىدىم" دەپ تاندۇرۇپ چى خەت ئالدى. ئۇنىڭغىچە مەزكۇر تەكشۈرگۈچى ئامبان ئاقسۇغا كەلدى. تۇز بېجى

ئالغانلىقنىڭ راستىنى پۈقرالاردىن ئېنىقلاپ بىلىدى ۋە كەمىنە مەنمۇ ئېلىپ بېرىپ سۆز سورىدى. يالغان سۆزنى راست سۆزنىڭ جايىغا ئەپكېلىش ناھايىتى مۇشكۈل بولدى. "راستلىق خالاسلىقتۇر" دىگەن ئەقىدىنى مەھكەم تۇتۇپ، "بىر ئۆيلۈك ئادەمدىن بىر ئايدا ئىچىدىغان تۇز بېجىغا ھەر ئايدا بىر داچەندىن پۇل ئېلىپ ماڭا تاپشۇردى، جەمى بىر مىڭ ئالتە تەنگە ئالتە پۇل ئېلىنغاندىن كېيىن، ئۇلۇغ خان بۇ توغرىدىن كايىپىتۇ دىگەن گەپنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭدىن ئارتۇق پۇل ئېلىنمىدى" دەپ مەلۇم قىلدىم، ئۇ "بۇ پۇل قولۇڭدا ھازىر بارمۇ؟" دەپ سورىدى. مەن "بەزىسى ھازىر بار" بەزىسىنى ئۇستۇمدىكى دۇئان بېگى ئۆتنە ئېلىپ ئىشلەتتى، يەنە بۇنىڭ ئورنىغا پۇل سېلىپ قويىمىز دەپ ئالغان ئىدى. بۇ دەپتىرىمگە يېزىقلىق" دەپ مەلۇم قىلدىم. ئۇ بۇ سۆزۈمنىڭ راستلىغى ئۈچۈن چى خەت ئالدى. ئاقسۇنىڭ ئامبانى بۇنى ئاڭلاپ "مەن ئىقرار قىلما دىسەم يەنە نىمە ئۈچۈن ئىقرار بولىسەن" دەپ كايىپ، ئىككى جىڭلىق پالاقتا سەكسەن تاياق ئۇردى ۋە دىگزىدا مەھكەم قىلىپ سولاپ قويدى. ئارىلىقتا سەكسەن كۈن ئۆتتى. ئۇلۇغ خاندىن "تۇز پۇلى تۇتقان موللىنى، ئاقسۇ ھاكىمى ھوشۇر، باي ھاكىمى قاسىم ۋە دۇئان بېگى موللا ھوشۇرنى ئىلىغا ئېلىپ چىقىپ، جاڭجۈن ۋە خان ئامبانلار ئۆزى سوراق قىلىپ، ۋەقەنىڭ راست ياكى يالغانلىغىنى ئېنىقلىسۇن" دىگەن يارلىق كەلدى. يارلىق ھۆكۈمى بويىچە بۇ تۆت كىشىنى ئىلىغا ئېلىپ باردى. بۇ كۈنلەردە ئاقسۇ ھاكىمى ھامىد تاجى ھاكىم بېگىم ھاكىملىغىدىن بىكار بولۇپ، ئورنىغا ھوشۇر بېگ دىگەن كىشى ئارىيەت ھاكىم بولۇپ، تامغا تۇتۇپ تۇرغان ئىدى. جاڭجۈن ۋە خان ئامبان باشلىق ئون ئىككى نەپەر

كاتتا مەنسەپدار دەۋەمتۇر قاتار ئولتۇرۇپ، بىزدىن بىر-بىرلەپ، ناھايىتى نازۇك ۋە ئىنچىكىلەپ ئالدىرىماي سوراق سوردى. بىر ئايدا تۆت-بەش نۆۋەت سۆز سورايتتى، بەزى كۈنلەردە ئۈچ-تۆت نۆۋەت سۆز سورايتتى. شۇنداق قىلىپ سەككىز ئاي سوراق سوردى. شۇنداق نۇرغۇن سۆزلەرنى سوردىكى، بۇنى يېزىشقا قەلەم ئاجىز كېلىدۇ. ئاخىرى بۇنىڭ راستىنى ئېنىقلاپ، ئۇلۇغ خانغا مەلۇم قىلغاندا، ئۇلۇغ خاندىن چىڭ خان ئامبان دېگەنگە "بۇلارنى ئۆز يېرىگە ئاپىرىپ، ئۇششاق پۇقرالاردىنمۇ سوراپ ئېنىقلاپ، بىر قارارغا كېلىپ، ئۈچۈرى بېرىلسۇن" دېگەن مەزمۇندا يارلىق كەپتۇ. خىراجىتىگە بەش مىڭ سەر كۈمۈش يارلىق قىلىپ، يەنە ھەر كۈنلۈك خىراجىتى ئۈچۈن ھەر ئۆتەكىدىن ئەللىك سەر كۈمۈش ئېلىشقا يارلىق چۈشۈپتۇ. مەزكۇر خان ئامبان ئۇرۇمچى-تۇرپان يولى بىلەن داغدۇغا ھەشەمەتلەرنى قىلىپ ئاقسۇغا كەلدى. ئاقسۇ ئامبانى مەن دارىن، تاجى ھاكىم بېگىم، ھوشۇر ھاكىم بېك باشلىق خىتاي ۋە يەرلىك مەنسەپدارلاردىن يەنە ئېنىقلاپ سوراپ، راستىنى ئېيتقۇزۇپ، ھەممىسىدىن چى خەت ئالدى. مەن موللاخۇندىن بىر مىڭ تەكىگە ۋە يەنە ئالتە تەكىگە ئالتە پۇلنىڭ ھىساۋىنى سوردى، بۇ پۇلنىڭ ھازىرىغا ھازىرچە ۋە يوق بولغان پۇلنىڭ دېرىگىگە پۇل ئالغان ئادەملەرنى تۇتۇپ جاۋاپ بەردىم. لېكىن بۇ پۇلدىن تۆت پۇل كەم چىقتى. ئۇ "نىمە قىلدىڭ؟" دەپ سوريغاندا، مەن "ئېسىمگە ئېلىپ ئاندىن جاۋاپ بەرسەم" دېدىم. ئۇ ماقۇل بولدى. ئاخىرى بۇ ئىككى داچەن يەنى تۆت پۇل ئۇچۇن يەتتە نۆۋەت كاتتا سوراقخانىغا ئېلىپ كىرىپ سوراق قىلدى، ئاخىرى "بۇ تۆت پۇلغا قەغەز ئېلىپ، باج بەرگەن ئادەملەرگە

باغاق هۆججەت قىلىپ بەردىم" دەپ جاۋاپ بەرسەم، بۇ سۆزۈمنى هۆججەت قىلىپ تۇرۇپ، تاجى بېگىمنى ئېلىپ كىرىپ "باج تۇتقان بۇ موللىغا خېنىيىدىن قەغەز بەرگەنمۇ؟" دەپ سورىدى. ئۇ "قەغەز بەرمىگەن ئىدى" دەپ جاۋاپ بەردى. خان ئامبان "ئانداق بولسا قەغەز بەرمىگەن دەپ مۆھۈرىگىزنى بېسىپ چى خەت بېرىڭ" دەپ چى خەت ئالدى. ئاندىن كېيىن مەندىن ئالىغان هىساپ سورىغىنى تۇگىتىپ، بۇ سوراقنىڭ ئۇچۇرىنى ئۇلۇغ خانغا مەلۇم قىلدى. ئۇلۇغ خاندىن "بىلدىم، مېنىڭ ئۇششاق پۇقرالىرىم ئۇستىدىكى مەنسەپدارلار، ئۇلارغا جەۋرى-جاپا سېلىپتۇ. مەن ئۇلۇغ خان ئۇنىڭدىن خەۋەر ئالالماپتىمەن" دەپ "مەزكۇر چىگچەي مەن دارىن، ئاقسۇ هاكىمى، باي هاكىمى، باي-سايرام هاكىمى باشلىق خىتاي، يەرلىك ئەمەلدارلاردىن يەتمىش ئىككى مەنسەپدارنى مەنسۇبىدىن ئالدىم. بۇلار هىچقانداق مەنسەپ ئىشلىرىغا ئارىلاشمىسۇن، لېكىن قائىدىسىگە سېلىپ، ماددىلىرىنى ئاختۇرۇپ كۆرسەم، بۇ مەنسەپدارلارنى بەش مىڭ يوللۇق يەرگە پالاپ، بوغۇپ ئۆلتۈرىدىغان قانۇن بار ئىكەن. لېكىن مەن بولسام ئۇلۇغ خان، خۇددى ئىگىز بىر تاغ، پۇقرالىرىم بولسا كىچىك دەريالغا ئوخشاش، مەن ئۇلارنىڭ گۇناسىنى ئەپۇ قىلدىم. ئۇلار ئۆز يېرىگە بېرىپ پۇقراچىلىغىنى قىلسۇن، يەنە بىرى مەن يېگى تەختكە چىقتىم. بۇلارنىڭ گۇناسىنى ئەپۇ قىلدىم" دەپ يارلىق چۈشۈردى. بۇ ۋەقە شەنفېڭ خانىنىڭ ئونىنچى يىلى (مىلادى 1860-يىلى ــ ت) يۈز بېرىپ سوراق قىلىنغان ئىدى، سوراق تۈگىگىچە شەنفېڭ خان ئالەمدىن ئۆتتى، ئورنىغا تۇڭجۇر خان بولۇپ، ئوتتۇرىدا تولۇق ئۈچ يىل ئۆتكەن ئىدى. مەزكۇر خان ماڭا رەھىمى-شەپقەت قىلىپ ماختاپ، ئوتتۇز سەر كۈمۈش

شاڭلاپ بېرىپ، پۇقراچىلىغىڭنى قىلغىن دەپ جاۋاپ بەردى دەپ سۆزلەپ بەرگەن ئىدى. مەنكى كەمىنە قەلەم تەۋرەتكۈچى ئۇ چاغدا ئۆيلەنگەن ئىدىم. مەنمۇ ئەل قاتارى ئۇچ ئايدا ئۇچ داچىن بەرگەن ئىدىم.

ئەي زامانە ئادەملىرىنىڭ رەسالىرى ۋە دەۋرانىنىڭ ئەقىلسىق دانالىرى، بۇ ئۇلۇغ خانىنىڭ ئادالەتلىگى ۋە پۇقراپەرۋەرلىگى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، بۇ يەتتە شەھەر ھىساۋىدا بىر مىڭ تەڭگە ئالتە پۇلنى خىتاي ھىساۋىدا ئاتمىش ئىككى يېرىم سەر كۈمۈش، ئوروسىيە ھىساۋىدا بىر يۈز ئاتمىش سوم نەچچە تىيىن ئاقچا ھىساپلايدىكەن. دىمەك، ئاران مۇشۇنچىلىك پۇل ئۇچۇن، ئۇلۇغ خان ئىلىدىن خان ئامبانىنى بۇيرۇپ، خىراجىتىگە ئۆز غەزنىسىدىن نەچچە مىڭ سەركۈمۈش بەرگەنىنىڭ تېشىدا، پارچە خىراجەتلىرى ئۇچۇن يەنە نەچچە مىڭ سەر كۈمۈش تەيىنلەپ "مەن ئۇلۇغ خاندىن يارلىق بولماي تۇرۇپ، مەنسەپدارلىرىم ئۇششاق پۇقرالىرىمدىن ھەر ئايدا بىر داچەندىن پۇل ئېلىپ جەۋرى قىلىپتۇ" دەپ تەكشۈرۈپ، چىكچەي ئامبان باشلىق ئۇچىنچى، تۆتىنچى جەرەكەلىك مەنسەپكە يەتكەن ھاكىم ۋە چوڭ-كىچىك يەتمىش ئىككى مەنسەپدارنى مەنسۇبىدىن ئالدى، بەلكى تۇز بېجى تۇتقان ياكى ئالغان يۇز بېگى، ئىمام، مۇئەززىن، ئاقساقالىلارغىچە بىكار قىلدى. يەنە ئىككى داچەن ئۇچۇن نەچچە كۇن سوراق قىلىپ، راستىنى ئېنىقلاپ، بۇ ئىشقا ئەجەپلىنىپ، قىياس ۋە ئىمتىھان كۆزى بىلەن قارىدى. ئۇنىڭ بۇنداق ئىنساپ ۋە ئادالەتلىرىگە ئىنساپ قوشۇلسۇن ! گەرچە ئۇلۇغ خانغا ئاڭلانغىنى بىر داچەن بولسىمۇ، غەزنىسىدىن نەچچە مىڭ سەر كۈمۈش سەرپ قىلىپ، ياخشى سوراق قىلاتتى. بىراق،

بۇگۈنكى كۈندىكى مەنسەپدارلار بولسا، خېنىسيە ئالۋاڭلىرىنى بانا قىلىپ، بىر پۇقرادىن بىر مىڭ تەڭگە پۇلىنى ئورۇن-سەۋەپسىز ئالماقتا. پۇقرالار دادى-پەريادىنى ئۇلۇغ خانىغا يەتكۈزەلمەيدۇ ۋە ئاڭلىتالمايدۇ. ئۇلۇغ خان بولسا چوڭلۇق قىلىپ، مەنسەپدارلىرىنىڭ خۇلقى-مىجەزى ۋە زۇلۇم-جەۋرىسىدىن خەۋەر ئالمايدۇ. بۇ سۆزلەرنى يېزىۋاتقان چاغدا، خۇددى مۇشۇنداق يەنە بىر گەپ ئېسىمگە كەلدى.

تارىخ كىتاپلىرىدا بايان قىلىنىشىچە، قەدىمقى زامانىدا پادىشا نوشىرۋان ئادىل[249] ئوۋغا چىقىپ بىر كەنتتە قونىدى. بورچىلار ئاشخانىغا تۇز تەييارلىمىغان ئىكەن. بۇ ئىشنى سەل چاغلاپ، مەزكۇر كەنتتىن تۇز ئېلىپ ئىشلىتىپتۇ. بۇ ۋەقە نوشىرۋانغا ئاڭلانغاندىن كېيىن، ئۇ باقاۋۇل بېشى باشلىق بورچىلارغا سىياسەت قىلىپ، ئۇلارنى ئىبرەت ئۈچۈن دارغا ئېسىپتۇ ۋە ئۇ "ئاشخانىنىڭ تۇزى بولسا ئاز ۋە چاغلىق نەرسە ۋە تولا ئىشلەتكىلىمۇ بولمايدۇ، لېكىن بۇنى يارلىق بولماي تۇرۇپ ئۆزىچە ئېلىپتۇ. بىراق بۇ ئىشنى سەل چاغلاپ ئۆتكۈزۈۋەتسەم، مەندىن بەخەسلىك يۈز بېرىپ، پۇقرالارنىڭ ئۇستىگە بۇ قائىدە رەسمىي جارى بولۇپ كەتكەندىن كېيىن، جەۋرى-زۇلۇم بىلله پەيدا بولىدۇ، زۇلۇمنىڭ يىلتىزى كېچىك نەرسە، لېكىن ئۇ پاتلا چوڭ بولۇپ كېتىدۇ. ئۇنى كېچىك چېغىدا يۇلۇپ تاشلاش ئاسان، مۇبادا ئۇ يىلتىزى چوڭ بولۇپ، رەسمىي قائىدىگە ئايلىنىپ قالغاندىن كېيىن، پۇقرالارغا زۇلۇم پەيدا بولۇپ، يۇرتتىن ئىنتىزام قوزغىلىپ كەتسە، ئۇنى جايىغا ئېلىپ كېلىش ئەلۋەتتە تەس بولىدۇ. بىرەر تەدبىر قوللانغىلىمۇ بولمايدۇ. ھەر ئىشقا كېچىك ۋاقتىدىلا تەدبىر قوللىنىپ ئالدىنى ئېلىش لازىم

دەپ ئاگاھلاندۇردى. شۇڭلاشقا نۇشىرۋانىنى "ئادىل" دەپ ئاتىدى. بۇنداق دەپ ئاتاشقا يەنە باشقا سەۋەپلەر بولسىمۇ، لېكىن بۇمۇ ئۇنىڭ بىر سەۋىۋى.

ئەلقىسسە، بۇ سۆزلەرنى تەپسىلى بايان قىلىشتىن مەقسەت شۇكى، بۇ چەت-ياقا يۇرتلارغا مەنسەپدار بولۇپ كەلگەن ئەمەلدارلارنىڭ جەۋرى-زۇلۇملىرى ئۇلۇغ خانغا راستىنى بىلەن مەلۇم بولمايدىغان ئوخشايدۇ. لېكىن ئۇلۇغ خان مۇبادا راستىنى ئاڭلاپ بىلىپ قالسا، ئۇنى ياخشى تەكشۈرۈپ، تەپتىشلەرنى قىلىپ، پۇقراپەرۋەرلىك سىياسىتىنى ئوبدان يۈرگۈزۈپ، ھەققانى ئادالەتنى خۇددى ئاپتاپقا ئوخشاش ھەممىگە باراۋەر يەتكۈزۈپ ئىش كۆرىدىكەن. شۇڭلاشقا، ئۇنىڭ ئادالەت نەتىجىلىرى ۋە خاسىيەت ئەسەرلىرى بەركىتىدىن تاكى نوھ نەبىيۇللا زامانىدىن بۇ زامانغىچە بولغان ئالتە مىڭ يىل ياكى يەتتە مىڭ يىل مابەينىدە چىنى ماچىننىڭ[250] ئەۋلادلىرى بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى خان بولۇپ، ئۇلارنىڭ خانلىق دۆلىتى ۋە بەختىگە قۇسۇر يېتىپ، باشقا پادىشالارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ، باشقا تەختى سەلتەنەت قۇرۇلغانلىغىنى ھېچقانداق تارىخ كىتابىدا ئوچۇق يازغان ئەمەس.

لېكىن تارىخ كىتابلىرىدىكى تىزما بايانلارغا قارىغاندا، پىشىدا دىيان پادىشالىرىدىن ئىسكەندەر رومى[251] دىگەن ئادەم ئالەمنى ئۆزىگە قاراتقان بىر پادىشا بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئاقىۋەت فەغفۇرچىنى بىلەن دوستلۇق ئورنىتىپ، سۇلھى تۈزۈپ ياندى. يەنە كېيىنكى پەيغەمبەر ئاخىر زامان دەۋرىدىكى پادىشالاردىن بولغان چىنگىز قائان بىرمۇنچە يۇرتنى ئۆزىگە قاراتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلۇغ خان سۇلھى تۈزۈشكە مايىل بولۇپ، قىزىنى چىنگىز خانغا بېرىپ، ئۇنى كۈيوغۇل قىلدى.

چىنگىز قاۋان ئۇنىڭ قىزىنى ئۆز خوتۇنلىرىنىڭ قاتارىغا ئېلىپ، ئۆز يۇرتىغا ياندى ۋە بۇ زىمىنغا مۇستەقىل پادىشالىق ھۆكۈمنى جارى قىلالمىدى. شۇنىڭدەك ئەمرتېمۇر كوراگانىمۇ(ئاللا ئۇنىڭ ياتقان جايىنى نۇرلۇق قىلسۇن!) خاقانى چىنى بىلەن غازات قىلىمەن دەپ، ئۆز يۇرتىدا ئۇچ يىل ئەسكەر جەملەپ، ئۇچ يۈز ئاتمىش ئالتە مىڭ نەپەر يارامىلىق ئەسكەر تەييارلاپ، بىجىننى مەقسەت قىلىپ، تاشكەنتنىڭ يۇقۇرىسىدىكى ئوترار دىگەن كونا شەھەرگە كەلگەندە، قىش-زىمىستانلىغى تۇپەيلىدىن ھاۋا ناھايىتى سوغاق بولۇپ كېتىپ، بۇ يەردە قىشلاپ، باھار كىرگەندە ئاتلىنىمەن دەپ تۇرغان چاغدا، ئۇنىڭ نۇرغۇن ئەسكەر ۋە ئات-ئۇلاقلىرى شىددەتلىك سوغاقتا مۇزلاپ ھالاك بولدى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئەمرائى دۆلەتخۇالىرى مەسلىھەتلىشىپ، "سوغاق يامان بولۇپ كەتتى، شۇڭلاشقا تاشكەنت ياكى چىمكەنت، سايرامغا كىرىپ قىشلاپ، باھاردا يېنىپ چىقساق" دەپ ئەرز مەلۇم قىلدى. ئەمىر تېمۇر كوراگانى بۇنى ئاڭلاپ، غەزەپ ئاتەشلىرى ئۆرلەپ "مۇنچىلىك سوغاقتىن قورقۇپ، ئارقىغا يانغىنىم قانداق؟" دەپ، بارگاھىنىڭ ئالدىغا يالاك كۆينەك بىلەن چىقىپ، ساتراچ چاقىرتىپ چاچ ئالدۇرغىلى تۇردى. بۇ ھاۋا ناھايىتى سوغاق دەلۇە پەسلى ئىدى. ساتراچ بولسا ئۇنىڭ چېچىنى ئېلىشقا باشلىدى؛ ئەزرائىل ئەلەيھىسسالام بولسا ئۇنىڭ جېنىنى ئېلىشقا باشلىدى. پادىشا شىددەتلىك سوغاق تۇپەيلىدىن مۇزلاپ قېتىپ قالدى دەپ بايان قىلىنىدۇ. ئۇمۇ شۇ سەۋەپ بىلەن بىجىنگە بېرىش مەقسىدىگە يېتەلمەي، كېيىنكى ئالەمگە يۇرۇپ كەتتى. بۇ بولسا خالىس خۇداۋەندەكبرىمنىڭ ئۆز پەزلى ئىنايىتى بىلەن خاقانى چىنىنىڭ يۇرت، پۇقرالىرىغا

قىلغان ئادالەتلىك سىياستىنى ساقلىغانلىغى بولسا كېرەك.

گەرچە شۇنداق بولسىمۇ، ئەتراپ ۋە تەرەپلەردە پادىشالىق ئەلەملىرىنى كۆتىرىپ، ئۆزىدىن ئۆزگە پادىشالارنى كۆزگە ئىلمىغان ئوروسىيە، گىرمانىيە، ئىتالىيە ياكى فەرەڭگى ۋە باشقا پادىشالار بولسۇن، خاقانى چىنىنى قەستلەپ، نىيەتلىرىنى بۇزۇپ، قارا ساناشتى، لېكىن، ئۇلۇغ خان ئۇلارنىڭ ئالدىدا خۇددى ئىگىز بىر تاققا ئوخشايدىكەن. ئۇ قىمىرلاپ ھەركەت قىلغاندەك كۆرۈنگەن بىلەن، يەنىلا ئۆز پايتەختىدە مۇستەھكەم ئورۇنلاشقان ئىكەن. ئۆزگە پادىشا ياكى ئۇلۇغلار بولسا خۇددى بىر دەريا ئوخشايدىكەن. چۈنكى دەريا دېگەن ئۆزىنى ھەرقانچە تاققا ئۇرغان بىلەنمۇ، تاققا باراۋەرلىك قىلالمايدۇ، يەنىلا ئۆز جايىدا ئاقىدىكەن. خاقانى چىنىنىڭ دۆلىتى زور ۋە مۇستەھكەم بولۇشىدىكى سەۋەپ بولسا، ئۇنىڭ ئادالەتلىگى، لۇتفى سىياسەتلىرىنىڭ نەتىجىسى ۋە خاسىيەتلىرى، يۇرت پۇقرالىرىنىڭ كەڭرىلىگى، نىيەتلىرىنىڭ ساپ ۋە خالىسلىغى، كۆڭلىنىڭ كەڭلىگى ۋە خۇي-پېئىلىنىڭمۇ كەڭلىگى، ئېغىرلىغى ئەسەراتىنىڭ نەتىجىسىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭ يۇرت-زېمىنلىرىنىڭ كەڭ ۋە موللۇغىنى شۇنىڭدىن بىلىش مۇمكىنكى، ئۇ يۇز مىڭ ئۆيلۈك، ئەقەللىسى ئەللىك ياكى ئاتمىش مىڭ ئۆيلۈك ئادەم جەم بولغان شەھەرگە بىر چىڭچەي مەنسەپ قويىدىكەن. سەككىز چىڭچەي ئۇستىدە بىر خان ئامبان تۇرىدىكەن، تۆت خان ئامبان ئۇستىدە بىر جاڭجۇن تۇرىدىكەن. ئىككى جاڭجۇن تۆپسىدە بىر زۇڭدۇ تۇرىدىكەن. شۇنداق قىلىپ، ئۇلۇغ خان ئۆز ھۆكۈمنى يېگىرمە بىر زۇڭدۇلۇق زېمىن ئىچىدىكى پۇقرالارغا جارى قىلدىرىكەن دېگەن ھىكايىلەر بار. يەنە ھەر بىر زۇڭدۇغا قارايدىغان زېمىننى بىر سىڭ (ئۆلكە-ت) دەپ ئاتايدۇ. ھازىرقى

كۈندە بىر خان ئامبانغا قارايدىغان زىمىندىن ئىككى داتەبيە خەۋەر ئالدۇ. بۇ ھىساپ بويىچە بولغاندا، ئۇلۇغ خاننىڭ ئىككى يۈز ئوتتۇز ئالتە خان ئامبانلىق پۇقرا زىمىنلىرىنىڭ بارلىغى مەلۇم. بىز مەزكۇر تارىخچىدە لاۋ پادىشا مۇھەممەت ياقۇپ بېك ئاتالمىنىڭ سەلتەنەت ھەشەمەتلىرىنى تەسۋىرلەپ تەرىپلىدۇق. قىياس بويىچە ئېيتقاندا، ئۇ پەقەت بۇنداق كەڭ زىمىن ئىچىدىكى بىر خان ئامبانلىق پۇقرا زىمىنىغلا پادىشا ۋە ھۆكۈمران بولغان ئىكەن. دىمەك ئۇلۇغ خاننىڭ دۆلىتى كاتتا ۋە پۇقرا زىمىنىنىڭ كەڭرى ۋە تولالىغىنى مانا شۇنىڭدىن پىكرى قىياس ۋە ئىمتىھان قىلىپ بىلگەيسىزلەر.

ئۇلۇغ خاننىڭ ساپ ۋە خالىسلىغى يەنە شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇ قەدىمدىن باشلاپ ئۆز ئەجداتلىرىدىن قالغان پۇقرا ۋە زىمىنلىرىنى باشقا پادىشالارغا قويۇپ بەرمىگەن. باشقا پادىشالارنىڭ پۇقرا، زىمىنلىرىغا، ھەتتا ئۆز تەۋەسىدىكى پۇقرالارنىڭ مال-مۈلكىگە، خوتۇن، بالىلىرىغا كۆزىنى ئىچىپ نىيەت بۇزمىغان. چوڭ مەنسەپدارلار ياكى سودىگەر-مەيمەيچىلەردە بولسا يالغان سۆز ياكى يامان خىيانەت ۋە ھىلە-مىكىر يوق بولۇپ، بىر سۆز ۋە بىر قوللۇقتا مەھكەم ئىدى. ئۇنىڭ كۆڭلىنىڭ كەڭلىگى ۋە ئىغىرلىغى يەنە شۇنىڭدىن ئىبارەت ئىدىكى، باشقا ئەتراپىدىكى پادىشالار گەرچە قاتتىق-يىرىك ياكى ئاچچىق-چۈچۈك سۆزلەرنى قىلىپ ئەلچى كىرگۈزسىمۇ، ئۇ يەنىلا ئۇلۇغلۇق ۋە ئىغىرلىق قىلىپ، بۇنى كۆڭلىگە ئالماي، كەڭلىك ۋە مۇلايىم-يۇمشاق سۆزلەر بىلەن جاۋاپ بېرىپ، دوست-ئاشنالىق يولىنى تۇتىدىكەن. ئەگەر ھەرقانداق چوڭ ياكى كىچىك مەنسەپدارلاردىن بىرەر گۇنا سادىر بولۇپ، مەنسۇبىدىن ئايرىلىپ كەتسە، ئۇلاردىن جەريمانە ياكى «بەرغۇ»

دەپ پۇل ئالمايدىكەن. ئۇلارنىڭ ھەرقانداق يول بىلەن توپلىغان پۇللىرىمۇ يەنىلا ئۆزلىرىدە قالىدىكەن. ئۇ مەنسەپ ئالغانىنى گويا جان ئالغاندەك كۆرىدىكەن. ئۇششاق پۇقرالىرى لى-قائىدىدىن چىقماي، ھەر خىل يول بىلەن ئۆز ھۈنەر-كەسپىنى قىلىپ تىرىكچىلىك قىلىدىغانلا بولسا، ئۇلۇغ خانىنىڭ ئۇلار بىلەن ئەسلا كارى بولمايدىكەن. ئۇلاردىن "ھىزانە" دەپ پۇلمۇ ئالمايدىكەن. ئەگەر لى-قائىدە بىلمەيدىغان ئادەملەردىن بىرەر گۇنا سادىر بولۇپ، ئۇلار لى-قائىدە بىلمەيمەن دىسىلا، ئۇلارنى ئەپۇ قىلىدىكەن ۋە لى-قائىدە ئۇگەنگىن ياكى بىزنىڭ رەسىم-قائىدىلىرىمىزگە كىرگىن دەپ زورلۇق ياكى تەھدىت سالمايدىكەن. ھەرقانداق تايىپە ئۆز دىنى مەزھەپلىرىنىڭ يولىنى تۇتۇپ، مىللىتىدە مەھكەم تۇرىدىغانلا بولسا، ئۇلارنى ئوبدان كۆرىدىكەن. ئەگەر مەنسەپدارلارنىڭ ئۇستىدىن ئەرز قىلمىسا، ئۇلار ھەرقانچە ئىش قىلسىمۇ كارى بولمايدىكەن، ئەگەر ئەرز قىلىدىغان بولسا، ئۇنى ناھايىتى نازۇك ۋە ئىنچىكىلەپ سوراپ، راست ياكى يالغانلىغىنىڭ سەۋەبلىرىنى تەپتىش قىلىپ، ھەق بىلەن ناھەقنى بىر-بىرلەپ ئايرىپ، ئاندىن ئۇنى سوراقتا تارتىپ، مەسلىنىڭ ماھىيىتى بويىچە بىر تەرەپ قىلىدىكەن. ئومۇمەن يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ھەممىسلا ئۇلۇغ خانىنىڭ ئادالەت تەرپلىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەنە شۇنداق ئادالەت قەھرى سىياسەتلىرىگە ئۆزى ناھايىتى قاتتىق دەرىجىدە ئەمەل قىلغانلىغىنىڭ سەۋەپ ۋە خاسىيەتلىرى تۇپەيلىدىن، بۇنداق ئۇزۇن زامانلار مابەينىدە ھىچقانداق زور شەۋكەتلىك پادىشامۇ ئۇنىڭ ھۆكۈمەت ۋە سەلتەنەتىگە يامان نىيەت بىلەن لەشكەر تارتىپ كېلىپ، نۇقسان ياكى ۋەيران قىلالمىغان. ھەرقانداق

خان یاکی پادىشا ئۆزىنىڭ ئادالەت ۋە لۇتفى سىياسەتلىرىنى ھەممە ۋاقىت ئۆز مەرتىۋە دەرىجىسى بويىچە يولغا قويۇپ، پۇقراپەرۋەرلىگىنى ئوبدان قىلىدىغانلا بولسا، ئۇ ھەقتىى پادىشا ۋە شاھلارنىڭ ئۇلۇغ شاھى بولغان ئاللا ئۆزىنىڭ كامالى قۇدرىتى بىلەن، ئۇنداق پادىشالارنى ئۆزىنىڭ مۇھاپىزىتى ئاستىدا ئاسراپ، ئۇنىڭ دۇشمەنلىرىنى ھەرقانداق چاغدا مەغلۇپ قىلىپ بېرىدىكەن.

شۇنداقلا پۇقرالارنىڭ باي ۋە مول مەئىشەتلىك بولۇشى، يۇرتلارنىڭ ئاۋات ۋە مەمۇرىلىغى، باغ، ئىمارەتلەرنىڭ ياخشى ۋە ئىگىز بولۇشى، غەللە مەئىشەت ھاسىلىنىڭ كۆپمىيىشى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسلا پادىشالار سىياسىتىنىڭ ئوبدان نەتىجىسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئەسكەرلەرنىڭ باي ۋە قۇۋۋەتلىك بولۇشى، پۇقرالارنىڭمۇ باي ۋە تىمەن بولۇشىمۇ ئەنە شۇ توغرا سىياسەت ئەسەراتىنىڭ نەتىجىسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. بۇرۇن ئۆتكەن ھۆكۈمالار "يۇرت دىگەن پۇقراسىز بولمايدۇ، پۇقراسىز بولسا يۇرت بولمايدۇ، مالسىز دۇنيا بولمايدۇ، مال-دۇنيانى پۇقرا جەملەيدۇ، ئادىل سىياسەت بولمىسا پۇقرا قانداق مال جەملەيدۇ" دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. ئەنبىيانىڭ ھەدىس شېرىپىدىمۇ "بىر سائەتلىك قىلغان ئادالەت بولسا ئىنسى-جىنىنىڭ ئىبادىتىدىن ئەۋزەل" دەپ كۆرسىتىلگەن. تاكلا كۈنىدىكى قىيامەتنىڭ جازا مەيدانىدا، خان ۋە پادىشالاردىن ئالدى بىلەن ئادالەتلىك توغرىسىدا سوراق قىلىنىدىكەن. ئەگەر ئادىل بولغان بولسا، باشقا سوئاللارنىڭ جاۋابىمۇ ئاسان بولىدىكەن. قۇدرەتلىك ئاللا زامانىنىڭ زاھىدلىرى ۋە دەۋرانىنىڭ ئابىدلىرى يەتمىش يىل رەنجى-مېھنەت تارتىپ، ئىبادەتلەرنى قىلىپ مۇيەسسەر بولمىغان خىسلەتلەرنى بولسا، ئادىل پادىشاغا بىر

سائەتتىلا كارامەت قىلىپ بېرىدىكەن. بۇنداق ئۇلۇغ دۆلەت بولسا، خان، پادىشا، مەملىكەت ئەمىرلىرى ۋە ھاكىمى ۋىلايەتلەر، قازى-قوززاتلار، شەرىئەت ئىگىلىرىلا نەسىپ بولالايدىغان ۋەزىپە بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

لېكىن ئايماقلارنىڭ مىڭبېشى، يۈز بېشى، ئىمام، مۇئەززىن، بەلكى ھەر بىر ئۆيگە ئۇلۇغ بولغانلاردىمۇ، ئەلۋەتتە بىقەدەر تېگىشلىك تاقەت ۋە ئادىل سىياسەت بولۇشى لازىم. ئەگەر ئۇلار ئۆزىگە مەنسۇپ ئەھلى ئايالىرى ۋە بالا-پەرزەنتلىرى، غۇلام-چاكارلىرى قاتارلىقلارغا ئادالەتلىك قىلدىغان بولسا، ئۇلار بۇنىڭدىن ساۋاپ ۋە نەتىجىگە ئېرىشەلەيدۇ. ئادالەتلىك قىلدىغان جايغا ئادىللىق قىلماي سۇسلۇق قىلسا، زۇلۇم پەيدا بولىدۇ. ئەگەر سىياسەت قىلدىغان جايغا سىياسەت قىلماي ئەپۇ قىلسا يەنە ئوخشاشلا زۇلۇم پەيدا بولىدۇ. ئادىللىقتىن قانداق ساۋاپ ۋە نەتىجە ھاسىل بولسا، سىياسەتنىمۇ ئۆز ئورنىدا جارى قىلسا، خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاشلا ساۋاپ ۋە نەتىجىگە مۇيەسسەر بولالايدۇ. پادىشالارغا ئادىللىق قىلماسلىققا ئىلاجى يوق. شۇنداقلا سىياسەت قىلماسلىقىمۇ ئەسلا چارە يوق. خۇدانىڭ رازىلىغىغا ئىگە بولغان بارلىق شەرىئەتشۇناس مۇجتەھىدلەرنىڭ ھەممىسى كۆپچىلىك ئاممىنىڭ مەنپەئەتىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان، لېكىن ئاز ساندىكى كىشىلەرنىڭ ئۆزىگە زىيانلىق بولغان بەزى ئىشلارغا رۇخسەت قىلىپ پەتىۋا بېرىپتۇ. شۇڭلاشقا پادىشالار بەزى چاغدا شەرىئەت بويىچە ئۆلۈم ۋاجىپ بولمايدىغان جايلاردىمۇ ئاممىنىڭ مەنپەئەت ۋە زىيانلىرىنى كۆزلەپ، ئىبرەت ئۈچۈن قەتلى سىياسەتنى راۋا كۆرۈپتۇ. پۇقرا ۋە خالايىقنىڭ تىنچلىغى، يۇرتلارنىڭ ئاۋاتلىغى بولسا ھامان پادىشاھى ئىقتىدار ئىگىلىرىنىڭ سائادەتلىك

قەدەملىرى ۋە لۇتفى سىياسەتلىرىنىڭ ئەسەر ۋە خاسىيەتلىرىنىڭ نەتىجىسىدۇر. ئەي ئىلاھا كەرىما! ھەممە جاھان خاقان ۋە دەۋران پادىشالىرى، زامان ھاكىملىرىنىڭ مۇسۇلمان ياكى دىنسىز كاپىر بولۇشىدىن قەتئى نەزەر، ئۇلارغا ئۆز كامالى قۇدرىتىڭ بىلەن ئىنسان ۋە تەۋپىغى ھىدايەت، ساپ نىيەت ۋە خاتىرجەملىك ئاتا ئەيلەپ، ئۇلارنىڭ ئادالىتىنى كۇندىن-كۇنگە تازا ۋە پۇقرا-پەرۋەرلىگىنى چەكسىز قىلغايسەن — ئامىن! ئەگەر پادىشا ۋە ھاكىمى ۋىلايەتلەر ئادىللىق ۋە سىياسەتلىرىنىڭ ئۇنتۇپ قالسا، پۇقرا-خالايىق پادىشالارغا، ھاكىمى ۋىلايەتلەرگە بىرەر ناشۇكرىچىلىك ۋە يامان نىيەت باغلايدۇ-دە، بىرمۇنچە نارسىدە-رىسىدىلەر ئاتلارنىڭ ئايىغىدا ھالاكەتكە گىرىپتار بولۇشى ھەممە ئىنسان خىلغا كۇندىنمۇ روشەن ئىشتۇر. شۇڭلاشقا، ھەممە پادىشا ۋە ھاكىملار ئادىللىق، رەھمى-شەپقەتنى ئۆزىگە ناھايىتى كېرەكلىك بىر پەرز دەپ بىلىشى لازىم. ھەممە پۇقرانىڭ ۋە پادىشا، ھاكىملارغا ھەممە ۋاقىت ئىنساپ ئادالەت ۋە تەۋپىقى ھىدايەت ئاتا قىلغايسەن دەپ دۇئا قىلماقلىرىمۇ، ئۇلارنىڭ ئۆز بوينىدىكى ۋاجىپ ۋە قەرز دەپ بىلىشى لازىم.

ۋەز - نەسىھەتلەرنىڭ ئاخىرى

ئەي بۇرادەر ئېھتىرام ئىگىلىرى، زېھنى ئالى، ئاقۇبىتى ياخشى بۇرادەرلەرگە خۇلاسە سۆز بولسۇنكى، نىزامسىز كاپىرلار ۋە بىسەرەدجانلارنىڭ جەۋرى - زۇلۇم تەئەددىتلىرىنى ئاجىز پۇقرالار كۆتىرەلمەي، ئۇ ھايات ئىگىسى بولغان ئاللانىڭ تەقەددۇسىدىن ئىلتىجا ۋە

ئۇمىت ئىزدەپ، كۆز ياشلىرىنى تۆكىتى. ئۇلارنىڭ دۇئاسى، يىغا-زارى ئاللانىڭ ئىجاۋىتىگە مۇيەسسەر بولدى. ئالىلا بۇ زالىملارنىڭ ئۇستىگە كۈچارلىق خوجاملارنى تاشلىدى. ھەممە پۇقرالار گويا ئازابۇ-ئەلەم ۋە دوزاخ — جەھەننەمدىن قۇتۇلۇپ، بەھەشتى-جەننەت ۋە باقى خوشاللىق ئالىمىگە كىرگەندەك شادى-خورام بولۇپ، مۇبارەكبادلىق ساداسىنى پەلەكنىڭ كۆك گۈمبىزىدىن ئۆتكۈزدى. بۇ خوجاملارمۇ زۇلۇم ئىشىگىنى تېزلا ئاچىتى. لېكىن بۇلارمۇ ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى ھالىتىنى ئۇنتۇدى. پۇقرا-خالايىق يەنە ئاللا دەرگاھىغا سېغىنىپ، ناله-زارىغا چۈشتى. ئۇ قۇدرەتلىك ئاللا يەنە ئۆزىنىڭ پەزىلەت كەرەمى بىلەن ئۇلارنىڭ دۇئاسىنى قوبۇل قىلىپ، ئىجاۋەتكە مۇيەسسەر قىلدى. بۇلارنىڭ ئۇستىگە مۇھەممەت ياقۇپ بېگ ئاتالىق غازىنى تاشلىدى. خالايىق كۈچارلىق خوجاملارنىڭ دەستى-ئىلكىدىن ۋە ئالۋاڭ چۈشكۈنچىلىرىدىن قۇتۇلغانلىغىغا ناماز شۈكرانە ۋە دۇئا-تەكبىرلىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ، بىر بىرىنى مۇبا-رەكلىدى، ۋە پۈت-قولىنى بىرقانچە ۋاقىت كەڭ يايىغان بولىدى. بىراق، ئاخىرى ئاتالىق غازى بەدۆلەتنىڭ مەجەز-خۇلقى ئۆزگىرىپ، نالايىق ئىشلارنى پەيدا قىلىشقا باشلىدى. پۇقرا-خالايىقنىڭ تاقىتى يەنە تاق بولۇپ، يۈرت ئالۋاڭلىرىدىن جاق تويدى. شۇڭلاشقا، ئۇلار يەنە شۇ ئالەمنى يارىتقۇچى ئاللا دەرگاھىغا يۈزىنى سۈرتۈپ، كۆز ياشلىرىنى تۆكۈپ، خاقانى چىنىنى ئارزۇ ۋە تەلەپ قىلىپ، ناله-زارىنى پەلەكتىن ئۆتكۈزدى. ئاخىرى ئۇ ھايات ئىگىسى بولغان ئاللانىڭ ئىجاۋىتى بىلەن فەغفۇرچىنى مەنسەپدارلىرىنىڭ قەدىمى بۇ يەتتە شەھەرگە يەتتى. ئۇلار بۇ زېمىنىنى ئىلكىگە كىرگۈزۈپ، ئۆزىنىڭ ئاتا-بابا ئەجداتلىرىدىن قالغان مۇلكى مىراسىغا، بەلكى

بۇ جايدىكى تەختى مىراسغا ئىككىنچى قېتىم ئىگە بولىدى. ھەممە پۇقرا ـ خالايىق، ھەتتا بۇرۇنقى ئەمەلدارلارمۇ خۇددى ئۆزىنىڭ خان ـ تۇققانلىرى ياكى ئاتا ـ ئانىلىرى ئىككىنچى قېتىم تىرىلىپ كەلگەندەك خۇرسەن بولۇپ، ئىچ ـ ئىچىگە سىغماي، خۇددى غۇنچە دەك ئېچىلىپ كەتتى. بۇلار ھەققىدىكى ھىكايە ۋە داستانلار يۇقۇرىدا قىسقىچە بايان قىلىندى.

بۇ سۆزلەرنى يېزىشتىكى مۇددىئا ۋە غەرەز بولسا، پۇقرا ـ خالايىقنىڭ، بەلكى بارلىق مەخلۇقاتنىڭ ئۇ ئالەمنى ياراتقۇچى قۇدرەتلىك ئاللا دەرگاھىنىڭ تەقەددۇسى ئۈچۈن يىغا ـ زارە قىلىپ، قول كۆتىرىپ قىلغان دۇئالىرى ھەرگىزمۇ بىكار كەتمەيدىكەن. قۇرئانى كېرىمدە "قىلىنغان دۇئا ئىجابەت بولىدۇ" دەپ كۆرسىتىلگەندەك، خالايىق ھەرقانداق زامان ۋە دەۋردە، پەقەت چىن كۆڭلى بىلەن دۇئا قىلىدىغانلا بولسا، ئۇ ھاجەت ئىگىسى بولغان ئاللانىڭ ئىجابەت قىلىشى ھەقىقەتتۇر. يەنە خۇددى "ئېزىلگۈچىلەرنىڭ، ھەتتا بۇ ئېزىلگۈچىلەر كاپىر بولسىمۇ ئۇلارنىڭ دۇئاسىدىن قورقۇڭلار! چۈنكى، ئۇنداق دۇئا ئىجابەتكە يېقىندۇر" دەپ كۆرسىتىلگەندەك، ئاجىز ۋەسىدىلەردىن قورقۇش لازىم. چۈنكى، ئۇلار كاپىر بولسىمۇ ئىجابەتكە ئېرىشەلەيدۇ. خۇداۋەندەكېرىمنىڭ ئۆز مەخلۇقلىرى ئىچىدىكى قايسى مەخلۇق، قايسى تايىپە ياكى قانداق بىر ئىنسانغا رەھمى قىلىش ياكى ئۇلارنىڭ قايسىبىرىنىڭ دۇئالىرى دەرگاھى ئىلاھىغا يېتىپ، ئىجابەتلىك دەرىجىسى ۋە شارائىتىغا ئىگە بولۇشى، بۇ بەندىلىرىنىڭ ئەقلى ئىدراكلىرى ياكى كۆزلىرىگە نامەلۇمدۇر ـ بەس. شۇڭلاشقا پۇقرا ـ خالايىقنىڭ، بەلكى بارلىق مەخلۇقاتلارنىڭ ناله ۋە ئاھ ـ زارىدىن ئەلۋەتتە ئېھتىيات قىلىش لازىم.

لېكىن، بۇگۈنكى تارىخىي كۆنىلەردە، خاقانى مەنسەپدارلىرى يەنە ئىنساپتىن ۋازكېچىپ، ئادالەت سىياسەتلىرىنى ئۇنتۇماقلىق تەكچىسىگە ئېلىپ قويۇپ، زۇلۇملىرىنى لەھزە-لەھزە كۆچەيتىشكە باشلىدى. ئاجىز بىچارە جاپاكەشلەرنىڭ كۆز ياشلىرى يەنە تۆكۈلۈشكە باشلىدى. ئىلاھا ئۆز كامالى قۇدرىتىڭ بىلەن پادىشالارغا ئادالەت، پۇقرا-خالايىقىقا تەۋپىقى ھىدايەت ئاتا قىلغايسەن. بۇ زاماننىڭ ئاقىللىرى، بارلىق مۆمىن مۇسۇلمانلار ھەرقانداق ياخشى ۋە يامانلىق ئاللانىڭ تەقدىر ۋە ئىرادىسىدىن تاشقىرى ئەمەس دەپ بىلىپ ۋە ئەقىدە قىلىپ، راست ۋە دۇرۇس ئەقىدە بىلەن، ئۆز ئىمانلىرىنى توغرىلاپ، مەخلۇقاتلارنىڭ لۇتفى ئىنتايىتى ۋە شەپقەتلىرىگە پەرۋا ۋە ئىلتىپات قىلماسلىغى لازىم. ئەگەر ھەرقانداق ئادەم ياراتقان ئاللانىڭ ئىلتىپات ۋە شەپقەتلىرىنى ئۇنتۇپ، باشقا مەخلۇقلىرىدىن ۋاپا مەرھەمەت ياكى ئىلتىپات، شەپقەت ئۈمىت قىلسا، ئۇنداق ئادەملەرگە مەزكۇر مەخلۇق دۇشمەن بولۇپ، ۋاپانىڭ ئورنىغا جاپانى، ئىلتىپات ئورنىغا غەزەپنى يەتكۈزىدۇ. بۇ ھەممە ئىنسان خىلىغا روشەن ۋە ئاشكارا مەسىلىدۇر. خوش مۇبارەك ئالدى بىلەن ئۇ شەرەپلىك ئادەم ئاقۇۋەتكە مەنسۇپ بولۇپ، ھەرقانداق ئىش ۋە ھەرقانداق زاماندا، ئۇ ياراتقۇچى ئالىلا تەرەپكە مايىل بولۇپ، ئۇنىڭ رەھمى-شەپقەتلىرىگە ئۇمتۇار بولۇپ، بىر قولىغا نۇرلۇق قۇرئان كىتاۋىنى، يەنە بىر قولىغا رەسۇللىلانىڭ نۇرلۇق ھەدىس كىتاۋىنى مەھكەم تۇتۇپ، بالا ۋە قازانىڭ ئوتتۇرىسىدىن بىر توغرا يولنى تاللاپ ماڭسا، ئۇ سەلتەنەتى ئۇلۇغ بولغان ھەقىقى پادىشا ۋە سۇلتان ئۇلارنى ئۆز ھمايە چىرىغىنىڭ ئىچىدە ئاسراپ، يامان پادىشالارنىڭ زۇلۇم ۋە غەزەپ سىياسەتلىرىدىن،

هەتتا دىنسىزلارنىڭ ياماناتلىقلىرىدىن مۇھاپىزەت قىلىپ، ئۆزىنىڭ خاس بەندىلىرى قاتارىدىن ئورۇن بېرىدۇ ھەم ئۆز كامال قۇدرىتىدىن بەھرىمەن قىلىپ، ئەڭ ئالىي دەرىجە ۋە مەرتىۋە ئاتا قىلىدۇ. ئەي پەزىلەتلىك ۋە قۇدرەتلىك ئالىلا! سەن ھەممىگە تەۋپىق، مېھرىبانلىق ۋە توغرايول كۆرسەتكۈچىدۇرسەن- ئامىن!

خاتىمە

موغۇلستان تەۋەلىگىنىڭ ھۇدۇدى ۋە ئەھۋالاتى، بۇ يەتتە شەھەرنىڭ ئايرىم- ئايرىم بايانلىرى، ئادەملىرىنىڭ پېئىل- ئەتىۋارى ۋە ئادەت- قائىدىلىرى، مازارى ماشايىخلىرىنىڭ قىسقىچە زىكرى ۋە ئىندىكى نەمۇنە بايانى

زامانە ئاقىللىرى ۋە دانالىرى، دەۋران فازىللىرى ۋە ئالىملىرىنىڭ ئوچۇق كۆڭۈللىرىدىن يېپىق ۋە مەخپى قالمىغايكى، تارىخ كىتاپلىرىدا، خۇسۇسەن بۇ يەتتە شەھەردە ۋالىي ۋە ھۆكۈمەت تۇتقان مىرزا ھەيدەر كوراگاتى (خۇدا ئۇنىڭ ياتقان جايىنى نۇرلۇق قىلسۇن!) نىڭ «تارىخي رەشىدى» ناملىق كىتاۋىدە قەدىمقى پادىشالارنىڭ يارلىق ۋە پەرمانلىرى ھەققىدىكى ھۆججەتلەرگە ئاساسەن، بۇ موغۇلىيە ھۇدۇدىنى بايان قىلىپتۇ. ئۇنىڭ بايانچە، بۇ موغۇلستاننىڭ شەرقىي ھۇدۇدى بالەكۆل (باركۆل — ت) ۋە قامۇل (قومۇل — ت)، شىمالىي ھۇدۇدى كاتتا دېڭىز، غەربىي ھۇدۇدى تاشكەنت تەۋەسىدىكى

چاقسمان ۋە ئەنجان تەۋەسىدىكى سامغىر، لەلى كانى، بەدەخشان، جەنۇبىي بولسا تىبەت ۋە ئۇيغۇر ۋىلايىتىدۇر[252]. بۇ ھۇدۇد ئىچىدىكى زېمىننىڭ توغرىسى ۋە كەڭلىگى ئۇچ ئايلىق يولدۇر. قەدىمقى ھۆججەتلەردە بۇ ھۇدۇد ئىچىدىكى زېمىننى "موغۇلستان" دەپ ئاتاپتۇ دەپ زىكرى قىلىدۇ، رۇمچە[253]، چۆچەك[254] قاتارلىق جايلار بۇ ھۇدۇد ئىچىگە كىرىدۇ. موغۇلستان مەملىكىتى ئىچىدىكى شەھەرلەرنى "يەتتە شەھەر" دەپ ئاتاپتۇ. يەتتە شەھەر دېگەن كاشغەر، ياركەنت، خوتەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچار ۋە كونا تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن ئىبارەت. لېكىن، خاقانى ئەھلى بۇ يەتتە شەھەرنى "نەنلۇ باچبىڭ" دەيدۇ. بۇ جەنۇپ تەرەپتىكى سەككىز شەھەر دېگەن بۇلار ئىمىش. ھالبۇكى، ئۇنىڭ سەككىزىنچىسى كورلا بولسا كېرەك. قەدىمقى مۇسۇلمان خانلىرى دەۋرىدە بۇ يەتتە شەھەرنىڭ پايتەختى ياركەنت بىلەن تۇرپان ئىكەن.

بۇ يەتتە شەھەر زېمىندا ماشايىخى كېرەم ئالىماقام ۋە ئەۋلىيائى ئىزاملارنىڭ زىيارەتگاھى ناھايىتى تولا، لېكىن كۆپچىلىگىنىڭ ئىسمى-نەسەپلىرى ۋە نامى تەزكىرىلىرى مەلۇم ئەمەس. ئەگەر ئىسمى-تەزكىرىلىرى بولغان تەقدىردىمۇ كۆپچىلگىنىڭ تەزكىرىلىرى يەنىلا قەدىمقى كىتاپلارغا مۇۋاپىق ئەمەس. چۈنكى، ھەر زامانىنىڭ ئادەملىرىدىن بىرسى تارىخ كىتاپلىرىغا قارىماي، ئۆز مۇددىئالىرىدەك تەزكىرە قىلىپ پۈتۈپ قويغان بولسا كېرەك. مەسىلەن. بەزى مازار-لارنىڭ نامىنى قوشقار ئاتا، خوراز ئاتا، توغراق مازار، كۇمۇش كۆزلۈك ئاتا، ساقال ئاتا، بوغرا ئاتا دەپ ئاتايدۇ. چۈنكى، ئۇلارنىڭ ئەسلى ئىسمى نامەلۇم بولغانلىقتىن، ئەنە شۇ ناملار بىلەن مەشھۇر بولۇپ قالغان ۋە ئۇلارنىڭ تەزكىرىسىمۇ شۇنىڭغا مۇۋاپىق قىلىپ

توپلانغان بولسا كېرەك. بىراق، ئۇلارنىڭ ئىسىملىرى بۇ ناملاردىن باشقا بولسا كېرەك. بۇلار ئۆز ئورنىدا بايان قىلىنغۇسىدۇر. ئىنشا-ئاللا ئەلغۇغۇر!

گەپنىڭ قىسقىسى شۇكى، ئۆتكەنكى ۋە كېيىنكى ھۆكۈمائى مۇھەندىسلەر پۈتۈن زېمىن دائىرىسىنى يەنى جەزىرە-باياۋانلىرى بىلەن ئاۋات يەرلىرىنىڭ دەرىجە-دەققە جەدۋەللىرىنى ئوچۇق تۈزۈپ چىققان ئىكەن. ئۇلار ئاسماندىكى يەتتە يۇلتۇز سەييارىلىرى بىلەن قۇرۇقلۇقنىڭ شەرقىي ئېپتىداسىدىن غەربىي تامامىغىچە بولغان زېمىن يۈزىنى يەتتىگە تەقسىم قىلىپ، ھەر بىر تەقسىمنى بىر ئىقلىم دەپ ئاتاپتۇ. ھەر بىر ئىقلىمغا يەتتە يۇلتۇزنىڭ بىرسىنى. مەنسۇپ قىلىپتۇ. مەسىلەن، ئاۋالقى ئىقلىمغا زۇھەلنى، ئىككىنچى ئىقلىمغا مۇشتىرىنى، ئۈچىنچى ئىقلىمغا مىرىخنى مەنسۇپ قىلغان ئىكەن..... بۇ قىياس بويىچە يەتتە يولتۇزنى يەتتە ئىقلىمغا نىسبەتلەشتۈرگەن ئىكەن. ھەرقايسى ئىقلىمغا تەئەللۇق ئادەملەرنىڭ پېئىل-خۇيلىرى، رەڭگى-رويى ۋە مىجەزلىرى، تەئەللۇق شەھەر، دەريا، جەزىرە-باياۋان ۋە ئاۋات يەرلىرىنى بىر-بىرلەپ بايان قىلىپ، تارىخ توپلىغان دانا مۇئەللىپلەر ئۆز كىتابلىرىنىڭ خاتىمە ئاخىرىدا، بۇ ئەھۋاللارنى تەپسىلى بايان قىلىپ، رىسالىلىرىگە زىننەت بېرىپتۇ. لېكىن كەمىنە-مەنكى بۇ نادان ۋە تامامەن يېتەرسىز، ئاجىز بىچارە ئۇ ئەمرى ئەزىملەرنىڭ بۇيۇك ئىلمىنى تەتقىق قىلىشقا ئاجىز بولغانلىغىم ئۈچۈن، يەتتە ئىقلىمنى بايان قىلىشنىڭ ئورنىغا، يەتتە شەھەرنى ۋە ئادەملىرىنىڭ بەزى ھال-ئەھۋاللىرىنى بايان قىلىشقا جۇرئەت قىلىپ، ئۇلارنى بۇ ۋاراق سەھىپىسىگە تىزىپ بېكىتتىم. ئالىلا ئۆزى مۇۋەپپەقىيەت ئاتا قىلغۇچى ۋە ياردەم قىلغۇچىدۇر.

كاشغەر

مەزكۇر يەتتە شەھەرنىڭ ئەڭ ئەلا ۋە ئەڭ ئاۋالقىسى كاشغەر بولۇپ، بۇ ناھايىتى كونا، داڭلىق ۋە مەشھۇر شەھەردۇر. ئادەملىرىنىڭ ئەلپازىغا كەلسەك، ئۇلار ئۆلىما ۋە ياخشى كىشىلەرگە دوست ۋە ئامراق كېلىدۇ. سەپەر ۋە مۇساپىرلىقنى ھەۋەس قىلىدۇ. گەرچە ئۇلار ئۇلپەت ۋە مۇھەببەتتە دانا ھەم مۇلايىم سۆزلۈك، چاقچاقچى بولسىمۇ، لېكىن، ئۇلار ئاقۇۋەتسىزلىك ۋە نائاشناچىلىق قىلىدۇ. ئەمما، بۇ شەھەردىكى ئۆلىمالارنىڭ ئىلىم تالىپلىرىغا رىۋاج بېرىش، فوزىلا ۋە ساھىپ دۇئالارغا روناق بېرىش، تىجارەتچىلەر ۋە دېخان ئەشرەپلەرنىڭ ھوشۇر-زاكات ۋە خەير-سەدىقە بېرىشى، ئەھلى كەسپ ۋە ھۈنەرۋەنلەرنىڭ تىرىشچانلىغى جەھەتتە باشقا شەھەرنىڭ ئادەملىرىگە قارىغاندا، ئۇستۇن ۋە زىيادە تۇرىدۇ. خۇسۇسەن، ئۆلىمالار رىۋاجى ۋە سودىگەرلەرنىڭ سودا تىجارىتى بابىدا، ئۇ شەھەر گويا "ئىككىنچى بۇخارا" دەپ ئاتالسا، ئەسلا مۇبالىغە بولمايدۇ. ئادەملىرىگە قارىغاندا، يەر-زىمىنى ئاز، غەللە مەئىشەتلىرى ئۆز شەھرىگە كۇپايە قىلمايدۇ. ھەر ھەپتىدە ئىككى مىڭ ئېشەك ئاشلىق ياركەنتتىن كەم بولماي كاشغەرگە كېلىپ تۇرىدۇ. يايلاق-ئوتلاقلىرى ئاز، چار پايلىرى كەمچىل.

كاشغەر زىمىنىدا مازارى ماشايىخ كېرەملەردىن ھەزرىتى ئافاق دېگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى خوجا ھىدايىتۇللا خوجا بىننى يۈسۈپ خوجا بىننى مۇھەممەت ئىمىن خوجا بىننى مەخدۇم ئەزەم قۇددۇس سىرە ئەزىزدۇر. بۇلارنى تەرىپلەپ سۇپەتلەشنىڭ يەنە

هاجىتى يوق. بۇنىڭدىن باشقا يەنە سۇلتان ساتۇق بوغراخان غازى دىگەن بولۇپ، ئۇنى ئەفراسياپنىڭ ئەۋلادى دەپ زىكرى قىلىنىدۇ. ئۇ تارىخ ھىجرى ئۇچ يۈز ئوتتۇز ئىككىنچى يىلىدىن (مىلادى 943ـ 944ـ يىلى ـ ت) دىن ئۆتكەندە، ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ[255] تىرىشىپ دالالەت قىلىشى ئارقىسىدا، ئىسلام دىنىنىڭ دەۋلەت شەراپىتىگە ئىگە بولۇپتۇ. بۇ يەتتە شەھەر ئەھلىمۇ بۇ زاتى شېرىپىنىڭ بەركەتلىك قەدەم شېرىپلىرى بەركىتىدىن ئىسلامى شېرىپىنى قۇبۇل تۇتۇپ، مۇسۇلمانچىلىق دائىرىسىدىن ئورۇن ئېلىپتۇ. تارىخ ھىجرىنىڭ ئۇچ يۈز يەتمىشىنچى يىلى (مىلادى 980 ـ 981ـ يىلى ـ ت) خوتەن ئەھلىمۇ ئىسلامى شېرىپىنىڭ دەۋلەت شەراپىتىگە ئىگە بولۇپتۇ. "ھەددىس" شېرىپتە "تۈركلەرنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئاۋال ئىسلام دىنىغا كىرگۈچى كىشى بولسا ساتۇقدۇر" دىگەن سۆز دەل مۇشۇ زاتنىڭ شەنىگە مەنسۇپتۇر. بۇنىڭ زىيارەتگاھى ئارتۇش دىگەن جايدا مەشھۇردۇر. يەنە سەيد جالالدىن باغدادى قۇتبۇللا خوجام، ھەسەن پەيزۇللا خوجام ئوردا پادىشايىم يەنى قىزىل ئارسلانخان دەپ ئاتالغان مازار ـ ماشايىخلار بار، تەزكىرىلىرى تېپىلمىدى. بۇلاردىن باشقا مازار شېرىپلەر ۋە قەدەمجاھ زىيارەتگاھى ئالىلار تولا، قىسقىچە شۇنچىلىك يېزىلدى.

ياركەنت

ياركەنت قەدىمقى كونا شەھەردۇر. ئادەملىرىنىڭ خۇلقى ـ مىجەزى بىچارە سۈپەت، ئۆز ئىشلىرىغا پۇختا ۋە پىششىق، ئىشان، ھەزرەت، ئەپەندى ساھىپلارغا بولغان ئەقىدە ـ ئىخلاسلىرى ۋە ئۇلارغا ياردەم ۋە

رۇاج بېرىشلىرى، ھىندى، كەشمىرى، ئافغانى، بەدەخشى قاتارلىق مۇساپىر تايىپلار تولا. ئۆزلىرى بولسا مۇساپىرەتچىلىككە كەم چىقىدۇ. ھەممە ئادىمى دىخان ئەشرەپ بولۇپ، زىمنى كەڭرى ۋە ياخشى، غەللە ھاسىلى ئۆز شەھرىگە كۇپايە قىلىدۇ. بەلكى ئېشىپمۇ قالىدۇ. يايلاق ۋە قىشلاقلىرى بىپايان، چارپاي ۋە قوتازلىرى ئىنتايىن كۆپ، يەل-يېمىشلىرى پاراۋان، غەللىسى كەڭرى ۋە ئەرزان، يۇرتلىرى پايانسىزدۇر.

مەشھۇر مازارلاردىن مول نۇر چاچقۇچى خوجا مۇھەممەت شېرىپ پىر بۇزرۇكۋار[256] دېگەن مازار بار. يەنە ھەپتە مۇھەممەدان دېگەن مازارى شېرىپمۇ بار. ھەپتە مۇھەممەدان دېگىنىگە قارىغاندا، بۇ جايدا مۇھەممەت ئاتلىق يەتتە ماشايىخ ياتقان بولسا كېرەك. بۇلار چىلتەنلەردىن ئىكەن دېگەن رىۋايەت بار. يەنە ئالتۇن مازار دېگەن بىر زىيارەتگاھمۇ بولۇپ، بۇ قەدىمقى مۇسۇلمان خانلىرىدىن بولغان سۇلتان سەيىدخان باھادۇر زامانىدىن تا ئىسمايىل خان بىنىي ئابدۇرەھىم خان ۋە مۇھەممەت ئىمىن خان زامانىغىچە بولغان ئىككى يۈز يىلغىچە، بەلكى بۇنىڭدىنمۇ كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە، بىرمۇنچە خانلار يەتتە شەھەرنى سوراپ، يارکەنتنى پايتەخت قىلىپ ئۆتكەن ئىكەن. موغۇللار خانلارنىڭ جەسىدى بار يەرلەرنى، بەلكى خانلارنىڭ جەسىدىنمۇ ھۇرمەتلەپ ۋە ئىززەتلەپ "ئالتۇن" دەپ ئاتايدىكەن. ھەتتا خانلارنىڭ نەزىرى چۈشكەن ياكى قولىغا تېگىپ مۆھۈرى باسقان يارلىق ۋە نىشانە خەتلەرنىمۇ ئۇلۇغلاپ "ئالتۇن نىشان"، "ئالتۇن دەستەك" دەپ ئاتايدىكەن. شۇڭلاشقا، بۇ مازارمۇ "ئالتۇن مازار" دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان بولسا كېرەك. يەنە مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئەۋلاتلىرىدىن خوجا شۇئەيىپ خوجام،

خوجاشادی خوجام ۋە دانىيال خوجاملار باشلىق خوجا ئىسھاق بىننى مەخدۇم ئەزەمىنىڭ بىرنەچچە پەرزەنت-نەۋرىسى بولغان سەيىد زادىلەرنىڭ مازار تەۋەرۈكلىرى بار. يەنە باشقا مازاراتلارمۇ كۆپ.

خوتەن

خوتەن ناھايىتى كونا ۋە قەدىمقى مەشھۇر شەھەردۇر. ئادەملەرنىڭ خۇلقى-مىجەزىگە قارىغاندا، بىر سۆزلۈك، بىر قولۇق، بىر نىيەتلىك ۋە ئىتتىپاق بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. پىششىقلىقتا بىنەزەر، بېخىللىقتا مىسلىسىزدۇر. تەقۋاپەرزىگارلىرى تولا، بىپاك يامانلىرىمۇ ئاندىن تولا. ھەممە ئادەملىرى كاسپ-ھۈنەرۋەن، تەبىئەت ئىدرىگى پاكىز، زېھنى يۇگرۈك بولۇپ، ھەرقانداق ھۈنەرنى ئۆز كامالىغا يەتكۈزۈپ، خېرىدارغا يارىغۇدەك قىلىپ ئوبدان كۆرسىتىپ، ئۆز قولىدىن ئۆتكۈزۈپ، نەق پۇلىنى ئېلىشقا كامىل ۋە قابىلىيەتلىكدۇر. بۇ جايدىن مەشتۇت، يىپەك تولا چىقىدۇ، ئالتۇن كانى بار. سۇ، تېشىمۇ تەييار. سودىگەر ئەشرەپلەر تەرەپ-تەرەپتىن قانچە كۆپ پۇل ئېلىپ كېلىپ مال ئالسىمۇ، پۇلى تۈگەپ كەتسە كېتىدىكىن، لېكىن مال تۈگەپ كەتمەيدۇ. خوتەندىن باشقا شەھەرلەرگە مال چىقسا چىقىپ كېتىدۇ. لېكىن، ئالتۇندىن باشقا پۇل ئەسلا چىقىپ كەتمەيدۇ. ئادەملىرىگە قارىغاندا، يەرلىرى ئاز ۋە كۇچسىز، بەلكى كۆپ قىسمى قۇملۇقتۇر. مەھسۇلاتىمۇ كەمچىل. مۇھەممىلىرى بولسا ناھايىتى مول ۋە كۆپ، يايلاق-باياۋانلىرى بىپايان، چارۋا-مالىلىرىمۇ ناھايىتى كۆپ.

خوتەن زېمىندا ناھايىتى مەشھۇر بولغان ئىمامى جەفەرسادىق[257] رەزىلۇللائەنھۇنىڭ قەۋرىسى بار. بۇ چوڭ زىيارەتگاھى ئالى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ھەممە خالايىق ئىمامى جەفەر سادىق رەزىلۇللائەنھۇنىڭ مۇبارەك جەسەتلىرى خوتەن دىيارىدا دەپ ئەقىدە ئىخلاس قىلىدۇ. لېكىن . تارىخ كىتاپلىرىدا، بولۇپمۇ "رەۋزە تۇسسافا" دىگەن كىتاپتا، ئىمامى جەفەر سادىق بولسا ئىمامى مۇھەممەت باقىرنىڭ[258] ئوغلى، ئۇ بولسا ئىمامى ئەلى، يەنى لەقەپلىرى زەينۇلئابىدىن بىننى ئىمامى ھۈسەيىن ئەنھۇدۇر[259]. ئىمامى جەفەرسادىق بولسا خەلىپە ئابباسىيە دۆلىتىنىڭ جەفەر دەۋاتىقى زامانىدا، يەنى تارىخ ھىجرىيىسىنىڭ بىر يۈز قىرىق سەككىزىنچى يىلى (مىلادى 765-يىلى ــ ت) ۋاپات بولدى ۋە دادىسى مۇھەممەت باقىر، بوۋىسى زەينۇا-ئابىدىننىڭ ئايىغىدا دەپنە قىلىندى. مۇبارەك جەسەتلىرى بەقىئە گۆرىستانلىغىدا دەپ زىكرى قىلىنىدۇ. بۇنىڭغا قارىغاندا، جەفەر نامىلىق بىر ئالىي مەقام ماشايىخ سۇننەت يوللىرىنى كامالەت دەرىجىسىگە يەتكۈزگەنلىگى ئۈچۈن، ئىمام ۋە پىشۋالىق مەرتىۋە ۋە دەرىجىسىنى تاپقان بولسا كېرەك. شۇنداقلا ئۇ زامانىدىكى مۇرىت-مۇخلىسلىرى بۇ كىشىنى "ئىمامى جەفەر سانى" (ئىككىنچى ئىمامى جەفەر ــ ت) دەپ ئاتىغان بولسا كېرەك. "سانى" سۆزى بەلكى ئاممىنىڭ جانلىق تىلىدا "سادىق" دىگەن خاتا سۆزگە ئايلىنىپ قالغان بولسا كېرەك. چۈنكى "سانى" سۆزى بىلەن "سادىق" دىگەن سۆز مەيلى ۋەزىن ياكى مەخرەج جەھەتتىن بىر بىرىگە يېقىن كېلىدۇ. بەلكى ھاجەت ئىگىسى بولغان ئاللاتائالانىڭ ئۆزى زىيارەت ۋە سۇننەتنى ئۆز كامالىغا يەتكۈزگەن ئىمامى جەفەر سانىغا ئىمامى جەفەر سادىق رەزىلۇللا ئەنھۇنىڭ پەزىلەت-پەزايىللىرىنى ئاتا قىلغىنى ھەجەپ ئەمەس. چۈنكى "بۇ

بولسا خۇدانىڭ پەزىل ئاتاسى، ئۇنى خودا ئۆزى كىمنى خالىسا شۇنىڭغا بېرىدۇ" دىگەن ئايەت بار. شۇنداقلا خوتەنىدە يەنە ئىمامى جەفەر تەيران، ئىمامى زەبىھۇللا، ئىمامى قاسىم، ئىمامى ھاشىم قاتارلىق نۇرغۇن ئالىي دەرىجىلىك زىيارەتگاھلار ۋە تەۋەررۈك جايلىرى بار.

شۇنداقلا زالىم كۆچلۈك خان بىرمۇنچە ئەھلى پەزلى، سالىھلەرنى قەتلى ئام قىلغان ئىدى. بۇلار "قەۋمى شەھىدان" دىگەن نام بىلەن مەشھۇر. شۇ سەۋەپتىن خوتەن زېمىنىمۇ "شەھىدانى خوتەن" دەپ ئاتالغان ئىدى. لېكىن بۇ ئىمامىلارنىڭ ئادەت كارامەتلىرى زاھىر ۋە ئاشكارا مەلۇم بولۇپ تۇرۇپتۇ. ئەگەر بىرەر ئىنسان بىر پىر مۇرىشىدىنىڭ خىزمەتلىرىنى قىلىپ، پاك سۈننەتنى تولۇق بەجا كەلتۈرسە، خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ پەزىل ئىنايىتى بىلەن ئۇنىڭ بۇيۇك دەرىجە، ئۇلۇغ مەرتىۋە دۆلەت شەرابىتىگە ئىگە بولۇشىدا ھېچبىر شەكشۇبھىنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەستۇر. ھەرقانداق ئىنسانىنىڭ ۋۇجۇدىدا ئەۋلىيالىق قۇۋۋىتى بولىدۇ. لېكىن ئۇ پەقەت كەسپىي شۇغۇل ۋە رىيازەت ئارقىلىقلا بۇنداق قۇۋۋىتنى ئاشكارا قىلىپ، ھەقىقى ئەۋلىيالىق دەرىجىسىگە ئىگە بولالايدۇ. شۇنداقلا ئۇ ھايات ئىگىسى بولغان خۇداۋەندەكبىرىم ئەۋلىيائى ئەزىملەر ياكى ماشايىخى كېرىملەرگە دەرىجىلەرنىڭ ئېچىدىن بىرەر ئولۇغلۇق دەرىجىسىنى ئاتا قىلسا، ئۇلار بىر ۋاقىت ياكى بىر زامانىنىڭ ئۆزىدىلا شامى شېرىپتە ۋە ياكى مەككە مۇئەززەمەدە، ياكى باشقا ۋىلايەتلەردە ئۆزىنى ئاشكارا قىلىدىغانلىغىنى كۆردۇق دىگەنلەرمۇ بار. لېكىن ئۇ زاتنىڭ ئۆز جاي ـ ماكانلىرىدىن باشقا يەرگە بارغانلىغىنى، ياكى بىر كۈن، يېرىم كۈن غايىپ بولغانلىغىنى ھېچ كىشى بىلمەيدىكەن. بىراق، بۇنداق

قىلىش بولسا ياراتقۇچى ئاللا دەرگاھىنىڭ ئالدىدا ناھايىتى ئاسان بىر ئىشتۇر. شۇڭلاشقا، خوتەندىكى ئىمامىلار بولسا خۇددى ئەنە شۇنداق يۆتكىلىپ ياكى غايىپ بولۇپ تۇرغۇچى ئالىي دەرىجىلىك تايىپىلەر بولسا كېرەك. بۇنىڭ راست ياكى يالغانلىغىنى بىر ئاللانىڭ ئۆزى بىلىدۇ.

ئىناۋەتلىك تارىخىي كىتاپ بولغان «رەۋزەتۇسسافا»دىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، زامانە ئاۋالىدا، يەنى تارىخ ھىجرىيىنىڭ ئالتە يۈز ئون تۆتىنچى يىلى (مىلادى 1217 ــ 1218 ـ يىلى ــ ت) نايمان قەۋملىرىنىڭ ئۇلۇغى، تاياڭ خان دېگەن كىشى چىنگىز قائان بىلەن ئۇرۇشۇپ، باراۋەرلىك قىلالمايدىغان بولغان ئىكەن. ئۇنىڭ ئوغلى كۈچلۈك خان ئۆز يۇرتى ۋە ئەل ـ ئۇلۇسىنىڭ ئىچىدە تۇرالماي، بىرمۇنچە ئادەمنى بىلەن قەشقەرگە كېلىپ، بۇ جايىنى ئىتائەت ۋە ئەمرى پەرمانىغا كىرگۈزۈپ، جەۋرى ـ زۇلۇم پەيدا قىلغان ئىكەن. ئۇ زىرائەتلەرنى چارى پايلىرىغا ئەسىستىپ يوق قىلىپ، ھەتتا ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈپ، نابۇت قىلغان ئىكەن. بۇ زالىمنىڭ چېرىكلىرى بىرەر ھۈرمەتلىك كىشىنىڭ ئۆيىگە خۇددى ئۆز ئۆيىدەك كىرىپ، ئۇنىڭ خوتۇن ـ بالىلىرى ئالدىدا ئىختىيارى ئولتۇرىدىكەن، ساھىپخانىنى بولسا زادىلا كۆزگە ئىلمايدىكەن. كۈچلۈك خان ئۆزى ئاتەشپەرەس، خوتۇنى بولسا نەسارا ئىكەن. شۇڭلاشقا، ئۇ ھەممە خەلقنى ئۆز دىنى ۋە مىللىتىگە تەكلىپ قىلىپ، زورلۇق ۋە تەھدىت سالىدىكەن. كۈچلۈك خاننىڭ دىن ۋە مىللىتىگە ئىختىيار قىلغانلار بولسا ئامان قالىدىكەن. ئەگەر قارشىلىق قىلغانلار بولسا، ئۇلارنى ھەر خىل ئەلەم ۋە ئىسكەنجە ـ سىقىملارغا مۇپتىلا قىلىپ يوق قىلىدىكەن ئاندىن، ئۇ خوتەن ئەھلىنىمۇ ئۆز دىنىغا

تەكلىپ قىلىپ، بىر كۈنى "ھەرقانداق ئەھلى سالاھىيەت ئىگىلىرى ۋە ئەھلى ئەمامە (سەللە ـ داستارلىق كىشىلەر ـ ت) دىن تارتىپ پۈقرالارغىچە بولغان ھەممە ئادەم ھازىر بولسۇن" دەپ جار سالغان ئىكەن. ھەممە ئادەم كەڭرى بىر جايغا چىقىپتۇ. بۇ جايدا ئۇچ مىڭدىن كۆپرەك ئەھلى ئەمامە ۋە باشقا ئادەم ھازىر بولۇپتۇ. بۇ چاغدا كۈچلۈك خان "ئىچىگىلاردىن ھەق سۆزنى يايماي، قورقماي ۋە راستلىق بىلەن دىن ۋە مىللەت ھەققىدە بەس مۇنازىرە قىلىدىغان كىم چىقىدۇ؟" دىدى، بۇ چاغدا خوتەنلىك مەۋلانا ئەلائىددىن مۇھەممەت ناملىق بىر موللا ئۆرلىدا ۋە جۇرئەتلىك بىر كىشى ھەقىقەت ۋە راستلىق كەمەرىنى بېلىگە باغلاپ، كۈچلۈكنىڭ ئالدىغا كېلىپ، دىنى مۇھەممەتنىڭ ئۇستۇنلۇكىنى ئىسپاتلاپ دەلىللىدى. ئۇ بىياك كاپىرنىڭ ۋۇجۇدىنى تىترەك باستۇرۇپ قورقۇنچقا سالدى ۋە بۇ ھەقىقەتنى بۇزغۇچى ئالەم جاھىلى ئۇستىدىن غالىپ كەلدى. كۈچلۈكنىڭ تىلى توتۇلۇپ، يېڭىلىش ۋە خىجالەتچىلىك پەيدا بولدى. ئاندىن ئۇ ھەيرەت ۋە خىجالەتتە غەزەپلىرى ئۆرلەپ، مۇھەممەت مۇستاپا ئەلەيھىسسالامنىڭ شەنى ھەققىدىكى يامان سۆزلەرنى تىلغا ئېلىپ، بىئەدەپلىك قىلىشقا جۇرئەت قىلدى. بۇ چاغدا ئۇ ياخشى تەبىئەتلىك ۋە پاك ئېتىقاتلىق مەۋلانا ئالائىددىن مۇھەممەت ئۆزىنىڭ كامالى غەيرەت ۋە ھىممىتىنىڭ ئارتۇقلۇغىدىن، بۇ بىھۇدە گەپلەرنى كۆتىرەلمەي، "ئەي قاغىش تەككۇر كۈچلۈك، قارا تۇپراق-تەك ئاغزىڭغا قارا توپا تولسۇن" دەپ دەشنەم بەردى. كۈچلۈك بۇ سۆزنى ئاڭلاپ، ئۇ دىندار ئىمامنى ھەپسىگە سالدى ۋە دىنىي ئىسلامدىن يېنىپ، دىنىي ئاتەشپەرەسلىككە ئۆتكىچە تۇتۇپ تۇرۇشقا ھۆكۈم قىلدى. لېكىن، ئۇ دىنىي مۇھەممەتتىن يانمىدى. ئاقىۋەت

بۇ ھەقتكى ئىمامنى ئۆزى بىنا قىلغان مەدرىسىگە چاھارمىخ قىلىپ، يەنى تۆت مىخ بىلەن مىخلاپ، نەچچە كېچە-كۈندۈز ئازاپقا سالدى. ئۇ ئىمام بۇنىڭغا پىسەن قىلماي، كەلىمە شاھادەتنى تىلغا ئېلىپ، خالايىقىقا نەسىھەت قىلىپ، "بۇ دۇنيانىڭ ئازاپ-ئوقۇبەتلىرىدىن قورقۇپ، دىنىي مۇھەممەتنى قوبۇل بەرمەكلەر، بۇ فانى دۇنيانى دەپ، ئاخىرەتتىكى دەرەجات ئاللاھ بىكارغا كەتمىسۇن" دىدى. ئايەت كېرىمدە "بۇ دۇنيا ئورۇنسىز ئىش ۋە ئويۇن-تاماشادىن باشقا نەرسە ئەمەس. خۇدادىن قورقمانلارغا دارى ئاخىرەت ياخشىراق، ئايا ئۇلەر بۇنى چۈشەنمەمدۇ؟" دىگەن سۆز بار. شۇنداق قىلىپ، ئالائىددىن مۇھەممەت خوتەنىنى شاھادەتلىككە يەتكۈزدى ۋە نۇرغۇن ئەھلى ئۆلىما ۋە ئامما ئىنى يوق قىلدى. بۇ ۋىلايەتلەردە ئەزان ئاقامەت ۋە تەكبىر سالاۋەت، ناماز جۈمە ۋە جامائەت ئىشلىرى تامامەن يوق قىلىندى. زۇلۇم بىداد ۋە پىتنە-پاسات ئىشكىلىرى ئېچىلدى. ئاجىز ۋە پەرزگارلار دۇئاي تەلەپكە قوللىرىنى كۆتەردى. دۇئالىرى ئىجابەتلىك نىشانىسىگە تەگدى.

چۈنكى، بۇ چاغدا چىنگىز قائان خىتاي شەھەرلىرىنى ئىگەللەپ، ئۆز تەختىگاھىغا يېنىپ، خاتىرجەم تۇرغان ئىدى، بۇ چاغدا ئۇنىڭغا كۈچلۈك كاشغەر ۋە خوتەنگە بېرىپ، زۇلۇم-جەبرىلەرنى قىلىپ، كۆپ ئادەمنى ۋەيران ۋە نابۇت قىلىدى دىگەن خەۋەر ئاڭلاتدى. چىنگىز قائان ئەمرائى نويانلىرىدىن جەتە نويانىنى (جەبە نويانىنى-ت) نەچچە تۈمەن ئادەمى بىلەن تېزلىكتە كۈچلۈكىنىڭ ئۈستىگە ئەۋەتتى. جەتە نويان بارغان ھامان، كۈچلۈك باراۋەرلىك قىلالماي، بەدەخشان تەرەپكە قاچتى ۋە شۇ چۆلدە ھالاكەتكە يەتتى، ئۇنىڭ بېشىنى كېسىپ، چىنگىز قائانغا ئەۋەتتى، شۇنداق قىلىپ، ئۇ يەتتە شەھەرگە

تۆت يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ھۆكۈمرانلىق قىلدى. بۇ چاغدا جەڭ نويان "ھەرقانداق ئادەم ئۆز ئەجداتلىرىنىڭ رەسمى-قائىدىسى بويىچە، ئۆز مىللىتى ۋە خاھىشىدا بولسۇن" دەپ بۇيرۇق ئىلان قىلدى. شۇڭلاشقا، ئەھلى خالايىق بۇرۇنقى زامانغا قارىغاندا، بۇ زامان گويا ئىسلام زامانى بولدى دەپ بىر بىرىنى قۇتلۇقلاپ مۇبارەكلەشتى، ۋاھالەنكى، نويان ھەممە دىندىن بىگانە قىلماقچى ئىدى دەپ بايان قىلىنىدۇ.

گەپنىڭ ھاسلى شۇكى، دىمەك، ئىلگىرىكى زامانىدا بۇ يەتتە شەھەر ئەھلىگە ئەنە شۇنداق ھادىسىلەر كەلگەن ئىدى. بۇ ھىكايىنى مەزكۇر سەھىپىگە يېزىشتىن مەقسەت ۋە مۇددىئا شۇكى، بۇرۇنقى زامانلاردا ئاباسى ئەجداتلىرىمىزنىڭ باشلىرىغا بۇ خىل ھادىسىلەر كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار بۇ قىسىم جەۋرى-زۇلۇملارغا چىداپ، خۇدا ۋە رەسۇللىلانىڭ ئەمرى ئىتائەت ۋە پەرمانىدىن چىقماپتۇ، دىنىي مۇھەممەتتىن يانماپتۇ ھەم قايتماپتۇ دىگەننى بېلىدۇرۇش ۋە بۇ زاماندا بولۇۋاتقان ئىشلارغا شۇكرى سانا بەجا كەلتۈرۈپ، دۇئا قىلىشقا ئۇنىدەشتىن ئىبارەت. يەنە بىر مۇددىئا شۇكى، مەرھۇم مۇھەققىق ئۇلىما ئالائىددىن مۇھەممەت خوتەنى باشلىق مۇسۇلمانلار دىنسىز كاپىرلار ۋە بىپاك زالىملار بىلەن بەس-مۇنازىرىلەرنى قىلىپ، دىنىي مۇھەممەتنى قولىدىن بەرمەي، شىرىن جېنىدىن كېچىپ، شاھادەتلىك دەرىجە تاپقانلىغىدىن ئىبارەت، بۇ پەخرى شۆھرەت ۋە ئالى دەرەجات ۋەقەسىنى خەلقى خوتەن ئەھلىگە، ھەتتا يەتتە شەھەر مۇسۇلمانلىرىغا يەنە جاكا قىلىشىدىن ئىبارەت. دىمەك، يەتتە شەھەرنىڭ ئۆتكەن دەۋرى، شۆھرىتىنى تەرىپلەش ئۈچۈن، بۇ ھىكايىنىڭ ئۆزىمۇ كۇپايە.

ئاقسۇ

ئاقسۇ ئەھلى توغرا، ساددە، يۇۋاش، مۇنايىم، كەمتەر، لېكىن غەم-ئەندىشىلىك، ئۇلپەت ۋە ئىتتىپاقى يوق، پاراكەندە، مۇھەببەت ۋە مەسلىھەتى يوق، چېچىلاڭغۇ، مەھسۇلات ساقلىمايدىغان، تەۋەككۈلچى خەلقىدۇر، شەھەر خەلقىنىڭ كۆپىنچىسى دېگۈدەك كۈنلۈك نانلىرىنى ئۈدۈللۇقچە بازاردىن سېتىپ ئالىدۇ. شۇڭلاشقا ئاشپەز، ناۋايلىرى ئاسانلا راۋاج ۋە روناق تاپىدۇ. ھۈنەرۋەنلىرى ئاز، دېخانلىرى كۆپ، مۇۋەببىش مەھسۇلاتى ئۆز شەھىرىگە كۈپايە قىلىدۇ. گۈرۈچلىرى پاكىز بولۇپ، ھەرقايسى شەھەرلەرگە توشۇپ كېتىلىدۇ. يايلاق ۋە قىشلاقلىرى كەڭرى، چارۋايلىرى كۆپ بولۇپ، ئۆزىگە يېتىدۇ. ھەتتا ئېشىپمۇ قالىدۇ.

ئاقسۇ زېمىنىدا مەۋلانا جالالىددىن كىتىكى دېگەن بىر ئالىي مازارى زىيارەتگاھ بار. بۇ ئايكۆل دېگەن جايدا، بۇ زاتنى خوجا ئەبۇ ھەبىزى كەبىر بۇخارى قۇدرۇسسىر ئەزىزنىڭ نەۋرە-زادىلىرىدىن ئىدى دەيدىكەن. بۇ ئەھۋال ئاۋالقى داستاندا بايان قىلىندى. يەنە ئىمامى بەتتال غازى ناملىق بىر بۇزرۇكۋارنىڭ ئالى مەقاملىق بىر زىيارەتگاھى بار. بۇ زاتنىڭ ئىسمى شېرىپلىرىنى ئىمام ئابدۇلراخمان ئەلەۋى يەنى ئەلى كەررەمۇللا ۋەجھۇنىڭ ئوغلى ئىمام مۇھەممەت ھەنەفە رەزىلۇللا ئەنھۇنىڭ تۆتىنچى نەۋرىسى دەيدىكەن. بۇنىڭ ماھىيىتى خۇداۋەندە ئالەمىيانىنىڭ ئۆزىگە مەلۇم. يەنە سۇلتان ماخمۇت غەزنىۋى[260] دەپ بىر مەشھۇر مازارى ئالى دەرەجات بار. لېكىن، سۇلتان ماخمۇت غەزنىۋىنىڭ قەۋرىسى

بولسا غەزنە شەھىرىدە. بۇ مازارنىڭ ئىگىسى بەلكى ماخمۇت غەزنەۋى بىلەن ھەمنام بولسا كېرەك، ياكى سۇلتان ماخمۇت غازى بولسا كېرەك. ئاممۇى تىلىدا "غازى" سۆزى "غەزنەۋى" دەپ ئۆزگىرىپ قالغان بولسا كېرەك. يەنە شەيخ جۇنەيدى باغدادى[261] ۋە سەرى سەقەتى[262] دېگەن ئىككى مازار بار. «نەفاھا تۇلئۇنس» دېگەن كىتاپتا بۇلار باغدات شەرىپىدىكى شونىزىيە مەسچىتىدە دەپنە قىلىنىدى دېگەن مەلۇمات بار. ئەمدى بۇ جايدىكى سەرى سەقەتى دېگەن زات بولسا ئېھتىمال ساقى ئاتا دېگەن ئادەم بولسا كېرەك. ئامىمۇى تىلىدا "ساقى" سۆزى "سەرى سەقەتى" دەپ ئۆزگىرىپ قالغان بولسا كېرەك. قانداقلا بولمىسۇن، بۇلار مولۇق بەخشەش قىلغۇچى مازار ۋە مۇرات بەخشەش قىلغۇچى زىيارەتگاھلاردىن بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

يەنە ئاقسۇنىڭ شىمالىدا ئالتە تاش مىقدارى كېلىدىغان بىر تاغ ئاغزىدا چوڭ بىر مازار بولۇپ، بۇنىڭ ئىسمى شەرىپلىرىنى سۇلتان قۇرمش سەيدىلمۇسلىمن دەپ ئاتايدۇ. بۇنىڭ تەزكىرىسمۇ بار. بۇ تەزكىرىدە، تارىخ ھىجرىنىڭ ئوتتۇز ئۇچىنچى يىلى (مىلادى 653 — 654 - يىلى — ت) پەيغەمبەر ئاخىر زامان مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام سۇلتان قۇرمش سەيدىلمۇسلىننى ئۇتتۇز ئۇچ مىڭ بۇيۇك ساھابىلەر بىلەن شەھىرى بەربەردىكى[263] قەھقە جادۇ ۋە زۇمرە ئاتەشپەرەسلەرنىڭ ئۇستىگە ئەۋەتتى، كاپىرلار غالىپ كېلىپ، ئۇتتۇز ئۇچ مىڭ بۇيۇك ساھابىلارنى ئۇچتۇرپان تەۋەسى ۋە ئاقسۇ كەنتلىرىنىڭ بەزى جايلىرىدا شاھادەتلىككە يەتكۈزدى، ئۇلارنىڭ مۇبارەك جەسەتلىرى ئۇشبۇ زېمىندا دەپنە قىلىنىدى دەپ بايان قىلىنىدۇ. لېكىن، ئىشەنچەلىك كىتاپلاردا بۇلارنىڭ دەپنە قىلىنىغان جايلىرى بولسا بەقەئە

گۆرستانلىغى، شامى شەرىپ، كۇففە، مىسر قاتارلىق جايلاردا دەپ كۆرسىتىلگەن. شۇنىڭدەك تارىخ ھىجرىنىڭ ئۇتتۇز ئۇچىنچى يىلى (مىلادى 653 ــ 654 ـ يىلى ــ ت) چارىيارلارنىڭ ئۇچىنچىسى ئوسمان ئىبنى ئەففان رەزىئۇللا ئەنھۇ تەختى خىلافەتتە ئىدى. بۇ چاغدا مۇھەممەت پەيغەمبەر ئاخىر زامان بۇ بىپايان ئالەمدىن باقى ئالەمدىكى جەننەتكە سەپەر قىلغانلىغىغا خېلى ئۇزۇن ۋاقىت بولغان ئىدى.

شۇنىڭدەك، بەنى ئۇمەييە خەلىپىلىرىدىن ۋەلىد ئىبنى ئابدۇلمۇلۇك[264] زامانىدا ئەمىر قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىمنىڭ تىرىشچانلىغى ۋە دالالىتى بىلەن بۇخارا، سەمەرقەنت، فەرغانە ۋە تۇركىستان، كابىل قاتارلىق جايلار پەتھى قىلىنىپ، ئىسلامى شەرىپنىڭ دۆلىتىگە مۇيەسسەر بولغان ئىكەن. بۇ دەۋر بولسا تارىخ ھىجرىنىڭ تۇقسان بىرىنچى يىلى (مىلادى 709 ــ 710 ـ يىلى ــ ت) ئىدى. ئەمدى سۇلتان قۇرمىش سەيدىلمۇسلىمىن كەلگەن چاغدا بولسا، بۇ شەھەرلەر تېخى ئىسلام شەرىپى دۆلىتىگە مۇيەسسەر بولمىغان ئىدى. ھالبۇكى، بۇنچىلىك نۇرغۇن ساھابىلەر قايسى زىمىن بىلەن ئۆتۈپ كەلگەندۇ؟ بۇ ئاقىل ۋە دانالارنىڭ پىكىر ۋە مۇلاھىزە قىلىشتا تېگىشلىك بىر ئىش. ئىشەنچلىك كىتاپلارغا قارىغاندا، ساھابە ئەزىملەر ئامۇ دەرياسىنىڭ بۇ تەرىپىگە ئۆتمىگەن ئىكەن. شۇڭلاشقا، ئامۇ دەرياسىنىڭ بۇ تەرىپى ئۇ چاغدا تېخى ئىسلامى شەرىپىنىڭ دۆلىتىگە مۇيەسسەر بولمىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، سۇلتان قۇرمىش تەزكىرىسى ئەتىۋاردىن يىراقتۇر. ياكى بۆلەك ۋىلايەت ياكى باشقا زىمىندىمۇ شەھىرى بەر بەر دىگەن بىر شەھەر بولسا كېرەك. بۇ شەھەرنىڭ زۇمرە ئاتەشپەرەس ۋە قەھقە جادۇ دىگەن ئۇلۇغلىرى بولسا كېرەك. پەيغەمبەر ئاخىر زامان

ساھابىلەرنى ئەنە شۇ شەھەرگە ئەۋەتىكەن بولۇشى مۇمكىن. قەدىمقى زاماندا ئۇچتۇرپانىڭ شەھىرى بەر بەر دەپ ئاتالغانلىغىمۇ ئەلۋەتتە گۇمانلىق ۋە يالغان بولسا كېرەك. لېكىن، بۇ جايدىكى نۇرغۇن مازارات ئالى زىيارەتگاھلار بۇگۇنكى كۈندىمۇ يەنىلا مۇقەددەس ئورۇنلاردىن ھىساپلىنىدۇ ئۇنىڭ ئورۇن شەكلى ۋە كارامەتلىرى زاھىر ۋە روشەن كۆرۈنۈپ ھەم بىلىنىپ تۇرۇپتۇ. بۇ جايدا ياتقانلار بولسا بىرەر ئىش تۇپەيلىدىن كاپىرلار بىلەن غازات قىلىپ، شاھادەتلىك دەرىجە ۋە مەرتىۋىسىگە يەتكەن كىشىلەر بولسا كېرەك. لېكىن، ئۇلارنىڭ ئىسمى ھەر خىل بولۇپ، باشقا زامان ۋە ئەسرلەردە ئۆتكەن كىشىلەر بولسا كېرەك. شۇڭلاشقا ماڭا ئوخشاش تارىخ ۋە ئىشەنچلىك سىيەر كىتاپلارنىڭ تەمسىنى تېتىمسىغان ۋە سۆزنىڭ باش-ئايىغىدىن خەۋەر تاپمىغان بىر نادان ئادەم ئۆز خاھىشى بويىچە بەۋزە جاپا چېكىپ تەزكىرە يېزىپ قويغان بولسا كېرەك. مەزكۇر تەزكىرىنى مۇتالىئە ۋە مۇلاھىزە قىلىپ، ئۇنى ئىشەنچلىك كىتاپلارنىڭ مەزمۇنىغا سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندىلا، ئاندىن ئۇنىڭ راست-يالغانلىغى ئاشكارا بولىدۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، بۇنىڭدىن باشقا مازاراتلارمۇ كۆپ. ئۇلارنىڭ نامى نەسەپلىرى ۋە قايسى زاماندا ئۆتكەنلىگى مەلۇم ئەمەس. شۇڭلاشقا ئۇلارنى بايان قىلىشقا جۇرئەت قىلىنمىدى.

يەنە ۋىلايەت تەرەپتىن ئەبۇلھەسەن ھەزرىتىم دېگەن كىشى بۇ يەتتە شەھەرگە كېلىپ، ئاقسۇدا بىرنەچچە زامان ئىستىقامەت قىلدى. ئۇنىڭ بۇ زېمىنغا سەپەر قىلىشىدىكى مەقسىدى بولسا بۇ يەردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆلۈك دىللىرىنى تەۋەججۇھ ۋە نەفىي ئىسپاتلار بىلەن جانلاندۇرۇش، ئۇلارنى زەلالەت ۋە ئازغۇنلۇق، ھالاكەتلىك-

مۇنۇقۇزۇپ، ھەقسىزلىك كىنارىسىگە ئېلىپ چىقىش ۋە ئەيزى ئىلاھنىڭ ئۇنچە-مارجاندەك قىممەتلىك سۆزلىرىنى مۇرىد-مۇخلىس-لىرىنىڭ دىل ئەينەكلىرىگە بېكىتىپ، ئۇلارنىڭ مەقام مەرتىۋىلىرىنى بۇيۇكلۇك دەرىجىسىگە كۆتىرىشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ زاتنى شېرىپ-نىڭ سائادەتلىك قەدەملىرىنى ئاقسۇ زىمنى ئۇستىگە قويۇپ، مىسكىن ۋە مەقام تۇتقان ۋاقتى بولسا، جانابى ئاتالىق غازىسىنىڭ بۇ يەتتە شەھەرگە ئەڭ دەسلەپ قەدەم قويغان ۋاقتىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ زاتنى شېرىپ ئاقسۇ زىمنىغا كەلگەندىن كېيىن، بۇ جايدىكى ھەممە ئۆلىمالار باشقا ئۆلىمائى ئەزىملەرگە ۋە ھەزرەتلەرگە كۆكۈل بېرىپ، مايىل بولۇ-شىدىن باش تارتىپ، بۇ كىشىگە چىن دىلى بىلەن مۇرىد-مۇخلىس بولۇپ، ئۇنىڭ دەرىجە ئىلتىپاتلىرىغا ئېرىشىپ، ئۇنىڭغا جان-دىلى بىلەن ئىناۋەت ۋە ئىتائەت قىلىشقا باشلىدى. ھەتتا ئۇنىڭ خاس مۇرىدلىرىگە ئايلاندى. بۇ زاتنى شېرىپ بولسا نەقشە بەندىيە سۈلۈ-كىدە ۋە خۇفىيە تەرىقىتىدە ئىدى. ئۇ بىرمۇنچە كارامەتلەرنى پەيدا قىلدى. ئۇنىڭ كارامەتلىرىدىن بىرى شۇكى، ئۇنىڭ مۇرىد-مۇخلىس-لىرىدىن بىرى «كىتابى شاھنامە» ۋە «ئەمىر ھەمزە» قاتارلىق جەڭنامە كىتاپلىرىغا ناھايىتى ئاشىق ۋە شەيدا ئىكەن. جانابى ھەز-رەتنىڭ بۇنىڭغا كۆزى چۈشۈپ، ئوقۇشنى مەنئى قىلىپتۇ. يەنە بىر كۈنى يولدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتسا، ھىلىقى مۇرىدىنىڭ يەنە جەڭنامە ئوقۇغان جايدا ئولتۇرغانلىغىنى كۆرۈپ قاپتۇ. مەزكۇر مۇرىد بۇ چاغدا كۆڭلىدە بۇنداق ئاجايىپ جەڭ-جىدەللەرنى قىلغان ئەفرا سىياپ ۋە كەيكاۋۇس دېگەن قانداق پادىشالار بولغىدى دەپ ئويلاپ، كۆزى ئۇيقۇغا كېتىپتۇ. كېچىسى چۈشىدە ئىككى زور ھەيۋەت-لىك پادىشا بىر بىرىنى قوغلاپ كېتىپ بارغاندا، خالايىقنىڭ مانا

ئەفرا سىياپ ۋە كەيكاۋۇس دېگەنلىگىنى ھەم ئۇلارنىڭ بۇنداق يىغىلىشىدىن قورقۇپ بىدار بولغانلىغىنى كۆرۈپتۇ. ئەتىسى ھەلقىغە كىرىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، تەۋەججۇھ ۋاقتىدا جانابى ھەزرەت ئىلتىپات قىلىپ، ئۇنىڭدىن "ئەفرا سىياپ ۋە كەيكاۋۇسنى كۆردۇڭمۇ، ئۇلار باشقا نەرسە ئەمەس، بەلكى ئىككى كاپىردۇر" دەپتۇ. ئۇ مۇرىدى ئۆز چۈشىدە كۆرگەنلىرى بولسا جانابى ھەزرەتىنىڭ ئىشارىتى ئىكەنلىگىنى بىلىپ، يېڭىۋاشتىن توۋا قىلىپ، ئىككىنچى قېتىم جەڭنامە ئوقۇغان يەرگە بارماپتۇ.

جانابى ھەزرەتىنىڭ يەنە مولىلا ئابدۇلكېرىم نامىلىق بىر ياش مۇرىدى بار ئىكەن. ئۇنىڭ بىر ئېشىگىمۇ بار ئىكەن. بىر كۈنى ئەتىگەندە بۇ ئېشەك بىكار بولۇپ قېچىپ كېتىپتۇ. ئۇ ئىزدەشكە ئادەم بۇيرۇپ، ئۆزى ھەلقە زىكىرگە ھازىر بولۇپتۇ. لېكىن كۆڭلىدە ئېشەك نەگە كەتكەنىدۇ، قاچان تېپىلىدۇ دەپ، كۆڭلى پەرىشان بولۇپ تەشۋىشلىنىپتۇ. بۇ چاغدا تەۋەججۇھ نۇۋۇتى ئۇنىڭغا كېلىپ قاپتۇ. جانابى ھەزرەت تەۋەججۇھ بېرىپ تۇرۇپ، بېشىنى ئۇستۇن قىلىپ، كايىپ تۇرۇپ "ئەي كىچىككىنە بىر ئېشەكنىڭ يوقالغانلىغىغمۇ شۇنچىلىك پەرىشان بولامسەن؟ خاتىرەڭنى جەم قىل، ئېشەكنىمۇ تاپالايسەن، ئاتىقىمۇ ئىگە بولالايسەن" دەپ مەرھەمەت قىلىپتۇ. ئۇ يېڭىدىن توۋا قىلىپ، ئەيۋىنى بوينىغا ئېلىپ، ئۆزۈر-خالىق سوراپ تۆۋەنچىلىك قىلىپتۇ. بۇگۈنكى كۈندە موللا ئابدۇلكېرىم قازى رەئىس بولسا بۇنداق مال-دۇنيا، ئات، ئېشەككە ناھايىتى باي بولۇپ، بۇنداق مۇلۇككە يەنە ئېھتىياجى يوق. مەن بۇ ۋەقەنى مەزكۇر موللا ئابدۇلكېرىم قازى رەئىسنىڭ ئۆز ئاغزىدىن ئاڭلاپ بۇ ۋەرەقچىگە پۈتتۈم. ئەگەر بۇ زاتى شېرىپىنىڭ لەقەپ ۋە تەرىپىنى

بىر-بىرلەپ تەپسىلى بايان قىلساق، ئۇ ئالاھىدە چوڭ بىر تەزكىرە كىتابى بولالايدۇ. ئۇنىڭ نام ۋە نىشانلىرى خالايىق ئىچىدە ئۇنتۇلۇپ كەتمەسلىگى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ۋەقەلىرىدىن ئىنىدەك بايان قىلىشقا جۈرئەت قىلىندى. بۇ زات تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن بەشىنچى يىلى ماھى سەپەرنىڭ ئون سەككىزىنچى كۈنى (مىلادى 1868-يىلى 6-ئاينىڭ 10-كۈنى — ت) ۋاپات بولدى، ۋەسىيىتى بويىچە ئۆز ھويلىسىدا دەپنە قىلىندى. تەسەررۇف كىتاپلىرىدا پىر كامىللارنىڭ سۆھبەتلىرىنى كىبىرىتى ئەھمەرگە[265] ئوخشىتىدىكەن. شۇڭلاشقا، بۇ زاتى شېرىپنىڭ سۆھبەتلىرىمۇ ئەلۋەتتە كىبىرىتى ئەھمەر ئىدى. پىر كامىلىنىڭ ئۆزىمۇ دەل مۇشۇ زاتى شېرىپ ئىدى، ئۇنى بۇنىڭدىن ئارتۇق تەرىپلەپ سۈپەتلەشكە خوش قەلەم جۈرئەت قىلمىدى.

بۇ كەمىنە موللا مۇسا ئىبنى موللا ئەيسا خوجا سايرامى ئۇ چاغدا ئاملى زاكاتچى، يەنى زاكاتچى ئەمەلدار خىزمىتىدە ئىدىم. ياش ۋە غۇرۇر ۋاقتىم ئىدى. ئۇنىڭ نەچچە قېتىم سۆھبىتىدە بولدۇم. لېكىن دوستلۇق ئىزدەشكە مۇيەسسەر بولالمىدىم. ھازىر ئۇنىڭدىن تولۇق ئۈتتۈز ئالتە يىل ئۆتۈپتۇ. ئۆمرۈم ئاخىرىغا يەتكەچە بۇ زاتى شېرىپىنىڭ سۆھبىتىدە ۋە مۇھەببەتلىرى چىن قەلبىمدە جۇش ئۇرۇپ تۇرىدۇ. مەن ئۇنىڭدىن باشقا بۇنداق بىرەر مۇرشىدىن ئىنكىنچى قېتىم تاپالمىدىم ۋە كۆرمىدىم نەزم:

ۋەسلى يار بولدى مۇيەسسەر قەدرىنى ئاھ بىلمىدىم،
ۋەسلى بولماي جاۋدانى فۇرقەت كېلۈرىنى بىلمىدىم.

ئۇچتۇرپان

ئۇچتۇرپان قەدىمقى كونا شەھەردۇر. ئۇنىڭ بۇرۇنقى ئېتى ئۇچ ئىكەن. يەنە شەھىرى بەر بەر دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مەنسۇرخان زامانىدا[266]، ئۇنىڭ ئادەملىرى بىئەدەپلىك قىلىپ ئىتائەتتىن چىقىپ لىغى ئۇچۇن كايىپ، ئەمرالار ئەمرى مىرزا جەپپار بەردى بېك دوختۇنىنى لەشكەرلىرى بىلەن ئەۋەتىپ، ئۇچ ئەھلىنى قەتلى-ئام قىلىپ، ساق قالغانلىرىنى يۇرت-يۇرتلارغا تارقىتىۋېتىپ، تۇرپاندىن ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ ئولتۇرغۇزۇپ ئاۋات قىلغان ئىكەن. شۇڭلاشقا، بۇ جايدىكى كەنت، ئايماقلارنىڭ ئىسمى ناملىرى تۇرپاندىكى كەنت، ئايماقلارنىڭ ئىسمى ناملىرىغا ئوخشايدىكەن. شۇڭلاشقا، "ئۇچ" سۆزىگە "تۇرپان" سۆزى قوشۇلۇپ، "ئۇچتۇرپان" دەپ ئاتالغان ئىكەن. ئاممۇى تىلدا بولسا "ئۇشتۇرپان" دەپمۇ ئاتىلىدۇ. شۇنىڭدەك خاقانى چىنى بۇ شەھەرنى ئىگەللىگەندىن كېيىنكى ئۇچىنچى يىلى ئۇچتۇرپان ئەھلى خاقانى چىنىنىڭ ئەمرى ئىتائىتىدىن چىققان ئىكەن.[267] خاقانى چىنىدىن ناھايىتى نۇرغۇن چېرىك كېلىپ، بۇ جايىنى يەنە تەسەررۇف قىلىپ، ئادەملىرىنى قەتلى ئام قىلىپ، ئالتە شەھەردىن ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ ئولتۇرغۇزۇپ ئاۋات قىلغان ئىكەن. شۇڭلاشقا، ھازىر بۇلارنى "كۆچمەن" دەپ ئاتايدۇ. بۇ ۋەقە ئاۋالقى داستاندا بايان قىلىندى. شۇڭلاشقا بۇ جايدىكى ئادەملەر بىرقانچە پىرقە ۋە چېچىلاڭغۇ بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ كاسىپ، ھۇنەرۋەنلىرى كەم، ئادەملىرى دېخان، يەر-زىمىنى ئوبدان، غەللە ھاسىلى كەڭرى ۋە ئەرزاندۇر.

ئۇچتۇرپان زىمىنىدا ئىماملىرىم دىگەن بىر ئالى مازار مەقامات بار. ئۇنىڭ ئىسمىنى ئىمام مۇھەممەت غەززالى[268] دەپ ئاتايدۇ. يەنە قازغاندا بىر ئالى مازارات بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمىنى ئەخمەد غەززالى[269] دەيدۇ. لېكىن "نەفەھانۇلئۇنس" دىگەن كىتاپتا ئىمام ئەھمەد غەززالىنى قەزۋىن شەھىرىدە دەپنە قىلىندى دەيدۇ "قەزۋىن" ۋە "قازغان" سۆزى ئاھاڭ جەھەتتىن بىر بىرىگە يېقىن. ئۇنى ئالىلانىڭ ئۆزى بىلىدۇ. يەنە ساۋۇتقى بازار دىگەن بىر قەدىمقى جاي بار. ساۋۇتقى دەپ ئاتاشتىكى سەۋەپ شۇكى، تارىخ ھىجرىنىڭ ئوتتۇز ئۇچىنچى يىلى (مىلادى 653 — 654 - يىلى — ت) يۇقۇرقى قۇرمىش سەيدىلمۇسلىمىن شاھادەتلىككە يەتكەندىن كېيىن، پەيغەمبەر ئاخىر زامان رەسۇلىرىراخمان ئەلى شىر يەزدانى كىرەمۇللا ۋەجھۇنى[270] قەھقە جادۇ ۋە زۇمزە ئاتەشپەرەسلەرنىڭ شەھرىگە بېرىشقا ئەمىر قىلغان ئىكەن. بۇ چاغدا ھەززەت ئەلى شىر يەزدانى ئەلى شىر خۇدا[271] ئىككى شاھزادە كېرەم ۋە بىرنەچچە ياش ساھابىزادىلەرنى ھەمرا قىلىپ، سودىگەر شەكلىگە كىرىپ، ناھايىتى تېزلىك بىلەن كېچە - كۈندۈز يول يۈرۈپ، ئۇشبۇ شەھىرى بەربەرگە كېلىپ، بىر بۇلاق بېشىغا چۈشۈپ، دۇلدۇلىرىنى بۇلاق بېشىدىكى بىر تۈپ سۆگەتكە باغلاپ، ساۋۇت سوۋۇتۇپ قويغان ئىكەن. بۇ بىر تۈپ سۆگەت كۆكلەپ ئۆرە تۇرۇپ، يەنە يىقىلىپ ئۆرە بولۇپ كۆكلەپتۇ. بارغانسېرى ئەتراپىدىن بىر تاغار ئاشلىق ئۇرۇغى كەتكىچە بولغان زىمىن ئىچىدە يەنە يىقىلىپ، يەنە ئۆرە بولۇپ كۆكلەۋېرىپتۇ. ھىچقانداق ئادەم بۇنىڭ مەيلى قورۇق ياكى شېخىنى كېسەلمەپتۇ. ھەتتا ئۇنىڭغا تېگىشكىمۇ جۈرئەت قىلالماپتۇ. بۇ سۆگەتنىڭ تۈۋىدە بىر بۇلاق بار ئىكەن. ئۇنى «ئەينۇل سەئبان» (يىلانلار بۇلغى — ت)

دەپ ئاتايدىكەن. بىر زامانىدا سۇلايمان ئەلەيھىسسالامنىڭ(272) ئەمىر-پەرمانى بويىچە بۇ بۇلاقتا يىلانلار توپلانغان ئىكەن. ھەزرىتى ئەلى كېرەمۇللا ۋەجھۇنىڭ قەدەم شېرىپلىرى بۇ يەرگە يەتكەندە، ئۇ "ئەي سەبانلار (يىلانلار — ت)، بۇلاق ئۇستىدىن ئۆزۈڭلەرنى بىر تەرەپكە ئېلىڭلار، پەيغەمبەر ئاخىر زامانىنىڭ بارگاھلىرىنى تىكمىز" دىگەندە، يىلانلار بۇ بۇلاق بېشىدىن كۆچۈپتۇ. لېكىن، بۇلاق سۈيى يىلانلارنىڭ زەھىرى بىلەن ئاچچىق بولۇپ قالغان ئىكەن. ئىككى شاھزادە كېرەملەر ئېغىز سۇلىرىنى (تۆكرۈكلىرىنى — ت) مەزكۇر بۇلاقتا تاشلاپتۇ-دە، سۇ يەنە تاتلىق ۋە شىرىن بولۇپ قاپتۇ. شۇڭلاشقا بۇ جاينى "ساۋۇتقى مازار" دەپ ئاتاپتۇ. خالايىق بۇ جاينى زىيارەت قىلىپ، بۇلاق سۈيىنى شەرۋىتى تەۋەررۈك ھىساپلاپ، تەرەپ-تەرەپكە تەۋەررۈك قىلىپ ئېلىپ كېتىدۇ. بۇ جاينىڭ تەزكىرىسىدىمۇ مەزكۇر مازارنىڭ ئورنىنى ئەلى كېرەمۇللا ۋەجھۇنىڭ قەدەم قويغان يېرى دەپ بايان قىلىنغان. لېكىن، بەزى تارىخ كىتابلىرىدا ئەلى كېرەمۇللا ۋەجھۇ ئىراق زېمىنىنىڭ بۇ تەرىپىگە ئۆتمىگەن دەپ بايان قىلىنغان. بۇنىڭ راست ياكى يالغانلىغىنى خۇداۋەندە ئالىمياننىڭ ئۆزى بىلىدۇ. ئەمما بۇ ئادەتتىكى جاي ئەمەس، بەلكى ئالاھىدە كارامەتلىك بىر مازاردۇر. بۇنىڭدىن باشقا مازارات ۋە زىيارەتگاھى تەۋەررۈككانلارمۇ كۆپ. بۇلارنىڭ ھەممىسىنىلا ساھابىلارنىڭ ئىسمى شېرىپلىرى بىلەن ئاتايدۇ. لېكىن، قانداقلىغى مەلۇم ئەمەس ھەم ئىشەنچلىك دەلىلمۇ يوق، شۇڭلاشقا بۇلارنى بايان قىلىشقا قەلەم جۈرئەت قىلالمىدى. مەيلى قانداقلا بولمىسۇن، ئۇچتۇرپانىنىڭ غازات ۋە جەڭلەر كۆپ بولغان بىر جاي ئىكەنلىگى مەلۇم. ۋەللاھۇ ئەلەم.

كۇچار

كۇچارنىڭ قەدىمقى ئىسمى كۇسەن ئىكەن. كۇچار ئەھلى پىئىل ئەتىۋارى جەھەتتىن بىر ئىتتىپاق، ئۇلۇپەتلىگى زىيادە خەلق بولۇپ، ھەممە ئادىمى سىپايە، خۇش خۇي، گۈزەل سۆزلۈك بولۇپ، ئايال-لىرىنىڭ هەممەت ۋە جۇرئىتى ئەرلەردىن ئارتۇق. ئۇلار ئىلىمي ئەمەل ۋە كەسپى-ھۇنەردىمۇ كەم ئەمەس. بىراق، مۇساپىرلار بىلەن خوشى يوق، لېكىن، بۇ كۈنلەردە كۇچارغا ھەر تەرەپتىن كەلگەن مۇساپىرلار جەم بولۇپ، جەمىيەت پەيدا قىلىپ، سودا خانىلارنى قۇرۇپ راۋاجلانماقتا. كۇچارنىڭ ئادەملىرىگە قارىغاندا زېمىنى كەڭرى ۋە تازا، ھەر ھەپتىدە باي، سايرامدىن ئەقەللىسى بەش يۈز ئېشەك ۋە ئۇلاقتا ئاشلىق ۋە ياغ كېلىپ تۇرىدۇ. ھەر خىل يەل-يېمىشلىرى ۋە باشقا مەئىشەتلىرى باشقا شەھەرلەردىن كۆپ. سودىگەرلەر ھۆل ۋە قۇرۇق يېمىشلىرىنى شەھەر-شەھەرگە توشۇپ كېتىدۇ. چارۋا-مالىرى تولا ۋە ئۆز ئېھتىياجىغا يېتىدۇ، ھەتتا ئېشىپمۇ قالىدۇ.

كۇچار زېمىنىدا مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىئۇللانىڭ ئارامگاھى ۋە قەۋرىسى بار. بۇ زاتى شېرىپنىڭ دالالىتى ئارقىلىق تۇغلۇق تېمۇر-خان ئۆز تەۋەلىگى بىلەن بىللە ئىسلامى شېرىپنىڭ دۆلىتىگە مۇيەسسەر بولۇش بىلەن تەڭ، ئىلى تەۋەسىدىمۇ دىنىي ئىسلامنىڭ چىرىغىنى ياندۇرغان ئىدى. خان بۇ زاتنى "ئۇلۇغ مۇللام" دەپ ئاتايتتى، بۇ ئاۋالقى داستاندا بايان قىلىندى. يەنە شەيخ نىزامىددىن دىھلىۋى[273] دىگەن بىر مازارات بار. بەزىلەر "دىھلىۋى"نى "دەھبىدى" دەپ

ئاتايدۇ. بۇ ناھايىتى كېلىشكەن ۋە ھەيۋەتلىك مازار بولۇپ مىساپ-لىنىدۇ. يەنە بەلىخ ئاتا دىگەن بىر مازارى ئالىمەقام بار، بۇنىڭ ئىسمى ۋە نەسەپلىرى ھەم ئۇنىڭ قايسى زاماندا ئۆتكەنلىگى مەلۇم ئەمەس. يەنە نەۋرە خوجام دىگەن بىر زىيارەتگاھ بولۇپ، بۇ ھەز-رىتى باھاۋىددىن نەخشە بەندە قۇددۇسسىرەنىڭ نەۋرىلىرىدىن ئىدى دىگەن مەلۇماتلار بار. يەنە بابا قەمبەر ۋەلىلۇللا دىگەن بىر مەشھۇر مازار بار. لېكىن، بابا قەمبەر ۋەلىلۇللا بولسا ھەزرىتى ئەلى كېرە-موللا ۋەجھۇنىڭ مىراخورلىرىدىن بولۇپ، بۇ مازارنىڭ ئىگىسى ئەنە شۇ زات بىلەن ھەمنام بولسا كېرەك. بابا قەمبەر ۋەلىلۇللا دىگەن مازار يەنە ئۇچتۇرپان، خوتەن قاتارلىق جايلاردىمۇ بار. يەنە بىر مازارى ئالى زىيارەتگاھىنىڭ نامىنى ئىبراھىم ئەدھەم[274] دەپ ئاتايدۇ. لېكىن، مەزكۇر مەشھۇر پىشقەدەم ئەۋلىيا ئىبراھىم ئەدھەم قۇددۇسسىرەنىڭ قەۋرىسى بولسا مەككە مۇئەز زەمەدەدۇر. بەلكى بۇ مازارنىڭ ئىگىسىمۇ مەزكۇر ئەۋلىيا بىلەن ھەمنام بولسا كېرەك. ياكى مازار ئىگىسىنىڭ نامى ئىبراھىم ئاتام بولۇپ، ئاممىۋى تىلدا "ئاتام" دىگەن سۆز "ئەدھەم" سۆزىگە ئالمىشىپ قالغان بولسا كېرەك. ۋەللۇھۇ ئەلەم بىساۋاپ.

كونا تۇرپان

كونا تۇرپان بولسا كونا ۋە قەدىمقى شەھەردۇر. ئادەملىرى راست قوللۇق، راست سۆزلۈك، پۈختا ۋە پىششىق، ھىلە-مىكرى ۋە خىيا-نىتى يوق. ئەقىدە-ئىخلاسلىرى ساپ، ھاۋاسى ئىسسىق، سۇيى كەم بولۇپ، ھەممىسلا كارىز سۇيى بىلەن زىرائەت تېرىيدۇ. زىمىنى

ئوبدان، مەھسۇلاتى ئۆزىگە يېتىدۇ. غوزا-كېۋەزلىرى ئوبدان بولىدۇ. تەرەنجۈل كونا تۇرپانىنىڭ خاس مەھسۇلاتىدۇر. كىشمىش ئۈزۈملىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بۇ شەھەر-شەھەرلەرگە توشۇلىدۇ. كونا تۇرپاننىڭ زېمىن دائىرىسى كەڭ، ئارىلىغى يىراق.

بۇ زېمىندا ئەسلىبۇلاقەھەلىنىڭ ياتقان ئورنى، مازار زىيارەتگاھى بار، لېكىن تەپسىلىرەك ئەسلىبۇلاقەھەلىنى رۇمىنىڭ تەرسۇس[275] دېگەن شەھىرىدە دەپ بايان قىلىنىدۇ. تەپسىرچىلەر ۋە تارىخچىلارنىڭ "رۇم" دېگەنلىرى بولسا ئۇشبۇ رۇمچە شەھىرىدۇر. چۈنكى، رۇمچە بولسا قەدىمقى زامانلاردىن بۇيانلا ئۇلۇغ پادىشا ۋە تۆرىلەرنىڭ مەقام مەنزىلى بولۇپ كەلگەن. خۇداۋەندەكبىرىم ئۆز ھىكمەت ئىشارىتى بىلەن ئەسلىبۇلاقەھەلىنى خالايىق ئارىسىدا مەخپى قىلىپ كەلگەن. ھەتتا ئۇنىڭ تەكتى ئىسمىمۇ مەخپىدۇر. ئۇنىڭ زېمىن ئۈستىدە بىرقانچە جايدا زىيارەتگاھى بار دېگەن خەۋەرلەر بار. ئۇنىڭ بىرى رۇمدىكى تەرسۇس شەھىرىدە. تەپسىر ۋە تاۋارىخلاردا بايان قىلىنغىنى دەل مۇشۇ ئەھۋالدۇر. ئىككىنچىسى لۇقمان تېغىدا، ياكى پەلەستىن زېمىنىدا، ئۇچىنچىسى ئەدەنىدە[276]، يەنى ئافرىقا قىتئەسىدە، تۆتىنچىسى مەغرىپ تاغلىرىدا، بەشىنچىسى ھىندىستاندا، ئالتىنچىسى ئىسپاھاندا[277]، يەتتىنچىسى ئەرمىنىيەدە، سەككىزىنچىسى چىن مەملىكىتىدە دەيدىكەن.

ئۇرۇمچىنىڭ ئەسلى ئىسمى رۇمچە ئىكەن. ئامىمىزى تىلىدا "رۇمچە" سۆزىنىڭ ئالدىغا ئەلف (ا) ھەرپىنى، ئاخىرىغا بولسا "يا" (ي) ھەرپىنى ئارتۇقچە قوشۇپ "ارومچى" (ئۇرۇمچى) دەپ ئاتىغان بولسا كېرەك. شۇنىڭدەك تۇركى تىلىدا "چە" دېگەن ئىبارە "كىچىك" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. تۇركانلار (تۇركلەرت) چوڭ

نەرسىلەرنى كىچىكلەشتۈرمەكچى بولسا، ھامان "چە" ئىبارىسىنى قوشۇپ سۆزلەيدۇ. يەنى "چە"، "جە" سۆزىنى قوشۇپ كىچىكلىتىدۇ. مەسىلەن، "باغچە"، "ھويلىچە"، "دەكچە" دېگەندەك. بىراق باغلىرى چوڭ ۋە دائىرىلىك بولسا، ئۇنى "باغ" دەپ ئاتايدۇ. ئەگەر كىچىگرەك بولسا "باغچە" دېگەن سۆز بىلەن ئاتايدۇ. "ھويلىچە"، "دەكچە" دېگەنلەرنىڭ قائىدىسىمۇ ئەنە شۇنىڭغا ئوخشاش. شۇڭلاشقا بۇ جايدا "رۇمچە" دېگەنلىگى بەلكى "كىچىك رۇم" دېگىنى بولسا كېرەك.

تەپسىر كىتابلىرىدا ئەسھابۇلكەھەپنى رۇمدىكى تەرسۇس شەھىرىدە دېگەن مەلۇمات توغرا بولسا كېرەك. "تەرسۇس" سۆزىمۇ ئاممىۋى تىلدا "تۇرپان" بولۇپ قالغان بولسا كېرەك. بەلكى خىتاي، موغۇل، قىرغىز، قىپچاق، تاتار، ئۇيغۇر ۋە قالماقلارنىڭ تىلىدا "تەرسۇس" دېگەن سۆز ئېغىر تەلەپپۇز بولۇپ تۇيۇلغانلىقتىن، ئۇ "تۇرپان" دەپ سۆزلەنگەن بولسا كېرەك. ئەسھابۇلكەھەپنىڭ زامانى بولسا، ھەزرىتى ئەيسا ئەنبىيائى ئەلەيھىسسالاۋاتنىڭ زامانىدىن ئىلگىرى ئىكەن. بۇنىڭغا قارىغاندا، ئۇ بۇنىڭدىن ئىككى مىڭ يىل ئىلگىرى ئۆتكەن بولىدۇ. بۇ ئۇزۇن زامانلار مابەينىدە، بىرنەچچە زامان تاتار ئەھلى، بىرنەچچە ئەسىر موغۇل قەۋمى، بىرنەچچە ۋاقىت ئۇيغۇر گۈرۈھى، بىرنەچچە دەۋر مۇسۇلمان پادىشالىرى ۋە بىرقانچە چاغ خىتاي تايپىلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆتۈپتۇ. ئۇلارنىڭ ھەر بىرى ئۆز شەھەرلىرىنى ئۆز تىلى بىلەن ئاتاپتۇ. مەسىلەن، خىتايلار ئۇرۇمچىنى "خو مبيۇزە" دەپ ئاتايتتى. ھازىر "شىڭ شاڭ سىن" (شىنجاڭ ئۇلكىسى) دەپ ئاتىدى. شۇڭلاشقا تەرسۇس دېگەن ئىسمىنىڭ ئۆزگىرىپ قالغانلىغىمۇ ئاقىللار-

نىڭ ئەقلىدىن يىراق ئەمەس. شۇڭلاشقا، ئەسھابۇلكەھەقنى زورمۇ-زور ئۇشبۇ تۇرپان تەۋەسىدىكى تۇيۇق دېگەن جايدا دەپ ئەقىدە ئىخلاس قىلىشلىرىمۇ ئەنە شۇنداق گەپ بولسا كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن، بەزىلەر خۇداۋەندەكبېرىمىنىڭ ئۆز كالامىدا ئەسھابۇلكەھەقنىڭ غارى ھەققىدە چۈشۈرگەن ئايەتلىرى دەل تۇيۇقسىكى بۇ غارغا مۇۋاپىق دەپ ھىساپلاپ، پۈتۈن موغۇلستان، بەلكى فەرغانە، تۇركستان، ھىندىستان قاتارلىق تۆت-بەش ئايلىق يولدىن نەزىر ۋە ھەددىيىلەر بىلەن كېلىپ زىيارەت قىلىپ يانىدۇ. بۇ يەرنىڭ شەيخ-لىرى زىيارەتكە بارغانلارغا ھەر تۈرلۈك ھىلە-نەيرەڭلەرنى كۆرسىتىپ، بۇ يەردە ئاتتىن چۈشىدۇ، بۇ يەردە نامازئوقۇيدۇ، بۇ يەردە تاۋاپ قىلىدۇ دەپ، گويا بۇ يەرنى ھەرەم شېرىپىتەك كۆرسىتىپ ۋە شۇ جايدىكى قائىدىلەر بويىچە تەلىم بەرگەن بولۇپ، ھىلە-مىكىر بىلەن ئۇلارنىڭ نەرسىلىرىنى ئېلىۋالىدۇ. ھەتتا بەزىلەر ھەرەم شېرىپكە بېرىشقا ئاجىزلىق قىلغان تەقدىردە، ئۇشبۇ ئەسھابۇلكەھەقكە بىر قېتىم كېلىپ زىيارەت قىلسا، يېرىم ھاجىلىق ئادا بولغان بولىدۇ دەپمۇ ئەقىدە قىلىدۇ. ئەسھابۇلكەھەقنى ئورۇنلاشقان جاي ئىگىز بىر تاغ بولۇپ، بۇ جايغا نەچچە-نەچچە شوتا بويى پەلەمپەي بىلەن چىقىدۇ. تاغنىڭ ئۈستىدە بىرقانچە ھوجرا، ئايۋان، راۋاقچە، مەسچىت، مېھراپ، مۇنبەر ۋە دۇئا قىلىدىغان جايلار بار، ئەتراپىدىمۇ كۆپ ئۆيلەر بار. بۇ مازارنىڭ خادىملىرى سېكىۋنت قىلىپ، ۋەخپە ئەۋقاپلىرىنى ئىچىپ-يەپ كۈن ئۆتكۈزىدۇ. بۇ مازارنىڭ شەيخلىرى ئۈچ يۈز ئۆيلۈكتىن ئارتۇق. بۇرۇن مۇسۇلمان خانلار ۋە ھاكىمى ۋىلايەتلەر، ئەمىرالارمۇ ئادەمگەرچىلىك ۋە خەيرىيات ئۈچۈن بىرمۇنچە ۋەخپە ئەۋقاپلارنى بەرگەن ئىدى. دەقىيانۇسنىڭ

شەھىرى ۋە تەختىگاھىمۇ ئۇشبۇ تۇرپان تەۋەسىدە ئىكەن. ئەسھا-بۇلكەھەق بولسا دەل مۇشۇ غاردا ئۇخلايدۇ دەپ مۆلچەرلەپ ئېتىقات قىلىدىكەن. تارىخ ھىجرى بىر مىڭىنچى يىللاردىن (مىلادى 1600 - يىللارت) كېيىن ھەزرىتى ئاپاق خوجا تۇرپانغا بارغان ئىكەن. ئۇ تۇرپان ئەھلىنىڭ بۇ جايغا كېلىپ ئىززەت ۋە ئېھتىرام قىلغانلىغىنى كۆرۈپ، بۇ ئەھۋالنى دەسلەپتە مەنئى قىلىپتۇ. كېيىنچە بۇ غارنىڭ ئىچىگە كىرىپ مۇراقبە ۋە تەۋەججۇھكە چۈشۈپ، كەسپىي كارامەتلەرنى قىلىپ، خالايىقىقا "بۇ جاي بولسا ئىتلارنىڭ جاي مەنزىلى دەپ گۇمان قىلغان ئىدىم. مۇراقبەدىن كېيىن ماڭا ئاشكارا بولدىكى، مېنىڭ گۇمانىم توغرا ئەمەس ئىكەن. سىزلەرنىڭ ئەقىدە ئىخلاسلىرىڭىزلار راست ئىكەن. ئەسھابۇلكەھەفنىڭ بۇ مەنزىلدە ئىكەنلىگىدە شەك-شۈبھە يوقدۇر، زىيارەت قىلىۋېرىڭلار ۋە بۇنى غەنىمەت بىلىڭلار" دەپتۇ دىگەننى گۇۋا ۋە ھۆججەت قىلىپ سۆزلەيدىغانلارمۇ بار.

بەزى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، تارىخ ھىجرىنىڭ بىر مىڭىنچى يىللىرىغىچە (مىلادى 1600 - يىللىرىغىچە — ت) بولغان ئارىلىقتا، ئەسھابۇلكەھەق بۇ غارنىڭ ئىچىدە تۇرغان ئىكەن. ئۇنىڭ بۇ جايدا ئىكەنلىگىنىمۇ ھېچقانداق ئادەم بىلمەيدىكەن. ھەتتا كاپىرلارمۇ بۇ غارنى بۇتخانا قىلىپ، لاما لودو ۋە بەرھەمەنلەرنى توختىتىپ، ئىززەت ۋە ھۆرمىتىنى قىلىپ كەلگەن جاي ئىكەن. تارىخ ھىجرىنىڭ بىر مىڭ يەتمىش نەچچىنچى يىللىرىغا (مىلادى 1660 - يىللىرىغا — ت) كەلگەندە، تۇغلۇق تېمۇر خانىنىڭ ئەۋلاتلىرىدىن سۇلتان سەئىد باباخان باھادۇر[278] دىگەن تۇرپان، قامۇلغا پادىشا بولغان ئىكەن. بۇ ئۆز دەۋرىدە خالايىقنىڭ تەرەپ-تەرەپتىن بۇ غارغا كېلىپ زىيارەت

ۋە تاۋاپ قىلغانلىغى ۋە ئۇلارنىڭ بۇ جايغا بولغان ئەقىدە ئىخلاسىنى مۇلاھىزە قىلىپ ماقۇل كۆرۈپ، بۇ زىيارەتگاھقا شەيخ، جارۇپكەش، چىراغچىلارنى تەيىنلەپ، ئىمام، مۇئەززىن توختىتىپ، ۋەخپە ئەۋقاپلارنى بەلگىلەپ تەۋلىد قىلدۇرتۇپ، مۇتەۋەللىگە تاپشۇرۇپ، ئالى يارلىق نىشانى بەرگەندىن كېيىن، بۇ غار ئەسھابۇلكەھەفنىڭ غارى ئىكەنلىگى رەسمىلىشىپ، شۇ نام بىلەن مەشھۇر بولۇپتۇ. مەن بۇ يارلىقنى ئۆز ئەينى بويىچە بۇ سەھىپىگە يازدىم.

يارلىق نىشان ئالى:

ئەبۇلفەتتاھ سۇلتان سەئىد باباخان سۆزىمىز، تىلال فەر سەلتەنەت① ۋە ھىما يۇن،② دىنى مەئدەلەت③، رۇز ئەفزۇن④ ساھىپقىرانى ئەئزەم، زۇبدە تۇلسلاتىن⑤ ئەرەپ ۋە ئەجەم راپتە⑥ ئەمىن⑦ بىلاد⑧ ۋاستە ئامان ئىباد⑨ شۇجائەت شوئار ۋە ساخاۋەت ئاسار، جۇۋان بەخت بەر خوردار⑩ قەرىنداشلار بىرلە جىللىسلىشەئىنى⑪

---

① تىلال فەر سەلتەنەت ــ ئالتۇن نۇرلۇق سەلتەنەت.

② ھىمايۇن ــ مۇبارەك.

③ دىنى مەئدەلەت ــ دىنى ئادالەت.

④ رۇز ئەفزۇن ــ ئۆزۈن كۈنلۈك.

⑤ زۇبدە تۇلسلاتىن ــ تاللانغان سۇلتان.

⑥ راپتە ــ باغلاش، ئالاقە.

⑦ ئەمىن ــ تىنچلىق.

⑧ بىلاد ــ شەھەر.

⑨ ئىباد ــ قۇل، قۇللۇق.

⑩ بەرخوردار ــ لايىق، بەھرىمەن.

⑪ جىللىسلىشەئىنى ــ ئۇلۇغ مەرتىۋىلىك.

ئەزىمۇلقۇدۇر①، ئەدىلىسشەمس شىبە② ئەلبەددىر③ فەرزەنتلەرغە ۋە ئەمرائى مۇلكى ئاراي④ ئالىشاندۇر. ئەي نېكۇ⑤ راي كۇفايەت نىشان سەددىر سۇدۇر⑥ ئالى مەقام ۋە ئۆلىمائى ۋاجىبۇلئېھتىرام ۋە قۇززاتى ئەنام⑦، شەرىئەت ئەنجام⑧، نوقە بائى كىرام⑨ ۋە زۇمرەئى ئەنام⑩ ۋە جەمھۇرى خاس ۋە ئاملارغا ئانداق ۋەزىئە⑪ ۋە لايىھە بولسۇنكىم، خوجە ئەيۇپ موللا قامۇش ھەببىب ئوغلى كىچىك موللا مۇلك بۇ..... ئۆيلۈك كىشىنى ھەزرىتى سۇلتان ئەسھابۇلكەھف قۇددۇس سىر ھەمنىڭ خىزمەتلىرىدە بولغان سەۋەپتىن، ئىنايەت شاھانە ۋە ئىلتىپات خوسراۋانە⑫ قىلىپ، بىرىنى چىراقچى، بىرىنى جارۇپكەش ۋە بىرىنى باكاۋۇل قىلىپ تەرخان ⑬ قىلدۇق. ئوغلانلارىدىن ئوغلانلارىغا ۋە قىزلارىدىن قىزلارىغا تەرخان دەپ بىلسۇنلەر. ئاقىتۇر تاھارەت سۇلارىنى ھەم قىسماسۇنلەر. تىنىجى كۆڭۈل

---

① ئەزىمۇلقۇدۇر — ئۇلۇغ قۇدرەتلىك.
② ئەدىلىسشەمس شىبە — قۇياشقا ئوخشاش، قۇياش بىلەن تەڭ.
③ ئەلبەددىر — تولۇن ئاي.
④ مۇلكى ئاراي — قاراشلىق يەرلەر.
⑤ نېكۇ — ياخشى، گۈزەل.
⑥ سەددىر سۇدۇر — باشلامچى، يۇقۇرى مەرتىۋىلىك.
⑦ قۇززاتى ئەنام — جامائەت قۇززاتى.
⑧ ئەنجام — ئاقىۋەت.
⑨ نوقە بائى كىرام — ئۇلۇغ ھۇرمەتلىك كىشىلەر.
⑩ زۇمرەئى ئەنام — جامائەت پىرقىسى.
⑪ ۋەزىئە — تەپسىلەش، بەلگىلەش.
⑫ خوسراۋانە — شاھانە.
⑬ تەرخان — ئالۋاڭ ـ ياساقتىن ئازات قىلىنغان تەبەقە.

ۋە فەراغ خاتىنلەر① بىرلە دۇئا ئىشىغە مۇقەييەد② بولىسۇنلەر. تەرخانلىق نىشانى ئالىشان ساقى كۆرگەچ، تۇرپان ۋىلايەتىنىڭ ھاكىمى ۋە دارۇغەسى باشلىق تەخسىس ياڭخى، تۇيۇق ساھىپ تەكبىر قازىلارىغا كېلىۋر ۋە بارۇر. ئىشچى ۋە كۇشچى، سۇچى، تاۋاپچى جەمئى ئەمەلدارلار مۇشار ئىلەيھەلەرغە③ ھىچ جۇملەدىن ۋە ھىچ رەھگۇزاردىن④ مەزاھىم⑤ ۋە مۇتەرىز⑥ بولماسۇنلار. ئالبان ياساق، ئۆزگە قونالغە ھەشارمەر دىكار؛ ئوقۇش پىتىر، چاپار ئۇلاغ قان چىقار شۇ سۇن، (نەزىر ـ چىراقتا سويۇلىدىغان مال ـــ ت) تەكلىپ قىلماسۇنلەر، سالماسۇنلەر، ئالماسۇنلەر. ھەركىم بۇ يوسۇندىن ئۆزگە قىلسە، ھەق سۇبھانە ۋە تائالانىڭ رەھمەتى ۋە مۇھەممەد رەسۇللالا شىپائەتى ۋە پەرىشتەلەر مەغفىرەتىدىن⑦ مەھرۇم بولۇپ، ھەزرىتى ئەسھابۇلكەھف تەقسىرىگە⑧ قالغاي. بەل سايرۇنناس⑨ ۋە ئەججەننىڭ لەنىتىگە گىرىپتار ئولغاي، قىيامەت كۇنى زالىملار قاتارىدا مەھشۇر⑩ بولۇپ، ئازاپ ئەبەدىگە گىرىپتار ئولغاي دەپ

---

① فەراغ خاتىرلەر ـــ خاتىرجەملىك.

② مۇقەييەد ـــ قەيت قىلىش.

③ مۇشار ئىلەيھە ـــ مەزكۇر.

④ رەھگۇزار ـــ ئاياق ئاستى قىلىش.

⑤ مەزاھىم ـــ زىيان ـ زەخمەت.

⑥ مۇتەرىز ـــ ئېتىراز، قارشىلىق، قىينىچىلىق.

⑦ مەغفىرەت ـــ ئەپۇ قىلىش، كەچۈرۈش.

⑧ تەقسىر ـــ ئەيىپ، گۇنا.

⑨ بەل سايرۇنناس ـــ پۈتۈن خالايىقنىڭ.

⑩ مەھشۇر ـــ يىغىلىش، توپلىنىش، ھازىر قىلىنغۇچىلار.

داروسسه‌لته‌نه‌ت تۇرپان ۋىلايىتىده، ئوشۇر ئاي چىمارشه‌نسبه كۇنى تاريخ هىجرىنىڭ بىر مىڭ ئاتمىش سه‌ككزىنىچى (مىلادى 1657 ـ يىلى 10 ـ ئاي ـ ت) يه‌نى چاشقان يىلى نىشان ئالى قىلدى" بۇ يارلىقنىڭ ئاخىرىغا ئىككى مۆھۈر بېسىلغان ئىكه‌ن، ئۇستىدىكى خه‌تنى ئوقۇشقا بولمىدى.

بۇنىڭدىن باشقا يه‌نه يىراق ۋه يېقىنىدىن زىيارەتكه كه‌لگه‌ن ئادەملەر ئۆزلىرىنىڭ پەزىل ـ پەزائىل ۋه كامالاتلىرىنى ئىزهار قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىززەت ـ ئابرويىنى كۆزلەپ، زامانه ۋەزىيىتىگه قاراپ، شەيىخ، جارۇپكەشىلەرنىڭ كۆڭلىنى ئاياپ ۋه ئۇلارنىڭ خاهىشى هەم خوش بولۇشىنى ئىزدەپ، ئۇشبۇ غار بولسا ئەسهابۇلكه‌ـ هەفنىڭ جاي مەنزىلى دىگه‌ن بولسا كېرەك. هەتتا تەفسىر ۋه تەۋا ـ ىخ كىتاپلىرىنىڭ مەزمۇنىغا نەزەر سالماي، ئۆزى خالىغىنى بويىچه ئويدۇرۇپ، شەيىخ ۋه جارۇپكەشىلەرگه خوشامەت قىلىپ، بۇ جاي راستىنلا ئەسهابۇلكەهەفنىڭ غارى ئىكه‌ن دىگه‌ن بولۇشمۇ مۇمكىن. هەتتا بەزىلەر ئۇرۇمچىنىڭ ئەسلى ئىسمى رۇمچه ئىكه‌ن، تەرسۇس دىگه‌ن ناممۇ ئاممۇى تىلدا تۇرپان دىگه‌ن نامغا ئالمىشىپ قالغان ئىكه‌ن دەپ، ئاساسسىز، پايدىسىز ۋه بىھۇدە سۆزلەرنى كۇچەپ ئويدۇرۇپ، تەۋلىيە ۋه تەزكىرىلەرنى پەيدا قىلىپ، مازارى ئالىجاھ ۋه زىيارەتگاهى بارگاهلارنى تىكلەپ، ئەسلىدە هىچقانداق نامى ـ نىشانى يوق بىر كونا شەهەرگه دەقيانۇسنىڭ شەهىرى دەپ شۆهـ رەتلىك نام بېرىپ كه‌لگه‌ن ئىكه‌ن. قەبرى ـ ياشانغان ئادەملەر ئەنه شۇنداق قىسسه ۋه هىكايىلەرنى توقۇپ ۋه ئىشنىپ كه‌لگه‌ن ئىكه‌ن. ئەسهابۇلكەهەفنىڭ تۇرپاندا بارلىغىنى ئىسپاتلايدىغان يەنه باشقا هىچقانداق دەلىل ۋه ئىسپات زادىلا يوق.

لېكىن، بەزى ئۆلىمائى ئىززەمىلەر ئەسھابۇلكەھەف زىيارىتىگە بېرىپ، بۇ غارنىڭ ئالامەت ۋە ئەسەرلىرىنى ئايەت شېرىپىنىڭ مەزمۇنىغا سېلىشتۇرۇپ، بۇ غار خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ ئۆز قۇرئانى كالامىدا تەرىپلىگەن غار بىلەن تامامەن ئوخشمايدىغانلىغىنى ۋە تۈيۈق غارى بولسا ئەسھابۇلكەھەفنىڭ غارى ئەمەسلىگىنى دەلىل ۋە ھۆججەتلەر بىلەن ئىسپاتلايدۇ. بەزى ئۆلىمالار بولسا بۇ پىكىرنىڭ قارشىسىدا بولۇپ، ئەسھابۇلكەھەف بولسا ئۇشبۇ تۈيۈق غارىدا دىگەن دەلىل-ئىسپاتلارنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. دىمەك، بىر ئۆلىما يەنە بىر ئۆلىمانىڭ پىكرىگە قارشى ھۆكۈم چىقىرىدۇ.

كەمىنە ــ مەنكى مۇللا مۇسا ئىبنى مولالائەيسا خوجا سايرامنىڭ كۆكلىگە شەك-شۇبھە چۈشۈپ، قارشى پىكىرلەر پەيدا بولۇپ ۋە بۇ قارشى پىكىرلەرنىڭ مۇلاھىزىسى ئىچىدە غەرق جۇدا بولۇپ، توغرا پىكىرلەر بىلەن خاتا مۇلاھىزىلەرنىڭ دېگىزىغا چۆكىكەن ھەم بۇ ئۆلىمالار ئوتتۇرىغا قويغان ھەر خىل پىكىرلەرنىڭ قايىسىبىرى كۈچلۈك ئاساسقا ئىگە ۋە قايىسىبىرلىرىنىڭ ئاساسى ئاجىز ئىكەنلىگىنى تەپەككۇر قىلىپ سەراسىمگە چۈشۈپ ھەيران بولۇپ تۇرغان بىر ۋاقىتىدا، ئۇ سەيىدىنا ۋە مەۋلانا ھەم ئىقتىدارلىق ۋە ھەقىقەتنى ئاچقۇچى ئالىم، فۇقۇھا ئىلمىنىڭ تاللانغان تەتقىقاتچىسى، تەجرىبىلىك بىلىم ئىگىسى، شەرىئەت نىزاملىرىنى توغرا يولغا سالغۇچى، شەيخلەرنىڭ ئەۋلادى سەئىدۇششەيخ مۇھەممەت بىننى ئەششەيخ ئابدۇلۋاھىدبىننى ئەششەيخ ئەلى ئەلئەسلى ئەششامى ئەلتەرا بىلسىنىڭ مۇبارەك ۋە ئېھتىياجلىق قەدەملىرى شەرەپ بىلەن بۇ موغۇلستان يۇرتىغا ئىككىنچى قېتىم قويۇلدى. بۇ چاغدا بۇ قەدىرسىز مەنمۇ ئۇنىڭ سۆھبەت شېرىپلىرىگە مۇيەسسەر بولۇپ، بەش ئاي

مقداری ئۇنىڭ بىلەن كېچە-كۈندۈز بىللە سەپەردە بولدۇم. بۇ چاغدا، مەن ئۇنىڭدىن ئەسھابۇلكەھەف غارىنىڭ تېگى-تەكتىنى سورىدىم. ئۇ "مەن تۇرپاندىكى ئەسھابۇلكەھەفكە ئوخشاش مەرتىۋە باردىم. ئەسھابۇلكەھەف غارىنىڭ تېگى-تەكتىنى بىلىش ئۈچۈن، ھەق تائالادىن چۈشكەن سۆز-ئايەتلەرنى ۋە مۇئەررىخلەر-نىڭ ئۇلۇغ قۇرئان ۋە تەفسىرگە ئاساسەن يازغان دىللىللىرىنى قاراپ چىقتىم. شۇنداقلا بۇ سۆزلەرنى ئۆزەمگە ھۆججەت ۋە دەلىل قىلىپ، ئۇنى يەنە بىرقانچە دەلىل-ئىسپاتلار بىلەن كۈچەيتىپ، ئەسھابۇلكەھەف بولسا رۇمدىكى تەرسۇس دېگەن شەھەردە، بۇ تۇرپاندا ئەسھابۇلكەھەف دېگەن يوق نەرسە دېگەننى دەلىل-ئىسپاتلار بىلەن بايان قىلىپ، ئىنساپلىق مۇسۇلمان ۋە مۆمىن دىندارلار ۋە بارلىق جامائەت خاس ئاممىنى كۆزلەپ، قاراشلىرىمىنى روشەن ئىلان قىلىپ بىر رىسالە يازغان ئىدىم" دەپ بۇ كىتابنى مېنىڭ قولۇمغا بەردى. بۇنى كۆرۈپ مۇتالىئە قىلغاندىن كېيىن، تۇركى تىلغا تەرجىمە قىلىپ، ئۇ زاتنىڭ نەزەر ئالىلىرىدىن ئالاھىدە ئۆتكۈزۈپ تۇرىتىپ، بۇ تارىخچىنىڭ خاتىمە قىسمىغا كىرگۈزدۇم. ئاما ئىنساپقا كېلىپ ئېتىراپ قىلىپ، تەسلىم باشلىرىنى تەۋرەتكەن زامانە فازىللىرى ۋە خاس ئاممىنى سادىقلارنىڭ جۈملىسىگە توپلاپ ئورۇن بەرگەي، قارشىلىق ۋە مۇخالىپلىق قىلىپ، سۆزمەنلىك ئويۇنلىرىنى ئويناپ، گەدەنلىرىنى تولغۇغانلارنىمۇ، بۇ غارنى تەرىپ ۋە تەسۋىرلەپ چۈشكەن ئۇلۇغ ئايەت ۋە كالامى قەدىمىيەتـلەر، ھەق ۋە ھۇرمەت ئۈچۈن، ئۇلارنى توغرا يولغا باشلاپ، توغرا ئىنايەت ئاتا قىلغاي — ئامىن!

دىمەك، بۇ رىسالىدە ئەسھابۇلكەھەفنىڭ تۇرپاندا ئەمەسلىگى

توغرىسىدا بىرقانچە دەلىل-ئىسپات ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

ئاۋالقى دەلىل: پەيغەمبەر ئەلەيھىسسەلاۋات ۋە ئەتتەھيە تەختى رىسالەتتە ئولتۇرۇشتىن ئىلگىرى، تۇيۇق دېگەن بۇ جايدا ھېچقانداق بىرەر قەدىمى بىر كىشىنىڭ قەۋرىسى بولغانلىقى ھەققىدە ھەقىقىي بىر دەلىل يوق. شۇنداقلا بۇ جايدا گۇمان بىلەن بىرەر ئەنبىيائى ئەلەيھىسسالاملارنىڭ قەۋرىسى بولغان دېگىنىمۇ بولمايدۇ. ھەتتا بۇنداق گۇمانىنى روشەن دەلىللەر بىلەن ئىسپاتلاشمۇ مۇمكىن ئەمەس. ھەقىقەت ئەھلى پەقەت كىشىلەر ئارىسىدا ئىسپاتلانغان ئايەت ۋە ھەدىستە كۆرسىتىلگەنلەرنىلا دەلىل دەپ ھىساپلايدۇ. زامانىنىڭ ئۆزۈنلۇغى، تارىخنىڭ گۇمانلىق يېپ ئۇچلىرى ۋە قالايمىقان ھادىسىلەرنىڭ پەيدا بولۇشى قاتارلىقلار زادىلا دەلىل ۋە ھۆججەت بولالمايدۇ.

بىزنىڭ ئۆلىمالىرىمىز بىرەر ئەنبىيائى ئەلەيھىسسەلاۋات ۋە ئەتتەھيەتلەرنىڭ قەۋرىسىنى بىرەر شەھەر ياكى بىرەر جايماكانغا خاس دەپ بېكىتمىگەن. پەقەت مۇھەممەت مۇستاپا سەللەللاھۇ ئەلەيھىۋەسەلامنىڭ قەۋرىسلا بۇنىڭ تېشىدا بولۇپ، ئۇنىڭ قەۋرىسى پەقەت مۆمىن مۇسۇلمانلارنىڭ ئانىسى بولغان توغرا سۆزلۈك ئايشە رەزىيەللاھۇ ئەنھانىڭ ھۇجرىسىدا ئىكەنلىگىنى بارلىق مۇسۇلمانلار تەسدىقلايدۇ. بۇ يەرگە ھەر جايدىن كەلگەنلەر زىيارەت قىلىپ يانىدۇ، بۇنىڭغا ھېچقانداق شەك-شۇبھەنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەستۇر. ئۇنىڭدىن باشقا، ئەنبىيائى ئەلەيھىسسالاملار بۇنىڭدىن غەيرى بولۇپ، ياتقان ئورنى ئېنىق ئەمەس. بۇ پەيغەمبەرلەرنىڭ ئورنى پالانى يەردە دېگەن گەپ پەقەت كىشىلەر تەرىپىدىن ياساپ چىقىرىلغاندۇر. ئۇلارنىڭ پەيغەمبەرلەر قەۋرىسى دېگەنلىرى بەلكى

پادىشالارنىڭ ياكى كاپىر ۋە زالىملارنىڭ ۋە ياكى ئۇلارنىڭ غەيرەت دىكى بىرەر كىشىنىڭ قەۋرىسى بولسا كېرەك، ياكى بۇت-سەنەملەر-نىڭ ئورنى ياكى ئىچىدە ھېچبىر كىشىنىڭ جەسىدى بولمىغان قۇرۇق قەۋرە، ياكى پۇل-دۇنيانىڭ غەزىنىسى دەپنە قىلىنغان جايلار بولسا كېرەك. بەزىلەر ئۇشبۇ قەۋرە قەدىمقىلارنىڭ قەۋرىسى دەپ گۇمان قىلىپ، ئۆزىچە جاپا-مۇشەققەت تارتىدۇ. ھەتتا بەزىلەر ئەنە شۇنداق گۇمان بىلەن مۇسابىننى ئەمران[279] ۋە داۋۇت،[280] زىكرىيا[281] ۋە ياكى بۇلاردىن باشقا ئەنبىيائى ئەلەيھىسسەلاۋات ۋە ئەفزەلۇتتە ھەييات-لارنىڭمۇ قەۋرىسى دەل مۇشۇ قەۋرە دەيدۇ. بۇمۇ ئاساسسىز بىر گەپ. ئانداق بولسا بۇلار ۋە باشقا پەيغەمبەرلەرنىڭ قەۋرىسى قانداق قىلىپ بۇ جايدا پەيدا بولغان ئىكەن ۋە ئۇنى كىم بىلگەن ۋە كۆرگەن ئىكەن. مەسىلەن، ئەگەر بىرەر ئادەم ئاتا ۋە ئانىسىنىڭ ياكى پەرزەنت، قېرىنداشلىرىنى ئۆز قولى بىلەن مەقبىرەزارلىقتا دەپنە قىلىپ، ئۇنىڭغا بىرەر ئالامەت ياكى نىشان ئورناتمىسا، ئوتتۇز ياكى قىرىق يىل چەتتە يۈرۈپ قايتىپ كەلسە، ئۇ مەزكۇر قەۋرىنى جەزمەن بىلەلمەيدۇ. بۇنداق ۋەقەلەر ھەر زاماندا كۆپ ئۇچرايدۇ-بەس. ھالبۇكى، ئەسھابۇلكەھەفنىڭ جاي-ماكانلىرىمۇ ئەنە شۇلارنىڭ جۇملىسىدىندۇر.

ئىككىنچى دەلىل: ئەرەپ ۋە ئەجەمنىڭ قەدىمدىن بۇيانقى تەفسىرچى ۋە مۇئەررىخلىرى ئەسھابۇلكەھەفنى رۇم دىيارىدىكى تەرسۇس دىگەن جايدا دەپ بايان قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ بىرەرسىمۇ ئەسھا-بۇلكەھەف تۇرپانىدىكى تۇيۇق دىگەن جايدا دىگەن ئەمەس. كاشغەر، تۇرپان قاتارلىق بۇ موغۇلستان مەملىكىتىدىنمۇ نۇرغۇن تەتقىقاتچى ئەرباپلار ۋە ئۆلىما-مۇئەررىخلەر مەشھۇر بولۇپ

ئۆتكەن. ئۇلار بۇ جايدا قەدىمدىن بۇيان غازات ۋە جاھاد قىلىپ ئۆتكەن پادىشالارنى بايان قىلغان ئىدى. لېكىن شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئىچىدىن بىرسىمۇ ئەسھابۇلكەھەفنى بايان قىلغان ئەمەس. ئەمىرالار ئەمىرى مىرزا ھەيدەر كوراگانغا ئوخشاش قىلىچى ئەلەم ۋە كىتابى قەلەم ئىگىسى «تارىخى رەشىدى» دېگەن بىر كىتاپ يازغان ئىدى. بۇ كىتاپتا قەدىمقى زاماندىن باشلاپ تاكى ئۆزى ياشىغان دەۋرگىچە بولغان ۋەقەلەرنى بايان قىلغان ئىدى. بۇ تارىخچى ئۆز كىتاۋىدا ئەسھابولكەھەفى توغرىسىدا بىرەر ئىبارە ۋە ئىشارەتىمۇ قىلغان ئەمەس. موغۇلستان مەملىكىتىدە سۇلتان ساتۇق بوغراخان، يۈسۈپ قەدىرخان، مەۋلانا جالالىددىن كىتكى، مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا، ئالائىددىن خوتەنى باشلىق شاھادەتلىكە يەتكەن ئۇچ مىڭ نەپەر ئىمامنى بىرمۇ-بىر ئۆز نامىلىرى بىلەن بايان قىلغان ئىدى. لېكىن زاتلارنىڭ ئىچىدە ئەسھابۇلكەھەفنىڭ نامى بايان قىلىنمىغان.

تارىخ ئەھلىنىڭ قائىدىسى بولسا، بۇ خىل ئۇلۇغلارنىڭ نامى-لەقەپلىرىنى ئۆز تارىخ كىتاپلىرىغا بايان قىلىپ بېكىتىشتىن ئىبارەت. ئۇلارنىڭ نامىنى قالدۇرۇپ قويۇش بولسا تارىخ ئالدىدا يامان ۋە قاباھەت ھېسابلىنىدۇ. «تارىخي زەپەرنامە»نىڭ مۇئەللىپى مەۋلانا شەرەفىددىن ئەلىكى يەزىدى ۋە «رەۋزە تۇسسافا»نىڭ مۇئەللىپى مۇھەممەت ئىبنى خاۋەندشاھ قاتارلىقلار ئۆز ئەسەر ۋە تەلىماتلىرىدا تۇرپان، قاراخوجا ۋە دىيارلارنىڭ ۋەقەلىرىنى تەپسىلى بايان قىلغان بولسىمۇ، لېكىن، ئەسھابۇلكەھەفنى بايان قىلمىغان ئىدى. بۇلاردىن باشقا تارىخچىلاردىنمۇ بىرەر كىشى ئەسھابۇلكەھەفنىڭ بۇ دىيارلاردا ئىكەنلىگىنى يازغان ئەمەس. تارىخ ھىجرىنىڭ سەككىز يۈز يىگىرمە ئىككىنچى يىلى (مىلادى 1419-يىلى — ت)

همرات پادىشاسى شاهروه مىرزائىبنى ئەمىر تىمۇر گوراگانى خاقانى چىنغا شادىخوجا دىگەن ئەلچىنى ئەۋەتىپ، بىجىنگە بېرىپ كەلگىچە يۇز بەرگەن ھەرقانداق ھادىسە، ھەرقايىسى كەنت، شەھەر ۋە ھەر بىر دىيار، مەھەللە ئەھۋاللىرىنى، چۆل-دەشتى باياۋان، ياخشى-يامان ۋە مەمۇر-ئابادانلىرى، ئۇلۇغلىرى بىلەن پۈقرالىرى-نىڭ خۇي-پېئىللىرىنىچە ۋاقىپ بولۇپ، بىر رۇزنامىدە دەپتەر قىلىپ يېزىپ كەلگەيسىز دەپ پەرمايش قىلدى. ئۇ بېرىپ كەلگىچە بولغان جەريانىدىكى بىلگەن ۋە كۆرگەن ۋەقەلىرىنى بىرمۇ-بىر تەپسىلى دەپتەرگە ئېلىپ مەلۇم قىلدى. بۇ چاغدا، ئۇ تۇرپانغىمۇ كەلگەن ئىدى. لېكىن بۇنىڭ ئىچىدە ئەسھابۇلكەھەف توغرىسىدا ھېچقانداق مەلۇمات يوق. چۈنكى ئۇ زاماندا بۇ جايدا بۇت-سەنەم-لەردىن باشقا رۇزنامىگە يازغۇدەك بىر نەرسە مەۋجۇت بولمىغانلىق-تىن، ئۇ پەقەت بۇت-سەنەملەرنىلا خەتلەپ كەلگەن ئىدى. ئۇ بۇ نەرسىلەرنى تەھقىق ۋە تەپتىشلەرنى قىلىپ، رۇزنامىسىگە يازغان ئىدى. ھالبۇكى، خۇداۋەندەكبىرىم ئۆز قۇرئانى كالامىدا ياخشى ياراتقان ۋە تەرىپ-تەسۋىرلىرىنى قىلغان ئەسھابۇلكەھەفنىڭ بۇ جايدا ئىكەنلىگىنى ئەلۋەتتە يازغان بولار ئىدى.

ئۇچىنچى دەلىل: تۇرپان ئەھلىنىڭ ئىسلامى شېرىپكە كىرگەن ۋاقتى بولسا تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، فەرغانە ۋىلايىتى ۋە قەشقەر ئەھلىنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرگەن ۋاقتىدىن كېيىن ئىكەن. تۇرپان، قارا خوجا، قامۇل ئەھلىنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرگەن ۋاقتى تارىخ ھىجرىنىڭ سەككىز يۈزىنچى يىللىرىغا (مىلادى 1397-1398-يىللىرىغا) يېقىن بولۇپ، يەنى خىزىر خوجاخان بىننى تۇغلۇق تېمۇر خانىنىڭ كۈچى بىلەن ئىسلام دىنى شەرقىتىگە ئىگە

بولغان ئىكەن. ھالبۇكى، بۇ جاينىڭ ئادەملىرى ئەسھابۇلكەھەقىنىڭ بۇ دىيارىدا ئىكەنلىگىنى قانداق بىلىدۇ ۋە ئۇنىڭ ھادىسىلىرىنى قانداقچە ھكايە قىلىپ ئېيتالايدۇ؟

كىشىلەر ئەسھابۇلكەھەف توغرىسىدىكى ئاساسىي دەلىل ۋە ھۆججەت ئافاق خوجا تۇرپانغا كېلىپ كەشپىي مۇراقبىە قىلغان چاغىدا ئاشكارىلانغان دەيدۇ. لېكىن، ئافاق خوجانىڭ بۇ كەشپىي كارامەتلىرى ھەققىدىكى نەقلى-رىۋايەتلەرنى يەنە باشقا دەلىل ۋە ھۆججەتلەر بىلەن ئىسپاتلاشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى، كەشپ ۋە مۇراقبە پەقەت مۇسۇلمان ئەۋلىيالىرىغىلا خاس نەرسە ئەمەس. باشقا دىنىدىكى ياكى ئىسلام دىنىدىن باشقا دىنلاردىكى كاپىر، مۇشرىك لاما لودولار، بەرەھمەن موغۇللار ۋە بۇلاردىن باشقا تايىپىلارمۇ رىيازەت ئارقىلىق كەشپى ئىلھام ۋە كارامەت پەيدا قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ كارامەتلىرىنى بولسا شەرئىەت شوئار ئۇلىمالار ھۆزۈردا ئىشەنچىلىك ھۆججەت بولالمايدۇ دەپ رەت قىلىدۇ. ھەتتا مۇسۇلمان ئەۋلىيائى ئەززەملىرىنىڭ كەشپى كارامەت ۋە ئىلھاملىرى ئارقىلىق ئەنبىيائى ئەلەيھىسسالاملارنىڭ قەۋرىسى قانداق جايدا ئىكەنلىگىنىمۇ ئىسپات قىلىش مۇمكىن ئەمەس. ھالبۇكى، ئافاق خوجىدەك بىر ئادەمنىڭ كەشپى ۋە مۇراقبىلىرى ئارقىلىق ئەسھابۇلكەھەف بۇ تۇيۇق دېگەن جايدا دەپ ھۆكۈم قىلىش بولسا، شەرئىەت مىزانى بىلەن ئۇلىمالار جامائىتىنىڭ ئۇلچەملىرىگە تامامەن خىلاپلىق قىلغانلىق بولىدۇ. ئەگەر ئەۋلىيالارنىڭ كەشپى ئىلھام ئارقىلىق پەيدا قىلغان سۆزچۆچەكلىرىنى ئىشەنچلىك ھۆججەت ئاساسى دەپ قارالسا، ھەرقانداق ئادەممۇ ئەۋلىيالىق دەۋاسىنى قىلىپ، كەشپى كارامەت ۋە مۇراقبەدە ماڭا مۇنداق نەرسە مەلۇم بولدى دەپ، ئالەم خەلقىنى

يولدىن ئازدۇرۇپ كېتىشىدە شەك-شۇبھە يوقىدۇر. ئەمما مۇنداق قىلىشنىڭ ئۆزى بولسا، شەرىئەت شېرىپىنىڭ ھۆكۈمىگە خىلاپتۇر. زامانىنىڭ شەيخ ۋە جاھىل سوپىلىرى ئۆزلىرى قىلالمايدىغان مۇشكۈل ۋە شەرىئەتكە قارشى ئىشلىرىنى راۋاج ۋە جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن، ھەزرىتى ئافاقتىن دەلىل كەلتۈرىدۇ. ھەزرىتى ئافاقتىن بولسا بۇنداق ئىش پەيدا بولمىغان بولسا كېرەك، ئەلۋەتتە.

مەنسۇرخان ۋە باباخان قاتارلىق پادىشالارنىڭ ۋە ۋاڭلارنىڭ، ئەمرائى ئۇلۇغلارنىڭ ۋەخپە تەۋلىيەلەرگە ئۆز قوللىرى بىلەن مۆھۈر بېسىپ، ئۇشبۇ زىمىنىنى ئەسھابۇلكەھەفكە ۋەخپە قىلىپ بەردىم دەپ ئىشارەت قىلغانلىغى ياكى ئۇشبۇ ئەسھابۇلكەھەفكە چىراغچى، مۇتەۋەللى، ئىمام، مۇئەززىن بەلگىلىدىم دەپ ھۆكۈم ۋە يارلىق قىلغانلىغى بىلەنلا، ئەسھابۇلكەھەفى بۇ زىمىندا بولۇپ قالغان بولمايدۇ ۋە بۇ ئۇنىڭ بۇ جايدا ئىكەنلىگىگە ئىشەنچلىك ھۆججەتمۇ بولالمايدۇ. پادىشالار بەزى چاغدا ئاۋام خالايىقنىڭ رايىغا قاراپ ئىش كۆرىدۇ. بەزى چاغدا پىتنە ۋە جىدەللەرنى پەسەيتىش ئۈچۈن، مەملىكەت مەمۇرىيىتىدە بەزى ئىشلارنى كەڭ ۋە ئېھسانلىق بىلەن باشقۇرىدۇ. تارىختا مۇنداق ئىشلار كۆپ ئۇچرايدۇ، جۇملىدىن مەنسۇرخان بىلەن باباخانلارمۇ بەزى ماشايىخ ۋە سوپىلاردىن ئاڭلىغانلىرى ۋە ئۇلارنىڭ مەسلىھەتلىرى بويىچە، ئەسھابۇلكەھەفنىڭ بۇ جايدا ئىكەنلىگىنى تەستىق قىلىپ، يارلىق چۈشۈرۈپ مۆھۈر بېسىپ بەرگەن بولسا كېرەك ۋە بۇ ئەسھابۇلكەھەفى بۇ جايدا دېگەنگە دەلىل-ئىسپات بولۇپ قالغان بولسا كېرەك. ئەمىلىيەتتە زادىلا ئۇنداق ئەمەس. پەقەت ئايەت ۋە ھەدىستىن بىرەك مەنە ئېيتقۇچىلار، تەھقىقاتچى ئەرباپلار، ھەقىقەتچى ئۇلىمالارنىڭ ئۆزى

ئىسپاتلىغان ھۆكۈملىرىنىلا ئىشەنچىلىك ئىسپات ۋە ھۆججەت دېگىلى بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقىلارنىڭ سۆزلىرىگە ئىشەنگىلى بولمايدۇ. چۈنكى، ئەسھابۇلكەھەففىنىڭ غارى ھەققىدىكى تەرىپ ۋە تەسۋىرلەر پەقەت ئەنە شۇنداق كەسكىن دەلىللىك ئايەت بىلەن قەيت قىلىنغاندۇر.

تۆتىنچى دەلىل: تۈرپان ئەھلىنىڭ ئەسھابۇلكەھەف بۇ جايدا ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلايدىغان يەنە بىر ئاساسى بولسا، تۈرپانىنىڭ ئەسلى ئىسمى "تەرسۇس" بولۇپ، زامانە ئۆزگىرىشلىرى تۈپەيلىدىن "تۈرپان" بولۇپ قالغان، ئۇرۇمچىنىڭمۇ ئەسلى ئىسمى "رۇمچە" بولۇپ، ئاسمىۋى تىل ۋە تاۋۇش يېقىنلىغى تۈپەيلىدىن "رۇمچە" دېگەن سۆز "ئۇرۇمچى" دېگەن سۆزگە ئوزگىرىپ قالغان دېگەنلىكتىن ئىبارەت. ئۇلار يەنە باشقا يۇزەكى چۆچەكلەر بىلەنمۇ ئۆزلىرىنىڭ دىمەكچى بولغان مەقسەتلىرىنى ئىسپاتلىماقچى بولىدۇ. بىراق، ئۇلار بۇ كەلتۈرگەن ئىسپاتلىرى بولسا ئۆزلىرىگە خىجىللىق پەيدا قىلدىغانلىغىنى بىلمەيدۇ.

بەزى يېڭى ياكى قەدىمقى تارىخ كىتاپلىرىدا، بۇ زېمىنىنىڭ نامى "طرفان" (تەرفان ــ ت) دەپ يېزىلىپ كەلگەن. بەزىلەر بۇ جايىنىڭ نامىنى ئۇلۇغلاپ "طورفان" (تۇرفان ــ ت) دەپ يازغان ئىكەن. بىراق "تەرسۇس" دېگەن سۆزنىڭ قايسى زاماندا "تەرفان" سۆزىگە ئۆزگىرىپ قالغانلىغىنى ھېچكىم بىلمەيدۇ. لېكىن، بەزى كېيىنكى تارىخچىلار ئۆز تارىخ كىتاپلىرىدا "تەرسۇس" دېگەن ھەرپ "تەرفان" سۆزىگە ئۆزگىرىپ قالغان دەپمۇ يازغان ئىدى. ئەمما بۇ سۆزگە يەنە دەلىل ـ ئىسپات كېرەك. بىرەر ئادەمنىڭ گۇمان ۋە ئېھتىمال بويىچە دەپ قويغان سۆزلىرى ھۆججەت ۋە ئاساس

بولالمايدۇ. تەتقىقاتچى ئۆلىمالار ئۆز سۆزىنى پەقەت ئېنىق لۇغەت ئىلمى بىلەنلا بايان قىلىدۇ، ئەقلى قىياس بىلەن ھۆكۈم قىلمايدۇ. گەرچە "تەرسۇس" "تۇرپان" غا، "رۇمچە" "ئۇرۇمچى"گە ئايلاندى دىگەن سۆزنى راست دىگەندىمۇ، بۇ قاراشقا تەسلىم بولغىلى بولمايدۇ چۈنكى، "تەرسۇس" دىگەن ئىسمنى ئىككى شەھەر ياكى ئىككى دىيارنىڭ نامى قىلىپ ئاتاشنىڭ ئېھتىمالى بار. ئىككى شەھەر ياكى ئىككى كەنتنىڭ نامىنى بىر ئات بىلەن ئاتايدىغان ئەھۋال مۇ بار.

ئەمدى ئۇرۇمچىنىڭ نامى بولسا تارىختا "ئۇرۇمچى"، "ئورۇمچىن"، "ئىرۇمچى" دەپ ئاتىلىپ كەلگەن ئىدى. بۇنىڭ مەنىسى موغۇل تىلىدا "زېرەك"، "ھۇشيار" "باھادۇر" دىگەن سۆز بولىدىكەن. "ئۇرۇمچى" دىگەن نام بولسا موغۇل خانلىرىدىن دۇمنە خانىنىڭ نەۋرىسى ئەمىر قاچۇلى دىگەن كىشىنىڭ بىر ئوغلىنىڭ نامى ئىدى. ئەمىر تېمۇر كوراگانىنىڭ ئالتىنچى بوۋىسىنىڭ ئىسمى ئۇرۇمچى باھادۇر ئىكەن. بۇ ناھايىتى كاتتا ئەمىر ۋە نويانلارنىڭ تەبەقەسىدىن بولۇپ، لەقەبلىرى "بارلاس" ئىكەن. بارلىق بارلاس قەبىلىسىنىڭ نەسەپلىرى بۇ كىشىگە يېتىدۇ. بۇ كىشى ئۆز قەۋمى ۋە نەۋرە، پەرزەنتلىرى بىلەن بۇ جايغا كېلىپ ماكان قىلىپ، ئۆيۈمىنارەتلەرنى ياساپ ئۆمۈر ئۆتكۈزگەنلىگى ئۈچۈن، مەزكۇر ئۇرۇمچى باھادۇرنىڭ ئىسمى بۇ جايىنىڭ نامى بولۇپ قالغان ئىكەن. بۇ ھال جاھان سەھىپىسىدە ناھايىتى كۆپ ئۇچراپ كەلگەن. بىجىن ئەھلى ئۇرۇمچىنى "خومىيۈزە" دەپ ئاتايدۇ. ئەمما بۇ ھەرگىزمۇ رۇم دىگەن بىر شەھەرنىڭ نامى ئەمەس. بەلكى بۇ "ئۇلۇغ مەملىكەت" ياكى "ئىقلىم" دىگەن مەنىدە بولسا كېرەك. رۇم زېمىنى ھەممە

خالايىققا مەشھۇر بىر نامدۇر. رۇم شەھرىنى رۇم بىنىنى ئەيس[282] بىنىنى ئىسھاق[283] بىنىنى ئىبراھىم[284] ئەلەيھىسسالام بىنا قىلىپ ئاۋات قىلغان. شۇڭلاشقا، بۇ جاي ئەنە شۇ كىشىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. رۇمنى ئەسغەر دەپمۇ ئاتايدۇ. ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرىنى بىنىنى ئەسغەر دەپمۇ قويىدۇ. رۇم شەھرىنىڭ پادىشالىرىنى بولسا قەيسەر دەپ ئاتايدۇ، بۇ نام تارىخ ۋە جۇغراپىيە كىتاپلىرىدا ناھايىتى مەشھۇر. رۇم زېمىنى بولسا ناھايىتى قەدىمقى جاي بولۇپ، ئۇ رۇم شەھىرى بىلەن داڭقى چىققان. ئۇنىڭ پايتەختى قۇستەنتسىيە دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بىجىن ئەھلى بۇ جايىنى "رۇم گو" دەيدۇ. بۇ "رۇم ئىقلىمى" دىگەن سۆز ئىكەن. خۇداۋەندەكبىرىم ئۆز كالامىدا "رۇملۇقلار زېمىنىنىڭ ئەڭ تۆۋەن بىر جايىدا يېڭىلدى. ئۇلار پات يېقىندا يەنە غالىپ بولىدۇ" دەپ كۆرسەتكەن. دىمەك، رۇم دىگەن نام ئەنە شۇ ئايەت بىلەن قەيت قىلىنغان. بۇنىڭ-دىن گۇمانلىنىشقا ياكى باشقىچە قىلىپ ئېيتىشقا بولمايدۇ. بۇ ئايەتتە دىمەكچى بولغان ۋەقە شۇكى، زامانە ئاۋالىدا رۇم ئەھلى بىلەن پارىسلار ئارىسىدا قاتتىق جەڭ-جىدەل بولۇپ، بۇ جەڭدە ئەھلى پارىسلار غەلىبە قىلىپ، رۇمنى ئىلكىگە ئېلىپ پادىشالىق قىلدى. يەتتە يىلدىن كېيىن خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ ياردەم ۋە مەدەتلىرى بىلەن رۇم ئەھلى غەلىبە قىلىپ، رۇمنى پارسلاردىن ئاجرىتىپ ئالدى. نەقىلچىلەر ئەھلى ۋە تارىخچىلار بۇ ۋەقەنى پەيغەمبەرگە ۋەھى كەلگەندىن كېيىن ۋە ھىجرەتتىن بۇرۇن يۈز بەردى دەپ بايان قىلىدۇ. لېكىن، ئەھلى رۇم قەبىلىلىرى ياكى ئەرەپ تايىپىلىرى تۇرپان، خوميۇزە، تۇيۇق دىگەن يەرلەرگە ياكى موغۇلستان ۋە تۈركستان مەملىكەتلىرىگە غالىپ بولۇپ، ھۆكۈمرانلىغىنى جارى

قىلدى، بۇ جايلارنىڭ شەھەرلىرىدە تۇرۇپ ماكان تۇتقان دىگەن سۆز ھىچقانداق تارىخ كىتابىدا ئۇچرىمايدۇ. گەرچە ئىسكەندەر رۇمى تۇركستانغا كەلگەن بولسىمۇ، ئۇ سۇلھى قىلىپ يانىدى، ھۆكۈمرانلىقتا تۇرالمىدى، لېكىن تۇركى موغۇللىرى گويا ئاسماندىكى يۇلتۇز ۋە زىمىنىدىكى قۇملارنىڭ سانىدىنمۇ كۆپ بولۇپ، جەڭ-جىدەل ۋاقىتلىرىدا، ئۇلارنىڭ شىجائەت، قەھرىمانلىق ۋە جەڭگىۋارلىغى ھەممىگە روشەن ۋە ئاشكارىدۇر. موغۇل قەۋمىنىڭ زورلۇغى ھەممە خالايىقىقا مەشھۇردۇر. تۇركى موغۇللىرى رۇم، مىسر، دەمەشق، شام، ھەلەپ قاتارلىق ئەرەپ يۇرتلىرىنىڭ ئۇستىدىن نەچچە قېتىم غەلبە قىلىپ، ھۆكۈمرانلىغىنى تىكلەپ، بۇ جايلاردىن ۋەتەن تۇتقان دىگەن سۆز ھەممىگە مەشھۇر. لېكىن تۇركىستان ۋە موغۇلىستان دىيارلىرىنى، بۇرۇنقى زامانلاردا ئۆتكەن ھەزرىتى مۇسا ۋە ھەزرىتى ئەيسا ئەلەيھىسسالاۋات ۋە ئەتتەھەييالارنىڭ دىن ۋە مەزھەپلىرىگە تەكلىپ ۋە تەرغىپ قىلغان بىرەر قەۋم ۋە قەبىلىنىڭ بولغانلىغىنى، ھىچبىر تەفسىر ۋە تەۋارىخ بايان قىلغان ئەمەس. ھەتتا بۇنداق نەقىل ۋە ھىكايىمۇ مەۋجۇت ئەمەس. بۇنى ئىنكار قىلىش ئۈچۈن ئىسپات كېرەك، ئەلۋەتتە.

بەشىنچى دەلىل: تارىخچىلار ئەھلى ئەسھابۇلكەھەفنىڭ قەددى-قامىتىگە قارىغاندا، ئۇزۇن بويلۇق ۋە يوغان باشلىق كىشى ئىدى. بويىنىڭ ئۇزۇنلۇغى بىلەن بېشىنىڭ چوڭلۇغى قىرىق گەز-دىن-ئاتمىش گەزگىچە بار ئىدى، دەپ بايان قىلىدۇ. بۇنداق كاتتا ۋە زور قامەتلىك كىشىگە ئۆز قەددى-قامىتى سىغىدىغان كەڭ ۋە زور جاي بولمىسا بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. ئەمما بۇ تۇيۇقتىكى كىچىك بىر غاردۇر. ئۇنىڭ ئىشىگىگە قويمۇ سىغمايدۇ. ئايەتتە بولسا

ئەسھابۇلكەھەفتىك سان-يوتسىنى ئۈچ (گەز) دىن سەككىز (گەز) گىچە دەپ بايان قىلىنغان. بۇنچىلىك زور قەددى-قامەتلىك كىشى قانداق قىلىپ بۇنچىلىك غارغا سىغىدۇ، بەس. ئەلۋەتتە ئويلاپ پىكىر قىلىش لازىم. چۈنكى، بۇ ئەھۋال پەم ۋە قىياستىنمۇ يىراق-تۇر.

ئالتىنچى دەلىل: تۇرپاندىكى غار بولسا ھەق تائالا ئۇلۇغ قۇرئان-نىدا بايان قىلغان غارنىڭ تەرىپى بىلەن ئوخشمايدۇ. قۇرئاندا بايان قىلىنغان غارنىڭ ئالامىتى بولسا، كۈن چىقىقان چاغدا، ئۇ غارنىڭ يۈزىگە كۈن چۈشمەيدۇ، بەلكى ئۇ خۇداي تائالانىڭ قۇدرىتى بىلەن سايىدا تۇرىدۇ. تۈيۈقتىسىز بۇ غار بولسا تامامەن ئۇنىڭ ئەكسىچە بولۇپ، كۈن چىققان ھامان ئۇنىڭ يۈزىگە كۈن چۈشىدۇ. چۈش ۋاقتىنىڭ ئالدى ۋە كەينىدىمۇ، خۇددى باشقا يەرگە كۈن چۈشكەن-دەك، ئۇنىڭ يۈزىدە كۈن سايىسى بولىدۇ. ئەسھابۇلكەھەفكە بارغان ھەرقانداق ئادەم بۇنى ئۆز كۆزى بىلەن ئوچۇق كۆرەلەيدۇ ۋە بىلەلەيدۇ، خۇداۋەندەكبىرىم بۇ ھەقتە "ئەي كۆرگۈچى! كۈن چىققان چاغدا ئاپتاپ نۇرى ئۇ غارنىڭ ئوڭ تەرىپىدىن بۇرۇلۇپ ئۆتۈپ كېتىدۇ. كۈن پاتقان چاغدا ئاپتاپ نۇرى ئۇ غارنىڭ سول تەرىپىدىن بۇرۇلۇپ ئۆتۈپ كېتىدۇ. ئۇلار (ئەسھا بۇل كەھەبەت) ئەنە شۇ غارنىڭ بوش ئوچۇق يېرىدە تۇرىدۇ. بۇ ئاللانىڭ قۇدرەت نىشانىسى بولۇپ، ئۇ كىمنى خالىسا توغرا يولغا باشلىيالايدۇ ۋە كىمنى خالىسا بۇ يولدىن ئازدۇرالايدۇ-بەس! سەن ھەرگىز ئۇنىڭ ئۇچۇن يوڭ كۆرسەتكۈچى مۇرشىد ئىزدىمە" دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. يەنى "ئەي مۇھەممەت رەسۇللىلا، ئەسھابۇلكەھەف بار جايغا بېرىشنى ۋە بۇ غارنىڭ ئەھۋالىنى بىلىشنى خالىساڭ، ئۇ غارغا بار-

غىن، ئەسھابۇلكەھەف ھازىر شۇ غارنىڭ ئىچىدە. بۇ غارنىڭ ئالامىتى ۋە نىشانىسى شۇكى، كۈن چىقىپ ئاپتاپ نۇرى غارغا مايىل بولغان چاغدا، ئۇنىڭ ئوڭ تەرىپىگە كۈن چۈشمەيدۇ. ئەنە شۇ غار ئەسھابۇلكەھەف غاردۇر" دىگەن ئىدى. خۇداۋەندەكبىرىم يەنە بۇ ئايەتتە "بۇ غار شۇنداق كەڭ بىر ماكاندۇركى، ئۇنىڭ ئۆگزىسى يوق، سايە قىلىدىغان بىر نەرسىمۇ يوق، ئوتتۇرىسىدا ئوچۇق، كاتتا بىر سەھنە بولۇپ، بۇ جايغا كۈننىڭ ھارارىتى ۋە نۇرى چۈشمەيدۇ" دەيدۇ. بۇنداق ئالامەت پەقەت خوداۋەندەكبىرىمنىڭ قۇدرىتىدىن باشقا نەرسىدىن پەيدا بولۇشى مۇمكىن ئەمەستۇر. بۇنداق ئالامەت بولسا پەقەت خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ بىرلىگىنىلا كۆرسىتىدۇ - بەس. دىمەك، ئەسھابۇلكەھەف ئەنە شۇ غارنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرىدۇ. ئۇنىڭ تېنىگە راھەت شامال تېگىپ تۇرىدۇ. بۇ غار ئاپتاپ ھارارىتىنىڭ بۇزغۇنچىلىغىغا ئوخشاش غەم - ئەندىشە ۋە تەشۋىشلەردىن خالى ۋە ئاماندۇر. بۇ ئەسھابۇلكەھەف غارىنىڭ ئىشىگى ئاسماندىكى چوڭ ئېيىق يۇلتۇزىنىڭ دەل ئۇدۇلىغا توغرا كېلىدۇ. كۈننىڭ چىقىشى ۋە پېتىشى دەل سەرەتان يۇلتۇزىنىڭ چىقىشى ۋە پېتىشىغا، يەنى سەرەتان بۇرچىغا يېقىن كېلىدۇ، سەرەتان يۇلتۇزى دەۋرى قىلىپ تۇرىدۇ. كۈن چىققاندا، سەرەتان يولتۇزى كەھەفنىڭ ئوڭ تەرىپىدە يەنى غارنىڭ غەرپ تەرىپىدە، كۈن ئولتۇرغان چاغدا بولسا، ئۇ كەھەفنىڭ چەپ تەرىپىدە، يەنى غارنىڭ شەرق تەرىپىدە بولىدۇ. بۇ ئىككى ۋاقىتتا كۈن نۇرىنىڭ ئەكسى شولىسى غارغا چۈشۈپ، غارنىڭ سېپىق پۇراقلىرىنى چىقىرىپ، ياخشى ھاۋا بىلەن ئالماشتۇرىدۇ. لېكىن، كۈن نۇرى زادىلا غارغا بىۋاستە كىرمەيدۇ. ئەگەر كۈن نۇرى بىۋاستە غارغا چۈشۈپ قالسا، ئەسھابۇلكەھەف

نىڭ مۇبارەك جەسەتلىرىگە زىيان يەتكۈزۈپ، كىيىملىرىنى چىرىتىۋەتكەن بولار ئىدى. شۇڭلاشقا، كۈن نۇرى زادىلا بىۋاستە غارنىڭ ئىچىگە چۈشمىگەن. بۇ غارنىڭ مۇبارەك ئەتراپ ۋە دىيارلىرىغا كۈن نۇرىنى چۈشۈرۈپ، ئۇنىڭ ئىچىگە چۈشۈرمەي، غارنى ئاپەت ۋە بۇرغۇنچىلىقتىن ساقلىغانلىق بولسا، خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ بىرلىگى ۋە تەنھالىغىنىڭ ئالامىتى ۋە دەلىلىدۇر. خۇدايىتائالا ئۆز بەندىلىرىنىڭ بىرسىگە تەۋپىق ۋە ھىدايەت ئاتا قىلىدىغان بولسا، ئۇ جەزمەن دوزاخ ئوتىدىن قۇتۇلالايدۇ. ئەگەر بىرسىنى يولدىن ئاداشتۇرماقچى بولسا، ئۇ گەرچە توغرا ۋە راستلىقنى ئىزدىگەن بىلەنمۇ توغرا ۋە ھىدايەتكە ئىگە بولالمايدۇ. تەۋپىق ۋە ھىدايەتنىڭ ھەممىسلا، پەقەت خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ يارىدىمى بىلەنلا بولىدۇ. بۇ خىل ئالامەت ۋە مۆجىزاتلار بولسا، جاھان سەھىپسىدە كۆپ ئۇچرايدۇ. ئەگەر خۇداۋەندەكبىرىم تەۋپىق ھىدايەت، نۇرلۇق نۇسرەت ۋە ئىبرەتنى، ئۆزىنىڭ قەدىم ئىلمى ئارقىلىق ئۆز غايىپ غەزىنىسىدىن ئاتا قىلمايدىكەن، ئەنبىيائى ئەلەيھىسسالاملار، ماشايىخى كىراملار ۋە مازاراتى ئەزاملارمۇ ئۆز خىزمەت ۋە زىيارەتلىرىدىن مەنپەئەت ئېلىشقا مۇيەسسەر بولالمايدۇ. ئالىلا ئۆزىنىڭ قەدىمى كالامىلىرىدا، ئەسھابۇلكەھەفنىڭ نىشانە ۋە ئالامەتلىرىدىن خەۋەر بەرگەندە، ئۆزىنىڭ بۇ تاياپىلاردىن رازى ئىكەنلىگىنى بىلدۈرگەن ئىدى. شۇڭلاشقا، ھەرقايسى زاماندا ياشىغان ھەرقانداق بىر كىشى ئايەتتە كۆرسىتىلگەن مەزكۇر ئالامەتلەرنى مەيلى شەرق ياكى غەربىي تەرەپتىن تاپسۇن، مۇرات ۋە مەقسەتلىرىگە يەتكەن بولسىلەر. ئەگەر بۇنداق بولمىسا، قىلغان تاما سەۋەبلىرىگە ۋە مېھنەت ـ مۇشەققەتلىرىگە بىكار بولۇپ، بۇ بىھۇدە زىيان تارتقانلىقىغا

تىن باشقا نەرسە بولمايدۇ.

يەتتىنچى دەلىل: ئايەت كېرىمدە "سەن ئۇلارنى ئويغاق دەپ گۇمان قىلىشىڭ مۇمكىن، ۋاھالەنكى، ئۇلار ئۇيقۇدادۇر. مەن ئۇلارنى ئوڭغا ۋە سولغا ئۆرۈپ قويىمەن. ئولارنىڭ ئىتلىرى بولسا ئىككى پۇتىنى دەرۋازىغا سوزۇپ ياتىدۇ. ئەگەر سەن ئۇلارغا قارايدىغان بولساڭ، ئەلۋەتتە ئۇلاردىن قورقۇپ قاچىسەن ھەم قاتتىق ۋەھشەتكە چۈشۈسەن" دەپ كۆرسەتكەن. يەنى: ئەي مۇھەممەت، ئەسھابۇلكەھەفنىڭ كۆزى ئوچۇق ۋە ئويغاق دەپ گۇمان قىلسەن، ۋاھالەنكى، ئانداق ئەمەس. بەلكى ئۇ ئۇخلايدۇ، لېكىن ئۇنىڭ كۆزى ئۇخلىغان ئادەم كۆزىنىڭ تەتۈرىچە ئوچۇق تۇرىدۇ. ئۇنىڭ جەسىدىگە زىيان يەتمەسلىگى ئۈچۈن، خۇددى ئۇخلىغان ئادەم ئۇ يان ياكى بۇ يانغا ئۆرۈلگەندەك، ئۇنى ئۆزىمىز ئۆرۈپ قويىمىز؛ ئۇ بۇ جايدا ئىككى قولىنى يېيىپ ياتىدۇ. ئەگەر بۇنىڭغا قارىساڭ قورقۇپ قېچىپ كېتىسەن. (يەنى ئۇنىڭ سۆلىتى ناھايىتى ھەيۋەتلىك، قەددى-قامەت ۋە شەكلى ناھايىتى چىرايلىق ۋە يوغان، تىرناق ۋە ساقاللىرى بەكمۇ ئۇزۇندۇر). بۇ قورقۇنچنى ئېچىڭگە سىغدۇرالمايسەن" دەپ كۆرسىتىلگەن.

پەيغەمبەر ئاخىر زامان مۇھەممەت مۇستاپا سەللەللاھى ئەلەيھە ۋەسەللەم ئاسمان ۋە زېمىن پەرىشتىلىرى بىلەن قورقماي سۆزلەشكەن، جەبرائىل ئەلەيھىسسالامنى ئۆز شەكلىدە كۆرگەن، ئۇنىڭ ئالتە يۈز قانىتى بار ئىدى. ئەگەر ئۇ ئىككى قانىتىنى يېيىپلا قويسا، زېمىن ئۇستىگە كۈن نۇرى چۈشمەيتتى. پەيغەمبەر ئاخىر زامان يەنە جىنلار بىلەن سۆزلەشكەن ۋە ئۇلارنى ھىدايەتكە باشلاپ، قۇرئاندىن تەلىم بەرگەن ئىدى. ئۇ يەنە شەيتانىنىمۇ كۆرگەن بولۇپ، بۇ تايىپىلەرگە

دىنمۇ قورقمىغان ئىدى. دىمەك، پەيغەمبەر ئاخىر زامان بولسا ھەممە ئىنسان ۋە جاندىن قۇتۇلۇشتىلىك، غەيرەتلىك، قورقماس يۈرەكلىك بولۇپ يارالغان ئاۋالقى زات ئىدى. ھالبۇكى، خۇداۋەندەكبىرىم ئۆز ئايەتلىرىدە مۇشۇنداق بىر يۈرەكلىك ئادەمگە "سەن ئەسھابۇلكەھەقنى قورقۇپ كۆرەلمەيسەن" دەپ خەۋەر بەرگەن تۇرسا، باشقا ئادەم قانداق قىلىپ ئۇنى قورقماستىن كۆرەلەيدۇ؟ دىمەك، بۇنى ئەقىل بىلەن قىياس قىلىپ، پەم-ئىدراك بىلەن تەسەۋۋۇر قىلىشمۇ مۇمكىن ئەمەس. بىزگىچە ئېقىپ كەلگەن گەپ-سۆزلەرگە قارىغاندا، تۇيۇقسىزلا شەيخلىرى ئەسھابۇلكەھەقنى ئاشكارا كۆرگەن ئىمىش، چىراق يېقىش ئۈچۈن ئەسھابۇلكەھەقكە كىرەرمىش، يوپۇقلىرىنى ھەر دائىم يېڭىلاپ تۇرارمىش دىگەن سۆزلەر بار.

يەنە مۇھەممەت ياقۇپ بېك ئاتالمىش زامانىدا بىر ئەرەپ بۇغارغا كەپتۇ-دە، ئۇمۇ ئەسھابۇلكەھەقنى خۇددى باشقا شەيخلەر-دەكلا كۆرگەنلىگىنى سۆزلەپتۇ. ئۇنىڭ سۆزىگە قارىغاندا، ئەسھابۇلكەھەقنى ساقلايدىغان ئىتنىڭ جەسىدى كىمخاپ، تاۋار، ئەتلەس بىلەن يېپىلغان ۋە تاشقا ئايلانغان. ئەسھابۇلكەھەقنىڭ ئۆز جەسىدىمۇ تاشقا ئايلانغان دەپ نەقىل قىلىشىدۇ. ئۇنىڭ بۇ سۆزلىرى ئەسھابۇلكەھەقكە بولغان بۆھتان ۋە ئۇ ھەقتە توقۇلغان يالغانچىلىقتۇر. ئايەت شېرىپىنىڭ مەزمۇنىغا قارىغاندا، ئاللا ئەسھابۇلكەھەقنىڭ مۇبارەك جەسىدىنى خۇددى تىرىك ئادەملەرنىڭ بەدىنىگە ئوخشاش قىلىپ ئوبدان ساقلاشقا قادىردۇر. ئۇنىڭ زىيان-زەخمەت ۋە ئاپەت بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرىشى ياكى ئۆزگىرىپ چىرىپ كېتىشىدىن ئەلۋەتتە مۇھاپىزەت قىلىدۇ. ئوبدان كۆرگەن مەخلۇقلىرىنىڭ تۇسىنى ھەرگىز ئۆزگەرتىپ باشقا سۈرەتكە ئايلاندۇرمايدۇ. ئەگەر

قاراشلىرىمىزنى ئىسپات قىلىشتىن ئىبارەت. چۈنكى، ئۇلارنىڭ بۇ سۆزلىرى پەقەت بىزنىڭ پايدىمىزغا ۋە ئۆزلىرىنىڭ زىيىنىغا مەنسۇپتۇر. ئۇلار بولسا بۇ ھالنى بىلمەيدۇ. سىزلەرمۇ بۇنى مۇلاھىزە قىلىپ سىناپ باقمايسىزلەر.

سەككىزىنچى دەلىل: ئەسھابۇلكەھەفنىڭ قىسسىلىرى بولسا، زامانىنىڭ ئاجايىپ ۋە غارايىپلىرى جۇملىسىدىن بولۇپ، بارلىق ئەھلى تەفسىر ۋە مۇئەررىخلەرنىڭ زېھنى پىكىرلىرى ۋە قەلەم تىللىرى بۇ بىپايان چوڭقۇر دەريانىڭ ھەقىقى تېگىگە يېتەلمەي، ھەمىشە ھەيران-سەرگەردان بولماقتا. ئەسھابۇلكەھەف بىلەن ئەسھابۇر رەقىم بىرمۇ ياكى باشقا-باشقىمۇ؟ ئۇ بۇگۈنكى كۈندە تىرىكمۇ ياكى باشقا خالايىققا ئوخشاش ئۆلۈپ كەتكەنمۇ؟ ئۇ قايسى زامان ۋە قايسى تارىختا تۇغۇلغان؟ ئۇنىڭ ئىسمى كىم؟ ئاتىسى كىم ۋە قايسى قەبىلىگە مەنسۇپ؟ قايسى جاي-ماكاندا ئۆتكەن ۋە سانى قانچە؟ بۇ مەسىلىلەر ھەققىدە ھەممە تەفسىرچى ۋە مۇئەررىخلەر، جۇملىدىن ھەرقايسى قەبىلىلەر ئارىسىدا ھەرقايسى زامان، ھەرقايسى ماكان ۋە ھەرقايسى تىللاردا ھەر دائىم ئىختىلاپلار بولۇپ كەلمەكتە. دېمەك، ئەسھابۇلكەھەف بۇنداق ئىختىلاپلاردىن زادىلا خالى بولمىغان.

خۇداۋەندەكبىرىم ئۆز قۇرئانى كالامىدا ئەسھابۇلكەھەف توغرىلىق خەۋەر بەرگەنىدە، ئۇ يەنە ئەسھابۇلكەھەف ئۇچ يۈز توققۇز يىلغىچە غاردا ئۇخلىدى، ئاندىن يەنە ئويغانىدى ۋە ئاندىن يەنە ياتتى دەپ خەۋەر بەرگەن ئىدى. ئاللاتائالانىڭ قۇرئانى شېرىپتە بەرگەن خەۋەرلىرىدىن كەم ياكى ئارتۇق گەپ قىلىشقا قۇدرىتىمىز يوق، ئۇ تاھازىرغىچە مۇشۇ ئەھۋالدا تۇرماقتا. بىر ئايەت-

نىڭ مەزمۇنىدا "ئۇلار ئۇيغۇرلار. مەن ئۇلارنى ئوڭغا ۋە سولغا ئۆرۈپ قويۇمەن" دەپ كۆرسەتكەن. يەنى ئۇلار ئوخلايدۇ! لېكىن ئۇلار تىرىكتۇر. بۇ بولسىمۇ خۇدايىتائالانىڭ بىرلىگى، باقىلىغى ۋە كارامىتىنىڭ كۆپلۈگىنىڭ ئىشەنچلىك دەلىللىدۇر.

بەزى ئۆلىمالار ئەسھابۇلكەھەفنى خىزىر ئەلەيھىسسالام بىلەن ئەيسا ئەلەيھىسسالام ئاسمانىدىن چۈشكەندىن كېيىن شام شەھرىنىتە كۆرۈشىدۇ دەپ بايان قىلىدۇ. ئەسھابۇلكەھەفنىڭ تەرىپ ۋە سۈپەتلىرى ھەممە تەفسىر كىتابلىرى ۋە تارىخلاردا بايان قىلىنغانلىغى ئۈچۈن، بىز بۇ يەردە يەنە ئالاھىدە تەكرارلىمىدۇق. بىزنىڭ بۇ جايدىكى غەرىزىمىز بولسا ئەسھابۇلكەھەفنىڭ ھەقىقى تەرىپ ۋە سۈپەتلىرى ھەققىدە چۈشكەن ئايەتلەرنىڭ مەزمۇنىنى تەھقىق ۋە تەپتىش قىلىپ، زىھنى ئىدراكلىرىمىزگە مەلۇم بولغانلىرىنى ئاشكارا بايان قىلىپ، ئۇنى كېيىنكىلەرگە يادىگار ۋە نەمۇنە قىلىشتىن ئىبارەت. شۇڭلاشقا، بىز بۇ جايدا ئەنە شۇنداق ئىرادە بىلەن بىرقانچە سۆزنى ۋاراق سەھىپىسىگە تىزىپ يېزىشقا جۈرئەت قىلدۇق. راست ۋە يالغانلىغىنى خۇدا ئۆزى ئىگە.

ئەسھابۇلكەھەفى بولسا، خۇدانىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئۇممەتلىرىدىن بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئۇ خۇداۋەندەكبىرىمىنىڭ ئۆز قۇدرىتى بىلەن ئۇلۇغ قىلغان ئادەمدۇر. شۇڭلاشقا، بىزمۇ ئۇنى ئۇلۇغ دەپ بىلىشىمىز لازىم. لېكىن، مەككە مۇئەززەمەدىن باشقا جايلارىدىكى، يەنى، مەدىنە مۇنەۋۋەرە ۋە ياكى باشقا جايلاردىكى ئەنبىيائى ئەلەيھىم ئەسسالامىلارنىڭ قەبرىسى ياكى ئەسھابۇلكەھەفى ۋە ئۇنىڭ ئاتا-ئانىسىنىڭ قەبرىسى قاتارلىقلارنى خۇددى مەككە مۇئەززەمەگە ئوخشىتىپ دەۋر قىلىش، تاۋاپ قىلىش ياكى ئىبادەت

قاراشلىرىمىزنى ئىسپات قىلىشتىن ئىبارەت. چۈنكى، ئۇلارنىڭ بۇ سۆزلىرى پەقەت بىزنىڭ پايدىمىزغا ۋە ئۆزلىرىنىڭ زىيىنىغا مەنسۇپتۇر. ئۇلار بولسا بۇ ھالنى بىلمەيدۇ. سىزلەرمۇ بۇنى مۇلاھىزە قىلىپ سىناپ باقمايسىزلەر.

سەككىزىنچى دەلىل: ئەسھابۇلكەھەفنىڭ قىسسىلىرى بولسا، زامانىڭ ئاجايىپ ۋە غارايىپلىرى جۈملىسىدىن بولۇپ، بارلىق ئەھلى تەفسىر ۋە مۇئەررىخلەرنىڭ زېھنى پىكىرلىرى ۋە قەلەم تىللىرى بۇ بىپايان چوڭقۇر دەريانىڭ ھەقىقى تېگىگە يېتەلمەي، ھەمىشە ھەيران-سەرگەردان بولماقتا. ئەسھابۇلكەھەف بىلەن ئەسھابۇر رەقىم بىرمۇ ياكى باشقا-باشقىمۇ؟ ئۇ بۇگۈنكى كۈندە تىرىكمۇ ياكى باشقا خالايىقنى ئوخشاش ئۆلۈپ كەتكەنمۇ؟ ئۇ قايسى زامان ۋە قايسى تارىختا تۇغۇلغان؟ ئۇنىڭ ئىسمى كىم؟ ئاتىسى كىم ۋە قايسى قەبىلىگە مەنسۇپ؟ قايسى جاي-ماكاندا ئۆتكەن ۋە سانى قانچە؟ بۇ مەسىلىلەر ھەققىدە ھەممە تەفسىرچى ۋە مۇئەررىخلەر، جۈملىدىن ھەرقايسى قەبىلىلەر ئارىسىدا ھەرقايسى زامان، ھەرقايسى ماكان ۋە ھەرقايسى تىللاردا ھەر دائىم ئىختىلاپلار بولۇپ كەلمەكتە. دېمەك، ئەسھابۇلكەھەف بۇنداق ئىختىلاپلاردىن زادىلا خالى بولمىغان.

خۇداۋەندەكبىرىم ئۆز قۇرئانى كالامىدا ئەسھابۇلكەھەف توغرىسىدىق خەۋەر بەرگەندە، ئۇ يەنە ئەسھابۇلكەھەف ئۈچ يۈز توققۇز يىلغىچە غاردا ئۇخلىدى، ئاندىن يەنە ئويغاندى ۋە ئاندىن يەنە ياتتى دەپ خەۋەر بەرگەن ئىدى. ئاللاتائالانىڭ قۇرئانى شېرىپتە بەرگەن خەۋەرلىرىدىن كەم ياكى ئارتۇق گەپ قىلىشقا قۇدرىتىمىز يوق، ئۇ تاھازىرغىچە مۇشۇ ئەھۋالدا تۇرماقتا. بىر ئايەت-

نىڭ مەزمۇنىدا "ئۇلار ئۈيقۇدادۇر. مەن ئۇلارنى ئوڭغا ۋە سولغا ئۆرۈپ قويۇمەن" دەپ كۆرسىتىلگەن. يەنى ئۇلار ئوخلايدۇ! لېكىن ئۇلار تىرىكتۇر. بۇ بولسىمۇ خۇدايتائالانىڭ بىرلىگى، باقىلىغى ۋە كارامىتىنىڭ كۆپلۈگىنىڭ ئىشەنچلىك دەلىلىدۇر.

بەزى ئۆلىمالار ئەسھابۇلكەھەفنى خىزىر ئەلەيھىسسالام بىلەن ئەيسا ئەلەيھىسسالام ئاسماندىن چۈشكەندىن كېيىن شام شەھرىدە كۆرۈشىدۇ دەپ بايان قىلىدۇ. ئەسھابۇلكەھەفنىڭ تەرىپ ۋە سۈپەتلىرى ھەممە تەپسىر كىتابلىرى ۋە تارىخلاردا بايان قىلىنغانلىغى ئۈچۈن، بىز بۇ يەردە يەنە ئالاھىدە تەكرارلىمىدۇق. بىزنىڭ بۇ جايدىكى غەرىزىمىز بولسا ئەسھابۇلكەھەفنىڭ ھەقىقى تەرىپ ۋە سۈپەتلىرى ھەققىدە چۈشكەن ئايەتلەرنىڭ مەزمۇنىنى تەھقىق ۋە تەپتىش قىلىپ، زېھنى ئىدراكلىرىمىزگە مەلۇم بولغانلىرىنى ئاشكارا بايان قىلىپ، ئۇنى كېيىنكىلەرگە يادىگار ۋە نەمۇنە قىلىشتىن ئىبارەت. شۇڭلاشقا، بىز بۇ جايدا ئەنە شۇنداق ئىرادە بىلەن بىرقانچە سۆزنى ۋاراق سەھىپىسىگە تىزىپ پىزىشقا جۈرئەت قىلدۇق. راست ۋە يالغانلىغىغا خۇدا ئۆزى ئىگە.

ئەسھابۇلكەھەفى بولسا، خۇدانىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئۈممەتلىرىدىن بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئۇ خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ ئۆز قۇدرىتى بىلەن ئۇلۇغ قىلغان ئادەمدۇر. شۇڭلاشقا، بىزمۇ ئۇنى ئۇلۇغ دەپ بىلىشىمىز لازىم. لېكىن، مەككە مۇئەززەمەدىن باشقا جايلاردىكى، يەنى، مەدىنە مۇنەۋۋەرە ۋە ياكى باشقا جايلاردىكى ئەنبىيائى ئەلەيھىسسالامىلارنىڭ قەۋرىسى ياكى ئەسھابۇلكەھەفى ۋە ئۇنىڭ ئاتا-ئانىسىنىڭ قەۋرىسى قاتارلىقلارنى خۇددى مەككە مۇئەززەمەگە ئوخشىتىپ دەۋر قىلىش، تاۋاپ قىلىش ياكى ئىبادەت

دەپ ئېتىقات قىلىش بولسا كاپىرلىق بولىدۇ. بۇ ئىشلارنى قىلىش بولسا شەرئى شېرىپكە توغرا كەلمەيدۇ. ھەرقانداق ئىبادەت ۋە ياخشى ئەمەلنى پەقەت ئاللا يولى ئۈچۈنلا قىلىش كېرەك. خۇدادىن باشقىغا ئىبادەت قىلىش ياكى شېرىك قىلىش بولسا كاپىرلىق بولىدۇ. بىز خۇدايىتالانىڭ بەندىسى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەنبىيا ۋە ئەۋلىيا، مازارى ماشايىخلارنىمۇ خۇدانىڭ بەندىسى دەپ تونۇپ، ئۇلارنىڭ ئەقىدىسىنى ئۆز يولى بىلەن قىلىش بولسا ۋاجىپتۇر.

توققۇزىنچى دەلىل: زىمىن يۈزىدىكى بۇ غار پەقەت بىر شەھەر ياكى بىر كەنتكىلا خاس ئەمەس. بەلكى بۇنداق غارلار نۇرغۇن شەھەر ۋە تاغلاردا ناھايىتى كۆپ. ھەرقايسى شەھەرنىڭ ئادەملىرى ئەسھابۇلكەھەف بىزنىڭ شەھرىمىزدە دىگەن گۇمانى سۆزلەرنى قىلىدۇ. لېكىن، ئۇلارنىڭ بۇنىڭغا ئىشەنچىلىك دەلىلى يوق. گۇمان بىلەن كەلتۈرگەن دەلىل بولسا ھەرقانداق ۋاقىتتا توغرا كەلمەيدۇ. ھالبۇكى، تۈرپان ئەھلى ئەسھابۇلكەھەف بۇ جايدا دەپ قانداق ئېيتالايدۇ؟ بىز خۇددى يۇقۇرىدا بايان قىلغاندەك، قەدىمقىلاردىن بولغان مۇھەممەت سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم، ھەزرىتى ئابا-بەكرى سىدىق(285) ۋە ئۆمەر فارۇق(286) رەزىلۇللا ئەنھۇلاردىن باشقا، يەنە ئەسھابۇلكەھەفنىڭ قايسى جاي ۋە ماكانىدا ئىكەنلىگى، خۇددى يۇقۇرقىغا ئوخشاشلا نامەلۇمدۇر. بۇنىڭدا سىرلىق بىر ھىكمەت بارکى، ئۇ بولسىمۇ ئۇنى خۇداۋەندەكبىردىم بىلدۇرگەندىلا بىلگىلى بولىدۇ.

بەزى ئادەملەرنىڭ سۆزىگە قارىغاندا، ئەسھابۇلكەھەفنى بىر قېتىم زىيارەت قىلغانلىق يېرىم ھاجىلىق بىلەن باراۋەر، ئىككى قېتىم زىيارەت قىلغانلىق تولۇق ھاجىلىق بىلەن باراۋەر ئىكەن ۋە

بۇنداق ئادەملەردىن ھەج ساقىت بولدىكەن. بۇنداق ئەقىدە قىلغۇچىلار بولسا تۆت مەزھەپ[287] ۋە مىللەتتە مەلئۇن ۋە مۇرتەد كاپىر بولۇپ ھىساپلىنىدۇ، ئىسلامى شېرىپىنىڭ بەناسى بەش بولۇپ، ئۇنىڭ ھەر بىرى بىر ۋاقىتقا ۋەدە قىلىنغان ۋە بىر ماكانغا تەيىن ھەم بىر زامانغا مەخسۇسدۇر. بۇ مەزكۇر بەنائى مۇسۇلمانچىلىقنىڭ ھەر بىرسى نەچچە شەرت ۋە روكىنلەر بىلەن بەرپا بولىدۇ ۋە بۇلارنىڭ ھەممىسى قەتئى ھۆكۈملەر بىلەن مەيدانغا كېلىدۇ. قەتئى ھۆكۈم بىلەن بولغان شەرت ۋە روكىنلەرنى ئۆزگەرتىشكە ياكى ئۇنىڭدىن باش تارتىشقا بولمايدۇ. بولۇپمۇ ھەجنىڭ روكىنلىرى ۋە ئۇنىڭ ئادا بولۇشى پەقەت ئايەت ئارقىلىقلا بارلىققا كېلىدۇ. ئون ئىككى ئاي ئىچىدە بىر ئاي، يەنى زۇلھەججە ئېيىنىڭ توقۇزىنچى كۈنىدىن ـ ئون ئىككىنچى كۈنىگىچە بولغان ئارىلىقتىلا ئاندىن ھەجنىڭ بارلىق روكىنلىرى ۋە شەرتلىرى تامام بولىدۇ. بۇ خىل رۇكىننى ۋە شەرتلەرنى بۇ ۋاقىتتىن باشقا چاغ ۋە ماكاندا قىلسا توغرا بولمايدۇ. ھەتتا بۇ شەرت ۋە رەسمىيەتلەرنى باشقا بىر چاغدا مەككە مۇئەززەمە ياكى مەدىنە مۇنەۋۋەرەنىڭ ئۆزىدە ئادا قىلسىمۇ توغرا بولمايدۇ. ھالبۇكى، بۇنىڭدىن باشقا جاي ۋە ماكان ياكى زاماندا باشقا بىر دىياردىكى مازاردا، مەسىلەن، ئەسھابۇلكەھف، ئىمام جەفىرى سادىق قاتارلىق مازارلاردا ھەجنى قانداق قىلىپ ساقىت قىلغىلى بولىدۇ ۋە بۇ جايدا ئادا قىلىنغان "ھەج"نى قانداقمۇ قىلىپ مەككە مۇنەززەمەدە بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا ئادا قىلىنغان ھەج بىلەن تەڭ قىلغىلى بولىدۇ. دېمەك، مۇنداق ئەقىدىگە ئىشەنگۈچىلەرنىڭ ئۆزى كاپىر ۋە خوتۇنى تالاقتۇر. بۇنداق ئەقىدە قىلغۇچىلار گەرچە نۇرغۇن ياخشى ئىشلارنى قىلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ھەممە ياخشى ئىشلىرى

مۇشۇ ئەقىدە بىلەن تامامەن بىكار بولۇپ كېتىدۇ. ھەتتا بۇ ئېتىقاتقا ئازراق ئىشەنگۈچىلەر ياكى بۇنى كۆڭلىگە گۇمان بىلەن مۆكىدۈرۈپ قويغۇچىلارنىڭ دىنىي ئېتىقادىمۇ زىيانغا ئۇچرايدۇ.

بۇ دىيارلاردا ئۆزىنى مۇسۇلمان شەكلىگە كىرگۈزۈپ، خالايىقنى ئازغۇنلۇق، زەلالەت ۋە جاھالەتكە باشلايدىغان جاھىل، نادان، ئىپلاس سوپىلار ناھايىتى كۆپ. ئەگەر ئىسلامى شېرىپىنىڭ قەتئى دەللىلىرىنى ئىنكار قىلغۇچىلار دەيدىغان بولساق، بۇ ئادەملەر پەقەت جاھىل سوپى ۋە ئالدامچى ماشايىخلارنىڭ ئۆزىدۇر. خۇداۋەندەكبېرىم مۇسۇلمانلارنىڭ ئىمانىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئىش-ئەمەللىرىنى بۇ خىل ئالدامچى ماشايىخ ۋە سوپىلارنىڭ يامانلىغىدىن ساقلاپ ئامان قىلغايسەن-بەس! بۇ جايدا شۇنچىلىكلا سۆزلەيلى.

دېمەك، يۇقۇرىدا بايان قىلىنغاندەك، خۇداۋەندەكبېرىم ئەسما-بۇلكەھەقىنىڭ جاي-مەنزىلى ئاپتاپ چىقىقان ۋە ياتقان ۋاقتىدا مەلۇم بولىدۇ دىگەن ئىدى. بۇ تۈيۇقتىكى غار ئانداق ئەمەس. ئەسما-بۇلكەھەقنى تۈيۇقتا دىگەنلەر بولسا ئاللاتائالانىڭ ھەق سۆزلىرىنى يالغان دىگۈچىلەردىن بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. بۇ خىل ئادەملەر بولسا ھەممە مەزھەپ، مىللەتنىڭ ئىچىدىكى كاپىرلاردىن ئىبارەت. خۇدايتا-ئالانىڭ سۆزلىرى ھەق ۋە راستتۇر. ئۇنى زادىلا يالغان دىگىلى بولمايدۇ. ئەمدى تۈيۇقتىكى غار بولسا، بەلكى ئاللانىڭ بىر بەندە-سىنىڭ قەۋرىسى بولۇشى مۇمكىن. لېكىن ئەسھابۇلكەھەف بۇ جايدا ئەمەس. خۇدانىڭ دوستلىرى چۆل-جەزىرە ۋە باياۋانلاردا ناھايىتى كۆپ. يۇرت ۋە شەھەرلەرمۇ بۇلاردىن خالى ئەمەس. شۇنداقلا بۇ غار ئېھتىمال قالماق، موغۇللارنىڭ بۇت-سەنەمخانىلىرى بولسا كېرەك. ياكى بۇ جايدا ئىلگىرى بىرەر نەرسە بولماستىن، بەلكى بەزىلەرنىڭ

نەزىر-نەزىرات، قوي ۋە كالا كەلسۇن دەپ، بىر بانا بىلەن كۇن ئۆتكۈزمەكچى بولۇپ، هىلە-مىكىرلىك بىلەن ئالدام توزاقلىرىنى قۇرغان بىر جاي بولسا كېرەك. ئۇمۇمەن بۇنىڭ ئېھتىمالى هەممىدىن كۆپ.

خوتەندىكى نىياز هاكىم بېگ مۇهەممەت ياقۇپ بېگ ئاتالىق غازىنىڭ زامانىدا، بىرمۇنچە ئالتۇن، كۈمۈشلەرنى يەرگە كۆمۈپ، ئۇستىگە تۇغ شادا ۋە ئەلەم، بايراقلارنى قادىاپ، بىر كاتتا ئالى مازار پەيدا قىلغان ئىدى. بۇ يۇقۇرىدا نىياز هاكىم بېگ قىسسىسىدە بايان قىلىندى. بۇنداق هىلە-مىكىرلىك ئىشلار جاهان سەھىپىسىدە ناهايىتى نۇرغۇن ئۆتكەن. هىلە-مىكىر قىلغۇچىلار بولسا ئۆزلىرىنىڭ مىكىرلىرىدىن پانا تىلەش لازىم-بەس! مۆمىن مۇسۇلمانلار بولسا بۇنداق ئىشلاردىن ساقلىنىشى لازىم. بۇ خىل ساختا ۋە يالغان مازارلاردىن ئېھتىيات قىلىش ۋاجىپتۇر ۋە بۇنداق جاي ۋە ماكانلارغا هۇرمەت قىلىپ ئۇلۇغلاپ زىيارەت قىلىش بولسا دىنىي ئىسلامدىن چەتنىگەنلىك بولىدۇ. بەزىلەر يۇل ۋە غەزنە ئىزدەپ مازارى ماشايىخلارنىڭ قەۋرىسىنى ئاچسا، موغۇللارنىڭ ئۆلۈگى ۋە ياكى بۇتتەك نەرسىلەر چىقىدىكەن دەپ هىكايە قىلىدۇ. پەتۋا كىتاپلىرىدا بايان قىلىنىشچە، بۇتنى ئۇلۇغلاپ هۇرمەت قىلىش، ئۇنى زىيارەت قىلىپ دەۋر-تاۋاپ قىلىش قاتارلىقلارنىڭ هەممىسى ئاللا ۋە رەسۇللالانىڭ كىتاپلىرىدىكى سۆزلىرىگە خىلاپ. ئەي ياران ۋە ئەزىزلەر، بۇ خىل نالايىق ئىپتىقاتلاردىن هەزەر ۋە يەنە هەزەر قىلىڭلار، بەس ۋە يەنە بەس بولۇڭلار!

ئونىنچى دەلىل: ئۇ قۇدرەتلىك ئالا ئۆزىنىڭ ئالەمشۇمۇل قۇرئانى كالامىدا ئەسھابۇلكەههفنىڭ ئالامەتلىرىنى مەخسۇس ۋە

ئايردم بايان قىلمىغان بولسا ئىدى، يۇقۇرقى كىشىلەرنىڭ سۆزلىرىنى شەرق ۋە غەربتىكى ھەممە غارلارغا تەتبىق قىلغىلى بولاتتى. ھەتتا ھەق سۆبھانى تائالا ئېيتقان غارنى تۈيۈقتىكى شۇ غارنىڭ ئۆزىدۇر دىگەن ئېتىقاتمۇ توغرا بولۇپ چىققان بولار ئىدى. لېكىن، ھەق سۆبھانى تائالا ئۆز قەدىمى كالامىلىرىنىڭ ئىچىدە "ئەسھابۇلكەھەف ئاپتاپ چىققان ۋە پاتقان بۇ ئىككى ۋاقىتتا، كۆن نۇرى بۇغارنىڭ ئوڭ ۋە چەپ تەرىپىگە مايىل بولىدۇ، لېكىن بۇ ئىككى ۋاقىتتا ئاپتاپنىڭ ھارارىتى ۋە نۇرى غارغا كىرمەيدۇ" دەپ خەۋەر بەرگەن. ۋاھالەنكى، ئۇ غارنىڭ ئۈستى ئوچۇق، ئاپتاپ نۇرىغا سايە بولىدىغان ھەم ئاپتاپنىڭ ھارارىتىنى توساپ تۇرىدىغان بىر نەرسە يوق ئىدى. ئەگەر يەر يۈزىدىكى بىرەر غار دەل خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ قۇدرەت ۋە كامالىتى ئارقىلىق بولغان بۇ غارنىڭ تەرىپىگە ئوخشايدىكەن، دەل ئەنە شۇ غار ئەسھابۇلكەھەفنىڭ غارى بولغان بولىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا جايدىكى غار بولسا ئەسھابۇلكەھەفنىڭ غارى ئەمەس بولۇپ چىقىدۇ ــ بەس. ئەگەر تۇرپان شەھىرىدىكى ئادەملەرنىڭ ھەممىسى ئەسھابۇلكەھەف ئۇشبۇ تۈيۈقتا دەپ ئېتىقات قىلىدىكەن، بۇلارنىڭ ئېتىقادى، بىزنىڭچە، شەرىئەت شېرىپىنىڭ ھۆكۈملىرىگە توغرا كەلمەيدۇ. چۈنكى، ئۇلارنىڭ بۇ ئېتىقادى ئايەت، ھەدىس تەفسىر ۋە تارىخلارنىڭ بايانىغا قارىشىدۇر ئىسلام ئۆلىمالىرىنىڭ بىرىمۇ زادىلا ئەسھابۇلكەھەف تۈيۈقتا دەپ كۆرسەتمىگەن. ئەگەر ئۇ بۇ جايدا بولسا ئىدى، ئۇلار ئۇنىڭغا جەزمەن دەلىل كۆرسەتكەن بولار ئىدى. سوپى ماشايىخلار ياكى پادىشالاردىن باقى قالغان بىدئەت ۋە بايان ئىشلارنىڭ ئاۋام خەلق ئارىسىدا ئۆرپ ـ ئادەت بولۇپ قېلىشى بىلەنلا ئۇنى ئىشەنچلىك دەلىل دىگىلى بولمايدۇ، چۈنكى،

ئۇ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالاملار ۋە ئۆلىمائى ئەخبارلار تەرىپىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ ئىسپات قىلىنمىغان شۇڭلاشقا، بۇنداق تايىپىلەرنىڭ ھەممىسى كاپىرلارنىڭ قاتارىغا كىرىدۇ. كەبە شېرىپكە ئوخشىتىپ مازار ۋە قەۋرىلەرگە سەجدە قىلىش، مازار ۋە قەۋرىلەرنى دەۋرى قىلىپ ئايلىنىش ۋە قوي، كالا، تۆگە قاتارلىقلارنى ئۆلتۈرۈپ پەرزەنت تىلەش، رىسقى-رۇزۇانە ۋە شىپالىق تەلەپ قىلىش، ھەدىيە ئەۋەتىپ ۋەسىلە تەۋەرۈك ئىزدەش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسلا ھەدىس شېرىپتە بىدئەتچىلىك دەپ كۆرسىتىلگەن. بارلىق بىدئەتچىلىك، زالالەتلىك بولسا، جەزمەن زەلالەت ئوتنىڭ ئىچىگە، يەنى جەھەننەمگە كىرىدۇ.

«سەھىھۇل بۇخارى[288]»، «سەھىھۇل مۇسلىمى[289]» ۋە «شەرھى بەقەۋى[290]» قاتارلىق ھەدىس شېرىپلەردە "ئاتا-ئانىسىغا لەنەت قىلغانلىق بولسا كىشىگە لەنەت قىلغانلىق؛ ئاللانىڭ غەيرى ئۈچۈن قۇربانلىق قىلغانلىق بولسا كىشىگە لەنەت قىلغانلىق؛ شەرىئەت شېرىپكە خىلاپ بىدئەت ۋە يامان ئىشلارنى قىلغانلىق ياكى ئاللانىڭ غەيرىگە ئىبادەت بەرگەنلىك بولسا ئاللانىڭ ئۆزىگە لەنەت قىلغانلىق؛ يەر-زېمىننىڭ ھۇدۇت-پاسىللىرىنى (چېگرىسىنى ــ ت) ئۆزگەرتكەنلىك بولسا يەنىلا ئاللاغا لەنەت قىلغانلىق" دەپ يېزىلغان.

ئەندى "ئاتا-ئانىسىغا لەنەت قىلدى" دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى شۇكى، بىرەر كىشى "خۇدا ئاتا ۋە ئانامنىڭ بىرىگە لەنەت قىلسۇن ياكى ھەر ئىككىسىگىمۇ تەڭ لەنەت قىلسۇن" دەپ قاغاش ۋە ياكى ئاتا-ئانىسىنى بېۋاستە مەلئۇن دەپ تىللاش شۇنداقلا باشقا ھەر خىل دەشنەم ۋە ئاھانەتلەردىن ئىبارەت. لەنەت ئوقۇشنىڭ سەۋەپلىرى

بويىچە ئېيتقاندا، لەنەت دىگەن سۆزنىڭ مەنە جەھەتتىكى تارماقلىرى ناھايىتى كۆپ. مەسىلەن، بىركىشىنىڭ يەنە بىركىشىنى "خۇدا ساڭا لەنەت قىلسۇن" دىگىنى، ئىككىنچىسى بولسا ئۇنىڭغا جاۋابەن "خودا سەن ئۆزەڭنى لەنەت قىلسۇن" دىگىنى ياكى بىر كىشىنىڭ يەنە بىر كىشىنى "خۇدا سېنىڭ ئاتاڭغا لەنەت قىلسۇن" دىگىنىگە قاراپ، ئىككىنچىسىنىڭ "ياق! ئانداق ئەمەس، بەلكى سېنىڭ ئاتاڭغا لەنەت قىلسۇن" دىگىنى، شۇنداقلا بىرسىنىڭ يەنە بىرسىنى "سەن لەنەت گەردەنىڭ (لەنىتىنىڭ ـــ ت) بالىسى" دىگىنىدە، ئىككىنچىسىنىڭ "سەن ئۆزەڭ لەنەت گەردەنىڭ بالىسى" دىگىنى ۋە باشقا شۇ خىل دەشنەم ۋە ھاقارەتلەرمۇ لەنەت سۆزىنىڭ كۆپ تارماقلىرىدىن بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. دېمەك، ئاتا ۋە ئانىنىڭ دەشنەم، ھاقارىتى ياكى لەنىتىگە سەۋەپ بولۇش بولسا چوڭ گۇناھلارنىڭ قاتارىغا كىرىدۇ. بۇنىڭدىن ساقلىنىش ۋە ئېھتىيات قىلىش بولسا ۋاجىپتۇر.

"خۇدانىڭ غەيرى ئۈچۈن قۇربانلىق قىلىش" دىگەن سۆز جولسا، بىرەركىشىگە ئاتاپ قۇربانلىق قىلىش، كەبىگە ياكى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالاملارنىڭ بىرىگە ۋە ياكى بۇلاردىن باشقا ئەۋلىيائى ئەزەم، ماشايىخى كىرەملەر، ياكى بۇت، پادىشا ۋە ئەمىرالارنىڭ قەدىمى ئۈچۈن قۇربانلىق قىلىش دىگەنلىك بولىدۇ. بۇ مەزكۇر مېھمانلار قۇربانلىق قىلغان گۆشىدىن ياكى ئاز، ياكى كۆپ يىسە، ئاشقان گۆش ھالال بولىدۇ. لېكىن بۇ تاپىپىلەر ئۈچۈن قۇربانلىق قىلغان گۆشنى بۇلار يىمىگەن بولسا، قۇربانلىق قىلغان گۆشنىڭ ھەممىسلا ھارام بولىدۇ، بۇغۇزلانغان نەرسە بىپاك، بوغۇزلىغۇچى گۇناكار بولىدۇ. شۇنداقلا قۇربانلىق قىلىدىغان چاغدا خۇدادىن باشقىنىڭ ئۈلۈغلۇغى ۋە ھۆرمىتىنى نىيەت قىلغان، ياكى خۇدادىن باشقىلارنىڭ

ئىبادەت ۋە تازىمنى نىيەت قىلىپ پىچاق سۇرگەن كىشى جەزمەن كاپىر ۋە بوغۇزلانغان نەرسە هارام بولىدۇ. چۈنكى، كاپىر بوغۇزلىغان نەرسە هامان هارامدۇر. كاپىر دىگەن مۇرتەت(1) بولىدۇ. مۇرتەتتە دىن بولمايدۇ. ئۇنىڭ خوتۇنى جۇداغا (تالاق ــ ت)، مال-مۇلكى مۇسۇلمانلارغا ئۆلجا-غەنىمەت بولىدۇ. ئۇنىڭ ناماز روزا، هەج تالاۋەت، زاكات ۋە باشقا بارلىق خەيىر سەدىقىلىرىنىڭ هەممىسى راۋا كۆرۈلمەيدۇ. "ئەلئەيەزۇيللا" (ئاللا ساقلىسۇن ــ ت)، ياكى "بىسمىللا" (ئاللانىڭ نامى بىلەن ــ ت) دەپ تۇرۇپ قۇربانلىق قىلسا، لېكىن بۇ قۇربانلىق ئاللانىڭ غەيرىگە ئاتالغان بولسا، بۇمۇ هارامدۇر. هارام دىگەنلىك بولسا، چوڭ گۇنا قاتاردا بولۇپ هىساپلىنىدۇ. بۇ ئىشلاردىن ساقلىنىپ ئېهتىيات قىلىش بولسا ۋاجىپتۇر.

"هۇدۇت ۋە پاسىلەلەرنى ئۆزگەرتىش" دىگەن سۆز بولسا، ئۆزى بىلەن هەمسايىلىرىنىڭ ئارىسىدا توختىتىلغان تاش، ياغاچ، يول، ئېرىق ياكى قىر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر بەلگە قىلىنغان پاسىلەنى، هەمسايىلىرىنىڭ رۇخسەت-ئىجازىتىسىز مەخپى يۆتكەپ، مەخپى ئۆز يېرىگە قوشۇپ، ئۆز يېرىنى كېڭەيتىش دىمەكتۇر. بۇنداق قىلىش بولسا هارامدۇر. ئەگەر بۇنداق ئىشنى ئازراقلا قىلغۇچىلارمۇ دوزاخنىڭ ئازاۋىغا لايىق ۋە سازاۋەر بولىدۇ. بۇمۇ چوڭ گۇناھلارنىڭ قاتارىغا كىرىدۇ. يەنە بىر هەدىس كىتاۋىدا بايان قىلىنىشچە، ئەگەر بىرەركىشى ئۆز هەمسايىسىنىڭ ئازراق يېرىنى ئۆز يېرىگە قوشۇپ ئالغان بولسىمۇ، بۇ ئالەمنىڭ ئەللىك مىڭ يىلى

(1) مۇرتەت ــ ئىسلام دىنىدىن يانغان ئادەم ياكى بۇرۇن مۇسۇلمان بولۇپ، كېيىن ئۇنى ئىنكار قىلغۇچى.

بىلەن باراۋەر كېلىدىغان قىيامەتنىڭ شۇنداق ئۇزۇن بىرلا كۈنى، ئاللا ئۆنى ئۆز تىرىنغى بىلەن يەتتە قەۋەت زېمىننى ، تاكى تەھتىلسەرىگىچە، يەنى سۇغا يەتكىچە كولىتىپ تۆشۈك قىلىپ، زېمىننى ئۇنىڭ بوينىغا ھالقا قىلىپ ئېسىپ ئازاپ ۋە ئوقۇبەتكە سالىدىكەن. دېمەك، مۇنداق ئىشلاردىن ساقلىنىش ۋە ئېھتىيات قىلىشمۇ ۋاجىپتۇر.

شەرئىەت شېرىپكە توغرا كەلمەيدىغان بەدئەت ئىشلارنى قىلىش دېگەن سۆز بولسا، ناھەق قان تۆكۈش، زىنا قىلىش، بۇلاڭچىلىق، ئوغرىلىق قىلىش ۋە قىمار ئويناش قاتارلىق يامان ئىشلارنى قىلىش دېگەنلىك بولىدۇ، ياكى مۇنداق ئىشلارنى قىلغۇچىلارغا ياردەم قىلىش، ئۇلارغا جاي-ماكان بېرىپ، ئۇلارنى ئوبدان كۆرۈشمۇ شەرئى شېرىپكە توغرا كەلمەيدۇ. شۇڭلاشقا، بۇ خىل ئادەملەردىن يىراق بولۇپ، ئۇلارغا قارشى تۇرۇش بولسا ۋاجىپتۇر. ئەگەر ئۇنداق قىلماي، ئۇلارغا جاي ۋە ماكان تەييارلاپ بېرىپ، ئۇلارنى ھىمايە-سىگە ئېلىپ ياردەم قىلسا، ئۇنداق ئادەم خۇدايىتائالا، پەرىشتىلەر ۋە بارلىق ئادەملەرنىڭ لەنىتىگە ئۇچرايدۇ. پەرز ۋە ۋاجىپ بولسا ئارتۇقچە سەدىقە خەيرىياتلارنى قوبۇل قىلمايدۇ. شۇڭلاشقا بۇنداق ئىشلار ۋە شەرئى شېرىپكە خىلاپ بولغان باشقا ھەرقانداق ئىشتىن ساقلىنىش ۋە ئېھتىيات قىلىش بولسا ئەلۋەتتە ۋاجىپتۇر. دېمەك، يۇقۇرقى مەسىلىلەر چوڭ ھەدىس كىتابلىرىدا ئوچۇق بايان قىلىنغان.

ھەدىس كىتابلىرىدىكى بۇ مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇرۇن ئۆتكەن مۇقەددەس ۋە مۇئەززەملەردىن ئىشەنچلىك بىر ھۆججەت كەلتۈرمەي تۇرۇپ، ئەسلى ماھىيىتى نامەلۇم بولغان بىر غارنى ئەسھابۇلكە-ھەفنىڭ غارى شۇ بولسا كېرەك دەپ يۇرۇش ياكى ئۆلىمالار ۋە

مۇقەسسىرلەرنىڭ سۆزلىرىگە گۇمان بىلەن قاراپ، ئۇلارنىڭ كۆرسەتكەنلىرىگە مۇخالىپلىق قىلىپ، بىرەر غارنى ئۆزىچە ئەسھابۇلكەھەفنىڭ غارىغا ئوخشىتىش ياكى شۇنىڭغا قەيت قىلىش، قۇرئان ئايەتلىرىدە بېرىلگەن خەۋەرلەرنىڭ تەتۇرسچە تەبىر بېرىپ، شەرىئەتكە خىلاپ كېلىدىغان ئىشلارنى قىلىشمۇ، ھەدىس كىتاپلىرىنىڭ مەزمۇنى بويىچە، زەلالەت ۋە يولدىن چىقىقانلىق بولىدۇ. بۇنداق ئادەملەر ھامان دوزاقتا گىرگۈچىلەرنىڭ قاتارىدىن ئورۇن ئالىدۇ- ئاللا ئۆزەڭ ئۇلارنى يامان ئېتىقاتتىن ساقلىغايسەن!

رەھمەتلىك قازى ئىياس رەھمەتۇللاھى ئەلەيھى ئۆزىنىڭ «شىپائى شېرىپ» دىگەن كىتاۋىدا، خۇددى باشقا ئۆلىمالارغا ئوخشاشلا "بىرەر كىشى دىنىنىڭ قائىدىلىرىنى ئۆزگەرتىپ، ئۆزىچە بىر قائىدە چىقارسا ياكى ئاللادىن چۈشكەن ئايەتلەرگە كىنايە قىلسا، ياكى قۇرئانى شېرىپتە خەۋەر بېرىلگەن ھۆكۈملەرنى يالغانغا چىقارسا، ياكى كالا مۇلالادا يېزىلغان گەپلەرنىڭ بىرەر ھەرپىنى كەم ياكى ئارتۇق قىلىپ قويسا، ياكى قۇرئانى شېرىپنىڭ بەزىلىرىنى يالغان دىسە، بۇ قۇرئانى شېرىپنىڭ ھەممىسلا يالغان دىگەنلىك بولىدۇ" دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. دېمەك، ئىسلام ئۆلىمالىرىنىڭ بۇنداق ھۆكۈملىرىگە ئاساسلانغاندا، خۇداۋەندەكبىرىم ئەسھابۇلكەھەفنىڭ ئالامەت ۋە خۇسۇسىيەتلىرى بولسا، باشقا غارلاردىن ئايرىم ۋە پەرقلىقتۇر ھەم باشقا غارلاردىن كەڭرىدۇر دەپ خەۋەر بەرگەن دەپ جەزمەن ئېيتالايمىز. ھالبۇكى، تۇيۇقتىكى غار بولسا كىچىك بىر غار بولۇپ، ئۇنىڭ ئىشىگىگە قويمۇ سىغمايدۇ. شۇنىڭدەك ھەر ئىككى ۋاقىتتىلا ئۇستىگە كۈن نۇرى چۈشىدۇ-بەس. دېمەك، بۇ تۇيۇقتىكى كەھەف بولسا ھەق تائالانىڭ ئۇلۇغ قۇرئانىدا بايان

قىلىغان كەھەق بىلەن زادىلا ئوخشىمايدۇ. ئەگەر ئۇنى ئوخشاش دەپ قارايدىغان بولساق، ھەق تائالانىڭ ھەق سۆزلىرى يالغان بولۇپ قالغان بولار ئىدى. ئاللانىڭ ھەق سۆزلىرىگە گۇمان قىلىش بولسا ئەمرگە خىلاپتۇر. يالغان نەرسىگە ئېتىقات قىلىش بولسا كاپىرلىق دەپ يولدىن ئاداشقانلىقتۇر ـ بەس! ئەگەر بۇلارنىڭ ھەقىقەت ئىكەنلىگىنى بىلگەن كىشىلەر يەنى ئاللانىڭ بىرلىگىگە، رەسۇللىلانىڭ بەرھەقلىگىگە ئىمان كەلتۈرگەن ئادەملەرنىڭ، بۇ ئەسھابۇلكەھەف تۇيۇقتا دەپ ئېتىقات قىلىش زادىلا توغرا ئەمەس. بۇنداق ئېتىقات قىلغۇچىلار بولسا خۇددى فىرئەۋن[291]، نەمرۇد[292]، ھامان[293]، قارۇن[294] ۋە ئۇلاردىن باشقا كاپىرلارغا ئوخشاشلا دوزاقتا كىرىدۇ ھەم دوزاقتا ئۇلار بىلەن بىللە ھەمرا بولىدۇ.

ئالەمگە مەشھۇر بولغان تەفسىرچىلەر جامائىتى ۋە ئەرەپ يېقى ئەجەمدە ئۆتكەن بۇرۇنقى تارىخچى، سىياھەتچى ئەرباپلارنىڭ ھەممىسىلا قۇرئاندا بايان قىلىنغان ئەسھابۇلكەھەف بولسا رۇم تەۋەسىدىكى تەرسۇس شەھىرىنىڭ ئەفسۇس تېغىغا جايلاشقان دەپ بايان قىلىدۇ. بەزى تەفسىرچىلەر بولسا ئەسھابۇلكەھەف ياتقان غار مانجىلۇس ۋە نەجلۇس دېگەن جايدا دەپ بايان قىلىدۇ. بۇ تەفسىرچىلەر جامائىتى ۋە مۇرىخلەرنىڭ ئېچىدە ھەييار ئەللامە ئابدۇللا ئىبنى ئابباس[295]، ئەمرۇلمۇمىنىن مەئاۋىيە بىننى ئەبى سوفيان[296] ۋە ھەببە ئىبنى مونبىيە[297] ۋە كەئبۇل ئەخبار[298]، ئىبنى ئەساكىر دەمەشقى[299]، ئىمام ئەبى جەئفە تەبىرى[300]، ئىمام مەسئۇت ئىبنى ئەسىر[301]، ئىمام بىننى ھەجەر ئەسقەلانى[302]، ئىمام قەستەلانى[303]، ئىمام ئەينى[304]، ئىمام زەمەخشەرى[305]، ئىمام مۇھەممەد[306]، قازى بەيزاۋى[307]، ئىبنى كەسىر[308]، ئىبنى خەتىپ[309]، خازەن باغ-

دادی، [310] ئەبی لەیس سەمەر قەندی [311] ئىمام قوزۇنى [312] ،«ئاجا-يىبۇل مەخلۇقات ۋە ھەيۋە تۇل ھەيۋان" دىگەن كىتاپنىڭ مۇئەللىپ-لىرى ۋە ئىمام پەخرىددىن رازى [313] ، «رەۋزە تۇسسافا» دىگەن كىتاپنىڭ مۇئەللىپى مۇھەممەت بىننى خاۋەندشاھ ھەم «تەسۋىرۇل-بۇلدان» دىگەن كىتاپنىڭ مۇئەللىپى قاتارلىقلار بار. بۇلار بولسا بىز ئىقتىدا ۋە تەكىيە قىلىدىغان ئەرباپلار بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. بۇلارنىڭ ئىلىم نۇرلىرىدىن يەنە نۇرلۇق كەسپ ۋە بەركەت پەيدا بولىدۇ.

شۇنىڭدەك، تۇرك ۋە موغۇللارنىڭ تارىخچىلىرىمۇ ئۆز كىتاپلىرىدا بىرەر ئىبارەت ياكى ئىشارەت بىلەن بۇ ئەسھابۇلكەھەف تۇيۇقتا ئىسكەنلىگىنى زادىلا بايان قىلمىغان ئەمەس. بەلكى ئۇلارمۇ بۇنى باشقا جايدا دەپ بايان قىلمىغان ئىدى. بىز يۇقۇرىدا ئەسھابۇلكە-ھەف تۇيۇقتا دىگەن دەۋانى ئىشەنچلىك ھۆججەت بىلەن بەرپا قىلىش كېرەك دەپ تەكرار سۆزلىدۇق. ھالبۇكى، بۇ دەۋانى بىرەر دەلىلنىڭ ھۆججەتلەر بىلەن ئىسپاتلىماي تۇرۇپ، ئەسھابۇلكەھەفنىڭ ھەقىقە-تىنى ئاچقان ھەقىقەتچى ئۆلىمالارنىڭ راست سۆزلىرىنى ئۆزگەر-تىشكە بولماسمىكىن، ئۆزىچە ئويدۇرۇپ تەيىارلاپ چىقىقان خاتا سۆزلىرىنى راستلىق دەرىجىسىدە جارى قىلىمەن دىگەنلىك بولسا، گويا ئۆرۈمچەك يىپنى تۇتۇپ ئاسمانغا چىقىمەن دىگەن يامان خىيال ۋە ئەسكى سەۋدالىقتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

تەنبىيە: ھەرقانداق كىشىنىڭ قىلغان سۆزى يەنە بىر كىشىنىڭ سۆزىگە قارشى بولۇشى مۇمكىن. لېكىن كۆچلۈك ھۆججەتنى كەلتۇر-مەي تۇرۇپ، ھەقىقەتكە يەتكىلى بولمايدۇ. چۈنكى، ھەقىقى دەۋا دىگەن ئۆزى مەۋجۇتتۇر. بىز يۇقۇرىدا بىرقانچە ھۆكۈملەرنى بۇ ۋاراق سەھىپىسىگە تىزدۇق. ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنى ئۆزىنىڭ ھەقىقى

دەللىرى ۋە نەقىللىرى بويىچە بايان قىلدۇق. ئەگەر بىزنىڭ كۆرسەتكەن دەللىرىمىزگە شەك-شۇبھە قىلغۇچىلار بولسا، ئۇلار بىز بايان قىلغان دەللىرىمىزدىنمۇ توغرا ۋە كۈچلۈك ھۆججەت ۋە ئىشەنچلىك دەللىلەرنى كەلتۈرۈپ، بىزنىڭ سۆزلىرىمىزنى رەت قىلسا، بىز ئەلۋەتتە ئۇلارغا تەسلىم بولىمىز. چۈنكى، تۆمۈرنى پەقەت تۆمۈر بىلەن كەسكىلى بولىدۇ، لېكىن ئۇنى پاختا ياكى يۇڭ بىلەن كەسكىلى بولمايدۇ. "خۇدا بىزگە ئىمان ئاتا قىلغاندىن كېيىن، خۇدانىڭ بەندە ۋە ئىنسان-جىنغا ئەۋەتكەن پەيغەمبىرى، ئەدناننىڭ پەرزەندى — خوجىمىز مۇھەممەت بىننى ئابدۇللاھ تەللىپ شەرىئەتنى مەھكەم تۇتۇشقا يول باشلىغاندىن كېيىن، ئىزىپ ياكى شەرىئەت يولىدىن چەتنەپ كەتمەسلىك ئۈچۈن خۇدادىن پانا تەلەپ قىلىمىز. خۇدانىڭ كۆرسەتكەن يولىنى چىڭ تۇتقان ۋە ئۇنىڭ ھۆججىتى بىلەن ماڭغان كىشىگە نىجاتلىق بولىدۇ. ئۆزىنىڭ پەرۋەردىگارىدىن كەلگەن نەرسىگە ئىمان كەلتۈرگەن كىشىگە نىجاتلىق بولىدۇ."

يەنە تۈرپان تەۋەسىدىكى ئاستانە دىگەن جايدا سۇلتان ئالىپ ئاتا دىگەن بىر ئالى مازار بار. ئۇ "ئالىپ ئاتا" دىگەن نام بىلەن مەشھۇر. "ئالپ" دىگەن سۆز "باتۇر" دىگەن سۆز بولىدۇ. تۈركىستانىڭ مازارى ماشايىخلىرىنى "ئاتا" دىگەن سۆز بىلەن ئاتايدۇ. ئالىپ ئاتا بولسا ئىمام مۇھەممەت ھەنەفەنىڭ (314) ئون ئالتىنچى نەۋرىسى ئىدى. ئاللا ئۇچۇن كاپىرلار بىلەن جەڭ قىلىپ، شاھادەتلىك دەرىجىسى ۋە مەرتىۋىسىنى تاپقان ئىدى. ئۇنىڭ لەقەبلىرى قۇتلۇق قاراخان بولۇپ، ئىسمى ئابدۇللەتتاھ بولسا كېرەك. ئاممىنىڭ خاتا تىلىدا "ئالىپ ئاتا" دىگەن نام بىلەن مەشھۇر بولۇپ قالسا كېرەك.

يەنە خوجا شەھىد خوجام دىگەن بىر زىيارەتگاھ بولۇپ، ئۇنىڭ

ئسمى ئەبۇلنەسىر خوجادۇر. ئۇ جالالىددىن كىتكىنىڭ نەۋرىلىرىدىن بولۇپ، كاپىرلار بىلەن غازات قىلىپ، شاھادەتلىكىكە يەتكەنلىگى ئۈچۈن "خوجا شەھىد مازار" دىگەن نام بىلەن مەشھۇر بولۇپ قالغان. بۇلاردىن باشقا مازارات ۋە تەبرىكاتلارمۇ كۆپ. بۇلارنى بىر-بىرلەپ بايان قىلىشقا خوش قەلەم مايىل بولماي، شۇنچىلىككە بەس ۋە كۇپايە قىلىندى. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ يەتتە شەھەردىكى ئاۋات ۋە تاغ جەزىرىلەردە، دەشتى بايا‌ۋانلاردا نۇرغۇن ئەۋلىيائى ئەزەملەر، شەھىدائى ئالى مەقاملار دەپنە قىلىنغان. ئۇلار ھىلىمۇ بۇ جايلارنى ماكان قىلىپ ياتماقتا. بۇلارنىڭ سان ۋە ئەھۋالىنى ئۇ ئالەمۇلغايىپ ۋەششاھادەتدىن باشقا ھىچبىر جان ۋە ئىنسانىنىڭ بىلىشى مۇمكىن ئەمەستۇر.

ئەلقىسسە، يەنە بىر غارايىپ ۋە ئاجايىپ نەرسە شۇكى، بۇ موغۇلستان تەۋەلىگىدىكى ئالتە شەھەرنىڭ شەرق ۋە جەنۇپ بۇرچىنىڭ ئارىلىغىدا لوپ دىگەن بىر چوڭ ۋە مەشھۇر زىمىن بار. "تارىخى رەشىدى"نىڭ مۇئەللىپى مەرھۇم مىرزا ھەيدەر كوراگانى بۇرۇنقى تارىخچىلارنىڭ كىتاپلىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ يازغان كىتاۋىنىڭ ئىچىدە، لوپ دىگەن جايدا ئون يەتتە چوڭ شەھەرنىڭ بولغانلىغىنى كۆرسەتكەن ۋە شەھەرنىڭ نامىلىرى، تەكىتى ئەھۋاللىرىنى بىر-بىرلەپ بايان قىلغان ئىدى ھەم ئادەملىرىنىڭ كۆپلۈگى، زىمىنىنىڭ ئاۋاتلىغىنى يازغان ئىدى. شەھىرى كىتىك، شەھىرى تەركەن، شەھىرى چەمەن ۋە شەھىرى لوپ دىگەن شەھەرلەر بولسا ئەنە شۇلارنىڭ جۈملىسىدىندۇر. ئۇلارنىڭ ئىچىدە شەھىرى كىتىك بىلەن لوپ شەھىرى ھازىرمۇ مەشھۇر. باشقىلىرى بولسا قۇم غەزىۋىنىڭ ئاستىدا قالغان، شامال چىقسا بەزىلىرى ئېچىلىپ قالىدۇ-دە، يەنە

كۆمۈلۈپ قالىدۇ دىگەن گەپلەر بار.

بۇ گەپنى بايان قىلىدىغان بولساق، كۈنلەرنىڭ بىر كېچىسى غەزەپ ئىلاھى پەيدا بولۇپ، ئاسمانىدىن خۇددى بالادەك قۇم يېغىدۇرۇپتۇ، شەھەر ئادەملىرى بىلەن قوشۇلۇپ قۇمنىڭ ئاستىدا قېلىپتۇ. ئەفراسسىياپنىڭ قەۋرىسىمۇ مۇشۇ جايدا دىگەن گەپلەر بار. لوپنىڭ شەرقىي چېگرىسى لەنجۇسېڭ تەۋەسىدىكى سۇجۇ(315)، ساجۇ دىگەن خىتاي شەھەرلىرىگە ئۇلىنىدۇ. شىمالىي چېگرىسى بولسا قامۇل، تۇرپان، كورلا قاتارلىق جايلارغا چېگرىداش، غەربىي تەرىپى بولسا شەھيار، چەرچەن، خوتەن، لاسا، چابە دىگەن ئىلاھىيەتلەرگە تۇتىشىدۇ. بۇ زېمىن ناھايىتى كەڭرى بىر جايدۇر. ئارىلىغى تۆت-بەش ئايلىق يول مەنزىلى كېلىدۇ دىگەن گەپلەرمۇ بار. بۇ زېمىندىن خوتەن، ياركەنت، ئاقسۇ، كورلا دەريالىرى ئۆتىدۇ. بۇ دەريالار بەزىدە قوشۇلۇپ، بەزىدە پارچىلىنىپ ئېقىپ بىجىن تەرەپكە كېتىدۇ. بۇ دەريالارنىڭ ئەتراپ ۋە ياقىلىرىدا ياكى ئارالچە ۋە شاخچىلىرىدا تەخمىنەن ئون ئىككى مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق قەدىمى ئاھالىنىڭ ياشايدىغانلىغى مەلۇم. ئۇلار زىرائەت تېرىشنى بىلمەيدۇ. ئۇلارنىڭ باغ ئىمارەت، ھويلا-ئارام ۋە يەل-يېمىشلىرىمۇ يوق، بەلكى ئۇلار بۇ خىل نەرسىلەرنى ئەسلا كۆرمىگەن ياكى بىلمىگەن بولسا كېرەك. ئۇلار دەريادىن بېلىق تۇتۇپ تائام قىلىپ يەيدۇ. ھەتتا بېلىقلارنى قۇرۇتۇپ تالقان قىلىپمۇ يەيدۇ. قومۇشتىن كەپە ۋە ئۆي ياسايدۇ. ئۇلارنىڭ چارۋىسى كۆپ بولۇپ، بىر يەردە تۇرالمايدۇ، چارۋىلىرىنى كۆكلى خالىغان جايلارغا ھەيدەپ كېتىۋېرىدۇ. ئۇلار قانداقلا جايغا بارسا قومۇشتىن ئۆي ياساپ ئولتۇرىدۇ. ئۇلار ھەرقانداق چوڭ دەريادىن چوڭ قەچە ياكى سال ياساپ بېپەرۋا

ئۆتۈپ كېتەلەيدۇ. يەتتە ياشتىن-يەتمىش ياشقىچە بولغان ھەرقانداق ئەر ۋە ئايال شىناۋەرلىك، يەنى سۇ ئۈزۈش ئىلمىنى بىلىدۇ. ئەگەر چوڭ بىر ھادىسىگە ئۇچرايدىغان بولسا، ئەنە شۇ ئۇسۇل بىلەن چوڭ دەريالاردىن ئۆتۈپ، چارۋىلىرىنى ھەيدەپ، بىر ئاي ياكى قىرىق كۈنلۈك يەرگە كېتىۋېرىدۇ. ئۇلارنىڭ تۇراقلىق جاي ۋە ماكانلىرى يوق. ھەممە زىمىنى قومۇشلۇق جاڭگال، دەشتى جەزىرە ۋە پايانسىز قوم بایاۋان بولۇپ، ئىچىدە چوڭ كۆللەر، بۇلاق سۇلىرى كۆپ.

ئوروسىيە ۋە فەرەڭكىيەنىڭ ھۆكمائى مۇھەندىسلىرى سایاھەت قىلىپ، بۇ جايغا تولا كېلىدىغان بولۇپ قالدى. ئۇلار لوپ زىمىنىدىن بىر ئالتۇن بۇلاقنى ئىزدەپ تېپىپتۇ. بىر خىتاي مەنسەپدارى بىر پەرەڭ ۋە بىر ئوروس قاتارلىق بىرنەچچە ھەمراسى بىلەن بىللە، بۇ بۇلاقنىڭ بويىدا بۇتخانا ۋە ئىمارەت ياساپ ئولتۇرۇپتۇ دىگەن ھىكايە ۋە گەپلەر بار.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، لوپ زىمىنىنىڭ كۆپ قىسمى قۇملۇق بولۇپ، قىش كۈنلىرى جىق ئوتۇن دۇگۇلاپ ئوت يېقىپ، قۇمنى قىزىتىپ، خوتۇن ۋە بالىلىرى بىلەن شۇ ئىسسىق قۇمنىڭ ئارىسىغا كىرىپ ياتىدۇ. بەزىدە ئۇلار چارۋا يۈكلىرىنى ئىگىرىپ، شۇنىڭدىن ئىگىن، ئاياق قىلىپ كىيىدۇ. ئۇلار ئۆز خان، پادىشالىرىنىڭ ئەمرى ئىتائەتلىرىگە كىرمىگەن ياكى خان، پادىشالىرىمۇ ئۇلارنى ئۆز پەرمانىغا تەكلىپ ۋە تەرغىپ قىلىپ كۆرمىگەن ئىكەن. لوپ زىمىنى ئۇلۇغ خانىنىڭ تەۋەلىگىدە بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلۇغ خان ئۇلۇغلۇق ۋە كەڭلىك قىلىپ، بۇ زامانغىچە ئۇلارنى ئۆزىگە تەۋە قىلىمىغان چاغلىرىمۇ بولغان ئىكەن. دىمەك، ئۇلار قەدىمقى زامان ۋە

ئاتا-بوۋا ئەجداتلىرىدىن تارتىپ، ئەنە شۇ يول بىلەن ياشاپ كەلگەن.

ئۇلار ئادەم ئەلەيهىسسالام ئەۋلادلىرىدىن ياۋايى ياشاپ كەلگەن بىر تايىپەدۇر. ئۇلارنى مۇسۇلمان دىسە مەسجىدى يوق، كاپىر دىسە بۇتخانىسى يوق. ئۇلار بەلكى دەۋەت يەتمىگەن ئادەملەر بولسا كېرەك. بىراق، بىزنىڭ شەھەرلىرىمىزگە خوشنا ۋە يېقىن جايدا ياشايدىغان ئادەملىرى بولسا بىزنىڭ تىل-زۇۋانىمىزنى بىلىدۇ. يىراق ۋە چەت ياقىدىكى ئادەملىرى بولسا بىزنىڭ تىلىمىزنى بىلمەيدۇ، بەلكى ئۆز ئىچىدە ئۆز تىلى بىلەن سۆزلىشىدۇ. ئۇلار ئۆز يۇرتىدىن ناھايىتى كەم چىقىدۇ. بەزىلىرى پەقەت چىقمايدۇ ۋە بىزنىڭ شەھەرلىرىمىزگە كەلمەيدۇ. بىزنىڭ شەھەرلىرىمىزدىكى ئادەملەر بارسا، ئۇلار قورقۇپ يېقىن كەلمەيدۇ. دىمەك، باشقا ئادەملەر بىلەن ئارىلاشمايدۇ، بىرىش-كېلىش قىلمايدۇ. چۈنكى ئۇلار باشقا شەھەرنىڭ ئادەملىرىگە ئارىلاشساق چېچەك چىقىپ قالىدۇ، دەپ ئېھتىيات قىلىدىكەن. ئۇلار بۇغداي تاماقلىرىنى يىمىگەنلىكى ئۈچۈن چېچەك چىقمايدۇ دىگەن گەپلەر بار.

جانابى ئاتالىق غازىنىڭ زامانىدا، لوپنىڭ كورلىغا يېقىن جايدا ياشايدىغان ئادەملىرىنى ئۆزىگە تەۋە قىلىپ، ئۇلارنىڭ بەش-ئالتە نەپەر كاتتىسىنى ئاقسۇغا ئېلىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسلا ئاتمىش ياكى يەتمىش ياشلاردىكى مويسىپت قېرى ئادەملەر ئىدى. ئۇلارنىڭ بىرنەچچىسگە چېچەك چىقىپ، بىرنەچچە كۈن يېتىپ ساقايغاندىن كېيىن، ئۆز يۇرتىغا يېنىپ كەتتى. ئەگەر ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرەر چوڭ ياكى كىچىك ئادەمگە چېچەك چىقىدىغان بولسا، ئۇلار ئۇنىڭ بېشىغا بېلىق گۆشى ۋە بىرقاچا سۇ تاشلاپ

قويۇپ، ئۆزلىرى يىراق جايلارغا كۆچۈپ كېتىدۇ ۋە ھەپسته ئون كۈنده بىر قېتىم كېلىپ، ئۇنىڭ تىنچلىغىنى سوراپ كېتىدۇ. لېكىن چېچەك يۇقۇپ قالىدۇ دەپ ئۇنىڭغا زادىلا يېقىنلاشمايدۇ.

يېقىنقى ئون يىلدىن بۇرۇن چىڭ دۇسىڭ (316) ئەترابىدىكى بىرمۇنچه تۈڭگانى ئۇلۇغ خانىنىڭ ئەمرى ئىتائىتىدىن چىقىپ غەۋغا قوزغىغان چاغدا، ئۇلۇغ خان نۇرغۇن چېرىك ماڭدۇرۇپ ئۇرۇشقان. تۈڭگانىلار باراۋەرلىك قىلالمايى، ئىچىدىن سەكسەن مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق تۈڭگانىلار قاچقانچه لوپ تەرەپكه قاراپ يولغا چىققان. ئارىلىقتا بۇ تەرەپتىكى بىر تايىپه قالماقلار جۇدۇن يادا (يادا تاش ئارقىلىق جۇدۇن تەلەپ قىلىش ــ ت) قىلىپ ئاسماندىن قار، يامغۇر ۋە مۇز ياغدۇرغانلىقتىن، تۈڭگانىلار نابۇت بولۇپ، قىرىق مىڭغا يېقىن تۈڭگان لوپ تەۋەسىگه يېتىپ كېلىپ، بۇ يەتته شەھەرگه يۇزلەنگەنده، ئۇرۇمچى ۋە كورلىدىن نۇرغۇن چېرىك چىقىپ، ئالدىنى توساپ ئۇرۇشقان. ئاردىدا بىرمۇنچه قان تۆكۈشلەر بولغاندىن كېيىن، يەنه سۇلھى توختام قىلىپ ياردىمىپ، ئۇلارنى لوپتا توختىتىپ، تېرىلغۇ قىلىپ، بۇ جاينى ئاۋات قىلىشقا ئورۇنلاشتۇردى. ئۇلۇغ خان بۇنى سەۋەپ قىلىپ، لوپىنىڭ ئادەملىرىنى يوقلاپ ئۆزىگه تەۋە قىلىش ۋە شەھەر بىنا قىلدۇرتۇپ، چېرىك بىلەن مەنسەپدار قويۇپ، بۇ زېمىننى ئاۋات قىلىش مۇددىئاسىدا بولۇپتۇ. لېكىن، لوپ زېمىنىغا غەزەپ قۇملىرى ياققانلىغى ئۈچۈن، زىرائەتتىن ياخشى ھوسۇل چىقمىغانىدەك كۆرۈنىدۇ. ھازىر ھەرقايسى شەھەرنىڭ ئادەملىرى ئاش-ئوزۇق، مال، ماتا ۋە باشقا ھەر خىل ئىگىن ئاياقلىقلارنى ئېلىپ بېرىپ، سېتىپ قايتىدىغان بولدى. بەزى لوپ ئادەملىرىمۇ چىت، چەكمه شال، خەسه، بۆز، خام، چەكمەن،

سەگەز قاتارلىق نەرسىلەردىن ئىگىن، ئاياق قىلىپ كىيىدىغان بولدى. لېكىن، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى خوتۇن، بالا ۋە چارپايلىرىنى ھەيدەپ، چوڭ بىر دەريادىن ئۆتۈپ، جاڭگال جەزىرىلەرگە كىرىپ كەتتى ۋە ئۇلۇغ خانغا تەۋە بولمىدى دېگەن گەپلەر بار.

لېكىن، بىر ئەسىر ياكى ئۇنىڭدىن ئۇزۇنراق زامانىدىن بۇيان، بۇ شەھەرلەردىكى ئىشان ھەزرەت، موللا ۋە ساھىپ ئادەملەر بۇ جايلارغا بېرىپ، ئۇلارنى ئىمانى ئىسلام ۋە بىنائى مۇسۇلمانچىلىققا تەرغىپ قىلىپ، ئاللانىڭ بىرلىگىنى ئۇگىتىپ تەلىم بەردى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمانچىلىق دائىرىسىگە كىرىپ، قومۇشتىن مەسچىت، خانىقالارنى بىنا قىلىپ، نامازغا ئوقۇيدىغان بولدى دېگەن گەپلەر بار. ئىلاھا بۇ تايىپىلەرگە توغرا ئىنساپ يولىغا باشلاپ، ئۇلارنىڭ نىيەتلىرىنى تۈزەپ، دۇرۇس ئەقىدەت ئاتا قىلغايسەن — ئامىن يارەببەل ئالەمىن!

ئەزىز يارەن ئىقتىدار ئىگىلىرى ۋە ئەتىۋارلىق، لەززەتلىك بۇرادەرلەرنىڭ كۆز خاتىر نۇرلىرىدىن مەخپىي ۋە يوشۇرۇن قالمىغايكى، قىممەت باھالىق ئۆمۈر قەدرى-قىممىتىنى بىلمەي ۋە ئۇنى غەنىمەت كۆرمەي، بىھۇدە غەپلەت بىلەن ئۆتكۈزۈپ يېشىم يەتمىشتىن ئاشتى. ئەمدى قانىلىق دەرىجىسىگە يېقىنلاشتىم. بۇ كەمىنە نادان، بىلىمسىزدىن دۇنيا ۋە خالايىق ئاغزىدا بىر ياخشى نام-نەمۇنە ۋە يادىگار قالمىغانلىقىدىن ئاھ نادامەتلەر چېكىپ، ئۇ ئەيىپلەرنى ياپقۇچى ۋە كەچۈرگۈچى قۇدرەتلىك ۋە كامالەتلىك ئاللانىڭ مۇقەددەس دەرگاھىدىن ئەپۇ ۋە كەچۈرۈم ئۈمىت قىلىپ، سۆزلىرىمنى يۇقۇرىدا يازغاندەك ئادا قىلىپ، پىكرى خىيال بىلەن تۇرغىنىمدا، بۇ غەملىك كۆڭلۈمگە مۇنداق بىر رۇبائى چۈشتى،

رۇبائى:

هەيىق (1) غەفلەت بىرلە ئۆتتۈم مەغفىرەت (2)
قىل ياسەبۇر (3)،
نىسكىمەرد (4) ئاراسىدىن قوغلاماغىل يەۋمەز
نىۇشۇر (5).
ياخشىلىق ئۈمىت تۈتۈپ تارىخ پۈتۈپ مەن
يادىگار.
مەغفۇر ئولدەپ مۇژدە (6) بەرگەيمۇ شايەد (7)
غەفۇر (8).

مەزكۇر كىتاپ پەيغەمبەرگە مەنسۇپ بولغان تارىخ ھىجرىنىڭ بىر مىڭ ئۇچ يۈز يىگىرمە ئالتىنچى يىلى ماھى شەۋۋال ئېيىنىڭ ئونىنچى كۈنى (مىلادى 1908 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ـــ ت) تامام قىلىندى. مېنىڭ ئاللاغا بولغان مىننەتدارلىغىم شۈكى، ھەرقانداق سۆزنىڭ بېشى ۋە ئاخىرى ئالىلا ۋە رەسۇللىلانىڭ سۆزلىرى بىلەن باشلىنىپ تاماملانسا، ئۇ ئالىلانىڭ نۇرلۇق ۋە ئەلا دەرگاھىدە تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ ۋە ياراتقۇچى ئالىلانىڭ ماقۇللۇغىغا

---

(1) ھەيىق ـــ ئىسىت.
(2) مەغفىرەت ـــ كەچۈرۈم.
(3) سەبۇر ـــ سەۋرچان ئاللا.
(4) نىكمەرد ـــ ياخشىلار.
(5) يەۋمەنىۇشۇر ـــ قىيامەت كۈنى.
(6) مۇژدە ـــ خۇش خەۋەر.
(7) شايەد ـــ بەلكى.
(8) غەفۇر ـــ كەچۈرگۈچى ئاللا.

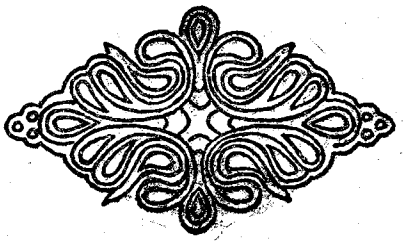
ئېرىشىپ، خالايىقنىڭ دۇئا ۋە پاتىھەسىگە سەۋەپ بولغۇسىدۇر. لېكىن قەلەم ئۆزىنىڭ گۈزەل يۈرۈشى بىلەن، ئىنسانغا ۋاقىت ئىچىدە بۇ پاراكەندە ۋە پەريشان داستان ھەم سۆز-قىسسىلەرنى توپلىدى. سۆزنىڭ ئىنچىكە ۋە نازۇك تەرەپلىرىدىن ۋاقىپ بولغان ۋە كونا ھەم يېڭى داستانلاردىن خەۋەردار بولغان دانا رىسالىچىلاردىن ئۇمىت شۇكىي، ئۇلار بۇ قىسسە ۋە داستانىنىڭ كەم ۋە نۇقسان تەرەپلىرىنى يېپىپ ئىسلاھ قىلسا ھەجەپ تۈيۈلمايدۇ. رۇبائى:

جەمئى ئېتىپ تارىخچەنى يەتمىشتىن
ئاشقان چاغدا مەن،
ئەقلى ئىدرەك، تەن زەئىپ، سۇرفە
سوئال (1) بولغاندا مەن.
بۇ پاراكەندە سۆزۈمدە كۆرسەڭىز
نۇقساننى،
رەھمى ئېتىپ ئىسلاھ بېرىڭ
چۈنكى مەن بۇ ھالدا مەن.

مەن بىلىمسىز، نادان، كەمبەغەل، ئىلىمدە دەسمايىسى يوق ۋە پايدىسىز ئادەم بولساممۇ، لېكىن بۇ كىتاپنى يېزىشقا قۇۋۋەت ۋە ماغدۇرۇمنىڭ يېتىشچە تىرىشتىم. غەپلەت، سۇسلۇق قىلىپ، ھەر بىر ئۇششاق مەسىلىنىڭ دېرەك ۋە ئىسپاتلىرىنى كەم قىلىپ قويۇشنى ئۆزۈمگە راۋا كۆرمىدىم. مېنىڭ ئۇ ئېھسان ئاتا قىلغۇچى مۇقەددەس ئاللا دەرگاھىغا بولغان تەلەپ ۋە مۇددىئالىرىم شۇكىي، ئۇ دىل ئىگىلىرى ۋە ئۇلۇغلارنىڭ زاتلارنى تۇرلەرگە ئايرىشقا قادىر نەزەرلە-

(1) سۇرفە سوئال — يۆتەل، دەم سقىش.

رەنى قوبۇللۇق دەرىجىسىنىڭ شەرىپىگە ئېگە قىلغايسەن ـ ئامىن! ئىلاھا بۇ ئاجىز قېرى بىچارە بەندەڭنىڭ قارا دىلىنى، ئۆز كامالى قۇدرىتىڭ ئارقىلىق ئىمان نۇرى ۋە مەرىپەت چىرىغى بىلەن روشەن ۋە نۇرلۇق قىلغايسەن. بۇ بەندە گۇناكارنىڭ، ھايات بىلەن خوشلىشىپ ئاخىرەتكە كۆچۈش ۋاقتىدا يەنە ئۆز قۇدرىتىڭ بىلەن غايەتسىز ئىلتىپات ۋە ناھايەتسىز مەرھەمەتلىرىگىدىن ئۈمىتسىز ۋە مەھرۇم قويمىغايسەن ـ ئامىن! ئەلھەمدۇلىللاھى رەببىل ئالەمىن! ئالەم مۇلكىنىڭ ئىگىسى بولغان ئاللانىڭ ياردىمى بىلەن تارىخ ھىجرى 1329 ـ يىلى ماھى رەجەپنىڭ 10 ـ كۈنى (مىلادى 1911 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ـــ ت) تامامەن تۈگىدى.

ئىزاھاتلار:

1 مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام ــ ئىسلام پەيغەمبىرى. مىلادى 571 ــ يىلى ئەرەپ يېرىم ئارىلىنىڭ مەككە شەھىرىدە ياشايدىغان قۇرەيش قەبىلىسىگە مەنسۇپ بولغان ئابدۇللابنىنى ئابدۇلمۇتەللىپنىڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. مىلادى 586 ــ يىلدىن باشلاپ ئىسلام دىنىنى دەۋەت قىلىشقا باشلىدى. مىلادى 630 ــ يىلى 1 ــ ئايدا ئەرەپ ئىسلام خەلىپىلىگىنى تىكلەپ، مىلادى 632 ــ يىلى 6 ــ ئاينىڭ 8 ــ كۈنى مەدىنە شەھىرىدە ۋاپات بولغان ھەم شۇ جايدا دەپنە قىلىنغان.

2 ئىبراھىم خەلىلۇللا ــ «قۇرئان»دىكى رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا، ئىبراھىم خەلىلۇللا ئەرەپ قەبىلىلىرىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئەجداتلىرىدىن بىرى بولۇپ، مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامدىن بۇرۇن ئۆتكەن پەيغەمبەرلەرنىڭ بىرى ئىكەن. رىۋايەتتە ئۇنىڭ كەئبە ئىبادەتخانىسىنى بىنا قىلغانلىقى ۋە 175 ياشتا ۋاپات بولغانلىقى، شۇنداقلا ئۇ ۋاپات بولغان چاغدا، ئۆز ئوغلى ئىسمائىل ۋە ئىسھاقلار تەرىپىدىن ھەبرەۋىن دېگەن يەردە دەپنە قىلىنغانلىقى بايان قىلىنىدۇ.

3 مەقامى مەھمۇد ــ ئىسلام دىنى ئېتىقادى بويىچە ئاللا تەرىپىدىن ماختالغان ئەڭ يۇكسەك دەرىجىنىڭ بىرى، "مەھمۇت" سۆزى ئەرەپچە "ماختالغان"، "ياخشى" دېگەن مەنىدە.

4 ئەششەرەئە مۇ بەششەرەئە ــ مىلادى 622 ــ يىلى 9 ــ ئايدا مۇھەممەت پەيغەمبەر مەككە شەھىرىدىن مەدىنە شەھىرىگە ھىجرەت قىلغاندا (كۆچكەندە)، ئىسلام ئۇچۇن جان پىدالىق بىلەن كۈرەش قىلغان ۋە ئاللا تەرىپىدىن چوقۇم جەننەتكە كىرىدىغانلىقى ھەققىدە بىشارەت بېرىلگەن ئەبۇ بەكر سىددىق،

ئۇمەربننى خەتتاپ، ئوسمان بننى ئەففان، ئەلى بننى ئەبۇ تالىپ، تەلئەبننى ئابدۇللا، زەبىربننى ئەۋام، ئابدۇلراخمان بننى ئەۋف، سەئىد بننى ۋەققاس، سەئىدبننى زەيد، ئەبۇ ئۇبەيدە بننى جەررراھ قاتارلىق ئون نەپەر ساھابە.

5 بەدرە ئەھلى ــ مىلادى 624 ــ يىلى 3 ــ ئايدا مۇھەممەت پەيغەمبەر 300 دىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ، سۇرىيەدىن مەككىگە قايتقان قۇرەيش قەبىلىسىنىڭ باشلىغى ئەبۇ سوفيانىنىڭ كارۋانلىرىنى توسۇپ ھۇجۇم قىلغان چاغدا، مەدىنە شەھىرىنىڭ غەربى جەنۇبىدىكى بەدرە (ھازىر سەئۇدى ئەرەبىستانىغا قارايدۇ) قەلئەسىدە يارىدەمگە كەلگەن مىڭغا يېقىن قۇرەيش يارىدەمچى قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ 140 دىن ئارتۇق لەشكىرىنى يوق قىلدۇ. جۇملىدىن بۇ ئۇرۇشتا ئۆز تەرىپىدىنمۇ بىرمۇنچە ئادەم قۇربان بولۇپ، شاھادەتلىك دەرىجىسىگە ئېرىشىدۇ. بۇلار بولسا بەدرە ئەھلى دەپ ئاتىلىدۇ.

6 ئۇھۇد ئەھلى ــ مىلادى 625 ــ يىلى 3 ــ ئايدا، مۇھەممەت پەيغەمبەر باشچىلىغىدىكى مىڭدىن ئارتۇق قوشۇن بىلەن ئىسلام دىنىگە كىرمىگەن قۇرەيش قەبىلىسىنىڭ باشلىغى ئەبۇ سوفيان باشچىلىغىدىكى 3 مىڭ قوشۇن ئوتتۇرىسىدىكى ئۇھۇد (مەدىنە شەھىرىنىڭ يېنىدا) دىگەن تاغدا بولغان جەڭدە قۇربان بولغان كىشىلەر.

7 ئەقەبە ئەھلى ــ مىلادى 621 ــ يىلى يەزرىپ دىگەن جايدىن كېلىپ ئەقەبە دىگەن جايدا مۇھەممەت پەيغەمبەر بىلەن ئۇنىجى قېتىم سۆلھى تۈزۈپ، ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان قەزرەج قەبىلىسىنىڭ 10 نەپەر كىشىسى ۋە ئەۋس قەبىلىسىنىڭ ئىككى كىشىسى. شۇنداقلا 622 ــ يىلى يەنە شۇ يەزرىپدىن كېلىپ ئەقەبەدە مۇھەممەت پەيغەمبەر بىلەن ئىككىنچى قېتىم سۆلھى تۈزۈپ ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان 72 نەپەر كىشى.

8 سۇففە ئەھلى ــ مىلادى 657 ــ يىلى 3 ــ خەلىپە ئوسمان ئۇلتۇرۇلگەندىن كېيىن، مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ كۆيوغلى ئەلى خەلىپە بولۇپ سايلا-

نىدۇ. بۇ چاغدا سۇرىيە باش ۋالىسى ماتاۋبيە ئوسمانلىنىڭ ئۆلۈمىنى ئەلىدىن كۆرۈپ، ھازىرقى ئەفرات دەريالىرىنىڭ ياقىسىدىكى سوففە تۈزلەڭلىگىدە ئەلىگە قارشى چوڭ جەڭ قوزغايدۇ. بۇ جەڭ 110 كۈن داۋاملىشىپ، ئەلى تەرەپتىن بىرمۇنچە ئادەملەر ھالاك بولىدۇ. بۇلار سۇففە ئەھلى دەپ ئاتىلىدۇ.

9 موغۇلستان ــ ميلادى 1348 ـ يىلى چاغاتاي ئەۋلادى تۇغلۇق تېمۇر-خان تەرىپىدىن قۇرۇلغان ۋە ھازىرقى قورغاس ناھىيەسىنىڭ دائىرىسىدىكى ئالمىلىق شەھرىنى پايتەخت قىلىپ، شىمالدا ئالتاي تاغلىرىدىن باشلاپ كاتتا دېڭىز (بالقاش كۆلى)غىچە، غەربتە فەرغانە ئويمانلىقىغى، جەنۇبىتا قارا قورۇم تاغلىرى، شەرقتە قۇمۇلنىڭ شەرقىغىچە بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان دۆلەت. 1514 ـ يىلى ئۇنىڭ ئورنىغا يەركەن خانلىغى قۇرۇلغان.

10 فەغفۇرچىنى ــ بۇ ئەسلىدە "فاكپۇر" (Fakpur) دىگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، بۇ سۆز ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشايدىغان قەدىمقى ساك تىلىدە "پادىشا"، "باشلىق" دىگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. ميلادى 10 ـ ئەسىردە نامەلۇم بىركىشى تەرىپىدىن يېزىلغان «ھۇدۇتۇل ئالەم» دىگەن كىتابنىڭ 8 ـ بابىدا "چىنلىقلار (جۇڭگولۇقلار ــ ت) ئۆز پادىشاسىنى فەغفۇرچىنى دەيدۇ" دەپ يېزىلغان. «تارىخ ھەمدى»دە بولسا بۇ سۆز دۆلىتىمىزنىڭ ئىچكى رايونلىرىدا مەيدانغا كەلگەن ھەرقايسى مىللەت سۇلالىلىرىغا قارىتىلغان.

11 ئوسمانىيە ــ ئەسلىدە ئوتتۇرا ئاسىيا ئوغۇز قەبىلىسىنىڭ ئەۋلاتلىرىدىن ئۇمران، ئەرەپ رايونلىرى ۋە ئاخىرىدا كىچىك ئاسىياغا كۆچكەن تۈرك دەپ ئاتالغان قەۋمنىڭ باشلىغى غازى سۇلتان ئوسمانخان تەرىپىدىن ھىجرى 699 ـ يىلى (مىلادى 1299 ــ 1300 ـ يىلى) قۇرۇلغان چوڭ سۇلالە بولۇپ، بۇ سۇلالە ميلادى 1924 ـ يىلى مۇستاپا كامال تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغان.

12 ئابدۇلئەزىزخان بىننى ئابدۇلمەجىد خان ــ بۇ جايدا ميلادى 1860 ـ يىلى قېرىنداشى ئابدۇلمەجىدخان بىننى ماھمۇدخان سانى (ئىككىنچى) نىڭ ئورنىغا دەسسەپ، ميلادى 1876 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن ئابدۇلئەزىز خان بىننى ماھمۇد خان سانى كۆزدە تۇتۇلسا كېرەك.

13 بۇ جايدا ئوسمانىيە سۇلالىسىنىڭ پايتەختى ئىستانبۇل شەھىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

14 مىراخور باشى ــ ئەسلىدە خان، پادىشا ۋە ئەۋلىيائى ئەززەملەرنىڭ ئات باققۇچىلىرى باشلىغى دىگەن مەنىدە بولۇپ، كېيىنچە يەنە خان ۋە پادىشالارنىڭ باج ـ سېلىق، كىرىم ـ چىقىم ئىشلىرىغا نازارەت قىلغۇچى باش ئەمەلدارلارمۇ "مىراخورباشى" دىگەن نام بىلەن ئاتالغان.

15 سۇلتان مۇھەممەت مۇراد خان ــ يەنى سۇلتان مۇھەممەت مۇراد خان خامىس بىننى ئابدۇلمەجىد خان. مىلادى 1876 ـ يىلى ئابدۇلئەزىز خان بىننى ماھمۇد خان سانىنىڭ ئورنىغا دەسسەپ، ئاز ۋاقىت ھۆكۈمرانلىق قىلغان.

16 ئەرەپ ــ ھازىرقى سەئۇدى ئەرەبىستانى، سۇرىيە، ئىراق، مىسىر ۋە ئافرىقادىكى "ئەرەپ مەغرۇبى" قاتارلىق جايلارنىڭ ئومۇمى جوغراپىيەلىك نامى ۋە بۇ جايلاردا ياشايدىغان ئەرەپ تىلىدە سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ ئومۇمى ئېتنىك نامى.

17 ئەجەم ــ ئەسلىدە ئاسىيادا ياشايدىغان غەيرى ئەرەپ مىللەتلىرىنىڭ ئومۇمى ئېتنىك نامى ۋە جوغراپىيەلىك نامى بولۇپ، كېيىنچە بۇ نام پەقەت ئىران زېمىنى ۋە ئىراندا ياشايدىغان پارىس مىللىتىنىڭ جوغراپىيەلىك ھەم ئېتنىك نامى بولۇپ قالدى.

18 ئابدۇلھەمىد خان ــ يەنى ئابدۇلھەمىد خان ساڭى بىننى ئابدۇلمەجىد خان. مىلادى 1876 ـ يىلى قېرىندىشى سۇلتان مۇھەممەت مۇراد خان خامىس بىننى ئابدۇلمەجىد خانىنىڭ ئورنىغا دەسسەپ، مىلادى 1909 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

19 مىرزاھەيدەر ــ يەنى مىرزامۇھەممەت ھەيدەر بىننى مىرزا مۇھەممەت ھۇسەيىن دوغلاتى. مىلادى 1500 ـ يىلى قەشقەردە دۇنياغا كەلگەن. ياش ۋاقتىنى يەركەن خانلىغىدا ئۆلىم ئۇگىنىش، سىياسەتچىلىك ۋە ئەمەلدارلىق بىلەن ئۆتكۈزگەن. مىلادى 1541 ــ 1551 ـ يىللىرى كەشمىرده تۇرغان مەزگىلدە مەشھۇر «تارىخى رەشىدى» ناملىق ئەسەر يېزىپ، سۇلتان ئابدولرەشىت

خانغا تەقدىم قىلغان. بۇ ئەسەردە ئاساسەن قەدىمقى تۈركى قەۋملەرنىڭ تارىخى، بولۇپمۇ مىلادى 14 ـ ئەسىرنىڭ يېرىمىدىن باشلاپ، ئاپتونۇملۇق ئۇيغۇر ياشىغان دەۋرگىچە بولغان ۋەقەلەر تەپسىلى بايان قىلىنىدۇ.

20 ھەزرىتى ئادەم سەفىيۇللا ــ يەنى ئادەم ئەلەيھىسسالام. "قۇرئان" ۋە باشقا كىتابلاردىكى رىۋايەتلەردە، بۇ دۇنيادىكى پۈتۈن ئىنسانلارنىڭ ئەڭ تۇنجى ئاتىسى دەپ بايان قىلىنىدۇ. بەزى رىۋايەتلەردە، ئۇ مىلادىدىن 5584 يىل ۋە مۇھەممەت پەيغەمبەردىن 6216 يىل بۇرۇن ياشىغان دەپ ھىكايە قىلىنىدۇ.

21 قەيسەر ــ بۇ جايدا قەدىمقى رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ پادىشاسى يولىيوس قەيسەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇ مىلادىدىن بۇرۇنقى 101 ـ يىلى دۇنياغا كەلگەن. كېيىنچە ئاسىيا، ياۋروپا ۋە ئافرىقانىڭ بىرمۇنچە جايلىرىنى بىسۇتۇلۇپ چوڭ جاھانگىرغا ئايلانغان. مىلادىدىن بۇرۇنقى 35 ـ يىلى ۋاپات بولغان. كېيىنچە ئەرەپ تارىخچىلىرى بارلىق رۇما ئىمپېراتۇرلىرىنىڭ ھەممىسىنلا "قەيسەر" دېگەن نام بىلەنمۇ ئاتىغان.

22 كىسرا ــ قەدىمقى ئىران ساسانىلار سۇلالىسى (مىلادى 224 ــ 651 ـ يىلى)نىڭ 20 ـ پادىشاسى خوسرو نوشىرۋان ئاۋال (بىرىنچى) بولۇپ، مىلادى 531 ـ يىلى تەختكە چىقىپ 579 ـ يىلى ۋاپات بولغان. "كىسرا" دېگەن سۆز ئەرەپلەر تەرىپىدىن بېرىلگەن نام.

23 پىرئەۋن ــ مىلادىدىن بۇرۇنقى 3400 ـ يىلىدىن باشلاپ مىسىردا ھۆكۈم سۈرگەن يىگىرمە ئالتە سۇلالە پادىشالىرىنىڭ ئومۇمى نامى. ئاپتور بۇ جايدا پىرئەۋنلەر سۇلالىسىنىڭ 4 ـ ۋە 12 ـ سۇلالىلىرىنى كۆزدە تۇتىدۇ. چۈنكى بۇلارنىڭ ئالدىنقىسى مىسىردا ئەلئىھرامىلارنى بىنا قىلىشقا، كېيىنكىسى بولسا مىسىردا نۇرغۇن ھەشەمەتلىك شەھەر ۋە سارايلارنى بەرپا قىلىشقا تۆھپە قوشقان.

24 نەمرۇد ــ بۇ قەدىمقى بابىل دۆلىتىنىڭ (ھازىرقى ئىراق تەۋەسىدە) بىرقانچە سۇلالە ھۆكۈم سۈرگەن پادىشالارنىڭ ئومۇمى نامى. ئاپتور بۇ جايدا «تەۋرات»دا بايان قىلىنغان ۋە ئىبراھىم خەلىلۇللا بىلەن جەڭ ماجىرالارنى

قىلىپ، ئۇنى ئوتتا كۆيدۈرگەن نەمرۇدنى كۆزدە تۇتسا كېرەك. بەزى رىۋا-يەتلەردە نەمرۇد ھامانىڭ ئوغلى، ۋە نوھنىڭ نەۋرىسى بولۇپ، مىلادىدىن 2640 يىل بۇرۇن ئۆتكەنلىگى سۆزلىنىدۇ.

25 سۇلتان ئابدۇلرەشىت خان ــ مىلادى 1514 ــ يىلى قۇرۇلغان يەركەن خانلىغىنىڭ ئىككىنچى سۇلتانى بولۇپ، ياش ۋاقىتىنى ئىلىم، موزىكا ئۇگىنىش، سپاھىلىك، ھەربى ئەمەلدارلىق بىلەن ئۆتكۈزگەن. بىر مەزگىل يەركەن خانلىغىغا قاراشلىق يەتتە سۇ رايونىنىڭ (ھازىرقى بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبى) باش ۋالىسى بولغان. مىلادى 1533 ــ يىلى تەختكە چىقىپ، مىلادى 1570 ــ يىلى يەركەندە ۋاپات بولۇپ، "ئالتۇنلۇق" قەبرىستانلىغىغا دەپنە قىلىنغان.

26 سۇلتان سەئىد خان ــ يەركەن خانلىغىنىڭ تۇنجى سۇلتانى، چاغاتاي ئەۋلادى. تۇغلۇق تېمۇر خانىنىڭ 7 ــ ئەۋلادى، سۇلتان ئابدۇلرەشىت خانىنىڭ دادىسى. مىلادى 1514 ــ يىلى يەركەن خانلىغىنى قۇرۇپ، مىلادى 1533 ــ يىلى شىزائىدىكى ئالى رايونىغا قىلغان ھەربى يۈرۈشىدە ئىس تېگىش كېسىلىگە دۇچار بولۇپ يەركەندە ۋاپات بولغان ۋە" ئالتۇنلۇق" قەبرىستانلىغىغا دەپنە قىلىنغان.

27 يەتتە شەھەر ــ بەزى ئەسەرلەردە ھازىرقى تىيانشان تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى قەشقەر، يەركەن، خوتەن، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ، كۇچار، كورلا قاتارلىق شەھەرلەر كۆزدە تۇتۇلسا، بەزى ئەسەرلەردە قەشقەر، يېڭسار، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ، كۇچار، كورلا قاتارلىق شەھەرلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. «تارىخى ھەمدى»دە بولسا قەشقەر، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچار، تۇرپان قاتارلىق يەتتە شەھەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ھازىر بۇ تەرەپلەر ئالتە شەھەر دەپ ئاتىلىدۇ.

28 نوھ بىننى ئادەم سانى ــ «تەۋرات»، «قۇرئان» قاتارلىق ئەسەرلەردە، يەر يۈزىدىكى "تۇنجى ئىنسان" ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى بولۇپ، مىلادىدىن 2911 يىل بۇرۇن دۇنياغا كېلىپ، 950 يىل ئۆمۈر كۆرگەن دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ.

29 "موغوللىيە" ــ 9 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن.

30 خاقانى چىنى ــ بۇ "جۇڭگو خاقانى" "جۇڭگو سۇلالىسى" دىگەن مەنىلەردە بولۇپ، مەملىكتىمىز جۇڭگودا، بولۇپمۇ ئوتتۇرا جۇڭگو رايۇنىدا مەيدانغا كەلگەن خەنزۇ ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر ھۆكۈمرانلىق قىلغان سۇلاللار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. «تارىخى ھەمىدى»دە بولسا ئاساسەن مانجۇلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان چىڭ سۇلالىسى (مىلادى 1644 ــ 1911 ـ يىلى) كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

31 «رەۋزە تۇسسافا»، بۇ ئەسەر خوراسان دۆلىتىدە (مىلادى 1451 ــ 1507 ـ يىلى) ياشىغان ئىران تارىخچىسى مۇھەممەت ئىبنى خاۋەندشاھ ئىبنى مەھمۇت مىرخۇند (مىلادى 1498 ـ يىلى ۋاپات بولغان) تەرىپىدىن ئەلشىر ناۋايىنىڭ (مىلادى 1441 ــ 1501 ـ يىلى) تەشەببۇسى بىلەن ھىراتتىكى "ئىخلاسىيە" مەدرىسىسىدە يېزىلغان 6 تومىلۇق ئەسەر. بۇ ئەسەرنىڭ تولۇق نامى بولسا «رەۋزەتۇسسافائى فى سىرە ــ تۇلئەنبىيا ۋە مۇلكى ۋە ئەلخە-لافە».

32 «مۇنتە خەبىۇت تاۋارىخ» ــ بۇ ئەسەر يەنە «تارىخى خوقەند» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئەسەر ھىجرى 1259 ـ يىلى (مىلادى 1842 ــ 1843 ـ يىلى) قوقانلىق شەيخۇلئىسلام ھاجى مۇھەممەت ھېكىم ۋەلىد سەيىد مەسۇم خان (خوجا مۇھەممەت ھېكىم خان تۆرە بىننى مەسۇمخان) تەرىپىدىن يېزىلغان بىرقەدەر مۇكەممەل ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ تارىخىغا دائىرە ئەسەر.

33 جۇد تېغى ــ ھازىرقى ئىراق تەۋەسىدىكى دىجلى دەريالىسىنىڭ شەرقى يەنى ئىبنى ئۆمەر چۆللۇگىگە جايلاشقان بىرتاغىنىڭ نامى. "قۇرئان" دا نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ بۇ تاققا چىققانلىغى سۆزلەنسە، «تەۋرات» دا، ئۇنىڭ ھازىرقى سۇۋېت ئەرمىنىيەسى بىلەن تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ چېگرىسىدىكى ئارارات (ئاغرى) تېغىغا چىققانلىغى رىۋايەت قىلىنىدۇ.

34 بابىل ــ قەدىمقى بابىل دۆلىتىنىڭ پايتەختى بولۇپ، ئۇنىڭ خارا-بىسى ھازىرقى ئىراقنىڭ پايتەختى باغدات شەھىرىدىن 93 كىلومېتىر يىراق. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇ شەھەرنى مىلادىدىن 2640 ـ يىل بۇرۇن ياشىغان

نەمرۇد بىنا قىلغان ئىكەن.

35 يەمەن ــ ھازىرقى ئەرەپ يېرىم ئارىلىنىڭ جەنۇبى قىسمى بولۇپ، رىۋايەتلەردە قەدىمقى ئەرەپ قەبىلىلىرى دەل مۇشۇ زېمىندا پەيدا بولۇپ كۆپەيگەن ئىكەن. دۇنيادا ئۆزىنىڭ زالىملىغى، پىخسىقلىغى بىلەن داڭ چىقارغان شاھ شەددات (شەددادبىننى ئەملەق بىننى ھام بىننى نوھ) ئەنە شۇ يەمەنلىك ئىكى دەسلەپكى ھۆكۈمرانلىرىدىن بىرى.

36 ھەزەرمەۋت ــ ھازىرقى يەمەنلىكى جەنۇبىدىكى قەدىمقى بىر جايلىنىڭ نامى.

37 ئومان ــ ئەرەپ يېرىم ئارىلىنىڭ غەربى جەنۇبىدىكى جايلارنىڭ ئومۇمى نامى.

38 ئىراقەيىن ــ ھازىرقى ئىراق ئەتراپى.

39 فارس ــ ئىران رايونى ۋە ئىراندا ياشايدىغان فارس تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ جوغراپىيەلىك ۋە ئېتنىك نامى.

40 يەجۇج ۋە مەجۇج ــ «قۇرئان» رىۋايەتلىرىگە قارىغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ياشايدىغان ۋە ئىنسانىيەتكە بالايى ــ ئاپەت تۇغدۇرىدىغان ئەقەدىمقى ئىككى بەدىۋى قەبىلە. قەدىمقى يەھۇدى ۋە خرىستىيان رىۋايەتلىرىگە ئاساسلانغاندا، ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن (ملادىدىن بۇرۇنقى 356 ــ 323 ــ يىللى) ئۇلارنىڭ ئەتراپىغا بىر سېپىل سوقتۇرۇپ، ئۇلارنى مەڭگۈ قورشاپ قويغان ئىكەن. ئۇلار بۇ سېپىلدىن چىقىقان كۈنى قىيامەت قايىم بولىدۇ، دېگەن گەپلەر بار.

41 كىيومىرس ــ ئىراندىكى زەردەش دىنى تەرەپتارلىرىنىڭ مۇقەددەس كىتابى "ئاۋېستا" ۋە مىرزا ئەبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» دېگەن كىتابىغا ئاساسلانغاندا، كىيومىرس ئىرانىنىڭ رىۋايەت دەۋرىدىكى پىشدادىيان سۇلالىسىنىڭ تۇنجى پادىشاسى بولۇپ، ئۇ ملادىدىن 5500 يىل بۇرۇن ياشىغان ئىكەن. زەردەش دىنى تەرەپتارلىرى كىيومىرسنى ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلىغا قويۇپ، ئۇنى "ئىنسانىيەتنىڭ تۇنجى ئەجدادى" دەپ قارايدۇ. "كىيومىرس" سۆزىنىڭ مەنىسىمۇ "بۇيۇك ئادەم" دېگەنلىك بولىدۇ.

42 تۈرك ــ ئىسلام دىنى رىۋايەتلىرىدە ئۇ ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ نەۋرىسى يافەسنىڭ ئوغلى بولۇپ، تارىخى ماتېرىياللاردا بولسا ئۇلار ئەسلىدە خۇاڭخې دەريياسىنىڭ شىمالى، موڭغۇل ياپلاقلىرى، سىبىرىيەنىڭ جەنۇبى، ھازىرقى شىنجاڭ. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە باشقا جايلاردا ياشايدىغان ئالتاي تىلى سىستېمىسىنىڭ تۈركى تىللار ئائىلىسىدىكى بىرمۇنچە قەبىلە ۋە ئۇلۇسلارنىڭ ئورتاق نامى. مىلادىن ئىككى مىڭ يىل ئىلگىرى، دۆلىتىمىزنىڭ قەدىمقى ئەسەرلىرىدە "دى" (狄) ، "بېي دى" (北狄) ، كېيىنچە يەنە "دىڭ لىڭ" (丁零) ، "تېيې لې" (铁勒) "تۈكيۇ" (突厥) دەپ تىلغا ئېلىنغان. بۇ ناملارنىڭ ھەممىسى "تۈرك" سۆزىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى.

43 فەرىدۇن ــ بۇ ئىرانىنىڭ رىۋايەت دەۋرىدىكى پىشدادىيان سۇلالىسىنىڭ 6 ــ پادىشاسى، كېيومىرسىنىڭ ئەۋلادى. ئۇ ئەينى زامانىدا ئەرەپ ۋە توران (ئوتتۇرا ئاسىيا) رايونلىرىنى ئۆزىگە قاراتقان ئىكەن.

44 تۈر ــ شاھ فەرىدۇننىڭ ئوغلى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، فەرىدۇن ئۆزىگە قاراشلىق زېمىنلارنى تۈر، سىلىم ۋە ئىرەج قاتارلىق ئۈچ ئوغلىغا تەقسىم قىلغاندا، تۈران رايونى تۈرغا تەككەن ئىكەن ۋە "تۈران" دىگەن ناممۇ تۈرنىڭ دەۋرىدىن باشلانغان بولۇپ، ئۇ "تۈرك" دىگەن سۆز بىلەن "تۈر" دىگەن سۆزنىڭ قوشۇلمىسىدىن پەيدا بولغان ئىكەن.

45 تاناسخىيە ۋە ھۇلۇلىيە ــ مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ كۆيوغلى ئەلىنى ئاخىرقى پەيغەمبەر دەپ تونۇيدىغان راپىزىيە سۇلۇگىگە تەئەللۇق بولغان دىنى ئىدىيۇى ئېقىم بولۇپ، ئۇلگەن ئادەمنىڭ روھى يەنە يۆتكۈلۈپ تىرىلىپ قايتىدۇ دىگەن قاراشنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

46 شىئە ــ ئىسلام دىنىدىكى ئەلى تەرەپتارلىرىدىن تەشكىللەنگەن بىرمەز-ھەپ بولۇپ، بۇ ئەرەپچە "ئەگەشكۈچىلەر" دىگەن مەنىدە. بۇ مەزھەپ مىلادى 656 ــ يىلى ئەرەپ خەلىپىلىگىنىڭ 3 ــ خەلىپىسى ئۇلتۇرۇلگەندىن كېيىن، خەلىپىنىڭ ۋارىسلىغىنى تالىشىش سەۋەپلىرى بىلەن مەيدانغا كېلىپ، ئەلىنىڭ ۋارىسلىغىنى قوللىغان. كېيىنچە ئۇلار ئىسلام دىنىدە سۇننى مەزھىبىگە قارشى بىر مەزھەپكە ئايلانغان. ئۇلار ئەلىنى مۇھەممەت پەيغەمبەردىن

يۇقۇرى قويغان، جۈملىدىن يەنە بىرمۇنچە دىنىي ئەقىدىلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان. مىلادى 1502 ـ يىلى، ئىران پادىشاسى شاھ ئىسمائىل (مىلادى 1502 ـــ 1524 ـ يىللىرى ئىچىدە تەختتە تۇرغان) شىئە مەزھىبىنىڭ قاراشلىرىنى ئىراننىڭ دۆلەت دىنى دەپ جاكالىغان.

47 مۇتەسەۋۋىپە ـــ بۇ ئىسلام دىنىدىكى ئالاھىدە بىر ئىدىيىۋى ئېقىم بولۇپ، يەنە "تەسەۋۋىپچىلەر"، "سوفىلار" "تەرىقەتچىلەر" دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئىدىيىۋى ئېقىم ئىسلام دىنىدىكى ئالاھىدە بىر مەزھەپ بولماستىن، بەلكى ھەممە مەزھەپلەرنىڭ ئىچىگە سىڭىپ كىرگەن بىر ئېقىم. ئۇلار جاپالىق زىكرى تالاۋەت قىلىشنى، بۇ يول ئارقىلىق "مۇتلەق ھەقىقەت"كە يېتىشنى، يەنى ئاخىرقى ھىساپتا ئاللا بىلەن ئادەمنىڭ بىرلىگىنى تەشەببۇس قىلىدۇ. شىنجاڭدا بۇ ئىدىيىۋى ئېقىمنىڭ نەخشىبەندىيە، قادىرىيە، چەشتىيە قاتارلىق تارماقلىرى بار.

48 ئىمام مۇھەممەد بىننۇلھەزم ئەلـزاھىرى ـــ بۇ ئەسلىدىكى ئىسلام ئەندالۇس رايونىدا (ھازىرقى ئىسپانىيە ۋە پورتۇگالىيە) ئۆتكەن مەشھۇر تەپسىر ۋە ھەدىس ئالىمى. ھىجرى 384 ـ يىلى (مىلادى 994 ـ يىلى) قىرتوپە دىگەن جايدا تۇغۇلۇپ، ھىجرى 456 ـ يىلى (مىلادى 1064 ـ يىلى) ۋاپات بولغان.

49 ئەمىر ئابامۇسلىم مەرۋىزى ـــ يەنى ئابدۇلراخمان بىننى مۇسلىم خوراسانى. خوراسان رايونىنىڭ مەرۋىز شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. شۇڭلاشقا ئۇ يەنە "خوراسانى" دىگەن تەخەللۇسنىمۇ قوللانغان. ھىجرى 132 ـ يىلى (مىلادى 750 ـ يىلى) 600 مىڭ قوشۇن بىلەن شام شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئەرەپ ئۇمەييە خەلىپىلىگىنى يوق قىلىپ، ئەرەپ ئابباسىيە سۇلالىسىنى تىكلىگەن ھەم ئەبۇ ئابباس سەففاھ ئابدۇللا بىننى مۇھەممەت بىننى ئەلى بىننى ئابدۇللا بىننى ئابباسنى خەلىپە قىلىپ تىكلىگەن. ھىجرى 137 ـ يىلى (مىلادى 754 ـ يىلى) ۋاپات بولغان.

50 سۇلتان ئەبۇسە ئىدمىرزا ـــ يەنى ئەبۇ سەئىد بىننى مۇھەممەت بىننى ئەمىرانىشاھ بىننى تېمۇرلەڭ. سەمەرقەنتنى پايتەخت قىلغان تېمۇرىيە

سۇلالىسىنىڭ 7 ـ پادىشاسى. ھىجرى 859 ـ يىلى (مىلادى 1451 ـ يىلى) تەختكە چىقىپ، ھىجرى 873 ـ يىلى (مىلادى 1468 ـ يىلى) ئازەربەيجان ۋالىسى ئۇزۇن ھەسەن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

51 خىتاي ــ چاغاناي يېزىغىدا يېزىلغان كىلاسسىك ئەسەرلەردە، بۇ سۆزنىڭ مۇنداق بىرقانچە مەنالىرى بار: بىرىنچى، بۇ ئەسلىدە ئالتاي تىل سىستېمىسى مانجۇ ـ تۇنغۇس تىللىرى ئائىلىسىدىكى (بەزىلەر تۈركى تىللار ئائىلىسىدە دەپ قارايدۇ) قەدىمقى بىر ئۇلۇسنىڭ نامى بولۇپ، مىلادى 10 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ھازىرقى دۆلىتىمىزنىڭ شەرقى شىمال رايونىدا باش كۆتىرىپ، زور خىتاي خاندانلىغىنى (لىياۋ خاندانلىغىنى) قۇرغان. مىلادى 12 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا خىتاي خاندانلىغى يىمىرىلىپ، ئۇنىڭ بىرقىسمى غەربكە كۆچۈپ، قەشقەر ۋە بالاساغۇننى مەركەز قىلغان قاراخانىلار سۇلالىسىنى يوقوتۇپ "قاراخىتاي" خاندانلىغىنى قۇرغان. دىمەك "خىتاي" سۆزى ئەنە شۇ ئۇلۇسنىڭ ئۆز نامى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئىكىنچى، بەزى تارىخى ئەسەرلەردە (جۇملىدىن ئەرەپچە، فارىسچە ئەسەرلەردە)، مىلادى 13 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىكى چىنگىز ئىستىلاسىدىن بۇرۇنقى ۋە چىنگىز ئىستىلاسى دەۋرىدىكى شىمالى جۇڭگو رايونى، بولۇپمۇ خۇاڭخې دەريا-سىنىڭ شىمالىدىكى ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرى. ئومۇمەن "خىتاي"، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبى، بولۇپمۇ چاڭجاڭ دەرياسى ۋادىلىرىدىكى خەنزۇ رايونلىرى "چىن" ياكى "چىنى"، "سىنى" دىگەن جوغراپىيەلىك نامىلار بىلەن ئاتالغان. ئۇچىنچى، بۇ دەۋردە يەنە "خىتاي" سۆزى شىمالى جۇڭگو، شەرقى شىمالى جۇڭگو رايونلىرىدا ياشايدىغان مانجۇ ـ تۇنغۇس تىلىدىكى بىرمۇنچە ئاز سانلىق مىللەتلەر (موڭغۇللار بۇنىڭ تېشىدا) "خىتاي" ۋە جەنۇبى جۇڭگودىكى خەنزۇ ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر "چىن"، "چىنى"، "سىنى" دىگەن ئېتنىنىك ناملار بىلەن ئاتالغان. تۆتىنچى، بەزى ئەسەر-لەردە مىلادى 14 ـ ئەسىردىن كېيىنكى چاغاتاي ئەۋلادى ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونلاردىن باشقا بارلىق جۇڭگو زېمىنى، بولۇپمۇ مىڭ سۇلالىسى (مىلادى 1368 ــ 1644 ـ يىلى) ھۆكۈمرانلىغىدىكى جۇڭگو زېمىنىنى ۋە بۇ جايدا ياشايد-

دىغان خەنزۇ ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى (موڭغۇللار بۇنىڭ تېشىدا) ئومۇمەن "خىتاي" ياكى "چىنى" دىگەن جوغراپىيەلىك ۋە ئېتنىك نام بىلەن ئاتالغان. "تارىخى ھەمىدى" دە بولسا، "خىتاي" سۆزى بەزىدە ئىچكى ئۆلكىلەردىكى غەيرى ئىسلام دىنىدە بولغان خەنزۇ، مانجۇ قاتارلىق مىللەتلەرنى كۆرسەتسە، بەزىدە بۇ ئەسەردە بايان قىلىنغان "موغۇلستان" زېمىندىن باشقا جۇڭگو زېمىنى،بەزىدە ئىچكى ئۆلكىلەردە قۇرۇلغان خەنزۇ ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ سۇلالە ۋە پادىشالىقلىرىنى ئىپادىلەپ، "خاقانى چىنى"، "فەغفۇرچىنى" دىگەن نامىلار بىلەن بىر مەنىدە بايان قىلىنغان. بەزىدە بولسا پەقەت خەنزۇ مىللىتىنى كۆرسەتكەن. بۇ جايدا بولسا جۇرجىت خانلىغى (مىلادى 1115 ــ 1234 ــ يىلى) كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

52 ئالتانخان ــ مىلادى 1114 ــ يىلى شەرقى شىمالدىكى خىتاي خاندانلىغىنى يوق قىلىپ ئورنىغا دەسسىگەن مانجۇ ــ تۇنغۇس تىلىدىكى جۇرجىت ئۇلۇسى تەرىپىدىن قۇرۇلغان جىن (金) خاندانلىغىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئومۇمى نامى.

53 جۇڭدۇ ــ مىلادى 907 ــ يىلى قۇرۇلغان خىتاي خاندانلىغىنىڭ ئوتتۇرا پايتەختى دادۇفۇ (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ نىڭچېڭ ناھىيەسى) دىگەن شەھەرنىڭ نامى بولۇپ، بۇ جايدا خىتاي خاندانلىغىنىڭ تۆۋەنكى (جەنۇبى) پايتەختى يەنجىڭ (ھازىرقى بېيجىڭ) شەھىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

54 ئۇيغۇر مەملىكىتى ــ بۇ جايدا مىلادى 866 ــ يىلى ئۇرخۇن ئويغۇرخانلىغىنىڭ شاھزادىسى بارچۇق تېكىن تەرىپىدىن قۇرۇلغان قوچوئۇيغۇر-خانلىغى (ئىدىقۇت خانلىغى)نىڭ ئەسلى زېمىنى كۆزدە تۇتۇلغان. بۇ خانلىق ئەينى زاماندا شەرقىتە جايۇگۈەن، غەرپىتە كۇچار (بەزى چاغلاردا خوتەن رايونىغىچە)، شىمالدا بوغدا تاغلىرى، جەنۇبتا قاراڭغۇ تاغ قاتارلىق جايلارغىچە سوزۇلغان ئىدى.

55 خەلىپە مۇستەئسىم ــ يەنى ئەبۇ ئەھمەت ئابدۇللا بىنىنى مۇستەنسىر مەنسۇر بىللا: ئەرەپ ئاببا سىيە خەلىپىلىگىنىڭ 37 ــ خەلىپىسى بولۇپ،

هجری 654 ـ یىلی (مىلادی 1256 ـ یىلی)، بەزی ماتىریاللاردا هجری 656 ـ یىلی (مىلادی 1258 ـ یىلی) چىنگىز خان ئەۋلادی هىلا كۈخان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. نەتىجىدە ئەرەپ ئابباسىیە خەلىپىلىگی ئایاقلاشقان.

56 ئەبۇ هەفس كۈبرا ــ یەنی ئەبۇ هەفىس (هەفىز) كۈبرا بۇخاری. بۇخارالىق مەشھۇر ئىسلام ئۆلىماسی، فۇقۇھا ۋە شەرىئەت ئىلمىنىڭ ئالىمی بولۇپ، هجری 616 ـ یىلی (مىلادی 1219 ـ یىلی) چىنگىزخان قوشۇنلىری تەرىپىدىن بۇخارادا ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇنىڭ ئەۋلادی شەیخ جالالدىن كىتكی هازىرقی ئاقسۇ تەۋەسىدىكی ئایكۆل دىگەن جایغا كىلىپ ئورۇنلاشقان.

57 شەیخ نەجمىدىن كۈبرا ــ یەنی ئەبۇلجانابی ئەھمەت بىننی ئۆمەر ئەلھەیۋەتی. ئۇ خارەزمىلىك مەشھۇر سوپی شائىر بولۇپ، ئۆزبىنىڭ ئىلمی بەس ـ مۇنازىرىلەردىكی ماھىرلىغی بىلەن "ئەتتەمەتۇلكۈبرا" دىگەن نام بىلەن شۆھرەت قازانغان. هجری 616 ـ یىلی (مىلادی 1219 ـ یىلی) چىنگىزخان قوشۇنلىری تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

58 جەمشىت ــ ئىرانىنىڭ رىۋایەت دەۋرىدىكی قەدىمقی پىشىدادىیان سۇلالىسىنىڭ 4 ـ پادىشاسی بولۇپ، ئۆزىنىڭ باتۇرلىغی، زېرەكلىگی، كەشپىیاتچىلىغی بىلەن شۆھرەت قازانغان. رىۋایەتلەرگە قارىغاندا، ئۇ ئىرانىنىڭ نورۇزكالىندارىنی، هىیىت ـ بایرام كۈنلىرىنی ۋە باشقا قانۇن ــ ئۇزۇملەرنی بەرپا قىلغان، شاراپ ئىچىشنی ئىجات قىلغان ئىكەن. "جام" (قەدەھ) سۆزی. ئەنە شۇ جەمشىتنىڭ نامىدىن كىلىپ چىققان ئىكەن.

59 ماخمۇت بەگ یالۋاچ ــ مىلادی 1228 ـ یىلی، چىنگىزخان ئۆزىگە قاراشلىق بارلىق رایونلارنی ئۆزىنىڭ تۆت ئوغلىغا تەقسىم قىلغان چاغدا، هازىرقی شىنجاڭ رایونىنىڭ كۆپ قىسمی ۋە ئوتتۇرا ئاسىیا رایونی ئۆنىڭ ئىككىنچی ئوغلی چاغاتایغا تەقسىم قىلىنغان. بۇ چاغدا چاغاتاي خان ئوتتۇرا ئاسىیا رایونىنىڭ هۆكۈمرانلىغىنی ئۆرگەنچىلىك چوڭ سودىگەر ماخمۇت یالۋاچقا تاپشۇرغان. مىلادی 1238 ـ یىلی ماخمۇت یالۋاچ بىلەن چاغاتاي خان ئوتتۇرىسىدا چوڭ زىددىیەت پەیدا بولۇپ، ئۇ خان بالىق (هازىرقی بىیجىڭ) شەهرىگە یۆتكىلىپ، بۇ جایىنىڭ باش ۋالىلىق ۋەزىپىسىنی

ئۆتىگەن. مىلادى 1254 ـ يىلى بۇ جايدا ۋاپات بولدى.

60 خەلىپە قادىر بىللا ـــ يەنى ئەخمەت بىنىنى ئىسھاق بىننۇلمۇقتەدىر بىللاجەئىفسر. ئەرەپ ئالىمىسىيە خەلىپىلىگىنىڭ 25 ـ خەلىپىسى، ھىجرى 336 ـ يىلى (مىلادى 947 ـــ 948 ـ يىلى) تۇغۇلۇپ، ھىجرى 442 ـ يىلى (مىلادى 1031 ـ يىلى) باغداتتا ۋاپات بولغان.

61 بۇ جايدا بىر ئىنقىرزلىق بولۇپ، قۇلايخان (چىنگىز خاننىڭ نەۋرىسى، يۈەن سۇلالىسىنىڭ تۇنجى پادىشاسى) 15 يىل ئەمەس بەلكى 31 يىل (مىلادى 1271 ـــ 1294 ـ يىلى) ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئىدى.

62 ئەمىر تىمۇر كوراگانى ـــ تىمۇرلەڭ، ساھىپ قىران، ئاقساق تىمۇر دىگەن نامىلار بىلەنمۇ ئاتالىغان بولۇپ، ھىجرى 736 ـ يىلى (مىلادى 1335 ـــ 1336 ـ يىلى) ئوتتۇرا ئاسىيادىكى شەھىرى سەبىز دىگەن جايىنىڭ كەش دىگەن جايىدا دۇنياغا كەلگەن. نەسەپ جەھەتتىن مۇسۇلمانلاشقان موڭغۇل بارلاس قەبىلىسىگە مەنسۇپ، مىلادى 1360 ـ يىلى موغۇلىستان پادىشاسى تۇغلۇق تىمۇرخان تەرىپىدىن كەش ۋالىسى قىلىپ تەيىنلەنگەن. 1370 ـ يىلى موغۇلىستان خانلىقىغا قارشى ئىسيان كۆتىرىپ، ئوتتۇرا ئاسيانى بۆلۈۋېلىپ، سەمەرقەنتنى پايتەخت قىلىپ، تىمۇرىيە سۇلالىسىنى تىكلىگەن. ئۇزۇن ئۆتمەي غەرپتە قارا دېڭىز، ئىران، جەنۇبتا ھىندىستانغىچە بولغان جايلارنى بىسۇالغان. كېيىنچە موغۇلىستان پادىشاسى يۇنۇسخاننىڭ قىزىغا ئۆيلىنىپ "كوراگانى" (خانغا كۈيوغۇل) دىگەن نام بىلەن ئاتالىغان. مىلادى 1405 ـ يىلى زور قوشۇن بىلەن جۇڭگوغا قىلغان ھەربى يۈرۈشىدە ئوترار (ھازىرقى جامبىل شەھىرى)دە ۋاپات بولغان.

63 بۇ جايدا چۆچەكلىك ئىمام قارى قۇربان ئەلى ۋەلىد ھاجى خالىد بېك تەرىپىدىن مىلادى 1908 ـ يىلى يېزىلغان «تاۋارىخ خەمسەئى شەرقى» ناملىق تارىخ كىتابى كۆزدە توتۇلدۇ.

64 ئابباسىيە ـــ ھىجرى 132 ـ يىلى (مىلادى 750 ـ يىلى) ئەبۇ مۇسلىم خۇراسانى تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئەرەپ خەلىپىلىگى بولۇپ، بۇ دۆلەت تۇنجى خەلىپە ئەبۇ ئابباس سەففاھ بىننى مۇھەممەت بىننى ئەلى بىننى

ئابدۇللابننى ئاببباسنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. ئۇنىڭ پايتەختى ھازىرقى ئىراقنىڭ باغدات شەھرى بولۇپ، ھىجرى 656 ـ يىلى (مىلادى 1258 ـ يىلى چىنگىز خاننىڭ نەۋرىسى ھىلا كۆخان تەرىپىدىن يوق قىلىنغان.

65 ماۋارائۇننەھرى ـ بۇ قەدىمقى يونانچە "تىرانسئوكسانىيە" (ئوكس ـ ئامۇ دەريانىڭ نېرىقى تەرىپى) دىگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئەرەپچە "ماۋارائۇننەھرى" (دەريانىڭ نېرىقى تەرىپى) دەپ ئاتالغان. ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەريا بىلەن سىر دەريانىڭ ئارىلىغدىكى جايلارنىڭ ئومۇمى نامى.

66 خوراسان ـ قەدىمقى زامانىدا ھازىرقى ئىرانىنىڭ شەرقى قىسمى، ئافغانىستاننىڭ غەربى ۋە غەربى شىمالى قىسمى، ئامۇ دەريانىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنىڭ جوغراپىيەلىك نامى بولۇپ، بۇ فارىسچە "خور" (قۇياش ياكى شەرق تەرەپ) دىگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان. ھازىر ئافغانىستاندىكى چوڭ بىر شەھەرنىڭ نامى.

67 قەھىستان ـ بۇ غەرپتە دەشتى كەبىر، جەنۇبتا دەشتى لوت، شەرقتە نائۇمىد ۋە شىمالدا بىر كىچىك چۆللۈك ئارقىلىق خوراسانغا تۇتۇشىدىغان ئىرانغا قاراشلىق بىر تاغلىق رايۇنىنىڭ جوغراپىيەلىك نامى. شۇڭلاشقا بۇ رايون يەنە "كوھستان" (تاغلىق يەر) دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

68 رۇكىنىددىن خورشاھ ـ يەنى رۇكىنىددىن خورشاھ بىننى خۇۋاۋەندە، ئىراندا قۇرۇلغان مۇلكى ئىسمائىلىيە ياكى مۇلاھىدەئى قەھىستان (كوھىستان) دۆلىتىنىڭ 8 ـ پادىشاسى بولۇپ، ھىجرى 653 ـ يىلى (مىلادى 1255 ـ يىلى) دادىسى خۇۋاۋەندە ئالائىددىن مۇھەممەتنىڭ ئورنىغا دەسسەپ، ھىجرى 634 ـ يىلى (مىلادى 1256 ـ يىلى) چىنگىز خانىنىڭ نەۋرىسى ھىلاكۇخان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ، دۆلىتى مۇنقەرز قىلىنغان.

69 مەۋلانا نەسىرىددىن تۇسى ـ يەنى مۇھەممەت بىننى پەخرىددىن مۇھەممەت رازى. مىلادى 13 ـ ئەسىردە ئالەمگە داڭقى كەتكەن بۇيۈك مۇتەپەككۇر بولۇپ، ھىجرى 597 ـ يىلى (مىلادى 1200 ـ 1201 ـ يىلى) ئىرانغا قاراشلىق تۇس شەھىردە دۇنياغا كەلگەن. ياشلىق دەۋرىدە ئەبۇئەلى

ئىبنى سىنا قاتارلىق ئىلمىي ئەجداتلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىن چوڭقۇر تەلىم ئېلىپ، ئىلمىي نۇجۇم (ئاستىرولوگىيە)، ماتېماتىكا، ئىلمى تەقۋىم. ئىلمى تەبىئەت، ئىلمى تىبابەت،ئىلمى شەرىئەت، ئىلمى تەپسىر، ئىلمى تەسەۋۋۇپ قاتارلىق جەھەتلەردە بىرمۇنچە نادىر ئەسەرلەرنى يازغان. ھىلا كۆخان قەھىستاننى زەبىت قىلغاندىن كېيىن، مەۋلانا نەسىرەددىن تۇسى زىندانغا تاشلانغان. ئۇزۇن ئۆتمەي ھىلا كۆخان ئۇنى زىندانىدىن بوشۇتۇپ، رەسەت (ئوبسېرۋاتورىيە) باغلاشقا بۇيرۇق قىلغان. ئۇ بۇيرۇقنى بىنائەن "ئەززىياج ئىلخانىيە" (ئىلخانىيە دۆلىتى ئوبسېرۋاتورىيەسى) رەسەتخانىسىنى قۇرۇش بىلەن تەڭ، بۇنىڭ قارمىغىدا چوڭ بىركىتاپخانە تەسىس قىلىپ، يونانچە، ھىندىچە، ئەرەپچە، فارسچە، خەنزۇچە تىللاردا يېزىلغان 400 مىڭ تومۇق كىتاپ توپلىغان. بۇ ئەينى زامانىدا ئەڭ ئالدىنقى قاتاردىكى چوڭ كىتاپخانە ئىدى. ھىجرى 672 ـ يىلى (مىلادى 1273 ـ 1274 ـ يىلى) مەۋلانا نەسىرەددىن تۇسى باغداتتا ۋاپات بولۇپ، ئىمام مۇساكازىم قەۋرىستانـلىغغا دەپنە قىلىنغان.

70 نورۇز بىننى ئارغۇن ئاباقا ـ ھىلاكۇخانىنىڭ نەۋرىسى، يەنى ئاباقاخان بىننى ھىلاكۇخانىنىڭ ئوغلى بولۇپ، ھىجرى 694 ـ يىلى (مىلادى 1295 ـ يىلى) ئىسيان كۆتىرىپ، قانۇنى پادىشا بايدۇخان بىننى تاراقاي خانىنى يەقتىپ، جىيەنى غازان مەھمۇتخان بىننى ئارغۇنخانىنى ئىلخانىيە تەختىگە يۆلەپ چىقارغان.

71 ئىلكانى ـ مىلادى 1257 ـ يىلى ھىلا كۆخان باغداتنى پايتەخت قىلىپ قۇرغان ئىلخانىيە دۆلىتى مۇنقەرىز بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا قۇرۇلغان بىر دۆلەت بولۇپ، بۇ ھىجرى 745 ـ يىلى (مىلادى 1344 ـ يىلى) بۇرۇنقى ئىلخانىيە دۆلىتىگە قاراشلىق ئاناتولى رايونىنىڭ باش ۋالىسى ئەمىر شەيخ ھەسەن بىننى ئەمىرھۇسەيىن بىننى ئاقبۇغابىننى ئىلكان بىننى جالايىر تەرىپىدىن قۇرۇلۇپ، ھىجرى 813 ـ يىلى (مىلادى 1410 ـ 1411 ـ يىلى) غىچە داۋاملاشقان. لېكىن «تارىخى ھەمدى»دە ئىلخانىيە بىلەن ئىلكانىيە دۆلەتلىرى بىر دەپ بايان قىلىنغان.

لرنىڭ تىكلىگەن.

79 ھەزرىتى باھائىددىن نەخشە بەندى ــ يەنى خوجا مۇھەممەت باھائىددىن نەخشە بەندى، ھىجرى 718 ـ يىلى (مىلادى 1318 ـ يىلى) بۇخارانىڭ يېنىدىكى قەسىر ئارفان دېگەن جايدا تۇغۇلغان. بالىلىق ۋە ياشلىق چاغلىرىنى بۇخارادا ئىلىم ئۆگىنىش، نەققاشچىلىق بىلەن ئۆتكۈزگەن ۋە "نەخشە بەندى" (نەققاش) دېگەن نام بىلەن شۆھرەت قازانغان. ھاياتىنىڭ ئاخىرىدا تەرىقەت (سوپىلىق) ئىدىيىسى ئېقىمىغا مەنسۇپ "تەرىقەت نەخشە-بەندىيە" گۇرۇھىنى تەشكىل قىلغان. شىنجاڭدىكى تەرىقەت ئەھلىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى بۇ گۇرۇھقا مەنسۇپ. ئۇ ھىجرى 791 ـ يىلى (مىلادى 1389 ـ يىلى) ئۆز يۇرتى قەسىر ئارفانىدا ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ ۋاپاتى ئەمىر تېمۇر كوراگانى ۋاپاتىدىن 25 يىل بۇرۇن.

80 ئەمىر سەئىد ئەلى بىننى مۇھەممەت ئەلىھەمەدانى ــ مىلادى 14 ـ ئەسىردە ئۆتكەن ئىران ئالىمى بولۇپ، ئۆز ئۆمرىدە سەئىد جورجانى تەرىپىدىن يېزىلغان «شەمسىيە»، «مۇتالىيە» قاتارلىق كىتابلارنى شەرھىلەپ «ۋەقايە»، «ئىنايە» دېگەن ئەسەرلەرنى يازغان.

81 خوجاھاپىز شىرازى ــ يەنى خوجا شەمسىددىن مۇھەممەت ھاپىز-شىرازى. 14 ـ ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر ئىران شائىرى بولۇپ، ئۆز ئۆمرىدە سەئىد قاسىم ئەنۋەر قاتارلىق شائىرلارنىڭ بىرمۇنچە غەزەللىرىنى توپلام قىلىش بىلەن تەڭ، يەنە ئۆزىمۇ بىرمۇنچە داڭلىق غەزەللەرنى يازغان. ئۇنىڭ غەزەللىرى بۇرۇن شىنجاڭدىكى مەدرىسلەردە ئاساسلىق دەرسلىك قىلىپ ئۆتۈلگەن. خوجاھاپىز شىرازى بىر رىۋايەتتە ھىجرى 791 ـ يىلى (مىلادى 1389 ـ يىلى)، يەنە بىر رىۋايەتتە ھىجرى 794 ـ يىلى (مىلادى 1392 ـ يىلى) ئىرانىنىڭ شىراز شەھىرىدە ۋاپات بولغان.

82 ئەللامەتەفتازانى ــ يەنى ئەللامە سەئىددىدىن مەسئۇت بىننى ئۆمەر تەفتازانى. ئۆز دەۋرىنىڭ ئاتاغلىق ئىسلام ئۆلىماسى بولۇپ، ھىجرى 722 ـ يىلى خوراساننىڭ نىسا ۋىلايىتى تەفتازان شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئەمىر تېمۇر كوراگانىنىڭ خىزمىتىدە بولۇپ، ئۇنىڭ زور ھۆرمەت ۋە ئالقىشىغا

سازاۋەر بولغان. ئىلمى تەفسىر، ئىلمى فۇقۇھا، ئىلمى ئاقايىد ۋە باشقا پەنلەردە بىرمۇنچە نادىر ئەسەرلەرنى يازغان. ھىجرى 892 ـ يىلى (مىلادى 1390 ـ يىلى) سەمەرقەندە ۋاپات بولغان.

83 مىرسەئىد شېرىپ ئەللامە جورجانى ـ يەنى مىرسەئىد ئەلى ئەشرەپ ئەبۇلھەسەن ئەلى جورجانى. مىلادى 14 ـ ئەسىرنىڭ مەشھۇر ئىسلام ئۆلىمالىرى بولۇپ، ئۆز ئۆمرىدە «شەمسىيە»، «مۇتالىئە»، «مۇۋاقىف» قاتارلىق چوڭ ئەسەرلەرنى يازغان.

84 ئىمام گەردىزى ـ يەنى ئەبۇلمۇزەففەر ئابدۇلغۇپۇر بىننى لوقمان ئەلگەردىزى. مىلادى 14 ـ ئەسىرنىڭ مەشھۇر تارىخ ۋە ئىسلام ئۆلىمالىرى بولۇپ، ھازىرقى خارەزىم شەھىرىنىڭ يېنىدىكى گەردىز دېگەن جايدا دۇنياغا كەلگەن ۋە شۇ جايدا ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ «تارىخى ئىمام گەردىزى» دېگەن ئەسىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تۈركى قەۋملىرىنىڭ تارىخى، تىلى، جايلاشقان ئورنى ھەم ئورۇپ ـ ئادەت، دىنىي ئېتىقادى قاتارلىق مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

85 ئەللا مەئىنى خەلدۇن ـ يەنى ئەبۇزەيىد ئابدۇلراخمان بىننى مۇھەممەت ئىبنى خەلدۇن ھەزرىمى. ئەسلىدە ئەرەبىستانىنىڭ ھەزرەمۇت دېگەن جايدا ياشاپ كەلگەن ئەرەپ ئەۋلادى بولۇپ، ھىجرى 732 ـ يىلى (مىلادى 1331 ـ 1334 ـ يىلى) ھازىرقى تونىستا دۇنياغا كەلگەن. ئۆز ئۆمرىدە ئىلىم كۆپ قىسمىنى ساياھەت بىلەن ئۆتكۈزگەن. ئۇنىڭ «مۇقەددىمەتۇل ئىبنى خەلدۇن» («تارىخى ئىبنى خەلدۇن») نامىلىق 7 تومىلۇق ئەسىرى دۇنيادىكى بىرمۇنچە تىللارغا تەرجىمە قىلىنغان. ئۇنىڭ چاغاتاي تىلىدىكى تەرجىمىسىمۇ بار. ھىجرى 806 ـ يىلى (مىلادى 1403 ـ 1404 ـ يىلى) قاھىرەدە ۋاپات بولغان.

86 ئىبنى ئەرەبشاھ ـ يەنى ئىبنى ئەرەبشاھ ئەھمەت. مەشھۇر ئىسلام ئۆلىمالىرى، شائىر ۋە تارىخچى بولۇپ، ھىجرى 804 ـ يىلى (مىلادى 1401 ـ 1402 ـ يىلى) دەمەشقتە ۋاپات بولغان. ئۆز ئۆمرىدە «ئاجايىبئۇل مەقدۇرفى ئەھۋالى تېمۇر». «فاكىھە تۇل خەلافا» نامىلىق ئەسەرلەرنى يازغان. ئاپىتور

بۇ جايدا ئۇنىڭ ئالدىنقى كىتاۋنى كۆزدە تۇتسا كېرەك.

87 بۇخارى ــ يەنى مۇھەممەت شەمسىددىن ئەمىر بۇخارى. بۇخارالىق مەشھۇر ئىسلام پەيلاسوپى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى تۇركىيەدە ئۆتكۈزگەن ھەم «تارىخى بۇخارى» ناملىق مەشھۇر ئەسەر يازغان. ھىجرى 833 ــ يىلى (مىلادى 1429 ــ 1430 ــ يىلى) تۇركىيەدە ۋاپات بولغان.

88 يىلدىرىم بايىزىد ــ يەنى يىلدىرىم سۇلتان بايىزىد خان ئەۋۋەل. ئوسمانىيە سۇلالىسىنىڭ 4 ــ سۇلتانى. مىلادى 1360 ــ يىلى دۇنياغا كەلگەن. 1389 ــ يىلى تەختكە چىققان. 1402 ــ يىلى ئەمىر تېمۇر كوراگانى تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەن.

89 ئىمام جەزەرى ــ يەنى ئىمام شەمسىددىن مۇھەممەت ئەلجەزەرى. ئەرەپ چۆللۈكىدىكى جەزىرە تۈل ئىبنى ئۆمەر دىگەن جايدا دۇنياغا كەلگەن. ئۆز ئۆمرىدە «ئەلھەسىن» دىگەن مەشھۇر ئەسەرنى يېزىپ، ھىجرى 733 ــ يىلى (مىلادى 1332 ــ 1333 ــ يىلى) ۋاپات بولغان. بىراق «تارىخى ھەمدى»نىڭ بۇ جايىدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى مەزكۇر ئالىم ئەمىر تېمۇر كوراگانى توغۇلۇشتىن ئۇچ يىل بۇرۇن ۋاپات بولغان ئىدى. ئەمىر تېمۇر كوراگانى بولسا ھىجرى 736 ــ يىلى (مىلادى 1335 ــ 1336 ــ يىلى) دۇنياغا كەلگەن.

90 ئەللامەسىيۇتى ــ يەنى جالالىددىن ئەبۇلخازىل ئابدۇلراخمان بىننى مۇھەممەت سىيۇتى. مىسىرنىڭ سىيۇت شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۆز ئۆمرىدە يۈز تومدىن ئارتۇق تارىخ، جوغراپىيە، تىل ۋە دىنغا ئائىت كىتاپلارنى يازغان. ھىجرى 911 ــ يىلى (مىلادى 1505 ــ 1506 ــ يىلى) مىسىردا ۋاپات بولغان.

91 مۇھەممەتخان شەيبانى ــ چىنگىزخانىنىڭ ئوغلى جۇجىخانىنىڭ ئەۋلادى. ھىجرى 900 ــ يىلى (مىلادى 1494 ــ 1495 ــ يىلى) ماۋارا ئۇننەھرى ۋە خوراسان رايونىغا ھۇجۇم قىلغان. ھىجرى 916 ــ يىلى (مىلادى 1510 ــ يىلى) قىزىل باش ئىسمائىل سەفەۋى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇ تارىخىتا "شاھى بېك خان" دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

92 ئىراقى ئەجەم ــ تارىختا ئىرانىنىڭ ئىراققا قاراشلىق غەربىي ئەرەپ

مىللەتلىرى ياشايدىغان رايونلىرىنىڭ جوغرافىيەلىك نامى.

93 ئىراقى ئەرەپ ــ تارىختا ئىراقتا قاراشلىق ئەرەپ مىللەتلىرى ياشايدىغان رايونلارنىڭ جوغرافىيەلىك نامى.

94 مەۋلانا شەمسىددىن مۇھەممەت ــ يەنى شەمسىددىن خەييالى بۇخارى. باللىق ۋە ياشلىق چاغلىرىنى سەمەرقەنتتە ئىلىم ئۆگىنىش ۋە تەتقىقات بىلەن ئۆتكۈزگەن. مىرزا ئۇلۇغ بېك بىللە ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغان. بىر مەزگىل ھىراتتا ياشىغان. ئۇنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرى ئەينى زامانىدا ئوتتۇرا ئاسىيا، ماۋارائۇننەھرى ۋە خوراسان رايونىغا كەڭ تارقالغان. مىلادى 1449 ــ يىلى ۋاپات بولغان.

95 ئۇۋەيسى خان ــ تۆغلۇق تېمۇر تەرىپىدىن قۇرۇلغان موغۇلىستان خانلىغىنىڭ 5 ــ پادىشاسى. مىلادى 1418 ــ يىلى تەختكە چىقىپ، مىلادى 1428 ــ يىلى ئالمىلىقتا ۋاپات بولغان. بۇ جايدا بايان قىلىنغان يۇنۇسخان (ئۇستاد يۇنۇس) بولسا ئۇۋەيسى خانىنىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، مىلادى 1462 ــ 1487 ــ يىللىرى موغۇلستان تەختىدە تۇرغان.

96 سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا ــ ئەمىر تېمۇر كوراگانىنىڭ ئەۋلادى. مىلادى 1451 ــ يىلى تەختكە چىقىپ، مىلادى 1468 ــ يىلى ۋاپات بولغان.

97 مەۋلانا ھۇسەيىن ۋائىز كاشىفى ــ ئىرانىنىڭ مەشھۇر شائىرى ۋە دىنىي ئۇلىماسى بولۇپ، ئۇز ئۆمرىدە «جەۋاھىرۇتتەفسىر»، «رەۋزەتۇششۇھۇدا»، «كاشىفىيە» ناملىق نادىر ئەسەرلەرنى يازغان. ھىجرى 910 ــ يىلى (مىلادى 1504 ــ يىلى) ھىراتتا ۋاپات بولغان.

98 مەۋلانامۇئىننىددىن ــ خوراسان دۆلىتىنىڭ مەشھۇر ئالىمى بولۇپ، ئۇز ئۆمرىدە «مۇئاجىرىننە بۇۋەت»، «رەۋزە تۇلجەننەت» ناملىق ئەسەرلەرنى يېزىپ، مىلادى 15 ــ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ۋاپات بولغان.

99 مەۋلۋى جامى ــ يەنى مەۋلانانۇرىددىن ئابدۇلراخمان جامى ــ ھىجرى 817 ــ يىلى (مىلادى 1414 ــ يىلى) خوراسانىنىڭ جام شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ياش ۋاقتىنى ھىراتتا ئۆگىنىش ۋە تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن ئۆتكۈزگەن. كېيىنچە خوجا باھائىددىن نەخشەبەندىنىڭ خەلىپىسى

بۇ جايدا ئۇنىڭ ئالدىنقى كىتاۋنى كۆزده تۇتسا كېرەك.

87 بۇخارى ــ يەنى مۇھەممەت شەمسىددىن ئەمىر بۇخارى. بۇخارالىق مەشھۇر ئىسلام پەيلاسوپى بولۇپ، ئۇزۇن ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى تۇركىيەده ئۆتكۈزگەن هەم «تارىخى بۇخارى» ناملىق مەشھۇر ئەسەر يازغان. هجرى 833 ــ يىلى (ميلادى 1429 ــ 1430 ــ يىلى) تۇركىيەده ۋاپات بولغان.

88 يىلدىرىم بايەزىد ــ يەنى يىلدىرىم سۇلتان بايەزىد خان ئەۋۋەل. ئوسمانىيە سۇلالىسىنىڭ 4 ــ سۇلتانى. ميلادى 1360 ــ يىلى دۇنياغا كەلگەن. 1389 ــ يىلى تەختكه چىققان. 1402 ــ يىلى ئەمىر تېمۇر كوراگانى تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەن.

89 ئىمام جەزەرى ــ يەنى ئىمام شەمسىددىن مۇھەممەت ئەلجەزەرى. ئەرەپ چۆللۈكىدىكى جەزىره تۇل ئىبنى ئۆمەر دىگەن جايدا دۇنياغا كەلگەن. ئۆز ئۆمرىده «ئەلهەسىن» دىگەن مەشھۇر ئەسەرنى يېزىپ، هجرى 733 ــ يىلى (ميلادى 1332 ــ 1333 ــ يىلى) ۋاپات بولغان. بىراق «تارىخى هەمدى»نىڭ بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى مەزكۇر ئالىم ئەمىر تېمۇر كوراگانى توغۇلۇشتىن ئۇچ يىل بۇرۇن ۋاپات بولغان ئىدى. ئەمىر تېمۇر كوراگانى بولسا هجرى 736 ــ يىلى (ميلادى 1335 ــ 1336 ــ يىلى) دۇنياغا كەلگەن.

90 ئەللامەسيۇتى ــ يەنى جالالىددىن ئەبۇلخازىل ئابدۇلراخمان بىننى مۇھەممەت سيۇتى. مىسىرنىڭ سيۇت شەهىرىده دۇنياغا كەلگەن. ئۆز ئۆمرىده يۈز تومدىن ئارتۇق تارىخ، جوغراپىيە، تىل ۋە دىنغا ئائىت كىتاپلارنى يازغان. هجرى 911 ــ يىلى (ميلادى 1505 ــ 1506 ــ يىلى) مىسىردا ۋاپات بولغان.

91 مۇھەممەتخان شەيبانى ــ چىڭگىزخانىنىڭ ئوغلى جۇجىخانىنىڭ ئەۋلادى. هجرى 900 ــ يىلى (ميلادى 1494 ــ 1495 ــ يىلى) ماۋارا ئۇننەھرى ۋە خوراسان رايونىغا هۇجۇم قىلغان. هجرى 916 ــ يىلى (ميلادى 1510 ــ يىلى) قىزىل باش ئىسمائىل سەفەۋى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇ تارىخىتا "شاهى بېك خان" دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

92 ئىراقى ئەجەم ــ تارىختا ئىرانىنىڭ ئىراققا قاراشلىق غەيرى ئەرەپ

مىللەتلىرى ياشايدىغان رايونلىرىنىڭ جوغراپىيەلىك نامى.

93 ئىراقى ئەرەپ ــ تارىختا ئىراقتا قاراشلىق ئەرەپ مىللەتلىرى ياشايدىغان رايونلارنىڭ جوغراپىيەلىك نامى.

94 مەۋلانا شەمسىددىن مۇھەممەت ــ يەنى شەمسىددىن خەيبالى بۇخارى. باللىق ۋە ياشلىق چاغلىرىنى سەمەرقەنتتە ئىلىم ئۆگىنىش ۋە تەتقىقات بىلەن ئۆتكۈزگەن. مىرزا ئۇلۇغ بېك بىللە ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغان. بىر مەزگىل ھىراتتا ياشىغان. ئۇنىڭ ئەدىبىي ئەسەرلىرى ئەينى زامانىدا ئوتتۇرا ئاسىيا، ماۋارائۇننەھرى ۋە خوراسان رايۇنىغا كەڭ تارقالغان. مىلادى 1449 ــ يىلى ۋاپات بولغان.

95 ئۇۋەيسى خان ــ تۇغلۇق تېمۇر تەرىپىدىن قۇرۇلغان موغۇلىستان خانلىغىنىڭ 5 ــ پادىشاسى. مىلادى 1418 ــ يىلى تەختكە چىقىپ، مىلادى 1428 ــ يىلى ئالمىلىقتا ۋاپات بولغان. بۇ جايدا بايان قىلىنغان يۇنۇسخان (ئۇستاد يۇنۇس) بولسا ئۇۋەيسى خانىنىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، مىلادى 1462 ــ 1487 ــ يىللىرى موغۇلستان تەختىدە تۇرغان.

96 سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا ــ ئەمىر تېمۇر كوراگانىنىڭ ئەۋلادى. مىلادى 1451 ــ يىلى تەختكە چىقىپ، مىلادى 1468 ــ يىلى ۋاپات بولغان.

97 مەۋلانا ھۇسەيىن ۋائىز كاشىفى ــ ئىرانىنىڭ مەشھۇر شائىرى ۋە دىنىي ئۇلىماسى بولۇپ، ئۆز ئۆمرىدە «جەۋاھىرۇتتەفسىر»، «رەۋزەتۇششۇھۇدا»، «كاشىفىيە» ناملىق نادىر ئەسەرلەرنى يازغان. ھىجرى 910 ــ يىلى (مىلادى 1504 ــ يىلى) ھىراتتا ۋاپات بولغان.

98 مەۋلانامۇئىننىددىن ــ خوراسان دۆلىتىنىڭ مەشھۇر ئالىمى بولۇپ، ئۆز ئۆمرىدە «مۇئاجىرىننە بۇۋەت»، «رەۋزە تۇلجەننەت» ناملىق ئەسەرلەرنى يېزىپ، مىلادى 15 ــ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ۋاپات بولغان.

99 مەۋلىۋى جامى ــ يەنى مەۋلانانۇرىددىن ئابدۇلراخمان جامى ــ ھىجرى 817 ــ يىلى (مىلادى 1414 ــ يىلى) خوراسانىنىڭ جام شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ياش ۋاقتىنى ھىراتتا ئۆگىنىش ۋە تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن ئۆتكۈزگەن. كېيىنچە خوجا باھائىددىن نەخشەبەندنىڭ خەلىپىسى

سەئىدۇلھەق ۋەلىددىن كاشغەرىگە قول بېرىپ مۇرىد بولغان. ئۇز ئۆمرىدە «ھەفتە ئەۋرەك»، «باھارىستان»، «تۆھپە تۇل ئەھرار»، «يۇسىف ۋە زۇلەيخا»، «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «نەفھاتىل ئۇنس»، «رىسالەئى قاپىيە»، «شەرھى روبائىيات» قاتارلىق 40 دىن ئارتۇق نادىر ئەسەرلەرنى ياراتقان. جامى ئىجادىيىتىنىك ئەلشىر ناۋايىغا بولغان تەسىرى ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى. جامى ھىجرى 898 ـ يىلى (مىلادى 1493 ـ يىلى) ھەج سەپىرىدىن قايتىپ ھىراتتا ۋاپات بولغان.

100 سەفەۋىلەر ـــ ئىراندا ھۆكۈمرانلىق قىلغان بىر دۆلەت بولۇپ، ھىجرى 907 ـ يىلى شاھ قىزىل باش ئىسمائىل سەفەۋى تەرىپىدىن قۇرۇلغان ۋە ھىجرى 1135 ـ يىلى (مىلادى 1722 ـ يىلى) ئافغانلار تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغان.

101 كۆچەم خان بىننى مەھمۇتخان بىننى ئابۇلخەيرخان ـــ تارىختا يەنە كۆچەنچى خان، گەرجەم خان دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ماۋارائۇننەھرىدە ھۆكۈم سۈرگەن ئۆزبېك سۇلالىسىنىك 2 ـ پادىشاسى بولۇپ، ھىجرى 916 ـ يىلى (مىلادى 1510 ـ يىلى) تەختكە چىقىپ، ھىجرى 936 ـ يىلى (مىلادى 1530 ـ يىلى) ۋاپات بولغان.

102 غەزنەۋىلەر ـــ ئافغانىستانىنىك غەزنە شەھىرىنى پايتەخت قىلغان بىر سۇلالە بولۇپ، ھىجرى 387 ـ يىلى (مىلادى 997 ـ يىلى) سۇلتان مەھمۇت بىننى سەبۈكتېكىن تەرىپىدىن قۇرۇلۇپ، ھىجرى 545 ـ يىلى (مىلادى 1150 ـ يىلى) سەلجۇق تۈركلىرى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغان. بۇ سۇلالە ناھايىتى كۈچەيگەن مەزگىلدە ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەرياسىنىك جەنۇبى. ئافغانىستان، ئىراننىك بىر قىسمى. پاكىستان، غەربىي شىمالى ھىندىستان قاتارلىق جايلارغىچە كېڭەيگەن.

103 شىر ئەلى خان ـــ موغۇلىستان خانلىغىنىك تۇنجى پادىشاسى تۇغلۇق تېمۇر خانىنىك نەۋرىسى، يەنى موغۇلىستانىنىك 2 ـ پادىشاسى خىزىر خوجاخان (مىلادى 1389 ـــ 1403 ـ يىلى) نىك ئۇچىنچى ئوغلى. 6 ـ پادىشا ئۇۋەيسى خانىنىك دادىسى.

104 خوجا مۇھەممەت پارسا ــ ملادی 14 ــ ئەسرنىڭ كېينكى يېرىمى، 15 ــ ئەسرنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا ياشىغان مەشھۇر تەرىقەت ئۇستازى ۋە دىنىي ئالىم بولۇپ، نەقشبەندىيە گۇرۇھىنىڭ ئەقىدىلىرى ئۇچۇن زور ئاساس سالغان. ئۇز ئۇمرىدە «فەزىلۇلكتاب فى ئەلمۇھازىرات» نامىلىق يىرىك ئەسەر يازغان. ھىجرى 822 ــ يىلى (مىلادى 1420 ــ يىلى) ۋاپات بولغان.

105 دوست مۇھەممەتخان ــ تۇغلۇق تېمۇر خاننىڭ ئەۋلادى. موغۇلستان خانلىقىنىڭ 2 ــ پادىشاسى خىزىر خوجاخان (مىلادى 1389 ــ 1403 ــ يىلى) نىڭ نەۋرىسى، يەنى شاھى جاھانىنىڭ ئوغلى. موغۇلستانىنىڭ 9 ــ پادىشاسى يۇنۇسخان (مىلادى 1462 ــ 1487 ــ يىلى) دەۋرىدە ھازىرقى ئاقسۇدىن تۇرپانغىچە بولغان جايلارنىڭ باش ۋالىسى (قارانىدى سۇلتان) بولۇپ تۇرغان ئىدى.

106 خوجا ئەھرار ــ ملادی 15 ــ ئەسىردە ياشىغان چوڭ ئىشان بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا نەقشبەندىيە گۇرۇھىنىڭ ئاساسىي ۋەكىلى ئىدى. مىلادى 1449 ــ يىلى ئالىم ۋە سۇلتان مىرزا ئۇلۇغ بېگنى ئۆلتۇرۇش قەستىگە بىۋاستە رەھبەرلىك قىلغان. كېيىنچە سەمەرقەنتتە ۋاپات بولغان.

107 مەخدۇمى ئەززەم ــ فەرغانە ۋىلايىتىنىڭ كاسان دېگەن يېرىدە دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، تولۇق ئىسمى ئەخمەت بىننى سەئىد جالالىددىن خوجاگىنى كاسانى. ئوتتۇرا ئاسىيا نەقشبەندىيە تەرىقەت گۇرۇھىنىڭ پىرى بولغانلىغى ئۇچۇن "مەخدۇمى ئەززەم" (ئۇلۇغ ئۇستاز) دېگەن نام بىلەن ئاتالغان. شىنجاڭدىكى نەقشبەندىيە تەرىقەتچىلىرىنىڭ چوڭ خوجىلىرى ئۇز نەسەپنامىسىنى ئەنە شۇنىڭغا باغلايدۇ. يەركەن خانلىغىنىڭ 2 ــ سۇلتانى سۇلتان ئابدۇلرەشىت خان دەۋرىدە، يەنى ھىجرى 942 ــ يىلى (مىلادى 1535 ــ 1536 ــ يىلى) مەخدۇمى ئەززەم يەركەن، قەشقەر قاتارلىق جايلارغا كېلىپ نەقشبەندىيە سۇلۇكىنى تارقاتتى. ھىجرى 949 ــ يىلى (مىلادى 1542 ــ يىلى) ئۇ كاسانغا قايتىپ، دەھبىدە ۋاپات بولدى.

108 سۇلتان سەئىدخان بىننى ئەخمەتخان ــ 26 ــ ئىزاھاتقا قارالسۇن.

109 مۇھەممەت سادىق كاشغەرى ــ قەشقەردە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن مەشھۇر

ئۇيغۇر تارىخچىسى. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە بىرمۇنچە مۇھىم تارىخىي ئەسەرلەرنى يازغان. ھىجرى 1182 ـ يىلى «تەزكىرەئىي ئەزىزان» («تەزكىرەئى خوجاكان») دىگەن ئەسەرنى يازغان. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ ئىچىدە «زۇبدە ئۇل مەسائىل» (مىلادى 1840 ـ يىلى)، «تەزكىرەئى ئەسھابۇل كەھف» (1844 ـ يىلى) قاتارلىقلار بار. ئۇ يەنە «تارىخى رەشىدى» (مىلادى 1837 ـ يىلى)، «تارىخ تەبىرى» («تارىخى ئىسكەندەرى ۋە تاجنامەشاھى»، مىلادى 1846 ـ يىلى) قاتارلىق پارسچە ۋە ئەرەپچە كىتاپلارنى ئۇيغۇر تىلىگە تەرجىمە قىلغان. مىلادى 1849 ـ يىلى قەشقەردە ۋاپات بولغان.

110 قادىرىيە ـــ ئىرانلىق مەشھۇر تەرىقەت ئۇستازى ئابدۇلقادىر جىلانى ـــ گىلانى (مىلادى 1077 ـــ 1160 ـ يىلى) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان تەرىقەتچىلىك گۇرۇھى. بۇ گۇرۇھنىڭ مۇرىتلىرى شىنجاڭ ۋە گەنسۇ، شەنشى قاتارلىق جايلاردىمۇ بار.

111 ئەبۇنەسىر سامانى ـــ ھىجرى 287 ـ يىلى (مىلادى 900 ـ يىلى) ئىسمائىل ئىبنى ئەخمەت تەرىپىدىن بۇخارادا قۇرۇلغان سامانىلار سۇلالىسىنىڭ 2 ـ پادىشاسى ئەخمەت ئىبنى ئىسمائىلنىڭ ئوغلى. ھىجرى 301 ـ يىلى (مىلادى 913 ـــ 914 ـ يىلى) دادىسى ئۆز ئادەملىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئەبۇ نەسىر سامانى چەت جايلارغا قىچىپ، ئۆزۈن يىللىق مۇساپىرچىلىق تۇرمۇشىنى ئۆتكۈزگەن. ئۇ ھىجرى 320 ـ يىلى (مىلادى 932 ـ يىلى) قەشقەر رايونىغا كېلىپ، قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ شاھزادىسى ساتۇق تېكىنىنى ئىسلام دىنىگە دەۋەت قىلدۇ. ساتۇق تېكىن ئوردا ئۆزگىرىشىنى قوزغاپ، قاراخانىلار تەختىگە چىقتى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئەبۇ نەسىر سامانى ۋاپات بولىدۇ. ھازىر ئۇنىڭ قەۋرىسى ئاتۇشنىڭ مەشئەت يېزىسىدا.

112 بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى بۇ چاغدىكى قەشقەر ھۆكۈمرانى ھارۇن بۇغراخان بولماستىن، بەلكى ساتۇق تېكىن (سۇلتان ساتۇق بوغرا قاراخان ئابدۇلكېرىم) نىڭ تاغىسى ئوغۇلچاق قادىرخان ئىدى. ھارۇن بوغراخان بولسا سۇلتان ساتۇق بۇغرا قاراخانىنىڭ نەۋرىسى يەنى مۇسا بۇغراخانىنىڭ ئوغلى. مىلادى 987 ـــ 992 ـ يىللىرى ھۆكۈم سۈرگەن.

113 ئەفراسسیاپ ــ رىۋايەتلەردىكى بۇ تارىخىي شەخس ھەققىدە ھەر خىل ماتېرىياللار بار. بىر رىۋايەتتە ئەفراسسياپ قەدىمقى تۈران پادىشاسى بولۇپ، ئىرانىنىڭ رىۋايەت دەۋرىدىكى پىشدادىيان سۇلالىسىنىڭ پادىشالىرى فەرىدۇن (ئەفرىدۇن)، زال قاتارلىقلار بىلەن بىرقانچە قېتىم چوڭ جەڭلەرنى قىلىپ، بىر مەزگىل ئىرانغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئىكەن. بۇ چاغدا ئۇنىڭ پايتەختتى قەشقەر ئىكەن. يەنە بىر رىۋايەتتە ئۇ فەرىدۇننىڭ ئوغلى تۇرنىڭ نەۋرىسى دەپ بايان قىلىنىدۇ. قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ بارلىق پادىشالىرى ئۆز نەسەپلىرىنى ئەفراسسياپقا باغلايدۇ.

114 بىجىن ــ «تارىخى ھەمدى» دە، "بىجىن" دېگەن نام بەزىدە ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرىنى كۆرسەتسە، بەزىدە ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ بىرەر شەھىرىنى مەركەز قىلىپ قۇرۇلغان جۇڭگو سۇلالىلىرىنىڭ پايتەختىنى (پايتەخت دېگەن مەنىدە) كۆرسىتىدۇ. بەزىدە بولسا بارلىق ئىچكى ئۆلكىلەرنى كۆرسىتىدۇ.

115 مەۋلانا شەرەفىددىن ئەلىيەزىدى ــ ئىرانىنىڭ يەزد شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۆز ئۆمرىدە «ھۇلۇل»، «مۇنازىر»، «مۇنتەخەب» ۋە «زەفەر نامە» ناملىق ئەسەرلەرنى يازغان. بولۇپمۇ ئۇنىڭ «زەفەرنامە» ناملىق ئەسىرى تېمۇرىيە سۇلالىسىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، ھازىر ئۇنىڭ فرانسۇزچە، ئىنگلىزچە تەرجىمىلىرى بار. مەۋلانا شەرەفىددىن ئەلىيەزىدى ھىجرى 858 ــ يىلى (مىلادى 1454 ــ يىلى) ۋاپات بولغان.

116 شېيخ مۇسلىھىددىن شىرازى ــ يەنى شېيخ مۇسلىھىددىن سەئدى شىرازى. مىلادى 1190 ــ يىلى ئىرانىنىڭ شىراز شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇ ئۆز ئۆمرىنىڭ 12 يىلىنى بالىلىق ۋە ئوگىنىش بىلەن، 30 يىلىنى ئىلمى تەتقىقات بىلەن، 30 يىلىنى ساياھەت ۋە سپاۋەرلىك (ئەسكەرلىك) بىلەن، 30 يىلىنى ئىبادەت بىلەن ئۆتكۈزگەن ئىكەن. ئۇ دۇنياغا مەشھۇر بولغان «گۈلىستان»، ۋە «بوستان» قاتارلىق مۇھىم ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان. مىلادى 1292 ــ يىلى 102 يېشىدا ۋاپات بولغان.

117 خوجا ئىسھاق ۋەلىئۇللا ــ شىنجاڭدىكى نەقشىبەندىيە تەرىقەتچىلىرى

نىڭ پىرى مەخدۇمى ئەززەمنىڭ كىچىك ئوغلى. ھىجرى 936 ـ يىلى (مىلادى 1530 ـ يىلى) ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كاسان قەلئەسىنىڭ (دەھبىد) دىگەن جايىدا دۇنياغا كەلگەن. يەركەن خانلىغىنىڭ 4 ـ سۇلتانى مۇھەممەتخان (مىلادى 1593 ـــ 1611 ـ يىلى) تەختكە چىقىپ 8 ـ يىلى، يەنى ھىجرى 1009 ـ يىلى (مىلادى 1601 ـ يىلى) شىنجاڭغا كېلىپ، يەركەن، قەشقەر، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ ۋە تىيانشان قىرغىزلىرىنىڭ ئىچىدە تەرىقەتچىلىك ئەقىدىلىرىنى تارقاتقان. ھىجرى 1031 ـ يىلى (مىلادى 1613 ـ يىلى) دەھبىدكە قايتىپ، شۇ يىلى ۋاپات بولغان.

118 فىساغۇرس ـــ بۇ قەدىمقى يونان پەيلاسوپى پىتاگۇر (مىلادىدىن بۇرۇنقى 580 ـــ 500 ـ يىلى) نىڭ ئەرەپچە ئاتىلىشى بولۇپ، ئۇ ئۆز دەۋرىدە يەنە ماھارەتلىك مۇزىكانت، مەشھۇر ماتېماتىك، ئاستىرونوم، ئارخىتېكتۇر. تۇنجى ۋە ھەيكەلتاراش ئىدى.

119 خوجا مۇھەممەت شېرىپ بۇزرۇكۋار ـــ نەقشىبەندىيە تەرىقەتچىلىرىنىڭ مەشھۇر ئۆلىمالىرىدىن بىرى. يەركەن خانلىغىنىڭ 2 ـ سۇلتانى سۇلتان ئابدۇلرەشىت خاننىڭ پىرى. ھىجرى 942 ـ يىلى (مىلادى 1535 ـــ 1536 ـ يىلى) مەخدۇمى ئەززەم بىلەن بىللە دەھبىددىن شىنجاڭغا كەلگەن. سۇلتان ئابدولرەشىت خان ۋاپات بولۇپ (مىلادى 1570 ـ يىلى) 6 يىلدىن كېيىن، يەنى ھىجرى 984 ـ يىلى (مىلادى 1576 ـ يىلى) يەركەندە ۋاپات بولغان.

120 بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى خوجا يۈسۈپ مەخدۇمى ئەززەمنىڭ پەرزەنتى ئەمەس بەلكى نەۋرىسى. يەنى مەخدۇمى ئەززەمنىڭ چوڭ ئوغلى خوجاكالان (خوجا ئەخمەت كاسانى) نىڭ ئوغلى. شۇنداقلا خوجاھىدايىتۇللا (ئاپپاق خوجا) دادىسى خوجا يۈسۈپ بىلەن بىللە كەلگەن بولماي، بەلكى مىلادى 1626 ـ يىلى قۇمۇلدا دۇنياغا كەلگەن.

121 قۇنتەيجى ـــ بۇ موڭغۇل ئويرات قەبىلىلىرىنىڭ مىلادى 16 ـ ئەسىردە ئۆتكەن باشلىغى بولۇپ، چاغاتاي تىلىدىكى ئەسەرلەردە ئويراتلارنىڭ (جۇمىلىدىن ئويراتلارنىڭ بىر قىسمى بولغان جۇنغارلارنىڭ) كېيىنكى باشلىقلىرىمۇ مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان. بۇ جايدا مىلادى 1670 ـ يىلى تەختكە چىقىپ،

مىلادى 1695 ـ يىلى ئۆلگەن غالدان بوشوقتۇخان كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

122 بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى تارىخى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئىسمائىل خان يەركەن خانلىغىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى سۇلتانى بولۇپ، ئۇ بۇ جايدا بايان قىلىنغاندەك ھىجرى 1022 ـ يىلى (مىلادى 1613 ـ يىلى) ئىلىغا كۆچۈرۈلگەن بولماي، بەلكى ھىجرى 1093 ـ يىلى (مىلادى 1682 ـ يىلى) كۆچۈرۈلگەن ئىدى.

123 غالدان جىرىن ـــ بۇ جايدا جۇنغارلارنىڭ باشلىغى غالدان بوشوقتۇ-خانىنىڭ جىيەنى غالدان سىرىن كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

124 «سىيەر شېرىق» ـــ بۇ مەۋلانا مۇئىنىددىن (98 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) تەرىپىدىن يېزىلغان «مەئاجىرىننە بۇۋەت» دىگەن كىتابنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى بولۇپ، كىتاپ جەمئى تۆت بابقا بۆلۈنگەن، ئاساسەن پەيغەمبەر ۋە ئەۋلىيالارنىڭ تارىخى بايان قىلىنغان. بۇ كىتابنى مۇھەممەت رېھىم دىگەن بىر ئادەم خوجا ئابدۇللا دىگەن بىر كىشىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ چىققان.

125 غەۋسىيە ـــ بۇ جايدا ئابدۇلقادىر جىلانى (مىلادى 1077 ـــ 1166 ـ يىلى) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان قادىرىيە سۇلۇكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. چۈنكى ئابدۇلقادىرجىلانى ۋە باشقا قادىرىيە پىرلىرى تارىختا يەنە "غەۋسىل ئەززەم" دىگەن نام بىلەنمۇ ئاتالغان. شۇڭلاشقا قادىرىيە يەنە "غەۋسىيە" دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

126 بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار، چۈنكى بۇرھانىددىن خوجا (چوڭ خوجا دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئالتە شەھەر (قەشقەر، يەركەن، خوتەن، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ، كۇچار) ھۆكۈمىتىگە ئىگە بولغان ۋاقتى، بۇ جايدا كۆرسىتىلگەنىدەك ھىجرى 1252 ـ يىلى (مىلادى 1836 ـــ 1837 ـ يىلى) ئەمەس، بەلكى ھىجرى 1170 ـ يىلى (مىلادى 1756 ـــ 1757 ـ يىلى) ئىدى.

127 ئاي جاڭجۇن ـــ ئاپتورنىڭ بۇ جايدا كىمنى كۆزدە تۇتقانلىغى ئېنىق ئەمەس. بۇ چاغدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ جاھانگىر خوجىنى يوقىتىش ئىشىغا قاتناشقان قوشۇنلىرىغا ئىلى جاڭجۇنى چاڭ لىڭ، شەنشى ـ گەنسۇ باش

ۋالىسى ياڭ يۈي چۈن، سەندۇڭ شۇنغۇسى ۋۇلۇڭتا قاتارلىقلار قوماندانلىق قىلغان ئىدى.

128 مۇھەممەت ئەلى خان ــ مىلادى 18 ــ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ كۈچەيگەن قوقان خانلىغىنىڭ پادىشاسى بولۇپ، مىلادى 1822 ــ يىلى تەختكە چىققان. ئۆز زىمىنىنى شىمالدا سىر دەريا ۋادىلىرى، جەنۇبتا پامىر ئىگىزلىگى قاتارلىق جايلارغىچە كېڭەيتكەن. مىلادى 1842 ــ يىلى ۋاپات بولغان. ئۇ تارىختا يەنە "مەدەلى خان" دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

129 تاۋاڭ خان ــ بۇ چاغدا جۇڭگو تارىخىدا مۇنداق ناملىق بىر پادىشانىڭ ئۆتكەنلىگى مەلۇم ئەمەس. ئاپتور بۇ جايدا تاڭ سۇلالىسى پادىشالىرىنى كۆزدە تۇتسا كېرەك. چۈنكى بەزى رىۋايەتلەردە ئىسلام دىنىنىڭ جۇڭگونىڭ تاڭ سۇلالىسى (مىلادى 618 ــ 907 ــ يىلى) دەۋرىدە جەنۇبى جۇڭگو ئارقىلىق ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارالغانلىغى ھەققىدە مەلۇماتلار بار.

130 بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى يۇقۇرىدا ئېيتىلغان رىۋايەتتىكى ئەككاش ناملىق ساھابىنىڭ بۇگۈردە ياكى جايۇگۇەنگە يېقىنلاشقاندا ۋاپات بولغانلىغى، جايۇگۇەندىن ئۆتكەندىن كېيىن ۋەقىقاس ناملىق ساھابىنىڭ ۋاپات بولغانلىغى بايان قىلىنغان. بۇ جايدا ۋاپات بولغان كىشى ۋەقىقاس ئەمەس بەلكى ئاس بولسا كېرەك. بىراق، ئىشەنچلىك تارىخىي ماتېرىياللاردا ۋەقىقاس، ئەككاش، ئاس قاتارلىقلارنىڭ جۇڭگوغا كەلگەنلىگى ھەققىدە بىرەر ماتېرىيال كۆرۈلمىدى.

131 شى نەن فۇ ــ ئاپتورنىڭ بۇ جايدا 1856 ــ يىلى خۇيزۇ قوزغىلاڭلىرى پارتلىغان شىنەن فۇ (غەربىي جەنۇبىي جۇڭگو) ياكى 1862 ــ يىلى قوزغىلاڭ پارتلىغان شىنىڭ فۇ (ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسى)نى كۆزدە تۇتقانلىغى ئېنىق ئەمەس.

132 ماخالۇڭ ــ ماخۇالۇڭ. جۇڭگو خۇيزۇلىرى جەھرىيە سۇلۇكىنىڭ 5 ــ ئەۋلات ئىمامى. گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ لىن جۇ (ھازىرقى لىن ۋۇ) ۋىلايىتىنىڭ جىنجىبۇ قەلئەسىدە دۇنيانى كەلگەن. مىلادى 1846 ــ يىلى ئىمامىلىق دەرىجىسىگە ئۇلاشقان. 1862 ــ يىلى گەنسۇ دىخانلار قوزغىلىڭىغا رەھبەرلىك

قىلىپ، مىلادى 1871 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئۇلتۇرۇلگەن.

133 چىڭجۇفۇ ــ ئاپتور بۇ جايدا 1862 ـ يىلى خۇيزۇ دىخانلار ئىنقىلاۋى قوشۇنلىرى ئىگەللىگەن چىڭجۇ (هازىرقى گەنسۇ ئۇلكىسىنىڭ تىيەنشۇي ۋىلايىتى) دىگەن جاينى كۆزدە تۇتسا كېرەك. چۇنكى، بۇ شەھەر كېيىنچە شەنشى ـ گەنسۇ خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ ئاساسلىق بازىسى بولغان ئىدى.

134 ئۇسۇڭكۇي يەنى جەن مۇزا ـ ئاپتور بۇ جايدا مىلادى 1851 ـ يىلى جەنۇبىي جۇڭگودا قوزغالغان تەيپىڭتىيەنگو (چاڭ موزا) ئىنقىلاۋىنى كۆزدە تۇتسا كېرەك.

135 سۇدالويە ــ ئاپتور بۇ جايدا بەلكى 1864 ـ يىلى ئۇرۇمچى خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى بولغان سۇخۇەنجاڭنى كۆزدە تۇتسا كېرەك. سۇخۇەنجاڭ ئىلگىرى گەنسۇ ئۇلكىسى گەنجۇ ۋىلايىتىنىڭ (هازىرقى جاڭيې ۋىلايىتىنىڭ) ۋالىسى ئىدى.

136 شەن فېڭ ــ چىڭ سۇلالىسىنىڭ 7 ـ پادىشاسى چىڭ ۋىنزۇڭ ــ يى نىڭ. بۇ مىلادى 1851 ـ يىلى تەختكە چىقىپ، مىلادى 1861 ـ يىلى ۋاپات بولغان.

137 فەرەڭ ــ بۇ ئەسلىدە "ئېۋروپىيەن" (ياۋروپالىقلار) سۆزىنىڭ ئەرەپچە ئاھاڭ تەرجىمىسى بولغان "ئېفرەنج" دىگەن ئاتالغۇنىڭ قىسقارتىلمىسى بولۇپ، چاغاتاي تىلىدىكى ئەسەرلەردە ئۇمۇمەن ياۋروپالىقلارنى كۆرسىتىدۇ. بەزى ئەسەرلەردە پەقەت فرانسىيە كۆزدە تۇتۇلىدۇ. «تارىخى ھەمىدى»دە ئۇمۇمەن ئەنگلىيە كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئەنگلىيەنىڭ ئايال پادىشاسى بولسا "مەلىكەئى فەرەڭ" دىگەن نام بىلەن بايان قىلىنىدۇ.

138 مەۋلانا جالالىددىن رۇمى ــ ھىجرى 604 ـ يىلى (مىلادى 1207 ــ 1208 ـ يىلى) خوراسانىنىڭ بەلخ شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. كېيىنچە دادىسى مەۋلانا باھائىددىن ۋەلىدگە ئەگىشىپ ئىراق، سۇرىيە، مەككە ۋە مەدىنە قاتارلىق جايلارا ھىجرەتلىك تۇرمۇشنى كۆچۈرۈپ، ئاخىرىدا سەلجۇق سۇلالىسىنىڭ كونىيە شەھىرىدە ۋەتەن تۇتقان. شۇڭلاشقا، ئۇ "رۇمى" تەخەللۇ

لۇسنى ئىشلەتكەن. جۇملىدىن تەرىقەتچىلەرنىڭ مەشھۇر پىشۋاسىغا ئايلانغان. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە «دىۋان ئەشھارى» (30 مىڭ مىسرا)، «مەسنەۋى شېرىف» (47 مىڭ مىسرا) قاتارلىق ئەسەرلەرنى يېزىپ ئالەمگە تونۇلغان. ھىجرى 672 ـ يىلى (مىلادى 1273 ـــ 1274 ـ يىلى) قونىيەدە ۋاپات بولغان.

139 ئەبۇ ھەفس كوبرا بۇخارى ـــ (56 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن). تارىخىي ماتېرىياللاردا ئۇ ھىجرى 617 ـ يىلى (مىلادى 1220 ـ يىلى) ئەمەس، بەلكى 616 ـ يىلى (مىلادى 1219 ـ يىلى) ئۆلتۈرۈلگەن.

140 تاجىك ـــ تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، بۇ چاغدا ئەرەپ ـ فارس تىلىدە سۆزلىشىدىغان قەبىلە ۋە ئۇلۇسلارنىڭ ھەممىسلا بۇ نام بىلەن ئاتالغان. جۇڭگونىڭ خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلىرىدە بولسا ئەرەپ مىللەتلىرى، بەزىدە ئاببباسىيە سۇلالىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئاپتور بۇ جايدا فارس تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنى كۆزدە تۇتىدۇ.

141 16 ياشلىق قىز ـــ ئاپتور بۇ جايدا ئىپارخاننى كۆزدە تۇتسا كېرەك. چۈنكى، قەشقەر، يەركەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان قاتارلىق جايلاردا ئىپارخان ھەققىدىكى قىسسىنىڭ بۇۋاقىيانتى ناھايىتى كەڭ تارقالغان

142 رەھمىتۇللا بېك ـــ مىلادى 1765 ـ يىلى پارتلىغان ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭىنىڭ رەھبىرى. ئۇ بۇ جايدا كۆرسىتىلگەنىدەك ئۇچتۇرپان ھاكىم بېگى بولماستىن، بەلكى ھاكىم بەگ ئابدۇللانىڭ قول ئاستىدىكى بىر كىچىك بەگ ئىدى. شۇ يىلى چىڭ سۇلالىسى كۈچلۈك قوشۇن ئەۋەتىپ، ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭىنى رەھىمسىز باستۇرۇش بىلەن بىللە، رەھمىتۇللا بەگمۇ ئۆلتۈرۈلگەن ئىدى.

143 بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى، رەھمىتۇللا بەگ باشچىلىغىدىكى ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭى "خاقانى چىنى يەتتە شەھەرنى تەسەررۇف قىلىپ ئون يەتتىنچى يىلى" يۇز بەرگەن بولماي، بەلكى 7 ـ يىلى (مىلادى 1765 ـ يىلى) يۇز بەرگەن ئىدى.

144 مەنسۇرخان ـــ مىلادى 1348 ـ يىلى تۇغلۇق تېمۇرخان تەرىپىدىن قۇرۇلغان موغۇلستان خانلىغىنىڭ 12 ـ سۇلتانى، يەنى ئەڭ ئاخىرقى پادىـ

شاسی بولۇپ، میلادی 1503 ـ یىلدىن 1543 ـ یىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

145 كوھستان ـــ 67 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن.

146 كۆبرەۋىيە ـــ میلادی 13 ـ ئەسىردە یاشىغان خارەزمىلىك ئەبۇلجانابی ئەھمەت بىننى ئۆمەر ئەلھەیۇقى یاكسى شەیىخ نەجمىدىن كۆبرا (57 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان تەرىقەتچىلىك مەسلىگى بولۇپ، كىیىنچە ئەنە شۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. مەشھۇر ئىران ئىسلام ئۆلىماسى نەجمىدىن رازی (میلادی 1256 ـ یىلی ۋاپات بولغان). سەئىدىددىن ھەمەۋی (میلادی 1252 ـ یىلی ۋاپات بولغان) قاتارلىقلار، ئەنە شۇ شەیخ نەجمىدىن كۆبرىنىڭ سادىق مۇرىدلىرى ۋە بۇ مەسلەكنى راۋاجلاندۇرغۇچىلاردۇر.

147 ئىسھاقىیە ـــ مەخدۇمی ئەززەمىنىڭ كىچىك ئوغلی خوجا ئىسھاق ۋەلىئۇللا (117 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان "قاراتاغلىق" (قاراتاقیالىق) تەرىقەتچىلەر مەسلىگی "ئىسھاقىیە"، ئۇنىڭ چوڭ ئاكىسی خوجاكالان یەنی خوجا ئەخمەت كاسانی (میلادی 1523 ـــ 1620 ـ یىلی) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان "ئاق تاغلىق" (ئاق تاقیالىق) تەرىقەتچىلەر مەسلىگی بولسا "ئىشقىیە" دىگەن ناملار بىلەن ئاتالغان.

148 نەئىمەتىیە ـــ نەسەپ جەھەتتىن بۇخارالىق، ئۆزی ئىراننىڭ ماھان شەھىرىدە دۇنیاغا كەلگەن شاھ نەئىمىتۇللا ۋەلی (میلادی 1430 ـ یىلی ۋاپات بولغان) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان تەرىقەتچىلىك مەسلىگی بولۇپ، تۇپكی ئىبتىقات ۋە ئىبتىقات ئۇسۇلی جەھەتتىن قادىرىیە (110 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) یاكی غەۋسىیە (125 ـــ ئىزاھاتقا قارالسۇن) گۇرۇھىغا مەنسۇپ.

149 رەبۇدىیە ـــ تۇنجی ئىبتىقات ۋە ئىبتىقات ئۇسۇلی تەرەپتىن قادىرىیە (110 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) یاكی غەۋسىیە (125 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) گۇرۇھىغا مەنسۇپ بىر تەرىقەتچىلىك مەسلىگی بولۇپ، ئەر ـ ئایالىرىنىڭ بىر ماكاندا زىكرى ھەلقە قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. بەزی رىۋایەتلەرگە قارىغاندا، بۇ مەسلەكنى میلادی 8 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكی یىرىمىدا ھازىرقی ئىراقنىڭ بەسرە دىگەن جایىدا یاشىغان رابىئەتۇل ئەدەۋىیە یاكی تاجی رەجال دىگەن بىر ئایال تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان ئىكەن. كىیىنچە، ئۇنىڭ

ئەقىدىلىرىنى قادىرىيە گۇرۇھى قوبۇل قىلىپ كېڭەيتكەن ۋە ئۇنى ئۆز قاراشلىرى بىلەن راۋاجلاندۇرغان ئىكەن. رابىئەتۇل ئۇرۇۋۋىسيە ھىجرى 135 ـ يىلى (مىلادى 752 ـ 753 ـ يىلى) قۇددۇس شەھىرىدە ۋاپات بولغان.

150 داۋانىيە ـ ئىرانىنىڭ داۋان دېگەن يېرىدە دۇنياغا كەلگەن مۇھەممەت ئەسئەت بىننى سەئىدىددىن ئەسئەت جالالىددىن داۋانى (مىلادى 1502 ـ يىلى ۋاپات بولغان) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان بىر دىنى ئىدىيىۋى ئېقىم بولۇپ، كېيىنكى تەرىقەتچىلەر ئۇنىڭ شۆھرىتىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنىڭ كۆزقاراشلىرىنى تەرىقەتچىلىك مەسلىگىگە سۆرەپ كىرىپ، قادىرىيە (110 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) مەسلىگىنىڭ تەركىۋىدىكى بىر ئىدىيىۋى ئېقىم پەيدا قىلىپ، ئۇنى "داۋانىيە" دەپ ئاتىغان. داۋانى ئۆز ئۆمرىدە «ئەخلاق جالالى»، «ئىسپاتى ۋاجىب»، «ھاشىيەئى شەمسىيە»، «شەرھى ئەقائىد» ناملىق مەشھۇر ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇنىڭ «ئەخلاق جالالى» ناملىق ئەسىرى ئېنگلىزچىگىمۇ تەرجىمە قىلىنغان.

151 مىللەت سىراجىيە ـ ئاللانىڭ بىرلىگى، مۇھەممەتنىڭ ئاللا تەرەپتىن ئەۋەتىلگەن ئەڭ ئاخىرقى ئەلچى ئىكەنلىگىنى ئېتىراپ قىلىشتىن باشقا تارىختا ئۆتكەن بىرەر ئەۋلىيائى ئەززەم ياكى باشقا ئاتاغلىق زاتلارغا ئېتىقات قىلىشنى مەنئى قىلىدىغان دىنى ئېقىم. بۇ ئېقىم تەرىقەت مەسلىگىگە تۇيۇتىن قارشى بولۇپ، يەنە "شەرىئەت مۇستافاۋىيە" (مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ شەرىئىتى) دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

152 ئاللا يارسۇپى ـ ئەسلى تۇركى قەۋمگە مەنسۇپ بىر شائىر بولۇپ، ئۆز ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىران، ئەرەپ مەملىكەتلىرىدە دەرۋىشلىك سىياھەت بىلەن ئۆتكۈزگەن.

153 بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى قولىيازما «تەزكىرەئى ھەببۇللاخان غازى» ناملىق ئەسەردە، زاۋا رايونىدا ھاجى غەزىنچى بىلەن ئۇرۇش قىلىپ ۋاپات بولغان كىشى ئىبراھىم خان سۈدۈر بولماستىن، بەلكى ھەببۇللا خانىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئابدۇلراخمان پادىشا ئىدى.

154 لوشەي دارىن ـ تارىخى كىتاپلاردا چىڭ سۇلالىسىنىڭ بۇ چاغدا

شنجاڭغا ئەۋەتكەن قوماندانلىرىنىڭ ئىچىدە بۇ ناملىق بىر قوماندانىنىڭ بارلىغىنى ئۇچراتمىدۇق. ئاپتور بەلكى بۇ چاغدا شنجاڭغا كەلگەن لىيۇ جىنتاڭ دېگەن سەركەردىنى (لىيۇشۇەي دارېن) كۆزدە تۇتسا كېرەك.

155 ئىسپەندىيار رويىنتەن ــ ئىراننىڭ رىۋايەت دەۋرىدىكى كىيانىيان سۇلالىسىنىڭ 5 ــ پادىشاسى بولۇپ، يونان ۋە ياۋروپا تارىخلىرىدا دارا (دارىيوس) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ تۇران رايونىدا ناھايىتى نۇرغۇن جەڭلەرنى قىلىپ، مىلادىدىن بۇرۇنقى 550 ــ يىلى يۇنانغا قىلغان ھەربىي يۈرۈشىدە مەغلۇپ بولۇپ، مىلادىدىن بۇرۇنقى 549 ــ يىلى مىسىردا ۋاپات بولغان ئىكەن. "رويىنتەن" ئۇنىڭ لەقىمى.

156 دەلاۋۇرى تۆھەمىتەن ــ "باتۇر تۆھەمتەن" دېگەن مەنىدە بولۇپ، ئەسلىدە رۇستەمنىڭ (157 ــ ئىزاھاتقا قارالسۇن) لەقىمى ئىدى. لېكىن بۇ جايدا ئاپتور بۇ سۆزنى ئىسپەندىيارنىڭ "رويىنتەن" دېگەن لەقىمى بىلەن بىر ئورۇندا قويغان.

157 رۇستەم ــ «شاھنامە» دىكى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئۇ ئىرانىنىڭ رىۋايەت دەۋرىدىكى پىشدادىيان سۇلالىسىنىڭ فەرىدۇن ۋە مۇنۇچەھرە زامانىدا تۇغۇلۇپ، كىيانىيان سۇلالىسىنىڭ كەيقباد، كەيكاۋۇس، ھەتتا كۈشتاسپ، بەھمەن زامانىغچە بولغان بىرقانچە يۈز يىل ياشىغان مەشھۇر قەھرىمان ئىكەن. ئۇ، ئۆزىنىڭ تەربىيەچىسى بولغان سىياۋۇش (كەيكا ۋۇسنىڭ ئوغلى) تۇران پادىشاسى ئەفراسىياپ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ بىلەن بىرقانچە قېتىم قاتتىق جەڭلەرنى قىلغان. ئۇ بىر مەزگىل ئىرانىنىڭ سىستان رايونىدا ياشىغان. يەنە زەردەش دىنىنى قوبۇل قىلىغانلىغى ئۈچۈن كىيانىيان پادىشالىرى، بولۇپمۇ بەھمەنىنىڭ قارشىلىغىغا دۇچار بولغان.

158 بەرزۇ ــ رۇستەمنىڭ (نەۋرىسى) بولۇپ، ئەسلى مەنىسى "ئۇرۇشقاق"، "يەكمۇ ــ يەك جەڭچى" دېگەن مەنىدە. چۈنكى رۇستەم نۇرغۇن قېتىم مۇدھىش دۈشمەنلەر، يىرتقۇچ ھايۋانلار ۋە كۈچلۈك دۈشمەنلەر بىلەن يەكمۇ ــ يەك جەڭلەرنى قىلىشقان ئىكەن.

159 سۇدالويه ــ (135 ـ ئىزاهاتقا قارالسۇن).

160 داۋۇد خەلىپە ــ ئەسلى ئىسمى تۇمۇك ياكى تۇدەلىك بولۇپ، بۇرۇن گەنسۇ ئەتراپىدا پالچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن. مىلادى 1864 ـ يىلى گەنسۇدىن ئۇرۇمچىگە كېلىپ، ئۇرۇمچى خۇيزۇلىرىنىڭ باشلىغى سۇخۇەنجاڭ، ماچۇەن، مابا قاتارلىقلار بىلەن بىرلىشىپ، ئۇرۇمچى خۇيزۇلار قوزغىلىڭىنى قوزغاپ، قوزغۇلاڭچىلارنىڭ خەلىپىسى بولۇپ تەيىنلەنگەن.

161 بۇ كۆچۈرۈش جەريانىدىكى خاتالىق بولسا كېرەك. چۈنكى «تارىخى ئەمنىيە»دە "ئىككى يۈزمىڭ ئۆيلۈكتىن زىيادە قىلادۇر" دەپ يېزىلغان.

162 قامۇل ۋاڭ خانلىرى ــ ئاپتور بۇ جايدا چىڭ سۇلالىلىرى تەرىپىدىن ئوتۇغات بېرىلگەن قۇمۇل ۋاڭلىرىدىن بەشىر ۋاڭنى كۆزدە تۇتسا كېرەك. قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ ۋاڭلىق دەرىجىسى مىلادى 1690 ـ يىلى ئەبەيدۇللادىن باشلانغان ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن تا ئىسھاق خوجا قۇمۇلغا بارغىچە بولغان ئارىلىقتا ئىلگىرى ـ ئاخىرى بولۇپ غۇبا بەك ياكى گوپ بەگ (مىلادى 1707 ــ 1708 ـ يىلى)، ئىمىن خوجا (مىلادى 1708 ــ 1740 ـ يىلى)، يۈسۈپ (مىلادى 1740 ــ 1766 ـ يىلى)، ئىساق (مىلادى 1766 ــ 1780 ـ يىلى)، ئەردىشىر (مىلادى 1780 ــ 1813 ـ يىلى)، بەشىر (1813 ــ 1867 ـ يىلى) قاتارلىق جەمئى يەتتە ۋاڭ ئۆتكەن ئىدى. ئۇلاردىن كېيىن بولسا يېقىنقى زاماندىكى مەخمۇت، شامەخسۇت، نەزەر قاتارلىقلار.

163 دولانلار ــ "دولان" سۆزى "قۇل" ياكى "تىلەمچى" دېگەن مەنىدە بولۇپ، خان ۋە پادىشالارنىڭ ياكى ھاكىمى ۋىلايەت ياكى بەگلەرنىڭ يانچىلىرى، قۇللىرى، شۇنداقلا كاتتا خوجا ۋە ئىشانلارنىڭ يەر ـ زىمىنىنى تېرىيدىغان تېرىقچىلار ۋە مورىدلار ئەنە شۇ نام بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن.

164 سۇ يەنشەي ــ (135 ـ ئىزاهاتقا قارالسۇن.) لېكىن بۇ جايدا بىر ئىنقىسزلىق بار. چۈنكى بۇ چاغدا مۇھەممەت ياقۇپ بەگ (بەدۆلەت) تەرىپىدىن ئۇرۇمچىگە ھاكىم بەگ قىلىپ تەيىنلەنگەن كىشى سۇ خۇەنجاڭ (سۇيەنشەي ــ سۇ يۈەنشۇەي) بولماستىن، بەلكى ئۇرۇمچى خۇيزۇلىرىنىڭ باشلىغى ماجۇڭ، كېيىنچە ئۇنىڭ ئوغلى مارىندى ئىدى. سۇ خۇەنجاڭ بولسا

مىلادى 1865 ـ يىلى ئۇرۇمچى خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرى تۇرپاننى ئىگەللىگەندىن كېيىن كېسەل بولۇپ ۋاپات بولغان ئىدى.

165 دايەنشەي ــ ئاپتور بۇ جايدا ئۇرۇمچى خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باش قوماندانى دايۇەنشۇەي ماشبڭ دېگەن ئادەمنى كۆزدە تۇتسا كېرەك. بۇ مىلادى 1868 ـ يىلى ئۇرۇمچى خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باش خەلىپىسى داۋۇد خەلىپە (نۇمىڭ) تەرىپىدىن قەستلەپ ئۆلتۈرۈلگەن.

166 «تارىخى زەفەرنامە» ــ بۇ جايدا مەۋلانا شەرەفىددىن ئەلىيەزدى (115 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) تەرىپىدىن ھىجرى 824 ـ يىلى (مىلادى 1425 ـ يىلى) يېزىلغان «زەفەرنامە» نامىلىق تارىخىي ئەسەر كۆزدە تۇتۇلدۇ.

167 ساجۇ ــ ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ دۇڭ خۇاڭ ئەتراپى. مىلادى 4 ـ ئەسىرلەردىكى شەرقى جىن پادىشالىغى دەۋرىدە تىكلەنگەن بىر ئايماق بولۇپ، بۇ ئايماقنىڭ دائىرىسى بىر مەزگىل ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ئەنشى ۋىلايىتىدىن تۇرپانغىچە بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

168 بۇ شىئېرنىڭ مەزمۇنى "بۇ دۇنيانىڭ راھىتى بولسا دوستلىرىڭغا ياخشىلىق قىل، دۇشمەنلىرىڭ بىلەن چېقىشىپ ئۆت" دېگەندىن ئىبارەت.

169 قالمۇقستان ــ ئەبۇلغازى باھادۇرخان (مىلادى 1605 ــ 1664 ـ يىلى) تەرىپىدىن يېزىلغان «تارىخى شەجەرەئى تۇركى» قاتارلىق ئەسەرلەردە "قالماق" دېگەن نام تۇركى قەۋملىرىنىڭ بىر قەبىلىسىنىڭ نامى سۈپىتىدە بايان قىلىنىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ موڭغۇل ئويرات قەبىلىلىرىنىڭ نامى بولۇپ، "قالمۇقستان" (قالماقستان) بولسا ئۇلارنىڭ تارالغان رايونلىرىنىڭ جوغراپىيەلىك نامى. ئاپتور بۇ جايدا تىيانشان تاغلىرىنى چېگرا قىلغان شىمالىي شىنجاڭ رايونىنى كۆزدە تۇتۇدۇ.

170 خان ھەزرەت ــ بۇ جايدا مىلادى 1845 ـ يىلى بىر نەۋرە تۇققىنى سۇلتان مۇراتخاننىڭ ئورنىغا تەختكە چىقىقان خۇدا يارخان بىننى شىرئەلى خان كۆزدە تۇتۇلدۇ.

171 مەللەخان ــ خۇدا يارخانىنىڭ بىر تۇققان ئىنىسى بولۇپ، ئۇزۇن مۇددەتلىك رىقابەت نەتىجىسىدە، مىلادى 1858 ـ يىلى خۇدايارخانىنى

تەختتىن قوغلاپ ئۆزى خان بولغان. لېكىن مىلادى 1868 ـ يىلى قىرغىز قىپچاق قەبىلىسىنىڭ باشلىغى ئالىم قۇلىنىڭ ياردىمى بىلەن ئىنىسى مەللەخاننى تەختتىن چۈشۈرۈپ، ئىككىنچى قېتىم خانلىقنى ئىگەللىگەن.

172 گۆر ئوغلى ــ بۇ ئەسلىدە مىلادى 8 ـ ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەرەپ باسقۇنچىلىرىغا قارشى كۈرەشلىرىدىكى بىر قەھرىمان بولۇپ، كېيىنچە بۇ قەھرىمانلىرىنىڭ پائالىيەتلىرى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى شەكلىدە ساقلىنىپ كەلگەن تارقالغان. ھەتتا ئۇنىڭ مەزمۇنىغا بەزى دىنى، خورافى تۈسلەرمۇ ئارىلاشقان. «گۆر ئوغلى سولتان» ناملىق تۈركچە بىر شېئىرىي كىتاپ بار.

173 ئىمام جەئفەر سادىق ــ ئەئەممە ئىمامىيە (78 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) نىڭ 6 ـ ئىمامى بولۇپ، ئىمام مۇھەممەت باقىرنىڭ ئوغلى. ھىجرى 83 ـ يىلى (مىلادى 702 ـ يىلى) مەدىنە شەھىرىدە تۇغۇلغان. ياش ۋاقتىدا دادىسىدىن تەپسىر ۋە ھەدىس قاتارلىق دىنىي ئەقىدىلەرنى چوڭقۇر ئۆگەنگەن. شۇنداقلا خىمىيە، ئالگىبىرا ۋە باشقا تەبىئىي پەنلەرنىمۇ ئۆگىنىپ "جەبىر" (جەئفەر) دېگەن نام بىلەن شۆھرەت قازانغان. ئۇ قانائەت، تەقۋاگەرلىك ۋە ئەخلاقى جەھەتتە ئۆز دەۋرىنىڭ داناسى بولغانلىغى ئۈچۈن يەنە "سادىق" دېگەن نام بىلەنمۇ شۆھرەت قازانغان. ئابباسىيە سۇلالىسىنىڭ 2 ـ خەلىپىسى ئەبۇ جەئفەر مەنسۇر (مىلادى 753 ــ 775 ــ يىلى) ئۇنىڭغا ناھايىتى ھۆرمەت قىلاتتى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئەبۇ مۇسلىم خوراسانى (49 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) ئۇمەييە خەلىپىلىگىنى يوق قىلىپ، ئابباسىيە خەلىپىلىگىنى قۇرۇپ، تۇنجى خەلىپىلىكنى تەكلىپ قىلغان چاغدا، ئىمام جەئفەر سادىق قەتئى رەت قىلغان ئىكەن. ئۇنىڭ جەمئى 7 ئوغۇل، 3 قىزى بولۇپ، چوڭ ئوغلى ئىسمائىل ئۇنىڭ ھايات ۋاقتىدا ۋاپات بولغان ئىدى. ئىككىنچى ئوغلى ئىمام مۇساكازىم ئۇنىڭ ئىمامىلىق ئورنىنى ئىگەللىگەن. ئىمام جەئفەر سادىق ھىجرى 148 ـ يىلى (مىلادى 765 ـ يىلى) مەدىنىدە ۋاپات بولۇپ، ئۆز دادىسىنىڭ قەبرىسى يېنىدا دەپنە قىلىنغان. لېكىن شىئاگىدىكى تەرىقەت ئەھلى ئۇنى شىنجاڭدىكى غازاتلاردا قۇربان بولغان دەپ ھىساپلاپ، ھازىرقى نىيە ناھىيەسىدىكى ئىمام جەئفەر سادىق مازىرىغا زىيارەت قىلىپ

ئۇلۇغلايدۇ.

174 ئۇمەييە خەلىپىلىگى ــ مىلادى 662 ـ يىلى ھەزرەت ئەلى ئۇلتۇرۇلـ گەندىن كېيىن مۇئاۋىيە بىننى ئەبۇ سوفيان تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئەرەپ سۇلالىسى بولۇپ، مىلادى 750 ـ يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن ئەرەپ ئاببا سىيە (64 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) سۇلالىسى قۇرۇلغان.

175 ئۇمەرىننى ئابدۇلئەزىز خەلىپە ــ ئۇمەيىيە خەلىپىلىگىنىڭ 8 ـ خەلىپىسى بولۇپ، مىلادى 718 ـ يىلى تەختكە چىقىپ، 720 ـ يىلى ۋاپات بولغان.

176 مىسر ــ تامامەن مۇسۇلمانلار ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ۋە ئىسلام قانۇنى ــ شەرىئەتلىرى تولۇق ئىجرا بولۇپ تۇرىدىغان تىنچ ۋە خەتەرسىز شەھەرلەر "مىسر" دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق شەھەرلەردە جۇمە نامىزىنى ئوقۇغان كۇنى پىشىن نامىزىنى ئوقۇمىسىمۇ بولىدۇ.

177 مەھدى ئاخىر زامان ــ ئەئەممە ئىمامىيە (12 ئىمام)لەرنىڭ ئاخىرقىسى بولۇپ، ئەسلى ئىسمى ئەبۇلقاسىم مۇھەممەت بىننى ھەسەن ئەسكىرى. ھىجرى 259ـ يىلى (مىلادى 875ـ يىلى) باغداتتا دۇنياغا كەلگەن. بىر رىۋايەتتە دادىسى ئىمام ھەسەن ئەسكىرى ۋاپات بولۇپ 4 ـ يىلى (مىلادى 878 ـ يىلى)، يەنە بىر رىۋايەتتە مىلادى 892 ـ يىلى ئۇشتۇمتۇت غايىپ بولغان، شۇڭلاشقا شىئە مەزھىبىنىڭ تەرەپتارلىرى تەرىپىدىن "مەھدى" (ئاخىرقى زاماننى قۇتقازغۇچى) دەپ ئاتالغان. ئۇلارنىڭ قارىشىچە ئۇ قانداقتۇر بىر زامان "مەھدى" سۈپىتىدە پەيدا بولۇپ، "دۇنيادىكى يامانلىقنى تۇگىتىپ"، "ئادىللىق ئورنىتىپ"، "تىنچ ۋە پاراۋان دۇنيا" قۇرىدىكەن. شۇڭلاشقا ئۇ "مەھدى ئاخىر زامان" دەپ ئاتالغان ئىكەن.

178 "توقسان" ــ تۇركى قەۋملىرىنىڭ تارىخى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى بايان قىلغان ئەسەرلەردە، بۇ سۆز بىرقانچە مەنەغا ئىگە:

بىرىنچى ــ بۇ سۆز ئۇچ بۇرجنى بىلدۇرىدىغان پەسىل چۇشەنچىسىنى بىلدۇـ رىدۇ. مەسىلەن، قوزى (ھەمەل)، ئۇي (سەۋر)، ئاراندىز (گېمزەك ياكى جەۋزا) باھار پەسلىنى؛ قۇچۇق (تىمساق ياكى سەرەتان)، بارس (ئارسلان ياكى

ئەسەد)، بۇغداي بېشى (سۇنبۇلە) ياز پەسلىنى؛ ئۇلكۇ (تارازا ياكى مىزان)، چايان (ئەقرەپ)، يا (قەۋس) ــ كۇز پەسلىنى؛ ئوغلاق (تىكە ياكى جەددى)، كۆنەك (سوغا ياكى دەلۇە)، بېلىق (ھوت) قىش پەسلىنى بىلدۇرىدۇ.

ئىككىنچى ــ بۇ سۆز خۇددى «تارىخى ھەمدى»دە بايان قىلىنغاندەك، پۇقرالارنىڭ ئەمەلدار ۋە ئەمەلدارلارنىڭ خان، پادىشالارغا سوغا ـ سالام تەقدىم قىلىدىغان پەسلىنى، بولۇپمۇ ئوغلاق، كۆنەك، بېلىق ئۇچ بۇرج ئايلىرىدىكى قىش پەسلىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۈچىنچى، بۇ سۆز يەنە تارتۇقنىڭ "توقسان" دېگەننى كۆرسىتىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ خىل تارتۇقنىڭ سانى "توقسان" بولماستىن، بەلكى "توققۇز" ــ توققۇز (سەكسەن بىر) بولىدۇ. بۇ "توقسان" دەپ تارتۇق قىلىنىدۇ.

179 رۇم ــ بۇ ئەسلىدە مىلادىدىن بۇرۇنقى 753 ـ يىلى تەختكە چىققان رىم ئىمپىراتورلىغىنىڭ تۇنجى ئىمپىراتورى رۇمۇلۇس (مىلادىدىن بۇرۇنقى 714 ـ يىلى ۋاپات بولغان) تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان ۋە ئۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان بىر شەھەر بولۇپ، كېيىنچە پۈتۈن رىم (روما) ئىمپىراتورلىغىنىڭ دۆلەت نامى بولۇپ قالغان ئىدى. رۇما ئىمپىراتورلىغى پارچىلانغاندىن كېيىن، بەزىدە ئۇنىڭ غەربىي تەرىپى، بەزىدە ئۇنىڭ شەرقى تەرىپىنىڭ نامى بولۇپ قالدى. بولۇپمۇ مىلادىدىن بۇرۇنقى 389 ـ يىلى ئەفرەڭلەر (ياۋروپالىقلار) ئۇنىڭ غەربىي قىسمىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، "رۇم" سۆزى ئاساسەن ئۇنىڭ شەرقى قىسمىنى، ئاساسەن ھازىرقى ئاناتولى رايونلىرىنى مەركەز قىلغان ئاسىيا قىسمىنىڭ نامى بولۇپ قالدى. شۇڭلاشقا كېيىنكى تۈرك سەلجۇق سۇلالىسى ۋە ئوسمانىيە سۇلالىلىرىمۇ ئەرەپچە، فارسچە، چاغاتايچە تارىخى ئەسەرلەردە "رۇم" دېگەن نام بىلەن ئاتالدى. ئاپتور بۇ جايدا ئوسمانىيە سۇلالىسىنى كۆزدە توتىدۇ.

180 قۇستەنتىيە ــ تارىخى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇ ئىستانبۇل شەھىرىنىڭ ئەڭ قەدىمقى نامى بولۇپ، بۇ شەھەرنى مىلادىدىن بۇرۇنقى 668 ـ يىلى يۇنان مۇغارە ھاكىمى بىزانىس تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان ۋە ئۇنىڭ نامى بىلەن "بىزانس" دەپ ئاتالغان. مىلادى 330 ـ يىلى رىم ئىمپىرا-

تۇرى قونستانتىس تەرىپىدىن كېڭەيتىلىپ قۇرۇلۇپ "قۇستەنتىيە"دەپ نام بېرىلگەن. مىلادى 1453 ـ يىلى ئوسمانىيە سۇلالىسىنىڭ 7 ـ پادىشاسى سۇلتان مۇھەممەتخان سانى بۇ شەھەرنى بېسىۋىلىپ، "ئىستانبۇل" (لاتىنچە ئىس ـ تىن ـ پولىن ـ شەھەرچە) دىگەن نام بەرگەن. لېكىن "تارىخى ھەمدى"نىڭ بۇ جايىدا ئۇنى سام بىننى نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ نەۋرىسى قۇستەنتىن بىنا قىلغان دەپ يېزىلغان.

181 سۇلايمان شاھ قايى ـ ھىجرى 699 ـ يىلى (مىلادى 1299 ـ 1300 ـ يىلى) قۇرۇلغان ئوسمانىيە سۇلالىسىنىڭ تۇنجى سۇلتانى غازى ئوسمانخانـ نىڭ بوۋىسى بولۇپ، ئەسلىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇغۇز تۈركلىرىنىڭ (ھازىرقى ئاناتولى تۈركلىرىنىڭ) بىر قەبىلە باشلىغى بولۇپ، چىنگىزخان ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۇجۇم قىلغان چاغدا، ئۆز قەبىلىسىنى باشلاپ غەربكە كۆچۈپ، ئېفرات دەرياسىدىن ئۆتۈۋاتقان چاغدا سۇغا غەرق بولۇپ ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ قەۋرىسى ھازىر بۇ جايىدا "تۈرك مازار" دىگەن نام بىلەن مەشھۇر.

182 ئارتوغرۇل بەك ـ ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇغۇز تۈركلىرىنىڭ بىر قەبىلە باشـ لىغى سۇلايمان شاھ قاي نىڭ ئوغلى. ئوسمانىيە سۇلالىسىنىڭ تۇنجى سۇلتانى غازى ئوسمانخانىنىڭ دادىسى. ھىجرى 680 ـ يىلى (مىلادى 1281 ـ يىلى) ۋاپات بولغان.

183 سۇلتان ئالائىددىن سەلجۇقى ـ يەنى ئالائىددىن كەيقۇبادنىڭ بىننى فەرامەرزبىننى كەيكاۋۇس. ھىجرى 477 ـ يىلى (مىلادى 1084 ـ 1085 ـ يىلى) ئۇغۇز تۈركلىرىنىڭ باشلىغى تۇغرۇلبېك (1063 ـ يىلى ۋاپات بولغان) ئەۋلادى سۇلايمان بىننى قاتلمىش بىننى ئىسرائىل بىننى سەلجۇق تەرىپىدىن قۇرۇلغان سەلجۇق سۇلالىسىنىڭ 15 ـ سۇلتانى. ھىجرى 699 ـ يىلى (مىلادى 1299 ـ 1300 ـ يىلى) ۋاپات بولغان. نەتىجىدە ئوسمانىيە سۇلالىسى سەلجۇق سۇلالىسىنىڭ ئورنىنى ئىگەللىگەن.

184 "اوشمانيه" (ئوسمانىيە) ـ بۇ ئەين، سە، مىم، ئەلف، نۇن، يا، يا، ئەقاتارلىق 8 ھەرپىتىن تۈزۈلگەن ئەبجەد بولۇپ، ئۇنىڭ نەددىرى 686،

یەنی هجری 686 ـ یىلى (مىلادى 1287 ـــ 1288 ـ یىلى) دىگەنلىك بولىدۇ. ئاپتور بۇ جايدا ئوسمانىيە سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتىنى مۇشۇ يىلدىن هىساپلايىدۇ. لېكىن نۇرغۇن تارىخى مەلۇماتلاردا، ئوسمانىيە سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتى هجرى 686 ـ يىلى بولماستىن، بەلكى هجرى 699 ـ يىلى (مىلادى 1299 ـــ 1300 ـ يىلى) ئىكەنلىگىنى قەيت قىلىدۇ.

185 "بلدة طيبة" (بەلدەت تەيىبەت ـــ گۈزەل شەهەر) ـــ بۇ جەمئىسى 10 هەرپىتىن تۈزۈلگەن ئەبجەد بولۇپ، ئۇنىڭ ئەدەدلىرى 867، يەنى هجرى 867 ـ يىلى (مىلادى 1463 ـ يىلى) بولىدۇ. بىراق ئەسلى قوليازما-دىكى يۇقۇرقى ئەبجەد هەرپلىرىنىڭ ئاستىغا قىزىل سىيادا 857، (يەنى هجرى 857 ـ يىلى) دىگەن ئەدەد يېزىلغان. دېمەك، قوليازمىدا ئەبجەد بىلەن ئەدەد ئوخشىمايدۇ. ئەگەر ئەدەدنى ئاساس قىلساق، بۇ "بلدة طيبة" دىگەن سۆز بولماستىن بەلكى "بلدة طيبة" (بەلدەت تەيىبەت ـــ پاكلانغان شەهەر، بوى سۇندۇرۇلغان شەهەر) دىگەن سۆز بولىدۇ. بۇ چاغدىلا ئۇنىڭ ئەبجەد ۋە ئەدەدلىرى (857) ئوخشاش بولىدۇ. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، مۇهەممەتخان سانى ئىستانبۇل شەهرىنى هجرى 857 ـ يىلى (مىلادى 1453 ـ يىلى) بوي سۇندۇرغان ئىكەن. بۇ يىلنامە بولسا تارىخى پاكىتلارغىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ.

186 سەلجۇقيە ـــ هجرى 429 ـ يىلى (مىلادى 1038 ـ يىلى) ئۇغۇز تۈركلىرىنىڭ باشلىغى تۇغرۇلبېك بىنىى مىكائىل بىنىى سەلجۇق تەرىپىدىن قۇرۇلغان سەلجۇقيان ئىران، هجرى 477 ـ يىلى (مىلادى 1084 ـ يىلى) سۇلايمان بىنىى قاتلمىش بىنىى ئىسرائىل بىنىى سەلجۇق تەرىپىدىن قۇرۇلغان سەلجۇقيان رۇم، هجرى 632 ـ يىلى (مىلادى 1235 ـ يىلى) قاۋرۇدبىنىى چاغرىبېك بىنىى مىكائىل بىنىى سەلجۇق تەرىپىدىن قۇرۇلغان سەلجۇقيان چىرمان قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ هەممىسىلا سەلجۇقيە سۇلالىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

187 سامانىيە ـــ مىلادى 874 ـ يىلى سامانىلار ئەۋلادى ئىسمائىل بىنىى ئەخمەت سامانى تەرىپىدىن قۇرۇلغان ۋە مىلادى 999 ـ يىلى قاراخانىلار

سۇلالىسى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغان.

188 خۇارەزىم شاھىيە ــ ھىجرى 491 ـ يىلى (مىلادى 1098 ـ يىلى) قۇتبىددىن مۇھەممەت بىننى ئانۇشتېكىن تەرىپىدىن قۇرۇلغان دۆلەت بولۇپ، بۇ ھىجرى 617 ـ يىلى (مىلادى 1220 ـ يىلى) جالالىددىن بىننى قوتبىددىن مۇھەممەتخان سانى دەۋرىدە چىنگىزخاننىڭ ھۇجۇمى تۈپەيلىدىن يوقالغان. بەزىلەر ئۇنىڭ بىر تۈققانلىرىدىن بولغان غىياسىددىن ۋە روكىنىددىن شاھلار ھۆكۈم سۈرگەن ھىجرى 628 ـ يىلى (مىلادى 1231 ـ يىلى) غىچە بولغان ئارىلىقنىمۇ خارەزىم شاھىيە دەۋرى دەپ ھىساپلايدۇ.

189 چىغتائىيە (چاغاتائىيە) ــ ئاپتور بۇ جايدا چىنگىزخاننىڭ 2 ـ ئوغلى چاغاتايخان (مىلادى 1242 ـ يىلى ۋاپات بولغان) ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادى ھۆكۈمرانلىق قىلغان "چاغاتاي ئۇلۇسى" دەۋرىنى كۆزدە تۇتىدۇ. بۇ دەۋر بولسا ئوتتۇرا ئاسىيادا (ماۋارائۇننەھىرى رايونىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى) چاغاتايخانىنىڭ ئوغلى قاراھىلاكۇ مىلادى 1242 ـ يىلى سەمەرقەندە تەختكە چىقىقان ۋاقتىدىن مىلادى 1369 ـ يىلى ئەمىرتىمۇر كوراگانى (تىمۇرلەڭ) تەختكەچىقىقان ۋاقتىغىچە داۋاملاشقان. شىنجاڭ رايونىدا بولسا مىلادى 1227 ـ يىلى چاغاتايخان بەشبالىق (ھازىرقى جىمسار تەۋەسىدە) شەھىرىدە تەختكە چىقىقان ۋاقتىدىن تا مىلادى 1682 ـ يىلى ئۇنىڭ ئەۋلادى ئىسمائىل خان تەختىتىن چۈشكەن يىلىغچە داۋاملاشقان. چاغاتاي ئەۋلادى شىنجاڭدا ھۆكۈم سۈرگەن بۇ 455 يىل ئىچىدە، مىلادى 1320 ـ يىلى ئۇنىڭ ئەۋلادى ئىسەن بۇقا (مىلادى 1330 ـ يىلى ۋاپات بولغان) ئالمىلىق شەھىرىدە "چاغاتاي خانلىغى"نى جاكالىغان، ئاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى كەيىنى ـ كەيىندىن موغۇلىستان (مىلادى 1348 ــ 1514 ـ يىلى)، يەركەن خانلىغى (1514 ــ 1682 ـ يىلى) قاتارلىق خانلىقلارنى قۇرغان ئىدى.

190 تىمۇرىيە ــ ئاپتور بۇ جايدا مىلادى 1369 ـ يىلى تۈركلەشكەن موڭغۇل بارلاس قەبىلىسىگە مەنسۇپ ئەمىر تىمۇر كوراگانى تەرىپىدىن سەمەرقەندە قۇرۇلغان ۋە مىلادى 1510 ـ يىلى ئۆزبەك قەبىلىسىگە مەنسۇپ شەيبانى تەرىپىدىن قۇرۇلغان شەيبانى خانلىغىچە بولغان دەۋرنى كۆزدە تۇتىدۇ. بۇ ئارىلىقتا

بىر بىرىگە بوي سۇنمايدىغان بىرقانچە پادىشالىقلار مەيدانغا كەلگەن. ئۇنىڭ ئىچىدە تېمۇر ئەۋلادى ئەبۇ سەئىد تەرىپىدىن قۇرۇلغان خوراسان دۆلتى (ميلادى 1468 — 1507 - يىلى) بار.

191 رۇم بىننى ئەيس بىننى ئىسھاق ئەلەيھىسسالام — رىۋايەتلەردە ئىسھاق ئەلەيھىسسالامنىڭ چوڭ ئوغلى ئەيسنىڭ ئوغلى. بەزى رىۋايەتلەردە رۇم شەھىرىنى (ئىستانبۇلنى) دەل مۇشۇ كىشى بىنا قىلغان دەپ بايان قىلىنىدۇ. ھازىرقى ئىسرائىلىيەلىكلەر ئۆز نەسەپلىرىنى ئىسھاق ئەلەيھىسسالامغا باغلايدۇ. بەزى رىۋايەتتە ئۇ مىلادىدىن 2108 يىل، بەزى رىۋايەتتە 2266 يىل، يەنەبەزى رىۋايەتتە 1896 يىل بۇرۇن ياشىغان دەپ بايان قىلىنىدۇ.

192 ئىقلىم — بۇرۇنقى مۇنەججىملەر پۈتۈن ئالەمنى سەكەنتىر (زۇھەل يۇلتۇزى)، ئوڭاي، (مۇشتىرى يۇلتۇزى يوپىتىر)، كورۇد (مىررىخ يۇلتۇزى مارس)، يەشىق (قۇياش)، سەۋت (زۇھىرا، چولپان يۇلتۇزى ۋېنېرا)، ئارزۇ (ئاتارىد يۇلتۇزى مىركورى)، يالچىق (ئاي يۇلتۇزى قەمەر) قاتارلىق ئاسماندىكى يەتتە سەييارىغا تەقلىت قىلىپ يەتتە ئىقلىمغا ھەم قۇزى (ھەمەل)، ئۇي (سەۋر)، ئاراندىز (گېزەك يۇلتۇزى جەۋزا)، قوچىق (سەرەتان)، بارس (ئاردىسلان يۇلتۇزى ئەسەد)، بۇغداي بېشى (سۇنبۇلە)، ئۇلكو (تارازا يۇلتۇزى مىزان)، چايان (ئەقرەپ)، يا (قەۋىس)، ئوغلاق (تىكە يۇلتۇزى جەددى)، كونەك (سوغا يۇلتۇزى دەلۋە)، بالىق (ھۇت) ئون ئىككى بورجىغا (نۇقتىغا) بۆلگەن.

193 بۇرۇنقى مۇنەججىملەر ئۆز چۈشەنچىسى بويىچە ئاسماندىكى يەتتە سەييارىدىن زوھەل سەييارىسى بولسا بەخت يولتۇزى، مۇشتىرى سەييارىسىنى بولسا مەئىشەت يۇلتۇزى، مىررىخنى بولسا غەزەپ يۇلتۇزى، يەشقنى بولسا يورۇقلۇق يولتۇزى، زوھرانى خوشاللىق يۇلتۇزى، ئارزۇنى بولسا تىلەك يۇلتۇزى، يالچىق (ئاي)نى بولسا ئاشىق يۇلتۇزى دەپ ھىسابلىغان. ئاپتور بۇ جايدا 6 - ئىقلىمدىكى ئاتارىد (ئارزۇ) يۇلتۇزىنى كۆزدە تۇتىدۇ.

194 مەلىكەئى فەرەك (فەرەك مەلىكىسى) — (137 - ئىزاھاتقا قارالسۇن).

195 فۇرسەت سائىپ — ئاپتور بۇ جايدا ميلادى 1870 - يىلى ۋە 1873 -

يىلى ئىككى قېتىم قەشقەرگە كەلگەن ئەنگلىيە ئەلچىسى فۇرسەئىتنى كۆزدە تۇتىدۇ.

196 رۇستەمى داستان ــ (157 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن).

197 سام ــ (سام بەننى يافەس بەننى نوھ) قەدىمقى ئىراننىڭ رىۋايەت دەۋرىدىكى ئىران قەھرىمانى رۇستەمنىڭ بوۋىسى.

198 نەرىمان ــ قەدىمقى ئىراننىڭ رىۋايەت دەۋرىدىكى ئىران قەھرىمانى رۇستەمنىڭ ئەجداتى ۋە سامنىڭ دادىسى. ئۇز ئەجداتلىرىدىن بۇيان ئىرانـ نىڭ سېستان ۋە زابلىستان ھاكىمى بولۇپ كەلگەن.

199 شى شى گۇڭ ــ ئاپتور بۇ جايدا ئەسلى ئۇرۇمچىلىك خەنزۇ ئاقسۆـ كەكلىرىدىن بولغان شۇي شۇەگۇڭنى كۆزدە تۇتىدۇ. بۇ مىلادى 1864 ـ يىلى ئۇرۇمچى خۇيزۇلار قوزغىلىڭى پارتلىغان چاغدا، ئۇرۇمچىدىكى چېڭ سۇلاـ لىسنىڭ قالدۇق قوشۇنلىرىنى باشلاپ، نەنسەننى بازا قىلىپ، خۇيزۇ قوزغىلاڭـ چىلىرىنى باستۇرۇشقا قاتناشقان. كېيىنچە مۇھەممەت ياقۇپ بېك (بەدۆلەت) بىلەن بىرلىشىپ، بۇ قوزغىلاڭنى رەھىمسىز باستۇرۇشقا قاتناشقان ۋە ياقۇببەكـ نىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرىنى ماددى ئەشيالار بىلەن تەمىنلىگەن. ياقۇب بېك يوق قىلىنغاندىن كېيىن چېڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ سەركەرـ دىلىرىدىن بىرى بولۇپ كۆتۈرۈلگەن.

200 دەقيانۇس شەھرى ــ بۇ جايدا ھازىرقى ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ غەربىدىكى ئۇلانباي دېگەن جايدىكى قەدىمقى ئۇرۇمچى شەھىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. چاغاتاي تىلىدە يېزىلغان ئەسەرلەردە بۇ شەھەر "رۇمچە"، خەنزۇ تىلىدىكى ئەسەرلەردە "لۇنتەي" (轮台) دەپ ئاتالغان. بەزى ئەسەرلەردە بۇ شەھەر يەنە تۇرپاندىكى دەقيانۇس شەھرىنىڭ نامىغا تەقلىت قىلىپ "دەقيانۇس شەھرى" دەپمۇ ئاتالغان.

201 «دىۋان فۇزۇلى» ــ بۇ جايدا مۇھەممەت بەننى سۇلايمان فۇزۇلى تەرىپىدىن يېزىلغان «كۇللىيات فۇزۇلى» نامىلىق ئەسەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. فۇزۇلى مىلادى 1563 ـ يىلى باغداتتا ۋاپات بولغان.

202 داخۇ ۋە شوخۇ ــ بۇ جايدا مىلادى 1862 ـ يىلى پارتلىغان شەنشى

خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باشلىغى بەييادىخۇ ئاكا ـ ئوكسلار كۆزدە تۇتۇلدۇ. بەييادىخۇ مىلادى 1873 ـ يىلغىچە شەنشى، گەنسۇ، چىڭ خەي ئۆلكىلىرىدە چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن بىرقانچە قېتىم شىددەتلىك جەڭلەرنى ئېلىپ بارغان. 1873 ـ يىلى 3 ـ ئايدا شىنجاڭغا چېكىنىپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ قوغلاپ زەربە بېرىشى تۇپەيلىدىن روسىيەگە قاچقان.

203 لەندەن ــ بۇ جايدا ئەنگلىيەنىڭ پايتەختى لوندون شەھىرى كۆزدە تۇتۇلدۇ.

204 بۇزۇر جەمھۇر ــ مىلادى 224 ـ يىلى ئەردەشىر بابكان تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئىران ساسانىلار سۇلالىسىنىڭ 20 ـ پادىشاسى نۇشىرۋان بىننى قاباد (مىلادى 541 ــ 579 ـ يىللىرى تەختتە تۇرغان)نىڭ ۋەزىرى بولۇپ، ئۇ ئەقىل ۋە ھىكمەتتە ئۆز دەۋرىنىڭ داناسى ئىدى. ئۇ ھىندى تىلىدە يېزىلغان بىرمۇنچە كىتاپلارنى پەھلەۋى تىلىگە تەرجىمە قىلدۇرۇپ، ساسانىلار مەدەنىيىتىنىڭ شۆھرىتىنى ئالەمگە تارقاتقان. مىلادى 591 ـ يىلى ساسانىلار سۇلالىسىنىڭ 21 ـ پادىشاسى ھورمۇزرابىئەبىننى نوشىرۋان دەۋرىدە ۋاپات بولغان.

205 بەش پادىشاۋە خان ــ بۇ جايدا مىلادى 1864 ـ يىلى تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا قوزغالغان پۇتۇن شىنجاڭ دىخانلار قوزغىلىڭى نەتىجىسىدە مەيدانغا كەلگەن كۇچاردىكى راشىدىن خان (خان خوجا)، قەشقەردىكى قىرغىز سىدىقبەك، خوتەندىكى مۇپتى ھەبىبۇللاخان (ھاجى پادىشا)، ئۇرۇمچىدىكى داۋۇد خەلىپە (تۇمشۇق)، غۇلجىدىكى ئىلى سۇلتانلىغى كۆزدە تۇتۇلدۇ.

206 مىرزا سۇلتان ھۇسەيىن بايقارا ــ ئەمىر تېمۇر كوراگانى ئەۋلادى تەرىپىدىن قۇرۇلغان خوراسان دۆلىتىنىڭ پادىشاسى، ئەلىشىر ناۋايىنىڭ ساۋاقدىشى بولۇپ، مىلادى 1470 ـ يىلىدىن 1505 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

207 زۇكتۇڭ دارېن ــ ئاپتورنىڭ بۇ جايدا كىمنى كۆزدە تۇتقانلىغى مەلۇم ئەمەس. بىراق ئۇ «تارىخى ھەمدى»نىڭ بەزى جايلىرىدا ئۇنى

لەنجۇ ئۆلكسىنىڭ باش ۋالىسى دەپ بايان قىلىدۇ. ئەگەر بۇنداق بولغان تەقدىردە، زۇكتۇڭ دارېن دېگەن ئادەم بەلكى شۇ چاغدا شەنشى ـ گەنسۇ رايونىنىڭ باش ۋالىسى قوشۇمچە چىنچەي ئامبىلى زوزۇڭتاڭ بولسا كېرەك. لېكىن زوزۇكتاڭ بۇ چاغدا شىنجاڭغا كەلمىگەن. بۇ چاغدا ئاقسۇغا كەلگەن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانلىرى بولسا يۇئىن خۇ قاتارلىقلار ئىدى.

208 دۇڭ دارېن ـ ئاپتور بۇ جايدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ بۇ چاغدا شىنجاڭغا ئەۋەتكەن قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانلىرىدىن بىرى لىيوجىنتاڭغا قاراشلىق دۇڭ فۇشياڭ دېگەن ھەربىي ئەمەلدارنى كۆزدە تۇتسا كېرەك.

209 «نەفھاتۇلئۇنس» ـ ئىرانلىق ئاتاغلىق ئەدىپ ئابدۇلراخمان جامى (مىلادى 1493 ـ يىلى ھىراتتا ۋاپات بولغان) تەرىپىدىن يېزىلغان ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭدا ئاساسەن ئاتاغلىق ئەدىپ ـ شائىرلار، دىنى ئۆلىما ۋە خوجا ئىشانلارنىڭ تارىخى بايان قىلىنىدۇ.

210 قادىرىيە ـ (110 ـ ۋە 125 ـ ئىزاھاتلارغا قارالسۇن.)

211 چەشتىيە ـ مىلادى 10 ـ ئەسىردە سۇرىيەلىك ئۇيغۇر ئەبۇ ئىسھاق شامى (مىلادى 940 ـ يىلى ۋاپات بولغان) تەرىپىدىن خوراسانىنىڭ چەشتى دېگەن يېرىدە تۇرغۇزۇلغان بىر تەرىقەتچىلىك مەسلىگى. مىلادى 12 ـ ئەسىردە خوراسانلىق مۇئىنىددىن چەشتى (مىلادى 1142 ـ 1236 ـ يىلى) تەرىپىدىن كېڭەيتىلىپ، "چەشتىيە" دېگەن نام بىلەن ئاتالغان ئۇزۇن ئۆتمەي بۇ مەسلەك ھىندىستان، پاكىستان قاتارلىق جايلارغا تارالغان. مىلادى 19 ـ ئەسىردە شىنجاڭ رايونىغا تارالغان.

212 موللا ئىبراھىم قازى كالان ـ ياقۇپ بەگ (بەدۆلەت) زامانىدا ئۆتكەن خوتەن مۇتەۋەللىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ شۇ چاغدىكى خوتەن ھاكىمى نىياز ھاكىم بەگنىڭ ئۇستىدىن شىكايەت قىلغانلىغى ئۈچۈن، ياقۇپ بەگ تەرىپىدىن سۈرگۈن قىلىنغان. ھازىر خوتەندە ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى بار.

213 رەببانى ـ مىلادى 16 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ھىندىستانلىق ئەھمەت فارۇقى سەرھەندى (214 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) تەرىپىدىن تۇرغۇ-

زۇلغان تەرىقەت سۇلۇكى بولۇپ، بۇلار ئۆزلىرىنى "ساپ ئېتىقاتچىلار" دەپ ھىسابلايدۇ. ئېتىقات جەھەتتىن نەخشە بەندىسىيە سۇلۇكىگە مەنسۇپ بولۇپ، سۇننىي مەزھىبى بىلەن تەرىقەت سۇلۇگىنى كىلىشتۇرمەكچى بولىدۇ. تارىخى ھىجرىيىنىڭ توپ ـ توغرا 1001 ـ يىلى تۇغۇلغانلىغى ئۈچۈن مۇجەددىدى ئەلفە سانى (ئىككىنچى مىڭنى يېڭىلىغۇچى) دېيىلىدۇ.

214 ئەھمەت فارۇقى سەرھەندى ـــ ھىندىستاندا كەڭ تارقالغان رەببانى ئېقىمىنىڭ ئاساسچىسى بولۇپ، مىلادى 1546 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى سەرھەندە شەھىردە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ياشلىق دەۋرىدە ھەددىس ۋە تەپسىر ئۇگىنىپ، چوڭقۇر دىنى بىلىمگە ئىگە بولغان ۋە چەشتىيە (211 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) ھەم مىلادى 12 ـ ئەسىردە باغدادتىلىق نەجىب سۇھرەۋەردى (مىلادى 1168 ـ يىلى ۋاپات بولغان) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان، ئۆمەر سۇھرەۋەردى (مىلادى 1145 ـــ 1234 ـ يىلى) تەرىپىدىن رىۋاجلاندۇرۇلغان سۇھرەۋەردىيە تەرىقەت سۇلۇكىگە كىرگەن. كېيىنچە نەقشە بەندىيە سۇلۇكىگە كىرگەن. ۋە بۇ سۇلۇكنىڭ ھىندىستاندىكى ئاساسى پىشۋاسى سۇپىتىدە رەببانى سۇلۇكىنى تەشكىل قىلغان. شۇنداقلا "مۇجەددىد ئەلىف سانى" (ئىككى مىڭنچى جەددىد)ۋە "قوتبى غەۋس سەمەدانى" (مەڭگۇ قۇتۇپ ۋە غەۋس) دەپ ئاتالغان. بۇيۇك موغۇل سۇلالىسىنىڭ 4 ـ پادىشاسى سۇلايمانشاھ جاھانگىر دەۋرىدە (مىلادى 1603 ـــ 1617 ـ يىلى) ۋاپات بولغان.

515 مىرزا ئابدۇلقادىر بىيدىلى ـــ ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشايدىغان بارلاس قەبىلىسىگە مەنسۇپ ئاتاغلىق شائىر بولۇپ، ھىندىستانىنىڭ ئەزىم ئاباد شەھىردە دۇنياغا كەلگەن. ئۆمرىنىڭ كۆپ ۋاقتىنى بىنگال شەھىردە ئۆتكۈزۈپ، «رۇقائات بىيدىلى»، «دىۋان بىيدىلى»، «نىكات بىيدىلى»، «چىھار ئۇنسۇر» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان. بىر مەزگىل بۇيۇك موغۇل سۇلالىسىنىڭ 11 ـ پادىشاسى شاھ جاھان سانى (مىلادى 1717 ـــ 1718 ـ يىلى) ئوردىسىدا خىزمەت قىلغان. مىلادى 1721 ـ يىلى شاھ جاھان ئاباد شەھىردە ۋاپات بولغان.

216 بابورىيە ـــ مىلادى 1497 ـ يىلى تېمۇزلەڭ ئەۋلادى زاھىرىددىن

مۇھەممەت بابۇربننى مىرزا ئۆمەر شېيخ تەرىپىدىن قۇرۇلغان كۆچلۈك سۇلالە بولۇپ، تارىختا "موغۇل سۇلالىسى" دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ھەم موغۇلستان-نىڭ 9 - پادىشاسى يۇنۇسخاننىڭ قىزىغا ئۆيلىنىپ، "كوراگانلىق" مەنسۇبنى ئالغانلىغى ئۈچۈن "كوراگانى سۇلالىسى" دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بو سۇلالە جەمئى 15 پادىشا ھۆكۈم سۈرگەندىن كېيىن، مىلادى 1767 - يىلى شاھ ئالەم سانى دەۋرىگە كەلگەندە يوقالغان.

217 جوراس — موڭغۇل ئۇيىرات قەبىلىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، مىلادى 17 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا كۆچىيىپ، مىلادى 1670 - يىلى غالدان رەھبەرلىگىدە كۆچلۈك بىر ھۆكۈمەت قۇرغان. ئۇنىڭ پايتەختى ئىلى شەھىرى ئىدى. مىلادى 1755 - يىلى چىڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغان.

218 كېيان پادىشالىرى — بۇ جايدا ئىرانىنىڭ رىۋايەت دەۋرىدىكى كېيانىيان سۇلالىسىنىڭ كەيقباد، كەيكاۋۇس، كەيخىسرو، لىھراسىپ، كۈشتاسپ، بەھمەن، ھامان (ھاماي)، داراپ، دارا، ئىسكەندەر قاتارلىق پادىشالىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

219 تاجىك شاھلىرى — بۇ جايدا ئەرەپ ۋە پارس ئۇلۇسىنىڭ شاھلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ (140 - ئىزاھاتقا قارالسۇن).

220 ئەلەۋىلەر — ئىسلام دىنى شىئە مەزھىبىنىڭ بىر تارمىغى بولۇپ، يەنە "نۇشەيرىلەر" دەپمۇ ئاتىلىدۇ. چۈنكى بۇ مەسلەك مىلادى 9 - ئەسىردە ئەلئەممە ئىمامىيەنىڭ ئونىنچىسى ئىمام ئەلى ھادى - نەقى (78 - ئىزاھاتقا قارالسۇن)نىڭ يېقىنى ئىبنى نۇسەيىر تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان بىر مەزھەپ بولۇپ، ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئىلاھلىنىڭ ئىنسانىيەت ئارىسىدىكى كۆرۈنۈشى دەپ ھىساپلاپ، ئۇنى مۇھەممەت پەيغەمبەردىن يۇقۇرى ئورۇنغا قويىدۇ. ئۇلار ئەلى، مۇھەممەت پەيغەمبەر ۋە نۇسەيرىنى بىردەك ئىلاھلاشتۇرىدۇ.

221 ئەبەيدۇللاخان غازى — مىلادى 1498 - يىلى شاھى بېك خان (شەيبانى خان) تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئۇزبېك خانلىغى (شەيبانى خانلىغى) نىڭ 4 - پادىشاسى بولۇپ، مىلادى 1531 — 1539 - يىللىرى ئىچىدە ھۆكۈم سۈرگەن.

222 داۋۇاڭ ــ بۇ جايدا ملادى 1644 ـ يىلى قۇرۇلغان چىڭ سۇلالىسىنىڭ 6 ـ پادىشاسى داۋگۋاڭ (چىڭ شۇەنزۇڭ) كۆزدە تۇتۇلسا كېرەك. ئۇ ملادى 1821 ـ يىلى تەختكە چىقىپ، ملادى 1850 ـ يىلى ۋاپات بولغان.

223 بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى پادىشا داۋگۋاڭ 32 يىل ئەمەس، بەلكى 30 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئىدى.

224 بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى ملادى 1644 ـ يىلى قۇرۇلغان چىڭ سۇلالىسىنىڭ 7 ـ پادىشاسى شيەنفېڭ خان ئون ئىككى يىل ئەمەس. بەلكى 13 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئىدى.

225 تۇڭجى خان ــ بۇ جايدا ملادى 1644 ـ يىلى قۇرۇلغان چىڭ سۇلالىسىنىڭ 8 ـ پادىشاسى تۇڭجۇ (چىڭ مۇزۇڭ) كۆزدە تۇتۇلدۇ. ئۇ ملادى 1862 ـ يىلىدىن 1874 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

226 يەتتە شەھەر تۇنگانىلىرى تۇڭجۇنىڭ 7 ـ يىلى (ملادى 1868 ـ يىلى) ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ 3 ـ يىلى (ملادى 1864 ـ يىلى) قوزغىلاڭ كۆتەرگەن ئىدى.

227 كاڭشۇي ــ بۇ جايدا ملادى 1644 ـ يىلى قۇرۇلغان چىڭ سۇلالىسىنىڭ 9 ـ پادىشاسى گۇاڭشۇي (چىڭ دې زۇڭ) كۆزدە تۇتۇلدۇ. ئۇ ملادى 1875 ـ يىلىدىن 1908 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

228 بەرەھمەن ـ بۇ ئەسلىدە ئەنەتكەك (سانسكرىت ـ ھىندى) تىلىدىكى "ساپ" دېگەن سۆز بولۇپ، ملادىدىن 2 مىڭ يىل بۇرۇن ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالىدا ياشايدىغان ئارىئانلار ئارىسىدا شەكىللەنگەن بىر دىنىي ئېقىم ئىدى. بۇ دىنىي ئېقىم دەسلەپتە ھەر خىل تەبىئەت ھادىسىلىرى، ئۆز ئەجداتلىرى، ئەجداتلىرى ئېچىدىكى قەھرىمانلار، كۈن، ئاي ۋە يۇلتۇزلار، تاغ، يامغۇر، چاقماق قاتارلىق ھادىسىلەرگە سەجدە قىلىدىغان بىر خىل باشلانغۇچ دىن ئىدى. شۇڭلاشقا، ئەرەپچە، پارسچە ۋە چاغاتايچە ئەسەرلەردە، ھەر خىل دىنگە ياكى بىر خىل دىندىكى ھەر خىل ئىلاھلارغا ئېتىقات قىلىدىغان مىللەتلەرنىڭ ھەممىسلا "بەرەھمەن" دېگەن نام بىلەن ئاتالغان. بەزى ئەسەرلەردە ملادىدىن بۇرۇنقى 6 ــ 5 ـ ئەسىرلەردە شەكىيامۇنى (بەزىلەر

مىلادىدىن بۇرۇنقى 565 ــ 485 ـ يىلى، بەزىلەر مىلادىدىن بۇرۇنقى 623 ــ 544 ـ يىلى دىسە، يەنە بەزىلەر مىلادىدىن بۇرۇنقى 622 ــ 543 ـ يىللىرى ئارىلىغىدا ياشىغان دەيدۇ)تەرىپىدىن تۈرغۇزۇلغان بۇددا دىنى تەرەپتارلىرىمۇ "بەرەھمەن" دەپ ئاتىلىدۇ.

229 لى خۇك جاڭ ــ بۇ چاغدا چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىدىكى مۇھىم ئەمەلدارلارنىڭ بىرى ۋە جرلى (خېبىي)ئۆلكىسىنىڭ باش ۋالىسى ئىدى.

230 بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا غەربى رايونىنى تىنجىتىش تەكلىۋىنى قويغان كىشى لى خۇك جاڭ بولماستىن، بەلكى شەنشى ـ گەنسۇ رايونىنىڭ باش ۋالىسى، قوشۇمچە چىنچەي ئامبىلى زوزۇڭتاڭ ئىدى.

231 چىڭ جاڭجۇن ــ ئاپتور بۇ جايدا 1880 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى ئىلى رايونىنى چارروسىيەدىن قايتۇرىۋېلىش ئۈچۈن ئەۋەتكەن ھەربىي ئەمەلدارى جىن شۇن كۆزدە تۈتۈلسا كېرەك. بىراق بۇ 40 مىڭ قوشۇن بىلەن ئەمەس، بەلكى 20 مىڭ قوشۇن بىلەن كەلگەن ئىدى. ئەمما چىڭ سۇلالىسى 1877 ـ يىلى شىنجاڭغا دەسلەپ قوشۇن ئەۋەتكەندە، چىڭ جاڭجۇن ناملىق بىرەر ھەربىي ئەمەلدارنىڭ بولغانلىغى مەلۇم ئەمەس.

232 بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى بۇ جايدا تىلغا ئېلىنغان "لەنجۇ ـ سېڭىنىڭ زۇڭتۇڭ دارېننى يىگىرمە مىڭ چېرىك بىلەن لۇشەي دارېنغا قوشتى" دىگەن سۆز تارىخى مەلۇماتلارغا ئانچە ئۇيغۇن ئەمەس. بۇ جايدا تىلغا ئېلىنغان زۇڭتۇڭ دارېن (زوزۇڭتاڭ) لۇشەي دارېنغا (لىيوجىنتاڭغا) قوشۇلغان ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى بىر ھەربىي ئەمەلدار بولماستىن، بەلكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي رايونغا يۇرۇش قىلغان بارلىق قوشۇنلىرىنىڭ باش قوماندانى ئىدى.

233 بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى داخۇ ۋە شوخۇ (202 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن)ماخالۇك (132 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن)نىڭ باتۇرى بولماستىن، بەلكى شەنشى خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باشلىقلىرى ئىدى. بۇلار گەنسۇ رايونغا كىلىپ ئۇرۇش قىلغان چاغدا، ماخالۇك ئاللاقاچان ئۆلگەن ئىدى.

234 بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى بۇ چاغدا (مىلادى 1875 ـ يىلى) زوزۇكتاك گەنسۇنىك سۇجۇ دىگەن يېرىدە، جاك ياۋخۇ قۇمۇلدا، لىيوجىنتاك قۇكاك ۋە گۇچۇگدا تۇراتتى.

235 بۇجايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى "زۇكتۇك داربِن" (زوزۇكتاك) بۇ جايدا بايان قىلىنغانىدەك مىلادى 1877 ـ يىلى شىنجاڭغا كەلگەن بولماي، بەلكى سۇجۇدا تۇراتتى. پەقەت 1880 ـ يىللىرى قۇمۇلدا ئىككى ئاي تۇرۇپ، ئاندىن ئۇردىغا چاقىرتىلغان. ئۇ بۇ جايدا بايان قىلىنغانىدەك قەشقەر تەرەپكە تېخىمۇ ئۆتمىگەن ئىدى.

236 لاۋىيىك ئاۋچۇ ــ بۇ قايسى ھەربىي ئەمەلدارنىڭ نامى ئىكەنلىگى مەلۇم ئەمەس. تارىخى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇ چاغدا ئۇچتۇرپان ئارقىلىق قەشقەرغە يۇرۇش قىلغان ھەربىي ئەمەلدار بولسا لىيوجىنىتاڭغا قاراشلىق خۇاڭۇەن پىلك دىگەن ئىدى.

237 ئەلىپ بەگ ــ بۇ ئەسلىدە سېرىق قول تاجىكلىرىنىڭ ھاكىم بېگى بولۇپ، مىلادى 1877 ـ يىلىدىن كېيىن ھېكىم خان تۆرە باشلىق بەدۆلەتنىڭ قالدۇق كۈچلىرى چېگرا ۋەقەسىنى پەيدا قىلىپ، يەتتە شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ بەدۆلەت پادىشالغىنى تىرىلدۈرمەكچى بولغان چاغدا، ئۇلار بىلەن ياتۇرلارچە كۈرەش قىلغان. كېيىنچە چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

238 سەففاھ ــ يەنى ھىجرى 132 ـ يىلى (مىلادى 749 ــ 750 ـ يىلى) ئەبۇمۇسلىم خوراسانى تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئەرەپ ئابباسىيە خەلىپىلىگىنىڭ تۇنجى خەلىپىسى ئەبۇ ئابباس سەففاھ ئابدۇللابنىنى مۇھەممەت بىننى ئەلى بىننى ئابدۇللا بىننى ئاباس. ھىجرى 136 ـ يىلى (مىلادى 753 ــ 754 ـ يىلى) غىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

239 ئۆمەر ئابدۇل ئەزىز ــ ھىجرى 41 ـ يىلى (مىلادى 662 ـ يىلى) مۇئاۋىيە بىننى ئەبۇ سوفيان تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئەرەپ ئۇمەييە خەلىپىلىگىنىڭ 8 ـ خەلىپىسى بولۇپ، ھىجرى 99 ـ يىلى (مىلادى 717 ــ 718 ـ يىلى) تەختكە چىقىپ، ھىجرى 101 ـ يىلى (مىلادى 719 ــ 720 ـ يىلى) غىچە

هۆكۈم سۈرگەن (175 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن)

240 يەزىد بىننى مۇئاۋىيە ـــ ئەرەپ ئۇمەييە خەلىپىلىگىنىڭ 2 ـ خەلىپىسى. ھىجرى 60 ـ يىلى (مىلادى 679 ـــ 680 ـ يىلى) دىن ھىجرى 64 ـ يىلى (مىلادى 683 ـــ 684 ـ يىلى) غىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

241 ئابدۇمۇلىك بىننى مەرۋان ـــ ئەرەپ ئۇمەييە خەلىپىلىگىنىڭ 5 ـ خەلىپىسى، ھىجرى 65 ـ يىلى (مىلادى 684 ـــ 685 ـ يىلى) دىن ھىجرى 86 ـ يىلى (مىلادى 705 ـ يىلى) غىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

242 ھەشام بىننى ئابدۇمۇلىك ـــ ئەرەپ ئۇمەييە خەلىپىلىگىنىڭ 10 ـ خەلىپىسى. ھىجرى 105 ـ يىلى (مىلادى 723 ـــ 724 ـ يىلى) دىن ھىجرى 125 ـ يىلى (مىلادى 743 ـ يىلى) غىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

243 سۇلايمان بىننى ئەلى بىننى ئابدۇللا بىننى ئاببىاس ـــ ئەرەپ ئاببا-سىلار سۇلالىسىنىڭ تۇنجى خەلىپىسى ئەبۇ ئاببىاس سەففاھ ئابدۇللا بىننى مۇھەممەتنىڭ (238 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) تاغىسى.

244 بەسرە ـــ ئەرەپ ئۇمەييە ۋە ئاببىاسىيە سۇلالىلىرىنىڭ مۇھىم مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ، بۈگۈنكى كۈندە ئىراققا قارايدۇ.

245 مۇھەممەت بىننى ئابدۇلمۇلىك ـــ (241 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن).

246 ئۆمەر بىننى يەزىد ـــ (175 ـ ۋە 239 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن).

247 ئابدۇللابىننى سۇلايمان ـــ ئەرەپ ئۇمەييە خەلىپىلىگىنىڭ 7 ـ خەلىپە-سى سۇلايمان بىننى ئابدۇلمۇلىك (مىلادى 715 ـــ 718 ـ يىلى) نىڭ ئوغلى.

248 بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى ھىجرى 1260 ـ يىلى (مىلادى 1844 ـ يىلى) شەيخۇلئىسلام خان دەۋرى بولماستىن، بەلكى داۋۇدخاننىڭ 24 ـ يىلى ئىدى.

249 نوشىرۋان ئادىل ـــ مىلادى 224 ـ يىلى قۇرۇلغان ئىران ساسانىلار سۇلالىسىنىڭ 20 ـ پادىشاسى بولۇپ، ئۇ تارىختا ئۆزىنىڭ ئادالەتپەر-ۋەرلىگى بىلەن "نوشىرۋان بۇيۇك" ۋە "نوشىرۋان ئادىل" دىگەن ناملار بىلەن شۆھرەت قازانغان. بۇزۇر جەمھۇر (204 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) ئۇنىڭ ۋەزىرى ئىدى.

250 چىنى ماچىن ــ بۇ جايدا خەنزۇ مىللىتىدىن چىققان خان ۋە پادىشالار كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

251 ئىسكەندەر رۇمى ــ بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى ئىسكەندەر رۇمى (ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن ياكى ئالىكساندىر ماكىدونىسكى) ئىراننىڭ رىۋايەت دەۋرىدىكى پىشدادىيان سۇلالىسىنىڭ پادىشاسى بولماستىن، بەلكى قەدىمقى ماكىدونىيە پادىشاسى بولۇپ، ئۇ مىلادىدىن بۇرۇنقى 356 ــ يىلى ماكىدونىيەنىڭ پايتەختى پىلاشەھىردە دۇنياغا كېلىپ، مىلادىدىن بۇرۇنقى 323 ــ يىلى 33 يېشىدا ۋاپات بولغان. پىشدا دىيان سۇلالىسىنىڭ پادىشالىرى كىيومىرس ھوشەڭ، توھماسپ (تومىرس)، جەمشىد، زاھاك، فەرىدۇن، مۇنۇچەھىرە، نەۋزەر، ئەفراسسىياپ، زاپ، كىرشاسپ بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئىسكەندەر دېگەن بىر پادىشانىڭ بولغانلىغى مەلۇم ئەمەس.

252 ئۇيغۇر ۋىلايىتى ــ بۇ جايدا تۇرپان ۋە ئۇنىڭ جەنۇبىي، غەربىي جەنۇبىدىكى رايونلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. چۈنكى بۇ جايلار بۇرۇنقى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىغىنىڭ (54 ــ ئىزاھاتقا قارالسۇن) زېمىنى ئىدى.

253 رۇمچە ــ چاغاتاي تىلىدە يېزىلغان تارىخىي ئەسەرلەردە، قەدىمقى ئۇرۇمچىنىڭ نامى مۇشۇنداق يېزىلىدۇ (200 ــ ئىزاھاتقا قارالسۇن).

254 چۆچەك ــ ئەسلى قولىيازمىدا "چوڭلەر" دەپ يېزىلغان بولۇپ، ئاپتورنىڭ يەنە بىر ئەسىرى «تارىخى ئەمنىيە»دە بولسا "چۆچەك" دەپ يېزىلغان. شۇڭلاشقا بۇ جايدا "چۆچەك" دەپ يازدۇق.

255 ئەبۇ نەسىرسامانى ــ (111 ــ ئىزاھاتقا قارالسۇن).

256 خۇجا مۇھەممەت شېرىف پىربۇزرۇكۋار ــ (119 ــ ئىزاھاتقا قارالسۇن).

257 ئىمام جەئفىرسادىق رەزىيوللا ئەنھۇ ــ (173 ــ ئىزاھاتقا قارالسۇن).

258 ئىمام مۇھەممەت باقىر ــ ئەئەممە ئىمامىيە (12 ئىمام) نىڭ 5 ــ ئىمامى بولۇپ، ئىمام مۇھەممەت جەئفىرسادىقنىڭ (173 ــ ئىزاھاتقا قارالسۇن) دادىسى. ھىجرى 57 ــ يىلى (مىلادى 676 ــ يىلى) مەدىنەشەھىردە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ياشلىغىدىن باشلاپ ئاھايىتى بىلىملىك بىر زات بولۇپ يېتىشىپ، باشقىلارنىڭ زور ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان. ئۇمىرىنىڭ بىر قىسمىنى زىندانىدا

ئۆتكۈزۈپ، ھجرى 113 ـ يىلى (ملادى 731 ـ يىلى) ۋاپات بولغان ۋە مەدىنە شەھىرىدىكى بەقەئە قەۋرىستانلىغدا دادىسى ئىمام زەينۇلئابىدىن نىڭ ئايىغدا ۋە ئەجدادى ئىمام ھەسەن بىننى ئەلىنىڭ يېنىدا دەپنە قىلىنغان.

259 ئىمام زەينۇلئابىدىن بىننى ئىمام ھۈسەيىن ـ ئەئەممە ئىمامىيە (12 ئىمام) نىڭ 4 ـ ئىمامى بولۇپ، ئىمام مۇھەممەت باقىرنىڭ (258 ـ ئىزا ـ ھاتقا قارالسۇن) دادىسى. ھجرى 46 ـ يىلى (ملادى 666 ـ يىلى) دۇنياغا كەلگەن. 15 يېشىدا شام (سۈرىيە) گە كەلگەن. كېيىنچە يەنە مەدىنە شەھىرىگە قايتىپ زاھىتلىق تۇرمۇشىنى كەچۈرگەن. ئۇمەييە خەلىپىلىگىنىڭ خەلىپىلىرى ھەر دائىم ئۇنىڭدىن ناھايىتى ئېھتىيات قىلاتتى. ھجرى 94 ـ يىلى زۇلھەججە ئېيىدا (ملادى 713 ـ يىلى 8 ـ ئايدا) مەدىنە شەھىرىدە ۋاپات بولۇپ، بەقەئە گۆرۈستانلىغدا تاغىسى ئىمام ھەسەننىڭ ئايىغدا دەپنە قىلىنغان.

260 سۇلتان مەھمۇت غەزنىۋى ـ يەنى سۇلتان مەھمۇت بىننى سەبۈكتېكىن غەزنىۋى. ھجرى 357 ـ يىلى (ملادى 968 ـ يىلى) غەزنە شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ھجرى 387 ـ يىلى (ملادى 997 ـ يىلى) ئۆزىنى سۇلتان دەپ ئېلان قىلىپ غەزنە سۇلالىسىنى تىكلىگەن. بىر مەزگىل غەرپتە ئىراق، شەرقتە ماۋارائۇننەھرىگىچە بولغان جايلارنى ئىگەللىگەن. ئۇ قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ ئىلىك خان (ملادى 992 ـ 1012 ـ يىلى) ۋە يۈسۈپ قادىرخان (ملادى 1031 ـ يىلى ۋاپات بولغان) لار بىلەن بەزى جەڭ ـ جىدەللەرنىمۇ قىلىشقان. ھجرى 421 ـ يىلى (ملادى 1030 ـ يىلى) غەزنە شەھىرىدە ۋاپات بولغان.

261 شېيخ جۇنەيىد باغدادى ـ ملادى 820 ـ يىلى باغداتتا دۇنياغا كەلگەن. بەزى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا شافى مەزھىبىنىڭ ئاساسچىسى ئىمام شافىدىن دەرس ئاڭلىغان ئىكەن. ياش ۋاقتىدا ھەر خىل ئىلىملەرنى پىششىق ئۆگىنىپ ناھايىتى شۆھرەت قازانغان. كېيىنچە سەرى سەقەتىنىڭ (262 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) دالالىتى بىلەن سوپىلىق مەسلىگىنى قوبۇل قىلىپ، تەرىقەتچىلەرنىڭ ئۇلۇغ پىشۋاسىغا ئايلانغان. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئۇ 30 قېتىم ھەج تاۋاپ قىلغان. ملادى 911 ـ يىلى باغداتتا ۋاپات بولۇپ،

ئۆز ئۇستازى سەرى سەقەتىنىڭ ئايىغدا دەپنە قىلىنغان.

262 سەرى سەقەتى ــ شېيخ جۇنەيدى باغدادىنىڭ ئۇستازى بولۇپ، تەرىقەتتە ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر پىشۋاسى ئىدى. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە ناھايىتى نۇرغۇن ئالىم ۋە مۇتەپەككۇرلەرنى يېتىشتۈرۈپ چىققان ھەم تەرىقەتنى ناھايىتى راۋاجلاندۇرغان ئىدى. رىۋايەتلەردە ھىجرى 251 ــ يىلى (مىلادى 865 ــ يىلى) ياكى 257 ــ يىلى (مىلادى 871 ــ يىلى) باغدادتا ۋاپات بولۇپ، شۇنىڭ قەۋرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنغان ئىكەن.

263 شەھرى بەربەر ــ ئافرىقا قىتئەسىنىڭ شەرقىدىكى ئەدەن كۆرپىزىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان بىر شەھەر. بۇ شەھەر ئەسلىدە شىمالىي ئافرىقادىكى (مىسىردىن باشقا رايونلاردا) بەربەر دېگەن جايدا ياشىغان بەربەر قەۋمىنىڭ بۇ جايغا كۆچۈپ كېلىشى مۇناسىۋىتى بىلەن "بەربەر" دېگەن نام بىلەن ئاتالغان. لېكىن «تەزكىرەئىي سۇلتان قۇرمىش» دېگەن كىتابتا ئۇچتۇرپاننىڭ قەدىمقى نامى "شەھرى بەربەر" دەپ ئاتالغانلىقى بايان قىلىنغان.

264 ۋەلىد بىننى ئابدۇلمۇلىك ــ ئۇمەييە خەلىپىلىگىنىڭ 6 ــ خەلىپىسى بولۇپ، ھىجرى 86 ــ يىلى (مىلادى 705 ــ يىلى) دىن ھىجرى 96 ــ يىلى (مىلادى 714 ــ 715 ــ يىلى) غىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

265 كىبىرىتى ئەھمەر ــ ئەرەپ خىمىيەگەرلىكىدە قەيت قىلىنغان بىر خىل قىزىل گۈگۈرت ماددىسى بولۇپ، ئۇنى ئېرىتىلگەن مىسقا سالسا، رەڭگى خۇددى ئالتۇن رەڭگىدەك بولۇپ ئۆزگىرىدۇ.

266 مەنسۇرخان زامانى ــ بۇ جايدا موغۇلىستان خانلىغىنىڭ 12 ــ سۇلتانى مەنسۇرخانىنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرى (مىلادى 1503 ــ 1543 ــ يىلى) كۆزدە تۇتۇلدۇ.

267 بۇ جايدا مىلادى 1765 ــ يىلى ئۇچتۇرپاندا كۆتۈرۈلگەن رەھمىتۇللا بەگ باشچىلىغىدىكى دىخانلار قوزغىلىڭى كۆزدە تۇتۇلدۇ.

268 ئىمام مۇھەممەت غەززالى ــ يەنى ئەبۇ ھامىد مۇھەممەت بىننى مۇھەممەت بىننى ئەھمەت تۇسى. مىلادى 1059 ــ يىلى خوراسانىنىڭ تۇس شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. بالىلىق چاغلىرىنى نىشاپۇردىكى

جۇۋەينى (ملادى 1028 ــ 1085 ـ يىلى) دىن ئىلىم ئۇگىنىش بىلەن ئۆتكۈزـ گەن. ملادى 1085 ـ يىلى سەلجۇقىيە سۇلتانلىغىنىڭ ۋەزىرى نىزامۇلمۇلك (ملادى 1030 ــ 1107 ـ يىلى) ساريىغا بېرىپ خىزمەت ئىشلىگەن. ملادى 1091 ـ يىلى باغداتتىكى نىزامىيە مەدرىسىدە مۇدەرىسلىك قىلغان. ملادى 1095 ـ يىلىدىن كېيىن مەككە، مەدىنە، قۇددۇس، ئىسكەندەرىيە قاتارلىق جايلارغا سایاھەت قىلىپ، كېيىنچە تەرىقەت مەسلىگىنى تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، مەشھۇر تەرىقەت ئۆلىماسى بولۇپ يېتىشكەن ۋە تەرىقەتچىلىك بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ "ئەنئەنۋىچىلەر" دەپ ئاتالغان سۈننى مەزھىبىنىڭ قاراشلىرىنى كېلىشتۇرۇش ئۈچۈن «تەھا فۇتۇل فەلاسەفە» قاتارلىق مەشھۇر ئەسەرلەرنى يېزىپ، ئىسلام دۇنياسىدا "ھۆججەتۇل ئىسلام ۋەزەيـ نىددىن" (ئىسلامنىڭ ھۆججىتى ۋە دىنىنىڭ پىشۋاسى) دىگەن نام بىلەن شۆھرەت قازانغان. ملادى 1111 ـ يىلى ئۆز يۇرتى تۇسدا ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ قەۋرىسى بۇ جايدا چوڭ مازار زىيارەتگاھىدۇر.

269 ئەھمەت غەززالى ــ يەنى ئەبۇفۇتۇھ مەجىددىدىن ئەھمەت بىننى مۇھەممەت بىننى ئەھمەت. ئىمام مۇھەممەت غەززالىنىڭ (268 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) ئىنىسى ۋە مەسلەكدىشى. ملادى 1126 ـ يىلى ئىرانىنىڭ قەزۋىن شەھرىدە ۋاپات بولغان.

270 ئەلىشىر يەزدانى ــ يەنى ئەبۇ يەزىد ئۇقەييىل بىننى ئەبۇ تالىپ. ھەزرىتى ئەلىنىڭ چوڭ ئاكىسى. ملادى 579 ـ يىلى مەدىنەشەھىردە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ دادىسى ئەبۇتالىپ ۋە مۇھەممەت پەيغەمبەر بىلەن بىرلىكتە نۇرغۇن غازاتلارغا قاتناشقان. لېكىن ئۇنىڭ شەھرى بەربەر دىگەن جايدا غازات قىلغانلىغى ھەققىدە ماتېرىيال يوق. ئۇ مۇئاۋىيە (ملادى 680 ـ يىلى ۋاپات بولغان) دەۋرىدە دۇنيادىن ئۆتكەن.

271 ئەلى شىرى خۇدا ــ ھەزرىتى ئەلى ئىرانلىقلار ئارىسىدا، بولۇپمۇ، ئەلەۋىلەر ئىچىدە (220 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن)، يەنە "ئەلى شىرى خۇدا" دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تارىخى ماتېرىيالىلاردا ئۇنىڭ شەھرى بەربەردە غازات قىلغانلىغى ھەققىدە ھېچقانداق ھۆججەت يوق. ئۇنىڭ ئاكىسى بىلەن

بىللە كىلىپ ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا جەڭ ـ غازات قىلغانلىغى بولسا تارىخقا ئويغۇن ئەمەس.

272 سۇلايمان ئەلەيھىسسالام ــ رىۋايەتلەردە قەدىمقى پەيغەمبەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ، بىر رىۋايەتتە مىلادىدىن 1001 يىل بۇرۇن، يەنە بىر رىۋايەتتە 1016 يىل بۇرۇن ئىسرائىلىيە تەختىگە چىقىقان ئىكەن. بەيتۇل مۇقەددەس ۋە پايتەختى قۇددۇس شەھىرىنى كېڭەيتىپ قۇرۇپ، نۇرغۇن چىرايلىق سارايلار ھەم تىجارەت دۇكانلىرىنى قۇرغان، سانائەت ۋە تىجارەتنى راۋاجلاندۇرغان، ئىسرائىلىيە دۆلىتىنىڭ دائىرىسىنى شەرقتە ئېفرات دەرياسىغىچە كېڭەيتكەن ئىكەن. ئۇ 40 يىل ھۆكۈم سۈرگەندىن كېيىن، بىر رىۋايەتتە مىلادىدىن 962 يىل، يەنە بىر رىۋايەتتە 976 يىل بۇرۇن ۋاپات بولغان ئىكەن.

273 شەيخ نىزامىدىن دەھلىۋى ــ يەنى شەيخ خوجانىزامىدىن ئەۋلىيا بىننى خۇجا مۇھەممەت. ئۇنىڭ ئەجدادى بۇخارالىق بولۇپ "دەھبىدى" دىگەن نام بىلەن ئاتالغان. نىزامىدىن دەھلىۋى ھىجرى 633 ـ يىلى (مىلادى 1235 ــ 1236 ـ يىلى) ھىندىستاندا دۇنياغا كەلگەن. ئۇمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى بۇ جايدا ئىبادەت ۋە ئىستىقامەت بىلەن ئۆتكۈزگەن. ھىجرى 725 ـ يىلى (مىلادى 1325 ـ يىلى) دەھلى شەھىرىدە ۋاپات بولغان.

274 ئىبراھىم ئەد ھەم ــ يەنى ئىبراھىم بىننى ئەد ھەم. ئەسلى بەلخدە باي ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، ئۇزۇن مۇددەت تاغ ۋە غارلاردا يەككە سەجدە ـ ئىبادەت ۋە كارامەتلەرنى قىلىپ ئۆتكەزگەن. كېيىنچە مەككىگە بېرىپ ھەج تاۋاپىنى ئادا قىلغاندىن كېيىن شامغا بېرىپ سەجدە ئىستىقامەت بىلەن شۇغۇللانغان. ھىجرى 261 ـ يىلى (مىلادى 844 ــ 845 ـ يىلى) شۇ جايدا ۋاپات بولغان.

275 تەرسۇس ــ ھازىرقى تۇركىيە جەمھۇرىيىتى ئاناتولى يېرىم ئارىلىنىڭ جەنۇبىدىكى ئاتتا (ئادانا) شەھىرىدىن 38 كىلومېتىر غەربكە جايلاشقان بىر قەلئە بولۇپ، رىۋايەتلەردە قەدىمقى فىنىكىيەلىكلەر بىنا قىلغان ئىكەن. كېيىنچە ئاسورىيە، ئىرانلىقلار ۋە ماكىدونىيەلىكلەر ئۇنى كېڭەيتىپ قۇرۇپ، ئاۋات

بىر شەھەرگە ئايلاندۇرغان. ئاندىن كېيىن رۇما ئىمپېرىيەسى ۋاقتىدا بۇ جايدا ناھايىتى مەشھۇر بىر مەدرىس سېلىنغان. ئاببا سىيە خەلىپىلىگىنىڭ 5 ـ خەلىپىسى ھارۇن رەشىت (مىلادى 786 ـــ 809 ـ يىلى) تەرسۇسنى ئىشغال قىلىپ، ئىسلام دىنىنى تارقاتقان. ئاببا سىيە خەلىپىلىگىنىڭ 7 ـ خەلىپىسى خەلىپە مەئمۇن (مىلادى 814 ـــ 833 ـ يىلى) بۇ جايدا ۋاپات بولۇپ دەپنە قىلىنغان. تەرسۇس شەھىرىنىڭ غەربى شىمالىدىكى بىر تاغدا "ئەسھابۇلكەھەف غارى" بار. بۇ جاي ناھايىتى چوڭ زىيارەتگاھ بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

276 ئەدەن ـــ ھازىرقى ئەرەپ يەمەنىنىڭ جەنۇبىي قىرغىغى ۋە ئەدەن كۆرپىزىنىڭ ياقىسىغا جايلاشقان بىر شەھەر بولۇپ، زىمىنىنىڭ كۆپ قىسمى قۇملۇق ۋە ئېدىرلىق، سۇيى كەم جايلاردىن ئىبارەت. لېكىن ئاپتور بۇ جايدا ئەدەننى "ئافرىقا قىتئەسىدە" دەپ بايان قىلغان.

277 ئىسپاھان ـــ ھازىرقى ئىراننىڭ بىر شەھىرى.

278 سۇلتان سەئىد باباخان باھادۇر ـــ مىلادى 1638 ـ يىلى تەختكە چىققان يەركەن خانلىغىنىڭ 9 ـ سۇلتانى ئابدۇللاخاننىڭ بىر تۇققان ئىنىسى. بۇ چاغدا باباخان تۇرپان، قۇمۇل قاتارلىق جايلارنى باشقۇرىدىغان قاراندى سۇلتان ئىدى.

279 مۇسا بىننى ئەمران ـــ رىۋايەتلەردىكى پەيغەمبەرلەرنىڭ بىرى. ئىبراھىم ۋە ئىسھاق ئەلەيھىسسالاملارنىڭ ئەۋلادى. رىۋايەتلەردە ئۇ مىلادىدىن 1705 يىل بۇرۇن مىسرنىڭ پايتەختى مۇنىف شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئاننىسى بۇھابىس بىر ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن بىر بۆشۈككە بۆلەپ نىل دەرياسىغا تاشلىغان. بۆشۈك مىسر پادىشاسى پىرئەۋنىلەرنىڭ ساراىيىدىن ئېقىپ كېتىۋاتقاندا، پىرئەۋنىنىڭ قىزى سوفىيە ئۇنى ئۆلۈمدىن قۇتقازغان. كېيىن بۇ جايدا چوڭ بولغان. ھاياتىنىڭ ئاخىرىدا كەنئان (ھازىرئىرانغا قاراشلىق) دىگەن جايغا كېلىپ ۋاپات بولغان ئىكەن.

280 داۋۇد ـــ رىۋايەتلەردىكى پەيغەمبەرلەرنىڭ بىرى. مىلادىدىن 1086 يىل ياكى 1071 يىل بۇرۇن دۇنياغا كەلگەن. ئۆز ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۇرۇش بىلەن ئۆتكەزگەن. بەيتۇل مۇقەددەسنىڭ ئاساسىنى ئورناتقان.

مىلادىدىن 1016 يىل ياكى 1001 يىل بۇرۇن ۋاپات بولغان ئىكەن.

281 زىكىريا ــ رىۋايەتتىكى پەيغەمبەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ھەزرىتى يەھيانىڭ دادىسى. پەلەستىن ۋالىسى ھۇرۇد يەھيانى ئۆلتۈرۈشكە ئۇرۇنغان چاغدا، ئوغلىنى قۇتقۇزۇش يولىدا ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ قەۋرىسى ھەلەب (سۇرىيەگەقاراشلىق) دىكەن شەھەردە دەپ ھىكايە قىلىنىدۇ.

282 ىسىنى ئەيس ــ رىۋايەتلەردە ئىسھاق ئەلەيھىسسالامنىڭ (283ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) ياقۇپ ئەلەيھىسسالام بىلەن گېزەك تۇغۇلغان ئوغلى. دەسلەپتە ئەنبىيالىق ئەيسكە تەينىلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن كېيىنچە ياقۇپ ئەلەيھىسسالامغا بېرىلگەن ئىدى.

283 ئىسھاق ــ رىۋايەتلەردىكى پەيغەمبەرلەرنىڭ بىرى. ئۇ مىلادىدىن 2266 يىل ياكى 2107 يىل ۋە ياكى 1896 يىل بۇرۇن دۇنياغا كەلگەن ئىكەن دەپ ھىكايە قىلىنىدۇ.

284 ئىبراھىم ــ رىۋايەتلەردىكى پەيغەمبەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ، مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ ئەجدادى دەپ ھىكايە قىلىنىدۇ. تارىختا ئۇ يەنە "ئىبراھىم خەلىلۇللا"، "ئەبۇلجەمھۇر" دىگەن ناملار بىلەنمۇ ئاتالغان. چۈنكى "ئىبراھىم" سۆزى قەدىمقى ئەرەپ تىلىدە "ئىب" (ئاتا)، "رەھام" (جەمھۇر) دىگەن سۆزلەردىن تەركىپ تاپقان ئىكەن. ئۇنىڭدىن ھەزرەت ئىسھاق ۋە ھەزرەت ئىسمائىل دىگەن ئىككى ئوغۇل دۇنياغا كەلگەن ئىكەن.

285 ئابابەكرى سىدىق ــ مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئەرەپ خەلىپىلىگىنىڭ تۇنجى خەلىپىسى بولۇپ، مىلادى 632 ــ 634 ـ يىللىرى ئارىلىغىدا ھۆكۈم سۈرگەن.

286 ئۆمەر فارۇق ــ مۇھەممەت پەيغەمبەر تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئەرەپ خەلىپىلىگىنىڭ 2 ـ خەلىپىسى، مىلادى 634 ــ 644 ـ يىلى ئارىلىغىدا ھۆكۈم سۈرگەن.

287 تۆت مەزھەپ ــ يەنى ئىسلام دىنىدە "ئەنئەنۋىچىلەر" دەپ ئاتالغان سۈننى مەزھىبىنىڭ كۈففەلىك ئەبۇھەنىپە ئەلنوئمان بىننى سابىت (مىلادى 699 ــ 767 ـ يىل) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان "ھەنەپىيە"، مەدىنىلىك مالىك

بىننى ئەنناس (ميلادى 715 ــ 795 ـ يىلى) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان "مالىكىيە"، مەككىلىك (ئەسلىدە پەلەستىننىڭ غەززا شەھىرىدىن) مۇھەممەت بىننى ئىدرىس شافى (ميلادى 767 ــ 820 ـ يىلى) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان "شافىيە"، باغداتلىق ئەخمەت ئىبنى ھەنبەل (ميلادى 780 ــ 855 ـ يىلى) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان "ھەنبەلىيە" قاتارلىق تۆت مەزھەپ كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

288 «سەھىھۇل بۇخارى» ــ مۇھەممەت بىننى ئىسمائىل ئەلبۇخارى (ميلادى 810 ــ 870 ـ يىلى) تەرىپىدىن يېزىلغان ھەدىس كىتاۋى بولۇپ، ئەسلى ئىسمى «جامىئۇل شەھىھ» بولۇپ، «سەھاھى ستتە» (ئالتە پارچە ھەدىس) دەپ ئاتالغان ھەدىس كىتاپلىرىنىڭ ئىچىدە، بىرقەدەر مۇكەممەل ۋە توغرا، شۇنداقلا «قۇرئان»دىن قالسلا ناھايىتى ئىشەنچلىك كىتاپتۇر. شۇڭلاشقا ئۇ «سەھىھۇل مۇسلىم» (289 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) بىلەن قوشۇلۇپ "سەھىھەيىن» (ئىككى پارچە راس كىتاپ) دەپ ئاتىلىدۇ. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇخارى 16 يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ ئەرەپ خەلىپىلىگىنىڭ نۇرغۇن جايلىرىغا سايياھەت قىلىپ، مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ 600 مىڭدىن ئارتۇق سۆزىنى توپلىغان ۋە ئۇنىڭ ئىچىدىن بىرقەدەر ئىشەنچلىك دېگەن سۆزلىرىدىن 7 مىڭ 300 دىن ئارتۇق سۆزىنى تاللاپ (بەزىلەر 9 مىڭ 800 دىن ئارتۇق دەيدۇ)، 97 قىسىم (بەزىلەر 160 قىسىم دەيدۇ) 3 مىڭ 4 يۈز 50 سۆزلۈك كىتاپ يازغان. ئۇنىڭ ئىچىدە پەقەت 2 مىڭ 6 يۈز 23 سۆزى ناھايىتى ئىشەنچلىك سۆز دەپ قارىلىدۇ.

289 «سەھىھۇل مۇسلىم» ــ خوراسانلىق مۇسلىم بىننى ئەلھەججاج (ميلادى 821 ــ 875 ـ يىلى) تەرىپىدىن يېزىلغان ھەدىس كىتاۋى بولۇپ، بۇ كىتاپ ئۇنىڭ ھايات ۋاقتىدا تاماملانماي بەلكى، ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ شاگىرتلىرى تەرىپىدىن تاماملانغان. بۇ كىتاپمۇ "سەھاھى ستتە" (ئالتە پارچە ھەدىس) نىڭ بىرى بولۇپ، «سەھىھۇل بۇخارى» بىلەن قوشۇلۇپ "ئەل سەھىھ" دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ بۇكىتابنى توپلاش ئۈچۈن مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ 300 مىڭدىن ئارتۇق سۆزىنى توپلاپ، ئۇنىڭ ئىچىدىن 7 مىڭ 2 يۈزدىن ئارتۇغىنى تاللاپ بۇ ھەدىسنى يېزىپ چىققان. بۇ ھەدىس جەمئى

52 جلد بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىده 4 مىڭدىن ئارتۇق سۆز (بەزىلەر 3 مىڭدىن ئارتۇق دەيدۇ) ناھايىتى ئىشنچلىك دەپ ھىساپلىنىدۇ.

290 «شەرھى بەغدۇى» ــ ئەڭ دەسلەپكى "قۇرئان" تەپسىرچىلىرىدىن بىرى بولغان ئەلبەغدۇى (ميلادى 1122 ـ يىلى ۋاپات بولغان) تەرىپىدىن يېزىلغان «قۇرئان» شەرھى.

291 پىرئەۋىن ــ (23 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن).

292 نەمرۇد ــ (24 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن).

293 ھامان ــ قەدىمقى ئىراننىڭ رىۋايەت دەۋرىدىكى كىيانىيان سۇلالىسىنىڭ 7 ـ پادىشاسى بولۇپ، بەھمەن ئىسپەندىيارنىڭ قىزى. ئۇ غايىپدىن بولغان ئوغلى داراپنى ساندۇققا سېلىپ دەريا‌غا تاشلىغان. ئۇ بىر ئادەم تەرىپىدىن قۇتقۇزۇلۇپ 30 ياشقا كىرگەندە، ھامان بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، ئۆز ئىشىغا پۇشايمان قىلىپ، تەختى سەلتەنىتىنى ئوغلى داراپقا تاپشۇرغان.

294 قارۇن ــ رىۋايەتلەردىكى بىر تارىخى شەخس بولۇپ، «تەۋرات»دا ئۇنىڭ مۇسا ئەلەيھىسسالام بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى بايان قىلىنىدۇ.

295 ھەييار ئەللامە ئابدۇللا ئىبنى ئابباس ــ ئەرەپ ئابباسىلار سۇلالىسىنىڭ تۇنجى خەلىپىسى ئەبۇ ئابباس سەففاھنىڭ (238 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) ۋەزىرى. مەشھۇر ئىسلام ئۆلىماسى. ھىجرى 137 ـ يىلى (ميلادى 754 ــ 755 ـ يىلى) ۋاپات بولغان.

296 مۇقاۋىيە بىننى ئەبۇ سوفيان ــ ئەرەپ ئۇمەييە خەلىپىلىگىنىڭ (174 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) تۇنجى خەلىپىسى. ميلادى 600 ـ يىلى مەككە شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ميلادى 680 ـ يىلى دەمەشقتە ۋاپات بولغان.

297 ھەببە ئىبنى مۇنبە ــ ئەڭ دەسلەپكى ئىسلام مۇتەپەككۇرلىرىدىن بىرى.

298 كەئبۇل ئەخبار ــ ئەبۇ ئىسھاق كەئەب بىننى مەنئە. ئەڭ دەسلەپكى ئىسلام مۇتەپەككۇرلىرىدىن بىرى. خەلىپە ئۆمەر دەۋرىدە 32 يىلىدا ۋاپات بولغان.

299 ئىبنى ئەساكىر دەمەشقى ــ يەنى پەخرىددىن ئەبۇ مەنسۇر ئابدۇل-

راخمان بننی مؤهەممەت. مەشهۇر فۇقۇها ۋە هەدىس ئالىمى. هىجرى 582 ـ يىلى (ميلادى 1186 ـ يىلى) دەمەشقتە تۇغۇلۇپ هىجرى 620 ـ يىلى (ميلادى 1223 ـ يىلى) ۋاپات بولغان.

300 ئىمام ئەبى جەئفەر تەبىرى ـــ يەنى ئەبۇ جەئفەر مۇهەممەت بننى جەرىر. ميلادى 838 ـ يىلى تەۋرىستاننىڭ ئامۇل (هازىر ئىرانغا قاراشلىق) شەهىردە دۇنياغا كەلگەن. 7 يېشىدا "قورئان"نى ياد ئېلىپ تۇگەتكەن. ئىران، ئىراق، سۇرىيە، مىسىر قاتارلىق جايلاردا ساياھەت قىلىپ، ئاخىردا باغدادتا يەرلەشكەن. ئۇ يېتىشكەن فۇقۇها، تەفسىر ۋە هەدىس ئالىمى بولۇپ، ئۇ "تەفسىرى قۇرئان" دىگەن ئەسەرنى يازغاندىن باشقا يەنە «تارىخى تەبىرى» ناملىق ئەسەر يازغان. بۇ دۇنيادىكى نۇرغۇن تىللارغا، جۇملىدىن چاغاتاي تىلىغىمۇ تەرجىمە قىلىنغان. ئۇ ميلادى 923 ـ يىلى ۋاپات بولغان.

301 ئىمام مەسئۇت بننى ئەسىر ـــ يەنى ئەبۇلھەسەن ئەلى بننى ئەبۇل-كېرەم، هىجرى 555 ـ يىلى (ميلادى 1160 ـ يىلى) ئەرەپ يېرىم ئارىلىنىڭ ئىبنى ئۆمەر شەهىردە دۇنياغا كەلگەن. ئۆز هاياتىدا "تارىخى كامىل" ناملىق 12 تومۇق بىر ئەسەر يازغان. ئۇنىڭ باشقا دىنى، ئەدەبى ئەسەرلىرىمۇ بار. هىجرى 630 ـ يىلى ميلادى 1233 ـ يىلى مۇسۇل شەهىردە ۋاپات بولغان.

302 ئىمام بننى ھەجەر ئەسقالانى ـــ يەنى ئەبۇفازىل شاھابىددىن ئەھمەت بننى ئەلى ھەجەر ئەسقەلانى. هىجرى 773 ـ يىلى (ميلادى 1371ـــ1372 ـ يىلى) مىسىردا تۇغۇلغان. ئۆز ئۆمرىدە 150 دىن ئارتۇق ئەسەر يازغان. ئۇنىڭ ئىچىدە «فۇتۇھۇلبارى فى سەھىھۇل بۇخارى» ناملىق ئەسىرى ناھايىتى مەشهۇر. هىجرى 852 ـ يىلى (ميلادى 1448 ـ يىلى) مىسىردا ۋاپات بولغان.

303 ئىمام قەستەلانى ـــ يەنى ئىمام مۇهەممەت بننى قەستەلانى. ميلادى16 ـ ئەسىردىكى مەشهۇر مىسىر ئالىمى بولۇپ، ئۇ ئۆز ئۆمرىدە «فۇتۇھولدانى»، «ئەلمۇۋاھىبەت دىنىيە» ناملىق مەشهۇر ئەسەرلەرنى يازغان. هىجرى 923 ـ يىلى (ميلادى 1517 ـ يىلى) مىسىردا ۋاپات بولغان.

304 ئىمام ئەينى ـــ يەنى بەدرىددىن مەھمۇت بننى ئەھمەت بننى مۇسا. ميلادى 15 ـ ئەسىردە ياشىغان مەشهۇر مىسىر ئالىمى بولۇپ، ئۆز ئۆمرىدە «تەبەقە

تۇشتۇرا» ناملىق مەشھۇر ئەسەرلەرنى يازغان. ھىجرى 862 ـ يىلى (مىلادى 1458 ـ يىلى) مىسردا ۋاپات بولغان.

305 ئىمام زەمەخشەرى ـــ يەنى جارۇللا ئەبۇلقاسىم مەھمۇت بىننى ئۆمەر. ھىجرى 467 ـ يىلى (مىلادى 1074 ـــ 1075 ـ يىلى) خارەزمنىڭ زەمەخشەر دېگەن جايىدا دۇنياغا كەلگەن. ئۇز زامانىنىڭ مەشھۇر تىلچىسى، ئەدەبىياتچىسى، شائىرى ۋە تارىخچىسى. ئۇز ئۆمرىدە «مۇقەددىمەتۇل ئەدەب» «دىۋانۇششۇئرا» قاتارلىق بىرمۇنچە مەشھۇر ئەسەرلەرنى يازغان. ھىجرى 538 ـ يىلى (مىلادى 1143 ـــ 1144 ـ يىلى) جورجاندا ۋاپات بولغان.

306 ئىمام مۇھىسۇننە ـــ تەرىقەتچىلەر قادىرىيە سۇلۇكىنىڭ تەشكىلاتچىسى ئابدۇلقادىر جىلانى (غەۋسۇل ئەززەم مۇھىددىدىن ئەسسىنە ئەبۇمۇھەممەت بىننى ئەبۇ سالىھ بىننى جەڭگى دوست جىلانى ـــ گىلانى) نىڭ تەخەللۇسى. مىلادى 1077 ـ يىلى گىلان [ھازىر ئىرانغا قاراشلىق] شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. مىلادى 1127 ـ يىلىدىن باشلاپ "قۇرئان" ۋە "ھەدىس"دىن دەرس سۆزلىگەن. مىلادى 1166 ـ يىلى باغداتتا ۋاپات بولغان.

307 قازى بەيزاۋى ـــ يەنى ئۇبۇلخەيىر ناسىرىددىن ئابدۇللا بىننى ئۆمەر رۇلقازى بەيزاۋى. ئىرانىنىڭ بەيزا شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. شىراز شەھىرىدە قازى قۇززاتلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن. بىر رىۋايەتتە ھىجرى 685 ـ يىلى (مىلادى 1286 ـ يىلى)، يەنە بىر رىۋايەتتە ھىجرى 691 ـ يىلى (مىلادى 1292 ـ يىلى) ئىرانىنىڭ تەبرىز شەھىرىدە ۋاپات بولغان.

308 ئىبنى كەسىر ـــ يەنى ئەمادىددىن ئىسمائىل بىننى مۇلك ئەفزەل ئەلى ئىبنى كەسىر. ھىجرى 672 ـ يىلى (مىلادى 1273 ـــ 1274 ـ يىلى) دەمەشقتە دۇنياغا كەلگەن. ئۇز ئۆمرىدە «تارىخى ئەبۇلفىدا» ناملىق 4 تومىلۇق مەشھۇر ئەسەر يازغان. ئۇنىڭ يەنە جوغراپىيە، تارىخ، تەبابەتچىلىك، دىن ھەققىدە يازغان بىرمۇنچە ئەسەرلىرى بار. ھىجرى 772 ـ يىلى (مىلادى 1370 ـ يىلى) ۋاپات بولغان.

309 ئىبنى خەتىپ ـــ يەنى ئەبۇ ئابدۇللا مۇھەممەت بىننى ئۆمەر فەخرىددىن رازى ـــ ئىبنى خەتىپ. ھىجرى 544 ـ يىلى (مىلادى 1149 ـــ 1150 ـ

يىلى) ئىراننىڭ رەي شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە فۇقۇھا، تەپسىر، ئەدەبىيات، ھىكمەت، تىبابەتچىلىك، ماتېماتىكا قاتارلىق پەنلەرنىڭ كامالەتلىك ئالىمى بولۇپ، "شەيخۇلئىسلام" دەپ شۆھرەت قازانغان. ھىجرى 606 ـ يىلى (مىلادى 1209 ـ 1210 ـــ يىلى) ھىراتتا ۋاپات بولغان.

310 خازەن باغدادى ـــ يەنى ئەبۇ فازىل ئەھمەت بىننى مۇھەممەت خازەن باغدادى. ھىجرى 451 ـ يىلى (مىلادى ـــ 1059 ـ يىلى) باغداتتا دۇنياغا كەلگەن. ئۆز ئۆمرىدە بىرمۇنچە ئاتاغلىق ئەدىبى، دىنى، تارىخى ئەسەرلەرنى يازغان. ھىجرى 518 ـ يىلى (مىلادى 1124 ـ يىلى) باغداتتا ۋاپات بولغان.

311 ئەبۇلەيس سەمەرقەندى ـــ يەنى ئىمام تۇلھەدى ناسىر بىننى مۇھەممەت. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە «ئەلناۋازۇل» ناملىق بىرمۇنچە مەشھۇر كىتاپلارنى يېزىپ، ھىجرى 373 ـ يىلى (مىلادى 983 ـــ 984 ـ يىلى) سەمەرقەندە ۋاپات بولغان.

312 ئىمام قوزۇنى ـــ يەنى زىكرىيا بىننى مۇھەممەت بىننى مەھمۇت. ئۇنىڭ بۇ جايدا تىلغا ئېلىنغان «ئاجايىبۇل مەخلۇقات ۋە ھاياتۇل ھايۋان» ناملىق ئەسىرى ھىجرى 764 ـ يىلى (مىلادى 1362 ـــ 1363 ـ يىلى) يېزىلغان.

313 ئىمام پەخرىددىن رازى ـــ (309 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن).

314 ئىمام مۇھەممەت ھەنىپە ـــ مىلادى 699 ـ يىلى كۇفە شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. سۇننى مەزھىبىگە مەنسۇپ ھەنەپىيە مەزھىبىنىڭ ئاساسچىسى، شۇڭلاشقا ئۇ "ئىمامى ئەززەم" دىگەن نام بىلەنمۇ ئاتالغان. مىلادى 767 ـ يىلى باغدات تۇرمىسىدە ۋاپات بولغان.

315 سۇجۇ ـــ ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جۇچۇەن ۋىلايىتى.

316 چىڭ دۇسىڭ ـــ ھازىرقى سىچۇەن ئۆلكىسى.

本书根据中国社会科学院民族研究所收藏的原手抄本整理出版。
بۇ كىتاپ جۇڭگو ئىجتىمائى پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقاتى ئىنستىتۇتىدا ساقلانغان، موللا مۇسا سايرامى ئۆز قەلمى بىلەن كۆچۈرۈپ چىققان نۇسخىسىغا ئاساسەن رەتلەپ نەشر قىلىندى.

مەسئۇل مۇھەررىر: غۇلام غوپۇرى
مەسئۇل كوررېكتور: ھەمراھاسىل

موللا مۇسا سايرامى

تارىخى ھەمدى

ش ئۇ ئار ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمقى ئەسەرلىرىنى يېغىش، رەتلەش ۋە نەشر قىلىشنى پلانلاش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىنىڭ باشچىلىغىدا نەشرگە تەييارلاندى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئەنۋەر بايتۇر

مىللەتلەر نەشرىياتى نەشر قىلدى
شىنخۇا كىتاپخانىسى تارقىتىدۇ
مىللەتلەر باسما زاۋۇدىدا بېسىلدى

1986 ـيىل 12 ـئايدا 1 ـقېتىم نەشر قىلىندى
1986 ـيىل 12 ـئايدا 1 ـقېتىم بېسىلدى
باھاسى: 3.95 يۈەن

伊米德史

（维吾尔文）

毛拉·穆莎·莎依然米著

民族出版社出版　新华书店发行

民族印刷厂印刷

开本：850×1168毫米1/32 印张：24 3/8

1986年12月第1版

1986年12月北京第1次印刷

印数：0001—7,300册　定价：3.95元

书号：M11049（4）27